

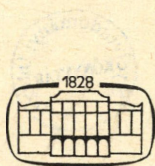
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LXVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1971

LXVII. ÉVF.

1971. MÁRCIUS

I. SZÁM

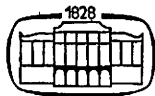
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

457. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1971

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Püspöki Nagy Péter</i> : A felsőszemerédi rovásemlék.....	1
<i>Szathmári István</i> : A magyar nyelvtudomány-történet korszakai.....	18
<i>A. Kövesi Magda</i> : A magyar birtokos személyragozási rendszer kialakulásának kronológiájához	35
<i>Papp Ferenc—Jakab László</i> : Szókincsünk -at/-et végű névszóiról	46
<i>Bánhidi Zoltán</i> : Torna	57
Kisebbségi közlemények. <i>Implom József</i> : A makarónikus -áció képző.....	65
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bakos Ferenc</i> : Gárgya. — <i>Bárczi Géza</i> : Tilt. — <i>Benkő Loránd</i> : A <i>pojáca</i> idegen nyelvi előzményeihez. — <i>Dobossy</i> <i>László</i> : <i>Csehül áll</i> — magyarul beszél. — <i>E. Kiss Sándor</i> : Csóva, csóvál, csó- váló. — <i>Kubinyi László</i> : Nász. — <i>Zentai János</i> : A <i>Gyöngyös</i> állatnév jelen- téséhez. — <i>Zsilinszky Éva</i> : Nyamvadt	68
Nyelvművelés. <i>Mikesy Sándor</i> : Egy ritka női keresztnévről: Ividő	85
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Egy 1599. évi kolozsvári har- mincadjegyzék szótörténeti adalékai	89
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> : A palatalizáció az északi nyelvjárásokban. — <i>Sági István</i> : A ceglédi nyelvjárás. — <i>Danczi József</i> : Lennek	96
Szemle. <i>Hexendorf Edit</i> : Egy évtized nyelvünk normatív jellegű változatainak vizsgálatában (1960—1969.)	106
Különfélék. <i>Tompa József</i> : †Prohászka János (1887—1970.). — <i>Mészöly Gedeon</i> : Tudakozzátok az írásokat!	114
Társasági ügyek. N. Sebestyén Irén üdvözlése. — <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	122

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-
IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára.
Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy Zsilinszky út 76. sz. alatti
hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra”
Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon: 159—450,
MNB. Budapest, 54. No. 024) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy
lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V.,
Pesti Barnabás u. 1.).

1970. december 31-ig társasági tagdíjukat rendezték:

Köszönettel nyugtázzuk felülfizetésüket: Bánhidi Zoltán 120,— Ft, Gáti József
100,— Ft, Szepessy Gyula 150,— Ft.

Ádám László, Adonyi Zoltánné, Adorjáné Weress Margit, Ágh Á. Attila, Andor
Györgyné, Andrásiné Kövesi Magdolna, Apor Éva, Arató János, Bachát László, Bakos
Ferenc, Bakos József, Balassa Iván, Balassa László, Bálint Sándor, Balogh Éva, Rózsa,
Balogh István, Balogh Lajos, Bán Ervin, Bán Imre, Banó István, Bánóczy Györgyné,

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXVII. ÉVF.

1971. MÁRCIUS

1. SZÁM

A felsőszemerédi rovásemlék

A felsőszemerédi (Horné Semerovce, lévai járás, Szlovákia) római katolikus templom hajójának oldalfalában fennmaradt későgótikus kőportálé mind ez ideig ismeretlen, értékes epigráfiai emléket őrzött meg. Az ismeretlen írásrendszerű, megfejtetlen és ezideig fel nem fedezett feliratra egyetemi hallgatótársam, MAYER MARIAN hívta fel figyelmemet. Egyúttal rendelkezésemre bocsátotta a felirat fényképét is, melyet rokona, Dr. Gergelyi Otomár készített. A rovásjelek végső elemzését — Béres György szívessége révén — a helyszínen 1968. augusztus 10-én személyesen végeztem el.

A felirat azon a hornyos és csavaros pálcátagokkal díszített kőgerendán található, amely a portálé számarhátíves képzésű timpanonját és a kapu felső részét választja el. A templom építésének évét — 1482-t — jelöli, és kilenc vegyes — egyszerű és összetett — rovásjelet tartalmaz. (Lásd a 2. ábrát!) Eredetiségéhez sem művészettörténeti, sem pedig epigráfiai szempontból kétség nem fér, annak ellenére, hogy a templomépület a gyakori átalakítás következtében csaknem elveszítette eredeti alakját. A portálé mégis eredeti helyén, a régi hajónak a XIV. századból fennmaradt falrészében áll. (Lásd az 1. ábrát!) A kőből faragott portálé timpanonján még látható egy — sötét-kék alapra festett — középkori freskó maradványa. Az évszámot és a rovásfeliratot hordozó kőgerenda, nem tekintve néhány vékony mészréteget, viszonylag sértetlen állapotban van.

A teljes felirat két különböző írásrendszerhez tartozik. Az első rész, a dátum, arab számjegyekkel készült. A második rész, a tulajdonképpeni felirat, a magyar rovásírás betűiből alakult.

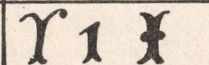

Mielőtt a rovásírásos rész elemzéséhez kezdenék, részletes paleográfiai vizsgálat alá vetem az arab számjegyek szerkezeti jellegzetességeit. A számjegyek alaki sajátosságaiból ugyanis olyan következtetéseket vonhatunk majd le, amelyek a rovásírásos rész kritikai vizsgálatához jelentős segítséget nyújthatnak.¹

¹ Rovás emlékeink jelentős része csupán későbbi másolatokban maradt ránk. A másolók természetesen — saját koruk paleográfiai szemléletének hatására — az eredeti rovásbetűk jellegzetességeit nagy mértékben eltorzították. — Szigorú értelemben vett epigráfiai rovás emléküink ez ideig csak három volt: 1. a székyderzsi téglá eredetiben (feltehetően a XVI. század első feléből; Pais Dezső szerint lehet régebb is, talán XIII. századbeli); 2. a csíkszentmihályi felirat 1501-ből (az 1749-ben készült másolatát ismerjük); 3. az 1515-ből eredő konstantinápolyi felirat (1553-ban készült másolatban). Bizonyos mértékig idesorolható még a XV. század második feléből származó bolognai rovásnaptár is. Szövegét Luigi Marsigli 1690-ben

I.

I. Az évszám négy értékje hosszanti irányú kiterjedésében az egész felirat hosszának a felét foglalja el. A számjegyek magassága megegyezik a legnagyobb rovásjelek átlagos magasságával. (Lásd a 2. ábrát!)

A) Az ezres helyét elfoglaló 1-es szám törzse mind az alsó, mind a felső végén háromszögben végződik. A törzs közepét merőleges irányban mindkét végén lekerekített lécecske metszi. Az 1-es szám értékjelének ez a formája a XIV. század egyik jellegzetessége. Formabeli fejlődése párhuzamosan haladt a gótikus *I* betű majuszkuláris alakjának módosulásával. Az arab számjegyek használata Európában a gótikus írás megjelenésével egy időben kezdett terjedni.¹ A kölcsönhatások annál inkább érvényesülhettek, mert az arab 1-es jele csaknem azonos volt az említett majuszkuláris *I* alakjával. — A majuszkuláris *I* betű törzsének középrésze a XII. és XIII. század fordulóján vastagodni kezd, illetve kettős vonallal alakítják. A XIII. század végén és a XIV. század folyamán a majuszkuláris *I* betű törzsét már erős függőleges vonal jellemzi. Közepén rövid, a végein lekerekített léc halad át. A törzs talpán és fején előbb egy hullámvonal, majd szabályos, kifelé irányuló (virágzó) görbe jelenik meg. Az egyenes törzsű betűknél (*I*, *L*, *T*) a középrész vastagodását keresztléc vagy keresztvonal hangsúlyozza. A kerekített betűknél (*C*, *G*, *P* stb.) ez a jelenség a körvonal tekintélyes kiszélesítésében mutatkozik meg. — A XIV. század végétől a majuszkuláris *I* betű törzse mindinkább egyenletesebb lesz és vékonyodik. A törzs alsó és felső végén különféle alakú, hullámvonalas díszek jelennek meg. A XV. század közepén a törzset metsző keresztvonal eltűnik. — Epigráfiai téren az arab számjegyek körébe tartozó 1-es szám szerepét a gótikus majuszkuláris *I* vette át. Külalakja az 1-es szám formálását a paleográfia többi területén is befolyásolta. A felsőszemerédi felirat 1-es számjegye a XIV. századi gótikus majuszkuláris *I* epigráfiai változata. (Mindezekre lásd a 3. ábrát!)

évszázad	12.	13.	14.	F. Szemeréd	15.
I betű ⁵				—	
1-es szám					

3. ábra: A majuszkuláris *I* betű és az arab 1-es szám fejlődése a XII. és XV. század közt.

A mondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a felsőszemerédi felirat készítője 1482-ben az 1-es számjegy kialakí-

készített másolatából ismerjük. A többi írott vagy festett emlék már kívül esik az epigráfia körén. Összehasonlításainkban ezeket is figyelemmel kísérjük. A másolatok természetesen nem nyújtanak epigráfikai szemszögből megbízható információkat. A székelyderzsi téglá esetleges kivételével minden emlék eredetije és másolata újabb keletű az 1482-ből származó felsőszemerédi feliratnál. Ezért szükséges az évszám mélyreható elemzése, melyre teljesen megbízható összehasonlító anyaggal rendelkezünk.

¹ Vö. HÚŠČAVA ALEXANDER, Dejiny a vývoj nášho písma. SAVU. Bratislava, 1951. 327 és 229–30.

tásában olyan archaikus formát követett, amely a XIV. század folyamán volt használatban.

B) Az évszám második értékjele a 4-es. Alakjára nézve egyetlen vonalból képzett hurok, amelynek két szára a képzeletbeli alapvonalon nyugszik. A számjegy tökéletes szimmetrikus elrendezésű. Alakja a XIV. századi 8-as nem részarányos horizontális felezése folytán jött létre. (Lásd a 4. ábra) részét!) A 4-es itt alkalmazott alakja szintén konzervatív hatásokról tanúskodik. Párhuzamos formáival már a XII. század közepe táján is találkozunk. Ekkor azonban a vertikális szimmetria még nem érvényesült olyan mértékben, mint a XIV. században. A XII. század második felében a négyes hurokszerű feje gyenge, baloldali elhajlást mutat. A XIII. században ez a hurok teljesen a számjegy bal oldalára került. A következő elejéig további módosulás nem volt. Az egész XIV. század folyamán a feliratunkon alkalmazott típus volt az uralkodó. A XIV. század utolsó éveiben a 4-es fokozatosan új alakot öltött: a balról jobbra, rézsútosan felfelé haladó szára függőleges irányt vett, szimmetrikus párja pedig egyre inkább vízszintes irányban tolódott (4.b) és 5. ábra). — A 4-es számjegy jellegzetes vonásai ugyancsak azt a tényt igazolják, hogy a feliratot készítő mester olyan cégtagja volt, amelynél még a XV. század végén is elevenen éltek a XIV. század közepe táján virágzó magyar epigráfiai iskola hagyományai.

C) Az évszám harmadik értékjegye a 8-as. Az előző két számjeggyel szemben már kevésbé pontosan datálható. Formai tekintetben egy nagy S betűhöz hasonló görbe vonal, amelynek a két vége külön-külön saját görbülő szárának középrészét érinti. CAPELLI a számjegynek ezt az alakját nem ismeri.¹ FRIEDRICH-nél, aki bemutatja a közép-európai számjegyek fejlődését, ez a típus az 1367-i évvel jelenik meg, és fennmaradt a XV. század végéig.² Alakja csak 1426–1460 között mutat kisebb torzulást. — Mesterünk 8-as számjegye különleges fejtegetési alapot nem nyújt. A számjegy általa használt alakja Közép-Európában általánosan megtartotta XIV. századi alakját. Ezt az álláspontot alátámasztja a XV. század végéről származó, CAPELLINél található két ligúriai évszám formai képzése (1482. és 1478.).³

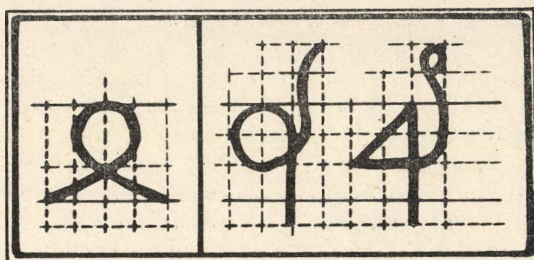
D) Az évszám utolsó számjegyének az értékét már nehezebb meghatározni. A számjegy törzse függőleges. Felső végéhez jobb-bal irányban ívelt vonal kapcsolódik. Alsó végéhez viszont rövid, egyenes, bal-jobb irányú, kissé felfelé hajló vonal járul. Képzése olyannyira egyéni, hogy a mesterünkkel kapcsolatos eddigi tapasztalataink alapján egyaránt tekinthetjük 2-nek is meg 7-esnek is. Az 6. ábrán közölt táblázat alapján arra a véleményre hajlunk, hogy a dátum utolsó számjegye a 2-es értékének felel meg. A CAPELLINél közölt 2-es és 7-es számsor közül mesterünk számjegyéhez a 2-es XIV. századi alakja áll a legközelebb. Ezt a megoldást FRIEDRICH táblázata is megerősíti.⁴ Ugyanezt bizonyítja a pozsonyi dóm szentélyének boltozatán látható, 1467-i évszámot viselő zárókő 7-es száma. Az alapvonalon nyugvó szárához további

¹ CAPELLI, Dizionario di abbreviature latine ed italiane. Milano, 1961. 6. kiadás 427.

² FRIEDRICH GUSTÁV, Učebná kniha paleografie latinské. Praha, 1898. 222. l. 110. ábra.

³ CAPELLI, Dizionario 422 és 423 (lásd 5. ábránkat).

⁴ FRIEDRICH, Učebná kniha ... 222. l. 110. ábra és a mi 6. ábránk.

a

b

4. ábra: Az arab 4-es alakja a XIV. és XV. században.

évszázad	12.	13.	14.	F. Szemeréd	15.
Capelli ⁹					
Friedrich				—	
Capelli	<i>1178 12082</i>				
Capelli					
Friedrich					

5. ábra: Az arab 4-es és az arab 8-as szám paleografikus fejlődése CAPELLI és FRIEDRICH alapján a XII. és XV. század közt.

évszázad	13.	14.	F. Szemeréd	15.
Capelli ¹¹				
Friedrich			(2)	
Capelli			—	
Friedrich			(7)	

6. ábra: Az arab 2-es szám (a felső két sorban) és az arab 7-es szám (a két alsó sorban) alakulása a XIII. és XV. század folyamán.

vonal nem járul. — A kérdést az utolsó számjegy törzsének alsó részéhez csatlakozó bal-jobb irányú vonal dönti el. CAPELLI számjegysorában a 7-es túlnyomó részben két vonal összekapcsolásával keletkezett. A 2-es ezzel ellentétben három vonalból áll, mely elemek a Z betűhöz közel álló figurát képeznek. A felsőszerédi felirat utolsó számjegye szintén három vonalból keletkezett. Mivel CAPELLI számsorában a legközelebbi rokonságot egy, a XIV. századból származó 2-essel mutatja: a z é v s z á m u t o l s ó é r t é k j e l é t 2 - e s n e k k e l l t e k i n t e n ü n k. Ezt a döntést a többi számjegy paleográfiai vizsgálata is igazolja.

2. Összefoglalásként meg kell állapítanunk, hogy a felsőszerédi feliratot készítő mester 1482-ben olyan iskola képviselője volt, amelynek hagyományai a XIV. század első felébe nyúltak vissza. Műve, melyet korának és megrendelőjének ízlése szerint készített, azt bizonyítja, hogy vidéki mester léte nem volt a megsontosodott hagyomány makacs követője, hanem a kor színvonalán állott.

A felirat első részén az arab számjegyekkel írott dátum számjegyei — annak ellenére, hogy egyedi jellegzetességeik a XIV. század első felére utalnak — egészükben véve a mester korában a modern felfogás bizonyítékai. E látszólagos ellentmondás a XIV. és a XV. század eltérő számjegy-használatával magyarázható. Az arab számjegyek rendszere Európában feltehetően már a XIII. században általánosan ismert volt. Elterjedését azonban különféle tilalmak akadályozták. Két évszázadig tartott, míg az arab számrendszer átlépte a matematikai iratok szűk körét. Általános elterjedése a XV. században következik be.¹ Különösen érvényes ez a megállapítás az epigráfia területére. Magyarországon a XIV. században csaknem kizárólagosan a latin számrendszer volt használatban. Az epigráfia terén, amint azt a sírkövek és feliratok sora bizonyítja, az arab számrendszert alig használták.

Ezért az 1482-es dátum számjegyeinek régies, XIV. századbeli formái azt bizonyítják, hogy a felsőszerédi felirat mestere olyan kőfaragó-iskola tanítványa volt, mely a XIV. század első felében — az arab számjegyek bizonyítékai szerint — az ország egyik legmodernebb, európai szinten álló iskolája volt.

S hogy ez az iskola a XIV. század általános epigráfiai gyakorlatával (latin számrendszerével) szemben áttért az arab számrendszer használatára, de közben kitartott a rovásírás használata mellett — ez azt bizonyítja, hogy a magyar rovásírás tudatos és rendszeres művelője volt.

A felsőszerédi felirat egyben a magyar rovásírás máig ismert legrégebb, első biztosan datálható, eredeti helyén sértetlen állapotban fennmaradt epigráfiai emléke.²

¹ HÚŠČAVA, Dejiny... 327.

² Nem akarom ezáltal kétségbe vonni PAIS DEZSŐNEK a székelyderzsi téglával kapcsolatos álláspontját, vagyis hogy a téglát a XIII. században készülhetett (MNY. XXVIII 274—7 és XLVIII, 88). NÉMETH (A m. rovásírás. 1934. 5) egykorúnak tartja a nikolsburgi ábécével (1483 körül). Ez az ábécé volt eddig a magyar rovásírás legősibb emléke. — ŠEBESTYÉN, MRHE. 55—6 a bolognai emléket a XV. század közepére helyezi. A naptárban szereplő legifjabb szentet sienai Bernardinust 1450-ben avatták szentté. A magyar misekönyvekben először 1484-ben jelenik meg. Nem valószínű, hogy a köznép kezén forgó naptárban korábban meglelt volna. Ezért a bolognai emlék, melyet bizonyos fokig epigráfiai emlékeknek tekinthetünk, nem előzi meg a felsőszerédi feliratot.

Az arab rendszerű dátum jellegzetességei alapján feltehetjük, hogy paleográfiai szempontból a rovásírásos szakasz is a rovásbetűk alakjának egyik ősi és leghitelesebb változatát tárja fel.

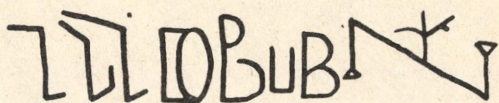
II.

A felirat e fejezete tanulmányunk fő tárgyát: a rovásírásos feljegyzés sűrűn egymásba rótt jeleinek vizsgálatát tartalmazza.

A rovásjelek magassága eltérő. Csaknem minden rovásbetű berajzolható két párhuzamos vonal segítségével kialakított sorba. A pontos tájékozódás kedvéért a felirat rovásírásos részéről két képet közlünk. Az első kép, a rovásjelek fényképe, a 7. ábra a) részén, a másik a rovásjelek kézzel rajzolt másolata az idézett ábra b) részén.¹

a

b

7. ábra: A felsőszemerédi felirat rovásírásos részének fényképe: a) és kézzel rajzolt ábrája: b).

Megfejtési eljárásunkat a következő szakaszokra tagoljuk: 1. A felirat olvasási irányának megállapítása. — 2. A rovásjelek hangértékének megállapítása és paleográfiai értékelése. — 3. A rovásírásos feljegyzés tagolásának meghatározása. — 4. A felirat tartalmi értelmezése.

1. Megfejtési munkánk elsőfokú követelménye a sorvezetés, vagyis az olvasási irány meghatározása. A rovásírással foglalkozó XVI. és XVII. századbeli feljegyzések közül mindössze kettő érinti a sorvezetés irányának problémáját. Az első Verancsics Antal (†1573.) esztergomi érsek tollából származik. Ezt írja: „Betűk gyanánt bizonyos jegyeket metszenek kocka módjára négyszögletűvé faragott botokra, s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök jobbról balra viszik.”² — Telegdi János Rudimentájában (1598.) ezt olvassuk: „Miként a héberék, szírek, káldok, arabok és törökök és a többi keleti népek a görögök és rómaiak szokásával ellentétben jobbról balra

¹ A kőgerendára vésett szöveg fényképe természetes megvilágítás mellett készült a déli órákban. Ezért azok a vonalak, illetőleg vonalrészek, amelyek a nap sugaraival azonos irányba estek, igen gyengén láthatók (árnyékmentesség). A hitelesség kedvéért a képet nem retusáltam. A hiányokat a 7/b-vel jelzett ábra kézi rajzán helyrehoztam. A rovásjelek valóságos alakját 1968. augusztus 10-én a helyszínen személyesen rajzoltam le.

² SEBESTYÉN, MHRE. 34: „Pro litteris notas quasdam in scipionibus ad formam tesserae quadratis excidunt, lineamque a dextra in sinistram, ut Judaei, Aegypti ac Turcae ducunt...”

írják betűiket, úgy a mi betűink is hasonló módon íratnak.¹ — Mindkét följegyzés aránylag kései korból, a rovásírás hanyatlásának idejéből származik (1573. és 1598.).

Az eddig ismert három, szigorúan epigráfiai jellegű rovásírásos emlékünk közül kettőnek — a székelyderzsi téglának (a XVI. század első fele) és a csík-szentmihályi feliratnak (1501.) — a sorvezetése jobbról balra halad. Ellenben a konstantinápolyi felirat (1515.) sorvezetése fordított, azaz bal-jobb irányú. Ebből következik, hogy a rovásírás sorvezetése a fennmaradt emlékeink készítése idején már nem volt olyan szigorúan egyöntetű.

Ha összehasonlítjuk a konstantinápolyi felirat betűalakítását a csík-szentmihályi felirat betűvezetésével, akkor egy érdekes jelenséget figyelhetünk meg: a bal-jobb sorvezetésű konstantinápolyi felirat »A«, »M« és »T« betűinek a háromszögei szintén követik a bal-jobb irányt.² A csík-szentmihályi feliraton és a többi ábécében, melyek a hagyományos jobb-bal irányt követik, az »A«, »M« és »T« betűk háromszögei is jobb-bal irányba fordulnak.

Ebből arra következtetünk, hogy a sorvezetés irányáról az első tájékoztatást az »A«, »M« és »T« betű külső vonalainak az illető betű törzséhez adott viszonya szabja meg.

Feliratunkon mindhárom betű előfordul. Az »A« és »M« betű esetében a háromszögeket félkörök helyettesítik.³ A kérdéses félkörök és a »T« betű rézsútos ága a betű törzsétől jobbra helyezkednek el. A felsőszemerédi felirat sorvezetése tehát bal-jobb irányú.⁴

2. A) Az első rovásjel három elemből áll: 1. a vertikális törzsből, 2. a törzs felső végéhez derékszögben záruló, balra néző egyenes vonalból (hossza a törzs magasságának felével egyenlő) és 3. a törzs alsó végéhez kevésbé tökéletes derékszögben csatlakozó rövid, jobbra irányuló vonalból. Ez a betűtípus a rovásírás »K₂« betűjének (SEBESTYÉN GYULA *k-k*-val, NÉMETH GYULA *g-v* jelöli) egyik változata. Hangértékéhez nem fér kétség. Alaktani elemzését legkönnyebben a többi emlék »K₂« betűjének a mi betűnkkel való összehasonlításával hajtjuk végre. A »K₂« rovásbetű függőleges törzse, amint

F. Szemeréd	Marsigli	Csik Sz. M.	Konst. Náp	Enlak	Telegdi	Értéke
7	Z11	7	√(7)	7	Z1	K

8. ábra: A felsőszemerédi rovásbetűk összehasonlítása az ismert rovásábécékkel: a mély magánhangzókra utaló »K«, a »K₂«.

¹ SEBESTYÉN, MRHE. 96—7.: „Nam sicut Haebrei, Chaldaei Arabes et Turcae, caeterique Orientales a dextra sinistram versus, contra Graecorum Latinorumque morem exarant suas litteras.”

² Előfordul ez a Derschwan-féle, valamint a wolfenbütteli és a prágai másolaton is. SEBESTYÉN, MRHE 74, 76—7. lap.

³ Az A és M betű félkörös képzésével Telegdi Rudimentájában is találkozunk. SEBESTYÉN, MRHE. XIV. mell. (Giesseni másolat). Az M betű Kájoni betűsorában is gömbölyded. Az enlaki felirat M betűje is a törzs bal oldalára záródó két félkörívvel áll (SEBESTYÉN, MRHE. 121. 32. ábra.)

⁴ A felsőszemerédi felirat első részén látható dátum a bal-jobb iránynak nemcsak egyik feltételezője, hanem bizonyítéka is.

a táblázatból láthatjuk, megőrizte a szokásos alakját. Eltérés csak a felső és alsó vonal derékszögű csatlakozásában mutatkozik. Az eset nem egyedülálló. Az enklai felirat »K₂« betűjének alsó vonala szintén derékszögben zárul a törzshöz.¹

Kettes szám	K ₂ betű
2 Z 7	1 Z 1
7	7

9. ábra: Az arab 2-es szám és a rovásírásos »K₂« betű paleográfiai összehasonlítása.

A felsőszemerédi »K₂« rovásbetű alsó és felső keresztvonala tulajdonképpen a képzeletbeli sorvezető alap- és záróvonalon helyezkedik el. Ez az eset Marsigli egyik »K₂« jelénél is előfordul. (A mi Z betűnkre hasonlít.) — Mesterünk »K₂« betűje hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, mint az általa feltüntetett évszám 2-es száma. Ez a két jel sajátos alakításával önmagát igazolja: A felsőszemerédi »K₂« rovásbetű vízszintes keresztvonalai arra utalnak, hogy az iskola, amelyhez mesterünk is tartozott, régen letért a közönséges farovás útjáról, s a rováskultúrát epigráfiai, illetőleg paleográfiai úton művelte.

F. Szemeréd	Nikolsburg	Marsigli	Csik Sz. M.	Értéke
$\text{U} = \text{Z} + \text{I}$		Z Z	(eltérő)	ö, ü
	(eltérő)	(eltérő)		ü

10. ábra: Az »Ü« rovásbetű. A tábla első részében az „ü” és „r” rovásbetűk szétválasztását is jelöljük.

B) A második rovásjel két betűt foglal magába. Az első betű az előbbi »K₂« rovásbetűhöz hasonló. Az egyetlen különbség az, hogy a betű törzsének felső végéhez csatlakozó vonal nem vízszintes, hanem tompaszögben magasba ível. A törzs alsó végéhez csatlakozó rézsútos vonallal egybekötött rövid függőleges vonal: önálló betű (R betű) (a 10. ábrán) — Y második rovásjel első része szerkezeti szempontból leginkább »Ü« vagy »Ö« betűre utal. A betű törzsének felső végén a magasba szökő tompaszögű keresztvonal ezt a betűt tudatosan kívánja megkülönböztetni a »K₂« betűtől. Amint a 10. ábrán láthatjuk, csakis a legrégebb rovás emlékeinkben lelhető fel hasonló rovásbetű. A feliratot készítő mesterről viszont tudjuk, hogy írásán a kőfaragó-iskola másfél százados hagyományának a nyomait tapasztalhatjuk. — A rovásjel hangértékét ü-ben állapítjuk meg. Véleményünk itt eltér NÉMETH GYULA felfogásától. Ő ugyanis a nikolsburgi ábécé megfelelő rovásjelenek hangértékét

¹ A típusbetűket NÉMETH GYULA „A magyar rovásírás” című művének a táblázatából vettem. Egyes esetekben SEBESTYÉN, MRHE. fakszimilét használtam fel.

ő-ben állapította meg. Az eredeti ábécében ezt a hangot az „*eev*” betűcsoport jelöli, ami nem más, mint „*eeu*”, vagyis *ü*.¹

Az »*Ű*« betűvel egyberótt »*R*« betű hangértéke világos. Ez a paleográfiai alakja Marsiglinál több ízben előfordul. Mivel a későbbi emlékeinkből ez a változat eltűnik, azt jelenti, hogy ez a forma az »*R*« betű egyik ősi, talán Árpád-kori változata.

C) A harmadik rovásjel ismét a »*K*₂« betű. Alakjára nézve rokonságot mutat a 8. ábrán látható »*K*₂« jelek közül a Marsigli-féle harmadik típusú »*K*₂« betűvel. A törzs felső végéhez csatlakozó felső vonal csak annyira hajlik el a derékszögtől, amennyire az elé helyezett »*Ű*« szükségszerűen kényszeríti. Az elhajlás csökkentésének az érdekében a mester ezt a második »*K*₂« rovásbetűt kénytelen volt kissé megnagyítani. Ezzel akarta elérni a »*K*₂« és »*Ű*« jel közti zavar lehetőségének a kiküszöbölését.

Az első három rovásbetű képzési módjából láthatjuk, hogy a vízszintes és függőleges vonalaknak a rovásírás itt kibontakozó ősi rendszerében sokkal nagyobb szerep jutott, mint a XVI. század elején kezdődő dekadens korszakban.

D) A negyedik rovásjel egy álló ellipszisből és egy tőle balra elhelyezett függőleges vonalból áll. E két jelet fönn és lenn egy-egy egyenes (vízszintes) vonal köti össze.

Telegdi 1598	Nik. burg 1483	Alkotóelemek	Értéke.
		$\Upsilon + \text{P} + / + \text{X} + $	TPRUS
		T P R U S	

11. ábra: A Telegdi-féle és a nikolsburgi rovásábécé »TPRUS« szófeje és az utóbbi felbontása.

Az első pillantásra világos, hogy a rovásbetűk egyik érdekességével, az úgynevezett „Capita dictionum”-mal (szófejekkel) van dolgunk. Telegdi szerint a székelyeknek van ezenkívül még néhány féreghez hasonló szótagjegyük, amelyek nincsenek valódi jegyekből összeróva. Ezeket a székelyek a szavak fejének nevezik.² — Ilyen például Telegdinél a »TPRU« 1598-ban. A jel száztizenöt évvel korábbi változatát ismerjük véletlenül a nikolsburgi ábécéből is. A »TPRU« nikolsburgi alakja — a »TPRUS« — tökéletesen felbontható. Öt rovásjeltől és még néhány ismeretlen szerepű vonalból áll. (Lásd a 11. ábrát!) A nikolsburgi rovásábécé 1483-ból származó, »TPRUS«-ra bontható szófeje ékes bizonyítéka annak a ténynek, hogy a rovásírás ismerete egy évszázad elmúltával, Telegdi Rudimentájának kiadásáig (1598.) mennyire

¹ A 10. ábrán ugyan az »*Ű*« betű sorában jelöltem NÉMETH GYULA szerint, személyes véleményem viszont az, hogy itt csakis »*Ű*« betűről lehet szó. A nikolsburgi ábécé feljegyzője az »*Ű*« betűt közönséges »*V*«-vel jelölte, amint azt az alatta látható rovásjel igazolja. A XV. századi gyakorlat szerint az »*ŰE*«, azaz az »*Ű*« az »*Ű*« betű jele volt. Az »*Ű*« betűt az »*OE*« kapcsolat segítségével fejezték ki (pl. *coelum* 'ég'). Az 1474-ből származó Birk-kódex az »*Ű*« betűt közönséges »*V*«-vel írja át, például az 1a l. 13. sorában: *zvksge* = szüksége (CodHung. V. Bp., 1960. 46).

² NÉMETH GYULA, MR. 23.: „Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant.”

felületessé vált. A nikolsburgi ábécé „capita dictionum”-ának az értelmezése, a 11. ábrán bemutatott részletes paleográfiai elemzés után, hitelesnek tekinthető. Telegdi Rudimentájában bemutatott, a fentebbivel azonosan értelmezett, de teljesen eltérő elemekből összeállított szófej kétségtelenül téves azonosítás következménye. Telegdi szófejeének alapja a »Ly« betűnek megfelelő rovásjel, amely semmiképpen sem azonosítható a »TPRU« bármely lehetséges rovásírási változatával.

A felsőszemerédi felirat „Capita dictionum”-ja rontatlan állapota miatt könnyen megfejthető. Két dolgot kell szem előtt tartanunk: amint a nikolsburgi ábécé »TPRUS« jele bizonyítja, a „Capita dictionum”-ok valódi betűket vagy betűt és még bizonyos más célt is szolgáló jeleket vagy jelet tartalmaznak. Szófejükben tehát mindenképp meg kell keresnünk a rovásjelet, és meg kell állapítanunk a hangértékét, majd el kell különíteni a fennmaradó jelektől.

F. Szemeréd	Nikolsb.	Marsigli	Csik Sz. M.	Konst. Náp.	Értéke
					J=Ly

12. ábra: A felsőszemerédi szófej. Az ábra első osztyáában a szófejet alkotó névkeret maradványát látjuk a »Ly« rovásbetűhöz esatolva.

A 12. számú ábra táblázatából kitűnik, hogy a negyedik rovásjel, azaz a „szófej” hangértéke *j* (illetve *ly*). Legnagyobb rokonságot a konstantinápolyi felirat azonos hangértékű és alakú betűjével mutat. A Marsigli-émlék és a nikolsburgi ábécé »Ly« betűjén belül látható egyenes vonal itt a rovásjel külső peremén a szófejet jelző részhez alulról csatlakozik. — A jel hangértéke *j*. A rovásírásban külön jellel jelölik a közönséges »J« hangot is meg az *ly* hangot is. Szófejenként azonban a közönséges »J« rovásjel nem használható, mert ha egybekapcsolnánk a szófejet jelző vonalcsoporttal, akkor a rovásírás »Cs« betűjévé változnék át. — MOLNÁR JÁNOS orientalista barátom a megfejtés első publikációja után (Irodalmi Szemle. Pozsony, 1968/8.) a »Ly« betűvel kapcsolatban arra hívta fel a figyelmemet, hogy Zselíz környékén — tehát Felsőszemeréd vidékén — bizonyos esetekben, mint például a *jányom*, sőt a *János* esetében is az *ly* hangot a nép lágyítva ejti ki. Ha ez a jelenség valóban középkori eredetű, akkor nagyon sajátos magyarázatot nyújt arra nézve, hogy a tárgyalt „Capita dictionum”-ba miként került a rovásírási »Ly« betű. Végül azt is bizonyítaná, hogy a jeleket felrovo mester a környékről származott.

E) A felsőszemerédi „Capita dictionum”-ot jelző — a majuszkuláris görög gammához erősen hasonlító — egymást merőlegesen metsző függőleges (nagyobb) és vízszintes (rövidebb) vonal figyelmet érdemlő epigráfiai jelenség. Ez a jel kétszer fordul elő a feliratban. Először „Capita dictionum” alakjában a rovásos »Ly« (= »J«) betűhöz kapcsolva, majd ismét három jellel tovább, ellentétes irányban, tükrösen megfordítva jelenik meg. — Ez a két jel — mely kitűnő segítséget nyújt a felirat tagolásában (lásd a fejezet 3. szakaszát) — sokkal nagyobb jelentőséggel is bír. Ha ezt a két jelet önmagában vizsgáljuk — s nem tekintjük a köztük található rovásbetűket —, szerves összefüggést találunk köztük: a két jel ugyanis egy keret, illetőleg egy hosszanti irányba nyújtott négyszög maradványa.

Ilyen négyszög az összes rovás emlékeink közt mindössze két ízben fordul elő: a székelyderzsi rovástéglán és a Marsigli-féle rovásnap-tárban. A székelyderzsi rovástéglára, mint ismeretes, személynevet róttak. A név a téglán hosszanti négyszöges keretbe van foglalva! A Marsigli-féle rovásnap-tárban előforduló összes személynév ugyancsak hasonló keretbe van beírva! Az idézett két emlék — mivel írástechnikájában és létrejöttének céljában egyaránt (a téglát építőanyag, a betűket belekarcolták, a kalendárium köz-kézen forgó nap- és névjegyzék, mely tollal írt másolatban maradt fenn) lényegesen különbözik — kizárja az esetleges, véletlenszerű azonosságot, és tudatosan alkalmazott szabályra utal: a rovásírás régi változataiban a neveket négyszöges keretekbe írták.

A felsőszemerédi felirathoz előforduló két jel keretszerépét bizonyos fokig elhomályosítja az a tény, hogy a jeleket a mesterük egyberótták az őket követő, illetőleg megelőző jelekkel. Marsiglinél viszont a keret szigorúan elkülönül a rovásjelektől. Mivel Marsigli csak másolat, kétségtelen magyarázatot csupán a székelyderzsi téglát karcolata nyújthat. A téglán elvitathatatlanul felismerhető a keret. A rovásjeleket különféle nagyságban — éppen úgy, mint a mi feliratunkban — rótták be a keret alap- és záróvonala közé. A jobb oldali kezdővonal elkülönül az »M« betű rovásjelétől, és ugyanolyan jelcsoportot formál, mint a szemerédi felirat »Ly« betűje mellett látható kerettörődék. A téglafelirat záróbetűje egyben a keret bal oldali részének a záróvonalát képezi. Ha pedig PAIS DEZSÓ megfejtését vesszük alapul, vagyis ezt: »MiKLoS (és) DeZS aPaPaP« (MNY. XXVIII, 274–7; vö. NÉMETH GY., A magyar rovásírás 5. I. és V. melléklet), akkor a rovásos névkeret szerkesztésének szabályai teljesen kirajzolódnak. Ebben az esetben ugyanis a keret függőleges vonalai, illetőleg a nevet lezáró vonal egybeesett a név utolsó rovásbetűjével, mivel a célnak megfelelő alakkal rendelkezett. A derzsi téglát utolsó »P« betűje e célnak kiválóan megfelelt, mert a »P« rovásbetű függőleges szára még abban az esetben is változatlanul megtartotta az értelmét, ha egyben a névkeret záróvonalát is képezte. (A »P« rovásbetűt a függőleges szárhoz csatlakozó három rézsútós repülő vonal jellemzi.)

A felsőszemerédi névkeretet megelőző utolsó rovásjel mindössze egyetlen függőleges vonal. Önmagában tehát nem volt alkalmas a keret záróvonalának a helyettesítésére, mert betű jellegét elveszítette volna. A felirat készítője ezért egy másik függőleges vonallal kapcsolta egybe, amely a névkeret záróvonalának a szerepét töltötte be. Ennek ellenére a keretzáró vonalat mégsem kapcsolhatta mindkét végén a megelőző rovásjelhez, mert éppen úgy, mint az első betűnél (»Ly«), itt is fogalomzavar keletkezett volna. Az első betű esetében mégis megtarthatta a teljes keretjelet, vagyis a keretzáró függőleges vonalat mindkét végén hozzacsatolhatta a kezdőbetűhöz, mert annak volt egy másik alakja is, amely kizárta a fogalomzavart. (A keretjel és a közönséges »J« jel egybekapcsolása rovásos »Cs« jelet hozott volna létre. Az egyszerű rovásírásos »J« jel helyett a szó értelmének a csorbítása nélkül behelyettesíthető volt az »Ly« is, mivel a hangértéke megegyezik a »J«-vel. Ezáltal a veszélyes fogalomzavar megszűnt.)

Mivel a rovásos »S« betűnek más alakú, de azonos értékű jele nem volt, a feliratot készítő mester más eljárásához kénytelen fordulni. Az »S« rovásjel egybekapcsolása — amint már említettük — ugyancsak »Cs« betűt eredményezett volna. (I +] = □) A mester ezért volt kénytelen elhagyni az egyik összekötő jelet. Erre a felső összekötő jel elhagyása volt a legalkal-

masabb, mert így elkerült minden más számbavehető újabb zavart. Így: $\uparrow \downarrow = i$; $\uparrow \downarrow = j$; $\uparrow +] = \square = cs$; $l = r$; $l +] = \square = cs$.

A keret alap- és záró-, vagyis az alsó és felső vonalát nagyon egyszerű oknál fogva hagyta el a mester: a feliratot egy olyan keskeny kőgerendára róttta fel, amelynek a két szegélye egyben a névkeret alap- és záróvonalt is képezte. A kőgerenda keskeny képzése egyébként sem hagyott helyet a két keretvonal felvására. Külön csupán az oldalsó bal, illetőleg jobb oldali keret-záróvonalt kellett jelölnie, hogy a név kiemelése világos legyen. A mester, hogy minden fogalomzavart elkerüljön, hogy a keret oldalvonalát véletlenül se lehessen »S«-nek olvasni, a keret kezdő és záró oldalvonalán jelölte az alapvonal és felső záróvonal csatlakozási helyét. A felsőszemerédi felirat két ismeretett jelét (a negyedik rovásjel előttit és a hetedik rovásjel utánit) a régi rovásírásban szereplő névkeret kétségtelen maradványának kell tekintenünk.

F) Az ötödik és hatodik rovásjel ismét egybe van róva (13. ábra).

F. Szemeréd	Marsigli	Csik Sz. M.	Konst. Náp.	Telegdi	Értéke.
$\mathcal{B} = P +)$	$\mathcal{P} +)$	$\mathcal{P} \mathcal{P} +)$	$\mathcal{P} +)$	$\mathcal{P} +)$	

13. ábra. A felsőszemerédi rovásbetűk összehasonlítása az ismert rovásábécékkel: az »A« és »N« rovásbetűk. — Az ábra első osztályában az »AN« rovásligatúrát és felbontását ábrázoljuk.

Mindkét jel szabatos. Az ötödik rovásjel hangértéke *a*. Sorvezető jellegét az olvasási irány meghatározásakor már tárgyaltuk. A mester egybekapcsolta vele az »N« betűt is. Ez utóbbi betű egyetlen különlegessége a szokatlan kicsiség. Az »A« betű köríves képzése nem szokatlan. Telegdinél is találunk hasonló »A« betűt.

G) A hetedik rovásjel ugyancsak összetett jel. Két részre bonthatjuk: egy rovásbetűre és a negyedik rovásjel kapcsán már tárgyalt névkeret záróvonalára. A rovásjel hangértéke *sz*. Paleográfiai kivitelezése megegyezik az ismert rovásábécék nagyobb részében bemutatott változatokkal, melyek némelyike kissé balra dőlő alakot mutat. Kivételt mindössze a *H a r s á n y i* és *D é s i*-féle ábécé képez sajátos alakjaival. A betűalak és hangérték meghatározása biztos. A 14. ábrán a rovásjel és keretjel kapcsolási módját is bemutatjuk.

F. Szemeréd	Mindenütt változatlan	Értéke
$\mathcal{U} = +]$	$ $	\mathcal{S}

14. ábra: A rovásírás »S« betűje és a névkeret záró részének maradványa a felsőszemerédi feliraton. Az ábra első osztályában a két jel felbontását is bemutatjuk.

H) A nyolcadik rovásjel a latin B-hez hasonló betű. Hangértéke *m*. Sorvezető szerepéről már tárgyaltunk. Ellenben figyelemre méltó az »M« rovásbetű egyes részeinek köralakú képzése a feliraton. Már az ötödik rovás-

jelnél — az »A« betűnél is — hasonló jelenséget figyelhetünk meg. Ha a latin *B* betű fejlődési szakaszait követjük ógörög—etruszk—latin vonalon, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a körvonalas betűalakítás a magasabb szintű, fejlettebb írásrendszer egyik jellegzetessége. A betűk kerekítése a görög—etruszk—latin vonalon a betűvetés epigráfiai területeken kívüli (papírusz, festmények stb.) alkalmazásával hozható kapcsolatba. Ez annyit jelentene, hogy a rovásírást nemcsak epigráfiai, hanem paleográfiai téren is művelték. — Rovásírásos emlékeink az »M« betűnek a 15. ábrán bemutatott háromszöges és köríves változatait ismerik.

F. Szemeréd	Marsigli	Csik Sz. M.	Konst. Náp.	Enlak	Telegdi	Kájoni	
B	B	B	B	B	B	B	M

15. ábra: A felsőszemerédi felirat rovásos »M« betűje és összehasonlítása az ismert rovás-ábécékkel.

1) Feliratunk utolsó, kilencedik rovásjele paleográfiai érdekesség: a rovásligatúra a rovásbetűk egyberovása.

Ez az eljárás tette lehetővé, hogy a székelyek — mint Bonfini mondja — „kevés jellel sok értelmet foglalnak össze.”¹ Veit Goliel, I. Ferdinánd erdélyi hadseregének titkára ezt írja 1550—1560 közt: „...írásukban olyan tulajdon betűkkel élnek, amelyeknek némelyike egész szót vagy egész mondatot jelent.”² Verancsics is azt mondja, hogy „két ilyen sor némi pontok hozzátételével a jelek számához képest igen sok értelmet ad.”³

A rovásligatúra a rovásírás ősiségének egyik próbaköve. Emlékeink gyér száma és kései eredete a fentebbi idézeteket sem igazolja. Ez azonban nem elegendő ok hitelességük tagadására. Eredeti rovásligatúráját, sajnos, alig ismerünk. A csíkszentmihályi felirat ligatúrája *Mátyás* mester nevét tartalmazza (a 16. ábra a) részén). 1501-ben készült, de már nem éri el a bolognai rovásnaptár gyönyörű ligatúrájának a színvonalát. Az utóbbi ligatúra az *Albert* nevet rejti (a 16. ábra b) részén). Ez a két név egyúttal a ligatúraképzés, illetőleg a ligatúrafelbontás szabályának megismeréséhez vezet. *Mátyás* mester nevében három ligatúra fordul elő: a »Ty-A«, az »S-M« és az »S-T«. A Marsiglinél előforduló *Albert* név ezzel szemben egyetlen jelet alkotó többszörös ligatúra. — A rovásírásban ezek szerint kétfajta ligatúraalkotás lehetséges: részbeni és teljes. Mindkét esetben a ligatúra alapját képező rovásbetű a mássalhangzók csoportjából került ki. Ennek az alap-rovásbetűnek az egyes részei egyben a többi rovásbetű csatolt részeit is helyettesítik. A ligatúra úgy jön létre, hogy a rovásbetű egyedi jellegzetességeit magába foglaló részeket eredeti nagyságban vagy az alaprovásbetű típusának megfelelően

¹ NÉMETH, MR. 23.: „Paucis notis multa sensa comprehendunt.”

² NÉMETH, MR. 23.: „In Ihrer Schrift haben (die Székler) eigene Charactere, von denen einige ein ganzes Wort oder einen Satz bedeuten.”

³ SEBESTYÉN, MRHE. 34.: „... quarum una seu ad summum duae, punctis quibusdam additis plus quam pro numero characterum praebent intelligentiae.”

RETSEM SAYTAM ←	TREBLA ←
HTYVAVLVEKHE	YHIXAV

16. ábra: Két eredeti rovásligatúra: a) „Mátyás mester” a csíkszentmihályi feliraton (1501.); b) „Albert” a Marsigli-féle másolatban (eredetije körülbelül a XV. század végétől).

kicsinyítve csatolják az alaprovásjel megfelelő részéhez. A csatolás után a csatolt betűnek meg kell tartania az eredeti alakját, úgy, hogy ha az alapbetű többi részét letakarnók, a csatolt betűnek változatlan eredeti alakjában kell megjelennie. — NÉMETH GYULA (A m. rovásírás 20) helyesen állapította meg, hogy a ligatúrákban általában szem előtt tartják a betűk rendjét. Az *Albert*-nél alkalmazott ligatúra esetében az általa feltételezett sorrend megtartását mégsem ismerte fel (uo.). Figyelembe kell ugyanis vennünk azt a tényt, hogy a ligatúráképzéskor rendszerint az alapbetűhöz csupán a következő rovásbetű lényegére utaló részleteket csatolják, s az elhagyott részeket az alapbetű megfelelő részei helyettesítik. Teljes ligatúra esetében a leírt szó betűrendjét úgy ismerjük meg, hogy az alapbetűhöz csatolt lényegi betűelemek sorrendjét követjük, s az alapbetűt csak azon a helyen vesszük be a sorrendbe, ahol az egyik része önállóan szerepel a betűelemek sorában. Így a látszólagosan rendszertelen Marsigli-féle *Albert*-ligatúra is a NÉMETH-től feltételezett szabály szerint készült. Az ilyen ligatúra olvasását az óramutató haladásának irányában kell követnünk. — Az *Albert*-ligatúra esetében az alaprovásjelre csatolt első rovásbetűelem az »A«. Ennek a törzsén szereplő jellegzetes háromszög az olvasási irány további közeli meghatározója. A következő betű az »L«, amely nyilvánvalóan csak a leglényegesebb vonalaival kapcsolódott az alapbetűhöz. Utána következik az alapbetű ligatúramentes része, tehát ezen a helyen kell olvasni az alapbetűt: a »B«-t. A következő betű az óramutató forgási irányában az »R«, majd a »T«. (Lásd a 16 b) ábrát!) — A Marsigli-féle *Albert*-ligatúra tehát a rovásírás betűrendjének szabatos megtartásával készült. A következő betűket tartalmazza.: »ALBRT«. Az »E« betű az ősi magyar rovásírásban rendszerint kiesik.

A ligatúra felbontás-rendjének ismeretében a felsőszemerédi felirat ligatúráját is felbonthatjuk. Feladatunkat megkönnyíti az a tény, hogy az egyébként sajtáságos betűrendet az olvasási irány rendhagyó bal-jobb iránya könnyen felismerhetővé teszi. Az alaprovásjel alakja ez esetben megköveteli, hogy az alapjelhez a többi jelek ne csak jellegzetes elemeikkel, hanem teljes egészükben járuljanak.

F. Szemeréd	A ligatúra elemei:
	S T R

17. ábra: A felsőszemerédi rovásligatúra és felbontása.

A felsőszemerédi felirat rovásligatúráink sorát egy újabb értékes és hiteles példával gazdagította. A 17. ábrán bemutatjuk a ligatúra eredeti alakját, az alkotóelemeire való felbontás segédábrájával együtt. — A ligatúra első és leghatalmasabb rovásjele az »S«. Formai szempontból a nikolsburgi rovásábécé »S« betűjéhez áll a legközelebb. Pontosan a tükörképe, amit az ellentétes sorvezetés kellőképpen megmagyaráz. Az »S« írásjel baloldali függőleges vonalának alsó részén kis háromszögű díszítést találunk. Ez is a nikolsburgi rovásjelek egyik sajátossága. — A ligatúra második jele a »T«. A függőleges törzs közepétől jobbra és felfelé a »T« betű jellegzetes oldalága halad. Ezen az oldalágon (a felső részen) egy kis leágazás is látható. Ez kizárólagosan a konstantinápolyi felirat »T« betűjével mutat-azonosságot. A többi ábécében a »T« betű oldalágán nem található meg ez a kis ágacska. A törzs másik oldalán látható görbülő vonal tévedés vagy díszítő szándék következménye. — A ligatúra utolsó jele egyetlen függőleges vonal. Felső részét, éppen úgy, mint az »S« betű ellentétes oldalának alsó részét, egy kis háromszög ékesíti. Hangértéke: r. Alul az »S« betű átlós vonalának alsó végéhez kapcsolódik.

3. A betűk hangértékének és paleográfiai jellegzetességeinek megállapítása után a felirat tagolásának problémájával kell foglalkoznunk. A rovásjelek paleográfiai vizsgálata meggyőzött bennünket arról, hogy a felsőszemerédi felirat legsajátosabb jelenségei éppen a legrégebb ismert emlékeinkkel mutatják a legközelebbi rokonságot. Egyes részletei arra utalnak, hogy a felsőszemerédi rovásfelirat rovásjelei még ősibb formákat őriztek meg, mint az eddigi emlékek.

Legközelebbi kapcsolata a konstantinápolyi felirattal, a Marsigli-émlékkel és a nikolsburgi ábécével van. A konstantinápolyi feliraton a szavakat pontok választják el egymástól. Feliratunkon pontok nincsenek. Figyelemre méltó viszont az a tény, hogy a negyedik és hetedik rovásjel mellett egy-egy olyan jelet találunk, amely a szögletes zárójelre, illetőleg ősi orientális írásrendszerekben gyakran használt névkeret töredékére utal. Mivel a névkeret-töredék első része a negyedik rovásbetűvel szófejet alkot, feltehetjük, hogy itt kell elválasztani az új szót a megelőzőtől, majd a hetedik rovásjel után a második szót a harmadiktól. A negyedik rovásjeltől a hetedik rovásjelig bezárólag terjedő jelcsoportnak minden kétségen kívül egy nevet kell tartalmaznia.

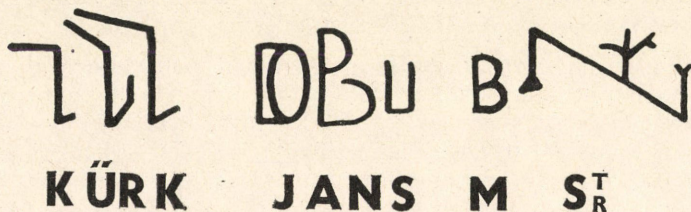
Összefüggő rovásírásos szövegeink, sajnos, csak a rovásírás hanyatló korszakából maradtak fenn. A rovásírásban létezett névkeret alkalmazásáról csupán a már említett két — biztos ősiségű — emlékünknél: a székelyderzsi téglán és a Marsigli-féle rováskalendáriumon tehet hiteles tanúbizonyosságot. Egyéb folyószövegekben valószínűleg pontok segítségével választották el a szavakat (feltehetően a XVI. század közepéig). Később a rovásírásos gyakorlat hanyatlásának betetőzésével a pontozás elmaradt, és megjelent a latin írásban az akkor már régen alkalmazott szóköz. (A XVI—XVII. század fordulója után például Enlaka: körülbelül 1668.)

A felirat tagolásának kérdésében a legrégebb emlékeink nyomdokaiban kell haladnunk. Meg kell itt említenünk, hogy a derzsi téglán határozott névkerete PAIS DEZSÓ datálását támogatja, mert a derzsi téglán paleográfiai szempontból is igen korainak tetszik; PAIS DEZSÓ más oldalon felvetett érvein alapján pedig XIII. századnak is tekinthető. Ez a tény annál is inkább szembetűnő, mert mind a felsőszemerédi feliraton, mind Marsiglinél a névkeret ugyan már csak másodrangú, de eredeti feladatának megfelelő szerepet játszik. Nem sokkal

később, mintegy két évtized múltán — amint a csíkszentmihályi feliraton (1501.) is látjuk — a névkeret már végleg eltűnik a használatból. Érdekesként azonban meg kell állapítanunk, hogy a csíkszentmihályi felirat négy ponttal, a rovásbetűk teljes magasságában választja el a szavakat, míg az 1515-i konstantinápolyi feliraton a szóelválasztó szerepet mindössze egy pont tölti be. Az enlakai feliraton 1668 körül már megjelenik a szóköz.

A kerettöredék kétszeres előfordulása a felsőszemerédi feliratban kétségtelenül szóelválasztásra utal. Ennek alapján, ha feltevésünk helyes, akkor a szövegből értelmes szavaknak kell születniük. Ez lesz állításunknak a próbája.

4. A rovásjelek latin betűkkel való helyettesítése után természetesen még nem kapjuk meg a kész szöveget. A magánhangzók nem jelöléséből — szuszpendálásából — eredő problémákat közben még meg kell oldanunk. A fejezet 3. pontjában meghatározott módon a rovásfelirat szövegét szavakra bontjuk. A felirat tehát ezt az alakot veszi fel:

18. ábra.

Az első szóban csupán a 2. és a 3. szótag szorul kiegészítésre. A megfelelő magánhangzó behelyettesítését már a »K₂« betűalak is meghatározza. A magyar rovásírás ugyanis kétféle »K« betűt ismer: az élére állított négyzet-hez hasonló »K₁«-et és a feliratunkban szereplőt »K₂«-t. A rovásírás őse, az ótürk rúnaábécé pedig öt »K« betűt különböztet meg aszerint, hogy előtte vagy utána 1. -a-; 2. -e-, -i-, -ä-; 3. -a-, -o-, -u-, -y-; 4. -o-, -u-; 5. -y- következik-e.¹

A »K₂«, a mi feliratunk »K«-ja Marsiglinél mindössze egyszer fordul elő, a *JaKaB* névben. Előtte és utána *a* hang van. A konstantinápolyi feliratban kétszer fordul elő ugyancsak *a* hang után. Ha Marsiglinél a »K₁« után mély magánhangzó következik, akkor azt kiírják, és a magánhangzó-ugratás elmarad.

Mesterünk az első szóban mindkét esetben a »K₂«-t alkalmazta. Az első után viszont megjelölte a megfelelő magánhangzót is: az *ü*-t. Ha figyelembe vesszük a Marsiglinél és a konstantinápolyi feliratban mutatkozó szabályt, akkor a »K₁« után magas magánhangzók következnek, a »K₂« után mélyek. Ha ez valamely oknál fogva nem lehetséges, a magánhangzó-ugratás elmarad, és a megfelelő hangértéket jelölni kell. A »K₂« után tehát csakis *a*, *o* és *u* következhetnek. A felirat szavai a kiegészítés után eszerint így formálódnak:

1. az első szó: *KŪRaKó*, vagyis *Kúrakó*;
2. a második szó: *JÁNoS*, vagyis *János*;
3. a harmadik szó *MeSTeR*, vagyis *Mester*.

A felsőszemerédi magyar rovásírásos felirat teljes egészében így hangzik:

1482 KŪRAKÓ JÁNOS MESTER

¹ DOBLHOFFER ERNST, *Jelek és csodák*. Gondolat, Bp., 1962. 309. 1. 87. ábra.

III.

Kúrákó János mester az alkalommal, amikor a felsőszemerédi templom portáléjára felrótta az építkezés befejezésének évét és saját nevét, a magyar epigráfiának és általában a rovásírás ügyének igen nagy szolgálatot tett.

Ez a felirat jelenleg a magyar rovásírás legrégebb, pontosan datált, hiteles emléke. Jelentőségében felülmúlja az ez ideig nyilvántartott feliratok értékét is, mivel új szemléletnek nyit utat: a rovásírás nemcsak a székely magyarok nemzeti kincse, hanem az egész magyarság ősi kulturális hagyatéka, amely két mederben fejlődött tovább: a Duna-medencében és a Székelyföldön. A rovásírást tehát méltán megilleti a néhány évtizede általánosan használt „magyar rovásírás” név.

A felsőszemerédi rovásemlék egyes betűinek (pl. »K₂«, »Ű«, »Ly« stb.) jellegzetes vonásai egyrészt a magyar rováskultúrának a székely rováskultúrával szemben való önállóságát bizonyítják, másrészt a magyar rovásírásnak ez az újonnan felfedezett emléke egy, a XIV. század első felében működő iskolára utal: a Duna-medencei rovásiskolára. — Rokon vonások alapján bátran állíthatjuk, hogy a konstantinápolyi felirat szerkesztője ugyanennek a Duna-medencei rovásiskolának a képviselője volt. (Tekintsd a szervezetést, az »A«, »M« és »T« betűket stb.!) Sőt, a nikolsburgi ábécé is ennek az iskolának a körébe vonható.

Epigráfiai és paleográfiai szempontból viszont a következőket bizonyítja a felsőszemerédi felirat:

1. A bal-jobb irányú sorvezetés a rovásírásban nem a véletlen műve.
2. Az »A«, »M« és »T« betűk az írás irányának a meghatározói.
3. A magánhangzó-ugratás csak szigorú szabályok szerint valósulhatott meg.
4. A „Capita dictionum”-ok fontos szókezdő betűk; valószínűleg a latin paleográfia körében használt rubrikák, illetőleg aranybetűs szavak szerepét töltötték be.
5. A személynevek elválasztása eredetileg négyszöges keretek segítségével történt.
6. A ligatúra a régi rovásírásban nagyon gyakori volt.

A felsőszemerédi rovásírás ezenkívül művészettörténeti szempontból is figyelemreméltó, mert egy ismeretlen vidéki mester nevét tárja fel előttünk abból a korból, amelyből hasonlót csak elvétve ismerünk.

Végül pedig arra figyelmeztet, hogy más helyeken, az ismeretlenség homályában még a Kúrákó János mesteréhez hasonló feliratok rejtőzhetnek.

PÜSPÖKI NAGY PÉTER

*

A szerző a hasábkorrektúrával együtt „Adalék a felsőszemerédi rovás-emlék történetéhez” címen kiegészítést juttatott el hozzánk. Ebben arról számol be, hogy a feliratról már a múlt század közepe táján, sőt esetleg vagy állítólag a század elején magyarázatok támadtak, melyek azt ószlávból és glagolita írásból fejtették meg. Ezeket a vélekedéseket törekszik a szerző részben megcáfolni, részben valamennyire rendbe tenni.

A kiegészítés közlése a következő számra marad.

A SZERKESZTŐSÉG.

A magyar nyelvtudomány-történet korszakai

I. A korszakolás, a korszakbeosztás minden történeti jellegű tudományágnak — köztük magyar és finnugor nyelvtudomány-történetünknek is — alapvető, fontos kérdése, sőt szerves része. Mindezt sok kutató nem látja, a korszakolást valami kevésbé lényeges, külsőleges és esetleges dolognak tekinti. Pedig a korszakbeosztásnak megvan mind a gyakorlati, mind az elvi jelentősége. Gyakorlati szempontból azért fontos, mert egyrészt megkönnyíti az időrendi tájékozódást mind a kutatás, mind — például — a különböző szintű oktatás számára, másrészt a helyesen kijelölt korszakok lehetővé teszik a fejlődés pregnánsabb bemutatását: az egyes szakaszok pontos elhatárolásával, továbbá a szakaszok legjellemzőbb jegyeinek a kiemelésével. A korszakbeosztás elvi fontossága pedig abban áll, hogy — mivel a vizsgált jelenség alakulását, fejlődését, azaz lényegét kell megragadnia — mindig tükrözi az egész tudományág koncepcióját, felfogásmódját.

Most már a korszakolás fontosságát elfogadva további nagy kérdés: az egyes történeti jellegű diszciplínákban a korszakok, a korszakhatárok megállapításában a történelmi (gazdasági, politikai stb.) változások vagy az illető diszciplína belső fejlődése játsza-e a főszerepet. Úgy gondolom, ennek megítélése az elsőbbség, az arányok kialakítása) diszciplínánként más. Ami a nyelvtudomány-történetet illeti: bár kétségtelen, hogy a nyelvvel való foglalkozás nem kismértékben a mindenkori társadalom, az akkori gazdasági, politikai, művelődésbeli stb. viszonyok függvénye — hisz a társadalom támaszt igényt a nyelvi jelenségek ilyen vagy olyan irányú vizsgálatára, az segíti vagy éppen gátolja a kifejlődését, egyes diszciplínák létrejöttét, önállósodását vagy éppen (ha szükségtelennek látszik) elsorvasztását stb. —, mégis úgy vélem, hogy a korszakolás akkor helyes, akkor reális, ha a fentebb mondottak messzemenő figyelembevételével az egyes korszakhatárokat a nyelvtudomány belső fejlődésében végbement leglényegesebb mozzanatok adják.

Nyelvtudományunk — amint a később mondandókból is minden bizonnyal ki fog tűnni — az utóbbi időben nagyot lépett előre mind a korábban is művelt, mind a mostanában kibontakozó vagy éppen már önállósult diszciplínák területén. Korántsem mondhatjuk el azonban mindezt a nyelvtudomány-történetről, illetőleg az efféle kutatásokról.

Annak érdekében, hogy e fontos diszciplína (fontosságáról l. alább) felsorakozzék a magyar nyelvészet más ágai mellé, már megtettük az első lépéseket. Néhány évvel ezelőtt a Magyar Nyelvtudományi Társaság szervezett ilyen jellegű konferenciát (anyagát l.: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920). Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970.). Ez év májusában pedig Sajnovics János „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” című műve megjelenésének 200. évfordulóját — a szerzőnek és munkájának a jelentőségéhez méltó módon — nyelvtudomány-történeti szimpozion megrendezésére használtuk fel, amely hazai és külföldi szakemberek részvételével vitatta meg e stúdium legfőbb kérdéseit (a Sajnovics-émlékünnepségről szóló beszámolót l. MNy. LXVI, 504—6).

Magam ez utóbbi alkalommal elmondott hozzászólásomban próbáltam meg felvázolni hazai magyar és finnugor nyelvtudományunk történetének korszakbeosztását, s most ezt adom itt közre, természetesen bővebb indoko-

lással, mintegy kis nyelvtudomány-történeti összefoglalássá alakítva a korszakolást. — Megjegyezném még, hogy az itt ismertetendő korszakbeosztást a magyar nyelvről külföldieknek szóló, rövidesen megjelenő kötet („The Hungarian Language”) számára írt „A magyar nyelvtudomány története” című dolgozatomban alakítottam ki. Ehhez a saját tudománytörténeti (főként irodalmi nyelvi, stilisztikai és nyelvtantörténeti) vizsgálódásaimon kívül felhasználtam — anélkül, hogy minden esetben külön jelezném — a korábbi idevágó összefoglalásokat, részlettanulmányokat (mindenekelőtt a következőket: BÁRCZI GÉZA, *Bev.*² 117—40; *Uő.*, A magyar nyelv életrajza passim; *Uő.*, A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve: *MNy.* LXI, 4—12; *Uő.*, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 581—92; — BENKŐ LORÁND, *Felvr.* passim; *Uő.*, A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban: *NytudÉrt.* 70. sz. 41—65; *Uő.*, A mai magyar nyelvtudomány: *NytudÉrt.* 48. sz. 9—21; HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Bp., 1962. 389—403; — IMRE SAMU, A magyar nyelvtudomány és a Nyelvtudományi Intézet: *NytudÉrt.* 48. sz. 21—7; — SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv. Bp., 1905.² 14—38; ZSIRAI MIKLÓS, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Sajnovics és Gyarmathi. Bp., 1952.; *Uő.*, Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 472—580).

2. Mielőtt magát a korszakbeosztást ismertetném, hadd mutassak rá nyelvtudomány-történetünk fontosságára.

A magyar nyelv vizsgálata egyik legrégebb és legjelentősebb nemzeti tudományunk. SYLVESTER JÁNOSTól kezdve — aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az első között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával (*Grammatica Hvngarolatina.* 1539.) — napjainkig, nyelvünk múltját és mindenkori jelenét a nyelvtudósoknak, a nyelvtudomány kisebb-nagyobb munkásainak hosszú sora kutatta, akik felmérve a hazai szükségleteket, tanulmányozva a külföldi módszereket, eredményeket, nemcsak itthon szereztek hírnevet a magyar nyelvészetnek, hanem elérték azt is, hogy nyelvtudományunk fejlődésének legtöbb szakaszában nemzetközi szintű volt, sőt nemegyszer innen kerültek ki egy-egy új kutatómódszer, irányzat stb. első képviselői. Amikor a magyar nyelvtudomány-történet — mintegy felülnézetből — bemutatja, hogy az egyes korszakokban kik, milyen hatásra, milyen mértékben stb. vitték előre a nyelvünkről való ismereteket, ugyanakkor azt is igazolja, milyen tanulságos az efféle felmérés a ma számára. Tanulságos, mert csak az elődök eredményeit felhasználva és tovább építve léphet előre minden tudomány; mert az előző tudós nemzedékek elképzeléseiből, kísérleteiből — még a félresikerültekből is — mindig bőségesen meríthetünk gondolatokat, ötleteket, indíttatásokat; mert az ő gyakran küzdelmes, kudarcokkal teli életútjuk s ugyanakkor szívós kitartásuk, nemritkán hősies helytállásuk követendő példa számunkra, erkölcsi bátorságot ad munkánkhoz, de növeli felelősségérzetünket is; mert ez a felmérés rávilágít arra, hogy — például a mi esetünkben — a magyar nyelvtudomány útja mennyire egybefonódott népünk történetével, legtöbbször — különösen a felvilágosodás és a reformkor idején — nem kevésbé támogatva a haladó irányzatokat, mozgalmakat.

3. A hazai magyar és finnugor nyelvtudomány történetében három fő korszakot vettem fel:

I. A magyar nyelvtudomány kezdetei: SYLVESTER JÁNOS fellépésétől (a XVI. század húszas éveitől) SAJNOVIC S JÁNOS „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Laponum idem esse” című munkájának meg-

jelenéséig (a XVIII. század hetvenes éveig), vagyis az első nyelvtanoktól, szótáraktól a tudományos jellegű összehasonlító és történeti nyelvészet hazai jelentkezéséig.

II. A mai értelemben vett nyelvtudomány felé: SAJNOVICs említett művének megjelenésétől (a XVIII. század hetvenes éveitől) a mai értelemben vett nyelvtudomány megindulásáig (a XIX. század közepéig), vagyis a felvilágosodás és a reformkor: az összehasonlító és történeti módszer első lépései; a nyelvújítás; a nyelvi vizsgálódás további szélesedése; a nyelvjárások vizsgálata.

III. A mai értelemben vett nyelvtudomány: az összehasonlító és történeti módszer megalapozásától (a XIX. század közepétől) a mai sokrétű, több diszciplínát magába foglaló, modern nyelvtudományig. Ezen a legfontosabb korszakon belül négy fejlődési szakaszt vehetünk fel:

1. A múlt század közepétől a hetvenes évekig: útkeresés, az első nyelvészeti folyóiratok; HUNFALVY PÁL és RIEDL SZENDE.

2. A múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig: a hazai finnugor, majd a magyar nyelvészeti kutatások kibontakozása, megerősödése és differenciálódása; szintézisek alkotása; a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása.

3. A két világháború között: bizonyos visszaesés, különösen az összefoglaló munkák területén.

4. A második világháborútól máig: a kezdeti nehézségek után a nyelvtudomány általános fellendülése; új diszciplínák; a Nyelvtudományi Intézet létrejötte; az egyetemi és főiskolai nyelvészeti tanszékek megerősödése; a külföldi magyar nyelvészeti kutatások megindulása.

Most pedig röviden rámutatnék arra, hogy miért éppen ezeket a korszakhatárokat vettem fel, illetőleg — még rövidebben — jellemezném az egyes korszakokat.

4. A magyar nyelvtudomány kezdetei. — Már a XVI. század előtt találunk a magyar nyelvre, egyes szavak eredetére stb. vonatkozó elszórt megjegyzéseket, de ezek alkalmi és naiv volta miatt nyelvtudományunk kezdeteit csak a XVI. század húszas—harmincas éveitől, az első — a tudomány rangjára immár méltán jogot formáló — nyelvtan megjelenésétől számíthatjuk.

Hazánkban — az európai fejlődéshez hasonlóan — mindenekelőtt a humanizmus hatására (a humanizmus elsősorban a latin jobb elsajátítása érdekében tesz engedményeket a vulgáris nyelveknek, s ugyanakkor — latin alapokon nyugvó — módszert és mintát is ad vizsgálatukra, művelésükre), továbbá a reformáció ösztönzésére (a reformáció az anyanyelvet juttatja diadalra) és a hazai politikai, művelődésbeli stb. viszonyok eredményeképpen (az ország három részre szakadása és a nemzeti öntudat megerősödése; a literátusréteg létrejötte; stb.) — főként a fordítások (mindenekelőtt bibliafordítások) „melléktermékeként” — megindul s lassan terebélyesedik nyelvünk szerkezetének vizsgálata. Ez a vizsgálódás — amely a XVI—XVIII. századot, első korszakunkat jellemzi — n é g y s í k o n folyt. Mind teljesebben „felfedezik”, majd szabályokba foglalják, rendszerezik — persze inkább gyakorlati, mint szorosabb értelemben vett tudományos célból — az egyes nyelvtani jelenségeket: létrejönnek az első g r a m m a t i k á k. Leltározzák szó- és kifejezőkészletünket: megjelennek az első (két vagy több nyelvű) s z ó t á r a k. E korszak nyelvtanai (l. CorpGr.), amelyek először elnagyoltabban,

később az apróbb részletekre is ügyelve, és a latin grammatika nyúgétól mind jobban megszabadulva bemutatják nyelvünk alaktnai és helyesírási, majd mondattani jelenségeit, s reguláikkal erős lökést adnak a magyar nyelv egységesülésének, a normák kialakulásának és megszilárdulásának, — továbbá szótárai (SZENCZI MOLNÁR ALBERT munkái; PÁRIZ PÁPAI műve; stb.), amelyek a korabeli szó- és szóláskincsnek jelentős hányadát rögzítik, általában az akkori nyelvtanítás és lexikográfia legjobb nemzetközi színvonalán állnak.

Minthogy az említett nyelvtanok normatívák és gyakorlatiak, az egyes nyelvi jelenségeknek a stilisztikai sajátosságaira, valamint helyes használatára is gyakran utalnak, ilyenformán ez a korszak az a l k a l m a z o t t n y e l v t u d o m á n y n a k, benne elsősorban a stilisztikának és a nyelvművelésnek az indulását is jelenti (az első magyar nyelvű stilisztikai fejezet szerzője SYLVESTER JÁNOS, az első nyelvművelő könyvé pedig GELEJ KATONA ISTVÁN).

Végül (mint másutt) nálunk is felvetődik a nyelvek — köztük a magyar — eredetének, rokonságának a kérdése. A XVI. században és a XVII. század első felében a humanista közvéleménynek megfelelően nyelvünket a héberrel rokonították (pl. SYLVESTER és SZENCZI MOLNÁR is); a XVII. század második felétől már a „napkeleti nyelvek” közé sorolják (pl. GELEJ KATONA, KALMÁR GYÖRGY stb.). Ezek az egybevetések — a nyugati próbálkozásokhoz hasonlóan — mai szemmel nézve tudománytalanok voltak, mégis a problémák fölvetésével, a nyelvek tanulmányozásával stb. a következő korszakot készítették elő.

5. A mai értelemben vett nyelvstudomány felé. — Érthető, hogy a nyelvünkkel való foglalkozás nagyobb mértékben a felvilágosodás korában és a reformkorban, vagyis nyelvstudomány-történetünknek a második korszakában bontakozik ki. Ebben az időben válik ugyanis országos méretűvé és a társadalmi haladásért való harc egyik igen fontos színterévé a magyar nyelv jogainak elismertetéséért és kiműveléséért folytatott küzdelem és benne a nyelvújítás. Ekkor indul hódító útjára az összehasonlító és a történeti módszer. És mindezek következtében a nyelvstudomány tekintélye, súlya odáig nő, hogy nem lebecsülendő mértékben szerepet játszik a Magyar Tudományos Akadémia létrehozásában is (1825.).

A legfontosabb előrelépés kétségtelenül az új kutatómódszer elindítása volt, még akkor is, ha számításba vesszük, hogy — SAJNOVICS és GYARMATHI, illetőleg RÉVAI munkássága révén — a magyaroké csupán az úttörők érdeme, mert (mint ismeretes) az összehasonlító és történeti nyelvstudomány megalapozása és elterjesztése FRANZ BOPP és RASK RASMUS, illetőleg JAKOB GRIMM nevéhez fűződik.

SAJNOVICS JÁNOS korszakhatárt jelölő említett munkájában új módszert alkalmazott: az addigi tapogatózásokkal, a néhány, véletlenül fölfedezett szóegyezésre alapított sejtésekkel szemben — úgy bizonyította be a magyar és a lapp nyelv rokonságát, hogy a szóegyezéseken kívül a nyelvtani jelenségek közös eredetét is igazolta. GYARMATHI SÁMUEL még tovább ment: „Affinitas Lingvae Hungaricae cum Lingvis Fennicae Originis grammaticae, demonstrata” című (1799.) művében a lapon kívül a többi finnugor nyelvvel is egybevetette a magyart, és — főként — még nagyobb teret szentelt a grammatikai eszközöknek, amelyek elsősorban bizonyíthatják a nyelvi rokonságot. RÉVAI MIKLÓS pedig szinte korát megelőzve fedezte fel a nyelvelmékek rendszeres vizsgálatának jelentőségét, s e vizsgálatokra jó példát adva (l.: Antiquitates. 1803.; Elaboratio Grammatica Hungarica. 1803—1806.) létrehozta a nyelv-

történeti módszert, és megalapította a magyar történeti nyelvtudományt. — Mindehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a mondottak ellenére a XIX. század első felében — bár BOPP, RASK RASMUS és GRIMM említett munkássága erre az időre esett — nálunk az összehasonlító és történeti nyelvtudomány elmaradt az európai fejlődéstől: uralkodóvá vált a metafizikus szemléletű gyök-elmélet; továbbá kísértettek a délibábos nyelvrokonítások; stb.

Nyelvünk tudományos vizsgálata az említett előfutárok munkásságán kívül is jelentősen szélesedett. Megnőtt a nyelvtanok száma, s immár társadalmilag meghatározott céljuk van: az irodalmi nyelv normarendszerének teljes kimunkálása és megszilárdítása. — Föllendült szótárirodalmunk: BARÓTI SZABÓ DÁVID, MÁRTON JÓZSEF, KASSAI JÓZSEF és KRESZNERICS FERENC gazdag — régi és egykorú — anyagot tartalmazó enemű munkáin kívül nem feledkezhetünk meg az első etimológiai szótárkísérletekről (GYARMATHI SÁMUEL, Vocabularium . . . 1816.; DANKOVSKY GERGELY, Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum. 1833.; stb.). — Megindult a nyelvjárásokkal való tudományos célú foglalkozás: efféle tanulmányok egész sora látott napvilágot a Tudományos Gyűjtemény című, egyébként is színvonalas folyóiratban, megjelent az első tájszótár (1838.); stb. — A magyar és az általános fonetika megalapozásához járult hozzá — szintén korát meghaladó módon — KEMPELEN FARKAS. „Mechanismus der menschlichen Sprache . . .” című (1791.), később franciául is megjelent nevezetes munkájában a beszéd fiziológiai feltételeit vizsgálja, és összeveti a német, francia, angol és magyar beszédhangok képzését, közben becses észrevételeket téve a nyelv változékonyságáról és egyéb általános sajátságáról. — Az elmélyültebb kutatásokról az is tanúskodik, hogy elkezdődött a nyelvemlékek megjelentetése, korukat megelőző szövegközlési elvek alapján (DÖBRENTAI GÁBOR, Régi magyar nyelvemlékek. 1838—1846.).

Végül utaljunk a nyelvújításra, erre a nagy jelentőségű mozgalomra, amely lényegében az egész korszakot áthatotta, és amelynek köszönhető, hogy nyelvünk — belső erőből, saját tartalékaiból merítve — felzárkózhatott a legműveltebb európai nyelvek közé, s hogy ezen a nyelven olyan költészet keletkezhetett hamarosan, mint a Vörösmarty Mihályé, a Petőfi Sándoré és az Arany Jánosé. A nyelvújítás hosszadalmas és gyakran szenvedélyes harcai során igen jelentős elméleti irodalom jött létre, amely érintette nyelvünk múltját, akkori jelenét és jövőjét; a nyelvjárásokat, a szaknyelveket, a költői nyelveket; ezeken belül a szó- és kifejezőképességet, egyes nyelvtani eszközöket; stb. Természetes, hogy a szélesebb értelemben vett nyelv-művelés addig nem tapasztalt virágzásnak indul; hogy irodalmi nyelvünk hangtani és alaktani normarendszere e korszak végére lényegében véglegesen kialakul; hogy 1832-ben megjelenhetik az első akadémiai helyesírási szabályzat; hogy a magyar stilisztika is jelentős lépést tesz előre (RÉVAI MIKLÓS, Magyar Szép Toll. 1805.; VERSEGHY FERENC, Usus Aestheticus Lingvae Hungaricae. 1817.; BITNITZ LAJOS, A magyar nyelvbeli előadás tudománya. 1827.; stb.).

6. A mai értelemben vett nyelvtudomány. — Nyelvtudományunk igazában harmadik korszakában, a XIX. század második felétől bontakozott ki. Mindez szintén érthető. Ekkor szilárdulnak meg Európa-szerte az összehasonlító és történeti módszer alapelvei. Ebben az időben önállósul és fejlődik ki a fonetika, a nyelvjáráskutatás stb., és ekkor teszik meg az első lépéseket a nyelvek szinkrón jellegű elemzése és bemutatása felé. Ez idő tájt

válnak szilárdabbá az alkalmazott nyelvtudomány diszciplínái. Ekkoriban indulnak meg az első színvonalas folyóiratok, és ekkor jönnek létre először nagy, átfogó, összefoglaló munkák (különböző célú szótárak, monográfiák stb.). Vagyis ebben a korszakban lesz igazán tudomány a nyelvészet.

Az indíttatás és a példa tehát megvolt a magyar nyelvvel foglalkozók számára, mindjárt tegyük azonban hozzá: születtek olyan tudós egyéniségek — HUNFALVY PÁL, RIEDL SZENDE, BUDENZ JÓZSEF, SIMONYI ZSIGMOND, SZINNYEI JÓZSEF stb. —, akik nemcsak megalapozták és magas szintre emelték nyelvtudományunkat, hanem a megfelelő szervezeti kereteket is megadták neki, és mindig gondoskodtak arról, hogy megfelelően képzett tanítványok vigyék tovább a fejlődés útján.

Ilyenformán nem meglepő, hogy ekkor lendül föl és terebélyesedik hatalmassá — miután Magyarország kezdetben egy időre a finnugor nyelvészet centruma lesz — a nyelvünket a vizsgálódások középpontjába állító magyar nyelvtudomány, hogy — a két világháború közötti némi visszaesés után — az utóbbi két évtizedben a megváltozott körülményeknek és föltételeknek megfelelően még inkább betöltse sokrétű hivatását.

Bár nyelvtudományunk egészének fejlődése e legjelentősebb korszakában is folyamatos, mégis a különböző körülmények, a társadalom eltérő igényei, az egyes diszciplínáknak — érthető okokból — nem mindig egyenlő alakulása stb. szükségessé teszik bizonyos alkorszakok felvételét.

7. A XIX. század közepétől a hetvenes évekig. — Ezt a mintegy két évtizednyi időt az útkeresés, de egyben a mai értelemben vett nyelvtudomány megalapozása jellemzi.

Az első tudományosan is felvértezett nyelvészcsoporthoz a megszervezése, továbbá az urál-altaji összehasonlító nyelvtudomány elméleti alapjainak lerakása HUNFALVY PÁL nevéhez fűződik. HUNFALVY — BOPPÉK nyomdokain haladva — maga adott példát arra, hogy egy nyelv történetének vizsgálatához mennyire nélkülözhetetlen a rokon nyelvek összehasonlító tanulmányozása: jelentős részt fejtett meg és tett közzé REGULY vogul gyűjtéséből, alaposan egybevetve nyelvünket a vogullal (A vogul föld és nép. 1864.), de kiterjesztette vizsgálódásait az osztjákra, a finnre, a mordvinra, a lappra, a szamojédre stb. is. Ezenkívül életre hívta az Akadémia égisze alatt — Európában a legkorábbiak között — az első tisztán nyelvészeti folyóiratot (Magyar Nyelvészet. 1856—1861.), amely maga köré tömörítette az új szaktudomány művelőit. Majd ugyancsak az ő szerkesztésében indult meg (1862.) az e folyóiratunkat közvetlenül folytató és ma is megjelenő Nyelvtudományi Közlemények.

Már ebben az időben kezdi szárnyait bontogatni a magyar nyelv-tudomány. Az akkor föltétlen előrelépést jelentő úgynevezett nyelvélektani irányzatot, amelynek az elindítói és fő képviselői a német HUMBOLDT, HEYSE és STEINTHAL voltak, nálunk RIEDL SZENDE tette — bizonyos kritikával — a magáévá, s ennek a tanulságait, valamint az összehasonlítás eredményeit is felhasználva alkotta meg „Magyar hangtan” című munkáját (1859.; I. még Ungarische Grammatik. 1858. és Magyar nyelvtan. 1864.). Ezt az teszi jelentőssé, hogy a bevezetése valóságos általános nyelvészeti kézikönyv, továbbá hogy ez az első magyar hangtörténet.

Természetesen az előző korszak elavult nézetei, módszerei sem tűntek el egykönnyen. Ezt mutatja CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS hatkötetes szótári összefoglalása, „A magyar nyelv szótára” (1862—1874.). Föltétlen értéke: csodálatosan gazdag és a jelentéselemzést illetően jól fel-

dolgozott lexikai és frazeológiai anyaga. De ez sem tudott hatni, nem utolsósorban a szerkesztőknek, főként FOGARASINAK a szótárban érvényesített, a gyökelméletet követő, rég idejét múlt etimológiai alapelvei miatt.

8. A múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig. — BUDENZ JÓZSEF fellépésével elérkezünk nyelvtudománytörténetünknek ahhoz a szakaszához, amelyet méltán tekintünk a nagy alkotók és a nagy alkotások korának, a magyar nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb időszakának.

A szakasz első évtizedeinek legfőbb tette és egyben jellemzője az összehasonlító és történeti nyelvtudománynak a hazai felvirágoztatása és szilárd, tudományos alapokra való helyezése. Mindez elsősorban BUDENZ JÓZSEF nevéhez fűződik. Ő az első olyan nyelvész Magyarországon, aki nem önképzéssel szerezte nyelvészeti iskolázottságát. Magáévá tette a már megbízható eredményeket felmutató indoeurópai nyelvtudomány eljárás módját, az összehasonlító-történeti módszert, és Magyarországra kerülve ennek megfelelően tűzte ki a feladatot: módszeresen tisztázni nyelvünk szókincsének és nyelvtani rendszerének a többi finnugor nyelvekével egyező, közös eredetű elemeit, sajátosságait. Két nagy összefoglalása — a „Magyar-ugor összehasonlító szótár” (1873—1881.) és az „Ugor alaktan” (1884—1894.) — e feladat megvalósítását indította el olyan szinten, hogy rájuk épült a (hazai és a hazain túli) finnugrisztika egész további fejlődése, és hogy mintát szolgáltatott a szintetikus feldolgozásmódra is. Igaz, hogy BUDENZ JÓZSEF még a régi, GRIMM—BOPP-féle iskolához tartozott; hogy a hangtörténet ekkor még elég kidolgozatlan volt; hogy a rokon nyelvekből is viszonylag kevés forrás állt rendelkezésére, s ennek következtében megállapításai között akad több téves, ma már elfogadhatatlan; BUDENZ zsenialitását mégis világosan mutatja egy érdekes egybevetés: szögyeztetései mintegy 40 százalékanak helyességét „A magyar szókészlet finnugor elemei” című új etimológiai szótár is megerősítette. BUDENZ győzelmével végződött az úgynevezett ugor—török háború is, amelynek során nagy nyelvészünk — immár végérvényesen — igazolta a magyar nyelv finnugor származását VÁMBÉRY ÁRMINnal szemben. A BUDENZ-től alapított Nyelvtudományi Közlemények nemzetközi szinten is vezető finnugor folyóirattá nőtt.

A múlt század hetvenes éveinek a végétől — főként a lipcsei K. BRUGMANN, H. OSTHOFF, AUG. LESKIEN, majd H. PAUL munkássága révén bontakozott ki az úgynevezett új grammatikus iskola, amelynek hatásával a mi nyelvtudományunkban is hosszú időn keresztül számolni kell. E hatás pozitív oldalának kell tekinteni, hogy új módszerbeli elvek alapján rendkívül föllendültek nálunk a nyelvtörténeti, azon belül is különösképpen a hangtörténeti kutatások, továbbá előtérbe nyomult a nyelvjárások rendszeres vizsgálata. Negatív jelenségnek vehető viszont, hogy elhanyagolódtak a leíró jellegű kutatások, és háttérbe szorult például a mondattani kérdések vizsgálata, sőt részben a lexikológiai kutatás is.

Az újgrammatikus iskola módszertani elveit e korszaknak s egyáltalán a magyar nyelvészetnek egyik legkimagaslóbb alakja, a BUDENZ-tanítvány SIMONYI ZSIGMOND ültette át késedelem nélkül a hazai nyelvészeti gyakorlatba. Mindenekelőtt az ő kivételes képességeinek, szervező erejének, munkabírásiának köszönhető, hogy a szűkebb magyar nyelvészet, elsősorban nyelvtörténet — a RIEDL SZENDÉTől megkezdett úton haladva tovább — nemcsak hamarosan felsorakozott a finnugor mellé, hanem nemzetközi mértékkel mérve

is igen magas színvonalra emelkedett. SIMONYI páratlanul gazdag munkásságából utaljunk azokra a hosszabb tanulmányokra, amelyek az újgrammatikus iskola közvetlen hatását tükrözik, és amelyek olyan megtermékenyítőleg hatottak a magyar etimológiai kutatásokra, de előbbre vitték a magyar szókins vizsgálatát is (Az analógia, A kombináló szóalkotás, Az elvonás, Az ikerítés, Az indulatszó stb.). Még fontosabbak azonban azok a nagy összefoglaló munkái és részsztézisei, amelyekben a magyar szókins és nyelvtani rendszer egészét, illetőleg jelentős összetevőit tanulmányozta, és amelyekkel a magyar történeti nyelvészet alapjait vetette meg: (SZARVAS GÁBORRAL együtt) Magyar Nyelvtörténeti Szótár (1890—1893.), „A magyar kötőszók” (1881—1883.), „A magyar határozók” (1888—1892.), (BALASSA JÓZSEFFEL együtt) „Tüzetes magyar nyelvtan” (1895.) és „A jelzők mondattana” (1913.) (Egyébként éppen ez utóbbi munka és SIMONYI teljes mondattan-tervezete is mutatja, hogy ez a nagy nyelvészünk nem mindenben követte az újgrammatikus elveket!) SIMONYI írta az első rendszeres, tudományos jelentéstani összefoglalást (A jelentéstani alapvonalai. 1883., I. még: Jelentéstani szempontok. 1916.); ő rendszerezte elsőként — az alkalmazott nyelvtudományon belül — a magyar nyelvművelés, nyelvhelyesség elvi és gyakorlati kérdéseit (Antibarbarus. 1879.; Helyes magyarság. 1903.); ugyancsak ő vizsgálta felül és vitte előbbre helyesírási rendszerünket (Iskolai helyesírás. 1903.). Végül kitűnő — máig egyetlen — népszerűsítő munkában adott „teljes” képet nyelvünk múltjáról és jelenéről (A magyar nyelv. 1889. és 1905., majd Die ungarische Sprache. 1907.).

A magyar nyelvvel való foglalkozás kiterjedésedését, a magyar nyelvtudomány élvonalba kerülését SIMONYI kivételesen eredményes munkásságán kívül más tények is mutatják. Mindenekelőtt az, hogy ebben az időben, különösen a századforduló körül soha nem tapasztalt mértékben keletkeztek nyelvünk minden területén — gyakran több szerző vagy éppen sokak erejének összefogásával — olyan alapvető alkotások, *s z i n t é z i s e k* (mondhatnánk: munkaeszközök), amelyek a további munkálatokhoz a kedvező feltételeket megteremtve mintegy meg is határozták a fejlődés útját. *S z ó k i n c s ü n k* összegyűjtését és feldolgozását illetően a már említett Magyar Nyelvtörténeti Szótáron kívül fel kell sorolnunk a következőket: SZINNYEI JÓZSEF, Magyar Tájszótár (1893—1901.), SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA, Magyar Oklevélszótár (1902—1906.), SZILY KÁLMÁN, A magyar nyelvújítás szótára (1902., 1908.). A nyelvtörténeti (tehát a hangok, a szókins és a nyelvtani rendszer vizsgálatára irányuló) kutatásokat szolgálták a szintén nagy arányú *n y e l v e m l é k k i a d á s o k* (1874-től a Nyelvméltár; 1877-től a Régi Magyar Költők Tára; az okmánytárak hosszú sora; stb.).

A magyar nyelvtudomány előtérbe kerülését a hazai *f i n n u g o r n y e l v é s z e t n e k* BUDENZ utáni fejlődése is mutatja: a különböző finnugor nyelveket jobbra magyar viszonylatában vizsgálják, és mind több teret szentelnek a speciális magyar nyelvészeti kutatásoknak. MUNKÁCSI BERNÁT a vogulok és votjakok között, HALÁSZ IGNÁC lapp földön, PÁPAY JÓZSEF az osztjakoknál stb. gyűjtött, és mindannyian leírásokkal, szótárakkal, nyelvtanokkal, a nyelvrokonságot érintő tanulmányokkal gazdagították a hazai finnugor nyelvészeti irodalmat. Ugyanakkor MUNKÁCSI BERNÁT szintézis-szerű munkát szentelt nyelvünk iráni—kaukázusi eredetű szavainak (Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben I. 1901.); HALÁSZ IGNÁC a finnugor—szamojéd szóegyezéseket vizsgálta igen eredményesen; BUDENZ leg-

tekintélyesebb tanítványa, SZINNYEI JÓZSEF elsősorban finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal foglalkozott, de ő foglalta össze a nyelvünk finnugor kapcsolataira vonatkozó ismereteket is — ezzel korán számba véve a magyar szókészlet finnugor elemeit (Magyar Nyelvhasználat: 1896 és 1927 között hét kiadást ért meg!).

A magyar szókincs eredetét, történetét az említetteken kívül számos tudós kutatta, sőt a századforduló után több efféle összefoglaló munka látott napvilágot. ASBÓTH OSZKÁR nyelvünk szláv jövevényszavaival, MELICH JÁNOS előbb a német, majd a szláv jövevényszavakkal foglalkozott (Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes [LUMTZER VIKTORRAL együtt]. 1900.; Szláv jövevényszavaink I. 1903—1905.), s elsőként alkalmazta kutatásaiban a szóföldrajzi elvet. GOMBOCZ ZOLTÁN pedig török jövevényszavainkat vette alapos vizsgálat alá (Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. 1908. és kibővíve: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. 1912.).

A magyar nyelvtudomány kiszélesedését jelzi korábban is meglevő egyes ágazatainak a föllendülése és új diszciplínáknak az indulása. A korábbi kezdeményezéseket folytatva BALASSA JÓZSEF teremtette meg a fonetikának mint tudománynak az alapjait (A phonetika elemei... és Phonetik der ungarischen Sprache. 1888., Magyar Fonétika. 1904.). Föllandult a nyelvjáráskutatás: az 1872-ben — nyelv művelő céllal — megindult Magyar Nyelvőr tág teret szentelt a tájnyelveknek, a főként SIMONYI szorgalmazására megjelenő Nyelvészeti Füzeteknek meg körülbelül egyharmada tartalmazott nyelvjárási tanulmányokat, s már 1891-ben napvilágot látott BALASSA JÓZSEF tollából az első magyar dialektológiai szintézis (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése). A századforduló utáni években GOMBOCZ ZOLTÁN külföldi tanulmányútajáról hazatérve itthon is bevezette és megalapozta a kísérleti fonetikát (l. NyK. XXXVIII, 193; Le Monde Oriental 1907—1908.). — Végül erősödött a stilisztikai kérdésekkel való foglalkozás: 1914-ben ZLINSZKY ALADÁR megírta az első igényesebb összefoglalást, „Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei” címen. — Új diszciplínával is gazdagította ez a korszak nyelvtudományunkat: nagykorúsodott a névtudomány. A korábbi elszórt kísérletek után összefüggő névanyagot (szláv, német, latin—görög és bibliai eredetű neveket) nyelvtudományi módszerrel először MELICH JÁNOS vizsgált meg már említett „Szláv jövevényszavaink” című munkájában, GOMBOCZ viszont Árpád-kori török eredetű személyneveinknek szentel alapos és előrevívó tanulmányt.

Végül a magyar nyelvtudomány felvirágozását talán mindennél pregnansabban dokumentálja a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása (1904.), és a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a megindulása (1905.), amely hamarosan a magyar nyelvtudomány vezető orgánummá lett, és máig az maradt.

9. A két világháború között. — Nyelvtudomány-történetünknek erre a szakaszára — különösképpen az előző föllendüléshez, virágzáshoz képest — nem csekély visszaesés a jellemző. A magyar nyelvtudomány nehéz anyagi helyzetbe került: az első világháború után az ország elszegényedett, az Akadémia vagyoni helyzete megromlott, ezenkívül a kormányzat is értetlen közömbösséget tanúsított a nyelvészet iránt. De a nyelvtudománnyal közelebbi kapcsolatban szintén mutatkoztak hátráltató tényezők. Nem jött létre olyan szervezeti forma (tudományos intézet, nagyobb egyetemi

tanszék stb.), amely egyrészt a különböző helyen folyó és sok tekintetben koordinálatlan munkálatokat össze tudta volna hangolni, másrészt az amúgyis eluralkodó analitikus jellegű kutatások mellett lehetővé tudta volna tenni az immár elkerülhetetlenül szükséges kollektív munkával megvalósuló szintéziseknek, alapvető összefoglaló munkáknak a létrejöttét. Nem hozhattak felfrissülést a külföldön jelentkező újabb nyelvészeti irányzatok sem, minthogy a gyér kapcsolatok következtében alig-alig jutottak el hozzánk. A társadalmi igények szintén nem hatottak összefoglaló, általánosabb művek megalkotása irányában, továbbá az a korbeli szemlélet és vizsgálati mód is inkább az analitikus vizsgálatoknak kedvezett.

Ilyenformán érthető, hogy ez a mintegy három évtized — különösen a szintézisek területén — a torzók korává lesz; hogy a várhatónál jóval kevesebb mű lát napvilágot; hogy egyes folyóiratok megszűnnek (Nyelvtudomány, Keleti Szemle), de a megmaradtak is vagy hosszú időközökben jelennek meg, vagy nagyon megvékonyodnak (pl. Nyelvtudományi Közlemények, Magyar Nyelvőr); és végül, hogy ez az időszak igen sok adósságot hagyott hátra.

Torzó maradt mindenekelőtt az a lényegében az előző korszakban megindult hatalmas vállalkozás, amely a kor két legkimagaslóbb nyelvészének, GOMBOCZ ZOLTÁNNAK és MELICH JÁNOSNAK a szerkesztésében a teljes magyar szókészlet szavainak eredetét kívánta bemutatni: a *M a g y a r E t y m o l o g i a i S z ó t á r*. E monumentális alkotás torzó jellege annál is inkább fájlaható, mivel GOMBOCZ és MELICH ezt az óriási feladatot olyan magas színvonalon oldotta meg, hogy e szótárunknak azóta is alig akad párja a világ etimológiai szótáriródmában.

De torzó maradt e korszak egyetlen igazán nagyszabású szintézistervezete: „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” is. Ez a sorozat 27 egységet, rövidebb-hosszabb önálló tanulmányt, monográfiát tartalmazott volna, amelyek — mint az addigi tudományos eredmények összefoglalásai és egyben a felsőoktatás céljait szolgáló munkák — a történeti diszciplínák nagy részét felölelték volna. Ez a vállalkozás, amelynek szerzői között ott találjuk a kor legkiválóbb nyelvészeit, így félbenmaradt állapotában is jelentősnek mondható.

Természetesen a visszacsés ellenére meg kell mondanunk, hogy a korábban is működő nyelvészek mellé ekkor is újabb kitűnő tudósok sorakoztak; hogy a tudományos munka igen magas színvonalú maradt, sőt ekkoriban körvonalazódott az úgynevezett „budapesti nyelvtörténeti iskola”, amely módszerében igyekezett elhagyni az újgrammatikus iskola túlzásait, merevségeit, a pozitívizmus szűk látókörét, valamiféle nyelvészeti realizmust fejlesztett ki, amely mindenekelőtt az adatokra épít, de az adatok mögé néz, és támaszkodik a jól megalapozott nyelvészeti fantáziára is; hogy nyelvészeink sok részfeladatot megoldottak; stb. Ilyenformán nyelvtudományunk ekkor is előbbre lépett.

Ez a korszakunk a nyelvtörténet területén produkált viszonylag a legtöbbet. GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi előadásai és sokrétű kutatásai során a nyelvtörténetnek szinte valamennyi stúdiumát (történeti hangtan, alaktan, a szókincs eredete stb.) felölelte. Előadásai 1925-től sokszorosításban jártak kézről kézre. Ezek alapozó és továbbvivő hatása szinte máig tart, nagy kár azonban, hogy a tervezett „Magyar történeti nyelvtan”-ból csupán a magyar hangtörténet alapjait megvető „Hangtan” (1925-ből, megjelent 1940-ben) és a WUNDT hatását, valamint a funkcionális szemléletet egyaránt tükröző — a

mi viszonylatunkban meglehetősen egyedüli — szemantikai rendszerezés, a „Jelentés tan” (1926.) látott napvilágot. A korszak egyik legnagyobb és legnevezetesebb összefoglaló munkája KLEMM ANTAL „Magyar történeti mondat tan”-a (1928—1942., A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének egyik monográfiájaként). Föltétlenül említésre méltók még a következő monográfiák, tanulmányok: HORGER ANTAL, A magyar igeragozás története (1931.); MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő-múlt alakjai (1931.), Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján (1942.); stb. A szótörténeti és etimológiai kutatások területén — a torzóban maradt Magyar Etymologiai Szótáron kívül — megszületett nyelvtudományunknak talán legtöbbet forgatott és idézett kézikönyve: BÁRCZI GÉZA „Magyar szövegtörzsi szótár”-a (1941.). — Egyébként hiába várjuk az előző idők forrásközlő, anyagfeltáró munkájának a folytatását. Mindössze néhány kódex hasonmás-kiadását és az oktatásnak, valamint a tudománynak nagy szolgálatot tevő Ómagyar Olvasókönyvet, JAKUBOVICH EMILNEK PAIS DEZSŐ közreműködésével létrejött kitűnő kiadványát (1929.) említhetjük meg.

A történeti jellegű diszciplínákat folytatva a n é v t a n — kivételesen — föllendülést mutat ebben az időben. A földrajz név-kutatást nagymértékben előre lendíti MELICH JÁNOSNAK „A honfoglalás-kori Magyarország” című impozáns műve (1925—1929., A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve sorozatban) és az ekkoriban induló, sajátos tudós egyéniségnek, KNEI ZSA ISTVÁNNAK több, igen magas színvonalú szintézisszerű tanulmánya. A személynevek vizsgálati körében meg PAIS DEZSŐNEK a „Régi személyneveink jelentés tan a” című, viszonylagos rövidségében is alapvető tanulmánya (1921—1922: MNy. XVII—XVIII.) emelkedik ki. Anyagfeltáró munkákkal azonban ezen a területen sem dicsekedhetünk, kivétel SZABÓ T. ATTILÁNAK kitűnő regionális közlése: „Kalotaszeg helynevei” (1942.). — Az előtérbe került ó s t ö r t é n e t i kutatások eredményeiről tanúskodik NÉMETH GYULÁNAK „A honfoglaló magyarság kialakulása” című munkája (1930.) és a LIGETI LAJOS szerkesztette „A magyarság őstörténete” című gyűjteményes kötet. — MELICH JÁNOSNAK az előző időszakban megjelent mintaszerű t u d o m á n y t ö r t é n e t i szintézise (A magyar szótár irodalom. 1907.) után meg kell említenünk ebből az időből PÁPAY JÓZSEFNEK „A magyar nyelv hasonlítás története” és „A finnugor népek és nyelvek ismertetése” című összefoglalásait (mindkettő: 1922., A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve” sorozatban) és ZSIRAI MIKLÓSNAK, a jeles finnugor nyelvésznek méltán sokat forgatott teljesebb, modernebb szintézisét: „Finnugor rokonságunk” (1937.).

Az újgrammatikus iskolának tovább is uralkodó nyelvtörténeti szemlélete nem kedvezett a leíró jellegű kutatásoknak. Nyelvtudománytörténetünknek ez a szakasza — az előzőhöz hasonlóan — súlyos adóssággént hagyta hátra egy nagyobb méretű, tudományos szintű magyar leíró nyelvtan megalkotását (KIS-ERŐS FERENCNEK 1915-ben megjelent „A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva” című munkája — bár pozitív módon hatott — azt mégsem pótolhatta). Nem álltak jobban a leíró l e x i k o l ó g i a i vizsgálatok sem. Az akadémiai nagyszótár anyaggyűjtése — megfelelő koncepció hiányában — szétesővé vált. Nem született meg a korszerű értelmező szótár, csupán BALASSA JÓZSEF jelentetett meg egy kisebb efféle munkát: „A magyar nyelv szótára” (1940.). — Viszont továbbléptünk a leíró f o n e t i k a területén. Három összefoglalás is napvilágot látott. GOMBOCZ „Magyar fonetika”-ja (1925.), HORGER ANTAL összegezése (Általános fonetika különös tekintettel a

magyar nyelvre. 1929.) és LAZICZIUS GYULÁnak addigi legterjedelmesebb és legmodernebb enemű munkája (Fonétika. 1944.). — A tízes, húszas években minimálisra csökkent a nyelvjárások iránti érdeklődés. Ennek tulajdonítható, hogy a nyelvföldrajz nálunk sokáig ismeretlen maradt, és hogy bár némi elkésztés és korszerűtlen tervezgetés 1929-ben történt, a negyvenes évek elején pedig tudományosan megalapozott gyűjtés indult meg, a magyar nyelvátlasz elkészítése — szintén súlyos adósságként — a következő korszakra maradt. A nyelvjáráskutatás újra föllendítése CSÚRY BÁLINT nevéhez fűződik. 1935—1936-ban kiadta saját gyűjtésű, kitűnő regionális tájszótárát, a Szamosháti Szótárt, majd mint egyetemi tanár, megszervezte Debrecenben a Népnyelvkutató Intézetet, megindította a Magyar Népnyelv című évkönyvet (1939-ben; 1951-től a címe: Magyar Nyelvjárások; egyébként ez időben még egy nyelvészeti folyóirat indult vidéken, Szegeden, Népünk és Nyelvünk címen (1930—1939.), amely a szegedi egyetem Kolozsvárra távoztával Nép és Nyelv címen jelent meg [1941—1943.]). Csúrynek és tanítványainak a hatására országszerte megindult a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás. Ekkortájt két összefoglalás is napvilágot látott: HORGER ANTALnak bizonyos történetiséget is érvényesítő műve, „A magyar nyelvjárások” (1934.) és LAZICZIUSnak fonológiai sajtáságokra alapozott, hasonló című munkája (1936.).

Az alklamazott nyelvtudományon belül a nyelvművelő munka folyt, de túlzásokkal, következetlenségekkel, a megfelelő elméleti alapvetés és szervezés nélkül. Stilisztikai kutatás viszont — különösen 1934 után — alig volt, a helyesírás területén sem történt semmi, a korábbi szabályzat szinte változatlan kiadásain kívül.

Végül, az általános nyelvészet területén találunk említésre érdemes munkákat. GOMBOCZ „Nyelvtörténeti módszertan”-a (1922., „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” sorozatban) — mint a cím is mutatja — hasznos módszertani útmutató. Az indogermanista SCHMIDT JÓZSEFnek „A nyelv és a nyelvek” című műve külföldi munkák igen tanulságos összefoglalása. Az új irányzatok iránt különösen érdeklődő LAZICZIUS „Általános nyelvészet”-e (1942.) a SAUSSURE stb. hatását tükrözi.

10. A második világháborútól máig. — A magyar nyelvtudomány történetének ezt az utolsó, ma is tartó szakaszát röviden így jellemezhetnők: nyelvtudományunk zömében kollektív munkával részben letörlesztette, részben törleszti a múltnak — elsősorban az összefoglaló munkák területén jelentkező — adósságait; a tudományos színvonalat a korábbihoz hasonló magasan tartja, sőt az új lehetőséghez mértén emelte; a termés mennyiségét, továbbá gazdagságát, eredményességét illetően pedig minden előző korszakot messze felülmúlt.

Mi tette mindezt lehetővé? Elsősorban az, hogy a megváltozott társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok következtében alapvetően módosult nyelvtudományunk helyzete, mindenekelőtt külső, szervezeti formája: új kutatóközpontok jöttek létre, és hihetetlenül megnőtt a nyelvünk vizsgálatával foglalkozók száma. A legfontosabb ilyen központ a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 1949-ben alakult meg, s azóta több mint félszáz kutatójával és gyarapodó felszerelésével alkalmassá vált arra, hogy valóban irányító centruma legyen a hazai, benne kiemelten a magyar nyelvtudománynak és legfőbb-helye az — érthető okokból — világ-szerte előtérbe nyomuló kollektív nyelvészeti munkálatoknak. De kutató műhelyekké lettek az egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei is.

A hallgatóság létszámának a megsokszorozódása ugyanis az oktatógárda nagyarányú megnövekedését vonta maga után. Az oktatás korszerűbbé, hatékonyabbá tétele pedig egyrészt megkövetelte, hogy a tanszékek a hallgatóságot megfelelő tankönyvekkel és segédletekkel lássák el, közöttük új vagy olyan stúdiumokból is, amelyekből addig semmilyen tudományos összefoglalás nem készült. Másrészt szinte parancsolóvá tette, hogy az oktatók részt vegyenek az Intézetben vagy náluk folyó kollektív munkálatokban.

A magyar nyelvészet fölvirágzását segítette elő továbbá a mai nyelvtudományt általában jellemző h á r o m s a j á t s á g. Mindenekelőtt — mint egy a néha már-már túlzottan is praktikussá váló élet parancsára — eddig nem tapasztalt mértékben fordul a g y a k o r l a t i é l e t, a közvetlen — beszélt és írott — nyelvhasználat legkülönbözőbb célú kutatása felé. Ennek következtében mind külföldön, mind hazánkban a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés, a lexikográfia, az irodalmi nyelv, sőt az eredményesebb nyelvtan- és nyelvoktatás, a minél gazdaságosabb hírközlés, továbbá a gépi fordítás stb. vizsgálata kerültek az érdeklődés és a kutatások középpontjába, vagy legalábbis elfoglalták e tekintetben az őket megillető helyet. — Nyelvtudományunknak — ugyancsak más tudományokhoz hasonlóan — másik jellemző sajátysága, részben az előzőkből is következően, hogy egyre jobban d i f f e r e n c i á l ó d i k. Az utóbbi években — még évtizedekről sem nagyon beszélhetünk! — eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák újultak meg, vagy éppen napjainkig ismeretlenek születtek, illetőleg váltak sajátos tárgykörrel, problematikával és kutatómódszerrel rendelkező, önálló tudományággá. Az előbbiekre jó példa a stilisztika, a nyelvművelés, az irodalmi nyelv történetének vizsgálata, az utóbbiakra pedig a történeti nyelvjáráskutatás, a lexikográfia, a matematikai nyelvészet stb. — Végül ez utóbbi jellemvonás ellenére, de a fentebb mondottakból következően is, továbbá a dialektikus vizsgálati módszer követelményeinek megfelelően e diszciplínák — a szó legteltesebb értelmében — k o m p l e x e k, s ezért igen sokoldalú kutatási igényeknek.

És mindehhez tegyük hozzá, hogy nálunk a nyelvészetben is érvényesülő t e r v s z e r ű s é g, t e r v e z é s szintén nem elhanyagolható tényező, mert mindig mérlegeli az igényeket és a lehetőségeket, a legcélszerűbben elosztja a szellemi és anyagi erőket, valamint koordinálja a különböző helyeken folyó munkálatokat.

Végül nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy rendelkezésre áll a megfelelő népességű és képzettségű k u t a t ó g á r d a. A vezetők, az irányítók azok a kiváló, európai hírű tudósok, akik már az előző időszakban (vagy még azelőtt) elkezdték pályájukat. A törzsgárdát pedig a munka zömét végző „középnemzedék” alkotja, amely egyre inkább alkalmassá válik a vezetésre is. És természetesen, a tervszerűségnek megfelelően, igyekeznek gondoskodni az utánpótlásról (az aspirántúra, illetőleg a gyakornokság intézményével stb.) is.

Ezúttal csak arra szorítkozhatunk, hogy csupán a legfontosabb eredményeket — mindenekelőtt az összefoglalásokat, szintéziseket — említsük meg és jellemezzük röviden, illetőleg utaljunk a már előrehaladottabb munkálatokra.

Lássuk először a leíró jellegű m u n k á k a t. Tudniillik mai nyelvtudományunknak éppen az az egyik legfontosabb megkülönböztető vonása, hogy a történeti jellegű stúdiumok mellett a leíró vizsgálatok is — mind a hagyományosabbak, mind az újabbak — elfoglalják fokozatosan az őket megillető helyet. A szókincs és frazeológia területén az Intézet legjelentősebb

alkotása „A magyar nyelv értelmező szótára” (I–VII. 1959–1962.; szerk. BÁRCZI GÉZA és ORSZÁGH LÁSZLÓ). Ez a mai köznyelvünk teljes szó- és kifejezőkészletét felölelő, valóban kollektív alkotás elméleti megalapozottságával, jól kikísérletezett módszertani eljárásmódjaival, tudományos igényességével nemzetközi szinten is megbecsülést szerzett a magyar nyelvtudománynak. — Készen van és közelesen napvilágot lát az értelmező szótár egykötetes, népszerű változata: A Magyar Nyelv Kéziszótára. — Készül a Magyar Szinonimaszótár, az írói-költői szókinccs-feldolgozások közül a Petőfi- és a Juhász Gyula-szótár (ez utóbbi a Szegedi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén) és a közeljövőben indulnak meg, kellő elméleti és szervezeti előkészítés után az Akadémiai Nagyszótárnak — minden valószínűség szerint gépi berendezéseket is igénybe vevő — intenzív munkálatai.

A nyelvtani rendszer vizsgálata területén nagy mulasztást pótol a kétkötetes leíró nyelvtan: A Mai Magyar Nyelv Rendszere (1961–1962.; szerk. TOMPA JÓZSEF), amely az első részletes szinkrón rendszerű grammatikánk. Jóllehet ez a munka elsősorban az eddigi nyelvtani kutatások összegezésére kívánt lenni, azaz lényegében hagyományos jellegű, tartalmaz számos új részleteredményt, és felhasznál modernebb feldolgozási módokat is. E nyelvtan rövidített, külföldieknek szóló, német nyelvű változata (Ungarische Grammatik) 1968-ban hagyta el a sajtót. — A mai nyelvvel való foglalkozás az egyetemi oktatásban is előtérbe került (a nyelvtörténettel nagyjából azonos lehetőségeket kapott): ennek megfelelően az egyetemen is elkészült „A mai magyar nyelv” című tankönyv (1968., szerk. RÁCZ ENDRE), amely elsősorban az oktatás céljait szolgálja, de jól használható tudományos kézikönyvként is.

Régi és nagy adósságot törleszt nyelvjárás-tudományunk, mégpedig — minden szerénytelenség nélkül elmondhatjuk — igen magas szinten, A Magyar Nyelvjárások Atlasza megjelentetésével. A korábbi — különböző okok folytán sikertelen — próbálkozások után a Nyelvtudományi Intézet keretében valósulhatott meg a teljes magyar nyelvátlasz összeállítása. A jól képzett nyelvjárás-kutatók 327 hazai és 68 szomszédos államokbeli kutatóponton több mint egy évtizedes munkával, két kérdőív alapján mintegy háromnegyed millió tájnyelvi adatot gyűjtöttek össze. A legmodernebb nyelvföldrajzi szempontok alapján kiválasztott, összegyűjtött, ellenőrzött és megszerkesztett anyag teljes kiadása a következő évek feladata. A már kézhez kapott I. kötet alapján (1968.; szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU) bizton remélhetjük, hogy a nyelvátlasz megtermékenyíti nemcsak nagy múltú dialektológiánkat (elsősorban a hangtani és szótani kutatásokat), hanem hozzásegít a megoldáshoz sok nyelvtörténeti, sőt leíró nyelvtani, nyelvhelyességi, stilisztikai stb. problémát is. — Ezenkívül megjelentek színvonalas táji atlaszok (pl. VÉGH JÓZSEF, Őrségi és hetési nyelvátlasz. 1959.) és regionális tájszótárak (KISS GÉZA—KERESZTES KÁLMÁN, Ormánsági szótár. 1953.; BÁLINT SÁNDOR, Szegedi Szótár. 1956.). — A Nyelvtudományi Intézetnek és az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. számú magyar nyelvészeti tanszékének közös vállalkozásaként már előrehaladott állapotban van az „Új magyar tájszótár”, amely az 1890 és 1960 közé eső időben nyomtatásban megjelent, illetőleg kéziratban forrásokban hozzáférhető tájszóanyagot szótározza. — Az újabb egyetemi tankönyvek sorozatban látott napvilágot KÁLMÁN BÉLA „Nyelvjárásaink” című összefoglalása (1964.).

A mai magyar nyelv és nyelvjárások vizsgálatának föllendülése azonban nem jelenti a nagy hagyományú történeti jellegű kutatások

visszaszorulását, sőt az utóbbiak — további virágzásuk mellett — nem egy új vonással gazdagodtak.

A szókincsvizsgálat területén első helyen kell megemlítenünk a Nyelvtudományi Intézetnek és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem I. számú magyar nyelvészeti tanszékének igen jelentős közös vállalkozását: A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótárát, amelynek első kötete (A—Gy; 1967. főszerk. BENKŐ LORÁND) máris bizonyítja, hogy a legodaválóbb munkatársakkal, továbbá korszerű tudományos koncepció és módszerek segítségével, valamint határozott következetességgel ilyen nagyszabású kiváló szintézis is létrehozható aránylag rövid idő alatt. Ez a néhány éven belül teljes egészében megjelenő háromkötetes szótár mintegy 12 000 címszó — köztük a legújabb nemzetközi, argó stb. eredetű köznyelvi szavak — származásának, történetének a rövid, de minden lényeges mozzanatot felölelő bemutatásával nagymértékben előrelendíti amúgyis színvonalas etimológia-kutatásunkat. — Szókincsünk finnugor eredetű szavainak monografikus feldolgozása A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című, négy kötetre tervezett szótár. Ennek a megjelent első kötete (1967.; főszerk. LAKÓ GYÖRGY) szintén arról tanúskodik, hogy ideje volt újraértékelni és új eredményekkel gazdagítani az eddigi — egyébként egyáltalán nem szegény — hazai és külföldi idevágó szakirodalmat. — Itt említsük meg újabb nyelvtudományunk legnagyobb és legjobb jövevényszó-monográfiáját: KNEZSA ISTVÁNNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című — sajnálatosan befejezetlenül maradt — nagy munkáját, továbbá LIGETI LAJOSNAK török jövevényszavainkkal foglalkozó kitűnő tanulmányait (MNy. stb.) és TAMÁS LAJOSNAK a román nyelv magyar elemeit tárgyaló művét (Etimologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. 1966.). — Végül a frazeológiai kutatást segíti jelentős mértékben O. NAGY GÁBOR „Magyar szólások és közmondások” című alapvető összeállítása (1967.).

A nyelvtani és a hangrendszer történetének vizsgálatával — pontosabban az egész nyelvtörténettel — kapcsolatban ki kell térnünk az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek című és az új reform szerinti egyetemi tankönyv-sorozatra, mivel a nyelvtörténetnek szinte minden részdiszciplínájában (hangtörténet, szókészlet-történet, történeti alak- és mondat-tan stb.) az első összegezések az egyetemi oktatásból, illetőleg jegyzetekből nőttek ki. Ezek a munkák — ide számítva a nyelvünk történetének egészét magába foglaló újabb tankönyvet is (BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁB JOLÁN, A magyar nyelv története. 1967.) — elsősorban a megnőtt és tervszerűbbé vált oktatási feladatok szolgálatában álltak és állnak, de nagy hasznára vannak, sőt igen gyakran — mint nélkülözhetetlen kézikönyvek — alapvetőek a tudomány és a kutatás számára is. Különösen kiemelkednek — világos rendszerezésükkel, gazdag problémafelvetéscikkkel, a régieket megrostáló és nagyszámú új eredményeikkel — BÁRCZI GÉZA tankönyvei (Magyar hangtörténet. 1958.²; A magyar szókincs eredete. 1958.²; stb.). Ugyancsak az ő alkotása „A magyar nyelv életrajza” című (1963.) egyedül álló szintézis, amely — a tudományosságot és a jó értelemben vett népszerűsítést egyesítve — bemutatja nyelvünk teljes történetét, beleértve a nyelvi rétegek (nyelvjárások, irodalmi nyelv, köznyelv stb.) alakulását is. — Nyelvtudományunk e legújabb szakaszában született meg az első nagyobb helyesírás-történeti szintézis KNEZSA ISTVÁN tollából (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952.; tőle való „A magyar helyesírás története” című egyetemi tankönyv is). Ebben

az időben részesült több nyelvemlék (a Tihanyi Alapítólevél, a Königsbergi Töredék, a Szabács Viadala stb.) tüzetes nyelvtörténeti elemzésben. Folyik a nyelvemlékek — kódexek, XVI—XVII. századi irodalmi művek, levelek, magán- és köziratok — korszerű kiadása; megindultak és haladnak az „Új magyar nyelvtörténeti szótár” munkálatai; stb. — A névtan területéről a következő összefoglaló munkákat említhetjük meg: Magyarország történeti földrajza az Árpádok korában (I. kötet [A—C] 1963.; szerk. GYÖRFFY GYÖRGY); Névtudományi vizsgálatok (az 1958-i névtudományi konferencia anyaga, 1960.); Zala megye földrajzi nevei (a Nyelvtudományi Intézet irányításával megyénként folyó földrajzinév-gyűjtések első kötete, 1967.), és megjelenőben van az 1969. őszén rendezett névtudományi konferencia anyaga is.

A nyelvtörténeten belül új szint, gazdagodást jelentenek az önállósult, új diszciplínák, mindenekelőtt a nyelvjárástörténet. Alapjait BÁRCZI GÉZA vetette meg (Régi magyar nyelvjárások. 1947.; A magyar történeti nyelvjáráskutatás: III. NyKongr. 1956.), s azóta számos — főként XVI. századi — tanulmány és egy, a magyar nyelvjárások teljes történetét átfogó szintézis (BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. 1958.) gyarapította idevágó ismereteinket. — Új stúdiumnak mondható az irodalmi nyelv vizsgálata is. Mostanáig tisztázódtak e diszciplína módszertani kérdései, továbbá irodalmi nyelvünknek XVI—XVII. századi, valamint a felvilágosodás és reform kori alakulása (l.: BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1960.; Nyelvünk a reformkorban. 1955.; SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. 1968.; stb.) Itt említjük meg, hogy az irodalmi és köznyelvi kiejtés normáinak megállapítása felé megtettük az első lépést (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. 1966.).

Az alkalmazott nyelvtudományon belül szintén az újjászületett diszciplínák közé sorolhatjuk a nyelvművelést és a stilisztikát. Nem kismértékben az ötvenes évek elejétől föllendült nyelv művelő munkának, tudományos és népszerűsítő irodalomnak stb. köszönhető egyrészt, hogy szinte egész népünkben megnőtt az érdeklődés az anyanyelv használatának — hozzátehetjük: igényes használatának —, sőt egyáltalán a nyelvnek a kérdései iránt, másrészt hogy megszülettek e téren is — a konkrét gyakorlati problémákat tárgyaló nagyszámú könyvek mellett — az elvi és módszertani alapokat megvető munkák (Magyar nyelvhelyesség. 1957., 1964.²; stb.). Egyébként hamarosan nyomdába kerül a „Nyelvművelő kézikönyv” című, mintegy nyolcvan éves összeállítás, amely a szakembereket és a nagyközönséget egyaránt eligazítja majd minden lényeges nyelvhelyességi kérdésben. — A magyar stilisztika újjászületését az 1954-i, III. nyelvészkongresszustól számíthatjuk. Azóta kutatások folynak a leíró és megindultak a történeti stilisztika területén. 1958-ban egyetemi tankönyvként napvilágot látott az első összefoglalás (A magyar stilisztika vázlata; 1. még: A magyar stilisztika útja. 1961.; Stilisztikai tanulmányok. 1961.; J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve. 1966.; stb.). — 1954-ben megjelent „A magyar helyesírás szabályai”-nak új, alaposan átdolgozott kiadása, később pedig a helyesírásunk rendszerét fejtegető tanulmány (A magyar helyesírás rendszere. 1966.).

Az új nyelvészeti irányzatok (a strukturalizmus korábbi szélsőséges és későbbi realisabb változatai, a transzformációs és generatív grammatika, fonológiai szempontú hangtani vizsgálatok, a nyelvtipológia, a matematikai nyelvészet stb.) természetesen nálunk is jelentkeztek, és kisebb-

nagyobb tanulmányokat eredményeztek. Alaposabb elméleti—módszertani előkészítés után 1961-ben indultak meg a Nyelvtudományi Intézetben kollektív vállalkozásként „A magyar nyelv strukturális (generatív) grammatikájá”-nak a munkálatai. Ennek az eredményeit is várva kívánatos volna, hogy kialakuljon a hagyományosnak és modernnek nevezett irányzatok valamilyen egészséges szintézise, s hogy a két „tábor” képviselői kölcsönösen érvényesítsék a hasznosítható eredményeket, módszereket.

Mi történt az általános nyelvészeti területén? Kétségtelen, hogy nyelvtudományunknak az elméleti kérdésekkel, az általánosabb összefüggésekkel való foglalkozás sohasem volt erős oldala. Legújabb korszakunkra vonatkozólag sem igen mondhatunk mást. Az azonban tagadhatatlan, hogy több diszciplína területén olyan tanulmányok, tanulmánygyűjtemények láttak napvilágot, amelyek számos elvi—elméleti és módszertani, azaz általános nyelvészeti tanulságot — nemegyszer a nemzetközi érdeklődésre is számot tartókat — tárnak föl (pl. lexikográfia: Szótártani tanulmányok. 1966.; nyelvföldrajz: A magyar nyelv atlasz munkamódszere. 1955., DEME LÁSZLÓ, Nyelv atlaszunk funkciója és további problémái. 1956.; nyelvművelés: Nyelvművelésünk főbb kérdései. 1953.; l. még az irodalmi nyelv vizsgálatával, a nyelvjárás-kutatással stb. kapcsolatban irdalmi utalást). — N y e l v t u d o m á n y u n k t ö r t é n e t é r ől szintén inkább csak részlettanulmányokkal találkozunk (pl. GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. 1956.; Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920). 1970.; stb.). BÁRCZI GÉZA több ízben is áttekintette nyelvtudományunk kialakulását és fejlődését. Hiányzik azonban egy teljes korszerű általános nyelvészeti kézikönyv (általános nyelvelmélet, módszertan, az egyes diszciplínák általános kérdései, a nyelvtudomány története). Egyébként efféle — röviden, az egyetemi oktatáshoz méretezve és az akkori szemléletmódnak megfelelően — szintén BÁRCZI GÉZA jelentetett meg „Bevezetés a nyelvtudományba” címen (1953.).

Nyelvtudományunk történetének e legutóbbi szakaszát ismertette csak a valamilyen szempontból legkiemelkedőbb munkákról emlékezhettünk meg. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy se szeri, se száma a monográfiáknak, hosszabb-rövidebb dolgozatoknak, amelyek önállóan, valamely gyűjteményes kötetben, a különböző szcrazatckban (Nyelvészeti Tanulmányok, Nyelvtudományi Értekezések, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai), nagyszámú folyóiratainkban (a kcrábban említettekben kívül ebben az időszakban inculáltak meg a következők: Acta Linguistica [angol, francia, német, orosz nyelven, külföldieknek], az Akadémia I. Osztályának Közleményei; évenként hagyják el a sajtót: Általános Nyelvészeti Tanulmányok, Néprajz és Nyelvtudomány, valamint az egri, a pécsi, a szegedi tanárképző főiskolák évkönyvei; stb.) jelentek meg. És mindehhez vegyük hozzá a Magyar Nyelvtudományi Társaság szakosztályaiban rendezett felolvasó üléseket, az országos kongresszusokat, konferenciákat stb., továbbá azt, hogy nyelvünk és nyelvtudományunk iránt az utóbbi egy-két évtizedben fokozódó nemzetközi érdeklődés nyilvánult meg; hogy a magyar nyelv vizsgálatának bizonyos műhelyei alakultak ki Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, a Szovjetunióban, Finnországban, Svédországban, Franciaországban, a Német Demokratikus Köztársaságban, a Német Szövetségi Köztársaságban, az Amerikai Egyesült Államokban, Olaszországban, Lengyelországban stb.

11. Talán ezzel az eleve szűkre szabott áttekintéssel is sikerült képet

adnom nyelvtudományunk múltjáról, és mindenekelőtt arról, hogy miért választottam az ismertetett korszakbeosztást. Természetesen sok még a teendő nyelvtudományunk történetének részletes és alapos feltárását illetően. Számoltam és számolok tehát azzal, hogy a várható eredmények módosíthatják — kisebb vagy nagyobb mértékben — a fenti korszakolást is.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A magyar birtokos személyragozási rendszer kialakulásának kronológiájához

Az ősmagyar kor nyelvi történéseinek megítélésében mindig voltak vitás pontok a magyar nyelvtörténészek és a finnugristák között. Nemcsak szavak eredetén vitatkoztunk, hanem a nyelvi elemek (ragok, jelek, képzők) kialakulásának kérdésében sem volt mindig egyetértés a két tábor között.

Az utóbbi években ez a „harci kedv” mintha fokozódóban volna, és számos, régen — megnyugtató módon — lezártnak tekintett kérdés kerül egyik vagy másik részéről új megvilágításban.

Nincsen kifogásunk a viták, a perfelvételek ellen — hiszen a vélemények harcában kristályosodnak ki a tudományos igazságok —, de csak addig nincsen, amíg tudományos folyóirataink hasábjain „zajlanak” ezek a polémiák. De amikor egyik vagy másik, még nem teljesen megalapozott vélemény egyedüli és megdönthetetlen igazságként belekerül a tankönyvekbe és tudományos kézikönyvekbe, akkor ez már — o k t a t á s i és t u d o m á n y o s szempontból egyaránt — bizonyos veszélyeket rejt magában.

O k t a t á s i szempontból azért, mert lehet, hogy ugyanaz a hallgató a saját egyetemén — vagy az ország más-más egyetemén — egyes kérdésekről más magyarázatot kap a finnugor nyelvészeti előadójától, és más megvilágításban látja azokat a magyar nyelvtörténész fejtegetései alapján. A hallgatók pedig még nem rendelkeznek a kellő tudományos ítélőképességgel, így a kérdések eldöntésében rendszerint a nagyobb vagy általuk jobban ismert, hozzájuk közelebb álló t e k i n t é l y felfogása alapján foglalnak állást.

A t u d o m á n y o s k u t a t á s o k n a k sem kedveznek a kategorikus imperatívusok, különösen, ha olyan korszakok nyelvi eseményeire vonatkoznak, amelyekben még sok minden tisztázásra vár, és mint ahogy erre ALO RAUN (CIFU. II, 425) is rámutatott, kérdés, hogy valamikor is tisztázható lesz-e: „Es ist allerdings die Frage, wie weit man in der Klärung solcher Fragen überhaupt gelangen kann”. De nem kedveznek azért sem, mert bizonyos megmerevedést is okozhatnak egyes kérdések megítélésében azzal, hogy vagy tekintélytiszteltől vagy más okokból elzárják az utat a további kutatások elől.¹

¹ Nagyon tanulságos az, amit RAVILA (SUSA. LIX/4, 4) SETÄLÄNEK a finnugor időalakok eredetével kapcsolatos állásfoglalására mond: „Vielleicht hat diese kategorische Stellungnahme ihrerseits dahin gewirkt, dass man in der vergleichenden Forschung der Tempusfragen seit Setäläs Zeiten eigentlich keine Fortschritte gemacht hat. In jedem Fall kann man sagen, dass seine Ansicht die Forschung und den Unterricht beherrscht hat und dass keine ernstesten Versuche, die Dinge von anderen Standpunkten aus zu untersuchen, vorgekommen sind.”

Éppen a fiatalok, a most felnövő ifjú tudósgeneráció érdekében kell az új tudományos elméletek felvetésével csinján bännünk, mert a fiatalok hajlandók minden újat elfogadni és a régít — még ha életképes hagyományként él is a köztudatban — elvetni.

Az úgynevezett vitás kérdések közül — most csak eggyel kívánunk foglalkozni: ez a magyar birtokos személyragozás kialakulásának kérdése.

1. A névszók birtokos személyragozásának uráli eredetéről az elmúlt években sokszor olvastunk, a legtöbbször csak megállapítás formájában (ITKONEN: Tietolipas 20: 79 és UAJb. XXXIV, 207—8; DÉCSY, Einführung 157—8). Először HAJDÚ PÉTER igyekszik — a régebbi finnugor és mai magyar nyelvtörténeti irodalom megállapításaival¹ ellentétben — meggondolkoztató és újszerű érvekkel igazolni is, hogy a névmások szuffixálódása már az alapnyelvben megtörtént, így nem számítható a rokon nyelvek (pl. a magyar) külön életének nyelvi történései közé.

Ebben a kérdésben — bármilyen érdekesnek és logikusnak látszó bizonyítékokat sorol is fel HAJDÚ (Bevezetés az uráli nyelvtudományba = BUNy. 68—71) — az igazság, legalábbis magyar vonatkozásban — véleményem szerint — a magyar nyelvtörténészek oldalán van. A kutatások jelenlegi állása mellett csak azt vallhatom, amit BÁRCZI (CIFU. I, 29) fogalmazott meg a legpregnansabban: „Wie weit auch die Wurzeln dieser Biegungsart in frühere Zeiten zurückreichen mögen, ist sie als solche doch erst in urungarischer Zeit aufgekomen, zumindest haben sich dazumal ihre Elemente stabilisiert . . . , bzw. zu dieser Zeit sind aus dem Personalpronomen die Personalsuffixe entstanden.”

Ehhez még azt is hozzá kell tennem, hogy — szerintem — ugyanezen alapállásból kell kiindulnunk a rokon nyelvek viszonylatában is, bármilyen csábítónak látszik is — a látszólag azonos anyagi és szerkezeti vonások alapján (pl. névmási eredetű Px-ek, a birtokos és birtok többségének jelölése, a Cx-ek és Px-ek sorrendje stb.) — az alapnyelvre egy szuffixálódott Px rendszert feltenni.

2. Jelen tanulmány keretében nem óhajtok az uráli nyelvek birtokos személyragozási rendszerének beható elemzésébe bocsátkozni. Olyan óriási irodalma van e kérdésnek, és annyi érvet és ellenérvet kellene felsorakoztatni egy-egy elmélet mellett vagy ellen, hogy nagyon elhanyagodnám a címben megjelölt témától. Csupán néhány olyan mozzanatra utalok, amelyek fenti megállapításomat támogathatják.

A legtöbb, sokszor közeli rokonságban álló nyelv között (pl. obi-ugor ~ magyar; mordvin ~ cseremiszi; zürjén ~ votják) olyan nagy eltérés mutatkozik mind az ősi névmási elemek (személyes vagy mutató névmási elemek)² személyragonként való felhasználásában, mind a birtokos vagy birtok többségének jelölésében, vagy éppen az egész birtokos személyragozási rendszer felépítésében, hogy ezt nem tekinthetjük az alapnyelvi, úgynevezett „megközelítően rekonstruálható” és szabályosnak mondható Px rendszer (l. HAJDÚ i. m. 69) későbbi kiegészüléseinek, módosulásának, újra-

¹ A régebbi nézetekre vonatkozóan l.: BERRÁR, TörtMdt. 45—6, irodalommal; BÁRCZI, A m. ny. életr. 55—6; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A m. ny. tört. 401; PAPP ISTVÁN, Unkarin kielen historia: Tietolipas 54: 140—1).

² Egyes személynévmások mutató névmási eredetéről l. ZSIRAI (Melich-Eml. 496—7 és uo. l. jegyz.); legutóbb VÉRTES EDIT valamennyi személynévmásra vonatkoztatva (Die ostjakischen Pronomina 194—6, 211).

rendeződésének, egy szóval megzavarodásának, hanem inkább egy, az alapnyelvre feltehető sokszíniúség, tarkaság nyomainak.¹ Ebből a sokrétűségből minden nyelvcsoport vagy nyelv más-más elemeket, elemkombinációkat, strukturális megoldásokat választott ki a maga birtokos személyragozási rendszerének felépítésében.

Csak néhány példával óhajtom megállapításomat illusztrálni:

a) A magyarban az egyes 2. személyben *-d* elemet találunk (*ház-ad*), az obi-ugor nyelvekben *-n-t* (vog. *kol-en*, osztj. *χot-en* 'ua. '), a szamojédban — tőtípusonkénti változatban — *r*-rel és *l*-lel találkozunk: *nanor* 'csónakod', *wel* 'kutyád' (HAJDÚ, SamChrest. 42—3).

b) Sokszor ugyanazon nyelv vagy nyelvcsoport különböző nyelvjárásai-
ban is a legnagyobb tarkaság mutatkozik, amelyből még egy közbülső (ős obi-ugor, finn—volgai, korai közfinn alapnyelvi stb.) nyelvállapotra is nehezen lehet visszakövetkeztetni, nem egy urálira.²

c) A legnagyobb eltérés — mint ahogy erre HAJDÚ is utal (BUNy. 69) — a birtokos és birtok többségének jelölésében mutatkozik. Jelöletlen alakoktól kezdve *-k* és *-t*, valamint *-n* toldalékos formák jelölik a birtokos többségét, és az *-n* és *-i* ősi birtoktöbbsesítő jelek mellett újabb keletkezésű többesjelekkel (zürj. *-jas*, votj. *-jos*, cser. *-βelä*) találkozunk a birtok többségének jelölésében. Ezek behatóbb vizsgálata — azt hiszem — a közelebbi vagy távolabbi rokonsági kapcsolatok megállapításának és a rokon és idegen népek érintkezésének kérdésében is nagyobb súllyal esik majd egyszer latba. Így többek között például az a tény, hogy a mordvin birtokos személyragozási rendszer nagyobb egyezést mutat a lappal és az egyes finn ségi nyelvek alapján rekonstruálható korai közfinn alakokkal, mint a cseremisszel (l. ezekre vonatkozóan MARK i. m. 163—73 és SZINNYEI: NyK. XLV, 282—8), a volgai—finn nyelvek kapcsolatát helyezheti új megvilágításba. A magyar birtokos személyragozási rendszerben pedig több „permies” vonás mutatható ki, mint „ugoros”. Mindezek megállapításakor nincs szükség bonyolult elemzésekre; egy pillantást kell csak vetnünk a kérdéses nyelvekre vonatkozó nyelvtanok és chrestomathiák megfelelő fejezeteire, hogy világosan kirajzolódjanak az említett konstellációk.

¹ Ha a szamojédológusok körében általánosan elfogadott vélemény alapján a mai szamojéd nyelvek közelítik meg leginkább az úgynevezett uráli alapnyelvről alkotott elképzeléseinket, akkor az alapnyelvtől sem tagadhatjuk meg azt a szamojédban is jelentkező — és a természeti népek nyelvére jellemző — konkrétizmust, amelyről sokszor és sokat beszéltek. Ennek jellemző vonásait ITKONEN így fogalmazta meg: „Moninai-suutta koossa pitävien yleiskäsitteiden puute lyö leimansa näihin kieliin; niiden kieliopillinen rakenne on tästä syystä usein sangen monimutkainen” (Kieli ja sen tutkimus 104). Ez jelentkezik a szamojéd nyelvek birtokos és igeragozásában (SamChrest. 41—6 és 60—5) és képzőrendszerében is (vö. LEHTISALO: SUST. LXXII.). Ehhez még hozzátennem azt, amit ZSIRAI éppen a birtokos személyragok előzményeivel, a névmásokkal kapcsolatban mond: „Az eredetileg teljesen egyértékű alakváltozatok mennyiségi és minőségi különbségeinek alkalmi felhasználásával is jelölni tudták, jelölni szokták a föltétlenül jelölni valót. Jórészt a nyelvformáló tényezők erőviszonyán vagy éppen a véletlen mulott, lett-e az alkalmi használatból nyelvszokás” (Melich-Eml. 502). L. még VÉRTES E. (i. m. 202—3).

² L. például az erzä és moksa mordvin birtokos személyragok közötti különbségeket PAASONEN (MdChr. 4—5). A finn nyelvjárásokban jelentkező tarkaságra vonatkozóan pedig igen hű képet kapunk MARK tanulmányából: „Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen” (SUST. LIV, 54 kk.) és a 110—3. lapokon levő táblázatokból (uo.).

d) Az eltérések vázolásakor szándékosan hagytam utoljára az esetragoknak és birtokos személyragoknak a rokon nyelvekben jelentkező tarka kapcsolódási sorrendjét és a sorrendek közötti elsődlegesség kérdését.¹ Ez ugyanis nemcsak a nyugati, középső és keleti finnugor nyelvek között jelent választóvonalat, hanem még ugyanazon nyelven belül is; például a névszók és személyjeles határozók (vagy névutók) ragozásában (ugor nyelvek), vagy a különböző határozó esetek között, ezek ragjainak a birtokos személyragokkal való kapcsolódási módját tekintve (l. a permi nyelveket). Ezek olyan szófaji, morfológiai és szintaktikai problémákat vetnek fel az alapszóra vonatkozóan, amelyeket ma még nem tekinthetünk véglegesen tisztázottnak (pl. az ún. defektív morfémák meglétének és birtokos szerkezetben való előfordulásának a kérdése, a genitívus jelölésének problémája, az ősi szórendi törvény szerepe az értelmezői szerepű névmások agglutinálódásában). (L. az utóbbiról FOKOS: NyK. LVIII, 85—93.)

Az egyetlen tanulság, amit az ingadozó sorrend alapján a rokon nyelvekre és a magyarra vonatkozóan is levonhatunk, csak az lehet, hogy ez is egyike azon jelenségeknek, amelyek a névmásoknak az uráli alapszóra vonatkozó történet szuffixálódása ellen szólnak (vö. BÁRCZI: CIFU. I, 30). Hasonló eredményre jut — bár más nyelvi jelenség, a szuffixumok agglutinálódásának vizsgálatakor ALO RAUN (CIFU. II, 428).² Ő egyébként érdekes okfejtéssel a birtokos személyragozás kialakulását az alanyi ragozásénál későbbi időre helyezi.

3. A következőkben azt vizsgáljuk, melyek azok az érvek, amelyek a magyar birtokos személyragozási rendszer ősmagyar kori kialakulása, a névmások ősmagyar kori szuffixálódása mellett szólnak, azaz a magyar nyelvtörténészek által képviselt álláspont felé billentik a mérleg serpenyőjét.

1. — A már említett kettősség a birtokos személyragok és esetragok sorrendjében (*mellett-em, benn-em*, R. *Sárváratta, éfiatta* stb. és *házam-on, házam-ul*) is azt igazolja, hogy az ősmagyarok nyelvében is meglehetősen az a l a z a szerkesztési mód, amelyet például az obi-ugorok és más népek népköltészetében a határozói viszonyítás kifejezőjeként megtalálunk. Például osztják *ma palem sa j-ń ō r t i p a i t i* 'a fülem mögös porcogójához hajtsd ide' (PÁPAY, ONGy. 150) [helyesebben: 'a fülem porcogója — oda hajtsd']; vogul FL. (REGULY) *kwáll l a g g t q a t q a l e* 'a ház zugában ott legyen' (VNGy. IV, 39) [azaz: 'a ház zuga, ott legyen'] (példákat l. FOKOS: NyK. LVIII, 79).³

2. — A sorrendből leszűrhető tanulságnál jóval nyomatékosabb bizonyítékokat szolgáltat a szuffixálódásnak az obi-ugoroktól való

¹ A régi felfogás szerint a Cx + Px sorrend volt az ősből. Újabb pl. B. A. SZEREBENNYIKOV a Px + Cx-et tekinti elsődlegesnek, és igen érdekesen magyarázza a kétféle sorrend jelentkezését a permi és cseremis nyelvekben (AOH. XV, 311—3).

² „Auch die Tatsache, dass die relative Reihenfolge der Kasus und Possessivsuffixe im Finnisch-ugrischen schwankend ist, zeugt nicht für ein hohes Alter der Agglutination der letzteren” (CIFU. II, 428). Ugyanígy TAULI (The sequence of the possessive suffix and the case suffix in the Uralian languages: Orbis II, 394—404).

³ Csábító párhuzamként szolgálhatnak a HB. *muga nec, lelic ert, lilki ert, timnu-cebelev, paradisü nugulmabeli* stb.-féle alakok, amelyekben a névutókból keletkezett testesebb ragok nemcsak alakjukkal, hanem néha alapszavuktól való elkülönülésükkel is tanúsítják a névutóból raggá válás közötti átmeneti állapotot.

elszakadás utáni korszakban való megtörténte mellett a magyar birtokos személyragozási rendszernek az obi-ugorokétól eltérő felépítése és az építőkövekben jelentkező különbség.

a) A magyarban nincsen *dualis* birtokos személyragozás. Még nyomaira sem bukkantak rá, úgy mint például a finnben ITKONEN (Vir. 1955: 161—75) és NESHEIM (Studia Septentrionalia 2. Oslo, 1945. 149 kk.).

b) A magyarban a birtokos többségét a személyragokhoz járuló *-k* többesjel jelöli (*házu-nk, háza-tok, házu-k*). Az obi-ugorban a feltételezett „*-me + Pl.; -te + Pl. és -se + Pl.*” elemkapcsolatoknak (l. HAJDÚ, BUNy. 69) nem találjuk nyomát. A vogul többes számú paradigma: *sāliuw, sālin, sālianāl* 'rénünk, rénetek, rénjük' alakjai (vö. KÁLMÁN, ChrestVog. 31), valamint az osztják *ewew, ewen, ewet* 'lányunk, lányotok, lányuk' többesi formák (l. STEINITZ, OChr. 57) — felépítésükben teljesen elkülönülnek a magyartól, és magyarozatukat illetően is nagy az eltérés a kutatók között.¹ Sem a többes 1. személyben, sem a többes 2. személyben nincs többesjel, legfeljebb a mássalhangzós végű szavakban találunk irreleváns kötőhangzó-különbséget; például a 2. személyben: vogul egyes 2. *kolan* 'házad', többes 2. *kolan* 'házatok'; osztják egyes 2. *sōxen* 'bőröd', többes 2. *sōxen* 'bőrötök'. (L. erről ugyanígy LIMOLA: i. h. 229). A többes 3. személyben a legnagyobb a tarkaság. A vogulban *-nāl, -anāl* raggal találkozunk (*sālianāl* 'rénjük', *kolanāl* 'házuk'). Ebben LIMOLA (i. h. 231) két többesjel, az *-n* birtoktöbbesítő jel és talán („wahrscheinlich”) egy a synjai osztják nyelvjárásból is kimutatható *-l* többesjel kapcsolatát látja, de megjegyzi: „Das *l* könnte allerdings auch das ostj. Possessivsuffix *-el* vertreten”. Az osztjában — az említett és még megmagyarázatlan *-l* elemű synjai nyelvjárási alak kivételével (l. erről alább) — a többes számban *-t* végződéssel találkozunk, tehát egyszerűen az egyes 3. személyű személyraggal, amely csak magánhangzóelemében tér el az egyes 3. személytől (egyes 3. *sōxət* 'bőre', többes 3. *sōxət* 'bőrük'). A magánhangzó-váltakozás funkcionálküliségére HAJDÚ is utal (BUNy. 69).

c) A magyarban a birtokos többségét az *-i* jelöli (*háza-i-m, házai-d, háza-i*), a vogulban *-n* (*kolanum* 'házaim', *kolanuw* 'házaink'), az osztjában a serkáli nyelvjárásban *-t* elemmel, a synjaiban *-l*-lel találkozunk (*ewetam* 'leányaim', *ewetaw* 'leányaink'; *ēvilam* 'leányaim', *ēviluw* 'leányaink'; vö. STEINITZ, OChr. 57 és OVE. 40—1).² Az *-l*-lel kapcsolatban LIMOLA csak annyit mond: „Die Etymologie dieses ostj. Pluralzeichens ist meines Wissens nicht erklärt worden” (i. h. 231). De én ezen többesjellel kapcsolatban utalnék RAVILÁRA (SUSÁ. LX/6, 12), aki az osztják szamojéd nyelvből mutat ki egy *-la* elemet (*logala* 'die Fühse'), amely szerinte megvan az osztjában és cseremiszenben, sőt egyes finn nyelvjárásokban is, többesjel funkcióban.

¹ A vogul, osztják többes 1. személyében található *-w* elemről LIMOLA így nyilatkozik: „Lautlich könnten die Konsonanten der in Rede stehenden Suffixe also auf **β* zurückgehen, es ist aber äusserst unsicher, ob sie wirklich, das *m*- des Pronomens vertreten” (SUSÁ. CXXVII, 227). Hogy a tremjúáni osztják nyelvjárás többes 1. és 2. személyű igei személyragjaiban jelentkező *-γ* (*-awγ, -tawγ*) az ősi *-k* többesjel maradványa-e (l. HAJDÚ, BUNy. 129 jegyz.) vagy névmásképző (vö.: SZINNYEI: NyK. XLV, 290; KLEMM: NyK. XLVII, 96 2. jegyz.), olyan kérdés, amelyre még nem tudunk határozott választ adni.

² Valamennyi uráli eredetű elem. Legfeljebb ősi funkciójuk kérdésében lehet eltérő a kutatók véleménye (kollektív, illetőleg a l.j. poss.-képzők voltak-e még az uráli alapnyelvben, vagy többesjelek; az utóbbiról HAJDÚ, BUNy. 67—8, 129—30; másképpen KÖVESI: NyK. LXXII, 30—44).

d) Nagyon lényeges különbség a három ugor nyelv viszonylatában az egyes és a többes 2. személy személyragja. A magyarban az egyes 2. személyben *-d-t* (*háza-d*), a többes 2. személyben *-t.k-t* találunk (*háza-tok*), az obi-ugorban egy *-n* morfémát (vog. egyes 2. *kolən* 'házad', többes 2. *kolan* 'házatok'; osztj. egyes 2. *χoten*, többes 2. *χotan* 'ua.').

Az *n* elem magyarázatakor — úgy vélem — felesleges a régi, SZINNYEI-féle felfogáshoz (Sprw.² 97) visszatérni, amely szerint az *-n* egyszerűen a *-t* változata, és a funkciózavar kiküszöbölése végett lépett a *-t* helyére (ugyanígy HAJDÚ i. m. 133). Hiszen az alapnyelvben létezett egy másik, **n* kezdetű mutató névmás is, amely számos rokon nyelvben megtalálható (f. *tämä* ~ *nämä*; zürj. egyes 3. *sije, sija, si'er* ~ többes 3. *naje, naja, na'sie*; md. E. egyes 3. *te (še)*, md. M. *te (še)* ~ többes 3. *ne, net* stb.). Ennek szuffixálódott alakjai — birtokos és igeragozásban — az obi-ugorokon kívül más rokon nyelvben is megtalálhatók.¹ Az utóbbi nyelvek viszonylatában pedig nem beszélhetünk funkciózavar kiküszöböléséről, hiszen például a permiben az ősi 3. személyű **-s* személyrag nem esett egybe a fejlődés során az egyes 2. személyű **-t*-vel, és mégis *-n-t* találunk (egyes 2. személyű *munan*; 3. személyű *munę* v. *munas*).

A fent vázolt mélyreható különbségek miatt még egy ugor alapnyelvi Px rendszert sem tudunk rekonstruálni, nemhogy egy finnugort, vagy éppen urált. S talán egyelőre módszertanilag helyesebb lenne egyes nyelvek vagy nyelvcsoporthoz ősielemeket és ezek fejlődését vizsgálat alá venni, így eljutni egy közösülő nyelvi állapot rekonstrukciójához (ősugor, ősspermi, korai közfinn) és csak a legvégén az alapnyelvéhez.²

Annyi azonban a fentiek alapján is világosan állhat előttünk, hogy a magyar birtokos személyragozás kialakulása az obi-ugoroktól való elkülönülés után mehetett végbe.

4. Még egy kérdést kell megvizsgálnunk, ami szintén a birtokos személyragozás ősmagyar kori kialakulását támogatja, és ez: a magyar személyragok más salhangzójának vallomása a szókezdő helyzet (laza kapcsolat) mellett, így az alapnyelvi szuffixálódás (szóbelseji helyzet) ellen. Ez ugyanis igen nagy jelentőséget kapott a kronológiai vitában, és az alapnyelvi — vagy korai ősmagyar kori — szuffixálódás hirdetői (az előbbiről l. HAJDÚ, BUNy. 132—3, az utóbbiról KÁLMÁN: MNy. LXI, 165—70) igen komolyan látászó érveket sorakoztattak fel megállapításuk igazolására.

1. — Az egyes 1. személyű *-m* személyragnak — ahogy erre BÁRCZI is rámutat (CIFU. I, 30) — nincs nagy bizonyító ereje, minthogy — amint tudjuk — a szóbelseji **-m*-nek is van *-m*- megfelelése a magyarban, nemcsak *-v*- és *-ø*- (*szem~név~fű*). Ez így is van, de sajnos mind ez ideig senki sem vizsgálta meg gondosan az idetartozó etimológiákat abból a szempontból, mi volt az oka az *-m*- megmaradásának, vagy szórványos *v*-vé³ változásának, illetőleg eltűnésének.

¹ A permi igeragozásban jelentkező *n* végű 2. személyű igealakokról l. UOTILA (Kons. 109, 114; a kérdés irodalmát l. 112—3); a szamojéd megfelelésről l. MARK (Ópetatud Eesti Seltsi Aastaramat = ŐESA. 1929: 56—7) és HAJDÚ, SamChrest 47—59). A kérdésről igen jó összefoglalást ad LAKÓ, Az egyszerű ragok keletkezésének kérdéséhez (I. OK. I, 222—3, irodalommal).

² L. erre vonatkozóan STIPA igen megszívlelendő észrevételét uráli rekonstrukcióimmal kapcsolatban (FUF. XXXVIII, 140; a „PermKépz.” ismertetése).

³ A szórványos *-m*- > *-v*- változással kapcsolatban sem egységes a kutatók véleménye. MOOR (ALH. II, 392) például disszimilációs jelenséget lát a *-v*- képviselőben. BÄR

Nem kívánok most mélyebb fejtegetésekbe bocsátkozni az *-m- hármas megfelelésével kapcsolatban (ez önálló tanulmány tárgya is lehetne), de egy-két gondolattal talán én is kiegészíthetem azokat az igen meggondolkozttató feltevéseket, amelyeket BÁRCZI a finnugor *-m- szóbeljeji fennmaradásával kapcsolatban felvetett.

a) Az a bizonyos szórványosnak mondott, és nem kielégítően megmagyarázott ősmagyar kori *-m- > *-β- (v) változás (l. LAKÓ i. m. 77) egyéb finnugor nyelvekből, sőt a szamojédból is kimutatható (l. erről HAJDÚ is: BUNy. 101 3. jegyz.). Feltehetően a *-β- fok volt az, amelyen át az *-m szóvégi és mássalhangzó utáni helyzetben eltűnt (l. BÁRCZI, Htört.² 127).

b) A nasalisoknak abszolút szóvégen való eltűnése meglehetősen általános tendenciaként jelentkezik a finnugor nyelvekben (különösen egyes finn és lapp nyelvjárásokban és a permiben). „Sananloppuisilla nasaaleilla on ollut erikoisen voimakas taipumus katoamiseen, ja tämä tendenssi on saattanut toteutua eri tahoilla eri aikoina” — mondja ITKONEN (Tietolipas 20: 76—7). Ez a tendencia szerinte még a genitivusi *-n és accusativusi *-m ragot is érintette.¹

c) Korai nyelvemlékek híján a rokon nyelvekben (finn, permi) nem tudjuk kimutatni az *-m- eltűnését megelőző *-β- fokot, de ennek emlékét hordozzák — véleményem szerint — az egyes finnugor nyelvekben nyelvjárásközi és a különböző rokon nyelvekben nyelvek közötti változatokként jelentkező -m ~ -v-s alakok; például f. *usma* ~ *usva* 'köd'; md. E. *erma* ~ *erva* 'vár'; cser. *lomakš* ~ *lořakš* 'rúd'; f. *lume* ~ md. *lov* 'hó'; f. *huhmar* ~ md. *šovar* 'mocsár' (NyH.⁷ 46).²

d) Lehet, hogy az obi-ugoroktól elszakadó magyarok permiközvetítéssel ismerték meg ezt a nyugati csoport nyelvében igen általános hangfejlődési tendenciát — egy fajta denazalizációs jelenséget —. „Man muss ansetzen, dass *m im absoluten Auslaut zu einer Zeit, wahrscheinlich früh im Urperm. geschwunden ist” — mondja UOTILA (Kons. 220, irodalommal). Ebben a korai szakaszban, amikor az *-m még szóbeljeji helyzetben állt (hiszen a szóvégi magánhangzók csak a XI—XIII. században koptak le), és vagy -m-nek, vagy egyes nyelvjárásokban *-β-nek hangozhatott, kerülhettek kapcsolatba a magyarok a permiekkal.³

A fent említett *-β változattól alakult ki azután egyfelől a -v-s, másfelől a -ø végű alak — az utóbbi főleg labialis magánhangzók után, például: *fű*, *jó*, *nyúl*, *velő*, (?) *savó* — töben és járulékmorfémában egyaránt.

Hogy valóban a permiekkal való érintkezés idején vagy után vehette kezdetét az -m- > -v- változás, azt egy a permiben is meglevő képző magyar megfelelésében láthatjuk. Például a finn *moni*, zürjén *mjn* 'tömeg, sokaság'

czí (MNy. LVIII, 3) különböző finnugor előzmény (*-mm- és *-m-) realizációjának tartja a kétféle megfelelést. LAKÓ (Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock 77) pontatlan artikuláció eredményének véli a -v-t.

¹ L. még az *-m-re vonatkozóan: WICHMANN: FUF. XVI, 160; UOTILA, Kons. 220; COLLINDER, CompGr. 282—6.

² A szamojédben tőtípusonkénti megoszlásban vagy ugyanazon tőtípuson belül is találkozunk mindkét formával (l. HAJDÚ, SamChrest. 32, 42, 47 stb.). Hogy a konzervatívizmus vagy speciális fonetikai helyzet őrizte-e meg az *-m-et az egyik nyelvben, nyelvjárásban (vagy tőtípusban) a -v-vel szemben, olyan kérdés, amire nem tudok még választ adni.

³ Az *-m- orális párjának, a *-p-nek *-β-vé fejlődéséről és ezen változás nyomainak jelentkezéséről az archaikus inyvai nyelvjárásban l. KÖVESI, PermKépz. 58—9.

jelentésű szó (l. zürj. *komìn*, votj. *kuamìn* 'harminc') -*van*, -*ven* alakban szilárdult meg a magyarban (*ötven*, *hatvan*) (vö. WICHMANN: FUF. XIV, 90—2). Ezen a változáson azután átmentek — bizonyos feltételek mellett — más finnugor eredetű szavak szóbelseji *m*-jei is a magyarban; például szótóban: *nyelv* ~ osztják, vogul *näləm*; *nyúl* < ősmagyar **nuwəl* < **numel* ~ zürjén *nimal*; *hüvely* ~ zürjén *komel* stb.;¹ toldalékban: magyar *tova* ~ finn *tämä*, vogul *tamel* 'ilyen' (NyH.⁷ 105; LEHTISALO: SUST. LXXII, 387).

e) A változásnak a magyar nyelv külön életére tehető lefolyását még az is bizonyítja, hogy t é v e s r e g r e s s z i ó v a l $v > m$ változással előállott alakokkal is találkozunk a régiségben. Ilyenrek tartom a *koku zarma* helynevet (TA. 21—2), amelyben a *zarma* a *szarva* alakváltozata 'benyúló földnyelv' jelentéssel. Idevehetőek még a *pegyvet* ~ *pegymet* alakváltozata (vö. ZSIRAI: NyK. XLVII, 455; l. erről még REUTER: MNY. LXVI, 223—5), valamint a *Vesterháza* > *Mesterháza*, *Visegrád* > *Misegrád* megfelelések (MOÖR: Nyr. LX, 113).

f) Azt, hogy a változás mikor nem érintette a szóbelseji vagy szóvégi *m*-eket, csak akkor tudnók eldönteni, ha valamennyi idevonatkozó etimológia kiállná a tűzpróbát — és mindegyiknél meg tudnók állapítani, melyek voltak a változást megakadályozó okok.² Szabályszerűnek tekinthető törvényszerűségek mellett ugyanis igen sok oka lehet egy hangváltozás végbemenésének vagy végbe nem menésének (nyelvjárási eltérések, konzervativizmus, analógia, a homonimák kerülése, emfatikus gemináció, hiperkorrekció stb.; l. ezekről ITRONEN: NyK. LXX, 351). Csak teljesen biztos etimológiákra támaszkodva és a fenti okok valamennyiének kizárásával merhetjük azt állítani, hogy az egyes 1. személyű birtokos személyrag -*m*-je is szóbelseji helyzetet mutat. Véleményem szerint ugyanis közelebb állunk az igazsághoz, ha azt mondjuk: a finnugor **m*-nek szóbelseji és szóvégi helyzetben -*v*-vé vagy -*ø*-vá kellett változnia az ősmagyarban — akár tőben, akár járulékkban szerepelt is — (l. *hüvely*, *nyúl*, *ötven* stb.). Ha megmaradt, annak két oka lehetett: vagy a fent említett okok egyike vagy másika fejtette ki a fejlődést gátló hatását, vagy a névmás még külön szólamban, lazán kapcsolódott a birtokszóhoz a birtokviszonyt kifejező szerkezetekben.³

Ha az 1. személyű birtokos személyrag -*m* elemével kapcsolatban fel is merülhet a f i n n u g o r (uráli) kori agglutinálódás lehetőségének a gondolata, a 2. és 3. személy — véleményem szerint — csak a magyar nyelvtörténezszer által képviselt álláspontot támogathatja. S hogy ez így van, azt az is igazolja, hogy ezek magyarázatában találkozunk a legtöbb bizonytalansággal, ellentétes véleménnyel a Px rendszer uráli eredetét vallók táborában is. Nézzük meg először a 2. személyt!

¹ Példákat l.: LAKÓ i. m. 77; HAJDÚ, BUNY. 100.

² Ezekből néhányat BÁRCZI is említ (CIFU. 30). Az -*m* > -*v* változást gátló tényezők egyike például az *-*lm*- vagy *-*mm*- hangkapcsolat. Például *szem* ~ f. *silmä*, *három* ~ f. *kolme*; *csomó* ~ f. *solmu*; *eme*, *emlő* ~ szam. jur. *üümäv* 'Mutter' (a gyermeknyelvi szavakban mindig találkozunk a szokásostól eltérő megfelelésekkel). A hangkivetés későbbi megtörténte is szerepet játszhatott az -*m* megmaradásában, például az -*lm*^u, -*lm*^ü végű szavakban (l. BÁRCZI i. m. 31 jegyz.).

³ E kérdésben esetleg bizonyítékul szolgálhat majd a 'tíz' jelentésű permi *mjn* (l. fent) és a -*mjs* (zürj. *kekjä* 'mjs' 'nyole', votj. *tämjs*) kétféle megfelelése is: *v*-s (*ötven*, *hatvan*) és -*m*-es (-*msz* > -*nc*: *harminc*, *nyolc*, *kilenc*). Ez utóbbi bizonyára akkor szuffixálódott, amikor az -*m*- > -*v*- változás már lezárult a magyarban, míg az előbbi részt vett az -*m*- > -*v*- változásban, mert már a f i n n - p e r m i korban bekövetkezhetett az agglutinálódása.

2. — Ha a **t*• kezdetű mutató névmás (vagy személynévmás) már az alapnyelvben szuffixálódott volna, akkor a magyarban a 2. személynek -*z* alakban kellett volna jelentkeznie.¹ A -*d* járuléka valóban „szabálytalan”-nak tűnhetik. De a „szabálytalanság” magyarázatára más lehetőségeink is vannak, mint akár a KÁLMÁNTÓL felvetett (MNy. LXI, 168—9), akár a HAJDÚTÓL valót (BUNy. 133 jegyz. és 135) magyarázatkísérletek.

a) Ha ugyanis — ahogy erre KÁLMÁN is rámutat (i. h. 168) — „névmásainkban éppen a 2. személyben nyelvjárásaink sem különböztetik meg élesen az egyes és többes számot”, és ha az indoeurópai nyelvektől eltérő speciális finnugor vonásoknak kell tartanunk azt, hogy az egyes személyekre vonatkozó névmások kezdő mássalhangzójuk szempontjából személyek szerinti azonosságot mutatnak,² akkor ennek az alapelvnek ellentmondana a személyes névmási eredetű magyar birtokos személyragok 2. személyében jelentkező — KÁLMÁNTÓL (i. m. 169) feltett — kettősség: egyes 2. személy **-nt*•; többes 2. személy **-tt*•.

De kérdés, hogy az ősmagyarban valóban megvolt-e, mint ugor kori örökség az **n*• névmás is. Ha megvolt, akkor valahol, valamilyen formában meg kellene találnunk a nyomát — mint például a permi nyelvekben az igeragozásban.³ A fent elmondottak alapján a többes 2. személy **-tt*•-s eredetének feltevése is ellentmond egyrészt a már említett személy szerinti mássalhangzóegyeztetés elvének, de ellentmond a HAJDÚTÓL feltett és nyugati finnugor nyelvek nagy részében ténylegesen megtalálható „*te*+Pl.” elemekből álló többes 2. személyű személyragnak.

b) A HAJDÚTÓL adott igen meggondoloztató magyarázatban (BUNy. 133, 135) is vannak vitatható pontok.

A locativusi -*t*-vel való párhuzam nem eléggé meggyőző [ti. hogy magánhangzóközi helyzetben ez a rag *s*e m változik *z*-vé]. Ez az elem valamennyi rokon nyelvben **-tt*• (vagy legalábbis -*t*•) eredetre mutat. Igaz, hogy a locativus is névmási eredetű rag, de a fejlődés egészen korai szakaszán egy másik névmással vagy partikulával egészülhetett ki — a nyomatékosítás vagy a nyelvi mezőben való konkrétabb szituálás érdekében.⁴ Ugyanakkor a 2. személyű személyragok **-t*•-re utalnak (vö. finn *talosi* < **taloti* 'házad'; a *ti* > *si* változás csak **t*• esetében lehetséges). Hasonlóan csak **-t*•-ből magyarázhatók az egyes rokon nyelvek -*d* alakú személyragjai; például zürjén *vel-yd*, votják *vale-d* 'lovad', lapp *oabba-d* 'nővéred'.⁵

A magyarban jelentkező -*d* — véleményem szerint — nemcsak *f u n k c i o n á l i s o k o k* ből került ellentétbe — a szabályos hangfejlődési ten-

¹ Így -*z* alakban találkozunk a **-t* > magyar -*z* gyakorító képzővel (*néz, táz, föz, nyúz*), valamint denominalis ige képzővel (*kínoz, sóz, származ* stb.).

² Vö. VÉRTES E., Die ostjakischen Pronomina 194, valamint Sz. KISPÁL M.: NyK. LXX, 465 (VÉRTES könyvének ismertetésében).

³ Egy **jár-on*, **kér-en*-féle egyes szám 2. személyű igealakot nem lehetett volna locativusnak vagy superessivusnak felfogni, tehát nem lehetett volna szó egy „zavaró egybeesés” kiküszöbölésére irányuló törekvésről. Ezzel magyarázza ugyanis HAJDÚ (BUNy. 118—9, 133 jegyzet) a magyarban jelentkező *t-s* névmási morfémát — az *n-es* helyett.

⁴ Érdekesen vázolja ezt és a kezdetben differenciálatlan szófajú névmási határozók raggá válását MIKOLA (A szamojéd nyelvek névutói; kand. dissz. tézisek 7—8). (Egy uráli **-t* névmásképzőről l. még LEHTISALO: SUST. LXXII, 390—2.)

⁵ A zürjén *ko-d*, votják *ku-d* 'ki, melyik' kérdő névmás *d*-je, valamint a zürjén -*yd*, votják -*yt* denominalis melléknévképző nemcsak **-t*•-ből magyarázható (vö. HAJDÚ, BUNy. 135), hanem **-nt*•-ből is (l. KÖVESI, PermKépz. 76—7, 87—8).

denciákkal, és nem grammatikai hangsúlyozottsága miatt nem lett részese a $*-t > -z$ -hangváltásnak, ahogy HAJDÚ gondolja (BUNY. 133, 135), hanem azért, mert már a korai őspermiben és előmagyarban kezdetét vette egy zöngésülési folyamat. A zár- és réshangok alkalmi zöngésülését a megelőző szótag- vagy szólamhatáron levő zöngés hang indukálta, a denaszalizációs tendencia és idegen (iráni, bolgár-török) népekkel való kapcsolat erősítette,¹ mégpedig olyan mértékben, hogy ezek az alapnyelvben ismeretlen hangok a szó elején és szó belsejében, illetőleg végén megszilárdultak. Lassanként azután mindkét permi nyelv — és a magyar — fonéma-rendszerének stabil tagjaivá váltak. — A zöngésülési tendencia természetesen érintette a szuffixumokat is, így az egyes és többes 2. személy személyragjait is a permiben. Azt, hogy a $*-t > -d$ változás hogyan keletkezett a többesi alakokban zöngés mássalhangzók után (pl. *ñánde* 'kenyeretek'), és hogyan terjedt el analogikusan az egyes 2. személyben is, igen részletesen és meggyőzően magyarázza UOTILA (Kons. 106—9). Viszont a korai őspermi kor nyelvi történéseit még nagyon kevésbé ismerjük ahhoz, hogy megállapíthassuk, vajon a birtokos személyragok esetében két szó határán vagy a szótaghatáron történt-e a zöngésülés. Így arra vonatkozóan, hogy a permi nyelvekben jelentkező $-d$ -k egy — még a korai őspermiben meglévő — *la za* kapcsolat emlékei-e, vagy már az agglutinált formában beállott zöngésülés eredményei, nem tudunk határozott választ adni.

Ugyanígy vagyunk a magyar $-d$ -s alakkal is. Magyarázhatjuk a szó elején bekövetkező zöngésüléssel (l. *dug*, *daru*, *dorgál*, *domb*), de magyarázhatjuk egy későbbi, másodlagos zöngésüléssel is, amely már az agglutinálódott $-t$ -t érintette.² De semmiképpen nem magyarázhatjuk még az uráli korban szuffixálódott $*-t$ -nek, mert akkor szóbeljei helyzetben az egyes és többes 2. személyben egyaránt z -vé kellett volna változnia az ősmagyar korban lejátszódó „forradalmi” (KÁLMÁN terminusa: MNY. LXI, 391) változások idején.

Már most, hogy az említett $*-t > -d$ változásban a permiekkal való kapcsolat nyelvi nyomát kell-e keresnünk, vagy a locativusi, illetőleg accusativusi $-t$ -vel való alaki egybeesésből származó „funkciózavar” elkerülésére irányuló törekvést — esetleg mindkettőnek a hatását —, olyan kérdések, amelyekre csak az elő- és ősmagyar kori nyelvi történések teljes feltárása után tudunk majd feleletet adni.³

3. — A 3. személyű birtokos személyrag hangalakja $*-s. > m. \emptyset$ — sem mond ellent azon felfogásunknak, hogy a szuffixálódás nem az uráli

¹ L. erről KÖVESI: MNY. LXIV, 166—72.

² Erre számos példánk van különösen a peremnyelvjárásokból (Székelyföld, Palócság, Dunántúl): *piñközsd* (ófelnémet *finjkhusti*), *mind*, *onnajd*, *majd* stb. (vö.: WICHMANN: MNY. IV, 299; MELICH: MNY. IX, 338—9; HORGER, Igerag. 72).

³ MOÓR E. „permies sajáttság”-nak tartja a magyar $-d$ személyragot, amely éppen a $-t$ végződésű alakok többértelműsége miatt terjedt el a birtokos személyragozás 2. személyében, majd analogikusan az igeragozásban is (Nyr. LXXXII, 244). Ha azt, amit fent a magyar személyragoknak az obi-ugorokétól való eltéréséről és a finn — permi csoport egyes nyelveivel való egyezésről mondtam, az eddigiek alapján elhithetőnek látszik, akkor a permiek közvetítő szerepét ezen alak kialakulásában sem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül. Annál kevésbé tehetjük ezt, mert a magyar többes szám 2. személy $-t.k$ végződése is a finn — permi nyelvekből kimutatható alapnyelvi $-t + -k$ elemkapcsolatra mutat (ennek permi megfelelőiséről: a $-de$, $-te$, $-di$ -ről l. UOTILA, Kons. 121—2, 132), és nincs kapcsolata az obi-ugor többesjel nélküli n -es alakokkal.

k o r b a n (l. HAJDÚ, BUNy. 134), de még az u g o r k o r v é g é n, az ősmagyar kor elején (l. KÁLMÁN: MNy. LXI, 169—70) sem mehetett végbe, csak az ő s m a g y a r k o r v é g é n, amikor a szóbeljei változások (*-m- > -v- ~ -ø-; *-t- > -z- stb.) már lezajlottak. Ha a szuffixálódás megtörtént volna, akkor a magyarban nem -ø volna az egyes szám 3. személy személyragja, hanem az -sz megmaradt volna, vagy esetleg -z-vé zöngésült volna.

a) Ezt a -ø változatot — véleményem szerint — nem magyarázhatja meg egy *ø ~ *e mutató névmásból való eredet (l. KÁLMÁN: MNy. LXI, 169), mert egyetlen finnugor nyelvben sem találjuk meg az előbb említett névmást személyrag formájában, csak az *s. kezdetűnek megfelelőit. Arra is jó lett volna feleletet kapnunk, hogy hogyan alakultak ki az *o ~ *e névmásokból a magyar személyragok, amelyek a közkeletű felfogás szerint először é ~ i alakúakká váltak. Ezekből alakultak ki illeszkedéssel az -á és rövidüléssel az -a ~ -e, -i alakváltozatok.

b) HAJDÚ (BUNy. 134—5) érvei — az uráli eredet mellett — sem meggyőzőek. — Néhány elvi észrevételt tennék először magyarázatával kapcsolatban.

A finnugor mássalhangzók általában másképpen fejlődtek a magyarban magánhangzóközi helyzetben és másképpen mássalhangzó utániban.¹ Így az *-s- és *-ks- kapcsolat fejlődése közé sem tehetünk egyenlőségi jelet, még akkor sem, ha az utóbbi valóban támogatja azt a nézetet, hogy az *-s- a s z ó b e l s e j é b e n is eltűnhetett. Ez ugyanis c s a k a *-ks kapcsolatban jelentkező *-s-re vonatkozik,² de nem a két magánhangzó közötti *-s--re.

Ha az obi-ugor nyelvekben az *s szóeljei és szóbeljei helyzetben azonosan is fejlődik (vog. *t*, osztj. *t*, *l*), ebből még nem következik az, hogy az obi-ugoroktól elszakadó magyarok nyelvében is e hangváltozásnak azonos módon kellett lefolynia. Azt, hogy a magyarban az *s eltűnése szó- és szótagkezdő helyzetben milyen k ö z b ű l s ő fokon ment át, arra biztos feleletet nem adhatunk. Ahogyan egy feltett *ð-re gondolunk az obi-ugor alapján (l. HAJDÚ i. m. 104), ugyanilyen joggal gondolhatnánk *-h-ra is (vö.: MUNKÁCSI: Nyr. XII, 443; BÁRCZI, Htört.² 122 és LAKÓ, Proto Finno-Ugric Sources 52), például a finn nyelv alapján: finn *sen* > *hän* ~ magyar *ő*.

A döntő érv a szuffixálódás uráli eredete ellen az, hogy a *s. névmás — ha már az alapnyelvben hozzátapadt volna a birtokszóhoz — nem hanghiányként (ø) jelentkezne, hanem -sz vagy -z alakban; példa az utóbbira: *ázik*, *izzó* stb. (vö. LAKÓ i. m. 70). Az *sz* megfelelésre vonatkozóan sem a *fészek* szó az egyedüli és b i z t o s etimológia (l. MSzFgrE. 205), hanem feltehetően a *tavasz* is, amelynek szabályszerű megfelelései megvannak a permi nyelvekben is: zürjén *tulıs*, permjék *tuvı*·s, votják *tulıs*. Ezek egy *tulınyı*·fluten, sich vermehren (v. Wasser)· ige -s denominalis képzős származékai (l. erről SzófSz.; a permi megfelelésről l.: UOTILA, SChr. 162; KÖVESI, PermKépz. 308). A *nyolc*, *kilenc*, *harminc* szavak végződésének — a -c ~ -nc-nek — egy permi -mys 'tíz' jelentésű szóból való származtatását is elfogadja a nyelvtudomány (erről RÉDEI: NyK. LXV, 159, LXVI, 261 irodalommal). És hogy a *küszöb*,

¹ Csak néhány példát hozok fel ennek igazolására: *-t- > -z-: *ház*, *víz*, *íz* stb.; *-kt > -t-: *két*, *fut*, *jut*; *-k > -γ (-ø): *-jó*, *te(v)* stb.; *-lk > -lv-: *toll* ~ *tolu* ~ *tolv*; az -m- és -lm- kapcsolatáról volt már szó.

² Itt azonban nemcsak az *-s-, hanem a *-k- is eltűnt; *-γ-n át beleolvadt az előtte levő magánhangzóba és megnyújtotta azt: *má(j)* ~ finn *makska*; *ı(v)* ~ finn *juokse*, *ıj* ~ finn *jousi*, mordvin *jonks* stb.

osz(t) ~ osz(l), *küszik* és más hasonló etimológiák a későbbiek folyamán mennyire bizonyulnak biztosnak vagy bizonytalanoknak, erre ma még nem felelhetünk.¹

5. Megállapításaimat a következőkben foglalhatom össze:

1. A birtokos személyragok uráli eredetű névmási elemekre mennek vissza, de a névmások szuffixálódása még nem következett be az uráli korban, hanem a rokon nyelvek vagy nyelvcsoportok külön életében.

2. Erre nemcsak a nyugati (finn—permi) és keleti (obi-ugor) finnugor nyelvek birtokos személyragozási rendszerének egész struktúrája és magukban az építő elemekben jelentkező eltérések mutatnak, hanem gyakran közeli rokonságban levő nyelvekben is feltűnő különbségek jelentkeznek (pl. mordvin ~ cseremiszi; magyar ~ obi-ugor).

3. A magyar birtokos személyragozási rendszer olyan nagy mértékben elüt az obi-ugorokétól, hogy kialakulása arra az időre tehető, amikor már a magyar ság az obi-ugoroktól elszakadt, és a permiek szomszédságába került.

4. Ezzel magyarázhatók az úgynevezett „permies sajátosságok” (az egyes szám 2. személyű *-d*, a többes 1. személyű *-m.k*, 2. személyű *-t.k*, 3. személyű *-s.k*) jelentkezése.

5. A névmásokból lett személyragok hangalakjából is következtetve a szuffixálódás az ősmagyar kor végén, a nagy forradalmi hangváltozások lezajlása után következett be. A személyragok mássalhangzói ugyanis az előmagyar korai ősmagyar kori laza kapcsolat emlékeként szóeleji helyzetre utalnak, nem szó belsejire.

A. KÖVESI MAGDA

Szókinsünk *-at/-et* végű névszóiról

1. Az *ablakzat*, *adat*, *ajánlat*, *hangulat*; *becsület*, *bérlet*, *billentyűzet*, *ügylet* stb. szavak több szempontból is felkelthetik a kutató érdeklődését. Mindenekelőtt: a végükön álló *-at/-et* képző, illetőleg valamely bonyolultabb képzői alakulat része. Ezért is nem beszélhetünk a címben pusztán *-at/-et* képzős névszókról. Továbbá köztudomású, hogy szókinsünknek ezen elemei közül egyesek igen régiek, már korai nyelvemlékeinkben előfordulnak, mások nyelvújítási képződmények, ismét mások régiek ugyan, de feledésbe merültek, és a nyelvújítás során kerültek újból használatba, esetleg a régítől eltérő értelemben, és így tovább. Végül ismeretes az a sajátosság is, mely e szavaink egyes 3. személyű birtokos személyragos alakjának megképzésében mutatkozik és mutatkozott. Nevezetesen: az *-at* végűek ezt az alakjukat a régiségben *-ja* allomorffal képezték (sőt, MÉSZÖLY egy időben azt vallotta, hogy a *-ja* alak „legelőször nem a magánhangzós végű szavakon jelentkezik, hanem az *-at* képzőn” [A HB. hangtörténeti és alakantani sajátosságai. 1926. 16; — a kiemelés MÉSZÖLYTÓL]), ugyanakkor az *-et* végűek általában (MÉSZÖLY szerint: mindig, vö. i. h.) csak *-e*-vel vagy *-i*-vel.

¹ Az *osz(t)* és *osz(l)*-ige **osz*-alapszavának a finn—volgai megfelelésekkel való kapcsolatára és árja **ońčo*-ból való származtatására számtalan kérdőjellel utal COLLINDER: FUV. 104, ugyanígy az SKES. és legutóbb ITKONEN: NyK. LXX, 353.

Tehát például SermDom.: *esmeretere, esmeretire, kezdeti, zerzethen, de akarathya, akarathyat, magzathyat, zozatya, zozatyat*; GyGl.: *ielenetiben, de arulatia, vadulatia, fugadatia* stb. (i. h. 15). Számos példát hoz SZINNYEI is (Nyr. XVII, 201—2). Ugyanakkor, mint ez szintén köztudomású, a nyelvújítás óta megfordult a helyzet, és az — egyébként eredetibbnek elismert — *-a/-e*, tehát a *j* nélküli allomorf vált általánossá mind a mély, mind a magas hangrendű szavak után (vö. S. HÁMORI ANTÓNIA: MNy. LV, 62). Mind e szempontok miatt nem érdektelen valamennyi olyan *-at/-et* végű névszónkat együtt látni, amelyeket az ÉrtSz. önálló szócikkkel rendelkező címszóként kezel.

2. Bevezetőül még utalnunk kell arra is, hogyan kódoltuk a VégSz. számára a SzófSz. adatait. Mint erre korábban több helyen utaltunk: a) egy tő (tehát nem összetett szó) esetén mindig a tő eredetét kódoltuk képzett és többszörösen képzett szó esetén is; b) a SzófSz. „talán”, „alkalmasint” stb. óvatos megköteéseit általában figyelmen kívül hagytuk: a „talán fgr.” nálunk legtöbbször egyszerűen „fgr.” lett, az „alkalmasint török eredetű tőből a honfogl. előtt”-ből egyszerűen „török” és így tovább. (Vö. pl. MNy. LXIV, 34.) Ám nem lehetett minden esetben ilyen mechanikusan eljárni.

Például a *bohózat* szó tövének eredete a anyagunkban „9”, ami azt jelenti: „bizonytalan, ismeretlen eredetű tő, bár a SzófSz. foglalkozik vele”. (Ha a SzófSz. egyáltalán nem említené a tövet, akkor az etimológia-oszlopban „0” állana.) A *bohózat* szót a SzófSz.-ban a *bohó* címszó alatt találjuk, mint annak származékát, azzal, hogy ez utóbbi „a *bolyong* ige *boly-* igei tövének igenévi származéka”. A fentebbi a) elvnek megfelelően visszamegyünk tehát a *bolyong* igéhez, illetőleg annak elsőként *bolyog* alakban felvett változatához, ahol is ezt találjuk, többek között: „talán ugor (fgr.?) eredetű alapszóból” (ha csak ennyi lenne a SzófSz.-ban, akkor a tövet fgr.-nak minősítettük volna, de tovább:) „... súlyos hangtani nehézségek igen valószínűtlenné teszik az egyeztetést. Török egyeztetése sem megfelelőbb...”. Világos, hogy értelemszerűen kellett eljárnunk, és ezt a „talán”-t „nem”-ként értelmeztük. Így született meg az etimológia-rovatban a mondott 9-es kódszám. — Habent sua fata *v e r b a*: ehhez hasonló történeteket mondhatnánk majd minden szóról, a BÁRCZI adta árnyalt kifejezéseknek mindössze 10 (tíz) számmal való visszaadása során.

Hadd utaljunk itt arra is, hogy a SzófSz. természetesen nem tartalmaz minden származékot: „Ha a származék meg az alapszó összefüggése nyilvánvaló a laikus előtt is, nem akartuk henye utalásokkal a könyv megszabott kereteit szétfeszíteni” — írja BÁRCZI a munkája elé helyezett „Tájékoztató”-ban (SzófSz. X. l.). Mi azonban ezeket az eseteket — ahol tudniillik az összefüggés „a laikus előtt is világos” — úgy tekintettük, hogy a megfelelő, könnyen felismerhető származékok „benne vannak” a SzófSz.-ban, csupán hely hiánya miatt maradtak ki onnan. Vagyis: ezeket a származékokat nem „0” kóddal láttuk el az etimológia-oszlopban. Így például az olvasó az *ablakzat, alakzat, aljzat* stb. származékokat nem találhatja meg a SzófSz.-ban — ám nyilván nem is keresné, annyira világos, hogy az *ablak, alak* stb. tövek származékai. Nálunk e származékoknak konkrét etimológiai minősítésük van — szláv, bizonytalan, finnugor —, mintha csak valóban fel volnának sorolva a megfelelő tövek alatt azok származékaként.

Bonyolítja a kérdést, hogy a nyelvújítási szavakat az úgynevezett belső keletkezésű szavakkal (hangutánzó, hangfestő stb.) együtt kódoltuk 2-es számmal. Tehát az *-at/-et* képzősök közül azok, amelyeket BÁRCZI nyelvújítási

szavaknak tart, eredet szempontjából nem a tövük után járó kódot kapták meg, hanem a 2-es csoportba kerültek; ilyenek pl. az *alkonyat*, *alakzat*, *ámulat*, *bérlet*, *billentyűzet*, *bölcsélet* stb. szavak. Ha a szó nincs meg a SzófSz.-ban, akkor természetesen csak a tő szerint kódolhattuk az eredetét, minthogy nem állt módunkban minden egyes szóról kinyomozni, nyelvújítási-e, vagy a nyelvújítás előtt is élt már, vagy esetleg a nyelvújítás utáni korszak tudatos terméke. Így tehát finnugor eredetűnek jelöltük az *aljzat*, *alzat*, *bizonylat*, *fogazat*, *rakat*, *vonulat*; *köszörület*, *kötélzet*, *kőzet*, *levélzet*, *löket*, *töltet* stb. kifejezéseket. A példák mutatják, hogy akkor is így jártunk el, ha a szó kétségtelenül magán viselte a nyelvújítás jegyeit. Ha az *-at/-et* végű származék mellett a SzófSz.-ban nincs külön feltüntetve, hogy nyelvújítási szó, akkor szintén a tövet vettük számításba, tehát a szó nem a 2-es kódot kapta meg. Például finnugor eredetűnek jelöltük a *forrázat*, *jóslat*, *vonat*, *vonzat*; *erezet*, *fűzet*, *gyökérezet*, *szőrzet* stb. szavakat, bár első előfordulásuk többnyire a nyelvújítás korára esik. Ha viszont nyelvújítási tőből jött létre az *-at/-et* végű származék, akkor természetesen az eredet szempontjából a 2-es számot kapta, akkor is, ha a SzófSz.-ban nincs benne vagy nincs jelölve külön nyelvújítási volta. Például: *alkonyulat*, *állványzat*, *bútorzat*, *cukrászat*, *szabászat*, *vágányzat*; *elnöklet*, *érzéklet*, *lövészet*, *vegyészet*, *szemészet*, *vezénylet* stb. Tehát ilyenkor nem a szó abszolút töve alapján jelöltük az eredetét.

3. A magyar nyelv *-at/-et* végű szavainak nagy része ige és névszó. Szinte azt is mondhatnók, hogy csak ige és névszó, mert mindössze két ilyen végű szó van az ÉrtSz. címszóanyagában, amelyek nem tartoznak ezek közé. Az egyik a *hosszat* (névutó, határozószó), a másik pedig a *többet* (határozószó). Az *-at/-et* végű névszók zömükben főnevek, de van két melléknév is: *mahomet*, *slampet*; továbbá akad néhány olyan, amely melléknévként és főnévként is előfordul: *cefet*, *német*, *süket*, *patyolat*, *szovjet*. A *jövet* és a *menet* szavak pedig főnévként és határozószóként élnek nyelvünkben.

Ha alaki szempontból vesszük szemügyre őket, akkor megállapíthatjuk, hogy az *-at/-et* végződés sokszor a tő szerves része, máskor valamilyen végződés. Tőszavak a következők: *alkat*, *aszat*, *cafat* . . . ; *cefet*, *cet*, *cimet* stb. (teljes listájukat l. alább, 6.). Az ÉrtSz. címszavai közül néhánynak a végén levő *-t* elem rag: *hosszat*, *többet*; *benneteket*, *bennünket*, *röptet*, *tapodtat*. A legtöbb *-at/-et* végű szó azonban képzett szó.

Ilyen képzett szó az ÉrtSz. címszóanyagában összesen 465 van, ebből *-at* végű 236, *-et* végű 229. Ezekben a szavakban a végső *-t* képzőelem, amelyet a mai magyar nyelvben a tövéghangzóval bővülten *-at/-et* képzőként tartunk számon (D. BARTHA, Szóképz. 77—80). Ez az *-at/-et* képző később bővült a *-z* végű igékből elvont *z* elemmel, és létrejött a *-zat/-zet*, valamint az *-l* végű igékből elvont *l* hanggal, és így keletkezett a *-lat/-let* toldalék (MMNyR. I, 398—9; vö. még PAIS: MNy. LIV, 477 kk.).

Azokat a *-zat/-zet* végű szavakat, amelyek mellett él a megfelelő *-z* végű ige, és benne van az ÉrtSz.-ban, természetes módon *-at/-et* képzősöknek tartathatjuk. Ilyen *-zat* végű névszó 67, *-zet* végű pedig 45 van az ÉrtSz. címszóanyagában. Ez a mennyiség (meg az a közelebből fel nem becsülhető, mely él nyelvünkben, de önálló szócikkkel nem szerepelt az ÉrtSz.-ban), úgy látszik, elegendő volt ahhoz, hogy alapul szolgáljon analógiás származékok létrejöttéhez, vagyis olyanokéhoz, ahol a *-zat/-zet* képzőt kell feltennünk mint képzőt, mert nincs meg a megfelelő *-z* végű ige; természetesen ugyanígy kell eljárunk a *-lat/-let* szóvég esetén is. Tudjuk nagyon jól, hogy ez az eljárás történetileg

nem mindig igazolható, mert egyrészt bizonyára sokszor keletkezett később a megfelelő -z vagy -l végű ige, mint a -zat/-zet vagy -lat/-let végű származék. Ilyen lehet például az ÉrtSz.-ban is megtalálható *tagoz, ékezt, környez, ízül*, de az egyetemisták nyelvében *szigorol* 'szigorlatozik' is él. Másrészt lehet sok olyan szó is, amely régebben élő, de ma már kihalt z vagy l végű igéből keletkezett. Ilyen például az *ábrázat*, amely a régi nyelvi *ábráz* ige származéka (SzófSz.), de volt a régi nyelvben egy *szerkezik* ige is, amelyből a *szerkezet* szavunk jött létre (NySz.). Ez a származék a régiségben is ritka volt, a nyelvújítók elevenítették fel (SzófSz.). Ugyancsak előfordul a régi nyelvben a *felekezik* ige, amelyből a *felekezet* szó született (NySz.). Nyilvánvaló, hogy a már XIV. században élő *magzat* szó sem eredhet a *magoz* igének az ÉrtSz.-ban található jelentéséből. A *fondorlat* főnevet is az elavult *fondorol* igéből alkották a nyelvújítók. A -zat/-zet, -lat/-let képzők létrejöttéhez bizonyára hozzájárult az is, hogy egyes származékoknak a z, illetőleg az l végű alapszava kihalt, így ezekben a nyelvérzék a -zat/-zet, -lat/-let szóvéget könnyen képzőnek érezhette. Mai nyelvérzékünk szerint -zat képzősnek kell tekintenünk a következő 19 szót: *ábrázat, alakzat, alzat, bohózat, csoportozat, domborzat, homlokzat, izomzat, karzat, lombozat, magzat, módozat, oromzat, párkányzat, piszkozat, szózat, talapzat, vágányzat, závárzat*. Az alábbi 19 szó végén pedig -zet képzőt találunk: *billentyűzet, erezet, fedélzet, felekezet, felzet, gépezet, gyökérzet, hehezet, idegzet* (de *beidegez* már van), *kötélzet, kőzet, levélzet, négyzet, növényzet, nyelvezet, szerkezet, személyzet, versezet, zengzet*. A -zat/-zet képzősök közül négygel már a XVI. században találkozunk. Az *ábrázat, felekezet* és *szerkezet* szavak — amint láttuk — eredetileg -at/-et képzősek, a *szózat* szónak viszont *szóz* alapszavát kimutatni nemigen lehet (vö. NySz.), bár nem lehetetlen, hogy a *szól* mellett ez is előfordult. Amennyiben ilyen ige nem volt, akkor az eddigiek szerint a *szózat* lehet a -zat képző első terméke. (Vö. PAIS, A -nok, -nök és a -zat, -zet képzők: MNy. LIV, 481—2.)

A -lat/-let végű szavak közül a fentiek értelmében -at képzősnek kell tekintenünk 73, -et képzősnek 71 alakulatot. Mai nyelvünkben viszont -lat képzősnek tekinthetjük a következő 10 szót: *arculat, csavarulat, fondorlat, hangulat, homorulat, járlat, másodlat, szigorlat, távlat, viszonylat*. Az alábbi 20 főnév pedig -let képzős: *címlet, elmélet, értekezlet, érület, készlet, kereslet, káplet, körlet, közület, külzet, lelkiület, merénylet, nézlet, szűrlet, sejtlet, tekerület, többlet, ügylet, üzlet, véglet*. E -lat/-let képzős szavaink közül az *arculat* már a XVI. században él (SzófSz.). A régiségben találunk egy *arcul* kifejezést, ez azonban nem ige, és először csak a XVII. században jelentkezik (NySz.), esetleg későbbi lehet, mint az *arculat*.

4. A következőkben vizsgáljuk meg az -at/-et képzős névszókat történetük s eredetük szerint. (A továbbiakban, ha -at/-et képzős szavakról szólnak, beleértjük a -zat/-zet és -lat/-let képzőseket is.) Mindenekelőtt két csoportra oszthatjuk őket. Az első csoportba soroljuk azokat, amelyeknek első előfordulását a SzófSz. 1700 előttről közli, a másodikba pedig azok tartoznak, amelyeknek első előfordulását 1700 utánról közli BÁROZI, vagy pedig a szó nem található meg a SzófSz.-ban.

A 465 szó közül 1700 előttről van adatolva 136, és 1700 után fordul elő először 329. A két adat pusztán összehasonlításából is megállapíthatjuk, hogy a ma élő -at/-et képzős szavaink 70 százaléka újabb keletkezésű. A 136 1700 előttről ismert származék közül -at végű 59, -et végű 77. Az 1700 utántól először előfordulók közül 177 -at és 152 -et végű.

A) Az 1700 előttről való szavak eredet szerint a következőképpen oszlanak meg. — Finnugor eredetű tőből származik 61, tehát körülbelül 45%, ezek a következők: *adat, ágazat, akarat, áldozat, állat, áradat, arculat, csillagzat, daganat, fajzat, falat, foganat, fonat, fordulat, furat, fuvallat, halászat, hálózat, hasonlat, használat, indulat, kívánság, nyomat, nyugat, szédet, tollazat, torkolat, utálat, válkozás, vigyázat; egyesület, élet, emelet, épület, eredet, eset, fedezet, fejezet, felekezet, felelet, felhőzet, főzet, idézet, igyekezet, jövet, kereset, kerület, lélegzet, lelet, menet, mennyezet, révület, sütet, szelet, szemlélet, szerkezet, szerzet, ütközet, viselet, vizelet.* Megjegyezzük, hogy ezekből mindössze 8 XVII. századi előfordulás: *csillagzat, fuvallat, hálózat, tollazat, torkolat; felhőzet, idézet, szemlélet;* — a többi 1600 előttről való. — Hangutánzó-hangfestő tőből 3 régi származék van: *áhítat, lehelet, sugallat.* De belső keletkezésű (elhomályosult összetétel) töve van a *magyarázat* szónak is. — Török eredetű tőből 11 1700 előttről adatolt származék fordul elő: *bocsánat, irat; becsület, ér-idézet, gyülekezet, gyűlölet, öltözet, szellet, szünet, üdvözet.* Ezek közül csak a *szünet* XVII. századi, a többi korábbi. — Szláv eredetű tőből van 9 származék, és egyben mind 1600 előttről: *ábrázat, csodálat, munkálat, parancsolat, pártázat, ruházat, szolgálát, zarándoklat; tisztelet.* — Német eredetű származék 1700 előttről nincs. — Latin eredetűből 2 van: a *táblázat* és a *cifrázat*, mindkettő a XVII. században bukkan fel először. — Újlatin eredetűből 1 van: a XVI. század második felében először előforduló *boltozat.* — Egyéb, ebben az esetben iráni tőből származó szót ugyancsak egyet találtunk: *nemzet.* — Ismeretlen, bizonytalan eredetű tőből 47 származék fordul elő 1700 előttről: *ajánlat, bánat, folyamat, gondolat, gyalázat, illat, járat, irtózat, kárhozat, magzat, markolat, mozdulat, virágzat; cselekedet, csipkézet, dicséret, díszlet, egyenlet, emlékezet, enyészet, feszület, intézet, ígéret, ihlet, ismeret, ítélet, kenet, készület, kezdet, kímélet, kísértet, könyörület, köszönet, metszet, őrizet, réműlet, szeglet (szöglet), szeretet, tekintet, termet, természet, tenyészet, tetőzet, történet, tünet, üzenet, végezet.* Ezekből csak a XVII. században fordulnak elő először az alábbiak: *irtózat, virágzat; csipkézet, díszlet, intézet, tetőzet, tenyészet, tünet.*

Az 1700 előtti származékok számszerű megoszlását az I. táblázat mutatja:

I. táblázat

Finnugor eredetű tőből	61	44,9%
Belső keletkezésű tőből	4	2,9%
Török eredetű tőből	11	8,1
Szláv eredetű tőből	9	6,6%
Német eredetű tőből	—	—
Latin eredetű tőből	2	1,5%
Újlatin eredetű tőből	1	0,7%
Egyéb (iráni) eredetű tőből	1	0,7%
Ismeretlen eredetű tőből	47	34,6%
Összesen:	136	100,0%

Az adatokból világosan látszik, hogy amikor török és szláv jövevény-szavaink meghonosodtak nyelvünkben, akkor még a képző eleven volt. Viszont már csak két latin és egy újlatin tőből van -at/-et képzős származékunk 1700 előtről, német eredetű tőből pedig egy sincs. Tehát amikor a latin, újlatin és német eredetű szavak nagyobb számban és annyira meghonosodtak, hogy belőlük származékok keletkezhetnek, a képző már nemigen volt produktív, legalábbis az ÉrtSz. anyaga szerint. Teljes képet természetesen csak akkor kaphatnánk a kérdésről, ha a képzőnek ma már nem élő származékait is figyelembe vehetnők.¹ Feltűnő a bizonytalan és ismeretlen eredetű tövek származékainak nagy száma.

b) Az 1700 után először előforduló, vagy olyan -at/-et képzős névszók, amelyek a SzófSz.-ban nincsenek benne, tehát első előfordulásukat nem állapítottuk meg, eredet szerinti megoszlását az alábbiakban mutatjuk be. Nyilvánvaló, hogy legnagyobb részük nyelvújítási szó. (Amint említettük, csak azokat tekintjük nyelvújításiaknak, amelyekről a SzófSz. külön jelzi nyelvújítási voltukat. Ide soroljuk, de külön kezeljük azokat a szavakat, amelyek nyelvújítási eredetű tőből lettek képezve, de a SzófSz. nem jelzi őket külön nyelvújításiaknak, ezek nagy része nyilván később, esetleg a XX. században keletkezett.)

Nyelvújítási eredetű -at/-et végű névszónk az ÉrtSz. címszavai közt 152 van. Ezek a következők: *alakulat, alakzat, alkonyat, ámulat, árnyalat, bámulat, bányászat, búvárlat, célzat, csillagászat, csontozat, csoportozat, domborulat, domborzat, falazat, fogászat, fogat, fokozat, fondorlat, gyakorlat, gyógyászat, hadászat, hajzat, határozat, homlokzat, irányzat, javaslat, kapcsolat, káprázat, karcolat, kínálat, kohászat, kormányzat, láncolat, lombozat, magaslat, másodlat, módozat, mondat, mozzanat, nyilatkozat, okozat, oldat, pályázat, párkányzat, rovat, sajnálat, sorozat, szabályzat, szaporulat, szavalat, szavazat, szigorlat, szorzat, szónoklat, tagozat, talápszat, tapintat, tárlat, társulat, távlat, tudat, vállalat, varázslat, varrat, vázlat, viszonylat, vizsgálat, zárlat; bérlat, billentyűzet, bölcsélet, bölcsészet, búvészet, címlet, csempészet, csödület, ékezet, elmélet, élvezet, építészet, értekezlet, érzület, észlelet, eszmélet, erdészet, fedélzet, jegyverzet, festészet, gépészet, gépezet, görbület, hevület, idegzet, ízület, jegyzet, kegyelet, képlet, képzelet, képzet, kereslet, keret, kísérlet, költészet, köret, környezet, körzet, kötet, kövezet, kövület, lelkület, lendület, melléklet, merénylet, méret, mérséklet, művelet, művészet, négyzet, nézet, nyelvészet, nyelvezet, örület, ötlet, ötvözet, redőzet, régészet, rendelet, segédlet, sereglet, szédület, szegélyzet, személyzet, szervezet, színészet, szövet, szövetkezet, szükséglet, szülészet, szürkület, tengerészet, tervezet, terület, ügyelet, ügylet, üzlet, véglet, végzet, vegyület, véset, vezérlat, zengzet. Nyelvújítási tőből keletkezett a következő 30 szavunk: *alapzat, alkonyulat, állványzat, áramlat, aránylat, bútorzat, cukrászat, fodrászat, gazdászat, halmazat, harcászat, hírozat, iramat, iszonyat, izomzat, nyomdászat, osztályzat, szabászat, vágányzat; cipészet, cölöpzet,**

¹ Valamint akkor, ha tiszta képünk lenne arról, hogy milyen arányban szerepeltek a különféle eredetű tövek 1700 előtti nyelvünkben: ha valamely etimológiai réteg elemeiből több volt, mint egy másikból, akkor abból eleve több származék is várható. Más szóval, az 1. táblázat százalékos eredményeit súlyozni kellene a tövek százalékos eloszlásával. Ugyanez — mutatis mutandis — vonatkozik a 2. és a 3. táblázatra is. Ám a nyelvünkben koronként meglévő szótövek etimológiai eloszlásáról pontos képet csak akkor fogunk kapni, ha a majdan elkészült TESz. (sőt, esetleg még a NySz. és az OklSz.) teljes anyagát is feldolgoztuk (természetesen gépeken — manuálisan ez alig kivihető). Mivel ez még legalább 10—15 év, addig JAKAB LÁSZLÓ fenti észrevétele nem avul el, s így változatlanul meghagyhattam. — P. F.

elnöklet, érzéklet, körlet, lövészet, növényzet, szemészet, vegyészeti, vértet, vezénylet. Az ÉrtSz. anyagában tehát biztos nyelvújítási és nyelvújítási többől keletkezett *-at/-et* végű származék 182 van. Ez az összes *-at/-et* képzős névszóknak több mint 39 százaléka, az 1700 után keletkezőknek pedig mintegy 55 százaléka. Ez a szám szemléltetően mutatja, milyen termékeny képzővé lett a nyelvújítás korában ismét a már megelőzően csaknem inaktívává váló *-at/-et*.

Van néhány olyan *-at/-et* képzős származék is, amely már élt 1700 előtt, de a nyelvújítás korában vagy később felelevenítették, vagy más jelentéssel látták el. Ilyenek például a *díszlet, egyenlet, enyészeti, emelet, érzeti, fedezeti, foglalati, gyűlöleti, intézeti, szerkezeti, tüneti*. Ezeket nem soroltuk be a nyelvújítási szavak közé.

De vizsgáljuk meg azokat az 1700 után megjelent származékokat is, amelyekről a SzófSz. nem jelzi, hogy nyelvújításiak, vagy nincsenek meg a SzófSz.-ban. Nyilvánvaló, hogy ezek között is sok nyelvújítási vagy nyelvújítás utáni tudatos alkotás van, de természetesen olyan is lehet, amely már élt a középkorban is, ám korábról nincs rá adatunk. Hogyan oszlanak meg ezek eredet szerint?

Finnugor többől jött létre 55 szó: *ágyazati, aljzati, alzati, bizonylati, csapati, fogazati, foglalati, foglyászati, forrázati, fuvati, hajlati, homorulat, húzati, ivászati, javallati, jóslati, juhászati, kanyarulat, lábazati, másolat, olvasati, oromzati, rakati, tapasztalati, toldati, torlati, vadászati, vágati, vonati, vonulati, vonzati; csipeti, erezeti, evészeti, felzeti, fülészeti, füzeti, gyökérzeti, köszörileti, kötélzeti, közeti, közületi, külzeti, levélzeti, löketi, löveti, méhészeti, nevezeti, nézeti, övezeti, részleti, szörzeti, tölteti, ületi, üteti*. — Hangutánzó, hangfestő többől származik 5 szó: *cáfolati, duzzanati, pillanati; döbbeneti, köpeti*. — Török eredetű tő származéka a következő 14 névszó: *ácsolati, borászati, borulati, burkolati, csavarulati, karóziati, karzati; bővületi, igézeti, örleti, széketi, szőlészeti, szűrleti, tekerületi*. — Szláv eredetű többől származónak 19 névszó bizonyult: *ablakzati, bordázati, deszkázati, dolgozati, gerendázati, gombászati, kalászati, kockázati, padlati, padlózati, padolati, padozati, párázati, párlati, szobrászati, tisztázati, závározati; pincészeti, rendészeti*.¹ — Német eredetű többől 5 származék van: *hódolati, példázati, páncélzati, rajzolati, zsinórozati*. — 1 szó keletkezett mindössze latin eredetű többől: *versezeti*. — Ugyancsak 1 származik újlatin eredetűből: *zománcozati*. — Ismeretlen, bizonytalan eredetű többől 46 névszó származik: *ájulati, bírálati, bódulati, bohóziati, hangulati, hangzati, horgászati, imádati, járlati, kábulati, látati, látszati, orvoslati, pirkadati, piszkozati, pitymallati, rácsozati, sarkalati, szorulati, tágulati, találati, vájati, vájolat, vakolati, virradati; cserkészeti, gégszeti, helyzeti, ingerületi, jelzeti, kertészeti, készleti, kíséreti, könyvészeti, lécezeti, lépcsőzeti, önteti, retteneti, sebészeti, szégyenleti, szépészeti, színezeti, szükületi, tehenészeti, töreتي, vereti*. Végül csupán egy szó van, a *hehezeti*, amelynek a tőszava sincs meg a SzófSz.-ban, és mi sem döntöttük el, hogy melyik tőhöz tartozik.

Az 1700 után megjelent származékok számarányát a 2. táblázat mutatja:

¹ Kéziratunkat már lezártuk, amikor a TESz. első kötete megjelent. Tekintettel arra, hogy lényeges változás épp e szócsoportokban volt feltételezhető, összehasonlítottuk a finnugor—hangutánzó—török—szláv eredetű szavak e listáit a TESz. anyagával. Az eredmény: 1. az *ágyazati, forrázati, duzzanati, ácsolati, csavarulati, bővületi, ablakzati* származékokat nem találtuk meg a TESz.-ban; 2. a fentiekől eltérően, már 1700 előttről van adatolva: *foglalati, fuvati, csipeti, füzeti, deszkázati, gerendázati*. — Itt jegyezzük meg, hogy a fentebb az 1700 előtt először előforduló, ismeretlen többől származó alakok között felsorolt *egyenlet* főnév első előfordulása helyesen 1784 (TESz.: *egyenlő* a.); egyéb lényeges eltérést a TESz. abban a listában sem hozott. Érdekes hangsúlyváltozást l. a *csipke*² szócikkében; e változás alkalmasint kihat a *csipkézeti* tő szerinti minősítésére.

2. táblázat

Finnugor eredetű tőből	55	16,72%	} 186 56,7%
Hangutánzó-hangfestő tőből	5	1,52%	
Nyelvújítási szó	152	46,20%	
Nyelvújítási tőből	30	9,12%	
Török eredetű tőből	14	4,26%	
Szláv eredetű tőből	19	5,78%	
Német eredetű tőből	5	1,52%	
Latin eredetű tőből	1	0,30%	
Újlatin eredetű tőből	1	0,30%	
Ismeretlen eredetű tőből	46	13,98%	
Töve nincs meg a SzófSz.-ban	1	0,30%	
Összesen:	329	100,0%	

5. Mai nyelvünkben a birtokos személyrag a 3. személyben az *-at/-et* képzős névszók *-t* hangja után ingadozik: lehet *j* nélküli és lehet *j-s* alakja (vö. MMNyR. I, 542). MÉSZÖLY idézett értekezésében kimutatta, hogy a középkor folyamán az *-at* képző után *j-s*, az *-et* után viszont *j* nélküli birtokos személyrag van. Mit mutat az ÉrtSz. anyaga ebből a szempontból? Az ÉrtSz. jelöli a 3. személyű birtokos személyrag formáját; sokszor a szótár véleményével lehetne vitatkozni, de ettől most eltekintünk, és az ÉrtSz. adatait fogadjuk el mai köznyelvi alaknak.

Mindössze 5 olyan szavunk van, amelyben az *-at* után kizárólag *-ja* személyrag járul az ÉrtSz. véleménye szerint: *falat*, *(lég)huzat* (de a párnának *huzata* van), *nyugat*, *rakat*, *látat*. És csupán 1 olyan *-et* végű, amelyben *-je* található: *csipet*. Érdekesképpen megemlítjük, hogy a *látat* kivételével mindegyik szó finnugor eredetű tőből származik. A *lát* bizonytalan eredetű tő, de tudjuk, sokan finnugor eredetűnek tartják. 3 olyan *-at* képzős szavunk van, amelyekhez a *-ja* és az *-a* rag egyaránt járulhat, de az ÉrtSz. első helyen a *-j-s* allomorfort javasolja: *állatja* ~ *állata*, *fogantja* ~ *foganata* és *foglalatja* ~ *foglalata*. Mindhárom főnév finnugor tövű. Ez a típus az *-et* képzősöknél nem található meg.

Van továbbá 40 olyan *-at* képzős névszó, amelyekhez a kétfajta végződés egyaránt járulhat, de az ÉrtSz. a *-j* nélküli változatot közli első helyen. Ezek eredet szerint a következőképpen oszlanak meg. — Finnugor eredetű 13: *ágazat*, *akarát*, *áldozat*, *arculat*, *csillagzat*, *daganat*, *fajzat*, *fuvat*, *indulat*, *szózat*, *tapasztalat*, *torkolat*, *vágat*. — Nyelvújítási szó mindössze 6 tartozik ebbe a típusba: *alakzat*, *káprázat*, *szaporulat*, *szavazat*, *varrat*, *zárlat*. — Török eredetű tőből keletkezett névszóink közül 3-at sorolhatunk ide: *borulat*, *burkolat*, *karózat*. — Szláv eredetű 7: *ábrázat*, *bordázat*, *padolat*, *padozat*, *parancsolat*, *párlat*,

ruházat. — Német eredetű 1: *rajzolat*. Újlatin eredetű 1: *boltozat*. — Ismeretlen és bizonytalan eredetű 8: *folyamat, hangzat, kábulat, magzat, markolat, mozdulat, sarkalat, vakolat* — főnév tartozik az *-a ~ -ja* típusba. — A nyelvújítási tőből létrejött származékok és a hangutánzó, hangfestő, valamint a latin eredetűek vizsgált alakjukat a *-j* nélküli allomorffal alkotják.

3. táblázat

	<i>-ja</i>	<i>-ja ~ -a</i>	<i>-a ~ -ja</i>	<i>-a</i>	Összesen
Finnugor	6,45 4 66,67	4,84 3 100,00	20,97 13 33,33	67,74 42 22,11	62 26,05
Hangutánzó- hangfestő	—	—	—	100,00 7 3,68	7 2,94
Nyelvújítási szó	—	—	8,70 6 15,38	91,30 63 33,16	69 28,99
Nyelvújítási tő	—	—	—	100,00 19 10,00	19 7,98
Török	—	—	33,33 3 7,69	66,66 6 3,16	9 3,78
Szláv	3,85 1 16,67	—	26,92 7 17,95	69,23 18 9,47	26 10,92
Német	—	—	20,00 1 2,56	80,00 4 2,11	5 2,10
Latin	—	—	—	100,00 1 0,53	1 0,42
Újlatin	—	—	50,00 1 2,56	50,00 1 0,53	2 0,84
Ismeretlen	2,63 1 16,67	—	21,05 8 20,51	76,32 29 15,26	38 15,97
Összesen	6 2,52	3 1,26	39 16,39	190 79,83	238 100,0

M e g j e g y z é s. A dőlt számok százalékot jelentenek: az abszolút érték fölött elhelyezett százalék az adott etimológiai rétegre, az alatta elhelyezett az adott birtokos alakra vonatkozik. Például: a finnugor rétegen belül a *-ja* 6,45%-ban fordul elő; a *-ja*-n belül a finnugorok 66,67%-ot jelentenek.

Megemlítjük, hogy azon szavaink közül, amelyek *-ja* vagy *-ja ~ -a*, illetőleg *-a ~ -ja* toldalékkal hozzák létre egyes 3. személyű birtokos alakjukat, 24-nek 1700 előttről közli a SzófSz. első előfordulását, 12 nincs meg a SzófSz.-ban, és csupán 10-zel találkozunk először 1700 utáni forrásokban, ezekből 5 nyelvújítási szó.

Az *-at* képzős származékok birtokos személyragos alakjának megoszlását a 3. táblázatban foglaljuk össze. (E táblázatunkban 238 a végeredmény, mert a *huzat* szó 2-szer szerepel, egyik jelentésében ugyanis *-ja*, a másik jelentésében pedig *-a* raggal alkotja a szóban forgó alakját.)

A fenti adatokból megállapíthatjuk, hogy a fejlődés a *-ja* végződés rovására történik. A nyelvújítás idején a *-j-s* forma volt olyan erős, hogy néhány nyelvújítási származékba is behatolt.

Míg 47 *-at* képzős szóhoz járul még *-ja* vagy *-ja ~ -a*, *-a ~ -ja* birtokos személyrag, addig a hasonlóképpen viselkedő *-et* végűek száma mindössze 9. Ezek közül 1, amint már láttuk, csak *-je* raggal alkotja 3. személyű birtokos alakját (*csipet*), 1 pedig az *-e ~ -je* típusba tartozik. Ezek közül 3 finnugor tövű: *füzet*, *kelet* (két jelentésében, a harmadikban csak *-e*-vel), *sütet*; 1 török eredetű tőből: *szüret*; 1 ismeretlen eredetű tőből származik: *töret*; 3 pedig nyelvújítási szó: *keret*, *kötet*, *szövet*. Amint már említettük, 229 *-et* képzős névszó van, ebből tehát csak 9 fordul elő *-j-s* raggal is, 221 pedig csak *-e* raggal. (A *kelet* 2-szer szerepel.)

6. Talán nem lesz érdektelen megvizsgálni, hogyan alakul a birtokos személyragos alakja az *-at/-et* végű t ő s z a v a k n a k. A tőszavak közül nincs vagy nincs megadva az ÉrtSz.-ban a birtokos alakja a következőknek: *kadet*, *mahomet*, *slampet*, *süket*. A tőszavak közül *-at* végű 25, és ebből 18 *-ja* allomorffal hozza létre vizsgált alakját. Ezek közül a *tat* 'hajó része' (a *tat* 'halfajta' nincsen az ÉrtSz. címszói közt) finnugor eredetű (SzófSz.), a szóvégi *-t* eredetibb **kt* maradványa (vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba 110). Belső keletkezésű a *cafát*, amely a *caf* hangutánzó tőből keletkező elhomályosult képzés. Török eredetű a *csat*, szláv eredetű a *garat*, *pamat* és a *szombat*, német a *lat* és a *tucat*, újlatin a *lakat*, ismeretlen eredetű a *maszat*, *moszat* és a *divat*. Az *aszat*, *csinvat*, *guvat*, *kacat*, *kaszat* és *pszat* szavak pedig nincsenek meg a SzófSz.-ban.

A *-ja ~ -a* típusba 5 szó tartozik: belső keletkezésű a *szimat* és a *zamat*, szláv eredetű a *kamat* és a *patyolat*, ismeretlen eredetű a *harmat*. 1 *-a ~ -ja* típusú adat van: *zsinat* (latin eredetű), és 1 szó van: az *alkat*, amelyhez *-a* birtokos személyrag járul. Ezt a nyelvújítás hozta létre az *alkot*-ből (SzófSz.).

A 16 *-et* végű tőszó közül 10-hez *-je* rag kapcsolódik: *evet* (fgr. eredetű), *cefet* (belső keletkezésű), *német* (szláv eredetű), *cet* (latin eredetű), *cimet*, *kabinet*, *minaret*, *pamflet*, *sörbet* (nincsenek meg a SzófSz.-ban). A *sólet* vegyes hangrendű szóhoz a *-je* és a *-ja* végződés egyaránt járulhat. Az *-e ~ -je* típusba 5 szót sorolhatunk az ÉrtSz. alapján: *kerevet*, *mecset* (török eredetűek), *ecet*, *ecset* (szláv eredetűek) és *zíget* (bizonytalan eredetű). Csupán *-e* rag fűződik a *követ*, *líget* (ismeretlen eredetűek) és a *szovjet* szóhoz.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy míg 465 *-at/-et* képzős névszó közül ma már csak 6 alkotja 3. személyű birtokos alakját kizárólag *-ja/-je* végződéssel, addig a 43 *-at/-et* végű tőszó közül még ma is 28 tartozik ebbe a kategóriába. A különbség olyan nagyarányú, hogy okvetlenül fel kell tennünk a kérdést: mi lehet ennek az oka?

7. Erre a kérdésre és még néhány továbbira, melyet a fenti anyag a birtokos személyrag -j-s vagy anélküli váltogatásra vonatkozóan felvet, a következőkben válaszolhatunk.

A vizsgált anyag és az alkalmazott módszer nem tette lehetővé, hogy egy lépéssel is közelebb kerüljünk annak a tapasztalati ténynek a magyarázatához: miért van a nyelvemlékes kor kezdete óta -j az -at végű alakulatok után, holott eddigi ismereteink szerint ez a -j hiátustöltésként a magánhangzós (ti. nem sorvadó) magánhangzós, mint az **akaratu* lehetett) tövéken jelent meg először, s csupán csak bizonyos idő elmúltával terjedhetett át a mássalhangzós (a sorvadék leírásával mássalhangzósá váló) tövekre. MÍESZÖLYNEK bevezetőnkben idézett példái e tekintetben oly korai és oly kivétel nélküli szakályszerűséget mutatnak, hogy az ember szinte hajlandó volna e képző után a -j etimológikus (tehát például γ -t folytató) megjelenésére gondolni a mély hangrendű szavak esetén; talán merdanunk sem kell, minden egyéb eddig ismert szemponttól mennyire valószínűtlennek látszik egy ilyen hipotézis, tehát egy **akaratu* felvétele az **esmeretü* mellett.

A további kérdésekre azonban véleményünk szerint már többé-kevésbé megnyugtató választ adhat az úgynevezett bázismegkülönböztető tendencia feltételezése. (Erről l. PAPP FERENC előadását a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. december 5-i ülésén, melyről a rövid összefoglalás megjelent: MNy. LXIV, 508.) Eszerint a -j a nyelvtörténet folyamán azt a funkciót nyerte, hogy segítségével a nem gyakori pusztá (nem birtokos) bázisvéget tudjuk jelölni az -a birtokos személyrag előtt, megkülönböztetésül azoktól az esetektől, amikor az ugyancsak szóalakvégi -a a tőhöz tartozik. Például: a *gombja* alakban a -j a nem gyakori (nem tipikus) -*mb* pusztá bázisvéget emeli ki, szemben például a *bomba*, *gomba* stb. alakokkal, ahol a szóalakvégi -a a tőhöz tartozik.

E feltételezés elfogadása esetén a -j elemnek a magas hangrendűek utáni lassabb (kevésbé általános) terjedését, mely távolról sem csak az -at/-et pár esetében áll fenn, azzal magyarázhatjuk, hogy szókincsünk tőfőnévállománya a nyelvtörténet folyamán — szláv, latin stb. kölcsönzéseink eredményeképpen — egyre több mély hangrendű elemet kezdett tartalmazni, tehát mély hangrendű tövek esetén nagyobb szükség van a pusztá tő megmutatására, mint a magas hangrendűekében. Különösen sok lett a pusztá (nem possessiv) bázisalakban -a-ra végződő főnévi tövek száma a szláv kölcsönzések következtében (magyar -a < szláv nom. -o, -a, gen. -a), ez még inkább szükségessé tette a „pusztá bázisvég” ~ „-a birtokos személyragos alak” szembenállásnak a (-j útján történő) megkülönböztetését. (Szókincsünk fokozatos mélyülésére érdekes adattal szolgálhat egy fentebbi megállapítás — vö. 4. —, mely szerint, százalékban kifejezve, 1700 előtti szavaink között 43% az -at végű, 57%-et végűvel szemben; az 1700 után megjelenteknek viszont 54%-a mély és 46%-a magas hangrendű.)

E feltételezés elfogadása esetén (és ez talán a legérdekesebb eredményünk) az is világossá válik, miért nem lép fel -j a nyelvújítás során tömegesen keletkezett -at/-et végűek után, sőt miért vesztek el eredetibb -j elemüket a már korábban is meglévő -at/-et képzős szavak. Mihelyt egy képző produktív (vagy azzá válik), mihielyt ugyanolyan végződéssel tipikus pusztá bázisvég alakul ki, nincs szükség e bázisvég külön (-j elemmel történő) kiemelésére.

Hasonló megfontolásból viszont az is érthetővé válik, miért magasabb a -j aránya az -at/-et végű tőszavak után, mint az -at/-et képző után: a tőszavak éppen azért tőszavak, mert nem érződik rajtuk a képző, nem érződik „tipikus”

bázisvégnék az, ami a végükön van. (Fentebb épp ilyen meg gondolásokkal különítettük el az *-at/-et* végű tőszavakat a képzettektől, vö. pl. a *cafát* tőszóként való kezelésével.) De a tőszavak nagyobbbrézt idősebbek is, mint az *-at/-et* képzések zöme, tehát makacsabbnal megtarthatják eredetibb, *-j-s* alakjukat. (Az „eredetibb” az *-at* végű alakulatok fentebb érintett, sajátos helyzetére utal; ennél természetesen még eredetibb az *-a* rag.)

Ugyanígy magyarázható az a jelenség, hogy a következetesen *-j-t* kapó *-at* végűk 60,67%-a, a *-ja ~ -a* ingadozásúaknak 100,00%-a, az *-a ~ -ja* ingadozásúak 33,33%-a finnugor eredetű tőből képzett (vö. 3. táblázat); hogy míg az *-at* végűeknek ma mintegy 80%-a ingadozás nélkül az *-a* allomorfort kapja, addig — ezen felül — a finnugor eredetű tőből képzett *-at* végűeknek csupán mintegy 68%-a kapja ingadozás nélkül ugyanezt az allomorfort (vö. ugyanott): a régebbi *-at*-cs alakulatok viszonylag makacsabbnal tartják a számkira eredetibb, *-j-s* változatot.

PAPP FERENC—JAKAB LÁSZLÓ

Torna

1. Szavunk azok közé tartozik, melyeknek eredete kérdőjeles ez ideig, története pedig tele homályos részletekkel, hiányzó láncszemekkel.

Először BALLAGINÁL „A magyar nyelv teljes szótára”-ban (1867—1873.) akadunk rá a következő értelmezéssel: 1. 'testgyakorlat', 2. 'régibb időben divatczott harcjáték', 3. 'azon hely, ahol a testgyakorlatot tanítják'. — A sorok között *tornázás*, *tornaing*, *tornaegylet* adat is szerepel. — CZUCZOR—FOGARASI is belevette „A magyar nyelv szótára”-ba (1862—1874.) a *torna* szót: „Régen lovagjáték; mai korban rendszeres testgyakorlat az emberi test erejének, egészségének, ügyességének stb. előmozdítására. Idegen eredetű szó. Olaszul: *torneo*, franciául: *tournoi*, régi németül: *turney*, ma *Turnier*, közép-latin nyelven: *torneamentum*, a latin *torno* igétől, mely általán forgást jelent.” — A NYÚSZ. (1908.) jelzi, hogy először BALLAGI szótározta a szót, és DUGONICSTÓL 1806-ból való az első adat. Azt is megjegyzi, hogy 1865-ben *tornaegylet* alakult Pesten, és a „mai értelemben” *tornázás*, *tornászat* alakban közli 1869-től. — 1904-ben — feltehetően CzF. szótározása nyomán — SIMONYI vetette fel, hogy Dugonics átvette az olasz *torna* 'fordítsd' vagy 'fordulj' szóalakot, mert — úgy mond — „Nem hihetjük, hogy ő maga csinálta volna a *torol* igékből” (Nyr. XXXIII, 371). — BÁRCZI a Szófejtő Szótárban (1941.) lehetségesnek tartja az olasz átvételt szavunk első jelentkezéseiben. — KARINTHY FERENC „Olasz jövevényszavaink” című értekezésében (39) megkérdőjelezi az olasz eredetet, sőt azt is hozzátesszi: „Állítólag a vívókat biztatták így, de ezt még bizonyítani kell”.

2. Láttuk, hogy — helyesen — DUGONICSTÓL keltezik a szót, de a szövegkörnyezet részletes vizsgálatáig egyikük sem jut el. Pedig ez a szövegkörnyezet világosan arra mutat, hogy a *torna* nem olasz jövevényszó, hanem Dugonics nyelvújításának egyik legtipikusabb alkotása.

DUGONICS mindig szívesen használt fel adatokat és részleteket Anonymustól, s most is azt tette. A „Szittyiai történetek” című (1806.) könyvébe, „Lovag-játék” cím alá (Negyedik Rész. 4. §) Anonymus 46. fejezetéből

egyes részleteket szó szerinti fordításban illesztett bele, s közben megalkotta az anonymusi *turnamentum* áttételeként *torna* szavunkat.

Íme, Anonymus 46. mondata: „omnes milites Hungarie ante presentiam ducis fere cottidie super dextrarios suos sedendo cum clipeis et lanceis maximum *turnamentum* faciebant (sic! Recte: faciebant) et alii iuvenes more paganismo cum arcubus et sagittis ludebant” (SRH. I, 95).

Dugonics ezt az idézett helyen így adja vissza — még arra is ügyelve, hogy tárgyként álljon az új szó a magyarban, akárcsak a latin eredetiben a *turnamentum*: — „És mindnyájan a Magyar katonák (a vezérnek jelen-léttében) csak-nem minden nap Paripájokra ülven; paisokkal és lándsákkal legnagyobb *Tornát tettek*” (36). Ebben az anonymusi környezetben tűnik fel először a *torna*, és az idézetünket közvetlenül megelőző mondatban saját maga utal is Anonymusra, az „írnok”-ra ekképpen: „Hogy a lovag-játék Árpád üdejében is virágzott: bizonyította az Ínok e szavaival: Ekkor Árpád-vezér (és az ő meg-hittyei) nagy-örömet maradtak Attila várossában egészszen húsz nap.”

Hogy pedig a *torna* valóban új születésű, azt elárulja a közvetlenül folyó bekezdés a szó jelentésének magyarázatásával: „Mi légyen a *Torna*; el-felejtöttük volna : ha azt a Görög-Írók fen-nem-tartották volna. Valamint a gyülekezetekben gyakorlották Eleink ezt: *Uzsu-Bú*; a hadban ezt: *Rajta-Rajta*: úgy a lovag-játékokban ezt: *Torna-Torna*” (36). — Ezzel mindjárt másrésztől is hozzáköti a szót a lovagjátékokhoz, és újabb jelentéstani alaphoz juttatja: hiszen őseink szájába adja buzdításként, biztató szóként.

Úgy látszik azonban, hogy Dugonics nem volt elégedett ennyi indoklással, mert hosszú bizonyításba fog. Először görög forrásokat emleget, hogy „az Avaroktól, vagy a Magyaroktól származott” a szó, és „az által azt értették: arceal (front)”. — A magyarra térve, ezt az érdekes magyarázatot veti papírra (ezt veszi át a NyÚSz. is): „Valamint *csudádom*-szóból lett *csuda*, úgy lett *torlom*-szóból *torna*. Magyar szó pedig ez: *meg-torlom* (az az: meg-tolom, meg-győzöm) magyarnak kelletik tehát lenni a *Tornának*-is, mely szó amabbul eredett” (37). — A szándék világos: új alkotású szavát egy régi magyar szócsaládba¹ akarja bejuttatni. Azután kijelenti, hogy a szót a németek vették át a magyaroktól: „A Németekhez később jött-bé a Lovag-játék . . . Magyarok adtak légyen arra alkalmatosságot: hogy gyöngé némettyeit a *Tornában* gyakorolni kezdgye . . . bé-hozta a Magyar-szokást, és a Németek között *fel-állította a Tornát* . . . a Németeket még inkább gyakoroltatta a *Tornában*. Mivel erre a játékokra német szavok nem vólt: a magyar *Torna*-szóval élniök költetett, a Játékot így nevezvén: *Torniren*: osztán *Turniren*.” (37—8.) Azonban még tovább is megy: „A *Torna* szó a Fránciákhoz-is által-szökött . . . A mi *Tornánkat* így írja: *Tourne* . . . A *Torna* szót legjobban meg-rontották a deákok. A magyar *Tornából*, a német *Turnir*-ből, a Francia *Tournéből* ezt faragták: *Turnamentum*” (38).

Záró magyarázatként pedig a tőle megszokott „népetimológiával” kapcsolatot kezdeményezett a *Torna* tulajdonnév² és a saját szava között (ezt az

¹ Vö. PAIS DEZSŐ, Megtorol: MNy. XVIII, 160—2; A *torok* szó rokonságából: MNy. XXXIX, 344—9.

² Igen valószínű, hogy ennek hatására került a tulajdonnév előbb szótározásra a köszönál. FOGARASI JÁNOS ugyanis „Legujabb és legteljesb német és magyar zseb-szó-tár”-ába (1848.) belevette ezt az adatot: „*Torna* — Tornau (ein Markt-flecken)” (623). Ez jóval megelőzi BALLAGI közszoji adatolását.

Ussu-bú 'uccu bú' is támogatja): „Nékünk egy Vár-megyénk-is van, melyet *Tornának* neveznek. Itt leg-nagyobb divattya lehetett a *Tornának*, vagy-is a *Torlásnak*” (38).

A Dugonicstól idézett szöveg arra vall, hogy ő közvetlenül Anonymus *turnamentum*-ából elvonással alkotta a *torná*-t. Az *u > o* hangváltozás tudatos meggondolás eredménye lehet: erre mutat a *csudáalom* példa, valamint a tőle idézett több idegen nyelvi adat. — Az új szóval Dugonics még máshol és többször is élt. Nagyon fontos a Cserei című (1808.) könyvéből való feljegyzésünk. E könyvön ugyanis így tünteti fel a szerzőt: „Meg-magyarosította Dugonics András királyi oktató”. A szó tehát most olyan művéből kerül elő, amelyben „oktató”-ként (a. m. 'professzor, egyetemi tanár') írt a magyarok dicsőségéről, múltjáról, de most hivatalosan is elismerte a „m e g m a g y a r o s í t á s t”. — Az egyik fejezet címe: „*Torna-röndölés*” (227), s benne e mondat: „*Firfiságjokat a Tornában mutathatták-mög*” (228). Itt lábjegyzetben a szót újból értelmezi, méghozzá úgy, hogy az előző munkájából idézett összetételébe — *lovag-játék* — itt a saját szavát helyezi: „*Torna-játék* az, midőn két vetező (lovon ülve dárdásson) egymással viaskodik.”

3. A *torna* egy időre eltűnik a szemünk elől, és a hatvanas évekig alig-alig bukkanunk rá,¹ majd csak a Bakody—Matola y-kezdeményezte rendszeres tornázás, a sportjellegű tevékenység idején gyökeresedik meg szavunk, s terebélyesedik ki a szócsalád.

Az átmeneti időszakból újabban találtunk azonban olyan feljegyzéseket, melyek a szó történetének megvilágításához lényeges mozzanatokat tartalmaznak. 1846-ból való az az adat, mely „a szebeni *testgyakorló intézet*”-re vonatkozóan került lábjegyzetbe: „Németül: *Thurnanstalt*. — Úgy emlékezünk, hogy nálunk Jósika *torna* néven nevezi a harcjátékokat. S ámbár e szón meglátszik, hogy honnan származik, még is óhajtanók, hogy polgárosittassék meg Jósika elnevezése, de olly értelemben, hogy magokat a testgyakorló intézeteket híjjuk *tornák-nak*”² (Hetilap 1846. IV. 27. 596. l.). A cikkben viszont belül az is benne van, hogy „intézete *példány-tornává* alakítatnék, hol aztán *torna-oktatók* lennének képezhetők”.

A következő évben pedig a Hetilap egyik vezércikke tartalmazza a *torna* szó legelső átvitelét magára az újabbkori testgyakorlás fogalmára: „A *torna* a testgyakorlás rendszere, mellynek célja a test tökéletesítése” (1847. IV. 2. 426. l.).

E ö t v ö s J ó z s e f től is van becses adatunk 1857-ből. Ő ugyanis az első magyar sportlap (Lapok a lovaszat és a vadászat köréből — majd: Vadász- és Verseny-lap) megindulásakor a szerkesztőhöz címzett levelében a „sport” fogalmát igyekszik értelmezni a magyar olvasóknak, és sportjellegű gyakorlatoknak tartva a régi harcijátékokat, hivatkozik arra, hogy „elődeink

¹Nem került bele szavunk Szabó Károly Anonymus-fordításába sem (1860.). A fordító visszatért a régebbi kifejezéshez, s nála a kérdéses mondat így hangzik: „paripáakra ülve paizsszal és lándzsával majd minden nap *bajt vívnek* vala” (Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről). — Az ok kettős: egyrészt lehetséges, hogy a „tornázás”, azaz a rendszeres testgyakorlás megindulása előtt nem is ismerte ezt a szót, másrészt Anonymus fordításához nem találta méltónak egy nyelvújítási szó használatát. — Érdemes összevetésként idehozni Pais Dezső fordítását: „vértezett harci ménjükön ülve pajzssal meg lándzsával nagy *tornát vívtak*” (Magyar Anonymus. 1926.).

²Ez évből erre a jelentésre idézhető egy másik újság híre: „Kolozsváron Mentovich úr *Tornát* (Turnir Anstalt) szándékozik *felállítani*” (Nemzeti Újság 1846. V. 31.) (Vö. Dugonicstól: „a Németek között *fel-állította a Tornát*”).

... harczjátékaikat a más országokban követett *tornaszokások* szerint rendezék el". — A *tornaszokások* emlegetése Dugonics hatását sejtetik. Bizonyos, hogy Eötvös ismerte az ő történeti műveit, s Dugonics a „Szittyiai történetek” című művében meg is határozta a „S z i t t y i a i s z o k á s o k” fő fejezetének egyik alpontjaként a „*Lovag-játék*”-ot (később: *torna-játék*): „Ebből állott pedig az a híres játék: Egy lovag ki-hívta a másikat vagy dzsidára, vagy lándzsára, vagy gyakrabban kardra. Sokaknak gyönyörködtető láttokra erejüket, és tudományokat mutogatván” (35). E Dugonics-idézet arra is rávilágít, hogy Eötvös a tornajátékot méltán hasonlítja a sportjellegű tevékenységhez, hiszen a magyarok — Dugonics szerint — Attila városában húsz napi vidám tartózkodásuk alatt „tettek tornát”; hiszen ez a „játék” ’kedvtelés, szórakozás, mulatság, férfias vetélkedés, versengés’ értelemben kerül elénk. (Vö. BÁNHIDI: MNy. LXV, 293 kk.)

4. A testgyakorlás modernebb formái — tudjuk — a felvilágosodással, illetőleg a reformkorral kerültek át hazánkba, de a rendszeres, szabály szerinti „gimnasztika” kezdetét B a k o d y — M a t o l a y munkásságával szokták keltezni a szakirodalomban. Hivatalos elindítója ennek BAKODY TIVADAR „Országos Testgyakorlat” című közleménye az Orvosi Hetilap 1961-i évfolyamában: 15. szám. Vö. Testnevelés és Sporttudomány. II. évf. (1966.) 3. sz. — A 'gimnasztika' jelentésű *torna* szó önálló használata azonban nem tőlük való (l. előbb).

„Az Ország Tükre” című rövid életű hetilapban, 1862-ben Opiczki János értekezett „Néhány szó a testgyakorlatról” címmel, s ebben ezt olvashatjuk: „jelen időnkben két nemzetnél, a németek és svédeknel találjuk virágzásban a rendszerített, szabály szerinti *gymnastikát, torlást, tornát*” (5. sz. 71. lap). — Opiczki azzal, hogy a *torlás* mellé teszi a *torná*-t, letagadhatatlanul utal forrására, Dugonicsra, de jól összeveti a múltat a jellel is: a középkor testgyakorlati tevékenységének nevét¹ viszi át a „jelen”-re, azaz az ő korában az egész nemzetet átfogó és társadalmi mozgalomként jelentkező ’rendszeres testgyakorlás’-ra. Ekkor, az elnyomás idején a „német torna” tekinthető a harci felkészülés és nevelés legfontosabb eszközének.² (Vö. MNy. LXV, 298–99). Ehhez az új testgyakorlati rendszerhez kereste Opiczki a magyar szót a hivatalos szakirodalom megindulása előtt, s erre Dugonics *torna* szavát — úgy hisszük, az előzőekből kitűnik — méltán ítélfeltesse alkalmasnak.

A magyar torna-szakirodalom első művét Zimányi József írta meg „Testgyakorlattan” címmel 1863-ban, de ebben a *torna* szót hiába keressük. A könyv ajánlása, „Az olvasóhoz” azonban BAKODYTÓL VALÓ, és ő él a szó származékaival vagy összetételeivel e példákban: *tornázás, torna tanító, tornatan, nemzeti torna iskola, torna tanítás, nemzeti torna intézet, torna ügy*.

Bakody közvetlen munkatársa, MATOLAY ELEK tett legtöbbet a magyar tornaszaknyelv megteremtéséért. 1869-ben jelent meg Tornazsebkönyve a

¹ Ugyanis a magyar királyok udvarában tartott híres „*torlások*”-ról számol be, az újkori német testgyakorlatokra pedig maga egy újabb szót is alkot, a *tornálás*-t: „Az újabb *gymnastikát* a német nemzetnek köszönhetni... A *tornálás* azonban csak Jahn Frigyes Lajos által nyert nagyobb lendületet s a porosz nép életében fontosságot...” (i. m. 71).

² Jahn alapította meg a „német tornát”, „a harci alapokon nyugvó” torna-rendszert a legyőzött Poroszországban (1810.), s a *Turnen, Turn-* szavakat is ő alkotta náluk is szokásos *Gymnastik* helyett.

tornászat német—magyar műszótárával. A nyelvészeti irodalom is általában innen merít adatokat a *torna* szócsalád mai értelmezéséhez. Bár e mű a *torna* szakszókincsének első gyűjteménye, magát az önálló *torna* szót — Bakodyhoz hasonlóan — ő sem használta, és szavunkat nem is szótározta. — Tőle ezek idézhetők: *torna-zsebkönyv*, *tornászat*, *tornázás*, *tornászati irodalom*, *tornaügy*, *tornaegylet*, *tornaintézet*, *tornarend*, *tornakártyák*, *tornász*, *köztornázás*, *tornázás tana*; a Műszótárból pedig: *tornázni*, *tornázás* (Turnen), *tornász* (Turner), *tornaszer* (Turngeräth), *tornakirándulás* (Turnfahrt), *tornacsarnok* (Turnhalle), *tornagyakorlat* (Turnübung), *tornajáték* (Turnspiel), *tornanagy* (Turnwart), *szabad tornázás* (Turnkür). — Előzőleg, 1865-ben Bock Ernő Károlytól is előkerül „Az egészség négy könyve” című munkájában a *tornázás* ('rendszeres testgyakorlás'), *tornázni* szó (397, 485).

5. A szakszavak jó darabig ezt a gyakorlatot követik, azaz nem élnék a *torna* szóval magának a mozgás gyakorlásának kifejezésére. (Például: Kelen József dr.: A testgyakorlat kézikönyve. 1871.; Ambrus Lajos—Szauter Antal: Tornatanítás a néptanodákban. 1872.; Markó Antal: Vezérkönyv a testgyakorlat tanításához. 1873. — Közülük Kelen különösen az *sz-es* változatokat kedvelte: *tornászat*, *tornászati gyakorlatok*, *tornász-tanár*, *tornászás*, *tornászi rend*, *tornászó társaság*, *tornászó* 'tornász'; *torna-* összetételeiből érdekesebb: *tornafaj*, *tornaöltözék*, *tornahelyiség*, *torna-orvos*.) E jelenség magyarázatához MATOLAY második művében — „A tornázás története . . .” című könyvében (1876.) — találjuk meg a kiindulást. Amikor értelmezi a *tornázás-t* — „legrövidebben meghatározva az emberi testet fejlesztő, képző és épésben tartó rendszeres testgyakorlat” —, a következő lábjegyzetet teszi hozzá: „A »tornázás« mint magyar szó csak önkényes áttétele a német »Turnen« szónak (ritkítás tölem), mely Jahn által kezdett szintén önkényesen a »Gymnastik« helyett használtatni, s jelenben általánosan be van véve”. — A szakkönyvek tehát a Jahn-i *tornarendszert*, a „német tornát” az elnevezésével együtt vették át. Ha ugyanis a lábjegyzetet Matolay műszótárának adataival vetjük össze, akkor látjuk igazán, hogy a szakemberek a *Turnen* szónak a tükörképét csak a *tornázni*, *tornázás* magyar megfelelővel adhatták vissza. Ez a szemlélet természetesen folyt a szokásos szóalkotási módból: a német igéből névelővel főnévvé változtatott alaknak szabályosan megfelel a magyarban az igéből *-ás*, *-és* képzős főnév. Erre utal a lábjegyzet is a szótárbeli alakokon kívül. A német összetételekben viszont mindenütt csonka tőt találhatunk, tehát a magyarban is, ahol az összetétel első tagjaként volt rá szükség, megcsonkították a szót a német mintára (a német *-en* végződés megfelelőjét a magyar *-z* igeképzőben látták): *torna-* (*Turn-*). Állításunkat nagyszerűen példázza Matolaytól ez is: *tornázás tana* (Tzsebk. 194), de: *tornatan* (TTört. Előszó). — A már említett *sz-es* változatokban fordított irányú szóalkotással van dolgunk: a német mintára megcsonkított *torna-* alakot a nyelvújításban oly kedvelt *-sz*, illetőleg *-szat* képzővel látják el: *torná-sz*, *torná-szat*. Az utóbbi alakból alkotott igei és igenévi formák (*tornászó*, *tornászás*, *tornászik*) jóval ritkábbak, s Matolaytól nem is idézhetők.

6. Az atlétika megjelenésével hazánkban (1874.) ádáz harc kezdődött a *torna* és az atlétika között az elsőségért. Ez a szakkérdéseken túl néha még nyelvi kérdésekre is kihatott (vö. MNy. LXV, 293 kk.). A tornaszakírók továbbra is kitartanak a Bakody — Matolay használta *tornázás* (*tor-*

nászat) elnevezés mellett, a másik irányzat — mindenekelőtt a nevelési munkákban — a Dugonics — Opiczki írói kettős *torna* szavát terjeszti.¹

Az elnevezés kettőssége azonban csak részben vezethető vissza szakmai okokra: tudniillik a „tornászok” világosan el akarták különíteni a XIX. századi modern testgyakorlást, az ő „tornázásukat” a középkori „tornák”-tól. Erre számos utalást találunk (vö. alább). A főök inkább a magyarosító törekvésekben rejlik.² A „tornamozgalom” szakkönyveiből — mindjárt magától Matolaytól — átment a köztudatba, hogy a *tornázás* önkényes áttétele a német *Turnen* szónak. Éppen ezért a Nyelvőr megindulásával (1872.) egyidős nyelvtisztító mozgalom hatására, de még inkább az atlétika híveinek támadására a *tornázás*, *tornázászat* csak a *tornászok* szűk körére korlátozódott, megmaradt szaknyelvi szónak; viszont az irodalmi és a köznyelv (beleértve a nevelési munkákat is) a *torna* szót kapta fel. — Hogy a *torna* az irodalomban milyen népszerű lett, arról tanúskodnak például Arany János művei; ő nemcsak a „Toldi szerelmé”-ben használta ’bajvívás, párviadal’ értelemben, hanem másutt is, változatos szövegek környezetben, mint például: „Hát a *tornába*’ mily fogást tanultál?” (ÖPrMésMűf. 1504); „ragyogó, viruló testtel fogsz a *tornákon* időzni, S nem, mint a maiak, gyűlésben szájalni” (uo. 1565); „Férfiú és igaz ember, jó családú és művelt; Kít művészetben neveltek, *torna*, táncz és zene közt” (uo. 1917); „A *torna* Spártában divatozott leginkább” (uo. 2009).

Állításunkat két fontos tényező bizonyítja: 1. a *torna* mint közszó már BALLAGI, valamint CZF. szótárába belekerült (l. előbb); 2. az első olimpiáig (1896.) nem került bele viszont a szótározott szaknyelvi szavak közé: hiába keressük például MAURER—ZSINGOR „Magyar és német tornaszótár”-ában (1889.) vagy ZSINGOR „Torna-lexicon”-ában (1896.).

Egyébként a tornaélet és a tornasport fejlesztésére a Magyarországi Tornatanítók Egylete hivatalos szaklapot is adott ki 1883-ban Tornaügy címmel. Benne a szakmai kérdések között mindjárt az első számban található utalás az elnevezés-történetre: „A *tornázni* szó a latin *tornare* . . . szóból vette eredetét . . . Mai rendszeres és szabályszerű testgyakorlatunk jelölésére először Jahn használta a *Turnen* szót 1810-ben. . . Hazánkban a »*tornázás*, *tornázni*« szavakat 1863 táján fogadták el . . . különösen ösztönzők voltak az úgynevezett »*tornák*«, a versenyzjátékok egyik fajtája . . . gyalog vagy lovon, karddal vagy lándzsával űzték” (5—7. l.). Ez az idézet egyszerre három eddigi állításunkat is támogatja: 1. szavunk latin szóból ered; 2. először a középkori „versenyzjátékok”-ra használták; 3. ezek voltak „öztönzők”, hogy a ’gimnasztika’ értelemre a *tornázás*, *tornázni* szót „fogadták el”.

¹ Vö. például: Kovács János: A testgyakorlat mint nevelési eszköz. 1876.; Porzsolt Kálmán: A testgyakorlati oktatás rendszere. 1886.; Felméri Lajos: A neveléstudomány kézikönyve. 1890.; Dollinger Gyula—Suppán Vilmos: Az ifjuság testi neveléséről. 1891.; stb. — Közülük Kovács János az első, aki „nevelészetű eszköznek tekinti a *tornát*” (16), és a német eredetű *tornázás* helyett a *torna* szót használja —; még ’tornaóra’ jelentésben is: „felöltönyeiket őrzék az ifjuságnak *torna* alatt”: 10. l. — Kettős kapcsolatot teremt a régi magyar ’testgyakorlás’ és a saját korának ’testedzése’ között. Egyrészt a saját koráról viszi vissza a szót, azt írván; hogy „őseink *tornáztak*” (18), másrészt Dugonics szavát helyettesíti be a saját korának német eredetű szava, a *tornázás* helyébe. Ez utóbbi gyakorlatot követi Porzsolt K. (34), Felméri (219), Dollinger—Suppán (99).

² „Íróink eddig jobbára német kútforrásokból merítettek . . . ma már szakfériaink mindinkább kezdik belátni azon veszélyt, mely a németes irány ápolásával nevelésügyünkre háramlik” (Öreg János—Losonezy László: Értelmi, erkölcsi s testi nevelés. 1875. Előszó).

Ebben az időben egyrészt már nagyon kiélesedett a harc a torna és az atlétika között, másrészt a torna elvesztette „nemzetmentő” fontosságát, sőt a magyarosító törekvések hatására egyre több támadás érte a „német tornát”. Az 1884-ben induló — s a testgyakorlatok minden ágát felölelő — sportlap, a *Herkules*, noha a *torná*-nak is helyet adott a „testgyakorlati nemek” között, ugyanakkor az első lapon közölte a „*Magyar torna*” című cikket, s benne a nyilvánosság elé tárta, hogy nem tudták „a *tornázást* magyarrá változtatni”, valamint hogy „gyakorlatai és műszavai nagyon is emlékeztetnek a magyar-nak nemszeretem »sógor«-ára”. Egy másik cikkben arra céloz a *Herkules*, hogy „a Nemzeti Tornaegyletben Szarvas Gábor segítségével éppen most dolgoznak a *torna-műszavakon*” (3. sz. 4. l.). Másutt pedig értékes elnevezés-történeti adatra lelünk: „történelmünk több helyén megtaláljuk a »*torna*« nevezetet, de a mai *tornázást* sehol sem . . . a régi magyar »*torna*« nyilvános verseny volt” (10. sz. 1. l.).

Maga a *torna* szentbi cím szerepében — és az a tény, hogy szavunk s z a k s z ó k é n t j e l e n t m e g a „testgyakorlati közlöny”-ben — példázta, hogy a köztudat felfigyelt a „tornázás magyarrá tevésére”. A Pesti Hírlap egyik közleménye szintén erre vall: „A *Herkules* testgyakorlati közlöny első száma változatos tartalommal jelent meg . . . a *torna* magyarosításáról szól . . .” (1884. IV. 6: 18).

A Bakody—Matolay kezdeményezte tornaszaknyelv két legjelentősebb továbbfejlesztője: Porzsolt Lajos, Szontagh Ábrahám — bár mindig csak a *tornázás*,¹ *tornászat* fogalmat értelmezi — a nyolcvanas évekből való írásaiban nem tud következetesen kitartani az elődök elnevezésénél; s tőlük már elő-előkerül az önálló *torna* szó: „*tornát* oly egyén tanít, aki általános tájékozottsággal bír” (Porzsolt: A tornázás kézikönyve. 1886. 86), sőt az egyik megjegyzésével Szontagh lehet a ludas abban, hogy a *torna* és a *tornázás* szavak származása, valamint az egymáshoz való viszonya összekuszálódott a későbbi kutatók előtt. Ezért írja például SIMONYI is: „Hogy Dugonicstól a *torna* hogy került 1865-ben a pesti tornaegyletbe, azt egyelőre nem tudom megmondani” (i. m. 157). Szontagh ugyanis, amikor a magyar tornászati műnyelv kérdéseiről tájékoztat,² a többi között ezt jegyzi fel: „Még a *torna*, *tornász* műszó sem létezett . . . ezt a német *Turnen* szó után Opitzki János író alkotta s használta először a Vasárnapi Újságban” (A Nemzeti Tornaegylet keletkezésének története. 1888. 21). — Szontagh tehát az 1862-i, Opiczkitől származó *torna* adatot (de ez nem a Vasárnapi Újságban jelent meg, hanem Az Ország Tükre című lapban!) összekombinálta Matolay megjegyzésével, hogy a *tornázás* a német *Turnen* áttétele.

7. A század utolsó évtizedére nagyon megnövekedett maga a sportirodalom, azonban benne is a főszerep még mindig a tornáé maradt. Az „el-tornászosodás”-ra több egykorú feljegyzés utal. A mindinkább erősödő „magyarosodás” viszont nemcsak a szakmai kérdésekben, hanem nyelvében is változást követelt a sportágtól. Vö. például: „A *magyar torna* jubileuma”

¹ A szakirodalomban nagyon fontos például Porzsolttól ez a meghatározás: „Általánosságban *tornázás* alatt mindennemű testgyakorlást értünk. De szorosabb értelemben *tornázás* az olynemű testgyakorlás, mely az egész test minden részére egyenletesen hat, arányosan fejleszt, szórakoztatóan erősít, mulattatva dolgoztat” (A tornázás kézikönyve 3).

² Matolay Tornazsebkönyvéről itt azt is mondja, hogy „még a legutóbbi években is újabb megrostálásnak lett alávetve . . . miben már több akadémiai nyelvész is közreműködött” (24—5).

(H. 1888. 5 : 1); Maurer—Zsingor: Magyar és Német Tornaszótár 1889. Előszó.; — „A magyar faj nem képes elsajátítani, természete nem veszi be azt a bizonyos *német tornát*” (PH. 1896. IV. 26); „a *tornázást* magyarul testgyakorlatnak is nevezik” (Ottó József: Ifjúsági játékok. 1897. 8). Érdekesség, hogy PINTÉR Magyarító Szótára (1938.) szintén bevette a *torna* szót az idegenek közé. — A század végére a többi testgyakorlati ág párhuzamos fejlődésével a *torna* fogalma leszűkült a saját körébe tartozó mozgások összefoglaló elnevezésére, és maga a szó is egyre inkább kiszorította a *tornázás*-t: a századfordulón már gyakoribb a *torna* a szaknyelvben is. Ezért például így kerül bele SIMONYI „Középiskolai műszótár”-ába (1906.): „*torna* eg. torn. „Turnen, Gymnastik”.

8. A felszabadulás után — a sportirodalomban — leginkább Kerecsi Endre folytatott sokrétű vizsgáldást a *torna* fogalomkörében, s foglalkozott a szó jelentésével (Vö.: A testnevelés elmélete és módszertana. 1948.; Torna I—IV, 1953./1966.). 1962-ben Czirják József fejtegette részletesen a torna mozgásanyagának uralkodóvá válását és ennek jelentkezését a szaknyelvben (Testneveléelmélet I, 11). Arra is célzott, hogy korunkban nagyon népszerűvé vált a szó 'viadal, verseny' jelentésben: *ünnepi torna, villámtorna, kosárlabda torna* stb. — Valóban, leginkább ünnepek idején, a Népsportban is nagyon gyakran megtaláljuk Dugonics „*lovag-torna*” kifejezésének modern használatát; l. például: „*Felszabadulási torna*” (1970. V. 15. 2); „*Pünkösdi torna*” (1970. V. 16. 2). Ezekben az eredeti jelentés újabb erőre kapását láthatjuk; csupán 'viadal, vetekedés, vetélkedés, verseny' értelme van. (Vö. az ÉrtSz. 3—5. jelentésével). Hozzá kell tennünk azonban, hogy már a múlt század végéről is található ilyen adat: „Nemzetközi *sakktorna*” (PH. 1896. X. 14. 9).

9. Összegezés: 1. A *torna* Dugonics alkotása közvetlenül Anonymus *turnamentum*-ából 'lovagi játék, párviadal, vetélkedés', illetőleg 'ennek helye' értelemmel a középkori testgyakorlás egyik legnépszerűbb formájára. — 2. A felvilágosodással, a reformkorral a testi nevelés modernebb nyugati formái is eljutottak hazánkba, s felállították az első testgyakorló intézeteket. Ilyen intézetnek az elnevezésére 1846-ból való a *torna* adat. — 3. A XIX. században a 'testgyakorlás' értelmére először 1847-ben találtuk meg a szó átvitelét; a németek feltalálta 'gimnasztika'-ra pedig 1862-ben Opiczki János vitte át szavunkat. — 4. Jahn tornarendszerének — s magának a *Turnen* elnevezésének — átvételekor, 1863-ban alkotják meg tükörfelfejezésként a *tornázás, tornászat, torna*- (csak összetételek első tagjaként) alakokat. Létrejöttüket segítette a már meglévő *torna* szavunk alakí és jelentésbeli analógiája (egyébként a tükörfordítás csonkított alakja és az eredeti *torna* szavunk az összetételekben azonossá váltak: vö. már Dugonicsnál *torna-röndölés, torna-játék*; Eltvösnél *tornaszokások*). — 5. Időközben az irodalomban Dugonics *torna* szava népszerűvé válik, és az eredeti két jelentése mellett elterjed egyrészt a 'testgyakorlás, testgyakorlat, gimnasztika' értelemben is, másrészt az irodalmi művekben (elsősorban — úgy hisszük — a Toldi—trilógiában) kifejlesztik a 'bajvívás' mellékjelentést. — 6. Az atlétika feltűnésével megindul a „német torna” magyarosítása, s ettől kezdve fokozatosan egyre többször használják a köznyelvben — majd a szaknyelvben is — a *torna* szót a 'testgyakorlás, testgyakorlat, gimnasztika', illetőleg a 'tornázás, tornászat' —, a múlt század utolsó két évtizedében pedig már a mai sportág, a 'torna' értelmében.

BÁNHIDI ZOLTÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A makaronikus -áció képző

I. A magyar nyelv latin jövevényszavaiból elvont (kikövetkeztetett) főnévképzők közt sem GYALMOS JÁNOS (Latin eredetű képzőink. 1933. MNyTK. 31. sz.), sem D. BARTHA KATALIN (A magyar szóképzés története. 1938. EMNyF.) nem említi az -áció képzőt. Erre a képzőre az első, figyelemre is méltatott adatot PÉTER LÁSZLÓ közölte 1948-ban az élő nyelvből: *kitaláció* 'kitalálás' (Nyr. LXXII, 83). A következő évben a szót CSEFKÓ GYULA egy 1948. évi naptárból idézte (Nyr. LXXIII, 379), 1952-ben pedig BEKE ÖDÖN (Nyr. LXXVI, 57) egy már 1937-ben (Nyr. LXVI, 26) közölt, de feledésbe ment adatra hívta fel a figyelmet.

ZSOLDOS JENŐ (MNy. LXV, 84) a *kitaláció* szó fenti adatai mellé 1969-ben egy másik -áció képzős szót közölt 1715-ből: *koptaláció* 'koplalás, böjtölés'. — Íme még egy -áció képzős szó egy 1707. évi szövegből. I. I. R á k ó c z i F e r e n c Sárospatakon ez év november 15-én kelt levelében a hideg miatt hazakíváncozó hajdúkról és lovas katonákról keserű humorral ezt írja Károlyi Sándornak: „ezer ötven hajdu s kétezer s hetven lovas per regulam czinczigszanczig 3120-at tészén, az ki is elég volna mezőben resistálni az 500 rácznak, az kit Kegyelmed Aradon hagyott; de per regulam pigri et haza-oszlationis attul félek, kevesebb lesz belőlle” (KárOkl. V, 735), ahol a *haza-oszláció* szó jelentése 'hazaoszlás, hazaszéledés'. A szót egyébként BARTAL ugyanebből a levélből, de más kiadványból (ArchRák. II, 140) „A magyarországi latinság szótárá”-ban már 1901-ben szótározta. Ez azonban a képzővel foglalkozók figyelmét hét évtizeden át elkerülte.

2. Századok folyamán a latinból igen sok *a-* tövű ige és azok *-atio* képzővel szabályosan képzett főnévi származéka került nyelvünkbe. Néhány ma is élő példa a XV—XVIII. század magyar nyelvéből:

apellál 'fellebbez' 1562. (NySz.) — *apelláció* 'fellebbezés' 1557: „nem hozzw *appellacyowal*” (LevT. I, 255).

dedikál 'ajánl' (CAL.) 1585. — *dedikáció* 'ajánlás' 1789. (TESz.).

disputál 'vitatkozik' 1517. (TESz.) — *disputáció* 'vitatkozás' 1705: „félretévén . . . akármely *disputatióra* található kérdéseknak *propositioit*” (RákTár II, 109).

emigrál 'elköltözik, elvándorol' 1793. (TESz.) — *emigráció* 'elköltözés, elvándorlás' 1720. (MNy. LX, 226).

gratulál 'szerencsét kíván' 1753. (TESz.) — *gratuláció* 'szerencsekívánás' 1742: „alázatos *gratulationival* ő Főlsége . . . nagy neve napja végent” (Continuációja a Magyar Kronikának. Pozsony, 1742. 132).

informál 'tudósít, tájékoztat' 1578. (Nyr. LXXXIX., 388) — *információ* 'tudósítás' 1556: „az en *informacionra* engedę ew felssege az fizethes meg jobbwlasth” (LevT. I, 180).

invitál 'meghív' 1657—1658: „Ez király *invitálja* vala az fejedelmet is in confoederationem” (Kemény János Önéletírása. Pest, 1856. 242) — *invitáció* 'meghívás' 1727: „Fiamat indítottam . . . gróf Csáki Mihályné asszonyom *invitációjára*” (Károlyi S. Önéletírása és Naplójegyzetei. Pest, 1865. I, 283).

kapitulál 'megadja magát' 1704: „már az unghvári [német] is *capitulált*” (RákTár II, 59) — *kapituláció* 'megadás' 1704: „ezen Szeged várában levőknek . . . *capitulációjá*” (KárOkl. V, 99).

lamentál 'panaszkodik' 1741: *lamentálódnak* (Éble G.: Károlyi Ferenc és kora I. Bp., 1892. 528) — *lamentáció* 'panaszkodás, panasz' 1708: „a szegénység *lamentációjá* is hogy eltávoztassék” (RákTár I, 174).

prédikál 'egyházi beszédet mond' 1372/1448. (SzófSz.) — *prédikáció* 'egyházi beszéd' 1372/1448. (uo.).

protestál 'tiltakozik' 1585. (CAL.) — *protestáció* 'tiltakozás' 1622: „kegyelmed is ugyanazont [ti. ugyanazt a személyt] állassa . . . az káptalan előtt *protestációval*” (KárOkl. IV, 170).

reparál 'kijavít, helyrehoz' 1704: „*reparálja* kegyelmed hamar . . . az dolgot” (RákTár II, 64) — *reparáció* 'javítás' 1727: „[a] Kassai Generalatus háznak szükséghez *reparatiojára* nézve” (Békés megyei Levéltár kgy. ir. 16).

vizitál 'ellenőrzés végett látogat; megvizsgál' 1696. (OklSz. 869) — *vizitáció* '〈orvosi, ellenőrző〉 vizsgálat' 1771: „Gyarmatra küldettétvén . . . meg ölettetett . . . Pengő Mihály *visitatiojára*” (BmL. tvsz. ir. 1—A).

A XVIII. században -ál végű igéjünkkel együtt többek közt még a következő -áció végű főnevek voltak meg nyelvünkben: *administráció*, *affektáció*, *amputáció*, *applikáció*, *aspiráció*, *circuláció*, *citáció*, *deklaráció*, *dekoráció*, *delegáció*, *demonstráció*, *deputáció*, *fundáció*, *indignáció*, *installáció*, *kalkuláció*, *koncentráció*, *konfirmáció*, *konfiskáció*, *konspiráció*, *kurrentáció*, *licitáció*, *machináció*, *manipuláció*, *okkupáció*, *operáció*, *publikáció*, *purgáció*, *reformáció*, *reguláció*, *rekreáció*, *renováció*, *tituláció*, *traktáció*, *vakáció* stb.

3. A nagyszámú -ál: -áció végű szópár mintájára néhány a latinban *ē*- és *e*-tövé *ál* végű igénk mellett is keletkezett -áció képzős főnév. (Latin *bibo* 3. >) *bibál* 'iszik' 1795: „ezt a pohár bort *kibibálok*” (Csokonai: ÖM. Bp., é. n. II, 627) — 1927: *bibáció* 'nagy ivás, ivászat' (diákny.) (Komáromi János Magyarság 1927. júl. 16. 15: 2).

ZOLNAI GYULA 1934-ben három ilyen alakot közölt:

(Latin *produco* 3. >) *produkál* 'bemutat 〈perben iratot〉' 1643. (OklSz. 1087) — *produkáció* 'produkálás' (a BH. 1908. dec. 20. sz.-ból Msan. III, 130).

(Latin *requiro* 3. >) *rekvirál* 'megkeres' 1586. (MNY. LXIII, 97) — *rekviráció* 'rekvirálás' (a BH. 1916. nov. 19. sz.-ból Msan. i. h.).

(Latin *absorbeo* 2. >) *absorbeál* '〈pénzt〉 felhasznál, felemészt' (BmL. kgy. ir. 16) — *abszorbeáció* 'felszívás, elnyelés' (ttud. — a BH. 1933. febr. 5. sz.-ból Msan: i. h.).

1960-ban a Magyar Nemzet egyik zenekritikájában olvashattuk a *reflektáció* szót. (Latin *reflecto* 3. >) *reflektál* 'emlékeztet' 1731. (BmL. kgy. ir. 184) — *reflektáció* 'emlékeztetés, utalás vmire' 1960: „a cselekményre való . . . *reflektáció*” (MNemz. 1960. febr. 27. 4: 5). De vö. német *Reflektant* 'igénylő, pályázó', magyar *reflektáns* 'ua.'.

Az alábbi, hasonlóképpen alakult -áció képzős főneveket az utolsó két évtizedben legalább két-három ízben feljegyeztem:

(Latin *annecto* 3. >) *annektál* 'hozzácsatol' 1614. (KárOkl. IV, 102) — *annektáció* 'elesatolás' 1968: „arab területek *annektációja*”.

(Latin *apprehendo* 3. >) *aprehendál* 'neheztel' 1642. (MNY. LXIV, 348) — *aprehendáció* 'neheztelés, szemrehányás' 1950: „Tele van *aprehendációval*.”

(Latin *distinguo* 3. >) *distingvál* 'megkülönböztet' 1620. (MNY. LXIV, 351) — *distingváció* 'megkülönböztetés' 1952: „minden *distingváció* nélkül”.

(Latin *explodo* 3. >) *explodál* 'durran' 1865. (BABOS) — *explodáció* 'robbanás' 1965: „Az *explodáció* behallatszott a városba.”

(Latin *correpto* 3. >) *korrepetál* 'együtt ismételve tanít' 1865. (BABOS) — *korrepetáció* 'korrepetálás' 1949: „*Korrepetációra* jár”.

(Latin *repeto* 3. >) *repetál* 'ismétel, újráz' 1706. (KárOkl. V, 566) — *repetáció* 'ismétlés, újrázás' 1951: „Ma nincs *repetáció*.”

Ezek az analógiás képzések általában alkalmi alakítások, melyek azonban éppen az irányító sorok erős hatása alatt újra meg újra jelentkeznek. A beszélő és hallgató nem érzi őket makaronikus képzésűeknek, s így — talán a diáknyelvi *bibáció* kivételével — nincs is bizalmas vagy tréfás hangulatuk.

4. De nemcsak latin, hanem más idegen eredetű *ál* végű igék mellett is alakulhatott *-áció* képzős főnév.

A *devernya* (*deverna*) 'tivornya' szó igei származéka a *devernál* 'mulat' szó 1792. (SZD.²) — *devernáció* 'zajos mulatság, tivornyázás' 1905. Heves m. (NyF. 16. sz. 47. id. EtSz. is).

A bizonytalan eredetű, esetleg latin *duco* 3. > *dukál* 'jár neki, megilleti' 1838. (EtSz.) — *dukáció* 'járandóság, dukancia' 1903. (EtSz.).

(Német *flankieren* >) *flangéroz* 'kóborol' 1747. (TESz.) ~ *flangál* 'ua.' 1906. (TESz.) — *flangáció* 'flangálás, kószálás' 1936: „Mire jó az a sok *flangáció*?”

(Német *pfuschern* >) *fuserál* 'kontárkodik, kontár módon végez' 1884. (TESz.) — *fuseráció* 'fuserálás, kontár munka' 1916.

(Német *garantieren* >) *garántíroz* 'jótáll' 1790. (TESz.) ~ *garantál* 1891. (TESz.) — *garantáció* 'jótállás' 1955: „*Garantáció* nélkül nem veszem meg.” — Lehet a német *Garantation* átvétele is.

(Latin *capsa* >) *kápsa* 'kenyereszsák, tarisznya' 1372/1448. (NySz.), ennek igei származéka *kápsál* 'diákok számára eleséget, búzát, bort' kéreget' 1838. (MTSz.) — *kápsáció* (ref. diákny. szó) 'kápsálás, kéregetés, élelemgyűjtés' 1860. (Üstökös VII, 54).

(Német *liefern* >) *liferál* 'szállít' 1835. (KUNOSS, Gyal.) — *liferáció* 'szállítás, liferálás'. Vö. német *Lieferant*.

(Német *raffinieren* >) *raffiníroz* 1. 'finomít' 1792: „a nád-méz *raffinírozók*” (GÁLDI, Szótir. 36); 2. 'izlését finomítja' 1789. (uo.); 3. 'kitanultta tesz', vö. *raffinírozott* 'kitanult' 1865. (BABOS) ~ *rafinál* 1. 'finomít' 1887: *raffinálás* 'finomítás' (Wekerle: Kis-Lex.); 2. 'kitanultta tesz', vö. 1903: *raffinált* 'kitanult' (SIMONYI, HMagy.) — *raffináció* 1. '(cukor-) tisztítás, finomítás'; 2. 'rafináltság, kitanultság'; 1920: „Nagy adag *raffináció* van abban a lányban.” — Lehet a német *Raffination* átvétele is.

(Német *refüsieren* >) *refüzíroz* (irva *refusíroz*) 'visszautasít' 1865. (BABOS) ~ *refüzál* 1927. (Magyarság júl. 30. 7: 3) — *refüzáció* 1929: „*refüzációs* propaganda” (a BH. jan. 23. sz.-ból Msan. III, 130).

(Olasz *strapazzo* > német *Strapaze* >) magyar *strapác* 'testi töredelem, megviseltetés' (Edvi Illés Pál: Kézikönyv III, 197) ~ *strapácia* 1800: „S katonadolog kiállni . . . a *strapáciát*” (Csokonai: ÖV. II. Bp., 1956. 27); 1801: „fáradtság, nehéz munka, *Strápátzia*' (Gédike: Francia Olvasó Könyv 232), elvonással *strapa* 'fáradtság, vesződés' 1874. (MTSz.) > *strapál* 'elcsigáz, kifáraszt; koptat' 1895. (MTsz.) — *strapáció* 'fáradtság, vesződés' 1835. (KUNOS, Gyal.). (Más fejlődés is lehetséges.)

(Német *selektieren* >) *szelektál* 1925. (Magyarság aug. 9. 1: 4) — *szelektáció* 1938: „kellő *szelektáció* hiányában”.

A fenti *-áció* végű főnevek közül — már jelentéstartalmuk folytán is — bizalmasabb hangulatúak a *devernáció*, *dukáció*, *flangáció*, *fuseráció* és a *strapáció*.

5. Külön csoportot alkotnak azok az *-áció* képzős főnevek, melyek ugyanazon irányító sorok alapján *ál* végű magyar igék mellett keletkeztek.

babrál — *babráció* 'babrálás, pizsmogás' 1952: „Sok *babráció* van velem.” Szárm.: 1952. *babrációs munka* 'pizsmogós munka'.

beretvál — *beretváció* 'beretválás' 1970: „Hajvágás is lesz, uram, vagy csupán *beretváció*?” (MNemz. márc. 22. 14: 4); alakv. *borotváció*.

dorgál — *dorgáció* 'dorgálás, dorgatórium' 1936.

kitalál — *kitaláció* 1937. (1. fent 1. p.); 1942: „nem *kitaláció*, vagy pusztán beszéd” (Egyedül Vagyunk 1942. jún. 5. 11: 3).

nótifikál, *nótifikál* 'nótázgat' 1897: „nem hallotta többet Florinda kisasszony Kis János *nótifikálását* a szemközti műhely ablakán keresztül” (Jókai: Nemz. k. XCIV, 205; vö. GYALMOS i. m. 27) — *nótifikáció* 'nótázgatás' 1928. A szó mintája a latin *versifico* ige

volt: (CAL.), 1585: „*versifico* — Verset szerzek”, ebből 1790 körül magyar *versifikál* ’versel’ (RMK. 21. sz. 124) — *versifikáció* ’verselés’ 1826: „az *ő versificatiójok* is egyszerű” (Berzsenyi: ÖM. Bp., 1956. 287). — A magyarban volt egy másik *notifikál* ’hivatalosan értesít’ ige is 1865. (BABOS) — *notifikáció* ’hivatalos értesítés’ 1854. (HECKENAST, IdSz.²). Vö. hazai latin *notificare* ’tudósít’ 1822. (WAGNER, Phraseologia; a végén Barbarismi). *sétifikál* ’sétálgat’ 1870. (CzF.). 1847: „*Sétifikáltam* így én is valaha” (Petőfi: ÖM. Bp., 1955. II, 208, viszont *sétafikáltam* van Petőfi: ÖK. Bp., 1967. 700; vö. GYALMOS i. m. 27) — *sétifikáció* 1928.

urizál ’uraskodik’ 1897. (MTsz.) — *urizáció* ’uraskodás’ 1935: „Miből telik az a nagy *urizáció?*”

zabál — *zabáció* ’zabálás, falás, nagy evészet’ 1950: „Volt nagy *zabáció.*”
Valamennyi itt felsorolt szó bizalmas, tréfás hangulatú.

6. Az eddigiektől merőben eltérő analógián alapul néhány magyar szóból *-áció* képzővel képzett szavunk. Ezek *-ás* ~ *-áció* képzőcserével keletkeztek.

alvás — *alváció* ’nagy alvás, alvászati’ 1950: „Lesz nagy *alváció.*”

hazaoszlás — *hazaoszláció* ’hazaszéledés’ 1707. (1. fent I. p.).

ivás — *iváció* ’nagy ivás, ivászati’ 1950: „Hajnalig folyt az *iváció.*”

kítolás — *kítoláció* 1948: „Ezt a csúnya *kítolációt* nem vártam volna tőle.”

koplalás — *koplaláció* 1715. (1. fent I. p.).

rámolás — *rámoláció* 1920: „Nagytakarításkor alig győztük a *rámolációt.*”

újságírás — *újságíráció* 1921: „[Az új szótárakban] megtaláljuk . . . mindazokat a divatos latin szavakat, amelyeket a mai deákoskodó *újságíráció* lépten-nyomon alkalmaz” (ZOLNAI: Új Nemz. 1921. márc. 19. 2.).

Ezek a főnevek is tréfás hangulatúak. Figyelmet érdemel, hogy az ebbe a csoportba tartozó — *-ás* ~ *-áció* képzőcserével keletkezett — szók közt jóval régiebb keletűek vannak, mint az *-ál* : *-áció* képzős szópárok analógiájára képzett főnevek között.

7. Teljesen egyedülálló alakítás az 1939-ben feljegyzett *po fácio* ’pofázás, szájalás’ szó: „Megy a *po fácio* reggeltől estig.”

Csak látszólag tartozik ide az *éhenció* szó. Hódmezővásárhelyen a tanyáról a városba költözött öregeknek a fiatalok annak idején a termésből *kommenciót* adtak. Rossz terméskor rossz volt a *kommenció* is, amelyet ilyenkor — a szó tréfás eltorzításával — *éhenció*-nak neveztek (MNY. XXVIII, 325).

IMPLOM JÓZSEF

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Gárgya. I. A ’kútkáva’ jelentésű *gárd* és *gárgya* szavakat az etimológiai irodalom már régen alakváltozatokként tartja számon. Így jár el román jövevényszavainkról írott monográfiájában BLÉDY GÉZA (Influența 46), és ugyanazon szócikkben tárgyalja őket a TESz. is. Ez utóbbi azonban már nem olyan határozott, mint BLÉDY; elsőnek, tehát valószínűbbként a magyar szó átadójaként a román *gard* ’kerítés, sövény’ elemet említi meg, de feltehetőnek tartja azt is, hogy hangátvetéssel a szerb-horvát *grāda*-ból került nyelvünkbe. A szóföldrajz a román mellett szól, de mivel a *gárgya* változat jóval előbből (1636.) jelentkezik, mint a románhoz közelebb álló *gárd* vagy *gárda* (maga a *gárd* csak egészen későről, 1880-ból), ezt a lehetőséget sem zárja ki.

A TESz. azonban nem említi az OklSz. 1498-ból való, a máramarosi sóbányászattal kapcsolatos adatát: „Aliquod lignum quod vulgariter *Gardaffa* dicitur”. Ez ugyan nem ’kútkáva’ jelentésű, hanem valaminek a bélelésére, körülvevására szolgáló fá t

nevez meg, de éppen ez a döntő mozzanat. Ezt a jelentést mutatja a JANKÓ JÁNOSNÁL a torockói sóbányászat leírásában előforduló szövegrészlet: „a föld és a sóréteg érintkezési vonalát sajakaljának nevezték, s e helyütt a torkot *gárgyafával* vették körül” (Torda 156). Az említett korai adatot követő XVII. századi források (elsősorban a HOKISZJ.) szövegpéldái ugyanis egyértelműen a kútnak fából készült kerítéséről, béleléséről szólnak. Nyilván nem választható el a *gárgya*-tól a TESZ. első példájával csaknem egykorú, 1666-i adat: „egy eleven kut keövel fel rakva, fen fabol valo *gardozassa*” (JAKÓ, GyaluiUrb. 173; 1723-ban már egy „jó *gárgyas* . . . kis kut” szerepel az összeírásban: i. h. 252). Jóval későbből, 1840-ből előkerül egy másik származék is: „Köböl kirakott fenyőfa *gárdolattal* levő kut” (HOKISZJ. 84; vö. még SzamSz., ÜMTsz.). Az MTsz.-ban *kútgárdolás* is van. A HOKISZJ. még egy, a TESZ. dokumentációjánál korábbi adalékot is szolgáltat 1632-ből: „legeltol, deszkatol, *kargytol* az vamat mind megh vetek” (89; a BLÉDYBől idézett *kárgya* pontos lelőhelye: MonÍrók XXXV, 79; ez az adat 1680 körülre tehető).

2. A *gárgya* számba jöhető első adata tehát *gardaffa* formában került nyelvünkbe. A HOKISZJ.-ben, de más forrásokban is főleg birtokjellel: *gárdája*, *gárdja*, *gárgyája* stb. jelenik meg; a *gárgya*-ban valóban „ragszilárdulással jött létre” (TESZ.). Esetleg maga az első adat is birtokos kapcsolatból (valaminek a *garda*) szakadt ki. Ennek alakváltozata a *gárdja* > *gárgya*. A *garda* ~ *gárgya* alanyesetté vált; vö.: 1830: *gárdaház* (HOKISZJ. 49); 1836: *gárdájával* (uo. 8); 1840: „fenyőfa *gárdájú*” (uo. 84); — a *gárgya* alanyesetre vö.: 1666: „köböl rakott *gargya* nélkül valo kut” (uo. 49); 1667: „az. . . kútnak *Gargjaiat* fel rotta” (uo.; vö. még 1638: „Egy fa *gargias* kút”: OKISZ.). Ezek alapján feltehető, hogy az 1730-ból közölt *Gádrája* (HOKISZJ. 49) elírás *Gárdája* helyett, a TESZ.-ben elsőnek közölt *gargiajat* pedig ennek az eredetileg birtokjeles, de alanyesetté vált változatnak újabb, kétszeres birtokjeles alakja, az egészen késői *gard* viszont a birtokjel elvonásával jött létre.

3. A fentiekhez képest a *gárgya* román eredete nem lehet kérdéses. Később a román szó egy származékát is átvettük, mégpedig két egymástól független alkalommal: román *gărduş* 'vesszőfonat' > magyar *gerdus* 'ékalakú kőrekeszték halfogáshoz' (Domokos: GUNDA BÉLA, Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen 1956. 47) ~ magyar *gărdus* „kútoldalt összetartó fakapocs” (Körösjánosfalva: NyF. 29. sz. 30). E szóval kapcsolatban a *gărd* és a *gărdus* összefüggését VI. DRIMBA román kutató is észreveszi, de további tisztázását tartja szükségesnek (FonDial. I, 115). — A magyarázatot a román nyelvatlasz új sorozatának 'kútkáva' térképe (ALR. SN. III, 852) adja meg, ahol Herkulesfürdő közeléből a *gărduş*-t ilyen jelentésben jegyezték fel. Ez persze nem jelenti azt, hogy a román szó Biharban is ilyen értelemben járatos, de feltétlenül rámutat az alapszó széles jelentésszférájára. A román *gard* eredeti jelentése 'sövény, vesszőfonadék', de bármilyen anyagból, így deszkából készült 'kerítés, korlát' is. E jelentéskör kialakulásához nyilván az vezetett, hogy a románok vlach típusú, azaz legelőváltoztatós pásztorkodást folytattak, tehát könnyen mozgatható aklokra volt szükségük. Ez pedig a jól ismert vesszőfonadék, szét-szedhető falusi alkotmány. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a legeltető helyeken létesített rögtönzött kútnak is ilyen vesszőfalak vették körül, ezek pedig később már fából készültek. Ezzel kapcsolatban rámutatok arra, hogy a román jövevényszavak kutatásában, az etimológia teljes feltárásában a román nyelvatlasz gondos tanulmányozása egész egyszerűen elkerülhetetlen. Ezt egyébként MURÁDIN LÁSZLÓ néhány mintaszerű közleménye is meggyőzően bizonyítja (pl. FonDial. IV, 254).

Van még egy 'kútkáva' jelentésű román jövevényszavunk: *gărgyina*. Ez a vitatott etimológiájú, eredetileg 'horony, csin; szél, párkány' jelentésű *gărdină* átvétele, amely hangzás- és jelentésbeli azonosság folytán már a románban felvette a 'kútkáva' értelmet. A magyar *gărgyina* BLÉDYNél még mint egyetlen előfordulás szerepel (Domokosról közli:

MNy. IV, 383), ma már azonban ennek és a magyar szókészletbe való beágyazottságát mutató *kútgárgyina* ~ *kudgárgyina* összetételének Erdély legkülönbözőbb területein való elterjedéséről vannak adataink (ÚMTsz.; MNyA. II, 109; NyÍrK. VI, 194, VII, 284, VIII, 101, XII, 318. — BLÉDY hapaxainak egész soráról bebizonyosodott azóta, hogy nem ritkán a regionális köznyelv szintjén élnek). A MNyA. 'kútkáva' térképlapjáról (II, 109) az is kiderül, hogy ezt a fogalmat Erdélyben csaknem mindenütt a *gárgya* vagy a *gárgyina*, illetőleg ezek valamilyen származéka jelöli, sőt a *gárgya* elterjedési területe áttekintve a környező Békés, Hajdú—Bihar és Szabolcs—Szatmár megyékre, továbbá az egykori Bereg és Ung megyék kutatópontjain is feljegyezték. Mindez arra mutat, hogy a kút fával vagy még régebben esetleg valamilyen sövénnel való bélelésének egyfajta módját a keleti területeken a román pásztoroktól tanultuk el. A *gárgya* és családja átvételének és elterjedésének szociális értékét éppen ebben kell keresnünk: nem arról van szó, hogy a románokkal való érintkezés előtt nem voltak kutaink, vagy hogy ezek káva nélküliek voltak (vö. Szófsz. *káva*), hanem arról, hogy a káva készítésének valamilyen sajátos, új technikája jelent meg. Figyelemre méltó azonban, hogy „a Kiskúnságon a kutakat általában nem bélelik körül” (TÁLASI, A kiskúnsági állattartás. Bp., 1936. 52). A közvetlen nyelvi érintkezés útján történő szókölcsozódásra általában azért kerül sor, mert az idegen nyelvet beszélőkkel való érintkezés során valamilyen újnak felfogható tárgy s ennek kapcsán új fogalom jelenik meg, illetőleg valamilyen fogalom differenciálódik: a beszélők tudatában a valóság tükröződésének valamilyen része módosul, és ez természetesen a szókincsben is megmutatkozik. (Hasonlóképpen magyaráz szókincsbeli változásokat: DEME, Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969. 195—6.; SZABÓ ZOLTÁN: StudCercLing. XIX, 553—9.)

BAKOS FERENC

Tilt. 1. Ezzel az igénkkel a Halotti Beszéd *tilutoa* és *tiluvt* adatai révén többen foglalkoztak. Abban mindenki egyetért, hogy a *tilt* igének az alapja *til* ige, illetőleg RÉVAI szerint nomen-verbum (Antiquitates 198 kk.), továbbá hogy ennek az igének az eredete ismeretlen, noha BUDENZ próbál hozzá finnugor megfeleléseket keresni (MUSz. 218), föltevésői azonban mai hangtörténeti ismereteink tükrében nem tarthatók, s az ajánlott etimológia nem is élte túl a MUSz.-t. Eltérnek azonban a vélemények a *til* ige alapjelentésére és a *tilt* -t képzőjének a jellegére nézve. RÉVAI (i. h.) és MÉSZÖLY (Nytört. fejtegetések a HB. alapján 83 kk.; ÓMSzöv. 196 kk.) szerint a *til* jelentése 'valamitől távol tartatik, tartózkodik'-féle, a -t pedig kauzatív képző, viszont BUDENZ (i. h.) és SZINNYEI (NyK. XLVII, 158, MNy. XXII, 235) úgy véli, hogy a *til* maga körülbelül annyit tesz, mint a mai *tilt*, a -t pedig ez utóbbiban mozzanatos-intenzív képző.

2. Az alapige etimológiájának ismerete hiányában a döntés szinte lehetetlen. A vita voltaképpen a HB. *tiluvt* adatának olvasása, elemzése és értelmezése körül folyt. SZINNYEI a szót *tilvut*-nak olvassa és a *v*-ben visszaható képzőt lát. Föltevésének támogatására hivatkozik a DebrK. 509: „*megh tylloth gyemelcz*” adatra, melyben a *tylloth*-ot **tilvott*-ból magyarázza, valamint a NádK. 155: *tilovek*-re, s ezeknek *v*-jét ugyancsak visszaható *v*-nek tartja (i. h.). Ezzel szemben MÉSZÖLY szerint a HB. kérdéses igeneve *tilut*-nak ejtendő, azaz ő az *uo*-t a rövid *u* jelének tekinti. Nézete szerint a SZINNYEI idézte *tylloth* íráshibának minősíthető a sok adattal igazolható *tiltott* helyett, s a többször előforduló *tilovék* típusú elbeszélő múlt *v*-jében sem visszaható képzőt, hanem „-vé időjelet” lát. Úgy véli, hogy a *til* igei fő pontosan olyan jellegű, mint az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tővű igék általában, tehát mint például *aloszon* vagy *aluszik*, melynek a felszólító módja *alogygék*, akárcsak LevT. 306: *tylogyam*: DöbrK. 154: *tiloggal*: 236: *tilogyk*: stb.; a *tilovék*

típusú elbeszélő múlt, melyre több adat is van, olyan mint az *alovék*; a HB.: *tiluvt* = *tilut* pedig pontos mása az *alut* igenévnek.

Mérlegre téve az érveket és ellenérveket, azt találjuk, hogy a HB.: *tiluvt* adatnak SZINNYEITŐL tanított *tiluvt* (~ *tiluŕt*) olvasása nagyonis lehetséges, s ez esetben a $v < \beta$ visszaható képzőnek minősülhetne, ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy a *tilovék* v -je is csak visszaható képzőnek magyarázható és hogy a *tyllokh* csak **tilvott* előzményre mutathatna. — Ami MÉSZÖLY álláspontját illeti, kétségtelenül meglepő a HB.: *tiluvt*-nak *tilut* olvasata. Az *uv*-re mint a rövid *u* jelölésére KNIEZSA nem ismer példát (MNY. XXIV, 193), viszont az *o* olvasata: *tiluŕt* (HírTört. 85) nem éppen valószínű, s maga a jelölés nagyon ritka ahhoz, hogy hangértékére vonatkozólag főleg negatív következtetéseket teljes biztonsággal vonhassunk le belőle. Ami pedig az *aluszik*, *aluggyék*, *aluvék* ~ *tiloszik*, *tiloggyék*, *tilovék* párhuzamot illeti, ez persze lehetséges, annak ellenére, hogy *tiloszik* címszó ugyan van CzF.-nál és a NySz.-ban, de a példák között ilyen nincsen, sőt MÉSZÖLY, a kódexek nyelvének kiváló ismerője szintén nem tud egyetlen ilyen példát sem idézni, holott okfejtésébe ez nagyonis beleillenek. Az *aluvék*, *jeküvék*, *nyugovék*, *haraguvék* stb. v -jéről HORVÁTH KÁROLY meggyőző fejtegetése óta azt tartjuk, hogy az *sz-szel* bővülő v -tövéű igék analogikus hatásának köszönhető, s e hatás fontos közvetítője éppen a jelen időben mindkét igecsoportban egyaránt mutatkozó *-sz* időjel volt: *teszen*, *leszen* stb. ~ *aluszon*, *feküszön* stb. (HORVÁTH KÁROLY: MNYTK. 61. sz. 19). MÉSZÖLY okfejtése lehetséges, de nem az egyetlen lehetséges magyarázat. A *tilodjék*-féle alakok nem mutatnak szükségszerűen *aluszik* típusú igére. A *ggy* (= *dj*) a felszólító módban magyarázható egy visszaható jelentésű *tilodik* (> *tilódik*?) igéből — vö. NySz. *tilodnanak* —, melyben mint a *húzódik* (> *húzódikik*)-ban a *d* gyakorító képző, s a visszahatás hordozója az ikes ragozás, de magyarázható volna a *tiloggyék*, *tiloggyál* stb. egy u visszaható képzőt tartalmazó *tilód*-tövből is, úgy mint *óv*: JókK. 34, 48: *Ogyad* (LOSONCZI: MNY. XXI, 46), BécsiK. 7: *ogad* 'cave', amelyekhez aztán *ószik* jelentő mód jelen idejű alak társult, mint JordK. 12: *ozya uala*; HorvK. 252: *ozza vala* (NySz.) mutatja. Nyelvtörténeti adataink tehát beleilleszthetők abba a föltevésbe is, hogy a *til* tő 'távol tart, távoztat, tilt' jelentésű, és csak a $v \sim u$ ($< \beta$) vagy *-dik* (esetleg $v \sim u + dik$) visszaható toldalékkal válik szenvedő-visszaható 'tiltódik, tiltatik' értelművé.

Vagyis a kérdés csak a *til* ige jelentésének a tisztázásával dönthető el, amelyhez viszont a *til* etimológiája adhat kulcsot. Ennek megfejtésével próbálkozom a következőkben.

3. Ismeretes, hogy a finnugor alapnyelvben volt egy közelve-távolra mutató névmáspár: **tš* és **ts* vagy újabb formulázásban **tä* és **to* (HAJDÚ, BevÚr. 60). E névmásokból a különféle finnugor nyelvekben elemi ragok hozzátapadásával határozószók keletkeztek, mint a magyarban is *túl*, *tova* stb. Így egyebek közt a **i* lativusraggal (vö.: TORVONEN: FUF. XXVIII, 10 kk.; HAJDÚ i. m. 124—5) ugyancsak nyelvünkben a **ts* vagy **to* mutató névmásból **to_i* > **té* ~ **tí* (> **ti*) határozószó fejlődött, körülbelül 'oda, el' jelentéssel. Ennek a fejleménynek a valószínű nyoma a *tébolyog* ~ *tibolyog* (~ ? *tibolyog*¹) igében van meg, amelynek *té* ~ *tí* 'oda' + *bolyog* származtatása jóval valószínűbb, mint az a magyarázat, mely a *téved* és a *bolyog* vegyülését keresi benne.² Szóba kerülhet esetleg a *tékozol* ige is. Általában azonban a *té* ~ *tí* 'oda' helyett a névmás egyéb alakulásából képzett 'oda, el' jelentésű adverbiumot találunk, ez a *tova*, melyet a *túl*-lal együtt akár *-*m*. névmásképzővel bővült tövből magyarázhatunk (NyH.⁷ 105), akár pedig egy másik

¹Vö. BORN: Préd. 378b: *meg tibolyodnéc*; HALL: Paizs 227: *meg tibolyodott*; ÉRSK. 442: *thybolgana*; PÁZM: Kal. 411: *tibolyogni*; stb. (NySz.).

²Vizont a *tébolyog* meg a *téved* igék vegyülése adhatta a *tévelyeg*, *tévelyedik* igéket és a belőlük sarjadt szócsaládot.

lativusragot, a finnugor *-k. folytatását kereshetjük benne: *to + *k. + *j Egy ilyen távolra mutató *té ~ tí* határozószónak azonban előbb vagy utóbb el kellett hullania, mert egybeesett a közelre mutató *tġ, *tā névmás lativusragos fejleményével, mely ugyancsak *té ~ tí (> ti)*-be torkollott, és ma is él a *tétova, se té, se tova* példákban, valamint a *tél-túl, tül-túl* határozószók alkatrészeként. — Ámde, ha a *ts vagy *to mutató névmásra visszamenő *té ~ tí* határozószónak el kellett is pusztulnia, abban aligha kételkedhetünk, hogy ilyen *té ~ tí (> ti)* határozószó nemcsak lehetett, de volt is.

Ebből az 'oda, el' jelentésű határozószóból alakult -l igeképzővel a *tíl¹* 'eltávolít, távol tart' ige, éppúgy, mint a hasonló jelentésű *odáz* a *té ~ tí*-vel rokonértelmű *oda* határozószóból az -l-lel szinte azonos funkciójú -z képző segítségével keletkezett. Akár alakítani, akár jelentéstani szempontból e származtatással szemben ellenvetést aligha lehet tenni.

4. Első pillanatra föltűnik egy látszólagos hangtani nehézség. E magyarázat értelmében ugyanis a *tíl, tült* magánhangzója kettőshangzós eredetű, s ebből az következik, hogy hosszúnak kellene lennie. Márpedig a legcsekélyebb mozzanat sem mutat arra, hogy akár nyelvtörténeti adatainkban, akár nyelvjárásainkban a *tült* ige régi hosszú *i*-t tartalmazna.

E tényt többféleképpen is magyarázhatjuk.

A) A legegyszerűbb magyarázat látszik a legvalószínűbbnek, az, amely a rövidség okát a szóvégi hosszú *i*-k megrövidülésében keresi. Köztudomású, hogy a szóvégi *i* sokkal korábban rövidült meg, mint a szóvégi *á* vagy *é*. Ez utóbbiak, melyek megrövidülése alól különben számot tevő kivételek is akadnak, toldalék elé kerülve is megtartják kvantitásukat, ami nemcsak arra mutat, hogy a kérdéses toldalékok odatapadása még a megrövidülés előtt megszilárdult, hanem azt is bizonyítja, hogy ezek az *á*-k, *é*-k annyira megingathatatlanok voltak, hogy ellenálltak a megrövidült szóvégiek analogikus hatásának is. Minthogy az eredetileg a szó végén állt *á, é*-k a másodlagos ragok előtt is túlnyomólag megtartják kvantitásukat, nyilvánvaló, hogy a megrövidülés a XIII. századnál régebb aligha lehetett. Egyéb tények különben ugyancsak erre mutatnak. Ezzel szemben az *-i* megrövidülése annyira általános, hogy ma szó végén csak az *iy* kettőshangzóból viszonylag későn alakult hosszú *i* lehetséges — *ri, sí, hí, vi* stb. —, s akár a névragozás, akár az igeragozás során toldalék elé kerülő, eredetileg szóvégi *i* > *i* mindig rövid alakban él mindmáig. Tehát *búza* < *búzá, mese* < *mesé, keze* < *kezé, látja* < *látjá, kérne* < *kérné* stb. végső magánhangzója toldalék előtt hosszú: *búzá, mesél, kezében, látják, kérnék* stb., míg *házi* < *házi, kezi* < *kezi, kéri* < *kéri* stb. formánsok előtt rövid *i*-t mutat: *házit, keziben, kérik, kéritek, keziük* (vö. HB.: *cuzicum*) stb., s a különbséget szemléltetően tanúsítja egyebek közt az azonos eredetű *királyé* és *királyi* között mutatkozó különbség. Ezek az így megrövidült hosszú szóvégi *i*-k ugyancsak kettőshangzós eredetűek, tehát ebben egyeznek a *té ~ tí* magánhangzójával. Az egyszótagúság sem lehetett akadály a rövidülésnek, hiszen még a jóval később keletkezett szóvégi *i*-k is megrövidülhetnek egy szótagú szóban, mint azt a *mi, ti* személyes névmások igazolják.

Azt persze vajmi nehéz volna pontosan megmondani, mikor ment végbe a szóvégi *i*-k rövidülése. Azt láttuk, hogy az *-á, -é*-k XIII. századi rövidülésénél jóval régebben. Viszont a honfoglalás ideje tájánál sokkal régebb korra nem gondolhatunk, hiszen előfeltétele volt az *i* utótagú kettőshangzók egyszerűsödése, s ez az ősmagyar kor vége felé esik, hiszen utóregzései még az őmagyar korba is átnyúlnak, sőt hatóereje a XVI. századig megmaradt, és érintette a közben keletkezett illabialis utótagú diftongusokat (vö. BÁRCZI:

¹ A *tíl* ige talán megérdemelné a *-ot, mert nézetünk szerint a HB. *tíluvt* alakja valószínűleg nem, mint MÉSZÖLY véli, egy *tíl* ige igeneve, s a CzechK. *tíltatja* adata, melyre a MUSz. hivatkozik, minden valószínűség szerint *tíltatja*-t takar.

MNy. XLIX, 325 kk., L, 288; Htört.² 85 kk., 88—9). E megfontolások alapján azt kell föltennünk, hogy a *tíl* ige a X. századnál lényegesen régebbi nem lehet. E föltevésnek különben semmi akadálya sincsen.

Akadályja nincsen, de persze bizonyítani sem lehet. Az egyetlen érv, melyet a keletkezés idejére fölhozhatunk, az előbbiekben ajánlott etimológia, pontosabban, ehhez az etimológiához fűzött hangtani magyarázat. Ha netalán oly mozzanatok bukkannának föl, melyek ígék keletkezését az *-i* > *-i* rövidülésnél régebbi időre vetnék vissza, más, bonyolultabb magyarázattal kellene próbálkoznunk.

B) Ha *tíl* alakból indulunk ki, meg kell gondolnunk, hogy a hosszú magánhangzók, egyebek közt az *í*, ha *á l l a n d ó a n* mássalhangzó-torlódás elé kerülnek, igen hajlamosak a megrövidülésre. (Emellett persze ki vannak téve az analógia játékaiknak.) Így, hogy minden valószínűség szerint kettőshangzóból keletkezett *í*-t tartalmazó példát idézzek, a *hízik* hosszú *í*-je (vö. *háj*) a *hízal*-ban állandó torlódás elé kerülve megrövidül; a *hejt* > *hét* ~ *hít* származéka, a *hívány* *i*-je is mindig rövid; a *hír* *í*-je is eredetileg valószínűleg hosszú volt (vö. PAIS: MNy. XXXIX, 323), de a *hirtelen*-ben módosult kvantitást találunk. Azonfelül számos esetben ugyanilyen viszony áll fenn, amikor az *i* eredetileg rövid lehetett, legalábbis hosszúságát igazolni nem lehet, ilyenek *bír*, de *birkózik*, *birtok*, *bízik*, de *biztat*, *csíp*, de *csipked*, *csipdes*, *nyílik*, de *nyilván*, *sík*, *síkál*, de *siklik*, *sikkad*, *szín*, de *szintén*. Ennek, a tendenciának megfelelően a *till*-ban a rövid *i* annál is inkább állandósulhatott, minthogy a *tíl* alapigét a *till* teljesen kiszorította. Majd a *till* analógiájára a régebbi **tílatom*, **tílos* is a *tilalom*, *tilos* alakban állapodott meg.

5. Az első magyarázatot tartom sí mábbnak és meggyőzőbbnek. De bármelyiket fogadjuk is el, föltéve, hogy egyiket elfogadjuk, nem marad kétség arról, hogy a *tíl* alapige tranzitív, a *till* *t*-je tehát nem kauzatív, hanem momentán-intenzív képzőnek minősül. Ennek megfelelően föltehető, a HB.: *tiluvt*-ban, sőt talán a kódexek *tilótt*, *tilóggyéek*, *tilovéek* példáiban is *-u* ~ *-v* (< *-β*) visszaható képző rejlik, bár nem zárható ki teljesen az a lehetőség sem, hogy a *tiluvt* *uv*-ját esetleg mégis rövid *u*-nak kell olvasnunk, és hogy a *tilovéek*, *tilóggyéek* alakok odasodródtak az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tővíű ígék közé. Ez esetben visszaható értelmüket csak az ikes ragozásnak köszönhetik, bár az sem lehetetlen, hogy a visszaható képző közrejátszhatott abban, hogy ez az ige a *v*-tővíűek egy csoportjába keveredett bele. A kérdésnek ez a része mindenesetre még további vizsgálatot tesz szükségessé.

BÁRCZI GÉZA

A *pojáca* idegen nyelvi előzményeihez. I. *Pojáca* szavunk származtatása körül évtizedek óta megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint közvetlen átvétel az olaszból (KÖRÖSI: Nyr. XIV, 66; űő., OIEI. 34 és MNy. XVI, 102; ZSOLDOS: Nyr. LXXXVIII, 209); mások szerint német közvetítéssel, Bécsen keresztül jött át hozzánk (TOLNAI: NyK. XXIX, 345, Nyr. XXXII, 422; SzófSz.; BENKŐ: FilK. XIV, 498). Érdekes, hogy LUMTZER—MELICH (DOI.w.) német jövevényszavaink között nem tárgyalja, KARINTHY (OJsz. 44) viszont az olasz egyeztetések közül törli. — A kérdés megoldatlanságát itt is lényegében az a három tényező okozta, amely jövevényszavaink nem kielégítő magyarázatainál általában föl szokott merülni: a) az átadóként számításba vett nyelvek vonatkozó adatainak hiányos ismerete; b) a régi magyar adatok számításán kívül hagyása (ez alól szavunk esetében csak ZSOLDOS JENŐ: i. h. részleges kivétel); c) a magyarnak a környező nyelvektől elszigetelt szemlélete.

2. Induljunk ki a szóra vonatkozó magyar adatokból. Ezekhez előjáróban rögtön meg kell jegyezni azt a fontos momentumot, hogy szavunk a múlt század végéig —

KUNOSS, Gyal. kivételével — nincs szótározva; nem veszik fel még olyan idegenszó-gyűjtemények sem, mint HECKENASTÉ (1854.) és BABOSÉ (1865.), de nincs meg még CzF.-ban és BALLAGIBAN sem. — A túlnyomórészt szöveges adatok között három fő alakváltozatot találunk, melyek — az első előfordulásokat tekintett időrendben — a következők: 1. *o ~ ó* végűek: 1829: *Pojácz* (Nyr. LXXXVIII, 209); 1845: *pajazzó* (Jósika M.: Békesi kal. II, 159: NSz.); 1858: *pojázó* (Jókai: Elátk. csal. II, 152: NSz.); 1860: *pojáczó* (Kakas M. napt. 135: NSz.); 1860: *pojáczczónak* (Kukliné préd. 146: NSz.); 1883: *pajáczó* (Arnóthi: Erki pap 39: NSz.); 1892: *pojáczó* (Ábrányi E.—Byron: Don Juan II, 21: NSz.); 1893: *pojáczó* (Mikszáth: Rügyek 112: NSz.); stb. — 2. *c* végűek: 1835: *Pojácz* (KUNOSS, Gyal.); 1857: *pajác* (Abonyi L.: Regék I, 168: NSz.); 1878: *pojácruha* (EgyPhilKözl. II, 148: NSz.); 1891: *pojác* (Füredi, IdSz.); N. *pajác*, *pojác* (ÚMTsz.); stb. — 3. *a* végűek: 1869/1896: *pojácza* (Jókai XLI, 163: NSz.); 1875: *pojáczáit* (Don Pedró napt. 10: NSz.); 1884: *pojácza* (Kvassay E.: Vármegye 59: NSz.); 1886: *pojácza* (Pel. nót. napt. 9: NSz.); stb.

A fenti adatokhoz a közlést jóval terjedelmesebbé tevő szövegkörnyezet nyújtására, illetőleg a jelentések részleges taglalására azért nincs minden esetben szükség (l. néhányat mégis alább), mert minden idézett forrásban 'bohóc, komédiás, tréfacsináló' a szó jelentése, s a legtöbben cirkusszal, vásárral kapcsolatos témakörben találkozunk vele. Bizonyos mértékben átvitt, kiterjesztett jelentésében ('felcicomázottan, bohóc módra öltözött, nevetséges alak') a szó csupán legújabban szótározva szerepel (l. ÉrtSz., SzegSz.).

Az 1829-i első előfordulás után viszonylag nagy számban sorakozó további adatokból két következtetést eléggé biztosan le lehet vonni. Az egyik az, hogy a később köznyelvi szintre emelkedett *pojácza* változat föltétlenül másodlagos a *pojácó ~ pajácó* és *pojác ~ pajác* formákhoz képest. A másik az, hogy a szó, mint viszonylag alacsonyabb stílusrétegbe tartozó elem került a szövegekbe, s szépirodalmi szinten elsősorban stílusselemléként, cirkuszi—mutatványos témakörökben érvényesült; vö. pl. a fenti adatok efféle szövegkörnyezeteit: 1860: „a legelső lovaskomédiás társaságba is beillenék *pojáczczónak*”, „a Circusba debütírozó Pan és egyéb *pojáczó*k részére”; 1883: „Egy *pojáczó*, gitárral kezében”; 1893: „mint a »*pojáczó*« toroka a komédiás pántlikát”; stb. (i. h.-ek).

Ismeretes még két *pojác* adat is: az egyik jelentés és forrásjelzés nélkül található 1902-ből datálva a NSz. cédulaanyagában, a másikat az ÚMTsz. közli 'bohóc' jelentéssel.

3. Mielőtt a magyar szóváltozatok eredetére rátérnénk, röviden utalnunk kell szavunk idegen nyelvi előtörténetére, illetőleg előfordulásaira. Morfológiai előzménye végső soron a latin *palea* 'polyva, R. szalma', melynek az olasz *paglia* 'szalma' és — többek között — a francia *paille* 'ua.' is a folytatója. Az olasz *paglia* származéka a *pagliaccio* 'szalmazsák' (kimutatható a XVI. század óta); vö. még francia *paillasse* 'szalmazsák' (első adata a XIII. századból). A régi olasz népi színjátszásban, illetőleg annak terminológiájában lett a *pagliaccio* 'bohóc, komédiás' jelentésűvé, azon az alapon, hogy a bohócok hosszú, levegővel telt, puffadt selyemköntöse szalmazsákra emlékeztetett; vö. még olasz *pagliacetto* 'zsákruha, kezeslábas', továbbá *pagliario* 'szalmakazal', mely utóbbi szintén kapott 'bohóc' jelentést. A *pagliaccio* 'bohóc' jelentése az olaszból a XVIII. század eleje óta adatható. (Mindezekre l.: BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; OLIVIERI, DizEtIt.; BLOCH—WARTBURG, DietEtFr.⁴; KLUGE, EtWbDt.²⁰; stb.)

Az olasz *paglia* nyelvjárási *paia* (továbbá *pagia* stb.) ejtésével párhuzamosan az észak-olasz nyelvjárásokban a következő változatokat találjuk: *paiazo* (KOSOVITZ, DizTriest.; ROSAMANI, VocGiul.); *pajazo* (ZANETTE, DizVittVen.); *pajazzo* (AZZOLINI, VocVeron.), *pajazzo* (N. Pirona, friuli nyelvjárás); *paiaz* (MARANESI, VocMod.), *pajaz* (CORONEDI BERTI, VocBol.), *pajáz* (N. Pirona); *pajazz* (MALASPINA, VocParm.; MORRI, VocRom.), *pajazz* (FERRI, VocFerr.); *paiaasc* (ANGIOLINI, VocMil.); *pajazz* (VocReggi.); stb. Mindegyik adat jelentése 'bohóc, komédiás'; több szótár is utal arra, hogy a szó a régi olasz játékszín terminológiájából a cirkuszi, vásári bohócok megnevezésére ment át,

s a múlt századtól kezdve máig jobbra ez utóbbi jelentésben használatos (l. pl.: ANGIOLINI, VocMil.; CORONEDI BERTI, VocBol.; stb.).

Az olasz népi mulattatás európai hatása, illetőleg az olasz mulattatók szereplése folytán a szó az olaszból — közvetlenül vagy közvetve — igen sok nyelvbe elkerült. E hatásra kapott a francia *paillasse* is 'bohóc' jelentést, mely 1782 óta mutatható ki; vö. még spanyol *payaso* 'cirkuszi bohóc', portugál *palhaço* 'ua.' (BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; BLOCH—WARTBURG, DietÉtFr.⁴). Viszonylag korán átment a németbe, ahol a *Bajazzo* 'bohóc' 1785-től adathozható (KLUGE, EtWbDt.²⁰). Mivel tárgyunk szempontjából a német adatoknak jelentőségük van, megemlítendőek a következők — részben közvetlenül az olaszból, részben a franciából való — változatok: elszászi *bäjass*, lotharingiai *baiàs*, bádeni *bájass*, Rajna vidéki *Pejaß*, sváb *bajass*, *bajats*, alnémet *poeyats*, szász *baiatz*, sziléziai *bajaz*, *pajatz*, tiroli *paiez*, *pijätz* stb. (KLUGE, EtWbDt.²⁰; SCHULZ, Dt-Fremdw.; KÜPPER, WbDtÜmg.; FOLLMANN, WbLoth.; LADEMANN, WbTelt.; MITZKA, SchlesWb.; SCHATZ, WbTir.; stb.). SCHULZ (i. m.) *peiatz* és *poiatz* változatokat is említ, helyhez kötés nélkül. Képzett formák is mutatkoznak, pl.: sváb *bajatsl*, tiroli *puijázl* (KLUGE, EtWbDt.²⁰; SCHATZ, WbTir.). A jelentés mindegyik adatban 'bohóc, cirkuszi komédiás'. Érdekes, hogy a múlt századi nagyobb német szótárak nem közlik a szót; nincs meg a GRIMM-féle nagyszótárban, a bajor szótárban stb. sem.

Végül csak egy pillantás a közép-kelet európai műveltségi kör nyelveinek leggyakoribb változataira: cseh *pajác*, *paňác*, *paňáca*, *bajazzo*; szlovák *pajác*; lengyel *paćac*; ukrán *паїу*; orosz *паїу*; román *paiață*; bolgár *палячо*; újjörög *paliátsos*; szerb-horvát *pajác*, *bajáco*; szlovén *pajac*: 'bohóc, cirkuszi mulattató'. Az e nyelvekre vonatkozó etimológiai vélemények általában az olaszra, illetőleg az olasz népi mulattatásra utalnak (l. pl.: VASMER, RussEtWb.; MACHEK, EtSiČ.; stb.).

4. A felsorakoztatott adatok után megnyugtató véleményt lehet mondani a magyar szó eredetéről is. Mint az efféle típusú vándorszavak esetében általában, itt sem annyira a „vagy-vagy”, hanem inkább az „is-is” álláspontja a helyes: a szó az olaszból és a németből egyaránt átkerült nyelvünkbe. — A legkorábbi és a múlt században még számbelileg alkalmasint uralkodó *pojácó* ~ *pajácó* alakok minden bizonnyal az olaszból valók. A *pojác* ~ *pajác* formák mind az olaszból, mind a németből átjöhetnek, és nyilván át is jöttek. Ez alakokban az elsőszótagi *a* ~ *o* váltakozást, illetőleg az *o*-zó formák létrejöttének okát elsősorban magyar hangtörténeti tényekben kereshetjük: a rá következő *á*-tól „irritált” és ennek következtében *o*-vá, *á*-vá, *ë*-vé elhasonuló eredetibb *a* nyelvünk hangfejlődésének egyik legközönségesebb jelensége; az *a*-*á* > *o*-*á* elhasonulások a még ómagyar kori *pagán* > *pogán*, *Barbára* > *Borbála*-féle váltakozásoktól a mai nyelvjárási *csolán*, *dorál*, *vosárnap*-féle produktumokig rengeteg példán jelentkeznek. Itt idegen ejtés-változatok hatását feltenni aligha szükséges. — A később egyeduralgódóvá váló *pojáca* első szótagi magánhangzójáról körülbelül ugyanez mondható; szóvégi *a*-jának létrejöttében azonban már többféle hatás is közrejátszhatott: a magyar *ó* ~ *a* töváltakozás, az efféle szavakban szokásos „szóvég-latinosítás”, az *artista*, *akrobata*, *poéta*, *aszkéta* stb.-féle szavak analógiás hatása s talán vokális vagy szemivokális végződésű német ejtés-változatok befolyása is. — Az előbbieknél újabb *pojáci* biztosan a németből való.

Hogy szavunk átvételében az olasz hatás korábban és erősebben jelentkezett, azt művelődéstörténeti okok, az olasz népi mulattatók, vásári és cirkuszi komédiások XVIII—XIX. századi sűrű magyarországi szereplése magyarázza; erről l. bővebben „Adalékok a népi mulattatás terminológiájához” című közleményemet (FilKözl. XIV, 480—98), főként annak a *móka*-ról szóló részeit. A *móka* és a *pojáca* különben is a legtöbb tekintetben — köztük az időbeliségre nézve is — nagyon feltűnő átvételi párhuzamot mutatnak. A magyar *pojácó*-ban, majd a *pojác*-ban érvényesülő olasz nyelvi hatás annak a szó terjedését előidéző olasz művelődési, illetőleg ezzel együtt járó nyelvi hullámnak

a vetülete lehet, amely a XVIII. század végén a franciában és a németben jelentkezik; legfeljebb a magyarban valamivel későbbi, alighanem XIX. század eleji.¹ — A *pojác*-cal, majd a *pojácá*-val kapcsolatos, másodlagosan kibontakozó német nyelvi hatás is érthető, a felvilágosodás korának és a reformkornak a színészi—cirkuszi miliójét ismerve. Ez a hatás „nyelvileg” elsősorban bajor-osztrák lehet, bár nem föltétlenül és kifejezetten „bécsi”, hiszen a hazai németiség nyelvi befolyásától aligha volt mentes. Sajnos, e vonatkozásban olyan hazai német nyelvjárási adatnak, mint például a dobsinai *pojats* ’bohóc’ (Lux, WbDob.), nincs elhatároló jelentősége, mert ez a magyarból való is lehet. Az e körre utaló múlt századi német hatást biztosan jelzi viszont *bajazzó*, *bajadzó* ’bohóc’ szavunk, melynek első előfordulásai a negyvenes évekből valók: 1840: „*bajazzosipkában*” (Szenere B. Utaz. I, 118: NSz.); 1844: „*bajazzót*, medvét, kutyákat tánczoltatni” (PD. 1844. I, 412: NSz.). E szót sem az EtSz., sem a TESz. nem közli.

Lényegében a magyarhoz hasonlóan többé-kevésbé összefonódott olasz—német művelődési és nyelvi hatást jelezhet a legtöbb környező nyelv említett szava is. Az északi szláv nyelvekben persze inkább a német közvetítés erősebb szerepére gondolhatunk, a Balkánon viszont (pl. a bolgárban és a görögben) határozottan olasz hatás érvényesült.

BENKŐ LORÁND

Csehül áll — magyarul beszél. I. A címbe írt *csehül áll* vagy *csehül van* szólásunkkal már ismételtén foglalkozott szakirodalmunk, legutóbb KISS LAJOS és O. NAGY GÁBOR a Nyelvőr 1958. évfolyamában (Nyr. LXXXII, 101—7). Az eddigi cikkek és vitairatok főleg az eredeztetés kérdését vizsgálták. Most más összefüggésekre hívom fel a figyelmet, bár ezek esetleg új fényt vethetnek a meghonosodás körülményeire is.

Ismeretes, hogy egymás mellett élő és egymással súrlódó, sőt háborúkat is viselő népek nyelvében gyakran állandósulnak vagy hosszabb-rövidebb időre meghonosodnak szavak és szólások, amelyek — legtöbbször tréfás színezettel — a megváltozott viszonyok közt is sokáig őrzik a kölcsönös csúfolás, lebecsülés, becsmérlés, szidalmazás szóhagyományos emlékeit. Idők folyamán e népek szövetségessé vagy akár barátokká is válhatnak. nyelvük azonban — immár gonoszkodó melléközöngé nélkül — tovább használja az ilyen elemeket, persze csak az esetben, ha történetesen szüksége van rájuk.

FÉLIX DE GRAND'COMBE szellemes csokorba gyűjtötte az angol kifejezéseket és szólásokat, amelyekben a *french* népnév mindig pejoratív jelentésárnyalattal fordul elő (Le mot french en anglais: Les Langues Modernes. 1950.). MAURICE RAT szólásmagyarító szótára (Dictionnaire des locutions françaises. 1957.) viszont az angolokra kevésbé hízlelgő francia szólásokat elemzi (24—5).

2. Ha szemügyre vesszük a cseh szókincsnek s főként szólásállománynak azokat az elemeit, amelyekben előfordul akár a „magyar” név valamely változata, akár más magyar szó vagy közkeletű fogalom, azt tapasztaljuk, hogy mindig pejoratív jelentésárnyalatot kapnak. — Hasonlatos ez ahhoz, hogy a mi nyelvünkben sem csak a *csehül áll*, *csehül van* kifejezés használatos tréfásan pejoratív értelemben, hanem a *csehelés* szó is, amely a múlt századi pásztornyelvben — NAGY CZIROK LÁSZLÓ fejtegetése szerint (Pásztorélet a Kiskunságon. 1959. 233) — az állatvásárló furfangos megkárosítását, becsapását jelentette, napjaink köznyelvében pedig a ’hangoskodás’ és ’értelmetlen beszéd’ jelentésben fordul elő, bizonyára játékos, bár korántsem szándéktalan hangrendi változtatás (*csaholás* → *csehelés*) eredményeként. *Ne csehelj!* vagy *ez csak üres csehelés* — halljuk nemegyszer, főleg fiataloktól, a közúti járműveken.

¹ A *bohóc*-ká „magyarítás” is a XIX. század első felének terméke; először 1835-ből: KUNOSS, Gyal. (I. TESz. *bohó* a.).

A cseh szókines vonatkozó anyagának vizsgálatát is hasonló jelenet földidézésével kezdem. Vidéki nagyváros zsúfolt autóbuszában, szóváltást figyelve, hallottam 1967-ben: *S vámi je řeč, jako s Maďarem* 'Magával úgy lehet szót érteni, mint egy magyarral', azaz 'sehogy'. A Cseh Irodalmi Nyelv Szótára ilyen változatban közli e szólást: *Čopak jsi Maďar, že mi nerozumíš?* 'Talán bizony magyar vagy, hogy nem értesz meg?' Más változat: *Pro vás je to maďarština* 'Magának ez magyarul van', azaz 'Magának ez hottentotta'. Ismét más: *Nemluw maďarsky!* 'Ne beszélj magyarul!', vagyis 'érthetetlenül'. — Irodalmi lelet is tanúsítja, hogy a magyar nyelv és a magyar beszéd az érthetlenség példája. Vladimír Páral „Milenci a vrazi (Szeretők és gyilkosok)” című regényében (1969. 160. l.) egy vállalatigazgató bosszantásul latin mondatokat ismételtet beosztottjával, aki nem tanult latint; s amikor ez érthetlenné torzítja a latin szavakat, az igazgató diadalmaskodva ezt mondja neki: *Au, deláš z toho maďarštinu* 'Au, magyart csinálsz belőle', s az értelme megint körülbelül ez: 'Úgy mondd a latint, mintha hottentotta volna'.

Ezzel függ össze egy másik szólás, amely azonban főleg csak a beszélt nyelvben használatos: *být z něčeho Maďar*: szó szerint: 'valamitől magyar', értelemszerűen: 'megzavarodik valamitől', vagy 'nem ért valamit; nem ért valamihez'.

3. Ha e cseh szólások eredetének, illetőleg meghonosodásának a körülményeit kutatjuk, alig kétséges, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia korára s főként a közös hadseregbeli katonáskodás emlékeire kell gondolni. Köztudomású, hogy a csehek nemzeti sérelmüknek tekintették a vezénylési nyelvet, amely a honvédségi alakulatokban magyar volt, a közös hadseregben s így a cseh ezredekben is viszont csak német (ennek kapcsán hadd említsen meg mellékesen, hogy a *honvéd* szót is sokáig használták a cseh köznyelvben 'ügyetlen, rossz katona' jelentésben). Ez az együttélési kollektív tapasztalat tudvalevőleg számos irodalmi feldolgozást is kapott, itt most csak a legnevezetesebbre: J a r o s l a v H a š e k „Švejk”-jére utalok, amely egyébként nyelvi szempontból is jelentős.

A Monarchia-élménynek e sajátos változata rögződött meg egy rendkívül elterjedté, szinte nélkülözhetlenné lett cseh szólásban is: *být z něčeho jelen*: szó szerint: 'valamitől szarvas', az értelemszerű jelentése azonban nagyjában ugyanaz, mint a fentebb már idézett *být z něčeho Maďar* szólásé, sőt némileg fokozottabb is, tehát: 'megzavarodik valamitől'; 'nem ért valamit vagy valamihez'; 'ostoba, tökfilkó, fajankó'. E szólás sokat foglalkoztatta a cseh nyelvészeti irodalmat, s még olyan kiváló szépíró is, mint KAREL ČAPEK, külön cikket szentelt neki (1930-ban). Az érdeklődés oka bizonyosan az, hogy a szólásban szereplő *jelen* szó 'szarvas' jelentésű, s nehéz megmagyarázni, miként válik az erdők büszke királya az ostobaság megtestesítőjévé. ČAPEK azt az alaptalan s nyilván fantasztikus értelmezést adta elő, hogy a szólásbeli *jelen* a hasonló szólásokban használatos *jelimánek* szó eltorzult változata, ez a *jelimánek* viszont azonos volna az *aleman* népnévvel, s így voltaképp a cseh—német antagonizmus fejeződne ki a *být z něčeho jelen* szólásban...

A Cseh Tudományos Akadémia nyelvművelő folyóirata, a „Naše řeč” 1931-ben kimerítő vitát rendezett e szólásról, s a vita során nemcsak szakértők fejtették ki véleményüket, hanem olvasók is beszámoltak emlékeikről, tapasztalataikról. A legtöbb hozzájáruló azt a nézetet adta elő, hogy ez a — homályos eredete folytán — kétségkívül érdekes cseh szólás az első világháború éveiben keletkezett és terjedt el. Ekkor ugyanis a sorozatos dezertálások miatt a cseh ezredek legénységét honvéd-alakulatokba is beosztották, s itt a cseh katonák meglepetten és mulatva tapasztalták, hogy névsor-olvasáskor a magyar fiúk a cseheknek ismerős *jelen* szót kiáltják. A csehek ebben a nyelvi humor különös esetét fedezték föl, s a sűrűlódások, csetepaték során (amelyekről egyébként a „Švejk”-ben is többször olvashatunk) csakhamar így csúfolták a magyar legényeket: *jelen!* Kialakult tehát a 'magyar' = *jelen* azonosítás, nyelvi síkon pedig a *být z něčeho Maďar* és a *být z*

něčeho jelen párhuzamossága. Játékosabb jellege (a *jelen* kétértelműség!) folytán ez utóbbi terjedt el és honosodott meg széles körben.

A „*Naše řeč*” említett ankétja során azonban elhangzott olyan olvasói emlékezés is, amely már az első világháború előtti években is használatosnak (ha nem is elterjedtnek) minősítette e szólást. Am erre is akadt szakértői magyarázat, s megint a katonaeletről. Eszerint a századforduló éveiben a cseh radikális fiatalság katonaköteles tagjai úgy tünettek a német vezénylési nyelv ellen, hogy az évenkénti felülvizsgálat alkalmával a névsorolvasáskor a magyar *jelen*-t kiáltották.

Bármint van is, aligha kétséges, hogy e cseh szólásnak — még ha a benne fő elemként szereplő *jelen* szó csupán hangzásra azonos is a magyar *jelen*-nel — az általánosság lett elterjedtségét *jelen* szavunk katonanyelvi használata, illetőleg az ezzel kapcsolatos tréfalehetőség váltotta ki.

A Monarchia-beli együttélésnek, illetőleg közjogi viszálkodásnak egyéb nyelvi emlékei is megőrződtek a cseh szókincsben. Itt van például ez a szólásmondás: *kleje jako Mad'ar* 'káromkodik, mint egy magyar', azaz 'durván, gorombán'. A káromkodás, törés-zúzás, közmondásosan „magyaros” temperamentum cseh nyelvi emlékét őrzi a *maděra* szó, amelynek egyik jelentése 'gyors ütemű magyar tánc', másik jelentése pedig — a Cseh Irodalmi Nyelv Szótára szerint — 'ügyetlen, gyöngye, ostoba ember'; ugyanez a szó előfordul a *rozbt něco namaděru* 'pozdorjává tör valamit' állandósult kifejezésben, valamint a *bjt namaděru* 'részeg' szólásban is. Minthogy pedig a régibb szótárak, például a JUNGMANN-féle, a *Mad'ar* népnév mellett a *Maděr* változatot is feltüntetik, természetes, hogy a *rozbt namaděru* szólásban az is benne van, hogy akire vonatkoztatják, „magyar módra” tör-zúz, illetőleg „magyar módra” részeg.

A *Mad'ar* népnév és a *Mad'arsko* országnév mellett az *Uher* és az *Uhersko* (melléknévi változatban *uherský*) is gyakori elemei a cseh szókincsnek, főleg a régi Magyarországgal kapcsolatosan. Ezekhez is tapad pejoratív jelentés, különösen szólásokban. Ilyen a ma is élő, nagyon használatos *za uherský měsíc* vagy *za uherský rok*: szó szerint: 'magyar hónap vagy magyar év alatt'; értelemszerűen: 'sohanapján'; más változatban: *jednou za uherský měsíc* 'ritkán; minden szent időben egyszer'. Idetartozik a *má uherskou nemoc* szólás is: szó szerint: 'magyar betegsége van', értelemszerűen: 'lusta'.

Csúfalkodó játékoság lehetőségét kínálja az *Uher* népnév kisbetűs változata is, amelynek jelentése 'pattanás'. FRANTIŠEK JÍLEK a „*Čeština je jazyk vtípný*” (Szellems nyelv a cseh) című könyvében elmondja, hogy a második világháború vége felé a Cseh—Morva Protektorátusban a következő szójátékos politikai tréfa járt szájról szájra: *Adolf má oteklou tvář: Josef mu mačká Uhry* 'Adolfnak megdagadt az arca: Josef [Sztálin] kinyomkodja pattanásait'; illetőleg — másik értelemben — 'szétnyomja Magyarországot'.

4. Mérlegelve a vizsgált s még csak nem is teljességi igénnyel csoportosított példáinkat, első észrevételként bizvást megállapíthatjuk, hogy a csehben több az ilyen, magyar vonatkozású szó és szólás, mint a mi nyelvünkben a hasonló cseh anyag; viszont a magyar irodalom — főleg a XIX. században — többet foglalkozott a cseh—magyar viszonyal, illetőleg viszályal, mint a cseh.

Magyarázatként talán nem túlzás arra hivatkoznunk, hogy a humor s így a nyelvi humor is (amely természetszerű kísérője a fenti típusú szólásoknak) köztudomásúan mindig a vélt vagy valódi sérelmet szenvedők önvédelmi, illetőleg visszaütő fegyvere. Ennek utózőrejét halljuk a cseh szókincs szemügyre vett elemeiben, s aligha van igazsága O. NAGY GÁBORNAK, aki a hasonló jellegű magyar szólásokban „inkább csak népünk tréfás kedvének és a régi naiv önelégültségének a bizonyosságait” látja. (Mi fán terem? 1957. 344.)

Az ismertetett szólásoknak a szinte szemünk láttára alakuló jelenlegi sorsa némi képp módosítja a cikkünk elején közölt általános észrevételt. Látnunk kell ugyanis, hogy e szólások használata fokozatosan gyérül, főként pedig a jelentésük absztrahálódik (vagyis

a beszélő már egyre kevésbé érzi az összefüggéseket, amelyekre a szólás eredetileg utalt) Bizonyítékul hadd hivatkozzam ismét a *být z něčeho jelen* példánkra: a nyelvben minduntalan használatos, a nagy Kéziszlótár számos irodalmi előfordulását idézi, a már említett akadémiai nyelvművelő folyóirat azonban helyteleníti, hogy az értelmezés mellett hiányzik a keletkezés körülményeit kifejtő megjegyzés (1939. évf.). Vagy pedig: a *rozbít namaděru* szólást a legutóbb megjelent értelmező szótár is tárgyalja, eredetét azonban homályosnak mondja. Mindez azt a föltevésünket látszik igazolni, hogy a történelmi légkör megváltozásával az ilyen típusú szókincselemek funkciója is lassan-lassan átalakul.¹

DOBOSY LÁSZLÓ

Csóva, csóvál, csóváló. 1. A néprajz és a nyelvtudomány tanúsága szerint hazánk minden táján el volt terjedve a tűzszerszámmal (acél—kova—tapló) és csóválással való tűzgyújtás.

A tűzgerjesztés emez ősi módjának a húszas években mint gyermek magam is nap mint nap tanúja és részese voltam a Hajdúhadház határában levő Pallagon, a nagyszüleim tanyáján. Az ott lakó szabad tanya, füttyös Kis Sándor, foglalkozását tekintve kosárfonó és orvvadász, valamint segítőtársa, a néma Ábrók még így gyújtottak tüzet. A kifőzött és megszáritott taplóból egy darabkát leszakítottak (a tapló könnyen és s épen foszlik), és a kovára ráhelyezték. Az acéllal a kovából egy függőleges irányú ütéssel szikrárt „ciholtak”, és az a taplóba belekapott. (A kifőzött taplónak az a tulajdonsága, ha egyszer tüzet fogott, ég, míg teljesen el nem hamvad.) Ezután a parázsló taplót egy félmarék száraz szalmába fogták, s nagy lendülettel *csóválták*, jobbra-balra lengették, megmegfűjták, míg a szalma lángra nem lobbant.

Húsz év múlva a hadifogolytáborban láthattam újra, hogyan újították fel a leleményes foglyok ezt a tűzszerszámot.

A *csóva, csóvál, csóváló* ennek a tűzgyújtási műveletnek a szakszavai.

2. A *csóva* jelentésének fejlődésében három, egymástól jól elhatárolható fokozatot különböztethetünk meg.

1. a) A *csóva* alapjelentése: 'félmaréknyi száraz gaz vagy szalma, amelyet — középebe izzó taplót helyezve — csóválással lángra lobbantanak'. A *csóva* könnyen gyullad, hamar ellobbanó lánggal ég, s a tartósabb tüzet adó tűzrevalót gyújtják meg vele. „Az úton szánt szándékkal tüzet csóvált» Debrecen, Tjvk. 1762. A. m. tüzet gyújtott? Vagy inkább valami égő tárgyat forgatott, csóvált?» (ZOLNAI Gy.: NyK. XXVI, 338). Úgy gondolom, az eddig elmondottak választ adnak ZOLNAI GYULA kérdéseire.

b) A gyújtogató *csóvája*. „Békési András uram malmába csóvát dugtak, de kirántották.” (Hadház Tjvk. 1797. dec. 20.) Ha kigyulladt, ha leégett valami, először azt vizsgálták, nem *csóvát lökött-e*, nem *csóvát dugott-e* valaki.

c) Félmaréknyi tűzgyújtó csutak neve akkor is *csóva*, ha nem csóválással, hanem gyufával gyújtják meg.

2. Jelzésre, vagy valamilyen eszközül használt akkora gazcsomó, amekkora egyszeri tűzgyújtáshoz szükséges és elégséges. A névátvitel alapja a kétfajta eszköz anyagának azonossága, alakjának és nagyságának hasonlósága. Miket jeleznek ezekkel a csóvával?

¹ Főbb források: JOSEF JUNGSMANN, Slovník česko-německý (Cseh—német szótár. 1834—1839.); FRANTIŠEK ŠT. KOTT, Česko-německý slovník (Cseh—német szótár. 1878—1906.); Příruční slovník jazyka českého (A cseh nyelv kéziszlótára. 1935—1955.); Slovník literárního jazyka českého (A cseh irodalmi nyelv szótára. 1958—1966.); JAROSLAV ZAORÁLEK, Lidová řeč (Népi szólásmondások. 1947.); JOSEF HOLUB—STANISLAV LYER, Stručný etymologický slovník jazyka českého (A cseh nyelv rövid etimológiai szótára. 1967.); KAREL ČAPEK, V zajetí slov (A szavak fogságában. 1969.).

a) Ha a porta kerítésére valamiféle karón egy csutak széna, szalma, lucerna stb. van kiakasztva, jelzik, hogy ott kicsóvázott fajta takarmány, illetőleg alom van eladó. Régi szokás ez. „Bíró uram a Varga utcában eladó széna jelt látott.” (Debrecen Tjvk. 1653. okt. 21.) Ezt a szénajelt ma *csóvá*-nak mondanók. Ma is lehet látni ilyet. Debrecenben az Árpád tér és a Fürst Sándor utca sarkán van egy szalmaárus. Firmája egy póznára kötött *szalmacsóva*.

Ez a természetes, egyszerű és világos közlésfajta akkor volt jelentős, amikor még írni-olvasni kevesen tudtak. Így természetesen csak bizonyos takarmányfélékről lehetett hírelni, hogy eladó. NYÍRI ANTAL „Csóvál” című cikkében (Pais-Eml. 364—70 arról ad hírt, hogy Szentesen az eladó szekér és eke mellé is *csóvát* tesznek annak jelül, hogy eladó.

b) *Csóva* jelezte a múltban, ha a házhoz katonát szállásoltak. Egy T alakú pózna vízszintes szárán bal felől felfelé annyi szénafonat, *csóva* mutat, ahány embert, és jobbról lefelé, ahány lovat szállásoltak be. Ugyanilyen *csóva* mutatta valamikor a fedezettési állomásokon a kihelyezett csődörök (mének) és a csődörösök (méneskari katonák) számát.

c) A Hortobágy és Nagykunság fátlan pusztáin, mikor már hóval separték be a szelek az utat, el lehetett volna tévedni, ha a tél beállta előtt az út vonalát ki nem *csóvazzák*, rúdra kötözött *csóvakkal* meg nem jelölik.

d) NYÍRI ANTAL említi Komádiból azt az egész Alföldön meglevő szokást, hogy aratáskor a leghosszabb gazú búzát mint kötélnek valót *körülcsóvazzák*. A lábon álló gazból *csóvát löknek* úgy, hogy marékra fogják és a feje alatt megcsavarják.

e) NYÍRI ANTAL írja azt is, hogy Karcagon a répaverem tetején levő szellőztető szalmacsomó neve szintén *csóva*. Itt alighanem egy kis helyreigazítás szükséges. Országos szokás, hogy a leföldelt répa- vagy krumplikúp csúcsán a szalmát nem földelik le, szellőztetés végett szabadon hagyják. Ez lesz az a *csóva*. A verem másként szellőzik.

f) A Hortobágyon éppen úgy, mint az Ormányságban a hosszú rúd végére kötött tűzoltócsutakot (szikracapót) *csóvá*-nak nevezik.

g) *Csóvá*-val dugják be csépléskor a lyukas, repedt zsákokat. Nincs idő bevarrni, foldani.

h) *Sarjúcsová*-val dugják be szállításkor a mustos hordót.

i) Amikor a hajdúsági ember a frissen főtt lebbencset vagy öhönt vasfazékból megette, összekapar egy *csóva* gatz, és azzal súrolja fényesre a bográcsot.

3. A *csóva* nevezet jelentésfejlődésének a harmadik szakaszán a fogalmi jegyek közül nemcsak a *csóválás* marad el, hanem az eredeti anyagi minőségre (gaz, szalma, széna stb.) való utalás is. Egyetlen fogalmi jegyként a funkció: *j e l , j e l z é s* marad.

a) A Szamosháton a csupasz tilalomfa neve is *csóva*. (Valamikor tartozéka volt a *csóva*, a gizesomó.)

b) *Csóva* a neve a mezsgye- és határjelző gödröcskéeknek, földhányásoknak, hancsikoknak. (Nyilván ebbe a földhányásba valamikor *felcsóvázott* karót is dugtak.) „A városgazda megbízott, hogy a város földjét csóvázta végig.” (Hadház Tjvk. 1866. ápr. 15.)

c) Csapásolás esetén a gazda az út és földje választóvonalát *kicsóvazza*, tilalomjelül *csóvákat lökő* azaz keskeny árokkal vagy földhányásokkal és gödröcskéekkel jelzi, meddig lehet.

Az üstökös *csóvája* más irányú asszociáció alapján keletkezett. Ez a *farkcsóválás*sal függ össze, lévén ez a *csóva* az üstökös farka.

3. A *csóva* szó eredetéről először ARANY JÁNOS írt SZALONTAI J. álnéven (Nyr. VII, 421—2): „Hogy a magyar népnyelv rövidítés által is képez igéből főnevet, arra (a már Brassai észrevette *piszkafán* kívül) csattanó példa a címbeli szó. Senkisémet állíthatja, hogy a *csóva* (. . .) után származott volna a *csóvál* ige, melynek egész rokonsága (*csavar*,

kavar, kever; *csúr-csavar, csafar* és fordítva *facsar*) mind némi kör- vagy esigyszerű mozgatra utalnak; hanem miután az ige meg volt, nevezték az előbb csak tűzgyújtásra, később jelül használt szalmacsutakat *csóvának*, mint amelyet *csóválni* kell.”

SZARVAS GÁBOR (Nyr. XX, 33) szerint a *csóvál* és a *csóva* egyezése véletlen. Nem tartoznak egyívé, mert jelentésük merőben eltér. ALBERT JÁNOS (Nyr. XXI, 52) is ezt vallja, mert a *csóva* — mint írja — ’jelül használt maroknyi gaz’, a *csóvál* jelentése pedig ’nagy ívben lenget, ide-oda, jobbra-balra mozgat’. HORGER ANTAL (NyK. XLI, 122, 127) szláv jövevényszónak tartja. ASBÓTH OSZKÁR (i. h. 399) viszont kimutatja, hogy a szerb és más szláv nyelvek is a magyarból vették át. KNEZSA ISTVÁN a *csóva* szláv eredetének magyarázatát annyira primitívnek tartja, hogy fel sem vette összefoglaló munkájába (SzlJsz. 20). BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) szerint ismeretlen eredetű. KÁROLY SÁNDOR (MNY. LXII, 156) úgy látja, a szó elvonás eredménye; ezt bizonyítják nyelvtörténeti adatok is, hiszen a *csóva* jóval később (1702: Miskolczi: VKert 397) fordul elő, mint a *csóvál* ige (1516—1519: JordK. 511: NySz). NYÍRI ANTAL néprajzi és nyelvészeti szempontból egyaránt érdekes és rendkívül olvasmányos tanulmányában szintén arra a következtetésre jut, hogy a *csóva* a *csóvál* igéből származott elvonással úgy, ahogy a *kapál*-ból a *kapa*, a *piszkál*-ból a *piszka*(fa) stb.

A vita végülis Arany János felismerését igazolta.

De honnan származik a *csóvál* ige?

4. KÁROLY SÁNDOR úgy látja, hangulatfestő szó, s abba a szócsoporthoz tartozik, amelyben a tagoknak *k* hangú megfelelőjük is van: *csóvál—kóvál, csúszik—kúszik, csahol—kahol, csajla—kajla* stb., s így közös nevezőre hozható a *kóvályog* igével, amely szintén ide-oda mozgást jelent (MNY LXII, 156).

NYÍRI (i. h. 369) nagy nyelvi apparátussal érvel a szó hangutánzó eredete mellett: a *csóvá*-nak régen volt *csova* alakja, s a *csóvál* is így hangzott eredetileg: *csová*l, sőt *csavál* változata is volt. Ez pedig a suhintott, forogott szalmacsomó által keltett hangbenyomást érzékeltette.

5. A két felfogás nem zárja ki egymást, s megfelel az igazságnak, ha azt mondjuk, a *csóvál* hangulatfestő, hangutánzó szavaink közé tartozik.

A *csóvál* ige jelentésének fejlődését is leírja NYÍRI.

A *csóvál* igéhez, amikor még a tűzgyújtás szakszava volt, és a taplót magában rejtő szalma- vagy gacsomó forgatását jelentette, a lengető, jobbra-balra, ide-oda való és forgó mozgás képzete tapadt. Analógiás névátvitel eredménye a *kezet*, a *fejét*, a *farkát* stb. *csóválja* kifejezés.

A *csóváz*, *kicsóváz* már denominalis származék, és ’csóvát lök, csóvát emel, csóvát tűz, csóvával ellát’ jelentésben használatos.

6. A hajdúsági nép nyelvében él a *csóváló* nevezet is. Az e tárgykörrrel foglalkozó szakirodalomban eddig nem találkoztam vele, pedig a témába tartozó szakszó, és melléknévi, számnévi és főnévi jelentésben egyaránt megvan.

1. Melléknév. Amikor az acéllal és kovával „ciholt” szikrától a száraz tapló tüzet fogott, *csóváló szalma, csóváló gaz* közepébe tették, s azzal együtt addig *csóválták*, míg lángra nem gyúlt. A *csóváló szenvedő* jelentésű, a jelzett szó eredeti rendeltetésére utaló jelző. *Vonult ez a csóválló szalma, nehezen fok tüzet*. A tűzgyújtáshoz használt szalma és gacsomó *csóváló szalma, csóváló gaz* marad akkor is, amikor nem csóválják, hanem gyűfával gyűjtik meg.

2. Számnév. *Egy csóváló szalma, egy csóváló gaz* ’annyi szalma, annyi gaz, ami egyszeri tűzgyújtáshoz szükséges, amennyi körülbelül a fél marékba belefér’. Hányszor mondta édesapám, mikor kint a határban dolgoztunk és közeledt a dél: *Szety csak ösze hamarjába ety csóvállóu gaszti, oszt főzzünk!*

3. Főnév. A *csóváló* igenév főnevesült, mert hozzátapadt a *szalma*, a *gaz* jelentése. Ebben a formában használatos leginkább. *Na, kiszíccsetek csóvállóut, mer kin nem lelünk száraz gaszt* — figyelmeztetett a gazda, mikor indultak a határba.

Téli időben parasztházaknál a gondos háziasszony vagy házigazda már este odakészítette a *csóváló*-t és a gyújtót (alágyújtót), a vas (tűzhely) alá tette, s az ott a melegen jól megszáradt. Reggel könnyen és gyorsan ment a tűzrakás. Aki azonban este nem készítette el a *csóváló*-t, az hamarjában az ágyból rántott ki egy *csóváló szalmát*. Ilyen helyen aztán tavaszra az ágyban alig maradt szalma.

Ma már van tüker alágyújtós, ma már papír is bővebben akad, a határban is egyre kevesebben főznek, s *csóváló*-ra is egyre ritkábban van szükség.

A *csóváló* és *csóva* együtt, egymás mellett élnek, de jelentésmegoszlás ment végbe közöttük. A *csóváló* csak és kizárólag a tűzgyújtáshoz használt fél maréknyi szalmát vagy gaszt jelenti. A *csóva* lehet alágyújtós szalma is, de inkább jel, jelzés, eszköz. Erre a jelentésmegoszlásra ZEKE LÁSZLÓ, a hadházi Új Barázda TSz. elnöke figyelmeztetett, mondván: a *csóva* meg a *csóváló* kettő. Próbaképpen feltettem a kérdést jó néhány földimnek: a tűzrakáshoz *csóvát* vagy *csóváltót* készít? *Csóváltót, csóváló szalmát!* volt minden esetben a válasz. Legtöbbször hozzátették: a *csóva* az más.

Fogalmakat főnevesült igenévvel sokkal gyakrabban nevez meg nyelvünk, mint elvonás útján keletkezett szóval. A szóvégmutató szótár -ó, -ó betűjénél se szeri, se száma a tapadással keletkezett igenévi eredetű főneveknek. Egy felületes betekintés is meggyőző erről: *hágó, dongó, dobogó, folyó, forgó, dugó, háló, fogláló, csaló, kaszáló, daráló, cirkáló, rabló, sikló, poroló, tanuló, gázló, fonó, csapó, lopó, takaró* stb. . . . *fedő, melegedő, kereskedő, szedő, védő, fürdő, fityegő, csengő, bőgő, tekerő, rendelő, könyvelő, nyeldeklő* stb. . . . Ha az összetett és igekötős származékokat is figyelembe vesszük, akkor tűnik ki igazán, mennyi ilyen szava van nyelvünknek. Különösen a szaknyelvek gazdagok az ilyen módon alakult főnevekben: *fogó, nagyoló, pontozó, vágó, véső* stb.

Természetes tehát, hogy a *csóvál* igének van a jelzett értelemben használatos *csóváló* származéka. Az lenne a meglepő, ha nem volna. Bizonyára megvan ez az ország más vidékein is. Meg kellene figyelni.

É. KISS SÁNDOR

Nász. 1. „er. isml., fgr. és ugor egyeztetése nem meggyőző” — írja BÁRCZI (SzófSz.). Némi hangtani és alaktani nehézségeken túl főképpen a jelentés a gyönge oldala ezeknek az etimológiáknak. Az osztják, finn és észttagú finnugor egyeztetésben (BUDENZ, MUSz. 392; DONNER, VglWb. III, 32; SZINNYEI, NyH.² 27) 'feleség', 'asszony', 'leány, szűz' stb., továbbá 'nősül; nősít' jelentésű szavak szerepelnek. Ezek első pillantásra illenek ugyan a *nász* 'menyegző' jelentéséhez, de az egyeztetésnek föltétele, hogy a magyar szó *sz* eleme képző, s nem magától értődő, milyen jelentése lehetett annak az igei vagy névszói tőnek, melyhez deverbális vagy denominalis -sz járult úgy, hogy ezzel a képzéssel 'menyegző', sőt 'násznép', 'nászkíséret' jelentésű szó keletkezett. Ezek voltak ugyanis a *násznagy* révén a XIV. század vége (BesztSzj.) óta adatolható szónak a jelentései (egyebek közt I. NySz.). Rokonságnévként: 'a házastársak egyikének apja, ritkábban anyja (a másik házastárs szüleitől alkalmazott megnevezésként)' jelentésben csak 1792-ben tűnik fel (SzD.), kétségkívül a *nászuram, nászapa, nászasszony* stb. összetételekből vonódván el. Ugyanezért igen kétséges az -m képzős alakulatnak fölteendő és rokonságnévi jelentésű északi vogul *nūsem* szóval való egyeztetés (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 178) is, nem szólva a nem kifogástalan hangtani megfelelésről. — A finnugor egyeztetésből COLLINDER „Fenno-Ugric vocabulary”-ja és a „Suomen kielen etymologinen sanakirja” a magyar *nász*-t elhagyja. Hasonlóképpen — ha nem is véglegesen elutasítólag — nyilatkozik a TESz. is,

és a finnugor meg ugor egyeztetés helyett a szó német származásának lehetőségét veti fel. Csak szüksézszerűen utalhatott rá; ezért most valamivel részletesebben tárgyalom ezt az etimológiai föltevést, — gyengéit is.

2. A házasság intézményének és a házasságkötés szertartásának kereszténységi eredete, illetőleg az egyház hatáskörébe való tartozása révén érthető, hogy nálunk az eljegyzéshez és a házasságkötéshez kapcsolódó világi szokások (vagyonjogi eljárásmodok, népszokások stb.) közt sok a nem ősi, pogánykori, hanem a szomszédos népektől, különösen nyugat felől átvett elem. Nyelviileg tükröződik ez például a német eredetű *móríng*-ban, még messzebb menő bizonyítéka a házasságkötésből adódó rokonsági viszonyt jelölő *sógor*. Eleve jogos tehát az a gyanú, hogy esetleg a *nász* is lehet honfoglalás utáni jövevényszó.

Forrásául egy kései középfelnémet vagy korai újfelnémet **nast* 'kapocs, csat; szalag, szíj, fűzőzsinór; összekapcsolás, kötés, kötelék; eljegyzés; menyegző, nász' tehető fel. Ez folytatása a többek közt a latin *nodus* 'csomó, bog' által is képviselt indoeurópai töből származó germán **nast* (< **nod-st-*) 'kapocs, csat, fűzőzsinór stb.' szónak, mely a finnbe is átkerült: *nasta* 'csat, kapocs' (KLUGE, EtWb.²⁰ 508 *Nestel* a.). Az ófelnémetben összetétel előtagjaként mutatható ki: *nasthait*, *nasteit* (GRIMM, DtWb. VII, 625, 626 *Nesteid* a.). Ennek utótagja a német *Fid* 'eskü' szóval azonos. Az összetétel jelentése nem egészen világos, többféleképpen is értelmezték; annyi bizonyos, hogy egy fajta, a menyasszony jegyajándékával kapcsolatos esküre vonatkozott, bár az előtag esetleg nem 'menyegző(i)', hanem 'kapocs, fibula' jelentésben szerepelt, arra utalva, hogy eskü közben erre a ruhadíszre helyezték kezüket. A **nast* ma -l kicsinyítő képzős származékában, a főként délnémet nyelvjárási *nestel* 'fűzőszíj, fűzőzsinór; szalag; paszomány' szóban (SCHMELLER, BayerWb.² I, 1767; SCHATZ, Wörterbuch der Tiroler Mundarten. Innsbruck, 1956. II, 449 *nestl* a.), valamint a *nesteln* 'babrál, birizgál, motoszkál' és N. 'összefűz, összekapcsol' igében él tovább; ennek a régi nyelvben 'szerelmeskedni kezd' jelentése is volt (GRIMM i. m. VII, 626). A bajor-osztrák *nestelcriz* (SCHMELLER: i. h.) azt a szalagcsokrot jelenti, melyet az ifjú pár ajándékoz a násznép tagjainak, hogy kalapjukra tűzzék. Jóllehet ennek az összetételnek az előtagja egyszerűen 'szalag' jelentésű, mégis figyelemre érdemes mozzanat — esetleg a szó múltja szempontjából —, hogy maga az összetétel főképpen a menyegzői szalagcsokrot jelöli.

A német R. **nast t*-jének a magyarban való elveszése magyarázható úgy is, hogy tárgyragnak fogták fel és elhagyták, de úgy is, hogy más, szóvégi *sz ~ szt* váltakozást mutató alakpárok (vö. D. BARTHA, Szóképz. 75—6) analógiája hatott.

E német származtatás mindaddig csak lehetőség marad, míg nem sikerül a német R. **nast* szót kétségkívül 'nász, menyegző' jelentésben is kimutatni. Ennek az adatnak a hiányában a származtatás bizonytalan. Megemlíteni mégis érdemes volt. Ugyanis a német szó adatoltsága, legalábbis egyelőre, egyébként is nagyon gyér; a középfelnémet korból nincs is adatunk, holott bizonyos, hogy élt. A 'kötés, kötelék' → 'házasságkötés, házasság' jelentésfejlődés pedig igen természetesen várható.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

A *Gyöngyös* állatnév jelentéséhez. BALOGH LÁSZLÓ (MNy. LXVI, 78—9) eszmefuttatásához kapcsolódnak alábbi soraim. Nem ellene akarok mondani neki, mert elhiszem, amit a szóról ír, inkább talán kiegészíteni szeretném.

Néprajzos vagyok, hivatásomnál fogva sokat forgolódom a nép között. Volt alkalom tehát megfigyelni, hogy Baranya megyében is gyakori a *Gyöngyös* kutyanév. Ez azonban sem fehér, sem tarka vagy pöttyös színeződést nem jelent. Itt minden állatot *gyöngyös* jelzővel illetnek, amennyiben nyakán fehér (vagy az állat sötétebb színű szőré-

hez viszonyítva világos színváltozatú) ö r v s z e r ú színeződés van. Ezzel az elnevezéssel nemcsak kutyával, hanem például macskával és nyúllal kapcsolatban is találkoztam, sőt hallottam madárra is alkalmazni, azaz a gerle is lehet „gyöngyös”. Baranyai viszonylatban tehát a *Gyöngyös* kutyanev feltétlenül a nyakon látszó fehér *gyöngy*-ből származik. A színes szőrzetnek ezt a fehér örvét pedig azért mondják *gyöngy*-nek, mert hasonlatos a női nyakon viselt gyöngyhöz.

Gyermekkori emlékeimből is bizonyíthatom a mondottakat. Baranya megye Hegyhát elnevezésű északi részén, Gerényes faluban születtem. Öcsémmel együtt nagy nyúltenyésztők voltunk, s igyekeztünk lehetőleg minél különlegesebb színű nyulakat tenyészteni. Emlékszem, hogy egyik nyulunkat — fekete volt, nyakán fehér „gyöngy”-gyel — *Gyöngyös*-nek hívtuk.

A fentebbieket bizonyítja egy falucsúfoló is. Rókát üldöznek a faluban, beszorítják valahova. Megszólal az egyik ember: „Gyere ki, róka, *gyöngyös nyakú* róka!” Meglátta ugyanis, hogy „gyöngy” van a nyakán. Kiderült, hogy kutya volt az üldözött róka. A falubelieket azután a *gyöngyös nyakú* rókával csúfolták.¹

ZENTAI JÁNOS

Nyamvadt. 1. A szóra, melynek eredetéről eddig nem történt említés, a köz- és irodalmi nyelvből a következő adataink vannak: 1809: „*Nyomvadt*: (nyomorult) . . . Debilis, infirmus, miser” (Simai Kr.: Vszót. I: 191: NSz.); 1838: „*Nyomvadt*; mn. verkümmert” (Tzs.); hasonló alakban és értelmezéssel BALLAGI és FOGARASI szótáraiban 1845-től, illetőleg 1846-tól; 1867: „*nyomvadt* . . . Nyomás által meghajlott, meggörbödött, öszveszorított” (CzF.); 1911: „megborzadt a büntől, amely messze rikoltott erről a *nyávadt* fiuról” (Móricz Zs.: Isten háta m. 51—2: NSz.); 1953: „*nyamvadt* . . . seedy, lousy, rotten” (Ország: MAngSz.). A szó címszava az ÉrtSz.-nak.

A különböző népnyelvi gyűjtésekben a következők találhatók rá vonatkozólag: 1876: „*nyávatt*: nápicz, czingár” (Dunántúl: Nyr. V, 228); 1900: „*nyommadt*: töpörödött, fonnyadt, vézna” (Sajószentpéter: ÚMTsz.); 1908: „*nyomvadt*: esünt növésű” (Komárom: MNy. IV, 285); 1909: „*nyávadt*: elernyedtt, elfonnyadt” (Nagykőrös: NyF. 57. sz. 43); 1936: „*nyommatt* mn. ’nyomorult, vézna, csenevész’ ” (SzamSz.); 1957: „Sose vótt ije rosz *nyommacs* csírkém, csak sipákol” (Gacsály: ÚMTsz.); 1957: *nyamvatt* [a jelentés megadása nélkül, de l. az 1958-i adatot] (Kiskanizsa: MNy. LIII, 290), „*nyamvadt* mn. ’nyeszlett, vézna, nyavalyás’ ” (SzegSz.); 1958: „Ajis ollany *nyamvatt*, mint te” (Kiskanizsa: ÚMTsz.), „*nyammadt*: ernyedtt” (Győrvar: ÚMTsz.). A szövegkörnyezetben vagy a gyűjtő értelmezésével közölt adatokból a szó jelentései egyértelműen megállapíthatók.

2. Az adatok számbavétele és áttekintése nyomán úgy látszik, hogy a *nyamvadt* alak tani sajátosságai melléknévi igenévi eredetre utalnak. Az első kérdés tehát az, vajon kimutatható-e az a *nyamvad* ige, amelynek szavunk befejezett melléknévi igeneve lehetne. Ha pedig ezt megtaláltuk, fel kell tárunk ennek az igének a származását, esetleges etimológiai kapcsolatait is.

A keresett alapige megvolt nyelvünkben. Első adatait a JókK.-ben találjuk: 161: „Az gyermekrewl, ky meg *nyumvadotuala* haznac romlafatol”; 41: „fem nappual fem evel nem zolhatuala, vgý vala yftenben meg*nyomvadot*”. Eredetét tekintve származék-

¹ A *gyöngyös nyakú* róka falucsúfolót nem tudom egyetlen faluhoz kötni. Ezt csak úgy általánosságban hallottam, alkalomadtán bármely falusit csúfolhattak vele. Inkább amolyan szólásként élt. Határozottan emlékszem használatára: „gyer ide, rókám”, sőt így is: „kum ide róka”. Ez utóbbiból talán arra is lehet következtetni, hogy valamelyik svábokkal vegyes lakosságú községben keletkezett (különben Gerényes is ez volt.)

szó, a *nyom* igéből alakult *-v* visszaható és *-d* gyakorító képzővel.¹ Az idézettekén kívül más példákat is találunk rá (vö. NySz.), sőt néhány adatban előfordul a XIX. századi irodalmi nyelvben — főleg szótárakban —, illetőleg a mai nyelvjárásokban is. Vele párhuzamosan élt *-szt* műveltető képzőbokkal alakult párja, a *nyomvaszt* is, először 1531: „femmynemő ellenfegh engem ne / Karhoztalfon az wton fem az wyzben, fem zenben, fem hertelen halalal fem alwtomba, fem wygyaztomban, ne *nyomwazthallon*, awagy meg ne fertheffen” (ThewrK. 65—6). A *nyomvad* ~ *nyomvaszt* igepárból fejlődött egyébként szóhasadással a népnyelvben ma is élő *nyuvad* ~ *nyuvaszt* is (vö. Csűrű: NyK. XLVIII, 341—5).

Az idézett nyelvtörténeti adatokban még világosan felismerhetők a *nyom* ige különböző jelentései, jelentésárnyalatai. A *nyomvad* melléknévi igenevének eredeti ’összenyomódott, elnyomorodott, összetörődött’-féle jelentéséből a ’vézna, cingár, nyápic’ és a ’fonynyadt, töpörödött’ hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődhetett. Az újabban kimutatható ’hitvány, silány, gyatra’ (l. az ORSZÁGH-féle adatot) pedig másodlagosan, jelentésbővüléssel jöhetett létre.

A szónak számos alakváltozata fejlődött ki. Feltűnő azonban, hogy ezek viszonylag későn jelennek meg, akkor viszont szinte egyszerre. Ez valószínűleg a szó alak- és jelentésfejlődése közötti kölcsönhatással magyarázható. Miután a melléknévi igenév az alapszóétól többé-kevésbé eltérő jelentésárnyalatokat vett fel, egyre jobban önállósulhatott. Ugyanakkor fokozatosan kialakuló új jelentéskörével kapcsolódott a *nyápic*, *nyámmnyila*, *ványadt* stb. melléknevek csoportjához, s ez hatással lehetett alaki fejlődésére is. A szó alakváltozatainak egy része ugyanis szabályos hangváltozással (*o > a* nyiltabbá válás, *mv > mm* hasonulás) keletkezett, a *nyámvadt*, *nyávvdadt*-félék kialakulásában azonban minden bizonnyal szerepet játszott a fenti melléknevek analógiás hatása is.

ZSILINSZKY ÉVA

NYELVMŰVELÉS

Egy ritka női keresztnévről

Ividő

I. GRÉTSY LÁSZLÓ a keresztnév-választásról írt, nagy anyag alapján készült tanulmányos cikkében idéz néhány mondatot Sz. Zoltán budapesti lakos leveléből, s így megtudjuk, hogy a levélíró még nem találkozott olyannal, aki a kislányának adott *Ividő* nevet hallotta volna (Nyr. XCIII, 443). Pedig a név nem unikum, noha valóban ritka. Én mintegy tíz viselőjéről tudok; többségük tiszántúli, három budapesti, közülük az egyik Sz. Zoltán leánykája. Ezt a földrajzi eloszlást a magyar nevek lelkes propagálójának, Gáborjáni Szabó Mihály csaholei református lelképásztornak és fiának, Gáborjáni Szabó Szabolcs méhteleti lelkésznek személyes hatása magyarázza. Az ő Gyulán 1936-ban megjelent „Őseredetű magyar személynevek tára” című füzetük lehetett Sz. Zoltán forrása is a névadásban. E könyvecskében ugyanis — miután már előbb „a szinte mennyei zengésű nevek” között említették (31) — azt írják *Ividő*-ről, hogy „az Árpád leánya, akiről nevezték őseink a mai Szent Anna tavát” (75). A névnek ismert viselője a fővárosban dr. Komjáthy *Ividő*, a János Kórház közkedvelt gyermekgyógyász főorvosnője.

¹ L. NyH.⁷ (76) a „-v (fgr. *-β)” visszaható képző alatt: „mög-, elnyomvad ’opprimor’, nyomvaszt ’comprimo, opprimo’ R. [SZINNYEI: Ung. Jahrbücher IV. 118]”. Vö. még N. SEBESTYÉN: MNy. XXXIV, 188 és D. BARTHA, Szóképz. 47.

2. E női nevet a nemzeti romantikára hajló szülők J ó k a i M ó r „Bálványosvár” című, 1883-ban megjelent magyar mitológiai regényéből vették. Nagy mesélőnk mindig is szívesen nyúlt vissza tárgyért a hajdankorba, s ezt a vonzalmát megerősítette 1881-i erdélyi utazása. A következő évben IPOLYI ARNOLD „Magyar mythológiá”-ja (1854.) és ORBÁN BALÁZS „A Székelyföld leírása” című (1868—1873.) művének felhasználásával önálló és amazokénál nagyobb hatású hitvilágot teremtett. Említett regényének „A Bábolna istenasszony” című fejezetében elmondja, hogy miért nevezték a *Szent Anna tavá*-t előbb *Ividő tavá*-nak. Ividő szép, szelíd, szöghajú jobbagylány volt, akit nyolcadmagával földesura arra akart kényszeríteni, hogy aranyos szekerét meztelenül húzza. A megszegyenítéstől megmentendő azonban Damasek¹ isten Ividőt és társnőit fehér hattyúvá változtatta. Ott úszkáltak a gonosz főúr elsüllyedt kastélya helyén támadt tó vizén. A név hordozóinak „keresztapja” tehát — mint oly sok másé is! — J ó k a i, nélküle nem lennének ma *Ividő* névre hallgató lányaink, asszonyaink. Vagyis úgynevezett irodalmi névadás terméke.

3. De honnan származik ez a számomra, megvallom, kellemesen és költőiesen hangzó név? J ó k a i találta — vagy kitalálta? Sem egyik, sem másik nem esett, hanem kompilált, azaz írói szabadsággal egybeszerkesztett, összeollózott.² A történetet is, az *Ividő* nevet is ORBÁN BALÁZS idézett hatalmas művéből vette. A „Bálványosvár”-ban elmondott rege az 1869-ben napvilágot látott III. kötet 74—5. lapján található, de itt a legszebb szűz neve nem *Ividő*, hanem *Anna*.³ Azonban ez a héber eredetű és keresztény képzeteket felidéző név nem illett bele a regényből áradó műmitológiai hangulatba, mást kellett keresnie helyébe. Meg is találta a következő évben kiadott IV. kötet 207. lapján, ahol ORBÁN a Csender vagy Ividő patakához ezt a jegyzetet fűzte: „Az *Ividő* család régen virágzott Bándon; e patak elnevezésben maradt fenn ezen kihalt családnak őshangzatú neve.” Óshangzatú név, nem kigondolt, hanem valóságos név; élő viselői még sincsenek? — lehet-e alkalmasabb a regényírónak, szükséges-e tovább kutatnia? Így kapott a Szent Anna tó mondájának főszereplője „ősi” névül egy mezőbándi vezetéknevet.

4. Most az a kérdés vetődik fel, hogy vajon honnan való az *Ividő* vezetéknev.⁴ Azt is a Székelyföld Leírásából tudjuk, hogy a Marosszékhez tartozó Mezőbánd az *Ividő pataka* völgyében fekszik. ORBÁN ebből azt következtette, hogy e pataknevében maradt fenn a kihalt család neve. Én valószínűbbnek tartottam, hogy a pataknev az eredetibb (a birtokviszony nem mutat feltétlenül birtoklásra, vö. *Tekerőpataka*, *Feketepataka*,

¹ A *Damasek* nevet — úgy látszik — Székely István hozta forgalomba (Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. 149. levél). Az EtSz.-ban (I, 1265) felsorolt magyarázási kísérletekhez még KÁLLAY FERENCÉ-t csatoljuk (A pogány magyarok vallása. Pest, 1861. 13—5). A hun *Denzizikh* névről, amelyre NAGY GÉZA gondolt, legutóbb LIGETI LAJOS nyilatkozott: MNy. LVIII, 149—50.

² Ezt az eljárásmodot — noha félig történetírónak vallotta magát — célja érdekében megengedhetőnek tartotta. Vérbeli szépírói alkata ugyanis nem engedte meg, hogy a meseszöveg művészi hatását a történeti igazság kedvéért feláldozza. JÓKAI gyakran hangoztatta — az „Egy az Isten” utószavában le is írta —, hogy „a műzsák közül egyedül Clio az, a ki nem szent” (Nemzeti kiadás. 1898. II, 218; vö. még CSÁSZÁR ELEMÉR, A magyar regény története. 1922. 192; 2. kiadás 1939. 225).

³ Feldolgozta a mondát E n d r ő d i S á n d o r is „A Szent-Anna tó regéje” című elbeszélő költeményében (Összegyűjtött költeményei. 1898. III, 7—14). Nála a szép A n n a bős átka miatt fakadt a tündéri tó, a *Szent-Anna tava*.

⁴ PÁLMAJ JÓZSEF, Marostorda vármegye nemes családja. Marosvásárhely, 1904. 61: „*Ividő* (mezőbándi). † Egykor virágzó család volt, de rég kihalt. Nevét az „*Ividő*” pataka tartja fenn. L. Orbán Balázs Sz. L. (IV. kötet 207. l.)” PÁLMAJBól tehát semmi újat nem tudtunk meg, mert csak ORBÁNT ismétli. KEMPELEN már PÁLMAJTA hivatkozva veszi fel a nemes családok közé, noha tagjai nem voltak nemesek (vö. 1602: Szék-Okl. V, 266, 280).

Fenyőspataka), mert még egyetemi hallgató korombeli olvasmányaimból emlékeztem a *pokolidő malma* kifejezésre (MNY. IV, 47–8, XIII, 184, 244–5). Ez olyan malom megnevezésére szolgál, amelynek nyáron csak zivatar után van elegendő vize. Az őt tápláló — gyakran kiszáradó — vízfolyás neve **Pokolidő pataka* lehetett. Egy ilyen pataknév hatására a mindig csörgedező — folydogáló patakon álló malom kaphatta a **jó idő malma* elnevezést, a patak pedig a **Jóidő pataka* nevet. Ennek nyomán azután akár a molnárnak, akár a patak mellett lakó más embernek adhattak *Pokolidő*, illetőleg **Jóidő* vezetéknevet. (Úgy gondoltam, hogy az összetevők elhomályosultával olyanféle változás lépett fel a névben, mint amelyet például az *ihar*, *ihász*, *inkább* szóban tapasztalunk.) Sejtésemet megerősítette, hogy az előbbi vezetéknev szerepel is névgyűjteményekben: 1646–1647-ben Bákóban élt *Pokolidő* Márton és György (MIKECS LÁSZLÓ, A moldvai katolikusok... = ETF. 171. sz. 29, 69), akik nevüket bizonyára hegyes hazájukból vitték a Beszterce alsó folyása vidékére. 1707-ben egy kuruc vitéz neve *Rut Idő* Balázs (Nyr. V, 510). A bizonyosságot azonban IMREH BARNA dolgozata szolgáltatta (Mezőbánd helynevei. Kolozsvár, 1942. = ETF. 138. sz.). IMREH ezt írja (18): „A XVIII. században még élt *Jóidő* család nevét őrizte meg a [*Jóidő-pataka*] helynév. Orbán Balázs téves olvasás folytán írt *Ividőt*. [*A Jóidőpataká-t*] Csender patakának is nevezték.” A Csenderpataka a falu keleti részén északra folyó víz neve volt (i. m. 9).

IMREH BARNA tehát igazolta gyanításomat az *Ividő* névnek a *Pokolidő*-vel ellentétes jelentésére nézve, vagyis hogy a *Jóidő* ~ *Jóüdő* elrontásából vagy elromlásából származik, és hogy következőképpen női keresztnévünk végső forrása pataknév. Azonban ORBÁNHOZ hasonlóan IMREH is a vezetéknevet tartja eredetibbnak.

SZABÓ T. ATTILA jelen számunkban közölt cikkének hasáblevonatához ezt a cédulát mellékelte: „Mezőbándról »Erdélyi Helytörténeti Adattár«-amban rendkívül gazdag anyag van, néhány ezer helynévadalék 1617-től kezdve, de a kért helynévre csak két késői adalék. Minthogy csekély jelentőségű belsőhelyi helynévről van szó, ez nem meglepő. 1838: »Tyukszer Utzába a *Joidő Pataka* között« (belső telek). — E telekkel kapcsolatban Nemes Kováts Mihály (71 éves) egyebek mellett ezt vallja: »az... Belső Telket is jól tudom mely minden külsőivel hajdon a Szekely *Joidő* Familia öröksége volt, mely Familia most csak a Leány Ágban él megtartatta a Belső Telek máig is a *Joidő* nevet.« | 1843: »a' *Jo idő pataka* mellett... Jozság.« — Tehát schol semmi megjegyzés arra nézve, hogy a nép *Ividő*-nek ejtené a nevet.”

5. A közép- és dél-európai katolikus országokban szokás, hogy névnapot ülnek. Nem ősi örökség, mert nemcsak a görögkeletiek, hanem a hitújításkor elszakadt alnémet és skandináv területek lakói sem ismerik. Nálunk is a XVI. század második felétől a Tridentinum hatásaként kezdett divatba jönni. A névügyben tudakozódók tekintélyes része is a név napját kérdezi (néha sértődötten reklamálja az újságokban egy-egy levélíró, hogy neve nem szerepel a naptárban), s nem a név jelentését vagy éppen történetét.

Ezért az olyan névnek, amelynek nincs szentje a martirológiumban, akarva-akaratlanul szentet kell keresnünk.¹ Ez háromféleképpen történhetik: a) Ha a név eredete ismeretes, akkor a hasonló jelentésű nevet viselő szentek közül kell egyet kiválasztani. Amennyiben több számba vehető személy van, célszerűbb a térben, időben, hazo-

¹ Felmerülhet a kérdés, hogy miért kell szentet választanunk. Tegyük a naptárban levő „üres” helyekre, azaz a nálunk nem használt nevek napjaira nemzeti neveinket! — és kész. Ez helyes elvnek látszik, de nagyon egysíkú, másra nem tekintő, önző elv. A névviselés társadalmi tény, tehát ügyeiben csak mi, nyelvészek nem dönthetünk, különösen önkényesen nem. Mivel a névnaptartás római katolikus eredetű és ma is főként náluk divó szokás, az embertársaink iránti figyelem azt követeli, hogy hozzájuk igazodjunk, a probléma megoldásába őket is bevonjuk, tekintve, hogy nekik bizonyos megkötöttségeik vannak.

mányban vagy érzelemben hozzánk legközelebb állót ajánlani. — b) Ha a név jelentése ismeretlen, akkor igen alkalmas eljárás hasonló hangzású nevet viselő szentet választani. Nem új mód ez, hiszen tudjuk: az *Etelka—Adelheid, Gyula—Julius, Sarolt—Charlotte, Nándor—Ferdinánd, Jenő—Eugenius* stb. névpár tagjai etimológiailag nem tartoznak össze.¹ Mindkét lehetőség illusztrálására több szerencsés példa található MESKÓ LAJOS „Ősmagyar keresztnéveket keresztény szellemben” című (Bp., 1935.) füzetében. — c) Harmadikként a történeti mozzanatok figyelembe vételét javaslom. A magyar hagyományok ápolása, a hazai rögöz való kötődés erősítése napjainkban szinte kormányprogrammá vált. Bizonyos mértékig a személynevek területén is alkalmazhatjuk. Például SLEUMER „Kirchenlateinisches Wörterbuch”-ja négy szent *Eusebius*-t ismer, és NAGY NÉP. JÁNOS „Hierolexicon”-ából, illetőleg KNAUZ „Kortan”-ából ezekhez még két másikat csatolhatunk. Én a magyar *Őzséb*-ek névnapjául (a név néhány újabb előfordulására l. Nyr. XCIV, 110) mégsem e közül a hat közül választanék, hanem a pálos rendet megalapító *Őzséb* június 20-i halála napját jelölném ki (vö. MÁTRAY JÁNOS, *Keresztnéveink*. [Budapest,] 1960. 217). Igaz ugyan, hogy a Pilis e szent életű remetéjét nem kanonizálták, tisztelete azonban meg van engedve. Vagy: MÁTRAY imént idézett könyvében az *Anyos* nevűek védőszentjéül egy I. századbéli hitvallót szerepeltet. Szerintem helyesebb lenne ennek április 25-i emléknapja helyett a Tihanyban kilencszáz esztendeje tisztelt szent *Ángyán* november 17-i ünnepét választani (vö. MNY. LXIV, 301).

6. De térjünk vissza a tárgyalt névhez! 1969 áprilisában egy az *Ividő* „napja” iránt érdeklődő kérdésre azt válaszoltam, hogy nevenapjukat január 13-án ülik. Védőszentjük lehetne ugyanis Boldog *Ivetta* (franciául *Yvette*). — Ma már másként gondolkodom. Nem a fenti b) pont alapján keresek napot a név viselőinek, hiszen a hangzásbeli hasonlóságon kívül édeskevény köztünk van az 1228. január 13-án elhunyt vallon özvegyasszonyhoz. Ha lenne *Ividő* nevű lányom, neve napját július 26-án ünnepelnék, Szent Anna napján: a *Szent-Anna-tó* és az *Ividő tava* közti kapcsolat, vagyis a c) pont alapján.

Ha a szülőnek joga van *Mira, Párizs, Béke* és több más ezekhez hasonló nevet adni (l. GRÉTSYNEK az I. pontban idézett cikkét), miért kellene az élethez való jogot ettől a kései, de kétségtelenül irodalmi rangú mitológiai terméktől megtagadnunk? Talán furcsának tűnik, hogy most, amikor — „az ész világít” jegyében — legendák kódéba vesző szentjeitől a katolikus egyház megvonja az általános tiszteletet (például *Borbála, György, Kristóf*), én az *Ividő* nevet sokkal fiatalabb, még nem is kilencven éves volta ellenére pártfogásba veszem. Azonban más a helyzet ott és más itt. Én nem akarom még jóhiszeműen sem azt a látszatot kelteni, hogy *Ividő* valaha is élő személy lehetett. Én a szépséges *Szent Anna-tó* és népem kapcsolatát szeretném J ó k a i n k teremtmény képzetének aranyfonalával szorosabbra fűzni. (A *tó* partja régentén a katolikus székelység találkozóhelye volt, hiszen egy-egy Anna-napkor 20—30 000 búcsús is felkereste, l. MNY. LXV, 446.)

MIKESY SÁNDOR

¹ Középkori megfeleléseket is idézhetünk: a XIII. század első felében *Bulcsú* csanádi püspököt latin szövegben *Blasius*-nak és *Basilius*-nak is nevezik (PAIS: MNY. LI, 435). A Przemysl-házból származó *Václav—Vencel* cseh király magyar királyként a *László* nevet viselte (1303: KárOkl. I, 35, vö. SRH. I, 481). 1457-ben eszenyi Csapi *Ákos*-t másképpen *Achatius*-nak mondják (KERTÉSZ: Nyr. XLIV, 291). „Régi hazáddal együtt illik neved is kicserélni — Légy *Kunigunda* helyett már ezután *Katalin!*” — írja 1462-ben Ianus Pannonius Mátyás nejéhez (De Catharina regina Hungariae, Kálnóky László fordítása), mert nálunk a királyné *Kunigunda* neve szokatlan. Ezért hívták Magyarországon Kun László feleségét, Nápolyi *Izabellá*-t is *Erzsébet*-nek (SRH. I, 472).

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy 1599. évi kolozsvári harmincadjegyzék szótörténeti adalékai

Néhány év óta részint erdélyi oklevélszótári gyűjtésem kiegészítése, részint meg Kolozsvár XVI. századi nyelvének történetére vonatkozó anyag egybehordása végett folytatott kutatómunkám rendjén a városi levéltárból elem került egy 1599. évi harmincad-, azaz vámjegyzék (Kolozsvári Állami Levéltár, Kolozsvár város ó-levéltára. Számadások 8/XIV). A színes, lágy kartonlappal borított, mintegy 23, eredetileg számozatlan, beírt levelet tartalmazó kézirat leírója valamelyik kolozsvári harmincados lehetett. A jegyzék kétségtelenül a városi számvevők ellenőrzése alá tartozó harmincad-jövedelmekről való számadás céljából készülhetett.

Noha e harmincadjegyzéknek gazdaság- és művelődéstörténeti értéke is figyelemre méltó, hiszen — hihetőleg — magába foglalja a kolozsvári harmincadon 1599-ben átment összes árucikkek sorát, a belőle egybeállított alábbi szójegyzéket magam mégis elsősorban szótörténeti adatainak értékes volta miatt tartom közlésre érdemesnek. E szójegyzék jól mutatja a kolozsvári „árus rend”-nek Ausztriával, Német- és Lengyelországgal való szoros kereskedelmi kapcsolatait, emellett tanúskodik azonban a kolozsvári kalmárságnak kelet felé irányuló érdeklődéséről is. A „belső piacon” — úgy látszik — Kolozsvárnak főként Debrecennel, Nagybányával, Nagykárolyval, Nagyváradal és Kassával voltak üzleti kapcsolatai.

A harmincadjegyzék a vámtételeket persze naptári sorrendben és a harmincad-köteles áruk gazdáinak megjelölésével adja. A vámtétel-bejegyzésekből — a teljesség kedvéért — az összes árucikkek nevét szócikkeké vagy utalószókká szerkesztve az alább közlendő szójegyzékkel a lehetőségig pontos képet szándékozom adni a XVI. század végi kolozsvári kalmárság áruneveinek szókinéséről.

a pr ó c s e t n e k i v a s. „Simon Deak hozot. Karolibol. 1000. *Apró chetnekj Vasatt* ... — // 90.” — L. még *apró vas*.

a pr ó f i c s u r s a r u. „Teolcherus. Adam. 10 zekerniet ... — // 10. 9 karasia Zaras Chismat ... — // 18 ... *Apro Fichur Sarut* ... — // 6.” — L. még *ficsur, szattyán ficsur*.

a pr ó i g l a i s ü v e g l. *iglai süveg*.

a pr ó k é s. „Kaspar Wasswander Hozot Bechÿ Marhat ... 20 Forinthara *apro kesek* — // 60.” — L. még *csetneki vas*.

a pr ó l é k. „Tiborci Mihály Hozot Bechÿ Marhatt. Egy Berbenceben *aprolekot*.” — L. még *kalmár-, krakkai, norimbergi, nürembergi aprólék*.

a pr ó s a l a v á r i. „Zilagy Andras Hozot ... 3. Tucin Salauarit — // 7. 5 tucin *Apro Salauarit* — // 10.”

a pr ó v a s. „Stentzel Ianos. Hozott 2400 *Apro Vasatt* ... 2 // 16. 2100 Marok *Vasatt* ... 1 // 5.” — L. még *apró csetneki vas*.

a r a n y f o n a l. „Kaspar Wasswander Hozot Bechÿ Marhatt ... Hatt Fonnt *arany* es *Ezist* (!) *Fonalat* 3 // —.”

a r a n y o s a t l a s z. „Nemet Janos Hozot Bechÿ Marhatt ... Fel Veg Viragas *Aranias atlachott* 2 // —.”

a r a n y o s c s o n t o s k é s. „Tempe Janos Hozot ... *Aranias Chontos kesek* — // 75.”

a r a n y o s f e d é l 'aranyfonallal átszótt női főrevaló'?¹ „Balint Deak Vizen. Baniara ... 7 *Aranios Fedelet* — // 21.”

¹ Aranyfonallal szótt lepedőre is vonatkozhatik.

- aranyos kárpit.* „Mosar Mihalinak Hoztak ... Ket parazt Karpýtt — // 7.
1 *Aranios karpitt* ... — // 6.”
- aranyos szél.* „Gulay (!) Jstwan Hozot ... *Aranios Zelek* Feier zelek — // 45.”
- aranyprém.* „Kasper Wasswander Hozot Bechý Marhat ... 20. f. Istruz Tollak — // 60. 2 Fonnt *Arany premek* 1 // 50. 10. Fonnt Seliem Franzlyt 2 // 40.”
- arany sárga.* „Hannes Balk. Hozot Bechj Marhatt ... 3 ½ Weg Fekete poztot ... 2 // 80. Fel Maza. *Arany Sargat* ... — // 25. Egietmes (!) patika zerzamott — // 75” | „Egy Masa *Arany Sargatt* — // 50 ... Egy Masa tekert Rezet.”
- asztalkeszkenyő* 1. *krakkai marha.*
- atlasz* 1. *aranyos, virágos atlasz.*
- atlaszselyem.* „Bekesi Jstwan Deak Hozott. 1 Fonnt *atlasz Selimet* — // 20
1 Fonnt Jspring Selimett — // 25. 1 Fonnt Seliem Franzlytt — // 25.”
- bakacsín.* „Zaz Caspar Hozot Crakay Marhatt ... 3. Veg Barazlayt ... — // 36.
10. Veg *Bakacsint* ... — // 50. Csalany Vaznot ... — // 12.”
- bakaselyem.* „Kaspar Wasswander. Hozot Bechý Marhatt ... 3 Fel Veg Velencey tafotat 1 // 50. 12 Fonnt *Baka Selimet* ... 1 // 20. 4 Veg Maichott ... — // 48.”
— L. még *ispringselyem.*
- bál.* „Balog Mihaly Hozott. Bechý Marhatt. 2 *Ball.* karasiatt ... 20 // — ...
2 *Bal Jglert* ... 8 // —.”
- baraszlai 'boroszlói kelme-fajta'.* „Simon Deak Hozot. Karolibol. ... Egy Ball Iglert 7 // — ... Egy Ball *Barazlaytt* 3 // —.” — L. még *sárga baraszlai.*
- bársony* 1. *dupla, kender-, köz-, virágos bársony.*
- bársonypárta.* „Simon Deak Hozot. Karolibol. Fel veg keoz Barsontt 1 // = 20 keotes *Barson Parthat* ... — // 60.”
- bártfai süveg.* „Zep. Jianos Hozot Crakaj Marhatt ... 220 *Bartfay Siueget* 1 // 20” / „Kadas Menihardt Hozot Crakay Marhatt ... 225 *Bartfay Siueget.*”
- bársonyprém.* „Kaspar Wasswander. Hozot Bechý Marhatt ... 35 Forinthara *Barsony premek* 1 // 5. 140 Forinthara Seliem. Zelek 4 // 20.”
- bécsi marha.* „Chany Janos Hozot *Bechj Marhatt.* 11 Hordoban 12 000 Iglai Siueget ... 60 // — 25 Murvay gereznatt ... 5 // — Vas kapsokat — // 7” / „Zaz Istwan Hozot *Bechy Marhat* ... Egy Berbenze Trupayt 3 // —.” — L. még *aprólék, aprólék, aranyfonal, aranyprém, arany sárga, bakaselyem, bál, bársonyprém, bence, berzseny, bécsi sáfrány, bécsi szappan, bélelt süveg, csontos kés, dupla bársony, dupla tafota, eleven gyömbér, ezüstfonal, fejer ón, fekete posztó, fodor pozsonyi süveg, gallergyolcs, habarnica, harnác, hártya, iglai süveg, igler, ispringselyem, istructoll, karasia, karmazsin atlasz, karmazsin sálya, karmazsin selyem, kenderbársony, konfrejt, krakkai cérna, közsálya, maxner posztó, mindenféle, minium, morvai gerezna, narancs, néderlandi vászon, német selyem, norimbergi aprólék, norimbergi selyemszél, nürembergi aprólék, olaszgyümölcs, páncéling, pipiros, pirasztfedél, pitikaszerszám, poljársüveg, pozsonyi süveg, pulhák-puska, rázza, regensburgi kes, relaxál, róf, salavári, selyemfranzli, selyemprém, szablyavas, tekert réz, tehely, trupai, vasmű, velencei tafota, veres vászon, virágos atlasz, vizsált selyem.*
- bécsi sáfrány.* „Tempe Michlos. Hozot Bechý Marhat ... 6 Fonnt *Bechj Saffrant* 1 // 20”
- bécsi szappan.* „... Vicy Antal Hozot Bechj Marhatt ... 2 Masa *Bechj Zapant* ... — // 50.”
- bécsi vászon.* „Kadas Menihardt Hozot Crakay Marhatt. 8 Veg Bichy (!) Vaznott ... — // 80. 2 Veg kittelt ... — // 10.”
- bélelt kesztyű.* „Filstich. Peter. Hozot. Crakay Marhatt ... 100 Bellet keztiwtt 3 // — Egy Chee. Siueget 1 // 50. 300 Bellet. Siuegett 1 // 50.”

bélelt süveg. l. *bélelt kesztyű, süveg.*

bélés l. *nyűlbélés.*

berbence. „Rasman Istwan. hozot. Bechý Marhatt ... Egy Lada Naranchot — // 25 Egy *Berbence* leues lemonia — // 25” | „Sos Mathae (!) Hozot Bechj Marhat ... l *Berbence*. Staier kest 2// — l *Berbence* Berseny — // 40” | „Tiborey Mihály Hozot Bechý Marhatt. Egy Hordoban. Poseny Siueget 1200 . . 6, — Egy *Berbenceben* arolekot 2// 25.”

berzsény. „Sos Mathae (!) Hozot Bechj Marhatt l *Berbence*. *Bersenij* — // 40.”

bokor 'pár'. „Brassay Gergey Hozot Crakay Marhatt ... 15. *bokor* Salawaryt. — // 15” | „Kanndort Jstwan Vizen Karoliban ... 136 *Bokor* Sarutt ... — // 68.” — L. még *szattjánkapca, szekernye.*

bors. „Kadas János. Hozot Jlwobol: *Borsott* p(ro) f 200 ... 6// —.”

bór l. *ökör-, pegymet-, tehén-, tulok-, vidrabőr.*

brassai posztó. „Nirco. Michlos Vizen Zilagiban. 6. Veg. *Brassaj poztoth* 1// 20.”

brassói l. *brassai posztó, ficsur.*

cérna. „Kalmandy Janos. Hozott Crakay Marhatt ... Minden Fele *Cernakatt* — // 16.” — L. még *krakkai cérna.*

címozin. „Nemet Janos Hozot Bechj Marhatt l Veg keoz. Granathott 3// — ½ Veg *Cimozint* 1// 50. 2 Weg keoz. Saiatt 2// —.”

cinedof. „Rasman Jstwan. hozot. Bechý Marhatt ... 10 Veg *Cinedoffot* 2// 10. Regenspurgj kesek — // 60.”

csalánvászon. „Zaz Caspar. Hozot Crakay Marhatt. 3 Veg Murvay poztot ... — // 60. 6 Veg Lembergert ... 1// 20. 3. Veg Borazlajt ... — // 36. 10. Veg Baka-chint ... — // 50. *Csalanj Vaznot* ... — // 12.”

cseh süveg. „Filstich Peter. Hozot. Crakay Marhatt ... Egy *Chee Siweget* 1// 50. 300. Bellet. Siwegett 1// 50.”

csetneki vas. „Kadas Menihardt Hozott ... 200. *Chetneky Vasatt* — // 18” | „Simon Deak Hozot. Karolibol. 1000. Apro *Chetneky Vasatt* ... — // 90” | „Stenzel János Hozott karolibol. 6860. *Chetneky Vasatt* ... 6// 12.”

csizma l. *deli-, karmazsin száras, száras csizma.*

csontos kés. „Siduey Menihard Hozot Bechj Marhatt ... *Chontos kesek* — // 24.”

csontos nyelvű kés. „Zep János Hozot Crakaj Marhatt ... l Lada Jueg taniertt tt — // 20 ... *Chontos Nieleo keseket* — // 30.”

csuhaködmön. „Laios. gergey Vizen 11 *Chuha kedmend*¹ ... // 22. 285 Schubiza kedmend ... Steffen Schorsch. Vizen ... 163 *Subicha kedmend* 1// 63. 57 *Chuha kedment* 1// 14.”

delicsizma. „Niergess Janos. Vizen. Caroliban. 60. zekerniett ... — // 60. 93. Zattian Sarutt ... — // 93 13 zaras karmasin Chismat ... — // 26. 4. *Dely Csismat* — // 8.”

derék l. *fegyverderék.*

dupla bársony. „Micklos Deak. Hozot Bechý Marhatt ... Fel Veg *dupla Barsontt* 2// —.”

dupla tafota. „Kaspar Wasswander Hozott Bechý Marhat ... Fel Veg karmasin attlachott 1// — Mas fel Vegnit *dupla tafotakat* 3// —.”

eleven gyömbér. „Kis Janos. Hozott. Bechý Marhat ... *Eleuen giembertt* — // 9.”

enged l. *mezenged.*

¹ Itt és a következőkben egy *d*-hez hasonlító, nyomdaműszakilag utánozhatatlan jel alkalmasint a *t* betűt helyettesítheti.

ezüstfonal. „Kaspar Wasswander. Hozot Bechý Marhatt . . . Hatt Fonnt arany es ezist (!) *Fonalat* 3// —.”

fajlondis. „Huz Mihaly Hozot Lengely Orzagbol. Egý Veg. *Fein Londist* . . . 2// —. Egy Veg granathott . . . 3// —” | „Zambo Balinh (!). Hozot Crakaý Marhatt. 28 Veg. Karasiatt 5// 60. 3 Veg *Fein Londist* 6//. 1 Veg kranathott (!) 3// —.” | „Thothazy Istwan Hozot Ilwobol . . . 1½ Veg *Fein Londist*.”

fáj n l. fajlondis.

fedél l. aranyos, fekete végű, parasztfedél.

fegyverderék. „Kozma Jstwan. Hozott Kassarol. 30. *Fegyver Derekott*. 70 Sisakott Melinek. az. Harminczadgiat az leuel tartasa zarent meg engettük.”

fejér ón. „Michlos Deak. Hozot Bechý Marhatt . . . 6. Masa *Feier Onatt* 6// —” | „Zeler Ferencz. Hozot Bechj Marhatt . . . 5 Masa *Feier On* 5// —.”

fejér szél. „Bekesi Jstwan Deak Hozott . . . *Feier Zeleket* es Seliem zeleket 1// 20. 30. Forinthara egieb kalmar Marhatt —// 90.” | „Gulay (!) Jstwan Hozot . . . Aranios zelek es *Feier zelek* —// 45.”

fekete ón. „Lutter Mihaly Hozot Krakaj Marhatt . . . 78. Masa *Fekete Onatt* . . . 21// 84. 4 2 Masa Galichkeott . . . 1// 80.”

fekete posztó. „Hannes Balk. Hozot Bechj Marhat . . . 3½ Weg *Fekete pozthot*.”

fekete vászon. „Bekesi Istwan Deak Hozot 1 Fonnt attlaz Selimett —// 20 1 Fonnt Jspring Selimett —// 25 . . . *Feier zeleket* es Seliem zeleket 1// 20 . . . 3 Veg *Fekete Vaznott* —// 24.”

fekete végű. „Simon Deak Hozot Karolibol . . . Egy Ball Iglertt 7// — . . . Egy Ball Barazlaytt 3// — Egy Hordo. *Fekete Vegeott* 1200 . . . 9// — . . . Fel veg keoz Barsontt 1// = —” | „Tempe Janos Hozot . . . 10. keotes *Fekete Vegeot* 300 . . . 2// 25.”

fekete végű fedél. „Nierges Jianos. Hozot Ez zarent . . . 2 keotes *Fekete Vegeo Fedelet* —// 45½.”

fertálymázsa. „Zaz Caspar. Hozot Crakaý Marhatt . . . Fel Masa gezteniott —// 10. Egy *Fartaly* (!) *Masa giembertt*.”

ficsur. „Achacius Simon Viszen Karoliban . . . 60 Bokor karmasin kapzat —// 30. 300 *Fichwrtt* . . . —// 45” | „Brassay Ambrus. Vizen. Karoliban 188 zathian Sarutt . . . —// 94. 67 zattian *Fichvrt* . . . —// 38. 450 *Fichort* aprött . . . —// 68.” — L. még *apró ficsursaru, szattyán ficsur*.

ficsursaru l. *apró ficsursaru*.

fodor igler. „Eneđy Matthias Deak Hozot. Bechj Marhat . . . Maxner pozthot 1// — 5. Veg Sarga *Fodor yglert* —// 80.”

fodor pozsonyi süveg. „Rettegý Jianos. Hozott. Bechý Marhatt . . . 74. *Fodor* (?)¹ *Posony Sűveget* . . . —// 37.”

fonal l. *arany, kék, veres fonal*.

fő. „Zaz Jstwanne Vizen Zilagiban. 8 Fonnt kek Fonalatt —// 8 . . . *Feore walo temerdek pathiolathot* —// 18.”

fűzfanyelű kés. „Gulay (!) Jstwan Hozot. Rakot nieleo es Aranios. keseket —// 84. *Fwzfa Nieleo keseket* —// 10½.”

gállickő. „Chaný Jianos. Hozot Crakaý Marhatt . . . 3 Masa *galic Keott* . . . 1// 20” | „Lutter Mihaly Hozot Krakaj Marhatt . . . 4½ Masa *Galichkeott* . . . 1// 80.”

gallygyolcs. „Balog Mihaly Hozot Bechj Marhatt . . . 2 Ball karasiatt . . . 2// — . . . 2 ball Jglert . . . 3 Hordo Trupaýtt . . . 9// — 1 Ball *galler giotchiott* 2// —” | „Kaspar Wasswander. Hozot Bechý Marhatt . . . 2 Ball Iglertt . . . 8// — 2 Vegh grana-

¹ Elírás *Hordó* helyett?

thott . . . 6// — 4 Hordo Trupaÿtt . . . 12// — 6 Ball *galler giolchott* . . . 12// —” | „Nemet Janos Hozot Bechj Marhatt . . . 10. Ball *galler giolchott* 20// —.”

gelét. „Gall Jianos Hozot. Baniarol. 5. Masa *gelethet* 1// 40.”

gesztenye. „Kadas Menihardt Hozot Crakay Marhatt. . . Crakay arolekot Mindenfelet 1// 80. Egy Masa *kezteniett* — // 20” | „Zaz Caspar. Hozot Crakay Marhatt . . . Fel Masa *gezteniett* — // 10. Egy Fortaly (!) Masa *giemberett* — // 25.”

gerezna l. *morvai, morvai hátgerezna.*

gomb l. *selyemgomb.*

gombostű. „Garay Andras. Hozot Crakay Marhat . . . *Gombos theo* . . . — // 1.”

gránát l. *gallergyolcs, közgránát.*

grispán. „Bekesi Jstwan Deak Hozot 1 Fonnt attlaz Selimet — // 20. 1 Fonnt Jspring selimet — // 25. 6 Fomt (!) *grispant* — // 6 . . . Feier zeleket es Seliem zeleket 1// 20.”

gyapotöv. „Teolcheres Adam Vizen Baniara . . . Apro Fichwr Sarutt . . . — // 6 . . . *giapot Ewekett* . . . — // 3.”

gyolcs l. *gallergyolcs.*

gyömbér l. *eleven gyömbér.*

gyümölcs l. *habarnica, olasz gyümölcs.*

gyűrű. „Somogyi Zabo Jianos Hozot Crakay Marhatt . . . Varro theot *gwreket* — // 12.”

habarnica. „Kaspar Wasswander. Hozot Bechj Marhatt . . . Egy Lada Olaz *gwmelchett* . . . — // 25. 5. Keotes *Habarnichat* . . . — // 15.”

harmincad. „Kozma Jstwan. Hozott. Kassarol. 30 Fegywer Derekott. 70. Sisakott. Melinek. az. *Harminchadgiat* az leuel tartasa zerent meg engettük.”

harnác. „Kaspar Wasswander. Hozot Bechj Marhatt . . . 4 Veg *Harnachott* . . . — // 80 . . . 2 Veg Nederlandy Vaszonj . . . — // 50.”

hártya. „Naz Mihalj Hozot Bechj Marhatt . . . *Hartiatt* . . . — // 75. Fel Bal papirossatt — // 75.”

hatvanas skarlát. „Zaz Caspar Hozot Crakay Marhatt . . . Eot krakay karpithott . . . — // 12. 12 Sing *hatwanas Schkarlathott* . . . — // 60. Egiemas Krakay arolekott.”

héj l. *párnahéj.*

heveder l. *székely szőrheveder.*

hüvely l. *késhüvely.*

hüvelykés. „Kalmandy Jianos. Hozot Crakay Marhatt . . . 6 *Hüuel kest* — // 15.”

iglai süveg. „Hannes Balk. Hozot Bechj Marhatt . . . 1 Hordo *Jglay Siueget.* 1200 tt 6// — 118. Polgar Siuegett 1// 18” | „Kanta Mihalj Hozott Bechj Marhatt . . . Egy Hordo Posonj Siueget 800 tt 4// — Egy Hordo *Iglay Siueget* 1200 TT 6// —” | „Kandort Jstwan. Hozot Karolibol. Egy Berbence Staier kest tt 2// — Egy Hordo Ereg *Jglay Sweget* 1000 tt 5// — ” | „Nemet Ianos Hozot Bechj Marhatt . . . Polgar Siuegett 4// — 3. Hordo Ereg *Jglaj Siueget* tt 15// — 3 Hordo. Apro. *Jglay Siueget.* 3600 tt 18// — 2 Hordo Posony Siuegett 3800. 19// — ” | „Nierges Jianos. Hozot . . . 141 Veg kiznicertt . . . 2// 80 . . . 250. *Jglaj Siuegett* . . . 1// 75” | „Zep Jianos Hozott hat Hordo Ereg *Jglay Siueget* 2200 . . . 11// — ” | „Zabo Palnenak Hoztak Debrecenbeol 2 Hordo *Jglay Siueget* 2500 tt. 12// 50.”

igler 'iglói kelme'. „Balog Mihalj Hozot Bechj Marhatt. 2 Ball. karasiatt . . . 20// — . . . 2 Ball *Jglert* . . . 8// — 3. Hordo Trupaÿtt . . . 9// — 1 Ball *galler giochot* 2// —”. — L. még *fordor igler.*

ing l. *páncéling.*

ispringselyem. „Nemet János Hozot Bechj Marhatt . . . 6 Fonnt Karmasin Seliemet 1//20. 4 Fomnt (!) *Jspring Seliemet* 1// — 18 Font Baka Seliemet 1//80.”

istrucctoll. „Kaspar Wasswander. Hozot Bechj Marhatt . . . *Istruz Tollak* —//60. 2 Fonnt Arany premekek 1//50.”

janacsárkapca. „Telcheres Adam Vizen. Baniara . . . 10 Bokor. zekerniett —//10. 25. Zattian Sarútt. ismet —//12½ . . . *Jianchar kapzat* tt —//9.”

kalmáraprólék. „Tempe Janos Hozot . . . 1 Faein (!) Salauarit —//30 . . . Egiet mas *karmar* (!) *aprolek* 2//70 Kaspar Wasswander Hozot Bechj Marhatt . . . *Kalmar aprolek* 2//40.”

kalmármarha. „Bekesi Jstwan Deak Hozot . . . Feier zeleket es Seliem zeleket 1//1030. Forinthara *kalmar Marhatt* —//90. — L. még *selyemszél.*

kamuka 1. *közkamuka.*

kanavász. „Nemet Janos Hozot Bechj Marhatt . . . Fel Veg Viragas. Aranas attlachott 2// — 3 Fel Veg *kanavachott* 3// — 6 Fonnt. Karmasin Selimet 1//20.”

kantár. „Kolosy Istwanne Vizen. Zilagiban . . . 7 Nitra terek Selimett —//35 . . . Egj *kantar.* Borsott 2// —”.

kapca 1. *jancsár-, kordován, köz-, szattyán kapca.*

kapocsl. *ónos kapocs.*

karasia. „Balog Mihaly Hozot Bechj Marhatt . . . 2 Ball. *karassiatt* . . . —//20 — 2 . . . 2 Ball Jglert . . . 8// — 3. Hordo. Trupaýt . . . 9// —”.

karasiaszél. „Zaz Jstwan Vizen. Zakmarra . . . 5 Veg Zeles *karasia zeltt* . . . —//25. 3 Veg keskeny *karasia Zeltt* . . . —//9.”

kardvas. „Nierges János. Hozot . . . 1 keotes *kard Vasat* . . . —//21.”

karmazsin bõr. „Nierges Janos Vizen Caroliban. 60. zekerniett . . . —//60. 93. zattian Sarutt . . . —//93. 13 zaras karmasin Chismat . . . —//26. 4. Dely Chismat —//8 . . . 20. *Karmasin beoreket* . . . 1//50.”

karmazsin csizma 1. *karmazsin bõr.*

karmazsin kamuka 1. *karmazsin selyem.*

karmazsin kapca. „Balint Deak Vizen. Baniara 15. kordouan kapzat —//11½. 6 Bokor *karmasin kapzat* —//9. 37 Zattian kapzatt —//18.” — L. még *ficsur.*

karmazsin sályá. „Eneclj Mattias Deak Hozot. Bechj Marhatt . . . 2 Veg. *karmasin Saiatt* 4// — . . . 2 Veg. *Rassat* 4// —.”

karmazsin selyem. „Nemet Janos Hozot Bechj Marhatt . . . 3 Veg. keoz kamukatt 1//20. 2 Fel Veg karmasin kamukat 2// — . . . 6 Fonnt *Karmasin Selimet* 1//20. 4 Fomnt (!) *Jspring Selimett* 1// — 18 Font Baka Selimet 1//80. Minden. Fele. Seliem premet 5//40.”

karmazsin száras csizma. „Elek Janosne Vizen Baniara . . . 25 Bokor *Karmasin zaras Chismat* —//50. 25. zattian Sarutt —//25.”

kárpít 1. *aranyos, krakkai, paraszt kárpít.*

kékes. „Zaz Jstwanne Vizen Zilagiban . . . *Kekes* parna hejnek Valott —//18.”

kékfonal. „Dragy Orsolia Vizen. Zilagiban. 10 Veg Poztho zeltt . . . —//30 . . . *Kek Fonaltt* . . . —//15 . . . Temient . . . —//3.” | „Zaz Jstwanne Vizen. Baniara . . . *Kek Fonaltt* . . . —//12. Veres Fonalatt . . . —//6.”

kenderbárony. „Hannes Balk Hozot Bechj Marhatt . . . 11 Veg Veres Vaznott —//88. 5 Fel Veg *kender. Barsont* —//90. 25 Font. *Cont Frejttet* —//36.”

kés 1. *apró, aranyos csontos, csontosnyelű, fűzfanyelű, hüvely-, lennyel, prágai, rakott nyelű, regensburgi, stájer kés.*

kés hűvelly. „Teolcheres Adam Vizen. Baniara . . . 50 penzara *kes huveleket* —//1½.”

keskeny posztószél 1. *posztószél.*

- kesztyű* 1. bélelt *kesztyű*.
kisznicer. „Nierges János Hozot ... 141 Veg *kiznicertt* ... 2// 80 ... 350.
 Jglaý Siuegett ... 1// 75.”
kittel. „Kadas Menihardt Hozot ... Crakai Marhatt. 8 Veg. Bichy (!) Vaznott ... —// 80. 2 Veg kittelt ... —// 10. 4 Ábroszt ... —// 20.”
konfrejt. „Hannes Balk. Hozot Bechj Marhatt ... 25. Font *Cont Frejjet* —// 36
 4 Fonnt Ort. Saffrant ... —// 60.”
kordován kapca. „Balint Deak vizen ... Baniara 15. *kordouan kapzat* —// 11 ½. 6 Bokor karmasin kapzat —// 9. 37 Zattian. kapzatt —// 18 ... 18 zattiar Sarutt —// 18.”
kő 1. *gálickő*.
kődmön 1. *csuha*, *subicakődmön*.
kőtő 1. *térdkötő*.
közbarsony. „Simon Deak Hozot Karoliból ... Fel veg *keoz Barsont* 1// = 20 *keotes Barson parthat* ... —// 60.”
középszerű paplan. „Elek János. Vizen. Zilagiba(n) ... 20 Zattian Sarutt —// 20 ... 3 *keozep zerw paplantt* ... —// 36.”
közgránát. „Filstich. Peter. Hozott. Crakaj Marhatt ... 1 Bal Lemberget 45// — 2 veg *keoz kranathott* (!) 6// — 36 Veg. Bichy (!) Vaznott 3// 60” | „Nemet János Hozot Bechj Marhatt ... 1 Veg *keoz Granathott* 3// — 2 Veg Cimosint 1// 50. 2 Weg *keoz. Saia* 2// — ... 3 Veg *keoz. kamukatt* 1// 20” | „Thothazý Jstwan. Hozott. Lengiel orzagbol. Egy Veg. Fein Londist ... 2// — ... Egy Veg *keoz granathott* 3// —.”
köziskárlát. „Haz Mihály Hozot Lengel Orzagbol ... Egy Veg *granathott* ... 3// — 16. Sing *keoz Iskarlathott* ... —// 80.”
közkamuka 1. *közgránát*.
özkapca. „Nireo. Michlos Vizen Zilagiban 6. Veg. Brassay pozthott 1// 20. 50. Bokor. *keoz. kapzatt* —// 25.”
közlondis. „Garay Andras. Hozot Crakaj Marhatt ... 2 ½ Veg. *Keoz. Londist* ... 3// 75. 3 Veg. Sarga Barazlayt —// 36. 1 Veg Bichy (!) Vaznott —// 10.”
közszálya. „Nemet János Hozot Bechj Marhatt ... 1 Veg *keoz. Granathott* 3// — ½ Veg Cimosint 1// 50. 2 Veg *keoz Saia* 2// — ... 3 Veg *keoz. kamukatt* 1// 20. 2 Fel Veg karmasin kamukat 2// — 2 Fel Veg *keoz attlachott* 1// —.”
közskárlát 1. *köziskárlát*.
krakkai aprólék. „Pataki János Hozot Crakaj Marhatt. 10 Nitra. Terek Selimet ... —// 50. 14 Fonnt zekfielt ... —// 42. Egiemas *Crakaj arolekott* ... —// 96.”
 — L. még *krakkai marha*.
krakkai cérna. „Tempe Michlos. Hozot Bechj Marhatt ... 2 Keotes *Krakaj Cernat* —// 36. Egiemas kalmar arolek 2// 10 ... Fel Masa Miniomot —// 20.”
krakkai kárpit. „Zaz Caspar. Hozot Crakaj Marhatt ... 6 Veg Lemberget ... 1// 20 ... Eot *krakaj karpithott* ... —// 12.”
krakkai marha. „Kadas Menihardt Hozot *Crakai Marhat*. 8 Veg Bichy (!) Vaznott ... —// 80. 2 Veg kittelt ... —// 10. 4. Ábroszt ... —// 20. 1 Veg Aztal kez keneott —// 5. 36 Bellet Siueget ... —// 9 Lengiel keseket ... —// 51. 225. Bartfay Siueget ... 1// 12 ½. Crakaj arolekot Minden felet 1// 80. Egy Masa kezteniett —// 20.”
 — L. még *bakacsin*, *bartfai süveg*, *bécsi vászon*, *bélelt kesztyű*, *cérna*, *fajlandis*, *fekete ón*, *fertálmázsa*, *gálickő*, *gesztenye*, *gombostű*, *gyűrű*, *hatvanas skárlát*, *hüvelykés*, *közgránát*, *közlondis*, *krakkai kárpit*, *lembereg*, *lembberger*, *lengyel kés*, *mindenféle nitra*, *nyúlbélés*, *ónos kapocs*, *ókulár*, *paraszt tű*, *sárga baraszalai*, *selyem övecske*, *szekfű*, *térdkötő*, *törökselyem*, *üveg pincetok*, *varrótű*.

(Folytatjuk.)

SZABÓ T. ATTILA

NYELVJÁRÁSOK

A palatalizáció az északi nyelvjárásokban

1. A magyar nyelvudományban régóta ismeretes az a tény, hogy a nyelvterület északi nyelvjárásaiban a *t, d, n, l* elsősorban *i* (ritkábban *í, ü, ú*) előtt palatalizálódik (*szeretyi, gyinnye, kenyi, réggelyig* stb.). A jelenségről BALASSA a következőket írja: „Ez a hangváltozás a palóc nyelvjárások jellemző sajátása, s megtaláljuk az egész északnyugati nyelvjárásterületen. Egyedül ez a nyelvjárásterület, amely ennyire kedveli a palatalis ejtést, őrizte meg az *ly* hangot” (MNYj. 126).¹ HORGER (MNYj. 102) szerint is: „Az északnyugati nyjt.-en (a felső Dunához közelebb eső részek kivételével) *t, d, n, l* rájuk következő *i, í, ü, ú* előtt mindenütt palatalizálódott”. Némileg óvatosabban fogalmaz KÁLMÁN BÉLA (Nyj. 45–6)²: „Az egész palóc nyelvjárásban, egyes szavakban még ezen túl is a *t, d, n, l* mássalhangzók palatalizálódnak *i, í* és a *t* hang *ü, ú* előtt is”. Hasonlóképpen BENKŐ LORÁND (MNYjt. 99): „Nyelvterületünk északi vidékein: a palóc és a jász nyelvjárástípusokban a *t, d, l, n* hang *i, í* előtt (a *t* hang *ü, ú* előtt is) rendszerint palatalizálódott”.

2. A nyelvAtlasz anyaga lehetővé teszi, hogy a palatalizáció jelenségét szinkrón anyagon földrajzi, fonetikai, morfofonetikai szempontból egyaránt megvizsgáljuk, és mintegy ellenőrizzük az idevágó eddigi megállapítások helyességét, e megállapításoknak a mai nyelvállapotra vonatkozó érvényességét. Már most megjegyzem azonban, hogy a nyelvAtlasznak a palatalizáció jelenségét tükröző anyaga nem elég gazdag ahhoz, hogy a kérdést a feltétlenül kívánatos részletes bontásban, típusonként kellő számú adaton elemezhesük, illetőleg az így kapott eredmények a vizsgált adatoknak az egyes típusokra eső csekély száma következtében nem lennének eléggé megbízhatóak. Mindenképpen elegendő azonban ez az anyag ahhoz, hogy a palatalizáció főbb törvényszerűségeit megismerhesük belőle, és a jelenségre vonatkozó eddigi ismereteinket bizonyos részeken módosíthassuk, pontosabbá tehesük. Ezek a módosítások a következők:

A) A palatalizáció jelensége ma a nyelvAtlasz tanúsága alapján — elsősorban a legtípusosabb *t, d, n, l + i* kapcsolat esetében — kisebb területen található meg, mint ahogy BALASSA, HORGER, KÁLMÁN leírásai mutatják. Az úgynevezett „keleti palóc”, tehát kb. az Ózd—Rozsnyó vonaltól keletre eső palóc típusú nyelvjárásokban a palatalizációnak ez a típusa ismeretlen. Ezen a területen a főnévi igenévképző is *-ni* alakú, amely pedig még a dunántúli nyelvjárások nagy részében is *-nyi* (bizonyos igék mellett *-nya*) formában él. Hasonlóképpen *-ni* alakú az ’-ékhöz’ jelentésű helyhatározórag is (*biróni* ’bíróékhöz’, ’a bíró családjához’). A keleti palócban ismeretlen az *ly* fonéma, az *ly*-lyel írt szavak igen nagy többségükben *j*-s ejtésűek. A palatalizáció nem jellemző a BALASSA kijelölte északnyugati nyelvjárásterület nyugati sávjára, tehát a Pozsony környéki ő-ző területekre, illetőleg a Csallóközre sem. Ugyanakkor a Duna vonala nem tekinthető a

¹ Az északnyugati nyelvjárásterületet BALASSA (i. m. 75) így jelöli ki: „Ez a nyelvjárásterület magában foglalja egész északi Magyarországot, Abauj és Zemplén megyétől nyugatra. Határai északról és nyugatról a tót terület, keletről a zemplén-abauji nyelvjárás, délről a Tisza és a Duna. Lenyúlik ez a nyelvjárásterület a Duna és a Tisza közébe is, magába foglalva Pest megye északi részét le egész Abonyig és a Jászságot”. Hasonlóképpen HORGER is (vö. i. m. térkép).

² KÁLMÁN (i. m. 80) szerint: „A palóc nyelvjárástípushoz sorolható a nyelvterület északi pereme a Vágtól keletre, a Dunától és a Budapest—Cegléd—Szolnok vonaltól északra fekvő terület a Tiszáig és Borsod megye keleti határáig.”

jelenség merev határának, mert a Duna-kanyarban a Duna jobb partján fekvő Pilismaróton (E-5) is igen erős a *t, d, n* palatalizációja *i* előtt (az *l*-é azonban ismeretlen).

B) Az említett négy mássalhangzó palatalizációja *i* előtt területileg nem azonos. Az *l*-é jóval kisebb, mint a másik háromé. Csak azokban a nyelvjárásokban található meg, amelyekben az *ly* fonéma él, de jelentkezése itt sem mechanikus. A magyar nyelvvel szemben az Ipolytól nyugatra fekvő kutatópontjain többé-kevésbé rendszeresen csak Nyitragerencsér (Csz-3) nyelvére jellemző.

A *t, d* palatalizációja *i* előtt területi szempontból igen sok hasonlóságot mutat. Úgy látszik azonban, hogy egyes nyugati perempontokon (Csz-2: Vága, 8: Sókshelöce, 12: Martos) a *d* palatalizációja néhány morfémban még jelentkezik, a *t*-é nem. Az északi peremekon (pl. Csz-21: Csucsom) pedig éppen fordított a helyzet: a *t*, valamint az *l* palatalizációja anyagomból adatható, a *d*-é nem. Ez a kérdés azonban gazdagabb anyagon részletesebb vizsgálatot kíván még. Az *n + i* kapcsolatra olyan kevés adat van az atlaszban, hogy a jelenség területi realizálódását illetően még az egészen óvatos következtetések levonására sem vállalkozhatom.

C) A palatalizáció az azonos típusú hangkapcsolatok (*t + i, d + i, n + i, l + i*) esetében sem magára a hangkapcsolatra, hanem magukra a hangkapcsolatot hordozó egyes morfémkra, illetőleg morfémkapcsolatokra jellemző, például a *dió* szóban teljesen más területen jelentkezik, mint a *disznó*-ban. (Ennek részletezését lásd a 4. pontban).

D) A palatalizáció vizsgálatában mindenképpen célszerű elkülöníteni az *i*-t a másik három: *í, illetoleg ü, ű* magánhangzótól. Az *i* szerepe ugyanis ebből a szempontból területi vonatkozásban, a realizálódás gyakoriságát illetően is erősen más jellegű. Nem csupán az *ü, ű* palatalizáló hatása korlátozott (csak a *t* esetében érvényesülhet, ahogy KÁLMÁN is, BENKŐ is utal rá), hanem — bár némileg más módon — az *í*-é is. Sokkalta kevésbé rendszeres, jóval kisebb területen, sokkal inkább szórványosan jelentkezik, mint az *i*-é.

E) Terminológiai szempontból nem egészen szerencsés, ha a palatalizáció jelenségét a „palóc” nyelvjárásokhoz kötjük. Nem csupán azért, mert a keleti palóc nyelvjárásokra a *t, d, n, l* palatalizációja *i* előtt nincs meg, hanem azért is, mert „palóc”-nak a mindennapi szóhasználat szerint azokat a nyelvjárásokat szoktuk nevezni, amelyekre jellemző az *a* fonéma illabialis (*á* típusú), illetőleg az *á* fonéma labialis (*ā* típusú) ejtése. A palatalizáció viszont olyan nyelvjárásokban is megvan a jelenséget tükröző terület délkeleti részén és délnyugati sávján, amelyekben a „palóc” *á, ā* hangok ismeretlenek.

F) BALASSA (i. h.) szerint csak a palatalizációt erősen kedvelő északnyugati terület őrizte meg az *ly* hangot. Ez a megállapítás némi kiegészítésre szorul, ugyanis az *ly* fonéma él néhány dél-erdélyi kutatópontunkon (Ro-16: Vajasd, 18: Lozsád, 19: Oltszakadát) is. Ezekben a nyelvjárásokban azonban a palatalizáció ténye ismeretlen. Nincs meg az *ly* fonéma Barslédce (Csz-4) Sókshelöce (Csz-8), Zsitvabesenyő (Csz-9), Nagyölved (Csz-13), Pilismarót (E-5) pontokon. Ennek ellenére a *t, d* palatalizációja nagy részükben számottevő. Az azonban kétségtelen, hogy az *l* palatalizációja csak ott jelentkezik, ahol az *ly* fonéma is él, vagyis a palatalizáció asszociatív kötöttségű hangot — anyagunk szerint — egyetlen nyelvjárásban sem produkál.

3. Az A)–C) pontban tett megállapításokat a mellékelt négy ábra — véleményem szerint — meggyőzően igazolja. Ennek ellenére célszerűnek látom, hogy az ábrákat bizonyos kommentárokkal kiegészítsem. Először is néhány általános jellegű, mindegyik ábrára vonatkozó megjegyzést teszek.

A) Az izoglosszák kijelölésekor nem voltam tekintettel az adat szociális értékére, tehát arra, hogy a palatalizált forma önmagában van-e adatolva, egyenrangú változat-e az apalatalis megoldású alak mellett, esetleg ritka vagy kiháló jellegű formának van-e minősítve, vagy éppen az apalatalis változat újabb vagy ritka jellegű-e. Ha az izoglossza

határolta területen belül valamelyik kutatóponton nincs palatalizált típusú adat, azt az ábrán jelölöm, illetőleg több adatra vonatkozó izoglossza esetében a szöveges magyarázatban jelzem.

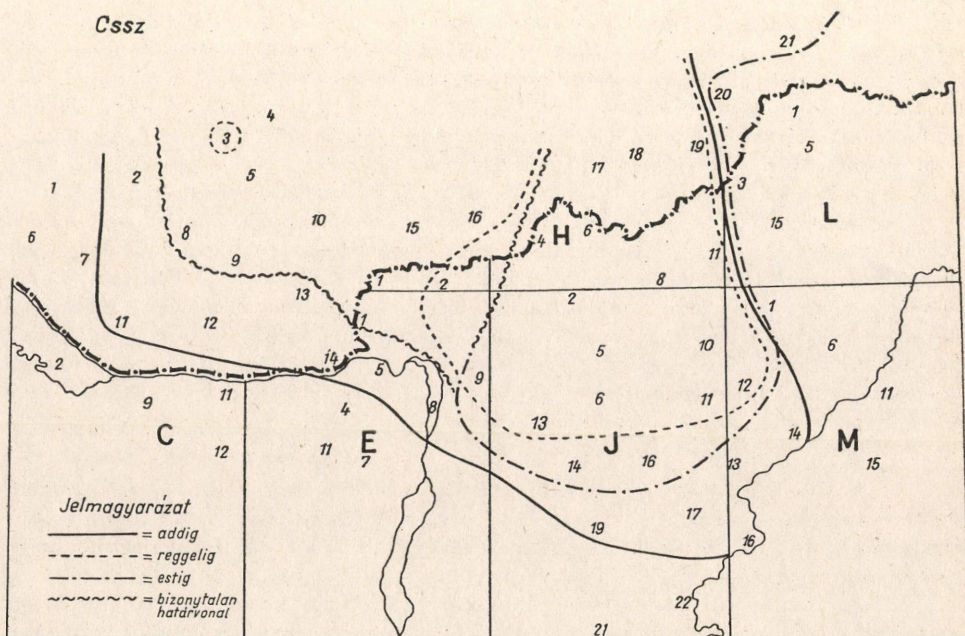
B) Szinte kizárólag az $l + i$ hangkapcsolat esetében — különösen a jelenség peremterületein — nem ritka az enyhén palatalizált (l' -el jelölt) megoldás. Az ilyen adatokat az ly -es írásúval azonos értékűnek vettem az izoglossza kijelölése szempontjából.

C) Az egyes izoglosszák értékelésében bizonyos fokig figyelembe kell venni a nyelvatlasz anyaggyűjtésében is szükségszerűen jelentkező esetlegességet, a véletlen bizonyos mérvű szerepét. Amikor két szó izoglosszája között csupán egy-két ponton van eltérés, számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy a jelenség az illető ponton talán már kiháló jellegű lévén, a gyűjtők a megkérdezett adatközlőktől nem kaptak rá adatot. Tehát a hiányzó alak mint igen kis megterhelésű változat esetleg ezeken a pontokon is élhet.

D) A magyar nyelvatlasz kutatópont-hálózata nem teljes sűrűségű, ezért az izoglosszák a jelenség határát csak hozzávetőleges pontossággal tükrözik. Teljes sűrűségű kutatóponthálózaton végzett gyűjtés esetében az izoglosszák itt-ott minden bizonnyal némi eltérést mutatnának, vonaluk sok esetben feltehetően nem lenne annyira egyenes, mint a mellékelt ábrákon.

4. A következőkben nézzük meg részletesebben az egyes ábrákat!

A) Az 1. ábra világosan mutatja, hogy egyazon toldalék ($-ig$) előtt is lényeges eltérés lehet a három szóvégi mássalhangzó (d, t, l) palatalizálódása között területi szempontból. (Szóvégi $n + ig$ kapcsolatra nincs adat az atlaszban.) Az is világosan kiderül az ábra izoglosszáiból, hogy az l palatalizációja jóval kisebb területre jellemző, mint a d -é vagy akár a t -é. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az *estig* izoglosszája a t palatalizációjáról nem ad egészen világos képet, ugyanis az északnyugati részeken az *estelig* ~ *estélig*

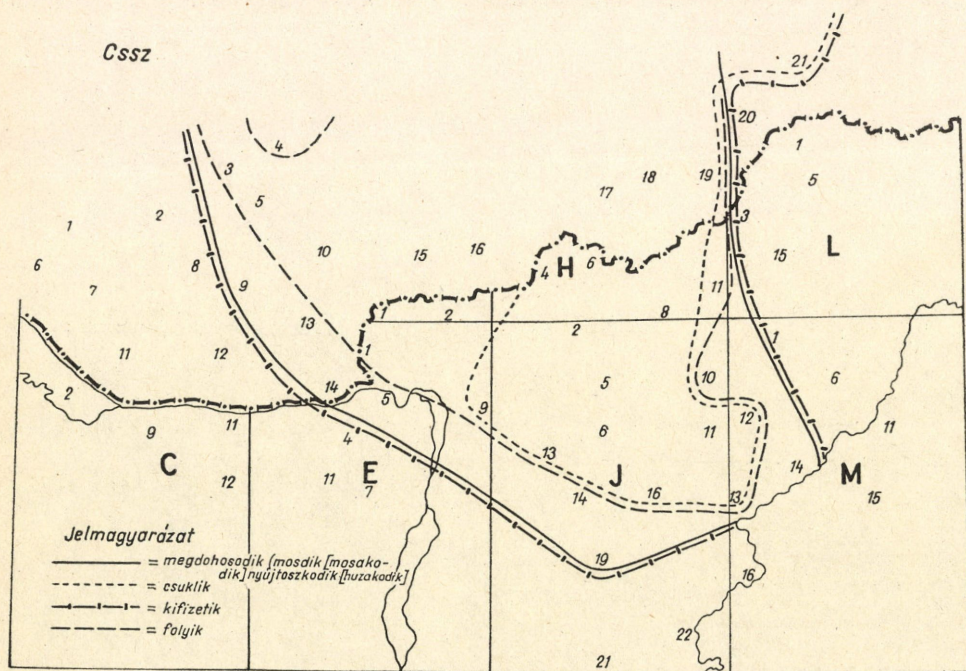
1. ábra

alak használatos. (A - . - . - izoglosszavonalat felváltó ~ ~ ~ ~ vonal északi és nyugati ága ezt a területet öleli körül.)

A 2. és 3. ábra szintén mutatja, hogy azonos szóvégi mássalhangzó és azonos toldalék kapcsolata esetén (*d, l + ik; t, l + i*) a palatalizáció területe a mássalhangzókra jellemzően lényegesen mértékben eltérhet.

B) A 2. ábrán a szóvégi *d, l + ik* e. sz. 3. sz. igei toldalék) kapcsolódását vizsgáltam. A *d* végű igék (*megdohosodik, mosdik ~ mosakodik, nyújtózkodik ~ huzakodik*) izoglosszája pontosan egybeesik. Az izoglossza határolta területen belül mindegyik ponton van az ott élő morfémára *gy-s* ejtésű alak. Mindössze annyi az eltérés közöttük, hogy a *megdohosodik* esetében az M-16 és a Cssz-20 kutatópontokon a *d-s* megoldású főváltozat mellett van egy-egy ritkának minősített, enyhén palatalizált ejtésűnek (*d'*) jelölt változat is.

A szóvégi *l + ik* kapcsolatban ismét jóval kisebb területre jellemző a palatalizált megoldás. A *csuklik* szóról meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy az Ipoly-könyöktől északnyugatra a *csukik* változat a főtípus. A kutatópontok többségén *l-es* változat is jelentkezik ugyan, palatalizált megoldás azonban nem. Tájékoztatásul megadtam a *folyik* ige *ly* fonémájának az izoglosszáját is, és ez világosan mutatja, hogy a nyugati részekben az *l* palatalizációjának elmaradása nem függ össze az *ly* fonéma meglétével vagy hiányával. A *csuklik* szó palatalizált megoldású változatának izoglosszájával nagy területen egybeesik a *villámlik*-é. Az Ipoly kelet–nyugat irányú folyásának távolabbi környékén azonban a *villámlik* alak él. A déli–délkeleti részekben az *ellik* szó palatalizált megoldása lényegében szintén ugyanazokon a pontokon jelentkezik, mint a *csuklik*-é. Az északibb részekben azonban a *csikózik* használatos ebben a jelentésben. Így a *villámlik*

2. ábra

és az *ellik* szavak a szóvégi *l + ik* toldalék kapcsolatát illetően az *l* palatalizálódása területének kijelölésében csak korlátozott mértékben használhatók fel.

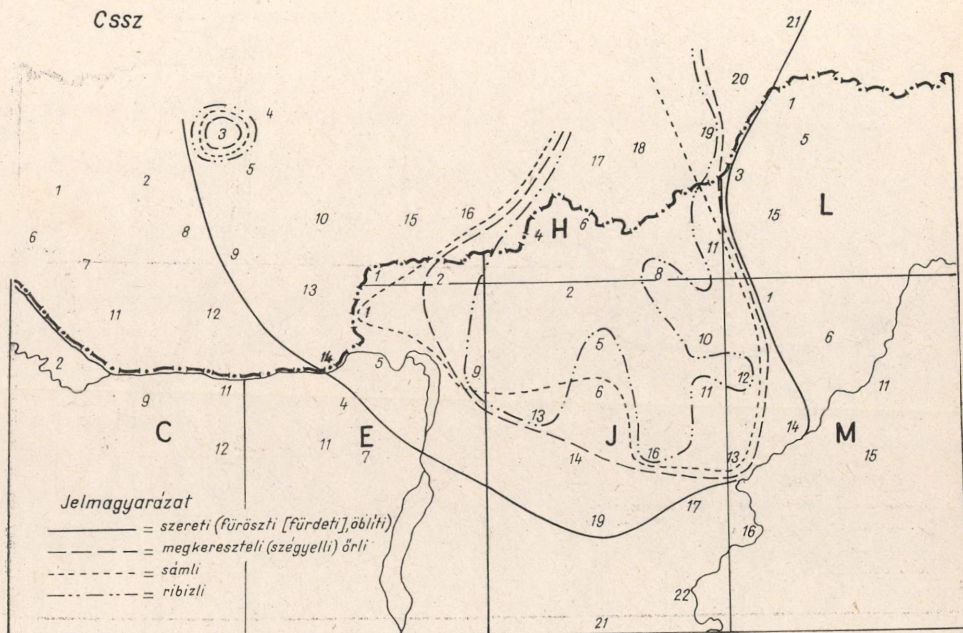
Az atlasz anyagának címszavai között szerepel a *gyónik* ige is. Ez azonban a vizsgált terület nagy részén nem ikes megoldású (*gyón, gyovon, gyohon* stb.). Ha az ikes változat is megjelenik, az *n* többnyire palatalizálódik.

Összehasonlítás végett ugyanezen az ábrán közlöm az (*ök*) *kifizetik* szó palatalizált megoldásának izoglosszáját is. Ez nagy területen pontosan egybeesik a *megdohosodik* stb. típusával, s csak északkeleten (Csz-21) tér el tőle. Ott viszont a *csuklik* izoglosszájával azonos.

C) A 3. ábra részben olyan tanulságokkal szolgál, mint a 2., a *megdohosodik* stb., *csuklik* stb. viszonylatában. A *szereti, fürdeti ~ fürösztli, öblíti* szavak palatalizált megoldásának izoglosszája lényegében azonos. Az izoglossza határolta területen belül a *szereti*-nek minden ponton van palatalizált — szinte kivétel nélkül *ty-s* jelölésű — változata. A *fürösztli*-nek nincs a Csz-5-ön, az *öblíti*-nek a J-19-en és a Csz-21-en. (A két utóbbi ponton a jelenség egyébként is már erősen ingadozó.)

Ismét jóval kisebb területen jelentkezik a palatalizáció az *l + i* kapcsolatban. Az ábra izoglosszája a *megkereszteli* alakra vonatkozik. A *szégyelli* ettől abban tér el, hogy a H-11-en és a Csz-19-en, az *örli* abban, hogy a H-2-n és szintén a Csz-19-en nincs palatalizált változata.

Az ugyanezen az ábrán közölt *sámtli* és *ribizli* izoglosszája pedig már azt bizonyítja, hogy fonetikailag sok szempontból hasonló hangkapcsolat esetében a palatalizáció mennyire magára a morféma jellemző. De még jobban mutatja azt a tényt néhány más, az ábrán nem közölt adat. Így az a tény, hogy a *kilincs, kalincs* szóra az atlasz anyagában egyetlen palatalizált adat sincs; még csak az *l*-es megoldásra sem. De egészen szórványos a palatalizált változat a *liba, kisliba* szavakban, valamint a vizsgált terület déli részén élő *lípe* 'lepke' szóban is.

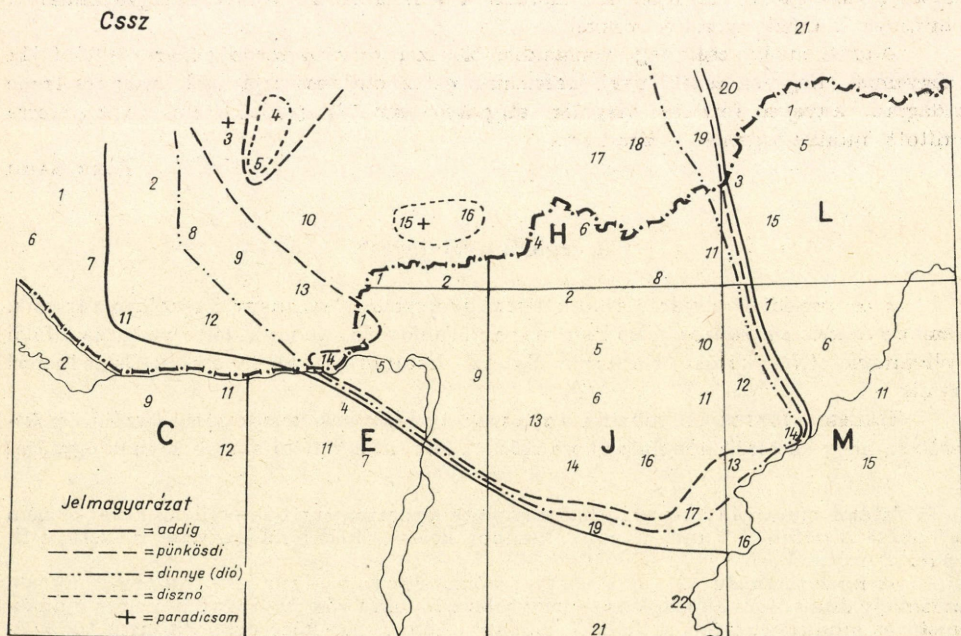
3. ábra

D) A 4. ábra szintén azt tükrözi nagyon szemléletesen, hogy azonos típusú hangkapcsolat esetében a palatalizáció megtörténte vagy elmaradása mennyire nem magára a hangkapcsolatra, hanem a hangkapcsolatot hordozó egyes morfémákra jellemző. A *dinnye* szó például igen nagy területen *gy-s* ejtésű. Hasonlóképpen a *dió* is, amely az előbbtől mindössze abban tér el, hogy a Csz-8-on nincs, a J-19-en pedig van *gy-s* változata. Mindkettőjüknél némileg nagyobb területre jellemző az *aggyig*, némileg kisebbre a *pünkösdi* típusú alak. Ugyanakkor a *gyisznó* forma csak néhány északnyugati perempontról ismeretes, a *paradicsom* pedig ugyaninnen még kevesebb pontról.

De hasonló tapasztalatokkal szolgál a *t + i* kapcsolatnak néhány, az ábrákon nem szemléltetett adata is. Mint láttuk, a *szerteti*, *kifizetik* alakok esetében a palatalizáció igen nagy területen él. A *tinó* szó palatalizált megoldására pedig csak a Csz-4-ről van egy kihalónak minősített adata az atlasznak; a *tíló* szóra az eredeti gyűjtésben a Csz-16-ról, de az ellenőrző gyűjtés ezt sem erősítette meg. S csak eléggé elszórtan jelentkezik a palatalizált megoldás a *tiktéket* ~ *tiktékét* alakban is.

5. Az említett másik három magánhangzó (*i*, *ü*, *ű*) esetében viszonylag kevés olyan adatunk van, ahol a palatalizáció realizálódhat, tehát az illető magánhangzót *t*, *d*, *n*, *l* előzi meg.

A) Az *i* palatalizáló hatása azon a területen belül jelentkezik csak, ahol az *i* is palatalizál, de a jelenség realizálódása még több esetlegességet mutat. A *tíz* szóra csak a Csz-4-en van *tyíz* változat, bár a szó az egész vizsgált területen hosszú *i*-s ejtésű. Az Ipolytól nyugatra él a *tíló* szó, de a *tyíló* változatra szintén csak a Csz-4-ről van adat. Nagyjából a Zagyva–Tarna távolabbi vidékén, északnyugatra Szécsény környékéig él a nyelvjárási *tiktékét* alak. A *tyiktékét* megoldás azonban Eger vonalától délre már nem jellemző. Nyitra környékén található meg a *nyíz* 'néz' alak (Csz-3, 4, 5). A *néz* ige azonban csak az Ipolytól nyugatra *i*-ző megoldását.

4. ábra

B) Körülbelül a Balassagyarmat—Budapest—Szolnok—Tisza—Sajó-torkolat—Miskolc—Kassa határolta területen él a *tetyű*, *tetyűk* változat, tehát kelet felé némileg nagyobb területen, mint ahol az *i* palatalizáló hatása ma is megvan. Adott esetben a *t* palatalizálódása minden bizonnyal a rá következő *ű* hatásával magyarázható, de a palatalizált megoldás a megjelölt területen általános a *v*-s formában is: *tetyves*. Kelet felé nagyjából ugyanitt, nyugat felé azonban jóval nagyobb területen (a Dunától északra a Cszs-1, 6, 7 kivételével mindenütt, sőt a Dunántúl északkeleti pontjai közül az E-7-en is) megtalálható a *tyűkőr*, illetőleg *gyűkőr* típusú forma. A *tűz* szónak azonban csak Nyitra vidékén (Cszs-3, 4, 5), illetőleg a Cszs-16-on él a *tyűz* változata. Ugyanitt a *tyűzet* is. Nagyjából a Duna és a Zagyva közötti területen él a *színyű* alak, de ugyanez megvan az Almásfüzitő—Budapest—Duna határolta területen is. Az Ipoly-könyök távolabbi környékén viszont a *színyő* forma az általános; a Zagyvától keletre *színű*. Az *ny*-es ejtésű területről nem ismeretes előttem az alapszó formája. Éppen a *színyő* forma alapján lehetséges azonban, hogy az *ny*-es megoldás már magában az alapszóban is jelentkezik. A *tücsök* a vizsgált terület nagy részén *trücsök* alakban él, de a délkeleti részekben eléggé általános a *tücsök* alak is; palatalizált megoldására egyetlen adat sincs. Nagyjából hasonló a helyzet a *tüszköl* esetében is. S nincs palatalizált változata a *-tű*, *-tül* ragnak, valamint a *tüle*, *tületék* határozószónak sem, bár mindegyik él a palatalizációra erősen hajlamos területnek eléggé jelentős részén.

6. Az a kép, amely a palatalizációra vonatkozóan a fentiekből kirajzolódik, a mai állapotot tükrözi. Úgy gondolom azonban, hogy azok az eltérések, amelyek a régebbi leírások, illetőleg a mai állapot között mutatkoznak, nem tekinthetők szükségszerűen és minden esetben valamiféle újabban bekövetkezett változásnak. Bizonyos esetekben minden bizonnyal ezzel is számolnunk kell, mégis úgy gondolom, hogy ezeknek a régebbi leírásoknak többnyire eléggé általánosító megállapításai sokkal inkább a rendelkezésre álló anyag hézagosa, részletes elemző munkára kevésbé alkalmas voltával magyarázandók, mintsem a korabeli nyelvi tényekkel.

A fenti, inkább csak nagy vonalakban felvázolt törvényszerűségek arra is felhívják a figyelmet, hogy az északi nyelvjárásoknak ezt az érdekes sajátosságát érdemes lenne gazdagabb anyagon részletes vizsgálat tárgyává tenni. Meggyőződésem, hogy az erre fordított munka megérné a fáradságot.

IMRE SAMU

A ceglédi nyelvjárás*

1. A ceglédi nyelvjárás a duna-tiszai nyelvjárás Pest megyei részéhez tartozik. Északon és keleten palócos, felső Pest megyei (Tápiószele, Abony), délen pedig az alföldi nyelvjárással (Nagykőrös) érintkezik. Nyugati határán a sváb lakosságú Ceglédbercel fekszik.

BALASSA JÓZSEF azt mondja a magyar nyelvjárások keletkezéséről szóló értekezésében, hogy „a török hódoltság kora előtt . . . az Alföldön élő magyarságnak egységes

*Némi mutatvány a szerző hátrahagyott kéziratanyagából. Nyilván korai és nem befejezett a gyűjtés. TÚRI KÁROLY későbbi keletű (1930.) feldolgozása mellett is figyelmet érdemel.

A nyelvtudomány jóval többet köszönhetett volna igen jeles tudóstársunknak, ha némely általa — és általunk is — nagyrabecsült tényezők nem vették volna munkacseréjét és munkakészségét kelletnél jobban igénybe, bár közérdekű, de nem tudományos feladatok kiszolgálásához.

nyelvjárása volt, melynek egyenes folytatása a Dunántúl déli részén Somogy, Baranya megyékben máig is megmaradt szintén *ö-ző* nyelvjárás" (Ethn. IX, 196). Ezt az egységes nyelvtérületet nagyon megzavarta, megbontotta a törökdélülés. A török hódoltság elmúltá után egész vidékek lakatlanul maradtak; az ilyeneket telepítésekkel igyekeztek ismét népessé tenni. „Czegléd a török uralom alól lakott, de nagyon elpusztult és előző nagyságához képest népességében nagyon megfogyatkozott helykép került ki” — mondja GALGÓCZY Pest megye monográfiájában (Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye monographiája. Bp., 1876—77. III, 212). Nagykőrös és Kecskemét, ha elpusztultak is, mindig újra gyarapodtak a töröktől zaklatott környék falvaiból (Ethn. IX, 193). Buda visszafoglalása után (a törökök visszavonulása alkalmával) a pusztító török elől Cegléd lakói is Nagykőrös és Kecskemét pusztáira menekültek (TAKÁCS JÓZSEF, A ceglédi ev. ref. egyh. tört. 17). A XVIII. század elején még egy utolsó megpróbáltatást kellett a város lakosainak elszenvedni. Ez volt a rác. A Rákóczyhoz pártolt Ceglédet 1707-ben megtámadták a rácok, a nép nagy részét leölték, vagyonát elrabolták. E súlyos csapás után „az inséget sokan kiállani nem tudván elszéledtek s helyökbe a Mátra vidékéről jöttek új lakosok, leginkább tótok. — Ezek . . . protestánsok voltak.” (TAKÁCS i. m. 19.) Az egész török korban tisztán protestáns volt a város lakossága. A XVIII. század elején az óbudai Clarissa-apácák, akiknek Cegléd a török idők előtt már 1368-tól birtokuk volt, katolikus jobbágyokat telepítettek be, újra szervezték az uradalmi kezelőséget, és „ennek tisztartója Szalmaister Miklós volt különösen az, aki az 1743 körüli években számos katolikus jobbágyot telepített a városba” (HÜBNER EMIL, A ceglédi róm. kath. egyh. tört. 11). [»Megkérdezni Hübner!«: a margón.] Honnan telepített, nem tudjuk; valószínű, hogy palóc területről. MARCZALI azt mondja (Magyarország II. József korában I, 238), hogy a XVIII. századi telepítések az Alföldön Heves, Borsod környékéről valók [?]. [»Nem pontos idézés!«: a margón.] Ezenkívül a nyelvi bizonyítékok is azt mondják, hogy amint a protestáns lakosság egy része, úgy a katolikusok is a Mátra vidékéről valók.

2. A nyelvjárás jellemző sajátosságai röviden a következők: 1. Az *ö-zés* csak egyes szavakban és szóvégi *l* előtt szakítja meg az *ë-zést*, különben pedig annyira idegen a ceglédi ember előtt az *ö-zés*, hogy ezt a kőrösit gúnyoló mondást: *ögyé könyeret möggyé, ha nem kő, tödd é, maj mögöszöd röggé*, hibátlanul csak ritka ceglédi tudja elmondani. — 2. Az igeragozásban a fölszóllító mód többes 3. személyében zárt kötőhangzó van: *varjonak [varrjanak ? — P. D.]*, *egyének, süssönek*; az *-ít* képzős igék fölszóllító módja *j*-vel is elfordul az általánosabb *-ts* helyett: *taníjj* vagy *taníccs*, *meríjj* vagy *meríccs*. — 3. Az eredeti *é* egyes esetekben *i*-re változott; az eredeti *é* mindig *é*. — 4. Az *i*, *u*, *ü* egyes tőszótagokban megnyúlik. Az *-ú*, *-ü* és az *-ít* képző mindig hosszú. — 5. Az *i* palatalizáló hatása csak egyes szavakban érvényesül, mint: *szurgyik*, *lagyik*, *szungyikál*. A *t*-t sohase palatalizálja az *i*, erről a jász hangváltozásról ez a s z o k á s m o n d á s járja: *Jászapatyín hirdetyik, hogy a pipa tiltatyik, aki rajta kpatatyik, huszmdtig vágatyik*. Ceglédi ember furának és falusiasnak mondja az ilyen beszédet. — 6. Az *üttem*, *vettem* alakok is járatosak *ütöttem*, *vettettem* helyett. — 7. A *-vá*, *-vé* nem illeszkedik: *bétyaré vát*. — 8. Az *l* sok esetben elvész, de névszó végén mindig megmarad.

Hangtani sajátosságok

1. A hangok képzése.

A magánhangzók ugyanolyan képzésűek, mint a köznyelvben. A köznyelv hangjain kívül a más nyelvjárásokban is közönséges *é*, *á* és az *ë* használatos. Az *é* és *á* [l előtti — P. D.] pótlónyújtás alkalmával hallható: *evvé*, *avvá*, *ére*, *ára*, *émént*, *émet*, *hána*, *nyána*, *fána*. Az *ë* általában ugyanazon esetekben járatos, mint a köznyelvben: gyakran előfordul egyéni sajátságként a rendesnél zártabban képezve is, például *embër*, *vëgyën*.

A mássalhangzók közül hiányzik a palatalis *ly*, helyette általánosan *j*-t képeznek: *sejëm, mïjen, kesej, bagoj*.

Kettőshangzói nincsenek a nyelvjárásnak, még az *-aj* végzet is *-é (-éj)*-vé fejlődött ezekben: *gané, karé, paré, taréj*.

2. A hangok változásai.

A) Minőségi változások.

Magánhangzók.

1. A függőleges nyelválás változása.

Köznyelvi nyíltabb hangzó helyén zártabbat találunk a következőkben: *u ~ o*: a tárgyatlan igeragozás fölszólitó módjának többes 3. személyében: *aggyonak, szárjonak, vágjonak*; — továbbá a következő szavakban: *borozda, halováⁿ, hombár, komra, kérésztükocsú* (kasul), *lappong, lábos, magos, osztáⁿ potkáⁿ, vacsora*. — *e ~ ö*: az ilyen igealakokban: *verjének, végyének, széggvények* (vö. *a ~ o*). — *e ~ ö*: a tárgyatlan igeragozás fölszólitó módjának többes 3. személyében, ha magas ajakhangzó van a tóban: *fűccsönek, főzzönek, kűggyönek, újjönek, készűjjönek, öröjjönek* — és ebben a szóban: *főjhd*. — *o ~ u*: a birtokos személyragozás többes 3. személyében: *lovuk, apjuk, várassuk*; — ezekben a szavakban: *bukor, bujtár, bugyburikul, csuport, csurdul, fujt, durung, hun, kukurikul, hajul, kuffér, mustoha, pirítus, szagul, sunka, urbán*. — *ó ~ u*: a *-ból, -tól, -ról* ragokban általános: *házbu, szalmátu, partru*; — egyes szavakban: *fíru, hërnyu, kancsu, nyoszoju láⁿ, úta, rúza*. — *ö ~ ü*: a többes 3. személyű birtokragban: *fülük, szemük, kertjük, főggyük*; — egyes szavakban: *cüvek, gyükér, gyün, lüvödöz, türül, üsztöke*. — *ö ~ i*: *sítü, girü, sirüⁿ* (a *ló sirünyne*). — *ó ~ ü*: a *-ból, -tól, -ról* ragokban, például *kerbü, víztü, kerítésrü, — bü, csü, düll, elü, fölü, fenü, kisu, mellü, lü, megü, ü, gyéplü*. — *ë ~ i*: *bilindék, igényës, tünemüⁿ, vetemüⁿ, teremtmüⁿ, fösüⁿ, köszüⁿ, törüⁿ, legüⁿ, lepüⁿ, szégüⁿ, Birüⁿ, igü, dicsü, kisu; a -ként rag mindig -kint: eggyenkint, apródonkint*; — a következő szavakban: *árnyük, bugyburikul, egisz, emiszt, fehü, finü, girizd, gyükiny, herül, imëjég, keüj, kik, kilis, kün, kinszerü, kinyës, kisik, kisu, kisz, kive, lip, mejjük (a kert mejjükinn), nümët, nüz, piz, segü, sítü, tenyüsz, természet, vikony, vün, tüp*. — *e ~ i*: *kilis, girizd, messzü, telü, eriszt, eriggy*.

Köznyelvi zártabb hangzó helyén nyíltabb található ezekben: *u ~ o*: a latinból vett szavak *-um* végzetében: *almárjom, kalandárjom, páskom, petróljom*, — és e három szóban: *onoka, ökomlál, rutorányos*. — *i ~ é*: *mindég, még (müg)*. — *i ~ ë*: *nënë, gëda*. — *i ~ ö*: *ösmer, öröz*. — *ü ~ é*: *mëhej*. — *ë ~ e*: *te* a fölszólitásban *të* helyett. — *o ~ u*: *Abaⁿ, bagja, balha, kalbász* (vagy *kolbász*), *katalikus, lakadulum*.

2. A vízszintes nyelválás változása.

Magas hang helyén mély hang: *elüg, fiskáros, idább, kunyëräl, kóré, azöte, möte, ehën van ë*. Megfordítva: *abrincs, odëbb, árrebb, hamarëbb*.

3. Az ajakműködés változása.

Ajakhangzó nem ajakhangzó helyén: *ë ~ ö*: a denom. *-l* képző előtt például *szentöl, kérésztöl, remëköl, éneköl, kevesöl*, a tárgyatlan igeragozás egyes 2. személyében, például *tészöl* (vagy *tészö*), *lészöl, (lészö) hiszöl* (*hiszö*); egyes szavakban: *födél, köll* vagy *kö, Örsi, pëndöl, pöhöly, pörsöly, pör, sindöl, szög, söprü, röstöll*.

Nem ajakhangzó helyén ajakhangzó: *ö ~ ë*: *sër, vëres, mëndërgös mënkü, gyënge, bënge, bëgre, bikacsék, csëpsüg, hüës*. — *ö ~ é*: *elëbb-utöbb, tetëtü-talpig*. — *ü ~ i*: *bürge* (vagy *bürge*), *külsö, rihës, ricsekës, bikfa*. — *ü ~ i*: *hüës, nyüves* (vagy *nyüves*).

Mássalhangzók.

1. A gégeműködés változása.

Zöngéhangok zöngések helyén: *j ~ ny*: *sarnyü, varnyü, bornyü*.

Megfordítva zöngés hangok zöngések helyén: *ly ~ j*: általános; például *sejëm, mïjen, gerebbe, göjja* stb. — *l ~ j*: *majtër*.

Zöngés hangok zöngétlenek helyén: $t \sim d$: *dúr, jódsz, pünközsöd, Bálind.* — $k \sim g$: *ugácfa, bangó, gréta, gunyhó, réguta.* — $s \sim zs$: *zsajtár.*

Zöngétlenek zöngés hangok helyén: $d \sim t$: *bátok, natraguja, lapta.* — $g \sim k$: *bátok.* — $g \sim t$: *letéslegjobb, leterősebb* (csak ritkán hallhatók a rendes köznyelvi alakok helyett). — $zs \sim s$: *sindöl, sarugátér.*

2. A hangképzés helyének változása.

Ajakhang helyén foghang: $m \sim n$: *nedve, nappa* (ritkán).

Foghang helyén inyhang: $d \sim gy$: *szungyikál, gyug, térgy, gyugó, lagyik, szurgyik.* — $z \sim zs$: *csizsma* (ritkán), *zsacsó* (ritkán). — $t \sim ty$: *sergetyű, pergetyű, kallantyú.*

Inyhang helyén foghang: $ny \sim n$: *ménétke* (ritkán), *in.*

Inyhang helyén torokhang: $ny \sim n$: az *-ény* végzetben: *vetemⁿ, legiⁿ*, (de *széginny embér, leginy az a talpán*); szó közepén: *láⁿka, szégiⁿke, savaⁿkás.* — $gy \sim g$: *gönye* (ritkán).

3. Egyéb minőségi mássalhangzó-változások. $l \sim r$: *fiskáros, elódarol.* — $l \sim n$: *tanálkozik, néhun.* — $gy \sim cs$: *acsarkodik, göröncseg, varancsagos béka.* — $ny \sim m$: *torom, hum.* — $h \sim j$: *oláj.* — $gy \sim j$: *hajma.* — $j \sim gy$: *gyün, gyüvedelem, gyere.* — $v \sim j$: *szíjjok, ríjjok, híjjok.* — $r \sim l$: *cénzár.*

B) Mennyiségi változások.

Magánhangzók.

1. Hangzónyújtás.

A köznyelvi rövid *i, u, ü*-vel szemben hosszút találunk a következőkben: *cúkor, csibor, csípa, csúnya, fínom* (a MTsz. is hosszúnak veszi), *fűrés, ígír, íríg, kíván, síma, szülés* (a MTsz. is hosszúnak veszi), *szűnik, tükör, úcca.* Az *-ú, -ü* és az *-ít* képző mindig hosszú: *jószavú* (jóhangú), *nagyfülű, tanít, vegyít* stb.

2. Hangzórövidülés.

Az *-ül, -ül* képző mindig rövid: *sititül, fehirül, kerül-fordul.*

A magashangú személyragozott szavak egyes 3. személyében a ragos alakokban *-é* helyett rövid *-i* van: *kedvit, nyelvinek, vejitü, végibü, fejiné;* ugyanígy ezekben: *enyim, szurgyik, pintek;* rövid a tőhangzó a személyes névmásnak ezekben a ragozott alakjaiban: *nekem, nekéd, velem, veled* stb.; továbbá *elü, mellü, megü, felü,* de *elüllem, mellüllem, megüllem, fölüllem.* A birtokos személyragozásban az egyes szám 3. személy ragja előtt néha az *ó* helyett *a* van: *csikaja, apraja, hordaja, tallaja* [tallója. — P. D.], *adaja.*

Mássalhangzók.

1. Mássalhangzónyújtás.

Az *s, sz* végű mellénevek végső mássalhangzója megnyúltan található az ilyen ragos alakokban: *magossan, bajossan, pirossak, erőssek.*

Az *l* megnyúlik a következő esetekben: mint denom. *-l,* például *sokall, gyöngéll, röstöll;* az ilyen személyragos határozókban: *felüllem, belüllem, túllem;* — továbbá a következő szavakban: *vasalló, meszellő, talpalló, négyellő, szűgyellő, kézsellő, béllés, fullad, nyóll, föll, szóll, üll.* — Az *-n* rag hosszú, ha utána magánhangzó következik: *tanyánn élek, falumn is van okos embér, szépen összeférnek,* de rövid az *-n,* ha utána mássalhangzó jön, például *várason vagyok.*

2. Mássalhangzó-rövidülés.

Ezekben: *adü, adide, virad, vata.*

3. Egyéb mássalhangzó-változások.

Mássalhangzók elveszése.

Az *l* általában kiesik a szó közepén, ha utána mássalhangzó áll, például *tód-fód, gyümölcs, vát, páca, zód, ütet.* Megmarad azonban, ha előtte *a* vagy *i* van; például *alma, falka, balta, szalma, szilva, tilt, nyilván* (de az igékben: *hát, tanát, kajbát, nyát, fát, kinyít, nyíva*); továbbá ezekben is megmarad az *l*; *bolha, szolga* (de: *szógál és szógálló*), *szolgabíró,*

nyelv, áld, mílna, bálna, kápolna, olvas, olvasó, boldog, bölcs és az *-alom, -elem* továbbképésben: *nyugodalmas, engedelmes*. A szó végéről csak a ragozásban marad el: *észó, étté, attá, énné, vönné, aggyá, légyé*; a ragok végéről mindig elmarad az *-l*: *ajtóbu, kerbű, várasrú, oltú, kutyájú, emberű*. Az *el, föl* igekötők végéről is elmarad az *l*, ha utánuk mássalhangzó jön, például *évette a Borist, főveti a piz*. — Az *ly* elmarad ezek végéről: *tengő, Gergő, meszszo*; — az *-r*: *mé, búzájé, kenyéré, miko, akkó*.

A *t* elmarad a *-hat, -het* előtt, de megmaradása sokkal gyakoribb: *taníthat* vagy *taníhat, hzjhat* vagy *hajhat, szakíjhat, szakíhat, taszíhat, kaparihat*, de *kikítheték-é mán*. — Az *n* elmarad a *-ban, -ben* végről: *a házba vagyok, a levegőbe repked* és ezekben: *rátotta, piz*. — A *z* elmarad a *-hoz, -hez* végről pótlónyújtással: *marháho, lóho, gyerekkhó*.

SÁGI ISTVÁN

Lennek. GÁLDI LÁSZLÓ írja (MNY. LIV, 6): „A régies és tájnyelvi *lennék* változat megvan többek közt Komárom megyében is, bár a feljegyzés az *e* minőségéről nem tájékozhat: 'Lathyrus pisiformis' (MNY. XXXIX, 252)”. A GÁLDI által a fenti szóban bizonytalan minőségűnek véleményezett *e* hangokra vonatkozólag adatot tudok szolgáltatni. A GÁLDITól a jelzett helyről idézett *lennék* szóban mind a két *e* hang nyílt és rövid. Tehát így van jól: *lennék*. A szó hangalakjára adott eligazítás a GÁLDI által felhasznált adat felgyűjtőjétől származik.

DANOSI JÓZSEF

SZEMLE

Egy évtized nyelvünk normatív jellegű változatainak vizsgálatában (1960–1969.)

I.

Ez az összeállítás, értékelés és bírálat folytatása annak a szemlének, amely folyóiratunkban (MNY. LVI, 406–14, 484–92) 1960-ban „A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között” címen megjelent. Meg kell okolnom, hogy a címnek a vizsgálatok tárgyára utaló részét miért változtattam meg. A területen folytatott részletkutatások egyfelől — a nyelvtípus kialakulásának kezdeteit nyomozva — több különböző korban, különböző területen, különböző társadalmi hatókörrel érvényesülő normatív nyelvváltozatra irányították rá a figyelmet, amelyeknek egyike sem közvetlen vagy egyedi előzménye mai irodalmi nyelvünknek. Másfelől a vizsgálatok a korábbiaknál határozottabban mutatják, hogy a konkrét megjelenési formáiban megközelített eszményi nyelvtípusnak valamennyi változatát: az irodalmi és az irodalmon kívüli írásbeliséget, valamint az ezek mögött álló és részben ezeknek a segítségével magasabb rétegszintűvé csiszolódott beszélt nyelvet jelentőségének megfelelően kell értékelnünk. Ha pedig így van, akkor ennek a kutatási terület megjelölésében is tükröződnie kell.

Időben a címben jelzett korlátoktól annyiban térek el, hogy a „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” (1960.) tanulmánykötetet, amelyet kivételképpen korábbi szemlék készítésekor figyelembe vettem, ebből az összeállításból kihagyom. Pótlólag viszont felveszek két akkor kifejejtett kis dolgozatot. Teljességre különben most még annyira sem törekedhettem, mint első szemlék összeállításakor. Mentsőgemre szolgáljon, hogy ennek a jó két évtizede önállósulóban levő vagy ilyenek látszó kutatási ágának a területe rendkívül nehezen határolható körül. Nem csupán érintkezik az általános nyelvtörténet egyes ágaival, a nyelvjárástörténettel, a nyelvtudomány és nyelv művelés múltjára irányuló kutatásokkal, a mai magyar nyelv vizsgálatával, a nyelv-

műveléssel és a stilisztikával, hanem a kutatások el nem hanyagolható részét tekintve gyakorlatilag össze is folyik velük. A szemle készítője ennél fogva nagyon sokféleképpen értelmezheti és oldhatja meg feladatát. Próbaképpen utólag összehasonlítottam egy folyóiratkötet tárgymutatójának anyagát az általam készített cédulákkal. A mutatóban „irodalmi nyelv” alatt 1, más megjelöléssel 16 hely volt nyilvántartva; én e 17-tel jórészt egyező 22 helyről jegyeztem ki a sajátos szempontok miatt számon tartandó anyagot. Természetesen végül nem használtam fel valamennyi cédulát, de a válogatást csak a teljes anyag értékelése alapján csinálhattam meg. Bizonyos vonatkozásban e szemle többet nyújt, mint amit feltétlenül várni lehet tőle. Ha tudniillik csak azokat a könyvméretű tanulmányokat és összefoglaló előadásokat veszem figyelembe, amelyekről a különféle folyóiratok ismertetései már bőven adtak tájékoztatót, akkor nem sok értelmét látom a szemle készítésének. A kisebb cikkeknek számunkra értékes tanulságai pedig szinte függetlenül attól, hogy címükben vagy szövegükben mennyire jut kifejezésre az, hogy figyelmünkre számot tarthatnak. Igaz viszont, hogy ha én viszem bele a más keretek között folyó kutatások értékelésébe a normatív nyelvtípus vizsgálatának szempontjait, akkor nehéz határt vonnom. — Emellett mégis attól is kell tartanom, hogy szemlének lesznek hiányai, főként ami a szépirodalom nyelvének vizsgálatára irányuló „kitekintés”-t illeti. — Meg kell még mondanom, hogy egyes dolgozatok egyszerű fordításának vagy az itt említettnél nehezebben hozzáférhető helyen közzétett változatának, továbbá a nagyobb arányú munkák valamennyi ismertetésének a nyilvántartásáról lemondtam.

Az anyag csoportosításában némi alcímváltoztatással megtartom első szemlém szerkezetét (vö. MNy. LVI, 408). Magam is jól tudom, hogy a felosztásnak nincs egységes alapja, a szempontok egymást többszörösen is keresztezik. Gyakorlati érdekből mégis célszerűnek láttam, ha nem alakítok ki más rendszerezést. Tökéletes megoldás nem lehetséges, s e kérdésnek nem szabad a kellőnél nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk.

II.

1. Alapfogalmak. — Általános kép.

Az 1950-es évek végével irodalmi nyelvünk vizsgálatában új szakaszhoz érkeztünk: a fő vonalaiban már korábban, PAIS DEZSÓNEK előző szemlémben méltatott előadása alapján jól látott kép egyes részleteinek kidolgozására került sor. Vártuk a nagyobb arányú munkálatok eredményeinek közzétételét; ezek alapján a kutatások további kibontakozása volt remélhető.

Korábbi ismertetésemben (MNy. LVI, 408) már utaltam arra az előadásra, amelyet BENKŐ LORÁND tartott az 1959 őszi anyanyelvi műveltségünk kérdéseit megvitató pécsi konferencián irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól (AnyMűv. 221—38). Most ezzel kell kezdenem. Az előadó akkor már túl volt a felvilágosodás kori magyar irodalmi nyelvvel foglalkozó nagy könyve (1. alább a 2. szakaszban) elkészítésén. Munkája során az alapfogalmakat, a terminológiát, a kutatási terület feladatait és bizonyos formai elemek vizsgálatában alkalmazott módszereit részletesen ki kellett dolgoznia. Az általános fejezetek fő tanulságait beépítette a szélesebb körű művelt közönségnek is szánt előadásba, amely feladatának megfelelően szerényebb, de történeti vonatkozásban teljesebb és több szempontból arányosabb képet ad az irodalmi nyelv kérdéseiről. — BENKŐ pontosan kijelölte az irodalmi nyelv helyét a belső nyelvváltozatok rendszerében, s ennek megfelelően az irodalmi nyelv fogalmát mint a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára közös és egységes, eszményi és normatív belső nyelvtípusnak: a nemzeti nyelvnek írott változatát határozta meg. A szépirodalom nyelve ennek egy stiláris jellegű alkategóriája. A köznyelv a nemzeti nyelvnek beszélt változata, amely nálunk az irodalmi nyelvnél később alakult ki, normáit főként attól kapta. A két változat között kölcsönhatások van-

nak, fejlődésük szoros kapcsolata alapján véve azonos voltukat mutatja. — Az előadásnak egy másik jelentős pontja volt az, amelyben BENKŐ az irodalmi nyelv formai és tartalmi elemeinek egymástól eltérő fejlődési irányát jellemezte. Helyesírási, hangtani és alaktani vonatkozásban az integrálódás figyelhető meg, a szókészletet, mondatjelentést, stílusárnyalatokat tekintve a fejlődés a gazdagodásban, a differenciáltság magasabb fokára emelkedésben van. Tartalmi szempontból az irodalmi nyelv nem zárt rendszer, állandóan kész új elemek befogadására. — A vizsgálatok módszertani alapelveiről szólva az előadó megállapította, hogy mivel nálunk a belső nyelvváltozatok között csekély különbségek vannak, elhatároltan irodalmi nyelvi kutatásokat végezni meglehetősen nehéz és csak a kutatási módszerek kifinomításával lehetséges.

Az előadásból azt a három kérdést emeltem ki, amelyet a kutatási területen azóta végzett és a továbbiakban végezhető vizsgálatok szempontjából jelentősnek látok.

Az alapfogalmak, a különféle belső nyelvi változatok rendszerezése és a terminológia kérdései az elmúlt évtizedben több más kutatót is foglalkoztattak. Megnyugtató megoldás azóta sem következett be. A normatív nyelvtípus beszélt változatának bizonyos fokú önállósítása jól megokolható. Elvértve ugyan még találkozunk most is az *irodalmi kiejtés* kifejezéssel, s ez azt mutatja, hogy egyes kutatók alkalmasszerűleg még akkor sem érzik szükségesnek a két változat megkülönböztetését, amikor kizárólag beszélt nyelvi jelenségről lehet csak szó. Az a javaslat azonban, hogy a két fő változatot magában foglaló normatív nyelvtípust ezentúl *nemzeti nyelv*-nek nevezzük, kevésbé bizonyult elfogadhatónak. Ezt a kifejezést a közhasználat régtől fogva az idegen nyelvvél való szembeállítás esetére foglalta le. Megfelelőnek tartható egyszavas megjelölés híján legtöbbször a régi hagyományoknak is megfelelő *irodalmi és köznyelv* megjelölést alkalmazzák a megfontoltabban eljáró kutatók. De egyaránt forgalomban van a változatokat felölelő típus megjelölésére az *irodalmi nyelv* és a *köznyelv* is. Azok közül pedig, akik a *nemzeti nyelv* szerkezettel mint rétegnyelvet illető kifejezéssel élnek, többen a polgári nemzet kialakulásával hozzák kapcsolatba a fogalmat. Mindezek ellenére a terminológia tisztázatlansága csak kivételes esetekben kelt zavart.

A tárgyalt időszakban végzett kutatások a nyelvtípus kialakulásáról előző szemlémben adott képet (MNY. LVI, 409) lényegesen nem módosították. Megalapozottabbnak látszik, sőt számos részletkérdésben igazolt is az a feltevés, amely szerint a mai magyar irodalmi és köznyelv alapját képező nyelvjárások közül bizonyos keleti és északkeleti típusú változatoknak, közelebbről — nagyjából az időrendnek is megfelelően — az erdélyi, főként Kolozsvár környéki, a Szatmár és Bihar megyei, illetőleg a Kassa, Sárospatak, Debrecen vidéki nyelvjárásoknak volt legfontosabb szerepük. E területek kiemelkedő jelentősége összefügg a protestantizmus kulturális központjainak (nyomdák, iskolák) kialakulásával és megerősödésével, s az irodalmi életben fontos szerepet játszó írók és költők születési helyével. A XVI. század második felét illetően úgy látszik, hogy a gyakorlati írásbeliség volt a normalizálódás fő színtere, amelyben a keleti és nyugati területeken eltérő, de mindenütt egyaránt nagy és növekvő társadalmi hatókörű változatok alakultak. Az erdélyi regionális köznyelv korai fejlődése, megszilárdulása, magas szintre jutása a protestantizmusnak már érintett szerepén kívül a sajátos politikai és társadalmi viszonyoknak volt köszönhető. — Jelentős új szempontként merült fel a magyar irodalmi nyelvnek és más kelet-európai népek több vonatkozásban hasonló típusú irodalmi nyelvének összehasonlítása, közös szempontokat érvényesítő történeti vizsgálata.

Mint hogy a lényegesebb eredményekre vezető kutatások többsége az évtized első felében folyt, bizonyos értelemben az időszakot lezáró összefoglalásként kell méltatnunk BÁRCZI GÉZA előadását, amelyet 1965-ben Debrecenben egy művelődési tanfolyam résztvevőinek tartott „A magyar irodalmi nyelv kialakulása” címen (MNYj. XII, 3—21). A nagy szintézisek alkotója ebben az áttekintésben is önmagához méltó módon teszi köz-

kinccsé mindazt, ami a szakszerű kutatások eredményeiből leszűrhető. Az előadás nyelve és stílusa pedig elevenen példázza, hogy nyelvünk kiművelt változata valóban a legbonyolultabb tartalmak közlésében is könnyeden használható, kifogástalan kifejezőeszköz.

Az alapfogalmakkal, a terminológiával, a feladatokkal és egyéb általános kérdésekkel foglalkozó irodalom:

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára: *irodalmi* címszó 3. alatt értelmezett szókapcsolatként ~ *nyelv* (minősítés nélkül), *köznyelv* címszó (*Nyelt* minősítéssel), *nemzeti* címszó 3. alatt értelmezett szókapcsolatként ~ *nyelv* a) jelentésváltozat (*Nyelt* minősítéssel);¹ BALOGH DEZSŐ, A „mai nyelv” fogalmáról (NyIrK. VII, 243—7); BÁRCZI GÉZA, MNyÉletr. több helyen, a fenti előadás, „A nyelvjárások és az irodalmi nyelv” című fejezet (A magyar nyelv története. 1967. egyetemi tankönyv² 13—7); BENKŐ LÁSZLÓ, Még egyszer az irodalmi nyelvről (NyK. LXVIII, 449—52); BENKŐ LORÁND: a fenti előadás, válasz az előadáshoz elhangzott hozzászólásokra (AnyMűv. 303—9), FelvIr. 28—113, Bericht über die Sprachpflegekonferenz in Pécs (ALingu. X, 457—62), Оь основных чертах развития венгерского литературного языка (Annales UnBpRE. Sectio Philologica. 1961. 89—105), Einige allgemeine Probleme der Geschichte der Literatursprache (ALingu. XII, 19—52, 273—363), Die Rolle des Protestantismus bei der Herausbildung der ungarischen Literatursprache (II. CIFU. I, 65—9, 1965-ben tartott előadás, szövege 1968-ban jelent meg), „A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere” című fejezet (MNyTört. 21—93); BOJTÁR ENDRE, A kelet-európai típusú újabkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése (MNy. LX, 332—44, német nyelvű változata: StudSl. X, 405—24); DEME LÁSZLÓ: hozzászólás a pécsi előadáshoz (AnyMűv. 277—80), Az általános nyelvészet alapjai (Bratislava, 1969. 181—2); GÁLDI LÁSZLÓ pécsi hozzászólása (AnyMűv. 269—70); KAREL HAUSENBLAS pécsi hozzászólása (AnyMűv. 247—50); HUTTERER MIKLÓS: a „Nyelvöldrajz és dialektológia” című tanulmány részlete (ÁltNyTan. I, 157—9); KÁROLY SÁNDOR: hozzászólás a pécsi előadáshoz (AnyMűv. 285—7), Az *irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv* elnevezésekről (Nyr. LXXXV, 385—98), A magyar nyelv történetének főbb szakaszai (különlenyomat a Kultúra Világa 1964-i VII. kötetéből³ 40—75, ugyanez a SZENDE A.—KÁROLY S.—SOLTÉSZ K. „A szép magyar nyelv” című kiadványban 5—67); MARTINKÓ ANDRÁS pécsi hozzászólása (AnyMűv. 287—90); NAGY J. BÉLA az IrNyDolg. ismertetésében (NyK. LXV, 231); PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában (Ny tudÉrt. 25. sz. 4—24), Die Frage des »dialekt kulturalnye« und die Anfänge der ungarischen Schriftsprache (StudSl. IX, 393—417); EUGEN PAULINY, Az irodalmi nyelv stílusrétegei (MNy. LIX, 178—84); RÁ CZ ENDRE: részlet a pécsi konferenciáról való beszámolóban (Nyr. LXXXIV, 13—5); SZABÓ T. ATTILA, Irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárás (Anyanyelvünk életéből.⁴ Bukarest, 1970. 45—7, 1968-ban megjelent cikk); SZABÓ ZOLTÁN, Megjegyzések az irodalmi nyelv fogalmának vitás kérdéséről (NyIrK. VI, 135—40), A magyar irodalmi nyelv történetének korszakolásáról (NyIrK. XI, 225—33); SZATHMÁRI ISTVÁN: hozzászólás a pécsi előadáshoz (AnyMűv. 291—4), Az „irodalmi nyelv” terminus értelmezéséhez (NyK. LXVI, 425—8), Irodalmi nyelvünk kialakulásának első szakasza és a nemzetté fejlődés (Valóság 1966. 11. sz. 10—20), Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk (9—55); TOMPA JÓZSEF: fejezetek az akadémiai leíró nyelvtanban (MMNyR. I, 15—6, 26—37); TÖRÖK GÁBOR pécsi hozzászólása (AnyMűv. 294—5).

¹ Innentől a szerzők nevének betűrendjében.

² A továbbiakban: MNyTört.

³ A továbbiakban: Kny.

⁴ A továbbiakban: AnyÉl.

2. Korszakok szerint számba vehető kutatások.

Irodalmi és köznyelvünk kialakulásáról és fejlődéséről vázlatot ad néhány fentebb már számba vett írás is. Külön ki kell emelnem azonban mint legteljesebb és legigényesebb összefoglalásokat BÁRCZI GÉZÁÉÉ és KÁROLY SÁNDORÉÉ. BÁRCZINAK „A magyar nyelv életrajza” című művében (1963., 2. kiadás: 1966.) az irodalmi és köznyelv története a magyar nyelv általános történetével természetesen összefonódva található meg. A szerző főként az egyes korszakok határainál megállva ad képet a magasabb szintű rétegnyelvek alakulásának állapotáról. A könyvet ismertette SZATHMÁRI ISTVÁN (NyK. LXVI, 207—10) külön foglalkozik az irodalmi nyelv szempontjából fontosabb részletekkel. Az 1967-ben megjelent egyetemi tankönyvben is a magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintésébe (MNYTört. 487—578) van beépítve a szempontunkból érdekes mondanivaló. KÁROLY SÁNDOR fejlődésrajza (Kny. 40—75) pedig első nyomtatványaink megjelenésétől kezdve az egyes korszakok megjelölésében is a magyar *köznyelv*-ről (nála a mai normatív változatok közös neve) beszél. KÁLMÁN BÉLA ismertetésében (Nyr. LXXXIX, 248—50) méltatja e kitűnő áttekintést, különösen helyesli a korszakolást.

A továbbiakban először a nagyobb, majd a kisebb részletvizsgálatokról szólok, nagyjából a vizsgálatok tárgyának időrendjében.

A) Nagyobb munkák:

MOLNÁR JÓZSEF, A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között (1963.). A mű egy 1960-ban megvitattott kandidátusi értekezés alapján készült; a vitát IMRE SAMU (I. OK. XIX, 298—301) foglalta össze. A szerző a választott korszak valamennyi magyar nyelvű nyomtatványát megvizsgálta bizonyos helyesírási-hangtani kulesjelenségek szempontjából. Az első fejezetben írók és művek, a másodikban nyomdák szerint tárgyalja a kérdéseket. Megállapítja, hogy a nyomdász, szedő és korrektor a kéziratokat vagy változatlanul hagyja, vagy szórványosan és következtelenül változtat rajtuk, vagy következetesen igyekszik javítani. Az egységesítés központja a század harmadik negyedében Kolozsvár, Heltai Gáspár nyomdája. Heltai halála után, a következő negyedben ez a központ a Felvidékre tevődik át, s ez fontos következményekkel jár a század végére alapjaiban megszilárduló normatív nyelvtípus szempontjából. — Az ismertetések közül bíráló szempontjaival kiemelkedik HEXENDORF EDITÉ (MTud. 1964. 337—9) és PÁLFALVI ÉTELKÁÉ (Népr. és Nytud. VIII, 90—2). A bíráló észrevételek a szerzővel szemben túl szigorúak, amennyiben egy részük a területen folytatott egyéb vizsgálatokra is vonatkoztatható.

PAPP LÁSZLÓ eredményesen folytatta korábban megkezdett vizsgálódásait a XVI. századi irodalmon kívüli írásbeliség körében. Munkájának egyik legnagyobb szabású terméke: „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában” (1961. NytudÉrt. 25. sz.). Bevezetőül általános kérdésekkel: a terminológiával, a számba vehető korábbi kutatások értékelésével is foglalkozik. Az egységesülést csak formai elemek tekintetében vizsgálja, természetesen csak a korban nyelvjárási ingadozást mutató jelenségek körében. Viszonylag nagyobb, nyelvjárásilag nem egységes, főként északkeleti és keleti területen működő literátusok írásgyakorlata azt mutatja, hogy egy — egyetlen helyhez nem köthető, egyre nagyobb földrajzi és társadalmi körben ható — norma érvényesül. Ebből következőleg valamilyen formában a beszélt nyelv egységesülésével is számolnunk kell vagy lehet a XVI. század második felében. Hogy az írásbeliségben jelentkező normatív nyelvváltozat csak literátusi csoportnyelvféle-e, vagy kapcsolatba hozható a korabeli, illetőleg a mai irodalmi nyelvvel, azt további vizsgálatok deríthetik csak ki. E munka legjobb ismertetéseit DEME LÁSZLÓ (NyK. LXIII, 441—4) és KÁROLY SÁNDOR (Nyr. LXXXVI, 97—101) készítette. — PAPP LÁSZLÓ „Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika” (1963.) című, a keleti 4-zés XVI. századi állapotát és földrajzi elhelyezkedését vizsgáló munkájának is vannak számunkra fontos tanulságai. Értékelésében

mindig számol azzal, hogy a nyelvjárási állapotot az írott nyelvben érvényesülő norma megzavarja. Ismertetései közül FARKAS VILMOSÉ (ÁltNyTan. V, 305—9) és MURÁDIN LÁSZLÓÉ (NyÍrk. VIII, 292—4) kell kiemelnünk. — PAPP LÁSZLÓNAK bizonyos tartalmi elemekkel foglalkozó munkájára nézve l. a 4. szakaszt.

E. ABAFFY ERZSÉBETNEK a nyelvjárástörténeti vizsgálódásai a nyugati területekre irányultak. Legnagyobb méretű munkájának: Sopron megye nyelve a XVI. században (1965.) fontos mondanivalója van a dunántúli regionális norma szempontjából is (200—19). Íródeákjainak egyik csoportja csupán a kirívó nyelvjárásiasságot igyekszik kerülni, egy másik minden tipikusan Sopron megyei változatot kerül, egy harmadik pedig más nyelvjárást tekint normának. Wathay Ferenc esetében időben először sikerült megragadni az egyéni nyelvhasználat kettősségét: az életrajzában nyelvjárásiásabb s az énekeiben tudatosan választott, irodalmi igényű változatot.

SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk (1968.). A könyv alapja a szerzőnek 1962-ben elkészült, 1963-ban megvédett kandidátusi értekezése. A terjedelmes bevezető fejezetben SZATHMÁRI általános kérdésekkel, a diszciplína önállósulásával, az irodalmi nyelv történetének tőle már korábban is felvetett korszakolásával is foglalkozik. Közel két évszázad nyelvtanirodalmának termékeit vizsgálja meg: Sylvestertől Tsétsi Jánosig, egyrészt a korabeli nyelvi norma rögzítésének, másrészt a megadott normák követésének szempontjából. Vizsgálatait a nyelvtanírók nyújtotta szerény lehetőségekhez képest igyekszik tartalmi elemekre is kiterjeszteni, rámutatva az efféle kutatások nehézségeire. Régi nyelvtanaink alapján úgy látszik, hogy volt egy valamelyest kiegyenlített beszélt nyelvváltozat is, de az egységesülésben, a normalizálásban az írott nyelv járt az élen. A nyelvtanokat a korszak más természetű irodalmi termékeihez viszonyítva megállapítható, hogy a grammatikusok a normák létrehozásában és alkalmazásában előbb járnak, mint az általános nyelvhasználat. Születési és iskolázási helyzetet figyelembe véve fontos szerepet kell tulajdonítanunk az egységesítésben az északkeleti és keleti területek református iskoláinak. — Alaposabb ismertetések: IMRE SAMUÉ (NyK. LXXI, 469—70), JELENITS ISTVÁNÉ (IrtörtKözl. LXXIII, 624—6) és SZABÓ ZOLTÁNÉ (NyÍrk. XIII, 382—4).

BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában (1960.). Az 1959-ben lezárt munka 1960-ban megvédett doktori értekezés; vitáját BALÁZS JÁNOS (I. OK. XIX, 289—94) foglalta össze. A mű az irodalmi nyelv vizsgálatának területén először folytatott és mind ez ideig legnagyobb szabású, a legapróbb részletekbe is behatólag vizsgálódás terméke. A szerzőnek mint úttörőnek foglalkoznia kellett a szemlémben fentebb már érintett alapvető kérdések mellett sok más, nyelven kívüli, nagyrészt egyéb korszakok vizsgálatában is figyelembe vehető tényezővel. E könyvben a vizsgálódás tulajdonképpen tárgya a rendkívül fontos korszakához érkezett irodalmi nyelv helyesírási-hangtani normájának alakulása, ahogyan az egyes szerzők irányából megközelíthető. Közel 250 írónak közel 600 művét tanulmányozta BENKŐ egyrészt a kiválasztott, mintegy ötvenre tehető kulcsjelenség szempontjából, másrészt összegyűjtve és értékelve az író-nyelvművelő szerzőknek az irodalmi nyelv állapotára, fejlesztésére irányuló nyilatkozatait. A finom részleteket elemző munka a korábbi korszakok kutatói szerint alapjaiban régóta kialakult egységes változat meglétének ellenére meglehetősen nagy tarkaságot állapíthat meg a norma érvényesülését illetően. A műveknek mintegy harmada igazodik normához, valamivel több átmeneti jellegű, negyedénél valamivel kevesebbnek a nyelve pedig provinciális állapotot képvisel. A fejlődés 1770 és 1790 között a leggyorsabb ütemű, ezt a megszilárdulás szakasza követi. 36 író gyakorlata példázza az egyéni nyelvhasználatnak fokozatosan magasabb szintre emelkedését. — A mű számos ismertetése közül megemlítendő HEXENDORF EDITÉ (MTud. 1961. 388—90), RUZSICZKY ÉVÁÉ (NyK. LXIII, 434—7), TOMPA JÓZSEFÉ (ALingu. XI, 415—9). — BENKŐ LORÁND

munkájának folytatását: a formai elemek más irányú megközelítését és a tartalmi elemek elvégzendő vizsgálatát is tervezte. Sajnálatos, hogy e kötetet több még nem követthette.

RUZSICZKY ÉVÁnak korban ideillő könyvére vö. alább a 4. szakaszt.

B) Kisebb dolgozatok:

Két népszerűsítő cikk (nem lebecsülendő műfaj!) jelent meg a magyar nyelvű írásbeliség kezdeteiről: KOMJÁTHY MIKLÓS (Élet és Tudomány 1967. 3–6) és ZOLNAY LÁSZLÓ (Népszabadság 1968. dec. 1. 11) tollából. Nem rosszak, különösen az első nem az, mégis kár, hogy nem nyelvész élt, vagy mondjuk így: nyelvész nem élt a népszerűsítés ilyen lehetőségével.

Szakmabeliek írásai a vizsgálat tárgyának kora szerint:

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY, A Müncheneri Kódex magyar szövegének és a Vulgata latin szövegének összehasonlítása (Népr. és Nytud. XII, 69–80, XIII, 77–86, szempontunkból inkább a második közlemény érdekes); PÁLFALVI ETEKA, A magyar irodalmi nyelv kezdeti szakaszának néhány sajátossága (Népr. és Nytud. X, 69–73); SZABÓ T. ATTILA, Cheh István deák nyelvéhez (MNY. LXV, 25–33), Temesvári János deák (NyÍrk. II, 97–120; a kötet 1960-ban nem állt rendelkezésemre); MOLNÁR JÓZSEF, Zur Geschichte der ungarischen Literatursprache des 16. Jahrhunderts (II. CIFU. I, 343–7); PAPP LÁSZLÓ, A nyugati nyelvjáróterület XVI. század végi nyelvi viszonyaihoz (MNY. LIX, 16–23), Zur Geschichte des Ungarischen im 16. Jahrhundert (ALingu. XIX, 355–70); BÁRCZI GÉZA, Les origines de la langue littéraire hongroise. Langue et orthographe au XVIe siècle (ALingu. XIV, 1–22); E. ABAFFY ERZSÉBET, A soproni írásbeliség XVI. század végi normája (SoprSz. XVIII, 289–96); MOLNÁR JÓZSEF észrevételei a Vizsolyi Biblia nyelvvel és helyesírásával kapcsolatban (Könyvnyomt. 333); SZATHMÁRI ISTVÁN, Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk (NytudÉrt. 40. sz. 345–54); BÜKY BÉLA, Hogyan korrigált Pázmány Péter? (MNY. LVIII, 346–56); SZATHMÁRI ISTVÁN, Zur Geschichte der ungarischen Literatursprache des 17. Jahrhunderts (II. CIFU. I, 517–23), Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok (Nyr. LXXXVIII, 248–52); BAKOS JÓZSEF Comenius-tanulmányaiból: Comenius és Földi János (Egri-PedFőiskÉvk. VII, 314), A magyar Janua (Egri-PedFőiskKözl. II, 198–207); DEME LÁSZLÓ, Apáczai Csere János nyelvhasználatáról (MNY. LVI, 21–31); BÁRCZI GÉZA Zrínyi nyelvéről (MNYÉletr. 240–1), Gyöngyösi nyelvéről (MNYÉletr. 239–40); SZATHMÁRI ISTVÁN, Mit mutatnak Komáromi Csipkés Györgynek a Károli-biblián végzett helyesírási és nyelvi módosításai? (Népr. és Nytud. X, 63–8), Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása (MNY. LXI, 428–36); BÁNHIDI ZOLTÁN a XVI–XVII. századi erdélyi provinciális köznyelvről (AnyMűv. 275–6), Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéről (MNY. LVII, 58–66, 194–207), Tallózás a két Rákóczi György nyelvében (MNY. LXIII, 183–93); HOPP LAJOS, Mikes javító tolla nyomában (Nyr. XCI, 149–60); V. WINDISCH ÉVA Mikes nyelvéről (IrtörtKözl. LXXI, 673–4); BENKŐ LORÁND, Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában (Nyelvtani tanulmányok. 1961. 185–202); FÁBIÁN PÁL, Törekvések helyesírásunk egységének kialakítására 1772 és 1832 között (MNY. LVII, 306–19); KESZLER BORBÁLA, Nyelvjárási és normatív jelenségek egy XVIII. századi regény nyelvében (MNY. LXII, 324–7); SZATHMÁRI ISTVÁN, Dugonics András nyelvéről és stílusáról (MNY. LXIV, 257–62); VARGA JÁNOS, A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon (TörtSz. IV, 284–304); RUZSICZKY ÉVA, A grammatikus Kazinczy (MNY. LVI, 11–20); SZATHMÁRI ISTVÁN, Kazinczy és irodalmi nyelvünk (Népr. és Nytud. XIII, 55–61); KÁROLY SÁNDOR, Berzsenyi nézetei a nyelvről és a poézisről (MNY. LXII, 425–36); HORVÁTH KÁROLY a felvilágosodás kori és reformkori nyelvészek és szépirok együttműködéséről (AnyMűv. 256–60); P. BALÁZS JÁNOS, Szemere Pál mint nyelvész (MNY. LVII, 418–

29); SZATHMÁRI ISTVÁN megemlékezése Kresznerics Ferencről (MNy. LXII, 374—8); F. MOLNÁR GIZELLA, Bugát Pál (Nyr. LXXXIX, 3—6); SZABÓ T. ATTILA Gáspár János táj-
szógyűjteményei kapcsán a korabeli erdélyi köznyelvről (MNyTK. 107. sz. 7); PROHÁSZKA
JÁNOS, Egy elfelejtett költő [Komjáthy Jenő] nyelv művelő cikke (MNy. LXI, 234—6);
KOVALOVSKY MIKLÓS a XIX—XX. század fordulóján alakulni kezdő modern magyar
irodalomnak a nyelvről (AnyMűv. 250—6); BAKOS JÓZSEF, Gárdonyi Géza és a magyar
nyelv (Nyr. LXXXVII, 399—411, LXXXVIII, 115—27); DEME LÁSZLÓ, Kosztolányi és
a magyar nyelv (Nyr. LXXXIV, 136—48).

3. A nyelvtani rendszer szerint számba vehető kutatások.

A mai irodalmi és köznyelv teljes rendszerének tudományos és közművelődési
célokat szem előtt tartó feldolgozása az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült,
TOMPA JÓZSEF szerkesztette leíró nyelvtan: A mai magyar nyelv rendszere (I—II. 1961—
1962.). A bevezetésben (41) a szerkesztő hangsúlyozza, hogy a munka a mai irodalmi és
köznyelvben egyaránt otthonos nyelvi elemekkel, jelenségekkel foglalkozik, amikor a
nemzeti nyelv használatának normáit megállapítja. E nyelvtan jelentőségét folyóira-
tunkban BERRÁR JOLÁN (MNy. LVII, 389—401) és SZEMERE GYULA (MNy. LIX, 110—9)
ismertetése méltatta.

Elmúlt korok irodalmi nyelvi rendszerének teljes leírására a vizsgált időszakban
nem került sor.

A) Helyesírási és hangtani kérdések vizsgálata. — Az
idevágó jelentősebb művek többségét a 2. szakaszban vettük sorra. Csupán megemlítjük
FÁBIÁN PÁL munkáját: Az akadémiai helyesírás előzményei (1967.); a részletes méltatás
folyóiratunk más szemléjére marad. — Itt is foglalkoznunk kell viszont az irodalmon
kívüli korai írásbeliség szempontjából fontos nagyobb méretű dolgozattal: E. ABAFFY
ERZSÉBETnek „XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról” (1969. Nytud-
Ért. 62. sz.) írt munkájával. Részletvizsgálatainak fő eredménye a több lehetőség közötti
tudatos választás tényének, a helyesírási norma létének megállapítása. — Itt említhető
egyéb írások: BENKŐ LORÁND, Az irodalmi nyelvi „téves visszaütés”-ről (NyK. LX, 11—
6), Mikor dőlt el az *é* írásának sorsa? (Nyr. LXXXVII, 3—20); KOVÁCS ISTVÁN, A nyugat-
dunántúli *á* utáni *o*-zás a XVII. és XVIII. században (MNyj. X, 51—62). — Nyom-
lászati szakembernek helyesírástörténeti tárgyú írásai: SZÉKELY ARTUR, Az első akadémiai
helyesírási szabályzattól a Helyesírási tanácsadó szótárig (Nyr. LXXXVI, 144—50),
Nyomdászaink szerepe helyesírásunk kimunkálásában (Nyr. LXXXVIII, 252—9). —
Az újabb köznyelvben elszaporodó mozaikszók helyesírási kérdéseivel LADÓ JÁNOS (Nyr.
LXXXVII, 302—12) foglalkozott.

B) Szóalaktan. — Olyan dolgozatok, amelyekben a normatív nyelvválto-
zatok szempontjából különösen érdekes jelenségek kerülnek megtárgyalásra, vagy amelyek-
ben az ezekhez való viszonyítás alapszempont: BENKŐ LÁSZLÓ, A szóösszetétel mint az
irodalmi nyelv alakulásának fokmérője (Nyr. LXXXVI, 45—52); ERDŐDI JÓZSEF, A
szóképzés egy új módjáról (MNy. LVII, 471—4); R. HUTÁS MAGDOLNA, Az ikés igék rago-
zása Dugonics András nyelvében (MNy. LXI, 326—38), Ikés ragozás a XVIII. századi
erdélyi provinciális irodalmi nyelvben (MNy. LXV, 45—57, 172—84); KÁLMÁN BÉLA, Az
igeragozás néhány kérdése a XX. század középiskolai nyelvtanaiban (Nyelvtani tanul-
mányok. 1961. 203—12); KÁZMÉR MIKLÓS, A *-si* képző nyelvföldrajzához (MNy. LXIII,
345—8); B. LŐRINCZY ÉVA, Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavaink-
ról (MNy. LVI, 63—75); SZABÓ ZOLTÁN, A régi nyelv igeképzőinek vizsgálódási szempont-
jairól (StUnBB. 1961. IV. 2. 47—54), Nyelvjárástörténeti megjegyzések a *-kod* igeképző
használatához (MNy. LVII, 106—8), A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere (1965.
NytudÉrt. 48. sz., a tanulmánynak a mi szempontjainkból is értékes észrevételekkel

kísért ismertetése: A. KÖVESI MAGDA, MNy. XII, 150—9); SZILÁGYI FERENC, Az *-atag, -eteg* képzős mellékevek mint ragtalan határozók (MNy. LXI, 41—7). — A XVI—XIX. századi kolozsvári becenevek vizsgálata során SZABÓ T. ATTILA (NytudÉrt. 59. sz. 25) az erdélyi köznyelvben később általánosan használt képzők feltűnő hiányára mutat rá. TOMPA JÓZSEF „Névszói ragozásrendszerünk most alakuló finomságaiból” címen (MNy. LVI, 344—56) a tulajdonneveknek, idézeteknek, másodlagosan főnévi szerepű szavaknak a közönséges főnevektől eltérő ragos alakjait vizsgálja. VÉRTES O. ANDRÁS (MNy. LXI, 222—3) a *hírhejt* szóval kapcsolatban a köznyelvben pejoratív jellegűvé vált képzőkről szól. VÁMSZER MÁRTA a kalotaszegi nyelvjárás igealakjainak vizsgálata során tesz figyelemre méltó észrevételeket a XIX. századi irodalmi nyelv *ira*-féle igealakjainak értékeléséről (NyIrK. VIII, 169), illetőleg a köznyelvben kivételesen megőrzött, továbbá az irodalmi nyelvben tetszőlegesen választható hosszú hangzós igetőlváltozatokról (NyIrK. XIII, 93).

C) **Mondattan.** — E. ABAFFY ERZSÉBETnek az akkori beszélt nyelvhez feltehetően közel álló XVI. századi gyakorlati írásbeliséggel foglalkozó vizsgálatai során egy-két mondattani kérdésre is rá irányult figyelme. A tárgyas és alanyi ragozású igealakok használata (NytudÉrt. 40. sz. 16—21 és MNy. LXI, 323—6) terén a normák ekkor még nem szilárdak, mégis megállapítható, hogy egyes változatok az elbeszélő műfajhoz kötöttek, s hogy a később Zrínyi műveiben poetica licentia alapon jelentkező formák a dunántúli nyelvjárási sajátosságokban gyökereznek. A jelző és a jelzett szó számbeli egyeztetése (MNy. LX, 155—61) a határozott számnevek mellett irodalmi nyelvi latinizmus, a határozatlanok mellett magyar fejlemény. — TOMPA JÓZSEF a mai igényesebb nyelvhasználat normáját nyomozza következő cikkeiben: *Esztrád — „Vedd ezt rád!”* (Visszaható és személyes névmásunk mai viszonya) (Nyr. LXXXIV, 155—8), A birtokjeles szók számbeli egyeztetése (MNy. LVII, 94—8), A „kiemelő jel” mai nyelvtani szabályai (MNy. LVIII, 435—42). — Más kisebb dolgozatok: FÜLÖP ILONA, *A pedig* XVI. századi alakváltozataihoz és nyelvjárási megoszlásukhoz (MNy. LXI, 54—7); KOLLÁNYI TERÉZ, Az *ami* az *amely* helyén (MNy. LXI, 200—209).

(Folytatjuk.)

HEXENDORF EDIT

KÜLÖNFÉLÉK

Prohászka János
1887. febr. 2. — 1970. szept. 22.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége nevében fájdalommal megilletődéssel búcsúzom¹ dr. Prohászka János kandidátustól, a magyar nyelvtudomány egyik valóban nagyérdemű kutatójától, akihez személy szerint engem is igaz baráti nagyrabecsülés fűzött.

Nyolcvannegyedik évében volt, s életét — az első húsz esztendőt nem nézve — mindvégig anyanyelvünk vizsgálatának és művelésének, illetőleg a legtágabb értelemben vett közérdekű filológiai feladatok ellátásának szentelte. Kiváló professzora, Simonyi Zsigmond már egyetemi tanulmányai során felismerte az ifjú képességeit, s Prohászka János 1907-től bekapcsolódott a Magyar Nyelvőr szerkesztőségi és kiadóhivatali munkáiba, 1908 óta pedig sorozatosan jelentek meg kisebb-nagyobb közleményei is. A Tanácsköztársaság leverése és szeretett mesterének halála után az ő pályája is tele lett megpró-

¹ Elhangzott elhunyt tagtársunk temetésén, 1970. szeptember 28-án.

bálatással: politikai magatartása miatt a tanári pálya elzárult előtte, s ő sokaig főleg a vendéglátóiparban kereste meg a legszükségesebbet: nemegyszer inkább fizikai, mint irodai munkával. A nyelvészethez és a Magyar Nyelvórhöz azonban akkor is töretlen hűséggel és áldozatkészséggel ragaszkodott; ő állította össze például a Nyelvőrkalauz II. kötetét, sőt ő bocsátotta sajtó alá utóbb a III. kötetet is.

A felszabadulás után korát meghazudtoló friss lelkesedéssel folytatta tudományos munkáját. A Magyar Nyelvőrön kívül szívesen közölte tanulmányait a Magyar Nyelv és a Nyelvtudományi Közlemények című folyóirat is, s ő szervesen bekapcsolódott a szakmai élet vérkeringésébe: a Magyar Nyelvőrnek éveken át szerkesztő bizottsági tagja és — rövidebb ideig — segédszerkesztője volt, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának munkájában pedig még látásának meggyöngülése után is, szinte haláláig szívvel-lélekkel részt vett; több évben ő készítette a Magyar Nyelvőr köteteinek tartalomjegyzékét és mutatóit; vitákon vett részt; stb. Eredményes kutatásaiért a TMB a nyelvészeti tudományok kandidátusa címmel tüntette ki, az ELTE pedig nem sokkal halála előtt gyémántdiplomával tisztelte meg. (A sors már nem engedte meg neki, hogy az Egyetemi Lapoknak az utóbbiról készült cikkét is megismerje.) Szemének romlása miatt szinte emberfölötti fáradsággal készítette el 1969-ben a Magyar Nyelvőr Simonyi-emlékszámba írt szép cikkét, hogy újból lerója egykori oktatója iránti háláját. Bár egyébként viszonylag jó erőben volt, s szembaját is nagy lelki erővel viselte, 1970. szeptember 22-én váratlanul elérte őt mindannyiunk végzete.

Tudósi munkája sok területre kiterjedt: foglalkozott a múlt és a jelen érdekes kifejezéseivel, nyelvtani jelenségeivel; különös gonddal harcolt a nyelvi hibák ellen; szeretettel vette számba az írói nyelv színes stíluselemeit; de számtalan hasznos munkájáról alig is tud már a nyilvánosság. (Ő ismertette meg például E r n s t L e v y t a magyar nyelv finomságaival.)

Nem kevésbé szerettük és tiszteltük őt példátlan szerénységéért és emberiségéért, mindenki iránti föltétlen jóindulatáért. Alakját nemcsak művei őrzik, hanem — amíg élünk — az őt ismerők szíves emlékezése is.

TOMPA JÓZSEF

Tudakozzátok az írásokat!*

ZOLNAI BÉLA a Minerva első füzetében (I, 93) írt egy programadó értekezést ilyen címen: „Nyelvtudomány és szellemtörténet”. Első felében elmondja olvasmányainak a tárgyát célzó fejtegetéseit, megjegyzéseit, második felében pedig példát akar adni arra, mint kell amaz olvasmányjaiból tanulta módszerrel megírni egy magyar szónak úgynevezett „belső történetét”.

Így kezdi:

„A magyar nyelvtörténet és a vele párhuzamos szellemtörténet keretén belül meg lehetne kísérelni . . . az ember szó belső történetének megírását. Az ember szón keresztül-csapott a szellemi áramlatok minden hulláma. Megfigyelhetjük belső életének étape-jait — hogy egy korai szintézisnek vázlatát adjuk — a kódexek irodalmában, a fölvilágosodás korában, Vörösmartynál, a naturalizmus gondolatvilágában. . .

A kódexek íróinak és a XVI. századi verselőknék vallásos gondolatvilágában az ember mindenekelőtt az ajtatos elmélkedés tárgya. Az ember fogalma az isten fogalmával, a bűnös földi léttel és az örök léttel kapcsolatban jelenik meg. Ember-nek lenni nem a

*Mészöly Gedeon halálának tizedik évfordulója alkalmából közöljük hátramaradt kézírataiból. Valószínűleg azért tette félre a dolgozatot, mivel nem akarta vele megbántani Zolnai Bélát.

humanizmus és a renaissance pogány emberiségét, világiasságát jelentette, hanem a középkori életideált: az örök életre készülő gyarló embert. Az *ember* szónak vallásos jelentősége van. Az életnek nem ideálja az ember, magasabb erkölcsi ideálok vannak, amelyekről Madách pesszimizmusa mondja: »Isten dicsére embert áldozának.« Az emberben csak a lélek, nem az emberi test bír értékkel: »uimaggomue ez scegin *ember lilki ert*« (Halotti Beszéd). »Ez *ember* kyt meg akarz nyuzathny az meenybeli wr *isten*-nek zerelmes barattya« (Érdy Codex 168). »Es nagy zeep predicáciot teen az ew *istenseegheroel*, . . . mykkeppen *embery* nemeert halalt zenwedet vona« (uo.). » . . . mykoron ydvezeytenk vona harmynyz harom esztendoes *emberseeghe* zerent« (uo. 172).»

Álljunk itt meg.

Legyen szabad megjegyeznem, hogy ha figyelemre méltatjuk a magyar vallási irodalmat a XV. és XVI. században is túl egészen máig, azt tapasztaljuk, hogy nem éppen a „kódexek íróinak és a XVI. századi verselőknek vallásos gondolatvilágában ájtatos elmélkedés tárgya az ember”, hanem korszakoktól és nyelvektől függetlenül a keresztény vallási irodalom műfajaiban. Ha engem keresztyén szertartással temetnek vagy ZOLNAI BÉLÁT, csakúgy „imádkoznak e szegény *ember lelkéért*”, mint nyolcszáz évvel ezelőtt. A szenvedő szentet a XIX. századi legenda is olyan embernek emlegeti, akit szeret az *Isten*. Hirdetik és sok nagy szép prédikációt tesznek ma is templomainkban Jézus *istenségéről* és arról, hogy ő az *emberi* nemzetért halált szenvedett stb. Olyan műfaji sajáttsággal van itt dolgunk, mely általánosan ismeretes volt ZOLNAI olvasmányainak kelte előtt is.

De hagyjuk őt tovább beszélni.

„Az *ember* vallásos fogalmáról Szent Ágnes így oktatja ki Symffronius fejedelmet: »olly *embert* kynek okossaga vagyon, ky ees haal, lath, yelethet es yarhat, es ez *vylagh* zerent *dychoe*. Ha eellyen embert xpusnak zenth zerelmeert yngen sem akarom lathnom, . . . «. Ilyen ideális ember csak a test megtagadásával lehet valaki: Ez »*beteg* Eursebet igen, nagy *ember* vala« (Margit-legenda 56). Ideális értelemben mindkét nemre alkalmazható az *ember* szó.”

Itt megint álljunk meg, adjunk számot róla, mire akar e sorokkal bennünket, szellemtörténetlen szófejtegetőket ZOLNAI megtanítani.

Hogy a „beteg Örsébet” miért vala „igen nagy ember”, erre ZOLNAI, a látható nyelv öntudatos észlelője, a *beteg* és az *ember* szavak dőlt szedetésével láthatóan megmondja, hogy a Margit-legenda Örsébetje azért igen nagy *ember*, mert *beteg*. És abban, hogy a *beteg* Örsébetet a legenda jegyzőkönyvének tanúvallomása „igen nagy ember”-nek mondja, ebbe ZOLNAI a kódexek íróinak vallásos fölfogását látja és akarja velünk láttatni. Meg akarja velünk értetni, hogy Örsébet *beteg* voltát testmegtagadó idealizmusnak tekinti a legendaíró, és ezért tartja őt „nagy ember”-nek. Örsébet „nagy ember” voltában itt az *ember* szón testmegtagadó tartalmat érez, és akar velünk éreztetni ZOLNAI. „Ideális értelemben mindkét nemre alkalmazható az *ember* szó” — állapítja meg Örsébet esetében. Tehát meg kellene tanulnunk azt is, hogy a kódexek „vallásos gondolatvilágában” nemcsak férfiak jutottak az *ember* elnevezéshez, hanem nők is, de csak azok, akik olyan „ideális értelemben” valának „igen nagy emberek”, mint a „*beteg* Örsébet”.

Legyen szabad azonban arra kérnem az olvasót, hogy — tudakozván az írásokat — nézze meg tulajdon szemével a Margit-legendának a *beteg* Örsébetéről szóló részét (nem elégedve meg holmi NySz.-beli rövid idézetekkel).

Szól pedig a Margit-Legendának illető része a következőképpen.

„Vala egy szóror, ki neveztetik vala szóror Örsébet. Ez vala igen vén. Ez szóror Örsébet esék nagy hosszú kórságban tizennyole esztendeig, és juta annyé erőtelenségre és vérhasra és vetésre [é. hányásra] — semmit nem emészthet vala —, úgyhogy őmagát fel nem indéthatja az ágyból. Tehát némely napon az szórorok igen megfáradtanak vala, és senki nem akara neki segélleni — azaz az betegnek —; de Szent Margit asszon méne a

priorissához, és megkéré az priorissátul engedelmességért, hogy ő bánják az szegény beteggel. Az priorissa kedég neki megengedé és hagyá, hogy egy társot végyen vele. Szent Margit asszon kedég hívá el vele szóror Alincsát, Ajkai Péter úrnak leányát. Mikoron elmentenek volna mindketten, tehát Szent Margit asszon felemelé az ágyból az szegény régi vén beteget önen kezével, és tevé egy sámszékre [egy kerek veremre]. És tahát [é. akkor] az nagy dohosságért és vérhasnak és vetésnek útálatosságáért szóror Alincsa fél-félre voná magát: el nem szenvedheté az nagy dohosságot. Ezeket látván Szent Margit asszon, monda az szórorinak: »Szerető atyámfia, ha el nem szenvedhetöd, menj el fél-fél és hagyjad énnem ezt tennem.« Tehát szent Margit asszon az betegnek ágya megtiszteltván, annak utánna esmég önen maga felvevé ő karjaira az beteget és betevé az ágyban. Ezeket látván ez szóror, igen csudálkozik vala, hogy Szent Margit asszon elszenvedhet vala il nagy dohosságot útálat nekől, és hogy elbírhata ilyen nagy embert, mert ez betek Örsébet igen nagy ember vala.»

Íme, láthatja az olvasó, hogy a történetben a három szereplő közül, szóror Örsébet, Ajkai Alincsa és Szent Margit asszony közül csakis Szent Margitnak testmegtágadó idealizmusáról van szó — hiszen ezért van az egész legenda, az egész tanúvallomás! Szó sincsen itt arról, hogy „ideális értelemben” volt a beteg Örsébet „nagy ember”. Alincsa azon csudálkozott, hogy Szent Margit egymaga föl bírta emelni az ágyról, vissza is bírta fektetni az ágyba Örsébetet, holott az *igen nagy ember* volt. Szellemtörténetellen pozitívizmussal is tudhatunk annyit, hogy nem az ideális értelemben nagy embert nehéz fölemelni, hanem a testi értelemben nagyra nőtt embert. Hogyan is érezheti ZOLNAI a kódexek vallásos gondolatvilágának szellemét lebegni egy olyan megjegyzésen, hogy valamely beteg apáca nem kis természetű, hanem nagy természetű volt? Csakis úgy, hogy egyáltalában nem érti meg a kódexnek ugyancsak érthető mondatát, nem érti meg abban éppen azt a szót, melyről a nyelvészeknek azt akarja megmutatni, hogyan kell igazán megérteni.

Azután így folytatja: „Ember és isten szembeállítás: »embery thodomanyokat« (Jordánszky-Kódex 401).”

A JordK. azonban — láthatja, ki fölnyitja — bibliafordítás. Már pedig az *emberi tudomány* nemcsak a XVI., hanem a XX. századi magyar bibliafordításban is „emberi tudomány” (Mát. XV, 9); tehát az *emberi* szó ily kapcsolatban és hangulatban nem a kódexek korának, hanem a mai templomokban is fejtegetett bibliának állandó kifejezése.

„Ember és isten szembeállítás”-t látja ZOLNAI ebben a legendarészletben is: „*Emberkoegygeel* zerelmes leanyom; tuggyad, hogy az te eeletödnek otalma wr isten (Érdy Codex 303 b).”

Ember és Isten szembeállítás?! Lássuk az ÉrdyK.-nek azt a helyét!

Szent Zsófia asszonynak már két leányát mártírhalálra kínozták hitükért; most a harmadikon a sor, ezt is megragadják már a hóhérok, hogy két kezét elvágják. Anyja pedig, Szent Zsófia asszony, így biztatja vala: „*Emberködjél*, szerelmes leányom! Tudjad, hogy a te életödnek otalma Uristen, és mindennek, kik őbenne bíznak!”

Tudni méltó, hogy itt *emberkedjél* annyit jelent, mint ’vitézkedjél’. Ki ne ismerné a keresztyén vallási irodalomnak azt a minden irodalomtörténeti korszakbeli intését, hogy: harcolni kell a bűn, a kísértés, az ördög ellen? Azt olvassuk a BodK.-ben (18), hogy „Ügymond Szent Jób: *Vitézkedés* embernek élete ez földön, mert erővel vészik menyországot, nem tunyán, resten.” A LobkK. (305) ugyanígy. Az ÉrdyK. néma barátja is, mikor azt fejtegeti hogy a „kereszttyenek Criftul newról vettenek nevezetöt”¹ azt mondja: „az Jézus isteni név, Krisztus kedég keresztnév, ki krizsmával szentöltetött, ki

¹ Bizonyíték a mellett, hogy a *keresztyén* nem „kálvinista”, hanem hagyományos magyar kiejtés. A *keresztény* sem „pápista” kiejtés, hiszen a zsidók, luteránusok, unitáriusok is így mondják és írják. A két változat között stíl-hangulati különbség van. A *keresz-*

vitézkedésnek nevezeti, mert bizonyával *vitészség* az keresztyéneknek életök ez világon" (vö. „*vitézkedő* anyaszentegyház" kifejezés). A protestáns énekszerzők is az ilyen vitézkedés, bajjívás hirdetői:

Vigyázz és ohajts te, és imádkozzál Krisztus Jézus mellett,
Mert ő megváltott az ő testével, vérével téged,
Ő *vitézkedik*, kíván túlünk is jó *vitészségöket*
RMKT. VI, 256.

Ez világnak mosléki és rútsági vagyunk,
Itt ez földön az fattyak örökségünkben,
Hogy az bűn, *ördög*, világ, test ellen *bajt vívunk*
RMKT. VI, 158.

E vitézkedés pályája a nők előtt is nyitva volt: „Az Úristennél még az gyarló leányi természet is *vitézködik*, mert sok leányok férfiúi lélekkel *vitészséget töttenek*. Ezenképpen tón szent Potenciána asszony, ki az ő lelki ereével meggyőzé ez velágot, ő testét és pokolbeli *ördögöt*." (CornK. 280.) | „Asszonyállati személyek . . . kilemb-kilemb keserű kénokat, gyötrelmeket és mártíromságokat szenvedvén, nagy eréssen *vitézködtének*." (ÉrdyK. 273.) | „Meggyónjanak minden szórorok . . . — rendeli a VirgK. (136) — *hadakozván vitézképen az ördögöknek várába bemenjenek*.”

Mit jelent hát Szent Zsófiának az ő mártíromságot szenvedő leányához intézett szava: „*Emberkedjél*, leányom” — ? Azt jelenti, hogy: 'vitézkedjél', 'vitéz módra harcolj a kísértés, az *ördög ellen*'. Szó sincsen itt az ember és Isten, de igenis az ember és az *ördög* szembeállításáról, és — megint a XVI. századi szövegnek meg nem értéséről.

Az olvasó azonban bizonyára nemcsak ZOLNAI tévedését veszi észre, hanem azt a jelenséget is, hogy vitézkedésre nem buzdít már a mai nyelv evvel a szóval: *emberkedjél*. Érdemes hát — rövid búcsút véve ZOLNAI-tól — az *ember* szónak és származékainak itt észlelhető jelentésváltozatával foglalkoznunk.

A török világbeli énekmondók nyelvében megvan az *emberség* szónak az a jelentése, hogy: 'vitészség', *emberkedik* pedig azt jelentette, hogy 'vitézkedik'.

Kinek-kinek mind az ő *vitészségét*,
Senki meg nem írhatja *embörségét*,
Csak summában bévették megvívését,
Szigetvárnak pogány miatt veszését.
RMKT. VI, 310.

Láták törökök asszony *vitészségét*,
Forgódását és sok török ölését;
Igen nézik szömélyének szépségét,
Csudálják *mint vitéznek emberöségét*.
RMKT. VI, 308.

Im halljátok Szigetnek megromlását,
Kilenc ostrommal az várnak vövését,

tény olyan későbbi hangváltozat, mely mai elterjedtségét a zárt levegőjű iskolának és a mesterkelt papírosnyelvnek köszönheti, mint például a *papír* is a századok megszentelte *papiros* helyett, a selyp nyelvnyomorítók *falvak*-ja a történelmi hangulatú *faluk* helyett. Mennyivel stílusosabb azt mondani, hogy: „Szent István terjesztette a *keresztyénséget*”, mint hogy: „*kereszténységet*”! És minő nevetségos volt a Horthy-időkben a „keresztény és keresztényen kiscigdapárt!” [A ritkított rész későbbi betoldás.]

Szögény magyaroknak *emberködését*,
Fejenként *vitéz módon* veszésöket.

RMKT. VI, 310.

Balassa Bálint éneklí a Végek Dícséretében:

A jó hírért, névért
S a szép tisztességért
Ők mindent hátrahagynak;
Emberségről példát,
Vitézségről formát
Mindeneknek ők adnak.

A Szigeti Veszedelemben Amirassen így korholja a tétlen török sereget:

Nem fogja-e szégyen vitéz szüveteket,

Talán letettük régi *emberségünket*,
Vagy számmal nem győzzük kaur seregeket?
Szigeti V. XI, 76.

A szultán a harcvesztett Arszlán helyébe a vitéz Musztafát tette:

Bosznai fő basa Musztafa azonban
Érkezek szép haddal császár táborában;
Híres vitéz vala ez Horvátországban,
Mert erővel bemene Krupa várában.
Megismeré császár ennek *emberségét*,
Mindgyárt neki adá Arszlán vezérségét.
Szigeti V. III, 4–5.

Az ÉrdyK. következő helyén (362) szintén 'vitézség'-et jelent az *emberség*: „Ez Heródes jóllehet elein igen szegény vala, de az *emberségéért* felvétetek az római fejedelmektől tisztösségre és helyhezteték az Zsidóságbeli kirátságban.”

Horvát Márton *emberséget mivele*,
Egy törökkel mikor szembe öklele:
Az tar fejét derekátul elvévé,
Nagy örömet a várba is bevévé.

RMKT. VI, 143.

„Mi itt mindennap valóban *emberkedünk* — olvassuk a XVII. század végéről egy levélben — ma is két török hagyá itt a karóban a fejét.” (Teleki Mih. Lev. II, 281.) Ugyancsak egy akkori levélben: „Irok egy recreatióra valót. Karádit Benéből elbocsátván, néhány tatárta akadtak, azokban lecapkodtak, lovakat nyertek. Karádi csákánnyal, csak kardot sem vonván — valamint játékjába néha, nyargal, biztatja a vitézeket — szinte úgyannyira *emberkedett* hasonló formában ott is; higgye kegyelmed valósággal írják, csákányján is vágás esett; reménység kívül és természeti kívül csak *emberül* viselte magát. Mostan már hatalmas fent van az dologban, feleséggemmel megíratta nekem, hogy ő mint viselte magát.” (Tel. Lev. II, 153–4.)

Emberül = 'vitézül'. Így viseli magát Rézmán is a Szigeti Veszedelemben (III, 62):

Zrinire *emberül* téríté zászlóját.
Atyjának izené nehéz állapotját.

Így ember = 'vitéz'.

Ez a hel s ez az vár legyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsó-helyünk;
Mindenképpen *emberek* s *vitézek* legyünk:
Úgy marad meg örökkén az mi szép hírünk.
(Szigeti V. V, 34.)

Ihon már vitézek — így szól törököknek —,¹
Kit ohajtva vártunk, ezeknek ebeknek
Véreken megfesthetjük vitéz kezünket;
Ihon már az idő: legyetek *emberek!*
(Szigeti V. III, 56.)

Valamint Szent Zsófia asszony biztatta az ő szent leányát: „Emberkedjél!” — úgy biztatja a pogány szultán is az ő basáit:

Énnéköm most ez várat megvögyétök,
Basák, ti mindnyájan *emberkődjétek*:
Sönki hátra ne térjön közületek,
Mert bizonynal elvételtek fejetök!

RMKT. VI, 304.

Ha manapság harc idején arra biztatnánk a katonákat, hogy adják példáját az *emberségnek*, úgy értenék, hogy humánusnak kell lenniük még az ellenség iránt is; nem úgy értenék az *emberséget*, mint Balassa Bálint. Horvát Márton úgy mívelt *emberséget* a törökkel, hogy levágta a fejét; ma nem mondanánk *emberségnek* az ilyen *emberséget*. Azt tapasztaljuk hát a felsoroltam példákön, hogy az *ember* szónak és származékainak megvolt a XVI., XVII. század nyelvében olyan jelentése, olyan jelentéshangulata is, amilyen ma már nincsen meg, legalább is a maga teljességében.

A XVI. és XVII. század nyelve szerint a szenvedő mártír a szenvedő mártírt, harcos vitéz a harcos vitézt ugyanazzal a szóval buzdítja: *Emberkedjél! Emberkedjétek!* Vajon az *ember* szónak és származékainak ilyen jelentése a maguk testét fölláldozó aszkéták világában költ-e, vagy a más testét vagdosó vitézek életének nyelvében?

Összeakad a vasas német meg a magyar huszár. Elkezd a német fohászzkodni: „Jeszesz Mária, hilf mir!” Azt mondja a magyar huszár: „Uram Isten, ne segíts se neki, se nekem! Csak azt nézzed, mire megyek magam!”

Lacfi Endre így dícséri Toldit: „Ember ez magáért!”

Az embernek önmaga erejében és bátorságában való bizodalma adta meg azt a maitól eltérő jelentést és hangulatot az *ember* szónak és származékainak, amelyet bőven szaporítható régi idézeteimben előtártam. Az *ember*, *emberség*, *emberkedik* szónak 'v i t é z, v i t é z s é g, v i t é z k e d i k' jelentése nem kolostorok rab levegőjében termett, hanem afféle szabad mezőkön, minőkön a végbeliek is, mint jó sólymok, széjjel jártak, vagdalkoztak, futtattak. A harc képzetei annyira uralkodtak az elméken, hogy ősrégi idők óta sokféle népben, sokféle nyelvben átcsapnak a harc műszavai, szólásai a vallási irodalomba. Így került...²

oktató fejtegetéseire — mit mond mindezekre ZOLNAI BÉLA?

A kódexekben történt botlásai után csak ennyit: „Hosszú időt kell átugranunk — legalábbis adataink elégtelensége miatt — amíg az *ember* szó belső történetében megint

¹ A basa.

² Itt hiányzik mintegy 14 sor.

egy jelentős szellemtörténeti mozzanatot találunk. A tizennyolcadik századi fölvilágosodás és a szentimentalizmus . . .” stb.

„Adataink elégtelensége miatt!”

Rövid hozzászólásom után megállapítható, hogy ZOLNAI BÉLA az ő szellemtörténeti olvasmányainak nyelvtörténeti alkalmaztában a kölcsön vett üvegen át sokat lát ott, ahol semmi nincsen, ha meg valamit talál, azt megfordítva látja, ahol pedig ugyan-csak van megnézni való bőven, ott nem lát semmit.

Tudakozzátok az írásokat! (Ján. V, 39.)

Amicus meus Zolnai, sed magis amica veritas!

MÉSZÖLY GEDEON

TÁRSASÁGI ÜGYEK

N. Sebestyén Irén üdvözlése

N. SEBESTYÉN IRÉN, az uráli nyelvtudomány neves művelője és számos finn irodalmi alkotás jeles fordítója, 1970. május 27-én töltötte be nyolevanadik életévét. Ez alkalomból Társaságunk finnugor szakosztályának 1970. május 26-án tartott ülésén LAKÓ GYÖRGY köszöntötte.

*

Tisztelt Professor Asszony! Kedves Tagtársunk!

1. Társaságunkban és más tudományos társaságokban is az a szokás, hogy az élet olyan határnapjain, amilyent egy-egy hetvenedik vagy nyolevanadik születésnap jelent, az ünnepi szónok méltatja az ünnepelt tudományos munkásságát: felsorolja fontosabb műveit és meghatározza tudományos jelentőségüket. Engedje meg, Asszonyom, hogy ez alkalommal mellőzzem ezt az általam is helyeselt és sokszor követett hagyományt, s hogy ezt az ünnepi megemlékezést, melynek megtartására a jogot önhatalmúlag biztosítottam magamnak, ne tudományos munkásságának ismertetésére és értékelésére, hanem egyéb célra használjam fel. Annál inkább lehetségesnek tartom ezt az eljárást, mert N. Sebestyén Irén nyelvtudományi dolgozatai nem szorulnak bemutatásra: olvassák azokat nem csupán a finnugrisztika, hanem a magyar nyelvészet művelői is, ismeri és tanulmányozza őket nemcsak az idősebb, hanem a fiatal magyar kutatónemzedék is. Megemlíthetem továbbá, hogy ünnepeltünk nyelvészeti munkásságát szép cikkben méltatta ezéltől tíz évvel a Nyelvtudományi Közleményekben (LXII, 356–8) az arra leghivatottabb magyar nyelvész: FOKOS DÁVID.

Hogy a magam másik útján megindulhassak, plagizálnom kell — mégpedig nem is mástól, mint magától ünnepeltünkötől — egy olyan cikkéből, amely tíz esztendővel ezelőtt a Virittájában jelent meg. A mai ünnepi alkalom megkívánja ugyanis, hogy Sebestyén Irénről adatokat szolgáltatassak, e célra pedig hitelesebb forrást keresve sem találhatok, mint éppen az említettet.

„Palatkaamme takaisin menneisyyteen, herättäkäämme eloon muistoja, jotka liittyvät nuoruuteni vaiheisiin” — írja cikkében N. SEBESTYÉN IRÉN. Ez most a céloom nekem is; visszatérni a múltba, s felébreszteni azokat az emlékeket, amelyek fiatal korához tartoznak. Nézzük hát: mit tudnak, miről mesélnek ezek az emlékek.

2. Tizenhat éves iskoláslány volt Sebestyén Irén akkor, amikor egy szép nyári napon erdélyi otthonának padlásán egy sereg régi könyv között az első teljes magyar Kalevalára, B a r n a F e r d i n á n d n a k 1871-ben megjelent műfordítására bukkant. Olvasva a könyvet, úgy érezte, mintha csodák országába került volna. A fiatal Ainónak

a sorsa lelke mélyéig megdöbbenetette, s noha Finnország iránti érdeklődésének, minthogy újabb finn tárgyú könyv hosszú ideig nem került kezébe, közvetlen folytatása nem volt, Ainót és a Kalevalát nem tudta többé elfelejteni. Jónéhány évvel később a budapesti egyetemen újra a Kalevala bűvkörébe került. Itt ugyanis Gombocz Zoltán tartott előadásokat a Kalevaláról, s vezetésével hallgatói áhítattal olvasták a Kalevala negyedik énekét, azaz a kis Aino megható történetét. Sebestyén Irén ez időben már ismerte Szinyei József sokat olvasott, fiatalkori művét: „Az ezer tó országá”-t is. Ez, valamint különféle finn irodalmi termékeknek századunk elején megjelent fordításai tovább erősítették benne a finn irodalom iránti érdeklődést; az életpályája szempontjából döntő fordulatot azonban csak az 1910-i esztendő hozta meg, amikor Linnankoski „Laulu tulipunaisesta kukasta” című regénye került a kezébe. Elragadtatással olvasta e messze földön is híressé vált regényt, majd elkezdte fordítani. 1912-ben kijutott Finnországba, s helyszíni finn nyelvtanulmányai eredményeképpen még ugyanezen év nyarán be is fejezte fordítását. Műve 1914 őszén jelent meg, s a modern finn irodalom vele vonult be a világirodalom több remekének társaságában a magyar fordításirodalomba. A „Dal a tűzpiros virágról” sikere rendkívül nagy volt. Varázsa — mint tudjuk — máig is megmaradt, hiszen az Európa Könyvkiadó 1957-ben újra kiadta, s ez a kiadás éppoly gyorsan elfogyott, mint az első.

3. A „Dal a tűzpiros virágról” — tudjuk — csak az első lépés volt ünnepeltünk műfordítói pályáján. Ezt a regényt még sok más követte, melyek előkelő helyet biztosítanak SEBESTYÉN IRÉNnek a magyar műfordítás-irodalomban, s még előkelőbbet a finn irodalom magyar tolmácsolóinak sorában. Tekintélyes a száma azon finn irodalmi műveknek, amelyeket SEBESTYÉN IRÉN fordított le magyarra, de talán még tekintélyesebb lenne, ha nem lett volna különös érzeke a mondanivalón kívül a nyelv szépségeinek észleléséhez. Minthogy azonban volt, érdeklődése a nyelv esztétikai oldaláról hamarosan áterjedt a nyelv nyelvtani — logikai sajátosságaira is, és — ha nem tévedek — ez a körülmény az, amely aztán bizonyos határok közé szorította műfordítói tevékenységét, de ugyanakkor indítékul szolgált — a nyelvtudomány nagy nyereségére — azon munkásságához: a nyelvtudományihoz, amelyet már nem az irodalomtörténet, hanem a nyelvtudomány tart számon. Első nyelvészeti dolgozata, a „Finn jelzős szerkezetek”, 1916-ban a Nyelvtudományi Közlemények XLVI. kötetében jelent meg. A feldolgozott forrásmunkák között ott szerepel Linnankoski „Laulu tulipunaisesta kukasta” című regénye is, jelölül annak, hogy a szerző nyelvészeti érdeklődése szoros harmóniában bontakozott ki az irodalom szeretetével és az írói nyelv iránti érdeklődésével.

4. Nem folytatom tovább a megkezdett nyomon, elhagyom immár ünnepeltünk visszapiillantását saját fiatalságára, s mellőzöm a tudományos szakirodalom útmutatásait is. Megtehetem ezt azért, mert a „Finn jelzős szerkezetek” megjelenése után csak tizenkét évnél kellett eltelnie, s máris elkezdődött életemnek az az időszaka, amikortól kezdve N. Sebestyén Irénről, illetőleg munkásságáról személyes élményeim vagy legalábbis benyomásaim vannak.

1928-at írtunk akkor, amikor egy őszi napon megjelent Budapesten a balti-finn nyelvek kutatója és az általános nyelvtudomány érdemes művelője, a finn Martti Airila professzor. Első dolga volt Gombocz Zoltánt felkeresni, és — jelezve neki azt a szándékát, hogy rövid itt-tartózkodása idejét egyebek közt a magyar nyelvvel való ismerkedésre óhajtja felhasználni — ehhez mindjárt támogatását is kérte. Gombocz Zoltán engem jelölt ki arra a feladatra, hogy magyar nyelvi tanulmányaiban Airila professzornak segítségére legyek. Előkelő „tanítványom” alighanem meg volt velem elégedve, mert hazatérte után egy finn nyelvű regényt küldött nekem emlékebe, mégpedig ugyanazon Linnankoskinak egy művét, akinek a Lauluja Sebestyén Irén életében is oly nagy szerepet

játszott. Természetesen időbe került, míg elolvastam, de — ha eleinte nem is nagyobb adagokban, mint 10 soronként — néhány hónap alatt végeztem vele, s ugyanúgy hatása alá kerültem, mint került ünnepeltünk Linnankoski említett másik regényének. Utánanéztem: fordított-e már valaki e finn szerzőtől valamit magyarra, s így ismerkedtem meg N. Sebestyén Irénnek mint műfordítónak a nevével. Természetes, hogy ezen távoli ismeretség hatására a „Laulu tulipunaisesta kukasta” volt a következő finn regény, melyre érdeklődésem irányult. Nem kellett mégcsak lapokat sem olvasnom belőle, s feledhetlen benyomást tett rám e regény mindjárt első öt sorával, nyelvének szépségével: „Iltapäivän aurinko oli vieraisilla metsäisen kukkulan rinteellä. Loitommille puiden lomitse kättä pisti tai silmää vilkutti, lähimmät lämpimään syliinsä otti”. Természetes, hogy ezen nagy nyelvi-esztétikai élmény után szívem vágya volt, hogy megismerhessem magát a Laulu magyar fordítóját. Úgy emlékszem: erre első finnországi útjaim után, 1933 táján került sor. A megismerkedést azután számos találkozás és beszélgetés követte, legtöbbször a Nyelvtudományi Társaság havi ülései után.

Ezek a beszélgetések tárgyukat és nyelvüket tekintve egyaránt eltértek azon beszélgetésektől, amelyeket az időben úgynevezett társadalmi körökben folytatni lehetett. Beszélgetésünk a finn viszonyokról, a nyelvtudomány eseményeiről, a hazai finnugrisztika helyzetéről és színvonaláról, a magyar értelmiségi fiatalság jelenének sivárságáról és a tudományos utánpótlás megoldatlan kérdéséről folyt, — sokszor nem is magyar, hanem finn nyelven: azon a nyelven, amelynek N. Sebestyén Irén utolérhetetlen mestere. Élesen emlékezetemben maradtak ezek a találkozások, s emléküket híven őrzöm ma is, mert hiszen nagy megtiszteltetésnek fogtam fel, hogy egy olyan, több országban ismert és elismert kiváló kutató, mint N. Sebestyén Irén, közli velem gondolatait: velem, aki az időben gyökértelenül és állástalanul hanyódtam-vetődtem évek során át egyik helyről a másikra, s akinek az időben semmi reménye sem volt arra, hogy a tudomány művelésére valaha is lehetőséget kapjon.

5. 1936-ban jómagam ideiglenes óraadó-helyettes tanárként falura, egy vidéki gimnáziumba kerültem, s ezzel végük szakadt azoknak a kellemes beszélgetéseknek, amelyek éveken át erőforrásul szolgáltak számomra, és további munkára sarkalltak. Nehéz idők következtek legtöbbszörre minden szempontból, de N. SEBESTYÉN IRÉNT ezek sem tudták megakadályozni abban, hogy műfordítói és tudományos munkásságát folytassa, sőt épp ez időben bámulatos termékenységet mutat. 1939-től sorra jelennek meg tollából neves finn írók műveinek fordításai: S i l l a n p ä ä Siljája (1939.), L i n n a n k o s k i „Menekülés” című kis regénye, S i l l a n p ä ä : „Egy férfi útja” (1940.), M i k a W a l t a r i : „Antero nem tér vissza” (1942.), U r h o K a r h u m ä k i : „A bajnok” (1944.). Műfordítói tevékenységét a felszabadulás után is folytatta. 1957-ben új és teljesebb kiadásban jelentette meg a „Dal a tűzpiros virágról” című regényt, tavaly pedig a „Férfiszülte leány” című kötetben finn népmesék fordításával ajándékozott meg bennünket. Irodalomtörténeti tanulmányai közül a legjelentősebb a Nobel-díjas Sillanpää-t mutatja be a Budapesti Szemlében 1940-ben.

6. Ünnepeltünk legfontosabb nyelvészeti tárgyú dolgozatai — mint jól tudjuk — az uráli nyelvek hal- és faneveit, a finnugor és az uráli népek régi lakóhelyének kérdését, a szamojéd és az uráli birtokviszonyt, valamint a szamojéd jelzős szerkezeteket tárgyalják. Túlnyomó többségük a felszabadulás után jelent meg — jelétül annak a ritka tudományszeretnek és bámulatos munkabírásnak, mely ünnepeltünket egész életén át jellemezte és jellemzi.

7. Az ilyen megemlékezések, amilyennel én ma itt bátorkodtam előállni, érthető okokból azzal a kívánsággal szoktak befejeződni, hogy tudományos tevékenységét az ünnepelt még hosszú ideig folytathassa. Szívemből jön ez a kívánság nekem is, ámde

egy percre az jutott eszembe: vajon méltányos-e még több munkát kívánnunk N. Sebestyén Iréntől, aki egész életén át folyton csak dolgozott, s akinek az irodalmi munkássága oly gazdag, hogy hasonlóval a magyar művelődéstörténet nőalakjai közül csak nagyon kevesen dicsekedhetnek. Az élni érdemes életnek azonban elválaszthatatlan tartozéka a munka, s N. Sebestyén Irén egész élete bizonyosság arra, hogy számára a munka nem teher, hanem szükségszerűség és élvezet. Kívánom tehát a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke és a magam nevében külön is, hogy ünnepeltünk a magyar tudományt még sok alkotással gazdagíthassa mindnyájunk okulására, valamennyiünk őszinte örömeire.

*

Az üdvözlésre az ünnepelt a következő választ adta:

Kedves Elnök Úr, kedves jó Barátom! Kedves Kollégáim!

Hálásan köszönöm irántam tanúsított megtisztelő és jóleső figyelmességüket, az elismerő szavakat és a jókívánságokat. Be kell vallanom, hogy mikor elolvastam a mai felolvasó ülésre szóló meghívót, első érzésem a menekülés vágya volt, hiszen egész életemet meglehetősen visszavonultságban töltöttem el. Mégis minden rábeszélés nélkül azt is éreztem, hogy a jóindulat, a barátság és a szeretet megnyilvánulását nem lehet távolmaradással viszonzni.

Ha az ember az élet alkonyán vagy inkább estéjén ráeszmél arra, hogy ismét határkőhöz érkezett, még akkor is, ha vannak terveit, elsősorban visszatekint arra, ami elmúlt s ami világnézetét és tudományos felfogását is determinálta.

Én Erdélyben, Bethlen Gábor városában, Nagyenyeden születtem, és tizennyolc éves koromig Erdélyben nevelődtem. Tíz éves korom körül könyv nélkül tudtam egyes székely népballadákat, Arany János egész Toldiját, majd nemcsak a Kalevalát olvastam el, hanem állandóan olvastam Mikes Kelemen törökországi leveleit, Jósika Miklós és később Kemény Zsigmond regényeit. Erdély történetét nem tanultam, hanem átéltem. Erdélyben a demokrácia nem szólam volt, hanem valóság: mi nem ismertük a felekezeti és a nemzetiségi ellentéteket.

Erdélyi mivoltomban gyökerezik, hogy a történeti szemléletet és a türelmességet a mai nyelvtudományban is nélkülözhetetlen alapnak tartom. Mindazt, ami változik és fejlődik, mint a nyelv is, csak a fejlődés folyamatának megismerése alapján lehet igazán megérteni. A geológusnak ismernie kell a föld kialakulásának korszakait. A matematikus és a fizikus nem építhet fel új elméleteket, ha nem vesz tudomást elődei munkásságának eredményeiről. A nyelvtudományban is vannak új szempontokat adó új áramlatok, de vannak igazságok, amiket nem ismerhet fel az, aki nem törekszik a nyelvi anyag, a nyelvi tények alapos megismerésére, aki nem ismeri, nem tiszteli, nem becsüli az elődök munkásságának eredményeit, aki nem ismeri az életrajzát annak a nyelvnek, amelylyel foglalkozik. A finnugor nyelvésznek egy nyelven belül is nyelvemlékek hiányában a nyelvjárások összehasonlítása, az ősi énekek hagyományos nyelvének tanulmányozása adhatja meg azt a távlatot, amit a magyar nyelvésznek megadnak a nyelvemlékek és a nyelvjárások. Mindezek együtt és az elmélyült munka fejlesztik ki a kutatóban azt az alázatot, amelyet minden elhivatott nyelvész érez tudományával szemben.

A nyelvtudomány mai eredményei tágabb értelemben vett kollektív munka gyümölcsei. Mindenki építi és fejleszti a tudományt, ha legjobb tudása szerint becsületesen dolgozik. Még a tévedések is haladást jelentenek, ha további kutató munka megindító. Viszont erősen akadályozza a tudomány fejlődését az önteltségből és a hiúságból származó fölényesség és a türelmetlenség mások munkájával szemben. Szolid munkával szerényebb képességekkel is lehet építeni a tudományt, s a tehetség is gátolhat és rombolhat.

Különös szerencsémnek tartom, hogy a finnugor nyelvtudomány nagynevű régi kutatóit, a nagy elődöket személyesen, jól ismertem. P a a s o n e n, W i c h m a n n, Ä i m ä, K a n n i s t o, még a zseniális S e t ä l ä is, aki fényes közéleti szerepet töltött be, nálunk pedig S i m o n y i, S z i n n y e i, M u n k á c s i B e r n á t, P á p a y J ó z s e f valamennyien nagyon szerény és nagyon jóindulatú, szíves emberek voltak. A tehetség és a nagy tudás lelki nagysággal egyesült bennük.

Az igazi tudomány minden időkbén a legtisztább demokratizmust képviseli: valódi tudást csak munkával és pedig csak becsületos munkával lehet szerezni, és a tudományt is csak becsületos munkával lehet előbbre vinni.

Szívemből kívánok beérkezett és a pályájuk kezdetén levő fiatal kollégáimnak további jó munkát, időálló, szép eredményeket, és szívemből kívánom, hogy minél tovább jó egészségben élvezhessék az alkotó munka tiszta örömét. Még egyszer hálásan köszönöm, hogy megemlékeztek rólam.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1970. április 14. Magyar szakosztály. SZEPESY GYULA, A nyelvművelés tudományosságáért! — Mondanivalóját az alábbi hét pont köré csoportosította: 1. Alaptalanul idegennek vagy idegenszerűnek nyilvánított nyelvi eszközeink: a) úgynevezett tükörszavak; b) mondvacsinált germanizmusok; c) az alaptalanul és oktalanul idegenszerűvé minősített egyéb esetei. 2. A tudományos elvek, módszerek és eljárások alkalmazása. 3. Az önkényeskedés felszámolása. 4. A laikus nyelvművelés háttérbe szorítása, majd kiküszöbölése. 5. A következetesség megvalósítása. 6. A nyelvművelés bizonyos alapfokú megtanulhatóságának lehetővé tétele. 7. A nyelvtudomány és a nyelvművelés viszonya.

1970. április 21. Nyelvoktatási szakosztály. GINTER KÁROLY, Franciaországi nyelvoktatási tapasztalatok és felhasználhatóságuk Magyarországon. — A nyelvoktatás területei szerint: 1. I d e g e n n y e l v e k. A középiskolákban a nagy és a szomszédos nyelvek oktatása folyik (angol, német, spanyol, olasz), de egy-egy iskolában az ország szempontjából nem fontos nyelvet is tanítanak, így a magyart két iskolában. Az egyetemen sok nyelv között lehet válogatni, de egyesek csak másodikként választhatók. Az első nyelvekből magas szintű gyakorlati ismereteket követel — de nem mindig ad — az egyetem; a szintet anyanyelvi lektorok és cseretudások szervezésével érik el. Néhány mintaiskolában igen intenzív beszédközpontú nyelvoktatás folyik. — 2. F r a n c i a t a n í t á s. A franciák nagy nemzeti öntudattal ápolják nyelvüket, ennél fogva nagy teret juttatnak neki az oktatásban. Program szerint következetesen fejlesztik a diákok szókincsét, ránevelik őket az anyanyelvi szótárak használatára (például a Petit Larousse-éra), és különös gonddal ügyelnek stílusuk világosságára. Minden újság kötelességének tartja, hogy helyet szorítson nyelvhelyességi kérdéseket tárgyaló rovatnak, de legalábbis hogy rendszeresen közöljön ilyen természetű írásokat. Ennek az a következménye, hogy a francia szakszövegek kevésbé érthetetlenek a köznyelven beszélők számára, mint nálunk. — 3. A f r a n c i a n y e l v i d e g e n n y e l v k é n t v a l ó t a n í t á s á n a k már tisztes múltja van, szeretnék, ha minél több ember a francia nyelv segítségével lépne a műveltség kapcsolataiba. Ez a kultúrahordozói öntudat számos kiváló tanerőt von bele az idegenek francia nyelvi oktatásába, s ők valóban sokat tettek a legjobban tanítható szövegek és módszerek kiválasztására, például szó- és szószerkezetgyakorlási felméréseket végeztek (az első másfélezer megtanítandó szóért 300 000-nél több szónyi szöveget vizsgáltak át). Rögzítették a nyelvtanítási szinteket úgy, hogy miközben a tanuló az elsajátítottakat a mindennapi életben használja, a rendszer nyitva marad a tökélete-

* L. MNy. LXVI, 377—84.

sebb nyelvi szint felé való fejlődés irányában. A felmérések elvi irányítását nagy francia nyelvészek végzik, köztük Sauvageot Aurélien professzor.

1970. május 12. Általános nyelvészeti szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, Áruvédjegyek, márkák vizsgálata nyelvi szempontból. — Az áruelnevezések a tulajdonneveknek mindez ideig nem vizsgált, úgynevezett „széles átmeneti öv”-ébe tartoznak. Új, teljesen ráillő meghatározás keresendő az árunévre, hiszen nyelvi használata sokban egyezik a köznévvél. Az áru neve azonosításra, illetőleg más árucikkektől való megkülönböztetésre szolgál. Minthogy azonban nem egyedet jelöl, hanem árutömegre vonatkozik, a többi tulajdonnévtől eltérően válik a névadási rendszer elemévé. Informatív adatokat is tartalmaz (az áru rendeltetése, minősége, alapanyaga, gyártásának helye, forgalomba hozásának ideje stb.), de leginkább — bizonyos stilisztikai értékű konnotációval ellátott — úgynevezett „fantáziánév”. Az elnevezés közlő, „beszélő” voltát gyakran ellensúlyozza a névben a hangalak képzetkeltő, hangulatfestő ereje, szerephez jut emellett a könnyen kiejthetőség, a betűkép (tekintettel a reklámra!) és a szójátéokra alkalmassá tevő hangkapcsolat. A köznevesülés, a képzővel való ellátottság és a mondattani helyzet vizsgálata után a tárgyalt áruelnevezések csoportosítása következett (női név, férfinév, földrajzi név, magyar közfőnév, betűszó stb.), végül pedig a nyelvművelés ezzel kapcsolatos feladatairól szolt.

1970. május 19. Nyelvoktatási szakosztály. HELL GYÖRGY, A német melléknévragozás új rendszerezési lehetősége. — Tanítványainknak a német melléknévragozással kapcsolatos hibái a táblázatok alapján történő tanításra vezethetők vissza. A táblázatok alkalmazásának több káros következménye van, közülük az a legsúlyosabb, hogy nem tekinti a melléknév ragjainak grammatikai jelentését. A főnév neme és a melléknév ragjai közötti összefüggés észrevételése hasznosnak bizonyul a melléknévek és főnevek ragozási rendszerének tanításában. A melléknév ragjainak ilyen értelmezése a német névszóragozás rendszerének kettős jellegét is kiemeli.

1970. május 26. Finnugor szakosztály. Ezen a felolvasó ülésen köszöntötte a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében az elnöklő Lakó György 80. születésnapját üld választmányi tagunkat, N. S e b e s t y é n I r é n t. GULYA JÁNOS, Egy fejezet az osztják mondattanból: mediativusz. — Az osztják nyelv legkeletibb nyelvjárásainak névszóragozásában van egy *-ta/-ə* alakú rag, amelyet az eddigi nyelvtani leírások hol tárgy-, hol eszközhatározó- stb. ragnak tartanak. Nézete szerint e rag mediativus, azaz közvetett (függő) eszközhatározós eset, mely funkciója szerint a cselekvés eszközét, szerszámát stb. fejezi ki. (Emellett a paradigmában van egy valóban tárgy-, illetőleg eszközhatározó-rag is.) E rag funkciójában azonos a ZSILKA-féle „belső tárgy”-gyal (latens eszközhatározóval), genetikailag pedig lehetséges, hogy a finnugor *-tā ablativusszal tartozik össze, amelyhez egy mediativusi funkción keresztül a magyar *-t* tárgyrag is odatartozhatik.

1970. június 9. Magyar szakosztály. KÁLMÁN BÉLA, Az amerikai magyarság nyelve. — Észak-Amerikában majdnem egymillió magyar él. Ezek többsége az első világháború előtt kivándoroltakból és utódaikból áll. A történelmi és szociális helyzetből adódik, hogy első nemzedékük alig tanult meg angolul, megőrizte magyar artikulációs bázisát, sőt nyelvjárási sajátságait is, angol jövevényszavait beleillesztette a magyar hangrendszerbe. A második nemzedék már angol tanítási nyelvű iskolába járt, ezek beszédén az angol kiejtés hatása — bár különböző mértékben — megérződik. Mélyebb szerkezeti változások észlelhetők a hangtan területén, így a zöngéesség szerinti asszimiláció változása. Az angol alaktan nem hatott a második nemzedék nyelvére sem, a mondattanból az angol szórend hatása a legerősebb.

1970. június 16. Magyar szakosztály. NYIRKOS ISTVÁN, A magyar járulékhangokról. — Az előadó a magyar járulékhangokat szándékozik feldolgozni, s ennek a teljesebb áttekintésnek ezúttal azt a részletét mutatta be, amely a szó hangtestének mennyiségi

növekedését eredményező járulékhangokkal foglalkozik. A beszédben ugyanis a szavak nemcsak az oly gyakran emlegetett redukciónak, elkoptatásnak vannak kitéve, hanem a vele ellentétes nyújtásnak is. Néhány példa a jelenségre: *üdüllő* (< *düllő*, *idüllő*) (< *düllő* 'együgyű, dilis'), *akadét* (< *kadét*), *iskola* (< *schola*), *asztal* (< *stolb*), *hüli* (< *ölyv*), *hordas* (< *ordas*), *jéger* (< *éger*), *vördöngös* (< *ördöngös*), *pópiumos* (< *ópiumos*), *bibola* (< *ibolya*), de előfordul szóbeljei helyzetben is: *pózona* (< *pózna*), *tányér* (< *tányér*), *korcsuma* (< *korcma*), *pihóca* (< *pióca*), *piharc* (< *piac*) stb. A jelerőség vizsgálata több szempontból hasznos. A példaanyag alapján megállapította, hogy melyek a leggyakrabban szereplő hangok, milyen környezetben lépnek fel leginkább stb., végül pedig a nyúlás okaival foglalkozott.

1970. június 19. Finnugor szakosztály. KARAULOV JURIJ NYIKOLAJEVICS (Moszkva), A szóképzés szemantikai mezői a chanti nyelvben (a közép-obi nyelvjárásban).

1970. június 20. LXVI. évi közgyűlés. IMRE SAMU, Szinkronia és diakronia a Magyar Nyelvatlasz anyagában (I. a MNy. soron következő számában).

1970. szeptember 24. Szlavisztikai szakosztály. LEWICKI TADEUSZ (Krakkó), Mohamedán források Délkelet-Európa történetéről. (Franciául.)

1970. szeptember 29. Névtudományi szakosztály. SEBESTYÉN ÁRPÁD, Földrajzi neveink helyesírásához. — A földrajzi nevek írásában — főképpen az utca- és dűlőneveikben — sok zavar mutatkozik. Ezek mögött végső soron elvi tisztázatlanságok rejlenek, amelyek jellemzők a kérdés intézményes rendezését ígérő akadémiai kiadványra is (A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Bp., 1965. 52 lap). Az előadó a gyakorlati kérdésekből kiindulva mutatott rá néhány következetlenségre, és próbált elfogadhatóbb javaslatokat tenni.

1970. október 6. Szlavisztikai szakosztály. HOLLÓS ATTILA, A magyar eredetű orosz szavak problematikája. — A magyar nyelv honfoglalás előtti szerepe nagyon bizonytalan (*sablja*). Egy-két iráni (*chata*, *kord*) és néhány török (*satrb*, *bilinéb*, *ködmantb*) eredetű szónál is felvetődött a magyar közvetítés lehetősége. A török eredetű szavaknál később is gyakran kérdéses, hogy közvetlen átvétellel vagy a magyart is érintő vándorszóval van-e dolgunk. A magyar katonai kifejezéseket a lengyel, a kárpáti pánszertorkodás szavait pedig inkább az ukrán közvetítette, és a német nyelvnek is volt szerepe a közvetítő láncban. Végezetül az átment szavak orosz nyelvbeli sorsát világította meg.

1970. október 13. Magyar szakosztály. GERGELY JÁNOS, Megfigyelések a franciaországi és brazíliai magyar beszéd szóhasználatával kapcsolatban.

1970. október 20. Szlavisztikai és magyar szakosztály. KISS LAJOS, Tükörszóvizsgálatok. (Tíz foglalkozásnév.) — A huzamosan érintkező nyelvek különösen szókincsükben közelednek egymáshoz. Az ezernél több éve tartó magyar—szláv együttélés a jövevényszavakon kívül mindkét oldalon nagyszámú tükörszót és tükörjelentést is eredményezett. Nyelvünknek szláv mintára alakult tükörszavai közül eddig mindössze az egyházi terminológia kifejezései részesültek tüzetes vizsgálatban. Az előadó tervbe vette a szláv mintára keletkezett magyar tükörszók teljességre törekvő, monográfikus feldolgozását. Ebből a munkájából mutatott be egy fejezetet, és pedig tíz foglalkozásnévet: *ablakos*, *asztalos*, *bádogos*, *drótos*, *fazekas*, *lakatos*, *sáfrányos*, *szabó*, *százados* és *varga*. Mindegyiknél igyekezett messzemenően figyelembe venni a tárgy- és művelődéstörténeti, valamint a néprajzi vonatkozásokat, továbbá az illető foglalkozás jelölésére szolgáló idegen nyelvi — nem magyar és nem szláv — elnevezéseket. Következtetéseiben óvatosan járt el, hiszen hasonló szemlélet alapján egymástól függetlenül is jöhettek létre egymás fordításának látszó foglalkozásnevek.

1970. október 27. Általános nyelvészeti szakosztály. Megnyitójában az elnök szíves szavakkal üdvözölte a 60 éves T e l e g d i Z s i g m o n d o t, Társaságunk volt főtítkárát

és választmányi tagját. ROT ALEXANDR (Ungvár), A nyelvi kontaktusok problémái. A két- és többnyelvűség a Kárpátok medencéjében. — A Kárpát-medencében élő nyelvek és nyelvjárások érintkezésének „mechanizmus”-a az interferencia sok érdekes jelenségét teremtette meg, és ezek elemzése jelentős mértékben gazdagította a nyelvi kölcsönhatások elméletét. Vizsgálatai új megvilágításba helyezik a nyelvi kapcsolatok típusainknak és az interferencia jellegének a viszonyát. Vizsgálandó jelenség az ún. kárpátizmusokban jelentkező multilaterális kölcsönhatás. A kárpátizmusok tanulmányozása értékes anyaggal bővíti a történeti nyelv- és jelentéstant és az interlingvisztikát. Ezután példákon mutatja be, hogy a magyar—ukrán, német—ukrán, magyar—német, ukrán—szlovák, ukrán—román, magyar—román, magyar—bolgár kétnyelvűség, valamint a magyar—ukrán—német, ukrán—magyar—román stb. többnyelvűség beható elemzéséből milyen tanulságokat lehet levonni az általános nyelvészet, illetőleg a nyelvi érintkezésekkel foglalkozó vizsgálatok számára.

1970. november 3. Magyar szakosztály. A felolvasás előtt az elnök melegen köszöntötte K e l e m e n J ó z s e fet, Társaságunk pénztárosát és választmányi tagját 60. születésnapja alkalmából. VÉRTES O. ANDRÁS, A hazai latin kiejtés történetéből. — Jövevényszavaink, nyelvemlékeink, grammatikai följegyzések stb. alapján a következő latin hangok kiejtését vizsgálja: 1. az *e* és változatai, 2. *o*, 3. *s*, 4. *c*, 5. *dj*. Megállapította, hogy a hazai latin kiejtés vizsgálata a középkori európai latin ejtésnek eddig ismeretlen sajátosságaira is fényt deríthet. Meggyőzően bizonyította ezután, hogy a görög $\sigma\chi$ -nek volt hazai \acute{s} ejtése is.

1970. november 10. Névtudományi szakosztály. LADÓ JÁNOS, A Magyar Utónévkönyv. — Előjáróban az utónévadás régebbi és mai szabályozását hasonlította össze, kiemelve azokat a mozzanatokat, amelyek miatt az anyakönyvi jogszabályok alkalmazása sok nyelvészeti segítséget igényel. Ilyen problémák: mikor nevezhető egy utónév idegennek és mikor magyarnak?; hol van a határ becenév és hivatalos utónév között?; anyakönyvezhető-e az utónevek alakváltozatai?; szabad-e megengednünk azonos női és férfinevek használatát? Beszélt az Utónévkönyvből kihagyott nevekről, és megvilágította az anyakönyvezhető névanyagba való felvétel szempontjait. Az így megrostált névanyagot „ajánlott” és „elfogadott” címke osztja két részre. A továbbiakban a névkönyv felépítéséről és a névcikkek szerkezetéről, valamint a névanyag eredet szerinti megoszlásáról adott tájékoztatást. Befejezésül megnyugtatta hallgatóságát, hogy ezután is anyakönyvezhető Utónévkönyvön kívüli név, ha felvételét az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő osztálya szakvéleményével támogatja.

1970. november 13. Általános nyelvészeti szakosztály. RUIZÓKA RUDOLF (Lipese), *Natürliche Sprachen und Wissenschaftssprache*.

1970. november 17. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. ISING GERHARD (Berlin), *Zum Gegenstand und zu den Methoden in der Soziolinguistik*.

1970. november 24. Névtudományi szakosztály. J. SOLTÉSZ KATALIN, Tulajdonnévi homonímia, poliszémia és szinonímia. — Mondanivalóját a következő pontokban tárgyalta: Tulajdonnevek alakí egybeesése különböző nyelvekben és egy nyelven belül. Tulajdonnév és közszó homonímiája. Több denotátumot jelölő tulajdonnevek. Tulajdonnév-átvitel. Azonos közszó jelentésű tulajdonnevek. Etimológiailag összetartozó nevek, névváltozatok. Azonos denotátumot jelölő különböző tulajdonnevek. Névfordítás, névváltoztatás. Tulajdonnév és köznévi szinonimiája.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

Bánréti Zoltán, Bárczi Géza, Bartha Magdolna, Bartók János, Bécsy Tamás, Beke Béláné, Békési Imre, Bencsáth Aladárné, Bene Sándor, Benke Mihályné, Benkő Loránd, Bereczky Gábor, Berényi Zsuzsanna, Berzy Sándor, Bihary Ferencné, Bihari János, Biró Izabella, Bokorné Lőrinczy Éva, Bolla Kálmán, Botka Ferenc, Botka Zoltán, Botos Imre, Bozsik Ferenc, Bozsó Miklósné, Buda Sándorné, Buttler János, Büky Béla, Büky László, Chikán Zoltánné, Cynolter Károly, Czeglédy Károly, Czigó Tibor, Csongor Barnabás, Csúcs Sándor, Csupor Zoltán, Danczi József, Darázs Ödön, Deákné Bartha Katalin, Demo László, Denke Gergely, Dienes Erzsébet, Dobosy Antaliné, Doleviczényi Edit, Dombrovski József, Domokos Pál Péter, Duli Antal, Ecesedy Ildikó, Éder Zoltán, Egriné Abaffy Erzsébet, É. Kiss Sándor, Elekfi László, Endrey György, Erdei Ferenc, Erdélyi István, Erdődi József, Fábrián Pál, Fajcsék Magda, Faludi Györgyi, Farkas Vilmos, Fazakas Istvánné, Fehértói Katalin, Fejér Marietta, Fekete Ervin, Fekete Péter, Felde Györgyi, Fényi Ottó, Ferenczy Géza, Ferenczy Gyula, Fischer Sándor, Fodorné Mészáros Henrietta, Fogarasi Miklós, Fokos-Fuchs Dávid, Földyné Virány Judit, Fülöp Lajos, Füves Ödön, Gádoros Miklósné, Gáldi László, Gárdonyi Sándor, Gellér Katalin, Gergely Éva, Gerő Igor György, Ginter Károly, Graf Rezső, Grega Sára, Gregor Ferenc, Grétsy László, Gulya János, Gunda Béla, Gyalmos János, Gyarmati András, Gyórfy Attila, Hadrovics László, Hajdu Emőke, Hajdu Mihály, Hajdu Miklós, Hatvany Tiborné, Hazai György, Hegyi Imre, Héjjas Zoltán, Hell György, Helle Lászlóné, Héra Zoltánné, Herzeg Gyula, Hernádi Sándor, Hexendorf Edit, Hoffmann Ottó, Hollós Attila, Honti László, Horgosi Ödön, Horpácsi Illés, Horváthné Bottyánfy Éva, Horváth Gedeonné, Horváth János, Horváth Katalin, Horváth Loránd, Horváth Mária, Horváth Mátyás, Horváth Terézia, Hosszú Ferenc, Hutterer Miklós, Implom József, Imre Samu, Inczeffi Géza, Jakab István, Jávorné Soltész Katalin, Jobbágyiné András Katalin, Jókay Zoltán, Juhász János, Juhász József, Kaán Miklósné, Kakuk Zsuzsanna, Káldy-Nagy Gyula, Kálmán Béla, Kalmár Jánosné, Kalmár László, Kalocsay Tibor, Kara György, Karay Zsófia, Kardos Pál, Karinty Ferenc, Károly Sándor, Katona Imre, Katona Loránd, Katonáné Palló Margit, Kázmérné Sal Éva, Kázmér Miklós, Kelemen József, Kelemen Tiborné, Kerekes Irma, Kerekes László, Keresztes László, Kiefer Ferenc, Király Lajos, Király Péter, Kiss Jenő, Kiss Kálmán, Kiss Károly, Kiss Lajos, Kiss Miklósné, Kistamás Gyula, Koesis Jánosné, Kökény Sándorné, Kollányi Teréz, Komor Ilona, Korenchy Éva, Kőműves Géza, Kónya Sándor, Korompay Bertalan, Könyves Tóth Kálmán, Kőpeczi Béla, Körmendi Géza, Kovács Ferenc, Kovács Ferenc, Kovács István, Kovács Lászlóné, Kovács Teréz, Kovács Zoltán, Kovalovszky Miklós, Králl Gézáné, Krammer Jenő, Kubinyi László, Ládó János, Lakó György, Lipták Pál, Lőrincz Jenő, Lőrincze Lajos, Lővei Emilné, Magassy László, Makovszkyné Kühl Éva, Mándiné Velenyák Zsófia, Mándoky István, Mándoki László, Manherz Károly, Margócsy József, Márk Tamás, Markó Imre Lehel, Marossy Ágnes, Martinkó András, Mártonfi Ferenc, Márvány János, Máta Mária, Máté József, Medgyesi Jánosné, Mező András, Mikesey Sándor, Mikó Imre, Mikola Tibor, Mikó Pálné, Miltényi Szilárdné, Mízsér Lajos, Mollay Károly, Molnár Ferenc, Molnár József, Molnár József, Nádor Gyuláné, Nagy Ferenc, Nagy János, Nagy József, Nagy Mihályné, Nagy Miklós, Nagypál Teréz, Németh Gyula, Németh Kálmán, Bódog, Nyirkos István, Nyirkos Tibor, Oltványi Ambrus, O. Nagy Gábor, Ordódy János, Ördög Ferenc, Orosz Sándor, Országh László, Pais Dezső, Pálfalvi Etelka, Palkó István, Pálóczi-Horváth Adám, Papp Ferenc, Papp István, Pappné Hidvégi Andrea, Papp László, Pásztor Bertalan, Pásztor Emil, Pásztor János, Patay Jolán, Pauka Károlyné, Pauli Katalin, P. Balázs János, Péczely László, Pesti János, Pete István, Péter László, Péter Mihály, Plaszkony László, Podhradszky György, Pogány Irén, Posgay Ildikó, Pusztai Ferenc, Pusztai István, Pusztay János, Rácz Endre, Raisz Rózsa, Rajkné Lovas Gizi, Rákosi Gábor, Rédei Károly, Rejtőné Hutás Magdolna, Reuter Camillo, Róna Tas András, Rozgonyi Miklósné, Ruzsiczky Éva, Salamon Iván, Scheiber Sándor, Schlitter Erzsébet, Schmidt Gyuláné, Schütz Ödön, Sebestyén Árpád, Sellei Zoltán, Serény Andor, S. Hámori Antónia, Sima Ferenc, Simon Györgyi, Simonyi Pálné, Sipőczy Győző, Skripecz Sándor, Suara Róbert, Surányiné Meggyes Klára, Szabó Dénes, Szabó Géza, Szabó József, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szabó László, Szabó Sándor, Szántó Péter, Szathmári István, Szegő Ferencné, Székely Imre, Szekrényessy Júlia, Szemere Gyula, Szende Aladár, Szende Tamás, Szépe György, Szij Enikő, Szoboszlay Miklós, Szőke István, Szöllősy Éva, Szűts László, Takács Etel, Tamás Lajos, Tantó István, Tarján Jenő, Tasnádi Edit, Telegdi Zsigmond, Tellér Gyula, Temesi Mihályné, Temesi Mihály, Terebesi Éva, Timár József, Tompa Józsefné, Tompa József, Török Gábor, Tóth Imre, Tóth István, Tóttössy Csaba, Tótvölgyi Henrik, Turehányi Ágota, Ujváry Zoltán, Urayné Kóhalmi Katalin, Uray Géza, Urhegyi Emilia, Vadás Ferenc, Vajda József, Valaczkai László, Várady Gábor, Varga Györgyi, Vargha László, Vári Anikó, Várkonyi Imre, Varsányi István, Vásáry István, Vas József, Véges István, Végh József, Velcsov Mártonné, Verbényi László, Vértes Edit, Vértes O. András, Vihar Béla, Víz István, Voigt Vilmos, Wacha Imre, Zakar András, Zala Mária, Zelliger Erzsébet, Zongor Ferenc, Zsilinszky Éva, Zsilka János, Zsoldos Jenő, Zsolt Zsigmond.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcki Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

ÚJRA KAPHATÓ RÉGI SZÁMOK:

1. **Zolnai Gyula:** Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. 14,— Ft.
2. **Szily Kálmán:** A mágnás-czím a magyarban. 1905. 12,— Ft.
3. **Pápay József:** Reguly Antal emlékezete. 1905. 12,— Ft.
4. **Balassa József:** A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. 12,— Ft.
5. **Erdélyi Lajos:** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. 16,— Ft.
6. **Réthei Prikkel Marián:** A magyar táncnyelv. 1906. 14,— Ft.
7. **Gombocz Zoltán:** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 40,— Ft.
8. **Melich János:** Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. 24,— Ft.
9. **Szeremley Császár Loránd:** Jelentés-tanulmányok. 1909. 22,— Ft.
10. **Kossa Gyula:** Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 28,— Ft.
11. **Gombocz Zoltán:** Pótlék a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 16,— Ft.
12. **Tolnai Vilmos:** A szólásokról. 1910. 28,— Ft.
13. **Melich János:** Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. 28,— Ft.
14. **Melich János:** A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 34,— Ft.
15. **Melich János:** Keresztneveinkről. 1914. 24,— Ft.
16. **Gombocz Zoltán:** Árpádkori török személynveink. 1915. 30,— Ft.
17. **Hóman Bálint:** A székelyek eredete. 1921. 12,— Ft.
18. **Sági István:** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete. 1922. 40,— Ft.
19. **Gragger Róbert:** Ómagyar Máriasisiralom. 1923. 12,— Ft.
20. **Jakubovich Emil:** Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink fróinak személyéhez. 1924. 12,— Ft.
21. **V. Házi Jenő:** A soproni magyar—latin szójegyzék. 1924. 16,— Ft.
22. **Csúry Bálint:** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 24,— Ft.
23. **Szinnyei József:** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 30,— Ft.

ÚJABB KIADÁSŰ SZÁMOK:

109. **Végh József:** A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. **Deme László:** Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. **Kovalovszky Miklós:** Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. **Deme László:** A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. **Várkonyi Imre:** A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. **Kelemen József:** Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. **Pais Dezső:** Régi személynveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. **Penavin Olga:** A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. **Hutterer Miklós—Mészáros György:** A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. **Kelemen József:** Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. **Jacobson Roman—Lotz János:** Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. **Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.** (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. **E. Abaffy Erzsébet:** Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. **Lotz János:** Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. **Kiss Lajos:** Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. **Erdődi József:** Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. **Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás.** Közzétette **Pelle Béláné.** 1970. 60,— Ft.

LXVII. ÉVF.

1971. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

458. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1971

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban	129
<i>Imre Samu</i> : Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában	134
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány számbeli egyeztetése több különböző számú alánnyal a mai magyar nyelvben	144
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A XVI. századi Dunántúl nyelvjárásának mondattanához	155
<i>Kiss Jenő</i> : Szóképzés és etimológia	170
<i>Hajdú Mihály</i> : Az Ormánság XVI. századi keresztnevei	180
<i>Korompay Klára</i> : Olivant	187
<i>Nagy Ferenc</i> : A helységnevek humora	195
Kiseb b k ö z l e m é n y e k. <i>Pais Dezső</i> : A hangzóközi zárhangok geminálódásának lehetősége és feltehető következményei a finnugorságban. — <i>Püspöki Nagy Péter</i> : Adalék a felsőszemerédi rováslelék történetéhez. — <i>Kollányi Teréz</i> : A többszörös mondatösszetételnek egy sajátos altípusáról	203
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Bakos Ferenc</i> : Boér—vecsín. — † <i>Gyallay Domokos</i> : Történelem szavakban rögzödve. — <i>K. Palló Margit</i> : A Török vezetéknév kapcsán. — <i>Szabó T. Attila</i> : Pipe. — <i>Zelliger Erzsébet</i> : Ellet, elletés	211
N y e l v m ű v e l é s. <i>G. Varga Györgyi</i> : Az ikes ragozás mai köznyelvi helyzetéről	222
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Szabó T. Attila</i> : Egy 1599. évi kolozsvári harmincadjegyzék szótörténeti adalékai. — <i>Fehértői Katalin</i> : Korai közszói előfordulások levelesített gonosztevők nevében	228
N y e l v j á r á s o k. Zselicségi nyelvjárási szövegek. — <i>Mizser Lajos</i> : Hajítófa	235
S z e m l e. <i>Hexendorj Edit</i> : Egy évtized nyelvünk normatív változatainak vizsgálatában (1960—1969.). — <i>B. Lőrinczy Éva</i> : A fiatalok aktái	240
L e v é l s z e k r é n y	255

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-ÍRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHL. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488,

az AKADEMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon: 159—450, MNB. Budapest, 54, No. 024) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

imre Samu
(1917-1990)

A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban

1. Ismeretes, hogy a finnugor hangzóközi zárhangok, mégpedig mind az oralisok, mind a nasalisok magyar nyelvi fejlődésükben meglepő, szinte egyöntetűnek mondható szabályosságot mutatnak, melynek csak az **n* és az **ń* nem engedelmeskedik. A zöngétlen oralis zárhangok mindegyike homorgán zöngés réshanggá (majd esetleg ennek valami további fejleményévé) alakul. Így finnugor **-p-* > ősmagyar β ($>v \sim 0$), például *ravasz* ~ z. *ruć*, votj. *žičž*, cser. *râβâž*, md. *riβés*, f. *repo* stb. (NyH.⁷ 39; LAKÓ, FgrEl. 36; HAJDÚ, BevUr. 100) | finnugor **-t-* > magyar *z*, mint *kéz* ~ o. *kèt*, vog. *kāt*, z., votj. *ki*, cser. *kít*, md. *keđ*, f. *käte-*, lp. L. *kiehta* (NyH.⁷ 36; LAKÓ i. m. 36; HAJDÚ i. m. 98) | finnugor **-k-* > ősmagyar γ ($>ómagyar$ $\mu, \ddot{u} \sim 0$), mint *év* ~ cser. *ij*, md. *ije*, f. *ikä*, lp. S. *jahké*; *jó* 'folyó' ~ o. *joyan*, z., votj. *ju*, md. *jov*, f. *jóki*, lp. *johká* (NyH.⁷ 35; LAKÓ i. m. 35; HAJDÚ i. m. 98).

Ami a nasalisok sorsát illeti, már említettük, hogy az *n* és *ń* nem követik a spirantizálódás tendenciáját, a másik kettő azonban denasalizálódik és homorgán réshanggá lesz, tehát **-m-* > ősmagyar β ($>v \sim 0$), például *név* ~ o. *nèm*, vog. *nām*, z., votj. *ńim*, f. *nime-*, lp. L. *nāmmá*; *lé* ~ vog. *lām*, cser. *lem*, md. *lem*, f. *lieme-*, lp. L. *liepma* (NyH.⁷ 46; LAKÓ i. m. 49; HAJDÚ i. m. 100) | végül finnugor **-ŋ-* > ősmagyar γ ($>ómagyar$ $\mu, \ddot{u} \sim 0$), mint *hó* 'hónap' ~ o. *çou*, *çau*, md. *koŋ*, f. *kuu*; *tő* ~ *töve* ~ z. *đin*, votj. *dīŋ*, cser. *tūŋ*, md. *fej*, f. *tyve-* (NyH.⁷ 48; LAKÓ i. m. 51; HAJDÚ i. m. 102).

Mindebből nyilvánvaló, hogy hangzóközi zárhang-rendszerünk korai fejlődését egyöntetűnek mondható tendencia irányította.

2. Másrészt azonban aligha vitatható, hogy valamennyi említett mássalhangzóval kapcsolatban több-kevesebb példában a felvázolttól eltérő a fejlődés.

Így *p*-t találunk a magyarban a finnugor hangzóközi **-p-* folytatásaképpen a *v* (vagy 0) helyett a Nyj. *kopál*, valamint alapszava, a *kopik* igékben, melyeknek finnugor megfelelőire vö. z., votj. *ku* 'bőr', cser. *kabaštā* 'ua.', md. *kuva* 'kéreg', észt *kōba* 'fenyőfakéreg' (TESz.). Ez ellen az etimológia ellen ugyan kételyek merültek föl (vö. VÉRTES EDIT: NyK. LXII, 16), de az ellenérvek nézetem szerint nem ingatják meg a származtatást (BÁRCZI: MNy. XLIX, 387); az uráli **-p* képző a magyarban olykor *p* alakban jelentkezik, mint R. *állapik*, R. *hagyap* (NyH.⁷ 71; GYÖRKE, Wortbildungslehre 22; másképp HAJDÚ i. m. 147); főemlíthetők, még ha mint hangutánzó-hangfestő szavaknak különösebb bizonyító erőt nem tulajdonítunk is nekik, a *reped* — ~ f. *repeä-* (NyH.⁷ 39; HAJDÚ i. m. 88) — és a *repül* — ~vog. *ropl-*, f. *räpyttä-* (NyH. 31; MOÓR: ALingu. II, 77) — igék, ezek ugyanis kivonhatták magukat az általános fejlődés alól, hogy kifejező jellegüket megtartsák. Hasonló okokból a rendkívül nagy családot alkotó *tap*, *top* *p*-je (PAIS: NyK. XLIX,

295 kk. és UngJb. XV, 601 kk.), melyeknek különben finnugor kapcsolatai sem tekinthetők tisztázottnak, nem hívható bizonyossággal; és azt a lehetőséget is meg kell engednünk, hogy a *szip*-tő — vö. *szipog*, *szipdokol*, *szippant* stb., *szipa*, *szipirtó* stb. — nem alakváltozata a *szí* ~ *sziv*-tőnek, hanem, viszonylag kései jelentkezése miatt, elválasztandó emettől, mint újabb hangutánzó alakulás, noha kiterjedt családja nagyobb régiséget sejtet. — Az általános tendenciától eltérő fejlődésről lévén szó, a példák száma nem esik nagy súllyal a latba. Különben is a három zárhang sorsát egységben kell látnunk, s bármelyikükre vonatkozó példák a többinek a történetét is megvilágítják.

Régóta megfigyelt tény az, hogy két ősi számnevünkben a hangzóközi finnugor **-t-* nem spirantizálódik. Így: *öt* ~ o. *wèt*, vog. E. *et*, z. *vit*, votj. *vit*, cser. *wit-*, *wac*, md. *véte*, f. *viite-*, lp. L. *vihta* (NyH.⁷ 30, 34; LAKÓ i. m. 26, 39; HAJDÚ i. m. 100, 107) | *hat* ~ o. *χòt*, vog. *χõt*, z. *kvajt*, *kvał*, votj. *kwał*, cser. *kut*, md. *kota*, f. *kuute-*, lp. K. *kutt* (NyH.⁷ 24; LAKÓ i. m. 39).¹ — A finnugor hangzóközi **-t-* megmaradására idézni lehet még a magyar múlt idejű melléknévi igenév *-t*, *-tt* képzőjét, mely tudvalevőképpen azonos a *-t*, *-at*, *-et* deverbális névszóképzővel (D. BARTHA, Szóképz. 79, 98), és amelyből a befejezett múlt időjele lett. Ezt egyetemi előadásaimban már több mint két évtizede a finnugor deverbális **-t-* igenévképző leszármazottjának tanítottam (vö.: RADANOVICS: NyK. LX, 421; HAJDÚ i. m. 146), melynek különben „szabályos” z megfelelése van meg valószínűleg a *száraz* melléknévben.

A hangzóközi finnugor **-k-*-nak az általános spirantizálódással szemben szintén előfordulnak rendhagyó fejleményei. — Így a *rejlík*, *rejt*, R. és Nyj. *rõt*, *rút* R. 'révületbe ejt', Nyj. 'elemészt, elpusztít', Nyj. *elrejtőzik* 'elájul elveszti az eszméletét, álhalott lesz' (MTsz.), *révül*, *révedezik* stb. ~ vog. *réj* 'hőség', *tárom réj* 'az isten heve, extázis' (HUNFALVY: NyK. VI, 249), f. *räkki* 'hőség' (BABOSS: MNy. XXXIV, 223) szócsaládban a szabályos réshangúsodást látjuk, de ugyanezeknek a töveknek az alakváltozata *rejlík* a *reked*, *rekken*, *rekcent* 'elrejt' igékben, ahol tehát az ugor **k* megfelelője rendhagyó módon *k* (MÉSZÖLY: MNy. VI, 442; SZILY K.: MNy. XVII, 45; BABOSS: i. h.; PAIS, Reg: MNyTK. 75. sz. 6—8). — A *reá* (< **rějá* < **rojá*), *rajta* — vö. KT.: *rohtonc* — szemben áll *rokon* szavunkkal, melynek eredeti jelentése 'közel', s mindkettőjük alapszava egy **rskš* 'közeliség, szomszédság'-féle jelentésű névszó; ennek ugor megfelelőire vö. vog. *rawi* 'közeledik', *rawn-ut* 'rokon', o. *rayti* 'rokon' (MÉSZÖLY: MNy. VI, 433; GOMBOCZ: MNy. XII, 24; ZSIRAI: MNy. XXIII, 317; SzófSz.).² — Idézhető a *jut* — vö. HB.: *iochtotnia* — és az *iktat* szembenállása; vö. vog. *joxt-* 'jön', o. *joyat-* 'érkezik, jön' (TESz.). — A finnugor **-k-* lativusrag a magyarban egyrészt az általános *γ > y*, *ü (> 0)* fejlődést mutatja; például ÓMS.: *egembelu*, Nyj. *eggyü*, *összü*, R. *felő*, *mellő* stb. (PAIS: MNy. XXXII, 110), másrészt azonban ugyanezt az ősi ragot találjuk *-k* ~ *-g* alakban az *-ig* ~ *-ék* stb. határvető ragunkban (BABOSS: Melich-Eml. 24) és az *-ék* — *bíróék* stb. — képzőben, mely nyelvjárásban

¹ HAJDÚ (i. m. 100) — számomra érthetetlen módon — ezeket a szavakat egy csoportba sorozza olyan szavakkal, amelyekben — nézete szerint — a finn és a lapp vall geminált zárhangokra a többi finnugor nyelv egyszerű zárhangjával szemben.

² HAJDÚ (i. m. 127) a *reá*, *rajta* és a *rokon* egybekapcsolását elhárítja, mint olyan magyarázatot, melynek „tisztázatlan hangtörténeti nehézsége” van. E nehézségen, úgy vélem, a finnugor **-k-* kettős megfelelést érti, ez azonban nézetem szerint a legcsekélyebb nehézséget sem jelenti. A tőle ajánlott egyeztetés — vog. *raŋka* 'külön, félre', *raŋxa* 'kívülre' — sem hangtörténetileg, sem szemantikailag — a várható jelentésfejlődés nem a 'felé, -hoz, -nál', hanem a 'félre, el' irányába mehetett volna — nem megnyugtató.

egszersmind rag szerepét is betölti, továbbá a *-nek* ragban (BÁRCZI: MNy. LXV, 117). E példák száma valószínűleg még növelhető.

3. Ami a nasalisokat illeti, az általános fejlődéstől, a spirantizálódástól eltérő esetek száma még jelentékenyebb. — Így *eme* 'nőstény, emse disznó' ~ f. *emä* 'anya, nőstény'; *emik* 'szopik' ~ o. *em-*, f. *ime-* 'ua.' (NyH. 144, 148; LAKÓ i. m. 48; HAJDÚ i. m. 100); továbbá *homorú*, *kemény*, *szomjú* stb. — Ezekhez járul az *-m* deverbális igeképző a *szótamik*, *villámik*, *futamik* stb. példákban, valamint a deverbális és denominalis *-m* névszóképző, mint *álmom*, *öröm*; *hímm*, *orom* stb. (NyH.⁷ 68, 87, 90, 97; GYÖRKE, Wortbildungslehre 43 kk.; D. BARTHA, Szóképz. 34, 69; stb.). Ez az *-m* számos képzőbokornak is a része, így *-mány*, *-alom* stb.¹

Ugyancsak szép számmal találunk olyan példákat, melyekben a finnugor **-ŋ-* réshangúsodás helyett *g*-t eredményez a magyarban. — Így: *jég* ~ o. *jēŋk*, vog. *jāŋk*, z. *ji*, votj. *jō*, cser. *ij*, md. *jej*, f. *jää*, lp. K. *jienŋ*; *egér* ~ o. *lōŋkər*, vog. AL. *tāŋər*, z., votj. *šyr*, md. *šejər*, f. *hüre-* (NyH.⁷ 47, 48; LAKÓ i. m. 25, 51; HAJDÚ i. m. 102, 105); ugyanígy még *ég* ige, *ég* fn., *fog* fn., *mög* stb. — Olykor ugyanazon szóban az **-ŋ-*nek kettős a fejlődése, mint *agg* ~ *ó*.

4. Mindezek a tények már régóta ismeretesek. Mint az újgrammatikus szemléletnek nem éppen kellemes jelenségeket vitatták, majd minthogy valóságukhoz aligha férhet kétség, jobbra elismerték és különféle módokon magyarították őket. Valamikor ezeknek a jelenségeknek az okát az akkor általánosan uralkodó elmélettel, az ősi uráli fokváltakozással hozták összefüggésbe, s ez érthető, hiszen ilyenféle változó eredményeket könnyűszerrel vissza lehetett vinni egy ilyen ősi kettősségre. Amikor az alapnyelvi fokváltakozás magyarító elvként végleg eltűnt a nyelvtudományi irodalomból, részben egyszerűen megállapították minden magyarító kísérlet nélkül az elágazó fejlődést mint tényt, így a nasalisokkal kapcsolatban. Főlbukkant az a föltevés főképp egyes toldalékokra vonatkozólag, hogy ezeknek az alapnyelvben kettős — magánhangzóra végződő és magánhangzótlán — változatai élhettek egymás mellett az alapnyelvben, s ez igazolhatná az eltérő fejlődést. Vagy pedig úgy keresték a megoldást, hogy kettős alakokat tettek föl különösebb megokolás nélkül a finnugor, sőt az uráli alapnyelvben (vö. RADANOVICS: i. h.). Mások a rendellenességeket a hangutánzás-hangfestés számlájára próbálták írni, s ez bizonyos esetekben valóban fontos ható tényező lehetett, mint fentebb is láttuk. Beszéltek visszaütésről, regresszióról és gondoltak nyelvjárási különfejlődésre, majd nyelvjáráskeveredésre (vö. BÁRCZI, Régi m. nyelvjárások 3 kk.), aminek persze valóban lényeges szerepe is lehetett, mint azt a fennmaradt kettős fejlődések valószínűsítik.

5. Úgy vélem, igen egyszerű megoldás kínálkozik. Láttuk, hogy a különféle hangzóközi zárhangok itt tárgyalt eltérő fejlődése mindig egyöntetű, egy irányú: elmarad a spirantizálódás, és az oralis zárhangok: a **p*, **t*, **k* mint *p*, *t*, *k* élnek nyelvünkben tovább. (A nasalisokról l. alább.) — Nos, szembe-szökő, hogy ez az eredmény pontosan egyezik azzal, amivel köztudomásúlag a geminált finnugor zárhangok szoktak fejlődni. (Az az elhangzott vélemény ugyanis, hogy a finnugor alapnyelv nem ismerte a geminátákat, az egyes finnugor nyelvek tanúsága alapján nem tartható.) Így tehát: finnugor **-pp-* >

¹ A régi *almu*, *zerelmu* stb. minden bizonnyal másodlagos alakok, melyek régebbi **alŋmu*, **szerelŋmü*-féllekből lettek.

magyar *p*; például *epe* ~ vog. *tāp*, z. *sep*, votj. *sep*, md. *šēpe*, f. *sappe*-, lp. *L. sahppē* (NyH.⁷ 35; LAKÓ i. m. 24; HAJDÚ i. m. 100); ugyanígy *lep*, *lép*, *sápad* stb. | finnugor **-tt-* > magyar *t*; például a szamojéd alapján kikövetkeztetett uráli **lōttə* > m. *lát* (NyH.⁷ 34; LAKÓ i. m. 39; HAJDÚ i. m. 100); ugyanígy talán *üt* | finnugor **-kk-* > magyar *k*; például *lök* ~ vog. *lākw-* 'fölrak', o. *lōkəmtə-* 'tol, lök', f. *lykkää-* 'lök'; ugyanígy *csók*, *lyuk*, *fakad* stb. (NyH.⁷ 34; LAKÓ i. m. 39; HAJDÚ i. m. 100).

Látva egyrészt az úgynevezett szabályos fejlődésnek teljes egyöntetűségét, másrészt az elhajló fejlődésben mutatkozó ugyancsak teljes egyöntetűséget s egyszersmind az eltérő fejlődéseknek a geminált zárhangok történetével való teljes egybeesését, önként kínálkozik az a megoldás, hogy föltegyük az előmagyarban (de nyilván a finnugor álapnyelv más, úgy látszik, főleg keleti nyelvjárásaiban is) a hangzóközi orális zárhangok szórványos geminációját, ami teljesen vág a mássalhangzó-rendszer korai egyöntetű fejlődésvonalához.

6. Ami azokat a nasalisokat illeti, amelyek olykor külön utakra tévednek, az **-m-* teljesen úgy viselkedik, mint az orálisok, azaz a mai magyarban is *m*-ként él; az **-ŋ-* viszont eltérő fejlődésében denasalizálódik ugyan, de a réshangúsodás elmarad, s az eredmény homorgán zöngés zárhang lesz. — Kérdés, ezek a jelenségek hogyan illeszkednek hozzá ahhoz a magyarázathoz, melyet az orálisokkal kapcsolatban adtunk. A finnugor összehasonlító hangtanok nem szoktak fölteni a finnugor alapnyelvi magánhangzó-rendszerben geminált nasalisokat, talán azért, mert a többi finnugor nyelv története ezt a kérdést nem veti föl élesen, a magyar nyelvtörténetnek korai szakasza pedig általában inkább elhanyagolt terület. De látva a finnugor zárhang-rendszer szép szabályosságát, melyben az egyszerű orális zárhangok mind-egykének megfelel a geminált változat, minden valószínűség szerint mint külön fonéma, eleve valószínűnek látszik, hogy a nasalis zárhangok esetében is fennállt ilyen szembenállás, tehát az **-m-*, **-n-*, **-ń-*, **-ŋ-* nasalisoknak is volt **-mm-*, **-nn-*, **-ńń-*, **-ŋŋ-* párjuk.

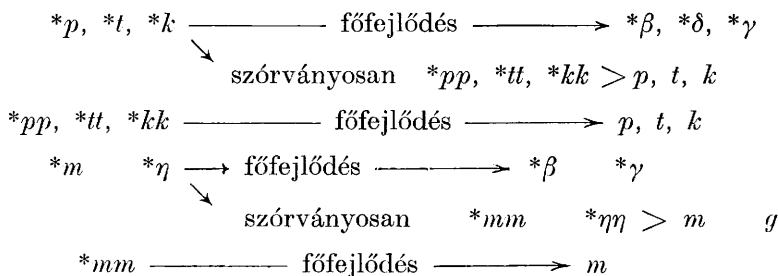
Ezt a merőben elméleti elgondolást legalább egy pontján valószínűsíteni is lehet. Tudvalevő, hogy a finnugor **-lm-* mássalhangzócsoport a magyarban szabályosan *m*-et eredményez; például *szem* o. *sēm*, vog. *sām*, *šām*, z., votj. *šin*, cser. *šanžü*, md. *šetme*, f. *silmä*, lp. Ko. *čalme*; ugyanígy *csomó*, *hamu* stb. (NyH.⁷ 45, 28; LAKÓ i. m. 48; HAJDÚ i. m. 100).¹ Az *l*-nek ez az eltűnése kétféleképpen volna magyarázható. Az egyik lehetőség az *l* egyszerű kiesése. Ez azonban nem szokott a liquida nyomtalan elenyészésével járni, hanem vagy az *l* vokalizálódása (ez talán a finnugor korban nem tehető föl), vagy a megelőző magánhangzó nyúlása szokta a jelenség nyomait őrizni. Ilyesmi föltevésére azonban semmi alapunk sincs. A másik lehetőség az *l* hasonulása a követő nasalishoz, tehát **-lm-* > **-mm-* fejlődés, s ezt követően az **mm* > *m* egyszerűsödés. Ez utóbbi föltevésnek megvan az a kétségtelen előnye, hogy beleillik az orális gemináták fejlődéstörténetébe, s támogatja az a valószínűség, hogy az **m* másodlagos, szórványos geminációja gyakori jelenség lehetett, s innen magyarázható a finnugor **-m*-nek (> **-mm*-en keresztül keletkezett) gyakori magyar *m* megfelelése, mint azt az *eme*, *emik*,

¹ A nyelv semmiesetre sem tükrözi az **lm* kapcsolat egyenes fejlődését, mint ezt a R. *nelew*, *nelo*, stb. változatok mutatják, amelyek finnugor **ńālmä* (TESz.) folytatásai nem lehetnek. Az ómagyar *-ej-*, *-ō-*, *-ū* szóvég arra mutat, hogy az *l* meg az *m* között az *m* réshangúsodása idején magánhangzónak kellett lennie (vö.: TESz.; HAJDÚ i. m. 100). A három esetében az *l* eltűnését megelőzte az *l* > *r* változás.

hím, kemény stb. példák tanúsítják. Annak az eldöntése, hogy ezek és a hozzájuk hasonlók közül melyek tartalmaztak általában a finnugor alapnyelvben geminált **mm*-et, és melyek köszönhetik e nasalis kettőzését az itt tárgyalt, szórványosan érvényesülő tendenciának, további vizsgálatra vár. — Nem állhat meg az az ellenvetés, hogy a finnugor alapnyelvben mássalhangzó-hasonulás nem volt lehetséges, minthogy mind a szó, mind a szótag csak egy mássalhangzóval kezdődhettek, s ezért a szótaghatáron asszimiláció nem jöhetett létre (Décsy, Einführung 157). Semmi sem bizonyítja, hogy csak CV szótagtípus fordulhatott elő és CVC nem, viszont az ellenkezőjét egyebek közt a fenti, **lm*-re vonatkozó példák is bizonyítják. A magyarban ugyanez a helyzet, és szótaghatár ide, szótaghatár oda, a mássalhangzó-hasonulások tömegét tapasztaljuk.

Ami a finnugor mediopalatalis nasalis elszigetelt magyar *g* megfelelését illeti, az erre eddig adott magyarázat voltaképpen nem magyaráz semmit. Az a föltevés ugyanis, hogy a finnugor **ŋ* egyes esetekben és egyes nyelvekben **ŋk*-vá duzzad, a magyar hang pedig ennek a mássalhangzó-kapcsolatnak szabályos fejleménye. Ez a föltevés azonban a problematikus jelenséget csak korban eltolva másképpen formulázza, de nem magyarázza; egy hangnak ilyen anorganikus kibővülése semmi eddig ismert finnugor - magyar hangfejlődési tendenciába nem illik bele, és semmiféle analógiával nem támogatható. Anorganikus hang föltevése különben is rendszerint a magyarázatról való lemondást szokta jelenteni. Tökéletesen beleillik azonban ez a jelenség abba az elméletbe, amely fölteszi a hangzóközi finnugor zárhangok szórványos, másodlagos geminációját. Egy **ŋ > *ŋŋ* fejlődés ugyanis mintegy előfeltétele, várható előzménye az **ŋg* elhasonulásnak, amelyből a magyar *g* az általános fejlődésnek megfelelően alakult.

7. Láttuk tehát, hogy a finnugor zárhangok milyen szabályos, kiegyensúlyozott rendszert alkottak: hangzóközi helyzetben a zöngétlen orálisok — **k, *t, *p* — szemben álltak a megfelelő kettős zárhangokkal, a nasalisok — **m, *n, *ŋ* — pedig ugyancsak a megfelelő — **mm, *nn, *ŋŋ* — kettőzöttel, melyek közül az *n* és az *ŋ* kettőzését azért nem lehet kimutatni, mert ezek az egyszerűekkel azonos módon fejlődtek. Az is nyilvánvaló, hogy e zárhangok történetük korai szakaszában ugyancsak egyöntetű tendenciáknak engedelmessétek: az egyszerű zárhangok spirantizálódtak: **p > *β, *t > *δ, *k > *γ, *m > *β, *ŋ > *γ*, csupán az *n, ŋ* vonták ki magukat e tendencia alól, ennek okát azonban egyelőre nem tudjuk adni. De az általában egyöntetű tendenciába kiválóan illeszkedik bele a másodlagos geminációra való hajlam, mely ugyancsak egyöntetű irányban szól bele a zárhangok sorsába. A helyzet tehát a következőképpen vázolható:

Ez az egyöntetűség számottevő bizonyíték a föltevés helyessége mellett. Az ugyan nyilvánvaló, hogy a kettőzésre irányuló tendencia nem volt elég erős ahhoz, hogy fölborítsa a fonológiai egyensúlyt, eltüntetve az egyszerű zárhangokat, de nyelvünk történetében nagyon is hozzászoktunk ahhoz, hogy megindult, de elakadt, csak szórványos nyomokat hagyó változásokkal találkozunk, s azért is beszélünk minden ellenvélemény ellenére hangtörvények helyett csak tendenciákról. Ez a változás is csak részleges maradt, mint annyi más, nyelvtörténetünk későbbi szakaszaiban. De nyomaiból következtethetünk rá, és föltehetjük, hogy az előmagyarban, de nyilván a finnugor alapnyelv más nyelvjárásaiban is az egyszerű hangzóközi zárhangok szórványosan geminálódhattak. Hogy e jelenség elindítója mi volt, az nem világos, valószínűleg többféle ok konvergens hatása, emfázis, expresszivitás stb., de ezt, legalább egyelőre, nem lehet megállapítani.

BÁRCZI GÉZA

Szinkronia és diakronia a magyar nyelvtan anyagában*

1. Ismeretes, hogy hazánkban a nyelvtörténeti kutatásoknak igen nagy hagyományuk van. A második világháborút megelőző évtizedekben nálunk a nyelvtudományi kutatómunka középpontjában a történeti jellegű vizsgálatok álltak. S ennek a kornak a tudósai elsősorban az etimológia, a hangtörténet, a történeti alaktan — ezen belül is különösen az elemtörténet — területén igen jelentős eredményeket értek el. Olyan eredményeket, amelyeket általában ma is felhasználhatunk, vagy legalábbis a további vizsgálatok megbízható alapjának tekinthetünk. Ezeknek a kutatásoknak azonban igen nagy értékük mellett megvolt az a fogyatékoságuk, hogy a hangtani, alaktani jellegű vizsgálatok főképpen a régebbi korokra irányultak. Általában alig terjedtek túl a XVI. századon, tehát azon a koron, amikor az írott, illetőleg nyomtatott emlékek ugrásszerű megnövekedésével a nyelvtörténeti problémák is jobban összekuszálódnak, bonyolultabb formában jelentkeznek. Ebből következik az a — véleményem szerint kétségtelen — tény is, hogy ennek a kornak a nyelvtörténészei a mai szinkrón nyelvi rendszereket — a köznyelvet és a nyelvjárásokat egyaránt — nem nagyon tekintették történeti vizsgálataik szerves részének. Sem a köznyelvre, sem a nyelvjárásokra nem támaszkodtak olyan mértékben, nem aknázták ki az ezekben a nyelvi rendszerekben rejlő történeti tanulságokat olyan fokon, mint ahogy ez talán célszerű és kívánatos lett volna.

A felszabadulást követő negyedszázad alatt a magyar nyelvészeti kutatásokban számottevő változások történtek. Ennek egyik legjelentősebb mozzanata, hogy fokozatosan, de ma már jól észrevehető módon megváltozott a kutatók nyelvszemlélete. A dialektikus és történeti materializmus tanításai egyre jobban érvényesülnek a kutatómunkában. Ennek megfelelően a történeti kutatások területén is egyre nagyobb szerepet kapott a problémáknak szélesebb összefüggésükben, egymásra való kölcsönhatásukban történő vizsgálata, a rendszertani összefüggések kutatása. Vagyis a történeti jellegű vizsgálatok valóban nyelvünk egész történetét átfogó stúdiummá szélesedtek ki, amelynek köréből természetesen nem maradhattak ki a mai szinkrón

* A Nyelvtudományi Társaság 1970. évi közgyűlésén elhangzott előadás.

nyelvi részrendszerek, a köznyelv, illetőleg a nyelvjárások sem. Mai nyelvtörténészeink ugyanis általában világosan látják azt a kétségbevonhatatlan igazságot, amelyet szinkrónia és diakrónia viszonyát tárgyalva a debreceni nyelvészaktíva ülésén SOL SAPORTA spanyol dialektológusra hivatkozva TELEGI ZSIGMOND úgy fogalmazott meg, hogy „szinkronikus tények gyakran történeti változásokat rekapitulálnak”. S ennek a modern szemléletű nyelvtörténeti kutatásnak a nyelvjárások viszonylatában szinte felbecsülhetetlen értékű forrása a magyar nyelvjárások atlaszának anyaga.

2. A nyelvátlasz nyilvánvalóan egy szinkrón nyelvi rendszert mutat be, a nyelvjárási részrendszerek mai rendszerét vagy legalábbis annak egy bizonyos keresztmetszetét, elsősorban a fonetika, a fonológia, kisebb mértékben a morfológia, illetőleg a lexika síkján, beleértve az utóbbiba bizonyos jelentéstani problémákat is.

Az atlasz szinkrón jellegű anyagának azonban az a nagy jelentősége egyéb más, különböző korokból származó forrásokkal, kéziratossal vagy nyomtatott szövegekkel, a különféle nyelvemlékekkel szemben, hogy a történeti fejlődésnek azok a mozzanatai, amelyek ezekből a forrásokból külön-külön gyakran csak részleteikben rajzolódhatnak ki, esetleg még részleteikben is csak hiányosan vagy nem eléggé világosan, az atlaszban igen gyakran együtt jelennek meg. Az esetleg évszázadok alatt lefolyt változások a mai nyelvjárásokban — területi tagolódást mutatva — nemritkán együtt tükröződnek, azaz a mai területi tagolódás igen sokszor mutatja a lényegében történeti (diakrón) tagolódást is. Vagyis ez a mai szinkrón állapot a nyelvterület egészét tekintve gyakran diakrón rétegződést is mutat; azaz: tulajdonképpen maga a megmerevedett nyelvtörténet. Az általában hosszú idő alatt lezajlott változások — ma még többnyire fel nem derített okokból — a nyelvterület egyes részein más-más fázisokban rekedhettek meg, a fejlődés más-más irányt vehetett. S az így megőrződött adatok igen sokszor kiválóan alkalmasak a történeti fejlődés menetére vonatkozó eddigi ismereteink ellenőrzésére, megerősítésére, de gyakran a korrigálására is. Új szempontokat adhatnak a további vizsgálatokhoz, hiszen nemegyszer a változásnak eddig nem vagy alig ismert részleteit tárják fel előttünk, új összefüggésekre mutathatnak rá. Esetleg olyan részleteket, összefüggéseket is megismerhetünk ebből az anyagból, amelyek a történeti változás folyamatának jobb megértését jelentősen segítik.

3. Így például LOSONCZI ZOLTÁN és mások kutatásai alapján sok részletében ismeretes előttünk nyelvünk egyik igen nagy hatású jelenségének, az *ö*-zésnek a kialakulása. Tudjuk, hogy ennek a folyamatnak egyik leghatékonyabb formája az volt, hogy az eredetibb zárt *ē* labializálódása — összefüggésben a tővégi magánhangzók sorvadásával — a tővég felől terjedt előre, és érte el a hangsúlyos szótagot is. Régi nyelvemlékeinkből, mai nyelvjárásainkból egyaránt ismeretes az úgynevezett „hangsúlytalan *ö*-zés” jelensége, a *mögyök*, *möntök*, *vészök* stb. típusú alakok — például ma Baranya egy részén, az abaúji *ö*-zöld vidéken, egyes erdélyi nyelvjárásokban —, szemben az *ö*-zésnek egy fejlettebb típusával, amelyet én „független *ö*-zés”-nek nevezek, s amelyet többek között az Alföld ősi településeinek (Szeged, Hódmezővásárhely, Kecskemét stb.) nyelvjárása képvisel. Mai nyelvjárásaink azonban megőrizték, és a nyelvátlasz feltárta az *ö*-zésnek egy olyan típusát is, amely a LOSONCZI által rekonstruált fejlődési folyamatot nem csupán igazolja, hanem tulajdonképpen ma is mozgásában mutatja be. Ezzel még világosabbá

teszi számunkra, hogy milyen formában is mehetett végbe az *ö*-zésnek a tővéghangzóról a szótőbe, illetőleg a hangsúlyos helyzetre való átterjedése. Ez a típus ugyanis nyilvánvaló átmenetet mutat az említett „hangsúlytalan *ö*-zés”, illetőleg „független *ö*-zés” között. Ebben a típusban a hangsúlytalan *ö*-zés szintén általános. Hangsúlyos helyzetben levő eredetibb *ë*-k helyén azonban — bizonyos, nem különösebben nagy számú kivételt nem tekintve — elsősorban akkor jelentkezik *ö*, ha hangsúlytalan helyzetben a nyelvjárás saját belső törvényeinek megfelelően labiopalatalis magánhangzót (*ö*, *ü*) találunk. Vagyis ebben a nyelvjárástípusban — legvilágosabban a hetési nyelvjárás képviseli ezt a típust, de jelentkezik Baranya egyes északi pontjain is — az *ö*-zés paradigmátikusan is váltakozik, s ilyen sorokat találunk, mint: *mönök*, *mönünk*, *möntök*, *mönnyön*, de: *mëgy*, *mënnék*, *mëntem*, *mënnyek* stb.; *öszök*, *öszöl*, *öttünk*, *övött*, *öttük*, *ögyünk* *ögyön*, de: *észik*, *ëttem*, *ëttek*, *ënyyi*, *ëviës* stb.

Vagyis adott esetben mai nyelvjárási szinten a történeti fejlődésnek olyan fontos mozzanata őrződött meg, amelyet nyelvemlékeinkből eddig még nem tudtunk kimutatni, s amely igen értékes fogódzó a jelenség folyamata történetének rekonstruálásában.

De továbbra is az *ö*-zésnél maradva, az atlasz anyaga világosan igazolja azokat az eddigi megállapításokat is, amelyek szerint a különböző *ö*-zõ formák kialakulásában nem csupán a fentebb vázolt hasonulásos folyamat játszott szerepet. Területileg is eléggé világosan kirajzolódik például a teljesen más jellegű „részleges hangsúlyos *ö*-zés” (a *bötü*, *böcsül*, *föst*, *köserü* stb. típusú formák). Kirajzolódnak az „asszociatív *ö*-zés” ilyen típusai, mint *észöl*, *észõ*, *észü*, *észü*, *tengöl*, *tengõ*, *tengü*, *tengü* stb., amelyek a történeti fejlődésnek más-más fázisát képviselik. És — úgy gondolom — az atlasz anyagából vált ismeretessé egy, az *ö*-zés folyamatát erősen keresztező érdekes törvényszerűség is, az úgynevezett „hangsúlytalan illeszkedései *ë*-zés”. Ez a törvényszerűség világosan mutatja, hogy nem csupán a hangsúlytalan helyzetben levő *ö*, *ü* segítette a hangsúlyos helyzetben levő *ë* labializálódását, hanem — éppen fordítva — a hangsúlyos helyzetben levő *ë* meg is gátolhatta a rákövetkező hangsúlytalan *ë* labializálódását. Az erdélyi Halmágy (Nagyküküllő m.) hangsúlytalan *ö*-zõ nyelvjárásában például ilyen eltéréseket találunk: *édös*, *ecötös*, *péntök*, *sejöm* stb., de: *csërsznye*, *csëpëg*, *vërës*, *pëndëj* stb.; *epör*, *vidör* stb., de: *szëdër*, *hëngër*, *sëpër* stb.; *kenöm*, *viszöm*, *liëcöt* stb., de: *tëszëm*, *lëlkëm* stb. Igen szemléletesen mutatja ennek a szabálynak az érvényesülését a *pëtërszëjöm* forma. Ahol is a második szótagban levő *ë* az első szótag *ë*-jének konzerváló hatására megmaradt, de a negyedik szótagban, amelyet nem zárt *ë* előz meg, már érvényesült a labializáció, a hangsúlytalan *ö*-zés törvényszerűsége. Vagyis ez a jellegzetesség a lényegét tekintve éppen ellentéte az „illeszkedései hangsúlyos *ö*-zés”-nek, amiről az előbb beszéltem.

Ennek a két jelenségnek az esetében, de nagyon gyakran más hangtani jelenségeknel is, ha a jelenség folyamatának finomabb törvényszerűségeit nem ismerjük, az egy-egy forrásból elének táruuló, a vizsgált jelenséget hordozó adatok önmagukban esetleg csupán a jelenség realizálódásának kuszált voltát mutatják számunkra, annak bizonyos fokú „következetlenségét”. Régi kéziratmásolatokban, nyomtatványokban efféle kuszáltság valóban támadhatott, és nemritkán támadt is, író, nyomdász, korrektor nyelvjárása közötti különbségekből. Erre általában szoktunk is hivatkozni. Úgy gondolom azonban, hogy éppen az atlasz anyagának tanulságai alapján bizonyos esetekben

a jövőben néha az eddigieknél talán részletesebben meg kell majd vizsgálni azt is, hogy az efféle, kuszáltságnak látszó állapot nem magyarázható-e meg esetleg a nyelvjárás sajátos, belső törvényszerűségei alapján is.

4. De térjünk vissza magukhoz a hangtörténeti problémákhoz! Történeti adatokból az *ö*-zéshez hasonlóan sok részletét ismerjük a szótagzáró *l*, más kifejezéssel az azonszótagú *l* pótlónyúlásos kiesésének. E jelenség bonyolult törvényszerűségeinek számos fontos részlete azonban csak nyelvjárásainkból, elsősorban a nyelvátlaszból rajzolódott ki számunkra. Így például az, hogy a jelenség realizálódása nagymértékben függ a hangkapcsolat minőségétől. Az *ol*, *öl* hangkapcsolat esetében tőszóban -- mint jelenség -- jellemző lényegében az egész nyelvterületre; *al*, *el* hangkapcsolat esetén viszont már egyáltalán nem. Az *al*, *el*, valamint *ul*, *ül*, *il* hangkapcsolatban gyakori az *l* kiesése a magánhangzó megnyújtása nélkül is, az *ol*, *öl* hangkapcsolat esetében pedig a pótlónyúlás mondható szinte általánosnak. A nyelvátlasz anyaga világosan megmutatta azt is, hogy -- területenként is váltakozva -- mások lehetnek az *l* kiesésének törvényszerűségei tömorfémákban és toldalékformákban; főnevekben és igékben; egy, illetőleg több szótagú szavakban; stb. Hasonlóképpen a nyelvátlaszból derült ki teljesen egyértelmű világossággal az is, hogy e jelenségek különböző típusainak milyen erős a földrajzi kötöttsége ma; és volt -- feltehetően -- a múltban is. Sőt az is tulajdonképpen csak a nyelvátlasz anyagából vált teljesen világossá, hogy a jelenség realizálódása mennyire nem magára a hangkapcsolatra, hanem magukra az egyes morféimákra jellemző. Így például *koldus*, illetőleg *kolbász* szavunkban a hangkapcsolatos, illetőleg egyetlen magánhangzóból álló megoldás területi viszonylatban is, a megoldás minőségét illetően is alapvetően más. Ugyanígy a nyelvjárás *tengöl*, illetőleg *ököl* szavak esetében a *tengő*, *tengű*, *tengü* típusú polifonemikus értékű alakok igen nagy területen élnek; az *ököl*-re pedig egyetlen ponton sincs ilyen típusú megoldás. Ezek a mai tények arra utalnak, hogy ezt a hangtani kérdést történeti anyagon is az eddigieknél jóval részletesebb bontásban kellene elemezni, s valószínű, hogy ez esetben sokkal közelebb juthatnánk a jelenség törvényszerűségeinek megismeréséhez, mint ahogy eddig jutottunk.

S végül még egy példát! Az eredeti *mën*- igető kijelentő mód jelen idő egyes szám 1. személyének toldalékolása során végbement mássalhangzóváltásoknak -- úgy gondolom -- a teljes történeti sorát mutatja be az atlasz „megyek” lapja a *mënek*, *mënyék*, *mëngyék*, *mëgyék*, *mëjék*, *mék*, *mëk* formákkal; közöttük olyanokat is, amelyekre régi emlékeinkből nem is nagyon van adat, de amelyek ennek a hosszú történeti sornak igen fontos láncszemei. -- Hasonlóképpen a 2. személyű nyelvjárás *mécc*, *mícc* forma eredetére világosan utal a *métysz* alak; amelyet pedig erősen támogat a *métytek* 'mentek' forma.

5. Hangtörténeti kutatásaink már régebben feltárták azokat a legnagyobb hatású fejlődési sajátosságokat, amelyek újabb kori nyelvünk hangtani arculatának kialakulásában meghatározó szerepet játszottak; mint például a nyíltabbá válás, a zártabbá válás, a labializáció, az illabializáció, a megőrzés stb. Ismeretes az is, hogy egy-egy törvényszerűségnek, úgynevezett hangfejlődési tendenciának az érvényre jutása nyelvünkben többnyire nem volt egyenes vonalú. Hatását különböző más törvényszerűségek keresztteztették, akadályozhatták. Tehát -- mint mondtam -- ezeknek az igen bonyolult folyamatoknak sok részletét kibogozta már nyelvtudományunk, mégis

a nyelvatlasz anyaga — úgy gondolom — sok olyan adalékkal szolgálhat, amelyek ezt a tényt igen beszédesen bizonyítják, e folyamatok pontosabb megismerését nagymértékben segíthetik.

Így például — azt hiszem — kevés olyan történeti forrás van, amely olyan kézzelfogható módon bizonyítaná azt a tényt, hogy igen gyakran egyazon nyelvjáráson belül is viszonylag nagy mennyiségben együtt jelentkezhetnek a legkülönbözőbb jellegű tendenciáknak a produktumai — gyakran az éppen ellentétes irányúaké is —, mint ahogy ezt a nyelvatlasz anyaga teszi. Ez azonban érthető. Az atlasz címszóanyagának összeállítása ugyanis már az addigi nyelvjárástani és nyelvtörténeti anyag ismeretében történt. Éppen a legfontosabb jelenségeket az esetek zömében viszonylag nagy számú szóanyag képviseli, így tehát szinte koncentráltan kapunk fontosabb törvényszerűségekre olyan anyagot, amelynek egyedei egyéb művekben csak elszórtan, nem kis mértékben a véletlentől függően jelennek meg.

Például: Somogy délnyugati részének nyelve *ë* : *ö* viszonylatban erősen labialis jellegű, tehát *ö-ző*. Ugyanakkor *i* : *ü* viszonylatban igen gyakori az illabialis megoldás. Vagyis a *szöm*, *körösz*, *embör*, *vöszök* stb. formák mellett ilyen alakokat találunk, mint *izen*, *siket*, *ijeg*, *fityöl*, *tikör*, *isző*, *bidös*, *ilet* stb.

Vagy például a felsőőri nyelvjárásban együtt jelentkeznek ilyen, a köznyelvhez viszonyítva zártabb megoldású alakok, mint *kokas*, *mondula*, *rokás*, *sorok*, *sorruo* 'sarló', *topluo*, *torruo* 'tarló', *troccsul*, *vijossz* stb., illetőleg a köznyelvhez viszonyítva nyíltabb formák, mint *alaj*, *bagla*, *bagnár*, *csarda*, *fannyad*, *kaszaruo*, *madzsaruo*, *pakruoc*, *csukaládi*, *ruobat* stb. Még számuk is megközelítően azonos. Anyagomban — a származékokat nem számítva — kb. 25–25. Vagyis: a felsőőri nyelvjárásban ez a két nagy hatású jelenség még a nyelvjárás *a*, illetőleg *o* fonémájának megterhelését sem módosítja lényegesen, de a két fonéma tartományába sorolható morfémaállomány alapvetően más.

Ugyanitt ilyen, a köznyelvhez viszonyítva zártabb megoldású formákat találunk, mint *lú*, *úta*, *kú*, *bür* stb.; ilyen nyíltabb megoldású formák mellett, mint *savanyuo*, *kaszaruo*, *köserüö*, *fürgetüö*, *tetüö* 'tetü' stb. Igaz, hogy adott esetben a zártabb formák főképpen hangsúlyos helyzetben, a nyíltabbak abszolút szóvégen jelentkeznek.

Vagy ugyanebben a nyelvjárásban igen erős az *ú*, *ű*, *í* rövidülése, tehát gyakoriak az *ur*, *tüz*, *viz* típusú formák. Ugyanakkor találkozunk a köznyelvben szokatlan hosszú magánhangzós alakokkal is; pl. *ül*, *sül*, *fűjjes*, *nyűjjes*, *nyúlat* stb.

Még sorolhatnám tovább is a példákat. Úgy gondolom azonban, hogy az eddig bemutatott anyag is világosan szemlélteti a különböző hangtani törvényszerűségek realizálódásának bonyolult, gyakran ellentmondásos voltát. Bár ez a tény eddig sem volt ismeretlen a magyar hangtörténet művelői előtt, azt hiszem, hogy erre — éppen az atlasz nyújtotta tanulságok alapján — a jövő kutatásai során még fokozottabban tekintettel kell lenni.

Más esetben az atlasz anyaga világosan mutatja, hogy egy nagy hatású hangtani sajátság érvényesülését hogyan keresztelheti és törheti meg egy másik sajátság. Például az erdélyi Domokos (Szolnok-Doboka m.) nyelvjárásának igen jellemző vonása a hangsúlytalan *a*-zás: például *konkaj*, *okas*, *fogdas*, *ostar*, *szomaru*, *rokan*, *abranes*, *lapas*, *lapacka* stb.; — *á* utáni szótagban azonban ez a sajátság nem jelentkezik, tehát: *ráspoj*, *hárog*, *gágog*, *vászon*, *vájok* stb. alakokat találunk. Sőt *á* utáni szótagban — legalábbis abszolút

szóvégen α helyén is gyakori az o megfelelés: *árpo, kájho, lábo, almábo, saláto, zárvo* stb. Vagyis itt a hangsúlytalan a -zás törvényszerűségét, tehát bizonyos fokú nyíltabb állapotra való törekvést, keresztezte az \acute{a} utáni o -zás, tehát egy zártabb állapotra való irányulás. S ez esetben ebben a nyelvjárásban általában ez az utóbbi bizonyult erősebbnek, részben megakadályozva az eredetibb o -k nyíltabbá válását, részint előidézve eredetibb α -k fonetikai zártabbá válását.

6. A történeti kutatás számára is nagyon érdekesek az atlasz anyagából leszűrhető azon tanulságok, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy egy-egy nagy hatású jelenség területileg mennyire más módon realizálódhat mennyiségi tekintetben, tehát az érintett morfémák számát illetően is; de minőségi téren, vagyis az érintett morfémák állományát illetően is. Ebből a szempontból talán a legérdekesebb az i -zésnek részleteiben már eléggé sokat vizsgált jelensége. \acute{I} -zéssel, tehát a köznyelvi \acute{e} -vel szemben i -s ejtéssel a magyar nyelvterületnek igen nagy részén találkozunk, de az egyes nyelvjárásokban az i -zés jelentkezése nagyonis eltérő lehet. Egy konkrét számadatot idézve: ebből a szempontból megvizsgáltam az atlasz anyagából 109 olyan, a köznyelvben \acute{e} -s morfémát (tőszót, toldalékot), amely lényegében az egész nyelvterületen él. Ebből a vizsgálatból kiderült egyrészt az, hogy a 109-ből 78-nak van legalább egy kutatóponton i -ző változata vagy i -ző változata is. Tehát ebben az anyagban az i -zés aránya potenciálisan igen magas. Másrészt azt is mutatja ez a vizsgált anyag, hogy nyelvjárásaink nagy többségében találunk i -ző megoldású alakokat. De kitűnik belőle az is, hogy az i -zés erőssége nyelvjárásonként igen eltérő lehet. Az i -ző morfémák száma egyes nyelvjárásokban a vizsgált szóanyagban alig 1–2, másokban 60 fölött van, s e két szélső határ között igen nagy a szórás. S végül arra is rávilágít ez az anyag, hogy vannak jelentős területek, ahol az i -zés intenzitása lényegében azonos fokú.

Az i -zés ma három területen különösen nagy intenzitású; nyugaton: elsősorban a régi Bars, Esztergom, Nyitra és Komárom megye területén; keleten: Hajdú, Bihar, Békés megyében, illetőleg a régi Jász-Nagykunszolnok megye nagy részén; északkeleten: a volt Bereg és Ugocsa megye egyes részein. A nyugati és a keleti góccokat összekötő egész sávon jelentkezik az i -zés, de erőssége a vizsgált anyagban alig 15–20%-os a góccokhoz viszonyítva. Az említett nyugati, illetőleg keleti gócon az i -zés a vizsgált anyagban nagyjából azonos fokú, de több morféma vagy csak keleten, vagy csak nyugaton jelentkezik i -ző formában. Tehát ez esetben a matematikai azonoság nem jelent nyelvi azonosságot is.

Ezek a tények azonban arra is figyelmeztetnek, hogy ezt a kérdést régebbi korokban vizsgálva a jelenség megítélésében igen körültekintően kell eljárunk. S ha például valamely régi szövegben az i -zés csak elszórtan, néhány morfémában jelentkezik, ez esetleg lehet az illető szerző nyelvjárására jellemző konkrét nyelvi tény is, és nem szükségszerűen az i -zésnek az írott nyelvben történő háttérbe szorulásáról van szó. (De gyakran ezzel a lehetőséggel is számolni kell.) S végül még egy érdekes problémát!

Az említett nyugati i -ző területen északról délre haladva az i -zés erőssége nem különösebben nagy mértékben, de jól érzékelhetően csökken. Az i -ző morfémák száma a vizsgált anyagban az egymástól déli irányban körülbelül 20–30 km-re fekvő következő községekben így alakul: Izsap (Csallóköz; Csz-11): 56, Csikvánd (Veszprém m.; C-5): 50, Tapolcafő (Veszprém m.;

C-14): 47, Somlővásárhely (Veszprém m.; C-19): 42. A legdélibb *i*-ző ponttól, Somlővásárhelytől szintén kb. 10–30 km-re keletre, délkeletre, délre, illetve délnyugatra fekvő Veszprém megyei kutatópontok (C-22: Szentgál, D-3: Kapolcs, B-8: Sümegprága, A-34: Rigács) nyelvjárásában viszont már egyetlen *i*-ző morféma sincs. Tehát itt a változás ugrásszerű, az *i*-zés : *é*-zés határa igen éles. De hasonló jelenséget tapasztalhatunk keleten is a Hajdú megyei *i*-ző és a Szabolcs megyei nem *i*-ző területek között.

Az itt megrajzolt képnek, az ebből következő problémáknak magyarázatával nyelvtudományunk még adós, s ennek az adósságnak a törlesztése a történeti kutatások feladata lesz. De az, hogy ehhez egyáltalán hozzáfoghat a történeti nyelvtudomány, a nyelvatlasz feltárta szinkrón anyagnak köszönhető, hiszen maga a megoldandó problematika csak ebből az anyagból rajzolódott ki ennyire világosan.

Az atlasz anyaga olyasfélét is sejtet, hogy az *i*-zés izoglosszája az említett nyugati területek déli sávján is, a keleti területek északi részén is, mintha nagyjából igazodnék a régi megyehatárokhoz. Ennek a mai látszatnak az igazolása vagy cáfolása azonban szintén a részletesebb történeti kutatások feladata lesz.

S csak mellékesen jegyzem meg, hogy nyelvjárástörténeti kutatásainkban bizonyos jelenségek izoglosszáinak magyarázatára törekedve a jövőben talán jobban meg kellene vizsgálnunk egyes régi közigazgatási egységek esetleges szerepét, mint ahogy eddig tettük. Ami egyébként eléggé szorosan összefügg a nyelv és a társadalom történeti kapcsolatának problematikájával.

7. A nyelvatlasz anyaga nemegyszer felhívja a nyelvész szakemberek figyelmét arra, hogy egy-egy jelenség ma sokkalta differenciáltabb képet mutat, mint ahogy eddig vélték. S a legtöbb esetben ez a szinkrón tény minden bizonnyal diakrón tényeket is tükröz, de megfelelő mennyiségű összehasonlító anyag híján ez eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

Így például a nyelvatlasz anyagából derült ki, hogy Nyugat-Dunántúlon bizonyos hangkapcsolatokban a *v* zöngésítő hatása, illetve zöngétlenülése, tehát az *ödven* : *öfen* típusú ejtés távolról sem annyira fakultatív jellegű, mint ahogy eddig gondoltuk. Az egyik vagy a másik megoldás — erősen magára az illető szóra jellemzően — területileg számottevő eltéréseket mutat. S az atlasz anyagából derült ki — mondhatnám, teljesen egyértelműen — az is, hogy a jelenségnek van bizonyos alaktani kötöttsége is. A laikus nyelvérzék számára is világosan felismerhető összetételekben az utótag szókezdő *v*-je — úgy látszik — nem válik zöngétlenné. Tehát például a *lapozsvas*, *Vazsvár* típusú alakok mellett *laposfas*, *Vasfár* típusú ejtés legalábbis ma — nincs. Ugyanez a törvényszerűség érvényesül mondatfonetikai helyzetben is. A *sog viz*, *od vuot*, *kisz vödör* típusú ejtés általános, de a *sok fiz*, *ot fuot*, *kis födör* típusú ismeretlen ott is, ahol az *öfen*, *borotfa*, *lopfa* stb. megoldás a tipikus.

Vagy a palóc nyelvjárásokkal kapcsolatban nyelvtörténeti munkákban, nyelvjárási összefoglalásokban egyaránt azt olvashatjuk, hogy itt *i* előtt a *t*, *d*, *l*, *n* palatalizálódik. Tehát ezt a nagyon érdekes jelenséget mint valami — a palóc területeken — lényegében egyetemes érvényű hangtani törvényt szoktuk számon tartani. Atlaszunk anyaga azonban arra figyelmeztet, hogy ez a sajátság ma egyáltalán nem ennyire egyöntetű. Egyrészt maga a palatalizáció ténye sem jellemző az egész palócságra. Az úgynevezett „keleti palóc”-ban nincs meg, másrészt túlterjed a szorosabb értelemben „palóc”-nak nevezhető nyelvjárásokon. Az említett négy mássalhangzó (*t*, *d*, *l*, *n*) *i* előtti pala-

talizálódása sem esik területileg teljesen egybe. Az *l* lényegében csak ott palatalizálódik, ahol a *ly* fonéma is él, tehát kisebb területen, mint a *t* vagy a *d*. De az említetteknel is fontosabb az, hogy a palatalizáció jelentkezése vagy elmaradása erősen morfémákhoz, illetőleg morfémakapcsolatokhoz kötött. Így például a *szere*ti, *fürös*ti ~ *für*deti, *öbl*íti alakok izoglosszája szinte teljesen egybeesik; hasonlóképpen a *megkeresz*teli, *szégyell*i, *ör*li alakoké is. De ez utóbbiaké lényegesen eltér az előbbiekéétől. Jelentős különbség van az *addig*, *reggelig*, *estig* alakok izoglosszája között is.

Tőszavakban pedig még nagyobb a morfémára jellemző kötöttség. Például a „dinnye”, „dió” szavakban a palócság palatalizáló részén, tehát nagyjából a Nyitra—Szolnok—Ózd vonaltól északra fekvő, viszonylag nagy területen ma is általános a *gyinnye*, *gyijó* típusú ejtés. A „disznó”, „paradicsom” szavakban azonban alig egy-két északi peremponton jelentkezik a *d*-s megoldás mellett a *gyisznó*, *párágyicsom* alak. Hasonlóképpen nagy területen él a *ribizlyi*, *sámlyi* típusú forma; ugyanakkor a *kilincs* szóra nincs is *ly*-es ejtésű adat az atlaszban, sőt a *lyiba*, *kislyiba* formákat is csupán egy-két elszórt változat képviseli. E tények magyarázata ismét csak a hangtörténeti kutatásokra vár, és nyilvánvalóan nem szinkrón nyelvi, hanem diakrón okok rejlenek e tények mögött.

Hasonlóképpen az atlasz anyagából rajzolódottak csak ki a dunántúli nyelvjárásokra jellemző *gy*-zésnek, *ty*-zésnek — tehát a *borgyu*, *aptya* típusú ejtémódnak — a finomabb törvényszerűségei. Az tudniillik, hogy ennek a jelenségnek legalább három típusát kell megkülönböztetnünk: a) Köznyelvi *j* helyén a *gy*, illetőleg a *ty* — a szóösszetétel határától eltekintve — minden mássalhangzó után megjelenik (pl. *borgyu*, *irgyon*, *gyaptyu*, *kaptyon*); b) Csak az *r* utáni helyzetre jellemző ez a sajátság (pl. *borgyu*, *irgyon*, de *gyapju*, *kapjon*); c) *r* utáni helyzetben is csak szó belsejében, morfémahatáron nem; tehát *borgyu*, *vargyu*, *sargyu*, *epörqye*, de *irjon*, *várja* stb. (Vö. DEME, Nyatl-Funk. VI. sz. minta.)

8. Úgy hiszem, arról sem nagyon tudtak sem dialektológusaink, sem nyelvtörténészeink eddig, hogy az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag *-i*, *-ji* változatának jelentkezése az *-e*, *-je* (*-ë*, *-jë*) változattal szemben mennyire a tőmorfémára jellemző. S míg a *bőri*, *veji*, *szája széli* típusú alakok meglehetősen általánosak a Balassagyarmat—Abádszalók—Tokaj—Nagykároly vonaltól északra az egész területen, addig a *füli*, *teteji*, *zsebi* formák lényegében csak Nógrád és Heves egy részén, Borsod déli peremén élnek. Ez a tény bizonyos fokig kapcsolódik a köznyelvben is megtalálható *se szeri*, *se száma*; *többi* alakok problémájához, de a kérdés némileg azért bonyolultabb, és részletesebb történeti magyarázatot vár.

Vagy az a tény, hogy a középpalócság egy részén a hosszú, nyílt *ē* fonéma meglehetősen következetességgel jelentkezik a *kēz*, *jēg*, *fēl*, *dēr*, *ēs*, *ēg*, *szēn*, *tēl* stb. szavakban, tehát hangsúlyos helyzetben, ugyanakkor hangsúlytalan helyzetben csak *tehen*, *level*, *eget*, *szeker*, *vereb*, *kerek*, *tenyer* stb. alakokat találunk, s az *ē* fonémára az ilyen típusú morfémákban még csak elvétve sincs adat, talán elgondolkoztató nyelvtörténeti szempontból is. S esetleg megerősítheti azt a már eddig is fölmerült gyanút, hogy a *kēz*, illetőleg *tehēn* típusú szavak mai *é*-jét valóban minden kétséget kizáróan azonos módon magyarázhatjuk-e.

9. Eddig kizárólag hangtörténeti kérdésekről beszéltem. Említhetnék azonban alaktani problémákat is. De mégis inkább azokról a tanulságokról

ejtek egy-két szót, amelyeket az atlasz anyaga jelentéstani vonatkozásban nyújt. Már a gyűjtés szándékát illetően is jelentéstani térképei – sajnos – nincsenek az atlaszban. Közvetve azonban számos ilyen jellegű tanulsággal szolgálnak szótani térképeink. Úgy gondolom, igen érdekes lenne feldolgozni és rendszerezni az atlaszban azokat az adalékokat, amelyek azt mutatják, hogy két szónak, amelyek a nyelvjárásban együtt élnek, hogyan differenciálódik a jelentése. Egy-egy azonos fogalomnak hogyan tapadhatnak más-más jegyei az egyik, illetőleg a másik szóhoz.

Például nagy területen egymás mellett él a „reggeli”, illetőleg a „früstök” szó (ez utóbbi esetleg különböző hangtani változatokban) az első étkezés megnevezésére. Sok helyütt azonban a kettő tartalmilag nem pontosan azonos: a „reggeli” a kávéból, tejből, kenyérből álló első étkezést jelöli; a „früstök” pedig a kolbászból, szalonnából, sonkából álló első étkezés megnevezése; esetleg azé, amely az erősebb mezei munka alkalmából kinn a mezőn történik, s amely sorrendben esetleg nem is első étkezés, de tartalmában az utóbbihoz áll közelebb. – Hasonló összefüggést láthatunk egyes vidékeken a lényegében azonos fogalomra vonatkozó „firhang” és „függöny”, „hél” és „pallás” között. Ahol is a „firhang” a tárgyban anyagában, kivitelében régimódi, a „függöny” az újabb, esetleg már bolti változatát jelöli. A „hél” inkább a régi, zsúpos házak, gazdasági épületek tetőterének a megnevezésére szolgál, a „pallás” az újabb téglapavilonoké. – Nyugat-Dunántúlon a *szelence* szó az *orgona* szinonimája. A két szó izoglosszájának határán azonban egy viszonylag keskeny, de elég hosszú sávban a *szelence* ennek a növénynek, illetőleg virágjának az egyszerűbb, mondhatnánk, vadon termő fajtáját jelöli inkább; az *orgona* a nemesített fajta megnevezésére szolgál. – Bihar egy részén – szintén az izoglosszák határterületén – a fából készült fejtető *rocska*, a bádogból készített *fejő*. – Nyugat-Szlovákia egyes vidékein a bádogtepsi neve *plé*, a zománcosé *tepsi*. Stb.

Ezeknek a többnyire elszórt, de azért általában sohasem teljesen egyedi jelentéskülönbségeknek az elemzése hasznos adalékokkal szolgálhatna talán a jelentésváltozások történeti megragadásához is. Hiszen az atlasz anyagában esetleg in statu nascendi foghatunk meg olyan sajátságokat, amelyeknél történeti viszonylatban csak a folyamat szélső pólusai ismeretesek előttünk. S az itt szerzett tanulságokat talán felhasználhatjuk a történeti jelentéstani vizsgálatok, különösen a szókiszorítás esetében is. Így például felmerülhet az a kérdés – erre DEME LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet –, hogy vajon a régi *rér*, *lér* szónak a *sógor* által való kiszorítása nem függ-e össze a rokonságviszonyok bizonyos fokú tartalmi-funkcionális változásával. Vagy esetleg a *nemez* és a *filc* szónak már le is zárult harca mögött nem kell-e vagy lehet-e valami olyasféle háttérrel keresni, mint ami ma található egyes nyelvjárásokban például a *firhang* és a *függöny* szó használata körül.

10. Hangsúlyozom, tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy az a kép, amely a nyelvátlasz anyagából az említett jelenségeket illetően elénk tárul, s amelyekről eddig beszéltem, a mai állapotot mutatja. Ez az állapot – elsősorban területi elterjedtségét illetően, de sok esetben egyéb vonatkozásokban is – nem vetíthető vissza mindig mechanikusan a távolabbi múltba. Történeti felhasználása gondos elemző munkát kíván. Úgy gondolom azonban, hogy ez az anyag ennek ellenére igen sok esetben arra ösztönöz, sőt arra kötelez bennünket – amint ezt egy-két konkrét példán megpróbáltam szemléltetni – , hogy történeti ismeretanyagunknak legalábbis egy részét vizsgáljuk

felül. Ez az anyag ugyanis nemegyszer a történeti fejlődésnek olyan mozzanatait tárja fel, olyan szempontokra hívja fel a figyelmet, amelyek eddig ismeretlenek voltak, vagy legalábbis nem rajzolódtak ki a kutatók előtt elég világosan. A nyelvatlasz anyaga általában nem old meg nyelvtörténeti problémákat, de a probléma meglétére nagyon gyakran felhívja a kutató figyelmét, s esetleg értékes fogódzókat is ad megoldásukra.

Egy-két esetben máris idézhetünk példát arra vonatkozóan, hogy vitathatatlanul történeti jellegű kérdés megoldásához az atlasz szinkrón anyaga adta a kulcsot. Például: régóta ismeretes volt dialektológusaink, nyelvtörténészeink előtt, hogy a felsőőri nyelvsziget református vallású lakosságának nyelvjárása a közelebbi és távolabbi területek általános *l*-ezésével szemben viszonylag jelentős mérvű *j*-zést mutat. Erre a szokatlan jelenségre mindeddig nem sikerült elfogadható magyarázatot adni. A nyelvatlasz anyaga azonban világosan megmutatta, hogy a felsőőri reformátusság *j*-zése ma lényegében azonos jellegű a Pápa vidéki nyelvjárásával. A két nyelvjárásban — egészen minimális eltérésekkel — ugyanazokban a morfémákban jelentkezik a *j*-s, illetőleg az *l*-es megoldás. Ilyen jellegű nyelvi egyezés egymástól teljesen független nyelvi változás eredményeként teljesen valószínűtlen, s szinte kétségtelenné tekinthető, hogy a két nyelvjárás *l*-ezése : *j*-zése között genetikai összefüggés van. Ez vallási különbségre visszavezethető művelődéstörténeti érvekkel jól valószínűsíthető is. (Részletezését l. MNy. LXVI, 109—14.)

II. A magyar nyelvatlasz szinkrón anyaga a történeti kutatások számára hasznosítható tanulságai mellett — úgy gondolom — számos olyan tanulságot is rejt magában, amelyek általános nyelvészeti, elméleti vonatkozásban is érdeklődésre tarthatnak számot. Így például a nyelvjárásokban mutatkozó, kizárólag fonetikai jellegű eltérések (pl. monoftongálás : diftongálás; egy-egy fonéma nyíltabb vagy zártabb, labialisabb vagy illabialisabb ejtésű változata; stb.) általában magára az illető fonémára jellemzők, nem epdig az illető fonémát tartalmazó egyes konkrét morfémákra. Azaz például az *ó* fonéma diftongusos vagy monoftongusos ejtése, a diftongus egyes változatai általában nem köthetők az *ó* fonémát tartalmazó morfémáknak csak bizonyos egyedeihez.

Ezzel szemben a fonológiai eltérések, vagyis az egyes fonémák megterhelésében mutatkozó különbségek általában az egyes morfémákra jellemzők, ahogy erre az *i*-zés esetében részletesebben is rámutattam.

Vagy ismeretes például, hogy a magyar magánhangzók esetében a hosszú : rövid korrelációval — bár fonémapáronként más-más intenzitással — párhuzamos a szűk, illetőleg széles ejtés korrelációja. Ez utóbbi LAZICZIUS (MNyTK. 33. sz. 45) szerint virulens hosszú : rövid korreláció esetén másodlagos jellegű, „extrafonologikus” sajátság. Bizonyos erdélyi nyelvjárásokban azonban a magánhangzók hosszú : rövid korrelációja erősen megbomlott, gyakori a hosszú magánhangzók nagyfokú rövidülése. Az atlasz anyaga azt mutatja, hogy ezzel nem jár szükségszerűen együtt a szűk, illetőleg széles ejtés korrelációjának megbomlása. Sőt ez az eredetileg másodlagos sajátság e területen esetleg elsődleges differenciáló jeggyé lép elő, mondhatnám „introfonologikus” sajátsággá válhat.

Elméleti szempontból érdekes probléma — úgy gondolom — az is, hogy egyes magyar nyelvjárásokban, szemben a köznyelvvvel és más nyelvjárásokkal, bizonyos fonémák felhasználása pozicionálisan kötött. Például az *ó*, *ö*, *é* fonéma az őrségi és a hetési nyelvjárásban szóvégen nem fordulhat elő, helyükön *u*, *ü*, *i* jelentkezik (*biru*, *kettü*, *melli* stb.). Hangsúlyos helyzetben azonban

az *ó, ő, é* önálló hangeszköz abban az értelemben, hogy felhasználható ellentétpárok alkotására, vagyis jelentés-megkülönböztető szerepe van. Ebben a nyelvjárásban tehát — egy kissé talán szokatlan műszóhasználattal — szabad, illetőleg kötött (esetleg szabatosabb fogalmazással szabad, illetőleg kötött felhasználású) fonémákat kell megkülönböztetnünk.

12. Előadásomban elsősorban arra kívántam rámutatni, hogy a magyar nyelvjárások atlaszának szinkrón anyaga milyen fontos forrása a nyelvtörténeti kutatásoknak. Példáim erősen szemelvényesek voltak, számukat bőségesen lehetne még szaporítani.

Egyáltalán nem beszéltem azonban azokról a tanulságokról, amelyeket a mai nyelvvel foglalkozó leíró nyelvtudomány, illetőleg számos rokon tudomány számára nyújt az atlasz anyaga. Pedig nagyon fontosnak tartanám, hogy ezekre a tényekre is minél jobban felfigyeljenek kutatóink.

Úgy érzem ugyanis, hogy a hazai nyelvészek zöme őszinte örömmel fogadta ugyan a nyelvatlasz I. kötetének megjelenését, de szinte kizárólag úgy tekintenek erre a munkára, mint valami, csupán a dialektológusokat érintő kiadványra, és eddig még talán nem fedezték fel eléggé a nyelvatlaszt mint a nyelvtudomány számos más ágazata számára is forrás értékű munkát. Nem nagyon próbálták meg kibányászni belőle és saját munkájukban is felhasználni azt a nagy mennyiségű, igen értékes ismeretanyagot, amelyet anyanyelvünk múltjára és jelenére vonatkozóan rejt magában ez a mű. Nagyon örülnék, ha előadásom ilyen vonatkozásban is érdeklődést keltene az atlasz iránt akárcsak néhány nyelvész kollégában.

IMRE SAMU

Az állítmány számbeli egyeztetése több különböző számú alannyal a mai magyar nyelvben

1. A debreceni nyelvészkongresszuson az alany és az állítmány számbeli egyeztetésének kérdésköréből azt a szerkezettypust vizsgáltam meg, amelyben a mondatnak több alanya van, s ezek egyes számúak és 3. személyűek (Nytud. Ért. 58. sz. 273—8). Mostani cikkem e korábbi fejtegetéseknek szerves folytatása: az olyan több alanyú mondatokban veszi szemügyre az állítmány számbeli egyeztetését, amelyekben az alanyok különböző — egyes és többes — számúak, s 3. személyben állnak. Tehát — akárcsak az említett előadásban — itt sem térek ki azokra az esetekre, amelyekben az alanyok a nyelvtani személy tekintetében is különböznek egymástól, jöllehet ez a körülmény — mint ismeretes — nemcsak az állítmány személyének, hanem a számának a megválasztására is hatással van (vö. NéprNytud. VIII, 37—8).

2. A vizsgált typust illetően újabb nyelvtanaink, nyelv művelő kézikönyveink állásfoglalása nem teljesen azonos. Egyesek szerint — ha az alanyok közül valamelyik (akár csak egyetlenegy) többes számban áll — az állítmány mindenképpen többes számba kerül (KIS-ERŐS, MNyRendsz. 479; SZINNYEI, RszMNyt.¹⁷ 77—8; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv 358; MAJTYINSZKAJA, Vengerszkij jazik III, 155; stb.; régebben erre gondolt TOMPA is: Magyar nyelvismeret 40). Már GOMBOCZ ZOLTÁN felfigyelt rá, hogy az efféle nézetek körül valami nincs rendjén. A következőket írja: „A nyelvtanok szerint, ha az alanyok tulajdonnevek, vagy ha az egyik többesszámú, a z

állítmány mindig többes, egyébként hol egyes, hol többes. Arany nyelvhasználatára nem erősíti meg ezt a szabályt . . . Gyakran egyes olyankor is [ti. az állítmány száma], ha az egyik alany többes: »Mezón úte tábornok Lajos és vezéri« . . .» (Syntaxis. 1951. 39–40; az én ritkításommal). E példát Gombocz VARGA KÁROLYNAK „A szám szerinti egyeztetés Arany Jánosnál” című tanulmányából (Nyr. XXIX, 299 kk.) idézi, az ő adatai között (304–5) valóban csak egyes számú állítmányt találni a különböző számú alanyokat tartalmazó mondatokban. VARGA (i. h. 304) így ír erről: „Egyszámú és többes számú alany mellett egyszámú állítmány szokott állni Arany Jánosnál oly esetekben, midőn a rendes beszédben vagy megismételjük többesszámú alakban az állítmányt, vagy egyáltalában csak az utóbbit tesszük ki”. Mindamellet, mint láthattuk, az említett egyoldalú felfogás napjainkban is él.

Mások óvatosabban úgy fogalmaznak, hogy a vizsgált típusban az állítmány rendszerint többes számú (pl. SZEMERE—SZENDE, Magyar nyelvtan. 1960. 174); többen meg is nevezik a kivételes esetet: egyes számba is kerülhet az állítmány akkor, ha hozzá legközelebb egyes számú alany esik (BENKŐ—KÁLMÁN, Magyar nyelvtan⁹ 168–9; TEMESI—RÓNAI—VARGHA, Anyanyelvünk 230; hasonlóképpen: KELEMEN—NÉMETH—SOMOS, Magyar nyelvkönyv . . . 1939. 22). S bár az egyes számú állítmány használatát ilyenkor is ritkának, csupán lehetségesnek, megengedhetőnek mondják az idézett szerzők, egyik nyelvhelyességi kézikönyvünk még ezt az eshetőséget is leszűkíti arra a szórendi helyzetre, amelyben az egyes számú alany közvetlenül megelőzi az állítmányt; ellenkező esetben — tehát ha az állítmány követi az alanyokat — mindenképpen többes számot javall, akár többes számú, akár egyes számú alany van legközelebb az állítmányhoz (FÁBIÁN—KÖVES, Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 10).

Egy másik egyoldalú nézet képviselői meg éppen abból alkotnak szabályt, ami az előbbi felfogás szerint kivételt teremthetett a többes szám használata alól. Azt vallják ugyanis, hogy az állítmány a különböző számú alanyok közül mindig a hozzá legközelebb levővel egyezik meg számbelileg. Így nyilatkozott korábban KLEMM (TörtMondt. 149, 156); ezt mondja BALASSA (MNyelvK. 375). A szépírói nyelvhasználat vizsgálói közül hozzájuk csatlakozik HERCZEG (bár ő megfigyeli, hogy Eötvös József nyelvében ez nincs mindig így: Nyr. LXXVII, 168); J. SOLTÉSZ KATALIN pedig — aki egyébként elismeri a többféle megoldás lehetőségét — a következőket írja: „Babits a legtermészetesebbet választja: az állítmányt a hozzá legközelebb álló alannyal egyezteteti” (Babits Mihály költői nyelve 211). Újabb nyelvművelő irodalmunk is egyre inkább e nézet felé hajlik. Mint TOMPA (MűszNyr. 30–1) megállapítja: „Ma általában azt ajánlják, hogy az állítmány a hozzá legközelebb álló alanyhoz igazodjék”. Igaz, zárójelben (uo.) hozzáteszi: „Ha mégis kétségünk van, akkor általában inkább a többes szám jó; régebben egyes szakmunkák mindig is a többes számot tartották jobbnak”. A legközelebbi alanyhoz való igazodást tanácsolja példáiból kiolvashatóan BERRÁR is (Nyelvtan, stílus, szónoklás 374); DEME (Nyr. LXXXIV, 431) pedig napjaink nyelvhasználatának gyakorlatából szűri le azt a megfigyelését — noha ellenkező jellegű példákat is talál, s a helyesség kérdését vitatottnak nevezi —, hogy „általánossá kezd válni az utolsóval [ti. az utolsó alannyal] való egyeztetés”.

Több nyelvművelőnk úgy egyezteteti össze a kétféle eljárásmodot, hogy egyéb megoldásokon (az alanyok azonos — egyaránt egyes vagy egyaránt többes — számúvá formálásán, a mondatnak egy szinonim állítmány beik-

tatásával két részre való bontásán stb.) kívül olyan mondatszerkezetet javall, amelyben a többes számú alany kerül legközelebb a többes számú állítmányhoz (RÁCZ – TAKÁCS, *Kis magyar nyelvtan*³ 213; SZENDE, Szóról szóra 99 – 101). Magam ki is mondom: kétféle egyeztetés küzd itt egymással: az értelmi (amely szerint az állítmány többes számú) és az alaki (az állítmány számának a legközelebbi alanyéhoz való igazodása), s a leghelyesebb egyszerre érvényesíteni mind a kettőt (Nyelv⁴ 248 – 9; ÉdAny. 326).

TOMPA, aki (RefNy. 390) már a reformkor nyelvhasználatát vizsgálva kiemelte a szórend jelentőségét, az akadémiai nyelvtanban így összegezi a mai álláspontot:

„Még ingadozóbb [ti. a több egyes számú alany mellett] az állítmány egyeztetése, ha több, vegeesen egyes és többes számú alany van a mondatban. Ilyenkor ugyanis az állítmánynak a különböző számú alanyokhoz való szórendi helye is erősebben befolyásolhatja az egyeztetést.

Ha az egyes számú alanyt követi a többes számú alany, s csak ez után kerül sorra az állítmány, akkor az utóbbi szinte mindig többes számú: *Lassan a városháza tornya, a magasabb épületek körvonalai, majd a városzéli házak fehérítő foltjai is előtűnedeztek* (Darvas: Harangos k. 224); *Soós né, Andri skóné, Kapyné és a többiek, ... fehér kötényben szaladgáltak* (Mesterházi: Hazafiak i. 321). Ha a többes számú alanyt követi az egyes számú, akkor az utána következő állítmány lehet egyes számú: *Doktorok, borbélyok, valamennyi baba — És tudakos asszony... ott van, de hiába!* (Arany: A Jóka ördöge V; ÖM. III, 209); *Érdeklődésüket az egyházi keretek, elvonult életük korlátozta, lefoglalta* (I. OK. VIII, 217). De azért az alanyok sorát értelmileg jobban összefogó, tehát formailag szabatosabb többes számú állítmány is közkeletű: *sebesültjeink — és a két magyar — már kórházban voltak* (Illés: Fegyvert⁵ 119); *Az üvegek, cukor, kávé szétrepültek* (Veres; idézve: Nyr. LXXVIII, 172).

Ha az állítmány van elül, akkor rendszeren a közvetlen utána következő alannal egyeztetjük: *más jelentőséget kapott a színház és a szerepek* (Szabó M.: Az őz 79); illetőleg: *Flókerültek a palota építményei, a fórum és a capitolium* (folyóiratcikkéből idézve: Nyr. LXXVII, 173).” (MMNyR. II, 143.)

Ezek az eddigi nézeteket összefoglaló megállapításokon kívül — nem beszélve most egy később idézendő megjegyzésről — TOMPA (uo.) egy új mozzanatra is rávilágít, mégpedig a vegyes sorrendű ilyen alanyokkal való egyeztetésre; ezekhez „általában többes számú állítmány való: *A föld, a paraszt munkások, a testi fáradtság, a becsületes gond... hamarosan átgyúrták Ferkót* (Móricz: Kerek F. 230)”.

A kissé hosszúra nyúlt — ám mégis vázlatos — szakirodalmi áttekin-téssel arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy még a közelmúltban is meglepően ellentétes nézeteket vallottak a tárgyalt kérdést illetően a grammatikusok. Az ellentmondások forrása azonban nem valamely téveszme volt, hanem maga a nyelvi valóság, amelyben ellentétes jelenségek mutatkoznak, ellenkező előjelű tendenciák küzdenek. Ezeket számos kutató egyoldalúan fogta fel. A legújabb nyelvtani és nyelvhelyességi művek — amikor a korábbi nézetek egybehangolására törekednek — egyúttal a nyelvi valóságot is hívebben tükrözik. Úgy látszik azonban, szükség van arra, hogy tüzetesebben szembesítsük a teoretikus, olykor spekulatív föltevéseket a nyelvi tényekkel.

Évégből különös figyelmet kell fordítanunk két eddig még nem említett tanulmányra.

3. KLANICZAY SÁNDOR „A zeugma a szóegyeztetésben” címmel külön cikket szentel annak a kérdésnek, miért kerülhet egyes számba a különböző számú alanyokat tartalmazó mondat állítmánya, hogyan magyarázható az efféle „inkongruencia” (Nyr. XXXVIII, 156—61; a címhez fűzött jegyzete szerint e cikk egy készülő nagyobb munkájából való, ez a mű azonban tudomás szerint nem látott napvilágot; egy másik részletét l. Nyr. XLVI, 256—62). KLANICZAY (i. h. 156—7) a wundti lélektan alapján állva a következő tételből indul ki: „Tudatunkban élő képzettartalomnak kongruenciát kívánó logikai viszonyban álló részeivel szemben a nyelvi törvény annál könnyebben érvényesül, minél kisebb egymásutánban, s annál nehezebben, minél nagyobb egymásutánban kerülnek az illető részek a tudat nézőpontjába; illetőleg a nyelvi kifejezés alá”. Megvizsgálván olyan mondatokat, amelyekben az állítmány egyszerűen csak távol esik az alanytól, illetőleg amelyekben a tulajdonképpeni alanyhoz tőle számbelileg különböző, értelmezőszerű mondatrészek csatlakoznak, kimondja (158) a következőket: „A közelséggel képzeletelenség és kongruencia, a távolsággal képzeletelványosság és inkongruencia jár”. Szerinte e mozzanatok érvényesüléséből áll elő az inkongruencia a különböző számú alanyokkal kapcsolatban.

Ne törődjünk most azzal, hogy Klaniczay egyoldalú s ma már egyébként is elavult lélektani nézőpontot alkalmaz, s az ennek megfelelő terminológiával él, továbbá hogy részben e felfogás miatt inkongruenciának nevezi azt (tudniillik az állítmánynak a hozzá közelebb eső egyes számú alanyhoz való számbeli igazodását), ami szerintünk alakilag kongruencia! Lássuk meg inkább tanulmányának azt az érdemét, hogy az egyezés-nemegyezés kérdésében fölveti a nyelvlélektani szempont jelentőségét, s — ami most különösen fontos számunkra — ezt összekapcsolja a szórend problémájával! Az eltérő számú alanyokat tartalmazó mondatoknak ugyanis az alábbi három típusát különbözteti meg: 1. az állítmány követi az alanyokat; 2. az állítmány megelőzi az alanyokat; 3. az állítmány az alanyok közé ékelődik. E típusokon belül KLANICZAY az alanyok egymás közti sorrendjét már nem vizsgálja, illetőleg céljának megfelelően csak olyan szórendű mondatokat vesz szemügyre, amelyekben egyes számú alany kerül az állítmány mellé.

4. Nemrég KLEMM IMRE (Nyr. LXXVIII, 165—75) szintén külön cikkben foglalkozott a számbeli kongruenciának, nevezetesen az alany és az állítmány, majd a határozók, végül pedig a birtokos szerkezet számbeli egyeztetésének a kérdésével. Az első kérdéskörön belül különös figyelmet fordított az állítmánynak a különböző számú alanyokhoz való igazodására: ezt vizsgálja cikkének 5—12. pontjában (171—3). Itt — bár maga világosan nem mondja ki, s a mellérendelően tagoló számozás mögött az olvasó is nehezen veszi észre — rendkívül következetesen, szinte képletbe foglalhatóan alkalmazza a szórend szerinti kategorizálást, mégpedig a KLANICZAYTól fölvetett első két típus szerint, illetőleg ezeken belül. Nem csupán arra van tekintettel, hogy az állítmány követi vagy megelőzi-e az alanyokat, hanem figyelembe veszi az állítmány egyes vagy többes számú voltát, továbbá az alanyok egymás közötti sorrendjét.

5. Ha mármost a különböző számú alanyoknak az állítmányhoz, illetőleg egymáshoz viszonyított sorrendjét, továbbá az állítmány számbeliségét a

KLANICZAYTól említett 3. típusban is vallatóra fogjuk (ez KLEMMnél hiányzik), akkor fölvázolhatjuk valamennyi — legalábbis elméletileg lehetséges — esetet. Célszerűnek látszik, hogy egyelőre csak a legegyszerűbb, legtisztább mondatképleteket vizsgáljuk meg. Tehát — legalábbis a kiindulásban — csupán két alanyt veszünk fel: az egyiket egyes, a másikat többes számban, mégpedig csakis olyanokat, amelyek között egyszerű kapcsolatos viszony van, de még innen — s általában is — kirekesztjük azt az esetet, amikor a különböző számú alanyokhoz, illetőleg ezek valamelyikéhez értelmező csatlakozik. (Az értelmezős alanyok és az állítmány egyeztetésének főbb kérdéseire vonatkozóan vö. Nyr. LXXXV, 403–15.) Ha az állítmányt V -vel, az alanyt N -nel, az egyes számot s , a többes számot p indexszel, a szórendet pedig e szimbólumok sorrendjével jelöljük, akkor a következőképpen ábrázolhatjuk a lehetséges, illetőleg elképzelhető típusokat.¹

I.	II.	III.
1. $Ns \quad Np \quad Vs$	5. $Vs \quad Ns \quad Np$	9. $Ns \quad Vs \quad Np$
2. $Ns \quad Np \quad Vp$	6. $Vp \quad Ns \quad Np$	10. $Ns \quad Vp \quad Np$
3. $Np \quad Ns \quad Vs$	7. $Vs \quad Np \quad Ns$	11. $Np \quad Vs \quad Ns$
4. $Np \quad Ns \quad Vp$	8. $Vp \quad Np \quad Ns$	12. $Np \quad Vp \quad Ns$

Így — spekulatív, deduktív módon — 12 típus írható fel, mégpedig 3 főtípus s mindegyiken belül 4 típus.

6. Szembesítsük ezeket az elméletileg lehetséges típusokat a nyelvi valósággal!

I. Ebben a főcsoportban a sorrend: $N \quad N \quad V$, tehát: alany—alany—állítmány. Az egyes típusok a következők:

1. $Ns \quad Np \quad Vs$, azaz: egyes számú alany — többes számú alany — egyes számú állítmány. Például: „A *fiú* és a *lányok* *vizsgálják*”. Itt az állítmány sem alakilag, sem értelmileg nem egyezik meg az alanyokkal (tudniillik mindegyik esetben többes számba kellene kerülnie, minthogy egyrészt hozzá legközelebb többes számú alany áll, másrészt az értelmi egyeztetés mindenképpen többes számot követelne). KLEMM (nála ez az eset az 5. pontban szerepel: i. h. 171) nem is tud rá példát felhozni. Valóban, az efféle teljes inkon-

¹ Itt némi magyarázattal tartozom: miért választottam az állítmány jelzésére a V (verbum) szimbólumot, hiszen a magyarban köztudomásúlag gyakori a névszói, illetőleg a névszói-igei állítmány is. A névszói-igei állítmány esetében azonban az egyeztetés elsősorban az igei részen mutatkozik meg, illetőleg a számbeli egyeztetés ott is; az úgynevezett névszói állítmány pedig véleményem szerint is olyan névszói-igei állítmány, amelyben az igei rész zéró fokon van. Igaz, a számbeli egyezésben az állítmányi névszó szintaktikai környezete vagy jelentéskategóriája is szerepet játszhat: így ha az állítmányi névszó mennyiségjelzős főnév vagy gyűjtőnév, többes számú (illetőleg több különböző számú) alany mellett is egyes számba szokott kerülni. Ha viszont plurale tantum az állítmányi névszó, akkor természetesen mindig többes számban marad. Mindez azonban az állítmány belső ügye, most pedig azt vizsgáljuk, hogy az alanyok milyen hatással vannak az állítmány nyelvtani számának a megválasztására. — Nem veszem fel azokat az eseteket sem, amelyekben a többes számú alany, tehát az Np helyén van egy *Egyesült Államok* típusú plurale tantum, ez ugyanis az egyeztetés szempontjából többnyire Ns értékű; pl. „Anglia és az Egyesült Államok közös javaslatot terjesztett elő” (vö. BRÜLL: Nyr. LXXIV, 436). Így az ilyen mondat szerkezetek halmozott alanya voltaképpen $Ns \quad Ns$ képletű, tehát az efféle alanyokhoz az állítmány úgy igazodik, mint a két egyes számú alanyhoz (vö. NyttudÉrt. 58. sz. 273).

gruencia csak a mondatszerkesztésnek véletlen vagy szándékolt pongyolagságából állhat elő. DEME (Nyr. LXXXIV, 431) idéz egy ilyen típusú egyeztetést: „a két kongresszus közt eltelt idő, az erőviszonyok további változásai a béke és a szocializmus erői javára növelte a háború elkerülésének lehetőségét”. Magam is bemutatok két szorosan ide tartozó szerkezetű mondatot. Az elsőt megrovólag hozza fel egyik régebbi gimnáziumi tankönyvünkől TURCSÁNYI ÁGOTA: „Az átalakuló társadalom új típusainak élete, érzelmi világa, vágyai új kifejezési formát követel” (Nyr. LXXVII, 439). A másik saját gyűjtésemből való: „A két sírhely, a díszes ravatal, az üvegezett hintó, a lakkozott koporsó, a gyászhuszárók csaknem ötezer forintba kerül” (Fejes: Rozsdamentő. 1962. 292). Megjegyzém azonban, hogy a két utóbbi mondatban egynél több egyes számú alany van, s ez a tényező alaki erejével némileg befolyásolhatja az egyeztetést (l. később). Ezenkívül az első mondatban – s a DEMÉTŐL idézettben is – az alany többes számát nem a *-k*, hanem a birtoktöbbséítő *-i* (*-ai* ~ *-ei*) jelzi, s ez a körülmény is hozzájárulhatott az állítmány egyes számba kerüléséhez (ezzel a kérdéssel más alkalommal óhajtok foglalkozni). A második mondatba pedig szinte oda kívánczik – az alanyok mögé – egy *mindez* stb.-féle, összefoglaló jelentésű, egyes számú értelmező.

2. *Ns Np Vp*, azaz: egyes számú alany – többes számú alany – többes számú állítmány. Például: „A fiú és a lányok vizsgáznak”. Itt az állítmány eleget tesz az alaki és az értelmi egyeztetés követelményének egyaránt, hiszen mind a kettő szerint többes számba kell kerülnie. Nem csoda, ha ez a lehetőség valósul meg a leggyakrabban, s – mint láttuk – nyelvünk is általában ezt a típust ajánlja. KLEMM is számos példát hoz fel rá (nála ez az eset a 6. pontban szerepel: i. h. 171); saját gyűjtésében is ez a leggyakoribb. Álljon itt belőle néhány mondat: „Az anya és a gyerekek jól vannak” (MNemz. 1969. márc. 6. 6.); „A szép kilátás, a régi épületek sok látogatót vonzanak” (SzabNép 1956. ápr. 6.); „Hideg víz és latin szavak fogadták a csöppnyi jövevényt” (Babits: Halálfiat. É. n. 19); „A folyóirat több mint 600 kötete, indexei, rendes formában szinte beszerezhetetlenek...” (Népszab. 1963. aug. 6. 9).

Voltaképpen ennek a mondatszerkezetnek gyakorisága ejthette tévedésbe azoknak az idézett nyelvtanítóknak a többségét, akik szerint az egyes és többes számú alanyokat tartalmazó mondatokban az állítmány többes számú szokott lenni. Csakis ilyen szerkezetű mondatokkal illusztrálja ugyanis a maga alkotta szabályt SZEMKÓ ALADÁR, vö.: „Felesége és gyermekei elhaltak” (Magyar nyelvtan: Ismeretek tára I. sz. 35); KIS-ERŐS, vö.: „Hunyadi és vitézei előre siettek”, „Őcsém és barátai a hegyek között jártak” (MNy-Rendsz. 479); SZINNYEI, vö.: „A jómadár meg a cinkostársai már kézre kerültek” (RszMNyt.¹⁷ 78; ugyanígy, ugyanezzel a példával: SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv 358); MAJTYINSZKAJA, vö.: „Apám és rokonai ott maradtak a szülőfalunkban” (Vengerszkij jazik III, 155).

Kérdéses lehet, hogy milyen következménnyel jár, ha akár az egyes számú, akár a többes számú, akár pedig mindkétfajta alany maga is halmozva fordul elő. Mint az *Ns Np Vs* típussal kapcsolatban említettük, egy *Ns Ns* ... *Np* képletű szerkezetes alany alaki erejével némileg befolyásolhatja az egyeztetést, egyes számú állítmányt sugallva. Meg kell azonban jegyezni, hogy az értelmi egyeztetés viszont a halmozott egyes számú (*Ns Ns* ... képletű) alany mellett is lehetővé teszi a többes számú állítmányt,

így hát nem csoda, ha az egyes számú alany többszörözése nemigen érvényesül az egyes számú állítmány javára akkor, ha az állítmány előtt közvetlenül többes számú alany van. Az állítmány tehát ilyenkor is természetes módon többes számba szokott kerülni: „*Ménese, gulyája, nyájai örömeire voltak*” (Négyesytől idézi KLEMM: i. h. 171); „... holott *József Attila, Illyés Gyula, Illés Endre* és sokan *mások* legalább olyan tudással és judíciummal *szóltak* bele az irodalmi ítékezésbe, mint »hivatásos« pályatársaik” (MLrTört. VI, 38): „*Mise, tömjénfüst, dicső babonák Dőlhetnek* ránk már bús, keserű tűzbe...” (Ady: HÉ.¹ 734); hasonló példát hoz fel az akadémiai nyelvtannak már idézett része Mesterházitól (MMNyR. II, 143). Még nyilvánvalóbb, hogy ha a többes számú alany többszöröződik — tehát a szerkezetes alany *Ns Np Np ...*, illetőleg *Ns Ns ... Np Np ...* képletű —, az állítmány többes számú lesz: „*Járda, úttest, lámpák* és kijelölt *átkelőhelyek irányítják* léptünket...” (Mesterházi: A négy lábú kutya. 1963. 128); „*Nyilvános csapatgyűlés, iskolagyűlés, kiállítás, nyílt szakköri foglalkozások, sportünnepélyek és hangversenyek szerették meg* jobban iskolájukat a diákokkal, s *ismertették meg a szülőikkel*” (Népszab. 1966. ápr. 23. 10). Vö. még az akadémiai nyelvtannak korábban idézett részében a Darvastól vett mondatot (MMNyR. II, 143).

3. *Np Ns Vs*, azaz: többes számú alany — egyes számú alany — egyes számú állítmány. Például: „*A fiúk és a lány vizsgázik*”. Itt az egyeztetés csupán alaki: az állítmány számbelileg az utolsó alanyhoz igazodik. Ez a típus is meglepően gyakori, szinte vetekszik az előzővel, jóllehet itt nem esik egybe az alaki és az értelmi egyeztetés. KLEMM is szép számú példát idéz rá (nála ez az eset a 7. pontban szerepel: i. h. 172); KLANICZAY is úgy találja, hogy — lélektani fogantatású magyarázata szerint — a „távolabb álló főnevek képzete, illetőleg alanyok grammatikai formája elhomályosul, a legközelebb álló pedig kiemelkedik”, s ezért az állítmány grammatikai formájára egyedül ez van hatással. Ő szintén sok ilyen szerkezetű mondatot mutat be (Nyr. XXXVIII, 158–9). Magam is több effélet találtam: „*A Termokosz cserépkályhát valóban folyton kell égetni ...*, mert ha belső *falai és kéménye lehűl*, tökéletlen lesz az égés” (Élet és Tudomány XIX, 50); „*Fürtök és finom nyak ívének hulláma csapott a könyv fölé ...*” (Babits: Halálfiái. É. n. 39); „*A tiszta öltözők, s a pálya egész környezete arról tanúskodott ...*” (Népsport 1963. aug. 6. 3); stb. Mint említettük, ennek a mondatszerkesztésnek is számos híve van nyelvvelőink között, s elsősorban DEME az, aki napjaink nyelvhasználatát illetően nyomatékosan — bár értékelő állásfoglalás nélkül — rámutatott az efféle egyeztetés térhódítására (Nyr. LXXXIV, 431).

Úgy látom azonban, hogy van néhány olyan mellékkörülmény, amely a tárgyalt egyeztetési típusnak a gyakoriságát elősegíti; így főleg az, ha a második — tehát az egyes számú — alany gyűjtőnév vagy mennyiségjelzős főnév. Ilyenkor is érvényes, amit a két vagy több egyes számú alany és az állítmány egyeztetésével kapcsolatban megfigyelhettünk: „Érdekes módon befolyásolják az alaki és az értelmi egyeztetés küzdelmét több egyes számú alany esetén is az egyetlen egyes számú alannyal való egyeztetésnek kialakult szabályai. Ez utóbbi vonatkozásban mai köznyelvünkben az értelmi egyeztetés pongyolaságnak, sőt hibának minősül: gyűjtőnévi vagy mennyiségjelzős egyes számú alany mellett is az alaki egyeztetésnek kell érvényesülnie. Tehát nyelvérzékünk tiltakozik például »*A társaság megerkeztek*« vagy a »*Két fiú jártak* itt« típusú mondatszerkesztés ellen (vö.: Nyelv. ² 245;

MMNyR. II, 140; stb.). Ha mármost a halmozott egyes számú alanyok egyike — különösen az állítmányhoz legközelebb álló — gyűjtőnév vagy mennyiségjelzős — illetőleg *egy* határozatlan névelős (vö. Nyelvh.² 247) — főnév, az állítmányt . . . ajánlatosabb egyes számba tenni, különben rajta maradhat a pongyolaság íze . . .” (NytudÉrt. 58. sz. 275—6.) Ezért van az, hogy különösen gyakori az egyes számú állítmány használata az *Np Ns* képletű alany esetén is akkor, ha az *Ns* mennyiségjelzős főnév. Néhány példa: „A 79 éves politikus Athéntól mintegy 30 kilométerre fekvő villájában lakott, ahol csak *orvosai* és *három unokája látogathatta meg*” (Népszab. 1968. okt. 8. 2); „A fiatalabbak még csak elviselték a kényszerű megoldást, ám az *idősebbek* és a *sok kislgyerek* nyilván fáradtan, törődötten *érkezett* a kirándulóhelyekre” (Esti Hírlap 1966. máj. 9. 6); „Dulakodott, míg *játékosársai* s *néhány szurkoló* le nem *fogta*” (Népsport 1969. nov. 22. 3); „Nagy *küzdelmek* és *kevés gól jellemezte* a labdarúgó NB. I. ma lejátszott mérkőzéseit” (Petőfi Rádió 1970. ápr. 26. 20 óra 10 perc). Az akadémiai nyelvtan is megállapítja: „Ha az alanyok közt — kivált az állítmány közelében — *egy* számjelzős vagy névelős is van, akkor helyesebb az egyes alakú állítmány: *A műsor szerint ismert magyar színészek s egy kínai táncosnő is fellép* (rádióhír)” (MMNyR. II, 143). — Olyan mondatokat, amelyekben az *Ns* gyűjtőnév, találni a KLANICZAYtól idézettek között is (Nyr. XXXVIII, 158—9); vö.: „*Műbírálóink* és olvasóközönségünk *egy része* K. műveit élvezhetetlen izetlenségnek *véleményezi*” (Váli; megjegyezném, hogy a *műbírálóink* szó birtokos jelzőnek is vehető, s akkor a mondat nem tartozik ide); „Az *aratók* és az egész falu *népe összeszaladt* e csodára” (Jókai); „A *csuprok* és a *csőcselék maradjon*” (Arany). Mai példa: „A *hajótulajdonosok* és a *biztosítótársaság* hosszú ideig *megtagadta* az engedélyt . . .” (Népszab. 1967. márc. 29. 9).

Befolyásolhatja az egyeztetést annak a körülménynek az alaki ereje is, ha az egyes számú alany többszöröződik, azaz ha a halmozott alany *Np Ns Ns . . .*, illetőleg *Np Np . . . Ns Ns . . .* képletű; vö.: „Láttam, hogy a *cigányok*, a vándor szekeres *ember* s a *mosztikás* egyaránt élni *akar* . . .” (Tamási: Bölcso és bagoly. 1957. 74); „Ezért az *idősebb*, nagy gyakorlatú . . . vasutasok *reflexei*, *koncentrációképesége*, *hallása*, *színérzéke* stb. fokozottan *csökken*” (Élet és Tudomány XXV, 553). (Hasonló mondat szerkezeteket l. még: KLEMM: i. h.; KLANICZAY: i. h.) Mindamellet az egyes számú alanyoknak a hatása az egyeztetésre fordított is lehet (vö. az előző és a következő típussal).

Mindenképpen előtérbe kerül az egyes számú állítmány használata akkor, ha az egyes számú alany mennyiségjelzős is, halmozott is. Ezt mutatja a különböző számú alanyok és az állítmány egyeztetésére számos nyelvészinktől idézett, talán a legtöbbit emlegett példamondat: „*Doktorok*, *borbélyok*, *valamennyi bábá*. És tudákos *asszony* . . . ott van, de hiába!” (Arany: A Jókai ördöge V.; ÖM. III, 209; l. legutoljára: MMNyR. II, 143). Egyébként a mennyiségjelzős főnév hatását a fordított eset, tudniillik a többes számú alany halmozása sem gyengíti; vö.: „Szombattól hétfőig a *KISZ vezetők*, *aktivisták* és az egyetem *számos tanára tartott* közös tanácskozást a Veszprémi Vegyipari Egyetemen a most kezdődő tanév bevezetéseként” (Napló 1962. szept. 5. 3); „Az olimpia *eredményei*, *jelenségei* és *minden számadata* a feldolgozásra *kerül*” (Népsport 1968. okt. 28. 1).

4. *Np Ns Vp*, azaz: többes számú alany — egyes számú alany — többes számú állítmány. Például: „A *fiúk* és a *lány* *vizsgáznak*”. Itt az egyeztetés

csupán értelmi (az alaki az állítmány egyes számát kívánná meg). Közepes gyakoriságú típus. KLEMM több — bár jórészt nem teljesen tiszta típusú mondatot hoz fel rá (a 8. pontban: i. h. 172). Saját gyűjtéséből: „... egy félórával a tanítás után becsöngetett az ázsiai teozófus nagy, előkelő palotájába, melynek lépcsőházában szent majmok guggoló szobrai s egy széles vigyorgású, meztelen köldökű *Buddha-kép néztek rá...*” (Babits: Novellák. 1964. 46); „... törzsét és sötét koronáját az 1849 után felerősödve ható forradalomellenes reakciós *filozófák* s az a tragikus politikai *út jelentik...*” (Pándi Pál: Népszab. 1958. okt. 26. 8); „Szófiában hivatalos közleményt adtak ki arról, hogy a múlt hét végén a tartós *esőzések* és a *gátszakadás* árvizet *okoztak*” (Népszab. 1966. május 5. 10).

Meglepő, hogy e csoportban is találunk olyan mondatszerkezeteket, amelyekben a második alany gyűjtőnév vagy mennyiségjelzős főnév. Bizony, ilyenkor a többes számú állítmány meglehetősen sután hangzik (vö. az előző típus kapcsán említettekkel); például: „Az oroszországi zsidóellenes kilengésekben a félrevezetett s leitatott *paraszrok* és a mindenre kapható *c s ő c s e l é k jártak* elől” (Élet és Tudomány XXI, 494); „A 19. fordulót követő szabadnapot a magyar *versenyzők* és a többiek nagy *r é s z e* pihenéssel *töltötték...*” (Népszab. 1967. nov. 12. 16; a *versenyzők* szó birtokos jelzőnek is érthető, s akkor a mondat nem tartozik ide); — illetőleg: „A stég *emberei* meg a hajó *n é h á n y m a t r ó z a* már készenlétben *állnak*” (Nagy Lajos: Kiskunhalom. 1962. 94); „A nyugati *nagyhatalmak* és *n é h á n y s z ö v e t s é g e s s ű k* *tartózkodtak* a szavazástól...” (Népszab. 1966. máj. 24. 3).

Az egyes számú alany többszöröződése sem zárja ki a többes számú állítmányt, sőt — szemben egyes számot sugalló alaki erejével — értelmi egyeztetéssel elő is segítheti. KLEMM (i. h.) idézi egyebek között: „Az *üvegek, cukor, kávé szétrepültek*” (Veres P.); „*Ady kísértései, babonássága, mitológiája* abból *származnak*” (Révai; itt — elvont főnevek szerepelvén — már kevésbé természetes a többes számú állítmány; vö. NytudÉrt. 58. sz. 274). Ha a többes számú alany is többszöröződik, tehát ha a halmozott alany *Np Np ... Ns*, illetőleg *Np Np ... Ns Ns ...* képletű, tovább erősödik a többes számú állítmány használatának a tendenciája. Ismét csak KLEMM példája (i. h.): „*A karok, a lábak, a fej* merész mozgásban *vannak*” (Balassa).

II. Ebben a főcsoportban a sorrend: *V N N*, tehát: állítmány — alany — alany. Az egyes típusok (számozásukat az előző főcsoportban szereplőkéhez csatlakoztatva) a következők:

5. *Vs Ns Np*, azaz: egyes számú állítmány — egyes számú alany — többes számú alany. Például: „*Vizsgálják* a *fiú* és a *lányok*”. Az egyeztetés alaki, de nem értelmi. Eléggé gyakori típus, minthogy az elől levő állítmány hajlamos az egyes számra (vö. NytudÉrt. 58. sz. 275). KLEMM (i. h. 172; nála ez a 9. pont), de főleg KLANICZAY (i. h. 159–60) több mondattal illusztrálja ezt az egyeztetési formát; példáik jó része Aranytól való, aki — mint VARGA KÁROLYNAK már említett megjegyzéséből (Nyr. XXIX, 304) is láthatjuk — kedveli az alaki egyeztetéssel járó egyes számot a megfelelő sorrendű különböző számú alanyok mellett. Néhány mondat VARGA gyűjteményéből: „*Mezőn úte* tábor *Lajos* és *vezéri*” (ezt a 2. pontban már idéztük); „*Elsápad* a *gárgyán* és mind a *barátok*”; „*Őt vonja ihlet, vérmes ideák*”.

KLANICZAY a maga újgrammatikus-pszichológista felfogásával két magyarázatát is adja az egyes számú állítmány használatának, s ennek megfelelően — eléggé mesterkélten — két csoportba osztja mondatait. Föl-

teszi, hogy egy részükben a beszélő az állítmány megalkotásakor még nem gondolt arra, hány és milyen számú alanyt fog majd szerepeltetni, más részükben pedig — mint meglehetősen körmönfont okoskodásának eredményeit összefoglalva megállapítja — a szórend, a többes számú alany távol esése, a „képzethalványság” idézi elő az egyes szám alkalmazását.

Érdekes, hogy mai nyelvűvelőink közül LŐRINCZE LAJOS egyáltalán nem barátja az ilyen mondatszerkezetnek, mint következő fejtegetéséből is kitűnik: „A sztrájk következtében »megbénult a kikötő forgalma és az építkezések« — olvasom egy másik lapban. Aki ezt a mondatot fogalmazta, szintén a stílus világossága kárára takarékoskodott. Egy igével akarta kifejezni a kikötőforgalom és az építkezések állapotát, s nem vette észre, hogy kétszeres hibát követett el. Először is az *építkezés*-re nem nagyon mondhatjuk, hogy *megbénul*, másodsor pedig az egyes számú állítmány után furcsa a többes számú alany. Így kellett volna írnia: »Megbénult a kikötő forgalma, abbamaradtak (vagy szünetelnek) az építkezések.«” (Nyelvőrészen 373.)

Mindamellettt ma is használatos ez a szerkesztéstípus a sajtó nyelvében, sőt jó íróinknál is; vö.: „Ilyen *lesz* például a Muhi határában feltárt két és félezer éves szkíta *tükör* és a Center határában talált négyezer éves ember alakú *urnák*” (Népszab. 1966. márc. 12. 10); „... *öt követte Gyarmati Andrea és társai*” (Népsport 1969. jan. 31. 1); „Ezt *dobogtatta* meg múltkor a Terus *híre* s a lakásba becsapó *férfihangok*” (Németh László: Iszony. 1964. I, 61). — Vö. még a 2. pontban felsoroltak közül BALASSA, BERRÁR, FÁBIÁN—KÖVES, SOLTÉSZ és TOMPA (RefNy., MMNyR.) nézetét és az ott idézett helyeken található példamondatait.

Még természetesebb az egyes számú állítmány használata akkor, ha az egyes számú alany többszöröződik, tehát ha a halmozott alany *Ns Ns ... Np* vagy akár *Ns Ns ... Np Np ...* képletű, hiszen — mint említettük — két egyes számú alany esetén is szívesen kerül egyes számba az elöl levő állítmány, azaz ilyenkor az alaki egyezés hatóereje jóval felülmúlja az értelmiét. VARGÁNAK Arany-idézetei közül ide tartoznak a következők: „*Esküszí vad Mócsing, Hubli, Salavári* s Puk Mihály vezérnek több derék *huszári*”; „*Ide csatlakozott a két harc os Bebek, Draskovics, Andrásí, Druget és egyebek*” (figyelemre méltó, hogy itt az állítmányra mennyiségjelzős alany következik, s ez még inkább javallja az egyes számot, l. az előző típusokkal kapcsolatban mondottakat). Ilyen szerkezetű Vörösmartynak a következő mondata is, amelyet oly sokszor idéznek az alaki egyeztetésre nyelvtankönyveink: „Százszorozva *visszazeng* nevére *A hegy és völgy és a zárt falak*” (HÉ.¹ 357). — Mai példák: „*Messzire tolelem csak megy tovább az élet, baj, osztozás, iparkodások ...*” (Kafka: Színek és évek. 1955. 3); „*elzúgott felette az ősz, meg a tél, meg a nyár, meg minden tavaszok, meg minden viharok, meg szelek*” (Szabó Páltól id.: MMNyR. II, 320); „*Megjelent Kovács Kálmán, a Művelődésügyi Minisztérium színházi osztályának vezetője, Hont Ferenc, a Színház- és Filmtudományi Intézet igazgatója, színházigazgatók, rendezők, színészek*” (Esti Hírlap 1958. szept. 4. 1).

Ha csupán a többes számú alany többszöröződik, tehát ha a halmozott alany *Ns Np Np ...* képletű, ez a körülmény gyengítheti a legközelebbi alannyal történő egyeztetés esélyeit. F. G. így írt nemrégiben ezzel kapcsolatban: „A Magyar Nemzet egyik cikke így végződik: »Emlékét sokáig *megőrzi* családja, barátai és harcostársai« (1967. ápr. 6. 6. lap). [Bekezdés.]

Azt szoktuk mondani, hogy az egyes és többes számú alanyt váltakoztató mondatban az állítmánynak általában a hozzá legközelebbi alanyhoz kell igazodnia. Ez a mondat ugyan megfelel ennek a követelménynek, mégis bántja fülünket, mert az utoljára következő két többes számú alany nagyon is fölhívja figyelmünket az előző egyes számú alanyhoz alkalmazkodó állítmányra. Itt nem nyugtat meg bennünket ez az egyeztetés. Célszerű s többnyire nem is nehéz elkerülni az ilyen felemásságot; például így: »Emlékét sokáig *megőrzi* családján kívül barátai és harcostársai»; vagy: »Emlékét sokáig *megőrzik* családjával együtt barátai és harcostársai.» (Nyr. XCII, 247.)

6. *Vp Ns Np*, azaz: többes számú állítmány — egyes számú alany — többes számú alany. Például: „*Vizsgáznak a fiú és a lányok*”. Értelmi, de nem alakai egyeztetéses, az elől levő állítmánynak az alakai egyezésre, az egyes számúságra való említett hajlama miatt eléggé ritka típus. KLEMM is csak kevés idézetet tud rá felhozni (nála ez az eset a 10. pontban szerepel: i. h. 172). A saját gyűjtésembeli példák sem túlságosan meggyőzők: „Az olasz totózókat is *megtréfálták Mazzola és társai*” (Népszab. 1966. jan. 18. 12); „Nem fogok írni, azért sem fogok írni, akármiféle hálót *szóttek* rám: *Terus, Szeréna néni s a többiek*” (Németh László: Iszony. 1964. I, 64). Ami az első mondatot illeti, itt a *Mazzola és társai* — s valamennyi efféle szerkezet — olyan frazeológiai egység, amely grammatikai szempontból is egységként szokott viselkedni (vö. legutoljára: Nyr. LXXXVII, 106 kk.), tehát az alany a maga egészében többes számú, s így jól illik hozzá a többes számú állítmány (igaz, még ilyenkor is kerülhet egyes számba, mint az előző típus egyik példájában: „... őt *követte Gyarmati Andrea és társai*”). A másik mondatban viszont kettőspont — a beszédben szünet — van a többes számú állítmány után. Erre is áll az, amit az egyes számú halmozott alanyok és az állítmány viszonyával kapcsolatban tapasztalhattunk: „Érdekes, vitatott altípust alkotnak itt a »*Szerkesztette* vagy *szerkesztették X. és Y.*«-féle mondatok (vö.: LEHR: MNy. VII, 336; PAIS KÁROLY: Msn. III, 159, IV, 19; BALASSA: PHNyr. 94; KLEMM: Nyr. LXXXVIII, 170 -1; Nyelv. 2 247; stb.). Úgy látszik, a többes számú állítmányt ebben az altípusban inkább csak akkor lehet helyeselni, ha a mondatban utána szünet következik, amelyet az írásban rendszerint kettőspont jelöl. Ez a szünet, illetőleg írásjel helyettesíti az elhallgatott tulajdonképpeni alanyt (körülbelül ezt: *a következők*), s az utána felsorolt egyes számú alanyesetű nevek olyanfélék, mint egy oda gondolható többes számú alany értelmezői. (Az értelmezős alany melletti állítmány egyeztetésére most nem térek ki, másutt részletesen foglalkoztam vele: Nyr. LXXXV, 403). Némileg másfajta mondatokban is megfigyelhetünk hasonló jelenséget. Nagy Lajos például rendkívül kedveli az olyan mondat szerkezetet, amelyben többes számú állítmányt vesszővel jelzett szünet által elválasztva követ két egyes számú alany; pl.: »*Elementek* hát Keszthelyre, *Vörös István meg a pap*, Bacsányi kolléga» (Kiskunhalom. 1962. 89). Az efféle mondatok gyakoriak az élőbeszédben is: ismeretes, hogy Nagy Lajos stílusa ehhez rendkívül közel áll.” (NytudÉrt. 58. sz. 275.)

7. *Vs Np Ns*, azaz: egyes számú állítmány — többes számú alany — egyes számú alany. Például: „*Vizsgálják a fiúk és a lány*”. Itt az állítmány — akárcsak az I. típusban — sem alakilag, sem értelmileg nem egyezik meg az alanyokkal. KLEMM (cikkének 11. pontjában: i. h. 172) a következőket írja erről az esetről: „Ilyenkor egyes számú állítmány szabályosan nem fordulhat elő, csak elvétele mint pongyolaság. Az erre vonatkozó nyelvszokás

megfigyelésében csupán egyetlenegy példára akadtam.” Ezt a példát nem közli. Magam sem találtam párját.

8. *Vp Np Ns*, azaz: többes számú állítmány — többes számú alany — egyes számú alany. Például: „*Vizsgáznak a fiúk és a lány*”. Teljes alaki és értelmi egyeztetés, hasonló a 2. (az *Ns Np Vp*) típusúhoz. Ennek ellenére mégsem túlságosan gyakori, mert az állítmány ritkábban előzi meg az alanyokat, sokkal többször áll utánuk. Relatív sűrűsége azonban nagyobb, mint a 2. típusúé, hiszen az *Np Ns* sorrendű halmozott alanyok előtt egyes számú állítmány nemigen fordul elő (1. a 7. típust), viszont az *Ns Np* sorrendű alanyok után mégiscsak feltűnedezik (vö. az 1. típussal). KLEMM idevágó példái közül (nála ezek a 12. pontban találhatók: i. h. 173) csak egy a tiszta képzetű, de föltehetőleg csonkított idézése miatt ez sem teljesen megnyugtató: „*Juttatják kényei, falu*” (Gyulai). Saját gyűjtésemből valók a következő mondatok: „Még kevésbé érték ezt a *tanulók* és a *szülők túlnyomó része*” (Köznevelés XX, 885; nem a leghelyesebben szerkesztett mondat, mert a *tanulók* szó birtokos jelzőnek is érthető, s akkor a példa nem tartozik ide); „Majd latin fordításszövegekre akadtam és felvágтам azokat a lapokat, amiket *békén-hagytak* a diákok *ceruzái* és *mocskos ujjá-nyoma*” (Kaffka: Színek és évek. 1955. 30).

Úgy látszik, ilyenkor az egyes számú alany többszörözése sem hajtja a vizet alaki erejével az egyes számmal való egyeztetés malmára, ellenkezőleg: csak erősíti az értelmi egyeztetés természetes voltát. KLEMMnek két példája is ilyen szerkezetű: „Nem szállnak el szavaiból az *érzések*, azok *melege és hangulata*” (Imre S.); „*Előkerültek* a palota *építményei*, a *fórum* és a *capitolium*” (a sajtónyelvből). Hasonló mondatok: „A helyszínre *rohannak* a *főnökök*, a katonai *parancsnok*, a *detektív*” (SzabNép 1956. máj. 14); „E kor elején az induló író számára ott *vannak* a Nyugat áttörésének nagy formai, stílusbeli *vívmányai*, kifejezés kincsnek [így!] és költői színvonalnak bizonyos kötelező *normája* és *hagyománya*...” (MIrTört. VI, 24).

(Folytatjuk.)

RÁCZ ENDRE

A XVI. századi Dunántúl nyelvjárásának mondattanához

(A *-ban*, *-ben* ragos partitívus)

1. Jóllehet nyelvjárástörténeti kutatásaink egyre több színnel gazdagítják az általános nyelvtörténet festette képet, s egyre gazdagabb eredményeket teremnek, még mindig alig mozdulunk ki a hangtörténeti jelenségek regisztrálásának köréből. Alig esik szó az alak- és mondattan tényeiről, s ha előfordulnak is képzők és ragok a bemutatott anyagban, rendszerint csak hangtani alakváltozataik érdekelnék bennünket.

A nyelvtörténeti kutatói ugyan óriási anyaggyűjtés alapján az alak- és mondattan történetét is részletesen kidolgozták (felesleges itt a közismert munkákat felsorolni), de ezekből a nyelvjárástörténet csak az általános fejlődési tendenciákat hasznosíthatja. Még mindig adósak vagyunk azzal, hogy ezeket a tendenciákat a nyelv történetében helyhez kötve próbáljuk kitapintani és rögzíteni. Ezért úgy érzem, nem végzek felesleges munkát, ha a XVI. századból összegyűjtött dunántúli missiliseimet — a nyomtatásban is kiadott idevonható anyaggal együtt — alak- és mondattani szempontból is megvizsgá-

lom. Ez történt már akkor, amikor az alanyi és a tárgyas ragozás használatát és az igenévrendszer problémáit dolgoztam fel (NytudÉrt. 40. sz. 16–21; MNy. LXI, 323–6, LXIII, 32–9).

2. A jelen dolgozat a határozók rendszeréből közöl egy részletet. — Mint az igenevek esetében tettem, most is hangsúlyozom, hogy míg a hangtani jellegű feldolgozások csak szűkebb területre vonatkozhatnak (kandidátusi disszertációmban csupán Sopron megye nyelvjárását vizsgáltam), az alak- és mondattani kutatásokat — minthogy ezek területileg sokkal kevésbé differenciálódnak nyelvjárásainkban — minden Dunántúlra lokalizálható levelemre kiterjesztettem.

XVI. századi dunántúli missiliseim és Wathay Ferenc kéziratban ránk maradt műve (RMKT. XVII. sz. 141–242, 538–52) alapján a XVI. századi Dunántúl nyelvjárásának határozórendszerét vizsgálva, anyagomat több szempont szerint rendezem. Vizsgálom az egyes határozóragok különböző funkcióit s az e ragokkal alkotott szerkezetek jelentését. Áttekintem, hogy milyen határozói viszonyokat milyen szintaktikai eszközökkel fejezhetek ki. S e jelentéstani és szintaktikai vizsgálódás eredményeit szembesítve egy olyan összeállítást készítek, ahol a lexikológiai vizsgálat az alapszempont, tehát a különféle igék különféle jelentéseinek határozói vonzáskörét igyekszem feltérképezni.

Mindezek tulajdonképpen a határozók leíró rendszerét adják. De tudni való, hogy egy nyelv szinkrón állapotát nem csupán mint hosszú történeti fejlődés eredményét szemlélhetjük, hanem ugyanakkor megőrzött változatokként korábbi szakaszok állapotára utaló alakokat, megoldásokat, szerkezeteket is fellelhetünk benne. Elég a mai nyelvben egymás mellett élő ragtalan és ragos tárgyra vagy a birtokos jelzős szerkezetek különböző típusaira (*róka-lyuk, tanácsháza, hallálnak halála, apámnak a földje*) utalnunk, hogy ezt belásuk. Ha tehát kellő körültekintéssel vonjuk vállatóra egy szinkrón állapot adatait, olyan diakrón folyamatok állomásait, a nyelvi változás olyan fozozatait fedezhetjük fel bennük, melyek valóságáról — mint az imént felhozott példákban is — a nyelvtörténeti adatok is hitet tesznek.

A múltnak egy nyelvállapotát vizsgálva pedig nemcsak visszafelé, a már elmúlt tényekre következtethetünk, hanem a szinkroniában megtalálhatjuk azokat az elemeket is, amelyek előre mutatnak, a további fejlődés kiinduló csíráivá lesznek, tehát bizonyos szerkezetekben a múlt, a jelen és a jövő egyszerre szemlélhető.

Különösen gazdagon mutatkozik ez a jelenség folytonos változásban levő, újabb és újabb funkciókat nyerő határozórendszerünk történetének egy-egy szakaszában. Anyagomat feldolgozva több ponton úgy látom, hogy adataim alapján az egyes határozótípusok kialakulásával kapcsolatos eddigi véleményektől eltérő magyarázatok adódnak. Lehet, hogy további századokban vagy más nyelvjáróterületen végzett vizsgálatok módosítják majd elképzeléseimet, mégis úgy érzem, az összegyűjtött adatok annyira sugallják ezeket a megoldásokat, hogy hiba lenne figyelmen kívül és említés nélkül hagyni őket. Ezért a megfelelő helyeken ezekre is rámutatok.

A XVI. századi Dunántúl nyelvjárásában élő *-ban, -ben* ragos partitívus problémakörét tárgyalva a következő részletekre térek ki: A szerkezet jelentése. — A szerkezet formai átalakulása és ennek funkcióbeli következményei. — A határozóragos szó szófaja. — A partitívusi szerkezet átminősülése újabb határozói viszonyokká. — A partitívusi szerkezet jelentéstani szinonimái.

3. A *-ban*, *-ben* ragos partitívusi szerkezet jelentése.

A) A leveleimben talált partitívusok közül némelyikben még érezhetjük a *-ban*, *-ben* rag valódi lokális jelentését is. Mindkét funkció elemezhető a következő példákban. — 1543: „az regi bibliat azt mongiak martondeakal hog egy sinch igaz benne” (OL. Ládonyi cs. lt.);¹ 1561: „adna kteok az kmetek erdejben wag' týzen hatt zeker wezzeot az en hazam zýksegere” (SoprLev. 13.); 1567: „Ennehaný aruanakh rezee [!] vagió benne” (OL. Batth. cs. lt. 10144.); 1570: „ha foghathnak [vizát] rezet tezen nagnak Benne” (OL. Batth. cs. lt. 1252.); 1582: „az Jozagban semmi reszt ne keresheszek . . . se pörrel se hatalommal” (SzÁL. Szentgyörgyi cs. lt.), „ha ualami resz illetve, es abban az . . . Jozagban engemett . . . hatt en azokban a Jozagokban semmi reszt ne ueheszek” (SzÁL. Szentgyörgyi cs. lt.); 1587: „az mýnemó Zólónk wagyon . . . melljben az en rezemeth . . . órókben neký attam” (SzÁL. Szentgyörgyi cs. lt.); 1595: „Ninchis asz Zjnan passatull ell Niert predaban semmj rezé” (OL. Batth. cs. lt. 49596.); 1605: „Mert Napuilagbannis ritkan en reszes uagiok” (W. É. 166), „nem kiuanam . . . Kisseb io uoltaban de cziak en reszesúlny” (W. É. 222); „De io kikeletth, the benned nintzen Ennekem reszem”, „Volna reszem bar chiak meleg szellödben” (W. É. 237), „Szep kikelettben enis reszem lassam” (W. É. 238), „es minden Morhaiokban feleségek gyermekekben az Magiaroknak Sákmántt tettek uolna” (W. Ö. 545).

B) Ennek a csoportnak *-ban*, *-ben* ragos határozói már eltávolodtak a valódi inessívusi funkciótól. Mindig a rész és egész viszonyában jelentkeznek, igaz a partitívusként azt az egész jelölve, amelyből a mondatban is megnevezett rész kiemelhető. Figyeljük meg, hogy mindig konkrét jelentésű ige mellett áll a részelő határozó, mely hangsúlyozottan megszámlálható mennyiségre utal, s a kiemelt rész számszerűen meg is van határozva. — 1540: „Nem hýzem hogh Egy es Azokba Ide Iwýen” (OL. Batth. cs. lt. 9431.), „Aharmýchadosokba, Nýnch tewb Ith kwbini cristhoffnal” (OL. Batth. cs. lt. 9431.); 1561: „Egh fjller arra Kegelem nē leen sem Engedes Enni suña penzben” (OL. Batth. cs. lt. 10142.); 1563: „harom forýntot adot meg Az arraban” (SoprLev. 28.); „Az bor volt XXV kobol abban attack meg V 1/2 forýntot”, „attack meg benne hat forýntot”, „XXV kepe gabonáját vette el es abban attack meg VI 1/2 kobollet” (SoprLev. 29.); 1568: „abban egy napot is nem szabot el enghedni” (SoprLev. 36.); 1571: „kwldene ala Nagd az iffjakba tizen hath lowal” (OL. Batth. cs. lt. 581.), „Sarkan Antal penzeben meegh wolth ew nala harmud fel ezer forinth” (SoprLev. 40.); 1573: „Az Býjalokban weth meg' Nyolchath” (OL. Batth. cs. lt. 1263.), „Keth hordo bortýs, affele wramra szalloth borba, wýteteth wra pýnczejebe” (OL. Batth. cs. lt. 23981.); 1574: „az Sall Andras weszeth pýnzében ew hozza Jwthoth wolna Eggy parýppa es Egýnyhan Araný” (OL. Batth. cs. lt. 1266.); 1574: „sep szowal egý sem Jw be bennek reayok kel kwldenem, wgy ha kapnak ketteot wagý harmat bennek” (OL. Batth. cs. lt. 26832.); 1575: „hath ezer forinthoth kez wolna le

¹ Rövidítéseim a következők: OL. = Országos Levéltár. — Batth. cs. lt. = Batthyány család levéltára. — SoprLev. = HÁZI JENŐ, XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. — W. É. = Wathay Ferenc: Enekes Keönw: RMKT. XVII. sz. I. 141–242. — W. Ö. = Wathay Ferenc: Önéletírás: RMKT. XVII. sz. I. 538–52. — SzÁL. = Szombathelyi Állami Levéltár. — Amely adat előtt nem szerepel évszám, arra az előző adat évszáma vonatkozik.

thennj az *Arraban*” (OL. Batth. cs. lt. 1316.); „Immar Attam el *Negwen forintharratt Bené*” (OL. Batth. cs. lt. 1299.); 1584: „en Immar eghnyhan lewelet yrtham, kÿre semÿ valazt Nem Irtal Arrol welem hog’ *eggÿeth sem attak Megh benne*” (OL. Batth. cs. lt. 9181.); 1590: „az *borokban* megh *hwz hordoval* wagÿon Itth” (OL. Batth. cs. lt. 10094.); 1595: „Immar *Nioch eszernell több ott Ninch benne*” (OL. Batth. cs. lt. 49595.), „Im knek *reszt kÿlltem abban*” (OL. Batth. cs. lt. 49596.); 1600: „*ket szekerrel* az *buzaban* el uizen”, „Az *buzaban szaz keöblöt* megh rostaltatā” (OL. Batth. cs. lt. 43693.); 1605: „Az *Haydukbanis szazhuz*, maratt uala” (W. É. 155), „*Cziak eg’ ezekben* megne menekedgiek” (W. É. 199).

Még mindig konkrét jelentésű igékről és megszámlálható mennyiségekről van szó, de a kiemelt rész nem számszerűen, csak általánosságban, illetőleg határozatlanul van kifejezve. — 1539: „*zwkseg* ennekem es *walami Apoztoba*” (OL. Batth. cs. lt. 9428.); 1561: „*Nem sok* Marad Nalonk *Benne*” (SoprLev. 12.); 1562: „*walami* az *Borok arraban* megh maradna” (SoprLev. 17.); 1563: „*hwzoneg* kephe gabonáját vete el *kÿben semÿt* meg nem adot”, „az attÿanak attak *walamiÿt az uraban*” (SoprLev. 28.), „vettek volt tÿzem nÿoleh kobil bort *abban semit* meg nem attanak” (SoprLev. 29.); 1572: „azon felek hog az gyermekeknek mjre megh nőnek *semj* nem marad *Benne*” (OL. Batth. cs. lt. 22991.); 1575: „*Nepeben sok* wezetth Az thjzaban” (OL. Batth. cs. lt. 1301.), „Az *Dezma* gabona . . . be thakarodÿk *Nem sok* marad kÿwn *Benne*” (OL. Batth. cs. lt. 1302.); 1576: „Az *theorekben* sokan sebessethek” (OL. Batth. cs. lt. 1335.), „*walamÿ keues* el *Marada Bené*” (OL. Batth. cs. lt. 1345.); 1590 előtt: „*Nemÿllÿeth Bennewnk* halallal ffenÿgheth” (OL. Batth. cs. lt. 8171.); 1591: „el adogattÿa georgh deak az Nagod gabonajath mar sem *sok* wagÿon *benne*” (OL. Batth. cs. lt. 10099.); 1595: „fölkötteb *sok Eÿw Magokban* *Nem veszet*” (OL. Batth. cs. lt. 49596.), „*sok asz törökben* altallis *Mentt Voltt Immar* az *hidon*” (OL. Batth. cs. lt. 49595.); 1600: „az *borok Rozfaban* vadnak . . . elis fakadot folit el *Valamennj benne*” (OL. Batth. cs. lt. 43693.); 1605: „*Németekben* *Portul sok* haniatek” (W. É. 148), „Az *teöb nemettben* . . . *egy keuesetth* ell eresztettek” (W. É. 160), „*Nepek-bennis* *Halall sokat* mind el uesttetth” (W. É. 176), „*Kit* penig hurtzoltak uontak *szegeniekben*” (W. É. 182), „*Dühös* uadak *bennek sokat* megh *Evenek*” (W. É. 183); „*Bennek sokat* meg *Eth* az *sok Vad* es *Madar*” (W. É. 186), „*semitt* nem talaluan az eö *Attiatul* maratt *Jauaiban*” (W. Ö. 539).

A felsorolandó partitivusok szintén az egészre utalnak, de a kiemelt rész már nem mennyiségileg fontos, hanem egy mellékmondattal minősíthető tulajdonságuk alapján válnak ki a többi közül. — 1573: „ennekem *Be* kelljet wÿnnem *Az kÿk Ithon* *woltak Bennek*” (OL. Batth. cs. lt. 1257.); 1576: „Az therwenÿ theweo *wrajmban* az *kÿk otth wolthanak*” (OL. Batth. cs. lt. 1338.); 1591: „az *levelekben* az *kÿketh akarth* el wettth az Nagod Annÿa” (OL. Batth. cs. lt. 10100.); 1602: „Az *louagokban* *chak azok* vannak it . . . az *kiknek felesgek it* *vagjon*” (OL. Batth. cs. lt. 26390.); 1605: „Sött *Nadra benne* *kik szöktek* megh mondok” (W. É. 159), „*Jollehett* leuenek megh az *kiraliokban* *Kik* megh *maradanak* *Isten mondasaban*” (W. É. 177), „*giirmekekben* az *melliet kaphattak*” (W. É. 18±), „*Tatar Azzoninepben* *kiket kapottuala*” (W. É. 185), „*Kirall nepeben* az *kit* *ernek uala*” (W. É. 206), „*Baluaniozokban* *kikett kapttak uala* *Kemellestlen* mind meg fogdostak uala” (W. É. 207), „Az *Geöri Kathonakban* *penig az kik* megh *marattanak uala*” (W. Ö. 543). Nem mellékmondattal ugyan, de szintén egy tulajdonság alapján emelkedik ki a rész az egészből

a következőben is: 1605: „Remenluen hogi az teőb Rabokban lez utannam Jőuendő” (W. Ö. 545).

C) A csoportban elvontabb jelentésű igéket találunk, amelyek mellett már semmiképp sem jelölhet a partitívus valami megszámlálható összességet, amelyből egy meghatározott rész kiemelhető. Mégis gyakran és természetesen kapcsolódik ezekhez az igékhez a *semmi* névmás, amely viszont mindig valamely egészhez viszonyítva fejezi ki a hiányzó részt, ezért általában partitívus áll mellette (mint a konkrét jelentésű igék esetében is: *abban semmit meg nem adtak, semmi nem maradt benne* stb.). Eredetileg tehát a *semmi* vonzotta rész — egész viszony kifejezésére szolgálhatott a partitívus. Ez azonban később analogikusan átvonódhatott olyan szerkezetekre is, amelyekben nincs szó ilyen viszonyról, hanem a partitívusi *-ban, -ben* már csupán kötelező vonzatként szerepel. — 1564: „Nem vezek semmj hozw űdot *benne* hanem holnap . . . megh býzonjttom”, „torwin zerjnt walo űdot hajwan *benne*” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1568: „Lattya isten, hog en raytam semmý el nem Mwlt *benne*” (OL. Batth. cs. lt. 25654.); 1573: „en Semmýt érték [’tudok’] sem *abban*, ha megh lezen, sem penigh *kezedýben* mýkor lezen” (OL. Batth. cs. lt. 186.); 1605: „Semmit azért *ebben* meg sem tud uala” (W. É. 202), „En Penig sótt *abban* semitt nem tuttam uolt” (W. Ö. 545); 1575: „En kerdezkettem az terek had felel tőle hogý mýth tud *benne*” (OL. Batth. cs. lt. 1291.), „Az mjt twd ez *dologban* Megh wallassam wele” (OL. Batth. cs. lt. 1301.), „eskwzýk hogj semmý . . . tanachia Nem wolth *benne* hogj Igýen oztozzanak meg” (OL. Batth. cs. lt. 1278.); 1581: „Nekē sem hýrē sem Thanachō *benne*” (OL. Batth. cs. lt. 25675.); 1605: „*Ebben* . . . hire len Hazon Bassanak” (W. É. 149); 1539: „Nem voltam tanot *benne* hog az [!] Miellým” (OL. Batth. cs. lt. 9429.); 1605: „Chiak semmi az *Frig’ben* akkoron otkele” (W. É. 181); 1575: „lassa Nagod mý teczjk *Benne* Nags.” (OL. Batth. cs. lt. 1288.), „*Abanýs* kesthem walamý keweseth” (OL. Batth. cs. lt. 1271.); 1576: „Hogj walamý wtath Thalalna *benne* hogý mý Modon az Jobbagýath megh marazthathnaýa” (OL. Batth. cs. lt. 1338.), „ha Nags: Moggja wolna *benne*” (OL. Batth. cs. lt. 1322.); 1605: „Nem lehetē Modom *benne* hogj oda keőlteőzhessem”, „ha lehetne Modom *benne*” (OL. Batth. cs. lt. 9458.); 1583: „ký kedigh walamý Igassagath Remellý az *Jozagban*”, „ha mý igassagomath Remellenem *benne*” (SzÁL. Szentgyörgyi cs. lt.); 1607: „Nem tart *benne* theorók Istwan . . . ha egj ideig Nagdnal kelletýkis lennj az szallagnak” (OL. Batth. cs. lt. 9460.).

4. A partitívusi szerkezet formai átalakulása és ennek funkcióbeli következményei.

Megezik, hogy a partitívusi szerkezet két tagja közül az egyik: a rész nincs kitéve. Ilyenkor a *-ban, -ben* ragos részelő határozó ártértékelődik, s az a l a n y vagy a t á r g y funkcióját tölti be. Erre látunk példákat az alábbiakban.

A) A *-ban, -ben* ragos partitívus a l a n y k é n t szerepel. — 1568: „oda erte Mentenek az en *iobbagýmiban*” (SoprLev. 35.); 1576: „Az *polgarokban* ýs Jwttenek wala be” (OL. Batth. cs. lt. 1340.); 1591: „fel iēwtték wolth *bennek*” (OL. Batth. cs. lt. 10098.); 1594: „az *vrakban, Es Attýankfiaýban* . . . el nem Jwhtenek” (OL. Batth. cs. lt. 10123.); 1605: „*Sidokban* valahol el rőyttetnek” (W. É. 199), „Minden Töröknek hogj iutott *Kereztienben*” (W. É. 188).

B) A partitivus tárgyá értékelődik át. — 1567: „mastā Chýrkal-nakh *bennunkh*” (OL. Batth. cs. lt. 10147.); 1575: „sok eztendeigh ehések Ngod ez fa *gyümölcsébe*” (OL. Batth. cs. lt. 24307.), „Im Nagodnak kwldetthem mjnd az ketth *kenjerben*” (OL. Batth. cs. lt. 1345.); 1576: „Az Georegh dinnjetth meg hozattham, ha Nagod fel akar *Benę* wýttethny kwlgýen Eretthe”, „ha Nagod *Abbanýs* akar fel wýtethny” (OL. Batth. cs. lt. 1343.), „adothe meg az *arraban* wag nem” (OL. Batth. cs. lt. 9179.), „Az *wrajmba* hozza hjwatthna Nagod” (OL. Batth. cs. lt. 1344.); 1586: „el ne idegenechen wagý adgýon *benne*” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.), „mikor az warasra be kwldethis es Beýchý wram bora wolth job *abban* witeteth” (OL. Békássy cs. lt.); 1590: „ha Pernezý el Nem lopna *benne*” (OL. Batth. cs. lt. 10094.); 1600: „Im fel kildettem Nagódnak mjnd az *alliaban* mind az Rostalt tizta *buzaban*”, „Az *Rosban* kýs adtunk az bereseknek” (OL. Batth. cs. lt. 43693.); 1605: „Mertt azokall Isten chiak meg probal *bennünk*” (W. É. 184), „Az *Morsalekokbannis* es nem akar Jutattny” (W. É. 222); „uinek *bennők* . . . az Kencztarto Satoraban”, „mind 24. *bennők* Haiokra rakanak”, „Tómlőczben . . . uetettek uolna *bennők*”, „ky ualogattuan *bennők*” (W. Ö. 549); 1606: „kedtek *morhaibā*, ittis minalunk talaltattanak”, „Kedtek közötis talaltanak az mi *morhainkbā*” (OL. Mikrofilmtár 6650. tekeres).

5. A határozóragos szó szófaja.

A partitivusi *-ban*, *-ben* rag természetesen elsősorban olyan főnevekhez járul, amelyek összességet jelentenek, s belőlük egy rész kiemelhető.

Erre legalkalmasabbak az a n y a g n e v e k : a *búza*, *rozs*, *zab*, *kenyér*, *posztó* és *bor* fordulnak elő leveleimben. (Ez utóbbi többes számával esetleg egyedi névként értékelhető, és akkor borfajtákat jelent: „a *borokban* még hús hordóval vagy on itt”). Ide vonnám a *gyümölcs*-öt is: egy fa gyümölcse-ről levén szó, ez nem fajt jelölő gyűjtőnév, hanem inkább egy fajtát jelölő anyagnév.

A partitivus lehet g y ű j t ő n é v is. A *nép*, *asszony*, *nép*, *jóság* egyes és többes számban egyaránt előfordulnak, a *préda* csak egyes, a *javak* csak többes számban szerepel. A népneveknek ma is lehet gyűjtő jelentésük egyes számban is: *török*, *német*. Ez utóbbi Wathaynál többesben is megvan, a *zsidók* szót pedig partitivusként csak többes számban használja. Szokatlan viszont az egyes számú *keresztény* szó gyűjtőnévként való értelmezése: „Minden töröknek jutott *keresztényben*”.

A többes számú egyedi nevek szintén állhatnak partitivusként: *királyok*, *lovagok*, *urak*, *katonák*, *hajdúk*, *polgárok*, *szegények*, *jobbágyok*, *rabok*, *atyafiak*, *ifjak*, *gyermek*; *bivalyok*, *marhák*; *levelek*, *morzsalekok*. Ezek tehát leginkább személyek, állatok, ritkán tárgyak egy csoportját jelzik. Az egyes számú egyedi nevek nem látszanak alkalmasnak a partitivusi szerep betöltésére. Mégis rendkívül gyakori közülük két szó, az *ár* és a *pénz* részelő használata. Érthetővé teszik azonban ezt példamondataink, melyek azt mutatják, hogy e fogalmak mindig olyan összességként szerepelnek, amelyekből számszerűen kifejezhető részek kiemelhetők. Egyéb egyes számú főnevek kizárólag csak a *részes vagyok valamiben*-féle kifejezésekben fordulnak elő (*napvilágban*, *kikeletben*).

Mindezekon kívül igen sok esetben találunk főnévi névmást partitivusi raggal ellátva. A névmások természetesen egy, az előzőkben ismertetett típusú konkrét főnevet helyettesítenek: „egyet sem adtak meg *benne*” (a levelekből), „szép szóval egy sem jó *he bennük*” (a szegények közül),

„már sem sok vagy *benne*” (a gabonából) stb. -- Figyelemre méltó kivételt képeznek az előzőekben már tárgyalt elvont jelentésű, illetőleg vonzat értékű partitívusok. Az ilyen szerkezetekben használt névmások vagy nem helyettesíthetők főnévvel („semmit sem értek *abban*”, „mit tud *benne*”, „időt hagyván *benne*”, „rajtam semmi sem múlt *benne*”, „sem hírem, sem tanácsom *benne*”), vagy csak egy elvont és általános jelentésű *dologban* szó illeszthető e névmások helyére. Ez is azt bizonyítja, hogy a partitívus konkrét jelentése ezekben az esetekben már véglegesen elhalványulóban van, s már csak -- esetleg a *semmi* hatására kötelezővé vált -- vonzatról van szó.

6. A $\frac{3}{2}$ -*ban*, *-ben* ragos partitívusi szerkezet átminősülése újabb határozói viszonyokká.

SIMONYI *Az óráam zálogban van* = *Az óráam zálog* megfeleléssel igazolt essivusból kiindulva essivusnak tartja az „Adnának néki ezer forintot *adóba*” határozóját is, ahonnan, mint írja, „könnyű az átmenet a következő kifejezésekre: Engedelmiünk *fizetésében* örök életet ígér Isten, . . . hogy járt a *bérében* kapott dióval . . . Innen jut végre a *-ben* rag metonymia útján az 'ért' jelentéshez . . . Tartozunk *szolgálatjában* egy rókabéléssel.” (MHat. I, 74.)

Én viszont XVI. századi adataim vallomása alapján úgy gondolom, az ilyen típusú mondatokban a partitívusból kiindulva juthatunk el mind az essivusi, mind a csereviszonyt kifejező határozóig.

A) Olyan példákat sorolok fel először, amelyekben SIMONYI felfogása szerint essivust találunk, de a szövegkörnyezet könnyen meggyőzhet arról, hogy rész és egész viszonyának a kifejezéséről, *partitívusról* van szó.

– Sárkány Antal halála után összeírták azokat, akiknek Sárkány tartozik. Fel van sorolva, mit vitt el, mennyit fizetett meg, és mennyivel maradt adós. Ezekből a levelekből idézek: 1563: „eg' zógin Azzoný vagon ký vak, Azt mongýa hog ew Neký ket evkret vette volt el, *három forintot* adot meg *Az arraban* az tŵbywel tartozýk”, „vethek el eg' hordo borat, ký volt XXV kobol, de nem twggýa ha az attýanak attak *valamýt az arraban* awag nem” (SoprLev. 28.), „dobos gorg azt mongýa hog XXV kepe gabonáját vette el es *abban* attak meg VI $\frac{1}{2}$ kobollet, Az bor volt XXV kobol, *abban* attak meg V $\frac{1}{2}$ forýntot. Ismeg vettek volt týzem nyolch kobol bort *abban semít* meg nem attanak”, „eg hordo borat vethe el . . . es attak meg *benne hat forintot*, az thobywel tartozýk” (SoprLev. 29.), „te kegeltek az en szolgalatomrul el ne felet keszek, Merth *ebbe* ennekem *egi becheth* sem adoth” (SoprLev. 31.). Hasonló példák: 1575: „Az Arrath lę nem tehethj mertth sok fele walo Adossaga wagoon de *hatth ezer forinthoth* kez wolna le thennj *az Arraban*” (OL. Batth. cs. lt. 1316.); 1576: „a Borokath . . . ew maga arwltha ký, es eõthzer ýzbe wýth meg Bosokra *az arraba* . . . de . . . azth sem thwggýa az azzon ha adothe megh *az arraban* wag nem” (OL. Batth. cs. lt. 9179.). -- Mindezekben nem a teljes összeg kifizetéséről van szó, az *arában* határozó tehát nem essivusként, hanem partitívusként szerepel.

B) Ugyanezekben a levelekben összeírnak olyanokat is, aiktől Sárkány elvett valamit, de semmit sem fizetett érte, tehát a teljes árral adós maradt. Az ár és a kifizetett összeg eddig mint egész és rész állottak szemben egymással, a következő példákban az ár mellett a teljes összeg szerepel, a kettő mennyiségileg azonos. Az *ár* azonban itt is *-ban*, *-ben* raggal van ellátva, mint az előzőekben, utalva arra, hogy ez az alapösszeg, az eredeti, az „egész”. — 1563: „ew neký bor *arraba* . . . tartozýk f. III”; „ewneký tartozýk bor *arraba* f. II $\frac{1}{2}$ ”, „bor *arraba* tartozýk f. V $\frac{1}{2}$ ”; „mýhal kowach fýzettut

Tott myklwnak eg' zolw Arraba fl. X" (SoprLev. 28.); 1560: „wolt ennekiem ados bor arraba 28 frt.” (SoprLev. 11.); 1569: „Ewth hordo boromat wýtette wala El hogý ennekē telles arrath megh aggya, kýnek az arraba, tartozýk fr. 36” (OL. Batth. cs. lt. 25496.); 1574: „Egý Lowa Araba Atta wolna az parýppath es az Aranýakath” (OL. Batth. cs. lt. 1266.). — E példákban az *árába(n)* határozó 'áraként' jelentésű *essivusi* funkciót vehetett fel. Hasonlók még a következő példák is: 1560: „annak az fwgőnek az *waltsagaba* . . . attam 17 frt.” (SoprLev. 11.); 1581: „az en feie[m] wgy mynth Tharrodj farkasnak *va[lt]sagabā* hozzon Bechből egý Aranýas fegywer derekath . . . es egý rezezwthős panchelt . . . es týzen negý köz panczel wýat . . . ký tezē myndenösthöl ketzaz nyolchwā egý magiar forintoth” (OL. Békássy cs. lt.). Különösen szép esetei az ilyenfajta partitivusból vált *essivusnak* a következők: XVI. sz.: „Paksý Janosnal wagon Egý Aran lancom az mel *lanban* wagon negýwen ket Aran forýnt az wagon neguen ket forýntert zalogba” (OL. Kisfaludy cs. idősebb ágának lt.). *A lánban van 42 forint*: ez annyit jelent, hogy a lán árába fizettek 42 forintot, ezért lehet 42 forintért zalogba adni. Hasonlóan értékelhetők az alábbi, egyébként nehezen elemezhető mondatok: 1570: „attam nekýk negh araný gýwret, *kýkben* hýzem hogh *volt kýlencz araný forinth*” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1571: „hagyók ket araný gýurwth mell *gýurukben Nyócz* arani főrenth vagyon” (SoprLev. 41.). Természetesen a partitivusi rag ilyenfajta átértékelődését elősegíthette az eredetileg is *essivusi -ban, -ben (zálogban)* hatása is.

C) De ha az ár és a fizetendő összeg, a szolgáltatás és annak bére azonos értékű és azonos mennyiségű, akkor az eredeti egész-rész viszony helyett nemcsak *essivus*, hanem *csereviszony* is felléphet. Az eredeti partitivus ilyen esetekben '-ért' jelentésű raggá értékelődik át. — 1563: „tartozýk *zolgalatyaba* f. VIII.” (SoprLev. 28.); 1570: „hagyok az en zolgámnak Vewres Mýhalnak *zolgalattýjaba* három forentoth” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1572: „Nagod walamý hwzon ket kewbowl gabonat adathna kýt Nagsagod az en *zolgalatomba* twdathna zaam zereent.” (OL. Batth. cs. lt. 152.); 1576: „Nagod Adatthna Neki *zolgalattiaban* eg masa wasatth” (OL. Batth. cs. lt. 1333.), „Adasson hwz forintoth *zolgalathomban*” (OL. Batth. cs. lt. 1514.), „Nagod Az ketthey Eokreýth Arra zerentth Adassa *zolgalathomba*” (OL. Batth. cs. lt. 1344.).

D) Bár a csereviszony egymásnak megfelelő, azonos értékű és mennyiségű kategóriákat tételez fel, az eddigi példákban a *-ban, -ben* rag — a történeti előzményeknek megfelelően — mindig ahhoz a szóhoz járult, amely a valóságban az eredetileg meglévőt, az alapot, az egészet jelenti, azt az egészet, amely egy más összeggel részben vagy ez utóbbi esetekben egészen kiegyenlíthető. Tehát az *ár*, a *szolgálat* az alap, amelyért pénzt fizetnek: az *ár*, a *szolgálat* szó van partitivusi raggal ellátva. Minthogy azonban egyenlőség esetén e partitivusi funkció teljesen homályba vész, s a rag már csak csereviszonyt fejez ki, később a *-ban, -ben* átkerülhet a *csereviszony* másika tagjára, a pénzösszegre is: 1597: „az szabot *penzben* kol meg aratatnom”, „az kisolbej vetesunket es az omas aljat mind *penzben* kolot meg aratnom” (SzÁL. Szelestey cs. lt.). Ezekben a példákban ugyan még érezhetjük a 'pénzből' partitivusi funkcióját is, de a következőkben már csupán a csereviszonyt kifejező '-ért' jelentésben szerepel a *-ban, -ben*: 1562: „Dómóter Lórincz veteteth volth nekem egý Reteth *negý forintba*” (SoprLev. 17.); 1570: „attam nekýk egh gengyēs hýmet, ký mynd wýan kezewlt ffl myndenestewl

LIII forintban” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1577: „az mjnemw . . . Rethe wolth Thýzenketteod fel *forjnthban* Azzonyomnal Anyámmal es Nalunk zalogban” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1589: „az Somogy Jozagattis týz eztendeig hagya býnrom . . . az penig 20 Magyar *forjnttban* legen” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1593: „adoth wolth . . . három majeczoth zalagban harmicz éth magyar *forintban*”, „adoth wolth . . . egý Jobbagyoth . . . zalagban Zaaz magyar *forintban*” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1594: „Portioiat atta wolt nekem Zallagba Niolch forent heian kett zaz *forintba*, meli iozagott . . . bir[o]m azon summa *penzbe*” (OL. Kapuváry cs. lt.); 1597: „adom . . . Zalagban tiz *forintba*” (OL. Kisfaludy cs. lt.); XVI. sz.: „Volt zegen erdod Peternel nasfa 2 . . . A wolt nölc zaz *forjntba*”, „Egy Arananas [!] födeles oregý pohar týzen hat *forntba*”, „nolc öregý taller nolc *förntba*” (OL. Kisfaludy cs. idősebb ágának lt.), „Igaszan meg mongia *meniben* vagyon” (SzÁL. Szelestey cs. lt.), „attam szalagban az en . . . puzta helemett tizen háát magyar *forintban*” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1604: „egiel maszal hat szaz *forintba* vagion szarcha [‘sarca’]” (OL. Bath. cs. lt. 10127.).

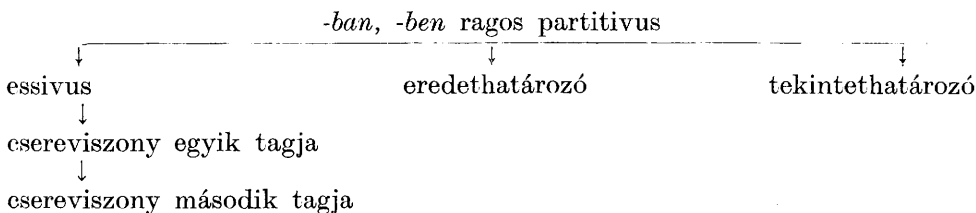
E) Legújabb leíró nyelvtanaink, így a MMNyR. és az egyetemi tankönyv, a MMNy. nem vesznek fel külön partitívust, hanem partitívusi alanyról és tárgyról beszélnek, továbbá az eredethatározóról szóló fejezetben írják a következőket: „Leginkább itt, az eredethatározók körében említhetjük meg a partitívusi jelentésű *-ból*, *-ből* ragos határozókat is . . .” (MMNyR. II, 244), illetőleg: „Az eredethatározó sajátos jelentésárnyalata a partitívusi, ilyenkor a határozó azt az egészet jelöli, amelyből a rész kikerül: »Szelj egy darabot a *kenyérből*!«” (MMNy. 315). — Akárcsak e nyelvtanok, SIMONYI is csak a *-ból*, *-ből* ragos exessivusról hiszi, hogy érintkezik a partitívusszal (MHat. I, 72), de már a „*Tővi-ben* font korona” típus szerinte „Nem partitívus” (i. m. 75), hanem essivus. „Azt hihetjük, hogy a *-ben* ragos essivus valamikor kiterjedtebb használatban volt s hogy ezt használták aztán exessivus gyanánt is a *-ből* helyett.” (I. h.) KÚNOS—MUNKÁCSI szerint: „Ide vonhatók [részhatározó *-ben*] a következők is, melyekben a részleges objectum azon anyag, melyből a viszonyítás: subjectum készül vagy áll: *tűisben* font koronát vetenec ő feiere. MünchC. 68 . . . *aranyban* gyártott képed. Kat. leg. 2929” (A belviszonyragok használata a magyarban. [1884.]: AkNyÉrt. IV [1885.], 56).

Én SIMONYI ellenében KÚNossal és MUNKÁCSIVAL értek egyet, s partitívusnak tartom a hasonló szerkezeteket. Véleményem szerint a *-ban*, *-ben* ragos eredethatározó nem az essivusból, mint SIMONYI gondolja, hanem a partitívusból származik. Egyik példám éppen azt az esetet őrzi, amelyben a tulajdonképpeni partitívusnak *e r e d e t h a t á r o z ó* jelentésárnyalata is van: 1575: „az mjnemeo Ljztetth Eorlettek wolth . . . Im Swttetthem *Buza Ljzthben* S mjnd *Rozban*; Im Nagodnak kwldetthem mjnd az kett h *kenjerben*” (OL. Bath. cs. lt. 1345.). A „küldettem mind a két *kenyérben*” tipikus rész – egész viszonyt kifejező partitívus, itt már tárgygyá átértékelődve. A „süttettem *búza lisztben* és *rozszban*” pedig átmenet: kifejezi azt is, hogy az összes lisztnek csupán egy részéből süttetett valamennyi kenyeret, de ugyanakkor a kenyér anyagát is megtudjuk. Egyszerre tölti tehát be a partitívus és az eredethatározó szerepét. Az ilyenfajta anyagnevek esetében korábban valószínűleg a partitívusi szemlélet lehetett az elsődleges (a teljes anyagból csak valamennyit, bizonyos mennyiséget használok fel a dolog elkészítéséhez), majd ez értékelődött át a létrehozott, létrejött tárgynak csupán anyagára

utaló eredethatározóvá. (Más, csupán terminológiai kérdés az, hogy mai leíró nyelvtanaink az egész—rész viszonyt kifejező tulajdonképpeni partitívusokat is eredethatározónak, illetőleg az eredethatározó egyik fajtájának tekintik.)

F) Ha a partitívusi szerkezet jelentéséről szóló rész utolsó pontjára, az elvont jelentésű partitívusokra gondolunk, arra a következtetésre juthatunk, hogy ezek felfoghatók *t e k i n t e t h a t á r o z ó k n a k* is. A partitívustól a tekintethatározóig a következő átmenetek figyelhetők meg. Először e kifejezésekben a *semmi* névmás fordult elő, mely jelentésénél fogva az egészhez viszonyítva fejezi ki a hiányzó részt, tehát partitívust vonz: „semmit nem értek *benne*”, „semmi hírem, semmi tanácsom *benne*”, „semmi módodom *benne*”, „semmi utat nem találtam *benne*”, „semmi igazamat nem remélem *benne*”. A továbbiakban e kifejezések partitívusa akkor is megmaradt, ha más névmás szerepelt a *semmi* helyén: „nem voltam tanított *benne*”, „híre lőn *benne*”, „módja lenne *benne*”, „valami utat találna *benne*”, „igazságomat remmelleném *benne*” stb. Végül figyeljük meg, hogy ezek a névmások sohasem helyettesíthetők konkrét összességet jelentő szóval, partitívusi értékük tehát szemantikai okokból sem lehet már. Elvontságuk a tekintethatározók kategóriáját közelíti meg leginkább: „nem voltam tanított a *tekintetben*”, „igazam van abban a *tekintetben*” stb.

G) A *-ban, -ben* ragos partitívusi szerkezetből tehát a következő újabb határozótípusok vezethetők le:

6. A *-ban, -ben* ragos partitívusi szerkezet jelentéstani szinonimái.

A *-ban, -ben* ragos partitívus szinonimái között találunk olyanokat, amelyek csupán morfológiai tekintetben térnek el az eredeti kifejezésmódtól, s vannak olyanok, melyek nem morfológiai, hanem szintaktikai szerkezettel fejezik ki a rész—egész viszonyt.

A) A morfológiai kifejezésmódok a *-ban, -ben* rag mellett a *-ból, -ből* ragos, a *között* és a *közül* névutós névszók. Természetesen ebben az adatesoportban is megállapíthatók lennének különböző jelentéstani kategóriák (egyes szerkezetek jelentése közelebb áll a partitívushoz, másoké az anyagra utaló eredethatározóhoz, másutt elvont jelentésű a határozó), ezek tisztázására azonban itt nem törekedtünk, s az adatokat kronologikus rendben soroljuk fel.

a) A *-ból, -ből* ragos partitívusok: 1540: „egy kapolnat Rakatam wala *fakbul* Azt az w ýobagy el hantak es hazakat *Belwle* cýnalttak” (OL. Kisfaludy cs. lt.); 1559: „Az Kethzaz *forinthbul* . . . Juancý Peter vramnakh, Az Euthuen forintoth . . . Megh nē attackh” (OL. Batth. cs. lt. 10140.); 1570:

„hogy Engem tizessegegel temessen az *morhabwl* kých neký hattam”, „az en zolgaýmath megh elegicche az *morhabwl*”, „attam nekýk aran *fonalbol* valo ketest” (SzÁL. Szelestey cs. lt.), „Az Vduarbýronnal vagjon anný bor penz *kýbol* . . . megh adhattja nekiek” (OL. Batth. cs. lt. 1250.); 1571: „keth zaz forinthigh az vice Ispan Igazath tegýen, annak az *Marhaiabol* az ký Megh Nem allanaia” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1572: „ha valamj kartt tenneýs *Joszagabol* megh Terethessek” (OL. Batth. cs. lt. 1512.), „Nýnch Marhaýa *Kýbul* fýzethetne Neký” (OL. Batth. cs. lt. 23979.); 1574: „*Semmýbul* semmý fogýatkozás Ne legýen” (OL. Batth. cs. lt. 24007.), „w az Mý Atthýank *Joszagaba* chak Jegh Rwhas wolth kýben az Mý Atthýank *Joszagabol* w Nekj semj Igassaga Nem volth Egýeb Jegh Rwhaýanal” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1575: „Amýnemw gymólchóm vagion Im küldöttem Nnak, Ez vtannýs a mý leszen; el Nem feledem Ndat belóle” (OL. Natth. cs. lt. 24303.); 1576: „ký az eleóbhený wraýthwl maradoth, kých penýglen azok *penzebul* es *marhaýabwl* szerzeth”, „attham wolth en annak á Takachnak . . . walamý wasznoth hog Abrozth szewýen *beleóle*”, „ha mý marhaýa annak á Takachnak maradoth *abbwl* elegechek megh á k. jobagýath”; „a’ bor arrath az azzon’ *marhaýabwl* es . . . arway marhaýabwl akarýa megh wenný” (OL. Batth. cs. lt. 9179.); 1578: „az mj Eddig valo jówedelem volth *abbol* Elegecchie megh az Varbelj zolgakath” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1581: „az mýwel isten engé zeretteth en az öwetth *abolký* attá” (OL. Batth. cs. lt. 25675.), „[adtam] . . . Janos deaknak az magham *penzebeöl* keölcheön f 125” (OL. Békássy cs. lt.); 1583: „Mely . . . [büntetést] az Vice Ispan . . . megh wehesse *Morhaýabol* es *Jozugabol*” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1595: „*Penszböll* zwkj nem volt” (OL. Batth. cs. lt. 49594.); 1598: „vettem fel kolchón . . . 12 magýar forintot . . . ha meg nem adná . . . valamý fele *morhambol* w kegme akarýa satis factiot chelekedhessek w kegme maghanak” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1605: „Hitöttlensegh *ebbeöll* s Had sok thamaztatek” (W. É. 177), „maid *Baromfibüll* uele ernek uala” (W. É. 179); „*Köuekbeöll* fiakatt tud teremtenie” (W. É. 182), „Papi *rendbüll* ö eredeti uala” (W. É. 205), „Szaporeczad s aldmegh keues iauaimath, Hog’ *azokbull* segezem Aruaidath” (W. É. 220).

b) A *között* névutós partitívusok (ide vonom ennek határozószói használatát is): 1575: „Az mý Job wolth az *gýmeolch* keozeoth Im oda kwldettem” (OL. Batth. cs. lt. 1275.); 1589: „te Nagodnak egýeb Jo akaro *zolgaý* keozeót . . . utolso en sem voltam” (OL. Batth. cs. lt. 8282.); 1595: „törökis volt Valamennj *kösztök*” (OL. Batth. cs. lt. 49596.); 1605: „*Gialogok* közt kin Capitanis uala” (W. É. 155), „De kiki *köztök* az hititt megh tartia” (W. É. 157), „Im *köztök* azert nehant meg neuzek” (W. É. 158), „Menietzkek leaniok *köztök* szep sok uala” (W. É. 178), „Ha senki *köztetök*, ram nem haragudnek”, „Olliasokatt keözteök azkitt talaltt uala” (W. É. 185), „Jollehet oliiakis sokan uadnak *keözteönk* Kik . . .” (W. É. 191), „Akor *keözteök* seött eg’ Ven ember uala” (W. É. 205), „teöb bekettis meg sebesettuen *köztök*” (W. Ö. 542), „sok Ezer *köztök* meg Jva az Dunatt” (W. É. 543).

c) A *közül* névutós, illetőleg határozószós partitívusok: 1566: „Nemellyek az *prýbekek* kozwl azth mongýak” (OL. Batth. cs. lt. 8728.); 1570: „mýnden fele barátinknak Irthwnk . . . *kik* keozzul Nemelliek Igerkezthek Nemelliek Nem” (OL. Batth. cs. lt. 25516.); 1575: „Az *wraým* keozwl eggjetth Bochjasson haza” (OL. Batth. cs. lt. 1315.); 1595: „Valakjk asz török *wraým* köszüll Jo Ideien altall nem haiokazhattak” (OL. Batth. cs. lt. 49595.); 1605: „*Verebek* köszüllis

chiak egy el nem eshetik” (W. É. 165), „Menni attiankfia rabba len *köszülünk*”; „Nag’ sokatt *köszülök* Vadak megh Euenek” (W. É. 182), „Ohh nag’ sokan de lam *keöszeleönk* alettiak” (W. É. 192), „*Rendek köszüll* de lenek olliak sokan” (W. É. 198), „Eggis *Sidok köszüll* touab ne ellien” (W. É. 204), „ninczen senky biztatom, Regi io Barathim köszülis egis giamolom” (W. É. 222), „az *teöbi köszülis* egi sem [jöhetett ki]” (W. Ö. 545), „2onak *közölönk*, mind Vasatt uerenek az Labunkra” (W. Ö. 549); 1606: „aki az ö morhaiat *kedtek közsul* itt minalunk esmerte meg” (OL. Mikrofilmtár 6650. tekeres).

B) A szintaktikai szerkezetek közül a jelzős szerkezetek bizonyos fajtái alkalmasak leginkább a partitívus kifejezésére.

Legújabb leíró nyelvtanaink csak a birtokos jelzővel kapcsolatban beszélnek partitívusi jelentésről. Így a MMNyR.: „Ha a birtokos kategóriájából, részei közül a jelzett szóban egy bizonyos részt, mennyiséget jelölünk ki, akkor részelő (partitívusi) szerkezetről beszélünk.” (II, 286.) Hasonlóképpen nyilatkozik az egyetemi tankönyv is, hozzátéve, hogy „A partitívusi birtokos jelző átalakítható részelő határozóvá: *a lányok legszebbike* → *a lányokból (a lányok közül) a legszebb(ik)*” (MMNy. 344). Egyik munka sem talál rokonságot az ilyenfajta birtokos jelző és *a legszebbik lány* típusú kijelölő jelző között. Pedig még definíciójuk is rokon: „A minőségjelző leszűkítheti a fogalom körét olyan mértékben is, hogy a fogalom körébe tartozó egyedek közül egyet kijelöljön.” (MMNyR. II, 265.) Példamondata pedig: *Kocsisom, kocsisom, nagyobbik kocsisom* sokkal inkább alakítható át részelő viszonyra: *kocsisaim közül a nagyobbik*, mint (azonosító) predikatív szerkezeté (ahogyan a minősítő jelzős szerkezetek: *piros ruha* → *a ruha piros*), a *kocsisom* a *nagyobbik* nem azonos jelentésű az eredeti szerkezet értelmével. — De a kijelölő jelzőnél is nyilvánvalóbbnak tetszik előttem a mennyiségjelzőnek a partitívusi értelme. Vannak ugyan olyan esetek, amikor feltétlenül azonosításról van szó: *két szemem van* → *a szemem kettő*, de a *vettem egy mázsa szenet* típusú mondatok legalább olyan jól transzformálhatók *egy mázsát a szénből*-féle partitívusszá, mint *a szén egy mázsa*-féle azonosító predikatív viszonyra. Gondoljunk arra, hogy bizonyos esetekben az alanyi ragozás használata pontosan utal is rá, hogy a mennyiségjelzős szintagmát partitívusi jelentésűnek kell felfogni: Az *elloptak három ökrömet* és *ellopták három ökrömet* mondatok közül nyilvánvalóan az elsőben van szó részelő viszonyról. SIMONYI is természetesen tartja bizonyos mennyiségjelzős szerkezetekben a partitívusi értelmet: „A finn vagy francia partitívust mi többnyire jelzői viszonytal helyettesítjük, mint ... *egy pohár víz*” (MHat. I, 79). A MMNyR. pedig, bár nem beszél részelő jelentésárnyalatról, azt írja, hogy „A mennyiségjelzők a minőségjelzők között kijelölő jelzők néven tárgyalt csoportba állnak közel” (II, 267). — Az értelmező jelzővel kapcsolatban mind a MMNyR. (II, 311), mind pedig a MMNy. (358) megjegyzi, hogy bizonyos esetekben „az értelmezett főnévnek ... részelő határozói (partitívusi) értéke van. *Hát kalapot, milyent vettél? ... „bort annyit ittak, hogy egészen eláztak.”*”

Mindezek alapján, úgy gondolom, természetesnek látszik, ha a partitívusi szerkezettel szinonim szintagmák közé a jelzős szerkezeteket is felvesszük.

a) Kijelölő jelzős szerkezetek. — Közülük csak olyanokat idézek, amelyekben az *egyik* vagy *másik* határozatlan névmás önmagában is utal a rész-egész viszonyra, tehát a partitívusi jelentésárnyalat különösebb bizonyításra nem szorul. Az ilyen *-ik* végződés esetében azért is világosabb

ez a jelentésárnyalat, mert — mint tudjuk — ez tulajdonképpen birtokos személyrag, tehát eredetileg ezek partitivusi jelentésű birtokos jelzős szintagmák voltak. Ennek nyomát tataláljuk a következő példában: 1605: „Aniaszentegihazad között, hog’ eg’ lattassam *Kerthi karóának egik* talaltassam” (W. É. 144). Az alábbi szerkezetekben már kijelölő jelzőként szerepel; a jelzős szintagma teljes: 1570: „Attam . . . keet zoknyat nekýk, az *egýk zoknyja* zederýes tafota zoknyá volt” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1591: „Nagod irta wala ennekem *egýk leweleben*” (OL. Batth. cs. lt. 10100.); 1604: „*egýk rabomot* ha tobbet nemis . . . boczataszon be kgd” (OL. Batth. cs. lt. 10127.). — Máskor a tulajdonképpeni jelzett szó, vagyis az összességet jelentő névszó az előző mondatban van, s a kijelölő jelző a következő mondatban önmagában utal a részre: 1573: „megh hatta volna Jobbagýnak . . . hogh *fýajýth* megh cwlnek Immar *egýket* Igen werttekýs” (OL. Batth. cs. lt. 162.); 1574: „*ketthen* wethekednek wala . . . es Mongýa wala Thomordý Janos, hogý *egýtekkel* kez wagýok felwenný”, „pwskabwíl *kettoth* lóttek theomordý georgh hazaba, *Egýk* a pýthwáriba Esetth, Az *Masýk* az falba” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1575: „*hwagýmna* . . . vagion oth egh hazok . . . *egýkis* oda Nem mégien” (OL. Batth. cs. lt. 24305.), „Nags: Nad mezett keretheth, Azerth Im kwldet-tem *ketth síjwegel egýk* eoregh *masýk* kýsseb” (OL. Batth. cs. lt. 1287.); 1591: „Nagod Irth wolth Pethew Pal feleöl es gerezej feleöl En hýtemre ez oraygh sem lattam *egýketýs*” (OL. Batth. cs. lt. 10099.). — A következő csoportban kijelölő jelzői mellékmondat utal az egészből valamilyen tulajdonság alapján kiemelt részre: 1575: „ha vagoný Nagý: olý deakýa ký megý twnna oluasny” (‘ha akad deákjai között, aki. . .) (OL. Batth. cs. lt. 25674.), „Nags: kenderth paranchjolth wolth hogj kwlgyek, Azert Im Az meny kezen wolth azt Nags: oda kwldetthem” (OL. Batth. cs. lt. 1289.); 1576: „Az kopiakatth Megh chjnalthathom Az ký Job Lezen en Nagodnak chýnaltathom” (OL. Batth. cs. lt. 1326.); 1595: „Keues haszat Lattam Eletemben Kj Illien Eros Lett vollna” (OL. Batth. cs. lt. 49549.), „Valamennj algiuj S tarachkiaj S egieb felle . . . Eszkösze volt . . . asz mjnd Ide Maratt” (OL. Batth. cs. lt. 49595.); 1597: „cahak az lesen gabnak az ki az szelestey fodon termet” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1605: „soha senkitt nem hattal, Az kik benned biznak” (W. É. 167), „az, az szent mellik uolth, Ki az kesertetben hogiha mikoron uolth, Megh nem tantorult” (W. É. 169).

b) M e n n y i s é g j e l z ő s s z e r k e z e t e k. — Közülük igyekeztem kiválogatni azokat, amelyekben érezhető a részelő viszony, amelyek könnyen és természetesen alakíthatók partitivusszá. Ezért nem vettem fel a „Negj foghjt hozá”, „közepbe hat alma vagion”-féle szintagmákat, melyekből sokkal kevésbé hangzik hitelesen a „*foglyokból négyet*”, „*almából hat*” transzformáció. Az alábbiakban mégis megtalálható „10 nywlath, 2 fajdott” olyan szövegkörnyezetben fordul elő, amely alapján feltehetjük a részelő jelentést. Ezért ebből a levélből több mondatot közlök: 1570: „adna Wag’ *Neg’wen karcz gabonat*” (OL. Batth. cs. lt. 24008.); 1574: „*egý eóregh keóból zabot* attak penzwnkerth” (OL. Batth. cs. lt. 26832.); 1576: „ew maganak sohwl *semmý marhája* nem wolth” (OL. Batth. cs. lt. 9179.), „Im ez hethen kw Menthem wala hogj wadazthassak . . . Im kwldetthem Nags: *10 Nywlath, 2 fajdott*” (OL. Batth. cs. lt. 1323.); 1577: „weth wolth *eg’ Twng’h Mészeth*” (OL. Batth. cs. lt. 9180.); 1591: „megh irattam . . . *menny gabona es Ros* Dobran . . . vagion” (OL. Batth. cs. lt. 10098.); 1597: „ó *uêhet* [‘ötvenhét’] *kepe buza* let ismegh *huz kepe ros*” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); XVI. sz.: „nýnch . . . *egchal*

[’egy szál’] *wettesem*” (OL. Batth. cs. lt. 25675.); 1605: „*Egy Zazlo nemett mind el fogiott uala*” (W. É. 156), „*Nagi sok io Vitez ott akor el ueste*” (W. É. 158), „*Mar kiczin Lizthy kiczin Olaya uagion cziak Hazaban*” (W. É. 216), „*17 Louamatt, 8 Eökremett el uiuen*” (W. Ö. 544).

A *-vel* ragos eszközhatározónak tulajdonképpen mennyiségjelölő funkciója van, ezért itt említtem a következő példát: 1600: „*be kildetem . . . Negy szekkerrel Zabot Rosot Arpat*” (OL. Batth. cs. lt. 43693.).

c) **Értelmező jelzős szerkezetek.** — Ilyenek 1540: „*chak few lowath hathwant wýtek el*” (OL. Batth. cs. lt. 9431.); 1554: „*halam býzon kewes wagýõn*” (OL. Batth. cs. lt. 10118.); 1570: „*[hagyott] farkasnak aranyath týzenegýjet*” (OL. Békássy cs. lt.); 1574: „*hajókath Sokath zekerekre . . . fel Rakattak, Dezkakath Sokath faraghtathnak*” (OL. Batth. cs. lt. 24007.); 1575: „*Im kwldettem Nags: chwkath 6, harchýjath 4*” (OL. Batth. cs. lt. 1319.), „*affele Jo dinniem chak egh sem volt ennekem*” (OL. Batth. cs. lt. 24306.); 1576: „*Im kwldetthem Nags: . . . Chýazar Madarath 1 hwros Madarath 70 kappanth 30*” (OL. Batth. cs. lt. 1323.); 1595: „*Elesek viszek Anný volt asz varban asz törököknek*” (OL. Batth. cs. lt. 49594.), „*hagiott Lengelt S kozakott tisz Auagj tiszem Egý eszert*” (OL. Batth. cs. lt. 49596.); 1605: „*Hítõtlensegh ebbeõll s Had sok thamaztatek Lõlki paraznasagh s testi sok erkezek*” (W. É. 177), „*Thys penig Iffiak nemelliek kik uattok*” (W. É. 186), „*Halaadas az feõb Istenheõz eggik, Ha nekin Hiuek iouoltath hirdetik*” (W. É. 193). — A „*madarat 70 kappant 30*”-féle felsorolásokhoz meg kell jegyeznünk, hogy itt latin hatás is érvényesülhetett. A latinban mindig ez a sorrend, például: 1571: „*Kõessel tarthoznak az Bechý kõbeõll Molnar thamasne cub. 1: Geonch Peter cub 1. Zalay Mýklos cub 1*” stb., de ugyanebben a szövegben: „*thartozýk 1 kõbeõl Bwzawal, 1 kõbeõl kõessel*” (SoprLev. 42.). — Az eddigi példákban mindig az egész mennyiség, a teljes összeg állt elõl, s ezt követte értelmezõként a kiemelt rész. Két mondatban a mennyiségjelzõ elõbb áll, mintegy értelmezettként, s az állítmány közbe iktatása után következnek az egészet kifejezõ szõ értelmezõként: 1591: „*keth renesen elegeth wehethný rosoth*”, „*Az Zegensegh mar mjnd meg ette wonýjo barmath*” (OL. Batth. cs. lt. 10099.). — Elõfordul, hogy a rész és az egész nem egy szerkezeten belül szerepel, hanem az elsõ mondat tartalmazza az egészet, a rész pedig a másodikban, gyakran értelmezõszerûen utal az egészre: 1571: „*õregh Mwskotal alma vagion . . . Im Nnak kwldettem . . . hatot*” (OL. Batth. cs. lt. 24298.); 1576: „*nagod: parancholta volth Ennekem hogý En zerezte volna Nagodnak: chazar madarakath: Azerth Im kwlttem Nagodnak harmath*” (OL. Batth. cs. lt. 25546.); 1591: „*Nagh retenetes ewhsegh wagýon az zegensegh kezeth, Immar enehaný ehel megh holth*” (OL. Batth. cs. lt. 10097.); 1595: „*Mas-tanabanis Jwnek Sok hireink De . . . Sokakatt Neheszen hihetek Ell*” (OL. Batth. cs. lt. 49596.).

d) **Birtokos jelzõs szerkezetek.** — A teljes birtokviszony ki van fejezve: 1539: „*kwlgem . . . Apenznek zaz forinttat*” (OL. Batth. cs. lt. 9428.); 1552: „*kegyelmed . . . kylgye meg az thewbýjthýs az penznek*” (OL. Kisfaludy cs. lt.); 1570: „*Attam volt esmeg nekýk mas maýcz eweth 40 forintert, annak kjlencz forintýjat meg atta a tþýwew ados mastis*” (SzÁL. Szelestey cs. lt.), „*jõb reze az kewsseghnek sem Akaryá*” (OL. Batth. cs. lt. 166.); 1572: „*egý fýa es Leaný Vannak, kjynek egýýke . . .*” (OL. Batth. cs. lt. 23979.); 1574: „*az mely keet az emberre it eõ felsegeteõl fýzetesem wolph azoknak is io reze az nagý fýzetetlensegh mjath el mentek*” (OL. Batth. cs.

1^t. 26832.); 1575: „Az zantastnak . . . Jo Rezet el wegeztethem” (OL. Batth. cs. lt. 1274.), „Annak az Jozagnak Az felen Thjz ezer forinth wacion” (OL. Batth. cs. lt. 1316.), „Nem chak egh vag' két resze, Ez zegen romlot orzagwnknak . . .” (OL. Batth. cs. lt. 24305.); 1589: „az sommanak fele az ew kara lege' az fele penig enim legen” (SzÁL. Szentgyörgyi Horváth cs. lt.); 1591: „hathwan gyalogh legjen ennek az harmjczanak Nagod füzessen” (OL. Batth. cs. lt. 10099.), „Az bwzanak keözteónk harom talleron wacion keobli” (OL. Batth. cs. lt. 10098.); 1600: „az buzanak keóblit adtak egy forinton” (OL. Batth. cs. lt. 43693.); 1605: „Egiresz nepenek mentuala Budaban” (W. É. 148), „Jaua Töröknek mind eszekell uala” (W. É. 151), „Nepe iob reszett ell ueztettek uala” (W. É. 206), „az Töröknek egi reze meli Beledneel által költ az Raban” (W. Ö. 538–9). – Az egészzet kifejező névszó az előző mondatban szerepel, a rész a második mondatban birtokos személyraggal van ellátva: 1573: „Jollehet mjndenestol megh Bę nem zedhettem Az Adoth de jo Rezeth Azerth Immar Bę zettem” (OL. Batth. cs. lt. 1262.); 1574: „Zelesthej . . . Jobagj, Eggyk falseo Zentgyorgon es kethej Zelesten lakozok” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1575: „ha wolna Itth Egetth Bor oda kwldenem merrth . . . Negjwen penzen el wennyek pintjth” (OL. Batth. cs. lt. 1299.); 1576: „hoztanak Negj Sak Baboth, Im Az keth Sakal Nags: kwldetthem, Az kethejth az Itth walo zwksegrę hattham” (OL. Batth. cs. lt. 1332.), „wacion Negj Eokrejs . . . Nagod Az kethey Eokrejtth Arra zerenyth Adassa zolgalathomban” (OL. Batth. cs. lt. 1344.), „[a vászonnak] jmmar felenel theóbbjth megh szewtthe (OL. Batth. cs. lt. 9179.); 1590: „Az my Itth wolth taraczk Zerzam es algjw Zerzam, az Job rezeth ky takaretotthwk” (OL. Batth. cs. lt. 10094.); 1591: „Tjz darabontoth Dobra tartomanj tarchyon, tjzeth az Also walpotsagh, az tjzenek Nagod erzenjebwl kel megh lennj fuzetesekęk” (OL. Batth. cs. lt. 10099.); 1600: „Az Simeghi borok felöl azt Irható . . . hogy az Eót hordaia alab ualok, de az tizen két hordaia Jobbak” (OL. Batth. cs. lt. 43693.); 1602: „uoltam Ados . . . f. 13. harmat megh attam felesegenek uagyok Ados f. 10. . . kertem az tauazal 1602. eztendoben Dombay gabortul f. 4. keteith megh attam uagiok Ados nekj f. 2.” (SzÁL. Szelestey cs. lt.); 1607: „az w három szaz Aranja Dersfj vramtul Megh szabadulna . . . theórok Istwan wram w Naga az kett szazara gondot wysel . . . szazaroll darabosne azzonomatt kesz Myndjarast meg elegeteny, szazarol peniglen Nagdk Jol kedvet keresny” (OL. Batth. cs. lt. 9460.). – Mindkét típusban megfigyelhettük, hogy ez a szerkesztésmód olyan esetekre is kiterjedt a XVI. századi Dunántúlon, amelyeket ma valódi részelő határozóval fejeznénk ki. A ketteit, annak kilenc forintját-félék helyett ma abból kettőt, abból kilenc forintot mondanánk.

C) Sz á m á l l a p o t h a t á r o z ó. — Ilyen is kifejezhet partitivusi viszonyt: 1566: „prjbekek elegen jwnek” (OL. Batth. cs. lt. 8728.); 1605: „kewesen wagjwnk lowasok” (OL. Mikrofilmtár 6650. tekeres); „Iffiak sokan feguertt ragattak uala” (W. É. 196).

E. ABAFFY ERZSÉBET

Szóképzés és etimológia

Belső keletkezésű és jövevényigéink képzéséről

„csak olyan szófejtésben lehet köszönet, a mely a maga műveleteiről számot is tud adni” (BUDENZ, MUSz. VI. 1.).

1. SAUSSURE megróttá az etimológiát, mivel az nem szentel kellő figyelmet azon műveletek elemzésének, amelyekkel egy-egy szó eredetvizsgálatakor él (Bev. 233; l. még KISS: NytudÉrt. 58. sz. 128). A saussure-i ítélet a magyar nyelvtudományra csak részben igaz. Már BUDENZ, első képzett, igazi etimológusunk – mint mottóul idézett sorai is bizonyítják – fontosnak tartotta az etimológia műveleteinek ismeretét, a velük való foglalkozást. De ez elmondható a BUDENZ utáni magyar etimológia minden jeles képviselőjére is. A szófejtés három legfontosabb szempontja: a hangtan, jelentés- és képzéstan a magyar nyelvtudományban BUDENZ óta természetes – bár nemegyszer figyelmen kívül hagyott – alapvető követelménye mindenemű etimológiai vizsgálatnak (BUDENZ, MUSz. IV–V.; HALÁSZ: NyK. XXXIII, 1–44, 139–63; KISS: i. h. 129; NYÍRI: MNy. LXIV, 130 stb.).

SAUSSURE elmarasztaló ítéletét¹ egy ponton azonban a magyar szófejtésre nézve is igaznak kell elfogadnunk. Belső keletkezésű² szavaink általában, igéink pedig különösen is híjával vannak a maga „műveleteiről” számot adni tudó etimológiai vizsgálatoknak. Sajátos tudománytörténeti okok magyarázzák, hogy nálunk a belső szóteremtés útján létrejött szavak kérdései nagyrészt megoldatlanok (BENKŐ: MNy. L, 254–5, LVIII, 263, 279, NytudÉrt. 65. sz. 48; MÉSZÖLY: NéprNytud. II, 31; KUBÍNYI: MNy. LIII, 523–4; KNIEZSA: MNy. LVII, 258; NYÍRI: NéprNytud. V–VI, 55 stb.). Az alapnyelvi és jövevénytörzses etimológiai és szótörténeti kutatásokban a belső szóteremtés mostohagyerek volt. Nem véletlen, hogy a finnugor nyelvek nyelvtudományában az egyes jövevénytörzsegekkel – sajnos, nem mindegyikkel – monográfiák foglalkoznak, a belső keletkezésű szavak egy-egy részlegének összefoglaló igényű vagy szándékú tárgyalására viszont még mindig csak

¹ SAUSSURE ítélete THEODOR BENFEY BUDENZ műveiről írt véleményét juttatja eszembe, amellyel a göttingai egyetem tudós professzora oly találóan jellemezte a magyar tudománynak nyelvéből következő elszigeteltségét: „Grammatiken und Abhandlungen . . . in ungarischer Sprache erschienen und in Folge der seltenen Kenntniß dieser Sprache in nichtungarischen Ländern weniger bekannt sind als sie verdienen” (idézi FUTAKY: UAJb. XL, 1; a kiemelés tőlem: K. J.). – H. PEDERSEN külföldön jól ismert „Linguistic Science in the Nineteenth Century” című művében ugyanezt mondja: BUDENZ művei azért ismeretlenek nemzetközi tudományos körökben, mert „wrote in Hungarian” (107; idézi DÉCSY: Uralic and Altaic Series 78. sz. Introduction). – A magyar szófejtés eredményei BUDENZ idejében is indokoltá tették volna, s szintéziseink ma is indokoltá teszik, hogy eredményeinket valamelyik világnyelven való megjelentetéssel hozzáférhetővé, használhatóvá tegyük az egész világ tudományossága számára. Mert különben kevésbé ismerik majd őket, mint amennyire rászógnának, s miként BUDENZ eredményei, a mostani szintézisek sem kerülnek be kellő súllyal és mértékben a tudomány nemzetközi vérkeringésébe.

² Belső keletkezésű szavakat szokás másként onomatopoeitikus, hangutánzó-hangfestő (esetleg hangulatfestő), deskriptív vagy kifejező (expresszív) szavaknak is nevezni. A jelen közleményben az első két terminust technicust használom.

egy példát említhetünk. (PAULA PALMEOS levélbeli közlése alapján tudok a műről, de, sajnos, nem állt módomban elolvasni. A szerzője: VALVE PÁLMA tallinni, a dolgozat kandidátusi disszertációként készült, de nyomtatásban tudomásom szerint még nem jelent meg. Címe: Звукоизобразительные глаголы в эстонском литературном языке. 1967.) További, a tudománytörténetinél is fontosabb és súlyosabb gátló körülmény, hogy az onomatopoeitikus szavak etimológiai vizsgálatában nincsenek garanciális fogódzóink, amelyek szófejtéseink hitelét kétségtelen bizonyossággá erősíthetnék. Ennek természetes következménye az a szkepszis, amely az onomatopoeitika etimológiai vizsgálatát mindenütt kíséri. Igaz tehát a helyzetfölmérés és egyben jogos a panasz, amely a belső szóteremtéssel foglalkozó kutatók részéről nálunk is, másutt is elhangzik. Ezek „összefoglalásaként” – mellőzve látványos idézetek fölsorakoztatását – hadd idézzem LAKÓ GYÖRGY lakonikus, de sokat mondó s igaz szavait: „Mint minden etimológiai szótár írójának, nekünk is sok fejtörést okoztak a hangutánzó és hangfestő szavak” (MSzFgrE. 16; vö. még: BENKŐ: MNy. L, 256; АНТИ РYТКÖНЕН: Vir. 1935: 101; MATTI PALM: Vir. 1966: 382; stb.).

A TESz. jelentősége belső keletkezésű szavaink etimológiai vizsgálatának történetében vitathatatlanul igen nagy. Monografikus előtanulmányok nélkül, eddig nem értékesített, az onomatopoeitikus szavak eredetvizsgálata szempontjából azonban alapvetően fontos forrásanyag bevonásával (NSz., ÚMTsz., NyAtl.) több tucat belső keletkezésű szó eredetmagyarázatát adja (BENKŐ: MNy. LVIII, 279), s kialakítja azokat a fogódzókat, amelyekkel onomatopoeitikus szavak etimológiai vizsgálatakor dolgoznunk kell. A TESz., amelynek természetesen vállalnia kellett minden úttörés szükségszerű velejáróját, a tévedések nagyobb fokú kockázatát, egy, a belső keletkezésű szavak eredetvizsgálatának módszertanával foglalkozó tanulmányt természetszerűleg nem tesz fölöslegessé. Sőt: a TESz. teszi lehetővé ennek megírását. Belső keletkezésű szavaink nagy száma, az idevágó részletkutatások hiánya, a TESz. megjelenése stb. mind amellett szól, hogy a szófejtés ezen elhanyagolt területét módszeresebben és intenzívebben műveljük. Dolgozattal ehhez kívánok hozzájárulni. A mondottak legyenek magyarázata s egyúttal mentsége is a jelen közleménynek.

2. Az etimológia, amelyben „minden benne van” (PAIS: I. OK. VII, 21), sokban függvénye azon fogódzók fejlettségének, amelyekkel dolgozik. Így természetesen a szóképzés eredményeinek is. Az etimológia és a szóképzés ugyanis összefügg. Az, aki etimológiával foglalkozik, lépten-nyomon képzős alakulatokba ütközhet, amelyeket meg kell magyaráznia, mert anélkül a vizsgált szó eredetmagyarázata nem teljes. De fordítva is: aki képzőkkel foglalkozik – akár leíró, akár történeti szempontból –, a tő és a képző elkülönítésével már egy fajta szófejtési műveletet végez. A magyar nyelvtudományban az etimológiai kutatások BUDENZ óta magas színvonalúak voltak. A képzők vizsgálatáról ugyanez nem mondható el. Nem véletlen, hogy SIMONYI TMNy.-a, amely más-más korból és területről származó adatokat állít egymás mellé, a közelmúltban is gyakorta visszatérő argumentum volt etimológiák képzéstani indokaiban. A képzővizsgálat újabban azonban örvendetesen föllendülően van, s e tényről sokat várhat a szófejtés is. Főleg a nyelvjárási képzőmonográfiák jelenthetnek nagy segítséget az etimológiának, és pedig elsősorban azon a területen, ahol az etimológia leghátrább van: az onomatopoeitikus szavak vizsgálatában.

Árulkodhatik-e a képző az ige eredetéről? Jelent-e, s ha igen, milyen fogódzót a képző egy-egy ige eredetének nyomozásakor? A kérdéskör sokkal bonyolultabb és szövevényesebb annál, semhogy egy mondatral válaszolni lehetne rá. A képző ugyanis bizonyos esetekben önmagában is mutatja és bizonyítja is, hogy az alapszó milyen eredetű. Más esetekben csak utal az eredetre, de nem bizonyítja. Legtöbbször azonban semmit sem mond alapszava eredetéről. A képzők etimológiai tanúvallomásának fölhasználása természetesen nem újkeletű a magyar szófejtő kutatásokban. Annak ismeretében például, hogy honfoglalás előtti jövevényigéink képző nélkül, a honfoglalás utániak képzővel honosodtak meg, cáfolt kétségtelennek látszó szláv eredeztetést már BUDENZ (MUSz. 618), „hódított vissza” magyar szavakat MIKLOSICHTÓL HALÁSZ IGNÁC (Nyr. X, 196, 198 stb.), cáfolt török és német eredeztetéseket az EtSz. (1: 124 *arat* a., 2: 248 *fik* a.), a SzófSz., a TESz. stb. Cél-szerűnek látszik azonban, hogy sorra vegyük és összefoglaljuk a TESz. első kötete alapján az igeképzőknek az etimológiát segítő tanúvallomását, annál is inkább, mert ez még nem történt meg, s bizonyára hasznosítható eredményekkel jár.

3. A j ö v e v é n y i g é k.

A) GOMBOCZ óta közhelynek számít, hogy honfoglalás előtti jövevényigéink képző nélkül,¹ a honfoglalás utániak pedig képzővel honosodtak meg (GOMBOCZ: Nyr. XXX, 105-9, BTLw. 193, KCsA. I, 262; BÁRCZI: MNy. XLIV, 81-94). BÁRCZI kutatásai lényeges részletkérdéseket is tisztáztak, mégpedig a következőket: Azoknak a honfoglalás utáni igéknek egy részében, amelyekben ma nincsen képző, volt egykor *-l*, de különböző helyzetekben kiesett, s ez analogikusan továbbterjedt; azok a mássalhangzós végű jövevényigék, amelyeknek végződése valamilyen produktív magyar igeképzőnek felelt meg, nem kaptak külön igeképzőt, mert végződésüket a nyelvrézék képzőnek fogta fel (BÁRCZI: i. h.). BÁRCZI vizsgálata tehát megerősítette GOMBOCZ tanításának lényegét (a *fék* és a *mér*, amelyeket BÁRCZI a képző nélküli átvétel biztos példájaként tárgyal, a TESz. szerint nem kétségtelen példák), amely ekként foglalható össze: nincs egyetlenegy olyan honfoglalás utáni jövevényigénk sem, amely — képző és különféle analógiás hatások közrejátszása nélkül — a pusztá idegen igető átvétele volna. E tény az etimológiai gyakorlatban azt jelenti, hogy ha egy honfoglalás utáni tőige idegen eredetét kívánjuk valószínűsíteni, valahogy meg kell magyaráznunk a képző hiányát. Éppúgy, ahogy magyarázattal tartozunk a honfoglalás előtti, török eredetűnek vélhető származékigék képzőjéről is. A jövevényigék meghonosítása az *-l* (*-ál*, *-él*, *-ol*, *-el*, N. *-ul*, *-ül*), illetőleg az *-íroz* (*-éroz*) képzővel történik, vö. pl. *abál*, *affektál*, *bliccel*, *csinál*, *dinsztel*, *kóstol*, N. *pucul*, *trinkül*, illetőleg *blamíroz*, *gaszulíroz*, N. *komandéroz* stb. Az *-l* képző bármilyen idegen nyelvből hozzánk került és kerülő igéhez, az *-íroz* csak német és csak *-ieren* végű német jövevényigékhez járul. Ez azt jelenti, hogy jövevényigéink messze túlnyomó része *-l* képzős. Jól mutatja ezt a TESz.: az első kötetben címszóként szereplő 93 jövevényige között mindössze 9 olyan jövevényige van, amely csak *-íroz* képzős. Sok *-íroz* végű jövevényigénknek létrejött *-ál* képzőeseres párja, ami ismét egyértelműen bizonyítja az *-l* nagyfokú produktivitását. Abban az eset-

¹ Vö. TESz.: „ötörök eredetű igéink... mindig képző nélkül, pusztá tóalakban honosodtak meg” (*arat* a.); vö. még BÁRCZI, Szók.² 78.

ben, ha a magyarban csak ez az egy *-l* képző volna, s mind az *-l*, mind az *-íroz* csak jövevényigékhez járulna, könnyű volna megállapítanunk, melyek a jövevényigék. Minthogy azonban van *-l* gyakorító képzőnk is, méghozzá ugyanazon előhangzókkkal (*-ál: ugrál, -ol: locsol, N. -ul: locsul*), az *-l* képző ön magában sem mit sem mond a szó eredetéről. Az *-íroz*, amely idegen eredete, sajátos hangalakja folytán különleges stílusértékű képzőnk, - néhány kivételt (N. *sandíroz, mulatíroz* stb.) nem tekintve - csak jövevényigékhez járul. S mivel magyar igéhez járulása esetén világosan elkülöníthető a magyar tő és a képző (*mulat + íroz, sand + ít: sand + íroz, doromb + ol: doromb + éroz; l. TESz.*), azokat az *-íroz* végű igéket, amelyek nem bonthatók (valamilyen: akár aktív, akár passzív) igei tőre és képzőre (*brillíroz, frizíroz, maszíroz, tupíroz* stb.), általában joggal tekinthetjük német eredetűeknek. — De mint minden egyes szó eredetvizsgálatakor, itt is mindig nagy körültekintéssel kell eljárni. A *balangéroz* 'sétálgat, mászkál, lődörög' (Rábaköz) a mondottak szerint német eredetűnek látszik: *-éroz* végű, s nem bontható tőre és képzőre. A szóvég tehát egyértelműen német eredetre mutat, ám hasztalan keressük a német megfelelőt; **balangieren* ugyanis tudomásunk szerint nincs. Onomatopoeitikus eredetre nem gondolhatunk, mert a kérdéses nyelvjárásban belső keletkezésű igék nem végződnek *-éroz*-ra. A *balangéroz* föltehető eredetminősítése ekként festene tehát: „valószínűleg német eredetű, megfelelőjét azonban nem tudjuk kimutatni”. A szó eredetét a nyelvjárás ismeretében fejthetjük meg. A *balangéroz* ugyanis minden valószínűség szerint a német eredetű nyelvjárás *jalangéroz* (a szó első adata 1823: TudGyűjt. X, 65) és a hasonló jelentésű *ballag* kontaminációjával jött létre; indukáló igepárra vö. nyelvjárás *dül: dülöngéröz* '(részeg ember) dülöngélve jár'. Ez a példa is jól érzékelteti, milyen fontos lenne az etimológia szempontjából nyelvjárásaink szókincsének és képzőinek alaposabb ismerete. — Számos *-íroz* végű igénknek a latinból származó, *-ál* végű igék mintájára létrejött *-ál* képzőjű változata is, mint *blamíroz: blamál, fixíroz: fixál, flangíroz: flangál, gaszulíroz: gaszulál, spekulíroz: spekulál, szekíroz: szekál* stb. Ezek az *-íroz: -ál* képzőcsere és igepárok minden kétséget kizáróan jövevények. A *mulatíroz*-féle, magyar ige-tőből alkotott *-íroz* képzőjű származékok között ugyanis nincs egyetlenegy *-ál* képzőjű származék sem. — A szóban forgó igepárok majdnem 100%-a német eredetű, s ezt jól bizonyítja az alakpárképződés iránya is: *-íroz* >: *-ál*. Néhány esetben azonban a latin eredetű, *-ál* végű ige az eredetibb, s e mellé társul újabb átvételként a német eredetű, *-íroz* végű ige, mint *adjusztál: adjusztíroz*. Ez utóbbi esetben kettős átvétel történt tehát, nem pedig analogikus alakpárképződés, ámbar az analógia hatását nem zárhatjuk ki teljesen.

B) A fentebb mondottak kiegészítésre szorulnak. Van ugyanis néhány jövevényigénk, amely nem *-l*, illetőleg *-íroz* képzővel honosodott meg. Bár ezek száma meglehetősen kevés, az etimológia szempontjából azonban nagy jelentőségűek: számbavételük fényt deríthet arra, milyen okok következtében kaphat egy jövevényige a törvényszerű eljárás mód ellenében más képzőket is.

A TESz. első kötetében 93 biztosan idegen eredetű ige szerepel címszóként. A továbbiakban kizárólag ezekkel foglalkozom. Az a véleményem ugyanis, valószínű vagy éppen vitatott eredetű szavakból az egész nyelvi rendszerre könnyelműség, sőt felelőtlenység lenne következtetéseket levonni. A 93 jövevényige közül 7 nem *-l*, illetőleg *-íroz* képzős. 3-uk: a *bocsát* [és a *bocsát*? P.D.], *csökik* (*csökken*), *gyűr* ótörök eredetűek. Képző nélkül, tőalakban való

átvételük tehát szabályos, nem szorul magyarázatra. 4 ige: a *bifláz*, *összszant*, *frocliz* és a *galvánóz* képzéstani szempontból azonban kéri a többi jövevényige közül. A *bosszant*: *bosszankodik* származékpár úgy jött létre, hogy az átvett, de nyelvünkben már kiveszett ótörök igetőhöz a hasonló képzős ige-párok analógiás hatására valamikor később a *-t*: *-kodik* képző járult (TESZ.; vö. még NÉMETH: Melich-Eml. 298). Könnyen magyarázható a *galvánóz*. A *galvanizál*, hazai latin *galvanismus* stb. alapján kikövetkeztetett névszói *galvan-* tőhöz járult a denominális *-z* igeképző (TESZ.), vö. *galvánelem*. Mindössze 2 jövevény-igénk maradt magyarázatlanul: a *bifláz* és a *frocliz*. A *bifláz* *-z*-jének rendellenességét kitűnően megokolja a TESZ. A szó a német *büffeln*, bajor-osztrák *Biffn* 'magol' átvétele. Mivel van adatunk *-l* képzőjű változatra is (*büfflál*), joggal tesszük föl, a szót — szabályosan — *-l* képzővel vittük át, s a *-z* képző fonetikai okokból, elhasonulásos jellegű jelenséggel került az *-l* helyére. Ezt elősegíthette az *-l* ~ *-z* képzőcserés igék analógiás hatása is, mint például *babrál* : *babráz*, *cirókál* : *cirókáz*, *csalinkál* : *csalinkáz*, *csupál* : *csupáz*, *gurigál* : *gurigáz* stb., de különösen a *bóklál* : *bókláz*, *bugyolál* : *bugyoláz*-féléké. A *frocliz* német eredetében nem kételkedünk, a szöveget azonban nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. A TESZ. szerint denominális származéknak látszik, mint a *fásli* : *fásliz*. A *frocli* főnév azonban — mivel a németből nem tudunk **frotzel* főnevet kimutatni — a *frocliz*-ből való elvonásnak látszik, így tehát csak igei átvételre gondolhatunk. Fölvethetőnek vélek más magyarázati lehetőséget is: a *frocli* főnév nem a *frocliz*, hanem a korábbi, szabályos képzésű *froclíroz*-ból jött létre elvonással, s ennek továbbképzése a *frocliz*. Az egyébként szokatlan elvonást jelentéstani szempontból támogathatja, hogy a *froclíroz* : *frocli* : *frocliz* tréfás-játszi jelentésűek. Ezen szavak körében ugyanis meglehetősen gyakori a (nem mindig szabályos) elvonás.

Nyelvjárásaink szókincsében több olyan jövevényige is van, amelyek képzéstani szempontból erősen kirínak a szabályosan meghonosodott igék tömegéből. Jövevényigéinkről szóló kitűnő tanulmányában — az etimológia oldaláról — BÁRCZI vetette föl e kivételek kérdését: „szószármaztatások helyessége függhet attól, vajjon idegen igető válhatik-e magyar igetővé gyakorító képzővel” (MNy. XLIV, 81). A rendelkezésünkre álló anyag alapján igennel kell válaszolnunk. Egyúttal azonban magyarázattal is tartozunk. — 2 biztosan idegen eredetű igénk v i s s z a h a t ó k é p z ő s : a szlovák eredetű *trepálkodik* és a bajor-osztrák eredetű *pántolódik*. (A N. *ukorkodik*, *ungorkodik* szláv származtatása BÁRCZI, SzófSz. szerint „teljesen valószínűtlen”; KNEZSA nem is említi a szót a SzlJsz.-ban.) A *trepálkodik* ~ *trepolkodik* 'felvergődik valahová' (Gömör) a szlovák *trepát sa* 'vergődik, hanykolódik' átvétele (KNEZSA, SzlJsz. 533). KNEZSA (uo.) szerint „A magyar szó magyar reflexiv-képzős alakulás” (vö. még: VALLÓ: Nyr. XXXIII, 570; Kiss: MNy. LVII, 479). A *pántolódik* 'rixor; hadern, zanken' (NySz.) a bajor-osztrák *bántln*, *untereinander bándln* 'gegen einander aufhetzen' átvétele (BÁRCZI: MNy. XLIV, 85). BÁRCZI (uo.) szerint „A magyar visszaható igéhez *pántol* alapigét következtethetünk ki”. KNEZSA és BÁRCZI is azon a véleményen van, hogy a kérdéses szavak magyar származékok. Ez azt jelenti, mindkettőjük számol egy alapigével, amely a származékkalkotás alapjául szolgált. Véleményüket megerősíti, hogy eddigi tudomásunk szerint a *-kodik* és az *-ódik* csak önállóan is előforduló (vagy esetleg passzív tövet fölmutató) szavakhoz járul. Jó okkal tehetjük tehát föl, hogy a *trepálkodik* és a *pántolódik* egykor önállóan élt igék, a **trepál* (de vö. KNEZSA, SzlJsz. 533 *trepál* a.) és a **pántol* tovább-

képzései. Az alapszó kihalása korántsem példátlan jelenség. A származékalkotás alapjául szolgáló, csillaggal jelölt fenti igék szabályosan, *-l* képzővel honosodtak meg. — Magyarázatra szorul még néhány szláv eredetű, a magyar — szlovák nyelvhatar menti nyelvjárásokban följegyzett ige, amelyekben nem az *-l*, hanem a *-g* képzőt találjuk. Ezek az igék a következők: *bruncsog* 'morog, dörmög' (KISS: MNy. LVII, 478), *hrāpog* 'hortyog' (KISS: uo.), *mraucsoy* 'nyávog' (KNEIÉZA, SzlJsz. 346), *smatrog* 'lassan, ide-oda jár' (KNEIÉZA i. m. 478), *somrog* 'botorkál, csetlik-botlik, cammog' (KNEIÉZA i. m. 479), *szrepopog* 'szortyog, szipákol' (KNEIÉZA i. m. 512), *sztrikog* 'fecskendez' (KNEIÉZA: uo.). Ezek az igék az átadó nyelvben, a szlovákban általában onomatopoeitikus eredetűek (KISS: i. h. 479), a magyar fül számára azonban kivétel nélkül azok. Helyesen állapította meg KNEIÉZA és nyomában KISS LAJOS, hogy *-g* képzővel való meghonosításuk oka hangutánzó-hangfestő voltak. A *-g* képző ugyanis nemcsak a legproduktívabb, de egyben a legkarakterisztikusabb onomatopoeitikus igék képzésére szolgáló képzőnk: e képző csak onomatopoeitikus tövekhez járul. A fentebb mondottakat bizonyítja, hogy a *sztrikog* 'fecskendez' igét is, jóllehet szlovák megfelelője nem onomatopoeitikus szó, mégis *-g* képzővel vettük át. (KNEIÉZA éles szeme itt is észrevette a rendellenességet. Ezt írja ugyanis: „Feltűnő a magyar szó *-og* képzője, mert ez egyébként csak hangutánzó eredetűekben található”: SzlJsz. 512.) Képzéstani szempontból azt mondhatnók, a magyar anyanyelvűek számára ezen igék jövevényszó voltánál erősebb volt hangutánzó-hangfestő jellegük; ezért vették föl a belső keletkezésű igék jellemző *-g* képzőjét, s nem az *-l*-t. Az etimológus számára a szóvégtől függetlenül ezeknek az igéknek a hangalakja (mássalhangzó-torlódás, vegyes hangrendűség), szóföldrajza stb. egyértelműen idegen eredetről vall. Abban az esetben azonban, ha régebbi átvételről van szó, s a kérdéses ige több nyelvjárásban, esetleg a köznyelvben is elterjedt, s az idők folyamán hangalakját tekintve is hozzáidomult az eredeti magyar igékhez, idegen eredetének fölismerése nagyon nehéz. Nyelvjárási *dáborog* igénk például mindazon követelményeknek megfelel, amelyeket belső keletkezésű igével szemben hagyományosan támasztani szoktunk. Jelentése ('gajdol, lárház'), hangalakja (*dübörög, dádereg*), képzőszerű végződése, továbbá számos alakváltozata, melyeknek végződése is ugyanúgy különböző gyakorító képzőknek felelnek meg (*dávorikol, dáverog, dávorikál, dávorikul*) az eredetminősítésbe „kétségtelen” jelzőt sugallnak. Pedig a *dáborog* családja — a szótörténet egyértelműen bizonyítja — szerb-horvát eredetű. A TESz. szerint a fenti igék származhatnak a szerb-horvát *dávori* indulatszóból, amely Zrínyinél fordul elő először, de: „A magyar igék forrásaként . . . a szb.-hv. *davòriti* igére is gondolhatunk” (*dávoria* a.). Bárhogy is történt (egyébként a két lehetőség nem zárja ki egymást), a fenti példa belső keletkezésű szavaink vizsgálatában fokozott óvatosságra int. Azon szavak esetében is, amelyek első pillanatra kétségtelen bizonyossággal onomatopoeitikus eredetűeknek mutatkoznak, a szótörténet és a szóföldrajz tanúvallomásának minden részletre kiterjedő figyelembe vétele nélkül eredetükről nem nyilatkozhatunk.

4. A belső keletkezésű igék.

Belső keletkezésű igéink kronológiai vizsgálata a jövevényigékével azonos eredményre vezet. A TESz. első kötetében tárgyalt régi, bizonyíthatóan honfoglalás előtti onomatopoeitikus igék egy kivételével tőigék, a honfoglalás utániak ezzel szemben — kettő kivételével — minden esetben valamilyen képzőt mutatnak föl. A TESz. első kötetében különböző minősítéssel (hang-

utánzó, hangfestő, hangutánzó-hangfestő, valószínűleg hangutánzó-hangfestő, talán hangutánzó-hangfestő, vitatott eredetű) 203 belső keletkezésű ige található. A 203-ból a TESz. szerint biztosan onomatopoetikus eredetű (hangutánzó, hangfestő vagy hangutánzó-hangfestő) 153. A továbbiakban — következtéseink megbízhatósága érdekében — a nem biztosan onomatopoetikus eredetű igéket kirekesztem a vizsgálatból, és csak a biztosan belső szóteremtéssel létrejött igékre leszek tekintettel. A 153 onomatopoetikus eredetű ige közül 8 tőige, a többi kivétel nélkül képzős alakulat. A 8 tőige közül 6: a *csap*, *csókol*, *figyik*, *forr*, *fosik* és a *fúj* finnugor vagy ugor eredetű. Az egyetlen képzős, finnugor eredetű igénk a *fakad* : *fakaszt*. Képzőit minden bizonnyal később, analógiás hatásra kapta. Mindössze két honfoglalás utáni onomatopoetikus eredetű igénk van, amelyek képző nélküli tőszavak: a *csesz* (? 1201., 1799.) és a *csúszik* (1508.). Éppen elszigetelt voltak miatt gondolhatunk azonban arra, hogy e két ige keletkezése is a nyelvelméletlen korba nyúlik vissza. Az adathatóság ideje ugyanis onomatopoetikus szavak esetében s különösen a középkorban (vö.: BENKŐ: MNyTört. 75; SZATHMÁRI, Egységesülő ir. nyelvünk 46) bizonyosan nem esik egybe a keletkezés idejével. Elképzelhető az is, hogy idővel esetleg rokon nyelvi megfelelők kerülnek elő, ámbár azt megállapítani, hogy onomatopoetikus szavak közös eredetre mennek-e vissza, vagy külön nyelvi fejlemények, nagyon nehéz, ha nem lehetetlen.

A nyelvbe lépő belső keletkezésű ige — miként a jövevényigék is — olyan alakulat, amelynek végződése egyértelműen valamilyen képzőnek felel meg, a szó maga alaktanilag azonban elemezhetetlen, mert töve nem lévén nem bontható alapszóra és képzőre (*csámcsog*, *studíroz*). Mivel a képző nem élő alapszóhoz járult, csupán egyetlen funkcióját teljesítheti: szófajiságot, és pedig igei szófajiságot ad a szónak. Ezért nevezzük ezeket a képzőket igésítő képzőknek, a velük alkotott igéket pedig igésítő képzős alakulatoknak (részletesebben l. NytudÉrt. 69. sz. 29). Az a tény, hogy onomatopoetikus igénk már régóta képzővel lépnek be a nyelvbe, fogódzót jelenthet számunkra ezeknek az igéknek az eredetvizsgálatakor. Ha ugyanis pontosan tudjuk, hogy milyen képzők járulnak a nyelvbe lépő, belső szóteremtéssel létrejött igékhez, birtokában vagyunk ezen igék egyik legfontosabb, legjellemzőbb morfológiai sajátosságának. E morfológiai fogódzó használhatóságát jelentősen növeli a jövevényigék és az onomatopoetikus igékhez járuló képzők erős kontrasztja. Míg ugyanis a jövevényigékhez törvényszerűen (de — mint láttuk — nem kivétel nélkül) csak az *-l* és az *-íroz* járul, a belső keletkezésű igék számos deverbális igeképzőt fölvehetnek. Legelső és legfontosabb teendőnk tehát az, hogy számba vegyük, milyen képzők járulnak az onomatopoetikus igékhez.

A TESz. első kötetének 153 onomatopoetikus minősítésű címszó-igéje közül a fentebb említett 8 tőigén kívül 63 ige a TESz. szótörténeti anyaga alapján igésítő képzős,¹ ezek tehát egy végződésűek, mint például a *ballag*, *battyog* stb. 82 ige párhuzamos képzésű, mint például a *biceg* : *biccent*, *fakad* : *fakaszt*. Az etimológia szempontjából természetesen mind az igésítő kép-

¹ A morfológiai elemezhetőség szerint három származéktípust különböztetnek meg: 1. s z á r m a z é k, ha a kérdéses ige önállóan élő szó és képző kapcsolata (*olvasgat* = *olvas* + *gat*, *tanítgatás* = *tanítgat* + *ás*); 2. p á r h u z a m o s s z á r m a z é k, amikor önállóan élő tő nincs, de a képzőszembenállás alapján passzív tő következtethető ki (*fordul* = *for* + *dul*, mert *for-dít*: *for-gat*); 3. i g é s í t ő k é p z ő j ű a l a k u l a t, ha az ige egy végződésű s végződése világosan képző, de semmilyen tő nem választható le róla (*cammog* = *camm|og*) (l. NytudÉrt. 69. sz. 5–6).

zós, mind a párhuzamos képzésű onomatopoetikus igék képzőinek a számbavétele fontos. Mert jóllehet a belső keletkezésű igék nem kis hányada sokáig megmarad igésítő képzős alakulatként (ezt bizonyítja a TESz. I. kötete igésítő képzős igéinek nagy száma), később azonban számos képzőváltozatú alakot ölthet, amelyek a további származékalkotásnak jó kiindulópontjai. S az etimológus többnyire nem egy végződésű igealakokkal, hanem sok esetben szócsaláddá terebélyesedett, szerteágazó szóhalmazzal kényszerül dolgozni.

A TESz. I. kötetében található 63 igésítő képzős ige megalkotásában a következő 16 képző vett részt: *-ad*, *-doz*, *-g*, *-gál*, *-gat*, *-gol*, *-ít*, *-kodik*, *-kol*, *-l*, *-ng*, *-odik*, *-rog*, *-tál*, *-ul*, *-z*. A 16 képző közül kettő, a *-g* és az *-l* az igésítő képzős szavak kétharmadában, 65%-ában szerepel: 28 ige ugyanis *-g*, 13 pedig *-l* igésítő képzős. A többi 14 képzőre átlagban 2 „származék” sem jut.

Hasonló eredményre jutunk a párhuzamos származékú onomatopoetikus igék képzőinek vizsgálatakor is. A kérdéses 82 ige különféle származékainak a megalkotásában 34 képző vett részt (kivétel nélkül mind a 16 igésítő képzős igeiken szereplő képző köztük van!): *-ad*, *-ász*, *-at*, *-csál*, *-d*, *-dít*, *-doz*, *-dul*, *-éroz*, *-g*, *-gál*, *-gat*, *-gol*, *-ít*, *-kál*, *-kodik*, *-kol*, *-kózik*, *-l*, *-lat*, *-lózik*, *-n*, *-ng*, *-nt*, *-odik*, *-ódik*, *-rál*, *-rász*, *-rog*, *-szt*, *-tál*, *-tat*, *-ul*, *-z*. Közülük a leggyakoribb a *-g* és az *-l*: a *-g* 38, az *-l* 20 párhuzamos származék alkotóeleme. A gyakorító képzők közül a *-gat*-nak 12, a *-kol*-nak 7, a *-rog*-nak 6 származéka van. A mozzanatos képzők közül az *-n* 16, az *-nt* 9, a műveltetők közül az *-ít* 13, az *-szt* 3, a visszahatók közül az *-odik* 7, az *-ad* és az *-ul* 3–3 igében szerepel. A többi képzőnek csak néhány származéka van.

Anélkül, hogy a statisztikai adatokat túlbecsülnök,¹ megállapíthatjuk, onomatopoetikus igéink legjellemzőbb, leggyakoribb képzője a gyakorító *-g* és *-l*. Ez a megállapítás – a TESz. I. kötete ezt bizonyítja – érvényes a nyelvtörténetre és a mai nyelvre egyaránt.

5. Az onomatopoetikus és a jövevényigék között a hozzájuk járuló képzőkön kívül képzéstani szempontból további lényeges különbség, mondhatni: ellentét van. Nevezetesen az, hogy a jövevényigék körében a képzőcserés párok, a párhuzamos származékok létrejötté összehasonlíthatatlanul kisebb mértékű, mint a belső keletkezésű igék közt, amelyeknek ez egyik jellemző sajátosságuk. A jövevényigék között csak a német eredetű, *-íroz*-ra végződő igéknek keletkezett viszonylagos következetességgel (a TESz. I. kötetében a lehetséges esetek felében) párhuzamos származéka. Az említett különbséget még élesebbé teszi az a tény, hogy míg a jövevényigék párhuzamos származékainak megalkotásában csak két képző: az *-íroz* és az *-ál* vesz részt, az onomatopoetikus igék körében számos gyakorító, sőt néhány mozzanatos, visszaható és műveltető képző is szerephez jut. Lássuk kissé részletesebben. A TESz. I. kötetében a 93 jövevényige közül 78 igésítő képzős, és csak 12-nek van párhuzamos származéka. Közülük a *bosszant* : *bosszankodik* ötörök eredetű és a nyelvből már kiveszett igei fő szabályos továbbképzése; a *bifláz* képzőcseréjét fonetikai okok magyarázzák (l. fentebb); 9 ige *-íroz* : *-ál* képzőcserés párhuzamos származék. Csupán egyetlen honfoglalás utáni jövevényigénk van

¹ A számokat és a százalékos eredményeket, nyelvről lévén szó, természetesen nem szabad fetisizálnunk; vö. „Qui numerare incipit, errare incipit”. A számokkal és statisztikai adatokkal a jelenségek közti arányt azonban sokkal pontosabban megfoghatjuk és szemléletesebben leírhatjuk. Ilyen értelemben értendő a jelen közlemény számadatai is.

nyítja ezt, hogy a TESz. I. kötetében az onomatopoeitikus igék 40%-a egy végződésű, jóllehet a TESz. adatai nem egy nyelvváltozathoz tartoznak; köznyelvi és nyelvjárási szavak szerepelnek együtt, olyan szavak tehát, amelyek egyszerre, egy nyelvváltozatban esetleg nem is fordulnak elő. Ha csak egy nyelvváltozat, például egy helyi nyelvjárási onomatopoeitikus igéit vizsgáljuk, az igevégzések száma tovább redukálódik. Erre a megállapításra jutottam a rábaközi Mihályi igeképzőinek vizsgálatakor is. Bár a nyelvjárási igeképzőnek korrelációs rendszere igen gazdag, az onomatopoeitikus igék korántsem olyan sok végződésűek, mint egy összmagyar etimológiai vagy tájszótár sugallja. A *babrál* TESz.-beli 30 alakváltozata és különböző képzős módosulata közül például a fenti nyelvjárásban csak 2 ismeretes (és 1, ami a TESz.-ben nincs). A *nyávog*, *nyervog*, *nyarvog*, *nyirmog*, *nyirvol*, *nyirvákol*, *nyáfog*, *nyafcsog*, *vernyog*, *virnyákol* stb. (MTsz.) népes szócsaládjából csak a *nyávog* járja. A *kotkodácsol* : *kotkodál* : *kotkodákol* közül csak az első ismeretes. A sort folytathatnám. — BALOGH LAJOS és KIRÁLY LAJOS készülő somogyi regionális atlaszokról írt beszámolójukban foglalkoznak a somogyi nyelvjárások állathangokat kifejező igéivel (MNy. LXI, 497—8). Közlésük szerint Somogyban a legtöbb végződésű fenti típusú igék három képzőt mutatnak fel, de a cikkből kitetszően ezek száma nem sok. Pedig e szavak egy része tulajdonképpen szinonima, amelyek között az átlagosnál nagyobb tere van különböző képzőjű származékok és változatok létrejöttének. A kérdés természetesen további vizsgálatot kíván. Az eddigiek alapján úgy látom, hogy az onomatopoeitikus igék egy nyelvjáráson belül nem szeszélyes összevisszaságúak, sem ha alakváltozataikat, sem ha végződésüket tekintjük. Nagyon megszívlelendők BÁRCZI (Szók.² 24) szavai az etimológia szempontjából is: „A számos alakváltozat [tudniillik összmagyar vonatkozásban] érthető, hiszen a kifejező szavak megközelítően hasonló formában a nyelvterület különféle részein spontán, egymástól függetlenül keletkeznek azonos szemlélet alapján, tehát voltaképpen nem is alakváltozatok, hanem megannyi külön szó” (a kiemelés tőlem: K. J.).

6. Befejezésül néhány megjegyzést kívánok tenni. A dolgozat az onomatopoeitikus és jövevényigéknek csupán egyetlen kérdésével, képzésükkel foglalkozik. A fenti kritériumok önmagukban természetesen nem lehetnek kétségtelen bizonyítékai egy-egy ige idegen származásának vagy onomatopoeitikus eredetének. (Gondoljunk csak a rendhagyó képzésű jövevényigékre vagy az elhomályosult képzésekre. Az egyetlen kivételt az *-íroz* : *-ál* képzőcserés igék jelentik.) Hogy miért a TESz.-t választottam vizsgálatom forrásául, nem kell megokolnom. A vizsgálatot más forrásanyagra csak igen kis részben terjesztettem ki (KNEZSA, SzlJsz.), mert úgy láttam célszerűnek, hogy homogén, megbízható anyaggal dolgozzam. Máskülönben a vizsgálat eredményeként levont következtetések megbízhatósága is erősen csökkent volna. Arra törekedtem, hogy a számba vett anyag alapján a törvényszerűt, az általánost ragadjam meg. Tisztában vagyok azonban azzal, hogy az itt fölmerült sok-sok kérdésre csak a különböző szórétegek mikrovizsgálata adhat végleges választ. Jövevényszavainkkal kapcsolatban is van még teendőnk, ámbar az eddigi kutatások a képzésükkel kapcsolatos kérdéseket nagyrészt tisztázták. A nyelvjárási szókinccset is földolgozó, tüzetes jövevényszó-monográfiáktól elsősorban a kivételek, az általánostól eltérő esetek fölszínre hozatalát és magyarázatát várjuk. Addig az etimológia módszertanának a jövevényigék képzésére vonatkozó fejezetét nem írhat-

juk meg, mert „kétségtelen, hogy minden átadó nyelv külön problémákat vet föl és külön megoldást kíván” (BÁRCZI: MNy. XLIV, 81; vö. még ASBÓTH: Nyr. XXX, 221-4). Onomatopoeitikus eredetű igéink etimológiai vizsgálatában a legnagyobb segítséget a tájszótárak, regionális atlaszok és a nyelvjárási képzőleírások jelentenék. KISS JENŐ

Az Ormánság XVI. századi keresztnevei

1. A múlt esztendőkből az ország különböző pontjain végzett kutatásaim összehasonlítása azt mutatta, hogy az Ormánságban ismernek és használnak legkevesebbet a keresztnevek közül. (Keresztneveink és becézőneveink újabbkori vizsgálata. I–II. Kandidátusi értekezés. Kézirat.) A keresztnévi eredetű családnevek viszont arra utalnak, hogy valamikor érzékenyebb lehetett az itteni lakosság is a névdivat hatásaira, nem volt ennyire egyhangú a névanyag. A másik érdekes sajátság a régi becézőnevek megőrzésében tapasztaltam. A mai napig használnak olyan becézőneveket, amelyek más vidékeken már előbb kihaltak (*Ander, Bander, Benő, Ferkő, Erdzsu* stb.). Mindez arra ösztökélt, hogy az Ormánság régebbi névanyagát is nézzem meg, keressem a hasonlóságot és az eltérést a mai névhasználatnak és más vidékek korabeli névanyagának számbavételével.

Jó forrásnak látszottak a XVIII. század elejének és közepének népességösszeírásai, amelyek mikrofilmen hozzáférhetők az Országos Levéltárban. Ezek átnézése azt mutatta, hogy egyrészt nem adnak elég távlatot saját, XVIII. század végi kutatásaimhoz, másrészt a XVIII. század elejéről nincsenek különböző vidékekről való feldolgozások, amelyekkel egybe lehetne vetni az Ormánság névkincsét. Mindkét szempontból legmegfelelőbbnek a XVI. század mutatkozott. Ebből az időszakból több, részben lokalizált, részben az egész országra kiterjedt gyűjtés feldolgozása áll rendelkezésünkre.

Az utóbbihoz tartozik KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND könyve: „Sze-mélyneveink 1500-tól 1800-ig” (NyttudÉrt. 28. sz.) és ennek első részleteként megjelent munkája (MNy. L, 379–87). Jól lokalizálható SZABÓ ISTVÁN „Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből” című könyvének névanyaga (MNyTK. 86. sz.) és KÁLMÁN BÉLÁNAK ebből a könyvből készült feldolgozása: „XVI. századi jobbágyneveinkhez” című tanulmánya (MNyj. VII, 23–43). Ugyanő összefoglaló munkájában (A nevek világa. Bp., 1967.) a különböző összeírások anyagát már egybeveti, a hasonlóságokat és különbségeket is bemutatja. BÁRCZI GÉZA – FEKETE LAJOSNAK „Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung” című (Bp., 1955. 2 köt.) munkája nyomán – ugyancsak XVI. századi névanyagot dolgozott fel példamutató módszerekkel Buda, Vác, Esztergom, Szolnok és Szeged vidékéről (MNy. LII, 144–57). Jó összehasonlítási alap még BÜKY BÉLA „Keresztnev-adási szokások Budán 1470–1541 között” című cikke (NyttudÉrt. 70. sz. 138–45).

Az Ormánságról (s az egész Dél-Dunántúlról) kiváló forrásanyag áll rendelkezésünkre ebből a korból KÁLDY-NAGY GYULA „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” című munkája eredményeként (MNyTK. 103. sz.). Ez a könyv igen pontos átírásban közli az említett vidék 1554. és 1571. évi összeírásainak teljes névanyagát falvanként. Külön megjelöli a többféle-

képpen olvasható és a közzétevő által betoldott betűket. A fenti két összeírást egybevetette az 1549. és az 1575. évi feljegyzésekkel, s ha eltérést tapasztalt a korban közelebb álló nevek lejegyzése között, ezt feltünteti. Mindezek alapján KÁLDY-NAGY GYULA munkája alkalmas a névanyag mélyreható strukturális és morfológiai vizsgálatára, megalapozott vélemény kialakítására.

2. Az Ormánság területének meghatározása sok gondot adott. A korabeli összeírásokat vizsgálva a névhasználat alapján nem lehetett a határokat meghúzni. Pusztán nyelvészeti, névadási kritériumok alapján ma sem lehet: ezt mutatja az utóbbi kétszáz év neveinek feldolgozása. A történeti, néprajzi és nyelvészeti kutatások összessége arra utal, hogy elfogadhatjuk IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS „Ormánság” című könyvében felvázolt határokat, amely szerint 42 község alkotja a mai Ormánság területét (Bp., 1960. 3 - 5).

Az összeírások szerint azonban ennél sokkal több falu volt ezen a területen. KÁLDY-NAGY GYULA könyvéhez térképet mellékel, melyen feltüntette az elpusztult helységeket is. Egyrészt a defterek alapján, másrészt történeti-földrajzi munkák, főleg FOLLAJTÁR ERNŐ „Baranya vármegye eltűnt helységei” című munkája (A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei I, 293 - 320) alapján meglehetősen pontossággal lokalizálta ezeket a falvakat. Tehát további 50 településre kellett kiterjeszteni a vizsgálatot, vagyis a következő 92 helység összeírásait néztem át. (A név előtti szám a közzététel szerinti sorszám. Mivel szükség esetén erre és a defter évszámára hivatkozom, ennek sorrendjében adom a községeket. Ahol eltérés található, ott zárójelben a helység mai nevét olvashatjuk.)

102. Mecske (Magyarmecske), 105. Molnosokor (Mónosokor), 116. Bata-mindszent (Bogádmindszent), 606. Geréc, 614. Terehid (Terehegy), 617. Márokfalva ~ Márfaluja (Márfa), 619. Malomszék, 621. Ipacsfalva (Ipacsfa), 622. Zsény, 623. Baranyaviszló (Diósviszló), 624. Csepel (Drávacsepel), 625. Kováchid (Kováchida), 626. Szerdahel (Drávaszerdahely), 627. Tésönfalva (Tésenfalva), 628. Szapárca (Szaporca), 629. Letene, 630. Kémös (Kémes), 631. Sáróstó, 632. Újnép, 633. Rádfalu (Rádfalva), 634. Kengyel, 635. Kórós, 636. Aderjás (Adorjás), 637. Püski (Drávapüski), 638. Lak, 639. Lanka, 640. Gözsén és Velence, 641. Csehi (Drávacsehi), 642. Palkonya (Drávapalkonya), 643. Szabócsa (Drávaszabolcs), 644. Páli, 645. Farkastelek, 659. Selén (Sellye), 660. Igricó, 661. Kisosztró, 662. Büdösfalu, 663. Nagyosztró (Csányosztró), 664. Kiscsány (Csányosztró), 665. Zsen ~ Szen ~ Sen, 666. Szapárca, 667. Vajszló, 668. Nagycsány, 669. Csörtelek, 670. Dobravince, 671. Hidvég (Baranyahidvég), 672. Sámód, 673. Haraszti, 674. Lúzsok, 675. Kápolna, 676. Kemse, 677. Baski, 679. Hirics, 680. Tótvejti (Vejti), 681. Újfalu, 682. Csősz, 683. Piske (Piskó), 684. Gaj, 685. Gredistyé, 686. Gyulafalva, 687. Zenfalva, 688. András, 689. Zaláta, 690. Szelesán, 691. Cún, 692. Sziget, 693. Porostelek, 699. Gorán, 700. Modróc, 703. Mokorfalva, 704. Markóca (Markóc), 705. Petnevertike ~ Nagyvertike (Sósvertike), 707. Celna, 707. Iváni (Drávaiványi), 708. Böröznye, 709. Jákóvejti, 710. Körtöjnye, 711. Cseberfalva, 715. Páprát (Páprád), 716. Fazokasdancs, 717. Kákics, 718. Ökördi, 719. Tóti, 720. Fok (Drávafok), 721. Homok, 722. Bogdás (Bogdása), 723. Géréce, 724. Marócsa, 725. Alsókörcsönye, 726. Félfalu, 728. Fenék, 765. Okorák (Okorág).

Az összeírások számszerű adatokat is adnak a névsorok végén. Ezek alapján az Ormánság fenti 92 községében 1554-ben 1079, 1571-ben 1297 adózót írtak össze. A pontosabb számolás eredménye némileg eltér ezektől a mennyiségektől. A 673/1554. összeírásban 9 név szerepel, de a végén 21

adózt tart nyilván számszerűen a defter. (Erre az eltérésre a közzétévő !-jellel fel is hívta a figyelmet.) Az összeírottak valóságos száma 1554-ben 1064, 1571-ben 1281. A nevek száma azonban ezeknél is kevesebb valamivel. Néhány keresztnév olvashatatlanak bizonyult (1571-ben 18), másoknál nem szerepelt keresztnév, hanem a családnév és foglalkozás adta a kételemű nevet. Ezek: 665/1554. *Nagy Szabó*, 715/1571. *Szitás Nyír*, 726/1571. *Szarka varga*. Elképzelhető, hogy már háromelemű név ragadványnevét és családnévét jegyezték fel, de mivel valamennyi mesterségre utal, inkább az előző feltételezést tartom valószínűbbnek. Mindezek után az összes előforduló keresztnév 1554-ben 1063, 1571-ben 1261. Ezek a számok lesznek a következőkben az összehasonlító százalékarányok kiszámításának alapjai. Többször előfordult, hogy a keresztnév mellett a családnévet helyettesítette a foglalkozás (bíró, diák, kovács). Ezekről részletesen a családnévek feldolgozásakor szólok.

3. A keresztnévek vizsgálatakor első pillanatra szembetűnő sajáttság, hogy csak férfineveket jegyeztek fel. Egyetlen vitás adat van: 677/1554. *Orbán 'Élős* vagy *Ilus*. Tekintettel arra, hogy az *Éliás* név meglehetősen gyakori volt, inkább annak a változatát sejttem ebben.

Néhány kivételt nem számítva mindig a családnév áll elől. Fordított sorrendűek az alábbiak: 671/1554. *Ferenc Füstös*, 474/1571. *Petre Csákán*, 718/1571. *Gál Kis*, 728/1571. *András Sánta*. Valószínűleg ilyen a 626/1571. *Márton Pap* név is, mert másutt nem szerepel pap foglalkozású, valamint a 701/1571. *Miklós Piros* is. Ugyanitt és ugyanekkor szerepel *Piros Lőrinc*, 1554-ben pedig *Poros Tamás*. (Mind az *i*, mind az *o* bizonytalan olvasatúnak jelzett betű.) A 667/1554. *Bertalan Kalmár* vitatható, mert 1571-ben *Bertalan Kálmán* alakban fordul elő.

A fordított sorrendű nevek számát gyarapítaná néhány keresztnévi eredetű családnév hátulra kerülése, esetleg a foglalkozást jelentő második elem. Mivel azonban a biztosra vehetően fordított sorrendű nevek száma nagyon kevés, ezt a lehetőséget figyelmen kívül hagyhatjuk, s két keresztnév esetében vehetjük az elsőt családnévnek, a másodikat keresztnévnek.

4. Mindkét esztendőben készült összeírást feldolgoztam, s ahol eltérést találok, erre utalok, de a más vidékek névanyagával való összehasonlítások csak az 1554. évi deftert veszem alapul. Ebben 55 különböző név szerepelt, egy névre tehát 19,3 elnevezés jutott. Ugyanezen a vidéken a XVIII. század végén 30, a XIX. század végén 21, s a XX. század közepén (napjainkban) is csak 38 férfinevet használtak. A XVI. században csupán 7 név (12,7%) fordult elő egyszeri felhasználással, míg a XVIII. század végén a 30 névből 11 (36,7%) ilyen akadt! Az összes névanyagból 1% alatt részesedő nevek száma 1554-ben 26 (47,3%), a XVIII. század végén pedig 16 (53,3%). A XX. század közepére az egyszer használt név ismét 11 volt, de már csak 29%-a az ismert neveknek, s ez még mindig rosszabb, mint a XVI. századi arány. Az 1%-on aluli megterhelésű név most 16 (42,2%), s ez is alig jobb arány a XVI. században.

Az első helyen álló név 1554-ben csak 8,2%-át foglalta le az összes elnevezettnek, a XVIII. század végén 17,8%-át, a XIX. század végén 27,7%-át, jelenleg pedig 12,2%-át. A névsorrend első öt helyén álló név a XVI. században az összes elnevezettnek 33,1%-át jelölte. A XVIII. század végén 54,6%-át, a XIX. század közepén 73,6%-át, most pedig 48,9%-át foglalja le. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a XVI. század közepén gazdagabb volt az

Ormánság névanyaga, jobb volt a nevek megterhelés szerinti eloszlása, mint az utóbbi kétszáz esztendőben bármikor. (A XVIII–XX. századi adatokat „Keresztnéveink és becézőneveink újabbkori vizsgálata” című kéziratot munkámból vettem.)

Más vidékek XVI. századi adataival összehasonlítva már nem tapasztalunk ilyen nagy különbségeket. A Duna–Tisza közének déli részén az első név 7,1%-kal, az első öt név pedig 28,3%-kal részesedett az elnevezettek teljes számából (KÁLMÁN BÉLA: MNyj. VII, 25). KARÁCSONYNÁL, aki a földrajzi szempontokat figyelmen kívül hagyta, az első névre 10,0%, az első ötre pedig 32,8% elnevezés jutott (NytudÉrt. 28. sz.). A XVI. században tehát az Ormánság népe az országosan elterjedt szokás szerint használta a neveket, nem terhelt meg túlságosan egy-egy gyakoribb nevet. Ez később kétségtelenül a szülőkről való névöröklés elterjedésének és az egykerendszernek lett a következménye.

5. A nevek egyenkénti vizsgálata, a névgyakorisági sorrend igen jellemző adatokat tartalmaz a vizsgált korszakra és területre. Az Ormánság 1554. évi férfinéveinek gyakorisági sorrendje a következő.

1. János	87	8,2%	30–32. Barabás	10	0,9%
2. András	70	6,6%	László	10	
3. Péter	69	6,5%	Simon	10	
4. György	66	6,1%	33. Fábán	7	0,7%
5. István	60	5,6%	34–37. Gáspár	5	0,5%
6. Mihály	59	5,5%	József	5	
7. Pál	50	4,7%	Kelemen	5	
8. Balázs	44	4,1%	Vince	5	
9. Máté	40	3,8%	38. Orbán	4	0,4%
10. Gergely	37	3,5%	39–42. Keresztúr	3	0,3%
11. Tamás	36	3,4%	Márkus	3	
12. Mátyás	31	2,9%	Sebestyén	3	
13–14. Ferenc	30	2,8%	Zsigmond	3	
Miklós	30		43–48. Ágoston	2	0,2%
15. Imre	29	2,7%	Boldizsár	2	
16. Benedek	28	2,6%	Egyed	2	
17. Bálint	25	2,4%	Gellért	2	
18. Dénes	22	2,1%	Kálmán	2	
19. Albert	19	1,8%	Osvát	2	
20. Márton	18	1,7%	49–55. Ádám	1	0,1%
21–22. Ambrus	17	1,6%	Bereck	1	
Bertalan	17		Bernát	1	
23. Lőrinc	16	1,5%	Damján	1	
24. Gál	14	1,3%	Dávid	1	
25. Demeter	13	1,2%	Elek	1	
26–29. Antal	11	1,0%	Fülöp	1	
Éliás	11				
Jakab	11				
Lukács	11				

Lényeges eltérés nem volt az 1571. évi összeírás névsorrendjében. Némileg nőtt a Péter (8,2%), csökkent a Mátyás (1,6%) és Dénes (1,0%) megterhe-

lése. Hiányzott a *Gellért*, *Ádám*, *Bereck*, *Bernát*, *Dávid*, *Elek* és *Fülöp*, megjelent a *Farkas*, *Gábor*, *Gadán* 3–3, a *Domokos*, *Vitális* 2–2 és az *Adrián*, *Baltazár*, *Csaba*, *Dániel*, *Gibárd*, *Iván*, *Mózes*, *Onoga*, *Zakariás* 1–1 előfordulással.

Az a korbeli, más vidéki névsorrendekben is mindig a *János* állt az első helyen majdnem azonos megterheléssel, de a többi név esetében már nagyobb eltéréseket találunk. Az *András* a Duna–Tisza közének déli részén csak a 10. helyet foglalta el 3,5%-kal (MNYj. VII, 25), az ország közepén sem került az első hét név közé (MNY. LII, 146), országos átlagban KARÁCSONY szerint a 8. 3,9%-kal (NytudÉrt. 28. sz. 10). A *Péter* név az ország déli részén sokkal népszerűbb volt (6–8%), mint másutt (3–5%). A többi névnél a kicsiny százalékkülönbségek miatt nehéz a használati különbségeket kimutatni, még ha a névsorrendekben nagy is volt közöttük az eltérés.

Érdeemes egy pillantást vetnünk az Ormánság férfineveinek későbbi, XVIII–XX. századi divatjára. Azt tapasztaljuk, hogy a XVIII. század végén is gyakoribb volt itt a *Péter* (6,6%), mint például Nógrádban (0,4%) vagy Sopron környékén (1,2%). Ennek a névnek a népszerűsége a XX. század elején is tartott itt (4,2%), mikor az országos összesítés szerint csak 19. volt 0,9%-kal. Ugyanígy megmaradt kedvelt névnek a *Máté* és a *Pál*. Más, a XVI. században még gyakori nevek viszont a XVIII. századra háttérbe szorultak (*Gergely*, *György*, *Imre*, *Márton*, *Mátyás* stb.), vagy teljesen kihaltak (*Ambrus*, *Balázs*, *Bálint*, *Benedek*, *Bertalan*, *Tamás* stb.), s új nevek lettek jellemzőek a vidékre (*Dániel*, *Dávid*, *Sámuel*, *Timóteus* stb.). Tehát a hagyományokhoz való ragaszkodás mellett hatottak a névdivat áramlatai, de valamivel lassabban, később, mint más vidékeken.

6. A nevek morfológiai vizsgálatakor mindkét összeírást figyelembe vettem. Természetesen – az összeírások bizonytalanul olvasható betűi következtében – csak nagy óvatossággal állítható, hogy így vagy úgy ejtették a nevet. A név alakjának fejlődését ismerve és a különböző források adatait összevetve mégis megállapíthatunk néhány törvényszerűséget. Először a teljes nevek alakváltozatait mutatom be.

Az *Albert* egy 1554. évi kivétel leszámításával mindig *Alberd*. Ugyanezt tapasztalta FEKETE LAJOS is, s „Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása” című munkájában (28) megjegyezte: „*Albert*-et írtam, noha a törökben mindig *Alberd*-et találtam.” Az *András* az 1554. évi összeírásban csak egyszer *Andriás*, míg 1571-ben 58 *Andriás* áll szemben 12 *András* alakkal. A *Bálint*, mint ma is a népnyelvben legtöbb helyen, *Báлинд*. A *Borbás*-t BÁRCZI nyomán a *Barabás* változatának tekintem (MNY. LII, 153). Gyakori előfordulása következtében semmi esetre sem lehet a *Borbála* -s képzős változata. A *Benedictus*-ból létrejött *Benedik* elfogadható ejtése a névnek a XVI. században, bár ezt FEKETE LAJOS nem tartja valószínűnek (i. m. 26). A *Bercik* nevet BÁRCZI a *Bertalan* becézőjének tartja (i. h.), de mivel egy bíró foglalkozású neveként jelentkezett (624/1554.), s meglehetősen kevés a becézett névforma, a bírók, diákok nevei között nincs egy sem, én a *Briccius* > *Bereck* névfejlődés egyik közbülső alakját keresem benne.

A *Damján* 1554-ben mindig *Demján*, 1571-ben pedig *Tamján* formában található. A *Demeter* mindig *Dimitre*, a *Dénes* 1554-ben 19-szer *Dienös*, egyszer *Dienes* és kétszer *Dies*, 1571-ben pedig csak kétszer *Dienös*, 11-szer *Gyenes*. A *Dies* alakot nem tartom becézőnévnek, hanem a *Gyenes*-sel együtt ejtés-változatnak vélem.

Az *Egyed* más török defterben is *Együd*, a *Fülöp* pedig *Filip* volt. — A *Gellért* írása mindkét esetben *Gelérd*. A *Gergely* 1554-ben egyszer *Gorgor*, ami elírás lehet, háromszor *Gergöl*, máskor mindig *Gergel*.

Nagyobb figyelmet érdemel a *Keresztúr* név. Eddig *Krisztus* középkori nevét (vö. KÁLMÁN BÉLA, *Nevek világa*. 1967. 176) még — tudomásom szerint — keresztnévként nem lelték fel. A *Keresztes* névalak előfordult a SZABÓ ISTVÁN által közzétett névsorokban, s KÁLMÁN BÉLA többször utalt rá (MNyj. VII, 25–6; *Nevek világa* 16, 80, 174), de ő a *Crucis* latin név magyar megfelelőjének tartotta. A korabeli naptárak feltüntetnek ugyan *Crucis Inventio* 'a kereszt megtalálása' (május 3.) és *Crucis Exaltatio* 'a kereszt felmagasztalása' (szeptember 14.) elnevezésű ünnepeket (KNAUZ, Kortan 160–1), de a névtárakban nincs *Crucis* keresztnévre való utalás. KARÁCSONY (i. m. 38) XVII. századi adatai között a *Keresztély* név alatt szerepel a *Keresztes* forma. Az ormánsági falvakban is mindig *Keresztös* volt a XVI. századi feljegyzése (bemutatásukra a képzett neveknél térek ki), de Aranyos faluban, amely Drávafok és Sósvertike környékén feketett, 1554-ben egy *Molnár Keresztúr* nevű adózó élt. Danófcsa városban (Izsép szomszédságában lehetett) ugyanakkor *Mónár Krisztor* (az *o* bizonytalan olvasatú, felcserélhető *u*-val is), Bálvánoson pedig egy *Hencse Kriszton* szerepel az összeírásban. Mindezek alapján a *Keresztúr* formát ebben a korban használt keresztnévnek lehet tekinteni.

A *Máté* név minden esetben *Máti*, s ebben nem képzőt, hanem ejtés-változatot vélek, noha fel lehetne fogni a *Matiás* rövidülésének is, mely csak ritkán fordul elő *Mátyás* formában (1554-ben 10, 1571-ben csak 1). Az egyetlen *Mózes* valószínűleg az a korbéli ejtés szerint *Mózses*.

Az *Osvát* mindig *Ozsvárd*, a *Sebestyén* egyszer *Sebestyán*. A *Tamás* majdnem mindig *Tomás*, 1571-ben egyszer *Tamás*, egyszer pedig *Tomán*, de ez utóbbit írástévesztésnek tartom. A *Vitális* egyszer *Vitáris*, egyszer pedig *Vitáros*. A *Zsigmond* ejtése *Zsidmon* lehetett ezen a vidéken, mert mindig így jegyezték fel itt.

Néhány nevet a bizonytalan olvasat következtében egyáltalán nem, vagy csak nagyon óvatosan lehet magyarázni. Ésszerűnek látszott ezeket teljesen különválasztani, egyúttal felhívni a figyelmet arra, hogy újabb adatok felbukkanása az alábbi feltételezéseket megerősítheti vagy megcáfolhatja. Egyik ilyen név a 116/1571. *Leten Csaba*. El kell hinni a *Csaba* keresztnévi használatát, bár ellentmond az egész névanyagnak. A *Leten* családnévben, noha mindkét magánhangzója a közétevév betoldása, valamint *t* és *n* betűje is felcserélhető, nem tudok keresztnevet felfedezni, hogy esetleg fordított névsorrenddel magyarázhatnók a jelenséget. Igen érdekes a *Domokos* néhány feljegyzése is: 619/1571. *Tót Dám Ákos*, 644/1571. *Tám Ákos*. Különösen az utóbbiban lehetne keresni az *Ákos* keresztnevet, s a *Csaba* előfordulása ezt megerősítené. Ezen kívül KARÁCSONY is talált a XVI. században *Ákos* nevet (i. m. 7). A *Damján*-nak *Tamján* írása és a 619/1571. adat első betűn kívüli megegyezése (három elemű név egy sem fordulván elő), arra késztet, hogy *Domokos*-nak tekintsem a 644/1571. adatot is.

A *Gadán* három előfordulására külön ki kell térni. Kétségtelenül keresztnév mindegyik: 625/1571. *Szabó Gadán*, 677/1571. *Denki Gadán*, 715/1571. *Kuti Gadán*. Ezekon kívül több nem ormánsági falu névanyagában is szerepelt keresztnévként. Oldon 1571-ben háromszor: *Bencse Gadán*, *Boldizs Gadán*, *Vas Gadán*; Kövesden ugyanakkor: *Gál Gadán*; Baski faluban: *Denki Gadán*

stb. A germán *Godhard* franciás *Godart* alakjának átvételét feltételezhetjük (vö. SCHAAR, *Woorden boek van voornamen*. Utrecht—Antwerpen, 1968. 108), a *Gotthard* ugyanis KARÁCSONY adattárában elég sok XVI. századi előfordulással szerepel (i. m. 26). — A *Gibárd* egyetlen egyszer fordult elő (720/1571.), s ez a német *Gebhard* korabeli ejtése lehetett (a *geb-* 'adni' eredeti gót ejtése *gib-* volt SCHAAR szerint: i. m. 99). — A *József* mindig *Józsa* alakban került feljegyzésre ezekben az összeírásokban, s BÁRCZI szerint (i. m. 151) valamennyi török defter csak ezt a névformát használta, holott KARÁCSONY már számtalan XVI. századi *József* névalakot talált (i. m. 36). Mindezek alapján nem lehet eldönteni azt, hogy valóban ejtett, használt változat volt-e a *Józsa*, vagy a török írásgyakorlatból eredt a defterekben való kizárólagos előfordulása.

Teljesen megfejthetetlen a 632/1571. *Kis Onoga* keresztnév, mivel a *g* kivételével minden betűje bizonytalan olvasatú. Ehhez hasonló a 716/1571. *Csarád Záhán*, noha olvasata a *z* kivételével biztos. Elképzelhető lenne a *Zakariás*-ból kétszótagú zárt rövidüléssel létrejött *Zakar* ~ *Zákár* változat, de ezt éppen a név végén álló *n* teszi kétségesé.

Mivel a többi név írásában ejtésváltozatra utaló különbséget nem találni, megállapíthatjuk, hogy keresztneveink zöme a XVI. század közepére elnyerte mai alakját. A felsorolt névváltozatok egy része helyi, nyelvjárási ejtésből adódhat (*Gadán*, *Onoga*, *Zsidmon* stb.), más része pedig a név alakjának fejlődését mutatja a vizsgált korban (*Filip*, *Sebestyán*, *Tomás* stb.).

7. Az összeírásokban meglehetősen kevés a világosan becézőnév. Néhány keresztnév azonban sokszor rövidült vagy képzett formában került lejegyzésre, s ezek alapján bizonyos törvényszerűségeket le lehet vonnunk.

Gyakori volt a XVI. században az ormánsági becézőnevek között a két szótagú zárt rövidülés. A *Boldizsár Bódizs* alakban háromszor fordult elő: 624/1571. *Nagy Bódizs* (1554-ben még *Nagy Boldizsár*), 644/1571. *Hácsa Bódizs*, 673/1571. *Fodor Bódizs*. Esetleg a *Zakariás Zakar* ~ *Zákár* rövidült alakja szerepel az imént idézett 716/1571. *Csarád Záhán* nevében.

Az *-a* képzős nevek közé sorolom a *Bertalan Berta* változatát, ugyanis családnévben ekkor már találni *Bertók*, *Bartók*, *Bartis* stb. alakokat, s ezek feltételezik az egy szótagú zárt rövidülést. A *Berta* forma többször (24) szerepelt, mint a teljes név (16). Hasonló meggondolásból lehet *-a* képzős a 725/1571. *Magyar Báta* keresztneve a *Baltazár*-ból származtatva. A 691/1571. *Tót Gyura* már viszont vitathatatlan. A nagyszámú *Józsa* idesorolása meggondolandó, hiszen mint fentebb megjegyeztem, hódoltsági területen a *József* név csak ebben az alakban került feljegyzésre.

Az *-e* képzősök közé tartozik a 709/1554. *Bence Györgye*, hacsak nem fordított névsorrenddel állunk szemben. A *Demeter* mindig *Dimitre*, a *Péter* pedig egy kivétellel (722/1554. *Sülő Peter*) mindig *Petre*, s ha ezekben is képzőnek tekintjük a végződést, 196 előfordulásukkal kétségtelenül a legmegterheltebb képzőnk az *-e*.

Elemi *-i* képzős név nem fordult elő a névanyagban.

Az *-ó* képző van minden bizonnyal a 640/1571. *Kakas Markó* nevében. Elképzelhető lenne ugyan a *Márton -kó* képzős változatának is (*Mar-* tőhöz járulva, mint például a *Marci*), de a *Márkus* : *Márk* alapnévből való származtatás valószínűbb.

Eléggye gyakori a *c* típusú képző. A *Bence* kétszer fordult elő: 679/1571. *Szabó Bence* és 717/1571. *Jobágy Bence*. A 662/1571. *Szács Lacó* — történeti

szempontból — elemi -ó képzőjű, de ebben a korszakban a teljes név már *László* formában jelentkezett, tehát az a korbeli becézőnév-rendszerbe is egy nyílt szótagra rövidült *La-* tőhöz járuló -*có* képzővel ellátott becézőnévként illeszthető be. A 717/1571. *Sebestyán Luca* lehetne női keresztnév is, ha előfordult volna más nő is az összeírásokban. Gondolhatunk fordított sorrendű névre is, de — véleményem szerint — a *Lukács* becézőnevét kell inkább keresnünk benne, mivel a családnevek tanúsága szerint is élt a *c* típusú képző ezen a vidéken.

Valószínűleg -*cs* típusú képzők vannak a 626/1571. *Dancsi kovács* és 614/1571. *Pál Jancsó*, -*k* típusú pedig a 687/1571. *Tancsit Gyurkó* névben.

Az -*s* típusú képzővel ellátott nevek mindegyike vitatható. A már fentebb idézett 677/1554. *Orbán Élős* vagy *Ilus* névben az *Éliás* -*s* képzős változatát vélem. A *Keresztúr* mindig *Keresztös* formában került feljegyzésre az Ormánságban. 635/1554. *Jobágy Keresztös*, 684/1554. és 1571. *Zsoldos Keresztös*, 686/1554. *Szabó Keresztös*, 710/1554. *Bors Keresztös*, 641/1571. *Pál Keresztös*, 682/1571. *Gergel Keresztös*, 700/1571. *Balok Keresztös*, 722/1571. *Nagy Keresztös*. De ugyanígy találjuk sok környező faluban is. Felsőszentmárton 1554: *Pavlics Keresztös*; Siklósnagyfalu 1554: *Mustár Keresztös*; Majs 1571: *Csesző Keresztös*; stb. A 670/1571. *Jancsa Monos* név 1575-ben *Milos* alakban jelenik meg, s ennek alapján az előzőt elírásnak vélem. A 679/1571. *Vékon Oros* keresztnévben az *Orbán* -*s* képzős becézőnevét keresem. Családnevekben meglehetősen gyakori volt ebben az alakban itt, és helynevekben, az ország különböző pontjain is előfordult (Békés, Bihar, Szabolcs stb. megyékben). A szláv *Uros* keresztnév csupán az Ormánságban ismert máig a délszlávok körében, de a magyarság nyelvhasználatában is megtartotta eredeti *u* kezdő hangját. XVI. századi szélesebb körű elterjedéséről nem tudósítanak a névtárak, feldolgozások. A helynevek viszont az *Oros* gyakoriságára utalnak, s az *Orbán* név valóban eléggé ismert volt ekkor.

A becézőnevek vizsgálata a két szótagú névrövidülések, az elemi -*a*, -*e* képzők gyakoriságára utal. Megvoltak, s eléggé sokszor használták a -*c*, -*cs*, -*k* és -*s* típusú képzőket, noha az utóbbi adatai vitathatóak.

8. Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az Ormánság XVI. századi neveinek vizsgálata nem volt hiábavaló. A feldolgozás támogathatja a korra vonatkozó ilyen irányú tanulmányok megállapításait a névdivatra vonatkozóan. Bemutatja az utóbbi kétszáz év névhasználatától való eltérést ugyanazon a vidéken. Néhány olyan név előfordulására ad példát, amelyet eddig nem tartottunk számon (*Borbás*, *Gadán*, *Keresztúr* stb.). Végül tájékoztatást nyújt a becézőnevek XVI. századi használatára. HAJDÚ MIHÁLY

Olivant

1. Az *Olivant* személynév középkori névanyagunknak ahhoz a kicsiny, de igen érdekes rétegéhez tartozik, melynek elterjedésében, sőt divatjában irodalmi hatással is számolnunk lehet. Ilyen eredetű neveinkre PAIS DEZSŐ „Francia hatás Magyarországon hétszáz évvel ezelőtt” című közleménye (Napkelet I, 187—9) mutatott rá. Itt olvashatjuk a következőket: „Az udvar francia vendégei és a hazánkban megtelepedett előkelő francia családok meg-

ismertetik nálunk a francia lovageposzokat, pl. a Roland-éneket, Lancelot történetét. A lovagköltészet szereplőinek a nevei is divatba jönnek így felső körökben. Ezért van XIII—XIV. századi embereink között annyi *Roland*, *Oliver*, *Olivant* (mi tulajdonképen Roland kürtjének a neve), *Lancelot*." Az utóbbi névvel s a vele összefüggő irodalmi hagyománnyal utólag „A lovagköltészetből jött nevek a középkori magyarságnál” címmel jelzett cikke (MNY. XXVIII, 323—4) foglalkozik. — BÁRCZI GÉZA (Szók.² 133) az európai eredetű nevek ismertetése során ezt írja: „A XIII. századtól kezdve ezekhez egy igen érdekes és művelődéstörténeti szempontból figyelmet érdemlő kisebb névcsoport társul: az e korban Európa-szerre divatos francia lovagregények hőseinek és hősnőinek neve. Ez arra mutat, hogy e lovagregények az előkelő osztályban nálunk is ismertek és kedveltek voltak.” E nevek között szerepel *Rolandus* és *Oliverius* is.

Az *Alivant* (~ *Olivant*) személynévvvel BERRÁR JOLÁNNAK „Női neveink 1400-ig” című értekezésében (MNY. XLVII, 196, 210, 213) találkozunk, a francia eredetű nevek csoportjában. PAIS „Ola” című dolgozata (MNY. LX, 283) Zala megyei személy- és helynevekkel kapcsolatban utal arra, hogy az *Olivant* olyan francia személynévre megy vissza, „amely a lovagkorban nagyon kedvelt Roland-énekekben a hős elefántcsont kürtjének a neve, és megfelelője a mi *elefánt* szavunknak”.

Dolgozatomban két kérdésre próbálok választ keresni: egyrészt arra, hogy mikor, hol, kik viselték Magyarországon az *Olivant* személynévet, s ennek milyen helynévi nyomai vannak. Ehhez igyekeztem nagyobb oklevélkiadványainknak (ÁŰO., CD., HazOkm., MonStrig., PRT., AnjOkm., ZsigmOkl.) e névre vonatkozó adatait összegyűjteni, a névmutatókra, de — a hiányos névmutatójú források esetében — többször saját gyűjtéseimre is támaszkodva. Ez az anyag — annak ellenére, hogy nem teljes — valamit talán bemutat az *Olivant* név életéből. Másik feladatom az, hogy számba vegyem az eredet lehetőségeit: idegenből jöhetett-e hozzánk ez a név; miképpen függhet össze az *olifant* közszóval, s — végül — mi az irodalmi hagyomány szerepe abban, hogy nálunk ez a név megjelent. Emellett azonban felmerül egy újabb kérdés: nincs-e valamilyen kapcsolat az *Olivant* és a vele egy korban jelentkező *Elefánt* nevek között?

2. Az *Olivant* névre vonatkozó adatok a következők (összeállításukban elsődleges szempont az időrend; ettől csak olyankor volt célszerű eltérni, amikor egy-egy késői adat meglehetősen valószínűséggel valamelyik korábbival függ össze).

1264/1310 k.: „inter comitem Petrum filium Jachk. *Oliuant* et Thomam filios Ezen, Borch Rolandum et . . .” (HazOkm. VI, 126) (vö. PAIS: MNY. LX, 283). A föntiek egy zalai főispán oklevelében szerepelnek; korábban közös birtokuk („in terra Kwtus”) neve talán a Zalaegerszegtől északnyugatra fekvő Nagy- és Kiskutas helységneveinkkel azonosítható (vö. CSÁNKI III, 75). *Oliuant* apjának neve előfordul egy 1236/1239-i oklevélben: „Ezen filio Yackv de Ollar” (HazOkm. VI, 31). PAIS (i. h.) mutatott rá arra, hogy a mai Alibánfa helység (mely Kemendollár szomszédságában, Zalaegerszegtől északkeletre fekszik) éppen a fenti *Oliuant* után kapta nevét. A XV. században találkozunk először e helységnévvvel: 1414: „Ollar al. nom. *Oliuanthfalua*”; 1438: „Ollar alio vocabulo *Olywanthfalua*” (CSÁNKI III, 87; vö. PAIS: i. h.); 1414: „Poss. *Olywanthfalua*; 1464, 1479: *Alybanthfalua* (vö.: CSÁNKI III, 27; PAIS: i. h.).

Egy másik, szintén Zala megyei helynév is őrizte valamikor talán ugyanennek a személynek az emlékét: 1411: „Predium Zyl al. nom. *Oliuanfelde*”; 1438: „Pred. Zeel al. nom. *Olywanthfewlde*” (CSÁNKI III, 125; vö. PAIS: i. h.). CSÁNKI a Hagyáros melletti Zél puszttával azonosítja; ez utóbbi ma Zala-szentgyörgyhöz tartozik (vö. Hnt. 1967.). Zalaegerszegtől északnyugatra lehetett tehát „*Oliuanfelde*”. Végül egy harmadik, az előbbieknél kevésbé meghatározható helynévben is nyomára bukkanunk, feltehetően Zala megyében: 1396: „in villa *Alybanhaza*” (ZsigmOkl. I, 482). A Buzád-Hahót nemzetséghez tartozó (vö. CSÁNKI III, 129) alsólendvai Bánfi család birtokai között szerepel. Mivel több adatunk nincs rá, nem lehet megállapítani, hogy van-e valamilyen kapcsolata a fönti személlyel, illetőleg helyekkel. De abból ítélve, hogy e családnak elsősorban Alsólendva környékén voltak birtokai (vö.: CSÁNKI III, 129; KARÁCSONYI, MNemz. II, 132), talán az sincs kizárva, hogy erre felé kereshetjük az illető helyet.

A XIII. század második felében több *Oliuant* nevű személyről tudunk: 1275: „ipsum Hemonem, et Thomam fratrem eius, et Thomam filium Olthus, Benedictum et *Olibant*, filios Varro, fratres suos de eadem villa Némethi” (CD. V/2, 253). Az oklevél szerint IV. László a fenti királyi vadászokat a királyi nemes serviensek sorába emeli. Valószínűleg a Veszprém megyei Németi pusztára gondolhatunk (vö. Hnt. 1967. Hárskút alatt). CSÁNKI (III, 243) szerint ugyanis ez „Szent-Gál szomszédja volt, a melylyel együtt kir. vadászok lakták”. — 1272–1290: „Ladizlaus et Stephanus filii *Olivanth* de Bola” (HazOkm. VIII, 270). *Oliuant* a IV. Lászlótól származó oklevél szerint ekkor már nem él. Eszerint talán még a század közepe előtt születhetett. Származási helyüket nagyon nehéz meghatározni; talán a Heves megyei Bolya praedium jöhet leginkább szóba (vö. CSÁNKI I, 59). — 1293/1341: „Andream filium Apsa de Seregeles pro se et pro *Olywanth* filio suo” (HazOkm. VIII, 337). Az apa tehát a Fejér megyei Seregélyesről (vö. CSÁNKI III, 344) származik. Az oklevélben birtokukat („eum silva Belyegh”) eladják. A fönti oklevél felmutatása később eldöntötte „Bykach” vagy „Farkberen” birtok tulajdonjogát. Így ezen a környéken, a Somogy megyei Kis-Berény vidékén (vö. CSÁNKI II, 592) lehettek birtokosok. — 1297/1299: „coram magistro Clemente, Johanne siculo, item Demetrio, Johanne et Gregorio filiis Michaelis, item coram fratribus Wyd et *Oliuanto*” (HazOkm. VIII, 390). „*Oliuant*” tanú Jobosteluke birtok eladásánál. Az erdélyi Alsó-Fehér megye egy középkori helynevééről van szó; ICZKOVITS (Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1939. 17, 57) az északi Maros – Küküllő-köz falvai között tartja számon. — 1300 k.: „Emerycum Thomam filium Teneh Michaellem. Iwanka mercatorem. Demetrium fratrem Lukach et *Olyuant* de eadem” (HazOkm. VII, 320). Létaiakról van szó, akik egy bihari „Curialis Comes” előtt egyezsége léptek. Eszerint a Bihar megyei Nagy-Létáról van szó (vö. CSÁNKI I, 615).

A XIV. század elején, Nagykanizsa vidékén egy domina viseli e nevet. 1308: „Jacobus filius Agabiti de Bylle et domina *Aliwanth* filia marcus muti, relicta scilicet Stephani filij ipsius Agabiti nunc consors Lorandi filij Johannis de Ond” (AnjOkm. I, 164) (vö. BERRÁR: MNy. XLVII, 196, 210, 213). Az oklevélben — *Aliwanth* hozzátartozóival kapcsolatban — szereplő két helynév Bill(y)e (vö. CSÁNKI III, 37), illetőleg And (i. h. 28) Nagykanizsa környékére utal.

Egy XV. századi helynévi adat: 1403: „... Nema-i nemesek ... megszoznak Baach-i István nemessel a Nilka falu területén *Alybanth* nevű

hegyen fekvő szőlőn, amelyet atyáik közösen vásároltak” (ZsigmOkl. II/1, 262). „Nilka” a Győr közelében fekvő mai Nyalka helység (vö. CSÁNKI III, 553), mely hajdan a pannonhalmi apátság népes birtoka volt (vö. PRT. I, 201–6, II, 110–1, III, 229–30).

3. A fönti adatok alapján némileg kirajzolódik előttünk a név magyarországi élete. Úgy látszik, egyik igen fontos jellemzője az, hogy nem tartozhatott a sűrűn használt nevek közé. Ezzel függhet össze ugyanis az a névtani szempontból érdekes és ritka jelenség, hogy ugyanannak a névnek férfi és női viselője volt. BERRÁR (MNY. XLVII, 213–4) magyarázata szerint „az alig ismert divatnévhez a magyar nyelvérzékben még nem kapcsolódott az egyik vagy másik nemhez való tartozás képzele”. Másrészt viszont azt látjuk, hogy ez a viszonylag kevés adat földrajzi megoszlás szempontjából igen nagy változatosságot mutat: szinte egyséjűleg találkozunk a névvel Zala, Veszprém, Fejér megyében, az erdélyi Alsó-Fehér megyében és Biharban. Vajon a névnek az országon belüli terjedését jelenti ez? A kisszámú adat és a nagy távolságok inkább arra vallanak, hogy az egyes vidékek esetleg egymástól függetlenül ismerték meg. — Időben a XIII. század második feléből származnak adataink; több *Oliuant* azonban feltétlenül korábban kaphatta nevét. A XIV. századból — „*Alywanth domina*” kivételével — személynévi adatunk már nincs. — Ha a név viselőinek társadalmi helyzetét, foglalkozását vesszük szemügyre, az esetek többségében azt látjuk, hogy birtokos nemesek voltak. A velük együtt szereplő személyek is gyakran „comes”-ek; kivétel csak a Bihar megyei *Oliuant*, aki többek között „Iwanka mercator” társaságában jelenik meg. — Névtípusok szempontjából is gyakoribb az olyan kételemű név, melynek állandó tagja — az *Oliuant*-okat nem tekintve — szinte kivétel nélkül egyházi eredetű. Ez megfelel a korszak és az illető társadalmi réteg névadási szokásainak (vö. BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás. Bp., 1949. 8–13). — Hangtörténeti szempontból érdekes az alakváltozatok viselkedése: egyrészt az első szótag magánhangzója részt vett a nyíltabbá válásban (vö. BERRÁR: MNY. XLVII, 210), másrészt a *v b*-vel váltakozhatott (1275: *Olibant*): ez a β eltűnéséből adódó ingadozások alapján érthető. Meglepő azonban, hogy *f*-nek nem találjuk nyomát. A szóvégi *t*-nek *cs*-vel (pontosabban *th*-nak *ch*-val) való váltakozása (1414: *Oliuanchfatua*) is nehezen magyarázható.

4. Honnan származik a magyar *Olivant* név? Szinte magától adódik az a feltevés, hogy a „Chanson de Roland” két főhőse, *Roland* és *Olivier* nevével együtt az a korbéli francia névanyagból került hozzánk. Erre azonban különös módon semmi nyom nincs. Egyrészt már önmagában is megdöbbentő, hogy a „Chanson de Roland”-nal kapcsolatos, újabban nagyon eredményes (és széleskörű anyaggyűjtésre támaszkodó) onomasztikai kutatásokban ez a név egyáltalán nem kerül szóba. Ezt talán magyarázhatnók azzal, hogy esetleges *Olivant* nevek — mivel a közszó megvolt és megvan — nem kizárólag irodalmi hatásra születhettek. Ha azonban megpróbálunk a XII–XIII. századi francia névanyagban nyomára bukkanni, meglepődve tapasztaljuk, hogy az *Olifant* név a franciáknál nem fordul elő. Meggyőzően mutatják ezt azok a XIII. század végétől származó összeírások (l. K. MICHAËLSSON, Le livre de la taille de Paris l’an 1296: Acta Univ. Gothoburgensis LXIV [1958.]; 1297: uo. LXVII [1961.]; 1313: uo. LVII [1951.]), melyeknek igen nagy névanyagában — ötezernél több párizsi lakos között

egyetlen *Olivant*-nal sem találkozunk. Csak a XVII. században fordul elő egyszer Beaujoulais-ban (vö. DAUZAT, Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France. Larousse, 1951.). A név értelmezése azonban érdekes: „surnom de joueur de cor ou de marchand d'ivoire”. Eszerint foglalkozással függött össze.

Ha az idegen eredet lehetőségét tovább mérlegeljük, elsősorban német közvetítésre gondolhatunk. Természetesen nem könnyű meghatározni, hogy egy nevet abban a korban ismertek-e. Néhány nagyobb forráskiadványnak (így a Monumenta Germaniae Historica következő sorozatainak: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum, Necrologia Germaniae, Libri Confraternitatum, Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser) XII–XIII. századi névanyagából talán lehet általánosítani: ezekben egyszer sem fordul elő az *Olivant* név. — Itáliára is érvényes az, hogy az egyébként gazdag szakirodalom hallgat e névről: egy-két nagyobb névgyűjtemény (OLOF BRATTÖ, Nuovi studi di antroponimia fiorentina, I nomi meno frequenti del Libro di Montaperti, MCCLX. Göteborg, 1955.; vö., Liber Extimationum MCCLXIX: Acta Univ. Gothoburgensis LXII. [1956.]) negatív tanúsága megerősíti azt a feltevést, hogy a magyar *Olivant* név — mint személynév — nem idegen eredetű.

5. Az *olifant* közszó a franciában ma is él. Vizsgáljuk meg először ennek jelentését: „Cor d'ivoire, taillé dans une défense d'éléphant, dont les chevaliers se servaient autrefois à la guerre et à la chasse” (ROBERT, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. 1969.); „nom du cor que portait Roland, et, en général, espèce de petit cor que portaient les chevaliers” (LITTRÉ, Dictionnaire de la langue française. 1969.); „petit cor d'ivoire des chevaliers et, spécialement, le cor du paladin Roland” (Petit Larousse. 1965.). A szó ezek szerint ma egyetlen jelentésében él: 'elefántcsont kürt'. Nagyon érdekes azonban az a megszorítás, melyet LITTRÉ fogalmaz meg legélesebben: „Roland kürtjének a neve”.

Az ófranciában jóval bonyolultabb volt a helyzet. A latin *elephantus*-ból származó közszónak a következő alakváltozatai voltak: „*Elephas*, elefant. Daraus entlehnt fr. *éléphant* (seit 12. jh.), *olifant* (Chrestien), apr. *olifan*, *orifan*, *aurifan*, afr. *olifan* Schlessinger, mfr. *holiifan* Jehan de Paris” stb. (WALTER von WARTBURG, Französisches Etymologisches Wb.). Az *elefant* alaktól való eltérést e szótár keleti hatással magyarázza. Az ófranciában szokásos *olifant* mellett már a XII. században megjelenik az *éléphant* alak is, ez azonban csak a XVI. században válik majd általánossá (vö. BLOCH - WARTBURG, Dictionnaire étymologique de la langue française. 1960.). Maga az *olifant* szó három jelentésében szerepel: „1. Elefant 2. meton. Elfenbein 3. meton. Horn aus Elfenbein” (TOBLER - LOMMATZSCH, Altfranzösisches Wb.). A szó 2., 'elefántcsont' jelentése már a latinban és a görögben is megvolt (vö. BLOCH - WARTBURG i. m.). DU CANGE középlatin szótára az *Elephantus* szót így értelmezi: „pro Ebone”; az *Elephas* szóhoz pedig a fenti 3. jelentést kapcsolja: „Tuba Eburnea Rolandi, apud Turpinum cap. 24. quae a poetis vulgo *Oliphant* dicitur”. Magában a „Chanson de Roland”-ban is több példát találunk a különböző jelentésekre: „Un faldestoel i out d'un *olifant*” (2.); „Cum painz Rollanz, sunez vostre *olifant*” (3.) (TOBLER - LOMMATZSCH i. m.).

6. Hogyan lehetett az ófrancia *olifant* közszóból magyar személynév? A fenti jelentések alapján elég különleges névadási eset áll előttünk, mely

mindenképpen tárgyi-művelődéstörténeti mozzanatokkal van kapcsolatban. Ezek megvilágítása annál is nehezebb, mert maga a szó több jelentésű. Így attól függően, hogy melyik jelentésében vált névvé, más és más művelődési háttérrel függhet össze, s ezzel együtt a névadás motívuma is nagyon különböző lehet.

E kérdések szoros összefüggése alapján azonban egyes lehetőségeket máris kevésbé valószínűnek ítéltetünk. Így elháríthatjuk azt a feltevést, hogy az *olifant* szó 'elefánt' jelentésében vált volna nálunk névvé, hiszen magát a fogalmat nem a franciáktól vettük át: *elefánt* szavunk latin eredetű, s már korán megjelent a magyarban. Névtani szempontból is problematikus volna ez a magyarázat, e kérdés azonban már az *Elefánt* nevekkel kapcsolatos.

Egészen más jellegű nehézségek jelentkeznek, ha az 'elefántcsont' jelentésből indulunk ki. Tárgyi szempontból számolhatnánk ezzel a lehetőséggel, hiszen élénk és sok irányú francia kapcsolataink révén sok művelődési tárgy (mecs, kilincs, zománc) megjelenése köszönhető francia kereskedőknek (vö.: PAIS: Napkelet I, 187–9; BÁRCZI, FrJsz. 29). Építészetünkben és ötvös-művészetünkben is jelentős az új ízlés hatása. Tárgyi alapja annál inkább megvolna ennek a feltevésnek, mert Franciaországban akkor lendül fel az elefántcsont-feldolgozás: a XIII. század elejétől jellegzetes francia művészetté válik (vö. OTTO PELKA, Elfenbein. Berlin, 1920, 167). – A név ilyen magyarázata azonban még így is több akadályba ütközik. Egyrészt nem tudjuk, hogy valójában volt-e Magyarországgal ilyen kereskedelem: egy-két feljegyzésen kívül ennek a középkorból nincs nyoma (vö. DOMANOVSKY, Magyar Művelődéstörténet I, 589). Másrészt azzal is számolnunk kell, hogy az elefántcsont fogalmát ebben a korban a franciák nemcsak az *olifant* szóval jelölték: megvolt és terjedt az *ivoire* is (vö. TOBLER – LOMMATZSCH i. m.). De a legkomolyabb nehézség abból adódik, hogy az ilyen jellegű nevek bizonyára az illető személy foglalkozásával voltak kapcsolatban (vö. DAUZAT adatát); márpedig a magyarországi „*Olivant*”-ok általában birtokos nemesek voltak, s így a névadás tárgyi mozzanata határozottan hiányzik.

Egészen különleges problémákkal találkozunk, ha az 'elefántcsont kürt' jelentésből indulunk ki. Azt ugyanis nem tehetjük fel, hogy magát a fogalmat a franciáktól vettük volna át, hiszen honfoglaláskori hagyományainkban nagy szerepe van egy, a IX–X. század fordulójáról származó, bizánci eredetű „*olifant*”-nak: Lehel kürtjének (vö. LÁSZLÓ GYULA, Lehel kürtje. 1958. 14–5). Maga a kürt is a pusztai népek méltóságjelvényei között szerepel (i. m. 6). De éppen ezért különös és nehezen érthető volna, ha egyszerűen egy ismert fogalom idegen eredetű neve vált volna tulajdonnévvé. Ebben az esetben ugyanis semmi nem motiválná éppen azt a szót, amely a magyarban nem köznévvé. Ehhez tegyük hozzá azt is, hogy a fenti adatokban szereplő *Olivant* nevű személyeknek – talán a királyi vadász kivételével – semmilyen fellelhető kapcsolatuk nincs a kürt fogalmával. A tárgyi alap hiányával teljesen egybevág a névkörnyezet bizonyossága is: „*Petrus*”, „*Benedictus*”, „*Ladizlaus*”, „*Stephanus*” nevet viselnek a magyar *Olivant*-ok közeli rokonai, s ez meg is felel a XIII–XIV. századi vagyonos osztályok névadási szokásainak (vö. BENKŐ i. m. 8–9). Az volna a meglepő, ha kezdetleges, közsói eredetű nevekkel találkoznánk. Éppen ezért az is feltűnő volna, ha az *Olivant* nevek általában a *kürt* tel volnának kapcsolatban.

Tárgyi és névtani mozzanatok tehát egyaránt arra vallanak, hogy a személynevet a közszó egyik jelentéséből sem magyarázhatjuk megnyugtató

módon. Felvetődik ezután az a lehetőség, hogy az *olifant* szó a magyarban sokkal szűkebb jelentésében vált ismeretessé: nem a dolgok egy osztályát jelölte, hanem egyetlen tárgyat: *Roland kürtjét*. A szó a mai franciában félig-meddig *tulajdonnév*. Talán elképzelhető, hogy a magyarba eleve így került át: mivel magát a közsztót nem használták, talán nem is ismerték, rögtön a *kürt névén* ek fogták fel. Az, hogy ebből a „tulajdonnévfélé”-ből hogyan lett személynév, még így is elég nehéz kérdés. Az azonban elképzelhető, hogy a névadásban közrejátszottak olyan, szintén e korban megjelenő nevek: *Roland*, *Olivér*, melyek az *olifant*-nal szoros kapcsolatban vannak.

7. Ezzel elérkeztünk az egyik legnehezebb kérdéshez: milyen névtani fogódzóink vannak arra nézve, hogy bizonyos vidékeken, bizonyos korban a „Chanson de Roland”-nal kapcsolatos nevek valóban magának a műnek a hatására jelentek meg? Az újabb „Chanson de Roland”-kutatásokban központi helyet kap ez a kérdés. Az bizonyosnak látszik, hogy önmagában sem a *Roland*, sem az *Olivier* név jelentkezése nem lehet döntő: Franciaországban azért, mert ott mindkét név az irodalmi műtől függetlenül, azt megelőzve jelent meg; más országokban szintén nem, mert e nevek — divatossá válva — nemcsak irodalmi úton terjedhettek. Van azonban egy tétel, mely RITA LEJEUNE értekezése (La naissance du couple littéraire „Roland et Olivier”: Mélanges Henri Grégoire 371–96) óta egyre általánosabb érvényűnek látszik: valahányszor *Roland* és *Olivier* nem egymástól függetlenül, hanem testvérpár neveként jelenik meg, a névadást a mű szelleme: a két hős elválaszthatatlansága motiválja. Ezt a feltevést ma már tiznél több névpár igazolja, Franciaország, Itália, Spanyolország különböző vidékein (vö. PAUL AEBISCHER, *Rolandiana et Oliveriana*. Genève, 1967. 154). Ehhez azonban nagyon érdekesen kapcsolódik az *olifant* kérdése: a két főhős különbözősége („Rolland est proz e Oliver est sage”) éppen abban kristályosodik ki, hogy *Roland* — jellemének megfelelően — a józan *Olivier* kéréseire sem hajlandó megfújni az *olifant*ot, mellyel azt jelezni (és jelzi halála előtt), hogy a harcban segítséget kér. A „Chanson de Roland” fő konfliktusában tehát igen fontos szerepe van az *olifant*-nak; valóban elválaszthatatlan a műtől. Ebből kiindulva talán feltehetjük azt, hogy az *olifant*-nak nálunk jelentkező személynévi használata ezzel az irodalmi hagyománnyal függ össze. Ez a lehetőség annál inkább megvan, mert az *Olivant* személynevet sem jövevénynévként, sem idegen eredetű közszből származó magyar névként nem tudtuk megfejteni.

8. Ha a „Chanson de Roland” hatását keressük az *Olivant*-ok hátterében, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a magyarországi *Roland*-okat és *Olivér*-eket sem. Igaz, hogy az ő tanúságuk annyiból kevésbé döntő, hogy mindkettő elég elterjedt, sőt divatos név volt; ott azonban, ahol az *Olivant* név megjelent, ezek is más megvilágítást kapnak.

Zala megyében például, mely a legszínesebb adatokat szolgáltatva a névhez, jelentős hagyománya van a másik kettőnek is. 1256/1513-i oklevélben szerepel „... *Oliuerio* maiore exercitus” (HazOkm. VII, 59), aki esetleg azonos a Csabi nemzetség (vö. KARÁCSONYI, MNemz. III, 167) egy 1263-ban szereplő tagjával „... *Oliuerio* comite” (ÁÚO. VIII, 74). Nevét egyik fia (vö. HazOkm. VI, 328) és egy kései utóda is örökli (vö. KARÁCSONYI: i. h.). Ugyanebben az oklevélben velük kapcsolatban előfordult „*Lorandus* filius

Lorandi” is. Az 1264-i *Olivant*-nak is van egy *Rolandus* nevű rokona. E szokatlan gazdagság bizonyára azokkal a nyomokkal függ össze, melyeknek eredetét PAIS „Ola” című dolgozata (i. h. 283) világította meg: eszerint „olasz”, azaz vallon-féle népelem emlékét őrzik nemcsak az azon a tájon jelentkező hajdani *Olazfalu* és *Olozka* helynevek, hanem *Ollár*, *Alibánfa* és *Oliuanfelde* is.

Hasonló a helyzet az erdélyi Alsó-Fehér megyében, melynek gazdag francia (vallon) vonatkozásait PAIS DEZSŐnek „Éléments ethniques ouest-européens aux environs de Gyulafehérvár du XIIe au XIVe siècle” című dolgozata (Studia Slavica XII, 303–14) tárgyalja. Ennek a vidéknek sok személy- és helyneve a franciából fejthető meg. Emellett azonban Gyulafehérvár környékén határozott irodalmi hagyománynak: a trójai mondakör Helénájának emléke is megőrződött helynevek köré fűződő mondákban, XVI. századi „Szép Ilona”, „tendér ország” utalásokban (i. h. 311). Nem lehet véletlen, hogy ugyanezen a vidéken fordul elő egyrészt az idézett 1299-i *Olivant* személynév, másrészt 1268-ban Csongván (Nagyenyedtől északkeletre) egy „cum *Olyverio*” (HazOkm. VIII, 114) adat. Mindkét név megjelenését (melyeknek egész Erdélyben sehol másutt nincs nyomuk) a vallonoktól átvett irodalmi hagyománnyal magyarázhatjuk.

A Bihar megyei *Olivant*-nak ismét más szempontból vannak érdekes vonatkozásai: ezen a vidéken találkozunk az *Oliverius* név két legkorábbi magyarországi adatával: 1202–1203: „meta illa que dividit metas *Olivery* (?)” (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 65). E birtok — az oklevél határleírásából ítélve — a bihari vár közelében lehetett. — VárReg. 389. [1213/1550]: „Quid, filius *Olibri* comitis, duxit in causam fratrem suum Herbortum”. A Bihar megyei Fegyvernekkel (CSÁNKI I, 608) kapcsolatban említik őket. Ebben az időben tehát már apanévként fordul elő: ez annál is meglepőbb, mert az *Oliverius* név legközelebbi adatai az 1240-es évekből valók. — A *Roland* névnek is igen korai előfordulásáról tudunk: VárReg. 43. [1219/1550]: „Villani de Ponkata impetiere convillanos eorum, scilicet, *Rolandam* et Laurentium”. A Zaránd (későbbi Arad) megyei Pankotáról (CSÁNKI I, 724) való ez a *Roland*. (Az a végződést talán elírással lehet magyarázni.) Különösen feltűnő, hogy alacsonyabb társadalmi rétegben szerepel (vö. „villani”), abban a korban, amikor e név még csak egy-két alkalommal fordul elő. — Az *Oliver*, *Roland* és később a határozottan ritka *Olivant* név megjelenése nyilván nem független egymástól, s bizonyára a Bihar megyei „olasz”-ok, „Latinus”-ok jelenlétével magyarázható (vö. PAIS: R.ÉtH. I, 142).

A három névnek ez a — tágabb értelemben vett — együtt jelentkezése az *Olivant* név eredete szempontjából is jelentős mozzanat.

Elefánt helyneveink esetleges idetartozásával kapcsolatban több olyan kérdés merül fel, ami külön elemzést kíván. Ezek közül csak a legfeltűnőbbet említeném: adatainkban — egy bizonyos kor után — egymással váltakozva fordul elő az *Elefánt* és az *Olivant* név.

KOROMPAY KLÁRA

A helységnevek humora

1. A nevek hangulatát különböző módon lehet vizsgálni: az egyes altípusok szerint (személynév, intézménynév, földrajzi név stb.), milyen nyelvi tevékenységben szerepelnek (írott nyelv, beszélt nyelv, nyelvi rétegek), továbbá az azonos stilisztikai-esztétikai értékük szerint (szép, csúnya, tréfás stb. nevek). A magyar helynevek esztétikai kutatása még csak az első lépéseket tette meg. Az eddigi vizsgálatok főként az irodalmi névhasználat sajátosságaira, a kitalált helynevekre figyeltek fel (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, Az irodalmi helynévadás: Nyr. LXXXII, 50–61; HORVÁTH MÁRIA, Sárszeg. Adalékok az írói (irodalmi) helynévadáshoz: Nyr. LXXXIII, 422–8). A földrajzi nevek hangulatáról PAPP LÁSZLÓ így ír: „Az azonosítási szerepen kívül minden névhez tartozik olyan szubjektív mozzanat, amelyet racionálisan legtöbbször meg sem lehet fogni: beszélünk szép és csúnya, komoly és komikus nevekről; de hogy ki melyik nevet tartja szépnek vagy csúnyának, arra nézve nincs objektív kritériumunk.” (A magyar névtan helyzetéről: Valóság 1963/5: 77.) SZATHMÁRI ISTVÁN ennél tovább megy, és felsorol néhány olyan tényezőt, amely a földrajzi neveket humorossá teheti (Névtudomány és stilisztika: NévtVizsg. 192).

A kérdés tehát az, hogy az egyes nevek hangulatát milyen tényező vagy tényezőcsoport határozza meg, és a stilisztikai-esztétikai értékítélet mennyire tudatos a beszélők számára. Nyilvánvaló, hogy a szótárakban a nyelvészek meghatározhatják és meg is határozzák a szavak (így a tulajdonnevek) jelentésárnyalatát, s ezáltal bizonyos szavak vagy kifejezések bizalmas, durva, tréfás stb. megjelölésben szerepelnek, jóllehet ezek a minősítések nem mindig egyeznek az emberek véleményével.

2. Választ keresve egy kísérletbe fogtam, amely 150 létező helységnevé komikumára tett fel kérdéseket. A Magyarország helységnevtára 1956. évi kiadásából kiírtam 150 helységnevet, és ezeket betűrendbe szedve sorszámoztam. A nevek 78%-a (108) falunév, a többi (28%, 42) falunál kisebb település neve. A kérdőívre ezen kívül a következő szöveg került: „I. Írja fel külön lapra azoknak a helységneveknek a sorszámát, amelyeket humorosnak, tréfásnak tart! Indokolja meg döntését! II. A leírtakon kívül milyen helységneveket tart humorosnak? III. Milyen helységekben (falu, tanya, város) vagy külföldi országban tartózkodott hosszabb ideig? (Beleértve mostani lakóhelyét is.) IV. A lap aljára írja fel: nevének kezdőbetűit (hányadik osztályba jár) és a nemét (pl. K. S. III. fiú!)”

A kísérlet előkészületeként kiosztottam a kérdőíveket a TIT Titkárnöképző Tanfolyam két csoportjában. Az első csoport érettségizett, a második általános iskolát végzett dolgozó nőkből állt. Átlagos életkoruk 26 év volt, a két csoport 46 főt számlált. A kiválasztás megfelelt a reprezentatív (részleges) megfigyelés elveinek, ám a kapott válaszok kevés indokolást tartalmaztak, feltűnően kevés helységnevet jelöltek meg humoros jelöléssel, válaszáadásuk nem volt őszinte.

Ezután III. éves magyar szakos egyetemi hallgatók körében végeztem el a kísérletet KISS JENŐ tanársegéd közreműködésével. 17 leány és 13 fiú válaszolt a kérdésekre. Feleletük világos, pontos volt, kielégítő nyelvészeti tudásra vallott.

3. A két próbakísérlet után a középiskolások választása látszott célszerűnek. Ha már egyszer nehéz a személyek kiválasztása (életkor, nem, foglalkozás, iskolai végzettség, vidékiek, városiak stb.), akkor olyan réteget kell kiszemelni, amelyik megközelíti az átlagos műveltség szintjét.

(A kérdőívek megválaszolása leggyorsabban iskolákban történhetik.) 1969 októberében DONÁZI FERENC igazgató és KOVÁCS IMRE szakfelügyelő közreműködésével a pesterzsébeti Kossuth Lajos Gimnázium harmadikos és negyedikes tanulói válaszoltak a feltett kérdésekre. A 230 tanuló közül 140 leány, 90 fiú volt; 130 harmadik, 100 pedig negyedik osztályba járt. A kérdőívre otthon válaszoltak a diákok. A helységnevek humorosságának okaira semmiféle támpontot nem kaptak, nehogy azok befolyásolják ítéletüket.

A 230 diák közül 6 tanuló azonos választ adott; kétségtelenül egymásról másolták le. Egy tanuló mind a 150 nevet tréfásnak tartotta, egy pedig egyetlenegy sem vélt komikusnak. Ezek szélsőséges esetek; valószínű, hogy nem is annyira humorérzékükkel van baj, mint inkább restelltek válaszolni.

A feleletek összesítését az 1. táblázat mutatja a 197—9. lapon. A fejléc az indokok jelentős részét felsorolja, de ezekre még vissza kell térni. Az „N” oszlop százalékos eredményeit úgy kapjuk meg, hogy a szavazatok számát elosztjuk 230-cal és szorozzuk 100-zal.

A gimnazisták nagy része nem akarta vagy nem tudta megokolni döntését. A félkövér számok (viszonylag) kimagaslanak a többi oszlop számai közül; ezért az ilyen kiugró számérték a helységnév komikus voltának nagy valószínűségére utal.

Egyelőre az előfordulási és gyakorisági számok területén maradva elemezzük az eredményt. Egyetlen helységnév sem kapott 230 szavazatot. Senki sem tartotta humorosnak a *Győrság*, *Nyírpazony* falvak neveit. Ha a szavazatok százalékos értékeit például ötös csoportokra osztjuk, és megvizsgáljuk, hogy a 150 helynév hogyan osztozik e csoportokon, akkor azt tapasztaljuk, hogy minél alacsonyabb a humorossági százalék, annál magasabb az odatarozó helységnevek száma, és fordítva. (L. a 3. táblázatot és 1. ábrát.) Ez a tétel természetesen más tulajdonneves listára csak ellenőrzéssel terjeszthető ki.

A 2. táblázat felsorolja a leginkább humorosnak tartott falu- és tanya- neveket, közli a hibahatár értéket, a δ -t, és hogy a relatív gyakoriság milyen messze esik a valószínűségtől (vö. NAGY FERENC, A képzőgyakorosság néhány jellemző vonása: MNy. LXIII, 340—1). Frumkina képletét módosítani kellett.

$$\delta = \frac{Z_{\rho}}{\sqrt{N \cdot p}}$$

ahol δ = relatív hiba, N = a minta elemeinek száma, p = a vizsgált jelenség száma, Z_{ρ} = állandó szám, amely $\rho = 0,95$ esetén 2-vel egyenlő. Vizsgálatunkban a minta elemei számának (150 helységnév) négyzetgyöke nem játszik szerepet a gyakorisági szám kiterjesztésénél, általánosításánál, annál fontosabb a válaszoló személyek száma. A relatív hiba képletében N helyére M (a vizsgált személyek száma) került. Tehát

$$\delta = \frac{Z_{\rho}}{\sqrt{M \cdot p}}$$

1. táblázat

Sorszám	Helységnev	Értekmén	Bizalmas jelentésű	Szószétféltként szokatlan	Hosszú	Hangzása furcsa	Féltreérhető	Lakóira vonatkoz- tatható	Helynévnek alkalmatlan	Nincs indokolás	Egyéb	Összes szárazat	%
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
1	Acsád			1			2			6		9	3,9
2	Alacska					1	2			4		7	3
3	Aligvárdá*						5			9		16	6,9
4	Alsóbikád**	1	13	8					1	13		36	15,6
5	Alsókalkuturális*	3		3	9	23			3	14		53	23
6	Alsókustány*	4				6	2			21		26	11,3
7	Alsómocsolád	4		3	1	24				14	1	54	23,4
8	Bablevesmajor*		18	64					17	46		145	63
9	Bagibócsa**	7				4	1			10	1	23	10
10	Bajuszkóródűlő*	5		53	3	2			15	43		121	52,6
11	Bak		2							5	1	8	3,5
12	Bakbúzpuszta**	2	43	28	1	1		1	3	33	2	114	49,5
13	Baktüttös	2	5			11				4		22	9,5
14	Balf	1					8		1	4		14	6,1
15	Balogunyom	2				8	2			5	1	18	7,8
16	Bejegyertyános				1	3						4	1,4
17	Bekölce	2				7				3		12	5,2
18	Beled		35	1					4	29	1	70	30,4
19	Bihardancsháza	1			1	1				3	1	7	3
20	Biharnagybajom	5	2	3	4					5		19	8,3
21	Bikaváripuszta*	2	3	7						13	1	26	11,3
22	Binyeráta*	7				7				5		19	8,3
23	Bolhás		37	2				18	7	41		105	45,6
24	Bolondvári tanya**	4	19	2			1	5	3	33	2	68	29,5
25	Bödöcökpuszta**	7		1	1	22				16	1	48	20,8
26	Böhönye	8				19				12		39	16,9
27	Bugac	3				1			1	6	1	12	5,2
28	Bugyi		71				1	1	13	31		117	50,8
29	Bugyikos*		23			1			4	19		47	20,4
30	Bugyitanya*		38	4				2	8	26		78	33,9
31	Burdohánytanya**		1			2				4		7	3
32	Buzitatanya*	1	76	1			3	1	4	46		132	57,3
33	Búzástanya*		6				4			8		18	7,8
34	Chernelházadamonya	11		1	9	15				8	1	45	19,5
35	Cifranýésta**	1				5				3		9	3,9
36	Concóhát**	5	2	2		27				24		60	26
37	Cziberetanya**			4		2				8		14	6,1
38	Csajág									7	2	9	3,9
39	Csempezkopács	7		1	1	4				10		23	10
40	Csikoséger**	1	1	1		1	1			11		16	6,9
41	Csizmaszártanya**	1	13	23		2		1	2	29		71	30,8
42	Csömör		7			1				7		15	6,5
43	Doborgasziget**	1		5						8		14	6,1
44	Döbröce					9				6		15	6,5
45	Dögödűlő*		21	7		5		5	8	24		70	30,4
46	Dubicsány	4								3		7	3
47	Dunatétlen	1		1		8			5	14	1	30	13
48	Ecsed	2										2	0,8
49	Encs											1	0,4
50	Értem**						13		5	17	11	46	20
51	Eszteregnye			1		7				2		10	4,3

Az 1. táblázat folytatása

Sorszám	Helységnév	Értelmetlen	Bizalmas jelentésű	Szószétválás nélküli szókatalan	Hosszú	Hangzása furcsa	Féltreírható	Lakóira vonatkoztatható	Helynévnek alkalmatlan	Nincs indoklás	Egyéb	Összes szavazat	%
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
52	Fáj	3						1	7	17	20	48	20,9
53	Farád	2					3		1	18		24	10,4
54	Feldebrő									3		3	1,3
55	Felsőkalkuturális*	6		2	7	21				15		51	22,2
56	Felsőmocsolád	4		3		16			1	9		33	14,3
57	Felsősegesd*		4				6			9		19	8,3
58	Fendudatanya**	2		6		5		1		13		27	11,7
59	Feneketanya**		35	9		1				26		61	26,5
60	Földeák									1		1	0,4
61	Galgamácsa				1	3				1		5	2,2
62	Géczimalom*					1						1	0,4
63	Gergelyugornya	1		1	5	16				11		34	14,8
64	Gutatóttós	7		3		23				27		60	26,1
65	Gyagyapáti	1	25	1		11	4		1	31		76	33,0
66	Gyömöre					4				1		5	2,2
67	Gyórság												
68	Gyugy	6				6				20		32	13,9
69	Habócskitanya	4		2	1	1				2		10	4,3
70	Hencida	1	1			10			1	12	12	37	16,1
71	Heresznye									3		3	1,3
72	Hernádócece	2				5				3		10	4,3
73	Homokbödöge	3				23				11		37	16,1
74	Hosszúpereszteg			1	5	4				2		12	5,2
75	Hőgye*					7				14	2	23	10
76	Hugyag		18			3	37		4	19		81	35,2
77	Hugyóhegy**		13	2			28		5	32		80	34,8
78	Ibafa	2								4	4	10	4,3
79	Jóferketag*	3		2			3		1	8		17	7,4
80	Juhé*	1				19		1	2	16		39	16,9
81	Kaba									2		2	0,8
82	Kakasd					5				5		10	4,3
83	Kapcsazék*		11	21				1	3	32		68	29,5
84	Kecskéd	1	14							12	1	28	12,2
85	Keszőhidegkút	1								1		2	0,8
86	Kisböröcsháza*			1		3				3		7	3
87	Kiskokasd**	1				1				11	1	14	6,1
88	Kiskorpád	1	2			1				7		11	4,7
89	Kisvaszar	1				2	18			25		46	20
90	Korpavár**		5	5					2	9		21	9,1
91	Kovácsszénája		11	5						22	3	41	17,8
92	Kozmadombja*	3		3						10		16	6,9
93	Kölked	2	18				1		2	16		39	16,9
94	Lebujtanya**	1	56	2				1	8	37		105	45,6
95	Lickóvadamos	9				7				4		20	8,6
96	Lukácsfenék*		38	5				2	5	25	1	76	33
97	Mecsekpölöske	4			1	17	6			14		52	22,6
98	Mucsfa	5								8		13	5,6
99	Mucsi					1	1		2	12	2	18	7,8
100	Nágócs	1				1				1		3	1,3
101	Nagymágócs									2		2	0,8
102	Nőtincs	7		25					4	28		64	27,8

Az 1. táblázat folytatása

Sorszám	Helységnev	Értelemten	Bizalmas jelentésű	Szószételteként szokatlan	Hosszú	Hangzása furcsa	Féltreérthető	Lakóira vonatkoztatható	Helynévnek alkalmatlan	Nincs indokolás	Egyéb	Összes szavazat	%
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
103	Nyék-ládháza	1										1	0,4
104	Nyíribrony					1				4		5	2,2
105	Nyírpazony												
106	Nyógér	2		2		5				9		18	7,8
107	Ostffyasszonyfa	1			4	25				20	1	51	22,2
108	Öcsöd			1		2	10			12		25	10,8
109	Öttevény	1				1				4		6	2,6
110	Perócsény					3						3	1,3
111	Potyond					5			2	17		24	10,4
112	Prügy					19				9		28	12,2
113	Pusztatottlaka	1		3	1	4				5		14	6,1
114	Rábakecöl					5				4	1	10	4,3
115	Rakacaszend	1				9				4		14	6,1
116	Ramocsa					3				4		7	3
117	Rásonysápberencs	2			9	13			1	6	1	32	13,8
118	Rezi						3			5		8	3,5
119	Rigyác	1				6				8		15	6,5
120	Rinyabesenyő					3				11		14	6,1
121	Röstökmuzsaj	2				18				14	2	36	15,6
122	Sárfimizdó	4				8				12	1	25	10,8
123	Sírok						2	3		8	1	14	6,1
124	Somogyicsió			1		13			2	14	1	31	13,5
125	Sőjtőr					4				6		10	4,3
126	Szaknyér	3				1				3		7	3
127	Szakonyfalu						5			6		11	4,7
128	Szarvasgede	2		4					1	10		17	7,4
129	Szatymaz					12				21	1	34	14,8
130	Szepetnek	1				2				5		8	3,5
131	Szilaspogony				1					2		3	1,3
132	Szőkéd						6		1	16		23	10
133	Szuhogy	1				12				9		22	9,5
134	Tanakajd	2				7				8		17	7,4
135	Tekenye	2				2				12		16	6,9
136	Tiszabездéd			1		2				1		4	1,7
137	Tivadar						6		5	7		18	7,8
138	Tök		18					3	1	29		51	22,2
139	Tököl		5							3		8	3,5
140	Tunyogmatolcs	7		1	3	8				12		31	13,5
141	Túrlicse	2				6				7		15	6,5
142	Tyukod	3					18			23		44	19,1
143	Uppony	2								4		6	2,6
144	Váncsod	1				1				4		6	2,6
145	Vanyarc					9				5		14	6,1
146	Vásárosnamény				1							1	0,4
147	Vaszar					1	23		1	28		53	23
148	Vindornyalak	5		4	1	20	3			27		60	26
149	Vonyarcvashegy	3		1	1	8				10		23	10
150	Vönöck	5				17				27		49	21,3

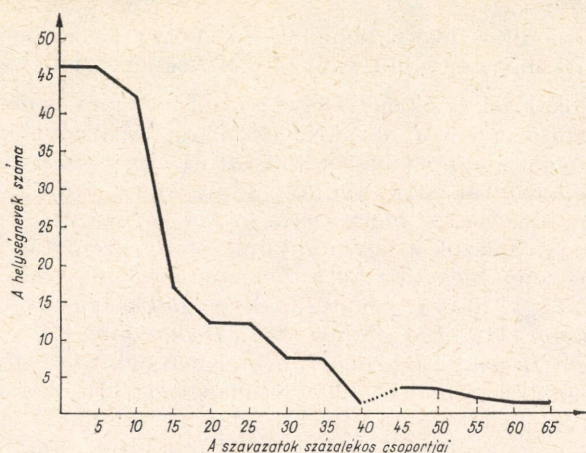
1. táblázat: A kiválasztott helységnevek komikumára vonatkozó adatok. — * = Az 1956-i Helységnevtárban még szereplő tanyanév, ** = Az 1956-i és az 1967-i Helységnevtárban szereplő tanyanév. A félkövér számok a szavazatok (a komikum) uralkodó jelére utalnak.

2. táblázat

Sorszám	Helységnev	Szavazatok száma	Relatív gyakoriság (%)	Hibahatár (δ)	A relatív gyakoriság elfogadhatósága
1	Bablevesmajor	145	63	0,16	84—116
2	Buzitatanya	132	57,3	0,17	83—117
3	Bajuszkóródülő	121	52,6	0,18	82—118
4	Bugyi	117	50,8	0,18	82—118
5	Bakbúzpuszta	114	49,5	0,19	81—119
6	Bolhás	105	45,6	0,19	81—119
7	Lebújtanya	105	45,6	0,19	81—119
8	Hugyag	81	35,2	0,11	78—122
9	Hugyóhegy	80	34,8	0,23	77—123
10	Bugyitanya	78	33,9	0,23	77—123
11	Lukácsfenék	76	33	0,23	77—123
12	Gyagyapáti	76	33	0,23	77—123
13	Csizmaszártanya	71	30,8	0,24	76—124
14	Beled	70	30,4	0,24	76—124
15	Dögösdülő	70	30,4	0,24	76—124
16	Kapcsaszék	68	29,5	0,24	76—124
17	Bolondvári tanya	68	29,5	0,24	76—124
18	Nőtincs	64	27,8	0,25	75—125
19	Fenekestanya	61	26,5	0,25	75—125
20	Concóhát	60	26	0,26	74—126
21	Vindornyalak	60	26	0,26	74—126
22	Gutatóttós	60	26	0,26	74—126
23	Kisvaszar	56	24,3	0,27	73—127
24	Alsómocsolád	54	23,4	0,27	73—127
25	Alsókalkuturális	53	23	0,28	72—128
26	Vaszar	53	23	0,28	72—128
27	Mecsekpölöske	52	22,6	0,28	72—128
28	Tök	51	22,2	0,28	72—128
29	Ostffyasszonyfa	51	22,2	0,28	72—128
30	Felsőkalkuturális	51	22,2	0,28	72—128
31	Vönöek	49	21,3	0,29	71—129
32	Bödöcökpuszta	48	20,8	0,29	71—129
33	Bugyikos	47	20,4	0,29	71—129
34	Értem	46	20	0,29	71—129
35	Tyukod	44	19,1	0,31	69—131
36	Kovácsszénája	41	17,8	0,31	69—131
37	Kölked	39	16,9	0,32	68—132

2. táblázat: A lista humorosnak nevezhető nevei és gyakorisági jellemzői.

A táblázatok a pozitív válaszokat rendszerezték. Azokat a helységneveket, amelyek kevés szavazatot kaptak és sok elhallgatott „nem humoros” ítéletet, bátran nevezhetjük nem komikus (humoros) neveknek. Ezek a következők: 0: Gyórság, Nyírpazony; 1: Encs, Földélek, Géczimalom, Nyékládháza, Vásárosnamény; 2: Ecséd, Kaba, Keszőhidegkút, Nagymágócs; 3: Feldebrő, Heresznye, Nágócs, Perőcsény, Szilaspogony; 4: Bejegyertyános, Tiszabездéd; 5: Galgamácsa, Nyíribrony; 6: Öttevény, Uppony, Váncsod; 7: Alacska, Bihar-dancsháza, Burdohánytanya, Dubicsány, Kisböröcsháza, Ramocsa, Szaknyér; 8: Rezi, Szepetnek, Tököl; 9: Acsád, Cifranýesta, Csajág; 10: Eszteregnyye, Habócskítanya, Hernádcéce, Ibafa, Kakasd, Söjtör.

1. ábra: A százalékesoportok és a helységnevek eloszlásának grafikonja.

A szavazatok százalékos csoportjai (A)	0-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30-35
Az egyes csoportokra eső helységnevek száma (B)	46	42	16	12	12	7	7
$\frac{B}{150}$ %-osan	30,6	28	10,7	8	8	4,7	4,7

A szavazatok százalékos csoportjai (A)	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65
Az egyes csoportokra eső helységnevek száma (B)	1	—	3	2	1	1
$\frac{B}{150}$ %-osan	0,7	—	2	1,2	0,7	0,7

3. táblázat: A százalékesoportok és a helységnevek egymáshoz viszonyított eloszlása.

4. Arra a kérdésre, hogy a listán közöltekén kívül milyen helyneveket tartanak humorosnak, 273 helységnevet soroltak fel. Ezek közül a legalább kétszer említett nevek a következők: *Abátszalók* (3), *Akarattya* (4, egyszer *Balatonakarattya* alakban), *Akasztó* (3), *Bajánsenye* (2), *Bélapátfalva* (5), *Bernecebaráti* (2), *Borszörcsök* (2), *Bögöte* (2), *Csapod* (2), *Csokvaomány* (2), *Csörög* (2, ?), *Csörötnek* (2), *Egyházasdengeleg* (3, egyszer *Egyházasendeleg* alakban), *Egyházasarádóc* (3), *Encsencs* (2), *Fancsika* (2, Debrecen I. és III. kerülete), *Fényeslitke* (2), *Gebe* (4), *Gige* (3), *Göcsej* (3, tájnév), *Gönc* (7), *Göncruszka* (2), *Görcsönydoboka* (4), *Hahót* (4), *Hodoscsépany* (2), *Inárcskakucs* (5, kétszer *Inárcs* alakban, fiktív név), *Kajárpéc* (3), *Karakószörcsök* (6), *Kóka* (3), *Küküllő* (3), *Lajosmizse* (3, egyszer *Lajosmise* alakban), *Lepsény* (2), *Markotabödöge* (4), *Mencsvár* (3), *Mórág* (3), *Nagyecenk* (2), *Penészlek* (3), *Rum* (2), *Sári* (2), *Sarkad* (2). A megkérdezett diákok általában nagyon kevés humoros helynevet soroltak fel, jelezvén, hogy alig-alig ismerik a magyar falvak neveit. A 230 középiskolás közül 84-en üresen hagyták a II. kérdésre adandó felelet

helyét, egy harmadikos leány pedig 97 falunevet írt le betűrendbe szedve, nyilván a vasúti menetrendből vagy a helységnevtárból válogatta ki őket.

5. Az indokolások a személyiségvizsgálat számára is érdekesek. D. J. a *Kecskéd, Kiskokasd, Tyukod* nevekről ezt írta: „állatnév birtokos jelzővel”. Volt, aki a *Bolhás* szóban szóösszetételt látott. Igen sokan a névkomikumra semmiféle magyarázatot sem tudtak adni, vagy tautológiát használtak: „humoros, mert nevetséges, mert vicces...”.

A tartalmas válaszok a névkomikum sajátos arculatát jól megközelítik. Szokatlan szóösszetételnek tartják a *Bablevesmajor* (64-en), a *Bajuszkóródülő* (53), bizalmas vagy durva jelentésűnek a *Bakbúzpuszta* (43), *Beled* (35), *Bolhás* (37), *Bugyi* (71), *Bugyitánya* (38), *Buzitatánya* (76), *Lebújtánya* (56), félreérthetőnek a *Hugyag* (37), nehezen kiejthetőnek az *Alsókalkuturális* (23), furcsa hangzásúnak a *Gutatóttós* (23), *Alsómocsolád* (24), hosszúnak a *Chernelházadamonya* (9), *Felsőkalkuturális* (7), stb. tulajdonneveket. „Azt hiszem, hogy ezek a helységnevek régi nyelvünkől maradtak ránk — írja Sz. J. —, és természetes, hogy a mai fül számára furcsának, idegennek tűnnek, mert ritkán halljuk őket. Azon már egyáltalán nem nevetek, ha ezt hallom: Vásárosnamény, Tyukod, Biharnagybajom, mert már megszoktam őket.” Egy másik vélemény szerint „az emberek 80%-a nem ismeri a név eredetét, csak a mai értelemben használt jelentését” (T. J.).

A válaszoló 16–18 éves diákok a helységek neveiben a nem tulajdonnevek (főnév, ige stb.) alakját keresték, és az utóbbiak jelentését és hangulatát a falu vagy tanya nevére ruházták át. A kísérlet a bizalmas és obszcén szavak nagy expresszivitását bizonyította.¹ Ez a jelenség elsősorban a beszélt nyelvre és a könnyű műfaj szókincshasználatára jellemző. A diákok kis része egyes helységnevek megváltoztatására is szavazott, hivatkozván a kérdéses nevek „bizarr jelentésére”, „értelmetlenségére”. A bizalmas nyelvi helyzetekben használatos nevek hangalakja néha egybeesik vagy hasonlatos a régebbi keletkezésű földrajzi névvel (*bugyi* ~ *Bugyi*, *poloska* ~ *Mecsekpölöske*). A csúfolódásra okot adó községnevtől ezért az érdekelt lakosság esetenként szabadulni próbál. „Szentdienes határában ismerik a *Búhafa* dűlőt, amely az elpusztult *Bolhafalva* nevét tartja fenn. De még érdekesebb a mai *Rózsafa* község neve. A községet *Büdösfa* néven ismerték, s az Országos Községi Törzskönyvbizottság a lakosság kérelmére változtatta hangulatosabb névre” (REUTER CAMILLO, Baranya megyei helynévgyűjtésem: NévtVizsg. 76–7). Itt még azt kell megjegyezni, hogy a helységek neveinek megváltoztatásáról a lakosság kérésére a Minisztertanács Titkárságának egyik bizottsága dönt.²

Aránylag kevesen ismerték a következő népi fordulatokat: „*Hencidától Boncidáig* folyt a bor”,³ „Az *ipafai* papnak fapipája van, mert az ipafai papi pipa papi fapipa” (vö. ZLINSZKY ALADÁR, *Stilisztika és verstan*. Közli SZATHMÁRI ISTVÁN, *A magyar stilisztika útja*. 1961. 192., valamint i. m. 394). A *Hencida* és az *Ibafa* nevek humorosságára kevesen esküdtek éppen az említett népmesei fordulat és tréfás mondóka nemismerése miatt.

¹ Vö. még: Trágárság és irodalom: Nagyvilág 1968: 124–31, 282–8, 441–8, 597–609; ZLINSZKY ALADÁR, *Az eufémizmus*. Bp., 1931.; SZENDREY ZSIGMOND, *Falu-csúfolóink*: Ethn. XXXVIII., 30–9; PÉTER LÁSZLÓ, *A tréfás helynévadáshoz*: MNy. XLV, 162–4; W. R. SCHWEIZER, *Der Witz*. Bern und München, 1964. 232–81.

² Vö. ILA BÁLINT, *Helységneveink ügye és teendőink*: NévtVizsg 63–6.

³ *Hencida* Hajdú-Bihar megyei, *Boncida* Kolozs megyei helység (BEKE ÖDÖN *Hencidától Boncidáig*: Nyr. LXXI, 118–9).

10 helységnevet a diákok hosszúnak találtak: *Alsókalkuturális*, *Bajusz-kóródülő*, *Biharnagybajom*, *Chernelházadamonya*, *Felsőkalkuturális*, *Gergelyugornya*, *Hosszúpereszteg*, *Ostffyasszonyfa*, *Rásonysápberencs*, *Tunyogmatolcs*. E hosszúság 2–3 szó összetételét, 11–17 betű egymásutániségét jelenti. Ennél hosszabb helységneveink is vannak: *Szépkenyerűszentmárton* (Szolnok-Doboka megye), *Törökbúzáskertekuttya*, *Kannakertaljutanya* (vö. INCEFI GÉZA, *Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései*: MNy. LXIII, 69). Mint érdekességként említem meg az ÉrtSz. leghosszabb címszavait: 21 n-es az *élelmiszer-felhozatal*, az *összeegyeztetethetetlen*, az *összehasonlíthatatlan*, a *keresztényszocialista*, 22 n-es az *apáca-fejedelemasszony*, a *bölcsészettan-hallgató*, a *hadifogoly-szállítmány*, a *keresztényszocializmus* és a leghosszabb szó a *magánhangzó-illeszkedés* (23 n).¹ Valószínű, más a hosszú szó mértéke (n, betű, szótag, szó mennyiségben) a tulajdonneveknél és egyéb szófajokban.

6. E tanulmány nem a falvak neveinek kicsúfolásához, kigúnyolásához hozta fel az adatait. A helységnevek komikumát azonban éppúgy hiábavaló tagadni, mint a káromkodások, szitkozódások, durva szavak mindennapos használatát. Persze meglepetések érik az embert. Egyetemista társaim humorosnak tartották szülőfalum, *Hosszúpereszteg* nevét amiatt, hogy *hosszú paraszttag*-ra változtatható. A pesterzsébeti gimnazisták vagy a szó hosszúságát furcsállták, vagy a *pereszteg* szót tartották értelmetlennek.² A szócsavarrás, a szokatlan képzettársítás sok-sok helység nevét teheti humorossá. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a komikus név (szó, kifejezés, mondat) szép is lehet. Kísérletünk 150 falu, illetőleg tanyanevet a beszéd környezetből kiemelve vizsgált meg a beszélők meghatározott csoportjának véleményei alapján. Az általánosítást csak újabb vizsgálatok végezhetik el.

NAGY FERENC

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A hangzóközi zárhangok geminálódásának lehetősége és feltehető következményei a finnugorságban

1. BÁRCZI GÉZA jelen számunkbeli, „A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban” című közleményében (129–34) azokkal a kivételekkel foglalkozik, amelyekben hangzóközi orális zöngétlen zárhangot tartalmazó finnugor nyelvelemek magyar megfelelőiben a zárhang helyén nem homorgán zöngés réshang vagy ennek valami további fejleménye lép fel „szabályosan”, hanem az eredeti zárhangok jelentkeznek bennük „szabálytalanul”, amint ezeket a finnugor geminált zárhangok szabályos fejleményeiként találjuk meg.

BÁRCZI az eddigi erősen problematikus magyarázó kísérletekkel szemben egyszerű és rendkívül szerencsés gondolattal intézi el a „szabálytalan” jelenségek nyújtotta Colum-

¹ Az értelmező szótárunkat feldolgozó gépi munka idevonatkozó adatait PAPP FERENC bocsátotta rendelkezésemre.

² A falunév szláv eredetű: *prě* (durch, über) + *steg* (via) 'általúl' (MELICH JÁNOS: NyK. XXXIII, 326). A községen régóta fontos kereskedelmi utak vezettek, illetőleg vezetnek át.

bus-tojást: a rendellenességet mutató esetekben — tehát szórványosan — a hangzóközi oralis zöngétlen zárhangok (valamint a nasalisok is) geminálódtak az előmagyar nyelvtörténeti szakasz során, s az ily módon kialakult nyelvelemek az eredetileg is hangzóközi geminált oralis zöngétlen zárhangot (nasalist) tartalmazó nyelvelemekkel együtt fejlődtek tovább.

2. BÁRCZI a számba vett esetek között felmutat olyanokat is, amelyekben ugyanazon finnugor előzménynek van „szabályos” és „szabálytalan” folytatása. Egyikükről ezt írja: „A hangzóközi finnugor *-k-nak az általános spirantizálódással szemben szintén előfordulnak rendhagyó fejleményei. — Így a *rejlík, rejt*, R. és Nyj. *rót, rüt* R. 'révületbe ejt', Nyj. 'elemészt, elpusztít', Nyj. *elrejtőzik* 'elájul, elveszti az eszméletét, áthalott lesz' (MTsz.), *révül, révedezik* stb. ~ vog. *rěj* 'hőség', *tárom rěj* 'az isten heve, extázis' (HUNFALVY: NyK. VI, 249), f. *räkki* 'hőség' (BABOSS: MNy. XXXIV, 223) szócsaládban a szabályos réshangúsodást látjuk, de ugyanezeknek a töveknek az alakváltozata rejlik a *reked, rekken, rekken* 'elrejt' igékben, ahol tehát az ugor *k megfelelője rendhagyó módon k (MÉSZÖLY: MNy. VI, 442; SZILY K.: MNy. XVII, 45; BABOSS: i. h.; PAIS, Reg: MNyTK. 75. sz. 6—8).”

3. Az itt jelentkező hangtörténeti kettősség kérdésével foglalkoztam „Reg” című dolgozatomban (a Horváth Jánosnak ajánlott Magyar Századokból [1948.] külön MNyTK. 75. sz.) és ennek ugyancsak „Reg” című folytatásában (MNy. LIV [1958.], 181—96); foglalkozom továbbá a tárgykör feldolgozásának „Ősvallásunk nyelvi emlékeiből” című összeállításom számára fenntartott részleteiben.

A „Reg” című dolgozathoz (MNyTK. 75. sz. 3) idézem: „A MUSz. (660) idevonja [a *részeg* — *réal*, *révöl*, *rívöl* szókhoz] egyebeken kívül a finn *rökä* 'subatio, aestus scrofae venereus' és a finn *räkki* 'Hitze, Qualm' szókat.” — Ugyanannak további részéből való (i. h. 6): „Lényeges kérdés, miként tudjuk megnyugtatóan magyarázni a magyarból és a finnugorságból feltárt alapelem végén mutatkozó meglehetősen tarka hangváltakozásokat. Szerintem úgy, hogy közös előzményül magas magánhangzót követő k hangot veszünk fel. Részletezés helyett most utalok SZINNYEI Nyelvhasonlításának (7. kiad. 35—6) a finnugor szóbelseji és szóvégi *k ~ *γ-ra vonatkozó szakaszára. Azt jegyzem csak meg, hogy a disznó párzására vonatkozó finn *rökä* minden nehézség nélkül beleillik a hangmegfelelés rendszerébe, a finn *räkki*-beli *kk*-val azonban baj van, úgyhogy a SzófSz. nyilván ezért joggal kérdőjelezi meg.” — Ugyanabban alább (i. h. 7) a *rökä*, *rökészt*, *rökken*, *rökken*, *rökken* — *rökkenő* — *rökken*, *rökönnyödik* stb. szócsoporttal kapcsolatban ez olvasható: „Ami a *rök- alapszó alaktani mivoltát illeti, szerintem az nem a *röv* ~ *rév*-től való inchoatív -k képzős alakulat, amilyennek a *búv* : *bukkan*-hoz hasonlóan a MUSz. (652) gondolja, hanem maga a finnugor *rekš* tő, vagyis ennek a nomen-verbumnak a verbum-ága. T. i. az a — MÉSZÖLYÉHEZ (MNy. VI, 442, XXIV, 308—10) hasonló — véleményem, hogy a finnugor szóbelseji vagy szóvégi k-nak nem kötelessége okvetlenül »szabályosan« *χ*-ra, *j*-re változnia, vagy nem kell ezeknek *v*-vel helyettesítődniök, hanem a *k* meg is maradhat egyes esetekben. És ilyen eset a *rökä*, *rökészt*, *rökken*, *rökken* ige-csoporté.” Idéztem a MNy.-beli közleményben (LIV, 182), és ezt tettem hozzá: „a *k* ilyen megmaradásában permies nyelvjárási sajátyságot láthatunk, mivel a zürjénben és votjákban figyelhetők meg esetek, amelyekben a finnugor *k* nem változik, illetőleg *g*-val váltakozik (vö. NyH.⁷ 35 és FgrSprw.² 30—1). A *rēfe/g* tőalakbeli *g* a magyarban keletkezett zöngésülés.” — Az első „Reg” című dolgozathoz még idevonom következő megjegyzésemet (MNyTK. 75. sz. 7—8): „Egy magyar *reg* nomen-verbum keletkezhetett volna *rey* ~ *rej* nomen-verbumból deverbális—denominalis -*g* képzővel . . . Azonban szerintem jóval valószínűbb, hogy a magyar *reg* nomen-verbum nem származék, hanem a finnugor **rekš*- tőnek egyszerűen zöngésült *g*-t tartalmazó hangváltozata.” (L. még i. h. 12.)

4. Ha a BÁRCZITÓL javasolt magyarázó szempontból tekintjük a szóban forgó esettel összefüggésben mutatkozó „rendellenes” jelenségeket, ezek egyszerű és természetes megvilágítást nyerhetnek. Tudniillik arra gondolhatunk, hogy hangzóközi zöngétlen *k* zárhang valamely előmagyar — esetleg permies — nyelvjárásban vagy nyelvjárásokban geminálódott, és más nyelvelemek eredeti *kk* geminatájával egyezően *k*-vá lett, majd ez némely nyelvjárásokban *g*-vé zöngésült. A nyelvjárásokban a nyelvelem egyes hangnak megmaradt *k*-ja az ilyenek szabályos fejlődési útját járta meg.

Az ily módon egymástól eléggé eltávolodott alakváltozatok érthetően egymástól erősen eltérő jelentések hordozóivá lettek.

5. A magyar nyelvelemekhez hasonlóan kaphat magyarázatot a BÁRCZI jelezte irányban a finn *rökä* és *räkki* nyelvelemek alaki kettőssége, amelyeknél — mint a magyarban is — az elváltozással, illetőleg elkülönüléssel jelentésbeli szétfejlődés járt együtt.

PAIS DEZSŐ

Adalék a felsőszemerédi rovásemlék történetéhez

1. Dolgozatom (MNY. LXVII, 1—17) kisedése után szereztem tudomást arról, hogy a felsőszemerédi portále feliratáról már szó esett az irodalomban. Először 1864-ben FÁBIÁN JÁNOS alsószemerédi plebános mint kuriózumot említi a „Visk és Alsó-Szemeréd” című írásában (Magyar Sion 1864: 511). A közlemény szerzője megjegyezte, hogy az egyik előde, JAKUBECZ MALAKIÁS a feliratot glagolita betűkkel írt, ósláv nyelvű emlékeknek tekintette. Ez a Jakubecz 1802-ben egy közelebről meg nem határozott könyv végébe írt jegyzetében a feliratot el is olvasta, mely az ő értelmezése szerint „1487 ZADOBUBIN vagy PROVIDUBOBAN”-nak hangzik. Értelme szerinte annyi mint „1487-ben építetett” — „zadobubin seu providuboban, hoc est edificatum” (i. h. 1. sz. jegyzetben). JAKUBECZ a továbbiakban már KATONA ISTVÁNra, a történészre hivatkozott, mint aki szerinte megerősítette a felirat ósláv jellegét. — Fábíán közleménye szerint PRIBELY FERENC hittanár Jakubecz jegyzetéhez kapcsolva a dátumot 1485-re javította.

Fábíán valószínűen nem tartotta elegendőnek a Katona István történész tekintélyére utaló hivatkozást, mert a következő évben „A f. szemerédi templom felirata” címen (M. Sion 1865: 150—2) közölte B a l o g h A n d r á s nádasi plebánosnak Somogyi Sebestyén ipolyviski plebánoshoz 1800. június 8-án írott latin nyelvű levelét is. E szerint a felirat ósláv jellegének felismerése mellett értelmezése is KATONA ISTVÁN műve.

A két közleményre tudomásunk szerint mindössze csak RÓMER FLÓRIS válaszolt, aki a feliratot latin majuszkuláris betűkkel írotnak nézte, és a következőképpen olvasta: „1485 IACO(BP)LEBANVS” (M. Sion 1865: 302—5).

2. A két olvasási kísérlet tarthatatlanságát nem kell bővebben kifejtenünk. A következő táblázaton bemutatjuk JAKUBECZ ósláv interpretációjának glagolita betűkkel átírt szövegét az idézett két változatban. A táblázathoz csatoljuk a felsőszemerédi felirat jeleit is, ami minden további magyarázatot szükségtelenné tesz. Transzliterációnk első sora a glagolita írás régebbi — bolgárnak nevezett — köríves változatát mutatja, míg a második sorban ugyanazon írás négyszöges — horvátnak nevezett — glagolica quadrata változatát ábrázoljuk.

„ZADOBUBIN”	„PROVIDUBOBAN”	Az eredeti felirat
ⱮⱱⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰ	ⱮⱱⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰ	ⱮⱱⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰ
ⱮⱱⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰ	ⱮⱱⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰⱵⱳⱰ	

3. FÁBIÁN JÁNOS két közleménye ellentmondó adatokat tartalmaz. Az ellentmondás abból ered, hogy Fábíán két forrásra támaszkodott. Az első forrás, Jakubecz feljegyzése 1802-ből, aránylag világos.

A második forrás, B a l o g h A n d r á s levele 1800-ból, már bővebb vizsgálatot kíván. Különösen a levél következő két szakaszát kell megvizsgáljunk: „... quos subnexa interpretatione explicuit Rns. Dominus Stephanus Katona, Criticus Hungariae Historicus, Colocensis Canonicus . . . Dignetur (sc. Katona) istud per modum coniecturae meae Historiae Ecclesiae quondam suae [a kiemelés tőlem] Protocollo ac Matriculae Alsó-Szemerédiensi gratiose praetiosa manu inserere, quo utriusque nostrum nomen immortalitati commendetur.” (MS. 1865. 151.)

Az idézet legkényesebb része a „meae Historiae Ecclesiae quondam suae” szakasz. Ezt a mondatrészt, tekintettel az egész mondatra, kétféleképpen fordíthatjuk: 1. „... az én egyháztörténelmembe [t. i. könyvembe], amely egykor az övé volt . . .” — 2. „... az én egyházam történetébe, amely egykor az övé volt . . .” [t. i. Katona is a vezetője volt] — „méltóztatott kegyesen drága kezével függelékszerű bejegyzés alakjában beírni [t. i. a megfejtését].”

Balogh nádasi plebános leveléből a következő megállapításokat vonhatjuk le: 1. A felsőszemerédi feliratot a történész KATONA ISTVÁN értelmezte ószláv nyelven. — 2. Az értelmezést Katona a saját kezével jegyezte be Balogh András egyházának történetébe vagy egyháztörténeti könyvébe, amely egykor a sajátja volt. — 3. Ugyanazt, még ugyanabban az évben — 1800-ban — Katona bejegyezte az alsószemerédi egyház anyakönyvébe is.

Fábíán János első közleményéből viszont a következőket tudjuk meg: 1. A feliratot Jakubecz Malakiás alsószemerédi plebános értelmezte ószláv nyelven 1802-ben. — 2. Értelmezését egy könyv végébe jegyezte fel. — 3. Jakubecz ismerte Katona István véleményét.

Az ellentmondás a következő: Ha Jakubecz ismerte Katona értelmezését, akkor miért jegyezte be azt a kérdéses könyvbe a saját neve alatt? — Ha így tette, akkor ez plágium volt! Ha pedig a bejegyzést valóban Jakubecz készítette, akkor a ná d a s i p l é b á n o s l e v e l e h a m i s í t v á n y, mert Jakubecz az értelmezést 1802-ben végezte, míg a levél már 1800-ban kelt volna.

Nem zárhatjuk ki ugyan azt a lehetőséget, hogy Katona István 1800-ban Alsószemeréden és a Hont megyei Nádason járt. Habár szülőfaluja Ipolybolyk (Bolkovec losonci járás Szlovákia) meglehetősen messze esik a kérdéses községektől. Ottjárta annál inkább kérdéses, mert 1790-től Kalocsán tartózkodott, és a levél írásának idején már 68 éves volt. Még kevésbé valószínű, hogy könyveit, ha csak nem kedves barátjáról volt szó, elosztogatta volna.

Az idézett levélrészlet második fordítási változatát nyelvtani szempontból indokoltabbnak látjuk az első változatnál. Ugyanis a latin nyelvben, ha egyetemes egyháztörténelemről van szó, akkor „historia ecclesiasticá”-ról beszélünk. Ha viszont egy konkrét egyház történetéről beszélünk, akkor „historia ecclesiae”-ről van szó, ahol folytatólagosan meg kell nevezni az illető egyházat. Idézetünk viszont így szól: „... meae Historiae Ecclesiae . . .”, amelyet helyesen csak így fordíthatunk: „... az én egyházam történetének (t. i. könyvébe) . . .”, vagyis a ná d a s i e g y h á z H i s t o r i a D o m u s á b a. Ez a változat viszont szóba sem kerülhet, mert K a t o n a I s t v á n sohasem volt a barsi vagy a bái esperesség kebelében, sőt plebános vagy plebánoshelyettes sem volt. (BOROVSKY, Magyarország vármegyéi: Nógrád m. 278.)

4. A Balogh-féle levélrészlet első fordítási változata szerint a kérdéses könyv egykor K a t o n a I s t v á n tulajdona volt. Ha léteznék is olyan könyv a ná d a s i v a g y a z a l s ó s z e m e r é d i p l é b á n i a k ö n y v t á r á b a n, amelynek exlibrisén vagy címlapján „K a t o n a

István” nevet olvashatunk, még távolról sem jelenti azt, hogy a könyv csak a történész Katonáé lehetett. NÉMETHI Series Parochiarumában (577. l.) olvassuk, hogy a barsi esperesség területén Nagyszelezsény községben 1722–1728 közt egy „Katonai István” nevű plébános működött, aki már 1738-ban meghalt. Mivel az alsószemerédi plébánia ugyanannak az esperességnek a területén fekszik, mint Nagyszelezsény, Visk pedig Alsószemeréd szomszédságában található, nagyon könnyen megmagyarázhatjuk, hogy miként került egy könyv, amely egykor Katona István tulajdona volt, e két plébánia valamelyikére, valószínűen Alsószemerédre. Valószínű, hogy Jakubecz ebbe a könyvbe jegyezte fel a megfejtését, melyet vagy tévedésből vagy tudatosan Katona István, a történész nevével hoztak kapcsolatba.

A kérdéses könyv és az alsószemerédi anyakönyv megvizsgálásáig a Balogh András nevén közölt levelet indokoltan hamisítás gyanús forrásnak kell tekintenünk, amely Jakubecz által vagy annak védelmére készült. Mivel a levelet először csak 1865-ben publikálta FÁBIÁN, sem a levél írója, sem a címzett nem tiltakozhatott, mert az előbbi 1826-ban, az utóbbi pedig még 1802-ben meghalt (NÉMETHI, Series 479 és 931). Katona István, a történész pedig 1811-ben halt meg.

5. RÓMER FLÓRIS megfejtését, amely inkább egyéni kételkedésének igazolását szolgálta, nem szükséges cáfolni. A latin kapitálisok és a felsószemerédi írásjelek közt fennálló áthághatatlan különbség minden — a paleográfiában egyébként nem otthonos — személy előtt is világos.

PÜSPÖKI NAGY PÉTER

A többszörös mondatösszetételnek egy sajátos altípusáról

1. A többszörösen összetett mondat legegyszerűbb formája a három tagmondatból álló mondatösszetétel. Aszerint, hogy a három tagmondat hányféle és milyen viszonyban lehet egymással, RÁ CZ ENDRE hat alaptípust különböztet meg (NyttudÉrt. 46. sz. 85–92). Az alaptípusok közül azt emelem ki, amelyekben „Egy tagmondatnak mint főmondatnak két tagmondat mint mellékmondat van alárendelve, mindkettő azonos módon. A két mellékmondat mellérendelő viszonyban áll egymással.” (I. h. 87.)

Rácz azonban azt is megjegyzi még, hogy „ha az első mellékmondatához következő vagy magyarázó utótagként csatlakozik egy tagmondat, az nincs mindig közvetlen alárendelt viszonyban a főmondattal” (i. h. 88). Ennek az lehet az oka, hogy a magyarázó és a következő viszony nem tisztán mellérendelő: közel áll az alárendeléshez (l.: MMNyR. II, 432; MMNy. 431).

A kérdés tüzetesebb megvizsgálása céljából összegyűjtöttem egy sor olyan összetett mondatot (pontosan 120-at), amelyben a -- bármilyen szinten álló — mellékmondatok között magyarázó, illetőleg következő mellérendelő viszony van. Elsősorban arra voltam tekintettel, hogy a második (tehát az utótagként szereplő) mellékmondat milyen viszonyban van az első mellékmondat főmondatával.

A vizsgálat az alább következő eredményeket hozta.

2. Az utótagként álló tagmondatok többsége — 60%-a — alá van rendelve a főmondatnak, mégpedig ugyanolyan módon, mint az első mellékmondat. Ez tehát a szokásos mondatképlet. Például:¹ „A kapitány egyre csak azt bizonygatta, hogy igenis komolyan gondolták, hiszen nagyon kéne a pénz...” (Körkép 65. 218); „Ők is versenyezni akarnak a fogyasztók jobb ellátásáért. Solt István,

¹ A példákban a főmondatot ritkított, a két mellékmondatot pedig dőlt szedéssel emeltem ki.

a Tejipari Tröszt vezérigazgatója elmondotta: *a tejiparnak csak hasznára válik a verseny a fogyasztóért, hiszen ez a tejipari üzemek dolgozóit is jobb munkára serkenti*” (Népszabadság 1969. április 9. 5). „Olyan felfogás is van, mely szerint csak az alárendelő (s esetleg még a predikatív) szintagmák tartoznak a szószerkezetek közé, tehát nincsenek mellérendelő szó szerkezetek” (MMNy. 263). „Az előadó legfőbb feladata az, hogy a fogalmakat és összefüggéseket világossá tegye, tehát mondanivalóját maradéktalanul megértesse” (A stílus a középiskolák IV. osztálya számára. 2. kiadás 103).

3. A magyarázó tagmondatok másik része — 40%-a — (következtető tagmondat nem akadt) nincs közvetlenül alárendelve a főmondatnak. De ezek között akad olyan is, amelyik csak látszólag tartozik ebbe a csoportba.

A) Vannak ugyanis olyan összetételek, amelyekben az első mellékmondat csak formailag alárendelő, lényegében mellérendelő értékű, illetőleg olyannak is felfogható.

a) Idetartoznak a mellérendelő funkciójú vonatkozó mondatok. Ennek a csoportnak ezek 29,78%-át alkotják. Például: „Bethlen mondja ezt a fejedelemasszonynak, először fejtve ki törökbarát és németellenes tervét, amit a fejedelemasszonynak *nehéz volt hallania, hiszen először hallott a törökről megbecsüléssel beszélni életében, s nem viszonytattal, reszketéssel és gyűlölettel*” (Harsányi Zoltán: Stíluselemzés I, 1969. 115). „Eleinte naponta 90 cserепalackot biztosítottak, ami már akkor is kevés volt, hiszen Petőfitelepen kívül Fodor-telep, a Baktói kiskertek lakói, de még a tápéi gázpalack-tulajdonosok is szerették volna itt cserélni üres palackjaikat” (Dél-Magyarország 1970. február 5. 6). „Sose volt ő pincér a Ritzben, inkább amolyan szaladj ide-szaladj oda lehetett, de az éttermi és a szobapincérektől magára szedett valami modort, ami most kamatozott először, hiszen apu mellett nem kellett megszakadnia a munkában, rendszeren is kosztolhatott, fűtött szobája volt, s ráadásul aputól soha egy rossz szót se hallhatott” (Szilvási Lajos: Kipárnázott kaloda. 1969. 90). „Az eddigiekből kitűnik már, hogy ebben a pillanatban biztos választ — mert mi sem kaptunk — nem mondhatunk a sok-sok érdekelt szülőnek, akik közé természetesen a három befogadó óvodába járó gyerekek szüleit is számítjuk, hiszen az ő gyerekeik is nehéz helyzetbe jutottak most” (Dél-Magyarország 1969. október 19. 5). „Igazi műveltető igék bizonyos hangutánzó és hangulatfestő igék -tat, -tet képzős származékai is, amelyek egyúttal gyakorító jelentésárnyalatot mutatnak, hiszen alapigéjük maga is gyakorító ige: pattogat, durrogat” (MMNy. 19). „Figyeljünk fel az alcímben szereplő műfajmegjelölésre (»Gyerekkver«), amely hozzátartozik a vers gúnyos-keserű hangjához, hiszen csak formájában, művészi eszközeiben emlékeztet a csengő-bongó gyermekversekre, tartalmában nagyon is komoly mondanivalót takar” (Útmutató a gimnáziumok levelező tagozata számára. Magyar nyelv és irodalom IV. osztály. 4. kiadás. 1966. 10).

b) Idesorolhatók a mert kötőszós okhatározói mellékmondatok is (ezek részesedése 10,64%). Például: „A VI. osztály elvégzése után otthagytam a gimnáziumot meg az inter-nátust, mert elhagyatottságomban nagyon tétlennek éreztem magamat nem tanultam, mert a tanárok magyarázata után is tudtam a leckét, hiszen erről jeles bizonyítványom is tanúskodott” (A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolában II [1965] 13). „A házassági bontóperek száma évről évre emelkedik Magyarországon is. Van mit gondolkodnunk azon a kétes dicsőségen, hogy a világon a második helyen állunk ebben. Annál is inkább gondolkodásra méltó, mert legtöbb bontópert gyermektartási per követ (hiszen a tartási pereknek csak 10–12 százaléka a házasságon kívül született gyermekek ügye!)” (Dél-Magyarország 1970. január 24. 1).

Ezek az okhathározói mellékmondatok gyakran átmeneti jellegűek. Az egyetemi tankönyvben is ezt olvashatjuk: „... akadnak olyan *mert* stb. kötőszós tagmondatok, amelyek valóban magyarázó mellérendelő funkciójúak, nem okhathározót fejtenek ki;” (MMNy. 397). (Vö. még TOMPA JÓZSEF: Anyanyelvünk az Isk. III [1955.], 47).

Az átmeneti jellegre mutat „az a körülmény is, hogy alá- és mellérendelő kötőszó együtt szerepelhet az összetett mondatban” (MMNyR. II, 432). (Vö. még: BERRÁR JOLÁN, TörtMondt. 148; FARKAS VILMOS: Nyr. LXXXIII, 87—91.)

Ha ezeket a formális — vonatkozó vagy okhathározói — mellékmondatokat mellérendelőnek vesszük, a többszörös összetétel leegyszerűbb alaptípusával állunk szemben, amelyben mellérendelő viszony van három tagmondat között.

B) Akadnak olyan összetételek is, amelyeknek főmondata megmerevedett, módosító jellegű főmondat. (Százalékarányuk: 27,66.) Ilyenek: *azt hiszem, úgy látszik, úgy vélem, úgy tűnik, kétségtelen, véletlen, csoda, biztos, valószínű* stb.

Az effélékről H. MOLNÁR ILONA a következőket állapítja meg: „... az összetett mondatok főmondataként semmiképpen nem elemezhetjük őket, részben elszigeteltségük, részben tartalmi átalakulásuk, »súlyvesztésük«, részben pedig azon tulajdonságuk miatt, hogy a mondat szerkezet lépcsőzetének különböző fokain képesek elhelyezkedni. Mindez nem mondható el a valódi főmondatokról” (NyttudÉrt. 60. sz. 52). Ő maga módosító mondatrészeknek nevezi őket.

Ilyen megmerevedett főmondatú összetételek például a következők: „A z t h i s z o m, a Húsz év múlva, a Milyen volt . . . vagy a Mama ma elbújhatnának szegyenükben, h i s z e n mindössze 12—16 sorosak” (Miért szép? 1966. 418). „Ú g y l á t s z i k a z o n b a n, hogy Premn Ferenc története egy különös írói pálya befejezése és nem valamiféle új kezdete, h i s z e n a szerző a regény megjelenésének évében 62 éves, és többek között 17 évi börtön és internálás van mögötte” (Magyar irodalom. Irodalomtörténet III. a gimnáziumok IV. osztálya számára 234). „A továbbiakban — mint annyi más versében is — már-már a végtelenbe hosszabbítja meg ezt az utat: »És csak tovább van és csak messze, messze«. Ú g y v é l n é n k: lehetne ez az út derűs, napfényes is, h i s z e n a vers szerint végül is csöndes győzelemhez vezet . . .” (Miért szép? 1966. 120—1). „S éppen ezért írta meg Ilyés a korán jött és mégis elkésztnek tűnő forradalmárok drámáját. M e r t ú g y t ű n i k: Telekí a múlt embere, h i s z e n 48-hoz, a forradalomhoz, a szabadságharchoz tartozik” (Hermann István: Szent Iván éjjelén. 1969. 212). „N e m v é l e t l e n, hogy a mai napig Petőfi a legnagyobb hatású költőnk, h i s z e n versei a legszélesebb tömegek indulatait, vágyait, gondolkodásmódját szóaltatják meg” (Világnézet és irodalomtanítás I, 1969. 134—5). „N e m c s o d a, ha a két forró hónap kivételével nap nap után turisták százai keresik fel a várost, h i s z e n a közelében a világ leglátványosabb vízesezésében gyönyörködhetnek, amely kétszer olyan széles, mint a Niagara” (Élet és Tudomány 49. 2327).

Voltaképpen a magyarázó mellékmondat csupán az előtte álló tagmondatnál van szintaktikai viszonyban, így a mondat szerkezet leegyszerűsödik, nincs szó többszörös összetételről.

C) Most érkeztünk el az olyan mondatokhoz, amelyekben az első mellékmondatához magyarázó utótagként kapcsolódó második mellékmondat teljesen független az első mellékmondat főmondatától. (Ezeknek a mondatoknak a százalékaránya: 31,9.) Például: „Ők sokszor még tejet is ettek, vagy tejeles habart leveseket főztek, nekünk nem volt tehenünk, és a m o s t o h a a p á m a n n y i r a k ö r ö m k ö z é f o g t a a k r a j e á r t, hogy csak akkor ettünk tejet, ha édesanyám mosni, meszelní vagy libát tépni ment az ispannához: *ott tejjel, túróval, íróval, savóval fizettek*” (Veres Pétertől id.: Nyelvtani elemzések¹ III, 68). „Annyi bizonyos, hogy Szentkuthy már Japánt, Kínát, Perzsiát a reneszánsz Angliával egy témakörre fűzte össze Orpheus-ának szövevényében; W e ö r e s Sándor úgy tért haza kínai és indiai utazásából, hogy

rajongásában szinte azonos megszállottsággal propagálta a régi Távols-Kelet eszt és személyiséget megvető bölcsesletét és otthon, barátai között az onnan hozott és nálunk addig ismeretlen szójababot — *h i s z e n az ilyen nosztalgikiakban mindig elválaszthatatlan az idegen költészet és az életforma vonzása*” (Vas István: Megközelítések. 1969. 48). „E kényes kérdést megkerülendő esett a választásom annyi XX. századi fordításom közül éppen Konsztantinosz Kavafiszra, aki mindenképpen kivételes költő, már abból a személyes szempontból is, hogy nem eredetiből fordítottam — *h i s z e n újjörögül semmit sem tudok*, sőt, a gimnáziumban felszedett ógörög ismereteimnek is csak morzsái maradtak arra, hogy munka közben az eredeti szövegnek is némi hasznát vehessem —, hanem, nyersfordításból, valamint angol, német és francia átültetések segítségével” (uo. 225–6). „Emlékszem még arra az őszii estére — már jóval több, mint egy éve —, amikor a homéroszi műveket összefoglaló, *selyemripsz ruhájú, hatalmas, bibliapapírosos kötetét elhozta Devecseri, merő nagylelkűségéből, h i s z e n az Iliász, az Odüsszeia meg a Himnuszok ott sorakoztak már polcomon, több kiadásban is, mind a költő — azaz Devecseri — kedves dedikációjával, s ha az előzőkre volt is valami jussom — mert valamelyest részt vettem a kiadói szerkesztés munkájában —, ennek az utolsó díszkiadásnak létrejöttéhez még ennyivel sem járultam hozzá” (uo. 137). „... ezek a költemények tartalmilag és prozódiailag is hitelesen közvetítik az eredetét — s még is indokoltnak, helyénvalónak érzi az ember, hogy például a Magyar jakobinus dala fordításában Roger Richard nem törődik a rímekkel és a prozódiaival — tehát átköltés a szinonimákkal helyettesíthetetlen, elvont fogalmak miatt tartalmi károsodás nélkül szinte lehetetlenné vált volna a vers formahű francia fordítása” (Garai Gábor: Meghitt találkozások. 1969. 204). „Meg akarják győzni a győzelmi esély nélkül való jelöltek esetleg eltántorítható híveit, hogy nem szavaznak »hasznosnak«, ha az eredeti jelöltjükre adják voksukat, *h i s z e n így az »elvész«*” (Magyarország VI. évf. 21. sz. 4).*

A mondatok másik része egy kicsit az előző csoportra tekint vissza, de ezekben a főmondat még nem vesztette el szintaktikai kötetlenségét, tehát önálló főmondatként elemezhető. Például: „Ismertem annyira, hogy tudjam: tulajdonképpen már bánja, hogy így fogadta a hírt — *h i s z e n anyján is, rajtam is kellett látnia*, hogy mennyire örülünk neki” (Bárány Tamástól id.: Nyelvtani elemzések¹ III, 64). „Itt az említett első pólussal van dolgunk. Azzal a pólussal, melyről azt mondtuk, hogy Sarkadi életművének fontos bázisa, *h i s z e n a paraszti létben rejlt kézzelfogható érték, mint az emberi értékrendszerek egyik elidegeníthetetlen támasza jelenik meg nála*” (Hermann István: Szent Iván éjjelén. 1969. 323). „Láthatólag azt képzelte, most igazán barátnők leszünk: *h i s z e n a családja, az otthoni dolgok felől érdeklődöm*” (Szabó Magda: Az őz. 1965. 92). „Rá aztán igazán el lehet mondani, hogy arany keze van, *h i s z e n ő szakmája szerint is arannyal dolgozik*” (Dél-Magyarország 1970. február 8. 3). „Belátjuk, hogy egy-egy olvasónknak jelentős lehet ez a kellemetlenség — *h i s z e n indulatukban tollat is ragadtak*, hogy oldalakon át leírják —, de gondoljanak mindig az ilyen hibák mérlegelésénél arra is: ha mindannyiunknak folyton a fejére olvasnák, ami hibát egy műszak alatt elkövetünk! —” (Dél-Magyarország 1970. február 5. 6). „A bátrabbak, s elszántabbak úgy határoztak: *nem hátrálnak tovább, h i s z lassan-lassan lemegyünk a térképről*” (Dél-Magyarország 1969. december 25. 7).

4. Ezek igazán meggyőző példák arra, hogy a bevezetőben említett mondatstruktúra — amelyben két azonos szintű mellékmondat közül csak az első van egy főmondatdal közvetlen alárendelő viszonyban — valóban létezik. Ez tehát külön altípusnak tekinthető az olyan alaptípuson belül, amelyben valamely főmondat mellékmondatának egy másik tagmondat van mellérendelve.

KOLLÁNYI TERÉZ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Boér — **vecsín**. A középkori Fogarasföldre sajátos helyzetével, bizonyos értelemben vett önállóságával — hosszú ideig a havasalföldi román fejedelmeknek magyarországi hűbérbirtoka volt — számos történelmi mű foglalkozott. Ilyen IOAN PUȘCARIU oklevélgyűjteménye (Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului. Sibiu, 1907.), legújabbán pedig D. PRODAN könyve: Bojaren und „Vecini” des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jahrhundert. Bukarest, 1967. E művek igen gazdag forrásanyaga révén kibontakozik a *boér* és a *vecsín* mint sajátos fogarasi feudális fogalmaknak, illetőleg az e fogalmakat jelölő szóknak a története.

I. Magának a román *boier* 'nagybirtokos nemes, bojár' szónak az első előfordulása is Fogarassal kapcsolatos; tudomásom szerint első ízben Mircea havasalföldi fejedelemnek Fogarasföld hűbéruraként 1392-ben kiadott latin nyelvű adománylevelében jelenik meg: „praedicti Sztancsul Egumenul et frater Kalin, *Boerones*” (PUȘCARIU 39) — itt azonban havasalföldi személyekről van szó. A *boér* 'román nemes' jelentése jelentkezik a NySz. adataiban, de éppen a román nyelvvel való állandó kapcsolat révén a szónak az önálló Erdély fennállása idején sem változik meg a hangalakja, román fejedelemségi eseményekről beszámolva Kazinczy barátja és levelező társa, Cserey Farkas még a XIX. század elején is *bojér*-ről ír (KazLev. IV, 98). A *bojár* csak később, német hatásra szorítja ki (TESz.).

Bennünket azonban most sajátos erdélyi jelentése: 'fogaraszöldi román nemes' érdekel, amely első ízben ismét csak latin szövegből mutatható ki 1483-ból: „districtum Fogaras quod hactenus condam *boyaro* Wdrysthya tenuit, vobis contulit” (PRODAN 13). Ilyen értelműek az OklSz. köznévi 1502-i és 1511-i adatai, de még világosabb a következő, ugyancsak 1511-ből való: „pro parte nobilis Maylady de Comana *Boeronis* praedic[t]ae Terrae Fogaras” (PUȘCARIU 79). Ezekből az adatokból kiderül, hogy a *boér* teljes jogú, sőt magas rangú nemes. A szó ragozási formája a latin *baro* analógiás hatását mutatja (1527-ben alanyesetben „Agilis Ladislaus *Boero* de Grid”: PUȘCARIU 99), jelentése sem igen áll messze tőle, és ez magyarázza a XVI. századi latin oklevelekben gyakori *Boyaro*, *Boyarones* formákat; ezek a TESz. idevonatkozó feltevését tehát teljes mértékben igazolják. A *boér* 'fogaraszöldi szabados-nemes-féle' jelentésének megjelenését SZABÓ T. ATTILA 1529-re teszi (StUnBB. 1962/2. 20), de forrását nem közli. A magam részéről erdélyi személyt említő magyar nyelvű szövegből csak 1543-ból ismerem ugyancsak Fogarasból (LevT. I, 23), azonban még ekkor is magas társadalmi rangot jelöl. Ilyen értelmű az 1570-ből való „az az Jóság ő neki *Boyeri* Jósága” (PUȘCARIU 130) melléknévi származék is.

A fogarasi *boér* gyors értékvesztését azonban jól mutatja, hogy a XVII. század közepe táján már kétféle értelmezése jelenik meg. Ekkor már inkább a SZABÓ T. ATTILA említette 'félig szabad román kisnemes' neve. A *boérok* soraiban ugyanis differenciáció megy végbe: az oklevelek *nemes boér*-okról és *paraszt boér*-okról beszélnek (MAKKAI, I. Rákóczy György gazd. ir. 457; PRODAN 71). Ha nem is mindig egyértelműen, de a latin nyelvű iratok is különbséget tesznek a közönséges *boero* és a *nobilis boero* vagy „*veri nati ac indubitati . . . istius terrae nostrae Fogaras Boerones*” (PUȘCARIU 228) között. Ennek magyar nyelvi vetületei is megjelennek: 1633: „ez havos övék volt, mind *regi joh Bojérok*” (i. h. 310); 1675: „voltak *ős örökös Boerok*, kiknek Boerságok extendálódott egész falu határára” (PRODAN 139). Ezek a továbbra is kiváltságos, teljes jogú *boérok* többnyire államjogilag is nemesek lesznek, mások viszont a szabadosok vagy éppen a jobbágyok soraiba kerülnek. PUȘCARIU olyan okleveleket is közöl, amelyben *boért* nemesi rangra emelnek, például 1675-ből (407), 1718-ból (511). A *boérság* azonban, mint sajátos fogarasi intézmény mindvégig megmaradt, Halmágyi István még a XVIII.

század második felében is említi a *fogarasi boérok*at (Monírók XXXVIII, 6, 231). Rendkívül tanulságos és az előbbieik alapján válik érthetővé egy 1818 márciusában való tanúesketés szövege: „Az pedig hogy a most exhibeált levelekben a Producensek *Boerok*nak mondatnak — tsak abból esik, hogy Fogaras földén in genere az oláh nemes emberek *Boerok*nak neveztetnek, és tsak azzal különböztetnek meg a nemesek a *Boerok*tól, hogy a Nemesek *Nemes Boerok*nak mondatnak és iratnak a literatus emberek által” (PUŞCARIU 775). Lényegében véve olyan román nemzetiségű kismemesekről van szó, akik tulajdonképpen paraszti sorban éltek, de esetleg valamelyik erdélyi fejedelemtől származó *boeronalis levéllel* rendelkeztek. Az illet azonban a hatóságok, különösen, ha a XVI. századnál újabb keletiek voltak, nem igen vették figyelembe (PRODAN 159).

2. A *boér*-hez hasonlóan román eredetű a *vecsín* is, ez a román *vecin* 'jogtalan és földtelen paraszt, jobbágy' (a román akadémiai nagyszótár kéziratos anyaga a bukaresti Nyelvtudományi Intézetben) átvétele. PRODAN több ízben is utal arra, hogy a fogarasföldi *vecsín*-ek szolgáltatási kötelezettségei az egyéb jobbágyokénál enyhébbek voltak. Erre lehet következtetni azon 1637-ből származó oklevél szövegéből, amelyet a *vecsín*-re az OklSz. közöl. A szó megléte azonban korábbra tehető. Báthori Boldizsár 1592-i latin nyelvű oklevelében már szerepel „*quae a vicinis seu vulgo Wechyn vocatis*” (PUŞCARIU 147); vö. még: 1610: „*inquilinos vulgo Vechynek dictos*” (PRODAN 37). A szó magyar szövegkörnyezetben első ízben 1607-ben kerül elő: „*vecsínek* es minden nevvvel nevezendő javaival Cziganivalis” (PUŞCARIU 208). Társadalmi helyzetüket plasztikusan mutatja be egy 1630-ban kelt ítélet: „*mint Vecsinnyek Boeroknak szoktak szolgálni klakaban ugy szolgáljanak*” (i. h. 229; vö. még 1671-ből: i. h. 405). Szó esik 1632-ben is a boérek jobbágyairól „*kiket az itualo szokas szerint veczineknek szoktanak eok hinia*” (MARKAI i. m. 466); 1640-ben az egyes falvak összeírásában sűrűn említik őket (uo. 493 kk.; PRODAN 95, 98, 99). Az utolsó adat, ahol a szó előfordul, 1675-ből való: „*veczinyekis szokott volt lenni, kik klákálni tartoztanak*”, „*affele Jobbágyoknak, kik veczineknek hivatatnak szánto földet szoktanak adni az Boerok*” (ErdFiskLt.: PRODAN 138—9). A már említett társadalmi fejlődés során a boérok elvesztik azt a jogukat, hogy saját függőségben tartásának jobbágyokat. Így a vecsinség mint sajátos társadalmi intézmény megszűnik, vele együtt a szó is kihal.

BAKOS FERENC

Történelem szavakban rögzödve.* 8. Példa egy nyelvtudományi tételre. BÁRCZI GÉZA egy fejtegetésében megállapítja, hogy kellemetlen hangzású helyneveket a jobb ízlés gyakran kieserél. Erre egy hajszálnyira találó példát mondok. A székely határőrök szolgálataik fejében a Hargita alján legelőköt, erdőségeket bírtak. Szülőfalum havasára, Hidegaszóba, T a m á s i Á r o n szülőfalujának, Farkaslakának a határán keresztül visz az út. Hosszú forgó úton kell az ezer méter magasságban fekvő fennsíkra feljutni. Azt a helyet, ahol az út eléri a fennsík szélét, a farkaslakiak *Huggyótető*-nek nevezik. A szomszédos unitárius Nyikómente a maga bibliás, puritán, illodelmes szellemében nem fogadta el a farkaslaki nyers hegynevet, hanem a szóban forgó pontot egy ott álló szép kőszikláról *Nyugalomkő*-nek nevezi. *Huggyótető* és *Nyugalomkő!* Egyszer, Kolozsvárt éltünkben, T a m á s i Á r o n t akaratlanul fölmérgeztettem a két szó hangulati értékének fejtegetésével.

9. L á r m a f a. A Magyar Tájiszótár Csíkból és Háromszékről jegyez föl adatokat a *lármafa* szó népnyelvi élő használatáról. Udvarhelyszékről nincs följegyzés,

* A Megboldogult ilyen címen megírt és MNy. LXVI, 215—6 közölt nyelvi adatkainak újabban előkerült folytatása. — P. D.

aminek tárgyi oka lehet. Magam is diákkoromban olvasmányaimból tanultam meg a *lármafa* szót. Az eljárást pedig nálunk is ismerik. Régen az ellenség közeledését a hegyeken füstjelekkel tették hírré. A füst forrását azonban nálunk nem mondják *lármafá*-nak. — A szónak különben a szótáron kívül is van némi irodalma. HORVÁTH MÁRIA „Lárma” című, más célzatú cikkében nem említi meg (MNy. XLIV, 398—403). LOVÁNYI GYULA (MNy. XLIV, 51) érdemlegesen érinti, FABÓ BERTALAN (MNy. VIII, 75) 1789-ből való adatot közöl róla. Én is keltezett adatot közlök. Az 1788-ban tartott erdélyi országgyűlés a török támadás hírére elrendeli, hogy a havasi ösvényeket be kell vágni, és *lármafá*-kat kell felállítani (G. L.: Az erdélyi diéták és országos végzések foglalatlja. Kolozsvár, 1837. 1920).

†GYALLAY DOMOKOS

A Törő vezetéknevén kapcsán. I. Mondanivalóm MIKESY SÁNDORNAK „A Törő vezetéknevén” című cikkéhez (MNy. LXI, 464—5) kapcsolódik, illetőleg abból indul ki, és a *tör* ige eredetének a problémájába torkollik. — Szerinte a XVI. század derekától adatolt Törő vezetéknev a *Portörő* ’puskapor-törő’ foglalkozásnév lerövidített alakja. MIKESY megjegyzi, hogy a korábbi, a puskaapor gyártással kapcsolatba nem hozható adat, mint például az 1433-i bökönyi *Törő* név, természetesen más eredetű, és magyarázatánál gondolhatunk a *csertörő* vagy más hasonló összetételű foglalkozásnévre is. — A *csertörők* munkaköre a nyers bőr feldolgozásához szükséges cserzőanyag előállítása volt, de voltak a múltban hivatásos *só*-, *bors*-, *kása*-, *csont*- és sok más egyéb *törők* is. Az egyik legrégebbi ilyenfajta tevékenység azonban az időszámításunk előtti évezredekbe visszanyúló *búzatörés* volt. Az ősi telephelyek leleteinek tanúsága szerint a búzat kezdetben egy homorú vájatú kőben beleillő domború kő segítségével törték össze. Ebből fejlődött azután az alsó *kő* kimélyítésével és a felső kő fogásra alkalmasabbá tételével egyfelől a mozsár, másfelől pedig az egyszerre nagyobb mennyiségű gabona összezúzására szolgáló két egymásra illesztett kőből álló kézimalom, amit a munka megkönnyítésére forgatókarral láttak el (vö. LAMBRECHT KÁLMÁN, A magyar malmok könyve. 1915.).

A magyarországi kézimalom legrégebbi emlékét a Gellért-legenda őrizte meg számunkra. Abból a tényből, hogy a búzat előbb törték, és csak későbbben őrlték, MELICH (MNy. XVI, 66) arra következtetett, hogy a XI. században a *mola manuaris* magyar neve *törő*, *kézi törő* volt. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy abban az esetben a *molitor* neve is ugyanaz lehetett volna. A két elnevezés párhuzamosságára ugyanis nagyon jó példát szolgáltat JordK. (1515—1519.) *mola* ’örlő’ és a MünchK. (1466.) *molitor* ’örlő’ adata. Vö. még az OklSz. személynévi adatait: 1502: „Franciscus *Ewrlaw*”, 1513: „Laurencius *Ewrlaw*”. — Hogy a *mola* és *molitor* legrégebbi magyar elnevezése *örlő* és nem *törő*, abból érthető, hogy régi török eredetű *ör(öl)*- igeink <ötörök **äbir*- ’(körbe)forgat’ a búza összezúzásának már fejlettebb fokára, a kézimalom technikájának az ismeretére utal. A malom mai csuvas neve *arman* (kései hangrendi átcsapás) < **avörmän* < **äwirmän* < **äbirmän*, a magyar *ör(öl)*- ige-tővel azonos ’forgat’ alapjelentésű ige származéka. Könnyen hihető, hogy az örlés technikájának az elsajátításával együtt az eszköz, a kézimalom nevét is átvettük akkori ócsuvas hangalakjában: **äwirmän* > *örmény*, amellyel ’malom’ jelentésben hely- és vízrajzi megjelölésekben a régiségben gyakran találkozunk (vö. БАТКЪ, Örmény, örményes: MNy. XXIII, 215—9). Az *ermen kw* ’lapis molendinarius’ (SermDom. II, 373) azonos csuvas kifejezésére pedig REGÜLY példamondataiban (718.) akadunk rá: *vul holara arman öle izü ’ő a városban malomkövet vett’* (NyK. II, 237). — Az *örmény* szóval kapcsolatban gondolhatunk ugyan magyar származtatásra is < *ör(öl)*- (vö. D. BARTHA KATALIN, Szóképz. 85), de a tárgytörténeti összefüggések inkább jövevényező voltát sejtetik.

Az említett nyelvemléki *örlő* ’mola, molitor’ adatok jelentése alapján ítélve úgy lát-

szik, hogy a *Portörök*-nél régibb keletű *Törő* vezetékneveinkben n e m a 'molnár' értelmű foglalkozásnév őrződött meg. Eredetüket másutt kell keresnünk.

2. Az emberi táplálkozást forradalmasító búzatörés jelentősége talán csak a kender-törés jelentőségével mérhető össze. Magyar őstörténeti szempontból igen fontos körülmény, hogy a kender és megmunkálásának számos mesterszavát is ugyanattól a letelepült, magas műveltségű török néptől vettük át, amellyel érintkezve a búzát, őrlésének módját és eszközét, a kézimalmot is megismertük. A kender feldolgozásnak a régi csuvasoknál szokásos módját AŠMARIN Thesaurusának (VI, 61—5) a *kantär* 'kender' címszó alatt adott leírásából ismerhetjük meg a leghitelesebben. Az egész vázolt munkamenetből: vetés, nyövés, áztatás, szárítás, törés, fonás, szövés, ezúttal a bennünket közelebből érdeklő szakaszt, a t ö r é s t emeljük ki röviden (62—3): A húsvét és pünkösdtáji pogány csuvas ünnepek után a nők kender-töréshez látnak. A megtaposott kendert vagy lent újból napra teregetik, s miután tökéletesen megszáradt, *tilóval tilolják* (= *tiläpa tilassë*) . . . Ősszel megkezdik a *szösz törését* (= *süs tüme*) . . . A szöszet *meztörni fakölyjübe* (= *süs tümelli jivášran kilë*) teszik . . . A *meztört szösz* (= *süse tüse*) a disznó sörtéjéből (*süсна šärtänčen*) készült *sörtekefével megsörtézik* (= *šärtäpa šärtlassë*) . . . Farsanghét múltával megkezdik a fonást. — Ezek szerint a kender-törés, az előtörést, a megtaposást nem számítva a régi csuvasoknál is, mint általában mindenütt, két menetben történt: először a durvább fás részekről szabadították meg a rostokat úgy, hogy *tilóval tilolták*. Azután a rostok közt maradt pozdorját kölyűben finomra törték és végül sörtekefével megtisztítva, fonásra alkalmassá tették. A kender-törés folyamatának, illetőleg kétféle eszköz használatának ugyanez az egymásutánja tükröződik a *tü-* 'toloč, drobit, mjať (len, konopel)' címszó alatt is: *tilänä süse tüse arlassë* 'a megtilolt szöszet meztörve fonják' (AŠM. XIV, 204). A Čuvaši Etnografičeskoe issledovanie (1956.) szerzői is pontosan így írják le a csuvas kender-törés menetét (132). — Ott, ahol a kenderfeldolgozás még ma is háziipari tevékenység, a rostmegtisztítást többnyire már egy eszköz felhasználásával, a tökéletesített *tiló* kétféle kezelésével érik el (vö. SZOLNOKY LAJOS, Die Hanfbreche: AFethn. XV, 1—74). — Számunkra azonban nem a törés technikájának a fejlődése a fontos, hanem annak a felismerése, hogy a búzahasznosítás tárgyköréhez hasonlóan ez esetben is nem csupán a kultúrnövény nevét, a *kender*-t, hanem feldolgozása törés szakaszának legfontosabb eszközeit: *tiló*, *kölyü*, *sërte* ~ *sörte* és az ezekkel kifejtett művelet nyelvi kifejezéseit: *tilol*, *tör*, *sörtéz* is átvettük, illetőleg a megfelelő igetöveket tovább képeztük.

3. A *kender* < ótörök **kändir* (BTLw.) magában a törökségben is jövevényyszónak látszik. Mivel azonban a jakutot kivéve nyelvjárások szerte ismeretes, arra lehet következtetni, hogy a kender hasznosítása a török népeknél régi keletű. GOMBOCZ a *kender*, *tiló* és *csepü* jövevényiszavainkból arra következtet, hogy a magyarság a török befolyás előtt nem ismerhette a kender hasznát (vö. A *komló* és *kender*: Nytud. III, 274—6). Amint az azonban a fentebb kiemelt azonos csuvas—magyar szakkifejezések párhuzamából kiderül, nemcsak a *kender*, *tiló* és *csepü* szavak kerültek nyelvünkbe, hanem a kenderfeldolgozás munkaköre egyik legfontosabb szakaszának, a törésnek mindenegyes mesterszava is. — A durva fás részek eltávolítása, amint láttuk, *tiló*-val < ócsuvas **tiliy* (BTLw.) történt, ami eredetileg bőrfeldolgozó eszköz volt. Az ócsuvas **tiliy* ~ *kantär tilü* 'kender tiló' (AŠM. XIII, 314—5) a *tila-*, *tilä-* 'mjať mjalkoj len, konopel' (AŠM. XIII, 314—6) ige névszói származéka. A köztörök *talü*, *talik*, *talkü*, mongol *talki*, *talgi* 'Hanfbreche' adatok alapján PAIS (vö. A *táltos* és az *orvos*: I. OK. 261—5) joggal következtet egy egyelőre ki nem mutatható ótörök 'tör, zúz, üt' alapjelentésű **tal-* igetőre, amelynek teljesebb **tala-* töve úgy látszik csak a csuvas *tila-*, *tilä-* igében őrződött meg. Az első szótag jellegzetes ótörök *a* ~ csuvas *i* hangmegfelelése (BTLw. 189) kétségtelenné teszi, hogy a *tiló* szerzőszámnév ócsuvas eredetű nyelvünkben, nem pedig „valamely török nyelvből való”,

amint azt a SzófSz. szerzője gondolja. Az sem valószínű, hogy a *tilol* ige a *tiló* névszó igei származéka volna (SzófSz.). Ebben az esetben ugyanis fel kellene tennünk, hogy a *tiló* alkalmazásával egyidejűleg hallott és használt csuvas *tíl-* igét mellőzve vagy elfelejtve, erre a célra csak jóval később, a *tíliγ* véghangzójának vokalizálódása után alkottunk volna egy hasonló jelentésű új igét. Sokkal hihetőbb a **tíliγ* 'Hanfbreche' és *tíl-* 'hanfbrechen' egyidejű átvétele, amikor is a nyílt szótagú *tíla-* ige a magyarban az *-l* gyakorító képzővel gyarapodva illeszkedett be az ősmagyar nyelv igei alakrennszerébe (vö. PALLÓ, Az igésítő képzőkhöz: MNy. LXVI, 75–8). A PAISNÁL kikövetkeztetett általánosabb 'tör, zúz, üt' alapjelentésű ótörök **tal-* ige az ócsuvasban az érintkezés idején már kender-törés jelentésben specializálódott, mert nálunk is csak kendert vagy lent tilolnak. Az újabb *tiloló* 'Hanfbreche' <: *tilol-* háttérbe szorította az ősi *tiló* használatát, de a kenderfeldolgozás gépesítésével végül is mind a *tiló*, mind a *tiloló* nyelvünk pusztuló szavainak a listájára került. Igen jellemző BÁLINT Szegedi Szótárának megjegyzése a *tiló* szóval kapcsolatban: „a múzeumban látható”. A kenderrostok megtisztításának második menetében: *kántára tilasa tümelli kile γurássé* 'a kendert megtilolva megtörni kölyübe teszik'. Az esz-köz a *kölyü* < ótörök **kälüγ*, **kälüγ* (BTLw.) ~ csuvas *kile* PAASONEN értelmezésében a. m. 'famoszár, zúzóteknő' (Szójegyzék). A MTsz.-ban *kölyü*, *külü* 'törő, zúzó készü lék; köles-, mák-, lenmag-, tökmag- és kender-törő'.

4. A tárgyalt *örmény* ~ *öröl*, *tiló* ~ *tilol*, eszköz és tevékenység elnevezésének egyidejű átvétele alapján valószínűnek vehetjük, hogy a *kölyü*-vel kifejtett művelet nyelvi kifejezését az ismeretlen eredetűnek mondott *tör-* igét is az eszközzel együtt vettük át.

A magyar *tör* és a csuvas *tü-* ~ *tév-* 'toloé v stupe' (JEGOROV, Čavašla-virašla sl.) jelentés- és tárgytörténeti szempontból kifogástalan egyeztetésében az a megdöbbentő, hogy a csuvas ige a kisszámú kétalakú ige-török közé tartozik, amire régi török igei átvételeink körében még nem volt példánk. A helyzet nyilván az, hogy a lehetséges választásban a magyar nyelvérzék a ragozott alakokban talán gyakrabban hallott csonka *tü-* tövet következtette ki. A bizonytalan, visszamenő ócsuvas rekonstrukció helyett célra vezetőbbnek látszik a *tü-* ~ *tév-* ragozott formáira mai szövegekből idézni példát: *tü-rem*, *tü-remér* 'törtem, törtünk'; *tü-melli* 'törni kell'; *tü-me* 'törés'; *tü-se* 'törve' stb. A teljes töből: *tév-essé* ~ *tüv-essé* 'törnek' (AŠM. XIV, 204–5). Természetesen a feltevés egyik fontos követelménye, hogy a tóváltakozás már az érintkezés korában fennállott. A csuvas nyelvtörténet „szótörök” fejezetének a feltárása régi szövegemlékek híján azonban éppen a magyar nyelv régi török jövevényszavainak a tanúságtételére vár. — A feltehetően nyílt szótagú formában átvett ócsuvas *tü-* < ótörök *tög-*: *er tuz tögdü* 'az ember sőt tört' (B. ATALAY, MK. III, 184), az ősmagyarkori *ara-t* < *ora-*; *tilo-l* < *tíla-*; *γyalá-z* < *jala-* származékigékhez hasonlóan kitevőt igényelt, s az elemi *-r* gyakorító képző hozzájárulásával honosodott meg. Az ótörök *tög* > csuvas *tü-* ~ *tév-* 'mozsárban törni lent, kendert, sőt' (PAAS.) későbbi jelentéselágazódásai és átvitt értelmű használata mellett az ige fenti alapjelentésére utal a számos 'mozsár' jelentésű származékszó is: CCum.: *tövgüš* 'Mörser u. Stössel' (GRÖNBECH); HOUTSMA: *doguš* 'Mörser' (75), oszmánli *dögez* 'Stössel eines Mörsers' (ZENKER 441) és *döveg* 'agačtan havan' = famoszár (Türkce Sözlük); kirgiz *tüğüš* 'Mörser' (RADL. III, 1541); kazán *töjgöč* 'törőeszköz, mozsártörő' (BÁLINT); nog. *tüjgüš* 'Stupa' (BASKAKOV) stb. Az ÉrtSz. több mint három hasábon tárgyalja a *tör* igeének a törökéhez hasonló jelentésdifferenciálódásait, de az alapjelentést: 'szilárd, merev anyagot részekre választ, aprít' értelemben állapítja meg, s kiemelt példaként a kender vagy len törését említi. CSÜRY BÁLINT (MNy. XIV, 256) pedig a tapadással keletkezett igei jelentések sorában tartja számon: *tör* = *kendert tör*.

5. A kender-törés kettős fázisának (*tilolás*, *törés*) befejező művelete a disznó hátának merev sörtéjéből készült *šärt* nevű szerszámmal (ábráját l. AŠM. VI, 63) végre-

hajtott kefézés volt. A *šärt* 'serte ~ sörte' < ócsuv. *širtä* (BTLw.) 'len- vagy kenderkefe' (PAAS.) minden valószínűség szerint ugyancsak mint munkaeszköz 'Hanfbürste' került nyelvünkbe. A csuvasok a szöszt sörtével sörtézték (= *süse šärtpa šärtläkké* (AŠm. XVII, 341), és annak idején mi is sörtézhettük, mert erre a tevékenységre a későbbi szláv eredetű *ecsel* és *gerebenez* kifejezésnél korábbi szavunk nincs feljegyezve, holott a kender hasznosítása a magyarság életében feltehetőleg folyamatos volt. Az ŰMTSz., ha más jelentésben is, de tud *sörtézés*-ről: amikor a tetőfedő szalma szélét *sörtére*, csipkére kötik. Vö. uo.: *sörte* 'szalmás tető gerince'. A jelentésfejlődést indukáló kép: 'Borste (z. B. des Schweinenrückens), Nackenhaare, der obere Teil des Rückens' (RAMSTEDT, KalmWb. 360/b).

A több ízben tapasztalt: munkaeszköz és a vele végzett munka elnevezésének egyidejű átvétele a *tör* ige fenti származtatását, illetőleg a *kölyű* szóval együtt történt átvételét is igazolni látszik. Az átvétel vázolt körülményei és a pontos hangtani megfelelés nagy fokban valószínűsíti az ige feltehető morfológiai alakulását is. — Hogy a munkatörténet tanulságainak értékesítése a szótörténetben gyakran igen hasznosnak bizonyul, arra vö. NYIRKOS ISTVÁN, A munka- és szótörténet összefüggésének kérdéséhez: MNy. LX, 162—7.

6. Tekintve, hogy a kendermegmunkálás általában mindenütt elsősorban női munka volt, mindvégig háziipari szinten maradt. És mivel a múltban a kenderfeldolgozás soha sem emelkedett önálló iparággá, a kendertörő sem vált foglalkozás-, illetőleg mesterségnévvé. Ilyenformán úgy látszik, hogy a *Portörő*-knél régebbi keletű *Törő* vezetékneveinknek *kendertörő* jelentést sem tulajdoníthatunk. — MIKESY mindenesetre helyesen járt el, amikor a puskaporgyártás lokalizálható pontjairól kirajzott *Törő* vezetékneveket a *Portörő*-kkel azonosítja. Hasonló módon lehetne esetleg még a tölgyes vidékeken tevékenykedett *csertörők* foglalkozásnévének elterjedését is nyomon követni. A többi, a só-, bors-, kása-, csont- és egyéb országosan elterjedt, mindenütt fellelhető törő mesterségek azonban nem alkalmasak semmiféle visszakövetkeztetésre, bár elvben ezekből is éppen úgy keletkezhettek *Törő* vezetéknev, mint a *Portörő*-kből.

K. PALLÓ MARGIT

Pipe. I. Neveltetési helyemen, a középerdélyi Désen gyermekkoromtól, de azután is el egészen maig egész Erdélyre kiterjedő érvénnyel mindig úgy hallottam, hogy a liba kicsinyét nemcsak a nyelvjárások, hanem a köznyelv szintjén is *pipé*-nek nevezték és nevezik.¹ Minthogy pedig az Erdély-szerte közkeletű szó mellett a régi l ú d f i fogalmára más elnevezést nem ismertem, nagyon sokáig abban a tévhiedelemben éltem, hogy a *pipe* a jelzett fogalomra szókincsünknek országosan ismert, sőt kizárólagosan használt szava. Mikor aztán egyszer mégiscsak utánanézttem szótárainkban a címül írt szónak, meglepődve láttam, hogy az akadémiai Címző-jegyzék (1899.) egyetlen feldolgozott szótár címszóanyagában sem leltem meg e szót. Az állítások örök ellenőrzése szükségességének követelményétől vezetve, mégiscsak fellapoztam a sokat tudó CzF.-t. Benne aztán 'fiatal, kis baromfi, különösen liba, kacska, csirke' jelentéssel valóban meg is találtam e szót. (A Címző-jegyzékben a szótárakra való utalásbeli hiány tehát csak elnézésből eredhet.) Minthogy azonban a szótárban semmi nyelvszintre utaló megjegyzés nincsen, egy ideig továbbra is megmaradhattam előbbi tévhitemben. Mihelyt megnéztem a Tsz.-t és a MTsz.-t, ettől a vélekedéstől el kellett állanom, hiszen mindkét szótár csak Erdélyből idéz rá vonatkozó adatot.

¹ Désen egészen ritkán hallottam emlegetni a *kirsi liba*, *kispipe* és a *pipécske* szót is; az előbbit 'Gänslein' jelentésben, az utóbbit a pelyhes kislibára vonatkoztatva.

2. A történeti előfordulásra nézve kiderült, hogy a tőlem ismert 'anserculus, pullus anserinus; Gänslein' jelentésben elsőként CAL.-nál találunk rá vonatkozó történeti adalékot. A tőlem sohasem hallott, látott 'pullus gallinaceus' jelentésben MA. nyomán ismeri a NySz.,¹ de nincs rá vonatkozó egyetlen adalék sem az OklSz.-ban. Cs. BOGÁTS DÉNES háromszéki szógyűjteményének *pipe* címszava alatt azonban a következő 4 XVII. századi adat sorakozik fel: 1627: „*pipe* 18”; 1640: „en az ludatt meg *pipe* koraban meg jegjzettem”; 1643: „monda Cziusz Istvanne hogi az pisen labu töczkele meg az en *pipemett*”; 1696: „Székely Boldisár Uram Udvarába *pipét* őriztettek.” Ha tekintetbe vesszük, hogy az a 4 háromszéki adat olyan korból való, amely korból a NySz.-ban MA. szótári adatán kívül egyetlen, az egykorú köznyelvből származó bizonyosságunk nincs, BOGÁTS adatait a szókan XVII. századi erdélyi életére nézve figyelemre méltó bizonyosságként kell értékelnünk.

3. Ezeknél az adatoknál még gazdagabb adatsorral szolgál szótörténeti gyűjteményem. Adalékaim sora a szó első CAL.-beli előfordulása (1585.) után egy fél évtizeddel, 1590-ben kezdődik és megszakítatlan folyamatosságban a múlt század második évtizedéig foglal magába régiségbeli adatokat. Szótári anyagom rendjének végleges kialakulása előtt előkerithető szótörténeti kijegyzéseim az évek rendjében itt sorakoznak fel:

1590: „Mehbeol tizedet, valto d. 2. *Pipe*ből egjet Ad [ti. a jobbágy] ha chak haro(m) is vagj eot vanis” Bács Kolozs m. | „*Pipe*bol chak ketteőbeól nem weznek, harombol egjet el veznek” Bogártelke uo. | „Minden vetemynbeól tizedet Adnak... *Pipe*beól tizedet” Jegenye uo. 1591: „7 die Júný Býro uram hagýasabol az Sebessý Bannak Horwatt Mihalýnak kwltem Aýandekba 2 *pipet*... d. 18” Kolozsvar. 1592: „kyltem Ayandekot... 4 *Pipett* [!] f — d 32. 4 Tükfýatt [!] f — d 16” Uo. 1595: „2 *pipe*, 2 ehirke” | „vittem Örog *pipet*... d 16” Uo. (ifj. Heltai Gáspár sáfárpolgár számadásából). 1596: „2 *pipe*, 2 ehirke” Uo. 1597: „kwltem Aiandekot Zent Pali Janosnak... 2 *pypet* f — d 20. 3 ehýrket f — d 15” Uo. 1625: „attam konyhajokra... Egi *pipet* d. 25. Ket Tiukfiat d. 14.” Uo. 1677: „Ludak vadnak nō 63. *Pipek* vadnak nō 12... Pujka' fiak vadnak nō 77... Az idei Tyuk fiak no 62” Alsókomána Fogaras m. 1681: „Kóvér Lúd Nrō 11//. Kóvér *Pipe* Nrō 2... Tyúkfi Nrō 28. Pisen edgy Tyúk adat [!] Nro 23”. Fejedelmi gazdasági leltárból. 1683: „Peterlakara [Magyarpeterlaka Maros-Torda m.] visz(ne)k vacsorara... Ludat nō 3. *Pipét* nō. 3” Radnót Kis-Küküllő m. — 1684: „Majorsagbelj *pipe* nagjob nro 9. Aprobb *pipe* nro 11, Balasfalvi *Pipe* nro 2. Külüllővarj *pipe* nro 2. Vdvarbiro hozta *pipe* nro 6” Fejedelmi gazdasági leltárból. 1685 előtt: „Szárnyas Majorságh Pujka Nrō 5, Lud Nrō 13. *Pipe* Nrō 23.” Borberek Alsóféhér m. 1685: „Pujka Eoreg in Sum(m)a nō 62. Pujka fi nō 110. Eőreg Lud nō 70. *Pipe* nō 50” Radnót Kis-Küküllő m. 1686: „Lud gunarral edgjut nō 60. *Pipe* negjven öt ~ nō 45. Tyukfi ötven ~ nō 50” Uo. 1687: „Lud vagjon Eörōgh Nro 24. *Pipe* az Idei Nro 40” Küküllővár Kis-Küküllő m. | „Lud tizenhet... *Pipe* harminczkettő” Görgény Maros-Torda m. 1700: „Lud Nro 17 Ezeknek *Pipey* Nrō 13. Recze Fiu Nrō 6... Páva Nro 1 Ennek Csirkeýe Nro 2” Póka uo. | „Pujka fiak Promiscue nrō 8... ReczeFi Promiscue nro 8. Öreg Lud nrō 5. Gunár nro 1. *Pipe* vagyon Promiscue nrō 4... Tyukfi nro 40” Sárkány Fogaras m. 1717: „Valami *pipek*étt Reczefiakat ha arulnak Tornajne Aszszonjom Ngtok számára vegyené” Abosfalva Kis-Küküllő m. 1725: „őreg lud n 14 *Pipe* n 15” Pókafalva Maros-Torda m. 1729: „Tyukfiat adtunk nro 44. *Pipét* adtunk nro 5” Ádámos Kis-Küküllő m. 1731: „14 nagy *Pipéket* vöttem Annyostol Flor 1. d 68” Szentbenedeke Szolnok-Doboka m. 1736: „itt van p(ro)miscue... Öreg lud 3 *Pipe* 12” Bongárd Beszterce-Naszód m. 1741: „Lud Láb Nro. 9. *Pipe* láb Nro 5” Mezősályi Torda-Aranyos m. 1740:

¹ Én lehetségesnek tartom, hogy MA.-nek ebben a jelentésben is tudomása volt a *pipe* szóról. — Egyébként nb. MA., PP., PPB.: „*Pite*: Pullus gallinaceus.” — P. D.

„Tolyo Tyuk nrő 31 . . . Pisen 30 Lud 13 *Pipe* 2” Pálos Nagy-Küküllő m. 1746: „Lud 5 *Pipe* 9” Bibarocfalva Udvarhely m. 1749: „Döglött meg *Pipe* 3 Nagy Lud el vezet a Seregből 1” Kiskend Kis-Küküllő m. 1751: „Tsirkéért [fizettek] 21 dr. Két *pipéért* 21 dr” Marosvásárhely. 1756: „Tojo Ludok Nrő 2. *Pipék* Mind őszve Nro 20” Somkerék Szolnok-Doboka m. 1763: „Lud 4 *Pipe* 5 Recze 4 Reczefiu 5” Hortobágyfalva Szeben m. 1778: „Lábos Majorság Lud promiscue *Pipével* Nro. 4” Csicsó Csík m. 1791: „Tojo Lud 4, ezeknek *pipéje* 24” Mezősámsond Maros-Torda m. 1797: „1797-ben szaporodot *Pipe* Lud” Backamadaras uo. 1814: „Hat rézfe fiju nints — egj *pipével* több van az Inventarium beli *pipéknél* . . . A’ 40 pujka fiju helyett kotolnak a’ pujkák” Cikmántor Kis-Küküllő m.

4. Van néhány erdélyi régiségbeli adatom arra is, hogy a *pipe* olyan jelzős szerkezet második tagjaként szerepel, amelynek első tagja a *lúd* szó. Íme: 1674: „Eörög Lud Kilenczven . . . *Lud Pipe* Hatvan” Fogaras. 1677: „Eörög Lud vagyon jelen Nrő 15. Ez idei *Lud pipe* vagyon Nrő 65” Radnót Kis-Küküllő m. 1815: „Rétze Kakas Nro 1 Lud Nro 4 *Lud pipe* Nro 15” Ádámos uo. 1824: „Lud - két gunár — négy tojo — 6 — . . . *Lud pipe* 20.” Erdőszengyel Maros-Torda m. 1838/1839: „Tojo lud 8. gunár — 1. *Lud pipe* 15” Magyarpéterlaka uo. — Az ilyen jelzős szerkezetben való előfordulás arra mutathat, hogy az ilyen pontokon a ’kisliba; Gänslein’ jelentésű *pipe* és *lúdpipe* mellett más baromfi kicsinyére is vonatkozott a *pipe* név. Alább a 6. pont végén a múlt század elejéről és második feléből idézett két *recepipe* adat láttán legalább a kacsza kicsinyére vonatkozólag ezt teljesen jogosan állíthatjuk.

5. Az Erdély-szerte való régiségbeli elterjedést bizonyító ilyen — viszonylag — gazdag adalék-sor bemutatása után nem meglepő, hogy már a XVII. század elejétől találkozhatunk a *pipe* szóval alakult helynevekkel is. Íme néhány az ide vonatkozó példák közül: 1607/1685: „Az *pipés* dombnak a’ vegere jóveoben” Nyárádkarácson Maros-Torda m. 1614: „az *Pipes* Dombon megyen lábbal” szántó; uo. 1674: „a *pipés* Domb(n)” ua.; uo. 1753: „A *pipés* Dombon” szántó; Koronka Maros-Torda m. 1754: „a *Pipés*-benn” kaszáló; Kispetri Kolozs m. 1774: „A *Pipés*ben” ua.; uo. 1795/1847: „A’ *Pipés*be” ua.; uo. 1858: „*Pipés* oldal” szántó; Nyárádkarácson Maros-Torda m. — A felsorolt helynevek jelzette területek eredetileg olyan helyek lehettek, ahol — alkalmasint — gyermek-libapásztorok pipét, illetőleg ludat őrizhettek.

6. A történeti adalékok egyike sem támogatja a CzF.-nak azt a jelentésmeghatározását, amelynek értelmében a szó általában kis-baromfira, a liba és a kacsza (erdélyiesen: *rece ~ ruca*) mellett a tyúk kicsinyére, a csirkére is vonatkoznék. A kacsára való vonatkoztatásra sem batorít e felsorolás egyetlen történeti adata sem. Erre CzF. is csak egyetlen korabeli irodalmi idézetet iktat szócikkébe a nyilván erdélyi Szász József tolláról; benne a *rece-pipe* szerepel. — Magam csak a pulykára vonatkoztatva találok szógyűjteményem céduláin egyetlen adatot: 1802: „*Pujka Pipéknek* Kására Török Buza 3 k(u)pa . . . Az apro Majorságnak 2. k(u)pa” Hunyad m. Rendezetlen cédulaanyagomban bizonynyal még lappang idevonatkozó adalék.

7. Ami aztán a Tsz.- és MTsz.-nak e tájszó erdélyi tájszó-voltára vonatkozó tájékoztatását illeti, a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza gyűjtőmunkájának befejezése és az adatok egy tekintélyes részének munkatérkép-lapokra való szerkesztése óta megvan a lehetőség a kérdés mai szóföldrajzi ellenőrzésére. A kislibának MURADIN LÁSZLÓ szerkesztette és előttem fekvő munkatérképlapja szóföldrajzi tájékoztatásának figyelembe vételével a következő észrevételeket tehetem: A szóban forgó baromfi neve a moldvai csángóság településterületétől nyugatra eső vidéken a Szilágyság, Kalotaszeg és Hunyad megye nyugati széléig, tehát Moldvától az erdélyi nyelvjárások nyugati pereméig, szinte teljesen egységes szóföldrajzi képet mutat: csaknem mindenütt a *pipe* hangalaki változata, ille-

tőleg ennek származékai: *pípecske*, valamint összetételei: *pipefíju*, *kicsipípe*, *kispipe*, *libapípe*, *sarjupípe* használatosak. A jelzett területen egyetlen kivétel a Brassó megyei Hétfalu: itt a *kicsilibacska* összetétel került bele a gyűjtőfüzetbe. Románia mai határszélén, tehát a történeti Erdély területén kívül Szatmártól a Bánságig terjedő peremvidéken azonban már a legtöbb ponton a *kislíba* megjelöléssel találkozott a gyűjtő. A térképlap tanúsága szerint Máramarosban, a Feketekörös vidékén helyette a *libuska* és a *kispapacsi*, Szatmárban egy ponton a *kislíba* mellett a *brizsi*, Biharban a *papatyi* elnevezés járja. A munkatérképlap tanúsága szerint a *pipe* tehát valóban erdélyi tájszónak tekinthető, de — tehetem hozzá a magam megfigyeléséből — olyan tájszónak, amellyel az erdélyi köznyelvben is — a Magyarországon hihetőleg általános elterjedtségű *kislíba* és társai helyett — kizárólagosan élnek.

8. A lúd kicsinyének eredeti neve a többi finnugor nyelv és a magyar nyelv állatnévösszetételeinek iránymutatása alapján a *ludfi* lehetett. A NySz. szótár hiányaira jellemző, hogy erre az összetételre nézve nincsen egyetlen adat sem, és az OklSz.-ban is csak egyetlen egyre találunk: 1564: „*Ludffu*, Tykffy, receffy”. Az adatolás e koldússzegénységének pótlására szolgálhatnak szótörténeti gyűjteményem itt felsorakozó adalékai: 1662: „Tizen nyolcz Eőregh Lúd 18. Tizen het *Ludfi* nro 12” Az erdélyi fejedelmi gazdálkodás iratanyagából. 1672: „Tyuk nro 68. Tyukfi nro. 50 Lud nro 16. *Ludfi* nro. 53. Eőregh pujka nro 21. || Ez idei pujka fi nro 50.||” Alvinc Alsóféhér m. 1675: „Lud . . . nro. 11 *Ludfi* . . . nro 27. Recze . . . nro 16. Recze fi . . . nro 31. Tyuk . . . nro. 168. Tyukfi igen apro . . . nro 300.” Radnót Kis-Küküllő m. 1676: „Tyuk, kakas és Tyukfi nro 68 . . . Lud és *Ludfi* nrő 52. Recze es Reczeffi nrő 23. Pulyka és Pulykaffi nro 12” Szamosújvár. 1680: „Eőrög Puika . . . nrő 244. Pujkafiis vagyon nrő 450 . . . *Ludfi* . . . nrő 64 . . . Reczeffi nrő 100” Balázsfalva Alsóféhér m. 1683: „percipialtam . . . Tyukfiakat nő 80 . . . *Ludfi*akat nő 42 . . . Pujka fiakat nő 19 . . . Recze fiakat nő 12” Fogaras | „Szarnyas Majorsag. Pujka nro 15. Pujkafi nro 30. Lud nro 85. *Ludfi* nro. 15 . . . Reczeffi nrő 6 . . . Tyukfi nro 20” Algyógy Hunyad m. 1684: „*Ludfi* nrő 28. Réczeffi nrő 21. Tyukfi nrő 56” Déva | „Tyukfi s Pislen nrő 170 . . . Pujka fi nro 140 . . . Récze fi nrő 5” Radnót Kis-Küküllő m. | „Ez idei szaporodás. Ez idei Pujkafiu nrő 76. Ez idei *Ludfiu* nrő 43. Tyukfiu nrő 160” Szamosújvár. 1686: „Porumbakrol mostansag hajtot . . . Rídeg Tyuk no 966. Tyukfi no 123. *Ludfi* no 96 . . . Rudeg pujka no 18” Nagyszeben | „Tyuk fi nő 55. Pujka fi no 46. Lud fi nő 20. Recze fi nro 15” Alvinc Alsóféhér m. | „Tyukfiu nő 24 *Ludfiu* nrő 55. Reczeffi nro 6 Pujkafiu nrő 12” Marosillye Hunyad m. 1687: „Pujka fiú van n. 100. *Ludfi* van n. 39. Tyukfi van n. 100” Radnót Kis-Küküllő m. 1688: „Pujka és Pujka Fi nro 190. Lud és *Ludfi* nrő 244. Récze és Récze Fi nrő 44. Tyuk és Tyukfi nrő 544. Oszti Tyukfi nrő 45” Fogaras | „Tyukfi nro 38. Pujkafi nrő 80. *Ludfi* nro 33. Reczeffi nro 10” Vajdahunyad. 1694: „Lud va(gyo)n nro 9. *Ludfiak* nro 21. Recze nr. 2. Reczeffiak no. 4. Eoreg Tyuk n. 5 . . . Tyukfiak nro. 30” Kővár (ma rom a Szamos mellett Szatmár megye déli részén).

E jelentős számú XVII. századi erdélyi adalék azt mutatja, hogy Erdélyben minden baromfi kicsinyét ősi finnugor jellegű *fi*-s összetétellel jelölték. Így bármilyen korán is jelentkezzék a *pipe*, ez csak — viszonylag — újabban keletkezett állatnév lehet.

9. Ennek az — úgy látszik — Erdélyben született, a régiségben és ma itten eltokozódott, de egykor és ma a köznyelvben is kizárólagosan általános tájszónak keletkezésére nézve két eredeztetést ismerünk. — 1. CzF. így vélekedik: „Eredetere nézve hangutanzó, s egy a csalogatva, édesgetve hívó *pípi* szóval.” Ez pontatlan fogalmazásban azt teszi, hogy e szótár az itt vizsgált szót állathívogató szóból főnevesült szóalakulatként tekinti. — 2. Nyilván CzF.-től függetlenül ugyancsak állathívogató eredetűnek tartja a szót MELICH JÁNOS (MNy. VI, 65), mikor ismerteti és egyben cáfolja MIKLOSICH FERENCnek azt a

véleményét, amely szerint a magyar *pipe* a cseh *pípe* átvétele volna. Noha MELICH annak idején ilyen cseh szót a szótárakban nem lelt, futólag kifejezte azt a véleményét, hogy — ha volna is ilyen cseh szó — ez a csehben is, miként a magyarban csak állathívogató szóból köznevesülhetett. Egy futó megjegyzésből úgy látszik, ugyanilyen jellegű szónak tekintette MELICH a latin *pipio* 'galambfióka' szót is. — Mint KNEZSA ISTVÁNTÓL (SZLJ. 911) tudjuk, a MIKLOSICH előadta csehből való eredeztetés már 1825-ben STEPHANUS LESCHKA Elenchusában jelentkezik, és MIKLOSICHHOZ innen kerülhetett át. A szó cseh vagy szlovák eredetű — KNEZSA szerint — már csak azért sem lehet, mert egyrészt ilyen szó sem a csehben, sem a szlovákban nincs, másrészt pedig egy cseh vagy szlovák szó amúgy sem lehetne a székelyföldi szó forrása. — Noha — mint fennebb láttuk (1. 6. pont) — a *pipe* nemcsak a székely nyelvjárásokban, hanem a történeti Erdély egész területének magyar nyelvjárásaiban, sőt — mint kimutattam — az erdélyi köznyelvben is él, továbbra is helytállóknak kell tartanunk KNEZSA szóföldrajzi ellenérvét, hiszen valóban mindenképpen áthidalhatatlan lenne az a szóföldrajzi szakadék, amely az erdélyi tájszó és egy cseh vagy szlovák szó elterjedési területe között tátong.

10. Ilyenformán két eredeztetés közül a *pipe* jövevényelem voltát valló vélekedést határozottan el kell utasítanunk, és az állathívogató szóból való származtatáshoz kell csatlakoznunk. Annál is inkább erre kell gondolnunk, mert hiszen tudjuk, hogy a finn-ugor eredetű *lúd* szót is egy állathívogató eredetű szó, a *liba* szorítgatja szókinszünkből ki immár századok óta olyan eredményesen, hogy ma már a tájszói szintre szorult *lúd* csak egy származékszóban: *ludas* és néhány összetételben: *lúdbőrös*, *lúdbőrözik*, *lúdbőrözés*, *lúdgege*, *lúdtalp*, *lúdtalpbetét*, *lúdtoll*, *vadlúd* él olyan-amilyen eleven életet.

A *pipe* tehát éppen úgy egy lúdfi-hívogató: *pip*, *pip*, *pip!* vagy *pipe*, *pipe*, *pip*, *pip!* indulatszófélésegből keletkezett, mint ahogyan a — viszonylag újabb keletkezésű — *liba* állatnevet (első adat rá 1565-ből: NySz.) is a *libu!* *libu!* *lib!* *lib!* lúdhívogatóból származtatjuk (SzófSz.). Az ilyenféle alakuláshoz további analógiaként megemlíthető a baromfi-kicsinyekre vonatkozó névanyagból a szintén állathívogató szóból főnevesült *csibe* és *csirke* a háziállatok más körébe tartozó *csikó*-val együtt (GOMBÓCZ: MNy. VII, 354—6; SzófSz.).

11. Nagy kár tehát, hogy az ÉrtSz.-ba felveendő szók közé az olyan régi és olyan nagy elterjedtségű tájnyelvi szó, mint a *pipe* nem került bele akkor, mikor helyet kaptak benne ennél jóval szűkebb területre korlátozódó tájszavak. Az, hogy az ÉrtSz. szerkesztői között bizonyára nagyon kevés lehetett az olyan, aki az erdélyi köz- és népnyelv szóanyagában kellően tájékozott, magyarázatát szolgáltatja annak, hogy az erdélyi tájszóanyag vonatkozásában a szótárban nem egy ilyen fajta hiányosság észlelhető. Ez esetben is elismételhető az, amit már régebben a szerkesztők figyelme körén ugyancsak kívül rekedt *pánkó* szóval kapcsolatban elmondtam (MNy. LIX, 478): sajnálatos, hogy az egyetemes szótári számontartás szintjéig már századok óta eljutott *pipe* kimaradt a mai magyar szókinszűk ebből a nagyszerű nyilvántartásából.

SZABÓ T. ATTILA

Ellet, elletés. 1. Jelentéstani vizsgálódásaim közben részletesen foglalkoztam az *ellik* '⟨állat⟩ kicsinyét világra hozza' igének és származékainak jelentéstani kérdéseivel. Ekkor talákoztam a szőlőműveléssel kapcsolatos szakszókinszűkbe tartozó *ellet* igével. Sajnálatos módon ennek a származtatásával újabb etimológiai szótáraink (SzófSz., TESz., MSzFgrE.) nem foglalkoznak, bár a régebbi irodalomban van rá megfejtési kísérlet, és ott ezt a kérdést nem sikerült egyértelműen eldönteni.

2. Az igére a következő adatok idézhetők: 1765: „az ágas bogas gyökeres tőkékbbó és kövekből való k[i]jirtásra . . . azon darab földet szőlővel be is ellették” (NéprÉrt. XXX,

285) 'gyökeres szőlővesszővel' beültet'; Tsz. 1838.: „Elletés, *elletni*, csirás szőlővesszőt ültetni”. „*Elletni*, p. o. szőlőt: ültetni” (Horvát J.: Vegyes Tájsz.: NSz.); 1904: „András ténnap egész nap *elletett* az Eresztvínyen” (szőlőhegy dűlője) (Nyr. XXXIII, 582); 1916: „*elletni* a szőlőt: ültetni a szőlőt” (Nyr. XLV, 349); 1941: „a szőlőt akarják hónap *elletyinyi*” (ÚMTsz.) 'gyökeres szőlővesszőt' ültet'. Mindkét jelentés arra a szőlőtelepítési módra utal, amikor a gyökeres (csirás) szőlővesszőt az úgynevezett *elletőkaró*-val (Népr-Ért. XXX, 285), *ellető fűró*-val (ÚMTsz.) ültetik be a földbe. További adatok még: KASSAI (II, 70) 1833: „*Elledik* a' szőlő-tőke, midőnn Szaporodik Homlittással; Döntéssel; Bujtással” 'bujtással' szaporodik (szőlőtőke); 1906: „*ellet* (szőlőt): bujtat” (Nyr. XXXV, 436) 'bujtat, homlít (szőlőt)'. Itt tehát nem új telepítés a cél, hanem az elpusztult tőkék pótlása a szomszédos tőkéről.

Több adat idézhető az ige nomen actionis-képzős alakjára: SzD. 1792. (43, 269): „*Elledés*: bujtatás, homlittás. A' szőlőbenn *elledélt* tenni”, „Vermelése: föld alá bujtatáfa, *elletése*, a' szőlő-tőnek” 'bujtatás, homlittás'; KASSAI (II, 70) 1833.: „*Elledés*, loco szaporodás: Propagatio vitium. A' szőlőbenn *elledést* tenni” ? 'szaporodás'; Tsz. 1838.: „*Elletés*, *elletni*, csirás szőlővesszőt ültetni”; 1940: „A talájt a szőlő *elletesire* elő kő készítenyi” 'gyökeres szőlővessző ültetése' (ÚMTsz.); 1872: *Elletések* [dűlő neve] (Nyr. I, 231); 1878: „A szőlőm alsó, középső és felső *elletesé*” (Nyr. VII, 40); 1904: „Az idén még nem szüretölünk, mer az a két kapás kis szőlőnk csak egy esztendő *elletesé*” (Nyr. XXXIII, 582); 1940: „mékkapújják, hogy a gaz ē né nyomja i az *elletesé*” (ÚMTsz.); 1969: „Örek-szöllők . . . *Elletés*: *Elletési* szöllők” [dűlő neve] (Acta Iuvenum Nyelvészeti Tanulmányok 26) 'szőlővel beültetett terület'; 1878: „*elletesé*: legújabb ültetésű szőlő” (Nyr. VII, 40) 'legújabb ültetésű szőlő, növendék szőlő'.

3. Az adatokkal kapcsolatban néhány probléma merül fel. A SzD.-tól idézett adatokban, sőt később KASSAINál is a névszói származékoknak *d*-s változatát találjuk. Kérdés, hogy ennek van-e funkciója, vagy csak egyszerű *t ~ d* váltakozásról van-e szó. A feleletet ebben az esetben SzD.-nál kell keresni, KASSAI ugyanis a maga adatát onnan vette, a *d*-s alak nála tehát a forrásából származik. SzD. szótárát megvizsgálva ott egyébként sem rendszeres, sem szórványos *t ~ d* váltakozást nem találtam. Figyelembe kell venni azonban azt, hogy ugyanebben a szótárban megtalálható a szó *t*-s alakja is (l. a 269. lapról vett adatot), és a jelentése mindkét esetben teljesen megegyezik, ezért elfogadhatónak tartom az alakváltozat feltevését.

A másik tisztázandó kérdés részben szintén ide kapcsolható. KASSAINál igei alakként *elledik* szerepel. Az adat alapján ez visszaható igealak is lehetne, a dolog mégsem ilyen egyértelmű, KASSAINál ugyanis ez alighanem SzD. adatán alapul. Valószínűbbnek tartom, hogy a szó *d* hangjára a fentebb elmondottak érvényesek, magát az *elledik* szóalakot pedig KASSAI konstruálta az *elledés* főnévi alakból elvonással és a *mos*: *mosdik* stb. analógiájára.

4. Az *ellet* igealak *ell-* tövének a származtatási lehetőségeit kell a továbbiakban megvizsgálni. KASSAI szótára és CzF. szerint a 'világra hoz' jelentésű *ellik* igével függ össze. Ezzel ellentétben az EtSz. (I, 1538) a 'szőlőt telepít' jelentésű igtét a R. *ellik* 'lóra' száll, ül' származékának tartja, és ezen át az *ül ~ R. ül-, ill-* igével kapcsolja össze. A 'világra hoz' jelentésű *ellik*-nek más etimológiát ad. — A SzófSz. nem tartja lehetetlennek a két *ellik* és az *ül* összekapcsolását elsősorban jelentéstani, de ZSIRAI MIKLÓS etimológiája (< vog. *untel-* 'ültet; kölykezik') alapján hangtani szempontból sem.

Az EtSz. összekapcsolta *ül* és *ellik* ige etimológiai rokonságát a FESz. és az MSz-FgrF. az *ellik* nyílt *e*-je miatt nem tartja valószínűnek. A két *ellik* esetleges azonosítását RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY (NytudÉrt. 38. sz. 13) és az ő nyomán az MSzFgrF. elveti, mivel az *ellik* 'lóra' ül' megfelelőinek jelentése nem nyugalmi helyzetet fejez ki,

hanem mozgást, geminált *l*-je pedig másodlagos nyúlás eredménye. A 'világra hoz' jelentésű *ellik* (vö. 1177: *Eddlemes*) töve *ed-* volt, és ebből *-l* műveltető képzővel jött létre az *ell-* (**edl-*) alak. Ez nem egyeztethető a ZSIRAI etimológiájában megadott *untel-* igével, mert abban a *t* képző.

5. Mindezeknek a szempontoknak a figyelembevételével az *ellet* 'szőlőt ültet, telepít' igét elég nagy valószínűséggel a 'világra hoz' jelentésű *ellik* származékának tekinthetjük, azon az alapon, hogy a szaporítás mozzanata a jelentésnek lényeges része. Ez annál is inkább így lehet, mert van az *ellik* igének az állatok ellésére vonatkozó műveltető képzős származéka is: *ellet* '〈birkát〉 párosodtat, megháгат' (SzegSz.). Az ŰMTsz.-ből idézhető további származékok: *elletés*, *ellető*, *elletős* is ezzel a jelentéssel vannak kapcsolatban, és az állatok elletésének helyére, az ott segédkező emberre vonatkoznak. Másrészről meg kell említeni azt a lehetőséget is, hogy a 'szőlőt ültet, telepít' jelentés kialakulásában esetleg a '〈lóra〉 ül' jelentésű *ellik* alaki megegyezése és rokonítható jelentése ('ül' : 'ültet') is közrejátszhatott. Ezt a megállapítást támogatni látszik az a tény, hogy a magyar *ellik* '〈lóra〉 ül' nem fejez ki önmagában mozgást, mert mindig csak határozói bővítménnyel (*lóra*, *számárra* stb.) fordul elő, a BécsiK. 312 alábbi mondatában pedig kifejezetten nyugalmi állapotot fejez ki: „Annapon vgmond vr Megvèrec menden louat τ ρ *èllpìet* balgatagfaggal”. E mellett szól még az időben legkorábbi adat igekötős formája („*be is ellették*”) is. Ez ugyanis arra mutat, hogy már a XVIII. század közepén jelentése és használata teljesen párhuzamos volt az *ültet* igével. Ha pedig így van a dolog, igen valószínű, hogy az *ellet* sokkal régebb szó, mint azt első előfordulásának idejéből gondolhatnók. Így az *ellik* '〈lóra〉 ül' és az *ellet* 'szőlőt ültet' utolsó, illetőleg első adata közti mintegy kétszáz év különbség tulajdonképpen sokkal kevesebbnek tekinthető.

Mindezek alapján arra lehet következtetni, hogy a homonimák, ha jelentésük lehetővé teszi, olyan származékok kialakulását is elősegítik, amelyekben mindkét alapszó jelentésének hatása megmutatkozik.

6. Összegezve az elmondottakat, az *ellet* 'szőlőt telepít' a 'világra hoz' jelentésű *ellik* ige származéka. Jelentésébe az alapszón kívül a R. *ellik* '〈lóra〉 ül' ige is belejátszott. A '〈birkát〉 párosodtat, megháгат' jelentésű *ellet* az *ellik*-nek olyan származéka, amelyre a R. *ellik* '〈lóra〉 ül' jelentése nem volt hatással.

ZELLIGER ERZSÉBET

NYELVMŰVELÉS

Az ikés ragozás mai köznyelvi helyzetéről

1. Régi adósságot törlesztek azzal, hogy a budapesti köznyelvben végzett gyűjtőmunkámnak az ikés ragozásra vonatkozó adatait közreadom; ezek mind a kandidátusi értekezésemnek, mind a nyomtatott változatának csak az adattárában kaphattak helyet.

Kérdőívem ikés igeként számbajöhető címszavai közül csak kijelentő mód 3. személyben találhatók a valódi ikések mellett új és változó ikések is, a többi módon és személyben csak valódi ikések szerepelnek. Kijelentő mód 3. személyben oly csekély ingadozást tapasztaltam, hogy itt megeleghszem a pusztá tényközléssel; ezeket az adatokat nem vettem bele a statisztikai feldolgozásba sem.

Kijelentő mód 3. személy. Mindig *-ik* raggal realizálódott: *alszik*, *bújik*, *disznólkodik*, *felfújódik*, *gyürkőzik*, *kinyílik*, *nyílik*, *pereskedik*, *rángatódik*, *rejtőzik*, *rétegeződik*, *szontyolódik*, *tamúskodik*, *tetszik*, *vakarózik*, *vetkőzik*. — A *tornázik* egyszer, az *öklendezik* 7 ízben ejtődött *-ik* nélkül (2 fiatalabb, 6 idősebb; 2 általános iskolai végzettségű,

3 érettségizett és 3 egyetemi végzettségű beszélőtől valók ezek az adatok). — A *foltoz* 2 alkalommal *-ik* ragot kapott (2 idősebb adatközlő mondta így; az egyik érettségizett, a másik egyetemet végzett).

2. Az *ikes* ragozásnak az *iktelen* ragozási rendszer kijelentő és felszólító mód 2. személyébe való behatolására nincs az eddigi ismereteinknek ellentmondó adatom. Kijelentő mód 2. személyében minden esetben a köznyelvi formát kaptam meg (*adsz, látsz, tudsz; hiszel, nézel, viszel*), tehát a nyelvjárásokban élő *adol* stb. alakkal nem találkoztam. — Felszólító mód 2. személyben csak az *állj* szóalakban fordulhatott volna elő az *ikes* ragozású *álljál*, de itt a kérdőmondat szigorú parancsra utalt, így érthető, hogy minden esetben *állj* formában realizálódott. — Az *ikes* ragozás szabálytalan terjeszkedéséről később más vonatkozásban, újabb gyűjtéseim alapján még szólok.

3. Nagyobb mértékű ingadozással az *ikes* igék kijelentő mód 1., ritkán 2., feltételes mód 1. és 3., felszólító mód 1., 2. és 3. személyében számolhatunk. A következőkben ezek adatait mutatom be, egyben idézőjelben közlöm az ÉrtSz.-nak a szóalakra vonatkozó állásfoglalását.

		Ikes ragozású	Iktelen ragozású
Kijelentő mód 1. személy:			
<i>eszem</i>	„ <i>eszem</i> ”	91	9
<i>iszom</i>	„ <i>iszom</i> ”	91	9
<i>lakom</i>	„ <i>lakom (lakok)</i> ”	96	4
Kijelentő mód 2. személy:			
<i>lakol</i>	„ <i>lakol</i> v. (nép) <i>laksz</i> ”	7	93
Feltételes mód 1. személy:			
<i>enném</i>	„ <i>enném</i> v. <i>ennék</i> ”	1	99
<i>innám</i>	„ <i>innám (innék)</i> ”	2	98
<i>laknám</i>	(az ÉrtSz. nem szól róla)	2	98
Feltételes mód 3. személy:			
<i>ennék</i>	„ <i>ennék</i> v. <i>enne</i> ”	3	97
<i>innék</i>	„ <i>innék</i> v. <i>inna</i> ”	2	98
<i>laknék</i>	(az ÉrtSz. nem szól róla)	3	97
Felszólító mód 1. személy:			
<i>egyem</i>	„ <i>egyem</i> v. <i>egyek</i> ”	28	72
<i>igyam</i>	„ <i>igyam (igyak)</i> ”	26	74
<i>lakjam</i>	(az ÉrtSz. nem szól róla)	51	49
Felszólító mód 2. személy:			
<i>lakjál</i> ¹	(az ÉrtSz. nem szól róla)	65	35
Felszólító mód 3. személy:			
<i>egyék</i>	„ <i>egyék</i> v. (nép) <i>egyen</i> ”	13	87
<i>igyék</i>	„ <i>igyék</i> v. <i>igyon</i> ”	8	92
<i>lakjék</i>	„ <i>lakjon</i> v. <i>lakjék</i> ”	15	85
<i>hallatsszék</i> ²	„ <i>hallatsszék (hallatsszon)</i> ”	28	70
<i>látsszék</i>	„ <i>látsszék (látsszon)</i> ”	43	52
<i>rejtőzzék</i>	„ <i>rejtőzzék (rejtőzzön)</i> ”	22	78
<i>tetsszék</i>	„ <i>tetsszék (tetsszen)</i> ”	29	71

¹ Kívánságot fejez ki, nem parancsot.

² Most eltekintünk attól, hogy az ÉrtSz. szerint a *hallassék, lássék, tessék* a kívánatosabb, választékosabb forma.

Az adatok statisztikai feldolgozása:

	Ikes ragozástú	Iktelen ragozástú	Összesen
Kijelentő mód	278	22	300
1. személy	92,66%	7,33%	100%
Kijelentő mód	7	93	100
2. személy	7,00%	93,00%	100%
Feltételes mód	5	295	300
1. személy	1,66%	98,33%	100%
Feltételes mód	8	292	300
3. személy	2,66%	97,33%	100%
Felszólító mód	105	195	300
1. személy	35,00%	65,00%	100%
Felszólító mód	158	535	693
3. személy	22,79%	77,20%	100%

Az adatok tanúsága szerint a budapesti köznyelvben a valódi ikes igék kijelentő mód 1. személyében csak kivételesen fordul elő iktelen ragozástú alak; itt az *eszem, íszom, lakom* a kötelező forma. — Kijelentő mód 2. személyben már jórészt megállapodott a nyelvhasználat, az igényes beszédben alig-alig észlelhető ingadozás. Egy-egy igében még meglévő *-l ~ -sz* ragváltakozást a köznyelvben talán helyesebb egyedi alakváltakozásnak minősíteni. Ilyennek tekinthetjük a *lakol—laksz* váltakozást is, melynek adatai szerint a *laksz* csaknem teljesen kiszorította a *lakol* formát; ez esetben az ÉrtSz. álláspontja nincs összhangban a nyelvi valósággal. — Feltételes módban elsorvadt az ikes ragozás, de elevennek látszik még a felszólító mód 1. és 3. személyében. — Magyarazattal tartozom, hogy a *lakjál—lakj* adatait miért hagytam ki a statisztikából. Ismeretes, hogy a felszólító mód 2. személyében — ikes és iktelen igéket egyaránt érintő — funkciómegoszlás van kialakulóban a hosszabb és a rövidebb forma között. Nehezen tudnám eldönteni, hogy a *lakjál—lakj* adataiban ikes : iktelen vagy pedig enyhe felszólítás : szigorú parancs szembenállás fejeződik-e ki.

Az adatok életkori és iskolai végzettség szerinti megoszlása:

	Ikes ragozástú	Iktelen ragozástú	Összesen
30 év alatt	256	760	1016
	25,19%	74,80%	100%
30 év fölött	305	672	977
	31,21%	68,78%	100%
Általános iskola	136	403	539
	25,23%	74,76%	100%
Érettségi	233	664	897
	25,97%	74,02%	100%
Egyetem	192	365	557
	34,47%	65,52%	100%
Összesen	561	1432	1993
	28,14%	71,85%	100%

A fenti táblázatból világosan kitetszik, hogy az idősebbek és a legmagasabb iskolázottságúak őrzik erősebben a hagyományos formát. Érdekes, hogy az érettségizettek adatai — az összesítésben — alig-alig térnek el az általános iskolai végzettségűekétől.

Helykínélés végett nem közöltem a részeredményeket, pedig ezek sincsenek tanulság híján. Az életkor szerinti részeredmények ugyanazt tükrözik, mint az összesítés: minden módban és személyben az idősebbektől való a legtöbb ikes forma. Iskolázottság szerinti részeredmények (csak az ikes megoldás %-os adataiban és az iskolatípus megnevezésével): kijelentő mód 1. személyben: általános iskola = 86,41%, érettségi = 94,07%, egyetem = 96,42%; felszólító mód 1. személyben: általános iskola = 35,80%, érettségi = 27,40% (!), egyetem = 46,42%; felszólító mód 3. személyben: általános iskola = 17,02%, érettségi = 20,19%, egyetem = 32,64%. Ezek az adatok még meggyőzőbben bizonyítják, hogy az ikes ragozás az egyetemi végzettségűek nyelvhasználatában érvényesül legerősebben.

4. A fenti adatok az úgynevezett állandó vagy valódi ikes igék budapesti köznyelvi állapotáról tájékoztatnak, de nem adnak képet az új ikések (csak szótári alakjukban ikések, ragozásukban nem) és a változó ikések (szótári alakjukban — esetleg ragozási rendszerükben is — van ikes és iktelen váltózatuk) köznyelvi helyzetéről, márpedig a legtöbb zavart éppen az utóbbiak okozzák, s ha az ikes ragozásnak a köznyelvi normához való viszonyát vizsgáljuk, ezeknek különösen nagy figyelmet kell szentelni.

Az elmúlt 15–20 évben több tanulmány vállalkozott az ikes ragozás köznyelvi helyzetének értékelésére, a részletkérdésekre is kiterjedő átfogó jellemzésére, s útbaigazító tanácsokkal megpróbálta — a lehetőséghez képest — befolyásolni a nyelvhasználatot (KOVALOVSKY MIKLÓS: NyFK. 141–9 és Nyelv. 2 184–7; LŐRINCZE LAJOS: Nyelvm. 192–8; TOMPA JÓZSEF: MMNyR. I, 473–514). A szerzők lényegében azonos módon ítélik meg az ikes ragozás mai állapotát, csupán az *-ál, -él* ragnak az iktelen igék paradigmájába való behatolásáról vélekednek némileg eltérő módon. Például a MMNyR. szerint, noha a felszólítás egyik sajátos jelentésárnyalatának kifejezésére szolgálhatnak, az *-ál, -él* raggal ellátott iktelen igék csak a kevésbé igényes beszélt nyelvben használatosak (I, 506). Magam inkább ahhoz a nézethez csatlakozom, mely a nyelv gazdagodását, a kifejezőkészség bővülését látja a funkciómegoszlás erősödésében (LŐRINCZE: Nyelvm. 196, Nyelvőrésen 284–5; úgy látszik, VELCSOV MÁRTONNÉ is: A mai magyar nyelv 176), tehát nem hibáztatom sem a *dolgozz, gondolkodj, sem a kérjél, adjál* megoldású változatokat, bár például az *eszik, iszik* paradigmájában nincs meg ez a kettősség.

A legtöbb és egyre tűrelmetlenebb hangú kifogás az úgynevezett túlzó ikes ragozással kapcsolatban merült föl: sokan a valódi ikések módján ragozzák az új és a változó ikes igéket. Csaknem mindenki szót emelt, aki az ikes ragozás mai kérdéseivel foglalkozott, a pontoskodónak, modorosnak, finomkodónak ítélt *eltűnöm, hazudom, mászom, levelezem, romoljék, jelenjék meg* stb. formák ellen. Terjedőben levő jelenségnek látszik az „újra ikesítés” (vö. Nyr. XCII, 132–3), ezért hasznosnak láttam kideríteni, hogy *-ik* ragra (vagy arra is) végződő igéinkben milyen arányt képviselnek a „szabályos” és a „szabálytalan” ikések. Kitűnő forrásul szolgált ehhez „A magyar nyelv szóvégmutato szótára.” (szerk. PAPP FERENC. 1969.; a továbbiakban: VégSz.). A VégSz. feldolgozta az ÉrtSz. teljes szóanyagát; a nyelvtani jellemzőket, így az ikes ragozásra vonatkozó állásfoglalását is, számkóddokkal jelzi. A kódolást végző munkatársak az ÉrtSz. minősítését követték, ilyen minősítés híján (összetételekben, igekötős alakulatokban) saját belátásuk szerint jártak el (I. PAPP FERENC–JÁNOSKA SÁNDOR: MNy. LXIII, 139). A szótár 7 oszlopában (A, B, C, D, E, F, G) találjuk a számkódokat, a címszóra vonatkozó információkat; a C oszlop tartalmazza a speciális igekódokat. A C/30–98 kódszámok a szótári alakjukban *-ik* ragon végződő igéket jelzik a következő megoszlásban: a 30–52 kódszámúak = főleg ikes ragozásúak, az 53–75 kódszámúak = főleg iktelen ragozásúak, 76–98 kódszámot olyan igék kaptak, melyeknek mind ikes, mind iktelen ragozása lehetséges (VégSz. 18). — A VégSz. álláspontja szerint a kérdéses igék ragozása a következőképpen oszlik meg (167–97. i.):

30–52 = főleg ikes ragozásúak	2538 = 74,71%
53–75 = főleg iktelen ragozásúak	739 = 21,75%
76–98 = ikes és iktelen ragozás lehetséges	120 = 3,53%
Az összes <i>-ik</i> ragon végződő ige	3397 = 100%

Egészen más képet kapunk, ha csak a tőigéket nézzük (I. PAPP FERENC: Nyr. XCI, 47 és XCII, 30–1). A 78 tőigéből főleg ikes ragozású 17 = 21,79%, főleg iktelen ragozású 38 = 48,71%, ikes és iktelen ragozású is lehet 23 = 29,48%. A feltűnő aránybeli különbség az *-ódik*, *-ózik*, *-ódzik*, *-odik*, *-ozik*, *-ózik* képzősök nagy számából adódik; ezek az ÉrtSz. és a szakirodalom csaknem egységes állásfoglalásával összhangban a VégSz.-ban is főleg ikes ragozásúaknak minősülnek; másfelől az *-sz*, *-z* képzősök befolyásolják az arányokat, ezek a VégSz.-ban is főleg iktelen ragozásúak.

Végeredményben tehát a helyes nyelvhasználatra törekvő embernek meg kellene tanulnia a 2538 ikes ragozású igét, és meg kellene jegyeznie azt a 859 igét, mely szótári alakjában *-ik* ragon végződik ugyan, de iktelenül kell ragozni. Az első csoportot azért kell megtanulnia, mert minden idevágó írásban azt olvassa, hogy bár felszólító módban és feltételes módban szabályosnak tekinthető az iktelen forma is, az igényes nyelvhasználat – kivált írásban – szívesebben él az ikes változattal. A második csoportot pedig azért kell megtanulnia, hogy ne essen a finomkodás bűnébe. Igaz, hogy a szó szerkezete – például jellemző képző jelenléte – gyakran megkönnyíti a tájékozódást, mégsem volna ez reális követelmény. A tömegek számára az ikes igének az az ismérve, hogy a jelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében *-ik* ragot kap; minden ilyen igét ikesen akar ragozni az, aki ragaszkodik az ikes–iktelen megkülönböztetéséhez. KOVALOVSKY MIKLÓS is így látja: „Az ikes igék sorsának alakulása . . . inkább zavart, mint szabályozódást mutat. Az egyszerű beszélőktől pedig nem kívánhatjuk meg, hogy sok száz vagy ezer ige eredeti ikes vagy iktelen jellegének mérlegelésével fogjanak csak hozzá ragozásukhoz” (Nyhely.² 186). Hasonló állásponton van R. HUTÁS MAGDOLNA is (Nyr. LXXXVI, 487).

A nyelvérzék elbizonytalanodása objektív tényezőkből fakad. Magában a nyelvben megvan a hajlam arra, hogy megbontsa az új ikések korábbi iktelen ragozási sorát: az új nyelvi forma előbb-utóbb – teljesen vagy részben – beilleszkedik a talált rendszerbe (jelen esetben inkább rendszertelenségbe). Természetes folyamatnak tekinthetjük, hogy az új ikések eltávolodnak régi osztályuktól, és új jellemző jegyüknek: *-ik* végződésüknek megfelelő igitípusként kezdenek viselkedni. Osztoznak a régi ikések sorsában, ragozásuk felemássá válik, de hát kevert és felemás a régi ikések ragozása is. Olyanok beszédében találkoztam a *folyjék*, *történjék*, *váljék*-féle ikes ragozású felszólító alakokkal, akiknek anyanyelvi, sőt nyelvtörténeti műveltségében nem kételkedhetek. Úgy gondolom, az eddiginél nagyobb türelmet, megértést kell tanúsítanunk e jelenség iránt. Erre RÁCZ ENDRE is figyelmeztetett bennünket, éppen a *folyjék* igével kapcsolatban (Nyr. LXXVIII, 144).

5. A szótári alakjukban iktelen igéhez fűzött ikes személyragozást a szakirodalom általában nyelvjárásiasságnak minősíti (pl. SIMONYI, HsM.³ 97–8, példái: *írjék*, *menjék*; a MMNyR. I, 507 Mórától, Szabó Páltól idéz: „*Mönjék kend!*”, „*Ne ordítsék itt!*”). Nemegyszer azonban joggal fölvetődhet a kérdés: valóban tájnyelvi jellegű-e a jelzett forma. (A 3. személyűeknek nem a nyelvjárási eredetét vitatom, hanem mai köznyelvi értékét; az 1. személyű formáknak az eredetét sem vehetjük nyelvjárásiának.) TÓTH JÓZSEF említi a következőket: *evezem egyet*, *kirándulom* a hegyekbe, *sietem*, *viagyazom* magamra (Msn. XI, 85). NAGY J. BÉLA adatai: *lubizkolhatom*, *megadgadhatik*, senki se *menekülhessék* (NyFK. 254); ezek ráadásul még *-hat*, *-het* képzősök is. KOVALOVSKY említi a *kóboroljam* igealakot (Nyhely.² 185). TOMPA JÓZSEFnek az írott nyelvből vett adatai: „. . . grúziai teát *iszogatom* . . . *alakuljék át* . . . *kiosonjék* . . .” (Nyhely.² 11–2);

ugyancsak TOMPA idézi Kuffkától: *ellankadnám*, Tersánszkytól: a folyó *zuhognék* (MNMyR. I, 505). Legutóbb egy olvasó levele nyomán F. G. tette szóvá e hirdetésben található ige ragozását: „Karácsonyra könyvet *ajándékozom*” (Nyr. XCII, 132–3). — Tárggyal bővített *-m* ragos adatok (*teát iszogatom, könyvet ajándékozom*) éppúgy lehetnek téves ikes ragozású, mint helytelen tárgyias ragozású formák.

Folytatom a sort újabb példákkal. Adataim nem módszeres gyűjtésből valók, véletlenül bukkantam rájuk. A beszélt nyelvi adatok java része a televízió adásaiból, a tv 5 állandó riporterétől származik; nevüket nem közlöm, még kezdőbetűvel sem jelzem. A hiba föltárása a céloom, nem az emberek kipellengérezése, olyan embereké, akik megbecsülést érdemelnek munkájukért, és — ez meggyőződésemm — többségük átérzi az anyanyelv iránti felelősségét, ha nemegyszer hibázik is. Az adás napját közlöm forrásul, az érdekeltok így magukra ismerhetnek. — Tv 1969. I. 24.: „Támpontul *szolgálgék* . . .”; ua.: „Nehogy félreértés *támadhassék* . . .” Tv 1969. II. 4.: „Ilik-e, hogy valaki csak a vizsgaidőszakban *tanuljék*?” Tv 1969. IV. 18.: „Maga se *izguljék!*” Tv 1970. I. 7.: „Nem lehet megengedni, hogy a bedolgozók bére *csökkenjék*.” Tv 1970. I. 16.: „Most pedig, hogy a játék *elindulhassék* . . .” Tv 1970. IV. 8.: „. . . felszínre *kerülhessék* . . .” Tv 1970. VI. 5.: „Értékelésre is sor kell, hogy *kerüljék*.” Tv 1970. VI. 6.: „Visszavonul a könyvtár-szobába, hogy *elmélyedjék*.” — Egyik középiskolánk értekezletén (1970. X. 21-én) egy kitűnő magyartanár szavai: Az ifjúság magatartásában „a tagadás *párosuljék* az igellessel!” — Egy harmadéves egyetemi hallgató magyar nyelvészeti szemináriumi előadásából (1970. III. 12-én): „Ez olyanképpen *festenék*, hogy . . .” — Nyomatásban is elő-előfordul ilyen alak: „Minek kellene történnie, hogy . . . akaratom ellenére hang *sakadjék* fel a torkomból?” (Stefan Zweig: Fantasztikus éjszaka. Olcsó Könyvtár 673. kötet 17–8). „Ne *haraqudjon* (sic!), kifárad az ember, és akkor még ott *ácsorogjék* . . .” (Ludas Matyi XXV. évf. 6. sz. 12). „. . . hogy a hozzájárulási díja *csökkenjék*” (Élet és Irodalom XV. évf. 2. sz. 7). — Úgy látszik, főképp felszólító mód 3. személyében divatozik az iktelen igéknek ikes módján való ragozása. Mintha valamiféle, az ígétípustól függetlenedett „választékos ígeragozási mód” jelentkeznék ezekben az adatokban.

Az ikes ragozás pusztulása — reméljük, csak átmenetileg — a nyelvi tévelygések egész sorát teremti meg. Az elavulóban levő alak választékosabbnak tetszik, de a beszélő már nem tud eligazodni az összekuszálódott ragozási formák között, cserbenhagyja a nyelvérzéke, és olyan igékhez is hozzákapcsolja a választékosabbnak ítélt ragokat, melyeken nincsen semmi keresnivalójuk.

6. Az ikes ragozás előbb-utóbb kivész a nyelvhasználatból. Ezt a folyamatot sürgetni, erőltetni nem lehet, de állásfoglalásunkkal befolyásolni tudjuk a köznyelvet beszélők nyelvi tudatát, s ez majd visszahat a nyelvi gyakorlatra is. A két ragozási forma keveredésében támogatni kellene azt, ami a nyelv gazdagodását eredményezi: felszólító mód 2. személyben az *-ál*, *-él* rag használatát enyhébb felszólításban; a *hajol*—*hajlik*, *omol*—*omlik*, *bíz*—*bízik* stb. alakpárokban rejlő árnyaltabb kifejezés lehetőségét. — Föl kell lépni az ikes ragozás megokolatlan terjeszkedése ellen, és itt elsősorban a szótári alakjukban is iktelen igék szabályos iktelen ragozási módjának megőrzésére gondolok. A köznyelvi norma ismertetését, terjesztését vállaló munkákban kevésbé kellene hangsúlyoznunk, hogy az ikes ragozás választékosabb, irodalmiasabb, az igényes beszélt nyelv is ezt alkalmazza. Ki kellene mondanunk, hogy ha a beszélőnek a legcsekélyebb kétsége támad, válassza inkább az iktelen ragozási formát. Ebből kevesebb baj származik. A legkritikusabb ponton: kijelentő mód 1. személyben a köznyelvet beszélők többsége ma még úgyis az *-m* ragot fogja alkalmazni a közismerten ikes igékben (*eszik*, *iszik*, *alszik*, *játszik*, *tetszik*, stb.), a többi módban és személyben pedig a köznyelvi norma amúgy sem kívánja meg szigorúan az ikes ragot. NAGY J. BÉLA bölcsességére hivatkozom, aki éppen az ikes ragozással kapcsolatban mond

ta a következőket: „Ha elavult szabályokhoz ragaszkodunk, megzavarjuk vele a nyelv-érzéklet” (NyFK. 254), s hogy ez hova vezet, azt a fenti adatokból világosan láthatjuk.

G. VARGA GYÖRGYI

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy 1599. évi kolozsvári harmincadjegyzék szótörténeti adalékai*

- l a z s n a k.* „Achacius Simon. Vizen Karoliban . . . 12 *Lasnakott* . . . — // 24.
8. keotes Taniztratt — // 20.”
- l e m b e r g.* „Filstich Peter. Hozot. Crakaÿ Marhatt . . . 1 Bal *Lemberget* 45// —
2 Veg kez kranathott [!] 6// — 36. Veg. Bichy [!] Vaznott 3// 60.”
- l e m b e r g e r.* „Zaz Caspar. Hozot Crakaÿ Marhatt. 3 veg Murvay poztot . . .
— // 60. 6 Veg *Lemberget* . . . 1// 20. 3 Veg Barazlayt.”
- l e n g y e l k é s.* „Kadas Menihardt Hozot Crakaÿ Marhat . . . *Lengiel keseket* . . .
— // 51. . . Crakaÿ arolekot Mindenfelet 1// 80.”
- l e n g y e l v á s z o n.* „Gall Jianos. Hozot. Baniarol . . . 2 Veg *Lengiel Vaznott*
— // 20.
- l e v é l.* „Garay Andras. Hozot Crakaÿ Marhatt . . . 126 *leuel* Onos kaps [!] 1/16.
Gombos theo per d 36 tt — // 1.”
- l o n d i s* 1. *fajlandis, köz-londis.*
- m a j c* 1. *német selyem.*
- m a r h a* 1. *bécsi, kalmár, krakkai marha.*
- m a r o k v a s.* „Stenzel Janos. Hozott 2400. Apro Vasat . . . 2// 16. 2100 *Marok*
Vasatt 1// 5.”
- m a t á s z* 'selyem-fajta'. „Dragi Orsolia Vizen. Zilagiban . . . 10. Veg. *Matast* — //
20 . . . 2 keskeny poztho Zeltt — // 6” | „Zaz Istwanne Vizen Zilagiban . . . 12 Feore walo.
temerdek pathiolathot — // 18. 10. Veg. *Matast* — // 20. 2 Fel weg Muharatt — // 20.
m a x n e r p o s z t ó. „Eneđy Mattias Deak hozot. Bechj Marhatt . . . 2 Veg kar-
masin Saiatt 4//. 2 Veg Rassat 4// — 5 Veg *Maxner pozthot* 1// — 5. Veg Sarga Fodor.
Iglert — // 80.”
- m e g e n g e d* 'elenged'. „Kozma Jstwan. Hozott. Kassarol. 30. Fegyver Dere-
kott. 70. Sisakott. Melinek. az. Harminchadgiat az leuel tartasa zerent *meg engettük.*”
- m é z e s p o g á c s a.* „Etúes Peter Vizen. Baniara. 4. Masa Zapant . . . — // 40.
10. Forinth ara *Mezes pokachiatt* [!] — // 30.”
- m i n d e n f é l e.* „Kalmandy Ianos Hozot Crakaÿ Marhatt . . . *Minden Fele.*
Cernakatt — // 16” | „Zaz Gaspar. Hozott. Bechj Marhatt . . . *Minden. Feleo* [!] kalmar-
nak walo Egiemas. arolek p(ro) f 300 tt 9// —” | „Kadas Menihardt Hozot Crakaÿ
Marhatt . . . Crakaÿ arolekot *Mindenfelet* 1// 80.”
- m i n i u m.* „Tempe Michlos. Hozot Bechj Marhatt . . . Egiem mas kalmar arolek
2// 10 . . . Fel Masa *Miniumot* — // 20.”
- m o r v a i g e r e z n a.* „Balog Mihalÿ Hozot Bechj Marhatt . . . Posenÿ Sinueget . . .
13// 50. 10. *Murway gereznat* . . . 2//” | „13 January. Chanÿ Janos. Hozot Bechy Mar-
hatt . . . 25. *Murway gereznatt* . . . 5// —” | „Thot hazÿ Zeos [!] Mihal Hozatot Bechÿ
Marhat. 17. *Múrway gereznatt* 1// 70.”
- m o r v a i h á t g e r e z n a.* „Bodonÿ Mihalÿ Hozot Bechj Marhatt . . . 20. *Múr-
way Hat gereznat* — // 24. 42 fl. Murway kapsott 1// 26. 126. Veg Murway pöztot 25// 20.”

* L. MNy. LXVII, 89—95.

- morvai kapocs, kaps?* l. *morvai hátgerezna.*
morvai posztó l. *morvai hátgerezna.*
muhar. „Zaz. Jstwanne Vizen Zilagiban 12 Feore walo. temerdek pathiolathot
 — // 18. 10. Veg Matast — // 20. 2 fel weg *Muharatt* — // 20.”
mű l. *ón-mű.*
narancs. „Rasman Jstwan. hozot. Bechý Marhatt . . . Egy Lada *Naranchot*
 — // 25. Egy Berbenze leues lemonia // 25.”
néderlandi vászon. „Kaspar Wasswander. Hozot Bechy Marhatt . . .
 2 Veg *Nederlandy Vaszony* . . . // 50. Fel Veg Veres dupla Barsony 2 // —.”
német selyem. „Antoný Landorfer Hozot Bechj Marhatt . . . 4 Font *Nemet*
Seliem — // 60. 6 Veg Maitz — // 90.”
nitra. „Pataký János Hozot Crakaj Marhatt. 10 *Nitra*. Terek Selimet . . .
 — // 50. 14 Fonnit zekfiett . . . — // 42. Egiemas Crakaj aprolekott . . . — // 96.”
norimbergi aprólék. „Haz. Mihaly Hozot. Bechj Marhatt . . . Hartiatt . . .
 — // 75. Fel Bal papirossat — // 75. Minden. Feleo [!] *Norimbergi aprolek* f 200 tt 6 // —.”
norimbergi selyemszél. „Zaz Gaspar. Hozott Bechj Marhat . . . *Norem-*
bergi Seliem zelet — // 54.” | „Nemet Janos Hozot Bechj Marhatt . . . 18 Font Baka
Selimet 1 // 80. Minden Fele Seliem premet 5 // 40. Minden. Fele *Noremborgj Seliem zetek*
 f 200 . . . 6 // —.”
¶ nürnbergi aprólék. „Rasman Jstwan. hozot. Bechy Marhatt . . .
 Regesurgj kesek — // 60. *Nurembergi¹ aprolek* — // 10.”
nyolcvanas skárlát. „Thot hazy Istwan. Hozott. Lengiel orzagbol. Egy
 Veg Fein Londist . . . 2 // — Fel Veg *Niolchvanos Scharlathott* 1 // 50. Egy Veg keoz gra-
 nathott 3 // —.”
nyúlbélés. „Filstich Peter. Hozot. Crakay Marhat . . . *Niwl Bellest.* // 41 1/2
 p(ro) fl. 100. Bellet keztiwtt 3 // — . . . Egy Chee. Siweget 1 // 50. 300. Bellet. Siwegett
 1 // 50. 14 Bokor. Nustott 2 // —.”
nyuszt l. *nyúlbélés.*
odaki l. *patyolat.*
olasz gyümölcs. „Kaspar Wasswander. Hozot Bechý Marhatt . . . Egy
 Lada *Olaz gumelchett* . . . — // 25. 5. Keotes Habarnichat . . . — // 15.”
okulár. „Garay Andras. Hozot Crakay Marhatt . . . *Okular* — // 1.”
ón l. *fehér, fekete ón.*
ónmű. „Kaspar Wasswander Hozot Bechý Marhatt . . . Fel Masa *On Miett*
 1 // —.”
ónos kapocs. „Garay András. Hozot Crakay Marhatt . . . 2 1/2 Veg. Keoz.
 Londist . . . 126 leuel *Onos. kaps* [!] — // 6.”
óntál. „Achý Jianos. Hozot Bechj Marhatt . . . 4 Varro Ladaskat [!] — // 3 . . .
 3 1/2 f(ont) *on talat* . . .”
portsáfrány. „Zaz Caspar. Hozot Crakay Marhatt . . . Egy Fartaly Masa
 giembertt — // 25 Eot Tonna *Ort Saffrant* . . . — // 70 Eot krakay karpithott . . . // 12” |
 „Hannes Balk. Hozot Bechj Marhatt . . . 5 Fonnit *Ort. Saffrant* — // 60 . . . Egy Masa.
 Arany Sargat — // 50 . . . Egy Masa tekert *Rezet* — // 75.”
ökörbőr. „Zabo Palne Vizen. Varad Fele. 150 *Eoker Beoreket* . . . 7 // 50. 250.
 Thehen es Tulok *Bereket* . . . 12 // 50.”
öreg iglái süveg l. *iglái süveg.*
öv l. *gyapot-öv.*
övecs(e) l. *selyemövecs(e).*

¹ Lehet az előbbi címszók első tagjának hanyag írásából, illetőleg elírásából származó alak.

páncéling. „Kaspar Wasswander Hozot Bechj Marhatt . . . Egy *Panchel Ing* 1//50.”

papíros. „Haz. Mihaly Hozot. Bechj Marhatt . . . Hartiatt p(ro) f. 25 -- // 75. Fel Bal *papírosat* -- // 75.”

paplan 1. középszerű *paplan*.

paraszt fedél 'egyszerű lepedőanyag'. „Tempe Michlos Hozot Bechj Marhatt . . . 1 Veg *paraszt Fedélet* -- // 18. 2 Keotes Krakaj Cernat -- // 36. Egiet mas kalmar aprolek. 2//10.”

paraszt kárpit. „Mosar Mihalinak Hoztak. Pragay kesek p(ro) f 22 tt 2//46 . . . Két *paraszt Karpitt* -- // 7. 1 Aranios karpitt p(ro) f 2 tt -- // 6.”

paraszt tű. „Garaj Andras. Hozot Crakaj Marhatt . . . 1 Veg Bichy [!] *Vaznot* -- // 10 . . . 9 keotes *paraszt theott* -- // 4. 16. Keotes Cernat -- // 16 . . . Gombos theo per d 36 tt -- // 1.”

párnahéj. „Zaz Jstwanne Vizen Zilagiban. 8 Fonnt kek Fonalatt . . . -- // 8 . . . Kekes *parna hejnek* Valott -- // 18.”

patikaszerszám. „Hannes Balk. Hozot Bechj Marhatt . . . Fel Masa. Arany Sargatt tt -- // 15. Egiet mes [!] *patika zerzamott* -- // 75.”

patyolat. „Kaspar Was Wander [!] Vizen. Oda ky 40. Fonnt Veres Fonalat . . . 2// -- 8 Veg *pachialathott* . . . 1//20.” -- L. még *temérdek-patyolat* al.

pegymetbőr. „Balog Mihaly Hozot Lengely Orzagbol . . . 1000. *pegjmet beort* 1//50.”

pincetok 1. üveg *pincetok*.

pogácsa 1. mézes *pogácsa*.

pokróc 1. sebesi *pokróc*.

polgársüveg. „Nemet János Hozott Bechj Marhatt . . . 400. *Polgar. Siuegett* 4// -- 3. Hordo Ereg Jglyay Siueget. 3000 tt 15// -- 3 Hordo. Apro. Iglyay Siueget. 3600 tt. 18// -- 2 Hordo. Posony Siuegett 3800. 19// --.” | „Hannes Balk Hozot Bechj Marhatt . . . 1 Hordo Jglyay Siueget. 1200 tt 6// -- 118. *Polgar Siuegett* . . . 1//18.”

posztó 1. brassai, fekete, maxner, morvai *posztó*.

posztószél. „Dragi Orsolia Vizen Zilagiban . . . 10. Veg. Matast -- // 20 . . . 2 keskenj *poztho Zelt* -- // 6.”

poszonyi süveg. „Balogh Mihaly Hozot Bechj Marhatt . . . 2700. *Posony Siueget* . . . 13//50” | „Beichel Andrasnak Hoztak. Bechj Marhatt . . . 2 Hordo. *Posony Siueget* 4000 tt 20// --” | „Kanta Mihaly Hozott Bechj Marhatt . . . Egy Hordo. *Posony Siueget* 800 tt 4// -- Egy Hordo Iglyay Siueget 1200 tt 6// --” | „13. Jianuarj Tiborcj Mihaly Hozot Bechj Marhatt. Egy Hordoban. *Posony Siueget* 1200 . . . 5 -- Egy Berbenceben aproleket 2//25.” -- L. még *polgársüveg* al.

prágai kés. „Mosar Mihalinak Hoztak. *Pragay kesek* p(ro) f. 82 tt 2//46.”

prém 1. arany-, bársony-, selyemprém.

pulhákpuska. „Kis Janos. Hozott Bechj Marhat . . . 32 *pulhak puskak* Reloxaltuk.”

rác tafota. „Nierges Janos. Vizen. Caroliban . . . 30. Karmazsin beoreket . . . 1//50 *Raz Tafottatt* . . . -- // 12.”

rakott nyelű kés. „Gulaj [!] Jstwan Hozot. *Rakot nieleo* es Aranios. *kese- ket* -- // 84. Fwzfa Nieleo keseket -- // 10 1/2.”

rászsa. „Eneđy Mattias Deak Hozot Bechj Marhatt . . . 2 Veg karmasin Saiat 4//. 2 Veg *Rassatt* 4// -- 5 Veg Maxner pozthot 1// -- 5. Veg Sarga Fodor Iglertt -- // 80.”

rece 1. vont *rece*.

regensburgi kés. „Rasman Jstwan. hozot. Bechj Marhatt . . . *Regenspurgj kesek* -- // 60. Nurembergi aprolek -- // 10.”

relaxál 'elenged'. „Kis Janos. Hozott Bechj Marhat . . . 32 pulhak puskak *Relaxaltuk*” (ti. a harmincadját).

réz l. *tekert réz*

rőf. „Rettgý Jianos. Hozott. Bechý Marhatt . . . 14. *Reff* Viragos. Barsont singitel d 15 tt 2// 10.”

sáfrány l. *bécsi, ort, török sáfrány*.

salavári. „Achý Jianos. Hozot Bechj Marhatt . . . gyermeknek Valo. *Salavaryt* 10 1/2” | „Brassay Gergeý Hozott Crakaj Marhatt . . . 15 bokor *Salavaryt* — // 15” | „Zilagý Andras. Hozot . . . 3 Tucin *Salauarüt* — // 10” | „Tempe Janos. Hozot . . . Aranas. Chontos kesek — // 75. 1 Faein [!] *Salauarüt* — // 30 . . . Egiet mas karmar aprolek 2// 70.” L. még *apró salavári* al.

sálya l. *karmazsin sálya, köz sálya*.

sárga l. *arany Sárga*.

sárga baraszlai. „Garaý Andras Hozot Crakay Marhatt . . . 2½ Veg. keoz Londist . . . 3// 75. 3 Veg. *Sarga Barazlaytt* — // 36. 1 Veg Bichy [!] Vaznott — // 10.”

sáru. „Kandort Jstwan Vizen Karoliban . . . 136 Bokor Sarütt . . . — // 68.” — L. még *apró ficsursaru, ficsursaru, szattyánsaru*.

sebesi pokróc. „Nierges Janos. Vizen. Caroliban . . . *Sebesi pokrochott* . . . — // 16 zekely Zeor Heuedereket . . . — // 15”. | „Damakos. Katus. Vizen Zilagiba(n). 10. *Sebesj pokrochott* . . . — // 10. Zaras Csiznatt — // 18.”

selyem l. *atlasz-, baka-, ispring-, német-, török-, visszált selyem*.

selyemfrancli. „Kaspar Wasswander Hozot Bechy Marhatt . . . 2 Fonnt Arany premek 1// 50. 10. Fonnt *Seliem Franzlyt* 2// 40. Kalmar aprolek 2// 40.”

selyemgomb. „Teolcheres. Adam. Vizen Baniara . . . giapot Ewekett . . . — // 3. 50 penzara kes huweleket — // 1½ *Seliem gombot* . . . — // 30.”

selyemövecs(e)?. „Kalmandy Janos Hozot Crakay Marhatt . . . 17. *Seliem Eweckett* [!]¹ . . . — // 80. Minden Fele Cernakatt — // 16.”

selyemprém 'selyemszegély'. „Nemet Janos Hozot Bechj Marhatt . . . 4 Fomt [!] Jspring Selimet 1// — 18 Font Baka Selimet 1// 80. Minden. Fele *Seliem premet* 5// 40. Minden. Fele Norembergj Seliem zelek f 200 . . . 6// —.”

selyemszél. „Bekesi Jstwan Deak Hozot. 1 Fonnt atlaz Selimet — // 20. 1 Fonnt Jspring Slimett// 25. 1 Fontt Seliem Franzlytt// 25 6 Fomt (á) gris pant — // 6 . . . Feier zeleket es *Seliem zeleket* 1// 20. 30. Forinthara egieb kalmar Marhatt — // 90”

selyemzsínór. „Haz Mihaly Hozot Lengely Orzagbol . . . 1 Fonnt Vizaltt Selimett — // 25. 8. Veg. *Seliem Sinortt* — // 24.”

sisak. „Kozma Istwan. Hozott. Kassarol. 30. Fegywer Derekott. 70. *Sisakott*. Melinek. az. Harminchadgiat az leuel tartasa zerent meg engettük.”

skárlát l. *hatvanas, köziskarlát, nyolcvanas skárlát*.

stájer kés. „Kandort Jstwan. Hozot. Karolibol. Egy Berbence *Staier kest* tt 2// —”

strucctoll l. *istrucctoll*.

subicaködmön. „Laios. gergeý Vizen. 11 Chuha kedmend [!] . . . — // 22. 285. *Schubiza kedmend* . . . Steffen Schorcher. Vizenn 493. Bellest 4// 93. 163. *Subicha kedmend* 1// 63. 57 Chuha kedment 1// 14.”²

süveg. „Gall Jianos. Hozot Baniarol. 5. Masa glethet 1// 40. 200. *Süveget* 1// — 2 Veg Lengiel Vaznott — // 20.” | „Kalmancheý Jstwan Deak Hozott 10 Hordo *Süveget*

¹ Az alapszó *övecs* és *övecse* egyaránt lehet, de -- a harmincadjegyzék gyakorlatlan, hanyag írása miatt -- nem zárható ki itt az elírás esete sem *Eweckett* helyett.

² L. a *csuhaködmön* alatti lapalji jegyzetet.

Meliben. woltt 15000 *Süveg* . . . 75//." — L. még *bártfai, bélelt, cseh, fodor pozsonyi, iglái, polgár, pozsonyi süveg*.

s z a b l y a v a s. „Eneďy Mattias Deak Hozot Bechj Marhatt . . . 1 Ladaban. *Zablia wasak* 1// 50.”

s z á r a s c s i z m a. „Zaz Jstwanne Vizen Baniara. 2. *Zaras Chismat* . . . — // 4.” — L. még *karmazsin-száras csizma* al.

s z a t t y á n f i c s u r. „Brassay Ambrus. Vizen. Karoliban. 188 *Zattian Sarutt* . . . — // 94. 67 *zattian Fichurtt* . . . — // 38. 450 *Fichort aprött* . . . — // 68. 100 *Bokor zattian kapzatt* . . . // 50.”

s z a t t y á n k a p c a. „Balint Deak Vizen. Baniara. 15. *kordouan kapzat* — // 11½. 6 *Bokor karmasin kapzat* — // 9. 37 *Zattian. kapzatt* — // 18. *Zattian Sarutt* — // 18.”

s z a t t y á n s a r u. „Telcheres Adam Vizen. Baniara . . . 10 *Bokor zekerniett* — // 10. 25. *Zattian Sarutt. ismet* — // 12 1/2 . . . *Jianchar kapzat tt* — // 9.” — L. még *delicsizma*.

s z é k e l y s z ő r h e v e d e r. „Niergess Janos. Vizen. Caroliban . . . *zekely zeor Heudereket* . . . — // 15. 30. *Karmasin beoreket* . . . 1// 50. *Raz Tafothatt* . . . — // 12. 8 *keotes istrangot* . . . — // 40.”

s z e k e r n y e l. *szattyán-saru, szőrpárta*.

s z e k f ű 'szekfűszeg (fűszerfajta)'. „Pataki János. Hozot Crakaj Marhatt . . . 14 *Fonnt zekfiett* . . . — // 42. *Egieb Crakaj aprolekott* . . . — // 96.”

s z é l l. *fejér, kurassia-, posztó-, selyemszél*.

s z e r s z á m l. *patikaszerszám*.

s z ő r h e v e d e r l. *székely szőrheveder*.

s z ő r p á r t a. „Telcheres Adam Vizen. Baniara . . . *Egy forinthara zeor parthat* — // 3. 10 *Bokor. zekerniett* — // 10. 25 *Zattian Sarutt* . . . — // 12½.”

t a f o t a l. *dupla, rác, velencei tafota*.

t á l l. *óntál*.

t a r i s z n y a. „Achacius Simon. Viszen. Karoliban . . . 12 *Lasnakott* . . . — // 24. 8. *keotes Taniztratt* — // 20.”

t e h e l y 'r'. „Zaz Jstwan Hozot Bechj Marhatt . . . *Egy Berbenze. Trupaýt* 3// . . . 100 *tehel Rakot Nicole* [!] *kések* 1// 89.” — L. még *térdkötő*.

t e h é n b ő r. „Zabo Palne Vizen Varad Fele 150. *Eoker Beoreket* . . . 7// 50. 250 *Thehen és Tulok Bereket* . . . 12// 50.”

t e k e r t r é z. „Hannes Balk. Hozot Bechj Marhatt . . . *Egy Masa tekert Rezet* — // 75. *Apró. es Ereke Twkerok* — // 54.”

t e m é r d e k p a t y o l a t. „Zaz Jstwanne Vizen Zilagiban . . . 12 *Feore walo. temerdek pathiolathot* — // 18. 10 *Veg Matast* — // 20. 2 *Fel weg. Muharatt* — // 20.”

t e m é r d e k v á s z o n. „Elek Janosne Vizen Baniara. 2½ *Veg Veres Zeles Vaznott* . . . 12½. 1 *Veg Temerdek Vaznott* d. 3. 25 *Bokor Karmasin zaras Chismat* . . . — // 50.”

t é r d k ö t ő. „Garay Andras. Hozot Crakaj Marhatt . . . 12 *Okúlar* — // 1. *Cernabol Chinalt terketeo* — // 16. 6 *tehely Chontos kest* — // 16.”

t o k l. *úveg-pincetok*.

t o l l l. *istruccoll*.

t ö m j é n. „Dragy Orsolia Vizen. Zilagiban . . . *Temient* . . . — // 3.”

t ö m l ő. „Brassay gergey Vizen. Varadda . . . 1 *Teomleo Turott* — // 10.”

t ö r ö k s á f r á n y. „Vicey Gaspar. Hozot Moldvabol Zaz f(önt) *terek Saffran* tt 3// —.”

- t ör ö k s e l y e m*. „Kolosy Istwanne Vizen. Zilagiban . . . 7 Nitra terek. *Selím*ett — // 35 . . . Egy kantar Borsott 2// —” | „Pataki Janos Hozot Crakaj Marhatt. 10 Nitra. Terek *Selimet* . . . — // 50 . . . Egiet mas Crakaj arolekott . . . — // 96.”
- t r o k e t* '?. „Zapanos Peter. Vizen. Zilagiban . . . 10. Zekeres Lonak Valo *Trok*et . . . — // 20.”
- t r u p a i*. „Zaz Jstwan Hozot Bechj Marhatt . . . Egy Berbenze *Trupayt* 3// . . .”.
- t u c i n* 'tucat?'. „Achy Jianos. Hozot Bechj. Marhatt . . . 1 *Tucin* Bellet kezttwt — // 12. 2 *tucin* Salauaryt — // 42” | „Zilagy Andras. Hozot . . . 3 *Tucin* Salauarit — // 7. 5 *tucin* Apro Salauarit — // 10.”
- t ű l o k b ő r* l. *tehénbőr*.
- t ű* l. *gombostű, paraszttű, varrótű*.
- t ű k ő r*. „Hannes Balk. Hozot Bechj Marhatt . . . Egy Masa tekert *Rezet* — // 75. Apro. es Ere *Trukerek* — // 54.”
- ü v e g p i n c e t o k*. „Filstich Peter. Hozot. Crakaj Marhatt . . . 5 *Iweg Pinze tokott* — // 42.”
- v a r r ó l á d á c s k a*. „Achý Jianos. Hozot Bechj Marhatt . . . 4 *Varro Ladaskat* — // 3.”
- v a r r ó t ű*. „Somogyi Zabo Jianos Hozot Crakaj Marhatt . . . *Varro theot gwreket* — // 12.”
- v a s* l. *apró-, csetneki, kard-, marok-, szablya-vas*.
- v a s m ű*. „Kis Jianos. Hozott Bechj Marhatt . . . 1 Berbenze Staier kest 2// — . . . 1 Berbenze. *Vas Mielt* — // 75.
- v á s z o n* l. *csalán-, fekete, lengyel, néderlandi, temérdek-, veres vászon*.
- v e l e n c e i t a f o t a*. „Kaspar Wasswander Hozot Bechy Marhatt . . . Mas fel Vegnit dupla tafotakat 3// — . . . 3 Fel Veg *Velencej tafotat* 1// 50. 13 Font Baka *Selimet* . . . 1// 20.”
- v e r e s f o n a l*. „Kaspar Was Wander [!] Vizen oda ky 40. Fomnt *Veres Fonalat* . . . 2// — 8 Veg pachialathott . . . 1// 20” | „Zaz Jstwanne Vizen. Baniara . . . Kek Fonalatt . . . — // 12. *Veres Fonalatt* . . . — // 6.”
- v e r e s v á s z o n*. „Rasman Jstwan. hozot Bechý Marhatt . . . 12 Veg Veres Vaszonj — // 96.
- v i d r a b ő r*. „Haz Mihaly Hozot Lengely Orzagbol . . . 2 *Vidra. Bereket* . . . — // 9.
- v i r á g o s a t l a s z*. „Nemeth Janos Hozot Bechj Marhatt . . . 2 Fel Veg keoz. attlachott 1// — 3 Fel veg. dupla tafothat 3// — Fel Veg *Viragos. Aranas attlachott* 2// —.”
- v i r á g o s b á r s o n y*. „Rettegý Jianos. Hozott Bechý Marhatt . . . 14. Reff *Viragos Barsont* singitel d 15 tt 2// 10.”
- ? *v i s s z á l t s e l y e m* '?. „Haz Mihaly Hozot Lengely Orzagbol . . . 1 Fomnt *Vizallt Selimett* . . . — // 25. 8 Veg Seliem Sinortt . . . — // 24.”
- ? *v o n t r é z* '?. „Kalmandy Jianos. Hozot Crakaj Marhatt. . . Minden Fele. Cernakatt — // 16. 6 Hiuel kest — // 15. *Wont rezet* Feiert ismet Sargatt — // 34.”
- z s i n ő r* l. *selyemzsinór*.

SZABÓ T. ATTILA

Korai közszoí előfordulások levelesített gonosztevők nevében

A középkori gonosztevők neveinek gyűjtése közben találtam néhány olyan közszoí eredetű megkülönböztető nevet, amely korábbi az eddig ismert előfordulásnál. — Van köztük egy-kettő, amely szerepel ugyan az OklSz.-ban, de szövegkörnyezetének közlése, illetőleg lelőhelyének megadása segítheti az érdeklődőt a szó jelentésének pontosabb meghatározásában.

A gonosztevők elítélése, levelesítése megyénként történt, az adatok után a levelesítés helyét tüntettem fel.

A NytudÉrt. 68. számában megjelent neveket nem vettem figyelembe.

bajza (vö. EtSz.). — 1435: Iohannem *Baiza* . . . iobagiones hospites furum et latronum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

bajzát (vö. EtSz.). — 1435: Franciscum dictum *Bayzath* alias iobagionem Nicolai de Rad in eadem commorantem cusorem falsarum monetarum vagabundum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

bodon, bödön. — 1435: [D]emetrium *Bodon* . . . Gallum *Bodon* . . . Stephanum *Bodon* . . . iobagiones . . . hospites furum et latronum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

esztergályos. — 1435: Paulus filius Mathius dieti *Ezthergarus* iobagio domini palatini in possessione Chamonya commorans hospes latronum et cusor falsarum monetarum (Dl. 48256. — Bereg megye).

favágó. — 1435: Mathe *Fauago* . . . Michaellem *Fauago* . . . iobagiones . . . hospites furum et latronum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

görcs. — 1409: Nicolaum *Gwuerch* dictum de predicta Kuchk furem et latronem (ZsigmOkl. II/2 : 220/6672. — Vas megye).

hajás. — 1435: Paulus dictus *Hayas* iobagio Ladislai et Michaelis Jakch de Kwsal in possessione Kysmwsay commorans fur (Dl. 48256. — Bereg megye).

hang (?). — 1435: Augustinus dictus *Hangh* iobagio Michaelis de Kwsal in possessione Bene commorans fur (Dl. 48256. — Bereg megye).

kan (vö. TESz. 2. jelentését). — 1435: Thomam *Kan* . . . iobagiones . . . hospites furum et latronum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

kecelés (vö. MTsz.; KNIEZSA, SzlJöv. I/2, 853–4). — 1423: Michaellem dictum *Kecheles* cusorem et portitorem falsorum denariorum vagabundum (CD. X/VI: 598. — Borsod megye).

kurva (vö. TESz. 2. jelentését). — 1435: Michael dictus *Kwrwa* fur divagus (Dl. 48256. — Bereg megye).

kutya. — 1409: Petrum *Kuthya* de Peder furem et latronem (ZsigmOkl. II/2:219/6672. — Vas megye).

másfél. — 1435: Thomam *Masfel* . . . iobagiones . . . hospites furum et latronum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

nyúlajkú. — 1409: Benedictum *Nyulayakw* dictum alias post dominam uxorem suam in villa Kuchk residentem furem et latronem vagabundum (ZsigmOkl. II/2:220/6672. — Vas megye).

panasz. — 1435: Michael dictus *Panaz* iobagio Stephani de Zeny in possessione Derzen commorans cusor falsarum monetarum furis et latrones hospes (Dl. 48256. — Bereg megye).

pipes (vö. OklSz.). — 1435: Michaellem *Pipes* . . . iobagiones . . . hospites furum et latronum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

pipütér. — 1409: Mykou *Pipthyr* dictum . . . iobagiones domini Johannis episcopi Iauriensis in Sabaria commorantes fures et hospites furum (ZsigmOkl. II/2:219/6672. — Vas megye).

pontyos. — 1403: vineam nobilis viri Andree *Ponthyos* dieti de Nema (ZsigmOkl. II/1:262/2183).

sugó. — 1435: Nicolaum *Sugo* . . . iobagiones . . . hospites furum et latronum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

szeredás. — 1435: Clementem *Zeredas* familiarem Nicolai filii Petri de Pilis furem (Dl. 54931. — Szabolcs megye; vö. PAPP LÁSZLÓ: NytudÉrt. 38 sz. 70–1).

szajha (?). — 1435: Item Iwan dictus *Zalka* iobagio Iohannis filii Emerici de Peren in possessione Ekermezew commorans cusor falsarum monetarum . . . Item Michael dictus Kwrwa fur divagus (Dl. 48256. — Bereg megye).

szúró. — 1435: Iacobum et Mich[aelem] *Zuro* . . . iobagiones hospites furum et latronum (Dl. 54931. — Szabolcs megye).

tavaly. — 1435: Stephanus dictus *Thawaly* et Paulus familiares Stephani Cantor de Egres latrones (Dl. 48256. — Bereg megye).

tüske. — 1512: Michaelem *Thewske* in Haholt residentem iobagionem Gregori(!) Sythkey publicum furem (Dl. 22311. — Zala megye).

zavaros. — 1429: Albertum Chonka (iobagionem) . . . Demetrii dicti *Zavaros* de Aghzenthpeter in eadem residentem furem (ZichyOkm. VIII, 385. — Fehér megye).

zeke (?). — 1408: Gregorium dictum *Zeke* alias in villa Kohar dicti comitatus Zaladiensis commorantem nunc vero iobagionem nostrum de Vassan comitatus Castriferrei furem (ZalaOkl. II, 340).

FEHÉRTÓI KATALIN

NYELVJÁRÁSOK

Zselicségi nyelvjárási szövegek

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékei 1970. május 4-én és 5-én nyelvjárásgyűjtő kirándulást szerveztek a Somogy megyei Zselicség három kisebb falujába. Ezek: Zselickisfalud, Szilvásszentmárton és Patca etnikailag és nyelvjárásilag szorosan összetartoznak, lakosaik összeházasodnak, keverednek, egy iskolájuk és termelőszövetkezetük van. Tehát homogénnek tekinthetők. A gyűjtés didaktikai célja a hangrögzítő eszközök (elsősorban a magnetofon) használatának gyakorlása, jó minőségű felvételek készítése volt.

A jelentkező hallgatók többsége rendszeresen részt vett a Benkő Loránd vezette „Bevezetés a nyelvjáráskutatásba” című speciális kollégiumon. A többiekkel néhány esetben lejegyzési gyakorlatokat végeztünk. A kirándulás előtti héten rövid előadást tartottunk a Zselicség települési és gazdasági viszonyairól, néprajzi sajátosságairól és nyelvjárásról. Az utóbbihoz főként NYÍRI ANTALnak „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” című munkáját (Kaposvár, 1939.) használtuk fel.

A gyűjtőmunka helyi szervezése az általános iskola igazgatójának és tanárainak segítségével történt. Mintegy 25–30 helybeli születésű személy nevét gyűjtötték össze, és ezeket értesítették érkezésünkről. A körülbelül harminc egyetemi hallgató hat csoportban végezte a gyűjtést egy-egy fiatal oktató vezetésével, illetőleg jelenlétében. Valamennyi csoport kapott 3–4 nevet és címet, ezek közül kellett kiválasztani a legjobb adatközlőket, s velük folyamatos szövegfelvételt kellett készíteni. Amennyiben a helybeliektől javasolt személyek közül egyik sem bizonyult megfelelő adatközlőnek valamilyen ok miatt (beszédhiba, betelepülés, a köznyelvhez közel álló nyelvallapot, életkor stb.), a csoportnak önállóan kellett jó adatközlőket keresnie. A jelenlevő tanár csak abban az esetben szólhat volna bele a gyűjtőmunkába, ha rossz adatközlővel kezdtek volna meg a felvétel készítését, vagy hibás módszerrel végezték volna a munkát. Erre azonban egyszer sem került sor.

A kétnapos gyűjtőmunka eredményeképp valamennyi csoport több hangszalagnyi szöveget vett fel a tervezettnél sokkal több adatközlőtől. A hallgatóknak még a helyszínen ki kellett választaniuk azt a felvételrészletet, amely a legjobban sikerült, leginkább megfelelt a nyelvjárási hangrögzítés alapvető követelményeinek. Elsősorban a nyelvjárási

jellemző sajátságait jól megőrző adatközlő megtalálását, a folyamatos beszéltetést, a zavaró körülmények kiküszöbölését, a felvétel jó technikai minőségét tettük meg fő követelménynek.

A csoportok egyenként bemutatták felvételeiket, s Bárczi Géza, Benkő Loránd, Bolla Kálmán, Molnár József, H. Bottyányfő Éva és Hajdú Mihály tanárok bírálták el azokat. Az értékelés a kiránduláson részt vevő összes hallgató előtt történt, s az előforduló hibákat, zavaró körülményeket, technikai problémákat, de különösen az adatközlő nyelvjárásiasságának jellemző sajátságait Benkő Loránd vezetésével együtt beszélték meg a gyűjtők. A bíráló bizottság mindegyik csoportnak egy-egy felvételét valamennyi szempontból megfelelőnek találta, s alkalmasnak tartotta közzétételre, ha fonetikus átírással helyesen lejegyzik.

A helyszínen készített felvételeket az egyetem fonetikai laboratóriuma egy-egy új szalagra átvette, s visszaadta a felvételt készítő hallgatóknak, hogy az eredeti csoportok együttes munkával átírassák. A fonetikus lejegyzés előkészítésére 1970 októberében került sor. A közös lejegyzések megszervezését a nyelvészeti diákkör végezte. Azoknak a hallgatóknak, akik speciális kollégiumot nem hallgattak a nyelvjárás kutatásról, különösen nagy szükségük volt ezekre a gyakorlatokra, de az egységesítés és az önálló munkára való előkészítés, önbizalomkeltés érdekében mindenkinek hasznos volt a mintegy három alkalommal végzett közös munka. Itt az egyezményes átírási rendszer alkalmazása és különösen azok mellékjeleinek, átmeneti kategóriáinak gyakorlása történt az egyik csoport legjobb szövegrésze alapján. A legnagyobb problémát az *ö*-zés eltűnéséből adódó átmeneti hangok lejegyzése adta. A labializált *ĕ* vagy illabialisabb színezetű *ö* közötti különbségek felismerése és helyes átírása sok gondot okozott. Igen sok időt és energiát fordítottak a hallgatók a gyors beszédből adódó, nehezen érthető hangok, hangsorok lejegyzésére, fonetikailag pontos visszaadására. Követelménynek tekintettük, hogy semmi, még az elhadart, értelmetlen, hézagöltő hangsorok se maradjanak ki.

A közös gyakorlások után az egyes szalagok kiválasztott és jóváhagyott szövegrészét most már az egyes csoportok önállóan jegyezték le. Részt vett a munkában néhány olyan volt hallgató is, aki már a múlt esztendőben befejezte egyetemi tanulmányait, de még a tavaszi kiránduláson, a felvételek készítésénél jelen volt. Az átírt hangszalagokat többször közösen meghallgatták, összehasonlították a lejegyzéssel, s a vitás kérdéseket megbeszélték. A végleges szövegeket az eredeti felvételekkel Zelliger Erzsébet és Hajdú Mihály tanárok vetették egybe.

Az itt következő nyelvjárási szövegek tehát a fent leírt kollektív munka eredményei. A lejegyzők igen sok időt és energiát fordítottak az átírásra, hiszen a teljes munkamenetnek ez volt a legnehezebb és legtöbb időt igénylő szakasza. Voltak olyan diákköri tagok, akik ugyan a kiránduláson nem tudtak részt venni, de a lejegyzés munkájában lelkesen segítettek. Mindezek alapján az egyes szövegek közlése alatt csak azoknak a nevét soroljuk fel, akik az átírás munkáiból részt vállaltak, s a nevek sorrendje a végzett munka mennyiségét igyekszik tükrözni.

Szeretnénk folyamatossá tenni az egyetemi nyelvjárásgyűjtő munka eredményeinek közlését, hiszen a jelen számban sem adhattuk közre a zselicségi gyűjtés teljes anyagát. Azóta pedig már a Bukovinából áttelepült székelység között (Kakasdon és Hidason) végeztünk hasonló munkát az ősz folyamán. 1971-ben pedig Jugoszlávia magyar lakta területeinek különböző nyelvjárásairól óhajtanánk nagy mennyiségű felvételt készíteni, majd a legjobbakat hasonló módon közreadni.

Zselickisfalud

Akkor möG|vetöttük oja vetón, akkor osztá főtöttük a szövőfára | asztat. Bē | kölöt fogdosni a ja aba ja garat — garatnak montuk régén. Akkor mög osztánnéG uty, hát hogyan mongyam na, akor jó kölöt még sződni is ojjan pálcikákra, és osztá akkor úgy lőhetöt ijen cifrákat | szüni vele. Mer osztá máskép nem, ugyé osztá hát nagyon sok munka vót vele, abiztos ugyé, osztánék oan cifraságokat ijen cifra fonalakkā, hogy löheső mégis csinyáni. Hát, hát ugyé asztat egy nem is tutta, csak három csinyáni. Csak három — tutták eszt a cifra ruhákat csinyáni. Hárman. Éggy — éty sēmmüt sē tudod vele, mer mindik kölött ádvádogatni a pálcikákat | és osztá akor | ugy lőhetött asztat szüni. Hát sok munka vót vele ugyé, hát | ity hát osztá nem anyira lőhet azé igy élmagyarázni má mikor ugyé hát | a | amiko csinyáná valaki akkor lőhetne ugyé asztat | akkor mikor aszt möglátnák. Hát akkor a a ajáj | ugyé hát csak hát mást ebbe a hejzēdbe má nem csinyája z embēr, mer má ugyé hát minnek, minek nem kő mast má ugyé | nekünk a. Mastaniak mög mögen nem foglalkoznak ijenē mer nem tudom másfelé, de itenēG nem. Itt nem, hacsak másfelé nem, nem tet . . . nem teccōt másfelé is látni vaty halani, hogy másfelé is foglalkoznánag vele. Hát sok munka vót vele osztá ugyé a | akkor ugy há ojan há duryngra vót főtéve, rátekerve asztá onnand akko csak | mög-mögeresztöttük, ko gyūd be a | szüttük. Akor uty szöttük asztá bele aszt a | sz | sok szép cifrát is. Mindönféle cifraság. Há ity hát többet nem tudok ugyé róla osztá hát magyarázgatni. Merhát | hát ugyé uty hát sog dolog vót vele, de igy má hát többet nem | ity híjába többet nem tudok róla mondani.

[Hogyan történik a lakodalom a faluban?]

Hát az | az bizoñ nagyon nātyszörüen, mer oť anyi mindönt készitēnek, hogy | két nap, három nap tárt. Mikor ēkezdik, nō, majd émondom, mikor elkezdenek, má aki szombaton esküdik, elkezdik szērdán a disznót möggni, akkor csütörtökön a hus sūtik, akkor péntökön má könyeret sūtnek, perezöt, kalácsot, mög akor a rétest | csinyájják, mög ugyé kirántot husokat má péntökön, akor a sok baromfit lēvág|gyák, legaláb harminc-egyven darab baromfit hahun vānak százon-százötfeven, akor osztá szombaton ugyé kezdődik a lakodalom. Akor csinyájják a rögel a pörkület, röggelire | mikor összemōnek, dére mög a sok | finom lēvest, rétes sūtik mög asztá este mög, mikor vā van a lakodalom | má ál. Osztá vacsorára akor mögen finom jó lēvest, tyukhuslēvest. Akor osztá mög van mēk kirántot hūs, mög akor rízsa, mög mōk hát ugyé savanyóság, akkor mōk sok | cukorsütemény, sok torta. Hát sokfélē sütemén van ugyé akor is. Osztánnék am möktart akkor ugyé este tizórájig a vacsorálás. Akkor osztán má éjfé felē mögen annak önni. Akkor röggē mögen, ugyé, hotyha másnap is még tart. Még röggelüt akkor ujra ebédöt, jó levest fōznek, rétes sūtnek. Tuğyák miğen a rétes, biztos? Nēm is rosž, ha id vóna ij jó tálat mög is | el is fogyasztanánk ugyé? Hā, há' a biztos ugy izz van, hát osztá ugyé | hát igyā három hát ā | mēnyit mongyak — öt-hat nap a lakodalom, għon éGY egy jó lakodalmat tártanak. Igy van a lakodalom. Nā. Hát ugyé nem | nēm hama mēgy as sē, sokáig tart, biztos. De még osztán mulatnak is, mög isznak is, mög mindön. De még mēnyire! Hōty tánconak is! Ien fiatalság.

[Régebben mit táncoltak?]

Hú, hát régebben ojan | oja ugrós táncokat jártak ugyé, vagy ojan | ugy libbōktek. Tuggya maga, hallotta má? Ugyé, nā, ugyé ugy van ám asztá ugyé mēg a régi pulkákot: krājć pulkát régön, akor mög a magyar kettōst. Mikor még én tánciskolábq jártam asztat csün . . . asztat jártuk. Akko mög ā | ördök tuğya még vót sottis pulka mög nēm tom mi, sok félē pulka vót akkor izz, de hát ojan régi fajtāg vótak ugyé. Még asztán most is sokszor jár-gyák. Még a krājć pulkát. Tuggyák, hogy mi, hogy mēgy az? Nēm. Hát nēm, ugyé, hāhā, pedik szép tánc aj is. Magyar kettős sē? As sē.

(Elmondta: Nagy Sándorné, 53 éves, római katolikus, zselickisfaludi születésű, zselickisfaludi lakos. Lejegyezte: Szolga Borbála és Kolmon Gizella.)

Szilvásszentmárton

Hát eszt a kendőrt ugyē | kinőtűk | a földbű, mikor má oja szép nagy vót, má virágozott. Akkor osztá | a kinőtűk, összekötöztük szépen oan kis picí, ijen kis kévégbe. Akkor elvittük a tóbq, osztá ottan a tóbq glásztottuk. Szēn vótnek iten nagyon sok tavak, ot amiko, mesz, nēm messze van it ezēkhöl oq két kilométerē. Most má bē fojta ám a vizüket, betellöttek, de akkorábq oda ēgymást érték. Ęgyik ēggyönké vót, a másqnk másqnké vót. Osztá iGY. Mikor osztám má úty ēty hētig, másfélíg bēn vót, persze akkor elmēntiun kimosni. Beledtunk igy idájig a vízbe. ̃ od vóD pijóca | (nevetés), od vód bene bēq! Mēk kigyók izs vótak, oa vizi-kigy! Istem bizqm vót ez, vót! Akkor osztá ki, ot, mikor ki ̃ mostuk, kütē, kidobátuk oda a tó partyáq. Akkor osz széppēn ēterēgettük ugyj, elágaZ, izétük, úty hoty száraggyon. Akkor mikor osztám mökszaráqt, ēgyüttēk érte az embörēk, az uram eljött érte. Kévébe kötöttük, főraktuk a kocsira, hazahoztuk. Mikor hazahoztuk, akkor szépon kiterōgettük újra, hoty száraggyon. Nagy ̃ meleg, izé vót, hát̃ meleg, ahova a nap sūt. Akkor osztá ēkesztük a vágóvā vágni. Ojan kis ládája vót nekije, oan kis, szēm még nēm is oq régen tüzētem el. ̃osztá avál vāktuk, ojan erōvél, vērtük oda a másikhöl, oda ve izéje t, hogy mēnnyēn ki a pozdērgyáj̃ (nevetés). Hát osztá kimēnt a pozdērgyáj̃, akor a mikor, a osztá mē etilutuk. Még vót ēGY oan tiloló, a mi am úGY | bele köllött huszkunni, tugya, avál, ajis | vágó vót, a | hoGY mök-szorújon a pozdērgya, nē maraggyon benn. Akkor mikor aB kimēnt, akkor mög még vót a görēbēny. Tugyák az a gerebēny, az a szōges gerebēny, oan, sz szēn még | kiné is láttam a mūkor. Asziszēm ̃ Vakēreknā. Avva még mökhuszkōttuk, hoty hát ugyē az örēgēG mēnnyēn ki. Akkor mikor asztat kihōszkottuk, no, akkor, akkor osztán | rokka köllött. Akkor a rokkát, ojan kis kereke vót, akkor mög vót rá ijen ūgy bot. A botra főkötöttük a kendört. Akkor osztá ūGY. Mindēn este összēmēntiunk. Akkor ūGY | szétük, fonytuk a | izét, a kendört. Osztá igy. Akor, mikor mö, mēkfontuk, akor mēG, akkor osztá még mögmostuk. Még akkor mög-mostuk egy hamúvāl. Mindēnbe be vót pácúva. Akor kirásztuk, elmentiunk a fojba, jo mostuk. Eda osz majnēm ūjártam, hogy a jég alá csusztam. Ha a nagymamám nēm lēD vóna! Ęgy oan naty tó vót, osztá ēvittük a izét, a fonalat, hoty kirāzzuk. No osztá ēgy naty tó vót itē. Mer, mer én nēm it születtem a ̃ m Kisfaludon. Oszt ot a kērtēk alaD vót ēty tó. No osztán a jēG | bēszakatt. Ę mēg, akhōl, ha a nagymamám nēm lēd vóna! Má a jég alad vótam, uty huzot ki. Még vót fagyva rajtam mindōn ruha az ég világon, mer tisztára mēg vótam fagyva. Othō ūgy melegitōttek főū. De ha az nēm lēd vōna, akkor hēt, vaty ha nēm tudōD vōna kihuzni, akor én ott is marattam vóna, hacsak pillanatok alatt ám. Akkor még ijen ronda világ vót!

[Ezt a munkát télen végezték?]

Ęgēn, ūgēn, tēlēn ám, tēlēn, tēlēn, jégbe, fagyba! Akkor, ugyē, mikor fontuk, ahogya fonytuk, akkor még osztán ugy m vēt, vōttük el a, ugy monták ám, a nyájlát vēszik el, hogy a nyájlát. Mēr ugyē, ahogy ot fonták, mindíg ugy nyáloszta az asszony a kezit. Ūty, igy ahogya fonták, pörcüték, mindíg nyáloszta. Ūty, hoty hát ugyē mēnnyēn izēdēn. Osztá ūgy monták, a nyájlát vēszik ē. Nohát osztá ēm majnēm az ény nyáloqmat is ēvētte (nevetés). Akor oszt majnēm én izs becsusztom. Igazá, ez igy vó, igy vót.

(Elmondta: Balogh Istvánné, 61 éves, református vallású, zselickisfaludi születésű, szilvásszentmártoni lakos. Lejegyezte: Németh Marietta, Havas Ferenc, Posgay Ildikó, Kérdő Katalin és Szamák Ágnes.)

Patca

Vadásztunk mink széplaki területén, és — ja igén — és mentünk, hogy elárulunk széplaki bucsukór. Akor bementünk a kocsmába, hogy három decit szokásosan bevettünk. No most elosztottuk a társaságot, hogy most tē ideász, tē odaász, tē ideász, tē odaász. De ha nagy nagy lösz, ha szárvast lüvünk, ha nagy vadat lüvünk, akkor éty fujás. Ha kis | vadat lüvünk, akkor két fujás. És hát éccēr nézőgetők, nézőgetők ára alá a vitorák felé, hát éccēr kigyűtt egy | szarvastehén, de nagyon távol | az alsó vitorágbul. Én a fölso vitorák szélén áldogáltam. Na, a lóherbe, mint nézőgettem, gyűtt ére. No, mondom magamba, oda a nagy vaD sásē mēgy vissza, ahova, má ahunnēt kijött, hanēm csak jön ére. Hát mikor oja lövés-távolságra vót, akkor én a gojós-puskával ránisztem. Mer diling puskám vót, az alsó csöve gojós vót. Na, mondom, most | már kézre vagy, kaptom, foktam, égyet löttem. Na, mondom, ha majt | ére jösz, majd akkor másikkal adok. De bizá fölugroi, lēsēD visszā, fölugroi, lēsēD visszā. Na, mondom, tovább már nem gyűsz. Mikor má láttam, hogy nem kecejicá, akkor fujtam a társágnak, gyertők, mögva a vaD. Akkor, mikor odaérték, kérdészték: szárvā va, vaty tehén. Mondom, nincs szárvā, tehén, szárvā nincs. Akkor elmentünk, vaktunk égy | águst, hogy amivē maj hazahozuk. Mikor mönnyünk, behusztuk | ketten a lóherbā, hát kérémm, asz mongya az égygyik, mint zsinorozta ki: hogy a ki a möghatalmasozt iten vasáta föl eszt a szárvaszvikát, vaty szarvastehenet? Aszongya, hát enek félik a patkó a lóbn. Mit lüttē? Monom, hát éty szárvast. Aszongya hát, ki vasáta eszt fő. Má nézzük, hoty fő van vasāva. Kérjük, lēnyúnak, hoszū farka va. Szamár vót! Hej, az anyāD, agyonlüttēd az istóriások szamarát! Hát bassza! Akō ékárómkottam, ohatytak magamat, megírtem a puskát möktaláni. Akkor eljöttünk a paccaji hēgyre. Mikor ideértünk, én montam nekik, mondom, nem kölöd vóna othagyni a sz, hanē, ki kölöd vóna belezni. Éhosztuk vóna, mögöttēg vóna a rokonyok józūjen, elosztogatug vóna nekik. De hát így ez nem lehetēt, mer ha möktuggyák, mők kō nekünk a szamarat fizetni. Há nem mertünk éty hétig emēnni a területre. Mikor osztā ē elmentünk, találkozzunk a kocsmárossa: Aszongya a kocsmáros: ő Takács sógorok aszt a ére-āra, az istóriások szamarát agyonlütték a rápsicok! Mo: nē mongya! De | magungba tuttuk, hogy mink lüttük agyon, nem a rápsicok. Hát mi lōd vele? Aszongya, a kizs | gyērekeknek el kölōi | asni ott, aszt mongya, ott az erdōszélbe, és, aszongya, kilencen hūsták Kadarkut fele a kis | sze-keret | az istóriás gyērekek. Hát, csodákosztunk rajta, de összeesküttünk, hogy eszt nem tuggya mög sēnkisē. No, osztā éccēr valamōlik közüleg, égygyik társunk bírō lett. Hát a fő | bírō utā | jóba vōDaG, kimēntek a pinceszorrē, osztā elmonta neki, hogy mījen vadat lüttünk ming valaha éccērībē valamikōr. Hát a főbírō ismert engēm, ész beidézēt. De nem azér, hogy má mögbüntessōn, hanēm el kölōt mondani a eseményt, hoty hoty történt. Kérémm, mikor elmontam nekijē, az alispán izs bejött, még az is ráüt úgy a | Jiványszere, a is lēhentōrgōt a nevetéstül | úgy rühügōt. No, osztā eszt nem tutta sēnki addig. Aután osztā köszhētē mōnt. Akármere mōntem: na, hoty izs vōD az a patkōs szamár? Hát ki vasāta föl aszt a szárvast? Hát, mondom, asz nem tom, hoty ki vasāta fő, de am már többet nem szalad a lóherbe, és nem legēl. Kérémm, ez vót az eredmény.

(Elmondta: Takács János, 74 éves, patcai születésű, patcai lakos. Lejegyezte: Mollay Erzsébet, Frank Gabriella és Gulyás Zsuzsa.)

Hajítófa

„Hajítófa vagy hajtófa?” című cikkemet (MNY. LXVI, 85) egészítem ki egy adattal. 1970 nyarán szülőfalumban, a Borsod megyei Cserépfaluban végeztem néprajzi és nyelv-járási gyűjtést. A községben a hajítófa változat ismeretes hajítófa formában. Ez a hajítófa egy vékony vessző, amelynek egyik végére sárból vagy agyagból gombócot tesznek, a

vesszót meghajlítva vagy megsuhogtatva, messzire tudják eldobni a sár- vagy agyag-golyót. Jelenleg mint gyermekjáték ismeretes: azon versengenek a fiúk, hogy ki tudja távolabb hajítani a golyót. A pásztorok azonban állatterelésre használták, főként a sertésekére. Megjegyzem, hogy a legelő olyan területen volt és van, ahol könnyen hozzáfuthatnak az agyaghoz.

MIZSER LAJOS

S Z E M L E

Egy évtized nyelvünk normatív jellegű változatainak vizsgálatában

(1960–1969.)*

4. Szókincs. — Szótárírás.

A) Szókincs. — Az irodalmi és köznyelv szókincsének fejlődéséről valamelyes általános képet az I. pontban említett összefoglalások némelyike is ad, főként a nyelvújítási alkotásokkal és a nyelvújítás korában nyelvjárási szintről irodalmi szintre emelt, az irodalmin keresztül köznyelvvé vált szavakkal kapcsolatban. A kutatók általában hangsúlyozzák, hogy a normatív jellegű nyelvváltozatok szókészletének vizsgálata terén még hiányzanak az összefoglalást lehetővé tevő részletmunkálatok. A nagyrészt formai elemekkel foglalkozó szakemberek említik az ilyen irányú vizsgálatok nehézségeit, a kulcsjelenségek hiányát, a módszerek kidolgozatlanlanságát stb. — A legteljesebb áttekintést BENKŐ LORÁND nyújtja az új egyetemi tankönyvnek „A magyar szókészlet fejlődésének jellemző vonásai” című fejezetében (MNyTört. 351–74, különösképpen az utolsó szakasz: „Nemzeti nyelvünk szókincsének kialakulása”: 371–4). Külön kiemelem BENKŐnek a belső nyelvváltozatok mindegyikében régtől fogva közös, a normatív jellegű nyelvváltozatok keretében természetes folytatásra talált elemekre vonatkozó nézeteit, a szavaknak nemzeti nyelvi szintre kerülésével kapcsolatosan feltett minőségi váltás fogalmát. BENKŐ a nemzeti nyelvben megszilárdult szavakkal kapcsolatban a korábbi szakirodalomban szörványosan már hasonló értelemben előfordult, nyelvhelyességi szempontból kifogásolható *közmagyar*-t, s a szakirodalomban más értelemben is használt *közzszo*-t alkalmazza. Amikor pedig a nemzeti nyelv beszélt változatáról szól, amelynek kialakulása szerinte a felvilágosodás korában indul meg, akkor a *művelt (magyar) köznyelv* kifejezést használja. E fejtegetések és kifejezések azért különösen figyelemre méltók, mert a kutatási terület alapkategóriáit érintik, olyan fontos problémákat, amelyeknek megnyugtató megoldásától valójában még messze vagyunk.

A normatív nyelvváltozatokkal foglalkozó sajátos kutatások területén sajnálatosan kevesen foglalkoztak szókincsre irányuló vizsgálatokkal. Elsősorban RUZSICZKY ÉVA munkásságát kell megemlítenünk. 1960-ban megvitattott kandidátusi értekezésének témája: „A szókincs különféle rétegeinek szerepe Kazinczy nyelv- és stílusújításában”. A vita anyagát B.LŐRINCZY ÉVA foglalta össze (I. OK. XX, 361–6). E dolgozat jelentős részének átalakításával készült el az 1963-ban megjelent könyv: „Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználata alapján”. A cím kissé többet ígér annál, mint amit a különben kitűnő munkában kapunk; valójában Kazinczynak a tájszók irodalmi nyelvi alkalmazásával kapcsolatos elveit és gyakorlatát ismerjük meg. (Az igaz, hogy a részletvizsgálatok a korabeli szókincs és irodalmi stíluseszmény alakulásának más kérdéseibe is bepillantást nyújtanak, így tehát e címadás még mindig sokkal megokolhatóbb, mint néhány korábban számba vett kisebb-nagyobb hangtani tárgyú

* L. MNy. LXVII, 106–14.

dolgozatnak alapjában vitatható címválasztása.) A tanulmány fő eredménye, hogy Kazinczy az e korban feltehetően nyelvjárási elemeket elsősorban a kifejezőkészség gazdagításának céljára alkalmazta, s csak másodsorban élt velük bizonyos esetekben stilisztikai eszközként. A könyv számos ismertetése közül kiemelendő JELENITS ISTVÁNÉ (IrtörtKözl. LXIX, 123–5) és PAPP LÁSZLÓÉ (Nyr. LXXXVIII, 212–4). — Egy másik, szűkebb témakörű, kisebb könyv terjedelmű dolgozatot PAPP LÁSZLÓ készített: „Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században” (1964. NytudÉrt. 44. sz.). A gyakorlati írásbeliségben a latin mellett, annak helyén a század utolsó harmadában egyre gyakrabban található magyar formulák készletének és bizonyos műszavak használatának vizsgálata a szerzőt arra a feltevésre jogosítja, hogy a szóbeli gyakorlatban már korábban kialakult, némely elemében középkor végi magyar kifejezésanyagot őriznek az iratok. A történelmi körülmények miatt azonban a fejlődés folyamatossága a továbbiakban nincs meg, később új alapokról kell kezdeni a tárgykör magyar kifejezőkészségének kialakítását. A legalaposabb ismertetést SZATHMÁRI ISTVÁN írta e tanulmányról (Nyr. XC, 201–5).

A továbbiakban azokat a kutatásokat veszem sorra, amelyek más nyelvészeti tudományág területén folytak, de tanulságosak az irodalmi és köznyelv szókinésének alakulása szempontjából.

Elsőnek GRÉTSY LÁSZLÓ könyve említendő: „A szóhasadás” (1962.). Ismertetés-ként e szemle keretei közt be kell érniünk a mű alcímének idézésével: „Egy kevéssé számba vett szóalkotás mód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében”. — Kiseb-b dolgozatok: CSÚCS SÁNDOR (NyK. LXX, 392–6) a MSzFgrE. I. kötetében található anyag statisztikai vizsgálata alapján megállapítja, hogy finnugor eredetű szavainknak 87%-a köznyelvi használatú, 10,5%-a tájnyelvi, 2,5%-a elavult. — Egyes írók szóalkotásával, szóhasználatával foglalkoznak: P. BALÁZS JÁNOS, Szenere Pál mint szóalkotó (Nyr. LXXXV, 253–63); RUZSICZKY ÉVA, Négy szó Kazinczy Osszián-fordításából (MNY. LVI, 181–6). GÁLDI LÁSZLÓ (MNY. LVIII, 64–71) a Petőfinél előforduló *alkonyulat*, *átszenderít*, *átszó*, *átszövődik* szavak kapcsán foglalkozik e kifejezések irodalmi nyelvi életével, másutt (NytudÉrt. 40. sz. 107–14) *bús* szavunk Petőfinél található jelentéskörét vizsgálja. ZALA MÁRIÁNAK egy Dayka Gábertől használt tájszóra vonatkozó közleményéből (MNY. LXIII, 87–8) Kazinczynak tájszót kiiktató javításáról értesülünk. — Az erdélyi magyar nyelvészek nyelvjárási elterjedtségű román jövevényszavaknak az irodalmi, illetőleg ezen keresztül a köznyelvi szókinésállományba való bekerülésével, az irodalom közvetítő szerepének jelentőségével foglalkoznak: B. GERGELY PIROSKA (StUnBB. 1965. Phil. I, 93–104) Baróti Szabó Dávid szótári jellegű munkáit, PÉNTEK JÁNOS (NyIrK. XI, 13–23) Gvadányi írásait, SZABÓ T. ATTILA (NyIrK. IV, 297–315) Gyarmathi Sámuel Affinitását, SZABÓ ZOLTÁN (NyIrK. IX, 149–54) Baresay Ábrahám költői nyelvét vizsgálta e szempontból. — SZABÓ T. ATTILA (StUnBB. 1966. Phil. I, 134) felfigyel arra, hogy a szótárról szótárra vándorló szavak nem minden esetben irodalmi vagy köznyelvi. — A nyelvjárástól eltérő, sajátos irodalmi és köznyelvi jelenségfejlődésről, illetőleg a szó használati körének megállapodásáról beszél a *barná*-val kapcsolatban KÁLMÁN BÉLA (Nyr. LXXXIV, 100–1), a *meghal* használatával kapcsolatban SZABÓ T. ATTILA (MNY. LX, 357–8; kiegészítések JAKAB ISTVÁNTÓL és DEME LÁSZLÓTÓL: MNY. LXI, 247–9). — Régi irodalmunk nyelvének részben maradandó eredményekkel járó szókinésfejlesztő kísérleteit vizsgálja HEXENDORF EDIT, A 'lelkiismeret' magyar nyelvű kifejezéseinek kérdéséhez (MNY. LIX, 341–4), Adalékok bibliafordítási tükörszavak keletkezéséhez és életéhez (NytudÉrt. 58. sz. 103–9). — Köznyelvi szókinésünk állományának jelentős részét érinti KISS LAJOS cikke: Műveltségszók, vándorszók, nemzetközi szók (MNY. LXII, 179–88). — Egyes fogalmaknak, fogalomkörök elemeinek köznyelvi megjelölésére, a köznyelvi szóhasználat lassú megállapodására irányuló vizsgálatok: BAKOS FERENC, A sztrájk és fogalomkörének magyar kifejezései (Népr. és

Nytud. III—IV, 31—56); P. BALÁZS JÁNOS, Az okulárétól a szemüvegig (MNy. LVI, 91—8, 194—204); KÁPOLNAI IVÁN, Kőedény? Fajansz? Keménycserép? (Nyr. LXXXIX, 438—44, a kérdés vizsgálatát folytatja KATONA IMRE: Nyr. XCII, 279—83); ZSOLDOS JENŐ, Agitátor, izgató, népnevelő (Nyr. LXXXIV, 17—27), Közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei (Nyr. LXXXV, 27—43, 148—58), Munkásügy és szótörténet (Nyr. LXXXVII, 461—9).

A tárgyalt kifejezések abécérendje szerint sorolunk fel olyan cikkeket, amelyek az irodalmi és köznyelvi szókincs szándékos gyarapítása, a szavak írott nyelvi alakulása, sajátosan köznyelvi jelentésfejlődése, egyik belső nyelvváltozathól a másikba való átke-rülése szempontjából vagy egyéb hasonló, számunkra fontos szempontból érdekes tanul-ságokat tartalmaznak: *algebra* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. LXXXVIII, 55); *(édes) anyanyelv* (P. BALÁZS JÁNOS: Nyr. LXXXIV, 467—71; KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyr. LXXXV, 215—20, LXXXVI, 94—5; GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXXV, 221; MOLLAY KÁROLY: Nyr. LXXXV, 222); *bürokrácia* és családja (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCII, 113—5); *demagóg* és családja (uő.: Nyr. XCI, 217—22, XCIII, 488—91); *dolgozat* (uő.: Nyr. LXXXVI, 222—3); *édesanya* (uő.: Nyr. XC, 312); *egyezség* (HEXENDORF EDIT: MNy. LXV, 278—86); *egyöntetű* (KISS LAJOS: Nyr. LXXXVIII, 474—5); *emberszabású* (S. MEGGYES KLÁRA: Nyr. XC, 92—5); *fiskális* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCIII, 484—8); *generális* (uő.: Nyr. XCII, 463—4); *(él a) gyamúper(rel)* (SZABÓ T. ATTILA: Nyr. XCI, 476—9; ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCII, 343—4); *hajótörött* (KOVALOVSKY MIKLÓS: MNy. LXIII, 477—8); *halmaz* (TOMPA JÓZSEF: MNy. LXI, 349—52); *hemzseg* (SZABÓ GÉZA: MNy. LXIII, 210—3); *hétszülvajás* (KISS LAJOS: MNy. LIX, 466—8); *historia* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCIII, 353); *hojsza* madárnév (TOMPA JÓZSEF: MNy. LXIII, 213—7); *hosszútűrő* (HEXEN-DORF EDIT: MNy. LXIV, 449—53); *humbug* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCII, 115—6); *jelentőség* és családja (HEXENDORF EDIT: MNy. LX, 47—61); *jeremiád* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCI, 76, XCII, 116—8; ORSZÁGH LÁSZLÓ: Nyr. XCI, 359); *kecsegtet* (SZILÁGYI FERENC: MNy. LXII, 159—64; HORPÁCSI ILLÉS: MNy. LXIV, 337—40); *kétkulacos* (KISS LAJOS: Nyr. LXXXV, 225—7); *kommunista* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. LXXXV, 464—70); *lacikonyha* (PROHÁSZKA JÁNOS: MNy. LXI, 96—100); *leteszem a tantot* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. LXXXIX, 240—2); *magazin* (uő.: Nyr. LXXXIX, 493—5); *mama, papa* (uő.: Nyr. LXXXVII, 358—66); *mút* (KÁLMÁN BÉLA: MNy. LVII, 484—5; NAGY J. BÉLA: MNy. LVIII, 222—4; R. HUTÁS MAGDOLNA: MNy. LVIII, 224); *nemzetgyűlés* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. LXXXIV, 222—3); *nemzeti* (NYÍRI ANTAL: Népr. és Nytud. XI, 55—61); *opera* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. LXXXVIII, 57—8, LXXXIX, 388—9); *pátria* (uő.: Nyr. XCIII, 353—4); *rádió* (FODOR ISTVÁN: Nyr. XC, 137—45, XCI, 229—30); *rengeteg* (SZILÁGYI FERENC: MNy. LVII, 459—71; PÁLFALVI FTELKA: MNy. LVIII, 472—3); *sport* (BÁNHIDI ZOLTÁN: MNy. LXV, 293—307); *szербusz* (HORPÁCSI ILLÉS: MNy. LXIII, 199—203); *szimbólum* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCII, 464—6); *szomj* (TOMPA JÓZSEF: MNy. LXI, 472); *toprongyos* (O. NAGY GÁBOR: MNy. LVI, 372—4); *újmagyar* (TOMPA JÓZSEF: Nyr. LXXXIX, 380—2); *vargánya* (KISS LAJOS: MNy. LVIII, 474—7, LXIV, 456); *világbéke* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCI, 365); *világszabadság* (uő.: Nyr. XC, 315); *villamos, villany* (J. SOLTÉSZ KATALIN—HARTAY SÁNDOR: Nyr. LXXXIX, 22—34); *zöm* (PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXXIV, 471—4).

Új, sőt legújabb köznyelvi szavakkal, új szavak gyors köznyelvivé válásával, a köznyelvivé válás különböző esélyével létrejövő szók vizsgálatával szintén foglalkoz-nak szótanulmányok. ORSZÁGH LÁSZLÓ cikkei: *cipzár* (Nyr. XCI, 226—8); *hall főnév* (Nyr. XCII, 228—31); *hobby* (Nyr. XCIII, 131—3); *klub* (Nyr. XCII, 456—62); *koktél* (Nyr. XCII, 231—3, XCIII, 475—6); *komfort* (Nyr. XCIII, 390—6); *kuli* (Nyr. XCIII, 130—1); *lift* (Nyr. XCII, 108—9); *makadám* (Nyr. XCIII, 479—81); *meccs* (Nyr. XCIII, 481—3). — Egyéb írások: *boy(fjú)* (ZSOLDOS JENŐ: Nyr. XCIII, 355—6); *buklé* (S.

HÁMORI ANTÓNIA: MNy. LXI, 462–3); *citrancs* (PROHÁSZKA JÁNOS, ORSZÁGH LÁSZLÓ, FELLEG GYÖRGY: Nyr. LXXXV, 98–9, 347–9); *giccsoőr* (GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXXV, 93–4); *mini* (BAKOS JÓZSEF, KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyr. XCIII, 214–23); *nylon* (KISS LAJOS: MNy. LVI, 108–9; LADÓ JÁNOS: Nyr. LXXXIX, 484–5); *olcsit* (G. VARGA GYÖRGYI: Nyr. LXXXIV, 36–7); *tantusz* (T. J.: Nyr. LXXXVIII, 201–3); *tizenéves* (TERBE LAJOS: Nyr. XCII, 420–2). — Az ilyenféle „irodalmiatlan”, sokszor írásmódjukban is kialakulatlan szavak sok tekintetben persze egészen más problémákat is felvetnek, mint a régebbiek, az alakulásukat és megszilárdulásukat illető tényezők figyelembevétele azonban egészen általános, bármely korszakban újként jelentkező szavak vizsgálatában is hasznosítható tanulságokkal járhat.

Azért soroltam fel viszonylag sok szótanulmányt, hogy bemutassam: a szembetűnő, könnyebben megfogható és rendszerbe foglalható formai elemek vizsgálatán kívül foly-
nak kutatások a tartalmi elemeknek problémákban sokkal gazdagabb és szerteágazóbb területén is, bár nem mindig az irodalmi nyelv vizsgálata címén. Rengeteg részletmunka kell ahhoz, hogy a normatív nyelvtípus végtelenül gazdag szókinésének történetét, fejlődését bemutató összefoglaló áttekintésben a korok, típusok vagy majdan — sok-sok egyedi eset tanulmányozása alapján — felvetődő egyéb szempontok szerint elrendezett példák száma jelentősen gyarapodjék.

B) Sz ó t á r í r á s. — Az elmúlt évtized elején a magyar irodalmi és köznyelv vizsgálatának szempontjából is legjelentősebb esemény volt nyelvtudományunkban A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának a megjelenése. A munkálatokról és az első két kötet kiadásáról előző szemlémben (MNy. LVI, 485) már szóltam. A III–VII. kötet 1960–1962-ben jelent meg; azóta a szótár 2. kiadása is szükségessé vált. Első olyan szótárunk, amely a szavak, szóalakok, szójelentések köznyelvi használatáról képet ad az úgynevezett stílusminősítések alkalmazásával vagy elhagyásával. A szótár készítéséről beszámoló, ORSZÁGH LÁSZLÓ szerkesztette kis kötetben (A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. 1962. NytudÉrt. 36. sz.) BENCÉDY JÓZSEF foglalkozik a stílusminősítés szempontjaival (53–7). A minősítések egyes szójelentéseknek egymáshoz való viszonyára, a szavak, szóalakok, jelentések időbeli elterjedtségére, szakterületen vagy egyéb nyelvi rétegben való alkalmazására, stílusnemekre és stílusbeli árnyalatokra utalnak. BENCÉDY szól a felmérés nehézségeiről is. A jórészt szintén az ÉrtSz. munkálatain alapuló, de azokon messze túlmutató kitűnő „Szótártani tanulmányok” (1966.) egyik dolgozatában KOVALOVSKY MIKLÓS (123–47) építi ki a szótárakban alkalmazható stílus kategóriák gazdag rendszerét. E kötetben jelent meg MARTINKÓ ANDRÁS tanulmánya: „A stílus és az irodalmi nyelv néhány kérdése a köznyelvi értelmező szótárban” (149–59). Mondanivalójának lényege, hogy a szépirodalmi példák csak esetenként megvizsgálva alkalmazhatók a köznyelvi szóhasználat bemutatására. Köznyelvi állapotot illusztráló példákat főként azoknak a korszakoknak a szépírói nyelve szolgált, amelyekre a szépirodalom nyelvének bizonyos hullámzást mutató fejlődésében a közösségi nyelvgyakorlathoz való közeledés jellemző. — Az irodalmi és köznyelv kifejezőkészlete szempontjából is figyelemre méltó O. NAGY GÁBORNAK „Magyar szólások és közmondások” című gyűjteménye (1966.). — A Helyesírási tanácsadó szótár (1961., azóta több kiadás) főként mai köznyelvünk újabb szóösszetételeinek és összetételle nem vált szókapcsolatoknak a leírásához nyújt segítségtöbbletet a normát megszabó akadémiai szabályzathoz képest.

A részben már megjelent új etimológiai szótár (TESz. I. 1967., II. 1970.) alapvető feladatainak teljesítése mellett szolgált adatokat és néhol ad tájékoztatást egyes szavak irodalmi és köznyelvi szintű használatának kialakulására nézve is. A számos ismeretető közül LŐRINCZE LAJOS (Nyr. XCII, 365–79) közeledik a munkához a mai köznyelvi állapot kikristályosodására figyelő szemmel, s erre akarja megtanítani cikkének olvasóit

is. Egy ügyesen kiválasztott rokon értelmű szócsoporthoz az ÉrtSz. és a TESz. alapján számba vett anyagán át bemutatja (369), hogy a szó mai használati körét mint határozható meg keletkezési ideje, megalkotásának módja, s az a nyelvi réteg, amelyből származik. — E szótár azonban, ha címébe bekerült is a „történeti” jelző, természetesen nem nyújthat elegendő alapot ahhoz a vizsgálódáshoz, amelynek során a figyelem középpontjában olyan kérdések állnak, mint például a szavak, szójelentések közhasználatúságának koronként változó mértéke, a belső nyelvi változatok közötti helyzetváltoztatásai, háttérbe vagy előtérbe kerülése más szavakkal, jelentésekkel szemben. Mert ezeknek a feltárása, a lehetőség határain belül szótári nyilvántartása volna igazi fellendítője a kutatásoknak. Mivel nyelvtörténeti szótárak készítésében nagyon el vagyunk maradva, a TESz. valamivel többet is nyújthatott volna, ha előbb gondolunk erre. Kevés munka- és terjedelemtöbblet ráfordításával például meg lehetett volna különböztetni az elavult, de egykor közhasználatú jelentéseket is, utalni lehetett volna többször a rokon értelmű szavak használatában megfigyelhető változásokra, a megállapodást megelőző ingadozásokra stb.

Készülőben levő szótáraink közül rendkívül hasznos segítségnek ígérkezik a szinonimaszótár (O. NAGY GÁBOR tájékoztatója: MNy. LX, 16—31). Nem csupán azért, mert magas szintű nyelvváltozatokban kicsiszolódott jelentésbeli és stílusbeli finomságokra irányítja a figyelmet, hanem mert segítségünkre lehet együttesen vizsgálendő szavak, szócsoporthoz, tárgykörök kialakításában. Ha pedig szerencsésen össze tudjuk hangolni a tárgykörök szerint folyó kutatásokat jelentős művelődéstörténeti korszakokkal, akkor az irodalmi és köznyelvi szókincs fejlődésére irányuló kutatások fő színterébe érkezhettünk. — Más szempontból ígérkezik hasznosnak a tervezett szólásmagyarozó szótár (O. NAGY GÁBOR: Nyr. LXXXIX—XC, folytatásokban), ez talán az egymástól távoli rétegenyelvi változatokban gyökerező jelenségek terjedésének útját-módját segíti tisztázni. — A belső nyelvváltozatok szókincsanyagának egymáshoz viszonyítása szempontjából fontos lenne a regionális nyelvjárási szótárak szaporítása, amelynek szükségéről, sőt egy nyelvjárási szókincsarchívum ideális tervéről VÉGH JÓZSEF írt (MNy. LX, 290—303).

Az elmúlt évtizedben más időszaki feladatok végzésével szemben háttérbe szorultak az akadémiai nagyszótár munkálatai. Az eddig összegyűlt kéziratok anyag felhasználása irodalmi és köznyelvünk szókincsének, jelentős fejlődési szakaszainak vizsgálatában nélkülözhetetlen, amint ezt RUZSICZKY, GRÉTSY nagyobb arányú munkája, mások apróbb írásai, valamint — legnagyobb arányokban — az adatokból válogató TESz. szócikkei tanúsítják. A tervezett nagyszótár anyagából GÁLDI LÁSZLÓ (Nyr. LXXXIV, 182—96) közölt szócikkmutatványokat.

1964 novemberében az MTA Nyelvtudományi Intézetében a szépírói szótárak készítésének problémáit munkaértekezleten vitatták meg a szakemberek. A bevezető előadást GÁLDI LÁSZLÓ tartotta „Írói szótáraink fő kérdései, különös tekintettel a Petőfi-szótárra” címen. A hozzászólások révén az előző szemlében már ismertetett (MNy. LVI, 486) Juhász Gyula- és József Attila-szótár tervén kívül egy Kölcsey-szótárt készítő csoport munkájáról is tudomást szerezhettünk. Az értekezlet anyaga Petőfi-szótárbeli mutatvánnyal együtt jelent meg (I. OK. XXII, 369—409). — J. SOLTÉSZ KATALIN a Petőfi-szótár anyaga alapján nyelvt statisztikai vizsgálatokat végzett (NyK. LXVII, 345—54). — Egyéb közlemények a készülő szépírói szótárak körében: BENKŐ LÁSZLÓ, A Juhász-szótár próbafüzete (I. OK. XVII, 307—20), Mutatvány a Juhász-szótárból (MNy. LXII, 248—56); LADÓ JÁNOS, Írói szótárak és „nyerszótár”-ak (MNy. LVIII, 192—8); WACHA IMRE, A magyar írói szótárak kérdése (Nyr. LXXXV, 189—203), Über die ungarischen Schriftsteller-Wörterbücher (ALingu. XVIII, 205—32). WACHA IMRE több külföldi kísérletet ismertetett az Ibsen-szótár szerkesztési tanulságaival foglalkozó cikkében (MNy. LVIII, 199—206). Egy a nálunk készülőktől kissé eltérő műfaj-

változatát alakítja ki az írói szótárnak BALOGH DEZSŐ, aki HORVÁTH IMRE romániai magyar költő szókészletével foglalkozik (NyIrK. X, 261–74). Munkája a köznyelvi szóhasználat statisztikai feldolgozása szempontjából többet, az írói stílusvizsgálat számára viszont talán kevesebbet fog nyújtani.

5. A beszélt nyelv vizsgálata.

E szakaszban olyan vizsgálatokat veszek számba, amelyekben a figyelem központjába az irodalmi nyelvhasználatról bizonyos vonatkozásokban eltérő, általában lazább normájú, régen nyelvjárásiasabb beszélt köznyelv sajátos természetű problémái kerültek.

Az elmúlt korok beszélt nyelvére nehéz következtetni. A főként magánlevelekben és drámai művekben kínálkozó lehetőségekről szól KÁROLY SÁNDOR (Kny. 63–4). LŐRINCZ JENŐ (MNY. LVIII, 470–2) a XVI. század végi Telegdyek leveleinek tanulmányozásakor figyel fel Telegdy Pálnak a mindennapi nyelvhasználatban kikristályosult, a hallgató, illetőleg a címzett személyhez igazodó ügyes stílusváltakoztatására. Utal a XVIII. század végi levélírási szabályokat tartalmazó munkákra. — PUSZTAI FERENC (MNY. LXIII, 297–307) a tegezés és magázás XVIII. századi állapotát vizsgálva találkozik a feltehető korabeli élőbeszéd problémáival. — BENKŐ LORÁND (FelvIr. 191–3) a XVIII. századi provinciális erdélyi köznyelv irodalmi felhasználását is vizsgálja könyvében. MURÁDIN LÁSZLÓ (NyIrK. X, 58) a székelység nyelvjárásias színezetű köznyelvében élő *-ni, -nitt, -nül ~ -nül* ragesoporttal kapcsolatban utal arra, hogy e ragok még a regionális irodalmi nyelvben sem kaptak helyet. SZABÓ T. ATTILA (AnyÉl. 31) az erdélyi köznyelv normája szerint elfogadható *el kell menjek* típusú kifejezéssel példázza az irodalmi és a beszélt köznyelvi norma különbségét. — GÁLDI LÁSZLÓ (Nyr. LXXXIV, 53) egy beszélt nyelvi fordulatnak: a bizalmas társalgási nyelvben a megokolás elhárítására szolgáló *csak*-nak az irodalmi adatára bukkan Berzsenyinek egy írásában. — TERES-
TYÉNI FERENC (MNY. LXIII, 116–22) E. RIESELNEK a könyvét ismertette foglalkozik a mindennapi nyelv önálló stílusrendszerének kérdéseivel.

A mai beszélt nyelv egy-két sajátos problémájára nézve l. a 7. szakaszt.

6. Kitekintés a szépirodalmi nyelv vizsgálatának területére.

A szépirodalom nyelve a szókincsben gazdagabb, a stílusárnyalatokban színesebb és igényesebb az átlagos normatív nyelvváltozatoknál, sokszor éppen az azoktól való eltérés, illetőleg az azokhoz való sajátos viszonyulás révén fejt ki esztétikai hatást. Vizsgálata elsősorban stilisztikai feladat. Folyóiratunk gazdag anyagú stilisztikai szemléje (MNY. LXV, 479–98) a kutatások nagyarányú kibontakoztatásáról számol be.

Ebben a kitekintésben néhány szokatlanabb, „nyelvészetibb” szempontot felvető, s főként a szépirodalmi nyelv és egyéb belső nyelvváltozatok kapcsolatát érintő munkát kell nyilvántartanom.

BENKŐ LÁSZLÓ „Képszerűség és lexikográfia” című dolgozatában (MNY. LXIV, 426–34) a költői nyelv képes szóhasználatának szintagmatikus magyarázatát adja. A köznyelvben szokásos szintagmaalkotással szemben a költői kép olyan szintagma, amelynek összetevői a valóság különböző síkján helyezkednek el, konvencionálisan össze nem kapcsolhatók. — NAGY FERENC (Nyr. XCII, 10–22) a nyelvi humor főbb típusait vizsgálva a kérdéseket a nyelvi jelenségek oldaláról közelíti meg. — SZABÓ ZOLTÁN (Nyr. LXXXV, 284–99) szóképzéstanai tapasztalatait hasznosítva a szóképzés stílárius lehetőségeinek a rendszerét vázolja, szépírói és társalgási nyelvi példákat elemezve. — KELEMEN BÉLA (NyIrK. VII, 67–8) az irodalmi művek nyelvének minőségi vizsgálatokkal nem egyesített szóstatisztikai feldolgozását teljes joggal elégtelennek ítéli. SZENDE TAMÁS viszont (Nyr. XCII, 287–300) más szempontból közelítve meg a kérdést azt

reméli, hogy több költő nyelvének egybevethető szóstatistikai vizsgálata az irodalmi nyelv, sőt általában a nyelvhasználat tanulmányozásában jól alkalmazható eszköz lesz. Több szempontból is értékes anyagot állít össze SZILÁGYI FERENC (Nyr. LXXXVI, 52–8) Kemény János romániai magyar író Vadpáva című regényének szókincese alapján. Szócsoportokat közöl a havasi életforma székely tájszavaiból, a felhasznált vadászati és erdészeti műszavakból, különféle réteg- és csoportnyelvi kifejezésekből. Cikkét REUTER CAMILLO és VITA ZSIGMOND egészíti ki (Nyr. LXXXVI, 302–3, illetőleg 303–4).

Sokrétű és bonyolult dolog régebbi korok irodalmi alkotásaival kapcsolatban egyes stíluseszközök hatásának, értékelésének vizsgálata. Legbonyolultabb mégis az archaizáló stíluseszközöké. Egy mai vagy közelmúltbeli író, költő archaizmusainak megítélése sem egyszerű feladat (vö. például NEMES ISTVÁN, Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai: Nyr. LXXXV, 435–45). Hogy milyen nehézségekkel jár, de mennyi érdekességet és szépséget feltáró munka egy régebbi nyelvfejlődési fokhoz, sokszor inkább csak feltehető mint szilárd alapokon tanulmányozható köznyelvi állapothoz viszonyítani az archaizáló eszközökkel élő szépírói stílust, a több-kevesebb nyelvtörténeti tudással, érzékkel és művészi tehetséggel válogató szerző eljárását és a különböző műveltségű, tudású és ízlésű kortárs olvasókra tett hatást, arról TOMPA JÓZSEF kutatásai alapján lehet képünk. Fbben az időszakban megjelent dolgozatai az archaizálás, stílusutánzás, nyelvemlékhamisítás tárgyköréből: „Nagy-Úr — ej...!” (NytudÉrt. 40. sz. 363–8), „A fejvesztesség” régies nyelve és Kármán József szerzősége (MNY. LXII, 1–17), Kőlcsey archaizáló stíluspróbái (Nyr. XC, 159–70), A tudományos irodalom hatása művészi archaizálásunkra 1772 és 1849 között (NytudÉrt. 58. sz. 556–61), Művészi archaizálás és nyelvemlékhamisítás 1772 és 1873 közt (I. OK. XXIV, 97–116), Művészi archaizálás és stílusutánzás (NyK. LXX, 87–104), Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség (MNY. LXIV, 262–77). E két utóbbi már általánosabb jellegű, s a modern irodalom biztosabban értékelhető művészi archaizálására is kiterjed. — Itt kell megemlítenem VELCSOV MÁRTONNÉ dolgozatát: Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz (Népr. és Nytud. X, 55–61). A Babits Mihály „Jónás könyvé”-ben archaizáló stíluseszközként alkalmazott feltételes módú igealakokról ír benne, első bibliafordítóink tévesen pontoskodó törekvéseinek vizsgálatáig nyúlva vissza. — Rendkívül nehéz területen tesz kísérletet PÁLFALVI ETELKA (NytudÉrt. 58. sz. 514–7), amikor a szóhangulat feltehető változását nyomozza egy rokon értelmű szócsoportban a BécsiK. és SzékK. párhuzamos szövegrészleteinek összehasonlítása alapján. — FÁBIÁN ISTVÁN (Nyr. LXXXIV, 310–24) Balassi Bálint költői nyelvének a Júlia-ciklus előtti korszakra jellemző népies — vagy annak sejthető — elemeit vizsgálja.

Utoljára térek rá MARTINKÓ ANDRÁSNAK a mi szempontunkból talán rendkívüli fontosságú mondanivalójára, amelyet „A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése” című (1965.) munkájában közöl, Petőfi stílusújítását értékelve (565–82). (Azért csak t a l á n, mert az ő szóhasználata nem egyezik egészen a rétegnyelvekkel foglalkozó nyelvészekével.) Szerinte a nemzeti irodalmi és köznyelv útja nem volt olyan egyenes és következetes, mint a nyelvtudomány látja. A Petőfi előtti irodalmi nyelv nem minősíthető nemzeti irodalmi nyelvnek, mert az írásművészetre alkalmas, de a tömegbázist nélkülöző nyelvváltozat volt. Köznyelvünk nem a reformkori irodalmi nyelv folytatása. — Nyelvészeink közül ezekkel a megállapításokkal még senki nem foglalkozott, pedig lehet, hogy nem csupán szóhasználatbeli különbség okozza a véleményeltérést. Egyébként a normatív nyelvtípus írott és beszélt változatának egymáshoz való viszonyát illetően nyelvészeink nincsenek egészen egy véleményen. A közeljövőben egy más cikk keretében fogok módot keresni MARTINKÓ állásfoglalásának értékelésére.

7. Mai irodalmi és köznyelvünk kérdései.

Mint hogy a nyelvváltozatok normatív jellege szoros kapcsolatban van a fejlődés folyamán létrejövő elemek és elemváltozatok kiválasztódásával és megszilárdulásával, közhasználativá válásával, a normatív nyelvtípus múltját bizonyos értelemben könnyebb vizsgálni, mint jelenét. A jelen kérdéseinek tanulmányozását nem lehet a szigorúan tudományos vizsgálat keretei között maradva végezni. A mai irodalmi és köznyelv kérdéseivel kapcsolatban tehát elsősorban a nyelv művelés irodalmára, az időszak elején tisztázott feladatokat illetően a pécsi nyelv művelő konferencia anyagára (Anyanyelvi műveltségünk. 1960.), a továbbiakban folyó munkára nézve a Magyar Nyelvőrben időnként közölt szemlékre kell utalnom.

Szükséges azonban foglalkoznom mai jelenségeknek nem nyelv művelő szemmel való megközelítésével, továbbá általában bizonyos normák megállapításának vagy megszerkesztésének kialakításának kérdésével.

A) A mai élő nyelv az egyéni nyelv változatokig lebontható számtalan belső nyelv változat találkozásának színtere. Az időnként alkalmazott *köznapi*, *mindennapi* és egyéb kifejezések használata jelzi, hogy a nyelvjárási elemektől többé-kevésbé már mentes rétegváltozatok is csak megközelítik a normatív beszélt nyelvi változat szintjét. — Nagyon nehezen járható talajra lépett tehát G. VARGA GYÖRGYI, amikor sajátos szempontú vizsgálódásainak tárgyául a mai beszélt köznyelv jelenségeit választotta. Az ideális köznyelvhez képest eléggé különféle rétegnyelvi szintet képviselnek azok az egyéni változatok, amelyekre a közvetlen vizsgálódás irányulhat. Kisebb cikkei: A jelentés vizsgálat egy módszeréről (MNy. LVIII, 182—7, rendkívül tanulságos), Néhány szó a *süksük*-nyelv mai köznyelvi helyzetéről (MNy. LIX, 221—3), Köznyelvi kiejtésünk vizsgálatáról (Nyr. LXXXVII, 181—7), Mássalhangzó-váltakozásból eredő alakváltozatok a budapesti köznyelvben (Nyr. LXXXVIII, 398—412). Hasonló témakörből választotta 1964-ben megvédett kandidátusi dolgozatának tárgyát. Az ennek alapján készült, „Alakváltozatok a budapesti köznyelvben” című könyvben (1968.) foglalkozik a beszélt nyelvi norma általános kérdéseivel is. Ez objektívan ható tényező, még ha nincs is teljesen feltárva. A köznyelvi kiejtést befolyásoló tényezőknek elsősorban az íráskép nagy és várhatóan növekedő hatását, az információ félreismerhetetlenségének igényét, a nyelvjárási változattól való elkülönülés szándékát, végül pedig a kiejtési szabályok ismeretét látja. Vizsgálatainak eredményeit az életkor és a műveltségi réteg figyelembevételével értékeli.

Mondattani kérdésekre térnek rá. A mai beszélt köznyelvben elterjedt beszédtöltelekre IMPLÓM JÓZSEF (Nyr. LXXXIV, 301—6) a nyelv művelő érdeklődésével és javítási törekvésével figyelt fel. H. MOLNÁR ILONA (Nyr. LXXXV, 51—5) a kérdéshez hozzászólvá rámutatott, hogy az írott és beszélt nyelv normái nem teljesen azonosak, s hogy a helyes—helytelen szempontjának felvetésén kívül a beszélt nyelv vizsgálatában más szempontok is érvényesítendőek. A tudományos vizsgálat síkján megállapítható egyes töltelekelemek jelentés- és funkcióváltozása. LADÁNYI PÉTER (Nyr. LXXXV, 299—302) ezzel kapcsolatban több új szempontot is felvetett és a tüzetesebb vizsgálatokat sürgette. — Az az névmás azonosító értelmezőként való használatának, illetőleg fölösleges beszétdoldalékként való jelentkezésének nehezen megítélhető, finom stílusérzéklet kivánó vizsgálatával TOMPA JÓZSEF (MNy. LX, 359—63) és NAGY J. BÉLA (MNy. LXI, 352—4) foglalkozott. Ennek problémái egyébként nem csupán a mai nyelvhasználatban jelentkeznek.

B) A gyakorlatban felmerült bonyolult helyesírási kérdések rendezése, megvitatása során már nem egyszer felvetődött az „agyonra” szabályozás, értelmetlen normaszigorítás kérdése. Szóba került több esetben a már rögzített szabályok bizonyos fokú lazításának szüksége vagy lehetősége is. — SZILÁGYI FERENC „Irodalmi nyelvünk egysége és a versnyelv” című cikkében (NyttudÉrt. 58. sz. 547—51) arra mutat rá, hogy az egyes

alakváltozatokat a normatív nyelvhasználatból kirekesztő szabályoknak a szigorán a szépirói nyelv érdekében enyhítenünk volna tanácsos. Az *-e* kérdőszócska *-é* változatának védelmében SZABÓ T. ATTILA (Nyr. XCIII, 190—214) emelt szót. — Mindez azt mutatja, hogy a viszonylag könnyebben szabályozható írott nyelv körén belül, jól érzékelhető alaki különbségekkel kapcsolatban sem egyszerű a norma felmérése és rögzítése.

A szabályozás szempontjából sokkal nehezebb területen viszont mesterséges normaszigorítás várható. A köznyelvi kiejtés a nyelvművelőket régebben is foglalkoztatta; kérdései felmerültek a pécsi nyelvművelő konferencián is. Az 1965-ben Egerben megrendezett konferencia (anyaga: MNyTK. 120. sz.) óta fokozott érdeklődést keltett a köznyelvi kiejtés normájának kérdése, a norma megállapíthatósága és rögzítésének várható hatása. Az értekezlet határozatai alapján egy kézikönyv munkálatai is megindultak. Nyelvtörténeti ismereteink tanulságait levonva ezt a normamegállapítást legfőképpen abból a szempontból tarthatjuk hasznosnak, hogy az utókor számára rögzítjük a mai köznyelvi hangállapotot. De ebből a szempontból az optimálisan működő hangképzőszervekkel rendelkező egyének követendő mintának is szánt kiejtése (vö. erre SZENDE TAMÁS: NyK. LXXI, 350—1, 355) mellett mégiscsak jó volna az átlagosat, a bizonyos határok között elfogadhatót is megállapítani. A nyelvművelőknek a tartalmi vonatkozásokkal nem rendelkező elemeket illetően szerényebb igényűeknek kellene lenniük. Nem minden normalizálható. A választás a változatok között csak akkor köthető normához, ha a változatok különbségei a beszélők széles rétege számára érzékelhetők, és a gondolatközlés szempontjából van jelentőségük. Nem véletlen, hogy a kiejtésnek nem minden vonatkozásban vannak szigorú természetes normái.

8. Más népek, nemzetek irodalmi nyelve.

Feladatom kereteit messze túlhaladta volna, ha anyaggyűjtésemet az egyes idegen nyelvekkel foglalkozó kutatások szakirodalmára is kiterjesztem. Az általam átnézett folyóiratokból az idevágó anyag a következő.

A magyar irodalmi és köznyelv szempontjából legfontosabb BOJTÁR ENDRÉNEK az I. pontban már számba vett cikke (MNy. LX, 332—44). A kelet-európai típusú újabkori irodalmi nyelvek sorában a magyarral több szempontból párhuzamba állítható lengyel, cseh, orosz, röviden érintve a szerb-horvát és a román, továbbá a mindezekről némileg eltérő fejlődésű, később kialakuló bolgár és szlovén irodalmi nyelv alakulásáról esik benne szó. — A hatvanas évek elején különösen fellendültek az irodalmi nyelvre irányuló kutatások Romániában. A tárgykör vizsgálatát a nyelvtudomány időszerű feladatai között tartja számon EMIL PETROVICI (NyIrK. IV, 12). Az elvégzett munka eredményeiről a NyIrK. szemlerovatában kapunk időnként tájékoztatót, rendszerint az ismertető értékelésével. Legátfogóbb a már 1960 előtt folytatott kutatások szemléje SZABÓ ZOLTÁNTÓL: Az irodalmi nyelv és stílus vizsgálatának főbb kérdései a román nyelvtudományban (NyIrK. IV, 171—4). Ugyancsak tőle való: Két munka az irodalmi nyelv története és a stilisztika tárgyköréből (NyIrK. VI, 206—12, a kettő közül az első, BORIS CAZACU munkája tartozik ide, a másik BENKŐ LORÁND könyve). Szintén ő ad tájékoztatót (NyIrK. VI, 359—61) AL. ROSETTI és B. CAZACU több kötetre tervezett monográfiájának első kötetéről, amelyben a szerzők a XIX. század kezdetéig terjedő időszakot vizsgálták. KELEMEN BÉLA D. MACREA idevágó dolgozatairól tájékoztatót (NyIrK. IV, 385, VI, 342). SÂTEANU CORNEL a CercLingv. 1957-i évfolyamának kissé megkésétt ismertetése során szól az irodalmi nyelv és a nyelvjáráások szókészletének kapcsolatairól (NyIrK. IV, 188). — Közeli rokon nyelvnek a különböző történelmi körülményeknél fogva a mieinktől merőben eltérő problémáiról, későn kialakuló írásbeliségéről ad ismertetést F. MÉSZÁROS HENRIETTA, Az osztják irodalmi nyelvről (NyK. LXV, 376—84). A nagy nyelvjárási különbségek miatt nehéz az egységes normatív nyelvváltozat kialakítása. E cikk főleg a tankönyvek vonalán kíséri végig az írott nyelvnek 1930 óta megtett

útját. — India nemzeti nyelvének kialakulásáról tájékoztat DEBRECZENI ÁRPÁD (NyT. LXXXVI, 115—9). — A római (cigány) nyelvnek úgynevezett oláh cigány csoportjához tartozó lovári dialektus hazai változatáról szól HUTTERER MIKLÓS (ÁltNyTan. V, 169—87). E nyelvnek nincs irodalmi változata, s a dialektus alakulásában saját irodalmi nyelv korrigáló hatásával nem számolhatunk. A nyelvhasználatnak mégis van bizonyos normája, s ez stílusrétegenként másképpen alakult.

Sajnálhatjuk, hogy a „Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes” szervezetnek VIII., Liège-ben tartott konferenciájáról csak SZATHMÁRI ISTVÁN könyve révén (RNyelvt. 11, 12) kaptunk a bevezető fejezet keretébe beillő, de a felkeltett érdeklődést e helyen ki nem elégíthető tájékoztatót. Így csupán arról értesülhettünk, hogy a vita főként a már nálunk is sokat tárgyalt, nem nyugvó terminológia kérdései körül forgott. Bizonyára más, számunkra hasznosíthatóbb tanulságai is lehettek az előadásnak. (Folyóirataink figyelmébe: nem ártott volna a konferencia megjelent anyagát valahol ismertetni; az ilyen jellegű tájékoztatás hasznosabb volna, mint a könnyekben hozzáférhető hazai kiadványoknak a szükségesnél talán több helyen közzétett méltatása.)

*

A kutatások eredményeinek számbavételét bíráló észrevételeknek kellene követniük. Mondanivalóim azonban nem szoríthatók be e szemle kereteibe. A közeljövőben egy külön cikkben próbálom megírni, hogyan látja e tárgykör legalapvetőbb kérdéseit egy olyan valaki, aki bizonyos értelemben kívülálló ugyan, mert kevésbé kötik e kutatási terület hagyományai, de mégsem érzi magát hozzászólásra illetéktelennek, mivel szótörténeti vizsgálódásai során figyelme többnyire a feltehető átlagosnál tudatosabb és igényesebb nyelvhasználatban jelentkező elemekre, létrejöttüknek a kor általános nyelv-állapotától meghatározott alapjaira, feltételeire, megszilárdulásuknak és közkeletűvé válásuknak lehetőségére, folyamatára irányult. A folyóirat szerkesztőinek javaslatára e tervezett dolgozatba fogom beépíteni a most áttekintett évtizedben folytatott munkálatok értékelését. Annyit mégis el kell itt mondanom, hogy a normatív nyelvtípus múltjának vizsgálata általános nyelvtörténeti kutatásaink állapotától függ. Nem véletlen tehát sem az, hogy az irodalom nyelvfejlesztő hatásának hangalaki tünetei aránytalanul nagyobb figyelembe részesültek a még fontosabbaknál, sem az, hogy a kítőnő művelődéstörténeti megalapozással szemben nem történt elég e területen az elméleti alapvetés részletesebb kifejtésének, illetőleg csupán sokoldalú gyakorlati kutatás feltételével megvalósítható továbbfejlesztésének érdekében.

HEXENDORF EDIT

A fiatalok aktái

1. Aligha volt valaha is a tudománnyal foglalkozóknak olyan nemzedéke, amelynek tagjait — különösen ha többségükben negyvenedik, ötvenedik életévüket már túl lépték — ne foglalkoztatta volna az utánpótlás kérdése; kik, hogyan és milyen irányban fejlesztik majd tovább a szaktudományt, kikre lehet bízni az esetleg félben maradó nagyobb munkákat, lesz-e elég munkás kéz a még ezután sorra következő feladatok elvégzéséhez. Ebben a vonatkozásban — magam legalábbis úgy tapasztalom — a mi nemzedékünk sem kivétel. Mi is meglehetősen sokat foglalkozunk ilyen jellegű problémákkal, mégpedig — örvendetes módon — nemcsak elméleti és elvi szinten, hanem a gyakorlat síkján is. Hiszen — közvetlenül vagy közvetve — szinte mindannyian kapcsolatban állunk a leendő nyelvészekkel, fiatal kutatókkal. Egyesek közülünk mint egyetemi ok-

tatók vesznek részt képzésükben, mások mint kutatóintézeti munkatársak vezetik be őket a tudományos munka aktuális feladataiba. Ismét mások pedig, és nem is kevesen, mindkét területen találkoznak velük.

Számos alkalom nyílik tehát tanításukra, segítésükre. Minthogy azonban a nevelésnek a bíráló, a már elkészült produktumok objektív és igényes értékelése is szerves és fontos része, úgy gondolom, az erre nyíló lehetőségeket sem szabad kihasználatlanul hagynunk. Ha mi nem szűnünk meg a fiatalokat újabb és újabb produkciókra, kisebb-nagyobb publikációk megjelentetésére buzdítani (márpedig nem szűnünk meg), akkor illő, hogy ha ők ilyeneket hoznak előnk, ne hagyjuk azokat szó nélkül.

2. Ez indított arra, hogy az „Acta Iuvenum” (vagyis az ELTE Bölcsészettudományi Kar KISZ szervezetének tudományos folyóirata) nemrégiben megjelent „Nyelvészeti tanulmányok” című számáról a magyar nyelv-tudomány nagymúltú folyóiratába kritikai jellegű beszámolót írjak. Mert igaz ugyan, hogy az érintettek ebből csupán egyetlen kutató magánvéleményéről értesülhetnek (amely néhány ponton esetleg egybeesik a közvéleménnyel, más pontokon viszont eltérhet tőle), de bizonyos tanulságokkal talán mégis szolgál majd nekik. (És különben is: a nyomtatásban megjelent bírálatok esetében ez soha sincs másképp.) Az pedig, hogy a Magyar Nyelv szerkesztői ilyen tárgyú közleményeknek helyet adtak, legyen biztosíték a fiatalok számára, hogy mások, a legilletékesebbek is figyelnek rájuk.

A több mint 200 lapra terjedő tanulmánygyűjteményt egy mindössze 5 lapos „Beköszöntő” vezeti be (ZELLIGER ERZSÉBET tollából), amely azonban már önmagában sem érdektelen. Vázlatos, de jól tájékoztató képet kaphatunk ugyanis belőle a Nyelvészeti Tudományos Diákköréről, amelynek munkájából az „Acta Iuvenum” kezünkben levő „nyelvész-száma” kinőtt; megismerhetjük e kör létrejöttének, fejlődésének történetét, valamint az eddig elért, egyáltalában nem lebecsülendő eredményeket.

Az 1952—1953-i tanév II. félévében megalakult Nyelvész Diákkör vezetését BÁRCZI GÉZA vállalta, ami arra mutat, hogy ennek utánpótlás-nevelő funkciójában ő is kezdettől fogva bizott; az pedig, hogy ennek munkáját mind a mai napig figyelemmel kíséri, azt bizonyítja, hogy ebben a várakozásában nem csalódott. De nem is csalódhatott, hiszen az első diákköri tagok közül ma már nem egy jó nevű szakember, méltó folytatója, kiteljesítője az egyetemi években tett első szárnypróbálgatásainak.

Feltétlenül egészséges fejlődésre mutat az is, hogy a Nyelvész Diákkör működése eleinte csak szűkebb körben mozgott, kizárólag egyéni kutató munkára épült, s csak lassan, a legfőbb szakmai alapismeretek elsajátítása után, de akkor viszont szívós következetességgel tágította határait: előbb a közös vállalkozások, majd a külföldi kapcsolatok kialakításának irányában. — Annak a felismerése, hogy napjaink nyelv-tudománya nem lehet meg a csoportban végzett kutatások nélkül: önmagában is sokat árul el a diákkör jó szelleméről. S ugyanakkor a közös vállalkozások létrehozásának a szakmai-pedagógiai és pszichikai értéke is felbecsülhetetlen. Hiszen egyfelől: az alapvető szakmai gyakorlat, a nélkülözhetetlen filológiai jártasság, a tudományos felelősségérzet sehol sem sajátítható el olyan könnyen, mint egy jól vezetett kutatói közösségben, amelyben különböző alkatú, korú és képzettségű szakemberek dolgoznak együtt; ahol a feladatok legtöbbször más-más szintűek, s a tanulni vágyó fiatal kutatónak még akkor is nagy hasznára vannak, ha eleinte — természetszerűen — csak a legmechanikusabb, legegyszerűbb munkafolyamatokba kapcsolódhatnak bele. Másfelől: az a tudat, hogy valaki már pályája kezdetén egy nagy jelentőségű tudományos feladat elvégzésének részese (ahogy ZELLIGER ERZSÉBET a földrajzinév-gyűjtéssel kapcsolatban írja, láncszem egy országos mozgalomban), minden-nél nagyobb lendítő erő. — Annak fontosságát pedig, hogy ezek a fiatalok — nyilván tanáraik jó útmutatása folytán is — már most világosan látják, hogy a magyar nyelv-tudománynak szervesen kell beépülnie a nemzetközi nyelv-tudományba, tehát eleven

külföldi kapcsolatokat kell kialakítani és fenntartani, s hogy erre már a gyakorlatban is sort kerítettek, talán felesleges is külön hangsúlyozni.

3. Miután a „Beköszöntő” — nem tagadom — sok tekintetben fellelkesített, fokozott várakozással és igénnyel kezdtem a kötetben foglalt tanulmányok olvasásához. A tartalomjegyzék tanúsága szerint az „Acta Iuvenum” jelenlegi nyelvész-száma négy nagy részből áll, amelyek a következő címeket viselik: „Nyelvjárások”, „Leíró nyelvészet”, „Nyelvtörténet”, „Stilisztika”. Ezek így egymás után felsorolva már első pillantásra is bizonyos fokú elvi tisztázatlanságról árulkodnak; hiszen a mai nyelvjárások kutatása és a nyelvészeti kiindulási stilisztika is beletartozik a leíró nyelvészet fogalmába, csupán azon belül jelent mindegyik egy-egy öntörvényű stúdiumot, s tér el sajátosságaival a szó legszorosabb értelmében vett nyelvéleírástól. Nem beszélve arról, hogy a tanulmányoknak e négy nagy csoportba való beosztása különben sem mindig problémátlan. Mert az, hogy ZAICZ GÁBOR „Uráli elemek a szelkup-szamojéd alak- és mondatban”, vagy KERÉKES IRMA „Tsétsi János és a magyar helyesírás” című dolgozata valóban a „Leíró nyelvészet” cím alá kívánkozik-e, legalábbis vitatható. Ugyanakkor ZAICZ GÁBOR „Mordvana” című szófejtései a „Nyelvtörténet” című részben vannak, ami persze nem hiba, csakhogy ez a besorolás okvetlenül azt juttatja eszünkbe, hogy ha a nyelvjárás-kutatást és a stilisztikát külön kiemelő kategóriáknak vélték a szerkesztők, akkor ZAICZ GÁBOR két cikkének együttesen „Finnugrisztika” összefoglaló címet kellett volna kapnia; mert ez aztán valóban sajátos igényekkel és módszerekkel bíró tudományok a nyelv-tudományon belül. — Minderre korántsem volna érdemes ennyi szót vesztegetni, ha a leíró és történeti nyelvészet problematikája nem lenne napjaink nyelvtudományának egyik legizgalmasabb kérdése. S ezért jó, ha az idevágó megnyilvánulások, auennyire egyáltalában lehetséges, egyértelműek és világosak.

4. Visszatérve azonban most már magához a munkához: a kötet összesen 11 dolgozatot foglal magában; ezek közül az első „A Szentendrei sziget négy falujának (Kis-orosi, Tótfalu, Pócsmegyer, Szigetmonostor) földrajzi nevei” címen a diákköri tagoknak egy közös gyűjtő és feldolgozó vállalkozásáról számol be (bár szerintem azért az előszó írója és az anyag szerkesztője megérdemelte volna, hogy név szerint külön is megemlítsék), a második: „Az e és ě fonéma megterheltségének összehasonlító vizsgálata három nyelvjárásban” három szerző — ÁGH ATTILA, HOSSZÚ FERENC, MIKLÓSY GYULA — közös munkája, a többi kilenéből pedig kettőt-kettőt ZAICZ GÁBOR és ZELLIGER ERZSÉBET, egy-egyét ABAFFY CSILLA, KERÉKES IRMA, KÜHL ÉVA, SZEKRENYESY JÚLIA és SZÍJ ENIKŐ írt. Kicsit sajnáljuk, hogy a munkatársi gárda viszonylag szűk körű, hogy nem ismerkedhetünk meg még több fiatal szerző munkájával; mert bármily örvendetes, hogy egyik-másik szerző erejéből két dolgozatra is futotta, a jövő szempontjából talán még ígéretesebb lenne, ha a szerkesztő bizottság annyi jó tanulmány közül válogathatott volna, hogy egy szerzőnek egy tanulmánya is csak alapos mérlegelés, egybevetés, a szó legneme-sebb értelmében vett verseny után juthatott volna be a kötetbe.

5. A tanulmánygyűjtemény első 75 lapját a nyelvjárás-kutatás körébe tartozó 3 dolgozat foglalja el. — Közülük legtöbbit talán SZÍJ ENIKŐ „Pócsmegyer lakosságának földrajzinév-ismeretéről” című cikkéről kell beszélni, mert ez rendelkezik a legvégtetesebb sajátosságokkal. Tartalmi szempontból ugyanis igen eredeti; szerzője meglepő érettséggel vitatkozik ZSOLNAI JÓZSEFFEL és MARKÓ IMRE LEHELLEL a lakosság földrajzinév-ismeretének statisztikai felméréséről; módszertani elgondolásai általában rendkívül meggyőzőek; kritikai érzéke és objektivitása egy nála jóval idősebb kutatónak is becsületére válnék. Formai megoldásaiban viszont sokszor rendkívül pongyola, legjobb érveit fésületlen mondatokban fejtí ki, aminek persze nemegyszer a mondanivaló is kárát látja. Csupán egyetlen példát. Dolgozatának utolsó bekezdésében (55) ezt olvassuk: „Végeredményben

— ha vannak is kétségeim a nyelvészet és statisztika együttes alkalmazására, a hármas kategória stb. iránt — nem azt mondom, hogy nem érdemes, vagy nem eléggé nyelvészeti szempontú az ilyen névismereti vizsgálat.” Arról, hogy a mondat megfogalmazását tekintve is nehézkes, magyartalan, sőt több ponton nyelvtanilag is hibás, most nem is szólok. Az azonban, hogy a cikk többi részét kevéssé ismerő olvasó vagy a kötetbe csak belelapozó érdeklődő számára azt sugallja, hogy a szerzőnek a nyelvészet és a statisztika együttes alkalmazását illetően általában vannak kétségei, már súlyos félreértést okoz. Itt ugyanis egyáltalában nem erről, hanem kizárólag ZSOLNAI JÓZSEF statisztikai jellegű névismeret-felmérő módszeréről, pontosabban a szerzőnek ezzel kapcsolatos, nagyon is elgondolkodtató fenntartásairól van szó.

A másik két idetartozó cikk mindegyike ugyancsak becslésre érdemes munka. Az első, a közös szentendrei földrajzínév-gyűjtés eredményét magában foglaló közlemény jól szervezett, alapos, minden lényeges szempontot figyelembe vevő gyűjtőmunkáról és ehhez méltó szerkesztői munkáról tanúskodik. S bár úgy tetszik, hogy a diákkör tagjai az illetékes szakemberektől éppen ennek a cikknek a létrehozásában kapták a legtöbb segítséget, ez semmi esetre sem csökkenti munkájuk értékét; amit elének tárnak, még ha bizonyos részletekben a tüzetes vizsgálat esetleg fedezhet is fel hibát, teljes értékű földrajzínév-gyűjtemény. — ÁGH ATTILA, HOSSZÚ FERENC és MIKLÓSY GYULA főntebb már említett cikkében leginkább a legmodernebb szakirodalomban való jártasság, illetőleg — ami még fontosabb — ennek alkotó módon való felhasználása kapott meg. (S hogy ez az „Acta Iuvenum” nyelvész-számára általában véve is vonatkozik, annak különösen örülhetünk.) De dicsérhetném még a választott téma időszerűségét (hiszen az *e* és *ě* fonéma megterheltségének vizsgálata a magyar köznyelvi kiejtéssel foglalkozók számára napjainkban igen-igen érdekes), a módszer ökonomikus ismertetését vagy a statisztikák ügyes, célratoró elemzését is. Kisebb—nagyobb pongyolaságok a műszóhasználatban, helyesírásban stb. azért persze itt is akadnak. Így került be a *lexika* műszó helyett a *lexikológia* (68), a helyesírási szabályok szerint helyes *levő* forma helyett a beszélt nyelvbeli *lévő* (uo.), a *problematicus* helyett a kissé triviális *problémás* (66). Arról nem beszélve, hogy a *langue* és *parole* műszók „eredeti” (tehát nyilvánvalóan saussure-i) jelentésének somnás meghatározásában a magam részéről sokkal óvatosabb lennék. SAUSSURE tézisei és terminusai korántsem voltak olyan egysíkúak és egyértelműek, mint ahogyan ezt — például a *langue* és *parole* műszókkal kapcsolatban — a szerzők fogalmazása alapján gondolhatnók.

Módszertanilag kész, érett munkáknak érzem ZAICZ GÁBOR két tanulmányát is, arra azonban, hogy ezek finnugrisztikai értékét megítéljem, semmiképpen sem vagyok illetékes.

Számomra meglehetősen idegen kutatási területen mozog KERÉKES IRMA is „Tsétsi János és a magyar helyesírás” című cikkében. Ahhoz azonban, hogy témaválasztása tudomány-, közelebbről helyesírástörténeti szempontból nem érdektelen, s választott feladatát gondos körültekintéssel, kellő hozzáértéssel oldotta meg, aligha férhet szó. Külön kiemelném dolgozatának logikus, jól áttekinthető felépítését, világos szerkezetét, a szerző egyszerű, szabatos, célratoró előadásmódját. Úgy érzem, hogy ezekről az erényekről, ahol csak megjelennek, sohasem fölösleges megemlékezni. De különösen helyénvaló ez itt, a szóban forgó kötetrel kapcsolatban, amelynek cikkeiben nem egy okos gondolat, életrevaló felismerés esik áldozatául a meg nem felelő közlési formának.

6. Itt teszem viszont szóvá — mert sajnálatos módon ezektől KERÉKES IRMA dolgozata sem mentes — a kötet technikai szerkesztésének pongyolaságait, amelyekért ugyan elsősorban a szerkesztők, végső fokon azonban az egyes szerzők is felelősek. Teljesen érthetetlen előttem például, hogy a Magyar Nyelvört miért idézik a szerzők a legkülönbözőbb módokon (pl. az 51. lapon: „a Nyelvőr 1967. évi 2. számában”, illetőleg

„Nyelvőr, 1967. 4. sz.”; a 105. lapon viszont: DEME, Nyr. LCCCVIII: 232, ahol még hozzá a római szám is hibás), miért nem választottak ki a szakirodalomban szokásos idézési módok közül egyet, s miért nem alkalmazták az egész köteten keresztül végig azt. — Miért nem vigyáztak gondosabban a helyesírással? A *szintjén*, *szintre* helyetti *színtjén*, *színtre* (128, 180), a *híján* helyetti *híjján* (128) nagyon bántja az olvasó szemét. — Ha már a szerző nem vette észre, a szerkesztőnek okvetlenül fel kellett volna rá figyelnie (annál inkább, mert egészen bizonyos, hogy itt csupán elírásról van szó), hogy ha Pócsmegyer lakossága összesen 824 fő, akkor a kikérdezett 32 fő semmi esetre sem lehet az összlakosság 25,75%-a (53). Mindezek apróságok, amelyek nem veszélyeztetik komolyan a kötet értékeit. Annymra viszont nem lényegtelenek, hogy teljesen említés nélkül hagyhatnók őket. A nyomtatásban való közlés technikai követelményeinek az elsajátítása szintén része kell, hogy legyen a szakemberré válás folyamatának.

7. Témáját tekintve talán KÜHL ÉVA „A szófajok rendszerezése a MMNyR.-ben és a rendszerezés némely ellentmondása” című cikke áll hozzám legközelebb, hiszen „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai leíró nyelvtan munkálataiban magam is részt vettem. A dolgozat azt vizsgálja, hogy a MMNyR. a szófajok felosztásában milyen mértékben valósítja meg azt a saját célkitűzését, mely szerint a szavak különböző fajait a szótári jelentés, a mondatbeli szerep és az alaki sajátosság egyszerre történő és azonos mértékben való figyelembevételével kívánja meghatározni. A szerző úgy látja és azt fejtegeti, hogy az MMNyR. következetesen vagy viszonylag következetesen igazodott ugyan saját elhatározásához, ez azonban bizonyos ellentmondásokhoz vezetett. Sajnos, dolgozatából mindvégig nem derül ki világosan, hogy alapjában véve egyetért-e az MMNyR. szófaji felosztásával, vagy pedig szemben áll vele. Vagy esetleg bizonyos vonatkozásokban egyetért, másokban viszont nem? Ez utóbbi látszik valószínűbbnek, de sajnos, az is inkább csak sejthető, hogy melyekben igen és melyekben nem. Leginkább akkor találja fején a szöveget, amikor cikke vége felé ezt írja: „A felosztás során felmerülő nehézségek végső fokon a szófajok természetével függnek össze” (87), vagy amikor néhány sorral feljebb arról szól, hogy az ellentmondások, amelyek a bonyolult összefüggések minél alaposabb figyelembevételekor feltárnak, igazában a rendszer sajátjai. — Azzal viszont, hogy egy-egy több alcsoportot számláló szófaj (pl. a névszó) általános jellemzésétől azt várja, hogy az valamennyi alcsoport valamennyi egyedi sajátosságát számon tartsa, semmiképpen sem érthetünk egyet. A közös jellemzés — természeténél fogva — általánosít, az egyes alcsoportok meghatározása pedig egyedít. Az MMNyR.-nek az a megállapítása például, hogy a névszók mondatainkban mindenféle szerepben igen gyakoriak, a névszókra, tehát a főnevekre, melléknevekre stb. *á l t a l á b a n* igaz, nem pedig a főnevekre, melléknevekre stb. *k ü l ö n ö s e n*. Ha ez nem így volna, akkor a névszókron belül egyáltalában nem lenne szükség alcsoportokra; elegendő volna őket egyszer, közösen jellemezni. — Az MMNyR.-ben vannak ellentmondások, az igaz (a magam szövegréseiből is tudnék ilyeneket kimutatni), de KÜHL ÉVA cikke sem nélkülözi ezeket. Okvetlenül javára írandó viszont, hogy ellentmondásos volta a nyelvi valóság minél alaposabb, minél igazabb megismerésének és feltárásának vágyából ered. Az, hogy problémalátásában és ítéletében biztosabbá, mondanivalójának megfogalmazásában egyértelműbbé váljék, csak idő, tanulás és igyekezet kérdése.

Leginkább a mondanivaló találhatóbb, szerencsésebb megfogalmazását hiányolom ZELLIGER ERZSÉBET „Az *ad* ige és etimológiai megfelelőinek jelentésváltozása” című cikkéből is; hozzátéve még, hogy itt az adatok felhasználása körül is lehet valami hiba: nem illusztrálják és dokumentálják eléggé a szerző állításait. Ha valahol nagy jelentőségük van az adatoknak a nyelvtudományban, akkor a jelentésváltozások vizsgálatában — azt hiszem — igen. Az állításoknak szorosan kell tapadniuk azokhoz az adatokhoz, amelyeknek alapján létrejöttek, mert különben az előbbiek veszítenek súlyúkból, az utóbbiak

pedig nem töltik be igazán funkciójukat. — De minthogy most én is állítok valamit, hadd illusztráljam mindjárt egy igazoló példával. „Rokon jelentés ezekkel” — írja a szerző —, és szintén az ’elad’-ból fejlődött ki a ’rendelkezésre bocsát’ (ÉrtSz. II, 5) is. Ez és a ’kiszolgált’ jelentés néhol annyira közel áll egymáshoz, hogy arra kell gondolnunk, talán a kettő párhuzamosan fejlődött ki. Például az alábbi két mondat: ” stb. (131). Bizony nagy figyelemre, visszatekintésre van szükség, amíg az olvasó rájön, hogy az *ad* ige mely jelentéseire vonatkozik a mondat elején az „ezekkel”, amelyekkel a ’rendelkezésre bocsát’ jelentés rokon; s mikor ezt kiderítette, már törheti is a fejét, hogy a példával felhozott két mondat („Hatalma alá *adom* : trado, dedo”, illetőleg „Ezt kedig monda-mi tanúságonkért hagi akaratonkat istennek akarattia ala *adniok*”) tulajdonképpen mit kíván igazolni. Azt, hogy a ’rendelkezésre bocsát’ jelentés rokon a ’kiszolgált’ és ’valaminek szenteli magát’ jelentésekkel; azt, hogy a ’kiszolgált’ és a ’rendelkezésre bocsát’ egymáshoz olykor elválaszthatatlanul közel álló jelentések; vagy azt, hogy e kettő esetleg párhuzamosan fejlődött ki? Hiszen jószerével mindegyiket igazolhatná, amiből persze nyilvánvaló, hogy valójában egyiket sem igazolja. ZELLIGER ERZSÉBET a kelleténél jobban megdolgoztatja az olvasót, kevésbé készen nyújtja át a különben gondosan és jó nyelvérzéssel mérlegelt adatokból leszűrte eredményeit, aminek sajnos, az a következménye, hogy az *ad* ige jelentésének szétágazása, a mai állapot létrejöttének története a cikk elolvasása után sem áll az érdeklődő előtt olyan világosan, mint ahogyan azt a szerző — nyilván — szeretné. Külön sajnálatos, hogy a megértést megkönnyíteni kívánó táblázat előttem érthetetlen szerkesztési megfontolásból csak 30 lappal hátrább bukkan fel, anélkül, hogy ennek létezésére a szerző egyáltalában felhívna a figyelmet. Ami különben a kötetben nem egyedülálló, mert a szentendrei sziget falvairól a kötet végén közölt térképekre sem utal a megfelelő cikk.

8. A legtöbb problémát számomra kétségkívül a „Stilisztika” címen összefoglalt 3 dolgozat vetette fel. Már a szerzők témaválasztása aggodalommal töltött el, hiszen az, hogy Tamási Áron, Déry Tibor és József Attila szövegeinek stílus-elemzésével már igen sok kitűnő esztéta, nyelvész, irodalomtudós stb. foglalkozott, nemcsak eleve nyilvánvaló, hanem köztudomású is. Ezt a szerzők — természetesen — maguk is jól tudták, hiszen cikkükben — sokszor mindjárt az első mondatokban is — nagy nevekre hivatkoznak. ABAFFY CSILLA Tamási Áron „Tűzet vegyenek!” című novellájáról írott dolgozatát így kezdi: „A novellairó Tamásiról talán a legigazabb bírálatot Bóka László írta 1942-ben a Magyar Csillagban. Olyan tökéletesen érez rá Tamási írásainak esztétikumára, hogy a *Tűzet vegyenek!* kapcsán egész cikkét idéznem kellene” (153). No, de ha ezt így látja, mi készítette mégis ABAFFY CSILLÁT arra, hogy éppen egy mástól már szerinte is kitűnően megoldott feladat újból való megoldásához kezdjen? Vagy mi készítette ZELLIGER ERZSÉBETET arra, hogy József Attila „Dunánál” című csodálatos versét, amelyet huszonöt év óta nem győzünk szavalni, idézni, értelmezni és magyarázni, most újból elővegye és elemezze?

Félreértés ne essék: nem arról van itt szó, hogy ezek a szövegelemzések rosszak. Egyáltalában nem, sőt; mindhárom szerző (ABAFFY, SZEKRÉNYESY, ZELLIGER) szemmel láthatólag kitűnően képzett és értő elemzője az irodalmi szövegeknek. (Arra, hogy egyes, olykor nem is lényegtelen részletmegállapításaiakkal sem mindig értek egyet, most — a fontosabb mondanivaló miatt — nem térek ki.) Cikkeik azonban inkább tanári, mint kutatói erényeikről adnak számot: másoktól egyszer már bejárt úton vezetnek bennünket végig, s tegyék ezt egyébként bármilyen szakértelemmel, az új felfedezésének és felfedeztetésének örömeivel adólsak maradnak. Pedig van mit kutatni a stilisztikában, az új utak és lehetőségek talán még túlságosan is nagy számban kínálják magukat a választásra vagy legalábbis a kipróbálásra. Az esztétikai értékelésnek az a módja, amelyet például BÓKA LÁSZLÓ az ABAFFY CSILLÁTÓL méltán nagy tisztelettel emlegetett Tamási-

cikkében képviselt, a maga idejében forradalmi tett, előremutató, merész újdonság volt. Ugyanez a módszer egy mai fiatal kutató cikkében epigonizmus, józan középser. Ha valamelyik hűsz—huszonkét esztendővel ezelőtti stilisztikai szeminárium dolgozatomat elolvassák a szerzők, meglepődnének — s remélem, meg is ijednének egy kicsit — a tematika és a módszer azonosságától.

9. Nyilván a stilisztikai dolgozatokkal kapcsolatos élményem okozta, hogy végül is ezzel a mondattal tettem le az „Acta Iuvenum” nyelvész-számát: tovább kell lépni, valamint változtatni kell. Ezek érlelték meg bennem ugyanis azt az olvasás közben már itt—ott korábban is fel-felbukkant érzést, hogy ezek az alapos munkával készült, értelmes gondolatokat tartalmazó cikkek alapján véve hűsz—harminc évvel ezelőtt indult fiatal kutatók tollából is megszülethettek volna; s hogy vajon ha a ma nyelvészjelöltjei, akiket a ma egyeteme nevelt, ugyanarról a szintről startolnak, amelyikről annak idején mi nekilendültünk, képesek lesznek-e hűsz, harminc vagy negyven év alatt annyival messzebbre jutni, mint amennyivel kívánatos lenne, hogy napjaink eredményeit meghaladják. Merem remélni, hogy igen.

Hiszen a nyelvtudományban — érezzük a súlyát mindnyájan — szinte forradalmi átalakulás van; a nyelv szemlélet és a nyelvet vizsgáló módszerek tekintetében egyaránt zaklatott útkeresés. Olyan revolúció, amelyből a mi generációnk már aligha tud termékeny evolúciót kialakítani. Ez azokra a fiatal nyelvészekre vár, akik — most már függetlenül attól, hogy nevük szerepel-e az „Acta Iuvenum” nyelvész-számának szerzői között vagy nem — ezekben az években kezdik pályájukat. Akik ma még talán csak jó tanítványok, de minél előbb jó mesterekké kell válniuk. Akik józan önmérséklettel ugyan, de bátor lendülettel vágnak neki a még ismeretlen utaknak, s szaktudományunk legaktuálisabb (úgy is mondhatnám: legégetőbb) problémáival néznek merészen szembe.

B. LŐRINCZY ÉVA

LEVÉLSZEKRÉNY

H-i E. írja: Bizonyos tényezők körében felvetődött az a kérdés, hogy a helynevekben sűrűn előforduló *Pusztá-* mint előtag nem onnan ered-e, hogy a helynévanyagunk összeállításában jelentékeny szerepet német nyelvű katonák játszottak, s ezek a helységnevek elé velük egybeírottan tették oda a *Pusztá-* szót és nem utána elkülönítetten. Példaként arra utalnak, hogy ez történhetett *Pusztaszabolcs* esetében.

Felelet. 1. Egész valószínűtlen egy ilyen feltevés. A szláv jövevény *puszta* előtagú helynevek kétségtelenül természetes magyar fejlemények.

Egy részük létrejövetelére korai adatokul idézhetjük: 1. 1306/1359: „Possessiones eorum *Kapalnassag* et alia *Sag* populose item *Byroutelek* et *Puztasag* vocate habitatoribus destitute” (OklSz. *puszta* a.). — 2. 1398: „*Pwztabeech* nunc habitatoribus destituta” (OklSz. uo.) ~ 1398—1406: „Poss *Puzthabech* al. nom. *Kysbech* habitatoribus destituta” (CSÁNKI III, 34 *Bécs* e a.); 1401: „Poss. *Beech*” (uo.); 1441: „(Poss.) *Pwztabeech*” (ZalaOkl. II, 509—11); 1457: „Poss. *Puztabeech*” (CSÁNKI: i. h.); 1496: „Pred. *Pwztabeech*” (uo.): Egervári-birtok volt, valószínűleg a Zala megye délnyugati részén levő Resznek tájékán (ZalaOkl. II, 509—11). Alkalmasint az alábbival — mint nem *pusztá*val — állítható párba: 1353: „*possessionis Beech*”, amelyet az ugyancsak Resznek vidéki Nova határosaként említenek (ZalaOkl. I, 537; vö. CSÁNKI III, 34). — 3. 1291, 1347, 1359, 1366: „(Poss.) *Chalad*”; 1309/1346: „Poss. *Chapu[o]dchalad*”; stb. a XV. századból 1423-ig ~ 1461: *Puztha Chalad*: ma csak egy *Pusztá-Család* nevű helységet ismerünk *Csapod* közelében Kapuvártól délnyugatra (CSÁNKI III, 605). LexLoc. 1773.: *Pusztá Család* (!); LIPSZKYNÉL: „*Család* (*Pusztá-*) h. Pagus”. Más hely volt körülbelül 12 km-re az előbbitől: IV. László korából: „*Ville due Keeth Chalad*” a „*Rebche*”

folyó mellett; adatai közül még: 1429: „Poss. *Hewychalad*; 1436: *Heweychalad*; 1445, 1449: „*Hevey* al. nom. *Chalad*”; ma: *Hövej* Kapuvár mellett délre (CSÁNKI: i. h.).

Az ilyen nevek keletkezésének, ilyen alakúvá módosulásának indítékául tehát a lakosoktól való elhagyottság mozzanatát jelölhetjük meg.

2. A török világ után természetesen tömegesen lépnek fel a *Pusztá-* előtétű helynevek, és ha a helységek mint települések utóbb felélednek és benépesülnek is, nevükben őrzik a végzetes korszak emlékét. — Érdekes, hogy a csonkítatlan Zala megye közepe táján a Nagykanizsától északnyugat felé elterülő dombvidéken egymás közelében néhány már a középkorban meglévő helységet (I. CSÁNKI III.) találunk, amelynek *Pusztá-* előtágú neve már LIPSZKYBÓL, sőt a 3. a LexLoc. 1773.-ból adatható: 1. *Pusztá-Ederics* (van *Balaton-Ederics* is); 2. *Pusztá-Magyaród* (van *Balaton-Magyaród* is); 3. *Pusztá-Szent László*: tőle mintegy 8 km-re másik *Szent László*, másképpen *Szent László* vagy *Szent Viszló*. — Ez esetekben bizonyára a török időkbeli pusztulások emlékeivel van dolgunk. Ugyanezért jelenik meg az egykori nevezetes Csongrád megyei Szer város LIPSZKYNÉL ekképpen: „*Pusztaszer* h. Praedium”.

3. A *Pusztá-Szabolcs* névvel kapcsolatban a következő adatokat közölhetjük a középkorból: 1457: „Pred. *Zabos*”; 1462, 1492: „Pred. *Zaboch*”; 1479: *Zabolch* (CSÁNKI III, 345). LIPSZKYNÉL 1808. így van meg: „*Szabolcs* (*Kis-* et *Nagy-*) h. Praedium C. Albensis.” FÉNYES (IV, 50) 1851-ben így ismeri: „*Szabolcs*, pusztá, Székesfejér vgyében . . . — Az adonyi uradalomhoz tartozik.” Hnt. 1873.: *Szabolcs* (*Kis-* és *Nagy-*) pusztá Adonyhoz. CSÁNKI (i. h.) 1897. szerint: „Ma pusztá Adonytól ny., *Szabolcs* néven”. A GÖNCZY-féle térképen (1896.) *Szabolcs* néven nagyközségnek jelezve. Hnt. 1944.: *Pusztaszabolcs* nagyközség, és egyik tartozéka *Szabolcs pusztá*.

4. Szándékomban volt különben egy füst alatt némi tájékoztatást adni arról is, hogy a *pusztá* szó miként vált gazdasági és települési formának, illetőleg közigazgatási elemnek a megjelölőjévé. Ezt azonban most a „Levélszekrény”-nek maradt hely nem tudja befogadni, tehát máskorra marad.

PAIS DEZSŐ

Mikesy Sándor írja: Amikor az *Ividő* nevet tárgyaló íráskómat fogalmaztam, feltűnt, hogy G á b o r j á n i S z a b ó é k „az Árpád leánya”-ként is interpretálják (MNY. LXVII, 85), noha *Ividő* a Szent Anna-tó mondájában jobbjágyleány. Akkor azonban csupán tudomásul vettem ezt az ellenmondást, mivel a névfejtés szempontjából nem volt fontossága. A megoldást J ó k a i M ó r „Levente” című szindarabja (1898.) szolgáltatja: ebben a címszereplő, Árpád legidősebb fia elmondja, hogy hűgát Etelridnek, a frank király egyetlen fiának adták feleségül:

Mi áldomást ültünk jó Arnulf királynak
Márványból épített dús palotájában.
Hugunkat *Ividőt* ott megkeresztelék,
Ágnes nevet adtak szűzpártás fejére,
Úgy vezették nászba a király fiával.

(II. felv. 3. jel.)

Úgy látszik, hogy az összekapcsolás sorjázik a név körül, mert J ó k a i nemcsak a Szent Anna-tó mondáját házassította össze egy mezőbándi vezetéknevvel, hanem I. Arnulf német-római császár (†899.) fiának alakját is egybemosta I. Arnulf bajor hercegével (907—937.), akinek második feleségéről, *Ágnes*-ről valóban fel van jegyezve, hogy magyar vezér leánya volt, sőt G. S z a b ó é k is egy személlyel olvasztották össze munkácskájukban a jobbjágyivadékot és a fejedelmi kisasszonyt.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszettek (tagsági díj, kiadványok ára, oltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. **Alak- és mondatnani gyűjtelék.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zeilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. **A magyar nyelv története és rendszere.** (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai). Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc:** A *konkrét—absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. **A nyelvtudomány a haladásért.** (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölesönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. **Dolgozatok a hangtan köréből.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. **Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia:** Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

ÚJRA KAPHATÓ RÉGI SZÁMOK:

1. **Zolnai Gyula:** Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. 14,— Ft.
2. **Szily Kálmán:** A mágnás-czím a magyarban. 1905. 12,— Ft.
3. **Pápay József:** Reguly Antal emlékezete. 1905. 12,— Ft.
4. **Balassa József:** A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. 12,— Ft.
5. **Erdélyi Lajos:** Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. 16,— Ft.
6. **Réthei Prikkel Marián:** A magyar táncnyelv. 1906. 14,— Ft.
7. **Gombocz Zoltán:** Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 40,— Ft.
8. **Melich János:** Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. 24,— Ft.
9. **Szeremley Császár Loránd:** Jelentés-tanulmányok. 1909. 22,— Ft.
10. **Kossa Gyula:** Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 28,— Ft.
11. **Gombocz Zoltán:** Pótlék a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 16,— Ft.
12. **Tolnai Vilmos:** A szólásokról. 1910. 28,— Ft.
13. **Melich János:** Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. 28,— Ft.
14. **Melich János:** A magyar tárgyias igeragozás. 1914. 34,— Ft.
15. **Melich János:** Keresztneveinkről. 1914. 24,— Ft.
16. **Gombocz Zoltán:** Árpádkori török személynveink. 1915. 30,— Ft.
17. **Hóman Bálint:** A székelyek eredete. 1921. 12,— Ft.
18. **Sági István:** A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922. 40,— Ft.
19. **Cragger Róbert:** Ómagyar Máriasisiralom. 1923. 12,— Ft.
20. **Jakubovich Emil:** Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink frónak személyéhez. 1924. 12,— Ft.
21. **V. Házi Jenő:** A soproni magyar—latin szójegyzék. 1924. 16,— Ft.
22. **Csúry Bálint:** A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 24,— Ft.
23. **Szinnyei József:** A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 30,— Ft.

ÚJABB KIADÁSÚ SZÁMOK:

100. **Horváth János:** Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. **R. Hutás Magdolna:** Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. **H. Fekete Péter:** Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. **Káldy-Nagy Gyula:** Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. **Sulán Béla:** Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. **Bálint Sándor:** Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. **Szj Rezső:** Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. **Gáspár János** tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja **Szabó T. Attila.** 1964. 10,— Ft.
108. **Schram Ferenc:** 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. **Végh József:** A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. **Deme László:** Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. **E. Kovalovszky Miklós:** Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. **Deme László:** A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. **Várkonyi Imre:** A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. **Kelemen József:** Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. **Pais Dezső:** Régi személynveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. **Penavin Olga:** A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. **Hutterer Miklós—Mészáros György:** A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. **Kelemen József:** Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. **Jacobson Roman—Lotz János:** Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. **Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.** (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. **E. Abaffy Erzsébet:** Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. **Lotz János:** Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. **Kiss Lajos:** Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. **Erdődi József:** Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. **Heves megye földrajzi nevei. I.** Az egri járás. Közreadta **Pelle Béláné.** 1970. 60,— Ft.

LXVII. ÉVF.

1971. SZEPTEMBER

3. SZÁM

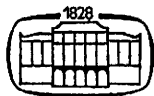
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

459. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1971

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : Kritika?	257
<i>Szépe György</i> : Az alkalmazott nyelvészet ügye	262
<i>Károly Sándor</i> : A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és a szinonimika vizsgálatával	270
<i>Szabó Zoltán</i> : Történetiség és stilisztika	280
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány számbeli egyeztetése több különböző számú alannyal a mai, magyar nyelvben	288
<i>Moór Elemér</i> : Adalékok szláv származását „n ő i” szavaink problémáihoz	297
<i>S. Hámori Antónia</i> : A <i>paszomány</i> és családja szótörténeti-etimológiai tanulságai	306
<i>Bartók János</i> : A hangjelzés jelzése a magyarban	316
Kisebb közlemények. <i>Imre Samu</i> : Bozda, mezdő. — <i>Mátai Mária</i> : Adalékok az <i>el-</i> igekötő történetéhez. — <i>Mikes Melánia</i> — <i>Matijevics Lajos</i> : Jegyzetek az első mondatok születéséről a gyermeknyelvben. — <i>Pásztor Emil</i> : Mikes Kelemen igeragozásának két sajátosága	329
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Jenő</i> : Sterc. — <i>Mikesy Sándor</i> : Borgáta. — <i>Mizser Lajos</i> : Megszorult, mint a recsenyédi kutya. — <i>Reuter Camillo</i> : Két vízrajzi köznévi: <i>kégy</i> és <i>kenyvel</i> . — <i>Vas József</i> : <i>Csorna</i> nevének eredete	339
Nyelvtörténeti adatok. <i>Plavetz Tibor</i> : A Görilitzi Glosszák	353
Nyelvjárások. <i>Balogh Lajos</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai	362
Szemle. <i>Ruzsiczky Éva</i> : <i>Eva Martin</i> : Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. — <i>Ifj. Kálmán Béla</i> : Megjegyzések a csillagnevekhez	369
Különfélék. <i>Papp László</i> : Papp István hetvenéves	379
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	381

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*: Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010. — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-IRODÁNÁL: Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHL. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat*: Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159-450, MNB. Budapest, 54, No. 024) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Imre Samu
(1917-1990)

Kritika?

1. Mindig szentnek tartottam a kritika jogát, még ha a kritikus nagy buzgóságában túllő is a célon, hiszen a túlzásokat egy ugyancsak szabad ellenkritika lenyesegetheti. Valamikor írtam is egy könnyed hangú cikket a nyelvtudományi kritikáról. Ebben csak a személyeskedéseket kellett elítélnem, mert ehhez, sajnos, anyaggyűjtésemben bőségesen akadt példa. Megvallom azonban, nem gondoltam a kritika olyan változatára, melyre Kovács Ferencnek az egész magyar nyelvtudományt elmarasztaló „Irányzatok, tanulságok” című cikkei (NyK. LXXII, 11 kk., 275 kk.) adnak példát. Ilyesmivel ugyanis addig nem találkoztam, s nem hinném, hogy ebben csak hiányos anyaggyűjtésem lett volna ludas.

Ha csak arról volna szó, hogy Kovács Ferenc hibáztatja nyelvészeinket, amiért konkrét magyar nyelvtudományi kérdésekkel foglalkoztak, és elhanyagolták az általános elméleti kérdéseket, egy szót sem szólnék, noha nehéz bárkit is felelőssé tenni azért, hogy más érdekelte, mint amit a bíráló szeretne. Meg aztán aki valaha művelte a nyelvtudományt, az jól tudja, hogy minden nyelvtudományi munkában benne van a szerző vallomása a nyelv életéről, ezt az életet irányító tényezőkről, és minden írásban benne tükröződik az alkalmazott módszer. Persze az elméleti kérdések igen sokrétűek, s egyes ágak kiforratlanságukban különösen érdekes küzdőteret adnak azoknak, akiket ezek a kérdések érdekelnek. De nem tartom magamat illetékesnek, hogy ehhez hozzászóljak, magam sem foglalkoztam különös gondnal általános nyelvészeti kérdésekkel, noha egy könyv és vagy féltucat tanulmány, cikk erejéig magam is tettem kirándulást általános mezőkre. — Azzal sem szállok vitába, amit ennek a félszázados tudománytörténetnek az értékeléséről mond Kovács Ferenc. Itt maguk a művek beszélnek, melyeket a mai nyelvész-nemzedék is ismer, utódaink is mérlegre tehetnek és megállapíthatják, miben lehet igazat adni a cenzornak, és szigorú ítélete miben téves, méltánytalan, elfogadhatatlan. Mint e kor nyelvtudományának egyik munkása, nem tartanám illendőnek a vitatkozást. De nem titkolhatom, kissé csodálkozom, hogy például nyelvtudományunk fejlődésének utolsó húsz évében sem lát semmi pozitívumot, sőt! Ez nem egyezik meg azzal a nézettel, amit a lelkiismeretes, tehát tárgyilagosságra törekvő kritikáról vallok. De elvégre a nézetek eltérhetnek, s ha a kortársak nem, az utókor majd meg fogja állapítani, kinek az álláspontja helyesebb.

2. Hogy mégis részánom magamat hozzászólásra, annak oka a kritikusnak néhány, állítólagos tényre vonatkozó határozott állítása, melyek súlyos és számomra megmagyarázhatatlan tévedések. Itt ugyanis nem tudományos tevékenységről, művek bírálatáról van szó, melyeket mindenki ellenőrizhet ma is, hogy hozzájuk mérje a bírálatot, és ellenőrizhetnek az elkövetkezendő nemzedékek is, hanem írásban nem rögzített, tehát ma már nehezen felülvizsgálható tettekről vagy mulasztásokról, olyan dolgokról, melyekre mi öregek még emlékezünk, de amelyeket fiatalabb kartásaink már csak tökéletlenül

ismernek, az utókornak pedig talán semmiképpen sem lesz módjában megítélni. Így a Kovácstól előadottak esetleg mint pozitív tények mennek át a köztudatba a tudománynak és a valóságnak nem jelentéktelen kárával. Ezért érzem kötelességemnek a dolgokat helyreigazítani. – Nem térek ki mindenre, amiben ellentmondhatnék, az egész kritikai tanulmány megítélésére ez fölösleges is. Elég csupán egy-két fontosab dologra rámutatni.

3. Az egyik a L a z i c z i u s-ügy. Kovács előadásából az a kép kerekedik ki, hogy Lazicziust nyelvésztársai ellenségesen fogadták (főleg mert újitó volt, más jellegű problémákkal mert foglalkozni, mint a többiek), érvényesülését hátráltatták, majd pályáját kettétörték, eltávolítva őt az egyetemről, s ezzel végleg megbénítva munkásságát. Ezzel szemben az igazság egészen más, szinte homlokegyenest ellenkező.

Mikor a Kohner Bankház felszámolásával Laziczius, aki ott tisztviselő volt, állás nélkül maradt, és intenzívebben foglalkozni kezdett a nyelvészettel, a magyar nyelvészek a legnagyobb szívességgel fogadták, tisztelték éles esztét, logikáját, szabatos előadásmódját, örültek az új jelenségnek, nyelvtudományunknak újabb színnel való gazdagodását elismeréssel üdvözölték. Úgy hogy később, amikor Gombocz halála után kialakult az akkor fiatalnak számító nyelvészek szűkebb, hattagú társasága, a DNyT., Laziczius természetesen beletartozott ebbe az együttesbe. De az idősebb nemzedék is felkarolta Lazicziust, igyekeztek a lehetőség szerint segíteni rajta. Teljesen megtévesztő Kovács Ferencnek a méltatlankodása, hogy csak egy szegényes dékáni titkári állást tudtak a zseniális fiatal tudósnek juttatni. Világszerte gazdasági krízis dühöngött (ezért kellett felszámolni a Kohner Bankházat is), amikor úton-útfélen járta a jellemző sláger: „Havi 200 pengő fixszel – Ma egy ember könnyen viccel”, amikor munkanélküliek egyre szaporodó tömege küzdött a nyomorral, mérnökök boldogok voltak, ha nagy protekcióval villamos kalauzi álláshoz jutottak (több volt tanítványommal találkoztam akkor, akik ebbe a sorba tartoztak), nos ekkor Laziczius számára teremtettek egy új állást, a dékáni titkárságot, ami legalább a szerény megélhetést biztosította számára és családja számára. Hogy mindez mit jelentett, azt csak az tudja megítélni, aki az akkori zavaros időket átélte. Pedig itt még külön akadályokat is le kellett küzdeni. Lazicziust ugyanis egy félreértés miatt az akkori kormányzat gyanús szemmel nézte, s hogy alkalmazása lehetővé váljék, egyik vezető nyelvészünk, Melich János maga ment el, ha jól tudom, a kabinetirodába, és személyesen jót állt Lazicziusért. Így festett az az ellenségeskedés. Két első – a MNy. 1930-i évfolyamában megjelent – dolgozatát a Magyar Nyelvtudományi Társaság már az az évi Szily-jutalmával tüntette ki, amihez az előadói jelentést PAIS DEZSŐ írta. S nem tudom, van-e, volt-e közöttünk valaki, aki olyan rövid tudományos munkásság után lett volna akadémiai levelező tag és kevéssel utána egyetemi tanár, mégpedig egy olyan katedrán, amit az ő számára kreáltak, – úgy mint Laziczius. Megérdemelte. De mellőzéstről, a tőle művelt tudományág elgáncsolásáról szó sem lehet. Soha nem írt valamit, ami az akkori nehéz időkben nem jutott volna publicitáshoz. S mi, a vele egykorú nyelvészek mindaddig tartottuk vele a szoros barátságot, míg ő maga el nem szakította egy jelentéktelen apróság miatt azokat a szálakat, melyek egybefűztek bennünket. Vclm szemben is, ki pedig még a többinél is szorosabb baráti kapcsolatot tartottam fönem vele, merőben azért, mert szerintem jelentéktelen sértődöttségében nem voltam szolidáris, nem tagadtam meg a DNyT -t, ezt a barátságot a hűvös kartási viszony színvonalára szállította le. De eszünk ágában sem volt,

sem nekem, sem másnak ezért őt ellenséges szemmel nézni, csak sajnáltuk értékesnek tartott barátsága megszűnését. Nekem személyesen talán inkább lett volna némi panaszra okom, de sosem panaszkodtam. Ami pedig a tudományos kérdésekben többünk között felmerült véleményeltéréseket illeti, ezek akkor sem befolyásolták, aminthogy ma sem befolyásolják egymáshoz való viszonyunkat, amely sohasem a klikkszellemre épült.

Ami pedig Laziczius kényszernyugdíjaztatását illeti, ebben közöttünk, a DNYT. tagjai között nem volt senki, aki lelkiismeretével összeegyeztethetőnek tartotta volna, hogy tudományos nézeteltérés vagy akár személyi ellentét miatt valakinek az egzisztenciájára törjön, annál kevésbé Lazicziuséra, akinek mindnyájan elismertük tudományos érdemeit, szellemi értékeit. De erről egyszerűen szó sem lehetett. Nem volt akkor egyetlen jelentékenyebb magyar nyelvész, akinek a legkisebb beleszólása vagy akár titkos befolyása lett volna olyan kérdésben, mint egy egyetemi tanár, érdemes tudós félreállítása. Abban az időben a magyar nyelvészet és következésképpen a magyar nyelvészek megbecsülése már csökkenni kezdett, hogy rövidesen ijesztő méreteket öltjön, s a nyelvészetellenes álláspont helyrehozhatatlan károkat okozzon, ha nem csalódom, némiképpen ahhoz hasonló felfogás alapján, mint ami Kovács Ferenc cikkéből kicsendül. Értetlenül állok az előtt az inszINUÁCIÓ előtt, hogy Laziczius nyugdíjaztatásában a magyar nyelvészeknek részük volt. Kovács Ferencnek beosztásainál fogva éppen akkor szava lehetett a tudománypolitikában, majd később magas állású tisztviselője lett annak a minisztériumnak, mely Lazicziust nyugdíjazta, az egyetemi ügyosztályon. Lehet hogy annak idejében, ha akarta volna, sem tudta volna megakadályozni Laziczius méltatlan eltávolítását, de arról minden bizonnyal pontos tudomást kellett szereznie, hogy ilyen nekünk, nyelvészeknek semmi részünk nem volt, és nem is lehetett, sőt talán azt is tudja, honnan indult el a kezdeményezés.

4. A másik ügy, amelynek Kovács-féle szellőztetése ugyancsak tele van meglepő tévedésekkel, a marrizmus dolga, és ami azt követte. Ma már húsz év távlatából, biztonságos életkörülményeinkben könnyű elbagatellizálni a marrizmus veszélyét, minthogy a mai ember ilyeneket el sem tud képzelni, és hajlandó a legendák körébe utalni. De a korszak krónikásának kötelessége tudni a valóságot. Az igaz, hogy senkit sem nyakaztak le (talán mert nem maradt rá idejük? – kérdeném, ha rosszmájú volnék, de ki meri a szándékokat mérlegre tenni?), azonban sokan mindenesetre a nyaktiló alatt éreztük a fejünket, s mondhatom, hogy ama pár évben magyar és finnugor nyelvészeink nem kis polgári bátorságról tettek bizonyosságot. Támadásokban, zaklatásokban ugyanis bőven volt részünk. Nem beszélve a különféle értekezleteken elhangzottakról, talán ma is köztudomású: milyen módon próbálták kényszeríteni a finnugor nyelvészet képviselőit meggyőződésük megtagadására. Még van, ki közülük életben van: az talán hitelesebben tudja elmondani az esetet. Magamnak is részem volt egy akadémiai előadásom után olyan nyílt támadásban, amely persze előadásom egyetlen tételét sem próbálta cáfolni, de annál élesebben támadott engem, talán nem is engem, hanem rajtam keresztül az egész nem marrista nyelvészetet. Erre én válaszoltam is, s a korra jellemző, hogy akadtak többen, akik a vita végén széles ívben elkerültek. (De meg kell mondanom, sokan gratuláltak is.) – Nem szívesen beszélek ezekről, jobb volna teljesen eltemetni az emléküket; ezért is rossz szolgálatot tett Kovács Ferenc a magyar nyelvtudomány egységének, a különféle irányzatokat követő nyelvészek békés együttműködésének azzal, hogy mindezt fölkaavarta.

S még sokkal kevésbé felel meg a rideg valóságnak, hogy a marristák Sztálin cikke után üldözéseknek lettek volna kitéve. Azt mondja Kovács, hogy nyilvános önbírálatra kényszerítették őket. Nem tudom, a nem marrista nyelvészeknek volt-e bármilyen részük ennek a nem éppen vére menő megpróbáltatásnak a szorgalmazásában, de azt tudom, hogy a különben nem nagy számú exmarristák közel sem tartottak mind önbírálatot, köztük éppen olyanok sem, akik eléggé kiemelkedő szerepet vittek a marrizmus erőszakolásában. Ezt senki sem kérte tőlük számon. Ma sem tartom helyesnek e kérdés bolygatását, elsősorban az exmarristák érdekében. E kérdést inkább hagyjuk a következő menzedékek valamelyikére, amikor az érintett személyeket nem fogja már a bírálat munkájukban akadályozni s a tudományos együttműködést megzavarni, az esetleges szenvedélyek pedig már teljesen elülnek, történelemmé válnak. — Éppúgy nem tudok senkiről, akinek további pályáján a marrista múlt akadályt, mellőzést hozott volna. Meglepő tévedés az az állítás, hogy Tegdi Zsigmondot ilyen okokból váltották le a Nyelvtudományi Intézet igazgatóságáról. Kovács Ferencnek tudnia kellett volna, s ha nem tudta, módja — sőt kötelessége — lett volna meggyőződni, hogy a Nyelvtudományi Intézet új szervezése általános akadémiai rendelkezés értelmében történt, s e minden akadémiai intézetre vonatkozó rendelkezések szerint az Intézet élére akadémikust kellett állítani. Nem volna éppen nehéz nyomon követni a volt marristák további pályáját, melyen a legkisebb törés sem tapasztalható; de azt hiszem, ez nemcsak ízetlen, de káros dolog volna, mert az elsimult hullámokat fölöslegesen újra fölkavarná.

5. Igen különösnek tartom, hogy mindazok, akiknek Sztálin emlékezetes cikke biztosította a munkalehetőséget (sőt talán ennél többet is), s akiknek tudományos nézetei nagy mértékben megegyeztek Sztálin - vagy pontosabban tudós informátorai — véleményével, egyszerűen sztálinistáknak minősülnek. Nem tudná Kovács elképzelni, hogy valakinek saját tudományos meggyőződése lehet, függetlenül egy látványos állásfoglalástól? Kétségtelenül akadtak olyan emberek, akiknek hangoztatott nézeteit ilyesmi irányította, és a helyzethez képest módosította, sőt ez az akkori légkörben nem is éppen meglepő. De azt hiszem, súlyos igazságtalanság minden általánosítás, s meggyőződésem, hogy maga Kovács Ferenc sem így gondolta, csak előadásában ferdült el véleménye. — Amikor Sztálin emlékezetes cikke megjelent, a debreceni egyetem tanára voltam, ahol természetesen tanítanom kellett a nyelvtudományi alapelveket is, és ezt meg is tettem legjobb meggyőződésem szerint, mely lehetőztett téves, de az enyém volt (s ma sem tagadnám meg ezeket a nézeteket). Ezek miatt voltak nehézségeim egyes, föltétlenül jóhiszemű és jószándékú hallgatóimmal, akik — mint ők maguk mondták — tárgyi ismereteik hiányában vitába nem szálltak ugyan velem, de tudták, hogy amit tanítok, az nem azonos a *szal — ber — jon — ros*-sal és a *Müller Miksa — Mar-féle* stadiálitással. Alig jelent meg Sztálin cikke, örvendve kerestek fel, s kérdezték, olvastam-e már e cikket, amely ugyanazt fejtegeti, mint amit én tanítottam. S valóban nézeteim, ha nem is teljességiükben, de igen nagy százalékban egyeztek azzal, amit Sztálin tudós szovjet informátorai vallottak, anélkül, hogy én tudtam volna róluk, s mégkevésbé, hogy ők tudtak volna rólam. Nekem nem kellett volna megváltoztatnom a nézeteimet, s csak természetes, hogy ha nem tagadtam meg azt, amit akkor vallottam, amikor ez veszélyes volt, akkor sem pártoltam el tőle, amikor kívánatosá lett.

Abban igaza van Kovácsnak, hogy Sztálin cikkei nyomán megindult az idézgetések és parafrázisok árja. Ez kétségtelenül nem olyasmí, amivel dicsekedni lehet. De ha belegendoljuk magunkat az akkori időkbe, az uralkodó közszellembe, bizonyos fokig érthetővé is válik, hiszen az önfenntartás ösztöne erős mozgató. De nagyrészt ez sem spontán történt. Szenvedő alanyai voltunk például egy külön erre a célra rendezett gyűlésnek, melyen egy pedagógusnő mondta el terjengősen és sokkal kevésbé világosan ugyanazt, amit Sztálin egyszerűen és közérthetően megírt, s egyszersmind kijelölt hozzászólók terebélyesítették szinte kibírhatalanná a gyűlést a füledt, zsúfolt teremben. Magam is ilyen kijelölt hozzászóló voltam (ez alól kibújni nem volt tanácsos). Én azonban megpróbáltam a gondolkodás és a nyelv összefüggését — erre voltam kijelölve — hangoztatás helyett konkrét magyar nyelvtörténeti példákon bemutatni. — Azt hiszem, közel sem voltam egyedül, aki nem ismétlésekben, idézgetésekben látta a feladatát, de az sem éppen meglepő, hogy sokan, akik azelőtt sem tűzték vizsgálataik középpontjába az általános, elvi kérdéseket, ezután is megmaradtak szűkebb érdeklődési körükben, s legföljebb egy-egy idézet erejéig juttatták állásfoglalásukat kifejezésre. Különbön Sztálin cikkeivel kapcsolatban csak felszólításra, mint kijelölt előadó vagy hozzászóló nyilatkoztam, viszont semmi okot sem láttam arra, hogy megtagadjam azt, amit azelőtt is vallottam, de arra sem, hogy érdeklődésemtől eltérve, immár általános nyelvészeti kérdésekkel foglalkozzam (s ezzel bizonyos szándékokkal szembe is helyezkedtem). Nyilván akadnak és egyre nagyobb számmal akadnak kollégák, kiket ilyen természetű témák vonzanak, s csak örülhetünk, hogy a magyar nyelvészet állandóan újabb meg újabb színekkel tarkul, még ha e színek eleinte kelleténél halványabbak is.

6. Azt, hogy az általános nyelvészettel foglalkozó kartársakat ilyen érdeklődésük miatt illetékes nyelvész körök elnyomták volna, könnyű cáfolni. Elég végigtekinteni az általános nyelvészeti kérdéseknek szentelt cikkek során, melyeknek a felszabadulás óta minden nyelvészeti folyóiratunk helyet adott, mégpedig első jelentkezésüktől kezdve, amikor többnyire még csak külföldi kísérletezések halvány visszfényei voltak. Továbbá ajánlatos volna számba venni az ilyen tárgyú monográfiákat, valamint az Általános Nyelvészeti Tanulmányok című sorozat köteteit, hogy meggyőződhessünk, mennyire alaptalan az elnyomás vádja. S tudjuk, milyen általános elismerés és öröm fogadta azt a munkát, mely — ha részleteiben talán vitathatóan — önálló szemlélettel új alapokra fektette a mondatelméletét és ennek alapján gyakorlatát is. Általános nyelvészeti osztály működik az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében is. — Igaz, eddig még mindig jóval többen vannak, és reméljük, hogy I-sznek is, akik a magyar nyelv múltjával és jelenével foglalkoznak, de ez talán nem bűn. Ellenkezőleg természetes, érthető, és így is van rendjén, hiszen ezt a munkát senki más nem végezheti el helyettünk, ezen a téren valóban tudunk a világ nyelvtudományához sajátos színeket, értékes adalékokat adni, míg az általános nyelvészet nemzetközi koncertjében magyar kartásaink csak egy nem is különösen erős hangú és nem is éppen sajátos zengésű hangszerral jelentkezhetnek, még a legkedvezőbb körülmények között is. De helyesnek tartjuk, hogy szólaltassák meg ezt a hangszert.

7. Nagy meglepetéssel olvastam Kovács Ferencnél, hogy az ő szemlélete szerint nemcsak ezelőtt húsz évvel néztek egymással farkasszemet a nyelvészek, hanem ő mindmáig úgy látja: nyelvészeink ma is két táborra oszlanak, amennyiben vagy s z t á l i n i s t á k, vagy a n t i s z t á l i n i s t á k. Úgy lát-

szik, már teljesen kimaradtam a nyelvtudomány pezsgő életéből, mert ilyen megoszlásról eddig sejtelmem sem volt. Én csak úgy láttam, hogy kartársaim különböző utakon igyekeznek megközelíteni a nyelvi valóság különféle részeit. Fölbuggyant bennem az a kérdés: hát én hová tartozom? Megejtve a szükséges önvizsgálatot, úgy érzem, sem az egyik, sem a másik táborba, ha valóban van két ilyen tábor. De ahogyan az ismerős kollégák magatartását, tudományos dolgozatait próbáltam elemezni, itt sem tudtam egyetlen esetben sem dönteni. Félek, hogy ez a sztálinista—antisztálinista prokrusztészágy csak Kovács Ferenc szemléletében van meg.

3. Nem folytatom. Nem a nézetekkel, a tudományos teljesítményekre vonatkozó megítéléssel akartam szembeszállni, csupán egy-két olyan nagyobb fontosságú tényre óhajtottam rámutatni, melyet a kérdéses bíráló tévesen, a valóságnak meg nem felelő módon közöl, mert károsnak tartanám, ha ezekre vonatkozólag a szakmai közvéleményben helytelen kép alakulna ki, főleg azok között, akik az itt érintett eseményeknek kortársai vagy éppen közvetlen tanúi nem lehettek. A tulajdonképpeni kritikával, a magyar nyelvészek munkásságának Kovács-féle értékelésével kapcsolatban sem most, sem később nem óhajtok foglalkozni. E nézetekre bőséges feleletet ad e munkásság terjedelme, gazdag változatossága és színvonala. Ezt nyugodtan bocsáthatjuk minden hozzáértő és elfogulatlan bíráló ítélete alá.

BÁRCZI GÉZA

Az alkalmazott nyelvészet ügye

1. **Hasznos nyelvészet.** — Újabbán sok szó esik az alkalmazott tudományokról, vagyis azokról, amelyek nem az öncélú megismerést, hanem a társadalom szolgálatát tartják feladatuknak. Ezzel kapcsolatban is, de egyébként is hallunk az alkalmazott nyelvészetről.

Ha jól meggondoljuk, akkor a nyelvvel való foglalkozásnak eredetileg gyakorlati céljai voltak: a helyes és szép beszédhez, megíráshoz igyekeztek hozzásegíteni a nyelvközösség tagjait. Az intézményes nyelvészet előtt és mellett mindig volt valamilyen „alkalmazott nyelvészet” is. A jó tudomány végső soron szintén társadalmilag hasznos tevékenység.

Amikor tehát újabbán alkalmazott nyelvészetről beszélünk, akkor ezen a közvetlenül hasznos és intézményesen művelt alkalmazott nyelvészetre gondolunk. (Természetesen ennek a tevékenységi körnek tudományelméleti elemzése nem érdektelen.)

2. **Az alkalmazott nyelvészet tartalma.** — Az ötvenes években Magyarországon a nyelvművelést, a helyesírás művelését, valamint a lexikográfiát tekintették alkalmazott nyelvészeti feladatnak (BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba³ 142).

A Szovjetunióban már jóval előbb fölmerült az alkalmazott nyelvészet; idesorolták a terminológia kutatását, a transzkripciót, az írásbeliség megteremtését, majd a gépi fordítást és hozzá kapcsolódó problematikát (PAPP FERENC, Újabb irányzatok a szovjet nyelvtudományban: NyK. LXI, 392—410; Uő., Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. Bp., 1964. OMKDK. kiadása). — Az Egyesült Államokban eredetileg az angol nyelv idegenek számára történő tanításának nyelvészeti vonatkozásai jelentették az „applied linguistics” terminus tartalmát (WILLIAM G. MOULTON,

Linguistics and language teaching in the United States 1940—1960: Trends in European and American Linguistics 1930—1960. Szerk. C. MOHRMANN — A. SOMMERFELT—J. WHATMOUGH. Antwerpen, 1963. 82—109). Ma már ők is beleértik a dokumentációs nyelvészetet és még sok egyéb feladat megoldását. Franciaországban gyakorlatilag ideszámítják a nyelvstatisztikát is, meg a neuro-lingvisztikát. Több országban a filológiának, elsősorban a szótárszerkesztésnek a gépesítését is ideveszik.

Megállapíthatjuk, hogy többféle helyi és véletlenszerű tényező határozza meg, melyik országban mit tekintenek alkalmazott nyelvészeti problémának. Ma azonban már csaknem minden nyelvészetileg valamennyire is fejlett országban nyilvántartják valamilyen formában az alkalmazott nyelvészetet.

3. A magyar helyzet: az akadémiai munkabizottság. — Magyarországon az ötvenes évek legvégén a szovjet és amerikai modern nyelvészeti eredmények kapcsán kezdődött szélesedni az alkalmazott nyelvészet területe. Ez a szélesedés még ma sem fejeződött be. Jelenleg azonban már elértünk egy olyan szakaszt, ahonnan át tudjuk tekinteni a helyzetet.

1964-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya létrehozta — a Nyelvtudományi Bizottság keretében — a Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságot. Ez a bizottság fokozatosan lendült munkába, s három év tevékenysége után már elég világosan kialakította elképzeléseit az alkalmazott nyelvészet tartalmáról, munkaterületeiről és feladatairól.

A bizottság nevében a „matematikai” is értelmezésre szorul. Ezen — gyakorlati okokból — Magyarországon három munkaterületet értünk: az algebrai nyelvészetet, a nyelvstatisztikát (vagy kvantitatív nyelvészetet), valamint a számítógépes nyelvészetet. — Az algebrai nyelvészet a matematika — nemcsak algebra! — és a grammatikaelmélet közös kérdéseivel foglalkozik; ez tiszta elméleti nyelvészet. Azért került ennek a bizottságnak a hatáskörébe, mert a hozzáértő modern nyelvészek és matematikusok nagyfokú érdeklődést tanúsítanak a másik két matematikai nyelvészeti terület iránt, sőt gyakran a modern nyelvészet alkalmazása iránt is.

A nyelvstatisztika egyrészt kvantitatív módszer a kvalitatív nyelvészetten belül, másrészt mint az általános statisztika is, önálló problematikát is kifejleszt az olyan nagy tömegű nyelvi feladat feldolgozására, amely kvalitatív modellek segítségével nem írható le. Voltaképpen a nyelvstatisztika sem alkalmazott nyelvészet, hanem inkább „általános” nyelvészet. A nyelvstatisztika művelői azonban gyakran személy szerint egybeesnek egyes alkalmazott nyelvészeti feladatok ellátóival. Csak igen ritkán beszélnek alkalmazott nyelvstatisztikáról. Megjegyzendő még, hogy a korszerű nyelvstatisztikát elektronikus számológépek segítségével végzik. Természetesen bármely nyelvész bármilyen cél érdekében igénybe veheti a nyelvstatisztika segítségét.

A számítógépes nyelvészet az elektronikus számológépek segítségével végzett nyelvészet. Időközben azonban kiderült, hogy egyúttal ez a diszciplína mindenféle szöveg feldolgozását el tudja látni, sőt még az is, hogy voltaképpen egyik aspektusa az emberi információk (gépi) feldolgozásának. A számítógépes nyelvészetet a Szovjetunióban és Franciaországban az informatika nevű komplex tudományterületen belül helyezik el. — A számítógépes nyelvészet egyúttal alkalmazott nyelvészeti terület is, bár időnként külön is emlegetik az alkalmazott számítógépes nyelvészetet.

A bizottság nevében a „matematikai” tehát úgy értendő, hogy matematikai nyelvészet, a matematikai nyelvészet alkalmazása; melyhez még hozzájárul a nyelvészet mindenféle egyéb (tehát nem matematikai vonatkozású) alkalmazása.

Ez azt jelenti, hogy nemcsak a matematikai nyelvészetnek, strukturális nyelvészetnek s általában a modern nyelvészetnek, hanem a nyelvészet mindenféle irányzatának és iskolájának alkalmazását alkalmazott nyelvészetnek tekintjük. Természetesen a nyelvészet egyes ágai, fejezetei közelebb állnak a közvetlen gyakorlathoz, mint mások. A munkabizottságot pedig elsősorban maga az alkalmazás érdekli, vagyis az a komplex gyakorlati tevékenység, amelyben a nyelvészet társadalmilag közvetlenül hasznossá válik.

Az alkalmazott nyelvészet felosztására a munkabizottság a tevékenységi körökből való kiindulást választotta. A következő témacsoportokat különböztette meg: kulturális alkalmazások, oktatási alkalmazások, dokumentációs alkalmazások, távközlési alkalmazások, gyógyítási alkalmazások, egyéb alkalmazások (mint maradék-csoport).

A Magyar Nyelv hasábjain szeretnénk majd sorra venni valamennyi alkalmazási ágat, témacsoportot. Ezért most csupán címszószerűen sorolom el, mi tartozik az egyes tételek alá. Ez a besorolás nem tekinthető sem teljesnek, sem végleges igényűnek. Ideiglenes gyakorlati megoldásnak tekinthető csak.

A kulturális alkalmazott nyelvészet területének központi diszciplínája a nyelvművelés. Idetartozik a helyesejtés és a helyesírás nyelvészeti szabályozása; az írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek írásrendszerének megalkotása. Voltaképpen idetartozik az irodalmi és érintkezési nyelvek mesterséges kialakítása is, vagyis a nyelvújítás. — S mivel általában a nyelvművelés része, idetartozik a műszaki nyelv ápolása is, meg a terminológia ügye is. (Nyilvánvaló, hogy ezeknek a besorolása nem tekinthető véglegesnek.) — Idetartozik még a közművelődési célú szótárak készítése.

Az oktatási alkalmazott nyelvészet fő ága az anyanyelvi oktatás. A másik ága az idegen nyelvek oktatásával kapcsolatos nyelvészet, valamint a gyógypedagógiai alkalmazott nyelvészet.

A dokumentációs alkalmazott nyelvészet voltaképpen a szöveges dokumentumok automatikus elemzésével foglalkozik különféle sajátos célok érdekében. Ezek a célok a következők: automatikus fordítás, gépi kivonatolás, indexkészítés, deszkriptor-jegyzékek készítése.

A különféle egyéb alkalmazott nyelvészeti területről csupán megemlítek néhány témát: afáziakutatás; írástudomány, sztenográfiakutatás; fordításelmélet; a tömegkommunikáció (főleg sajtó) területén alkalmazott nyelvészet; alkalmazott névtan, a propaganda- és reklámtevékenység nyelvészeti vonatkozásai; szövegkritika számítógépes nyelvészeti segítséggel; ismeretlen írások megfejtése; pszichiátriában alkalmazott nyelvészet.

4. Egyéb akadémiai bizottságok az alkalmazott nyelvészet területén. — Természetesen a munkabizottság nem tud valamennyi alkalmazási területtel foglalkozni. Csupán a legfontosabbakat tartja feladatának, valamint azokat, melyeknek nincs saját gazdájuk az Akadémián belül.

A Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottság mellett három összakadémiai bizottság is foglalkozik az alkalmazott nyelvészet egy-egy területével. Ezek a következők: Anyanyelvi Bizottság, Helyesírási

Bizottság, Szótári Bizottság. Az Anyanyelvi Bizottság valóságos nemzeti intézménnyé vált, a szorosan vett nyelvművelésen kívül számos egyéb kérdéssel foglalkozik. Ez természetesen örvendetes dolog. Szükség volna azonban időnként összehangolni az alkalmazott nyelvészet területén működő testületi szervek munkáját.

Megemlítendő még az is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Irodalomtudományi Bizottságának keretében is működik két olyan munkabizottság, melynek tevékenysége bizonyos tekintetben alkalmazott nyelvészeti jellegű. Ez a kettő a Stilisztikai és Vers-tani Munkabizottság és a Textológiai Munkabizottság.

5. Az alkalmazott nyelvészet = a nyelvtudomány határtudománya? — Az alkalmazott nyelvészetnek a fentebb — lazán — körvonalozott felfogása összhangban áll a nemzetközi irányzatokkal. Természetesen ez nem kizárólagos felfogás, országonként kisebb-nagyobb eltérések találhatók. Egyik fő oka az eltérésnek az is, hogy bizonyos kialakuló határtudományok (interdiszciplínák) erős érdeklődést mutatnak az alkalmazások iránt, s ezért közülük egyiket-másikat teljes egészükben besorolnak az alkalmazott nyelvészet körébe.

Az alkalmazott tudományoknak egyik sajátossága, hogy több területről merítenek, hiszen a konkrét társadalmi feladatok nem a tudományok meglévő felosztásának kereteiben merültek föl. Így van ez az alkalmazott nyelvészetben is.

Helytelen azonban ennek alapján összekeverni az alkalmazott nyelvészetet meg a nyelvészet határtudományait. Az a nézet pedig, hogy az alkalmazott nyelvészet lényegében a nyelvészet határterületeinek problémája — egyszerűen ellentétes irányú a tudomány nemzetközi fejlődésével.

Az alkalmazott nyelvészetnek „a nyelvészet és a többi tudomány” viszonyára való feloldása található FODOR ISTVÁNNAK — egyébként nem érdektelen — ismeretterjesztő könyvében (Mire jó a nyelvtudomány? Bp., 1968.). FODOR nem említi az alkalmazott nyelvészetet; természetesen egy ismeretterjesztő könyvben ez nem is feltétlenül szükséges. (Bár már van alkalmazott lélektani ismeretterjesztő kötet is.) A koncepció azonban így is megtevésztő, mert azt sugallja, hogy az alkalmazás során egy adott tudomány a többi tudománnyal kerül kölcsönhatásba; holott a problémákat a gyakorlat veti föl, s ezeknek megoldásában használják fel a nyelvészetet néha egyedül, gyakran más tapasztalati és ismereti anyaggal együtt. Különösen groteszk például a filmszinkronizálást a filmtudomány és a nyelvtudomány viszonya alá rendelni; vagy művészettudományok alá sorolni az egyes művészetek területén található alkalmazott nyelvészeti kérdéseket. (Szerencsére a téves koncepció ellenére FODOR a részletekben általában jól felhasználható könyvet írt.)

Sajnos, FODOR könyvének hatására mások is vallják ezt a nehezen megokolható felfogást, s az alkalmazott nyelvészet fejlesztése helyett a nyelvészet határtudományait kívánják támogatni (néha különösebb nyelvészeti részvétel nélkül is).

6. Szintézis kísérlete. — HERMAN JÓZSEF 1968. évi áttekintésében (Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon: Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. A debreceni nyelvészaktíva ülésének előadásai és felszólalásai 131–50) az alkalmazott nyelvészet felosztásában az előző két felfogás szintézisére törek-

szik. Felosztásának „A” része „A nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása a társadalmon belüli és társadalmak közötti nyelvi kommunikáció elősegítésében”; többek között a) az anyanyelvi oktatás, b) a nyelvművelés, c) a beszédhibák diagnosztizálása és javítása, d) a távközlés, e) a dokumentáció és információátvitel, f) az idegen nyelvek oktatása, g) a fordításelmélet, fordításgepesítés terén” (133). A „B” rész: „A nyelvtudomány eredményeinek hasznosítása egyéb elméleti tudományokban. Itt az ágazati felsorolás egyenlő volna valamennyi, a nyelvtudománnyal érintkező tudomány felsorolásával” (uo.). — HERMAN a továbbiakban lényegbevágó megjegyzéseket tesz a nyelvészeti diszciplínák tudományelméleti rendszerezésével kapcsolatban. Hangsúlyozza az „A” és a „B” csoport összefüggését.

HERMAN referátumának felosztását a debreceni nyelvészaktíván még jelen volt FODOR ISTVÁN nem vetette el, hanem megtoldotta néhány újabb határterületi vonatkozással. Érdekes — bár nem teljesen világos — a következő gondolata: „E közös kutatási területek [ti. több határterület] mind a nyelvtudomány, mind a többi tudomány szempontjából az alkalmazott tudományok közé tartoznak. Ha a nyelvtudomány vesz át gondolatokat, módszereket más tudományoktól, akkor szélesebb értelemben véve alkalmazott pszichológiáról, alkalmazott irodalomtörténetről, alkalmazott néprajzról stb. beszélünk. Tehát a nyelvtudománynak más tudományokkal való kapcsolatát szélesen kell értelmezni, ahol a nyelvtudomány az alkalmazott szerepét vállalja és viszont.” (159–60.)

A debreceni nyelvészaktíván az alkalmazott nyelvészet szerkezetének kérdései csak kismértékben kerültek sorra. Érdeemes azért megjegyezni, hogy a terület fontosságát senki sem vonta kétségbe. Minden hozzászóló egyetértett abban, hogy nagyon sok a tennivalónk a nyelvészetnek a gyakorlattal való kapcsolatában.

A debreceni aktíva után indultak is megbeszélések az alkalmazott nyelvészet fejlesztéséről. Ezek azonban egyelőre nem vezettek különösebb eredményre.

7. Az alkalmazott nyelvészet a magyarországi felsőoktatásban. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének keretében az 1964–1965. tanévtől az 1967–1968. tanévig működött egy „Matematikai és alkalmazott nyelvészet” speciális szak, amelyet a bölcsész, illetőleg matematikus hallgatók egy másik, elejtett szakjuk helyett vehettek föl tanulmányaik utolsó három évében. Ebben a keretben több kollégium volt egészben vagy részben alkalmazott nyelvészeti tartalmú (és című). — Az 1968–1969. tanévtől kezdve rendes „B” szakként működik az „Általános és alkalmazott nyelvészet”; ennek keretében a hallgatók nyolc féléven keresztül tanulják az elméleti és gyakorlati nyelvészet különféle tárgyköreit. Az alkalmazott nyelvészet külön tantárgy és az államvizsga egyik résztárgya. (A tárgy tartalma megegyezik a 3. pontban bemutatottal.) — Ezen kívül ugyanezen a karon az I. számú Magyar Nyelvtudományi Tanszéken s az Általános Nyelvészeti Tanszék keretében is rendszerint van speciálkollégium az alkalmazott nyelvészet kérdéseiről.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Orosz Nyelvészeti Tanszékének keretében is már szinte egy évtizede tartanak alkalmazott nyelvészeti kollégiumokat. E mellett a tanszék mellett

működik a Debreceni Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkacsoport nevű önkéntes oktatói csoport.

Az alkalmazott nyelvészetet világszerte tanítják az egyetemeken.

8. Az alkalmazott nyelvészet nemzetközi szervezete. — Az Association Internationale de Linguistique Appliquée (Az alkalmazott nyelvészet nemzetközi szövetsége) 1964 novemberében alakult a franciaországi Nancyban az ott rendezett I. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus idején. — Az AILA. az alkalmazott nyelvészetet koordináló szerve kíván lenni; az alkalmazott nyelvészetet széles értelemben fogadja el. Működése kongresszusok s információcsere útján történik. Az AILA. az egyetlen olyan alkalmazott nyelvészeti szerv, amely az egész területnek valóban nemzetközi méretű átfogására törekszik. Az UNESCO az AILA.-val tart fenn kapcsolatot az alkalmazott nyelvészet területén. — Az AILA. székhelye jelenleg Stockholm.

Az AILA.-val kapcsolatban áll a legtöbb európai szocialista ország is; az egyik alelnök csehszlovák. Magyarország 1970-től kezdve tagja a szövetségnek, de tevékenységébe már régebben is bekapcsolódott.

Az AILA. 1965-ben és 1966-ban két nevezetes nemzetközi alkalmazott nyelvészeti szemináriumot rendezett Franciaországban.

Az 1969 szeptemberében az angliai Cambridge-ben tartott II. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus alkalmával az AILA. vezetősége is újjáalakult. Az új AILA. Committee (végrehajtó bizottság) Magyarország aktív közreműködésével alakítja ki terveit a következő évekre. A harmadik kongresszust a skandináv alkalmazott nyelvészeti társaságok közösen rendezik majd 1972. augusztus 21. és 27. között Koppenhágában.

Megemlítendő, hogy az alkalmazott nyelvészet egyes részterületeinek, illetőleg határterületeinek önálló nemzetközi szervezete is van (az AILA. valamennyivel együttműködik). Ezek a következők: International Committee on Computational Linguistics (A számológépes nyelvészet nemzetközi bizottsága), székhelye Grenoble, Franciaország; Kelet-Európát magyar nyelvész képviseli a bizottságban. — Fédération Internationale des Professeurs des Langues Vivantes (Az élő nyelvek tanárainak nemzetközi szövetsége), székhelye Zágráb; Magyarország tagszervezete a TIT Országos Idegennyelvi Választmánya. — Association Internationale de Sémiotique (A jeltudomány nemzetközi szövetsége), székhelye Párizs; a végrehajtó bizottságban két magyar is részt vesz.

9. A cambridge-i alkalmazott nyelvészeti kongresszus. — A II. Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszust 1969. szeptember 8. és 12. között rendezték az angliai Cambridge-ben, a rendezést a világ egyik legjelentősebb és legrangosabb egyeteme vállalta. (A kongresszusról beszámolt FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE: MNyO. VII, 234—41; valamint röviden SZÉPE GYÖRGY: Budapesti Rundschau 1969. évi 44. sz. 10. l.).

A kongresszusnak mintegy 700 résztvevője volt, 40 országból és valamennyi földrészről. Nyelvészek mellett pszichológusok (nyelvpszichológusok), szociológusok (nyelvszociológusok), az anyanyelv tanárai, az idegen nyelvek tanárai, neurofiziológusok, logopédusok, az információfeldolgozás és a távközlés szakemberei, szótárírók és mások vettek részt a tanácskozáson. (Magyarországról nyelvészek és idegen nyelvek tanításában alkalmazott nyelvészek voltak jelen.)

A kongresszus változatos problematikáját a következő 15 szekcióba szervezték: az irodalmi szövegek feldolgozásában alkalmazott nyelvészet; a szövegek elemzése elektronikus komputer segítségével; az anyanyelv megtanulásának pszichológiai kutatása; az idegen nyelvek megtanulásának pszichológiai kutatása; távközlési alkalmazások (lényegében alkalmazott fonetika); az idegen nyelvek tanulásának technológiája; az idegen nyelvek tanításában felhasználásra kerülő tananyagok; a beszédzavaroknak és gyógyításuknak nyelvészeti vonatkozásai; lexikográfia; a nyelvi tesztelés anyagai; az idegen nyelvek használatában tapasztalható hibák mérése és osztályozásuk; fordításelmélet; kontrasztív nyelvészet; szociolingvisztika; végül: a nyelvészet alkalmazásának általános kérdései.

A kongresszust a brit oktatás- és tudományügyi miniszter nyitotta meg. Az első plenáris előadást BERTIL MALMBERG (Lund Svédország) tartotta „A nyelvészet alkalmazásai” címmel. A záróülés — amelyen P. CORDER (Edinburgh Skócia), az AILA új elnöke elnökölt — a tizenöt szekció eredményeit foglalta össze, különös tekintettel a jövő perspektívákra. A plenáris előadások közül hármat kívánok kiemelni: J. FISHMAN (New York — Honolulu USA): „A szociolingvisztika felhasználásai”; D. HAYS (Buffalo USA): „Alkalmazott számológépes nyelvészet”; G. NICKEL (Stuttgart NSzK): „Alkalmazott kontrasztív nyelvészet”. Mindhárom előadás a nyelvészet egy-egy egészen új áramlatának 4–5 éve létrejött irányzatának eredményeiről számolt be. **A nyelv szociológia** körébe kerülnek a társadalmi kategóriák nyelvi-nyelvészeti megfelelői; az alkalmazott szociolingvisztika két fő problémaköre a nyelvi tervezés — vagyis egy adott ország egységes közlekedési nyelvének létrehozása —, valamint az írással nem rendelkező nyelvek alfabetizálása, továbbá a nem latinbetűs írások romanizálása. — **A számológépes nyelvészet** a számológép segítségével az emberi nyelvet mint az emberi információ fő hordozóját kutatja, s ennek során szükségszerűen mélyen behatol a gondolkodási folyamatok modellálásának, gépi szimulálásának kérdéseibe. — **Az alkalmazott kontrasztív nyelvészet** pedig elsősorban tananyagok előkészítésének céljából veti össze két eltérő nyelv nyelvtanát. A másik három referátum sem volt érdektelen: H. HÉCAËN (Párizs): „A felnőttek neurolingvisztikája”; O. FUJIMURA (Tokió): „A nyelvtanulás technológiai fejlődése”; K. STEVENS (Cambridge Mass. USA): „A távközlés nyelvészeti tényezői”.

A kongresszus elsősorban az idegen nyelvek tanításában alkalmazott nyelvészet területén produkált sok és figyelemre méltó újdonságot. Különösen előretört a televízió és a video-tape felhasználása az osztályterekben és a felnőttoktatásban. Számos kitűnő nyelvtanító film bemutatására is sor került; főként a BBC filmjei arattak osztatlan sikert.

A kongresszus által újonnan megválasztott végrehajtó bizottság 1970. február 2-án és 3-án Bécsben gyűlt össze, s hozzálátott az AILA. szakbizottságainak megalakításához. A tervek szerint minden egyes alkalmazott nyelvészeti terület külön bizottságot kap: s majd ezeknek a bizottságoknak a keretében szervezik meg maguk az érdekelt alkalmazott nyelvészek szűkebb témájuk nemzetközi információcseréjét és együttműködését.

Az AILA. végrehajtó bizottságának 1970. október 8-án Stuttgartban (NSzK) tartott ülésén fel is állították ezeket a bizottságokat; ezen az ülésen fölvtették a tagok sorába Magyarországot. Az 1971. február 17-én, Neuchâtelben (Svájc) tartott ülésen az alkalmazott nyelvészet meghatározása, annak területei kerültek napirendre.

10. Alkalmazott nyelvészet és nyelvművelés. — A figyelmes olvasónak feltűnhetett, hogy a nyelvművelést is alkalmazott nyelvészeti ágának tekintettem. Ugyanakkor azon is elgondolkoztam, hogy a nyelvművelés magyarországi széles koncepciója — amelyet már helyesebb „anyanyelvi művelődés”-nek nevezni — számos olyan feladatot ellát, amelyet más országokban egyes nem nyelvművelő jellegű alkalmazott nyelvészeti ágakat próbálnak elvégezni. Ilyen a helyesejtés és a helyesírás szabályozása, az alkalmazott névtan, a műszaki nyelv és terminológia szabályozása, valamint bizonyos alkalmazott szociolingvisztikai témák, mint például a társadalmi érintkezés nyelvi szabályai (köszönés, címek, megszólítás normalizálása).

Ez a helyzet valószínűleg magyarországi sajátosság. Véleményem szerint a felszabadulás után, de még inkább a nyelvtudomány újjászervezésének idején — az ötvenes évek legelején — meglelt volna a lehetőség arra, hogy a magyar nyelvművelés gyakorlatilag magára vállalja az akkori alkalmazott nyelvészethez szinte valamennyi feladatát. (Az intézményes vállalásra gondolok, mivel rögtönzösszerű, gyorssegélyszerű vállalások bőven akadtak.) Részben az alkalmazott nyelvészet koncepciójának akkori tisztázatlansága, részben a magyarországi nyelvészethez és azon belül nyelvművelésnek aránylag szűk felfogása nem tette ezt lehetővé. Ez a lehetőség még egyszer visszatért az 1959. évi pécsi nyelvművelő konferencián, amely a nyelvművelésnek akkor igen fejlett, rugalmas és széleskörű felfogását mutatta be (Anyanyelvi műveltségünk. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1960.).

Ma már ez a lehetőség — legalábbis egy időre — elmúlt. — A hatvanas évek legelejének nyelvészeti „forradalma”, melynek hullámai folyamatosan érnek el hozzánk, valamint a szovjet, az amerikai meg európai alkalmazott nyelvészet kialakulása szükségszerűen hozta el Magyarországra is a korszerű alkalmazott nyelvészet igényét. Ez az alkalmazott nyelvészet pedig átmenetileg nem sokat törődött az anyanyelvi műveltség kérdésével. Jobban érdekelte a matematikai nyelvészet és a számítógépes módszer, mint az egzakt módon nehezen megközelíthető nyelvművelés és általában a normatív szempontú kutatás. Mondjuk meg röviden: a strukturalista nyelvészet alkalmazása nem sokat gazdagította a nyelvművelést; persze a nyelvművelés sem volt felkészülve ahhoz, hogy magába olvassza ezeknek az új diszciplínáknak az eredményeit.

A nyelvművelés széles — néha túl széles — koncepciója ma is él; e szerint csaknem az egész nyelvtudomány és nyelvi ismeretterjesztés voltaképpen nem más, mint nyelvművelés (LŐRINCZE LAJOS, Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról: Nyr. XCII, 365—79; GRÉTSY LÁSZLÓ, Anyanyelvünk szolgálatában: MNy. LXVI, 396—404). Ez azonban csak akkor lehet reális, ha figyelembe vesszük az időközben létrejött alkalmazott nyelvészeti ágakat és az alkalmazott nyelvészeti szemléletet. A feladat nyilván az, hogy a modern alkalmazott nyelvészethez meg a nyelvművelésnek a fejlődése konvergáljon, egymáshoz közeledjék. Az volna a kívánatos cél, ha Magyarországon ez a két fél egyszer egyetlen egészé olvadhatna össze. Erre remélhetőleg sor kerül az elkövetkező évtizedekben.

A közeledés és együttműködés feltételei a hetvenes években valószínűleg kedvezőbbek lesznek, mint a hatvanas években voltak. Ma ugyanis a statikus és értékeléstől irtózó strukturalista irányzatok helyét átvette a modern nyelvészetben belül a generatív nyelvészet. A generativisták elméletileg és gyakorlatilag foglalkoznak a „grammatikai helyesség” (grammatikali-

tás, grammatikai jól formáltság) és a kommunikációbeli „elfogadhatóság” (akceptabilitás, pszicholingvisztikai jól formáltság) kategóriáival. Többen úgy gondoljuk, hogy a nyelvművelés normatív ítéleteinek egzakt megalapozására most minden eddiginél kedvezőbb lehetőségek nyílnak majd (KÁROLY SÁNDOR, A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése: ÁNyT. VI, 11–24; SZÉPE GYÖRGY, A nyelvművelés helye a nyelvészetben: Somogyi Néplap 1966. március 27. 8. l.).

Most van kibontakozóban néhány olyan elméleti és egészben vagy részben alkalmazott nyelvészeti ágazat is, amelyeknek segítségével szintén lényegbevágó lehet az anyanyelvi művelődés (és nevelés) új koncepciójának kialakításában. Elsősorban a kommunikációkutatásra gondolok, melynek részleges felhasználására már eddig is voltak elszórt próbálkozások. Emellett a pszicholingvisztika (vagyis a modern és egzakt nyelvészeti megalapozottságú nyelvpszichológia), a vadonatúj szociolingvisztika, a most új lendületre kapó gyermeknyelv-kutatás, s végül a költői nyelv kutatása (mely szintetizálja a stilisztika, retorika, poétika eredményeit a modern nyelvészet alapján) felhasználása látszik ígéretesnek. Természetesen ezeket nem alkalomszerűen és széttagoltan célszerű felhasználni, hanem az anyanyelvi művelődés és alkalmazott nyelvészet új egységes stratégiájának keretében.

A hetvenes évek magyar nyelvművelésének és alkalmazott nyelvészetének ez a legfontosabb közös feladata.

SZÉPE GYÖRGY

A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és a szinonimika vizsgálatával

(Egy produktivitás-nyelvtan gondolata)

E dolgozatom előzményében (vö. MNy. LXVI, 443–52) a generatív nyelvtannak és a generálásnak CHOMSKY elméleténél általánosabb felfogásáról, a generatív elvnek tágabb értelmezéséről és a generatív nyelvtan hatásáról beszéltem. Most egy olyan nyelvtantípusnak a gondolatát vetném fel bizonyos gyakorlati nyelvész munka tapasztalatai alapján (vö. KÁROLY SÁNDOR, A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése: ÁNyT. VI [1969.], 11–24) –, amelynek két lényeges jegye a generatív (és részben nem generatív) értelemben vett **produktivitás és a nyelvtani szinonimika**. Ez a nyelvtantípus úgy fogható fel, mint a generatív nyelvtanok hatására, de ugyanakkor kritikái felmérése után létrejött, a hagyományos nyelvtanokhoz szorosabban kapcsolódó, a nyelvművelés és a nyelvoktatás, valamint a nyelvtörténet számára feltehetően jobban felhasználható nyelvtani koncepció.

I. Produktivitás

I. A produktivitás fogalma eddigi nyelvtani hagyományaink szerint elsősorban a szóképzés fejezetéből ismert. A szóképzésben, mint tudjuk, meg lehet és meg is kell különböztetni olyan képzőket, amelyekkel az adott nyelv-állapotban, tehát a leírás időpontjában új szavak képezhetők, s olyanokat,

amelyek funkciójukban ilyen szempontból már nem elevenek, noha a nyelvi rendszerben kimutathatók. A képző produktív voltának a megállapítása azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy tudjuk, mikor használhatjuk a képzőt.

A képző produktivitása ugyanis általában bizonyos feltételekhez van kötve. Egy-egy képző nem általánosságban produktív, hanem egy-egy jelen-tésben vagy morfológiai kötöttségben. Például a *-ság, -ség* deadjektívális fő-névképző képzőtlen melléknevekhez szabályszerűen hozzájárul, de *-i* képzős melléknevekhez csak ritkán. Ha tehát a képző használati szabályát akarom tudni, amely a nyelvérzékelt tükrözi, akkor a képző használatának a feltételeit, a megfelelő szófaji osztályt, a morfológiai, illetőleg szemantikai kötöttséget kell megjelölni. A képzőproduktivitásnak az ilyen feltételekhez kötött vizsgálatát akadémiai nyelvtanunk nem végezte el, ellenben MAJTYINSZKÁJA nyelvtaná-ban ez — ha nem is mindig következetesen — megtalálható, ahogy erre annak idején felhívtam a figyelmet. (Vö. NyK. LXII [1960.], 380.) A szóképzés és a generatív értelmű produktivitás (*kategorikusan produktív*, ahogy régebben neveztem) fogalmára vö. még KÁROLY: NyK. LXVII [1965.], 273–89; úő.: ÁNyT. IV [1966.], 91–104; úő.: ÁNyT. V [1967.], 189–218; úő.: ÁNyT. VI [1969.], 11–24.

Feltehető a kérdés: az, ami a képzőkre vonatkozik, nem érvényes-e az egész nyelvtani rendszerre, a szintaxisra, a raghasználatra stb. A kérdésre pozitív választ kell adnunk. Az egész nyelvtani rendszerre áll, hogy a szerkezetek s bennük a formaszók, affixumok, szófajok stb. használatának megvannak a kötöttségei. A produktivitás gondolatát azonban a szintaxisban, morfológiá-ban nem szokták felvetni, mert itt a nyelvtani eszközök használata általában produktív. Közelebbi vizsgálat után csakhamar kiderül, hogy a produktivitás-nak itt is éppúgy feltételei vannak, mint a szóképzésben. A szintaxisban és a morfológiában megvalósuló produktivitás vizsgálatát azonban következe-tesen és rendszeresen nem végezték eddig, csak ott, ahol a legkönnyebb volt felmérni, mert világos alaktani kötöttsége volt. Gondoljunk például a tárgy-as ragozás feltételeinek a megállapítására (határozott névelő, birtokos személyjel stb.). A produktivitás feltételeinek a megállapítására másrészt akkor került sor, ha valamilyen okból különösen ráirányult a figyelem (gondoljunk a hely-nevekhez járuló határozóragok vagy a tulajdonnevek előtti névelők használati szabályaira). A nyelvet azonban át-meg átszövik minden részletében a kötött-ségek, a feltételek. Itt jól kell vigyáznunk, hogy elkerüljünk egy félreértést. Grammatikáról lévén szó, grammatikai természetű kötöttségekről beszélek, azokról, amelyek a nyelv formális morfémáinak (affixumok, formaszók) és formális kategóriáinak (szófajok) a használatát írják elő, s nem az olyan, alsóbb szintű kötöttségekről, amelyek például előírják, hogy a *macska* szót a *nyávog*, a *kutya* szót meg az *ugat* szóval lehet összekapcsolni. Tudjuk, ez a kérdés a generatív nyelvtanban azzal az izgalmas problémával függ össze, amit a grammatikalitás fokának neveznek. A generatív nyelvtannak kétségkívüli érdeme, hogy ezt a fontos kérdést napirenden tartja, bár tudjuk, a tudomány-történetben vannak előzményei, hogy csak egyetlen példára, az orosz SCSEB-BÁRA hivatkozzunk. A jó mondat fogalma a generatív nyelvtan elméletében relativitást rejt magában: a jó mondat különböző szinten lehet jó. CHOMSKY első munkái, mint például a *Syntactic Structures* is a legáltalánosabban értel-mezett struktúra fokán levő jó mondatok generálását tűzte ki célul. Később továbbment, s bizonyos szintaktikai—szemantikai jegyek bevezetésével egy

alsóbb szint jó mondatainak a generálására javasolt apparátust (*Aspects of the Theory of Syntax*). A FODOR—KATZ, majd az ÁBRAHÁM—KIEFER-féle javaslatok még sokkal konkrétabb szintre szálltak, a szavak szemantikai kompatibilitásának a kérdését feszegették. Amire én gondolok, az nem az egészen absztrakt struktúraszinten való kötöttség, nem is CHOMSKY újabb felfogása szerinti mondatjóság, hanem ennél konkrétabb; ugyanakkor nem a *madár* és a *csicsereg* kapcsolatában rejlő kötöttség, mert ennél absztraktabb: a formális elemek (affixumok, formaszók) használatának a kötöttsége. Tulajdonképpen ennek a kötöttségnek a kutatási lehetőségét kíséreltem meg egy tanulmányomban, amely több ezer adat felhasználásával készült, s amelyben a melléknév melletti határozórag-használat feltételeit kutattam (vö. KÁROLY, A melléknévi csoport: *ÁNYT. VI* [1969.], 159—227). Ez a problémafelvetés tudomásom szerint új a szakirodalomban. De akár új, akár nem, az ilyen szintű mondatjóság felderítése reális célkitűzésnek látszik, és egy magyar—finn összehasonlító vizsgálat is igazolta az eredményességét. (Vö. SÁNDOR KÁROLY, *Der Zusammenhang zwischen der grammatischen Synonymik und der Semantik: Symposium über Syntax der uralischen Sprachen*. Szerk. W. SCHLACHTER. Göttingen, 1969., 131—41.) A határozóragok használatának szabályszerűsége a mondatstruktúrában szereplő igék, főnevek, melléknévek bizonyos szemantikai sajátságaihoz mint feltételekhez köthető. Ezt jól illusztrálta például GULYA JÁNOSnak az osztják mediativusról tartott társasági előadása is. Ha sikerül felkutatni ezeket a szemantikai, morfológiai, aspektusbeli stb. kötöttségeket, akkor magyarázó elvet is találtunk a raghasználatához, s akkor a történeti és a leíró összehasonlítás is reális alapot kap, mert a formák egybevetését funkcionális alapon lehetővé teszi. Pusztán szerkesztési formákat ugyanis se történetileg, se szinkrón síkon nem tudunk összemérni. Nem állíthatom, hogy az egyik a másikból fejlődött, vagy hogy az egyik a másiknak felel meg, ha nincs köztük funkcionális rokonság.

A raghasználatnak vagy más formáns használatának szemantikai feltételeit megadni generatív jellegű produktív szabályt ad, amennyiben ilyen megfogalmazást tesz lehetővé: ha ezek és ezek a szemantikai + egyéb feltételek megvannak, akkor ezt és ezt a formánst szabályszerűen használhatom. Tökéletesen tisztában vagyok vele, hogy már egy ilyen szintű vizsgálat is sokszor csak tendenciák megállapítását teszi lehetővé, és a kivételek sorával kell számolnia. A produktívításvizsgálatba azonban belekalkulálom, hogy egyrészt a generatív értelemben vett produktív szabályok alól is vannak vagy lehetnek kivételek, s ezek csak „erősítik a szabályt”, másrészt az ilyen szigorú produktív szabályok mellett kevésbé szigorú szabályok is működnek, ahogy erről a középproduktív vizsgálatok írtam. Az elmélet szigorúságán ilyen esetekben csorba esik, de a vizsgálat azt fogja eredményezni, hogy a grammatikai szabályszerűség ilyen értelemben való kutatása a nyelv centrális és marginális részének az elkülönítéséhez segít hozzá. Az ilyen nyelvtan nem a kivételek nyelvtana, hanem az igen erős és kevésbé erős, de mégis jelentős szabályoknak a gyűjteménye, amelyek mellett melleleg a kivételek is felsorolhatók.

2. A grammatikai kötöttségeknek előbb ismertetett módon való rögzítése a nyelvérzék, CHOMSKY szavával a kompetenciát tükrözi. Ha egy ilyen nyelvtan elkészülne, a nyelvhelyességi szabályok rendszeres bemutatására kerülné sor, beleértve a szabálygyűjteménybe természetesen azokat a szabályokat is, amelyek használatában nincs ingadozás vagy bizonytalanság.

(A generatív, illetőleg produktivitás-nyelvtan és a nyelvművelés, nyelvhelyesség kapcsolatáról más alkalommal írok.) De egy ilyen nyelvtan ötven vagy száz év múlva is felbecsülhetetlen kincs volna, mert a jövő nemzedék összemérhetné nyelvérzékének szabályait a maival. S milyen kár, hogy nem volt száz évvel ezelőtt egy ilyen nyelvtanunk. A századforduló irodalmi hagyatékában ezt a mondatot olvasom: *A hegedű tanítása finomul*. Mai nyelvérzékünk szerint az ilyen esetekben a *finomodik* ige volna helyes. Ez azonban nem a *tanítás* és a *finomul* szavak kapcsolatának a magánügye. Egy általánosabb szabályt foglal magában, amely az *-ul*, *-ül* és az *-odik*, *-edik*, *-ödik* használata közti különbségre vonatkozik. Ezt a különbséget azonban az én — feltehetően másokéval megegyező — nyelvérzékem sugallja, sehol sincs kodifikálva. Egy másik példa. *A magyaráz, indokol* stb. igék ma *-val*, *-vel* raggal járnak az ilyen használatban: *Azzal próbálom magyarázni, hogy . . . tehetetlen*; s ez megfelel ennek a rokon funkciójú szerkezetnek: *Tehetetlenségével magyarázom*. A századforduló táján mégis ez olvasható: *Zenéjét oda próbálják magyarázni . . .* Melyik nyelvtanból vagy nyelvtanokból derül ki, hogy itt szabályváltozás történt? S azt se tudom, mennyire volt szabályos vagy kivételszerű az említett *oda* abban a korban. Az *-ig* és az *alatt* formánsoknak van egy ilyen szabályszerűsége: az *-ig*-gel folyamatos aspektusú, az *alatt*-tal befejezett aspektusú ige áll időviszony kifejezésére: *Két évig fizette az adósságát.* (Jó mondat.) **Két évig megfizette az adósságát.* (Rossz mondat.) — *Két év alatt megfizette az adósságát.* (Jó mondat.) **Két évig megfizette az adósságát.* (Rossz mondat.) — Melyik nyelvtanban található meg ez a szabályszerűség, amely nélkül pedig sem külföldi nem tudja jól használni a megfelelő formánsokat, sem a nyelvművelő nem tud válaszolni, ha telefonon megkérdik, miért helyes az egyik és miért nem a másik mondat. Ismét az említett korból egy példa; egy mondattöredék: *egy új évezred viharai-val magyarokul diadalmasan dacolhassunk*. Ma úgy mondanók: *magyarként*. Használhatnám-e itt ma is a *magyarokul* többes számú alakot vagy a *magyarul* egyes számút? Pedig van: *emberül megállták a sarat*. Mi itt a szabály? Az akadémiai nyelvtan szerint olykor használhatjuk a többes számú alakot. Példája: *elsőként*. Ebből az *olykor*-ból nem tudom, kivételről van-e szó vagy ingadozó szabályról, gyenge szabályszerűségről. Az I. kötetben (578) az *ul*, *-ül* ragos essivusi-modalisi alaknál az egyes számú példák között többes számú is akad (ez a példa 1912-ből való): *Főmunkatársakul törődnek a Nyugat dolgozóival*. A mondattani részben, a II. kötetben (235) az egyes számú forma van szabályosnak feltüntetve: *Álljunk gátul az áradatnak*. (Ez a példa is múlt századi: Jókaitól való.) E példákbl a szabály nem világos. Nincs módunk itt arra, hogy e részletkérdéssel foglalkozzunk. Lehetséges, hogy a múlt században volt egy ilyen szabálya vagy szabályszerűsége az *-ul*, *-ül* használatának: állapot-határozóként a többes számú alak is szabályos, s ilyenkor a határozós szerkezet *mint* kötőszós állapot-határozónak felel meg, névelő nélkül: *Úgy törődnek velük, mint főmunkatársak*. (És nem: *mint a főmunkatársak*); hasonló határozóként csak az egyes számú forma a helyes, s ilyenkor a határozós szerkezet *mint* kötőszós hasonló határozónak felel meg, névelővel: *Úgy álljunk, mint a gát*. Lehet, hogy volt ilyen szabályszerűség. Nem tudom, de nyelvészeti feladat ezt kideríteni. Az adott nyelvtanrészletekből sem a nyelvoktató, sem a nyelvművelő nem kap pontos eligazítást, de a nyelvtörténész számára is bizonytalanok az adatok, és azok lesznek a jövő nyelvtörténésze számára is.

Ezeket a megjegyzéseket nem az akadémiai nyelvtan kritikájának szántam. Nagyon jól tudom, hogy az adott terjedelemben s az akkori adottságok [— és „kötöttségek” (P. D.) —] mellett ez a nyelvtan igyekezett a legjobbat

nyújtani. Csak be akartam mutatni, mit értek azon, hogy a produktivitási szabályok nagyobb pontosságot kívánnak.

3. A továbbhaladás kétségtelenül további részletmunkát igényel, nem elégedhetik meg felfogásom szerint az eddigi ismeretek átfogalmazásával. (Ennyivel a „generativisták” sem elégednek meg; mert a kompetencia leírásának régebbi pontatlanságaira felhívják a figyelmet, bár egyes CHOMSKY-követők a megformulálásban látják a generatív nyelvtan újságát. Úgyanígy téves egyes kritikusok megítélése is, akik a „formális”-t úgy értelmezik, hogy eddigi tudásunkat képletekbe öltöztetik.) De a részletmunka folytatásán kívül az új nyelvtani elgondolás aspektuskülönbséget is mutat a régi nyelvtanokhoz képest.

Az aspektuskülönbség a következő: a produktivás-nyelvtanban nem cél az osztályozás, a besorolás, a kategorizálás, hanem eszköz. A nyelvtani szerkezetek és grammatikai eszközök helyes használati szabályának van alávetve, hogy milyen osztályokba, alosztályokba soroljuk az anyagot. Mennyi vitát szokott előidézni az, hogy valami milyen határozó. Pedig nem a besorolás a lényeg a jelenlegi szempontból: hanem az, hogyan viselkedik a nyelvi összefüggésben az illető ragos szóalak, milyen más formánsok használatával mutat rokonságot stb. Az öncélú osztályozási szempont és a nyelvhasználati szempont persze sokszor találkozik, de nem mindig. A cél itt: lehetőleg pontosan tükröztetni a nyelvérzék szabályát, s az alcsoportokat aszerint értékelni, hogy mennyire általános a szabály bizonyos feltételek mellett. A feltételekhez nem köthető esetlegességek, kivételességek a maguk kevésbé jelentős helyére kerülnek. Egy példát. A birtokos szerkezetek között találjuk a magyarban azt a típust, amit genitívus qualitatisnak neveznek. Mint típus, mint osztályozási termék, egyenrangú a rész – egész-viszonyt kifejező birtokos szerkezettel (*a táska füle*). De a genitívus qualitatis a magyarban kivételszerű, szinte csak néhány szóval használható, többnyire például az *ember* szóval (*a tettek embere, a bánat embere*), de még ezzel is ritkábban, nem beszélünk úgy, mint az angol: *a nagy intelligencia embere, az elszántság embere* stb. Ha ezt a típust mint egyet a sok közül egyenrangúan megemlítem, nem határozotam meg ismét a használati szabályát, egyenlősítettem az egészen szabályos típusokkal.

A generatív nyelvtannak, ha a formális morfémák (affixumok, segédszók) használatának a fokán, szemantikai feltételekkel együtt akarja a szabályokat megadni, szüksége van az említett produktivitási szabályokra, mert ez jelenti a kompetencia kifejtését. Ám ez nagy munka, hosszú út vezet el odáig, amikor azon lehet gondolkodni, hogy a felderített produktivitási szabályokat hogyan lehet egy egységes nyelvtan formális szabályrendszerében egyesíteni. Közvetlen célként csak egy produktivás-nyelvtan lehet reális. Így a produktivás-nyelvtan úgy fogható fel egyrészt, mint út a generatív nyelvtan felé, amely a szigorú produktivitási szabályok megfogalmazásának egy sajátosan egzakt módszerét kívánja. Másrészt a produktivás-nyelvtan egy olyan tágabb fogalomnak is értelmezhető, amelynek egyik fajtája a generatív nyelvtan. A produktivás-nyelvtanba beleférnek a nem generatív érvényű produktivitási szabályok is, amelyek statisztikai mutatókkal tehetőek pontosabbá. Meg kell azonban mindjárt jegyeznem, hogy ha a generatív nyelvtan megelégszik a produktív szabályoknak szemantikai kritériumok nélküli megfogalmazásával, akkor a generatív szabályok, noha a maguk absztrakt fokán szigorúbbak, mint a produktivitási szabályok, a maguk összességében, a nyelvhasználati tényleges szabálya szempontjából kevésbé pontosak.

A generatív nyelvtan és az általam ismertetett produktivitás-nyelvtan koncepciója tehát szoros vonatkozásban van egymással, de nem ugyanaz. A produktivitás-nyelvtan tartalmazza a generatív nyelvtan kompetencia-leírásának elvét, a generatív nyelvtan meg a produktivitás-nyelvtan szigorú szabályaira épít. A kétféle nyelvtan munkája a gyakorlatban egymásra épül.

II. Szinonimika

I. A nyelvtani szinonimika úgy fogható fel, mint a transzformáció tudománytörténeti előzménye. Mindjárt előljáróban azonban tisztázni kell a nyelvtani szinonimikának azt az értelmezését, amely a transzformációval kapcsolatba hozható, s amelyről itt szó van. Nyelvtani szinonimika rokon szerkezetet jelent, s nem egyenlő a szinonim formáns (rag, kötőszó, képző stb.) fogalmával. A nyelvtani szinonimika nem rokon funkciójú elemek, hanem rokon funkciójú szerkezetek viszonya. E fogalomban benne rejlik, hozzája tartozik, hogy a szerkezetek szerkezeti struktúrájuk tekintetében különbözzenek (szófaji, mondatrészbeli, morfémaállománybeli szempontból), s legfeljebb e különbséghez járul a szinonim morfémák megfelelése. A szinonim morfémák (például az *és* meg az *s* kötőszó, az *-an* és az *-ul* határozórag) használatának a rokonsága és különbsége tágabb értelemben szintén a nyelvtani szinonimika területéhez tartozik. Így értelmezi a nyelvtani szinonimát például SZATHMÁRI ISTVÁN „A magyar stilisztika útja” című munkájának lexikon részében, ahol példái elsősorban a nyelvtani elemek (az *ámbátor* és a *bár*, az egyszerű és a *fog*-os jövő idő) szinonim használatára utalnak. Ezért talán helyesebb is volna, ha a nyelvtani szinonimika hatóterületén belül szerkezeti szinonimiáról beszélnének akkor, amikor olyan szerkezetek megfeleltetéséről van szó, amelyek nemcsak nyelvtani morfémáikban, hanem szerkezeti struktúrájukban is különböznek, amelyeket szerkezetileg is át kell alakítani, hogy a másikat kapjuk. A következőkben főleg e szerkezeti szinonimákról lesz szó, akkor is, ha nyelvtani szinonimát említék. Az általam felvázolt nyelvtantípusban azonban a tágabb értelmű nyelvtani szinonimák, tehát rokon funkciójú nyelvtani elemeket tartalmazó szerkezetek vizsgálata is helyet kap.

A nyelvtani szerkezetek közötti átalakítási viszony már TERENTIUS VARONÁL is felbukkan. Kiemelkedő szerepe van az átalakításnak a PORT ROYAL nyelvtanában. JESPERSENŐRŐL is elmondható, hogy sohasem elégedett meg a formák egyszerű osztályozásával, hanem mélyebb összefüggéseket keresett. Az átalakítás igen jelentős szerepet kap TESNIÈRE-nél, aki a mondat szerkezeti bonyolítását részben a „transzláció” eszközével látja megvalósíthatónak. Az ő transzlációja azonban megmarad az egyes szavakon végzett műveletek színvonalán, az egyes alapszófajok funkcionális és formai átalakításának a szintjén, tehát nem szerkezetnek szerkezeté váló átalakítását jelenti. A nyelvtani szinonimikának jelentős szerepe volt az orosz nyelvtani hagyományban. A nyelvtani szinonimikát, mint a transzformáció előzményét mutatja be R. RUŽIČKA egyik dolgozata (Studien zur Theorie der russischen Syntax: Forschungen und Fortschritte 40/2: 48 - 51 [1966.]). I. I. REVZIN az ötvenes évek elején írt egyik cikkében (vö. KÁROLY, Igenérendszerünk 6; itt utalok REVZIN-re is) a nyelvtani szinonimikát az idegen nyelvoktatás szempontjából értékeli. A „nyelvtani szinonimika” műszót, úgy látom, én használtam először hazai szakirodalmunkban előbb említett munkámban, ahol is a rokon funkciójú szerkezetek párhuzamos, ugyanazon latin eredetűnek megfelelő használatát mutattam be példák

tömegén. De a nyelvtani szerkezetek jelentés alapján való összevetésének, sőt az átalakítás gondolatának jelentős régebbi előzményei is vannak a magyar szakirodalomban. Az aktív és passzív mondatok, a predikatív és attributív szerkezetek, a genitivus obiectivus, subiectivus szerkezetek, valamint a megfelelő mellérendelő mondatok és a többtagú mondatrészes mondatok párhuzama, továbbá az ige melletti tárgy és határozó szerkezeteinek másféle tárgyas és határozós szerkezetekkel való összevetése szórványosan már felbukkant régebbi nyelvtaníróinknál is.

Egy korábbi dolgozatomban (KÁROLY, A magyar intranszítív-transzítív képzők: ÁNyT. V [1967.], 200) utaltam rá, hogy az aktívum, medium és passzívum elkülönítését SZENCZI MOLNÁR ALBERT transzformációs alapra helyezte, amennyiben a passzívumot úgy fogta fel, mint amely az aktívumból jön létre, a mediumot vagy neutrumot pedig úgy határozta meg, hogy annak nem lehet passzívuma (CorpGramm. 177). BRASSAI „A mondat dualizmusa” című munkájában az aktív és passzív mondatokat symphrasisoknak nevezi. SIMONYI a következő párhuzamos szerkezeteket tárgyalja: *Kenyérrrel kínálni az éhezőt : Kenyeret kínálni az éhezőknek. — Mesterségre tanítani a fiút : Mesterséget tanítani a fiúnak.* SIMONYI az utóbbiakat az *ad* és vele rokon igék analógiájával magyarázza. Egyéb példák tőle: *A gyerekekkel megeteti a levest : A gyereket lvsessel eteti. — Köveket hajigálnak valakire : Kövel hajigálnak valakit.* (A magyar határozók I, 48, 377–8.)

Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban (NyttudÉrt. 16. sz.) annyiban jelent lényeges újítást az említett előzményekhez képest, hogy itt a szinonimikus viszonyok az egész mondatant átfogják. (Lásd különösen az értekezés utolsó lapján található táblázatos áttekintést.) Felfogásomban azonban a rokon szerkezetek mint egy közös funkció kifejezési formái jelentkeznek, s ezért közös tartalmi viszonyról beszéltem, nem átalakításról.

2. Az átalakítási viszonyok, mint az egész grammatikai rendszert jellemző viszonyhálózat már HARRIS-nél, CHOMSKY mesterénél is megtalálható. HARRIS-nél a transzformációnak egészen más szerepe van, mint CHOMSKY-nál. A harrisi transzformáció az „együtt előfordulás” (cooccurrence) műszóval jellemezhető: ha egy szerkezetben bizonyos morfémák együtt előfordultak, akkor a vele transzformációs viszonyban levő szerkezetben is együtt fordulhatnak elő. A transzformáció a harrisi értelemben viszony két szerkezet között, amelyekben a morfémák mintegy át vannak ültetve az egyikből a másikba.

A CHOMSKY által bevezetett transzformációk, különösen az úgynevezett „kötelező transzformációk” lényegesen különböznek a harrisi transzformációktól. E különbség részleteiről itt nem akarok beszélni. A harrisi transzformációk kétségtelenül közelebb állnak a hagyományos nyelvészet „átalakítás” fogalmához, és egyszerűbben kezelhetők. A CHOMSKY-féle kötelező transzformációk bevezetése kényszermegoldás volt annak következtében, hogy a frázisstruktúra-szabályokkal nem lehetett lineárisan is jó mondatokat generálni elsősorban a szórendi szabályok miatt.

Bármilyen volna is a transzformációk definiálása, tény, hogy a nem kötelező transzformációk lényegében rokon funkciójú szerkezetek. HARRIS nem kereste közöttük a jelentéstani összefüggést, mivel a jelentést elvileg kizárta a leírásból, bár tudjuk, s ezt ő is tudta, hogy a mondat, az „utterance” jelentésének a figyelembevételével végezte el elemzését. CHOMSKY a frázisstruktúra-szabályokat mélystruktúrának értékelte át, ezt pedig végeredményben úgy fogta fel, mint jelentéstani viszonyt, amely a transzformációval nem változik.

SAUMJÁN transzformációs elméletében fontos szerepe van a dominációnak, azaz a szavak közötti függőségi viszonyoknak. A transzformáció feltétele, hogy a dominációs viszony megmaradjon. A domináció iránya, tehát a függőség iránya megváltozhatik. (Ez utóbbi a helyzet a *macska játszik és a játsszó macska* megfelelő-séneknél esetekben.)

Magam a következőképpen értelmezem a transzformációkat: a transzformációs viszonyban levő szerkezeti formákban vagy ugyanaz a tárgyi jelentésviszony valósul meg, vagy az egyik jelentésviszonyból következik a másik (ha az egyik megvan, akkor a másik is: implikációs viszony), vagy az egyik jelentésviszony fordítottja a másiknak (konverziós viszony). Azonos jelentésviszonyok például cselekvő–cselekvés viszony (ágens-viszony), cselekvés–személy tárgy viszony (passzív vagy objektális viszony), tulajdonságviszony, célviszony stb. Részletesen bő. „Általános és magyar jelentéstan” című munkémben a 137–45-ig terjedő részt.

Alérő fogjuk is fel a rokon szerkezetek közti viszonyt, tény, hogy érvényes rájuk az az általános, nem egészen pontos megjelölés, hogy rokon funkciójúak, s lexikai anyaguk azonos, grammatikai formájuk viszont különböző. E szerkezetviszonyoknak nyelvünkben való felderítése, rendszerszerű összeállítás, még ha kezdetben a CHOMSKY által kevésbé értékelt taxonómikus eljárással is történik, rendkívül fontos, mert éppen a nyelvben meglévő funkcionális összefüggések felderítéséhez vezet. A szinonimák szerkezeti síkon való felderítése, a produktivitás kutatása mellett, ismét egy olyan szempont, amelynek az alkalmazásával elmondhatjuk, hogy ha csak egy kis lépéssel is továbbmentünk, sokat tettünk. Mivel ez a szempont rendszeresen nem érvényesült eddigi nyelvészetünkben, új összefüggést feltáró munkáról van szó. Új nagy anyagot kell feltárni ahhoz, ha az anyag formális szakályokba üntését akarja valaki elvégezni, ha ez valamilyen szempontból kívánatosá válik.

3. Ha egy transzformációs viszonyt nagyon sematikus akarok ábrázolni, akkor a következő formulákat alkalmazhatom:

1. $A \rightarrow B$ (mert X),
ahol A és B az egyik, B a másik szerkezet, és X a kettejük közti funkcionális megfelelés.
2. $X \begin{matrix} \swarrow A \\ \searrow B \end{matrix}$ Ez esetben a jelentés-szerkezetből indulunk ki, és ebből származtatjuk, „vezetjük le” a formákat.
3. $X \rightarrow \begin{matrix} A \\ \downarrow \\ B \end{matrix}$ Ezúttal a jelentés-struktúrából előbb az egyik nyelvi formához jutunk, s aztán ebből a másikhoz.

Tehát kiindulhatunk vagy a formákból, vagy a jelentésekből, mint a nyelv leírásánál vagy modellezésénél általában. Mindhárom ábrázolt esetben a szinonimikus viszony bemutatása valóban transzformáció, „átalakítás”, s ezért generatív jellegű is, mert az egyik struktúrából jutottam el a másikhoz. Az első és a harmadik megoldás esetében A a magmondatok rendszere, egy egész nyelvtanra kiterjesztve az átalakításokat. A második megoldás nem kíván magának cselekvőt, illetőleg magszerkezeteket. Ezt a szerepet itt a jelentés-struktúrával töltik be.

A nem generatív jellegű szinonima-leírást így ábrázolhatnám:

$A \sim B$ (mert X), azaz A megfelel B -nek a kettejük közti funkcionális megfelelés alapján.

A transzformációs módszer abban különbözik a szinonimák egyszerű bemutatásától, hogy megkívánja az A , B , illetőleg az X struktúrák pontos egybevetését, részazonosságai és különbözőségeik bemutatását. A generatív módszerű transzformáció műveletében az egyik struktúra részelemeit meghatározott módon a másik struktúra részelemeinek az átalakítása (helyettesítése, sorrendi cseréje, bővítése, elhagyása) útján kapjuk. Ez egy irányú művelet.

A transzformációs viszonyoknak is van produktivitási aspektusa. Ez abban áll, hogy a transzformáció a nyelvben szabályos viszony, amelyet így lehet kifejezni: Ha ebben a nyelvben van A szerkezet, akkor van B is. Például: a magyar nyelvben van egy ilyen szerkezet: határozott vagy határozatlan alany + főnév (alanyként) + melléknév + AN határozórag (az ige határozójaként) + ige (állítmányként); ezzel rokon funkciójú a következő: határozott vagy határozatlan alany + főnév (alanyként) + melléknév (állítmányként) + határozott névelő + ige + $-ÁS$ képző + $-BAN$ határozórag (az ige határozójaként). Az előbb említett szerkezet létevel együtt jár a később említett. (Nem írtam képletekben a szerkezeteket, hogy ne nehezítsem meg a megértést azoknak, akik nem szeretik a képleteket. Így viszont azok számára nehezebb az áttekintés, akik szeretik a képleteket.)

Konkrét példa: A *fiú gyengén számol.*

A *fiú gyenge a számolásban.*

Ez a transzformációs viszony egy produktivitási szabály is a magyarban, mert nem erre az egy példapárra vonatkozik. A *fiú, gyenge, számol* szavak helyébe más szavak helyettesíthetők. Ennek a behelyettesítésnek azonban — a cserélgetés folyamán kiderülne — vannak korlátai, feltételei. Csak bizonyos típusú melléknévek alkalmasak erre a célra, esetleg csak bizonyos típusú igeik. A feladat keresni ezeket a feltételeket, amelyek a produktivitási szabály pontosabb megfogalmazásához tartoznak. Nagyon sokszor könnyebbséget jelent a produktivitási szabály megtalálásában, ha más, újabb szinonim szerkezettel való összevetés lehetőségét is számba vesszük. A fenti párhuzam, vagy ha úgy tetszik, átalakítási viszony például a magyarban nem lehetséges akkor, ha az A típusú szerkezetben egy *beteg*-féle melléknév fordul elő. Rossz mondat volna: * A *fiú beteg a fekvésben*, holott jó mondat: A *fiú betegen felszik*. A *fiú cikcakkosan ír* mondatnak sem felel meg egy ilyen: A *fiú cikcakkos az írásban*. Ez viszont megint egy újabb típus, mert nincs olyan megfelelője, mint A *fiú betegen fekszik*-nek: A *fiú fekszik*. *Beteg*. Nem mondhatom tehát: A *fiú cikcakkos*. *Ír*. A szinonim szerkezetek produktivitási feltételeit tehát részben más szerkezetekhez való viszonyuk, részben az egyes szófajok jelentésszintjainak a meghatározásával vagy más kötöttségekkel lehet megszabni. A lényeg: funkcionálisan összefüggő szerkezetekben az összefüggésnek feltételei, korlátai vannak, amelyeket meg kell adni ahhoz, hogy a nyelvet pontosan leírjam, hogy a nyelvhasználati szabályt akár egy a nyelvet pontosan nem ismerő számára felhasználhatóan megadjam, vagy hogy a szerkezet kialakulását megértsem. A kifejtt (explicit) szabálymegadás megkívánja a transzformációs módszert, a részstruktúrák pontos egybevetését, a feltételek megjelölésével. Ez lépcső a generatív leíráshoz is.

4. A szinonimikus viszonyok rögzítése lehetővé teszi a nyelvtani homonimák, szerkezeti homonimák elkülönítését is. A szerkezeti homonimáknak két különböző típusuk van. Ez a különbségtéves CHOMSKYNÁL HIÁNYZIK. CHOMSKY

konstrukcionális homonimán olyan fonémasort, tehát konkrét szókapcsolatot (mondatot) ért, amelyhez kétféle struktúra rendelhető. Ilyen például a magyarban az *anya szeretete* (vagy az *anya szeret*, vagy az *anyát szeretik*), vagy *Péter és János testvére* (vagy *Péternek és Jánosnak a testvére*, vagy *Péter és Jánosnak a testvére*). Az ilyen kétértelmű mondat típusok, szerkezet típusok meglehetősen ritkák. (Egyébként a szünet, az intonáció vagy a szöveggörnyezet a kétértelműséget megszünteti.) Ezeknek a generatív nyelvészeti szakirodalomban túlzott jelentőséget tulajdonítanak. Sokkal nagyobb szerepük van azoknak a szerkezeti homonimáknak, amelyek a szerkezet szintjén azonosak, de más szavak, fonémasorok adják a szerkezet realizálódását. Ilyen például a *Budapest városa* és a *Péter könyve*. Szerkezeti szinten mind a kettő azonos. De hogy egészen más típusok, azt a bennük megvalósuló jelentésviszonyok különbségén kívül még erőteljesebben kidomborítja, hogy más-más transzformációs párjuk van: az egyik esetben *Budapest város*, a másikban *Péternek van könyve* a transzformációs, szinonimikus pár. Generatív terminussal: azonos felszíni szerkezetek a szerkezeti homonimák e típusában több mélyszerkezetre vezethetők vissza. A genitívus obiectívus és subiectívus mint szerkezeti homonimák a legtöbb esetben nem CHOMSKY értelmében homonimikusak, hanem az általam említett másik értelemben. Például az *ezredes engedélyezése* és a *város kiürítése* esetében nem kétséges, hogy melyik a genitívus subiectívus, és melyik az obiectívus.

III. Kitekintés

Végül felvetek egy fontos kérdést: mi a célja a produktivitás-vizsgálatnak és a szinonimika-vizsgálatnak, azonkívül hogy a nyelvről pontosabb képet ad, és a nyelvhelyesség, valamint a nyelvoktatás kívánalmainak, esetleg egyéb alkalmazásoknak is jobban eleget tesz, mint e két szempont következetes érvényesítését mellőző nyelvtan.

A produktivitás- és szinonimika-vizsgálat szoros összefüggésbe hozható a kommunikációkutatással. A lényeg itt az, hogy a beszéd folyamán egy többnyire nem tudatos választási aktus zajlik le, amely a megfelelő szerkezeti szinonimát eredményezi. A szinonim konstrukciók különböző kommunikációs szempontból (ideszámítom a beszédhelyezethez, a hallgatóhoz való igazodást, az aktuális tagolását a mondatnak, az emocionális megkülönböztetéseket, a bonyolultság és könnyű áttekinthetőség szempontját stb.) különböző értékűek, s kiválasztásukat maga a szöveggörnyezet szerkezete is sok tekintetben korlátozza. Így egy igazán funkcionális nyelvtan, ha érvényesíteni akarja a kommunikáció szempontjait, de ugyanakkor nem akar a lapos általánosságok szintjén megmaradni, nem nélkülözheti a produktivitás és szinonimika struktúravizsgálattal összekötött rendszerszerű kutatását, sőt szükségszerűen feltételezi azt. Ezek szerint helytelen funkcionalizmusról, a kommunikáció szerepéről beszélni, ugyanakkor nem észrevenni, hogy ezek a célok nem szembenállnak az általam felvázolt nyelvtani koncepcióval, hanem ellenkezőleg: a kommunikációkutatás és a produktivitás-nyelvtan (beleértve ebbe a produktív szerkezeti szinonimák vizsgálatát is) egymást támogatja, sőt egymás nélkül nem tudják igazán betölteni feladatukat. Ezekről a kérdésekről részletesebben írtam a következő helyeken: Általános és magyar jelentéstan. 1970. 33, valamint azok a helyek, amelyekre a tárgymutató *kommunikáció*, *produktivitás*, *szinonima* és *transzformáció* szavai utalnak; A mondat szemantikai – logikai és morfémastruktúrája összefüggésének egyfajta értelmezése: ÁNyT. VII [1970.], 161 – 74, különösen 167. A szerkezeti szinonimák kommunikációs értékkülönb-

ségeinek a megállapítása nélkül a modern stilisztika sem boldogul. Összefoglaló jelentéstani munkám a kommunikációs és emocionális szempont érvényesítésében tudatosan sokat vállalt, így stilisztikai, műelemzési szempontokra is tekintettel van. Felhívnam az olvasó figyelmét a munkámban található Petőfi-vers elemzésre (185–204), valamint a tárgymutató *stilisztika* utalószavára.

A produktivitásvizsgálat segít elkülöníteni a nyelv lényegesebb és lényegtelenebb, centrálisabb és periferikusabb vonásait, s a szinkroniában megvalósuló dinamizmus feltárásához sokkal jobb módszert ad az elsősorban osztályozó jellegű nyelvtannál. Ez a kérdés a produktivitást vizsgáló és a generatív nyelvtannak a diakroniával és a nyelvtörténettel való kapcsolatára irányítja a figyelmet. Erről más alkalommal beszélek, továbbra is megmaradva annak a tematikának a keretében, amelyet az 1970. május 26-i nyelvtudományi intézeti előadásom foglalt magába.

KÁROLY SÁNDOR

Történetiség és stilisztika

I. A nyelvtudományban a korábbi, szinte egyoldalú történeti uralom után ma egyre inkább erősödnek a leíró jellegű diszciplínák. A stilisztikában viszont fordított a helyzet. Hosszú időn át csak a leíró szemlélet érvényesült, és csak ma kezd több ágára is kiterjedően erősödni a historizmus.

Az antik poétika és az újabb nyelvészeti jellegű stilisztikák jórészt csak a leírást ismerik. A klasszikus retorika és poétika akár régi, akár későbbi, újabb változatai időtlen kategóriákkal (trópusokkal, alakzatokkal) foglalkoztak. A BALLY-féle modernebb stilisztika teljes mértékben a szinkroniára alapított. BALLY a történetiségnek még a létjogosultságát is tagadta: „a stilisztika nem lehet történeti úgy, ahogy ezt a terminust a nyelvészetben értelmezik, azaz a stilisztika nem terjesztheti ki kutatásait [a jelenségek] . . . fejlődésében megfigyelhető változásokra” (Traité de stylistique française. 1909. I, 16). BALLY követői ugyan később elismerték a diakronia lehetőségét, de inkább csak egy-egy nyelvi elem expresszivitásának a változásával foglalkoztak, persze azzal sem rendszeresen, nem minden lehetőséget kimerítő módon. Így aztán ebből az újabb felfogásból és gyakorlatból sem nőtt ki valamilyen határozott jellegű történeti stilisztikai ág.

A műközpontú stilisztikai iskolák (az orosz formalizmus, az angol új kritika, SPITZER és W. KAYSER elemzései) is elég nagy mértékben leíró érdeklűek. A fejlődés egészéből kiemelt mű stílusának az elemzése — úgy, ahogy ezekben az irányzatokban szokásos — szintén nem vezetett el, és lehetőségei szerint nem is vezethetett volna el a diakroniához.

A nyelvtörténet számára többet ígérő, funkcionális stilisztikának nevezett irányzat sem fejlesztett ki még történeti stilisztikát, pedig a kivirágzás csírái itt termékeny talajba kerültek. Ha ugyanis a stilisztikának az a feladata, hogy az egyes nyelvi elemeknek azt a sajátos funkcióját kutassa, amelyet a társadalmi valóság más-más területén játszanak, azaz ezek alapján az úgynevezett nyelvi vagy funkcionális stílusokat vizsgálja (mint amilyen például a társalgási, a szónoki, a hivatalos, a tudományos), akkor az egyes stílusok leíró szemléletű jellemzését könnyen történetivé lehet fejleszteni, sőt — mint látni fogjuk — a funkcionális stílusok igényesebb kutatása meg sem lehet a kialakulás és fejlődés ismerete nélkül.

Eszerint a történeti érdekű stíluskutatást a nyelvészeti jellegű stilisztikai iskolák alig vagy egyáltalán nem támogatták. Annál többet tettek, de még mindig nem eleget azok az irányzatok, amelyek az irodalomtudomány és az esztétika felől közelítették meg a stílust. Mindez érthető is, hisz a modern nyelvészeti beállítottságú stilisztikákat tulajdonképpen a SAUSSURE-féle szinkronia-elv virágoztatta ki. Az irodalomtudományból táplálkozó stíluskutatásokban viszont természetszerű volt a történetiség már csak azért is, mert az irodalomtörténet vagy valamivel távolabbról a művészettörténet, a műközpontú elemzéseket nem számítva, egyrészt készen kínálta, másrészt pedig kötelező módon elvárta a historizmust.

Egy úgy-ahogy stílustörténetnek nevezhető tudományban az első jelentősebb eredményeket a XX. század elején meg az azt követő évtizedekben érték el. K. VOSSLERNÉL a stilisztika azért társult össze a történetiséggel, mert VOSSLER a maga jól ismert és B. CROCÉRA visszavezethető elvei szerint („a nyelv kifejezés”) az irodalomtörténetet az esztétikailag szemlélt és művészettörténetivé fejlesztett nyelvtörténetbe próbálta beleolvasztani. VOSSLER szerint az irodalomtörténeti kutatások számára meghatározó erejű az így értelmezett nyelvtörténet: „az egyes korszakok irodalomtörténete a nyelvhasználat elemzésével is elérne annyit, mint [amennyit elér] a politikai, társadalmi és vallási törekvések vagy a környezet és az éghajlat szokványos elemzésével” (Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie. München, 1923. 37). Ennél többet a nyelvtörténet javára talán csak a mi tudományunkban kevésbé ismert F. W. BATESON mondott. Ő úgy véli, hogy az irodalomtörténet teljes egészében része a nyelvtörténetnek: „A költészet igazi története . . . a nyelvben bekövetkezett változások története” (English Poetry and the English Language. Oxford, 1934. VI.).

Ha mindezek a vélemények az irodalom- vagy a nyelvtörténet számára egyoldalú túlzások is, a stilisztika számára mégis jelentősek, mert elsőnek jelzik a történetiség lehetőségeit a stíluskutatások egyik területén: a szépirodalomban.

Ugyancsak ezen a területen alakult ki – a VOSSLERÉVEL nem egészen rokontalan – szellemtörténeti irányzat. A közvetlen forrás itt egyáltalán nem nyelvtörténeti, hanem egyrészt eszme-, másrészt pedig művészettörténeti, de mindenféleképpen erőteljes historizmus. Az egyik kiinduló pont az volt, hogy a költők eszméit, egész világnézetét a stílusból lehet a legjobban kinyomozni (l. pl. W. DILTHEY, H. NOHL, R. UNGER). A másik pedig az, hogy a művészettörténet kategóriáit, elsősorban a H. WÖLFFLINTŐL kifejlesztett alapfogalmakat, az irodalomtörténeti kutatásokra is alkalmazzák: „a művészetek kölcsönösen magyarázzák egymást” (O. WALZEL, Wechselseitige Erhellung der Künste. Berlin, 1917.).

E két lehetőség összekapcsolásából nőtt ki a magyar irodalomtudományra is egyidőben erősen ható szellemtörténeti irányzat. Képviselői a maguk módján a stílustörténeti kutatásokat fejlesztették ki. Az irodalom fejlődéstörténetének alapjául szolgáló korstílusok kutatásában sem hanyagolták el a minket közelebről érdeklő nyelvi jelenségeket sem, sőt itt-ott a nyelvi elemek változásainak a magyarázata egészen előkelő helyet foglalt el (l. pl. SZERB ANTAL, de még inkább ZOLNAI BÉLA vagy ANGYAL ENDRE tanulmányait).

A kellő módszeresség hiánya azonban megakadályozta ezt az irányzatot abban, hogy egyrészt elfogadható, másrészt átfogó történeti stilisztikát fejlesszen ki. Az ingatag alap, a túl merész általánosítások meg a spekulatív eljá-

rások miatt a józanabb szakemberek világszerte szkeptikusan fogadták, és nem szelíd hangon bírálták is a szellemtörténeti irányzat képviselőinek a tevékenységét. Jogos ellenhatásként, szinte a mai napig kitarthatóan, bizalmatlanul néztek minden olyan fogalmat, mint a korstílus vagy az irodalmi irányzat stílusa. Csak a negyvenes évek vége felé csökkent ez az aggály annyira, hogy a korstílust rehabilitálják, és ha többnek nem is, de legalább másodlagos értékű jelenségnek, az irodalomtörténet egyik külsőleges megközelítési lehetőségének ismerjék el (l. pl. R. WELLEK - A. WARREN, *Theory of Literature*. New York, 1949.). Újabban ennél is továbbmenően - szerényebb, de biztosabb alapon - ismét fellendülőben vannak a korstílus-vizsgálatok. Egyre több olyan munkát olvashatunk, amelyekben a stílustörténet elméleti kérdéseit tisztázzák, és jogosultságát hangsúlyozzák (l. pl.: R. WELLEK, *Concepts of Criticism*. New Haven and London, é. n. 1963.; KLANICZAY TIBOR, *Marxizmus és irodalomtudomány*. 1964.).

Az újabb stílustörténeti kutatásoknak egy másik és nagyon termékenynek bizonyuló forrása ugyanaz, mint amiből egy modern nyelvtudományi ág, az irodalmi nyelv története is kinőtt. R. A. BUDAGOV szerint az irodalmi nyelv története iránti érdeklődést az irodalmárok és nyelvészek tevékenységének egységét is szimbolizáló orosz filológia keltette fel az 1910-es években először az irodalomtörténetben, majd a nyelvészetben. A húszas évek végén az irodalmi nyelv történetét mint az egyik legfontosabb nyelvtudományi kérdést a prágai kör tézisei között szerepeltették (*Problemi izucsenyija romanszkijh lyityeraturnik jazikov*. Moszkva, 1961. 4). A magyar stilisztika újkori története is arról tanúskodik, hogy egyrészt az irodalmi nyelv történetének a vizsgálata (l. pl. a *RefNy.* és az *IrNyDolg.* ilyen tárgyú tanulmányait), másrészt pedig az irodalomtörténetesek nyelvi és stiláris jelenségek iránti érdeklődése és ilyen irányú tevékenysége (l. pl. HORVÁTH JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ munkáit, valamint „A magyar irodalom története” I-VI. fejezeteit) lendítette fel a stílustörténeti munkálatokat.

Mindebből kiderül, hogy a diakronikus jellegű stilisztikai kutatások, csekély kivétellel, a szépírói stílus történetének a vizsgálatában alakultak ki, és abban jórészt ki is merültek. Pedig más diszciplínák is ágai lehetnek a történeti stilisztikának. (Az erről szóló rész összefoglalója a Bukaresti Tudományegyetemen tartott „Bevezetés a magyar történeti stilisztikába” című szakelőadásomnak).

2. A stilisztika ágai a vizsgált jelenségek természetéből adódnak. A leghelyesebb, ha a stilisztikát nem szűken, egyoldalúan, hanem a lehető legtágabban értelmezzük, és tárgykörébe sorolunk minden olyan jelenséget, amelyet a múltban vagy a jelenben a különféle iskolák és felfogások stilisztikáinak tartottak. Eszerint (1) a nyelvi elemek expresszivitásának, (2) a nyelvi közlemények és (3) ezek különböző típusai stílusának a kutatása mind-mind a stilisztika tárgykörébe tartozik.

Mindhárom jelenségcsoportnak külön-külön vizsgálódási formái (tanulmánytípusai) és sajátos módszerei vannak. Ezek alapján a stilisztikának három ágát különíthetjük el:

1. A stilisztikai minősítés: a nyelvi elemek (hangok, szavak, mondatformák) expresszivitásának a vizsgálata.

2. A stilisztikai elemzés: az egyedi és konkrét nyelvi közlemények stílusának a vizsgálata. Elemezni lehet például egy versnek, egy elbeszélésnek, egy újságcikknek, egy tudományos értekezésnek a stílusát.

3. A stílusjellemzés vagy stílusleírás: a sokféle szempont alapján osztályozható nyelvi közleménytípusok stílusának a kutatása. Ilyen például a tudományos, a publicisztikai stílus, aztán József Attila, a ballada vagy a barokk irodalom stílusának a tárgyalása.

Ezek a stilisztikai vizsgálatok jellegük, alapvető módszerük szerint egyaránt lehetnek leíróak és történetiek. Pontosabban, mindhárom lehet leíró, hisz mindegyik stílusténynek van léte, jelene. De bonyolultabb a helyzet — az elemzések miatt — a történeti vizsgálatokban. Mert mi is változó jellegű a három kutatási jelenség közül? Változó a nyelvi elemek stílárius értéke. És módosuló, fejlődő az íróegyen, az irodalmi műfaj vagy az irodalmi áramlat stílusa. De létrejötté után változatlan egy vers vagy egy regény kifejezőmódja.

Emiatt a stilisztikai minősítés és a stílusjellemzés történeti jellegű tanulmánytípus is lehet. Más azonban a helyzet az elemzéssel. A szokványos elemzés és még inkább a strukturalista iskoláktól meghonosított elemzési módok szigorúan leíró érdekeik. Csak ott beszélhetünk az elemzésekben érvényesített történeti szempontról, ahol a műalkotás stílusának mint „termék”-nek a genetikai vizsgálatát is elvégzik. Hogy azonban ez mennyire szükséges és nélkülözhetetlen, arról talán fölösleges is beszélni (l. erről egészen részletesen SZABOLCSI MIKLÓS, A verselemzés kérdéseihez. 1968. 89–102).

A fentebb elmondottakból is következően a történeti stilisztikának három ága van: 1. a nyelvi elemek stílárius értéke változásának a kutatása; 2. a történetiséget is magáénak valló elemzés; 3. a különböző közleménytípusok kialakulásának és fejlődésének a vizsgálata. Mindhárommal részletesebben is foglalkoznunk kell.

3. A nyelvi elemek expresszivitásának a diakronikus tanulmányozását, a történeti stilisztikai minősítést még nem tekinthetjük kiforrott tudományágnak.

Hogy a szavak stílárius értéke változik, azt már elég régóta tudják és vallják is; legalábbis a történeti jelentéstan eredményei ezt a felismerést rég lehetővé tették. Legelőször a jelentésváltozások okainak és folyamatainak a kutatásában merülhetett ez fel, főleg ott, ahol a pozitív vagy negatív irányú jelentésváltozásokat a szavak hangulati értékének a módosulásával magyarázták (l. pl. K. JABERG, Pejorative Bedeutungsentwicklung im Französischen. 1901.). GOMBOCZ ZOLTÁN már határozottan vallja: „A szó hangulata... változásnak van alávetve, történeti fejlődés eredménye.” Példái között ezek szerepelnek: *némber, együgyű, nyögés, kikelet* (Jelentéstan. 1926. 29–30).

Ilyen vagy ehhez hasonló stílárius funkcióváltozást nemcsak a szavak, hanem a nyelvtani alakok életéből is sokat kiemelhetünk, és még többet feltételezhetünk. A szenvedő igealakok (*adassék*), az igeneves szerkezetek („sokat *gyalogolván*, fáradtan ért haza”); az *-a*, *-e* jeles múlt idő (*mondá, kezde*), a régies képzések (Ady: *történiülnek*, József Attila: *harmatosság*) mind-mind a stílárius érték változásáról tanúskodnak, és a történeti vizsgálatok jogosultságát és szükségességét bizonyítják.

A baj csak az, hogy minden ilyen érdekű vizsgálat ma még gyermekcipőben jár. A legtöbb nyelvi elem hangulatának a módosulása, stílárius funkciójának a változása ma még ismeretlen. Pedig milyen jó volna tudni, hogy az *l* hang akusztikai hatásának a példázására oly sokat idézett Csokonai-versben, a Magányosságban a *halkal*-nak (a *halkan* helyett) mi lehetett a stilisztikuma, és egyáltalán mi volt az értéke az akkori nyelvhasználatban. Mennyi tévedéstől

mentene meg az elemzésekben az egykori stiláris értéknek és változásának az ismerete!

Még több problémát jelent a módszer. A legalaposabban talán St. ULLMANN foglalkozott azzal a módszertani kérdéssel, hogy hogyan lehet egy korábbi nyelvvállapot stíluseszközeit minősíteni. E kikövetkeztető munka számára alapvető követelmény, hogy jól kell ismerni a vizsgált kor nyelvhasználatát, hiszen csakis ehhez viszonyítva, ebből kiindulva lehet a stiláris minősítéseket eredményesen végezni. ULLMANN szerint a kutatónak kétféle hibától kell óvakodnia: 1. ne társítson a mai nyelvhasználat alapján egy stíluseszközhöz olyasmit, ami akkor nem volt meg (errors of addition), és 2. ne tévesszen el szem előtt olyan stiláris funkciókat, értékeket, amelyek azóta elavultak, ma már nincsenek meg (errors of omission) (Language and Style. Oxford, 1964. 154–73).

A nyelvi elemek stiláris funkciójának a fejlődésével foglalkozó stilisztikai ág volna mindenféle stílustörténeti kutatás alapja. Mind a stilisztikának, mind a nyelvtörténetnek egyaránt feladata ennek a diszciplínának a megalapozása és kidolgozása.

4. Az előbbi tanulmánytípusnál is több problémát jelent a stilisztikai elemzés és a történetiség kapcsolata. A vitás kérdések egy része abból fakad, hogy az irodalmi mű stílusa kész produktum, tehát magában a jelenségben nincs változás; más része pedig abból adódik, hogy az eddig kialakult elemzési módok — akár régiek, akár újak — szinte kizárólagos módon leíró szempontokat érvényesítenek csak, és általában „nagyon élesen különbséget tesznek a szöveg idődimenziója és jelenlegi állapota között” (SZABOLCSI i. m. 89).

A szinkronikus szemlélet azonban nem zárhatja ki, nem teheti fölöslegessé a diakronikus megközelítést. Az elemzések során feltétlenül számolnunk kell azokkal a külső (társadalmi, történelmi) és belső tényezőkkel (pl. az író-egyénnel, az irodalmi áramlattal, a nyelv és a szépiroi stílus történetével és még sok más szupertextuális szabályszerűséggel), amelyek meghatározták a szöveg létrejöttét. Mindezek a tőlünk felállított stilisztikai tanulmánytípusrendszerben máshová is, a következő vizsgálati formába is beletartoznak. Ezért itt most nem részletezzük őket.

Az elemzések történeti jelentősége azonban nem merül ki a mű genetikai vizsgálatával, hiszen a magasabb szintű (alább részletezendő) szintetizáló stílustörténeti kutatások sem lehetnek meg az elemzés eredményei nélkül. Valóban a szépiroi stílus történeti vizsgálatának egyedüli reális, elfogadható alapja a szöveg, az irodalmi alkotás nyelve és stílusa. Nemcsak azért, mert ez az, ami fentmaradt és mint történeti emlék forrása a kutatásnak, hanem azért is, mert tényleges léte csak a szövegnek van, és ennek elemzése az egyedüli biztosíték arra, hogy a stílustörténetben többé semmilyen spekuláció ne ronghassa a kutatások hitelét, és hogy az eddig divatos „esszésés” helyét a szilárd tudományos módszeresség foglalhassa el.

Az elemzések módja elsődlegesen nem stílustörténeti kérdés. Nem foglalkozhatunk tehát vele itt részletesen. Néhány követelményt azonban el kell mondanunk már csak azért is, hogy lássék: stílustörténeti szempontból sem lehetünk közömbösek az iránt, hogy milyen az elemzés technikája. Történeti szempontból sem tarthatjuk jónak a szubjektív beleérzésekre és belemagyarázásokra alapító elemzéseket vagy a stilisztika műszavaival átfogalmazott tartalomelmondást, és nem elégedhetünk meg a részlet-megállapításokkal, az „explication de textes” módszerű izoláló megoldásokkal sem.

Az újabb nyelvészeti és stilisztikai kutatások az elemzések technikáját jelentős mértékben javították. Az eszményi legjobb megoldást a komplexitás-ban látjuk: a régi jól bevált filológiai és az újabb egzakt igényű strukturalista és matematikai módszerek egymást kiegészítő harmonikus egységében. Ebben látjuk a biztosítékát annak is, hogy az irodalmi alkotások stílusának az elemzése önmagában véve is elfogadható és stílustörténetileg is hasznosítható legyen, hisz így meg tud felelni a következő alapvető követelményeknek: 1. megbízhatónak, pontosnak és 2. teljesnek kell lennie, 3. a mű stílusának egészét kell megragadni tudnia, hogy kiderüljenek a mű stílárís megkülönböztető sajátosságai.

Különösen fontos ez az utóbbi szempont. Az egyéni stílusnak és ezen át az irányzatok stílusának a jellemzése közvetlenül ennek a kritériumnak az alkalmazásából leszűrt eredményeket hasznosítja. Az egyes művek és az író-egyén vagy az irányzat közötti összefüggés ugyanis az egyedi, konkrét és az általános, tipikus viszonyát testesíti meg. A kutatás gyakorlatában ez olyan-szerű eljárást jelent, mint amikor a fonológiában egy fonéma sajátosságait úgy határozzuk meg, hogy a hangvariánsok közös sajátosságait elvonatkoztatással és általánosítással összegezzük.

Eszert az író egyéni stílusa nem más, mint az egyes művekben meglevő közös stílárís sajátosságok összege. Az irodalmi áramlat stílusa pedig ehhez hasonlóan úgy fogható fel, mint az áramlathoz tartozó, az azt alakító egyéni stílusokból kiszűrhető közös stílárís sajátosságok összessége (minderről l. részletesebben tőlem: Nyr. LXXXVIII, 278—85, XCI, 328—37; valamint *The Types of Stylistic Studies and the Characterization of the Individual Style — An Outline of Problems. Linguistics, 1970.*).

5. Más jellegű problémákat jelent a harmadik stilisztikai ág diakronikus válfaja, a stílusok története. Tulajdonképpen mindegyik stílus kialakulásáról és fejlődéséről írtak már annyit, hogy világosan lássuk a történeti vizsgálat lényegét, és hogy bizakodóan szemléljük ennek a stilisztikai ágnek a távlatát (l. pl. a RefNy. tanulmányait). Valamennyi közül, érthető módon, a legtöbbet a szépírói stílus történetéről tudunk. Az idevágó részletkutatások eredményeit egy nemrég megjelent könyvben összegeztem, és átfogó rendszerré, szintézissé kerekítettem ki (*Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970.*). Ennek alapján vázolnék itt fel tanulságként és megvitatásra ajánlva idetartozó elméleti jellegű kérdéseket.

6. A szépírói stílus története magába foglalja 1. az irodalmi áramlatok, 2. a műfajok, 3. az írók és költők egyéni stílusának a vizsgálatát.

Ebben a vizsgálatban elsődleges a történeti szempont: a fejlődésrajz. De ez a történeti vizsgálat sem lehet meg a leírás nélkül. A nyelvtörténetben már korábban meghonosodott modernebb felfogás és eljárás, a szinkrón leírásokból kifejlesztett diakrónia (l. pl. BÁRCZI GÉZA nyelvtörténeti szintéziseit) itt is érvényes. A stílustörténetnek ugyanúgy, mint R. JAKOBSON szerint a történeti poétikának „az egymást követő szinkrón leírások sorozatára kell épülnie” (*Hang Jel — Vers. Bp., 1969. 215.*).

Leírjuk tehát először egy-egy korszak szépírói stílusának az állapotát, és az állapotrajzok egybevetése alapján kinyomozzuk a változásokat, a fejlődést. Egy teljes és átfogó fejlődésrajz persze nemcsak a korstílusok és az áramlatok szintjén igényli a leírást, hanem az ezeknél kisebb egységek, az egyéni stílusok vizsgálatában is.

Itt a szinkronikus szint, tehát maga a tulajdonképpeni jellemzés nem

más, mint az egyéni stílusnak két szempont szerint történő leírása: 1. az egyes alkotási, fejlődési korszakok szerint elkülönítve és 2. összegezésként, nagyfokú elvonatkoztatás eredményeként az egész írói életmű alapján.

Az egyéni stílusnak a leírásokból kifejlesztett történeti vizsgálata első-sorban az 1.-re alapít, és két alszintje van. Az egyik a stilisztikai ontogenezis. Ez lényegében az egyéni stílus fejlődésrajza a zsenégtől az utolsó alkotásokig. Idetartozik a művek, műfajok és alkotási korszakok szerint elkülöníthető változatoknak és színezeteknek a felderítése, valamint annak a kimutatása is, hogy hogyan változtak az írótól használt nyelvi eszközök (azok, amelyek az egyéni stílus változó és állandó stiláris sajátosságait alakítják), és hogyan változtak ezeknek az eszközöknek a funkciói és hogyan módosult felhasználási mértékük.

A másik diakronikus alszint a stilisztikai filogenezis. Ez lényegében kapcsolatteremtés a vizsgált író egyéni stílusa és a szépírói stílus egészének a fejlődésével. Idetartozik a stílusforrások (az elődöktől való átvételek), valamint az utódokat érintő hatás kimutatása és természetesen az író stílustörténeti érdemeinek a méltatása. Mindez azért is szükséges, nehogy elszakítsuk az egyéni stílus vizsgálatát a szépírói stílusnak, sőt a nyelv egészének és az irodalomnak a történetétől.

Mindezekből is látható, hogy mennyire fontos a leírás a történeti stilisztikai kutatásokban. Tulajdonképpeni technikája lényegében csak a leíró vizsgálatoknak van. A leíró eljárások segítségével elért eredményeket a dinamikus szemlélet és a diakronikus érdekek avatja stílustörténetivé úgy, hogy a kronológiailag egymás után állítható, szinkronikusan leírt jelenségek (pl. egyéni, irányzati stílusok) sorozatából kiderüljenek a stílustendenciák, és kirajzolódjék a fejlődés iránya és menete.

7. A történeti tárgyalás alapja — úgy, mint mondjuk a hangtörténetben a hangtörvény vagy a hangfejlődési tendencia — a belső, stílustörténeti mozgás: a stílusfejlődési vonal.

Az így értelmezett tendencia rendszerint egy-egy irodalmi áramlat stílusa, tehát például a reneszánsz, barokk, romantika vagy a szimbolizmus, expresszionizmus. De lehet ezeknél kisebb körű folyamat is. Például a XVI. századbeli biblikus-zsoltáros stílus vagy az 1830-as és 1840-es évekbeli almanach-líra stílusa. És persze vannak az irodalmi áramlatoknál is tágabb körű, átfogóbb folyamatok. A XVIII. és a XIX. század fordulójának áramlataiban közös tendencia az újítás. Még a hagyományörzőnek nevezett népies stílusú írók (Orczy Lőrinc, Gvadányi József, Dugonics András) is újítani akartak, Kazinczyéktól eltérően népi forrásokból. Vagy a két világháború közötti korszak átfogó tendenciája a Nyugat szépségkultuszához viszonyítva az egyszerűsödés; ez hatja át a korszak két nagy áramlatát is: a népiességet (Móricz Zsigmond, Veres Péter, Erdélyi József) és a tárgyias-intellektuális stílust (József Attila, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László).

Vannak végül ennél is átfogóbb, valamilyen „szuper” fejlődési törvények. Kettőt említhetek meg:

1. A stílusfejlődési tendenciák egymást váltásában egészen lényeges mozzanat, sőt talán meghatározó erejű szabályszerűség az, hogy a bonyolultabb, díszítő stílusokat egyszerűbbek, puritánabbak követik. Ezt példázza a következő fejlődési rend (puszta felsorolásban): gótika — reneszánsz — barokk és rokokó — klasszicizmus — romantika és az almanach-líra — Petőfi és Arany népiessége, aztán a népnemzeti iskola — a századvégi preszimbolizmus, majd a szeceesszió és a Nyugat stílusforradalma (szimbolizmus, impresszionizmus),

expresszionizmus — a két világháború közötti népiesség és a tárgyias-intellektuális stílus. Mindegyik ellenlábasa és tagadása, de legalábbis gyengítője annak, ami előtte volt és ami utána következett.

2. Amióta kialakult a magyar irodalmi írásbeliség és nyomában a szépírói stílus, azóta történetének mindegyik szakaszában — hol gyengülve, hol erősödve — fontos szerepet játszott a stiláris népiesség. Ennek tartalma és nyelvkezelési módja ugyan korszakról korszakra változott, mégis mindig meglevő közös vonás volt benne az élő nyelvnek és a folklórnak a hatása. De nemcsak a kiaknázás technikája változott, hanem a népiesség funkciója is. Hol tápláló forrása az irodalmi stílusnak (pl. a kódexfordítások vagy Faludi, Csokonai, Fazekas, aztán a romantika népiessége: Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty), hol pedig ennél is több: kezdeményezések elindítója, stílusforradalmak végrehajtója (pl. Petőfi és Arany). De az is előfordult, hogy ilyen vagy olyan arányban egészen más eredetű és jellegű stílusokkal keveredett (pl. a barokk vagy a rokokó népiesség, vagy József Attilánál a Bartók-módszerű folklorizálás vagy Sinka népi szürrealizmusa). A népiesség tehát végig kitartó, más tendenciákkal párhuzamos jelenség volt a magyar szépírói stílus történetében.

3. Talán fölösleges szóvá tenni, annyira természetes, hogy a szépírói stílus története — ha tudniillik önálló tudományág — saját belső mozgásának a szintézise, bármennyire is része az irodalomtörténetnek, bármennyire is szorosan kötődik a nyelvtörténethez, főleg az irodalmi nyelv történetéhez. Az, amit HORVÁTH JÁNOS az irodalomtörténeti szintézisről mond, követelmény a stílustörténet számára is: „Az irodalomtörténetnek *irodalmi* elvről, *önelvű* rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni” (Tanulmányok 10).

Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a stílustörténet nem valamelyik irodalomtörténeti szintézis stilisztikai „aláfestése”. Nem úgy írunk tehát stílustörténetet, hogy alapul vesszük az irodalomtörténetben tárgyalt folyamatokat, mozgalmakat, és mindegyiknek jellemezzük a stílusát. Az persze egészen érthető okok miatt igaz, hogy általában sok, igen-igen sok a fedés, az egybeesés. És éppen ez kelti azt a látszatot, hogy ugyanazon rendszerezés és szintézis szerint lehet, sőt kell stílustörténetet írni. Pedig nem nehéz bizonyítani, hogy vannak — és kell is, hogy legyenek — eltérések. Mindegyik magyar irodalomtörténet számon tartja a kuruc költészetet. De nincs olyan stílustendencia, amelyik ennek (és csak ennek) felelne meg. Egyszerűen azért nincs, mert a kuruc költészet nem képviselt semmilyen stiláris egységet. Uralkodó volt benne a népköltészeti tónus, de kielemezhetünk belőle a többi között barokk stílus-eszközöket is. Egy stílustörténetben a kuruc költészetet a barokk irányzaton belül, annak valamilyen népies ötvözeteként vagy még inkább a népies irányzaton belül a folklórral szoros kölcsönhatásban álló változatként lehet megemlíteni.

A korszakolás is ehhez a belső mozgáshoz igazodik. Egészen magától értetődőnek látszik, hogy korszakhatárnak döntő fordulatokat, a három forradalmi jelentőségű stílusújítást — Kazinczy reformját, Petőfi és Arany újítását, valamint a Nyugat mozgalmát — tegyük meg. Eszerint a korszakolás sémája a következő:

1. Az irodalmi írásbeliség kialakulásától a felvilágosodásig.
2. A stílusreform és a nyelvújítás kora.

3. Petőfi és Arany népies stílusforradalmától a Nyugatig.

4. A Nyugat stílusforradalmától napjainkig.

Azok a belső stílustörténeti változások, amelyekre a korszakolás és egyáltalán az egész szintetizálás épül, a meghatározó erejű külső, társadalomtörténeti és művelődéstörténeti eseményekkel is összefüggenek, így mindennek jogosultsága egészen széles alapon, a fejlődést megszabó erők figyelembevételével is igazolható. Emiatt a korszakolás nem ellenkezik az újabb nyelv- és irodalomtörténeti periodizációkkal, nagyjából megfelel a művészettörténetnek is, és természetes kapcsolatai vannak a társadalomtörténetivel. (A korszakolás problémáit és többféle lehetőségét, valamint a nagy periódusokon belüli kisebb szakaszok elkülönítését külön cikkben óhajtom tárgyalni.)

SZABÓ ZOLTÁN

Az állítmány számbeli egyeztetése több különböző számú alannyal a mai magyar nyelvben*

III. Ebben a főcsoportban a sorrend: $N V N$, tehát: alany — állítmány — alany. KLEMM ezt a szórendi főtípust nem veszi számításba, bár előzőleg KLANICZAYnak említett cikke már részben foglalkozott vele. Az alábbiakban tüzetesen megvizsgáljuk az idetartozó típusokat, de már előzetesen megállapíthatjuk — ami majd részletes elemzésükből is kiderül —, hogy ezzel a főcsoporttal kapcsolatban nem vethetjük fel az alaki és az értelmi egyeztetés viszonyának, küzdelmének a kérdését, ugyanis az efféle mondat szerkezetben az állítmány csakis alakilag egyezhet az alannyal. Már ez a tény is felkeltheti azt a gyanúkat, amelyet később bővebben kifejtünk, hogy maga az egész főcsoport vajon nem más jellegű, az eddig vizsgáltaktól eltérő kongruenciaproblémákat rejt-e magában, s egyáltalán a mi mostani tárgykörünkbe vágnak-e ezek. Nézzük azonban előbb az egyes típusokat (számozásukat továbbra is az előzőkéhez csatlakoztatva)!

9. $Ns Vs Np$, azaz: egyes számú alany — egyes számú állítmány — többes számú alany. Például: „A *fiú vizsgálzik és a lányok*”. VARGA (Nyr. XXIX, 305) több ilyen típusú mondatot idéz Aranytól. Néhányat ide iktatok: „A *király lejött és sok nagy úri rendek*”; „Míg ugyan a *király ott vala s a hölgyek*”; „Melyet új *földhánys jelöl és nagy dombok*”. KLANICZAY (Nyr. XXXVIII, 159–61) szerint a kongruencia szempontjából ez a típus részben egybeesik azzal a másikkal, amelyben az egyes számú állítmány megelőzi az egyes számú alanyt, tudniillik úgy gondolja, hogy itt is a többes számú alany távolabb esése, a „képzethalványság” mozdítja elő az állítmány egyes számba kerülésének a lehetőségét. Azaz nézete szerint a mi rendszerezésünkben 5. típusú ($Vs Ns Np$ képletű) mondatokat vagy legalábbis ezeknek egy részét az egyeztetés szempontjából azonos elbírálás alá vonhatjuk a most tárgyalt ($Ns Vs Np$ képletű) mondatokkal. Egyébként ő is nagyrészt VARGA gyűjtéséből veszi a példáit, s jellemző a két típus összetartozásáról vallott véleményére, hogy egyik példamondata rossz helyre is került, tudniillik a $Vs Ns Np$ képletű mondatok sorában szerepel nála ez az Arany-idézet is: „Csaták után haj! nincs vidám sor [helyesen: tor], mit *ének fűszerezne s vándor kehelynek örömi*”.

* L. MNy. LXVII, 144–55.

Mindamelletten én magam a két típust nem rokonítanám ilyen mértékben, mert míg a *Vs Ns Np* képletű mondat szerkezettel szemben szórványosan a *Vp Ns Np* képletű is előfordulhat (1. a 6. típust), addig — mint látni fogjuk — az *Ns Vp Np* képlet nem realizálódhat. — A most vizsgált 9. típusú mondat többszöröződése itt nem érdemel különösebb figyelmet, mivel az állítmány egyes számba kerülését ez sem elő nem segítheti, sem nem akadályozhatja): „Nézze, iparkodni fogunk, hogy dologgal ne terheljük, azt elintézzük, csak a *neve*, a személyes *tekintélye kell* és a *tanácsai néha*” (Kaffka: Színek és évek. 1955. 95); „... s amikor azután e mélyből származással *tudatosság*, gondolkodó, rendszerező *agy párosult* s haladó *eszmék*, akkor hatalmas lírai és prózai kompozíciók születhettek” (MIRTört. VI, 22); „Elfojtott *kacagás zengett* a lomb közül, hívogató *hangok*, különös *suhogások*” (Babits: Novellák. 1964. 15); „Aztán ez a megindultság is elmúlt, csak a lovak gyors *patkóvágása*, a bódulatszerűen gördülő *kocsi* s előre szegzett térdemben a *remegés maradt* meg — s a beszürkülő falucskában a kapuk előtt utánunk bámuló *arcok* — az egymásba áthúzott *falormok* és *kerítések*” (Németh László: Iszony. 1964. 103).

10. *Ns Vp Np*, azaz: egyes számú alany — többes számú állítmány — többes számú alany. Például: „A *fiú vizsgáznak* és a *lányok*”. Mint a fiktív példamondat is mutatja, ez a lehetőség nem valósulhat meg a nyelvben. Ha azonban az egyes számú alanyt többszörözzük, akkor már természetesen előfordulhat a többes számú állítmány is. Az állítmány ugyanis ebben a főcsoportban mindig az öt megelőző alanyhoz igazodik, s ha az ilyen egyes számú alanyt halmozunk, lehetséges — bár nem kötelező — a többes szám használata; például: „A *fiú* és a *lány vizsgáznak* és az *asszonyok*”. Az efféle mondat szerkezet azonban vajmi ritka lehet, példát nem találtam rá.

11. *Np Vs Ns*, azaz: többes számú alany — egyes számú állítmány — egyes számú alany. Például: „A *fiúk vizsgáznak* és a *lány*”. Ez a képlet a köznyelvben semmiképpen sem realizálódhat, mert ilyenkor az állítmány semmilyen körülmények között sem egyezik az előtte levő alannyal.

12. *Np Vp Ns*, azaz: többes számú alany — többes számú állítmány — egyes számú alany. Például: „A *fiúk vizsgáznak* és a *lány*”. Ez valóban megvalósulhat a nyelvben, bár nem túlságosan gyakorta: „Az ebédülő támlás díványán nemzetiszín *zsinédarabok*, *cukorspárga-végek*, papirok *foszlányai heverték* s a helyi újság szétszaggyaggyatott *példánya*...” (Kosztolányi: Pacsirta. 1957. 3; a többes számú alany többszöröződése az egyeztetés szempontjából itt is teljesen közömbös dolog).

A III. főcsoportban tehát csak két szerkezet típus fordulhat elő: „A *fiú vizsgáznak* és a *lányok*”, illetőleg „A *fiúk vizsgáznak* és a *lány*” típusú mondatok. Az ilyenféléket azonban nem kell föltétlenül halmozott alanyú egyszerű mondatként elemeznünk. FARKAS VILMOS szerint azok a mondat szerkezetek, amelyekben az állítmány a két alany között helyezkedik el, átmeneti jellegűek: egyrészt felfoghatók olyan egyszerű mondatnak, amelyben a halmozott mondatrészek mintegy „kiestek” szokásos sorrendjükből, másrészt „a nem szabályos sorrendű mondatrész... önálló, kihagyásos (elliptikus) mondatnak”, tehát az egész mondat szerkezet összetett mondatnak is tekinthető (Nyr. LXXXV, 83; vö. még MMNyR. II, 318). Nem teljesen jogosult tehát BENKŐ LÁSZLÓNAK az a megjegyzése, hogy az ilyen típusú mondatok minősítésében „a MMNyR. nem tulajdonít jelentőséget a halmozott mondatrészek szórendjének” (Nyr. XCII, 450). De sem FARKAS, sem BENKŐ nem figyel fel az egyeztetés kérdésére, pedig az a körülmény, hogy az ilyen szerkezetű mondatokban az

állítmány mindig az első, a közvetlenül előtte levő alanyhoz igazodik, inkább az összetételként való felfogás mellett szól. Ez egyébként nemcsak a különböző számú alanyok esetében van így, hanem akkor is, ha a két alany egyes számú (vö. NytudÉrt. 58. sz. 277–8), sőt az olyan mondatokban is, amelyekben az alanyok különböző személyűek.

7. Eddig igyekeztünk a legtisztább szerkezeti típusokat elemezni, azaz — legalábbis kiindulásként — mindig olyan esetet vettünk fel, amelyben csupán két — különböző számú — alany szerepel, s közöttük egyszerű kapcsolatos viszony van. Vizsgálatunkba azonban belejátszott annak a lehetőségnek a figyelembe vétele is, hogy az egyes, illetőleg a többes számú alany — esetleg mind a kettő — meg is többszöröződhet. Ez a körülmény ugyan többnyire nem hatástalan az egyeztetés szempontjából, de mégsem zavarja meg az alanyoknak alapul vett sorrendjét.

Némileg bonyolultabb a dolog akkor, ha a különböző számú — de még mindig csak egyszerű kapcsolatos viszonyban levő — alanyok sorrendje ziláltabbá válik, ha számhasználatuk többször is váltakozik, azaz ha az e vonatkozásban legegyszerűbb szerkezetet: háromtagú alanyt véve fel, a következő képletet láthatjuk magunk előtt: $Ns Np Ns$, illetőleg $Np Ns Np$. (Természetesen a tagok mindegyike többszöröződhet is, tehát az alany képlete így is felírható: $Ns Ns \dots Np Np \dots Ns Ns \dots$, illetőleg $Np Np \dots Ns Ns \dots Np Np \dots$). A vegyes sorrendűségnek ennél jóval komplikáltabb megjelenési formái is lehetnek. Az állítmány — ahogy az előző részben láttuk — vagy megelőzi, vagy követi az alanyokat, vagy pedig valamely ponton közéjük ékelődik. Így a számbelileg vegyes sorrendű alanyokat tartalmazó mondatok is beosztathatók a három főcsoport valamelyikébe, s ezen belül visszavezethetők a valóban realizálódható típusokra. A visszavezetés úgy történik, hogy megkeressük az állítmányhoz legközelebb eső két olyan alanyt, amely számbelileg különbözik egymástól. Tehát például egy $Ns Np Ns Vs$ szerkezetű mondat visszavezethető az $Np Ns Vs$ szerkezetű típusra, egy $Vp Ns Ns Np Ns$ szerkezetű a $Vp Ns Np$ szerkezetű típusra (az állítmány melletti Ns halmozását azonban itt is figyelembe kell vennünk); egy $Ns Vs Ns Np$ szerkezetű pedig az $Ns Vs Np$ szerkezetű típusra redukálható; stb. Ezért a következőkben a már ismert típusok szerint osztályozzuk a számbelileg vegyes sorrendű alanyok és az állítmány egyeztetésének eseteit.

1. Az $Ns Np Vs$ típus ilyenkor is csak elvétve bukkan fel, hiszen itt az állítmány sem alakilag, sem értelmileg nem egyezik meg az alanyokkal. Vö. mégis: „A szörnyetegek véres *mulatsága*, a lányok *testei*, a *kentaurasszony*, az erdőség rengeteg *zúgása*, éjjeli *madarak* és messze *állathangok*, az ázott szeszes *szag*, sima *combok*, vad *visítások* és kéjes *lihegések*, egyetlen szétválaszthatatlan tömegként *főtt és erjedt az agyában*” (Babits: Novellák. 1964. 24; itt az állítmánynak nagyon szokatlan számhasználatát talán egyrészt az összefoglaló értelmű állapothatározó egyes száma indokolhatja, másrészt az előtte levő, vesszővel jelzett szünet, amely mintegy pótolhat egy *mindez*-féle, ugyancsak összefoglaló jellegű értelmezőt).

2. Az $Ns Np Vp$ típus, amely egyszerre tesz eleget az alaki és az értelmi egyeztetés követelményének, ilyenkor sem ritka: „A tábornok *deszkafalak*, belül és kívül magas *drólkerítés*, *örtornyok* meg szuronyos *örök vették körül*” (Élet és Tudomány XXIV, 339); „A zöld, fehér és barna *tárgyak*, *fű*, *fa*, *fák*, házak *falai*, *deszkakerítések*, *kütkávák* és *nádtetők* és az utcák kanyargó *szalagjai* mintegy sárga fényleöntésben *úsznak*” (Nagy Lajos: Kiskunhalom. 1962. 20).

3. Az *Np Ns Vs* alaki egyeztetéses típus a számbelileg vegyes sorrendű alanyok esetében is feltűnően gyakori. Csak néhány példa: „A *dér*, a *jégcsapok*, a *zuzmara* . . . tündérekastélyá *varázsolta*” (Illyéstől idézi KLEMM: Nyr. LXXVIII, 172); „Az *önök forradalma*, függetlenné válásuk *körülményei*, az elmúlt évek *szívós küzdelme* a guineai nép önálló fejlődése alapjainak lerakásáért mindörökké *jelképezetes marad*” (Népszab. 1963. máj. 20. 3); „A diktátor akaratát a Nemzeti Unió elnevezésű *csoport*, a Portugál Légiónévű *rohamosztagok* — amelyeknek most születésnapjuk van — és a Mecidade Portuguesa elnevezést viselő ifjúsági *intézmény* (az egykori levante hasonmása) *hajtja végre*” (Népszab. 1966. okt. 30. 4).

4. Ugyancsak számos példát találhatunk az — értelmi egyeztetéses — *Np Ns Vp* típusra: „A nyelvtudomány sajátos *tárgyköre*, *módszerei*, *terminológiája* az elmúlt másfél évszázad alatt *kialakultak* . . .” (Fabriczius-Kovács: Pszichológiai Szemle XXIV, 331); „A *föld*, a paraszt *munkások*, a testi *fáradtság*, a becsületes *gond* . . . hamarosan *átgyúrták* Ferkót” (Móricztól id.: MMNyR. II, 143); „*Papok*, *tanítók*, *jegyző*, *írnokok*, *földbirtokos* és *kereskedő* *leheverednek* elsötétített szobáikban . . .” (Nagy Lajos: Kiskunhalom. 1962. 64; az előző példában is, de különösen itt az állítmány többes számúvá tételébe belejátszhatott az előtte levő egyes számú alany többszöröződése); „Egy nyelvészeti vitát az általános *nyelvygyakorlat*, a *remekírók* és a *nép dönthetnek* el” (Kosztolányitól idézi KLEMM: Nyr. LXXVIII, 172; érdekes, hogy a gyűjtőnévi alany mellett is többes számba került az állítmány).

5. A *Vs Ns Np* típus a számbelileg vegyes sorrendű alanyok esetében sem ritka, az elől álló állítmány különösen hajlamos lévén az efféle alaki egyezésre. VARGA (Nyr. XXIX, 305) és KLANICZAY (Nyr. XXXVIII, 160) több ilyen szerkezetű mondatot talált Arany műveiben: „*Úgy lett ég, tengerek és föld*”; „*Hajt* a nagy *nyomorúság*, a szürke *lovak* meg a *házasság*”. Saját gyűjtéséből: „*Nem érdekelt* a *lakásuk*, a *meseképek* Angela szobájában, a kis *könyvszekrénye*, *semmi*, csak az *őz*” (Szabó Magda: Az őz. 1965. 42; igaz, itt az utolsó alanyok közti viszony már nem egyszerű kapcsolatos, de az előzők közötti igen, s az állítmány elsősorban ezekhez igazodik).

6. A *Vp Ns Np* képletű, amúgy is ritka, értelmi egyeztetéses típusra idevágó példát egyelőre nem találtam.

7. *Vs Np Ns* típusú mondat — ahol nincsen sem alaki, sem értelmi egyeztetés — szintén nem fordul elő a számbelileg vegyes sorrendű alanyokat tartalmazó példáim között.

8. A *Vp Np Ns* mondatípus, amely teljes kongruenciája ellenére sem gyakori, ezúttal sincs erőteljesen képviselve; vö. mégis: „*Úgy állapították* meg *szülők*, *pap*, *tanító*, a szemesi *csendőrök*, hogy valami családi kísérletről lehet szó” (Nagy Lajos: Kiskunhalom. 1962. 75; itt ráadásul az egyes számú alany többszöröződik is).

9. Az *Ns Vs Np* mondatképletre számbelileg vegyes sorrendű alanyokkal VARGA (i. h.) és KLANICZAY (i. h.) idéz Arany-példákat: „*Lovagkirály* Poseidon, kinek ércpatájú ménék *nyerítése robajja tetszik* és a sereget vivő *kékorrú sebes hajók* s a *fiatalság versenye*”; „*Nekünk cukor kell* sütvé, főzve, pezsgő *bor*, *osztrigák*, *halak*”. A mai köz- és irodalmi nyelvben nagyon ritka lehet az ilyen mondat szerkezet.

10 - 11. Az *Ns Vp Np*, illetőleg az *Np Vs Ns* típus természetesen itt sem realizálódhat, kivéve az *Ns* többszörözésének esetét a 10. típusban.

12. Az *Np Vp Ns* képletű mondat szerkezet e vonatkozásban is előfordulhat, de szintén ritkán: „*Volt három almafánk*, és a *gát előtt törpe japán cserjék*”

guggoltak, jázminbokor meg orgona, az ágyakban sötét tulipánok meg mindenféle jószagú virág, egypár öreg rózsátó” (Szabó Magda: Az őz. 1935. 16).

A számbelileg vegyes sorrendű alanyok és az állítmány egyeztetésének kérdésével eddig — mint a cikk elején említettük — csak a MMNyR. foglalkozott, azt a futólagos megjegyzést téve, hogy az ilyenekhez „általában többes számú állítmány való” (II, 143). Példamondatát imént idéztük, a valóban sokszor jelentkező 4. típussal kapcsolatban. Többes számú állítmány természetesen más típusokban is van vagy lehet: a 2.-ban, a 6.-ban, a 8.-ban és a 12.-ben, de ezek közül csak a 2. típus a gyakori. Ellenben előfordulhat egyes számú állítmány is a számbelileg vegyes sorrendű alanyok mellett: ilyen a kivételes 1., a ritka 9., a már jellegzetesebb 5. s mindenekelőtt a különösen gyakori, valamennyinél (a többes számú állítmányt tartalmazóknál is) sűrűbben szereplő 3. típus, az alaki egyeztetésnek *Np Ns Vs* alapformájú mondatképlete. Tehát a MMNyR. megállapítása a tüzetesebb vizsgálat alapján korrekcióra szorul, s — legalábbis e vonatkozásban — igazolódik DEME véleménye az alaki egyeztetés előtérbe kerüléséről (vö. Nyr. LXXXIV, 431).

8. Külön elbírálást igényelnek azok a mondat szerkezetek, amelyekben a különböző számú alanyok között nem egyszerű kapcsolatos, hanem másféle mellérendelő viszony van. Ilyenkor csaknem mindig az alaki egyezés érvényesül, vagyis az állítmány a legközelebb álló, legszorosabban hozzá tartozó alanyhoz igazodik. Egyébként ugyanezt tapasztalhattuk a több egyez számú alanyval való számbeli egyeztetés (NytudÉrt. 58. sz. 276–7), valamint a különböző személyű alanyokkal történő személybeli egyeztetés (NéprNytud. VIII, 37–8) vizsgálatakor is.

Leggyakrabban és legfeltűnőbbben akkor mutatkozik meg az említett egyeztetés, ha az alanyok között úgynevezett ellentétesen hozzátoldó (*nemcsak — hanem . . . is* stb. kötőszós), illetőleg kizáró ellentétes (*hanem* stb. kötőszós) viszony áll fenn.

A legtöbb idevágó mondat az egyébként is nagyon gyakori 3. (*Np Ns Vs* képletű), tisztán csak alaki egyeztetéses típusba tartozik. Néhány példa: „*Nemcsak* a katonai *attasék* — akik szinte egyszerre vették fényképezőgépeik pergőtüze alá az elvonuló rakétaegységeket —, *hanem* a díszszemle többi *vendége is észrevette*, hogy a légvédelmi rakéták sorában feltűnt egy korábban soha nem látott típus . . .” (Népszab. 1963. nov. 9. 1); „A baj abból származott, hogy a húszéves csinos nőt *nemcsak a vendégek: a mester is megszerette*” (Esti Hírlap 1963. jan. 26. 4); „*Nemcsak az ismerősök, mindenki becsüli őket*” (Népszab. 1966. márc. 19. 12); — „De *nem* ezek a *számok, hanem* a Honvéd *eredményessége döntött*” (Népsport 1965. nov. 5. 1); „Kihúzták és elmerítették nadrágjuk szarát a hóban, s mögöttük akkora kráter sor maradt, mintha *nem is ők, hanem* egy harmadik *láthatatlan hagyta volna* a nyomukban” (Németh László: Iszony. 1964. I, 6); „. . . *ne* a katonai *hatóságok, hanem* a *kongresszus folytasson* vizsgálatot” (Kossuth Rádió 1969. nov. 22. 8 óra 4 perc); „Az érdeklődést, amit felkeltének maguk iránt, *nem ők, a szerző hagyja kielégítetlenül*” (Népszab. 1965. okt. 20. 8). Idetartozik — reciprok viszonyával — a következő mondat is: „A mentők valóban azt kérték: lakott területen, városban, ahol percek alatt a helyszínre érkehetnek, éppen a sérültek érdeke, hogy *ők — és ne* más *jármű szállítsa el . . .*” (Esti Hírlap 1966. márc. 8. 3).

Ugyanilyen mellérendelő viszony esetén természetesen nem ritkák a 2. típusba tartozó (*Ns Np Vp* képletű) mondatok sem, hiszen az alaki egyezés itt is fennáll, sőt egybevág az értelmivel: „*Nemcsak a közönség, gyakran még a*

játékosok sem tudták, hogyan is állnak” (Népszport 1967. márc. 5. 2); „... *nemcsak ő, nagyon sokan nem tudják a paripa szónak ezt a jelentését*” (Lőrincze: Kortárs VI, 151). — Megtalálni itt a csak alaki egyeztetéses 5. (*Vs Ns Np* képletű) típus képviselőjét is: „Találkozhattunk boldog vidéki színészekkel, akiket *felfedezhet* majd *nemcsak* meggyjük, városuk közönsége, de az ország mozinézői is” (Film, Színház, Muzsika IX/47: 4).

Hasonlóan áll a dolog, ha az alanyok *v á l a s z t ó* vagy az ezzel sokszor rokon *h e l y r e i g a z í t ó*-m a g y a r á z ó viszonyban vannak egymással; vö.: „A konjunkturális időszakokban is *észlelhető* a kapitalizmus *hanyaglása* vagy annak »előzetes« *jelenségei*” (jobb szerkezetet ajánlva idézi: SZENDE, Szórol szóra 100; az 5. típusba tartozó mondat); — „a *rakéta, illetve* annak egyes *fokozatai* az előre kiszámított pályán *haladjanak*” (id.: MMNyR. II, 327; 2. típusú mondat); „A fő falak még állnak, de a *közfalak, illetve* azok *maradéka* több helyen ledöntve *hever*” (Népszab. 1967. nov. 22. 9; 3. típusú mondat).

Alaki egyeztetésesek a *h o z z á t o l d ó*, illetőleg *m e g o s z t ó* (*mind — mind, is — is, sem — sem* stb. kötőszós) kapcsolatos viszonyt tartalmazó mondatpéldáim is, egytől egyig. Többségük szintén a 3. típusba tartozik: „... a rendes vételt *részint* a légköri *zavarok, részint* a nagy *távolság gátolja*” (idézi — szerkezetét helytelenítve és javítva — LOVÁNYI: Msn. XII, 28—9; szerinte így volna jó: „... a rendes vételt *gátolják* részint a légköri *zavarok, részint* a nagy *távolság*”, ez egyébként a 8. típusú, alaki és egyúttal értelmi egyeztetéses szerkesztésmód); „... a magyar futball egy helyben topog, *sem* a *klubok, sem* a *válogatott* nem *halad* előre” (Népszab. 1966. máj. 12. 12); „... *sem* a *rendezés erőfeszítései, sem* a közönség *lelkessége* nem *háríthatta* el az útból azokat a nehézségeket, amelyeket a mexicói klíma sajátosságai okoztak a versenyzőknek” (Népszport 1968. okt. 28. 1); „*Sem* a különféle *ellenőrzések, sem* a *csomagolás* nem *tart* már soká” (a szokásos alaki egyeztetés példajaként idézi TOMPA: MűszNyr. 31, bár valamivel simábbnak találja a fogalmazást ekképpen: „*Sem* a különféle *ellenőrzések* nem *tartanak* már soká, *sem* a *csomagolás*”; így viszont a nyelvhelyességi szempontból kétségtelenül teljesen kifogástalan 12. típusú — a III. főcsoportba tartozó — mondat szerkesztéssel van dolgunk).

Itt is feltűnhetnek természetesen más olyan típusba tartozó mondatok is, amelyben az alaki egyeztetés érvényesül (s esetleg vele együtt az értelmi is); vö. a 2. típusra: „De *sem* a *lány, sem* az *öreg*ek nem *hajlandók* belépni a kastélyba” (Film, Színház, Muzsika X/13. 16); „Ezt a lázadást *sem* ő, *sem* a *cseléd*ek nem *érthették* meg” (Illyés: Puszták népe. Ebéd a kastélyban. 1970. 198); „Vagy mert érzi, hogy *sem* ő itt az üstnél, *sem* a *felesége* a szobában, de talán még a *táncolók* *sem* gonosz *emberek* . . .” (Németh László: Bűn. 1961. II, 230; itt az egyes számú alany többszöröződése s a többes számúnak némileg fokozó értelmű hozzátoldása is elősegíti az állítmány többes számba kerülését); — az 5. típusra: „Térdet, fejet nem *hajt* *sem* ő, *sem* *vitéli*” (Aranytól idézi VARGA: Nyr. XXIX, 305); „Sosem *fog* elavulni *sem* ő, *sem* értékes *kortársai*” (Könyvtájékoztató XI/2. 9); — a 8. típusra: „Ezek a helyeken gyors és hatékony intézkedések szükségesek, hogy ne *károsodjanak* *sem* a *termelők, sem* a *népgazdaság*” (Népszab. 1966. aug. 31. 1).

Mint láttuk, az eddig elemzett nem egyszerű kapcsolatos viszonyú alanyokkal alakilag egyezett az állítmány, sehol nem találkoztunk csak értelmi egyeztetéses, tehát a 4. és a 6. típusba tartozó (*Np Ns Vp*, illetőleg *Vp Ns Np* képletű) mondat szerkezettel. Talán még leginkább az utoljára említett mellérendelés (az összefoglalás vagy megosztás) esetén állhatna elő ilyen egyeztetés:

„A fiúk is, a lány is vizsgálznak” (4. típus), illetőleg: „Vizsgálznak a fiú is, a lányok is” (6. típus); bár ezek is eléggé szokatlan szerkezetűek.

Csupán a hozzátoldó viszonyban levő (*is, és... is, valamint, továbbá* stb. kötőszóval kapcsolt) alanyok mellett tünedezik fel a csak értelmi egyeztetéses — többes számú — állítmány. A 4. típusba tartoznak az alábbi példák: „Az Egyesült Államok egyben javasolja, hogy európai nemzetek és Kanada is csatlakozzanak a ghanaï rendszer »sürgös segélyezéséhez»” (Népszab. 1966. márc. 16. 2); „A helyszínre érkezett szakértők, valamint a rendőrorvosi vizsgálat adnak majd választ a halál okára...” (Népszab. 1965. jan. 4. 9). A 6. típusba való ez a mondat: „... a FIFA-tól nem véletlenül kapnak figyelemztetést Kindvall és mások is, hogy a döntőben sportszerűen játszanak...” (Népsport 1970. máj. 10. 3).

Mindamellettt a hozzátoldás viszonyában álló alanyokkal kapcsolatban is az alaki egyeztetés dominál. A legtöbb példám (*is* kötőszóval) megint csak a 3. típusba való: „A vendéglátó vezetők és a sajtó is elég tartózkodóan viselkedik” (Napló 1966. máj. 10. 6); „A Honvéd hátvédjei és Bicskei is odafutott Katona partjelzőhöz lest vitatni” (Népsport 1969. márc. 31. 1); „A műsor szerint ismert magyar színészek s egy kínai táncosnő is fellép” (id.: MMNyR. II, 143, kiemelve, hogy az állítmány egyes számba kerülését itt a hozzá közelebb levő alany *egy* névelője is támogatja). Csaknem ugyanilyen gyakoriságú (többnyire *valamint* kötőszóval) az 5. típusú egyeztetés, a publicisztika nyelvének egy szokásos mondat szerkezetében: „Itt részt vett Bugyonnij, Vorosilov, Zaharov, Csujkov és Jerjomenko marsall, valamint a különböző fegyvernemek magas rangú tisztjei” (Rádióhírek 1961. szept. 28.); „A tanácskozáson részt vett Mison Nándor, a kereskedelmi osztály vezetője, valamint az üzemi vendéglátó vállalat helyi vezetői, a nagyobb üzemek, intézmények konyháinak vezetői és a Szegedi Szálloda és Vendéglátóipari Vállalat képviselője” (Dél-Magyarország 1961. dec. 5. 3).

Jelentkeznek az alaki s egyben értelmi egyeztetéses változatok is: „A műsorban a VDSZ Bihari János táncgyűjtése, a pécsi Mecsek táncgyűjtés... , valamint tehetséges fiatal szólótáncosok mutatják be nagy sikert aratott ideï számaikat” (Népszab. 1968. dec. 15. 12; 2. típusú mondat); — „A fogadáson jelen voltak a Budapesten akkreditált diplomáciai képviseltek vezetői, Szarka Károly és Pulya Frigyes külügyminiszterhelyettesek, valamint a külügyminisztérium számos vezető munkatársa” (Rádióhírek 1961. szept. 27.); „Általános ismertté váltak S. Freud munkái, s magyar követőinek (Ferenczi Sándor) munkássága is...” (MIRTört. VI, 20; a két utóbbi mondat a 8. típusba tartozik).

Tulajdonképpen a III. főcsoportba sorolt (9. és 12. típusú) mondatok alanyainak viszonyát is fel lehet fogni hozzátoldó kapcsolatnak még akkor is, ha közöttük csak *és, s* kötőszó van, vagy nem is fűzi össze őket kötőszó. Mi ugyan az egyszerű kapcsolatos viszonyú alanyok sorában tárgyaltuk az ilyeneket: „A fiú vizsgálzik és a lányok”, továbbá: „A fiúk vizsgálznak és a lány”; de úgy is minősíthetnők őket, hogy a második alanyt itt utólag toldtuk hozzá az első taghoz. Mint láttuk, ezek a mondatok elliptikus szerkezetűnek is tekinthetők. Az ellipsis gyanúja egyébként — éppen a domináló alaki egyezés sugallatára — számos e pontban szemügyre vett mondat szerkezetet illetően is fölmérülhet: „Nemcsak a fiú [ti. vizsgálzik], hanem a lányok is vizsgálznak”.

Nem tárgyalom itt azokat a mondat szerkezeteket, amelyekben az egyik alany közbevetésszerű, jóllehet többnyire ilyenkor is az alanyok kapcsolatos

viszonyának egy különleges — nem egyszerű — fajtájával van dolgunk: „A Guatemalai Hazafias Szövetség vezetői, közöttük Arbenz volt elnök... hazájuk helyzetéről *nyilatkoztak*” (l.: TOMPA: Nyr. LXXXVIII, 155—7; SZENDE, Szóról szóra 100). Az egyeztetés szempontjából ugyanis ezek jórészt egy kalap alá veendőek az értelmezős alanyokkal, illetőleg azoknak bizonyos fajtáival, a kongruenciának ezt a problémakörét pedig másutt (Nyr. LXXXV, 403—15) már tüzetesebben megvizsgáltam.

A közbevetett alany akkor is háttérbe szorul az egyeztetés irányítása tekintetében, ha nem ennyire értelmezőszerű, nem részleges vonatkozású. Így — mennyiségjelzős volta ellenére — nem akadályozhatja meg az állítmány többes számba kerülését a MMNyR.-nek a következő — Illés Bélától idézett — példamondatában: „*sebesültjeink* — és a két magyar — már kórházban voltak” (II, 143); hasonlóképpen: „Mindezek a *példák* — és még sok más — azt mutatják, hogy ma is vannak önkéntelen követői a tizennyolcadik századi Orosz Ádámnak” (Kossa: Magyarul, magyarán 231).

9. Végezetül azok a mondatok is említést érdemelnek, amelyekben az állítmány külön bővítménnyel vagy bővítményekkel kapcsolódik a különböző számú alanyokhoz, s így az alanyok viszonya többnyire enyhébb — néha erősebb — szembeállításnak tekinthető (vö. a több egyes számú alany hasonló viszonyára vonatkozóan: NytudÉrt. 58. sz. 277). Ezeket is felfoghatjuk elliptikus szerkezetűnek, s akkor persze nem kell bennük egyeztetési problémát keresni. Ha mégis tipizáljuk őket az állítmány és az alany kongruenciája szempontjából, akkor itt is csupán az alaki, illetőleg az egyaránt alaki és értelmi egyeztetés típusokat lelhetjük föl; így igen gyakran a leggördülékenyebb szerkezetű 2. típust: „Az *ügyész s úlyos bításért*, az *elítéltek enyhítésért fellebbeztek*” (Népszab. 1963. dec. 3. 10); „Barcs Attila húszéves *asztalos s úlyos a n, ketten pedig könnyebben megsérültek*” (Népszab. 1963. nov. 9. 8); „*Horváth kardvívás b a n, a női tornászok c s a p a t b a n győztek*” (Népszab. 1966. ápr. 26. 12); — továbbá ennek fordított sorrendű párját, az 5. típust: „Vágtatott a Városon, *szaladt a l a t t a a föld, fölöt te az ég, m e l l e t t e a ház sorok*, melyek mintegy mozogtak és éltek...” (Kosztolányi: Nero, a véres költő. 1963. 32); — de a tisztán alaki egyeztetésű 3. típus is fölveszi velük a versenyt: „Schmalöger Johanna »H e t z é b e n« csak hazai *állatok*, Tuschl Sebestyén nagyobb szabású a r é n á j á b a n azonban *oroszlán, tigris, párduc és jegesmedve is szerepelt*” (Élet és Tudomány XXI, 753); „Az első *f é l i d ő b e n a piros-kékek*, s z ü n e t u t á n a *Honvéd játszott jobban*” (Kossuth Rádió 1966. ápr. 12. 20 óra 15 perc); „A férfiak *k ü z d e l m é t a vendéglátók*, a n ő k é t pedig a *Vasas nyerte*” (uo.).

10. Összefoglalásul a következőket állapíthatjuk meg.

A több alannyal való számbeli egyeztetés történhet alak szerint és értelem szerint. Ha az alanyok különböző nyelvtani számúak, az állítmány alaki egyezéssel a hozzá legközelebb álló alanyhoz igazodik, így lehet egyes számú is, többes számú is. Értelmi egyeztetéssel ilyenkor csakis többes számba kerülhet az állítmány. Nyilvánvaló, hogy az alaki és az értelmi egyeztetés küzdelmében fontos szerepet tölt be a szórend, mégpedig egyrészt az állítmány helyzete az alanyokéhoz, másrészt az alanyok helyzete egymáshoz viszonyítva. Az egyeztetés törvényei akkor mutatkoznak meg legtisztábban, ha csupán két — egy egyes és egy többes számú — alanyt veszünk fel (mégpedig olyanokat, amelyek között egyszerű kapcsolatos viszony van). Így három szórendi főcsoportot alakíthatunk ki, s mindegyiken belül négy-négy, összesen tizenkét típust:

I.			II.			III.					
1.	<i>Ns</i>	<i>Np</i>	<i>Vs</i>	5.	<i>Vs</i>	<i>Ns</i>	<i>Np</i>	9.	<i>Ns</i>	<i>Vs</i>	<i>Np</i>
2.	<i>Ns</i>	<i>Np</i>	<i>Vp</i>	6.	<i>Vp</i>	<i>Ns</i>	<i>Np</i>	10.	<i>Ns</i>	<i>Vp</i>	<i>Np</i>
3.	<i>Np</i>	<i>Ns</i>	<i>Vs</i>	7.	<i>Vs</i>	<i>Np</i>	<i>Ns</i>	11.	<i>Np</i>	<i>Vs</i>	<i>Ns</i>
4.	<i>Np</i>	<i>Ns</i>	<i>Vp</i>	8.	<i>Vp</i>	<i>Np</i>	<i>Ns</i>	12.	<i>Np</i>	<i>Vp</i>	<i>Ns</i>

Az elméletileg lehetséges tizenkét típust a nyelvi valósággal szembeesítve kiderül, hogy nem mindegyik realizálódhat, a megvalósulók pedig nem egyforma gyakoriságúak. Mindenekelőtt kiesnek azok a típusok, amelyek nem tesznek eleget sem az alaki, sem az értelmi egyeztetés követelményének (az 1. és a 7. típus), ezeknek megfelelő mondat szerkezet csak a pongyola fogalmazásban fordulhat elő. Ugyancsak nem realizálódhat a harmadik főcsoportból a 10. és a 11. típus, ebben a főcsoportban ugyanis az állítmány szorosán az első alanyhoz kapcsolódik, az egyeztetés szempontjából is. (Ezért a harmadik főcsoport mondat szerkezetei olyan összetett mondatnak is felfoghatók, amelyben a második tagmondat hiányos.)

A fennmaradó nyolc típus közül a 2.-ban és a 8.-ban egybeesik az alaki és az értelmi egyeztetés. Mindkettő valóban szokásos mondat szerkezet, különösen a 2. típusú; ez áll a gyakorisági statisztika élén, s nyelvújítók többsége is ezt a szerkesztésmódot ajánlja. Látszólag egyaránt érvényesül az alaki és az értelmi egyeztetés a 12. típusban is, azonban a harmadik főcsoport mondatai — mint láttuk — más elbírálást igényelnek. Itt értelmi egyeztetésről tulajdonképpen nem beszélhetünk, ezért a 12. típusba tartozó mondat szerkezet inkább csak az alaki egyeztetésekhez hasonlítható, akárcsak az ugyanebben a főcsoportban szereplő 9. típusú. Csak alaki egyezés mutatkozik meg a 3. és az 5. típusba tartozó mondatokban. Gyakoriság tekintetében ezek a mondat szerkezetek csaknem felérnek a megfelelő alaki és egyúttal értelmi egyeztetéses, tehát a 2., illetőleg a 8. típusba sorolt mondatokkal. A csupán értelmi egyeztetéses, tehát a 4. és különösen a 6. típusú mondat szerkezetek viszonylag ritkán fordulnak elő.

Ha az alanyok közül a többes számú megtöbbszöröződik, ez fokozhatja a többes számnak az egyeztetésre gyakorolt hatását. Ha viszont az egyes számú alany többszöröződik meg, ez a körülmény nem jár feltétlenül együtt az egyes szám hatásának a fokozódásával; elősegítheti a többes számú (értelmi) egyeztetést is, hiszen két vagy több egyes számú alany mellett többes számba is kerülhet az állítmány.

Ha az alanyok nyelvtani száma többször is váltakozik, az egyeztetés törvényei lényegében nem módosulnak: a számbelileg vegyes sorrendű alanyokat tartalmazó mondatok is besorolhatók a három főcsoport valamelyikébe, s ezen belül visszavezethetők a realizálódható típusokra.

Ha az alanyok között nem egyszerű kapcsolatos viszony van, illetőleg ha az állítmány külön-külön bővítménnyel csatlakozik az alanyokhoz, akkor az alaki egyezés dominál. Ilyenkor fölmerülhet az ellipszis gyanúja is, ugyanúgy, mint a harmadik főcsoport mondatainál általában.

RÁCZ ENDRE

Adalékok szláv származású »női« szavaink problémáihoz

Szikra és pernye ↓

1. Közismertnek mondható, hogy az először a BesztSzj.-ben előforduló *szikra*, valamint az először a BécsiK.-ben megjelenő *pernye* szavaink szláv jövevényszavak. Mégpedig mindkét szó az úgynevezett „felesleges” idegen szavak kategóriájába tartozik, mert hisz mindkét szó, de különösen a *szikra*, nagyon közönséges fogalmak megnevezésére szolgál. Tudniillik *szikrá*-n többnyire mechanikus ok következtében izzó állapotban a levegőbe került anyag-részecskét értjük, *pernyé*-n pedig elégett szalmának, nádnak pehelyforma, könnyen szállongó hamuját. Ez azt jelenti, hogy az esetek nem kis részében a szállongó pernyének az előzménye *szikra* volt, ha nem minden *szikrából* lesz is *pernye*. — Napjaink viszonyaitól mindenesetre lényegesen különböző körülmények lehettek azok, amikor ezek a 'szikra' és 'pernye' jelentésű szláv jövevényszavak nyelvünkben meghonosodtak, illetőleg valamilyen hasonló jelentésű szavakat kiszorítottak a használatból. Mai viszonyaink mellett mindenesetre elképzelhetetlen volna, hogy például magyar—német együttélés esetén a német *Funke* és *Loderasche* szavak nyelvünkben kiszorítanák a használatból a megszokott *pernye* és *szikra* szavakat, hisz például a *pernye* szó annyira ritka a beszédben, hogy a városiak nem is igen ismerik, sőt a *szikra* szó sem túlságosan gyakori. De a művelődési viszonyok a szláv származású *szikra* és *pernye* szavaink meghonosodása korában is nyilván lényegesen különböztek a szláv—magyar érintkezést megelőző kor művelődési viszonyaitól, mert különben ez a két „felesleges” idegenszó nem is vert volna gyökeret nyelvünkben.

Tekintettel arra, hogy ez a két szó a rájuk vonatkozó adatok tanúsága szerint a XVI. században már az egész magyar nyelvterületen el volt terjedve, eleve is valószínűnek látszik, hogy már a nomádok életformáról a földműves életformára való áttérés korában honosodtak meg. Ezt egyébként — amint majd látni fogjuk — a *szikra* szóra vonatkozólag egy hangtörténeti kritérium is valószínűvé teszi.

2. Nyilvánvaló, hogy, amikor ez a két „felesleges” idegenszó nálunk meghonosodott, a tüzelési technika lényegesen különbözött a későbbi korok tüzelési technikájától. — Tüzelésre elsősorban is a főzésnél és a kenyérsütésnél volt szükség. Az pedig ismeretes, hogy az állandóan letelepült életmódot folytató földművesek életformája táplálkozási téren leginkább a kenyérnek az étrendbe való bevezetésével, illetőleg rendszeres használatával különbözött a kölfözéses gazdálkodást folytató állattenyésztők, vagyis a nomádok életformájától. A nomádoknak kenyérük azért nem volt, ha a gabonamagvakat csere vagy harács útján be is tudták szerezni, mert a kenyérsütéshez szükséges zárt fűtőtér, vagyis kemence, semmiképp sem rögtönözhető; ennek folytán a lakóhelyüket rendszeresen változtató nomádok kemencével semmiképpen sem rendelkezhetek.

Őseink a földműves életformára áttérve szláv szomszédaik révén kétféle sütőkemencével ismerkedtek meg, mégpedig a veremház falába bemélyesztett *pest*-tel, amely szó 'barlang' jelentésben is használatban volt, és az agyagba vagy sárba mélyesztett kövekből felépített *kemencé*-vel (vö. Moór, *Slavica* II, 50). Egyikük sem volt valami híres létesítmény, mert hisz nem volt kéményük. Nyilván csak valami könnyen égő fűtőanyaggal lehetett tüzelni bennük.

Erre a célra a nomádkor *tőzeg-én* ('szárított állati ürülék') és *nád-on* kívül *szalma*, *rőzse*, *gally* és *garnacs* 'ágtörmelék' szolgáltak; semmi esetre sem véletlen, hogy a felsorolt tüzelőanyagok elnevezései a *tőzeg* és a *nád* kivételével szláv jövevényszavak.

Az égés folyamán a fűtőanyagot a kéménytelen fűtőtérben persze hogy állandóan piszkálni is kellett. Erre a célra szolgált az *aszag* nevű pózna. Ez a szó is természetesen régi szláv jövevényszó nyelvünkben; előzménye az ugyanazon jelentésű szláv *ožegő* szó, a szláv *žeg-* 'ég' ige származéka (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 68). Nyilvánvaló, hogy a tűz piszkálása közben szikrázott. A szikrák ellen védekezni is kellett. Erre a célra szolgált a sütőkemence nyílása fölé szikrafogóként alkalmazott besározott vesszőfonadék, de esetleg besározták a nádtető belső felét is. Mindez nemcsak elméleti elgondolás, hanem az archeológiai emlékanyaggal igazolható is, amennyiben leomlott középkori házak törmelékei közül a kemence környékén elő szoktak kerülni a besározott vessző- vagy nádfonadékra tapadt sárdarabok. Minderre azért volt szükség, mert az aszaggal megpiszkálva a kemencében vagy pestben parázsló könnyű fűtőanyagot, a kemence nyílásán szikrák csaptak ki, amelyeket a szikrafogó felfogott. Ez után a szikrák — de különösen az égő szalmából vagy nádból származottak — hamarosan elhamvadtak, és *pernye* alakban a háznak eredetileg erre a célra szolgáló *ablak* vagy *akna* nevű nyílásán át elhagyták a helyiséget (mindkét szó szintén szláv jövevényszó).

3. A felhozottak szerint *szikra* és *pernye* szavaink tárgytörténetileg a tésztafélék sütésének a fogalomkörébe tartoznak bele. Ezért társadalomtörténetileg női szavaknak mondhatók, mert hisz a kenyérnek és a tésztaféléknek a sütése mindig is a nők dolga volt, és ez nyilván olyan magyar családokban honosodott meg először, amelyekben a feleség szláv származású volt. Annak az eszmének a valószínűtlenségét és erőszakoltságát, hogy őseink — mint állítólagos „félnomádok” — már a szláv népekkel való szorosabb érintkezés, vagyis már a Kárpátokon való átkelés előtt is ismerték volna a kenyeret, semmi sem mutatja határozottabban, mint az a körülmény, hogy ebben a tárgykörben nemcsak a kenyér készítésére vonatkozó új fogalmak elnevezései, így a *pest*, *kemence*, *pemet*, *kovász*, *tészta*, *lapát* szláv származásúak nyelvünkben, hanem hogy ebben a terminológiában „felesleges idegenszavak”-ként ilyen szláv származású szavak is gyökeret vertek, mint *szikra* és *pernye*.

4. Alkalmam volt már rámutatni arra a nagyon különösnek mondható jelenségre, hogy amíg őseink a Felső-Tisza mellékén szlovákoktól már a X. század első felében átvették a földművelés előrehaladottabb módszereit, ugyanakkor a gabonamagvak felhasználásának földműveseknél legelterjedtebb módját, a kenyérbélesztést — úgy látszik — nem vették át tőlük, mert a kenyérbélesztés terminológiájának elsődleges kifejezései nem szlovák, hanem délszláv származásúak nyelvünkben (*tészta*, *kovász*), vagyis őket az ide tartozó bolgár *pest* és *pemet* szavaink tanúsága szerint a legnagyobb valószínűség szerint a bolgároktól vettük át, s ez azt is jelenti, hogy a kelesztett kenyér készítését őseink a Dunakanyar környékén lakó bolgároktól — akik oda a IX. század elején kerültek — tanulták el.

Azt a körülményt, hogy a fenti művelődéstörténeti szempontból olyan nagy jelentőségű szóegyüttes (amelynek tagjai nyilván egy időben kerültek nyelvünkbe) nem szlovák származású, korábban annak feltevésével próbáltam magyarázni, hogy őseink eleinte újféle ételként idegenkedhettek a kenyértől,

de annak a lehetőségét is felvettem, hogy a Felső-Tisza mellékének szlovákjai mint elszlávosodott nomád avarok utódai esetleg szintén nem éltek kenyérrel. Ha a Felső-Tisza mellékének szlovákjai esetleg nem is az avarok utódai voltak, bizonyos újabban előkerült archeológiai adatok mégis megerősíthetik azt a gyanúkat, hogy ennek a vidéknek szlovák nyelvű lakói a magyar honfoglalás korában a kelesztett tésztából készült kenyeret nem ismerték. E vidéken ugyanis archeológusok több helyütt 25 – 35 cm átmérőjű lapos tálkák vagy tepsik töredékeit találták meg, amelyek — úgy látszik — kovásztalan lepénykenyér sütésére szolgáltak.¹ Nem lehetetlen, hogy ezt a keletlen lepénykenyeret őseink is megismerték a Felső-Tisza mellékén, és rá egy kásafele ételnek ősi, még a permiekkal való együttélés korából származó *kenyér* nevét ruházták át, és ez a név azután a valódi kelesztett kenyérré is átruházódott, amikor azzal őseink a X. század közepe táján a bolgárok révén a Közép-Duna mellékén megismerkedtek. Az átvétel korának meghatározását a 'tűzpiszkáló' jelentésű *aszag* szavunk *zs*-je teszi lehetővé, amennyiben abban a korban került az ugyanazon jelentésű szlovák *ožegz* átvételeként nyelvünkbe, amikor abban a *zs* hang már megvolt: enélkül a szerszám nélkül tudniillik sem a *pest*-ekben, sem az ugyancsak kéménytelen *kemencé*-kben tüzelni aligha lehetett volna.²

5. A *pest*-ben való sütés átvételének főzéstechnikai okai is lehettek. Mégpedig elsősorban is az, hogy a rozsliszt nem alkalmas sem kása-, sem lepényféle készítésére, mert vízzel elkeverve ragadós; élvezhetővé ez a keverék csak kelesztés és annak alapos kisütése útján válik. A rozskenyeret tehát alaposabban ki kell sütni, mint a búzakenyeret; ezért nem valószínű, hogy valami könnyű fűtőanyag alkalmazható lett volna a rozskenyér sütésére szolgáló kemence átfűtéséhez: ahhoz paraszat biztosító fűtőanyag kellett, amilyen volt a tőzeg is. Már ezért is valószínűtlen, hogy *pernye* szavunk a rozskenyér sütésével kapcsolatban honosodott volna meg nyelvünkben, de *szikra* szavunk is aligha.

Nem lehetetlen, hogy őseink a bolgárok *pest*-jét eleinte csak a rozskenyér kisütésére használták fel, más gabonafélék magvait pedig eleinte továbbra is a hagyományos módon használták fel, vagyis a levest vastagították velük, és kásaféléket készítettek belőlük.

A magyar honfoglalás korában a Dunakanyar környékén mindenesetre a *rozs* lehetett a főtermék. És nincs okunk feltenni, hogy *rozs* szavunk nem a *pest* és *pemet* szavainkkal együtt a bolgár *rožb* átvételéből származott volna, és nyilván egy nyelvi rétegbe, sőt csoportba tartozik *aszag* szavunkkal. A rozskenyér készítése a szóanyag tanúsága szerint hamarosan az egész magyar nyelvterületen elterjedhetett. A közeli múltig mindenesetre a rozst tekintették nálunk az igazi kenyérgabonának, és népünk kenyéren többnyire rozskenyeret értett, legalább így volt ez a Dunántúlon.

6. Számba véve bolgár származású kenyér-szavainkat, egy feltűnő szóhiányra bukkanunk ebben a szóegyüttesben; ez pedig az, hogy a 'szita' jelentésű bolgár szó megfelelője — ez **szēta* vagy **szota* volna — hiányzik nyelvünkben, mert *szita* szavunk előzménye a szlovák *sīto* szóalak volt (vö.

¹ Néhány ilyen rekonstruált tálka ábrázolását láthatjuk az Élet és Tudomány egy a közelmúltban megjelent számában (XXIII, [1968.], 1097).

² Meg kell jegyezni, hogy *kemence* szavunk *c*-jére való tekintettel szintén nem tarthatók szláv jövevényszavaink legősibb rétegébe.

KNIEZSA: NyK. LXVI, 61). Ez tehát azt jelenti, hogy a magyarországi bolgárok a finomabb szitált búzalisztból készült süteményféléket nem is ismerték, illetőleg nem készítették. Az egyetlen sült tésztaféle náluk a korpás rozslisztból készült kenyér lehetett.

A *szita* szó származásából pedig arra következtethetünk, hogy őseink egy szlovák csoport révén ismerkedtek meg a szitált búzalisztból készült süteményfélékkel. Ez a szlovák csoport semmi esetre sem volt azonos azzal a keleti szlovák csoporttal, amely — úgy látszik — kelesztés nélkül készített a gabonafélék lisztjéből lepénykenyeret. — A mai szlovákságra jellemző három nyelvi csoport bizonyára a magyar honfoglalás korában is megvolt már, és e csoportok között nemcsak nyelvi téren, hanem a népi kultúra tekintetében is lehettek már különbségek. Az mindenestre megállapítható, hogy a *szita* szó még a szláv *denasalisatio* hangjelenségének bekövetkezte előtt került a nyelvünkbe. Ezt igazolhatja a szitaláskor keletkező „korpa” egykori elnevezése, az *otromba* szó (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 701), amelyet nyelvünkben már korán átvitt értelemben kezdtek el használni, aminek következtében a 'dara, morzsa' jelentésű szláv *korpa* előzményét ruházták át rá (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 283).

Tekintettel *szita* szavunk szlovák származására, nyilván ebből a nyelvből és nem a bolgárból való nyelvünkben a legelterjedtebb süteménynek, a *kalács*-nak a neve is. A *kalács* eredetileg zsemlye alakú, illetőleg nagyságú lehetett, mert átvitt értelemben 'térdkalács' jelentésben már a XV. században használták (ez a jelentés a magyarban fejlődött ki). — Csak a szlovákból származhatott egy kalácsfélének már a XIV. században említett *morvány* elnevezése (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 343), valamint a hibás alakban ránk maradt 'cipó' jelentésű *bachnak* (XIV. sz.) szó (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 595).

A kenyérszítés bolgáros módjának 950 körüli megismerése után nem sok idő telhetett el, hogy őseink egy szlovák csoport révén megismerkedtek a szitával, és hamarosan eltanulták tőlük a finomabb süteményfélék készítését is, mert a *szita* szó az egész magyar nyelvterületen el van terjedve, és a dunántúli magyarság nyelvéből is hiányzik e szónak feltehető szlovénes alakja (ez ugyanis **széta*, **szota* volna), tehát őseink már a *szita* ismeretében s így a finomabb süteményfélék készítésének gyakorlásában szállták meg a Dunántúlt.

Mivel a szitált búzalisztból készült kalácsféle sütése nem kívánt olyan kiadós tüzelést, mint a korpás rozslisztból készült kenyér kisütése, a régiek a kalács sütésénél valószínűleg úgy jártak el, hogy a rozskenyér kisütése után egy kis pótfűtést végeztek valami könnyű fűtőanyaggal — szalmával, náddal — a kemencében a kalács kisütése érdekében, de természetesen lehetséges az is, hogy már kezdettől fogva — tehát kenyérsütés nélkül — valami könnyen égő fűtőanyaggal melegítették át kalácssütés céljára a kemencét. De ebben az esetben is az azzsaggal ismételt meg kellett piszkálni a kemencében levő parázsló fűtőanyagot. Ennek a következménye szükségszerűleg az lett, hogy szikrák szálltak, és azok aztán pernye alakban elhamvadtak, illetőleg a füstnyíláson, vagyis az ablakon át kiszálltak a házból.

7. Hogy a *pernye* szó csakis szlovák származású lehet, arra már KNIEZSA is rámutatott (vö. SzlJsz. I, 417). Nem értem azonban, hogy miért indult ki KNIEZSA egy feltett négy szótagos (*pyrenbja*) szóalakból, amikor a feltehető három szótagos szláv ősalak (**pyrnja*) magyar ősalaknak is teljesen megfelel (vö. a Gömör megyei *perenye* szóalakot), mert hisz a magyarban hang-

rendi átcsapást, illetőleg a palatalis *t*-ből lett *i*-hez való illeszkedést a négy szótagos ősalakra vonatkozólag is fel kell tennünk. A három szótagos magyar ősalak nagyon régi időkben a vendben is meghonosodott *perinye* alakban (vö. FLISZÁR, Magyar—vend szótár 124); ez a szó ugyanis a vendben csakis magyar jövevényt szolgált, mert délszláv nyelvekben nyoma sincs.

Tekintettel arra, hogy a *pernye* tulajdonképpen elhamvadt *szikra*, minden okunk meglehet, hogy *szikra* szavunkat a szlovák *iskra* szó előzményéből származtassuk. Ennek a származtatásnak semmi akadálya nincs, mert hisz mind a szlovák szó, mind a magyar szó *i*-jének előzményeként mindenképp hosszú *i* teendő fel (vö. KNEZSA: NyK. LXVI, 61). Mivel nyelvünkben a *szkr* hangkapcsolat hiányzik, a *sz-es* szókezdet az *i-s* szókezdetű alakból — amely a Nógrád megyei *iskra* vagy a Bereg megyei *iskora* szóalakokban ránk is maradt — egyszerű hangátvetéssel jöhetett létre (hasonlóan: ASBÓTH: NyK. XXX, 213); de több sziszegő hangot tartalmazó gyakran ejtett mondatban (mint *száll az iskra*) egyszerű nyelvbtlás útján is létrejöhetett. — Úgy látszik, KNEZSA valószínűbbnek tartja, hogy a magyar *szikra* hangbetoldással valami szláv *skra* szóalaktól származott volna. Csakhogy ilyen szóalaknak a magyarság körzetében beszélt szláv nyelvekben nyoma sincs, és tekintve, hogy a szlovák *iskra* szókezdő *i*-je etimologikus *i*-ből származott, semmi valószínűsége sincs annak, hogy ezen a területen egy feljegyzésre nem került *skra* szóalak már a X—XI. században létezett volna. De magyar szempontból is valószínűtlen ez a feltevés, mert hisz korán betoldott ejtéskönnyítő *i* esetében ennek a hangnak mai nyelvünkben *ë* vagy *o* alakban kellene jelentkeznie, ilyesminek pedig nyoma sincs.

8. A *szita*, *szikra* és *pernye* szavakból álló és a finomabb süteményfélék készítésével kapcsolatba hozható szóegyüttes nyilván szlovák származású feleségek útján honosodott meg nálunk olyan időben, amikor őseink a Dunakanyar környékén lakó bolgárszlávok révén a rozskenyér készítésének technikájával már megismertek. Ez tehát azt jelenti, hogy őseink 950 után a Dunakanyartól északra eső tájakra, tehát középszlovák nyelvterületre húzódtak fel.¹ Itt a szlovák származású feleségek nemcsak kalácsfélékkel tudták megörvendeztetni a férjeiket, hanem a szlovák származású *szalad* 'csíráztatott gabona' és *maláta* 'seprő' szavaink tanúsága szerint (vö.: KNEZSA, SzlJsz. I, 324, 485, NyK. LXV, 91, 92) az eddig ismertnél jobb minőségű sörfélével is. Őseink ugyanis a gabonamagvak malátáztatásának előnyét sörkészítés céljából eredetileg nem ismerték. — Sőt ezek a szlovák származású feleségek még a kender előrehaladottabb feldolgozása révén (vö. MNy. LXI, 142) a családot jobb minőségű ruhaneművel is el tudták látni. A haladás az utóbbi téren a X. század felé következhetett be. Átböngészve ugyanis a SZŐKE-féle „Leletkataszter”-t, egyetlen adatot találtunk csak a honfoglalás-kori női sirokban a *pereszlen* nevű perditőgyűrűre, amely az előrehaladottabb fonási technikának szlovák származású feleségek révén nálunk is meghonosodott segédeszköze lehetett.

Az eddig tárgyalt „női” szavakból is felismerhetjük, hogy annak a szlovák csoportnak az anyagi kultúrája, amellyel őseink a X. század közepe táján szorosabb kapcsolatba kerültek, a körülményekhez képest már meglehetősen magas szintű lehetett. Ezért valószínűnek látszik, hogy régi szlovák jövevény-

¹ Megemlíthetjük, hogy a középszlovák nyelvjárást délszláv — úgy látszik, szlovénes — sajátosságok megléte jellemzi (vö. MOOR: StudSlav. VIII, 267, 275).

szavaink közül azok, amelyek technikai téren bizonyos haladottságról tanúskodnak, de nem „női” szavak, szintén valahol a Dunakanyar környéki szlovák területen kerültek a nyelvünkbe. Ezek közül alkalmam volt már behatóbban tárgyalni az eredetileg ’lánc’ jelentésű *retesz* szavunkat (vö. MNy. LXII, 329), valamint a vízimalom berendezéseire vonatkozó szókészletet, amelyből a *gerendely* szó a leghatározottabban X. századi átvétel mellett tanúskodik (vö. NyK. LXVII, 135). Talán a Mátra patakjain — amelyeken már a középkorban is malmok zakatoltak — találkoztak őseink először vízimalmokkal.

Persze nem egészen lehetetlen, hogy őseink a földművelésnek római származásúnak tekinthető *ugar*-os módját (vö. MNy. LXIII, 171-6) az erre a célra szolgáló fordítós ekével, valamint a hozzátartozó *boroná*-val együtt csak a szlovák — magyar érintkezések e második szakaszában vették át.

Mivel az ugaros gazdálkodásnál a talajt már trágyázták, és ezért a művelés alá vett területet nem változtatták, ennek egyik következménye az állandóan megtelepült életmód megszilárdulása lett. Éppen ezért a már ilyen gazdálkodást folytató szlovákok, majd példájuk nyomán a magyarok is a könnyen rögtönözhető, de szörnyen kényelmetlen, putriszerű veremházak helyett a már hozzáértő mesterember közreműködését is megkövetelő *borona*-házak létesítésére tértek át. Ezek természetesen nagy előnyt jelenthettek az ember számára a veremházzal szemben, csak hogy ebben — mégpedig a fából való fal repedéseiben — már megélt a poloska is (sok évvel ezelőtt Rábagyarmaton magam is hallottam, hogy a boronaházaknak századunkban is átkuk a poloska). Ezért ennek a féregnek az egész magyar nyelvterületen elterjedt szlovák származású, régi magyar *palacka* elnevezése azt is tanúsítja, hogy őseink a szlovákok révén a X. század folyamán nemcsak a poloskával — ennek a féregnek az összes délszláv nyelvekben meglevő *stenica* elnevezése egyetlen magyar nyelvjárásban sem honosodott már meg —, hanem a földfeletti boronaházzal is megismerkedtek, amely viszont az állandóan megtelepült életmódot megkövetelő intenzív földművelés vetületének tekinthető. Az megint valószínűnek látszik, hogy ilyen lakások létesítésére elsősorban is az azokban felnövekedett szlovák származású feleségek ösztönözhatték férjeiket, de ők voltak azok is, akik a boronaházak legnagyobb átkával, a poloskával a legtöbbet küzdöttek.

9. Kissé rejtélyes, hogy miért tartják a félnomad-elmélet egyes történész képviselői, mint BARTHA ANTAL, GUNDA BÉLA, DIENES ISTVÁN a szóadatokra vonatkozó hiperpozitivistá felfogásuk alapján különösen dicső dolognak, hogy őseink állítólag négyszáz éves Kárpát-medencei tartózkodás után ismerték volna csak meg a római származású földműves kultúrát, bár azt a hiperpozitivistá nézetek képviselői már nem tudnák megmondani, hogy honnan került a nyugati szláv származású *ugar* szavunk (vö. KNIEZSA, SzJlsz. 541) 1300 körül a nyelvünkbe, mert hisz közismertnek mondható, hogy a szlovákban, morvában és a csehben 1300 körül az ószláv *g*-t már századok óta *h* képviselte. Az illetők feltehetőleg csak azért idegenkedtek annak elismerésétől, hogy őseink *ugar* szavunkat és a rómaiás jellegű földműveskultúrát a régi szlovákoktól vették volna át, mert azokat Einhardus „Vita Karoli Magni” című művében (15., 18. fejezet) foglaltak alapján valami rendkívül alacsony műveltségű vademberforma népnek tartják.

E műben ugyanis az olvasható, hogy Nagy Károly birodalmához a galliai, germániai és itáliai birodalmi törzsrészekén kívül azok a barbár és vad népek (*barbarae ac ferae nationes*) is hozzátartoztak, amelyek a Rajna

és a Visztula, valamint az óceán (= Keleti-tenger) és a Duna között laktak. Nyilván ezek közé a népek közé tartoztak a szlovákok ősei is; az pedig mégis valószínűtlennek látszott, hogy egy olyan nép, amelyet egy szinte kortársnak mondható, jól tájékozottnak tartható író vadnak és barbárnak nevezhetett, ismerhette volna a földművelés és állattenyésztés intenzív formáját. — Hogy erre a felfogásra ki jutott nálunk elsőnek, azt nem tudom megmondani; de ennek a szemléletnek a hatása nemcsak modern történészek fejtegetéseiben ismerhető fel, hanem egyes nyelvészekében is. Például egészen határozottan megvan MELICHNÉL, sőt még KNEZSÁNAK sem sikerült magát — bár az objektív felfogásra való törekvés nála felismerhető — minden esetben e szemlélet befolyása alól kivonnia.

A főhiba e felfogást illetőleg az, hogy Einhardus megjegyzése nem valami kortársi értesülésből származott, hanem ő ezt, amint erre H. KOLLER jeles osztrák történész, a salzburgi egyetem professzora a közelmúltban rámutatott (*Das heidnische und christliche Slawentum, Annales Inst. Slav. II* [1969.] 1: 33, 42) Isidorusból merítette. Isidorus számára a Keleti-tengernél vége volt a világnak, már pedig Einhardus Nagy Károlyt a világ uraként és a római birodalom császáráként akarta feltüntetni; ezért birodalma keleti határsávjának lakosságát illető kijelentéseiben az antik császárságra vonatkozó forrása szavaihoz ragaszkodott, amint ezt másutt is megtette. Mivel tehát Einhardus Nagy Károly birodalma keleti határsávja népeinek műveltségi viszonyait illető megjegyzését egy erre a területre vonatkozó korábbi írásműből vette át, szavainak a régi szlovákság műveltségi viszonyaira vonatkozólag forrásértéke egyáltalán nincsen, mint amely nép az Einhardus által megjelölt terület déli sávján lakott a magyar honfoglalás korában.

Az azonban valószínűnek látszik, hogy a szlovákok ősei a római-német gazdasági kultúrával még Nagy Károly uralma korában ismerkedtek meg.

Nyilvánvaló, hogy a műveltségi szavak vagy szóegyüttesek sorában népiségtörténeti szempontból a legnagyobb jelentősége a „női” szavaknak van, mert ezek nyilván csakis összeházasodások révén honosodhattak meg egy másik nyelvi közösségben, amelynek tagjai eredetileg valamilyen más jellegű kultúrával rendelkeztek.

Nevezetes mármost a szlovák származású „női” szavak tekintetében településtörténeti szempontból az a körülmény, hogy ezek a feltehetően a Dunakanyar környékén nyelvünkben meghonosodott „női” szavak a dunántúli magyarság, valamint a székelység nyelvjárásaiban nemcsak hogy megvannak, hanem azokból a hasonló vagy azonos jelentésű szlovén származású szavak teljesen hiányoznak. Ez azzal függ össze, hogy a Dunántúlon megtelepült magyarság és székelység csoportjai ottani megtelepedésük idején szlovákos jellegűnek mondható földműveskultúrával már teljes mértékben rendelkeztek.

10. Annak ellenére azonban, hogy a nők mindennapi életére és gazdasági tevékenységére vonatkozó szlovák származású szóegyüttesek gazdagon vannak képviselve a dunántúli magyarságnak és az onnan származott székelységnek nyelvjárásaiban, egy nevezetes szóhiány a nők gazdasági tevékenységére vonatkozó szókészletben mégis akad. Ez az, hogy a dunántúli magyarság és a székelység nyelvjárásaiban hiányzik a „fészektójás” szlovák származású elnevezése. Ebből ugyanis arra lehet következtetni, hogy a tojás-hozamra alapozott baromfitartás a Dunántúlra költözött magyar csoportok körében eredetileg még hiányzott. Hogy a Dunántúlra költözött csoportok

távozása után a visszamaradtak gazdaságában a tojáshozamra alapozott baromfitartás hamarosan általánosan elterjedhetett, azt az a körülmény tanúsítja, hogy a 'fészektojás' szlovák származású *palozsna* elnevezése a nagy- és kisalföldi magyarság körében általánosan el van terjedve. Dunántúlon és a székelyeknél a 'fészektojás'-nak a szlovén *položnik*-ből származott *palozsnak*, a Dunántúlon pedig az utóbbi névalakból lett *palostojás* elnevezése terjedt el annak tanújeléül, hogy a Dunántúlra költözött magyarság körében a tojáshozamra alapozott baromfitartás csakhamar gyökeret vert. (Vö. MNY. LXIV, 216.)

11. Kérdeznünk kell azonban, hogy vajon miért nem vették át már 1000 előtt is a szlovákokkal együtt élő magyarok a szlovákoktól a tojáshozamra alapozott baromfitartást. Ennek fő oka az lehetett, hogy a szlovákok korábban más nyugati szláv népekhez hasonlóan ezt a baromfit még nem gazdasági célból tenyésztették, hanem azt — mivel a kakas jelzi a hajnalodást — mintegy szent állatnak tisztelve csak luxusállatként tarthatták. Ezért is óvakodhattak a nyugati szlávok a náluk járt Ibrahim Ibn Jakub 973-i tudósítása szerint húsának fogyasztásától (vö. SCHRADER—NEHRING, *Reallex.*² I, 432). A tojáshozamra alapozott baromfitartásra a szlovákok is — esetleg a morvák példája nyomán — csak 1000 után kaphattak rá, amit tőlük a velük együtt élő magyarok is átvettek, bár náluk gátolhatta ennek a gazdasági ágának meghonosodását az a körülmény is, hogy őseinknél körülbelül 1000-ig hiányozhattak a gazdasági melléképületek, amennyiben a barmot még nem tarthatták házközelben, hanem a nomád viszonyokhoz hasonlóan nyári és téli szállásokon. E tartásmód következtében hiányozhattak náluk az istállófélek, ezért az állatok takarmányát sem tárolhatták házközelben, aminek következtében a baromfi részére hiányozhattak házközelben a fészkelési lehetőségek. Mindez 1000 körül változhatott meg eleink gazdaságában. Azt azonban nem tudjuk, hogy mi készítethette őket ez idő tájt arra, hogy egész állattartásukat házközelbe telepítsék. Az azonban nyilvánvaló, hogy őseinknél ezzel vált igazán teljessé az állandóan letelepült életmódra és a földműves életformára való áttérés.

A Dunántúlra települt magyarság körében a gazdasági életnek a fentiekben vázolt megváltoztatására nem volt szükség. Ők ugyanis ott már elejétől fogva átvették a gabonabetakarításnak azt a módját, amely az ottani klimatikus viszonyoknak leginkább megfelelt, vagyis a kepékbe rakott gabonakévéket — amint lehetett — hazafuvarozták, a ház környékén asztagba rakták, majd az ős folyamán a ház közelében létesített pajtában kicsépelelték. Ilyen berendezkedés mellett a tojáshozamra alapozott baromfitartásnak semmi akadálya nem volt, mert a baromfinak itt házközelben is bőségesen volt fészkelési lehetősége. Ezért őseink az itt szokásos gabonabetakarítási mód átvételével egy időben a szlovén származású feleségek példája nyomán átvették a baromfitartást is. Ezt tették a székelyek ősei is, mert nyelvjárásaikban megtalálhatjuk a szlovéneknek 'fészektojás' jelentésű *položnik* szavát is *palozsnak* alakban.

12. A magyarság megtelepülése a Dunántúl erdős vidékein nyilván a törzsek széttelepítésére utaló törzsnévi helynevek kialakulásával egy időben, 1000 körül következhetett be, vagyis akkor, amikor őseink már áttértek az állandóan letelepült földművesek életformájára, és már — keresztények voltak. A ШОКЕ-féle „Leletkataszter” segítségével mindenesetre nem volt túlságosan nehéz felismerni, hogy a törzsnévi eredetű helyeken lócsontos honfoglaláskori

magyar sírok egyáltalán nincsenek, azokon a területeken pedig, ahol lócsonto honfoglaláskori sírok akadnak, a törzsnévi helynevek hiányoznak, vagy csak ritkán fordulnak elő. E különösnek látszó jelenségnek az a magyarázata, hogy a lócsontos sírok korában az egyes törzsek nomádok módjára még együtt éltek, tehát a nevük helynévként területükön még nem jelenhetett meg, mert hisz az ilyen népnévi helynevek esetében mindig a más származású környezet a névadó. Azt pedig a törzsnévi helynevek szétszórtságából, illetőleg csoportos előfordulásából nem nehéz felismerni, hogy ezek a csoportosulások honvédelmi célból jöttek létre, más esetekben meg a törzsi csoportok széttelepítése renitens törzsek megfélemezését célozhatta, sőt esetleg mindkét törekvés egyszerre is érvényesülhetett.

13. Azt nem nehéz megérteni, hogy a „női” szavaknak, amelyek mind a család mindennapi életével kapcsolatosak, művelődéstörténeti szempontból igen nagy lehet a jelentőségük, még ha semmis tárgyakra vonatkoznak is, sőt egyes esetekben még az idetartozó szavak hiánya is bizonyos művelődéstörténeti következtetéseket tesz lehetővé. De így van ez nemegyszer a mindennapi élet más közönséges tárgyakra vonatkozó nem „női” szavaival is. — Azt sem volt nehéz felismerni, hogy a „női” szavak sorában aránylag sok a szláv jövevényszó. Ez a körülmény azonban művelődéstörténeti szempontból, ha a hangalak származási és kronológiai szempontból semmit sem árult el, még nem sokat mondott. Ebben a vonatkozásban csak azok a szavak tettek bizonyos következtetéseket lehetővé, amelyeknek megfelelői vagy az északi, vagy a déli szláv nyelvek csoportjában hiányoznak, vagy ezekben egymástól különböző különleges jelentésekkel szerepelnek. Ezek tekintetében jó tájékozást nyújt számunkra KNEIÉZA műve, a SzlJsz.; ehhez pedig rendkívül hasznos kiegészítéseket találunk ugyancsak KNEIÉSÁNAK kvantitástanulmányai-ban (vö. NyK. LXV—LXVI.). Mindezek figyelembevételé után is maradhatnak az egyes tárgycsoportokban olyan szláv származású jövevényszavak, amelyek hangtani tekintetben semmiféle származási jellegzetességet nem, tüntetnek fel; ezek származására nézve azonban azoknak a szóegyütteseknek jellegzetes szavai tájékoztathatnak bennünket, amelyekben előfordulnak; megfigyelhetjük ugyanis, hogy az új technikákra és tárgyakra vonatkozó szavak általában egy nyelvből származnak.

14. Fő tekintettel „női” szavainkra, arra a megállapításra juthatunk, hogy a nomádos gazdaságról az állandóan letelepült életmódot megkövetelő földműves életformára való átváltás őseinknél körülbelül száz év során négy ütemben következett be. — Az első ütemben őseink a Felső-Tisza mellékén megismerkedtek a földművelésnek rómaiásnak mondható módjával, valamint a házi állatok téli takarmányozásával; a nők pedig esetleg az ott megismert lepénykenyérre átruházták a kásafélék ősi magyar nevét, a *kenyér szót*. — A X. század közepe táján pedig őseink a Dunakanyar táján bolgárok révén megismerkedtek a rozstermeléssel; a nők pedig eltanulták bolgár nőktől a kelesztett korpás rozskenyér készítését. — A harmadik ütemben a Dunakanyartól északra nyomult magyarok 950 után szlovák feleségek révén már a kelesztés technikájának ismeretében megismerkedtek a szitált búzalisztból készült süteményfélékkel, valamint a sörkészítés és kenderfeldolgozás előrehaladottabb módszereivel. — Végül a Dunántúlra költözött magyar csoportok 1000 körül eltanulták a szlovénektől a gabonabetakarítás közép-európaias módszerét, a szlovén származású feleségek révén pedig a tojáshozamra alapozott baromfitartást. — Ezzel körülbelül egy időben a Kis- és Nagyalföldön,

valamint környékén visszamaradt magyar csoportok az állattartást házközelbe hozták, majd valamivel később szlovák nőktől szintén átvették a tojáshozamra alapozott, náluk is később meghonosodott baromfityenyésztést.

Az előadottak szerint a szláv jövevényszavak nem mintegy parádéból honosodtak meg nyelvünkben, ahogy egyesek ezt még mindig hinni szeretnék, hanem a X. század folyamán bekövetkezett műveltségváltás tanújelei. Az ezek között található „női” szavak pedig azt tanúsítják, hogy ebben a folyamatban a nőknek is nagy szerepük volt — valahogy olyanformán, ahogy ezt már Ady Endre képzeletbeli óséről, a gyáva Barla diákra król megsejtette:

„Zúgva nyargalt a hősi sereg
A reszkető, bérces Erdélyen által.
Barla maradt, rótt, szántott, álmódott
Egy kis szláv leánnyal.”

MOÓR ELEMÉR

A *paszomány* és családja szótörténeti-etimológiai tanulságai

I.

Némely szócsalád tagjainak élettörténete: alakulásmódja, jelentésfejlődése, valamint alapszavához (vagy végső forrásához), a rokon etimonú más szavakhoz való kapcsolata meglepően bonyolult. Különösen olyan szócsaládok esetében van ez így, amelyeknek alapja valamely igen régi (ősi örökségként tovább élő vagy korai átvételű) s általános fogalmat kifejező szó. Az ilyenek ugyanis hosszú életük, széles körű elterjedtségük, gyakori használatuk következtében rendszerint sokféle alakmódosuláson (képzés, összetétel stb.) mennek át, újabb és újabb konkrét és elvont jelentésárnyalatokkal bővülnek; a belőlük alakult szócsaládok ezért természetesen szerteágazóak, jelentésekben igen gazdagok. Az idetartozó tagok összefüggése néha akkor sem teljesen világos, ha a kérdéses szócsalád eredetében és kialakulásában is belső magyar keletkezésű. Még inkább áll ez a jövevényszó-családokra. Természetesen elsősorban nem azok problematikusak, amelyek egy bizonyos jövevényszóból és annak magyar nyelvbéli származékaiból tevődnek össze, hanem inkább azok, amelyek valamennyi (vagy csaknem valamennyi) tagjukban jövevények. Viszonylag nyilvánvaló az etimológiai összefüggés az olyan azonos eredetű szavak között, amelyeket egy ugyanazon nyelvből vettünk át, pl.: *interpellál*, *interpelláció*; *keresztel*, *kereszt*, *keresztény*; *kaja*, *kajál* stb. Ilyen kölcsönzésekre általában akkor került sor, amikor valamilyen gazdasági, társadalmi, művelődési hatás egy nép, illetőleg nyelv részéről vagy közvetítésével érte nyelvünket: e típusba tartoznak pl. a jogi, természettudományi, orvosi nyelv latin műszavai vagy a kereszténység latin, illetőleg szláv terminológiája. Jól felismerhető az azonos eredetű, nemzetközi elterjedtségű műveltségyszavak összetartozása is, még akkor is, ha e szócsaládok tagjai más-más nyelvből valók. Kevésbé áttekinthetők viszont az olyan jövevényszó-családok, amelyek tagjai különböző nyelvekben jöttek létre, vagy különféle utakon, esetleg többszörös közvetítéssel kerültek át. E szavak életében ugyanis a keletkezésüket és

fejlődésüket meghatározó tényezők (mint pl. az alapszó jelentésárnyalatai, az őket létrehozó vagy közvetítő nyelv szóalkotási szabályai, a jelentésfejlődésükben közrejátszó gazdasági-társadalmi viszonyok stb.) más- és másképpen érvényesültek, — s ez mindenképpen befolyásolja etimológiai összetartozásuk felismerését.

A következőkben egy olyan jövevényszó-családot mutatok be, amelynek tagjai, illetőleg ezek előzményei az említett módon alakultak ki és kerültek nyelvünkbe: a *paszomány* szóval összefüggő szócsaládot. Az idetartozó szavak közül az ÉrtSz. a következőket veszi fel: *pasas*, *pasi*, *paszomány*, *passz*, *passzát* (szél), *passzit*, *passzíroz*, *passzol¹*, *passzol²*, *passzus*. BAKOS idegen szóként számon tartja a *passzol*, *passzász*, *passzpartu*, *passzport*, *passzé*, *passzent*, *passzábilis* (IdSz.² 1966.), valamint a *pasasér*, *passiert*, *passierschein* (IdSzKéz.¹ 4. lenyomat 1965.) szavakat is. A nyelvjárásokban él a *pász* fn. 'fogókerék a szélmalmon' (MTsz.), mn. 'hozzáálló, pontos' (SzamSz.), *pászos* 'ráálló, testhez álló' (MTsz.). A régebbi idegenszó-gyűjtemények egyéb idetartozó, ma már nem élő s feltehetően a múlt században is ritkán előforduló szavai közül vö. pl.: *pas* 'lépés', *passant* 'átmenet', *passeparole* 'parancs', *passépasse* 'bűvészdarab' (Heckenast, IdSz.² 1854.); *passati tempi* 'múlt idők', *passable* 'túrhető' (BABOS, Közhasznu magyarázó szótár. 1865.); stb. Már e pusztas felsorolás is mutatja, mennyire kiterjedt szócsaláddal van dolgunk, s tagjai a szókészletnek mennyire különböző rétegeiben helyezkednek el. — Mindezek a szavak legvégső soron a latin *pandere* 'kinyújt, kiterjeszt' igére vezethetők vissza. Maga a szócsalád azonban nem a (klasszikus) latinban, hanem ennek későbbi folytatóiban, az újlatin nyelvekben keletkezett. A *pandere* fejleménye, a *passus* 'lépés' (vö. WALDE - HOFMANN, LatEtWb.³ II, 244, 261), amely a szócsalád kialakulásának jelentéstani alapját adta meg, illetőleg ennek igei származéka, a népi latinban létrejött **passare* 'átkel, átmegy' (vö. MEYER-LÜBKE, RomEtWb. 6267.) folyamatosan tovább élt az újlatin nyelvekben. Ezekre vö. pl.: fr. *passer* (WARTBURG, FEW. VII, 707); ol. *passare* (BATTISTI - ALESSIO, DizEtIt. IV, 2792); sp. *pasar* (COROMINAS, DiceCrittEt. III, 680): 'mellette elmegy, átkel, átmegy, áthalad stb.'; a többi megfelelőre nézve vö. MEYER-LÜBKE: i. h.; vö. még: középkori latin *passare* 'átkel, átlép, átenged' (DUC.), hazai latin *passare* 'mellette elmegy' (BARTAL). Számunkra a legnagyobb jelentősége a francia nyelvbeli folyamatosságnak van, mivel a francia ige, valamint ennek származékai hozták létre legnagyobb részben azt a szócsaládot, amelynek tagjai kérdéses szavainknak előzményei lettek. E szók egyébként több más nyelvbe is bejutottak, s vándor-, illetőleg nemzetközi használatú szavakká váltak. A magyarba való átkerülésük elterjedésüknek voltaképpen csak egyik állomását jelentette.

Nyelvészeti irodalmunk a szócsaládnak szinte minden tagjával foglalkozott, többségével ugyan nem részletesen, inkább csak utalás formájában. Az idegen szavak szótárai a felsorolt szavak feltett eredetét minden esetben (bár az idegen nyelvi megfelelők idézése nélkül) jelzik. Az ilyen összefoglaló vizsgálatot ezért nem csakis (és nem elsősorban) a szorosán vett etimológiai kérdések tisztázása indokolja. Sokkal inkább feladatunk lehet a szótörténet és etimológia kapcsolatának megvilágítása, szavaink életének: alak- és jelentésbeli fejlődésének, a szókészletben elfoglalt helyének bemutatása, a szócsalád tagjai közti összefüggések feltárása, nemzetközi elterjedtségük ismertetése. Valamennyi idetartozó szó részletes tárgyalása természetesen szétfeszítené egy cikk kereteit. Ezért az ÉrtSz.-től felvett szavakon kívül csak néhányukat (a

jelentéstani vagy etimológiai összefüggések szempontjából jelentősebbeket mutatom be. A kevésbé közkeletűek esetében csak első előfordulásuk adatát közlöm.

II.

I. Paszomány.

Olasz megfelelőjére már a korai, etimológiákat is adó szótárak rámutattak (GYARMATHI, Voc. *Poszománt* a.; CzF.). Nyelvünkbe kerülésének körülményeire: az olaszokkal folytatott közép- és újkori kereskedelmi kapcsolatainkra, valamint a *passzus*-sal való összefüggésére SIMONYI utalt (AkNyÉrt. X/1, 45, MNyelv.¹ II, 140). KÖRÖSI SÁNDORTól származó olasz eredeztetését (< ol. *passamano*, északi ol. *passamán* 'paszomány, rojt': Nyr. XIV, 65, OIEl. 34, Nyr. LV, 132) a SzófSz. elfogadta. Felmerült a német közvetítés gondolata is (MELICH: Nyr. XXIV, 351; D. ÉLTES, FranciaSz. 82; FOGARASI: MNY. LIV, 540), olaszból való átvételét azonban — legalábbis a *t* véghangzó nélküli adatok esetében — KARINTHY FERENC (MNYTK. 73. sz. több helyen) meggyőzően bizonyította. Itt a szótörténetre, valamint távolabbi forrására, idegen nyelvi megfelelőire vonatkozólag tesztek néhány kiegészítést. — A szó fontosabb alakváltozatai: 1589: „Veres barson kys subara *passamant* vereseth” (OkISz.); 1603: *pászmánnyal*, *paszamán*nal (Gér: KárCs. 4: 25: NySz.); 1618: *paszmánnyal* (Radv: Csal. 2: 215); 1669: *poszománnyal* (Nad: Kert. 46: NySz.); 1723: *paszamányozzák* (Csúzi: Tromb. 14: NySz.); 1736: *paszamántos* (MonÍrók. XI, 315); 1763: *paszomány* (Adámi: Spr. 258: NSz.); 1771: *Paszamánytos* (MNY. LX, 372); 1784: *Paszomántokat* (M. Hírmondó 783: NSz.); 1786: *paszszományas* (Tolnay S.: Falusi okt. 22: NSz.); 1796: *paszomantos* (M. Kurir. 2: 500: NSz.); 1805: *paszámányos* (Farkas Kár.: Mulat. 55: NSz.); 1805: *poszomántya* (Andrád E.: Múzsa 28: NSz.); 1813: *paszomínos* (Kazinczy: Báróczy 31: NSz.); 1816: *Paszamant* (Gyarmathi: Voc.); 1882: *Paszamétos* (Kálmány L.: Szeged népe 2: 73: NSz.); 1884: *poszomány* (Kacziány G.: Mondur. 23: NSz.); *paszomány* (MTsz.). Jelentése 'zsinór, sujtás, zsinórdiszítés a ruhán'; a NySz.-től 1669-ből idézett 'kötelék, kötés, szalag' (Nad: Kert. 46: NySz.) jelentés nyilván ennek hasonlóságon alapuló névátvitele. Származékai is keletkeztek; 1723: „páva-módon hímezik, prémezik s *paszamányozzák* . . . ruhájokat” (Csúzi: Tromb. 14: NySz.); 1736: *paszamántos* köntösökre vágyunk” (MonÍrók. XI, 315); 1790: „Magyar ruhában lézen . . . Pék, *Paszományos*” (M. Kurir 699: NSz.). Sőt, szóláshasonlatban is él: 1794: „úgy tudgya mesterségét, mint a' *paszamantós*” (Dugonics: Jeles tört. 1: 244: NSz.). — A szó végső forrása a francia *passament*, a francia *passer* ige származéka. Jelentése kezdetben (1250 k.) 'haladás, járás' volt, ebből 'csipkeszegély, paszomány <tkp. 'csipkeszegély, amely körülhalad a ruhán>' (1538., vö. WARBURG, FEW. VII, 715). A franciából jutott az olaszba (vö. MIGLIORINI, ProntEt. 399), majd — részint közvetlenül, részint közvetett úton — több más nyelvbe is. Vö. ezekre pl.: angol *passement*, a franciából (OxfEnglDict. *Passement* a.); német *Posament*, a franciából (SCHULZ—BASLER, DtFremdwb. 2: 607); cseh *posament*, a németből (MACHEK, EtSlČ.² 473); lengyel *pasamon*, az olaszból (BRÜCKNER, SlEt. 398); rumén *posomant*, a magyarból (CIORANESCU, DiceEtRum. 607): 'paszomány'. A hazai latinban is élt; vö. *passamanum* (BARTAL). Az alakváltozatoknak, valamint más nyelvi megfelelőinek ismeretében megkockáztatnék egy feltevést. A *paszomány* elterjedése elárulja, hogy vándorszóvá lett. Az ilyenek nyelvünkbe olykor többszörös átvétellel, egymástól némileg eltérő alakban

kerülnek be (vö. pl. *kaszárnya*, *kopek*). Nem tartom ezért lehetetlennek, hogy — bár a szó olasz eredete nem vitás — *t* végű alakváltozatainak elterjedésében a német *Posament* is közrejátszott. Annál is inkább gondolhatunk erre, mert a *t* végű változatok a XVIII. századtól, tehát a német eredetű vagy közvetítésű műveltségzők nagyobb arányú beözönlésének megindulása óta adatolhatók.

2. Passzol, passz, passzent, passzít.

Passzol. Az ÉrtSz. két *passzol* igét vesz fel: a kártya- és sportnyelvi 'lemond a licitálásról; labdát átad' jelentésű, valamint a népies és bizalmas használatú 'illik, megfelel' jelentésű *passzol*-t. Az idegen szavak szótárai (BABOS; FÜREDI, IdSz.; BAKOS; stb.) egy címszó alatt közlik e jelentéseket. Valóban, e szétválasztás nem etimológiai, hanem jelentéstani szempontú, s az igének két egymástól erősen eltérő jelentéskörben való használatán, valamint tárgyias ~ tárgyatlan jellegén alapszik. Bizonyos alaktani szempont is támogatja: az ige mai alakváltozatai közül a *passzol* (s vele együtt a jelentésben közel álló *passz*) a kártyanyelvi, a *pászol* (s a nyelvjárási *pászít*) az 'illik' használatban a gyakoribb. Teljes elválásról, azaz szóhasadásról azonban még nem beszélhetünk.

Az ige német eredetére már BABOS (i. h.) utalt; LUMTZER és MELICH, (DOLW. 195) a *passen* igével veti egybe. Első adatát ZOLNAY VILMOS idézi egy Koháry-kéziratból: 1683: „Oly kártyára *Pásol*, mellyekre nyerhetne” (Nyr. LXIII, 83). További alakváltozatai: 1803/1825: *pászoltam* (Nagy I.: Más. szatira 44: NSz.); 1843: *passol* (Emlény 128: NSz.); 1863: *passzolnánk* (Lauka G.: Régi vil. 188: NSz.); 1865: *passzolni* (Babos); 1898: *pakszól* (Nyr. XXVII, 406); 1929: *pásszolt* (Krúdy: Úrfikoromban 8: NSz.); *passzul*, *pásszul* (ÚMTsz.). Jelentései a következőképpen oszlanak meg: 1. 1683: 'kártyában lemond a licitálásról, átadja az ütést' (l. fent); 2. 1803/1825: 'valamit mellől, átad, továbbad': „hordozták az ételt, De én töbnyire csak *pászoltam* a vételt” (Nagy I.: Más. szatira 44: NSz.); 3. 1833: 'illik, egyezik valamivel': „Ezzel [ti. baltával] szokták a' Deszkákat úgy öszve eresztetni egymás mellé, hogy leg jobban *pászoljanak*” (Lakos J.: Székely mest. 1: NSz.); 4. 1900: '<labdarúgásban> a labdát másik (saját csapatbeli) játékoshoz továbbítja': „a másik szélső csatárhoz *passzolja* a labdát” (BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar sportnyelv története és jelene 141. Bp., 1968. Kandidátusi értekezés. Kézirat); 5. 1900: 'lop' (JENŐ—VETŐ, A magyar tolvajnyelv 90). E jelentéshez vö. már 1877: „Ez amolyan vándorló orgazda, vagyis »*passzer*« sugá kalauzunk” (Ágai A.: Porzó tárca 1: 24: NSz.). — A sportnyelvi használatában való származékára vö. 1901: „*passzolásai* folytán . . . esett a labda a hálóba” (BÁNHIDI i. m. 145).

Közvetlen előzményét a németben, pontosabban az ausztriai németben kereshetjük (l. LUMTZER—MELICH: i. h.). A német *passen* '(rá)illik, jól áll, megfelel, alkalmas; hozzáilleszt; kártyajátékban ütésről lemond; vár, les, figyel' (GRIMM, DtWb. VII, 1484) igének a bécsi németben, illetőleg a bajor-osztrákban is élt a kártyanyelvi jelentése (HÜG. 118; SCHMELLER, BayWb.² I, 409). A magyar—német művelődési kapcsolatok ismeretében feltehető, hogy az ausztriai—bécsi nyelvi hatás érvényesült ebben az esetben is. Maga a német *passen* XIII. sz.-i, alnémet (Alsó-Rajna vidéki) átvétel az akkor 'mellette elmegy, átkel, átmeig, elmúlik, valamint meghalad' jelentésben adatolt francia *passer* ige lől (WARTBURG, FEW. VII, 707 kk.; KLUGE, EtWb.²⁰ 534). A német szó eredeti jelentése 'átkel, célhoz ér, valahová elér' volt, ebből fejlődött ki egyrészt az 'illik, alkalmas, megfelelő', másrészt (az alnémetben) az 'elmúlik',

→ 'vár, amíg valami elmúlik' → 'vár, figyel' → '⟨kártyában⟩ vár, nem játszik, mellőzi az ütést' jelentés (vö. erre KLUGE: i. h.). A francia *passer*-nak is alakult hasonló kártyanyelvi jelentése, feltehetően 'elmúlik' (XIII. sz.) → 'mellőz, figyelmen kívül hagy' (1486.) → 'kártyában mellőzi az ütést' (1690) fejlődéssel (WARTBURG: i. h.; KLUGE: i. h.). Úgy vélem, a német szó jelentésfejlődésében része volt a franciának is. — A kártyanyelvi jelentésű francia és német szavak elterjedésére vö.: orosz *nacovamb*, a franciából (VASMER, RussEtWb. II, 319); szerb-horvát *pasovati*, *pasati*, a németből (SCHNEEWEIS, DtLwSkr. 144); lengyel *pasowac*, a németből (BRÜCKNER i. m. 398): 'passzol'. — A *passzol* 2. 'mellőz; átad' jelentése a magyarban fejlődhetett az I. alapján, s ugyan-csak belső fejlődéssel magyarázható a tolvajnyelvi 'szerez' is. Az 'illik, egyezik' jelentés szintén a németből való, de esetleg külön átvétel eredményeként. (A szótörténeti adatok szerint a jelentések között kb. 150 év eltérés van, s az idézett bajor-osztrák, valamint bécsi német szótár a szó 'illik, megfelel' jelentését nem veszi fel.) A sportnyelvi jelentés nemcsak a magyarban, de a németben is mai, XX. századi (vö. Sprach-Brockhaus⁷ 491). Ez az angolban keletkezett, az angol *pass* (< fr. *passer*, XIII. sz. v.: OxfEnglDict. *Pass* v. a.) 'átkel, átmegy; átad; stb.' ige sportnyelvi használatában; 1865 óta adatolható (OxfEnglDict.: i. h.). Elképzelhető, hogy hozzánk német közvetítés nélkül, az angolból került át a labdarúgás más műszavaival együtt.

Passz. A kártya- és sportnyelvi használatú *passzol*-hoz kapcsolódik szorosabban. Jóval később tűnik fel, mint az 1848: „sajnálattal látjuk . . . mint kiált kétségbeesetten *pászt* benned a veled született katonai bátorság” (MT. 590: NSz.). Jelentése itt a kártyanyelvben szokásos 'nem licitálok, mehet'; tréfás, átvitt értelmű használata azonban azt bizonyítja, hogy a szó korábban élt már nyelvünkben, mint első adata jelzi. Alakváltozatai a *passzol*-éhoz hasonlóak, nyilván ennek analógiájára alakultak: 1853: *passz* (Vahot I.: Ködf. I: 86: NSz.); 1856: *passz* (Aszalay J.: Omn. 3: 260: NSz.); *pássz* (ÚMTsz.). Kártyanyelvi használatából fejlődött a 'kész, vége' jelentés; vö. erre 1860: „Nekem az én esernyóm kell s *pász*” (Kukliné préd. 29: NSz.). Sportnyelvi 'labdaátadás' jelentésére vö. 1900: „lassu *passzjátékkal* leviszik a labdát” (BÁNHIDI i. m. 140).

Forrását LUMTZER—MELICH (i. m. 195) a *passzol*-lal együtt az ausztriai németben jelöli meg. E származtatás valószínűnek látszik. A németben a *Paß* 'figyelem, les, várakozás' (GRIMM, DtWb. VII, 1484) mellett van egy (bécsi német) *Paß* kártyaműszó is, annak kifejezésére, hogy 'valakinek rossz lapja van, nem tud tovább játszani' (HÜG. 118; vö. még: SANDERS, Fremdw. II, 193; WAHRIG, Wb. 2674). Bár a német etimológiai szótárak nem beszélnek a szóról, feltehetjük, hogy ez vagy a *Paß* 'figyelem, várakozás' főnév módosító szói használatával, vagy a *passen* 'kártyában nem licitál' igéből való elvonással alakult. (Jelentésfejlődésére l. a *passen* igét.) Létrejöttét minden bizonnyal elősegíthette a francia *passer*-ből való s kártyakifejezésként már a XIV. század óta élő *passe* főnévnek 'kártyában való passzolás' (1690: WARTBURG i. m. VII, 712) jelentése is. A sportnyelvi használat kialakulása a *passzol*-éhoz hasonlóan az angolra vezethető vissza. Az angol *pass* 'átmenet, elmúlás stb.' < francia *passé* 'ua.' (1400—1450 k.: OxfEnglDict. *Pass* sb² a.) a XIX. században vette fel sportnyelvi 'leadás, passzolás a labdarúgásban' jelentését (1891: OxfEnglDict.: i. h.). Innen terjedt szét más nyelvekbe, így a németbe, valamint — lehetséges, hogy közvetítés nélkül — a magyarba is. A szó kártya-, illetőleg sportnyelvi használatú más nyelvi megfelelőire egyébként l. például:

Paß 'pontos labdaátadás' (DUDEN, Fremdw. 471); francia *passé* 'ua.'; orosz *nac* 'ua., passz kártyában', a franciából (VASMER i. m. II, 319). -- Végül egy helyreigazítást tennék. ZOLNAY VILMOS (Nyr. LXIII, 84) a *passz* első adatát 1683-ból, a *passzol*-al együtt idézi. Vö. erre: „Osztyák de a kártyát... a mennyin kártyáznak Midón *Pást* s Trizákot, vagy hogy mást jádznak”. „A *pás* -- mondja ZOLNAY -- nemcsak *passz*-t jelentett, hanem valamiféle kártyajáték is lehetett” (i. h.). Valóban, -- csak hogy ez a ZOLNAYTÓL idézett *pás* nem azonosítható *passz* szavunkkal, bár etimológiailag összetartozik vele. Ez ugyanis valószínűleg a francia *passé-dix* 'egy fajta, kockával játszott szerencsejáték; egy kártyajáték' (1560 k.: WARTBURG i. m. VII, 725) átvétele. Maga a francia összetétel előtagja a *passer* ige felszólító módú alakja, utótagja 'tíz' jelentésű. Lehet, hogy Koháryt, aki a *pás*-t használta, a német *Pasch* 'egy fajta szerencsejáték' (amely szintén a fr. *passé-dix*-ből való, vö. SCHULZ -- BASLER, DtFremdw. II, 389) hangalakja is befolyásolhatta. Ennek a német szónak egyébként volt magyar átvétele is: 1835: „Pasch... *pass*, párvetés (kockában)” (Tzs. *Pasch* a.).

Passzent. A *passzol*-nak 'illik, egyezik' jelentéséhez kapcsolódik; a bízalmas nyelvhasználatban és a nyelvjárásokban él. Alakváltozataira vö.: 1823/1890: „az elintézés és a kivétel *passzendek*” (Szemere P.: Munkái 3: 214: NSz.); 1910: *passzent* (Nyr. XXXIX, 82); *pászent* (ÚMTsz.). Jelentése 'pontos, megfelelő, kényelmes'. Gyakori -s képzős formájában is; vö. 1910: *Passzéntosan*, 1924: *pászentos*, 1928: *pászintos* 'ua.' (ÚMTsz.). Az 'illik, megfelelő, alkalmas' jelentésben használt *passen* folyamatos melléknévi igenévi *passend* formájának átvétele.

Passzít. Az előbbihez hasonló stílusárnyalatú, s szintén az 'egyezik, megfelel' jelentéskörben él. Adatai túlnyomó részben a nyelvjárásokból idézhetők: 1881: „bizon rosszul van összepászítva ez az asztal” (Nyr. X, 92); össze-pászít (SIMONYI közlése alapján: MTsz.); *pászítottani* (ÚMTsz.). Jelentése 'illeszt, igazít'. Ilyen alakulatok még: *passzint* (1905: NyF. 16. sz. 51), *pászint* (1912: NéprÉrt. XIII, 167) 'ua.'. Mindezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy a *passzít* (s ugyanígy a *passzint* is) csak alapszavában jövevény, egészében véve magyar alakulat. A *passzol* kikövetkeztetett *passz-* ~ *pász-* tövéből, -*ít* (~ -*int*) képzővel jöhetett létre a *fordul* ~ *fordít*, *tanul* ~ *tanít*, *mozdul* ~ *mozdít*, *kortyol* ~ *kortyint* szópárok mintájára. Keletkezését elősegíthette a német *passen*-nek az 'egyezik' jelentés mellett élő tárgyias 'illeszt, igazít' használata is. Az igei formákból elvont *pász* forma a nyelvjárásokban önállóan is él: 1878: *pász* 'a szélmalom kerekének fogókarikája' (Nyr. VII, 46), 'hozáillő, pontos, találó' (SzamSz.); -s képzővel megtoldva: 1883: *pászos* 'pontos, megfelelő nagyságú' (Nyr. XII, 143).

3. Passzus.

A szócsaládnak ez az egyetlen tagja, amely közvetlenül a latinból került nyelvünkbe. Latin eredetűre (< középkori latin *passus* 'szoros, hágó; írásmű nagyobb részlete', hazai latin *passus* 'útlevél, személyazonosságot igazoló irat') néhányan már utaltak (R. PRIKKEK MARIÁN: NyK. XXIX, 339; KURSINSZKY, LatJsz. 38; FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 193); alaktani kérdéseivel is többen foglalkoztak (pl.: SIMONYI, MNyelv.¹ II, 140, Nyr. XLV, 295; HORGER: MNy. XVII, 44, XXXI, 214, XLI, 64; BEKE: Nyr. LVIII, 54; stb.). Ez alkalommal alakjainak sokféleségét, jelentéstörténetét, más nyelvi megfelelőikkel való összefüggését mutatom be. -- 1704 óta ismerjük: „Már az földvári

passus elrontásával *securi a tergo*, — megtergálnának engem”, „hogy elrontván a földvári *passust*” (ArchRák. 4: 121). Későbbi alakváltozataira vö.: 1736: *pakszussa* (MNY. L, 501); 1739: *passzus*-levele (MAGYARY-KOSSA, OrvEml. I, 159, valószínűleg átírt adat); 1778: *Paksust* (Sándor I.: G. svédi grófné 205: NSz.); 1794: *passzus* (MNY. XLIX, 534); 1799: *pássus* (Molnár J.: Könyvház 12: 61: NSz.); 1862: *paszust* (Toronyai: Rablók 41: NSz.); *parszus* (MTsz.); *pasus* (ÚMTsz.). Jelentéseinek sorrendje: 1. 'út, hágó' (1704: l. fent); 2. 'útlevél'; vö. 1720: „társaitól hamar vette ő búcsúját Megis adák neki *passus* céduláját” (Koháry I.: Munkács 3: 25: NSz.). Ez utóbbi jelentés korábbi lehet, mint az adat jelzi, mivel már tréfás értelemben használják. Mindkét jelentés a latinból való; a jelentésfejlődés útja ott 'út, hágó' → 'igazolvány, hivatalos engedély az úton való közlekedésre' lehetett, s a középkori út-, illetőleg közlekedés-viszonyokkal magyarázható. Az 'útlevél, igazolvány' jelentés a magyarban tovább bővült, s 'általában hivatalos okirat, engedély, igazolvány', illetőleg 'állatok tartásához, szállításához, eladásához szükséges engedély' árnyalatot vett fel. Ilyen jelentésű lehet ez az adat: 1736: „Makszim Stephan . . . *pakszussa* Szerént Erdéltől hajtván kilenc Erdéli fajta ökröket” (MNY. L, 501); vö. még 1782: „Ökörtől való *Passus*-pénznek neve alatt szokásban volt Adó” (M. Hirmondó 263: NSz.). A további jelentésgazdagodásra mutatnak: 1793: 'személyazonosságot igazoló irat', vö.: „nem volt olyatén *passzusok*, mellyel . . . bé-bizonyíthatták volna, kik legyenek ők?” (M. Hirmondó 2: 104: NSz.); 1801: 'engedély', vö.: „nem fog már . . . hamis *paksussal* erdőben vadászni” (Endrődy J.: Költ. munk. 175: NSz.). — Az időrendben legkésőbbben feltűnő 'írásmű egy részlete' jelentés ismét a latinból való átvétel. L. erre 1860/1894: „Ekkor értette Szilárd, hogy mit jelent e *passzus*: »vannak . . . kötelezettségek»” (Jókai: Szegény gazdagok 299). Származéka is keletkezett, de ez magára áll: 1847/1895: *passzustalan* marhákat (Petőfi 5: 274: NSz.). Korábban élt még latin képzésű melléknévi formája is: 1788: *Passuális* Leveleket (Harm. Rendt. 287: NSz.). Ez sem vált közkeletűvé.

Szavunk eredetije, a latin *passus* egyébként az újlatin nyelvekben folyamatosan élt tovább, több más nyelvbe pedig olykor közvetlenül, „tudós” átvétellel, élykor közvetett úton jutott. Megfelelőire vö.: angol *pas* < francia *pas* (OxfEnglDict. *Pass sb.*¹ a.); német *Paß* < latin *passus* (KLUGE, EtWb.²⁰ 534): 'hegyszoros, hágó; útlevél, igazolvány'; francia *pas* < latin *passus* (WARTBURG i. m. VII, 736); olasz *passo* < latin *passus* (BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. IV, 2795); spanyol *paso* < latin *passus* (COROMINAS, BreveDicc. 433): 'hegyszoros, hágó', az olaszban 'írásmű részlete' is; angol *Passus* < latin *passus* (OxfEnglDict. *Passus a.*); német *Passus* < latin *passus* (SCHULZ—BASLER i. m. II, 408): 'írásmű részlete'; stb. — A múlt században 'útlevél' jelentésben a *passz* alak is előfordul: 1818: „Barátom, mond, dolgoz' *Passzsal* igazítsad, 'S Vándorlólevéllel bajodat tágítsad” (Kondor Sám.: Czéhm. 32: NSz.). Ez azonban külön átvétel; forrása a német *Paß* 'útlevél'.

4. Passzíroz.

BABOS (i. h.) csak 'átmegy; történik' jelentésben ismeri, s francia átvételnek tartja. MÁRTONFFY MÁRIA (Német jövevényszavak a magyar konyhaművészetben 38) 'ételfélét szítán áttör' jelentéssel a szakácsmesterség szavai közt tárgyalja, s a német *passieren* 'ua.' (< fr. *passer* 'ua.') igéből származtatja. BAKOS (IdSzKéz.¹ 4. lenyomat) szerint francia—német eredetű. A szó alaki felépítése, valamint története mutatja, hogy e megállapítások csak részben

helytállók. — Először 1787-ben tűnik fel: „a 'Kotsis . . . az egész historiából semmit sem tud; mi *passzirozik* a 'Hintóban” (M. Kurir 312: NSz., ez az egyetlen ikes ragozási forma). Későbbi változatai: 1835: *Passziroz* (KUNOSS, Gyal.); 1845/1956: *passzirozni* (Petőfi: ÖM. 5: 31: NSz.); 1848: *passzirozták* (MT. 268: NSz.); 1890: *paséroznak* (Hatvágások 18: NSz.); 1904: *pacéroz* (Nyr. XXXIII, 184); *passzirozzák* (ÚMTsz.). Nyelvjárási képzőcserés változata a *passziéroll* (ÚMTsz.). Első adata 'történik, végbemegy' jelentésű (l. fent). Ebből fejlődhetett tárgyatlan → tárgyas változással a 'véghezvisz, végrehajt' jelentés; vö. erre 1794: „Már . . . minden Regimentek *passzirozták* az . . . táborozás után tenni szokott Revisiót” (M. Mercurius 352: NSz.). KUNOSSnál 'átvonul, átmegegy' jelentése van (1835: l. fent), ebből 'bejár, átjár valamit; megy' árnyalat alakult: 1845/1956: „visszavitt . . . az uton, mellyet már volt egyszer szerencsém *passzirozni*” (Petőfi: ÖM. 5: 31: NSz.). Ide kapcsolódik a *passirt!* 'mehet!' felszólító szó is: 1848: „*Passirt*, kiálta az egész cordon tisztség” (MT. 707: NSz.). Az 'ételt szitán áttör' jelentés csak 1891-ben, FÜREDINél (IdSz.) tűnik fel, s csakhamar ez válik általánossá. — Származéka: vö. 1848: „biztosítunk számotokra . . . vámmentes *passzirozást* a harminczadon” (MT. 682: NSz.). — Szavunk -*íroz* végződése elárulja, hogy forrása csak a német *passieren* lehetett. Ez a kölcsönzés időpontjában 'áthalad, átkel, valahol átlép; (meg)történik, megesik' jelentésben is lehetett; '〈ételt〉 szitán áttör' értelemben GRIMM i. m. VII, 1487) még nem ismeri. E jelentését csak a későbbi szótárak (SCHULZ—BASLER i. m. II, 400; WAHRIG i. m. 2674) jelzik; vö. még ausztriai német *passieren* '〈határon〉 átkel; 〈paradicsomot〉 áttör' (ÖstWb.²² 144). A *passieren* XVI—XVII. századi átvétel a francia *passer* 'átmegegy, keresztülmegy, valamit áttör; végbemegy, lefolyik, történik stb.' igéből (vö. SCHULTZ—BASLER: i. h.; KLUGE, EtWb.²⁰ 534). Etimológiailag azonos tehát a *passen*-nel, a *passzol* eredetijével. Míg azonban a *passen* inkább átvitt használatban fejlődött tovább, a *passieren* megőrizte — s tovább is adta — francia forrásának konkrétabb, a járással kapcsolatos jelentését. — A magyarba az -*ieren* képzős német igék szokott módján, -*íroz* végződéssel illeszkedett be. Jelentései — a 2. kivételével — a német eredetit követik. A *passirt* előzménye a német *passiert!* 'ua.' katonai vezényszó volt.

5. Passzázs, pasasér, pasas, pasi.

Az első két szó francia eredetijük alaki felépítése alapján, a *pasasér*, *pasas*, *pasi* felépítésük, valamint jelentésük szempontjából kapcsolódik szorosabban egymáshoz. Idetartozik még a néhány adatban előforduló R. *passzazsíroz* 'vágat; lép' is; vö.: 1809: „igen pompás fejér *Passagiero*zó Spanyol paripáján” (Kultsár: Hazai Tud. 1: 256c: NSz.); 1809/1895: „hallatott . . . pom-páson *Passagiro*zó Paripájának dobogtatása” (Kazinczy: Lev. 6: 235: NSz.).

Passzázs. Ma már ritka, elsősorban a zenei szaknyelvben használt idegen szó. Az ÉrtSz. nem veszi fel. Ismertetését nem annyira a szókészletben elfoglalt helye, mint inkább a *pasasér*-ral való szorosabb összefüggése kívánja meg. 1789 óta adatos. Vö. az alakváltozatokra: „*Passage*, olv. *passzázs*e franciaül, szakasszai valamely muzsikai darabnak” (Kazinczy: Bácsmegye 260: NSz.); 1805/1892: *passzázsokat* (Kazinczy: Lev. 3: 254: NSz.); 1806: *passzázsokat* (Kis János: M. Nyelv. 164: NSz.); 1835: *passzázs* (KUNOSS, Gyal.). Első adatában 'zenedarab részlete' a jelentése; később: 'irodalmi mű egy részlete, szakasza'; vö. erre 1805/1892: 'fordításaink között némely *passzázsokat* vess szve" (l. fent). KUNOSS Gyalulatában 'átutazás, utazás' jelentését adja

meg (1835: l. fent). A továbbiakban 'átjáró, szűk út' is: 1840: „több *passage*-okat néztem meg, melyek keskeny utcásikátorok (mint Pesten a párisi utca)” (Szemere B. Utaz. I: 120: NSz.). HECKENAST (1854.) 'átmenet', BABOS (1865.) 'átjárás, átmenetel, közlekedés' jelentését ismeri. Nemzetközi elterjedtségű szó. Megfelelőire vö.: angol *passage*, a franciából (OxfEnglDict. *Passage* a.); német *Passage*, a franciából (SCHULTZ – BASLER i. m. II, 396); francia *passage*; olasz *passaggio*, a franciából (BATTISTI – ALESSIO i. m. IV, 2791); orosz *на́вска́я*, a franciából (VASMER i. m. II, 321): 'átjárás, átkelés; átjáró, út; (irodalmi, zenei) részlet; stb.'. A franciában keletkezett az 'átkel, átmenet' jelentésben használt *passer* származékaként (XI. sz.; vö. WARTBURG, FEW. VII, 713). A magyar szó forrása szintén a francia lehetett, bár a német közvetítés lehetőségét sem tarthatjuk kizártnak.

Pasasér. A köznyelvből kiavult, csupán nyelvjárási szinten (Szeged vidékén) él. BALASSA JÓZSEF (Nyr. XXVI, 441) francia-német, BÁRCZI (FrJsz. 33) német átvételűnek tartja. Története folyamán az alábbi alak- és jelentésváltozatokban fordul elő: 1835: „*Passagier* (*passaszér*): utazó, utas” (KUNOSS, Gyal.); 1849/1904: *pasasiroktól* (Szigligeti: Liliomfi 139: NSz.); 1853: *passagiérek* (Vachot I.: Ködf. 3: 10: NSz.); 1856/1894: *pasasérod* (Jókai: A régi jó táblabírák 349); 1865: *pásszászir* (BABOS); 1867: *paszazsér-ját* (Bátaszéki L.: Föv. genre 79: NSz.); 1870: *pasagerjáról* (Básthy: I. Papa 109: NSz.); 1872: *pasaszér* (Abonyi L.: A fonó krón. 2: 232: NSz.); 1879: *passasierje* (III. Kákay A.: Szeged puszt. 32: NSz.); 1889: *passasértől* (Iványi Ö.: Püspök 2: 16: NSz.); 1922: *paszazsé* (RévaiLex. XV, 229). Jelentése kezdetben 'utazó, utas' volt (l. az első adatot), majd 'kocsi, hajó utasa' árnyalatot vett fel: 1856/1894: „Be különös egy ember ez a te *pasasérod*” (Jókai: A régi jó táblabírák 349). Ebből 'más vidékre való, idegen, jöttment személy, alak' jelentés-árnyalat fejlődött: 1872: „csinált [a vármegye] helyére . . . miféle keveréket; otthon már az ördögnek sem kellő, cseh, morva és német *pasasirokból*” (Tóvölgyi: Rónák 141: 2: NSz.). Alacsonyabb nyelvi szintre, majd az argóba lesüllyedve jelentéstágulással 'vendég, kocsmavendég' értelmet kapott: 1881: „Pinczér (félre) Már gyanus egypár *pasasér*” (Csepregy F.: Műv. 4: 35: NSz.). A nyelvjárások a 'személy' árnyalatot vitték tovább, ebben a körben alakult ki 'személyszállító hajó' jelentése: „Gyün a *pasasír* Szolnokru” (SzegSz.; vö. még: BÁLINT SÁNDOR: Nyr. XCIV, 347; ÚMTsz.). Ez jelentéstapadással keletkezhetett egy *pasasérhajó*-féle összetételből; az effélékre vö. 1904: *pasasérfuhar* 'fiákeron való személyszállítás' (SzegSz.); 1906: *pasasérvonat* 'személyvonat' (ÚMTsz.). — A szótörténeti adatok alapján úgy látom, hogy a *pasasér* francia és német forrásból egyaránt kölcsönzött, kétszeres átvételű jövevényszó. Megfelelőire vö.: francia *passager*; német *Passagier*, R. *passaschiri*, *passaschieri* [többes számú alak] (SCHULZ – BASLER i. m. II, 397), ausztriai német *Passagier* [e. *Passaschir*] (ÖstWb.²² 144): 'utazó, utas'. A francia szó a francia *passage* származéka (WARTBURG, FEW. VII, 714). A németben olasz jövevényszó; vö. ol. *passaggero*, R. *passaggero*, *passagiero* 'utas, hajó utasa'. Ez valószínűleg a francia *passage*-ből átvett olasz *passaggio* 'utazás' származéka (MIGLIORINI, ProntEt. 399; BATTISTI – ALESSIO i. m. IV, 2793). E szavak más nyelvekbe is átkerültek: angol *passenger*, a franciából (OxfEnglDict. *Passenger* a.); holland *passagier*, az olaszból (DE VRIES, NedEtWb. Aflevering IV, 509); orosz *на́вска́я*, a németből (VASMER i. m. II, 321): 'utazó'; vö. még spanyol *pasajero* 'ua.' < spanyol *pasar* (COROMINAS, DiccCrítEt. III, 681).

Pasas, pasi. A *pasas* első adatát — s egyben etimológiáját is — BALASSA adja meg: 1897: „Ilyen francia eredetű szavak még: paraplé . . . pasasér (és tréfásan rövidítve *pasas*)” (Nyr. XXVI, 441). Keletkezésmódjára vö. még: SIMONYI: Nyr. XXIX, 485; BÁRCZI, Bev.³ 85. Jelentése eredetileg szintén ’utas’ lehetett. Alacsonyabb stílusrétegben jöhetett létre, erre utalnak későbbi, argó jelentései is: ’férfi, fickó’ (1901: ZOLNAI — GEDÉNYI); ’jómódú vendég, könnyen kifosztható áldozat’; vö. 1904: „Hol a *pasasra* gúnnyal várnak lesve” (Pais-Eml. 512; vö. még ZOLNAI — GEDÉNYI). A *pasas*-ból tréfás képzéssel létrejött *pasi* ’ember, alak’ (vö.: HORGER: MNy. XXXVI, 184; ZOLNAI BÉLA: MNy. XLVII, 298; BÁRCZI: NyIrK. III, 22) XX. századi argó szó. Első előfordulásai: 1911: „Aztán klímelttem [= kibicel] . . . a *pasinak* . . . öté” (ZOLNAI — GEDÉNYI); 1912: „Exkluzív színház lesz . . . és még Amerikából is bedőlnek a *pasik*” (Borssz. Jankó. aug. 4. 6: NSz.).

6. Passzát.

Az ÉrtSz. szerint „az egyenlítő felé áramló, állandó jellegű szél”. 1835-ben, a Tzs.-ben szerepel először; vö. „Passatwind, der; *passatszél*” (*Passatwind* a.). Magyaros helyesírással: 1852/1895: „A *passzat*-viharok időszaka beállt”; „csak a *passzat*-szelek elmúltát . . . várta” (Jókai: Hangok a vihar után 236, 242); 1868: *passzátnak* (Greguss Gy. Értekezései 158: NSz.). — LUMTZER — MELICH (DOLw. 195) a német *Passat*, *Passatwind* ’ua.’ főnévből eredezteti. Maga a német szó a holland *passaat* (*wind*) (< *passade wind*) ’ua.’ XVII. századi átvétele (KLUGE, EtWb.²⁰ 534; SCHULZ — BASLER, DtFremdw. II, 399). Ez pedig valószínűleg egy feltehető spanyol **viento de pasada* ’hajózásra alkalmas szél’ <tkp. ’átkelés, szele’, *viento* ’szél’> szó kapcsolat részfordítása (DEVRIES, NedEtWb. Aflevering IV, 509). A spanyol szószerkezet *pasada* ’átkelés, hajózás’ eleme a népi latin **passare* spanyol folytatójának, a spanyol *pasar* ’átkel’ igének a származéka (COROMINAS, DiceCrítEt. III, 680). A szó keletkezésének nyilván az a felismerés lehetett az alapja, hogy a rendszeresen, egy bizonyos irányban fújó szél kedvezően befolyásolja a hajózást. Hasonló szemlélet alapján (’a hajózásra nézve kedvező évszak’ → ’kedvező széljárás’) jött létre egy másik típusú szélnek, a *monszun*-nak elnevezése is. — A szó egyébként nem vált nemzetközivé, magában a spanyolban sem él.

7. Paszpol.

Ritkább, ma csak a bizalmasabb köznyelvben, valamint a nyelvjárásokban élő divatszó. Az ÉrtSz. nem veszi fel. Jelentősége inkább abban van, hogy néhány más rokon képződménnyel jutott át (ezek kerültek be a nyelvjárásokba), s ezek hangalakja befolyásolta az alapszót is. Először BABOSNÁL (i. m.) fordul elő: 1865: „*passepöil*, fr. (*pászpoál*) szegély; szegélyzsinór”. Későbbi alakjai: *paszpoly* (MTsz.); XIX. század második fele: *paszpolér* sinór (Hódmezővásárhely: ÚMTsz.); 1930: *paszpól*-díszel (ÚjIdők XXXVI, 703); *paszpalér*, *paszpolír*, *paszpolio* (SzegSz.); *paszpalléros* ingelő (Matyóvidék, Somogy vm.: ÚMTsz.). Ezek mellett vannak ilyenek is: 1863: „szivárványt játszó *paszpurungjaival*” ’paszpolozás’ (Lauka G.: Régi vil. 142: NSz.); 1867: „a nyak kivágás *passpoillirizott*” ’paszpolozott’ (Tóth: MDivatsz. 30); 1890: „*paszpoliroztatja* ócska köpenyegét”, „*paszpolérozott* köpönyegét” (Hatvágások 32, 57: NSz.). — Közvetlen forrásául TÓTH ILONA (MDivatsz. 30) a francia *passepöil* ’szegélyzsinór’ összetételt jelöli meg. Maga a francia szó a *passer* ’átmegy, áthatol’ ige felszólító módú alakjának és a *poil* ’haj, fonál, anyag

szála' főnévnek az összetétele útján keletkezett (először 1603: WARTBURG, FEW. VII, 723). A németbe is átkerült: német *Paspel*, R. *Passepoil*; vö. még N. *Paspol* 'szegélyzsinór' (SCHULZ—BASLER i. m. II, 400). A magyar szó korai adatainak írása (valamint a szótáraktól jelzett ejtése) megengedi közvetlen francia eredeztetését. A hozzá tartozó *paszpulirung*, *paszpolíroz* szók azonban inkább a német közvetítés mellett (vagy mellett is) szólnak. Ezek ugyanis németből való átvételek; vö. német *passepoiliren* 'paszpoloz' (HEYSE, Fremdw. 17 614), *Passepoilirung* 'paszpolozás' < német *Passepoil* (SCHULZ—BASLER: i. h.). Így valószínűnek tarthatjuk, hogy a *paszpol* is (ausztriai) német közvetítésű divatszavaink közé tartozik. A N. *paszpolér*, *paszpallér* a *paszpolíroz* hatására jött létre.

8. A szócsalád tagjai közül megemlíteném még a következőket:

Paszport 'útlevél' 1782: „Nemes Regementhez Lengyel Országban indulván, *paszpartyát* el vesztette” (MNY. X, 84).

Paszpartu 1854: „*Paszpartout*, fr. főkulcs” (HECKENAST, IdSz. 2); vö. még 'igazolvány': 1900: „Palágyi főfelügyelő szerzett... *paszpartut*” (BH. aug. 16, 7: NSz.).

Passzé 'kötött betét a ruhán'; 1934: „*Passzé* ... la partie allongante d'une robe” (REJTŐ, Contributions a l'étude des mots français en hongrois 86. Kézirat).

9. Végezetül összefoglalom, milyen nyelvek játszottak szerepet szócsaládunk vizsgált tagjainak kialakulásában, illetőleg nyelvünkbe kerülésében.

1. Latin: Tő szempontjából az egész szócsalád végső forrása; a *passzus* közvetlen és végső forrása.

2. Francia: végső forrása *paszomány*, *passzol*, R. *pass*, *passzíroz*, *passzázás*, *pasasér*, *paszpol* esetében, közvetlen átadó lehet a R. *pás* 'kártyajáték', *passzázás*, *pasasér*, *paszpol* esetében; a *passz* német eredetije kialakulásában részes lehet.

3. Német: végső forrás a *passz* kártyaműszó, valamint a *passzent* esetében; közvetlen átadó a *passzol*, *passz*, R. *pass*, *passzent*, R. *passz* 'útlevél', *passzíroz*, R. *passzirt!*, *pasasér*, *passzát*, *paszpol* szavak esetében. Része lehetett a R. *pás* 'kártyajáték', valamint a *paszomány* *paszományt* változatának keletkezésében.

4. Olasz: a *paszomány* közvetlen forrása, a *pasasér* német megfelelőjének végső forrása.

5. Holland: végső forrás a *passzát* esetében.

6. Angol: a *passzol* és a *passz* sportnyelvi jelentéseinek kialakítója.

7. Spanyol: része volt a *passzát* eredetijének kialakulásában.

8. Magyar fejlemények (analógiás képzéssel, elvonással): *passzít*, *passzint*, *pász*, *pászos*, *pászintos*, *pasas*, *pasi*.

S. HÁMORI ANTÓNIA

A hanglejtés jelzése a magyarban

Az írás elérve fejlődésének h a n g í r á s fokozatát, máris jelölni kezdte a hangtulajdonságok közül az erősséget és tartamot elsősorban a görögben. Fel kell tenni, sőt bizonyosságnak is tekinthető, hogy a görög intenzitás- (hangsúly-) jelek a hangmagasság változásait is jelölték. De hogy e két hangtulajdonság milyen arányban osztozkodott a közös ékezeteken, a magánhangzók fölé rakott

egyugyanazon, kissé jobbra vagy balra dülő vesszőt mikor helyes inkább a hangerő vagy a hangmagasság kifejezőjének tekintenünk, vagy a két tulajdonságnak a görög élőbeszédben elválaszthatatlan egybeolvadását szemlélhetjük e jeleken keresztül, azt megnyugtató módon eldönteni soha nem tudjuk már.

A klasszikus műveltség széthullása után az írással szemben támasztott igények is szerényebbé váltak. Valamennyi rangot a görög fejlettséget megközelítő, de el nem érő latin tartott fenn. A hangtulajdonságokat a kialakuló új nemzeti nyelvek írása írásbeliségük kezdetekor jobbára nem vagy nem következetesen jelölte, de a tartam jeleit — nyilván főleg nyelvi okokból — később használni kezdték. A tartamjeleket eleinte a legtöbb nemzeti írásban legtöbbször a már meglévő betűk kombinációi szolgáltatták, olvasatukat a hagyomány szerint alakuló ejtési szabályok biztosították. A hangerő (hangsúly) jelölésének igénye és régi görög jelei viszont csak az elméleti művekben, vers- tanokban stb. tűntek föl újra.

A hangmagasság változásait, a zöngé szüntelen föl-le, le-föl mozgását vagy legalábbis annak szélső pontjait az európai gyakorlati írás közel három-ezeréves története folyamán sohasem jelölte; még a legigényesebb görög sem használt erre külön jeleket, hacsak a fekvő *s-t* (~), a későbbi köztudatban inkább tartamjelnek nyilvántartott ékezetet nem tekintjük annak, pontosabban: nyújtás és némi magasságingadozás közös jelének, amelynél a zöngé kanyarogtatása egyes nyelvjáráásokban, színpadon talán kötelező is volt.

Mindebből bátran következtethetjük, hogy a hangtulajdonságokat a beszélők az élő szervezet öröklődő és fokozataikban, alakjaikban az élő beszéddel nemzedékről nemzedékre szálló adottságnak tekintették, amennyiben egyáltalában a tudatukba kerültek. Így felesleges jegyezni azokat (a szavakat megkülönböztetők kivételével), mert a magától értetődőkhöz tartoznak, és jelölésük gyakorlati cél nélkül terhelné az írást. Ennek az ösztönös álláspontnak van egy elmozdíthatatlan alapja: beszédközlés nem létezik kifejező hangtulajdonságok nélkül. A történeti fejlődésben megelőzték a beszéd összes többi alkatrészt, közléseket továbbítottak tagolás nélkül is; a beszéd előtti és alatti 'nyelv'-et jelenthették, természetesen, mint a legegyszerűbb, de egyszersmind leglényegesebb tartalmak közvetítői.

A hanglejtés jelölését — eddig legutolsónak a hangtulajdonságok közül — tudósi és előadóművészi érdeklődés teremtette meg. Hogy időben legutoljára került sor jelzésére, abban szerepe van annak is, hogy a hangtulajdonságok között a legmozgékonyabb minden vonatkozásában. Vannak ugyan visszatérő alakzatai, de azok méretben, alkalmazásban nemcsak beszélőkként, hanem az egyes beszélőknél is eltérők lehetnek. Ezzel is magyarázható, hogy a hanglejtés jelei (az egy tipográfiai rendszer kivételével, erről bővebben a továbbiakban) sohasem tudtak harmonikusan elvegyülni a többi írásjel közé, másrészt egymástól elvileg is nagyon különböző jelrendszerek alakultak ki nemcsak egymás után, hanem egy időben is.

Az alábbiakban a magyar beszéd hanglejtésének eddig előfordult jelzéseit és jelzésrendszereit kíséreljük meg felsorolni és bemutatni ábrák támogatásával.

A zöngé mozgását a magyarban is sokféle módon tüntették fel kutatói; így rövid száz év alatt több általánosabban használt rendszer és számos folytatás nélküli kezdeményezés keletkezett. Az ábrázolás elvei, részletessége és az előállítás technikája szerint csoportosítjuk őket, ezáltal sikerült valamennyire áttekinthetőséget biztosítani az eléggé vegyes anyagban. A módzatok itt-ott áthajlanak egymásba, erre esetenként felhívjuk a figyelmet. Elrendezésünkben

a csoportok sorrendje nagy vonalakban a történeti fejlődést is követi; itt azonban a kép elmosódottabbá válik az előremutatások, visszakanyarodások és megszakítások miatt. Az egyes jelzések és rendszerek szerzőinek nyilatkozatait felmerülő szükség szerint a szokottnál bővebben idézzük, mert a) jeleik ezáltal is érthetőbbek, b) másrészt segítségükkel közvetlenebbül tekinthetünk be a hanglejtésről alkotott fogalom fejlődésébe. Különösen nyelvi jelentősége, más hangtulajdonságokkal való összefonódásának megítélése körüli ingadozások, illetőleg az idetartozó nézetek kisebb-nagyobb eltérése érdekesek abból a szempontból is, hogy egyéb tényezők mellett befolyásolják az ábrázolások mikéntjét.

A fejlődés folyamán a fonetikusok — felfigyelve a nyelvek eltérő zöngemozgásaira is — hanglejtéstípusokat kezdtek megállapítani (szótaglejtés, mondatintonáció stb.); így szempontok, megkülönböztetések körvonalai bontakoztak ki. Ezeket egyelőre szándékosan mellőzzük. Itt egy olyan, következetesen érvényesített hanglejtésszemléletre törekszünk, amely a jelzésrendszerek kialakulásánál csak azt vizsgálja, hogy az egyes hanglejtésírások az emelkedést, egyszinten tartózkodást, esést milyen jelekkel és hogyan fejeznek ki, függetlenül attól, hogy egyetlen hangon, szótagon, szón, szakaszon vagy nagyobb szintaktikai összefüggést hordó hangsoron megy végbe a lejtés, a hangnak ez a sajátos mozgása. E részleteket csak a kutatói szándéknak és az egyes jelrendszerek ilyen értelmű használhatóságának jellemzésekor vesszük figyelembe.

Mellőzzük természetesen annak vizsgálatát is, hogy a hanglejtés adott esetekben mit szolgál: a közlés logikai összefüggéseinek jobb megértését, a beszélő érzelmi állapotának megnyilvánulását, csak az egyszerű könnyebb meghallását a beszédnek vagy bármi mást. Elhanyagoljuk azt is, hogy a lejtés más hangtulajdonságokkal társulva jelenik meg, vagy viszonylag függetlenül érvényesül. Elismerjük ugyan, hogy a most említett körülmények mindegyike befolyásolhatja a lejtés menetét, genezisést, de mindez a részletkutatások területére tartozik, a rájuk való kitérés csak haszon nélkül bonyolítaná a jelrendszerek összefoglaló elemzését.

A hanglejtés széles körű nyelvi összefüggéseinek pillanatnyi háttérbe helyezésével éppen nem kívánjuk a hanglejtést a természettudományok körébe átutalni, szándékunk csupán tiszta kép kialakítása az írásmódról. Ez vissza fog hatni a nyelvi összefüggésekre is. Nem mérlegeljük, hogy az egyes szerzők jelzéseikkel milyen pontossággal fejezték ki a valóságos hangmagassági viszonyokat. Ilyenféle felülvizsgálás egyébként is lehetetlen az előforduló példák túlnyomó többségénél. Csak azt kísérjük figyelemmel, hogy a kutatók saját jeleiket következetesen alkalmazták-e vagy nem. Olykor előfordul, hogy egy-egy szerző többféle jelrendszert használ. Minthogy a használt rendszerek szerint csoportosítunk, ilyen esetekben a megfelelő helyeken ismételten tárgyaljuk ugyanazon szerző munkásságát.

I. Tipografikus eszközök.

Valamennyi fajtájukat összefoglalóan az jellemzi, hogy csak a meglévő nyomdai eszközöket veszik igénybe (betűtípusok, írásjelek, betűk sorból való kimozdítása stb.). További lényeges sajátjuk, hogy ennél a rendszernél a jelzett és a jel egybeesik, a jelzett magán hordja a jelet is. Vagyis a hangtulajdonságok (és azok fokainak) jelzésénél nincsen szükség alul, felül vagy oldalt gondosan elhelyezett külön jelekre vagy éppen koordináta-rendszerre vagy másféle ábrázolásra, mert például a más betűtípus a hangminőséget érintetlenül hagyja,

de ugyanakkor a „mással” a környezettől, leginkább a közvetlenül szomszédos szótagétól eltérő erő vagy magassági fokra utal. Ennek következtében a kongruencia (a jelzett és a jel tökéletes egybeesése) kérdése fel sem merülhet, a jelzésnél ilyenféle hiba nem fordulhat elő; az egyszerűség mellett ez a legelőnyösebb oldala a tipografikus jelölésnek. A szerző legtöbbször közli az értekezése szövegénél éppen használt nyomdai szabványtól (betűtípustól) való eltérések jelentését. Nagyobb betűtípus-választék esetén is három-négy fokozatnál több megkülönböztetésre itt nemigen nyílik alkalom; ez a rendszer korlátainál fogva csak a nagyjából való tájékoztatásra alkalmas. Időben az első magyar jelölési módok közé tartozik, de technikai egyszerűsége miatt egy-két kivételt nem tekintve leginkább kisebb cikkekben és összefoglaló hangtanokban sokan és sokáig használták, mikor a szerző nem kívánt a hangmagasság kérdéseivel részletesebben foglalkozni.

A magassági viszonyok jelölésére tervszerűen alkalmazott betűtípus-rendszert megelőzi a meglevő í r á s j e l e k magasságjelző szerepének méltatása és magyarázata. A hanglejtésnek szavakkal történő körülírása ez, de történetileg és részben anyagában is a tárgyunkhoz tartozik annyiban, hogy utasítás értékűvé emelt j e l e k k e l kapcsolja össze a lejtést. SZALAY IMRE röviden és világosan tájékoztatja a felolvasót, mint vezérelje hangját, amikor a leggyakrabban használt írásjelekkel találkozik: „ezen jeleknél valamennyire a’ hangot felemelni vagy leereszteni kell, mint t.i. a’ beszéd’ foglalatja ’s felosztása kívánja. . . ¹ A’ kérdés jelnél (?) felkapja az olvasó a’ hangot. A’ felkiáltásjelnél (!) az érzéshez vagy indulathoz képest majd fel kell emelni, majd leereszteni a’ hangot. A’ mi a’ zárjel (: :), () , közé íratik, azt alantabb és frisebb hangon szokás olvasni. Az említés jelnél (") valamivel fentebb ’s erősebb; a’ jegyzék jelnél (*) vagy pedig nyomaték jelnél (') melly a’ szó vagy mondas fontosb ’s velösb létét fejezi-ki, alantabb és lassúbb szóval olvasunk.” (Magyar nyelvtudományi rövid oktatás kezdő tanulók’ számára. Negyedszeri bővített ’s javított kiadás. Pesten, 1831. 9–10 l.)

LAKY DEMETER is az értelmes felolvasás oldaláról közelíti meg a hanglejtést, de SZALAYNÁL tovább megy két figyelemre méltó vonatkozásban: megkísérli a mozgás mennyiségét meghatározni, és bár még mindig a már meglevő nyomdai készlet keretében, de önállóbb, csak a zöngé magasságának vezérlésére szolgáló jelek bevezetését javasolja. A fel- vagy lefelé vezetett hangokat „ídomított” hangoknak nevezi, hangtulajdonságokat különböztet meg: „Minden többtagu szó követel saját szótaghangsúlyt, mely annak egyik tagját bizonyos hangemelés vagy nyomás által a többinél kitünőbbé teszi; . . . ¹ Jelöljük e hangsúlytagot fekvonallal (- -); de azért ne gondolja ám valaki, hogy e tag a hangsúly által hosszúvá leszen, ha különben nem hosszú; mert a hangsúly csak megemeli, de nem vonja meg a szótagot, . . . ’atyám engem jóra tanított’.” LAKY „Hangsúlyedés”-sel is foglalkozik, de erre nem állapít meg külön jeleket, hanem SZALAYT követve magyarázza a meglevő általános írásjeleket: „az írási jelek ebbeli közremunkálása koránsem elégséges a szavalati hangsúlyedés és hangszünet minő- és mekkoraságának kimérésére. . . Annyiból mégis figyelemre méltók, hogy *veszszőnél*, mely bevégzetlen értelemre mutat, a hang csak *egy negyeddel*; *pontvonal- és kétpontnál*, mint félig végzett értelem jeleinél, *féllel*; – *végpontnál* pedig, mely teljes értelmet zár, *egész ütényen* száll alá. *Kérdő-fölkiáltójelnél* sülyedés helyett bizonyos hangicsáló emelkedése történik a hangnak¹. . . Azért, ahol írásból akarunk valamit helyesen fölolvasni, igen czélszerű e

¹ Ilyen esetekben két pont jelöli az idézetből való kihagyást.

jeleket, spanyol modorban, lefordítva a mondat elején is kitenni, hogy általuk a mondat irányát előre látva, a hangot kellően kezdhessük és végezhesük, így: *¿Csordúltig meg akarod-e tölteni nyomoruságom poharát? —*

i Vedd el tőlem a gazdagságot! — ¡csak add vissza szemeimnek világát!”

(Ékesszólástan. Pest, 1864. 147 kk.) — Sajnos, nem tudjuk meg, hogy mennyi az üteny, és így csak viszonylagos mozgásmennyiségekről kapunk tájékoztatást.

SZALAY és LAKY koruk színvonalát tekintve kielégítően fogalmazzák meg a hanglejtést, és nem róhatjuk fel LAKY-nak, hogy hangsúlyt és emelést egynek tekint, mikor még egy FOGARASI is az erősséget és magasságot megjelenésükben egymástól el nem választható hangtulajdonságoknak szemléli. Meglepő azonban, hogy Laky 1864-ben megjelent könyvében nem hasznosítja EGRESSY, FOGARASI és MÁTRAY 1860 körül közreadott idetartozó munkáinak tanulságait.

I. I. Az ötvenes évek derekán, látszólag váratlanul heves hírlapi vitakozások kezdtek tárgyalni a színpadi nyelvi előadást. Természetesen elsősorban a Nemzeti Színházról volt szó. Az erős és egyelőre tartósnak látszó érdeklődés a hanglejtés szempontjából három jelentősebb munka kiadására vezetett, melyekben először jelennek meg nagyobb mennyiségben, rendszerszerűen a magyar beszéd magasságingadozásának különféle jelzései.

Eleven, leggyakorlatibb oldaláról fogta meg a hanglejtés kérdését EGRESSY GÁBOR. Megállapításai jóval túlmutatnak a színpadi szempontokon, és megelőzik a korabeli nyelvtudomány felismeréseit. Mái g tiszteletre méltó kitartással, számba vehető nyelvész i tájékozódással fegyverezte fel magát, és többek között ennek is köszönhetette, hogy félreérthetetlenül meg tudta különböztetni a hangtulajdonságokat azok egymásrahatásának, egyidejű érvényesülésüknek kimondásával. Ilyen csoportosításokat állít fel: „a . . hangmódosulatok egymást ki nem zárják, azok egymással csatlakozhatnak, . . Kettesével: Erős magas. . . Gyenge gyors. . . Mély lassu. Hármásával: Erős magas gyors. . . Gyenge mély lassu.” (A színészet könyve. Pesten, 1866. 96 l.) Filozófiai meg-alapozottságban sincs hiány: „A beszélő hang magassága és mélysége közötti távolság . . a térnek inkább csak fogalma mint valósága. Hogy e relativ magasság és mélység közötti különbséget hallásunk tisztán érzi: az kétségtelen; hanem a köztük levő tér meghatározásához mértékünk ismét nincs.” (I. m. 95.)

EGRESSY azonban nemcsak körülírja, hanem bőségesen adott példáin jelzi is a magasságingadozást tipografikus eszközökkel. A kiemelkedőbb magasságú szótagokat *v a s t a g*, a középmagasakat *kurzív*, a nem kiemelteket az éppen használt szabványossal szedeti, a közönségesen is használt írásjeleket most nem számítva. Azonban ezen a szerény eszköztáron is több hangtulajdon-ság (hangsúly) és más irányú kiemelés (festői hang) osztozik. Viszont a fejezetcím és a szövegösszefüggés eligazítja az olvasót. „Az értelmi accentus szabályai”-ban a „*Hellasnak kincse egy elomló r o m.*” kiemelései inkább hangsúlyra (i. m. 59), „A kedély accentusa” fejezetcím alatti „*No n o! n e s i e t t e s e n! n e g o r o m b á s k o d j é k!*”-ban pedig főleg lejtésre vonatkoznak (i. m. 72). Találkozunk EGRESSY írásai között ritkábban olyan példákkal is, amelyeknél 4–5-féle magasságot is megkülönböztet a betűtípusok mozgósításával, sőt azzal sem elégszik meg, hanem alatta részletesen magyarázza jeleit, és az egészket megtámasztja az egyik szó szótaghanglejtésének zenei kótás ábrázolásával is:

„*Jön, lát és győz; nem! győzetik!*

A két első igezőnek csupán *n y e l v t a n i* hangilletéke van. Meg kell jegyeznünk, hogy tanulmányaink folytán a hol ezen *írási* betűalakokkal a szó vagy mondat végén találkozunk, ezek ott a kedély hanglendületét akarják ábrázolni. E négy első szó között a két első emelkedést képez; az »és« kötszó esést; a »győz« ismét oly emelkedést, mely a mondat ezen első részének legmagasabb hangormát képezi. A »nem«, mint határozó és tagadó szó, átmenetet képez a mondat kezdő szakáról a befejezőre, s a kedélyállapot jelleméhez képest, hangjával egymaga két emelkedést és egy esést rajzol elénk, körülbelül így:

— a mi a meglepetés hangábrája.” (Tanulmányaim és emlékeim. Magyar Színházi lap. Pest, 1860. 166—7.)

EGRESSY tipografikus rendszerével indul meg a magyar hanglejtés tudatos, erre a célra fordított jelekkel való ábrázolása. PAULAY EDE átveszi tőle példáival, magyarázataival együtt (A színészet elmélete. Pest, 1871.).

A betűtípusokkal való kiemelést még elég sokáig használták a magyar hanglejtés jelzésére a szerzők. Mint mondtuk, a hanglejtés futólagos és elnagyolt jelzésének bevált eszköze, azonban a mai fejlettebb hanglejtésszemlélet szempontjából avultnak kell tekinteni. Néhány példáját a legkülönbözőbb helyekről idézzük: „T e g n a p *beszéltem* vele.” (SZITNYAI ELEK, A meggyőző előadás kellékeihez. Selmezbányán, 1887. 66). „Megér az ötvem *pízt*.” (BALASSA JÓZSEF, Az „éneklő hangsúly”: Nyr. XIX, 70 kk.) Hangsúlyt ritkított kurzívval, emelést egyszerű ritkítással jelöl SIMONYI ZSIGMOND: „*m e* gjött e tek? *k i* vit t e el?” (A magyar szórend: Nyr. XXXI, 431). Vagy „mégis á léncsikév é l bánákoz ú n k” (BALASSA JÓZSEF, A slavóniai nyelvjárás: Nyr. XXIII, 214 kk.). „A n émet kiküldöttek n e m akarták m e gnehezíteni Tard i e u helyzetét.” (CSÚRY BÁLINT, Idegen szók hanglejtése magyar beszédben: Magyarosan 1932: 69).

1.11. Van a tipografikus ábrázolásoknak olyan fajtája is, amelynél még mindig nem válik el a jelzettől a jel, de a sorközt mégis szétfeszíti, mert az egyes szótagok (olykor csak egyes betűk), szavak, szakaszok szükség szerinti föl-le tolásával az ábrázolás alapja a térbeli elhelyezés. Egyik korábbi magyar példája:

„Neked *silány* szám,—
→ *nékem* egy—[↑]*világ*.”

(VENDE ERNŐ, A szavalás művészete. Pécs, 1907. 48). Ez az írásmód azért, hogy a szemet kimozdítsa a sorból, átmenetet képez a folyamatos vonalak és a szintező ábrázolások rendszeréhez. Mozgalmasabb, és ezért többet ad a csak betűtípussal ábrázolásnál, de sokkal többet ettől sem várhatunk, mert tartamokat, a mozgás pontosabb adatait ez sem tudja kifejezni, másrészt elkerülhetetlenül terheli a sok hangból álló szótagok betűtömege, még ha az egyes betűket el is választjuk egymástól a magassági tengely irányában. Itt-ott azonban jól felhasználható.

2. Különleges jelek.

Az idesorolt jeleket és jelrendszereket elsősorban elszigetelt, egyszeri előfordulásuk alapján soroljuk egy csoportba. A magyar hanglejtés-ábrázolás százéves története folyamán többször is felbukkannak, de akár átvételek a külföldi irodalomból, akár alkalmazóik eredeti leleményei, csak egy-egy cikk tartozóik, követők nélkül. Legtöbbnyire mind szótagot vagy szótagról szótagra jelölők, és olykor térbelileg is ábrázolók akadnak közöttük.

Történetileg és a példatár bősége miatt legjelentősebb közöttük FOGARASI JÁNOSÉ. Előre kell bocsátanunk, hogy FOGARASINÁL a jelek egyaránt vonatkoznak az erősségre és magasságra. Észreveszi ugyan, hogy ez kétféle hangtulajdonság, de írásos megkülönböztetésre nem érdemesíti őket. Valószínű, hogy szemléletének kialakulását szanszkrit tanulmányai is befolyásolták, másrészt nem vehette tudomásul (az általa is megbecsült) EGRESSY álláspontját, mert írásaikat körülbelül egy időben adhatták nyomdába. FOGARASI jeleit mindezek ellenére itt tárgyalnunk kell, mert a „Nyomatékozási fokok” meghatározásánál világosan szól arról, hogy jelei magassági szinteket is megkülönböztetnek (Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben: Magyar Akadémiai Értesítő. A nyelv- és széptudományi osztály közlönye. 1860. 79–123 és 218–78): „Ha azt vesszük, hogy a nyomatékos többnyire emeltebb (magasb), néha pedig alányomottabb (mély) hangokkal jár, mint a szó többi részei; ha továbbá azt is vesszük, hogy az emeltebbek közt is némi különbség létezik: akkor a beszédben négyféle hangváltozattal találkozunk ú. m. 1. erősebben, 2. gyöngébben emelt, vagyis megnyomott, 3. alányomott, 4. nyomaték-talan hanggal az utolsóval mintegy közönbös h.”

Az itt idézett rész is mutatja FOGARASI szemléletének egyik érdekességét. Nála a mély hang is „nyomaték”, fogalmazása azt a benyomást kelti, mint ha az emeléssel meg nem különböztetett „közönbös” hangok alatti szinten képzett hangok előállításához is egy bizonyos mennyiségű szándékolt energia vagy izomtevékenység volna szükséges. Jeleinek alakja és mérete alkalmas arra, hogy azokat pontosan egy betű fölé vagy alá helyezhesse el: így a jelzett és a jel kongruenciája mindig tökéletes. Az erős kiemelés jele egy nonpareille vagy gyöngy típusú n (a „nyomaték” első betűje), a gyöngébbet a hasonló típusú, de oldalára döntött \circ (a „csekélyebb” első betűje), alányomottat egy „fekirányos vonalka” (a betű alatt), a nyomaték-talant a jeltelenség jelöli. A nyomaték-talant ily módon sikerült a fölülről lefelé számított harmadik magassági szint jelzésére felhasználni. Végül az egészet megtámasztja a tér-ábrázolás legegyszerűbb eszközével is: az n -t a \circ -nél magasabbra rakja föl. FOGARASI négyszintes ábrázolása ezek szerint így alakul:

Az embereknek meg kell hálnioⁿk. (116)

A tanulmány második felében (218–78) a magasságjelző betűk ilyen alakot kaptak: \square \circ , és térbeli elhelyezésük nem különbözik. Egy alkalommal a mélyen fekvést betűsüllyesztéssel szemlélteti: Az. Rendszerét nemcsak példamondatokon mutatja be, hanem a Halotti Beszédtől kezdve Aranyig terjedő korszakokból vett irodalmi, XIX. századi népdalgyűjtésekből vett szemelvények hangi realizációira (helyesebben az arra való utasításokra) is felhasználja — saját olvasatában. Az együtt megjelenő hangsúlyok-lejtések a Halotti Beszéd egyik mondatában ilyenek FOGARASINÁL:

Mēnyyi m̄alasztban terēmté élō Isten mi ōsūnket Ādām̄ot
és adta vala nēki p̄aradicsom̄ot házāvā.¹ (264)

Csokonait így hallja:

Hāt oly bűn a gyōngeség, Hogy mēgvērné azt az ég? (272)

Saját olvasatának bátor kiterjesztése közel hét évszázad nyelvi állapotára látszólag ide nem tartozó megmondásokra készítet bennünket. Eljárásából arra következtethetünk, hogy FOGARASI a hangsúly és hanglejtés eloszlását, főbb alakzatait változatlan normáknak tekinti, azaz sokkal inkább a language-ot mint a parole-t látja meg az érintett hangtulajdonságokban. Véleményünket megjegyzései (összességükben) is megerősítik: „A szíves olvasó elég példát találandott a gyakorlásra és meggyőződésre.” A jelek megtartásánál meg arra figyelmeztet, hogy a kisebb emelés jelét az olvasó esetleg mellőzheti, de „a mély hangidomiai sehol el nem maradhatnak”. Továbbá: „a figyelmes olvasó már maga el fogta sajátítani a szabályokat”. (Valamennyi 278.) Nem tudjuk, hogy FOGARASI mások beszédének megfigyeléséből vonta-e el szabályait, vagy a magáét tekintette a helyes magyar normájának az akkori pesti magyar köznyelvvvel szemben. Az utóbbi valószínű, viszont az bizonyos, hogy amikor nyelvművelőként is föllép, saját ejtését nem egyéni tulajdonának, hanem társadalmi, sőt történeti érvényű „standard”-nek tekinti, alapjaiban változatlan hangjelenségek sorának.² Figyelemre méltó kérdések ezek, mert ha a későbbi kutatás megerősíti a FOGARASI-rendszerrel rögzített hangmozgások hitelét, a tudomány valamennyi valószínűséggel következtethet az 1850 körüli magyar irodalmi (kevésbé a színpadi) nyelv idetartozó hangzásviszonyaira. FOGARASI bőséges példatára — a nagyobb összefüggő szövegekkel — mindenestre egy évszázadra egyre dülálló a maga nemében, jelzésrendszere kidolgozott.

2.1. EGRESSY és FOGARASI a kor nyelvtudományi színvonalához képest viszonylagos világosságot teremtettek a hangsúly és hanglejtés kérdéseiben. Álláspontjukat nagyszámú példával és különböző, de következetesen használt jelzésrendszereikkel szemléletessé tették. Ez a világosság éppen annál a MÁTRAY GÁBORNÁL mosódik el, akinek zenei műveltségével és tanítói gyakorlatával tulajdonképpen fölényben kellett volna lennie a színművésszel és a nyelvtudóssal szemben a hangtulajdonságok területén. Iskolai célra kiadott könyvében (A rendszeres szavalattan alaprajza. Pesten, 1861.) több helyen és részletesen

¹ BÁRCZI GÉZA olvasatában (FOGARASI magasság-hangsúly jeleivel): Mēnyi miloszt-
ben terēm̄rtvév ēlevē miŷ isēm̄üköt ādām̄ut és ōduttā volā neki p̄arādicsum̄ot házāvā.

FOGARASI a nem-nyelvész olvasóira is gondolva saját korabeli köznyelvre „fordította” a régi nyelvből vett példáit, ez zavarja kicsit az összehasonlítást. Az azonosságokból és eltérésekből kellő óvatossággal következtetve az bizonyosnak látszik, hogy a magasság és erő szélső fokozatain a két olvasat között eltelt 110 év semmi lényegeset nem változtatott. Az ő valószínűleg az eltérő előzmények miatt kapott kisebb kiemelést az *i*-nél. Más kérdés azonban, hogy a kisebb hangsúlyok (magassági pontok) gyakoribbsága és más eloszlása FOGARASINÁL feltehető dinamikusabb beszédére vagy egyébre utal.

² Fgy lapalji megjegyzése (i. h. 121–2) viszont egy alternatív felfogását is sejteti: tudniillik, hogy FOGARASI elismeri a hangsúly és hanglejtés változékonyabb alakulását, rugalmas alkalmazkodásukat az őket befolyásoló körülményekhez: „a német nyelvészek . . . változhatlan nyomatókat grammatikainak, illetőleg mondatinak nevezik, az egy kissé szabadabb mozgásúakat beszédi- vagy szónokinak. A magyarban nincsen ok ezen megkülönböztetésre, mert itt majd valamennyi nyomatók mozgatható.”

foglalkozik a hangtulajdonságokkal, azokat megjelenésük és felhasználásuk indítékai szerint kategóriákba osztja. Ez még nem volna baj; a hiba ott van, hogy a felosztással felesleges bonyolultságokat teremt, és végül saját maga is eltéved bennük. A magasság jelölésére többféle (a magyarban eddig inkább nem használt) jelrendszert javasol, ő maga egynél sem állapodik meg, bizonytalankodik, és valószínűleg egyiket sem tartja kielégítőnek.

MÁTRAY a „nyomaték”-okat „észteni”-akra és „dallamos”-okra osztja két nagyobb csoportba. Majd mindkettőt tovább osztályozza „viszonytalan”-ra és „viszonyos”-ra. Ezáltal négy „főnyomatékot” nyer. A minket inkább érdeklő „dallamos”-ok jelentését így magyarázza meg: „Viszonytalan dallamos nyomaték (a beszéd dallama . . .) . . . a bizonyosság, bizonytalanság . . . érzelmei hallhatólag, érthetőleg . . . ejtetnek ki a zöngék egymásra következésének . . . mindig változatlanul egyformán maradó módjaik által.” — „A viszonyosan dallamos nyomaték (a tulajdonképpeni hangsúly) az esetleges, mindig nagyon különböző érzelmeket . . . fejezi-ki, és pedig a zöngéknek emelkedése, sülyedése, remegése . . . hosszabb kitartása, . . . által.” (I. m. 40 -1.) Közvetlenül ezután bemutatja a jeleit (sajnos *c s a k* a jeleket a jelzett nélkül) azok értelmezésével: „A viszonytalan dallamos nyomaték . . . mely fel-le menő zöngéji (fokai) által hajlást . . . képez, kétféle *hajtott* jegyet kaphat, u. m. a) ha a zöngé-hajlás csak egy fokig terjed felfelé (\sim), ha pedig kettőig ($: \sim$) b) lefelé . . . csak egy fokig (\rightarrow), két fokig ($\rightarrow :$). A viszonyosan dallamos nyomaték jegyei: a) felfelé egy fokig ($: \sim :$), két fokig ($:: \sim ::$) b) lefelé egy fokig ($: \rightarrow :$), két fokig ($:: \rightarrow ::$). — A hangköznagyságot jelentő fokról megtudjuk, hogy az azonos egy zenei egész hanggal. Lényeges téjékoztató megjegyzés még, hogy „A hajtott nyomatéknál a zöngé az alaphangról fél zöngével emelkedik, s ismét visszatér az alaphangra . . . , vagy ellenkezőleg, az az: félzöngével sülyed s ismét visszatér az alaphangra.” Ennek alapján valószínűnek tartjuk, hogy MÁTRAY a *h a j t o t t* jegyét (\sim , \rightarrow) a XVII – XVIII. századi clavecin-cembalo irodalom hangjegyvírásának ékesítés-tarából vette, és olyasféle hangmozgást jelent, mint az alsó vagy felső váltóhangra való gyors lelépést és visszalépést jelölő (zenei) „mordent”: $\lambda\lambda$, $\lambda\lambda$. A „zöngé” MÁTRAYnál hangminőséget is jelent (*u, ü, o* stb.), de hangköz-távolságban a zöngé annyi mint a fok, mert a zöngék — MÁTRAY ábrája szerint (i. m. 33) — zenei egészhang távolságra vannak egymástól.

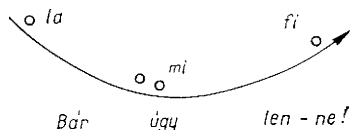
Az „észteni nyomaték” jeleiről is meg kell emlékeznünk, mert az is jelöl magasságingadozást. „Az *éles* (') nyomatéknál a zöngé élesen emelkedik fél fokkal feljebb (miként a zenében fél hangnak nevezzük), . . . A *súlyos* nyomatéknál, . . . fél fokkal sülyed a zöngé, . . . jegye (').” Itt kivételesen példát is találunk: „*Én e'zt az aranyat szeretem.*”

Itt igen röviden, jelentékenyen egyszerűsítve ismertettük MÁTRAYnak ide, a különleges jelek közé tartozó rendszerét; ott jóval bonyolultabb és a hangmagassági viszonyok műszavainak jelentésbeli csiszolatlansága miatt ellentmondóbb. A tarkaságot fokozza még egy további számokkal jelző rendszer, amelyre nem térünk ki. Csupán a teljesség kedvéért említjük, hogy MÁTRAY itt-ott a tipografikus eszközöket is használja: „A súlyozat . . . kifejeztetik: . . . 3. Valamely magasabb beszédzöngé által, p. o. ha valaki haragjában, . . . ily kérdezőleg kiáltna-fel: . . . „Az *ily* emberek, *ily* nemzet, mely saját népének hazájában így bánik testvéreivel, akar nekünk leczkét adni?” (44.)

2.2. További különleges jelrendszerek szintén azon nemleges tulajdonságuk alapján tartoznak ide, hogy egy szerzőnél egyszer fordulnak elő, mások nem vették át őket, és hogy ábrázolási eszközeik kisebb-nagyobb elszigeteltsége

miatt más csoportokba nem tarthatnak. Az alábbiak azonban egy lényeges pontban összetartoznak, illetőleg elkülönülnek FOGARASI és MÁTRAY egyedi rendszereitől. Azok térben nem vagy alig ábrázoltak, az itt következők a teret mind kihasználják más-más módon.

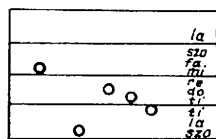
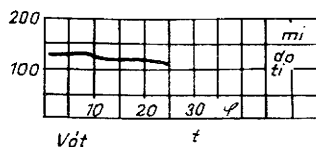
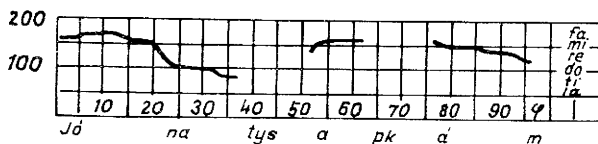
Figyelemre méltó MAGDICS KLÁRA két érdekes kísérlete. Az elsónél egy piros színű egyenes vagy görbe vonal szemlélteti a zöngé magassági útját, a vonal mellett elhelyezett kis karikák pedig az intenzitásponthoz jelölik, ahol a szótagok, illetőleg az intenzitáscsúcsokat hordó hangok megszólalnak. A pontok közötti hangköz-távolságokról a pontok mellé írt szolmizációs szavacskákat is tájékoztatnak:

(A magyar hanglejtés problémájához: Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952—1953. évre 416 kk.)

Ezt a rendszert 10 szótagnál rövidebb hangsoroknál használta a szerző.

MAGDICS másik különleges rendszere az előbbinél még igényesebb. Valójában két önálló rendszer egészíti ki, erősíti egymást; egy eszközfonetikai és egy szubjektív. „A fő dallamtípusokat a kymogrammok kimérése útján kapott hanglejtésgörbék ábrázolják [eszközfonetikai rendszer]. A típusok variánsainak ábrázolásához 5 vonalat használtam, egymástól 8 mm távolságban. Az 5 vonal az ember beszédhangjainak terjedelmét jelöli: 1 1/2 oktáv: szo, -do (rendszerint azonban csak 9 hangon mozog beszédünk dallama: szo, -la) [szubjektív rendszer].” A kymografion koordinátájának bal oldalán természetesen a függőleges frekvencia-oszlop van. MAGDICS ennek és szintező szubjektív vonalrendszerének jobb szélén a szolmizációs szavak oszlopát is elhelyezi. Példaképpen egymás mellé állítjuk ennek a kettős rendszernek „részrendszereit”, de ebben nem a szerző szándékaihoz, hanem szemlének alapcélkitűzéséhez, a magyar hanglejtés írásmódjának bemutatásához igazodunk. A szerző más hangsorral párosuló lejtésváltozatot csatol az eszközfonetikai-szubjektív kettőshöz; mi ugyanazon hangsort más-más beszélőtől, más-más szintaktikai összefüggésből kiragadva mutatunk be az idézett tanulmány (A bukovinai magyar telepések hanglejtése: NytudÉrt. 17. sz. 31 kk.) példáiból. A két rendszer viszonyát így látjuk világosabban:

— jó naty sapkám vót —

A két beszélő hangmenete között (amennyiben két beszélőről és nem egy beszélőnek egyszeri alkalommal elmondott, de egyszer jól, másszor hibásan jegyzett hanglejtéséről van szó) csak egy ponton van lényeges különbség (a *jó* és a *naty* hangközében), de ez remélhetően nem zavarja az összehasonlítást, és a két rendszerrel való ábrázolás tanulságait. A szerző céljának azonban – szerintünk – kevésbé felel meg a főtípusnak és változatának két rendszerrel való ábrázolása. Éppen az összetartozás, a hasonlóság és eltérés szemléltetése halványodik a kétféle jegyzési móddal. Jobb lett volna ebben az esetben a kymográffal megszerezhető görbék készítésétől nem sajnálni a fáradozást a változatoknál sem.

E páros rendszer elemei más nagyobb rendszerekből kölcsönöztek; azokat a megfelelő helyen külön tárgyaljuk.

2.3. KÁROLY PÁL „Vidám magyar nyelvtan és helyesírás” című könyvecskéjében (Kosztolányi Dezső előszavával, Byssz Róbert rajzaival. Bp., Lingua kiadása é. n.) rajz szemlélteti a magánosan ejtett kéttagú szó lejtését. Idézzük a rajzzal megerősített megállapítást: „A szavaknál a hangsúly a magyar nyelvben mindig az első szótagban van: *játék*, *kegyelem*, *alma*, *napsugár*, *bemegy*.” A szerző kurzívval szedette a hangsúlyos szótagokat, vagyis tipografikusan jelölte a kiemelt hangerőt. A dinamikusan és térben ábrázoló rajz nélkül nem derült volna ki az olvasó számára, hogy a rajzoló és nyilvánvalóan vele együtt a szerző is a

„hangsúly”-on nemcsak nagyobb izomtevékenységet igénylő fokozott hangerőt, hanem kiemelt magasságot is ért. Az természetesen más kérdés, hogy a nagyobb hangossággal való kiemelés csak legtöbbször, de nem mindig jár együtt a magasság felemelésével.

A különleges, egyszer használt egyes jelek elszórtan a legkülönbözőbb időkben megjelennek a hangtani leírásokban. Jelentőségük azért is csekély, mert alkalmazóik legtöbbször csak egy-egy szó- vagy mondathangsornál használták, tehát rendszerre egy tanulmányon belül is ritkán fejlesztették őket. Talán elég, ha csak további két példát idézünk belőlük.

Szász KÁROLY megállapítja, hogy „A hangsúly azon hangot, melyre esik, *fölemeléssel* tünteti ki a többi hangok közül.” A kitüntetett hangokat kis ~ alakú ékezzel jelöli meg: „nem lehet oda fölsétálni, legföllebb fölkápaszkodni.” (A vers-szaválás elméleti és gyakorlati kézikönyve. Pest, 1863.)

GYOMLAY GYULÁNÁL is találunk két jelt a hangemelésre:

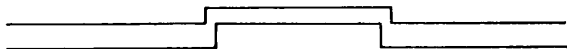
„ $\overset{>}{\text{M}}\text{ajd } \overset{\wedge}{\text{m}}\text{egmutat}^{\wedge}\text{om } \overset{>}{\text{é}}\text{n!}; \overset{>}{\text{ny}}\text{issam } \overset{\uparrow}{\text{k}}\text{iii?}”$

(Szórend, hangsúly és hanglejtés: MNy. XXXIV, 1938. 22, 24); a > hangsúlyt jelöl.

3. Folyamatos vonalak és pontsorok.

Az idetartozó ábrázolásokat általában sematikusnak szokták nevezni a kutatók. Térben ábrázolnak, de a kilengések méretét az elképzelésre bízzák. A hangmenet általános, elnagyolt irányát mutatják, a mozgékonyabb pontsorok a szomszédos szótagok színtingadozásait is követni tudják. Széleskörűen, gyakran alkalmazott jelrendszer; az egyszerűbb nyomdai kivitelezés miatt is kedvelik a szerzők. Az összefoglaló, általában való tájékoztatás eszközei.

A vonalakkal való jelzés a magyarban valószínűleg a sokféle jelt kipróbáló MÁTRAY GÁBORNAK jutott először eszébe: „A hangnak . . . emelkedését és süllyedését meg is lehet jelölni: 1. egyenesen menő, magasabbra emelkedő és ismét lelohadó vizirányos vonalakkal ilyformán:

Az elgondolás felvetésénél azután meg is állott MÁTRAY (i. m. 168), a felhasználásra nem ad egyetlen példát sem.

Példamondatokon BALASSA JÓZSEF kezdi használni a vonalakat, igaz, nagyon szerényen. Jelt és jelzettet nem egymás alatt, hanem egymás után helyezi el, a vonalak a lehető legegyszerűbbek. Következik ez BALASSA magyar hanglejtés-szemléletéből: „a magyar nyelvben a hang magassága nem szolgál annyira különböző értelmi árnyalatok kifejezésére, hogy a magasságnak többféle fokát kellene megkülönböztetnünk. A mi céljainkra elég lesz, ha csak a hang magasságbeli változásának irányáról szólnunk s megkülönböztetünk *magas* és *mély* hangot, s beszélünk a hang *emelkedéséről* és *ereszkedéséről*.” (Hangsúly a magyar nyelvben: NyK. XXI (1889.), 404–5.)¹ Felfogásának megfelelő egyszerű jeleit lapalji jegyzetben (i. h. 432) oldja fel: „A hang magasságbeli változásának irányát az illető rész elé tett / vagy \ jelenti. Az így jelölt részen egyenletesen emelkedik vagy esik a hang: ha csak egyes szótagon történik ez az emelkedés vagy esés, az illető szótag fölé tett < vagy > jelenti.” Egyik példája: „Te Antal, az asszonyosság / semmit se üzönt?”

Önállóan megjelent fonetikájában sem sokkal bővebben foglalkozik a hanglejtéssel, de valamennyire kiegészíti jeleit, a hanglejtést egyébként zenei hangsúlynak nevezi (Magyar hangtan I. Magyar fonétika. 1904.). Itt is szabatosan megmagyarázza jelzéseit: „a mondat elé tett ▮ jel a magas, ▾ az alacsony hangot jelöli.” (Ez arra az esetre vonatkozik, amikor a beszélő az egész mondatot a „középhang”-ja fölött vagy alatt mondja.) „A mondat elé tett ◡ a hang magasságának emelkedését, ◢ pedig a hang esését jelöli.” Lényeges újítása, hogy egy függőleges vonallal választja el a hanglejtési egységeket: „◡ Hová mész te | ◡ kakas?”

A debreceni éneklő hangsúlyt annyira érdekesnek találja, hogy ennek a kis összesítő cikkelyének is két bekezdésében jellemzi, példájában a hangsúlyt és lejtést is jelöli: „az utolsó szótagon . . . hirtelen emelkedik a hang magassága. . . . Megesik az is, hogy egy szótagra esik mind a nyomaték, mind a hang emelkedése, de csak akkor, ha ez a szótag hosszú: megyek apá | / MÉK. (Vö. Nyr. 19: 70.)” A debreceni eldöntendő kérdés jelölése BALASSÁNÁL: „◡ Szeretitek egymást?” (I. m. 148–9.)

A jelzések — a mintapéldákból látjuk — leginkább a jelzett előtt állnak. Ez jellemző erre a korai vonalrendszerre.

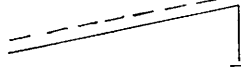
3.1. A vonalrendszer BALASSA óta sok változatban jelent meg; alakzatai erre-arra kifejezőbbé is váltak, esetleg más rendszerek elemeivel kombinálód-

¹ BALASSÁNAK ez a véleménye nem bizonyos arra, hogy „akkor nem vette észre, hogy . . . folyton változik a beszéd hangmagassága” (ELEKFI LÁSZLÓ). BALASSA talán azt nem vette észre, hogy a magyar a mondatintonációval többször különböztet meg és támogat jelentéseket, mint az akkori nyelvtudomány által már úgy-ahogy nyilvántartott néhány formulával (kérdések és más modalitások jellemző lejtésgörbéje). Még valószínűbb, hogy a hanglejtés közelebről nem érdekelte, más kérdések tisztázását látta időszűrűnek az élő nyelvi gyakorlat szempontjából.

tak. De mindenkor megmaradt sematikus ábrázolásmódnak, elemző tanulmányok szerzői csak a legritkább esetben használták. Előfordulásának néhány jellemzőbb példáját bemutatjuk.

A hanglejtést futólag érintő, nem nyelvészeti tárgykörű munkában:

Vadasodat megrohanák?

A szerző nem bízott abban, hogy az olvasó helyesen azonosít; a szótagokat a vonal mentén kis vonásokkal jelképezi. (VENDE ERNŐ, A szavalás művészete. Pécs, 1907. 34.)

Egyetemi jegyzetekben, tankönyvekben:

Ki volt itt? =

(GOMBOCZ ZOLTÁN, Magyar történeti nyelvtan II. rész Hangtan. I. Magyar Fonétika 129.)

A vadgalamb a szarkát kérte meg, hogy tanítsa meg a fészekrakásra,
mert ebben a szarka igen nagy mester.

E példa érdeme, hogy összetett, 32 szótagos mondat hanglejtését mutatja be és a hanglejtési egységeket is jelzi. (NAGY J. BÉLA, Magyar nyelvtan a gimnázium és a leánygimnázium III. és IV. osztályának. Bp., 1939. 24.)

„Gyönyörű lovakat vettem a vásárban: ”

(BÁRCZI GÉZA, Fonetika. 1953. 35.)

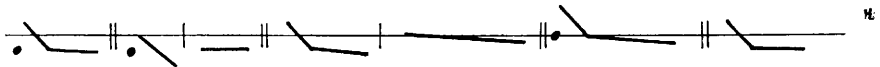
„Nem voltál otthon.”

„Eredményvonal”, ritka. (BENKŐ Loránd—KÁLMÁN BÉLA, Magyar Nyelvtan az általános gimnáziumok I—IV. osztálya számára. 1957. 9. kiadás. 238.)

Nyelvtudományi munkákban:

„Sze retsz-e korcsolyázni? : ”

A sógorom, || a Vilma férje, || bontóvári | főispán lett || és titkára van ||
szüksége. :

DEME LÁSZLÓ jelzései. A kapcsolt mondatot közép vonallal (a beszélő hangterjedelmének középső sávja), és egyéb jelekkel továbbfejlesztett vonalrendszerrel ábrázolja. A (|) szakaszokat, a (||) hangfekvéseket határol el, a pontok a

kevésbé tartalmas szavakat (névelő, kötőszó stb.) jelölik. A hangsúlyt a jelzett hangszoron tipografikus megkülönböztetés tünteti fel. (MMNyR. II, 1962. 512, 510.)

WACHA IMRE a DEMÉÉHEZ hasonló igényes, de annál valamivel egyszerűbb rendszerrel jelöl:

A zöngé vonalai hajlékonyabbak, középvonal nincsen. (Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai. Bp., 1967. 21.)

3.2. A pontokból álló vonalat LAZICZIUS GYULA iktatta be a magyar hangjelentésjelek közé (Fonetika, 1944. 187). A pontok szótagonként jelzik a szintviszonyokat, sőt megfelelő elhelyezésükkel a tartamra is utalhatnak, bár utóbbira nem használta senki. Az a nagy előnyük is megvan, hogy sornytítás nélkül elhelyezhetők a folyó szövegben: „Elment az iskolába? [...]”. Ez természetesen csak akkor áll, ha a szerző beéri a jelnek a jelzett előtt vagy után való elhelyezésével. Minthogy külön rajzokra vagy ábrákra itt nincs szükség, és mert hogy a mozgó pontsor némi ügygonddal azonnal kiszedhető a meglévő készletből, a tipografikus eszközök közé is sorolhatnók a pontokból álló vonalrendszert. Aránylag kevesen vették át; leginkább NAGY ADORJÁN hasznosította. (A beszédtechnika vezérfonala. 1947.) Sajnáljuk, hogy az utóbbi szerző sok példája között egy sem eredeti; átvételek, LAZICZIUSTÓL és főleg CSÚRYTÓL valók. Viszont érdekes az átírása CSÚRY rendszeréből: „Mind a két lovat bekötik az istállóba. (A parancs hangjelentésében:) [...]!” (120.)¹

A jelnek a jelzett fölé helyezésével javította a rendszer olvashatóságát LÓRINCZE LAJOS:

„Ki hatalmazta fel őket?” (Nyelv és élet. 1953. 47.)

(Folytatjuk.)

BARTÓK JÁNOS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Bozda, mezdő

„Néhány megjegyzés a *dz* fonémáról” című cikkében G. VARGA GYÖRGYI az ország délnyugati sávján élő nyelvjárási *bozda* 'bodza(fa)' szóalakkal kapcsolatban a következőket írja: „Hangátvetés csak két külön hang esetében lehetséges: $d + z > z + d$; aligha képzelhető el a *c*-nek vagy a *cs*-nek $*c > t + sz > sz + t$, illetőleg $*cs > t + s > s + t$ fejlődése. Így az sem tehető fel, hogy a *dz* affrikáta elemeire bomlott, majd bekövetkezett a hangátvetés ($*dz > d + z > z + d$). A *bozdá*-t megelőző forma csak hangkapcsolat

¹ Csúrynél:

(A magyar kiejtés kérdése: MNy. XXXV [1939.], 33.)

lehetett. Nyelvjárási alakról lévén szó, figyelmen kívül hagyhatjuk, hogy a *dz* írásképe egyenesen sugallja az egységes hangnak két hangként való felfogását, ezzel legfeljebb a köznyelvben kell számolnunk.” (MNY. LXVI, 229.)

G. VARGA GYÖRGYINEK az affrikáták és a hangátvetés viszonyát illető érvelésével teljes mértékben egyetértek. A *bozda* változatnak a *bodza* formából való eredeztetését azonban már vitathatónak látom.

A vizsgált szóval kapcsolatban a TESz. a következőket írja: „A magyar alakváltozatok közül a *buzja* az eredeti; ebből *bozja*, majd *bozza* és — elhasonulással — *bodza*, *borza* fejlődött” (320). A *bozda* változat kialakulását illetően tehát a szótár nem foglal állást, de a *bodza* változatot $zz > d + z$ elhasonulással magyarázza. Bár nem nyilatkozik róla, feltehetően ezen a véleményen van G. VARGA GYÖRGYI is. S elfogadom ezt a magyarázatot én is.

Megvizsgáltam a G. VARGA GYÖRGYI említette 42 nyelvatlasz-kutatópont adatait. Közülük 32-n ma csak *bozda* típusú adat van, tehát itt — hangátvetést tételezve fel — $*bozza > *bodza > bozda$ volt a hangváltozás menete. Ezek az adatok, ha nyomatékossáiban nem is támogatják, de nem is cáfolják G. VARGA GYÖRGYI nézetét.

Kilenc nyugat-dunántúli és egy erdélyi kutatóponton azonban a *bozda* alak mellett a *bozza* is megvan, sőt egy dunántúli ponton harmadik változatként a *borza* is jelentkezik. Ezek a pontok hangátvetés esetén — a *borza* alakot most nem tekintve — $bozza > *bodza > bozda$ hangváltozási sort kellene feltételeznünk. Vagyis az említett tíz ponton, melyek közül kilenc összefüggő területet alkot, a feltételezett hangváltozás középső láncszeme ma mindenütt hiányzik. Ez a tény erősen meggondolkoztató, és szinte szükségszerűen felmerül a kérdés, nincs-e valami hiba az elméletben, a *bozda* alak kialakulását nem lehetne-e valahogyan másképp, az említett nyelvjárási tényeknek inkább megfelelően magyarázni. Valami olyasfajta elképzelést ugyanis, hogy itt esetleg $bozza > bodza > bozda > bozza$ változás történt volna, igen kevésbé tartok valószínűnek.

A *bodza* alakot — mint láttuk — a TESz. $zz > d + z$ elhasonulással magyarázza. A *bozda* változatot miért ne lehetne $zz > z + d$ elhasonulásra visszavezetni? A Felsőőr vidéki nyelvjárásban ma is általános a *mezdűjő* alak (vö. MNY. XXXVIII, 215–6). Jelentkezik azonban mellette a *mezzűjő* változat is. Ebben a szóban a *zd* hangkapcsolat — úgy gondolom — csak $zz > zd$ elhasonulással magyarázható; a $*mezdűjő$ változat ugyanis — tudtommal — ismeretlen (vö. DEME: MNY. XL, 40). A nyugat-dunántúli $bozza \sim bozda$ és a felsőőri $mezzűjő \sim mezdűjő$ alakpárokban a *zd* hangkapcsolat magyarázatát szétválasztani pedig aligha volna megokolt. A *bozda* típusú alakok kialakulását idézett cikkében DEME is hangátvetéssel magyarázta. Szóbeli közlése szerint azonban ma már ő is valószínűbbnek látja a $zz > zd$ elhasonulást.

A $zz > zd$ elhasonulást nyelvészeti szakirodalmunk nem tartja számon, de az $nn > dn > nd$ változás mellett „olykor talán” megszorítással BÁRCZI (Htört.² 166) lehetségesnek tartja a közvetlen $nn > nd$ elhasonulást is. Mind a $zz > zd$, mind az $nn > nd$ elhasonulás feltehetően szórványos, de a kettő együtt nyilvánvalóan erősíti és valószínűsíti egymást.

IMRE SAMU

Adalékok az *el-* igekötő történetéhez

1. Mai nyelvünkben igen sok jelentése és jelentésárnyalata van az ősi igekötőknek. Ezek eredeti konkrét irányjelentésüktől sok lépcsőn, fokozaton keresztül haladtak és haladnak az elvonatkoztatás útján az egyre átvittebb jelentések felé. Ez a fejlődés persze nem azonos ütemű a *ki*, a *be*, a *fel*, a *le*, az *el* és a *meg* esetében, azaz nem egy időben jutottak el a hasonló fejlettségi fokra. Leghamarabb és legnagyobb mértékben a *meg*

vesztette el eredeti 'vissza, hátra' irányjelentését, bár több nyelvtörténeti adat tanúskodik arról, hogy a kódexek korában még él ez a jelentés. Most nem a *megad*, *megfizet*, *megjön*, *megkér* 'visszakér' típusú igékre gondolok, melyekben ma is elsődleges irányjelentésében szerepel a *meg*, hanem például a következő Münchener Kódexbeli adatokra: 9ra: „Es felelet veuen almočban' hog ne *mennenec meg* herodefhez' mas vton fordolanačmę 9 orzagocba”. A másik két adat két evangélium azonos mondata: 16rb: „ha a. haz męto lend' iq 9 reia tų bekefegtec' Ha ke. nę lend męto tų bekefegtec *mig* tų hoziatoc *fordol'*”; 67ra: „valamel hazba bęmenęd'tęc ęlęzer męgatoc Bekefeg ę haznac zha ot lęnd bekefegn^o fia meęnųguzotec tibekefegtec 9raęta' Ha ke: nę tibekefegtec *meg*tihaziatoc *fordol'*”. — Ezek az adatok annyiból is tanulságosak, hogy bennük a *meg* a *megy* és a *fordul* igéhez kapcsolódva, ugyanakkor attól elszakítva mintha még önálló mondatrész értékű határozószó lenne.

Eredeti irányjelentését legtovább és legerősebben a *le*, a *ki*, a *be* és a *fel* igekötők őrizték meg. Ezeknek perfektiváló ereje kisebb. Az *el* ebből a szempontból mintegy közbülső helyet foglal el az előbb említett négy igekötő és a *meg* között, amennyiben eredeti irányjelentése mellett már elég korán egyéb jelentéseinek viszonylag széles skálája is kialakult. Ehhez óhajtok adatokat szolgáltatni, melyeket a Münchener Kódexből (Der Münchener Kodex. Wiesbaden, 1966.) gyűjtöttem.

2. Az *el* igekötő kialakulása közismert: az *el-* tőből + lativusragból álló ragos főnév (mondatbeli helyhatározó) határozószóvá szilárdult, majd a szóvégi magánhangzó megrövidülésével és lekopásával igekötővé vált (vö.: BUDENZ: NyK. III, 73; KLEMM, TörtMondt. 253, 256; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története 397; TESZ.; stb.). Az így keletkezett *el* különböző szófajú szavakhoz kapcsolódott. Egyrészt (és főleg) igékhez, a legkülönbözőképpen módosítva azok jelentését (ebben a szerepben lett eredeti konkrét irányjelentésétől egyre elvontabb jelentéseket is felvevő igekötő). Emellett azonban az *el* más igekötőkkel, sőt határozószókkal is alkotott összetételt, mégpedig mindig azok előtagjaként. Az *el*-nek ilyen összetételekben betöltött sajátos funkciójáról már BUDENZ is megemlékezik (NyK. III, 81, 86), e funkció kialakulásáról azonban BALÁZS JÁNOS és PAIS DEZSŐ ír részletesen (Pais-Eml. 128, MNy. L, 447—51; MNy. LVII, 268).

A Münchener Kódexből gyűjtött határozószós, illetőleg igekötős adataim között is vannak olyanok, melyek eme funkció kialakulásának egyes állomásait képviselik. Például: 26vb: „2 azoc meghaguā a. varofbol *elki* mene betaniaba 2 oth lakozec: abiiit foras”. Az összekapcsolt *el* és *ki* igekötő itt még egyenrangú félként csatlakozik a *mene* igéhez, egyszerre hangsúlyozva a kifelé irányulást, a távolodást és a befejezettséget. Itt valójában rövidített, sűrített formában két kifejezés egyesül: *elmene* + *kimene* a városból. „Később érdekes eltolódás következett be: az *el* — mely az igétől legmesszebbre került — elvesztette igekötői rangját, tudniillik a nyelvérzék többé nem úgy fogta fel, mint az ige határozóját, hanem mint utána következő társainak nyomatékosítóját” (BALÁZS: MNy. L, 450). — Amikor az *el* a MünchK.-ben a *be* igekötőhöz kapcsolódik, akkor már nem eredeti irányjelentésében szereplő igekötő, hanem fokozó, nyomatékosító határozószói funkciót tölt be: 51va: „Peter ke. mezzęl kęueti vala ętet męd *el be* a. papoc feiedelme pituaraiglan”, azaz: 'be, e g ę s z e n a papok fejedelme udvaráig'. Az *el* fokozó, nyomatékosító szerepét az előtte álló *męd* határozószó még tovább erősíti: *męd el be* . . . az udvarig. A MünchK.-ben a *męd* nemcsak akkor tölt be az *el* előtt ilyen funkciót, amikor az *el* igekötőhöz kapcsolódva nyomósít, hanem akkor is, amikor valamilyen egyéb terminativusragos határozószóhoz vagy névszóhoz járul nyomatékosító határozószóként. Például: 59ra: „a. golekezetec megkeręficuala ętet 2 ięuenęc męd *el hoziaiglan*” ('egészen őhozzáig'); 53ra: „a. templomnac loporlaha kette zakada fellęl męd *el alliaiglan*”.

Ezek a MünchK.-beli adatok támogatják azt a megállapítást, hogy az *el* egyes

igekötők és határozószók előtt állva megszűnik igekötő lenni, és az utána következő határozószó jelentését fokozó, nyomatékosító határozószóvá válik.

3. Az *el* igekötői használata természetesen a MünchK.-ben is sokkal általánosabb. 48 különböző igéhez járul 420 esetben. Az ősi igekötők közül — a *meg* után — a legnagyobb megterheltségű, a leggazdagabb jelentésű. Eredeti konkrét irányjelentése mellett perfektív funkcióban is általános. Ezen igekötő kódexbeli jelentéseit, e jelentések alakulását, fejlődését igyekszem rendszerszerűen bemutatni, BUDENZ (i. m.) és J. SOLTÉSZ KATALIN (Az ősi magyar igekötők. Bp., 1959.) jelentéscsoportosítását véve alapul.

Legtöbbször — 27 igéhez járulva — e r e d e t i j e l e n t é s é b e n szerepel az *el*, amikor is előre irányuló mozgást, kiindulóponttól való távolodást fejez ki (az egyes jelentéseken belül vizsgálom azt is, hogy milyen jellegű, jelentésű igéhez kapcsolódik az igekötő).

10 különböző, helyváltoztatással együtt járó cselekvést, távolodást jelentő igéhez kapcsolódik: *elered, elfut, elhengerít, elmegy, elmúl, elragad, eltávozik, elvet, elvesz, elvész*. A példamondatok általában tartalmazzák a cselekvés kiinduló-, illetőleg végpontját megjelölő határozót, a honnan?-t, vagy a hová?-t. Példák: 45rb: „Es innet *elereduē* menn^c vala galileaba”; 74ra: „az ifiab fiu *eleredet* zárandoclani mežze valo oržagba”; 92ra: „*Eregel* innen 2 meñ Judeaba”; 106va: „lata a. k^ouet *elhengeriteuē* a. koporforol”; 67vb: „Törtenece ke. hog nemel pap žallana le azon vton 2 latuā *otet elmula*” (‘elhagyja, elmegy mellette, továbbmegy’); 22ra: „i^c iuta galileabeli tenger melle’ mikor iñen i^c *elmultuolna*” (‘elment volna’ — a *múl* igekötő nélkül is megáll: 36va: „Es *muluā* tenger mellol’); 96ra: „a. farkas *elragagga* . . . a. iuhocot”; 24ra: „Ha te kezede . . . teged meğgonozbeitand med el *otet 2 vesdeltetolled*”; 61ra: „ki *elvezi* meñ tied ne keried meg” (ez a mondat jól szemlélteti az *el* és a *meg* igekötő ellentétes irányjelentését).

Közelítést jelentő igékhez is járulhat (és járul is) a távolítást kifejező *el*: *eljön, elhoz, elközelít*. 73rb: „ereztette *o* žolgait . . . mōdani a. hiuatalofoenac hog *eliqvenec*”; 92va: „meg nē *iqtuata el o* ideie”; 20vb: „*elhozatec* eg talñeron *o*feie”; 80rb: „emellefecfel tū feteket mert *elkozeleit* tū žabadfagtoe”. Az igekötős *elközeli* ’közeleg’ jelentésű. Folyamatos cselekvést fejez ki a következő mondatban is: 33ra: „im *elkozeleit* ki engemet kezbe ad”. Néhány esetben azonban nem a közeli célhoz való közelebb jutást fejezi ki ez az ige, hanem a célbaérést, a megérkezést, tehát az *el* igekötő — irányjelentésén túl — befojezetté teszi a cselekvést. Például: 27rb: „Mikor ke. a. gim^ol^ozetn^c ideie *elkozeleit*et-uolna’ Erezte *o* žolgait a vincelerechez”.

Eredeti jelentésében nem mozgást jelentő ige mellett is áll: *elereszt, elhagy, elmetsz, eltéved, eltéveszt, elvág, elvállik, elválaszt*. Ilyenkor általában a cselekvés eredményeképpen jön létre az a távolság, amelyet az *el* kifejez. Adatok: 48rb: „megfoguan megvereo’ 2 *el eresztet o*ket hiuan”; 104rb: „*elmetue o* iog fülēt”; 24rb: „ég *okozol^oec elteuehedendic*”; 81vb: „*elvaga o* iog fülēt”; 57vb: „*elualec o* toll^o az angal” (az *elvállik valakitől* szerkezet helyett a kódexben gyakoribb a *meghagy valakit* szerkezet). — Külön figyelmet kell fordítanunk az *elhagy* ige jelentéseire. 21-szer ’elhagy valakit, elvállik valakitől’ jelentésű. Az *el* igéhez és igenévhez is járul: 25ra: „valaki *elhagyanga o* felefeget”; 11va: „ki az *elhagottat* vendi t^oruent t^or”; 22va: „Es azoc *elhaguan* elmene” (‘azokat elhagyván’). Az *elhagy* felszólító módban (amikor is az igekötő mindig az ige után áll) néha ’hagyd békén!’, vagy ’hagyd abba!’, ’hagyd ~ hadd’ jelentésű: 50va: „Ihē ke. monda nekic’ *Haggatoc el* azt”; 98va: „*Haggatoc el o*ket hog tarLa azt en eltemetetē-nec napiara’ (‘hagyjátok békén!’); 81vb: „*Haggatoc el* eg eddeğlen’ (‘hagyjátok abba! elég!’); 66vb: „mōda *onoki i^c hadel* hog a halottac temffecel *o* halottocot te ke. meñel 2 hirdeffed i^oftēn^c oržagat’ (‘hadd temessék el’, illetőleg ’hagyd, hogy eltemessék’). — Hasonló jelentésben és formában az *elszűnik* ige is többször előfordul: 58va: „a. finağogaban vala eg ember . . . mōduan *Žonnel*’ mi mūnek^onc 2 teneked nazareti i^o”; 61rb: „mikeppen

módhatod te atadfiának Atamfia zönnel' veffem ki a. kalazt te zemedből' 2 a. gerendat te zemedben nem latod"; stb. — A *hagy* ige mellett az *el* egyszer bizonyos értelemben negatív funkciót tölt be, amennyiben nem távolodást, megszűnést, hanem éppen (a *meghagy*-gyal azonos) megmaradást jelent: 71vb: „Medki azert azt [ti. a fügefát] Vram had el azt ez ezéndöben” ('hagyd meg még az idén!'). Az *elhagy* ige a kódexben egy esetben 'hagyja elmenni' jelentésű, ami azt mutatja, hogy ez az *elhagy* két kifejezés összevonásából keletkezett ige (a *hagy* és az *elme*gy): 47va: „Es nemélec az ot alloc kőzzöl módanac o nekie Mit teztec megoduan a. vehmet | Kie mondanac azoacnac mükent paranoltuala onekie i^c, 2 *elhagac'* 2 viuec a. vehmet i^choz”.

Az *el* irányváltoztatást, nem egyenes vonalú mozgást jelentő igeék mellett is áll: *elfordít*, *elfordul*, *elhajol*, *elhűt*, *elváltozik*. Ezek közül csak az *elhajol* és az *elfordul* jelent konkrét mozgást, irányváltoztatást. Például: 89rb: „Ihē ke. *elha*la a. helen zeret golekēzettöl” ('eltávozott'). A többi ige átvitt értelmű. Az *elfordít* 'félrevezet' jelentésű, az *elhűt* pedig 'az igaz hittől való eltérítés'-t jelenti: 82rb: „Ezt lelōc' mü napōket *elfordeitatta* 2 móduan o magat kiralnae”; 29vb: „loc hamis ppāc' *elhūten^c* fokakat”; 49va: „Lalfatoc hog valaki tutōket elne *hūteffen*”; 50ra: „tamadnac hamis pphetae 2 adnac . . . ludakat *elhūte*re”; 93ra: „Minem tū es *elhūte*llenphtetec ó”.

A sík vagy a tér több irányában (tehát nem vonalban) történt mozgást, cselekvést jelentő igeék mellett az *el* igeekötő azt fejezi ki, hogy az ige cselekvése vagy annak eredménye egy pontból kiindulva és attól távolodva betölti a mondatban jelölt teret (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 62): *elhīnt* (*elhīmt*, *elhīmet*), *előtletik*. Például: 15rb, 37vb, 60rb: „a. bor mōzaggatta a. tōmlōket' 2 a. bor előtletik” ('kiömlik'); 32va: „Ez en verem vȳ tōruene ki fokakert *előtletic*” ('kiontatik'); 32vb: „*elhīmetn^c* a. Lordanac iuhi” ('elszélednek'); 96ra: „a. farkas elragagga 2 *elhīmti* a. iuhocat”.

A távolodás képzeete mellé gyakran társul a nem-láthatóság képzeete. A távolodó tárgy kikerül látókörünkől. Az irány jelentésű *el* ezekben az esetekben átvitt használatú. Ezen igeeket már befejezeteknek tekinthetjük, de mivel az igeekötő itt nem pusztán perfektíváló funkciót tölt be, hanem egyéb (fent leírt) jelentése is van, külön csoportba sorolandók: *elad*, *elenyészik*, *elkölt*, *elműlik*, *elnyel*, *eloro*z, *elrejt*, *elrejtezik*, *eltékozol*, *eltemet*, *elveszt*, *elveszik* ~ *elvész*. — Példák: 46rb: „valameileket valla *ad el*” (az *elad* ige 'elárul, felad' jelentésben is szerepel, erről később); 84rb: „megniltac o zēmec 2 megfimerac o tet 2 o *eleneze*c o zemec elōl” ('eltűnik'); 11ra, 80va: „Meñ 2 föld *elmulic* en igēm ke. *el nē mulnac*”; 77rb: „Vala ke. az ige *elreitetet* o tōllōc””; 74ra: „*eltekozlotta* o iauat eluen belendefōl””; 16vb: „Ki mōlēlendi o lelket *eluezt*i o tet” (az *elveszt* ige itt a *meqlēl* antonimája; 'elpusztít' jelentésben azonban a kódexben gyakoribb); 36va, 58vb: „io tet (idō elōt) | *eluezt*ened müket””; 76rb: „iōqō a. viz o zōn 2 *eluezte* mēdeneket”.

Az *el* igeekötőnek emez utóbbi jelentéséből vezeti le BUDENZ a cselekvés intenzívve válását kifejező funkciót (pl. *elgyöngül*, *elvörösödik*). Ilyen szerepet azonban az *el* a MünchK.-ben nem tölt be.

Annál inkább jelenti a cselekvés célhoz érését, befejezettségét, perfektívve válását. A *meg* után az *el* igeekötő vált legalkalmasabbá a perfektív kifejezésére. Perfektív *el*-ről akkor beszélhetünk, ha a pusztán ige a cselekvés haladását, folyamatban levését fejezi ki, az *el*-es ige pedig e folyamat célhoz érését, teljessé válását (vö. J. SOLTÉSZ i. m. 66). A kódexbeli befejezett *el* igeekötős igeék a következők: *eldönt*, *elfeledkezik*, *elfenyít*, *eljut*, *elmerül*, *elmulaszt*, *eloszt*. Példák: 26va, 47vb: „a. galamb arolocnac zeket *eldōte*”; 22va, 43vb: „*elfele*teztec keñeret velec vōni”; 46ra: „Es hoznac vala o neki aprodocat hog illette azocat A. taneituanoc ke. *elfeñe*itic vala a. hozokat”; 59rb: „*elmerōlnēn^c*”; 67rb: „pokliglan *elmerēitetel*” ('elsüllyedsz'); 90rb: „a. keñereket' . . . *elōzta* az vōlōcn^c”; 63rb: „Ki ment ki vet *elvetni* o maguat”.

A cselekvés célhoz érésének jelentéséből vezethető le a beálló aspektus. Az *el* igeekötő a MünchK.-ben is kifejezi a cselekvés beállását, megkezdődését: *elalszik*,

elnyugszik, elszunnyadozik: 30vb: „m̄ed el žuhadozanac z el alunac”; 81vb: „lele azocat zomorofag miat el aluan”; 36vb, 58vb: „a. nap elnugodotuolna”.

A cselekv̄s beállását, megkezd̄d̄ését kifejez̄ funkcióból származtatható a cselekv̄s folytonosságát, tartósságát (pl.: *elūdöḡel, elvesztegel*), valamint a cselekv̄s mértéken túl való folytatását (eredményét) jelent̄ (*elsz̄, el̄rik*), illet̄leg a túlzó, pejoratív funkció. Az *el* igeköt̄nek e három ut̄bbi szerepe, jelentése azonban a M̄nchK.-ben — úgy látszik — még nem alakult ki, vagy nem használatos.

Képes viszont az *el* igeköt̄ a z ige jelentésének megváltoztatására. Ilyen funkciót tölt be az *elad* és *el̄rul* igék esetében. Mindkét ige szerepel a kódexben eredeti 'áruba bocsát' jelentésében is (az *elad* ilyen jelentésére példát l. a nemláthatóság képzetét felidéz̄ jelentéscsoportban). 20rb: „*elarolla mendenet*” ('eladja'); 24va: „paranlola q̄tet q̄ vra *elarollatni*' z q̄ felefeget z q̄ fiait” ('eladni, áruba bocsátani', ti. hogy az adósságot meg tudja fizetni). Ezen eredeti jelentésében igeköt̄ nélkül is, *el* igeköt̄vel is szerepel mindkét ige. Újabb, átvitt, megváltozott jelentésében azonban csak igeköt̄ösen. Ilyenkor az *elad, el̄rul* ige 'beárul, felad' jelentésű, de még jelen van bizonyos fokig az anyagi ellenszolgáltatás mozzanata, amennyiben például Júdás pénzt kap az árulásért: 10ra, 36va: „Janq̄ *eladatotuolna*”; 23vb, 33ra: „ember^c fia *elarollatic*”; 83vb: „ember fianac *el kel arollatni* b̄nq̄s emberecnece kezecebe”; 104rb: „Tuggauala ke. Judas es ki q̄tet *elarollauala* a. heit”.

4. Összegezve az *el* igeköt̄ kódexbeli jelentéseir̄l elmondottakat, a következ̄ket állapíthatjuk meg: megvannak és általánosan használtak a régebbi, konkrét jelentések, s emellett megvan néhány elvontabb jelentésárnyalat, de hiányoznak a mai nyelvben ismeretes legátvittebb jelentésű alakulatok.

5. Az *el* igeköt̄vel kapcsolatban meg kell még néhány olyan igeköt̄s és egyéb szerkezetr̄l emlékeznünk, melyek ma más értelemben vagy más összefüggésben használatosak, melyeket mint régiségeket őrzött meg a M̄ncheni Kódex nyelve. A kódexben például *elhajol* a gyülekezettől az, aki ma *elmegy, eltávozik*. Az *elnyugszik a nap, elnyel valamit* helyett ma *lenyugszik a nap és lenyelünk* valamit. A kódexben *elh̄let* valakit az, aki az illetőt eltéríti az igaz hittől, vagy letéríti a jó útról. Ma nem használatos az *elm̄l valakit* szerkezet, melynek kódexbeli jelentése 'elhagyja, továbbmegy mellette'. A bor ma nem *elötletik*, hanem *kiömlik, szétömlik, szétfolyik*. Ma *megfenyítünk* vagy *megfeddünk* valakit, a kódexben *elfenyítenek*. A 'hagyják elmenni' jelentésű *elhagyák* sem használatos ma.

MÁTAI MÁRIA

Jegyzetek az első mondatok születésér̄l a gyermeknyelvben

1. A gyermeknyelvi kutatások, amelyek iránt egyre nő az érdeklődés a nyelvészek körében, arra a következtetésre vezetnek bennünket, hogy a gyermeknyelv külön nyelvi rendszert alkot, és nem csupán kezdetleges utáncása a felnőttek nyelvének. A különböző anyanyelvű gyerekek beszédén végzett kutatások még egy fontos megállapításra készítenek: a gyermeknyelv korai formájában egyetemesnek mondható. Az anyanyelv elsajátítása folyamán ez a sajátossága mind jobban és jobban elmosódik, és így minden nyelv keretében sajátosságos gyermeknyelvr̄l beszélhetünk.

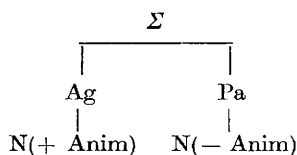
Ilyen vezérgondolatokból kiindulva próbáltuk a korai mondatok szerkezetét feltárni. Alanyunk, M. R. fiúgyermek beszédét 1,2–1,9 éves korig terjedő időszakban figyeltük.¹

¹ M. R. 1967. május 27-én született Újvidéken. Pszichofizikailag normális, a család első gyermeke. Szüleinek szociális helyzete jó. A gyermek otthoni környezete magyar ajkú.

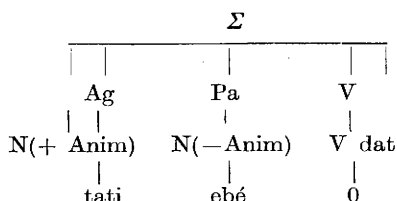
2. Mint a gyermeknyelv irodalma alapján ismeretes, a gyermek első közlései egy-egy rövid hangsor — többnyire zárhang és egy magánhangzó kapcsolata (*pá, bá, tá*) vagy ennek megkettőzése (*tata, mama, baba*). Fejlettebb fokon a gyermek közlése két ilyen hangsorból tevődik össze. Világos azonban, hogy ezek a közlések nem azonosak a felnőttek mondataival. Például: 'A gyermek éhes': így kér enni: *tati ebé*. A közlés szó-tára két szóból áll:

tati → N(+ Anim), vagyis élő névszó,
ebé → N(-Anim), vagyis élettelen névszó.

Mivel a gyermeknyelvben a mély- és felszíni szerkezet még egészen közel áll egymáshoz, az N(+ Anim) és N(- Anim) adatokból arra lehet következtetni, hogy az N(+ Anim)-ot mint agetst, az N(- Anim)-ot pedig mint patienst vezessük be a mélyszerkezetbe. Ha a közlési egységet Σ -val jelöljük, kiindulópontunk ágrajza a következőképpen néz ki:

A patiens és az agens szemantikai összevetéséből adódik a közlési egység harmadik alkotó-eleme, az igeiség képviselője, mely a felszíni szerkezetben lexikailag nem szerepel. Ezek szerint a *tati ebé* közlés teljes ágrajza ez volna:

Ha ezt a közlést jelentéstánilag elemezzük, a következő jegyeket állapítjuk meg:

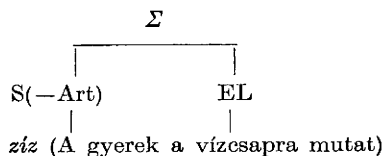
$$\Sigma \rightarrow \text{Kom}(+) + \text{Vol}(+) + \text{Fak}(+) + \text{Ego}(+)$$

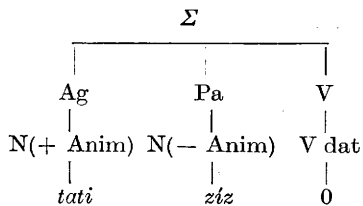
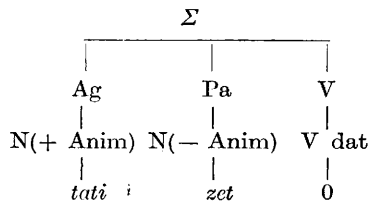
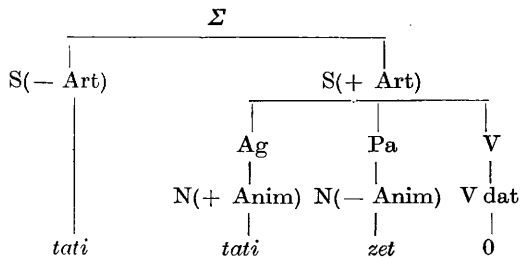
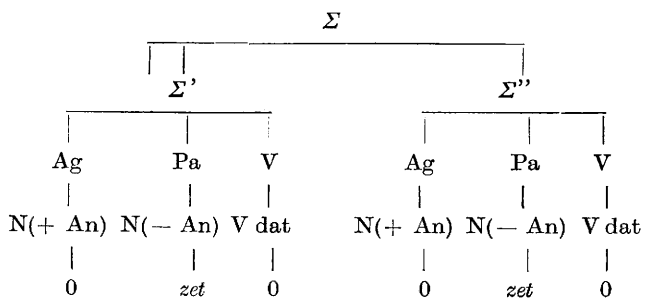
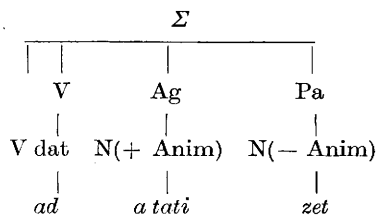
A gyermek közli édesapjával azt a kívánságát (Vol), hogy tegyen valamit (Fak) az ő életszükségletének kielégítésére (Ego), azaz adjon neki ebédet.

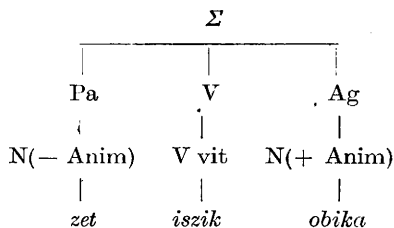
Az ilyen szemantikai jegyekkel ellátott közlések gyakorisága megfigyelt gyermekünk beszédében igen nagy. Ezért az ilyen típusú közléseket választottuk ki az első mondatszerkezetek tanulmányozására.

Mutassuk be a korai mondatszerkezetek modelljeit egy példán, amelyben a gyerek vizet kér az apjától. (A zárójelen kívül álló szám a gyermek életkorát jelenti.)

(1) 1,2 *ziz*

(2) 1,4 *tati ztz*(3) 1,5 *tati zet*(4) 1,5 *tati/tati zet*(5) 1,6 *zet/zet*(6) 1,7 *ad a tati zet*

(7) 1,8 *zet iszik obika*

ad (1) A közlés egy tagolatlan mondatból (S/— Art) és nyelven kívül álló szituációs elemekből (Sit) tevődik össze.

ad (2) A közlés tagolása a már felvázolt módon történik (lásd *tati ebé*).

ad (3) A közlés tagolása olyan, mint az előbbi, azzal a különbséggel, hogy a *patiens (zet)* tárgyraggal van ellátva.

ad (4) A közlés egy tagolatlan és egy tagolt mondatra oszlik. A tagolatlan mondat (*tati*) a tagolt (*tati zet*) mondat ágensét emeli ki.

ad (5) A közlés két $\Sigma \rightarrow \text{Ag} + \text{Pa} + \text{V}$ szerkezetű mondatból áll. A *zet* közlés nem tekinthető tagolatlan mondatnak, mert *patiens* funkciójáról a tárgyrag tanúskodik. A *patiens* jelenléte viszont az *agens* és *V* jelenlétét feltételezi.

ad (6) Az eddig csak implicit módon jelen levő adási ige (V dat) a mondat szerkezetnek ebben a fejlődési szakaszában explicitté válik. Figyelemre méltó az ige mondatbeli helyzete.

ad (7) A *patiens* került az első helyre, az *agens* pedig az utolsóra. Ez azzal magyarázható, hogy az *agens* maga a beszélő alany, amely a későbbi fejlődés folyamán beleolvad az igei állítmányba, mint igei személyrag.

A hangsorok megisméltése nemcsak hangtani (mint már említettük), hanem mondatnyi szinten is a gyermeknyelv egyik sajátossága. Mielőtt még a gyermek kéttagú mondatnál élne, a kéttagú mondatmodell formálisan már jelen van nyelvi intuíciójában. Erről tanúskodik 1,2 korban feljegyzett példánk is: *kájkáj*. A kisgyerek ily módon adta tudunkra kívánságát, hogy vigyék őt az ágyba aludni.

1,5 korában a *kájkáj*-hoz agensi szerepkörben a *mami* elem társul. Ezáltal a *kájkáj* alkotórész állítmányi vagy *patiens* funkciójában működik. Szerintünk elfogadhatóbbnak tűnik a *patiens* szerep, mert az adott korban a $\Sigma \rightarrow \text{Ag} + \text{Pa} + \text{V}$ típusú szerkezetek dominálnak. Azonkívül az 1,8 korban feljegyzett példamondatunkban — *zisi a mami kájkáj* — az igeiséget a *zisi* (= *viszi*) elem képviseli, és nem a *kájkáj*. Ez arra enged következtetni, hogy a *mami kájkáj* közlésben az 1,5 korban a *viszi* ige már implicit módon jelen volt.

Meg kell említenünk, hogy a mondatnyi szintű kettőzést a *kájkáj* csak az 1,5 korig képviseli, azaz amíg a *mami* szegmentum nem társul hozzá. Egy másik mondatrész hozzáfűzésével a *kájkáj* mint kettőzés a fonológia szintjére szorul vissza.

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a gyermeknyelvi közlések az 1,2—1,9 korig nemcsak a felszíni, hanem a mélyszerkezetükben is eltérnek a felnőttek által szerkesztett mondatoktól. A későbbi fejlődési szakaszban a gyermeknyelvi mélyszerkezetek intellektualizálódnak, és ezáltal megközelítik a felnőttek mondatfelépítési logikáját. A felszíni szerkezetekben az eltérések továbbra is szembetűnőek maradnak.

MIKES MELÁNIA—MATIJEVIC LAJOS

Mikes Kelemen igeragozásának két sajátsága

I. Egy nemrég megjelent cikkemben (Magyar Hírlap 1970. aug. 6.) idéztem Mikes 1717. október 10-én kelt, első törökországi levelének következő mondatát: „Itt [ti. Gallipoliban] a fejdelemnek jó szállást adtak, de mi ebül vagyunk szállva, de mégis jobban *szeretem* itt lenni, mintsem a hajóban.” A lektor vagy a szedő kéziratom *szeretem* szavában nyilván gépelési hibát sejtett, mert „kijavította” így: *szerettem*. Csak-hogy ezzel tulajdonképpen elrontotta az író mondatát.

Mikes ugyanis ezt a levelet Törökországba érkezésük napján írja,¹ amikor ő csakis jelen időben nyilatkozhat arról, milyen a közérzete a huszonöt napos tengeri utazás után. Az *ebül vagyunk szállva* kifejezés igéje sem múlt, hanem jelen idejű! A jelenidejűséget bizonyítja továbbá a levél befejező része, melynek igealakjai többnyire szintén jelen idejűek:² „*reménlem* édes néném hogy már ezután mint hogy egy áerrel *élünk*, gyakrabban *veszem* kedves levelét. de mint hogy egy néhány száz mély földel közeleb *vagyunk* egymáshoz. úgy *tettik* hogy már inkább is *kel* kédnék [= kegyelmednek] engemet szeretni, én pedig ha igen *szeretem* is kédet de többet nem *irhatok*. mert úgy *tettik* mint ha a ház *keringene* velem. mint ha most is a hajóban *volnék*.”

A *jobban szeretem itt lenni* mondatot ma így fogalmazzuk: *jobban szeretek itt lenni*; vagyis a főnévi igenévi tárgyjal kapcsolatos *szeret* — és még egynéhány — igét ilyen esetben az alanyi ragozás szerint ragozzuk. Az efféle mondatok tárgyát a mai nyelvérzék határozatlannak minősíti, de Mikes még nyilván határozottnak érezte, körülbelül abban az értelemben, hogy *az ott* [Gallipoliban, a szárazföldön] *lételt* jobban szereti, mint azt, hogy a hajóban legyen.

Új akadémiai leíró nyelvtanunk szerint ma alanyi ragozású igealakot használunk, ha: „e) A tárgy olyan főnévi igenév, amelynek nincs további tárgya, vagy pedig határozatlan tárgya van. Például: *Az Élet él és élni akar* (Ady: Intés az őrzőkhöz; ÖV. II, 208); *»Embert tudott faragni fiából«* (közny.); stb.” (MMNyR. II, 161.) De ugyanitt néhány érdekes kivételre is föl hívja figyelmünket az akadémiai nyelvtan: „A *jónak, helyesnek, tanácsosnak, illendőnek lát, illetőleg tart, gondol* stb. állítmány azonban ilyen esetekben is tárgyas ragozású. Például: *»Jónak látta nem ellenkezni«*; *»Illendőnek tartotta barátját megkérdezni«* (közny.)” Szerintem a mai magyar nyelvben az ilyen, utóbb idézett mondatok igeragozása emlékeztet leginkább a Mikes Kelemen-i *jobban szeretem itt lenni* mondatban megőrzött tárgyas igeragozásra.

De nem egyedüli példa ez Mikesnél. Rodostóban, 1727. január 8-án kelt, 78. számú levelében így ír Konstantinápolyban lakó — persze csak saját képzelete alkotta — nényének: „énnekem a tengeri halak a bizonyosságim hogy eléb nem irhattam, mert olyan nagy szelek jártak a tengeren. hogy csak nekik lehetet a tengeren jární, és nem az embe- reknek, oda is adtam volna nekik a levelemet. dekéd [= de kegyelmed] nagy hegyen lakik, *ők pedig nem szeretik. a hegyre fel mászni*.” Az utolsó tagmondatnak főnévi igenévi tárgya (*felmászni*) mai megítélésünk szerint határozatlan tárgy, Mikes azonban ezt is határozottnak érezhette, s ennek megfelelően ragozta a vele kapcsolatos *szeret* igét. (Vö. 'ők pedig nem szeretik a hegyre való felmászt'.)

2. Még érdekesebb, hogy Mikesnél a nem *-ik* végű vonatkozó névmási tárgy is lehet határozott, és így az igéje nem alanyi, hanem tárgyas ragozású. Pél-

¹ Legelső mondatából lehet erre következtetni, amely így szól: „Édes néném, hála légyen az Istennek, mi ideérkeztünk ma szerencsésen, Franciaországból pedig 15 septembris indultunk meg.” — P. E.

² Az itt következő és a további idézetekben a kritikai kiadás (Mikes Kelemen összes művei. Szerk. HOPP LAJOS. I. kötet. Akadémiai Kiadó, 1966.) helyesírását követem, megtartva a kritikai szövegközlés mondatkezdő kisbetűit, sajátos interpunkcióját stb., de az a névelőtől az utána álló szót mindig külön írom. — P. E.

dául a már idézett 78. levél egyik mondatában: „épen tegnap előtt szedtem rendben a szokás szerént a kéd leveleit. *a melyeket* rendben *veszem* minden esztendőnek a kezdetin”. (Ma így írának: *amelyeket . . . veszek . . .*; vagy: *ezeket, illetőleg azokat . . . veszem . . .*)

Más példa erre néhány sorral lejjebb: „a keresztényeknél sok pogány szokás maradt meg, de sőt még az anyaszent egyházban is látunk olyanokat, *a melyeket* a régi pápák és püspökök *meg hadták*,” Ugyan ebből a levélből egy harmadikpéldát is idézhetek arra, hogy — a mai nyelvszokástól eltérőleg — nem alanyi, hanem tárgyas igeragozást használ az író a vonatkozó névmási tárgy mellett: „hát bizonyos vármegyében. francziában micsoda szokás volt, mikor valamely urnak. egy nemes ember a földit birta. *a kit* vasallusnak *nevezték* akkor;” (Ma így volna: *akit . . . neveztek . . .*)

Előfordul az ilyen igeragozás a Törökországi Levelekben másutt is. A 19. számú levélben — amely Jenikőben, 1718. szeptember 22-én kelt — Mikes e szavakkal biztatja képzeletbeli nénjét, hogy látogasson el hozzájuk Konstantinápolyból egy kis tengeri hajón: „. . . azt reménlem hogy el jö kéd látogatásunkra; ugyan is micsoda gyönyörűség egy aszszonyinak egy szép kis festet hajóban ülni, *a melyet* három erős török úgy *viszi* a habok hátán. mint a nyíl,” Itt a *hajó*-ra vonatkozó *amelyet* névmást Mikes logikailag éppúgy h a t á r o z o t t n a k érezhette, mint a megfelelő mutató névmást az ilyen mondatokban: *'ezt* (vagy: *azt*; tudniillik a hajót) három erős török úgy *viszi* a habok hátán, mint a nyíl’.

Megjegyzendő, hogy az a l a n y i igeragozást is megtaláljuk Mikesnél a vonatkozó névmási tárggyal kapcsolatosan. A már többször idézett 78. számú levél erre is szolgál példával: „a fársángot. *a melyet* mi olyan nagy áitatosággal *meg tartunk* a pogányoktól vettük;” Idézhetem Mikesnek ezt megelőző, 77. levelét is: „azután. a törökkel beszélnek a váltáság felől. de a pénz nem volt elég, *a melyet* a leány *vit volt*,” Az ilyen mondatoknak vonatkozó névmási tárgyát Mikes már l o g i k a i l a g h a t á r o z a t l a n tárgynak fogta fel, éppen úgy, mint mi, mai magyarok, a két és fél évszázados Törökországi Levelek XX. századi olvasói.

3. Valószínű, hogy a tárgyas igeragozásnak a fentiekben bemutatott két sajátos használati módja nemcsak Mikes nyelvére jellemző, de a szélesebb körű vizsgáldást — e jelenségeknek más régi íróinknál való megfigyelését — nem tekintetem feladatommak.

PÁSZTOR EMIL

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Sterc. I. A szótörténeti adatok a következők: A szó 1853-ban bukkan fel először, Jókainál: „a családnak semminemű tagja sem evett egy falatot is, pedig *stercz* volt” (Jókai IV, 195: NSz.). Előfordul Széchenyinél is (1857/1922: Széchenyi-Szat. 148: NSz.). Viszonylag korán találkozunk a szóeleji mássalhangzó-torlódást feloldó nyelvjárási *isterc* alakváltozattal (1864: *isterczet*: Petheő D.: Huszárd. 32: NSz.), amely a leggyakoribb előfordulású az alakváltozatok között (a *sterc*-et is beleértve). További alakváltozatai: *istércs*, *izsderc*, *terc* (MTsz.), *derc* (ÜMTsz.).

A *sterc* egy fajta pirított tészta. Legismertebb változatának, az úgynevezett *száraz sterc*-nek pontos meghatározása, néprajzi leírása a következő: „nyers vagy félig főtt lisztből pirított, forrázással és zsírozással élvezhetővé tett készítmény” (KISBÁN: NéprÉrt. XLII, 15). Elkészítésére l.: „Lábosban lisztet pirítanak, majd forró vízzel feleeresztik. Csak annyi vizet adnak hozzá, hogy egészen sűrű pép maradjon. Ezután zsírral öntik le, s addig keverik a tűzön, míg száraz, morzsalékos pergő nem lesz. Lokális változatok vannak. Állandó keveréssel török, míg szétmorzsolódik az egész.” (Uo.) A leírásban jelzett

változatokra, valamint a *sterc*-fajtákra l. KISBÁN idézett cikkét (NéprÉrt. XLII, 14 kk.; vö. még BÁTKY: Msnépr. I, 98). A szó nyelvföldrajzához csupán annyit: tájszótárakban csak a Dunántúlról s zömmel Nyugat-Dunántúlról vannak adataink a szóra.

2. A *sterc* bajor-osztrák jövevény nyelvünkben; vö. baj.-osztr. *Sterz* 'Art dicken Breyes von Mehl, Kartoffeln und drgl.' (SCHMELLER, BayerWb.² II, 785), l. alakváltozatait: *Storz*, *Starz*, *Störz* 'Mehl von verschiedenen Getreidearten, besonders von Heidekorn, auch von Kartoffeln, geröstet und mit Schmalz zu einem dicken Brey gekocht' (i. m. 786); vö. még ném. B. *Sterz* 'eine Art Mehlspeise, aus geröstetem Mehl und Schmalz bestehend' (HÜG. 156; l. még ÖstWb.²²); a szó eredetére vö. MÁRTONFFY, Német jövevény-szavak a magyar konyhaművészetben. Bp., 1944. 40. A *sterc* mint ételféleség osztrák specialitás német nyelvterületen; a szót nem közölték még a tiroli nyelvjárásokból sem (SCHATZ, WbTir.M.), másutt nyoma sincs (KLUGE, EtWb.²⁰; l. még KISBÁN: i. h.). A szó maga germán eredetű, s más jelentéseiben német irodalmi nyelvi szinten él (KLUGE, EtWb.²⁰).

A magyar szó alakváltozatai nyelvjárási fejlődmények. A legelterjedtebb *isterc*, továbbá az *istércs*, *iszderc*, valamint a *terc* a szókezdő mássalhangzó-torlódás kétféle feloldásával jött létre, miként az *iskola*, *istálló*, *istáp*, *istoly*, illetőleg a *toklász*, *tunya* stb. (vö. KESZLER BORBÁLA: NytudÉrt. 63. sz. 9, 41). A *derc* *d*-je talán analógiás alakulat (< *derce*?), de szerepet játszhatott — indukáló hangként — a szóbeljei *r* is. Jelentés-tanilag az egyeztetésnek semmi akadálya nincs.

3. Tájszóközlésekben találkozunk a 'krumplipép, tört burgonya, paprikás krumpli, krumplipüré' jelentésű *sterc*, *terc*, *derc* szavakkal (SzegSz.; ÚMTsz.). Forrásaink ezeket kivétel nélkül a Dunától keletre fekvő nyelvjárásokból: Szeged környékéről, a Tiszántúlról (zömmel innen) és Pest megyéből közlik. Kérdés, összefüggnek-e ezek a szavak a fenti *sterc*-cel. Tárgyi néprajzi oldalról KISBÁN ESZTER nyilatkozott, s véleménye szerint — mivel e szavak csak burgonyával kapcsolatban fordulnak elő — etimológiailag nem azonosak a tárgyalt *sterc*-cel. De milyen eredet jöhet egyáltalán számításba? Lehetne talán szláv, éspedig délszláv eredetre: a *dercé*-vel való rokonságra gondolni (vö. TESZ. *derce* a.). Az sem elképzelhetetlen, hogy két különböző eredetű, hasonló alakú és jelentésű szó keveredett egymással. A rendelkezésre álló adatok alapján ma még nem tudunk bizonyosat mondani. A magam részéről — KISBÁNNAL ellentétben — úgy látom, hogy mégiscsak egy és ugyanazon szóról lehet szó. A jelentésbeli különbség ugyanis korántsem olyan nagy, hogy föltétlenül akadálya lenne az egyeztetésnek (vö. a bajor-osztrák adatok jelentéseit).

4. A *sterc* fiatalabb jövevénytársó-rétegünkbe tartozik. Hozzánk a XVIII. század végén, XIX. század elején kerülhetett (német nyelvterületen a XVII—XVIII. század fordulója táján bukkan fel: KISBÁN: i. h. 17), s a Dunántúlon a múlt század közepe körül terjedhetett el. Viszonylag gyors elterjedése és korábbi nagy népszerűsége ellenére (vö.: JANKÓ, BNépr. 222; BÁTKY: Msnépr. I, 98; KISBÁN: i. h.; PROHÁSZKA: Nyr. LXXXIX, 384) — úgy látszik — kihalásra van ítélve: igénytelen ételfajtánk közé tartozik, amelyeknek a paraszti életszínvonal emelkedésével, az életmód változásával egyre kevesebb létjogosultságuk van.

KISS JENŐ

Borgáta. I. Ennek a Vas megyei falunak a nevét azért ismerik a budapesti egyetemről kikerülő, egymást váltó nyelvésznevezdékek, mert PAIS professzor úr a névelőtül felfogott szóeleji *a*-elhagyásának esetére szokta — többek között — példának említeni (vö. MNy. XI, 272). De mivel ő az idézett helyen nem szólt a név eredetéről, H. J.

(bizonyára HOLUB JÓZSEF) a folyóirat következő számában (i. h. 319) felhívta a figyelmet KÁLLAY UBUL ötletére, amely szerint „az 1443-i *Aborgáta* eredetileg, így még 1339-ben is, *Albertgáta* volt” (Turul XXVII, 84). KÁLLAY közleménye elkerülhette PAIS DEZSŐ figyelmét, de az is feltehető, hogy mint értéktelen, valószínűtlen kísérletet tudatosan mellőzte. Az 1339-ben jelentkező *Alberthgatha* (AnjOkm. III, 592; *Albergatha* HéderOkl. I, 33) ugyanis nehezen vehető össze az 1356-ban felbukkanó *Oborgata* (AnjOkm. VI, 481) adattal. Hogy a birtokos összetétel másfél évtized alatt ennyire elhomályosult volna, kevéssé valószínű. Különben is az *Al- ~ Ol-* szókezdetből hosszú hangot várnánk, ennek azonban nincs nyoma. Végül pedig, amivel kezdeni kellett volna, nem ugyanarra a településre vonatkoznak.

2. Próbáljunk meg abból kiindulni, hogy a XV. századbeli *Aborgat(h)a* (CSÁNKI II, 732)¹ névben kétszer is történt „értelmesítés”. Nemcsak a szókezdő magánhangzót kezdték a XVI. században névelőnek érezni (vö.: 1573: „*a' Borgathan*”: MNy. LXIV, 200), hanem — a helyesírás miatt közelebből meg nem határozható időben — a *-gata* szórészt is kezdték *-gátá-*-nak ejteni, s így a falu nevét *Bor + gát + -a*-ként tagolni. Hogy egy ilyen feltevés megengedhető, azt a Hnt. 1944. „*Gáta* l. *Borgáta* (Vas)” utalása bizonyítja. Mint említettem, a hangjelölés bizonytalansága miatt nem tudjuk megmondani a *Borgata* > *Borgáta* népetimológia keletkezési idejét, de nem lehetetlen, hogy a két változás párhuzamosan történt, azaz akkor kezdték a szókezdő magánhangzót elhanyagolni, amikor a falu nevét „érteni” gondolták. Ez a „tudós” névmagyarázat azonban nem soríthatta ki a falu nevének régi ejtését, mert LIPSZKY 1808-i helységnévtárában így szerepel: „*Borgáta* vel *Borgota* h(ungarice)”.

Tegyük fel, hogy a helységnévnek LIPSZKYben található népies formája — mint oly sok más esetben is — „zárvány-ejtés”-t őriz, vagyis névmagyarázatunk kiinduló alakja *Borgota ~ Borgata* lehet. — Mivel az *-ota* szláv nevekre jellemző végződés — így *Milota* (1181: *Milota*: KritJ. I, 44, XVI. sz.: *Mylatha*: MAKSAI, Szatmár 180), *Kalota* (1443: *Kalathazeg*, 1487: *Kalothazeg*: SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei 3) stb. — körükben kell kereskednünk. Néhány pillanat alatt rá is bukkanhatunk a *Blagota* személynévre (MIKLOSICH, PON. 32), amelyből természetesen helynevek is keletkeztek (i. m. 131). Ez az ósszláv **bolgъ* 'bonus' melléknév különnyelvi folytatásából származó *-ota* végű személynév nagy területen el volt terjedve, például a szerbeknél (Rečnik srpskohrvatskog kniževnog i narodnog jezika I, 622), Lengyelországban (Słownik staropolskich nazw osobowych I, 173); csehországi jelenlétét lásd PROFOUS nagy művében (Místní jména v Čechách I, 78).

A *Borgata ~ Borgota* név magyarázatában tehát szláv *Blagota* személynév volna a kiindulás, amely magyar helynévadási móddal vált településnévvé. Ebből egyrészt *Bologota* > *Bolgota* > *Borgota*, másrészt **Oblogota* > **Obolgota* > *Aborgata* > *Aborgáta* > *Borgáta* fejlődhetett. A „népies” vonal és a „tudós” változat persze keveredhetett, összefonódhatott. Ismeretes, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldásának milyen változatos lehetőségei vannak; így a *Plútó* névből nemcsak *Uplútó* vagy *Pulútó*, hanem *Pultó* meg *Pulló* is keletkezhetett, sőt a lehetőségek még keveredhetnek is egymással. Nem állítom tehát, hogy a helységnév csakis a tőlem fentebb leírt módon alakulhatott, de azt igen, hogy a névnek KESZLER BORBÁLÁnak nemcsak „Szókezdő magánhangzónk eltűnése a magyarban” című cikkében (MNy. LXIV, 200) van helye, hanem helye lenne „Szókezdő mássalhangzó-torlódások magánhangzó-előtétellel való feloldása korai jövevényszavainkban” című cikkében is (MNy. LXII, 36—46).

3. Eredetileg itt végződött a névmagyarázatom, azonban egy KISS LAJOS barátommal folytatott beszélgetés után néhány szót kell még mondanom a szláv névről. Én

¹ Azonos vele a Veszprém megyei *Aborgáta* (CSÁNKI III, 218).

úgy gondoltam ugyanis, hogy a *blagø* 'bonus' melléknévhez *o* kötőhanggal *-ta* képző járult (vö. *dobrø* 'bonus' + *o* + *ta* > *dobrota* 'jóság', *dragø* 'carus' + *o* + *ta* > *dragota* 'kedvesség', *vysø* 'altus' + *o* + *ta* > *visota* 'magasság', *èrnø* 'niger' + *o* + *ta* > *èrnota* 'feketesség' stb.: I. MIKLOSICH, PON. 10), és ez a 'jóság' jelentésű főnév vált személynévvé. KISS LAJOS azonban lekötözött szívességgel felhívta a figyelmemet arra, hogy a cseh szlavisták az ilyen típusú neveket személynévből származtatják. A cseh névtudomány álláspontja szerint tehát a *Drahota*, *Milota* stb. személynevet nem a 'kedvesség' jelentésű *dragota* közsóból (a csehben és szlovákban a *g* hang a XII. században *h*-vá vált), illetőleg az 'irgalmasság' jelentésű *milota*-ból magyarázandó, hanem a *Dragoslav* (> *Drahoslav*), *Miloslav* stb. személynévből. Ezért eredezteteti BENEŠ JOSEF a ma is élő cseh *Blahota* vezetéknevet a *Blahoslav* személynévből, mégpedig úgy, hogy megcsonkított előréséhez *-ta* képző járult (O českých příjmeních. Prága, 1962. 89). — A *Borgátá*-nak nevet adó szláv személynév a fentiek szerint tehát nem 'jóság' jelentésű közsóból való, hanem a *Blagoslav* személynév *-ta* névképzővel alakult változata. E feltevést erősen támogatja az a KISS LAJOSTól említett érv, hogy például a szerb-horvátban a 'jóság' jelentésű *blagøta* szónak más a hangsúlyozása, mint a *Bløgota* férfinévnek.

MIKESY SÁNDOR

Megszorult, mint a reccenyédi kutya. I. Székelyföldi utam során találkoztam ezzel a szóláshasonlattal. Másutt is előfordul — a helység említése nélkül. A székelyföldi szóláshasonlatok egy része helyhez kötött. Többnyire az említett falvakban lakókat gúnyolják vele. Például: *Úgy csikorog, mind az oláhfalvi szekér.* (KRIZA JÁNOS: Vadrózsák. Bibliotheca, 1943. III, 30.) *Megaggya a mógygát, mind az angyalosi lóherélő. Lesuwadt, mind a papóci pap a katétrával.* (I. m. III, 32.)

Legelőször is nézzünk szét a helyszínen! A volt Udvarhely vármegyei Reccenyéd a Homoród patak mellett fekszik. Itt érdeklődni a kutya felől meglehetősen veszélyes, mert nagyon haragszanak érte. A szomszédos községben mesélték el a reccenyédi kutya állítólagos történetét. A homoródszentpáliak szerint a Homoród egyik régi áradásakor elsodorta a szénaboglyákat is a reccenyédi határból. Az egyik boglyán egy kutya aludt, amikor meglepte az árvíz. A szerencsétlen állat szűkölt, menekülni szeretett volna, de nem tudott. Ezt épp a szentpáliak látták, és ők találták ki a szóláshasonlatot is. Megjegyezzük azonban azt is, hogy a reccenyédiek is a kutyával példálódznak, amikor a szentpáliak gúnyolják őket: *Nincsen kutya Szentpálon, mind megették a nyáron.* (KRIZA is közli: i. m. III, 22.) A vádaskodás kölcsönös. Nem is foglalkoznánk ezzel a szóláshasonlattal, ha csak nagyon szorosan helyi jellegű lenne. Voltak előzményei, vannak rokonai.

2. Az ÉrtSz.-ban (IV, 1174) a következőket találjuk: *megszorul*: „1. (vmiben): vmely szűk helyre kerülve megakad...” (IV, 1174–5), *megszorult*: „2. Olyan élőlény (v. ilyenek csoportja), amelyet mindenfelől bekerítették, amely kelepcébe jutott”. Ebből következik, hogy olyan élőlényről (jelen esetben kutyáról) van szó, amely olyan helyre, helyzetbe került, ahonnan külső segítség nélkül nincs menekülésre lehetőség. Előzményeit megtalálhatjuk O. NAGY GÁBOR „Magyar szólások és közmondások” című gyűjteményében: *Megszorult [szorul v. úgy érzi magát], mint (a) kutya a karó közt. Megszorult, mint kutya a kert között (K 2133). Megszorult, mint eb a gát [két fal] közt (E 38).* Rokonait is fellelhetjük: *ordít, mint a fába szorult féreg (F 12)*, vagy hogy a kutyánál maradjunk: *kutyaszorítóba került (ÉrtSz. IV, 519).*

Kutyaszorító-nak általában a zsákutcát vagy a zárt udvart nevezik, ahol a kutyát (többnyire a veszettet) megfoghatták, értelmetlenné tehették. Egyesek szerint *kutyaszorító* a neve a sintér U alakú szerszámának is. A szóláshasonlatunkban szereplő kutya is *szorítóba* került, s ez — ha hihetünk a szentpáliaknak — az ár közepén úszó szénaboglya volt. Valószínűbbnek látjuk azt, hogy egyszerűen kóbor kutyát fogtak Szentpálon, s úgy

vélték, hogy a rivális Reesenyédről jött el. Nem véletlen az, hogy a reesenyédiek is éppen a kutyát választották, amikor a szentpáliakat gúnyolni akarták.

3. De azt is el kell mondanunk, hogy nemcsak a kutyára találunk azonos értelmű szóláshasonlatot. Móra Ferenc „Dióbél királyfi” című regényében a következőképpen fordul elő: „No, dádé, *soruls most, mint ürge a lukban* — kapott fejéhez mindkét kezével a cigány.” (Ifjúsági, 1951. 80.) Ezt tudva nemcsak a kutya kerülhet szólásaink szerint szorult helyzetbe, hanem az ürge is, sőt bármely állat. Innen elvonatkoztatva: elsősorban az emberek szorult helyzetét (a pénzügyit is) mutatja be képletesen.

MIZSER LAJOS

Két vízrajzi köznévi: *kégy* és *kengyel*. 1. Újabban többször tanulmányozták a *kégy* szót (vö. MNy. LIV, 390, azután LIV, 237–8, 242–3, LXI, 48–53; TESz. II, 423). Ennek adatolásához és értelmezéséhez kívánok néhány földrajzi nevet bemutatni. Ezek, úgy vélem, szépen csatlakoznak az eddigi kutatásokhoz, sőt azt nem egy esetben úgy egészítik ki, hogy az eddigi feltevések bizonyossággá válnak.

Mit mondanak az eddigi kutatók? SIMONYI (vö. MNy. LIV, 237) ismeri a *kéd* 'idő' szót. BUDENZ a *kéd* szót 'spatium, intervallum'-mal értelmezi (MUSz. 10). Nem ismer-tette a későbbi elgondolásokat, irodalmat, hivatkozom HORVÁTH KÁROLY tanulmányára (MNy. XLV, 54–5), amely már kimutatja, hogy a *kégy* ~ *kéd* eredeti jelentése 'circus; kör'. BALÁZS JÁNOS (MNy. LIV, 238) összefoglalja, hogy „1. R. *kéd*, *kégy* szavunk régibb alakja a *d*-s változat, 2. eredeti jelentése 'kör', 3. később 'futamnyi távolság', 4. a rokon nyelvi megfelelők jelentése e szó feltehető eredeti jelentésével teljes egyezést mutatnak.”

HORVÁTH KÁROLY kimutatta, hogy R. *kegyelet* 'szivárvány' szavunk a R. *kégy* származéka, úgy mint a *talp* szónak a *talpalat*. Mint a későbbiekben látjuk, jelentőséges HORPÁCSI ILLÉS (MNy. LXI, 48) megállapítása, aki BÁRCZI GÉZA nyomán az ősmagyar *cs* ~ *gy* ingadozásról vallottakból egy *kécs*: *kécs* alakváltozatot mutat ki, MURM.: *isten kezkey* 'szivárvány' adatot hívta tanúsággul.

2. Az elkövetkező megállapításokhoz az alábbi adatokat közlöm, amelyek főként a pécsi állami levéltár kéziratos térképgyűjteményéből (BiU. = Bírósági Urbarialis, BmK. = Baranya megye Kataszteri térképek), illetőleg helyszíni — idegen (OrmSz.; HEGEDŰS = HEGEDŰS LAJOS, Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946.; NB. = NÉMETH BÉLA kéziratos hagyatéka a pécsi áll. lt.-ban) és saját — gyűjtésekből származnak. Felhasználtam a sellyei volt Draskovich lt. térképtárának egyes, a pusztulást elkerülte darabjait.

Adorjás 1853: *Kecskés* r BmK. 2; 1856: ~ BiU. 3; 1865: ~ BiU. 4; 1942: ~ HEGEDŰS 17; OrmSz.: ~. | Babarcszölös (régén Poborszölös) 1853: *Köcse* leg BiU. 18; 1855: ~ BiU. 19; 1863: *Göcse* leg BiU. 20. | Békés (Békés m.) 1870: *Kögyes* helynév HAAN, Békésvm. I, 122. | Bisse én. [1865 e.]: *Kögye*, *Kögye* r BiU. 76; 1865: *Kögy* r BiU. 74; 1894–1904: *Kögy* NB. 2506; *Kögy*, *Kögy* (a nevet *öü*-vel ejtették) sz, r a Nagyszél dűlő része. én. [1865 e.]: *Köszél* [o: *Kögyészél*] sz BiU. 76. | Dunaszekcső 1865: *Kögy* tó BiU. 152; 1866: ~ BiU. 154/2; 1865, 1866: *Széleskögy*, *Széleskögy* r BiU. 152, 154/1; 1884: *Szelles kety* [!] Kat. térk. 5561; 1904: *Széleskögy*, *Széleskögy* BiU. 161; 1865: *Kecskés Tó* holtág BiU. 152; 1866: ~ BiU. 154/2. | Endrőd (Békés m.) 1870: *Kügy* helynév, „1858. csatorna ásáskor a *Kügyben*” HAAN i. m. I, 167 8. | Kákics 1803: *Ketske Bátor* irtásföld egy mocsártól körülvett erdőben, a falutól É-ra. Draskovich térk. 1; 1852: *Kecske bator*, *Kecske bator* sz BmK. 124; 1855/1857: *Kecskebátor* sz BiU. 337; 1864: *Kecske bator* sz BiU. 338; 1894: *Kecskebátor* sz BiU. 339; 1894/1895/1986: ~ BiU. 340; 1899: ~ Kataszt. színes birt. vázrajz; 1906/1927: *Kecske bator* sz. Kataszt. térk.; OrmSz.: *Kecskebátor* dn. 1803: *Ketske Vidaki* [o: *Hidaki*] Rétek irtásrétek a falutól ÉK-re. Draskovich térk. 1;

1852: *Kecske Hidak* r BmK. 124; 1855/857: *Kecske hidaki rét* r BiU. 337; 1864: *Kecske Hidaki rét* r BiU. 338; 1894: *Kecskehidai rét* r BiU. 340; 1894–1904: *Kecskehid* [1] NB. 2618; 1906/1917: *Kecskehidai rét* r Kataszt. térk.; OrmSz.: *Kecskehidaki rét* dn. csak írásban. | Kásád 1864: *Kugyos* mocsaras r BiU. 345; 1866: *Kugyos és Krvooblato* BiU. 346; 1870: *Kugyos* mocsaras r BiU. 347; | Kórós 1855: *Kecskés völgy* leg, r, sz BmK. 155; 1856/1862: *Kecskés* leg, sz BiU. 405. | Ócsárd 1853: *Kögy kerülő* r BiU. 620; ? : *Kögy kerülő* r BiU. 621; 1894–1904: *Kögykerülő* r NB. 2387; 1956: *Ködi rét* r. Félköríves rét a falutól D-nek futó víz mellett. Nevének értelmét, eredetét a lakosság nem tudja. | Torjáne 1866: *Krvooblato és Kugyas* BiU. 917; 1871: *Kugyos* lápos tószerezés BiU. 918. | Várad (Somogy m.) 1860: *Ketskés* Tkvi. vázrajz Szigetvár. Zaláta 1854: *Kecskésvölgy* r, sz BmK. 343; 1859: *Kecskés völgy* mocsaras leg, sz BiU. 995; 1864: ~ BiU. 996; 1894–1904: *Kecskésvölgy* NB. 2544.

3. Mit mutatnak e helynevekkel kapcsolatban a térképek? S mit látunk a természetben, ha e helyeket felkeressük? Azt, hogy e helyek rétek, legelők, ritkán szántók, régi térképeken pedig tavak, holtmedrek. Alakjuk pedig felülnézetben ívelt, félkörös. Eredetük pedig kiszáradt, kihalt vízfolyás! Vagyis a névadás megőrizte a vízrajzi változást. A régi árterületek, kalandozó vízfolyások félköralakú ívelt vonala mint szembetűnő jellegzetesség ragadta meg a szemlélő figyelmét. A név alakjának változatoságát természetesen találjuk, ha ilyen régen kihalt, értelmetűnt szóval történi földrajzi névadást magyar népünk igyekszik „érthetővé” tenni. Fokozza az értelemvesztést az is, hogy a vízrajzi hálózat — a nagymértékű vízrendezéssel — teljesen elvesztette eredeti alakját.

Nyilvánvalóan megőrizték szavunk eredeti alakját a következők: *Kögye* ~ *Kögy*, *Kögyészél* Bisse határában, *Kögy*, *Széles kögy* Dunaszekcső, *Kögykerülő*, *Ködi rét* Ócsárd baranyai, *Kögyes* Békés, *Kügy* Endrőd békési helységek határában. A babarcszölösi *Köcse* ~ *Göcse* nevet is ide vonom, egy eredetibb **Kécse* < **Kędce* formából (vö. MNy. LXI, 48).

Az említett *isten keczekey* adat nyomán magyarázom a kákicsi **Kegyke* bátor > *Kecske* bátor (ha a név második tagja összevethető bátor szavunkkal, úgy lásd a MTsz. 1., 2. és 3. értelmezését), **Kegyke* hidak > *Kecskehidak* helyneveket, az adorjási, dunaszekcsői, kórósi, váradi és zalátai **Kegykés* tó > *Kecskés* tó, **Kegykés* völgy > *Kecskés* völgy, **Kegykés* > *Kecskés*, **Kegykés* völgy > *Kecskés* völgy társaikkal együtt. Természetesen nem minden *Kecskés* földrajzi név ilyen eredetű. Térképek nyomán, helyszíni kutatással azonban ez bizonyossággal eldönthető. A felsoroltak „értelmessé” válásának nyilvánvaló oka *kégy* szavunk eredeti régi jelentésének elfeledése, s talán a *cs* ~ *gy* ingadozás.

Végül ki kell térnem a kásádi és torjánci *Kugyos* földrajzi névre. Míg előbb említett községek magyar lakossága — jórészt a lápvidék nyújtotta védelem miatt — megmaradt, addig Kásád és Torjáne magyarságának pusztulása összefüggésbe hozható az 1687. évi, az újtói (LIPSZKY 1808: „Öld vel Ujtó”) révnél vívott átkelési harcokkal (FEKETE, Siyāqat I, 404–5).

A betelepült sokác lakosság fenntartotta a magyar **Kögyes* > sokác *Kugyos* helynevet. A két nyelvbéli alakok viszonyára nézve vö.: magyar *Szökéd* > *Sukid* (LIPSZKY); magyar *Szederjes* (1265/1270: p. *Zederyes*: GYÖRFFY I, 381) > délszláv *Szudarázs* (1752: *Sudorosch*: OL. U&C. Fasc. 93. No. 44, 1769–70: *Szudaras*: OL. Kneidinger Atl. 41, Hnt. 1944.: *Szudarázs*). — Sokácul még *Krvooblato* ’véres mocsár’ lépett a *Kögyes* helyébe, a törökidulás emlékét idézve. Megjegyzem, hogy lehetséges egy **Krvooblato* ’görbe mocsár’ névadás magyarázat is, amely azonos szemlélet alapján történő névadásra mutat (KNEIENZA, Párh. hn.-adás. 44–5). S talán ezt változtatta meg — a vízhálózat módosulásával — a történelmi esemény emlékeként a sokác népetimológia.

A közölt adatokból tehát ki lehet következtetni a 'félköríves, ívelt folyóág, ívelt folyómeder' jelentést. Közszoí használatát igazolja a bissei *Kögye* ~ *Kögye* helynév, ahol a szóvégi -e nem lehet más, mint az egyes 3. személyű birtokosrag, a dunaszekcsői *Széleskögy*, *Kögytő* stb.

Végül arra kívánok rámutatni, hogy köznevünk másutt is ismert volt a magyar nyelvterületen, s régebben is használt szava földrajzi névadásunknak. Hivatkozom itt először az OklSz. — értelmezés nélkül közölt, csak a NySz.-ra kérdőjellel utaló — adataira. 1325/332: „Piscinis quarum nomina sunt hec *Keulges*, *Kewgestokaya*”; 1333: „cum piscinis videlicet *Keulges*, *Kewgestokaya*”; 1430: „riuulum *Keckehyda*”. Idetartozónak látom a Szepes megyei következő adatot is: 1251/281: „que ducit in Werbev, et per eandem viam vadit ad vallem *Keud*” (írásváltozatok: *Kevod*, *Kewd*, *Kiewt* ŠML., Vodopis 278), „et ibi tenet metam cum villa Werbev, et inde de valle *Keud* descendit ad partem meridionalem ad riuulum Werbev, et inde vadit ad fluuium Poprad” (HOkl. 22). ŠMLAUER említett munkájában (279) a magyar *kő* szó -d kicsinyítő képzőjű alakját látja benne. E magyarázata nem valószínű, mert a magyar *kő* szó v- tövű, s így **Köved* alak volna várható. BÁRCZI (A szótövek. 1958. 40) szerint a v-s teljes tövet a régi ragok és ősi képzők előtt találjuk. Márpedig a -d képzők a legősibbek közül valók, mit bizonyít, hogy régi adatainkban mindig tövégi magánhangzóval jelentkeznek (D. BARTHA K., A m. szóképz. 1958. 103). (Vö. a *Kövesd* földrajzi nevekkel.) Hasonló régi adat 1261/271: „Inde reflectitur secundum meatum Ticie iuxta *Kyudtov*, pertinentem similiter ad eandem possessionem Weheg” (SZENTPÉTERY, Krit.J. 2123), a Tisza Heves megyei szakaszáról.

Számos adat ismeretes a Rétközből (vö. KISS LAJOS, Régi Rétköz — de a mutató sajtóhibás *Kecskékertsziget* adata a helyes *Kecsker* alakkal együtt nem tartozik ide; vö. MIKESY, Szaboles vm. víznevei: MNyTK. 53. sz. 17), mint például *Kecskés*, *Kecskéstó*, *Kecskésfető*, *Kecskód* (Régi Rétköz 360, 57, 145, 261, 262).

Úgy látom, hogy ismét bebizonyosodott az, amit eddig is tudtunk, hogy földrajzi neveink igen gyakran őrzik ősi szókincsünk elveszett gyermekeit.

4. A népszemléletben a földrajzi táj részei hasonlóságuk folytán nemcsak egy tárgyhoz hasonlítódnak. A szemlélet azonossága az emlékezetben más tárgyak képzetét is keltik, s ekkor történik meg az, hogy újabb földrajzi közszo keletkezik. Egy ilyenre térek most rá.

HAAN LAJOS „Békésvármegye hajdana” című munkájában becses földrajzi névgyűjteményt közöl helységenként, igen sok tájszólás magyarázatával. Itt írja a következőket: „A mi végre a *Kengyel* nevet illeti, az alföldi magyar *kengyelnek* hívja az oly helyet, hol valamely folyó vagy ér félhold formában bekanyarodik s mintegy *kengyelnek* néz ki.” (HAAN i. m. 160), majd: „*Kengyel*, a Kőrös[!] vize itt [Körösladány] *kengyel* alakú kanyarulatot tesz.” (Uo. 229.) Ugyanezt állapítja meg MIKESY SÁNDOR is (i. m. 17): „A *Kengyel* gyakori a régi kanyargós vizekjárta Alföldön. A folyók kanyarjaiban levő félszigetek neve szeg, zug vagy kengyel (lásd HALÁSZI VADÁSZ PÁL, Bíkis megye 19). *Kengyelnek* nevezik alakjáról a folyó elhagyott ágából keletkezett félköríves tavat.” Így magyarázta már PAIS DEZSŐ is (Magyar Anonymus 133), figyelmeztetve arra, hogy más népek szemléletében is hasonlóan jelentkezik a folyókanyarulat képe: *Panyóca* < szláv *ponjavica* (így KNIEZSA ISTVÁN is: Mg. népei a XI. sz.-ban 417, 468).

S ahogy a magyarban a szemlélet változtatta az összehasonlítás tárgyát, úgy a szlávban is megtaláljuk a magyar *kengyelnek* szó szerint megfelelő szemléletet a Vas megyei *Strém* ~ *Csík* patak régi magyar *Esztürmén* ~ *Esztürmégy* nevében, amely MELICH JÁNOS szerint egy szláv nyelvi **Strmenb* név átvétele. Ez meg a szláv *strmenb* 'Steigbügel' köznévvel azonos (HonfMg. 383; így még MOÓR E., Westungarn 28 és KNIEZSA, Mg. népei a XI. sz.-ban 468, MNy. XLII, 67). Erre az azonos szemléletre már felfigyelt a szláv nyelvekben jártas SZAMOTA ISTVÁN is (OklSz. *kengyel* címszó alatt: 1330/505: „ad aliud stagnum *Zthremen* appellatum”).

Baranyából a Margita szigeti *Sztrmenica bara* lápos hely nevet idézhetem 1861-ből, míg a Száva kengyelében fekszik *Stremen* ~ *Strmen* község.

Meg kell említeni azonban, hogy MELICH (HonfMg. 388. 14. jegyz.) és MOÓR (UngJb. IX, 232) felvet egy másik magyarázatot, a szláv *strmъ* 'steil', illetőleg 'declivis' szóból. Ez utóbbi magyarázatot, amely bár nyelvészetiileg helyes lehet, víznévre nem tartom alkalmasnak. Ugyanis meredek vagy lejtős csak a meder (vagy mart) lehet, nem pedig a víz. Ha pedig a meder ilyen, akkor a víz *sebes* lesz, mint ez gyakori a magyar és szláv víznevekben. Ugocsából ismert a *Sebes* patak, másnéven *Hukliva* vagy *Csengő* patak (*hukliva* 'zúgó, zajos') SZABÓ, Ugocsa 455). Ennek a magyarázatnak akadályát érezte MOÓR is (i. h.).

A magyar személynévanyag páratlanul tarka és érdekes voltára említem meg *Uzda* fia *Sztrmen*-t ('zabla fia kengyel') 1255-ből (MELICH i. m. 364 nyomán), amely egyúttal igen jó figyelmeztetés, hogy helynévmagyarázatainknál a legszélsőségesebb esetekben is figyelemmel kell kísérni a személynéveket.

A 'meredek' szóból alakult viszont a számos horvátországi *Strmec* helységnév, többek közt a *Majka božja strmačka* búcsújáráhely neve is. Igen régi név lehet, mert 1402-ben János toplicai apát és a konvent a *Sturmecz* ~ *Stirmecz* nevű prédiúmot átadja „in monte sancti Petri prope Perniam” lakozó pálos szerzeteseknek (LtKözl. VI, 195–6).

E kis bevezető után lássuk, mit mondanak e dologban a Baranyáság Duna—Dráva menti vízvidékének helynevei.

Adorjás 1856: *Kengyőcse* a Feketevíz levágott kanyarulata, közepe sz, r BiU. 3. | Darázs 1769–70: Insel *Kengye* OL. Kneidinger Atl. 37; 1866–7: *Kengya* leg BiU. 127/2; 1874: ~ „Darázsiaak volt kaszálói, hercegmároki határhoz csat.” BiU. 128/2. | Harkány 1863: *Kengyelcse* leg BiU. 234/4; 1867: *Kengyel* r, patkó alakú mélyedés (régii vízmeder) BiU. 234/1; 1855k.: *Kengyel* leg, r, sz BmK. 96; 1928: ~ BiU. 1002/4, 6. | Izsépi 1854: *Kengya* sz BmK. 117. | Kásád 1853: *Kengyeles* r, lép (szigeten) BmK. 129; 1854/1855: *Kengyeles* és Gréda, *Kengyeles* és Tatarlia r, folyókanyarulatban levő leg BiU. 343; 1860 e.: *Kengyeles* és Tatárlia folyókanyarulatban levő leg BiU. 344; 1864; *Kengyeles* és Tatarlia, *Kengyeles* r BiU. 345; 1866: ~ BiU. 346; 1870: ~ BiU. 347; ? : ~ BiU. 683; 1889: *Kengyeles* leg BiU. 349. | Kémes 1853: *Kentyőcsi* [!] leg, r, sz BmK. 136. | Kiskőszeg 1808: *Kengyia* h., *Kengjia* ill. Insula LIPIŠKY; 1855: *Kengya* [!] e, r, nádvátság BmK. 148; 1870: *Kengya sziget* sziget BiU. 35; 1880: *Kengyia sziget* Bellyei urad. térk.; 1939: *Kendija sziget* Jugoszláv 25 000-es térk. Sombor 1-a. | Kopács + 1264/†1264 [XIV.]: „ad unum lacum *Kengelus*” GYÖRFFY I, 297; 1894–1904: *Kengyel* NB. 2553; 1917: ~ Nyr. XLVI, 197; 1942: *Kengyelecske* halásztanya Pécs v. Múz. Ért. 1942, 40–3. | Matty 1854/1855, 1858/1859, 1859, 1866, 1873, 1894–1904, 1906/1907: *Kengyeles* sz BiU. 504, 505, 506, 507, 508, NB. 2538, BiU. 510/2; 1854/1855: *Kengyeles-szél* lápos leg BiU. 504; 1858/1859: ~ részben lápos leg BiU. 505; 1859: ~ BiU. 506; 1866: ~ BiU. 507; 1873: ~ BiU. 508, 1873: *Kengyeles torka* BiU. 508. | Okorág 1855: *Kengyelös* e BiU. 623; 1874: *Kengyeles* e BiU. 625; 1964: *Kengyelesárok* Okorág községen átfolyó belvízlevezető csatorna. | Rádfalva 1346: p. *Kengel* in C-u Baranya in Belkuz AO. IV, 642; 1478: *Lengyel* (o: *Kengyel*), 1494–9: *Kengyel* CSÁNKI II, 495; 1554: ~ MNyTK. 103. 634; 1854: *Kengyel* leg, r, sz BmK. 261; 1862: ~ sz, leg BiU. szám nélkül. (Adorjás); 1865: *Kengye* sz, r, BiU. 713; OrmSz.: *Kengygyé* dn.; 1854: *Belső Kengyel*, *Külső Kengyel* leg, r, sz BmK. 261; 1856: *Belső kengye* berekkel körülvett r, sz, *Külső Kengye* sz BiU. 712; 1854: *Külső Kengyel szeli* leg, r, sz BmK. 261; 1856: *Kengyeli berek* berek, leg BiU. 712. Az elpusztult falu emlékét a dűlőneveken kívül a *Kengyeli* családnév is őrzi Adorjás községben. | Sámód 1861: *Kengyel* e BiU. 746; 1868: ~ leg BiU. 747; 1884/1885: ~ Kataszt. térk. | Sellye 1861: *Kengyeles* sz, lép BmK. 269; 1856: ~ sz BiU. 756;

1681: ~ BiU. 757/1; 1863: ~ BiU. 758; 1866/1883/1889: ~ Kataszt. térk.; 1894–1904: ~ NB. 2616; 1897: *Kengyelös* völgy neve Nyr. XXVI, 96; OrmSz.: *Kenygyelös* dn. | Szaporca 1853: *Kengyelcse* leg, r, sz BmK. 281; ? : ~ sz BiU. 793/2; 1867: *Kengyöcse* sz BiU. 794; OrmSz.: *Kenygyécse* dn.; ? : *Kengyelcsei völgy* r BiU. 793/2. | Tésenfa 1868: *Kengyel* sz BiU. 905/1, 2; OrmSz.: *Kenygyécse* dn. Várdaróc 1856: *Kengyelszél* leg, r, sz BmK. 64 (vö. még GYÖRFFY I, 297 adatát Kopácsnál).

Adattárunk igazolja feltevésünket, amit HAAN és MIKESY is megfigyelt, hogy *kengyel* szónknak a vízrajzi köznevek sorában is helye van.

Kengyel köznevünk -s ellátottságot jelentő jelzővel már valódi helynévvé alakult. Elősegítette köznevünk átalakulását a vízrajzi hálózat erőteljes megváltozása, ami a név értelmének teljes elhomályosulásához vezetett. Ugyanígy történt ez kicsinyítő képzős alakjával, a *kengyelcse* ~ *kenygyöcse* szóval is. A dunamenti *Kengya* ~ *Kengyia* helynevek XVIII–XIX. századi délszláv hatást tükröznek.

Az igazolt *kengyel* ~ *strmenš* azonos szemlélet jelentkezése — ismét igazolva a párhuzamos helynévadás lehetőségét — a vízrajzi névadásban teszi bizonyossá azt a névmagyarázatot, amely az erdélyi *Zabola* víznevet a magyar *zabla* szóval magyarázta. KNEZSA ISTVÁNNAK ugyan ezzel kapcsolatban aggodalma van, s a névadás szerinte jelentéstani okokból nem látszik valószínűnek. Úgy látom, ez a fentiek alapján — és amiatt is, mert a bakonybeli Porva határában is van *Zabola* erdő és csárda, amely erdőből vizek indulnak a Dános árokba — áthidalható. Annyival is inkább, mert éppen KNEZSA ISTVÁN említi — MASTAKOV nyomán — az oroszországi *Uzdik* patak nevét, amely az *uzda* 'zabla' szóból való.¹

REUTER CAMILLO

Csorna nevének eredete. A történelmi Magyarország területén több *Csorna* nevű helység volt. De a mai határokon belül csak három maradt: Csongrád megyében (CSÁNKI I, 680), Kalocsa közelében (i. m. III, 323) és a Rábaközben (i. h. 591). Ezek közül az első kettő még a török időkben elpusztult. A harmadik azonban virágzó nagyközség ma is.

I. A rábaközi *Csorna* nevének eredetével érdemlegesen még nem foglalkozott senki, csupán különféle vélekedések jelentek meg róla. Ezek nagyjából három csoportba sorolhatók. Az egyik személynévből származtatja, és a környék hajdani földesurának, *Súr* vezérének a nevét keresi benne. Így DRINÓCZY GYÖRGY (Böngészet Sopron Megye ismérétehez. Kézirat. 1838.), PÓR ANTAL (Az Osl nemzetség története. 1891. 4), BELITZKY JÁNOS (Sopron vm. tört. Bp., 1938. 130) és ÉLŐ PÁL (Csorna története. Csorna, 1943. 7). A másik szerint *Csorna* neve a 'fekete' jelentésű szláv *črnu* melléknévre vezethető vissza (vö. BOROVSZKY SAMU, A honf. története 68; VIRÁGH RÓZSA, A magyar helységnevek eredete. Szeged, 1931. 27; MOÓR ELEMÉR, Westungarn im Mittelalter Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936. 23; OLLRAM FERENC, Csorna település- és gazdaságföldrajza. Győr, 1941. 4; JÁN STANISLAV, Slovesky juh v stredoveku II, 134). A harmadik csoport pedig az előző kettő összeegyeztetését tűzte ki maga elé célul (vö.: MATICS DÖME, A csornai pémontrei prép. története: A keszthelyi Kath. Főgimn. Ért. 1912. 14–5; KNEZSA ISTVÁN, Mg. népei a XI. században: Szent István-Emlékkönyv II, 426; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. 1967. 173 stb.).

Mind a három elgondolásnak vannak fogyatékoságai. Egyrészt hiányzik belőlük a forráskritika, másrészt egyik sincs kellőképpen bebizonyítva.

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1970. március 10-én tartott szakosztályülésén elhangzott előadásból. A MŰ. LXVI. 225–7 lapjain leírtakat ezért nem értékelte, viszont adataival a kutatók elgondolását kézzelfoghatóvá teszi.

2. A forráskritika követelményei szerint a név eredetének tisztázásához először a legrégebb, Árpád-kori adatokat kellett volna összegyűjteniük hiteles oklevelek alapján. Ezt a hosszadalmas levéltári munkát azonban elmulasztották, eredeti kútfők helyett csak másodlagos forrásokból merítettek.

Egyik forrásuk FEJÉR GYÖRGY „Codex Diplomaticus”-a volt. Ezt használta MATICS DÖME (i. h.) és ÉLŐ PÁL (i. m. 13–9). Az eredmény az lett, hogy kettős hiba csúszott be munkájukba. Mindenekelőtt FEJÉR hibázott, mert eredeti oklevelek helyett pontatlan másolatokat tett közzé HEVENESI GÁBOR (Coll. Hevenesiana) és KATONA ISTVÁN (Hist. critica . . . Pestini. 1778.) műveiből. De hibáztak a kutatók is, mert FEJÉR adatait ellenőrzés nélkül vették át. Így aztán nem sikerült megállapítaniuk *Csorna* nevének legrégebb, 1226-ból való hiteles változatát.

A másik forrás, amelyre KNIEZSA, MOÓR ELEMÉR, JÁN STANISLAV és OLLRAM (i. h.) hivatkozik, CSÁNKI DEZSŐ „Magyarország történeti földrajza” volt. Ebben *Csorna* nevének Árpád-kori adatai a következők: 1226?: „Propositus de *Serna*”; 1230: „Domus B. Michaelis A. de *Surna*”; 1247: *Serna*; 1255: *Cherna*; 1280: *Churna*; stb. (i. h.). CSÁNKI elsősorban NAGY IMRE (Sopron vm. tört. Sopron, 1889.) oklevéltárából merített, de felhasználta FEJÉR munkáját is. Ebben két *Csorná*-ra vonatkozó oklevél van 1226-ra dátumozva, és a helység neve mind a kettőben *Chorna* alakban fordul elő (vö. CD. III/2, 95–7). CSÁNKINAK ez gyanús volt. Ezért a „Nos Frater Gerardus . . .” kezdetű összehasonlította az eredetijével (DI. 1027). Ekkor vette észre, hogy az eredetin nincsen dátum, és a helység neve sem *Chorna*, hanem *Serna* változatban olvasható benne. Ki akarta javítani FEJÉR hibáját, de az oklevél írásának időpontját nem sikerült meghatározni. Ezért az 1226-os évszámot megkérdőjelezte. ILA BÁLINT volt szíves közölni velem, hogy CSÁNKI kutató munkáját később ÓVÁRY LIPÓT, az Országos Levéltár volt igazgatója folytatta, akinek sikerült megállapítania, hogy a „Nos Frater Gerardus . . .” kezdetű oklevél nem 1226-ból való, hanem 1236 körül íródott. Nyilvánvaló tehát, hogy CSÁNKI legrégebb, megkérdőjelezett *Serna* adata téves.

A „Benedictus . . .” kezdetű oklevél eredetijét (DI. 127) CSÁNKI nem nézte meg. Pedig ebből észrevehetette volna, hogy a rábarközi *Csorna* nevének legrégebb, 1226. évi hiteles változata nem *Serna*, hanem *Surna*.

A harmadik forrás, amelyet szintén több kutató használt, NAGY IMRE idézett munkája (SoprVmOkl.) volt. Ebben *Csorna* nevének Árpád-kori adatai mind jók, de hiányosak. Ki kell őket egészítenünk az OSVALD FERENC (Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez: Művészettörténeti Értesítő 1957: 241) tanulmányában felsorolt oklevelek névanyagával.

OSZVALD munkáját figyelembe véve *Csorna* nevének Árpád-kori adatai a következők: 1226: *Surna* (DI. 127); 1228: *Chorna* (DI. 142); 1230: *Surna* (DI. 159); 1236 k.: *Serna* (DI. 1027); 1237: *Surna* (DI. 57149); 1246: *Churna* (DI. 301); 1247: *Churna* (DI. 318); 1247: *Serna* (SoprVmOkl. I, 21); 1249 körül: *Serna* (DI. 86463); 1250 k.: *Chorna* (DI. 24444); 1255: *Cherna* (DI. 420); 1257: *Cherna* (DI. 455); 1263: *Chorna* (Tört. Emlékek I, 45); 1264: *Chorna* (Tört. Emlékek I, 48); 1278: *Charna-Churlee* (DI. 1028); 1280: *Churna* (DI. 1079); 1281: *Churna* (DI. 1110); 1288: *Churna* (DI. 602); 1291: *Churna* (SoprVmOkl. I, 57); 1293: *Cherna* (DI. 2395); 1295: *Churna* (MonStrig. II, 371).

Ez a 23 Árpád-kori adat kiejtés szempontjából négy csoportba sorolható. Az elsőbe 11 *Surna*, illetőleg *Churna* hangalakú név tartozik. Ezeket a középkorban *Csurna*-nak ejtették. BÁRCZI szerint ugyanis az *s* (vö. Htört.² 117) és a *ch* (Az Árpád-kori magyar hangjelölés: Melich-Eml. 32) betűnek, illetőleg betűkapcsolatnak az ómagyar korban *cs* hangérték felelt meg. A második csoportban 4 *Chorna* adat fordul elő. Mind a 4 szabályos hangtani fejlődés eredménye, mert az *u ~ o* váltakozás megindult már az ómagyar korban (vö. BÁRCZI i. m. 34). A harmadik csoport 6 *Serna*, illetőleg *Cherna* adatot tartalmaz.

Ezek feltűnése a XIII. század közepén a magyar hangtörténetben még korainak látszik (vö. MELICH, HonfMg. 190), tehát vagy elhasonulás útján keletkeztek (BÁRCZI i. m. 104–5), vagy a 'fekete' jelentésű szláv *černa* szó átvételei. Végül a negyedik csoportban 2 adat található *Charna*—*Churlee* változatban. Ezek közül az utóbbi elírása a *Churna* szónak. De a *Charna* változat sem tekinthető az $u > o > a$ hangfejlődés (vö. BÁRCZI i. m. 41–2) eredményének, mert akkor a helység neve a későbbi századokban *Charna* hangalakban állandósult volna. Az adatok azonban nem ezt mutatják. (A XIV—XV. századokra vö. NAGY IMRE i. m. I—II. és az AnjOkm. I—II.k.) Éppen ezért ezt a magánosan előforduló *Charna* adatot is elírásnak kell minősítenünk.

A forráskritika eredményeit összegezve megállapíthatjuk: Először, hogy a rábaközi *Sorna* nevében az *u* hang nyíltabbá válásának folyamata az Árpád-kor végére befejeződött. Vagyis a helység neve már a XIII. század folyamán felvette a mai hangalakját. Másodszor, hogy *Csorna* nevének legrégebb és az Árpád-korban leggyakrabban használt változata a *Surna* ~ *Churna* név volt. Tehát ebből kell kiindulnunk, ha el akarjuk dönteni, hogy a község mai neve a *Súr* személynévből, vagy a *črunu* melléknévből származik-e.

3. A személynévi eredet hívei közül elsőnek DRINÓCZY GYÖRGY (i. m.) gondolt arra, hogy *Csorna* hajdani földesurának, *Súr* vezérnek a nevéből lett a község legrégebb neve: *Surna*, ebből pedig a mai *Csorna* (vö. Sopron és Sopron megye ismertetője. Sopron, 1934. II. rész 41). A részletek kidolgozását azonban követőre hagyta. — Ezek először a *Súr* név eredetét és jelentését akarták tisztázni. PÓR ANTAL (i. h.) azt állította, hogy délszláv eredetű, és a jelentése 'ferde, finta'. NAGY GÉZA (Turul X, 80) viszont magyar eredetűnek tartotta, mert a kalandozások egyik vezérét a német krónikások: *Szur*, *Szura*, *Asszur* és *Sur rex* néven emlegetik. A vita végére GOMBOCZ ZOLTÁN (MNy. XX, 24) tett pontot, amikor kimutatta, hogy a *Súr* név besenyő-török eredetű, mert: „*Sur*, *Suur* azonos a besenyő *Čur* névvel”.

DRINÓCZY bizonyítás nélküli állítását BELITZKY (i. h.) újította fel a második világháború előtt. Szerinte a besenyőből magyarrá lett *Csúr* > *Sur* a kalandozások után Sopron megyei birtokain telepedett le (vö. A csornai prem. prép. alapítása 5). Utódai innen ágaztak szét, és belőlük fejlődött ki az *Osl* (*Oslu*, *Oslì*) nemzetség, amelynek *Súr* ága és két *Súr* nevű férfitagja egészen a XIV. századig megőrizte az alapító nevének emlékét (vö. KARÁCSONYI, MNemz. II, 401, 410). BELITZKY (i. m. 174, 382 kk.) hangsúlyozza, hogy az *Osl* nemzetség birtokainak a középpontja *Csorna* volt. Itt lakott a család leghíresebb tagja, *Osl* ispán, aki a 1220—1226 között a premontrei prépostságot alapította (vö. HORVÁTH ANTAL, A csornai konvent hiteles helyi működése. Keszthely, 1943. 3). Itt mondta tollba végrendeletét 1230-ban (CD. III/2, 208), és itt hitelesítették a káptalan pecsétjével, amelyen ez a körirat olvasható: „S. Conventus d. Chorna Oslonis.”

Ezek a helytörténeti adatok szükségesek, de nem elegendők annak bizonyítására, hogy *Csorna* neve a *Súr* személynévből származik. BELITZKYnek tisztáznia kellett volna azt is, hogyan lett a *Súr* névből *Surna* (vö. MOLLAY KÁROLY: Soprsz. III. évf. 4. sz. 8). Ezt a lényegbevágó nyelvészeti kérdést azonban sem BELITZKY, sem követői nem oldották meg.

4. A melléknévi elmélet alapjait BOROVSKY (i. h.) rakta le. Szerinte a *Csorna*, *Csarna* és a *Cserna* helységnevek mind szláv eredetűek, és a hangalakjuk a 'fekete' jelentésű *črunu* melléknévből származik. Azt azonban BOROVSKY nem fejtegeti, hogy a 'fekete' melléknév eredetileg melyik főnévnek volt a jelzője. Vagyis az említett helységek miről kapták a 'fekete' nevet?

Ennek eldöntésére elsőnek MELICH JÁNOS (i. h.) vállalkozott. Minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a Hunyad megyei *Cserna* folyó mellett fekvő falu, amelyet emlékeink a XV. és XVI. században *Csorna*, *Csarna* és *Cserna* néven emlegetnek, a folyó-

tól kapta a nevét, és a legrégebb magyar neve **Csurna* lehetett. Azután hozzátette: „Ha pedig a legrégebb magyar alak **Csurna*, akkor az is kétségtelen, hogy e magyar alak egy szláv nyelvi **Čruna* (értsd: *reka*) átvétele.” Szerinte tehát a Hunyad megyei *Csorna* község neve úgy keletkezett, hogy a szláv *črunu* melléknévből főnév, majd a főnévből folyónév lett. A helynév pedig a folyónévnek XIII. század előtti kölesönzése. — MELICH ezzel a magyarázattal elismerte BOROVSKY elméletének a helyességét. A többi *Csorna* nevének keletkezéséhez azonban nem szólt hozzá.

Helyette MOÓR ELEMÉR, OLLRAM FERENC és a szlovák JÁN STANISLAV (i. h.) fogott bele a rábaközi *Csorna* nevének elemzésébe. Mind a hárman határozottan állítják, hogy ez a *Csorna* nem vizének fekete színéről (*cserna voda*, *reka*), hanem fekete földjéről (*csernozjem*) kapta nevét.

MOÓR ELEMÉRÉK elgondolása azonban nem mondható megnyugtatónak. — Először, mert a középkori településeket általában személyekről szokták elnevezni. A talaj színéről vagy egyéb természeti adottságokról csak akkor, ha azok feltűnést keltő ritkaságuk miatt alkalmasnak bizonyulnak egy hely megjelölésére. (Például az Alföld szőke homoktengerében az elszórtan előforduló fekete földek.) *Csorna* 'fekete föld'-je azonban a Rábaközben és a Hanság tőzeges peremén nem tartozik a feltűnést keltő ritkaságok közé, tehát megkülönböztető jelzőnek nem való. Ezért nem látszik alkalmasnak arra sem, hogy helységneveket nevezzenek el róla. — Másodsor, a főtéri artézi kút fúrás-szelvényének adataiból (vö. OLLRAM i. m. 5) megállapítható, hogy *Csorna* környéke hordaléktalaj, amelynek évszázados rétegszínei közül a „sárgás agyag” a község nyugati szélén ma is jelentős területet foglal el (uo. 28). Nem állíthatjuk tehát biztosan, hogy a rábaközi *Csorna* talajának színe a honfoglalás idején fekete volt. Lehetett az sárga is. (Bővebben: KÖVÉR F. JÓZSEF, A Hanság földrajza. Szeged, 1930. 32–3.) — Harmadszor, ha *Csorna* neve a szláv *csernozjem* jelzős szerkezet előtagjából származnék, akkor léteznie kellett volna már a község alapítása előtt egy pusztának, járásnak vagy dűlőnek, amelyet *Csernozjem*-nek hívtak, amint MELICH elméletében is létezik az a *Cserna* folyó, amelynek fekete vizéről a Hunyad megyei *Csorna* községet elnevezték. A rábaközi *Csorna* környékén azonban egyetlen olyan dűlőnevet sem tudunk kimutatni (uo. 37–8), amelyben a talaj színére vonatkozó jelzőnek nyoma volna. Így aztán MOÓR ELEMÉRÉK elgondolását sem lehet kielégítőnek mondani. — Végül a rábaközi *Csorna* neve nem is keletkezhetett a *csernozjem* jelzős szerkezet előtagjából, mert nevének legrégebb és az Árpád-korban leggyakrabban használt változata nem *Serna* (olv. *Cserna*), hanem *Surna* (olv. *Csurna*) volt. Ez az adat pedig vagy az ószláv *črunu* melléknévből, vagy a *Súr* személynévből magyarázható meg.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy hitelt érdemlő adatok hiányában sem a személynévi, sem a melléknévi elmélet híveinek nem sikerült elfogadhatóan bizonyítaniok a maguk álláspontját.

5. A harmadik csoport feladata ennek a két ellentétes elméletnek az összehangolása volt. Elsőnek MATICS DÖME (i. h.) fogott munkához, de eredményt nem tudott felmutatni: „Lehet, hogy Súrról kapta a nevét. De lehet, hogy a szlávok nevezték így el termékeny, fekete földje miatt.” Néhány évvel ezelőtt KÁLMÁN BÉLA (i. h.) próbálta az említett nézeteltéréseket áthidalni azáltal, hogy *Csorna* nevét olyan szláv eredetű személynévből származtatta, amelynek a jelentése 'fekete'. Ennek a tetszetős ötletnek a bizonyítását azonban elmulasztotta. Minden jel arra mutat tehát, hogy a személy- és melléknévi elméletet csak KNIEZSA (i. h.) kutatásai alapján lehet közös nevezőre hozni. Ezek segítségével mi is megállapíthatjuk, hogy a rábaközi *Csorna* neve mindenképpen szláv eredetű, akár *Súr* vezér nevéből, akár a *črunu* melléknévből fejlődött is ki.

6. A személynévi eredet úgy képzelhető el, hogy a *Súr* (*Csúr*) vezér birtokain élő szláv jobbágyok a magyar földesúr nevéhez a szláv birtokos jelző képzőjét illesztették,

amikor egymás között arról beszélgettek, hogy ez a határ *Súré*, *Súr* földje, birtoka. Ilyenfajta névadásra van példa a magyar nyelvtörténetben.

MELICH JÁNOS (i. m. 129) kimutatta, hogy a Bodrog folyó közelében levő *Ondava* helynév nem a latin *unda* 'hullám' főnév szlávosan ragozott alakja, amint a szláv nyelvészek gondolták, hanem a magyar *Ond* vagy *And* személynévnek a szláv *-ov*, *-ova*, *-ovo* birtokos képzővel ellátott alakja. Nyilvánvaló tehát, hogy az *Ondava* helynév szláv környezetben fejlődött ki *Ond* vezér nevéből *Ond* vezér birtokainak megnevezésére. A jelentése: 'Ondé, Ond földje, birtoka'. — Ugyanilyen nyelvi fejlődés eredményeként keletkezett *Bors* vezér nevéből a *Borsova* magyar falunév Szabolcs megye területén. A *Borsovának* van *Borzsova* változata is. Ez pedig Bereg megyei község (vö. MELICH: i. h.). — *Orsova* neve szintén egy *Űrs* nevű magyar vezér nevéből keletkezett: a szláv környezetben *Urševo* lett belőle, s ez kerül vissza a magyarba *Ursova* > *Orsova* alakban. (Vö. MELICH: MNy. XIX, 141.)¹

Ez a MELICH által igazolt eljárás érvényesülhetett a *Surna* helységnév keletkezésékor is a másik szláv birtokos képző, az *-in*, *-ina*, *-ino* hozzáadásával. Ebben az esetben a névadás kezdeti formája bizonyára ez volt: **Surina zemlja* 'Súr földje, birtoka'. Később azonban a *zemlja* szót elhagyták, tehát magát a **Surina* birtokos melléknévet használták helynévként. Szláv környezetben ez a **Surina* hangalak végleges maradt volna, amint azt *Starina* Sáros megyei község neve is mutatja, mert a szláv hangtani törvények nem engedik az *i* hang kiesését. Az egyre szaporodó magyar közösség nyelvérzéke azonban kidobta belőle az *i*-t, és megszületett a rábaközi *Csorna* nevének legrégebb változata: *Surna*. Ilyen eljárásra szintén van példa a magyar nyelvtörténetben.

MELICH (Dolgozatok II. 1963. 44) *Zsolna* város nevééről kimutatta, hogy alapszava a morva-cseh *Žel* személynév volt. A belőle származó helységnévet a magyar oklevelekben *Zilina*, *Zylina*, *Silina* stb. változatban találjuk. De a XIV. századtól kezdve szóközépi *i* nélkül fordulnak elő *Silna*, *Sylna* (olv. *Zsilna*) alakban. — Hasonló eset az is, amikor a szlovák *Slatina* helyett a magyarok *Zalathná*-t ejtenek (uo.), vagy amikor a szláv *malina* szót *málná*-nak mondjuk. Stb.

A rábaközi *Csorna* nevének a *Súr* személynévből való származtatását a felsorolt eseteken kívül valószínűvé teszi még az is, hogy megfelel a XI. század szokásainak, amikor már a puszta személynévek helyett birtokos személynévekből keletkeztek a helynevek. Például: *Marcali* 'Marcellé'; *Tamási* 'Tamásé'; *Borsova* 'Borsé'; stb. (vö. KÁLMÁN BÉLA i. m. 174—5), és tegyük hozzá: *Surna* 'Súré, Súr földje, birtoka'.

Ha ezekkel a nyelvészeti fejtegetésekkel kiegészítjük BELITZKY történelmi adatait, megkapjuk a teljes személynévi elméletet, amely szerint a rábaközi *Csorna* nevének legrégebb *Surna* változata szláv környezetben jött létre azért, hogy a középkori szokásoknak megfelelően a birtokos esetben álló személynévet helységnévként használták.

7. Ez a legrégebb *Surna* (*Csurna*) helységnév azonban megmagyarázható a melléknévi elmélettel is. Hiszen MELICH határozottan állítja: „Ha pedig a legrégebb magy. alak **Csurna*, akkor az is kétségtelen, hogy e magyar alak egy szláv nyelvi **Čruna* (értsd: *reka*) átvétele”.

Ezt az elgondolást megerősíti az a tény, hogy a *Csorna*, *Csarna* és a *Cserna* nevű helységek általában víz melletti települések. Tudjuk ugyanis, hogy a Kalocsa határában fekvő *Csorna* (CSÁNKI: i. h.) névadója egy halastó volt, amely 1254-ben még *Csurna* néven szerepelt: „Piscinam eciam *Churna* nomine” (CD. IV/2, 217; BÉKEFI, A pilisi ap. tört. I, 318). — KARÁCSONYI (Békés vm. története. 1896. II, 62; III, 35) említi, hogy a Békés megyei *Csarna* (CSÁNKI I, 649), amelyet 1295-ben szintén *Csorná*-nak hívtak, Békés várának volt a tartozéka, és békési várjobbágyok lakták. De a nevét valószínűleg nem Békés

¹ Másképp: magyar (*úr* :>) *Urus* vagy *Uros* személynévből PAIS, Irányelvek: MNy. XLVI, 99—100 és MNyTK. 78. sz. 10—1. — P. D.

várától kapta, hanem a közelében folydogáló F e k e t e-Köröstől, amelynek szláv nevét természetesen a vár is birtokolhatta egészen a magyar honfoglalásig. — A MELICH által emlegetett *Cserna* patak mellett Temes megyében is volt egy *Csorna* (CSÁNKI II, 32) nevű falu, amelyet szintén a fekete színű vízeről elnevezett patakja után hívtak így. — Sőt a Csongrád megyei *Csorna* (CSÁNKI i. h.) is víz melletti település volt, mert a Bőd nevű tiszai révvel kapcsolatban említik az oklevelek (vö. GYÖRFFY, ÁMgTF. 892). Stb.

Ezek után eléggé indokoltnak látszik az a feltevés, hogy a rábaközi *Csorna* környékén is lennie kellett egy **Črana reka*, illetőleg **Fekete víz* nevű érnek, amelyről a települést elnevezték. Igaz, hogy a középkori forrásokból (vö. ORTVAY, Vízr. I, 23—4, 42—3 és NAGY IMRE i. m.) nem tudunk kimutatni olyan rábaközi víznevet, amelyből *Csorna* nevének akár a *Surna* ~ *Churna*, akár a *Serna* ~ *Cherna* változata származhatott volna. A török hódoltság korából pedig még források sem állnak a rendelkezésünkre, mert 1543-ban és 1594-ben az egész Rábaközt elpusztították a törökök (vö. MOLLAY KÁROLY, Sopron vm. vázlatos története. Bp., 1957. 72). *Csorna* levéltárának újkori anyaga tehát, beleszámítva az 1790. évi tűzvészt is, három ízben teljesen elégett. A törökök kiűzése után azonban, a Neoaquistica commissio működésének és a tömegesen felmerülő birtokpererek lefolytatásának megkönnyítésére, továbbá II. József birtokösszeíró rendeletének hatására a rábaközi *Csorna* környékéről is készültek különféle kataszteri iratok és térképek, amelyek az Esterházy-család hagyatékából az Országos Levéltárban találhatóak.

Ezek között bukkantam rá az S. 495 jelzésű évszám nélküli térképre, amely a rábaközi Főcsatorna alatt húzódó és az Acsalagtól nyugatra fekvő Földszigetet ábrázolja. A sziget egyik kiemelkedő pontja a „*Fekete Víz Dombja*” nevű terület, ahonnan egy patak folydogál a közeli Rábca felé. A folyás környékét „*Alte Fekete Víz Alja*” néven tünteti fel a térkép.

Ez az adat megtalálható még az OL.-ban az 1847-ből és az 1856-ból való Eszterházy-térképeken, továbbá a Térképészeti Hivatalban *Csorna* 1906. évi kataszteri térképének 17. szelvényén. De hogy milyen régi, azt az említett okok miatt nem lehet pontosan meghatározni. Szerintem a múlt századi csatornázások előtt eléggé nagy kiterjedésű, mocsaras tó lehetett *Csorná-tól* 8—10 km-re, a Hanság déli peremének fekete színű, tőzegetes területén, hiszen említésre méltó domb emelkedett ki belőle. A tavaszi és őszi esőzések idején bizonyára nagyon megduzzadt. Ilyenkor a régi, vagyis az *Alte Fekete Víz* nevű patak vezette le vízfeleslegét a közeli Rábcaába. Az *Alte Fekete Víz Alja* pedig a patak árterületének a neve lehetett.

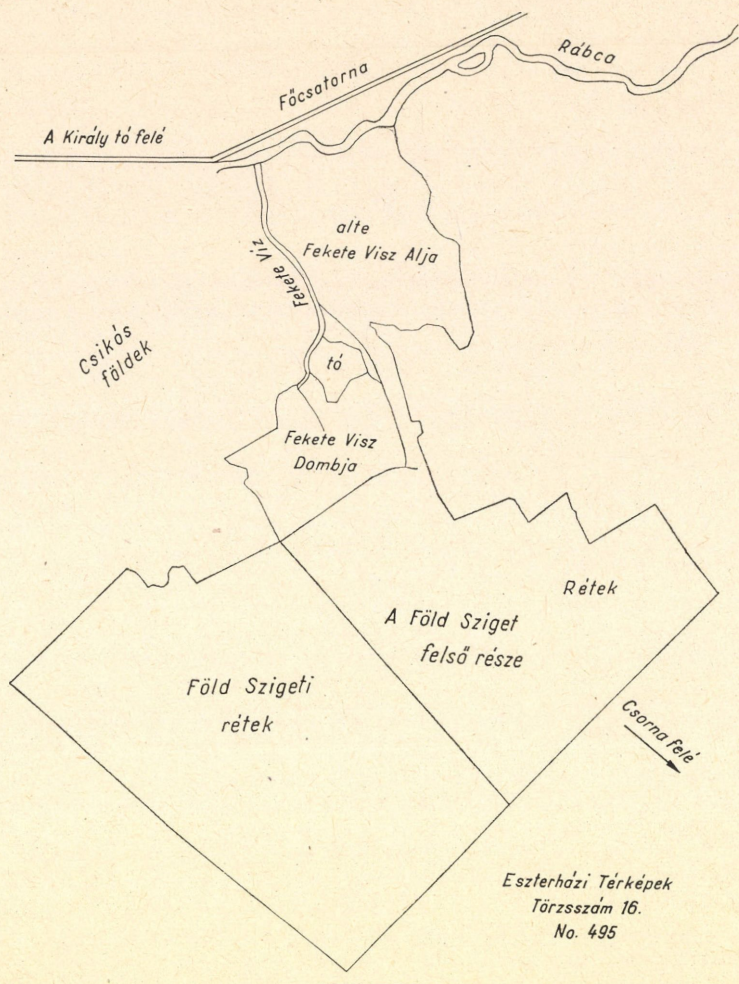
Valamikor az egész határ *Csorná-hoz* tartozott, és a kataszteri iratokba *Fekete víz dűlő* néven került bele (vö. OL. Sopron m. *Csorna*. 543. sz.). Egy másik adat szerint a *Fekete víz*: „Benennung des Riedes Eszterházy Paul birtokán”) uo. 1856. 38. kötet). Valószínű, hogy volt rajta egy majorszerű kisebb település is, ma a *Feketebokor* nevű házesoportot találjuk arrafelé (vö. KÖVÉR F. JÓZSEF i. m. 92).

Ezek szerint tehát a rábaközi *Csorna* környékén évszázadok óta létezik egy *Fekete víz* nevű patak és tó, amelyről dűlőt és települést neveztek el. Nem tartom lehetetlennek, hogy ez a tőzegetes talajon elnyúló fekete víz a honfoglalás idején az egész Földszigetet körülfolylta, és névadója lett annak a településnek, amely ma *Csorna* néven a Rábaköz fővárosa.

Ha összehasonlítjuk a személynévi és a melléknévi elméletet, felmerül a kérdés: melyiknek van igaza?

Levéltári kutatásaim alapján kétségtelen, hogy a rábaközi *Csorna* nevének legrégibb, 1226-ból való változata *Surna*. Szerintem ebből elvileg mind a két elmélet levezethető, de a vitatkozó felek bizonyítékai nem egyenlő-értékűek. A személynévi elmélet hívei adatok helyett inkább csak analógiákra tudnak hivatkozni. Viszont a MELICH féle melléknévi elmélet adatokkal igazolható tényeken nyugszik. A kérdést természetesen

végleg eldönteni még nem lehet. De akár a személynévi, akár a melléknévi elmélet javára billen is a mérleg, KNEI ZSÁK igazsága van: a rábaközi Csorna neve mindenképpen szláv eredetű.

VAS JÓZSEF

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Görlitzi Glosszák

Az Oberlausitzi Tudományos Könyvtár birtokában van egy vörösesbarna pergamenkötésű kötet, amely két könyvet tartalmaz (Spk VII.º2. Oberlausitzische Bibliothek der Wissenschaften, Görlitz).

1. Az első PESTI GÁBOR Nomenclaturájának 1568-i bécsi kiadása. Tudomásom szerint e szójegyzéknek csupán két példánya ismeretes: „Nomenclatur sex linguarum . . .

per Gabrielen Pannonium Pesthinium . . . corrigiert und gebessert . . . Cum gratia § priuilegio Caes. Maiest. Viennae ex officina Caspari Stainhoferi. MD. LXIII.” (I. MELICH, A magyar szótáirodalom 43).

2. A magyar szavak a kötet második könyvébe, egy latin—cseh—német szójegyzék kiegészítéseként vannak beírva. A könyv címlapja hiányzik, ajánlása azonban arra utalt, hogy HEYDEN SEBALD iskolai használatra készült munkájának latin—cseh—német változatáról van szó. A könyvet a KNIHOPIS alapján sikerült azonosítanom: „Wokabulär. NOMENCLATURA RERUM Domefticarum. Ex Petro Dafypodio Sebald Heyden, § Ioanne Piniciano. In ulum studiofae iuuentutis, Latina, Boemica, Germanicaq, lingua breuiter collecta . . . Olomucij, apud Ioannem Guntherum: M. D. LX.” (I. KNIHOPIS, 16.615.). A cseh bibliográfia e könyvnek egyetlen, a prágai Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött példányáról tud.

3. A glosszák — mintegy hétszáz szó magyar fordítása, értelmezése — a görlitzi szójegyzék A2b—C2a lapján, jobbra a német szavak mellett olvashatók. A lapszéli jegyzeteket legalább három kéz írta, túlnyomó többségüket az a J o a n n e s E ÷ s e n r e i c h, akinek neve a címlapot helyettesítő betétlapon olvasható: „Sum Joannis Eÿsenreich [Posonien]”. Neve még kétszer szerepel a könyvben (a betétlap b oldalán és PESTI szójegyzékének A1a lapján), ez az írás azonban más kéztől származik, nyilván a könyv egy későbbi tulajdonosától. Eÿsenreich a glosszairók sorában a második volt, mert az első kéz bejegyzéseit itt-ott átjavította, kiegészítette vagy megfelelőbbnek vélt más szóval helyettesítette. Helyesírásuk protestáns—katolikus ellentétre utal (vö. a *cs* hang *cz* ~ *ch* jelölését). A harmadik kéz bejegyzése jelentéktelen; néhány cseh szó korrigálására szorítkozik.

4. A könyv eredetileg K a r l G o t t l o b v o n A n t o n magánkönyvtárához tartozott (Catalogus meiner Bibliothek in sieben Theilen + „Nomenclatura . . .” kézirat), aki az Oberlausitzi Tudományos Társaság megalakulása után (1779.) több ezer kötetes könyvtárát a Társaságnak adományozta.¹ Hogy mikor, miként került a könyv Görlitzbe, azt ma már nehéz lenne eldönteni. Anton Európa-szerte vásárolt, illetőleg vásároltatott könyveket (könyvtárában SAJNOVICS, GYARMATHI munkái is megtalálhatók!), több kötetre rügő levelezéséből sok könyvének előlete nyomon követhető; szójegyzékünk talán bécsi közvetítéssel került birtokába, bár erre nézve eddig még nem találtam utalást.

5. Évszám vagy évszámra utaló megjegyzés a könyvben nem található. A glosszák datálására — a nyelvi anyag tüzetesebb vizsgálatáig — a pergamenkötés jellegéből adódó következtetések maradnak. A kötet stílusjegyei arra utalnak, hogy a két könyv röviddel PESTI Nomenclaturájának megjelenése után (1568.), de legkésőbb a század utolsó harmadában már egybe volt kötve.² A bejegyzések abból az időből származnak, amikor a két könyv még „külön életet” élt; a könyvkötő kése a lapszéli jegyzetektől itt-ott egy-két millimétert lementszett.

6. A latin—magyar szómutatóba csak azokat a szavakat vettem fel, amelyek a szójegyzékben magyarul is értelmezve vannak. A szavak utáni pusztaság mindenütt a megfelelő lap *a* oldalát jelenti. A / jel arra utal, hogy a csonka szó néhány betűje le-

¹ K. Gottlob von Anton (1751–1818.) a felvilágosodás korának jelentős alakja, a német szlavisztika egyik úttörője, Gersdorffal (1744–1807.) együtt az Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften megalapítója; a Társaság első elnöke s egyben könyvtárának is őre.

² DR. E.-H. LEMPER igazgató úrnak és W. HAUPT levéltáros úrnak a pergamenkötés korára vonatkozó megjegyzéseirért, dipl. phil. G. RENNEBACH úrnak a fotokópiák lekészítéséért itt mondok köszönetet.

maradt a lapszélről — e szavakat értelemszerűen kiegészítettem. A pont és a vessző megkülönböztetésében — vállalva a hibás olvasat kockázatát — betűhűsége törekedtem. Az írásjelek pontos használata glosszairóinknál még nem általános helyesírási igény; nyilvánvaló azonban, hogy valamiféle „egységesítésről” le kellett mondanom.

A ritkított dőlt szedéssel az első kézírását jelöljük. A SZERK.

Latin—magyar szójegyzék

- Abacus: *Pohar Zék* — A8.
 Abbas: *Apatur* — C1.
 Abenum: *üsth, vas fazek* — B5b.
 Acicula: *gombos Thó* — B3b.
 Acies: *fejzenek az Ee/(le)* — A8.
 Acus: *Te w* — A8.
 Aduesperascit — *be estweledijk* — A4.
 Aedes: *has* — A5b.
 Aer: *Egh* — A2b.
 Aerarium: *Thár ház* — A5b.
 Aestas: *Njyar* — A2b.
 Aestus: *Melegsegh* — A3b.
 Ager: *Zanto föld* — A5.
 Agger: *Thóltés föld* — A5.
 Agricola: *Zántó ember* — A4b.
 Ahenum: *üsth, vas fazek* — B5b.
 Alea: *okstábla* — C2.
 Alueus: *tekenő* — A8.
 : *Sajtár, kjs tekenő* — B6.
 Amiculum: *Gallér* — B2b.
 Amuszis, Richtschnur: *Chapo mazzag* — B6.
 Angiportus: *kiczin vczá* — A5b.
 Angulus: *zegh* — A6.
 Annulus: *Gjwzo, gjwro* — B3b.
 Annulus typarius: *pechetes gjwro* B3b.
 Ansa: *edennek fogatoja* — A8.
 Antelucanum: *nap tamadath elót* — A3b.
 Antlia: *Vjzmeretó eden, ako* — A6.
 Apocha: *menedek lewel* — C2.
 Apponere: *Azatra tenni* — B6.
 Aprilis Zentgjörgj ho — A3.
 Aqua: *uiz* — A2b.
 Aqua calida: *melegv vjz* — B4b.
 Aqua frigida: *hjdegh vjz* — B4b.
 Aqualiculus: *Moslekos Válw* — A8.
 Aquarium: *Moslekos hel* — B5b.
 Ara: *Clár* — C1b.
 Arare: *zanthanj* — A4b.
 Aratrum: *Eke* — B6b.
 Arca: *Lada, ... ren* — A8.
 Arcula: *kislada* — A8.
 Archidiaconus: *Esperesth* — C1.
 Archiepiscopus: *Ersek* — C1.
 Architrclinus: *... nha mester* — A7b.
 Arculus: *Abronczy* — A8.
 Arcus: *kééz Juw* — B8.
 Area: *chwr, chépló pajtha* — B8.
 ... [t]ornác, ... hwr, has — A5b.
 Argilla: *Agjagh* — A5.
 Armarium: *olmario/m* — A6.
 Arundo: *Náád* — A4b.
 Arx: *War* — A5b.
 Assare: *Swthnj* — B6.
 Asser: *Dezka* — A6.
 Atramentum: *Tenta* — C2.
 Atrium: *pjthwar, al[ite]r Thornác, Zén* — A6.
 Augustus: *Kjsazon ho* — A3.
 Auleum: *karpjth, zenegh* — A8.
 Auriscalpium: *fjyl uajó* — A8.
 Autumnus: *Eöz* — A3.
 Axis: *Zekér rudgja* — B6b.
 Axungia: *Zekerkenő* — B7.
 Balneator: *feredeó ember* — B4b
 Balneum: *feóredeó* — B4b.
 Balteus: *párta Eó* — B3b.
 Baptisterium: *kórozóló k/ó* — C1b.
 Bardocucullus: *spaniol kápa* — B2b.
 Batillum: *Vas lapát* — B5b.
 Bellum: *had* — B8.
 Bibliotheca: *kenw tarto ház* — C1b.
 Bipennis: *Lancz kenéth (?) ger/ely* — B8.
 Bcmbarda: *pvska* — B8.
 Bouile: *ókór Jstallo* — A6.
 : *Baromna(k) walo haz* — A6.
 Bulga: *parnazak* — A8.
 Bulla: *Vjzjy hojagh* — A4b.
 Buris: *eke Talpa* — B7.
 Cadus: *Boros káád* — A8b.
 : *Borhordo* — A8b.
 Caereus: *Vjzjy gjertja* — A8., C1b.
 Calamarium: *kolomarijs* — C2.
 Calamus: *Iro Tholl* — C2.

- Calathus: *Orsos kosár* — A8.
 Calceus: *Sarw* — B3b.
 Calige: *Nadragh* — B3b.
 Calix: *keljeh* — A8.
 : *keleh* — C1b.
 Calix uitreus: *Jwegh pohar* — A8.
 Calopodium, Holtzschuch: *fa solija* — B3b.
 Calor: *hevsegh* — A3b.
 Calx: *Méz* — A5.
 : *méész* — A5.
 Calx ferratus: *patko* — B7.
 Camera: *kamora* — A6.
 Caminus: *kemen* — B5.
 Campana: *harangh* — C1b.
 Campus: *zanthoföld* — A4b.
 Canalis: *Czatorna* — A6.
 Cancelli: *Vas rostéll ablakban* — A6.
 Candela: *Gjერთია* — A8.
 Candela sebacea: *faggjw gjer/tya* — A8.
 Candelabrum: *gjertija Tartho* — A8.
 Canonicus: *kanonok* — C1.
 Cantharus: *kánna* — A8.
 Canthus: *Séén was* — B7.
 Cantor: *kantor, Enekló* — C1.
 Caprile: *kechke Jstállo* — A6.
 Capsaces: *Olajos korso* — A8.
 Capsarius: *le vetkeztető ember* — B4b
 Carbo: *szeen* — B5b.
 Carcer: *Thómlócz* — A5b.
 Cardinalis: *kardjnal* — C1.
 Cardo: *Ajtho sorok* — A6.
 Carnarium: *hws wásár* — A5b.
 Carpentum: *Záán* — B7.
 Casses: *Vad háálo* — B2.
 Castra: *Thábor* — B8b.
 Castula: *fórdó ruha* — B5.
 Catena: *Lááncz* — B7.
 Catinus: *Tál, tal* — A8b.
 Cauea: *kaljikka* — A8b.
 Caula: *Jwh akoll* — A6.
 Caupona: *korchoma ház* — A6b.
 Causia Breyter hüt: *ypas Sijuegh* — B3b.
 Cella: *pjncze* — A6.
 Cella cereuisiaria: *Ser pincze* — A6b.
 Cella uinaria: *Bor pincze* — A6b.
 Cereus: *Vjöz gjertija* — A8.
 Ceruical: *Wánkos* — A8.
 Charta: *papjross* — C1b.
 Chartulae lusoriae: *Jáczzo kártija* — C2.
 Chelyus: *Lawtos* — A8b.
 Chelys: *Lawth* — A8b.
 Chenoboscium: *Láwd Ooll* — A6.
 : *ludok haza* — A6.
 Chirographum: *kézi Jrás* — C2.
 Chirotheca: *kezhjw* — B3b.
 Chorda: *hegedő hwr* — A8b.
 Cidaris: *Thórók kapa* — B3b.
 Cingulum: *heweder* — B7.
 Circinus: *Cjykaljym* — B6.
 Circulus: *Istállo* — A6b.
 Cithara: *hegedő* — A8b.
 Ciuitas: *Wáras* — A5.
 Clatri: *Kis Kertth* — A6.
 Claua: *Bozogán, Both* — B8.
 Clauis: *kwelch* — A6b.
 Clauus: *Waszeg* — A6b.
 Clauus solaris: *pathko zeegh* — B7.
 Clibanus: *rez kemencze* A6b.
 Clipeus: *pajjs* — B8.
 Cloaca: *[Ka]mora Zéék, . . hovalo hel* — A6b.
 Cochlear: *kanal* — A8b.
 Cochlearium: *kalan tartho* — A8b.
 Cocus: *Zakach* — B5.
 Codex accepti: *penz föl ueu/valo leuel* — C2.
 Codex expensi: *el kóltót penz/való lew/él* — C2.
 Codex debiti: *Ados leuel* — C2.
 Coelum: *Menj* — A2b.
 Coemeterium: *CZjyterijm* — C1b.
 Coenaculum: *Nyari haza* — A6b.
 Colligere: *Gjúttenj* — A5.
 Collis: *halom, domb* — A5.
 Colluere: *kij mosnij* — B6.
 Colum: *Zjyó Zjytha* — B5b.
 Columna: *Azlop, Ozloph* — A6b.
 Colus: *guzal* — A8b.
 Conclave: *... chos kamora* — A6b.
 Condire: *Bósolnij* — B6.
 Consuetudo: *Zokas* — A2b.
 Corda: *pajjs Zjyja* — B8.
 Coritus: *kéz Jw Ideghe* — B8.
 Corium: *Beór* — B3b.
 Corona: *koszoro* — B3b.
 Corrigia: *Sarw kótó zj* — B4.
 Cors: *mjнденfele Ooll* — A6.
 Coquere: *fóznij* — B6.
 Cras: *holnap* — A3b.
 Craticula: *rostel* — B5b.
 Crepidae, Pantoffeln: *kaptha* — B4.
 Cribrum: *zjyta* B5b.

- : *rosta* — B7.
 Cribrum setaceum: *Zýtha* — B7.
 Crista: *Bokor Tholl* — B8b.
 Crumena: *Erzén* — B3b.
 Cubiculum: ... *as ház, halokaz* — A6b.
 Cubile: *Ag h(ý)* — A6b.
 Cucullus: *Olasz kápa* — B2b.
 Cucurbitula: *kóppól* — B5.
 Cultellus: *kýs kés* — A8b.
 Culter: *kés* — B5b.
 Cunae: *Bólchó* — A8b.
 Cuneus: *Eekzegh* — B6.
 Curia: *ödvar, warashaza* — A5b.
 Currus: *Zeker* — B7.
 Cuspis: *dárda uas* — B8b.
 Cyathus: *ezósth cheze* — A8b.
 Danubius: *Duna* — A4.
 Decanus: *dekáán* — C1.
 December: *karachon ho* — A3.
 Dentiscalpium: *[fo]gh vájo* — A8b.
 Detergere: *megh Thóróólný* — B6.
 Deus: *Isten* — A2b.
 Diaconus: *káplán* — C1.
 Diadema: *kýrajly koron/a* — B4.
 Dictio: *Ighe* — C2.
 Dies: *Nap* — A3.
 Dies Lunae: *hetfw* — A3.
 Dies Martis: *ked* — A3.
 Dies Mercurý: *zerda* — A3.
 Dies Iouis: *Czetertek* — A3.
 Dies Veneris: *pentek* — A3.
 Dies Saturni: *zombat* — A3.
 Dies Solis: *wasarnap* — A3.
 Dies festus: *Jnneph nap* — A3.
 Dies profestus: *dologh Thewó naph* — A3.
 Digitale: *wýba Valo gýwz/ü* — B6.
 Diluculum: *regwel* — A3b.
 Discus: *Nagtal* — A8b.
 Diuersorium: *(ven)degh fogado ház, zalas* — A5b.
 Diuinitas: *zenthseg* — A2b.
 Dolabella: *kýs gýalw* — B6.
 Dolabra: *gýalw* — B6.
 Dolabro: *gýalwlok* — B6.
 Dolium: *hordo* — A8b.
 Domus: *ház* — A6.
 Duplarium: *czerna* — B1.
 Ecclesiastes: *predýkator* — C1.
 Effundere: *fól adný* — B6.
 Elementum: *Eltető Allath* — A2b.
 Elychnium: *méech* — C1b.
 : *lampasba ualoga* — C1b.
 Emunctorium, Lichtbutzer: *gýertýa hamwa wewó* — A8b.
 Enchiridion: *kezbe hordozo kýs kónó* — C1b.
 Ehippium: *Nýjeregh* — B7.
 Episcopus: *Pýjspók* — C1.
 Epistola: *kúldózó lewel* — C2.
 Equile: *Lo Jstallo* — A6b.
 Eremus: *Pwzta* — A4b.
 Euangelium: *Eóróm híjr mondás* — C1.
 Exercitus: *Seregh* — B8.
 Expeditio: *had indéttas* — B8.
 Falx dumaria: *Veszó Vagho kes* — B7.
 Falx messoria: *sallo* — B7.
 Fasciae crurules: *nadragh kótó* [?] — B3b.
 Fastigium: *ház gombýa* — A6b.
 Februarius: *Bóýtheló hoo* — A3.
 Fenestra: *Abalak* — A6b.
 Fenile: *Zenatartho hel* — A6b.
 Fex: *Borsepró* — B1.
 Fibula: *kapoch* — B4.
 Fidelia: *fód edén* — B1.
 Filius: *fya* — A2b.
 Filum: *fonál* — B1.
 Fimbria: *Zoknýa ráncza* — B3.
 Fimentum: *gane allas, rak/ás* — B7.
 Fimus: *Ganéé* — B7.
 Fiscella: *vas kosar, Zablá* — B7.
 Flabellum: *legýező* — B1.
 Fluvius *patak* — A4.
 : *folýo Výz* — A4.
 Focus: *Túzhel* — B5.
 Foemorale: *Beórhe* — B3b.
 Foenum: *zena* — B1.
 Follis: *fwo* — B5b.
 Fomes: *Taplo* — B5.
 Fons: *folýo kwth* — A4b.
 Fonticulus: *kiskut* — A4b.
 : *Chergetegh* — A4b.
 Forceps: *fogho, Legýez* ... — B1.
 Fores: *Ablak dezka, Nýlo aýto* — A6b.
 Forfex: *pozto Nýró Ollo, kisollo* — B1.
 Fornacula: *kálhas kemencze* — A6b.
 Fornax: *kemencze* — A6.
 Fornix: *Bolth, Bold* — A6.
 Forpex: *háý Nýwóro Ollo* — B1.
 Forum: *Váásár* — A5.
 Fouea: *Séér* — C1b.

- Frenum: *féék, Ere, Zabla* — B7.
 Fricare: *Vakarnij* — B5.
 Fricator: *Vakaro ember* — B5.
 Frigere: *Vajba rantanij* — B6.
 Frigus: *h ý d e g* — A3b.
 Frixorium: *rántho serpenijó* — B6.
 Fulera: *a g h, Njzolja* — B1.
 Fulgurat: *Vjllamjyk* — A4.
 Fuligo: *korom* — B5b.
 Fulmen: *Menj Jthó ków* — A4.
 Fulminat: *E g h ý t h* — A4.
 : *Vjllamjyk, kó íth* — A4.
 Fumarium: *kémén* — A6b.
 Fumus: *fústh* — B5.
 Funda: *parijttija* — B8b.
 Fundamentum: *fundamentom* — A6b.
 Funis: *kótél, Jstrang* — B7.
 Furca: *Vjlla* — B7b.
 Furcilla: *zena hánjo vella* — B7b.
 Furcilla fimaria: *gane hanjo vella* — B7b.
 Furnus: *Súthó kemenze* — A6b.
 Fustis: *karo* — B6.
 Fusus: *o r s o o* — B1.
 Galea: *Sjysak* — B8b.
 Gausape: *L a z n a k* — B1.
 Galerus: *Sjywegh, Beretra* ... — B3b.
 Gelu: *d é r* — A3b.
 Ginetium: *hijm varro laanij azzon/ ha/z*—A7.
 Gladius: *g ý e g h* — A3b.
 Gladiolus scriptorius: *penna chijnalo ké/s*—C2.
 Gladius: *fejver, Zablia* — B8b.
 Glomus: *G o m b o l a k* — B1.
 Gnomon: *Compast Ora* — B1.
 Gradus: *gradijch* — A6b.
 Granarium: *gabonas ház* — A6b.
 Grandinat: *kó esó esijk* — A4.
 Grando: *ków essó* — A4.
 Gurgus: *M e l E ó r w e n* — A4b.
 Gutturium: *Chópóghó mosdo* — B1.
 Habena: *féék emló, zabla* — B7b.
 Hamus: *hal fogho horogh* — B1.
 Hara: *djzno ol* — A7.
 Harpago: *Zjitto Vas* — B5b.
 Hasta: *kopija, dárda* — B8b.
 Hastile: *kopija nyel* — B8b.
 Helcium: *háám* — B7b.
 Hemina: *féél mezze/l* — B2.
 Heri: *T e g n a p* — A3b.
 Hibernaculum: *hew wjz, góz fordó* — A7.
 Hidria: *Veóder* — B5b.
 Hipocaustum: *szoba* — A7.
 Hippopera: *Malha* — A8.
 Hodie: *M a* — A3b.
 Hora: *fel ora* — A3.
 Horologium: *íthó Ora* — C1b.
 Horreum: *P a ý t a* — A7.
 : *chúr* — A7.
 Hortus: *kerth, Kert h* — A5.
 Hospitium: *w e n d e g h f o g a d o h/á z,*
 Zállás — A6
 Hostorium: *Chapo fa* — B1.
 Humerale: *Vááll aus* — B8b.
 Hyems: *T e l* — A3.
 Hypogeum: *méél pijncze* — A6b.
 Iaculum: *Njyl* — B8b.
 Ianua: *A ý t o* — A7.
 Ianuarius: *Boldoghaszon hoo* — A3.
 Iesus: *Iduóziythó* — A2b.
 Ignis: *Thwz* — A2b., B5.
 Ignitabulum: *Tuzes zertz* ... — B5.
 Imago: *kéép* — C1b.
 Imber: *nagesó* — A3b.
 ... *ápor esó* — A3b.
 Imbrex: *ezterha* — A7.
 Impluuium: *ház fedelen valo hel hon essó*
 be chópógh — A7.
 Incerniculum: *Zjytha* — B1.
 Incus: *kowach Jlló* — B1.
 Indusium: *Jmegh* — B3.
 Infundibulum: *Tólchér* — B1.
 Infurnibulum: *kenijer vetelő lapath, L a*
 pa ... — B1.
 Insula: *Zjygeth* — A4b.
 Iris: *Zowarwán* — A3b.
 Iugum: *Jgha, Járom* — B7b.
 Iulius: *Z. Jacab ho* — A3.
 Iunius: *Z. Jwan ho* — A3.
 Lagena: *pl a s s k a, p a l a s k* — B1.
 Lamina: *peleh, ... leh, kijwel* ...
 zatis fednek — B1b.
 Lana: *gjapjw* — B4.
 Lancea: *Lancz dárda, czwczwa* — B8b.
 Laniena: *Barom Vágho ház* — A5b.
 Lapis molaris: *malom kó* — B6b.
 Latrina: *A r n' e k zék* — A7.
 Lectica: *Lectika* — B1b.
 Lectio: *Lekcze* — C1.
 Leotor: *Lekcze Olwaso* — C1.
 Lectus: *Aagj* — B1b.
 Lectus plumeus: *parnabolv/aló aa/gy*—B1b.

- Liber: kónió — C1b.
 Libitinarius: séér áso — C1b.
 Ligna: Tözre ualo f/a — B5.
 Lignile: fa rakas hel — A7.
 Ligo: kapa — B7b.
 Ligula: Zalagh Zj — B4.
 Lima: reszeló — B6b.
 Limen: kúszób — A7.
 Limus: Söppedek — A4b.
 Linteamen: Lasnak — B2.
 Linteum: (fürdő ruhá)ra kerető lepedő — B5.
 Linum: Len — B4.
 Littus: Tenger parth — A4.
 Lix: hamv — B4b.
 Lixiuuium: Lwgh — B4b.
 Locus: hel — A5.
 Lorica: páncél — B8b.
 Lorum: gijópló — B7b.
 Lucerna: Welag — B1b.
 Lucescit: megverrad — A4.
 Luna: hold, hodl — A2b.
 Lutum: Säär — A5b.
 Lux: Vjlaghossagh — A2b.
 Lychnus pensilis: fjjghó lámpa — C1b.
 Macellum: mezárzek — A5b.
 Maius: Pjnkesho — A3.
 Malleus: kowach Ven — B1b.
 Malleus ligneus: Swljok — B1b.
 Malleus lotorius: patélló — B1b.
 Malluuium: Mede ... — B1b.
 Mamillare: mellj zoretho kódmen — B3.
 Manica: Zoknija wija — B3.
 Mansio, Stabulum: Istallo — A6.
 Mantica: seb — B3b.
 Mantile: (ke)ndő kezkonio — B1b.
 Mappa: Abr ... — B1b.
 Mare: Tenger — A4.
 Martius: Bóijthmásho — A3.
 Matula: Vjzeller ... valo tál — B1b.
 Mediastinus: földös asszonij¹ leg ... — B5.
 Mensa: aztal, Aztal — B1b.
 Mensis: holnap² — A3.
 Mensura: Mérték — B1.
 Meridies: del — A3b.
 Metere: aratny — A4b.
 Miles: Vjtez — B8.
 Minium: Czjynobrium — C2.
 Modius: Mééró mecz. kóbó/ — B1.
 Moenia: Waros kv fala — A5b.
- Molendinum: Malom — A5b., B6b.
 Monacha: Apáccza — C1.
 Monachus: Baráth — C1b.
 Monasterium: kalástrom — C1.
 Monile: Boglár — B4.
 Monotrochium: Tarjchka — B7b.
 Mons: hegj — A4b.
 Mortarium: Mosáár — B5b.
 Mucro: hegjes Thór — B8b.
 Muscipula: Egéér fogó — B1b.
 Naris: kúrtóh — A7.
 Nassa: (ha)l Veórse — B1b.
 Nasyterna: Eóreg h wsth — B5b.
 Nebula: kód — A3b.
 Nemus: Berek, Erdő — A4b.
 Ningit: ho csjyk — A4.
 Nix: ho — A3b.
 Noctescit: le setetedjyk — A4.
 Nodus: Gomb — B4.
 Nouacula: Berethua — B5.
 Nouember: Z. Andras ho — A3.
 Nox: Ej — A3.
 Nubes: jólhó — A3b.
 Menj — B3b.
 Nubilum: jólhós Jdó — A3b.
 Nudiustertius: tegnap előth — A3b.
 Nundinae: Sokadalom — A3.
 Nuptiae: Menjegzo — A3.
 Obex: Retez, aijtho záwor — A7.
 Obstructorium: Czeber — B1b.
 Occa: Borona — B7b.
 Occare: Boronalnj — A4b.
 Ocrea: Zekernije — B4.
 October: Mjndzent ho — A3.
 Oenopolium: Bor ház — A6b.
 Officina: Mjwó hell — A7.
 Olla: fazek — B5b.
 Operculum: fedó — B5b.
 Oppa: fa palask — B1b.
 Oratio: egez Jghe — C2.
 Orbiculus: kerekes Than ... — B1b.
 Ostium: Aijtho — A7.
 Oxis: eczetes korsó — B1b.
 Pagina: kónúben valo lewél — C2.
 Pagus: falu — A5.
 Pala: fa lapath — B7b.
 Pala stercoria: gane han/yó lapát — B7b.
 Palacium: palota — A7.
 Palla, Pallium: Paláásth — B3.
 Palla altaris: Oltar óltózó — C1b.

¹ asszonij kihúzva. ² Az lkésőbbi beszúrás.

Panarium: *kenyér A/* — B1b.

Pannus: *Poztho* — B3.

Pannus subductitius: *Bellésnek valo poztho* — B3.

Papa: *Papa* — C1.

Paries: *fal* — A7.

Paries lapideus: *kő fal* — A7.

Pascua: *Barom élés, Kerthfol* ... — A5.

Pastor: *pap* — C1.

Pater: *apa* — A2b.

Patria: *Hazám, földem* — A4b.

Pauimentum: *padíjmontom* — A7.

Paxillus: *falon valo zegh kgyre síjweget teznek* — A7.

Pecten, Kamp: *féésó* — B1b.

: *kefe* — B1b.

Pecten, Roßkamp: *Ló Jstók féésó* — B7b.

Pellicium: *kódmén* — B3.

Peluis: *Láb moso medencze* — B1b.

Penicillus: *Thórólló ruha* — B5b.

Penuarium: *élés ház* — A7.

Penula: *kópónjegy* — B3.

Perendie: *holnaph utan* — A3b.

Pergamena: *hártija, Jrha* — C2.

Pergula: *setallo hel* — A7.

Peristerotropheum: *galamb chap ház* — A7.

Pero: *Zijos Bochkor* — B4.

Petanus: *Zalma Síjwegh* — B3b.

Petra: *kózijklá* — A5.

kő z i k l á — A5.

Phalera: *Lo óltözeth* — B2.

Pharet[r]a: *Thegez* — B8b.

Pileolum: *ferdeó Síjweg* — B5.

Pileus: *Síjwegh* — B3b.

Piscina: *halas to* — A4b.

Pistillum: *mosar Thóró* — B5b.

Pixis, Salbbüchß: *p u s k a (?)* B2.

Plaustrum: *rakoht zeker* — B7b.

Pluit: *esó E s i k* — A4.

Pluua: *E s ő* — A3b.

Poculum: *Pohár* — B2.

Pomarium: *gymólchós kerth* — A5.

Pomerium: *P a r k a a n* — A5b.

Pons: *h ý d* — A5b.

Ponticulus: *Gyalogh híjd, kijs híjd* — A5b.

Popina: *Varas koñhaja* — A7b., *fózó Kónjha* — B5.

Porta: *ka p u* — A5b.

Portula: *kijskapw, gjalogh kapw* — A5b

Postes: *Ajtho ragazto* — A6.

Praefurnium: *kemencze zádaia* — A6b.

Praesepium: *ý a z o l* — A7.

Praetorium: *Tanách ház* — A5b.

Pratum: *R é t h* — A5.

Prior: *gárgján* — C1.

Prisilium: *Bórsón* — C2.

Procella: *h i r t e l e n z e l* — A3b.

Propugnaculum: *Bástija* — A5b.

Pruina: *ho harmath* — A3b.

Pruna: *Láugh* — B5b.

Pugillares: *kó kónuechk/e* — C2.

Pugio: *dákos, hansáár* — B8b.

Puluinus: *párna* — B2.

Puluis: *por, s á r, P o r* — A5.

Puluis nitratus: *pwška por* — B8b.

Puteus: *kuth, kut* — A4b.

Quadra: *negj zeghó Tanijer* — B2.

Radius: *nap fénessege* — A2b.

Radius, Weber schiffel: *Zówó zekbe valo kijs chonok* — B6b.

Rastrum: *gereblje* — B7b.

Regio: *Tartoman, Orzagh* — A4b.

Regnum: *Kýralij Orzag* — A4b.

Regula: *Lýneal* — B6b.

Repagulum: *rethéz, zawar* — A7b.

Restis: *gws* — B7b.

Rete: *háálo* — B2.

Rete auarium: *Madar fogho hááló* — B2.

Rete leporinum: *Njwł háálo* — B2.

Rete piscarium: *hal fogho háálo* — B2.

Rima: *hasadek* — A7b.

Ripa: *P a t a k p a r t h, parth* — A4.

Riscus: *Thálas kosar* — A7b.

Riuulus: *K i s p a t a k* — A4b.

Riuus: *patak* — A4.

Rophalum, Klopffer: *harangh monj* — C1b.

Rorat: *harmath esijk, awag harmatozijk* — A4.

Ros: *harmath* — A3b.

Rota: *Zeker kerek* — B8.

Rus: *M e z ó* — A4b.

Rutabulum: *Zén Vono* — B5b.

Sabulum: *j e w e n* — A4b.

Saccus: *Sáák* — B8.

Sacerdos: *plebanos* — C1.

Sacrarium: *segestje* — C1b.

Saginarium: *hijzlato hel* — A7b.

Sagitta: *Njł* — B8b.

- Salinum: *So tarto* — B6.
 Salire: *Soznj* — B6.
 Saltus: *Ljgeth erd* — A4b.
 Sanctus: *zenth* — A2b.
 Sartago: *Serpónij* — B5b.
 Scabellum: *Aztal lááb nyjomdoka* — B2b.
 Scala: *Gradicz, Lajtoria* — A6b.
 Scalae: *Láytra* — A6b.
 Scalpellum: *Er wagho vas* — B5b.
 : *kjvs Vésú* — B6b.
 Scalprum: *wéésóú* — B6b.
 Scamnum: *pad* — B2.
 Scandula: *sijn del* — A7b.
 Scaturigo: *forro csergeteg* — A4b.
 Scheda: *CZedula* — C2.
 Schola: *Oskola* — C1b.
 Scholasticus: *Sajtár deák* — C1.
 Scintilla: *Zjakra* — B5b.
 Scirpicula: *Zóló metzó kés* — B6b.
 Scirpus: . . . *ken káko, Zab Sáás* — A4b.
 Scopae: *Sópró* — B5b., *ház sópró* — B2.
 Scorpio: *Záámzerjgij* — B8b.
 Serinium: *Zekrijn, Lada* — B2.
 Scutica: *Ostor* — B8.
 Scyphus: *Ezústh pohar, chez/e* — B2.
 Securicula: *zekercze* — B2.
 Securis: *fejze* — B2.
 Securis bellica: *Bárdos gerel* — B8.
 Sella: *nyjeregh* — B2.
 Semihora: *fel ora* — A3.
 Seminare: *Wetnij* — A4b.
 Semita: *Gialogvth* — A5b.
 Sepes: *Sóvenj kerth* — A5.
 September: *Z. Mjhalij ho* — A3.
 Septimana: *heth* — A3.
 Septum: *fonoth Sóvenij, keretet* — A5.
 Sepulchrum: *koporso, Séér* — C1b.
 Sepultura: *Themetés* — C1b.
 Sera: *lakath* — A7b.
 Serenum: *Tjzta Jdó* — A3b.
 Sericum uillosum: *Báárson* — B4b.
 Serra: *nagj fűreesz* — B6b.
 Serrula: *fel kez fűresz* — B6b.
 Sextarius: *Mezzel* — B2.
 Sigillum: *péchéth* — C2.
 Silex: *Tjz Itó kó* — B5.
 Silua: *Erdó* — A4b.
 Smegma: *Zappan* — B4b.
 Sol: *weró* — A2b.
 Solea: *Solija* — B4.
 Specularia: *Jwegh ablak* — A7b.
 Speculum: *Tjykór* — B2.
 Spherula: *goljyobjvs* — B8b.
 Spina: *Chaph* — A8b.
 Spiritus: *zenth lelek* — A2b.
 Splendor: *fenessegh* A2b.
 Spoliarium: *le vetkező zoba* — B4b.
 Spongia: *spongjazovar/* B5.
 Stabulum: *Jstallo* — A7b.
 Stagnum: *Allo Vjz* — A4.
 Stapedes: *kenjyel* — B8.
 Stella: *Czillag* — A2b.
 Stercorare: *ganajoznj* — A4b.
 Stilla: *Chópph* — A4.
 Stilus: *réz penna* — C2.
 Stiria: *Jegh Chaph* — A3b.
 Stiuia: *eker Zarwa, foglija* — B7.
 Stragulum: *Lepedó* — B2.
 Stramen: *zalma* — B2.
 Stramentum: *Zalma aagj* — B2.
 Stratum: *Lo allija* — B8.
 Strigilis: *Vakarq* — B8.
 Subserica: *fele selijem ruha* — B4b.
 Suburbium: *hostath, hostaath* — A5.
 Sudare: *Verejtekeznj* — B5.
 Sudarium: *kjvs kezkonjoch/ke* B3.
 Sufflamen: *kerékzezh* — B8.
 Suggestus: *predikallo (szek)* — C1b.
 Sulphurata: *ken gjertija* — B5.
 Supellex: *hazij eszköz* — B2.
 Syndon: *gjolch* — B4.
 Taberna: *Chaph zéék* — A7b.
 Tabula: *Thábla* — C1b.
 Tectum: *ház fédel* — A7b.
 Teges: *gjeken* — B2b.
 Tegula: *ház heazo chereph* — A7b.
 Tempestas: *Jgen gonosz Jdó* — A3b.
 Templum: *Zenteghaz* — C1.
 Tempus: *Jdó* — A2b.
 Tenebrae: *Setetsegh* — A2b.
 Tentorium: *Sáátor* — B8b.
 Terra: *föld* — A2b.
 Terebellum: *kjvs furo* — B6b.
 Terebrum: *furo* — B6b.
 Tesselatum pauimentum: *Negj zéghú teg-
lákbul rakoth padjmontom* — A7b.
 Tessera: *wórfóljje, koczka* — C2.
 Testa: *Chereph* — B2b.
 Testudo: *Bolth* — A7b.
 Textrina: *Szówó zék* — B6b.

- Thalamus: *Therem, az ház, kijben legen menj . . . nyal hál el* — A7b.
 Thorax, Brustblech: *korczowagj* — B8b.
 Tibialia: *harijsnja* — B3b.
 Ticio: *megh oltoth Jszogh* — B5b.
 Tignus: *z a r u f a* — A7b.
 Tintinnabulum: *chóngethó* — A7b.
 Tonat: *meñdorogh* — A4.
 Tonitru: *Menjádórhó* — A3b.
 E g h — A3b.
 Tonsor: *Nyűró barbel* — B5.
 Tophus uel Porus: *Lab moso keű* — B4b.
 Torcular: *Peress* — B6b.
 Tormentum: *Algjw* — B8b.
 Tornum: *eztergháár* — B6b.
 Torrere: *fazekban sűthnj* — B6.
 Torris: *Lángozo Jzogh* — B5b.
 Torques: *Njyakba Vethó lan/c* — B4.
 Trabs: *gerenda* — A7b.
 Traha: *Záán* — B8.
 Tribunal: *Jtelő zéék* — A5b.
 Trica: *hajfono* — B4.
 Triclinarius: *Aztalmok* — A7b.
 Tripes: *harom labo (űst v. fazék)* — B5b.
 Triturare: *C z e p e l n j* — A5.
 Trochlea: *kwth rfc : P. D.]hjjgajja* — B6b.
 Tudecula: *fózó kalan* — B5b.
 Turbo: *forgo Zél* — A3b.
 Turris: *T o r o n* — A5b.
 Xenodochium: *I s s p o t a l* — A5b.
 Vado: *Rewen kóltó/* — A4.
 Vadum: *R e w* — A4.
 Vagina: *kés hijwel* — B2b.
 Vallis: *Vólgj* — A4b.
 Vallum: *Aárok* — A5.
 Valua: *ket fele nylo aijto* — A7b.
 Vannus: *feredó káád* — B4b.
 Vannus: *polljwa ros/[ta : P. D.]* — B8.
 Vas: *hordo, edé/ny* — B2b.
 Vectura: *fwar* — B7b.
 Vehere: *Terheth Vjnnj* — B7b.
 Vehicularius: *zekeres, kochjjs* — B7b.
 Vehis fimi: *zeker gane* — B7b.
 Vehis foeni: *Zena zeker* — B7b.
 Vehis lignorum: *zeker fa* — B7b.
 Ventilabrum: *Zoro lapaa/t* — B8.
 Ventus: *z e l* — A3b.
 Ver: *Thawaz* — A2b.
 Versus: *Vers* — C2.
 Vertex: *halom teteje* — A5.
 Veru: *Njjas* — B5b.
 Vesper: *E s t h w e* — A3b.
 Vestibulum: *. . . a tarto ház* — A7b.
 Vestimentum: *vaszon Rwha* — B4.
 Vestis: *poztho rwha* — B4.
 Vestis acupicta: *hijmmel var/rt rwha* — B4.
 Vestis canabina: *kender ruh/a* — B4.
 Vestis damascena: *kamoka* — B4b.
 Vestis gošipina: *gijapot ru/ha* — B4.
 Vestis holoserica: *tjzta selijem rwha* — B4b.
 Vestis lanea: *gyapyw rwha* — B4.
 Vestis linea: *Len rwha* — B4.
 Vestis Lupina: *farkas bór [ruha]* — B4b.
 Vestis purpur: *Aranjas, . . . ch Aranj rwha* — B4b.
 Vestis serica: *Selijem rwha* — B4.
 Vestis Vulpina: *rokabór rwha* — B4b.
 Via: *v t h* — A5b.
 Vicus: *V c z a* — A5.
 Villa: *V d w a r* — A5b.
 Villula: *k i s h a z, h a s* — A5b.
 Vinea: *z e l ó* — A5.
 Viuarium: *hallartha* — A4b.
 Vmbraaculum: *(gy)ertija velag /jbe valo papjros* — B2b.
 Vomer: *Zántho was* — B7.
 Vrbs: *N a g V a r a s* — A5.
 Vrceus: *föld eden* — B2b.
 Vrna: *Vödör, awagj Zapolj* — A6.
 Zona: *Eów* — B4b.

PLAVECZ TIBOR

NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai

1. Közismert a nyelvatlaszkészítés gyakorlatában, hogy az előre tervezett, sőt a már fel is gyűjtött térképeknek egy része a végső megformálás, a kiadásra való előkészítés során kihull a rostán, nem kerül nyilvánosság elé. Az MNyA. körülbelül 1500 térképéből

mintegy 300 marad kéziratban. Ennek okairól nyelvatlaszunk készülő módszertani kötetében részletesen lesz szó, most előjáróban csak egy-két problémát említünk meg a közlési nehézségek közül.

Több ilyen, a belső szóhasználatunk szerint „limbus”-nak nevezett térképen nem vagyunk bizonyosak afelől, hogy azonos fogalom nyelvi megnevezései kerültek-e egy térképlapra. Nézzük például a *félszer* címszó anyagát. Még néprajzi szempontból is problematikus, hogy hányféle félszer használatos a magyar nyelvterületen: lábakon álló, csak egyik oldalán nyitott, szalmatetos, cseréptetos stb. Bizonytalan tehát, hogy a *szín*, *szinajja*, *féször*, *féhaj*, *árnyék* stb. lexikális változatok valóban azonos tárgyi fogalom megnevezései-e. Vagy például a *verem* (fn.) kérdése így hangzott: Mi az, amiben a krumplit télen a szabadban tartják? Van, ahol valóban veremben, másutt azonban a földre terítik és betakarják — ezt *kupac*-nak nevezik —, ismét másutt egy kicsit le is ássák, be is takarják. Nyilvánvaló, hogy a *verem* és a *kupac* nem szinonimák, de a kérdésre adott válasz mindkét esetben helytálló. Néprajzi atlaszban egy térképre kerülhetnének, mert éppen a különböző tárolási szokások felderítése a gyűjtési cél, de lexikális nyelvi térképen a kérdés fogalom azonossága alapvető követelmény. Egyes címszavakról viszont az derült ki, hogy a paraszti beszédben nemigen fordulnak elő, a kérdésekre feljegyzett válaszok bizonytalanok, mesterkélték. Például a *szó* többes száma: *szók* vagy *szavak*, vegyesen található meg az egész nyelvterületen. De nem emiatt maradt ki a publikált térképek sorából, hanem azért, mert igen sok jegyzet, néhol adathiány is utal arra, hogy ritkán fordul elő a mindennapi szóhasználatban. Az adatközlők alkalmi jelleggel szinte gyűjtés közben konstruálták meg a többes számú alakot.

A fent elmondottak ellenére azért a kiadásra nem kerülő térképek anyaga is sok szempontból hasznos, pozitívumai és negatívumai alaktani és lexikális célból igen jól hasznosíthatók. Ezért határoztuk el, hogy a Magyar Nyelv hasábjain időnként közzétesszük több-kevesebb térképnek a legfontosabb tanulságait tartalmazó leírását. Teljes adatközlés nem lenne célszerű, rendkívül fel is duzzasztaná közleményeinket. Helyette inkább a gyűjtés során felmerült problémákat jelezzük, bemutatjuk az alaktani és lexikális változatokat, és esetleg utalunk arra is, hogy milyen hangtani törvényszerűségek jelentkeznek az egyes változatokon belül. Minden térkép más, éppen ezért sablonszerű feldolgozásról nem lehet szó, egyikről bővebben szólnunk, a másikat kevésbé méltatjuk figyelemre. Hangsúlyozzuk, hogy ezek a közlemények nem feldolgozások, nem tekintjük ezáltal a felvetett problémákat lezártak és megoldottnak. Ha valaki tovább foglalkozik majd az anyaggal, bővebb részletekre is kíváncsi, megtalálhatók lesznek a kéziratok térképek az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

2. Néhány technikai jellegű megjegyzés:

1. A közlemények során nem lineáris rendben haladunk előre, vagyis nem a kérdőfüzet I. és II. részének megfelelő, növekvő sorszám szerint mutatjuk be a térképeket, hanem tetszőlegesen válogatva, először talán a problematikusabbakat, majd később az egyszerűbbeket.

2. Először közöljük a címszót, utána római számmal a kérdőfüzet jelzése következik, majd pedig a gyűjtési sorszám. Az I. füzet hangtani, alaktani és lexikális kérdéseket tartalmaz. Gyűjtését mind a 395 hazai és külföldi kutatóponton elvégezték. A II. füzetben főleg lexikális kérdések találhatóak. Ennek anyagát a magyarországi kutatópontoknak körülbelül csak a felén gyűjtötték. Külföldön mind a két füzet kutatóhálózata azonos. A fogalom pontosabb tisztázása érdekében szó szerint idézzük azt a kérdező mondatot is, amelyet a kutatók a helyszínen feltettek az adatközlőknek.

3. Nincs arra lehetőség, hogy a bemutatott adatok után a község nevét is közöljük. Helyette zárójelben a kutatópont száma tájékoztat a feljegyzés helyéről. A kódjelek feloldását a már megjelent MNyA. I. vagy II. részében találja meg az olvasó.

4. Ha valamely jelenség bemutatására egy vagy két kutatópontról adatot közlünk, ezeket többnyire csak példaként emeltük ki, minden valószínűség szerint a nagyjából jelzett területen belül még több helyen is megtalálhatók.

5. Néha az MNyA. már megjelent térképlapjaira is hivatkozunk. A rövidítés (MNyA.) után levő szám az 1968-ban megjelent I. rész és az 1970-ben kiadott II. rész térképeinek folyamatos sorszáma.

3. A következő négy kérdésnek az lett volna a feladata, hogy felderítse néhány gyakori keresztnévünk becézó alakjait. Már gyűjtés közben nyilvánvalóvá vált azonban, hogy egy-egy községen belül is igen nagy számú változat fordul elő, továbbá különbség van a gyerekek és az idősebb emberek becézőneve között. Ez utóbbi megkülönböztetés miatt a kérdező mondatot a) és b) pontra kellett szétbontani. Az adatokhoz fűzött megjegyzések azt is bizonyítják, hogy az egyes becézó változatok különböző stílárius értékűek, lehet köztük kedveskedő, semleges vagy éppen csúfolkodó hangulatú is. Nem derül ki a munkatérképekről, hogy a ritkábban használt neveknek milyen a szociális értéke. Például ugyanabban a faluban minden Erzsébetet becéznek-e vagy becézhetnek-e így: *Csörke*, *Pérsók* stb., vagy ezek a ritka nevek a falun belül talán csak egy-két *Erzsébet* nevű lánynak a becézői, a többié nem.¹

A négy térképlap problematikája annyira szerteágazó, és a felgyűjtött anyag is olyan nagy mennyiségű, hogy lehetetlenné vált mindezt egy-egy nyelvtérképen közzétenni, ábrázolni. Nem is atlaszfeladat, alaposabb monografikus névtani vizsgálat szükségese az említett témák — különböző tájegységek divatos becézőnevei, stílárius és szociális értékük, életkorhoz kötöttségük stb. — feldolgozásához. (L. pl. HAJDÚ MIHÁLY, *Keresztneveink és becézőneveink újabb hazai vizsgálata (1770—1970.)*. Bp., 1970. Kézirat.)

Erzsébet (I, 128.) — Akit a pap Erzsébetnek keresztelt, azt hogy hívják a) amíg kicsi? b) öreg korában?

Szinte az egész nyelvterületen megtalálható becézőnév az *Erzsi*, *Erzsike*, valamint a *Bözsi*, *Böske* és a *Bözsike*. Az *Erzsi*, *Erzsike* első szótagjának magánhangzója az *ë-ző* területeken zárt *ë*: *Ěrzsi*, *Ěrzsikę* (pl. C-13) vagy pedig *ö*: *Örzsi* (pl. A-19), *Örzsike* (pl. B-16). Területileg az *ë-ző* és *ö-ző* változat nem különíthető el egymástól, nagyon sok kutatóponton mindkettő megtalálható. Nem ritka azonban ugyanitt az *ë* és *ö* mellett a nyílt *e* sem: *Ěrzsi* (pl. B-35), *Ěrzsike* (pl. C-18). A somogyi, baranyai és az alföldi *ö-ző* területeken természetesen *ë-s* alak nincsen, itt az *Örzsi* (pl. D-27), *Örzsike* (pl. J-21) hangtani változat fordul elő leggyakrabban, de megtalálható nyílt *e*-vel is: *Erzsike* (pl. D-23, 29), *Ěrzsike*, *Ěrzsi* (K-12). Egyáltalán nincsen *Örzsi*, *Örzsike* azokon a területeken, ahol a zárt *ë* fonéma hiányzik, tehát a nyelvterület északkeleti részén csak *Ěrzsi* (P-6), *Ěrzsike* (Szu-3) stb. hangtani változatok találhatók.

A többi, viszonylag nagy számú becézőnév nem fordul elő mindenütt, gyakoriságuk is különböző. Nagyjából a Duna vonalától nyugatra eléggé népszerű az *Örzse*. Megemlítjük, hogy ennek *ë-ző* és *e-ző* változata nincsen, két kutatópont kivételével: *Ěrzse* (Nagyhind Csz-5)² és *Ěrzse* (Kórógy Ju-7). Az eddig említetteken kívül leggyakoribb a *Csöre*³ (C-25, E-1, 8, 20, F-1, 4, 10—2, 15, 23, 24, G-13, H-1, J-14, 19—21, K-1,

¹ A Vas megyei Bük községből ismerem a *Gyula* keresztnévnek *Gyubék* becézó változatát. A körülbelül 30—40 *Gyula* nevű ember közül azonban ez csak egy személynek a becézője, tehát tulajdonképpen becézőnévből keletkezett ragadványnév.

² Nagyhinden nemcsak ez a morféma *ë-ző*, az archaikus nyelvjárás „hangrendszeréből a labiopalatális magánhangzók (*ü, ö, ú, ő*) hiányoznak, és helyükön a megfelelő illabialis hang (*i, é, í, é*) jelentkezik” (IMRE SAMU, *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp., 1971. 369.). Az MNyA. különböző térképein ilyen adatok vannak ezen a kutatóponton: *térek*, *kéless*, *üéte* 'ütötte', *kéccsenn* 'kölcson', *érdég*, *repé* 'repül', *fihet* 'füvet' stb.

³ Itt és ezután a neveknek csak a köznyelvi alakját közöljük a különböző területeken szokásos hangtani változatok nélkül.

8, 9, 12, N-8, Ju-6), amely a Dunántúl keleti részén és a Duna—Tisza között használatos. Elég gyakori még az *Erzsu* (H-9, J-7, L-2, 3, 7, 8, 11, 13, 14, M-1, 6, 10, O-2, 4, Cszs-17, 21, 23—6) is főleg északkeleten. Gyakori, de különösképpen nem köthető területhez az *Erzsók* (A-13, B-27, L-3, 20, M-6, 17, 18, N-3, O-7, P-13) és a *Bözse* (A-22, 23, B-1, 9, 24, C-7, E-18, F-21, K-7—9, L-12, N-2, 8, Cszs-16, Ju-6, 10). Nyugat-Dunántúlon megtalálható az *Elizabet*-ből rövidült *Liszka* (A-5, 11, 13, C-4, 19, Au-1—3), *Liza* (A-11, 20, C-4, és N-9!), *Lizi* (C-19, Au-2, 3), *Lizika* (N-9!).

Egyéb, ritkábban előforduló becézőnevek: *Berzsók* (O-4), *Beta* (Ro-1), *Bezsu* (O-4), *Böbe* (A-11, 28, J-18, M-16, O-14), *Böbi* (D-18, E-18, Cszs-20), *Böske* (B-21), *Csörike* (E-20, F-12, G-13, K-12, N-8), *Csörke* (J-14, K-12), *Csöpike* (E-7), *Erzsa* (L-3, M-4, Cszs-24), *Erzsó* (B-19, C-10), *Erzsók* (M-19, O-10), *Erzsuka* (M-10, O-5), *Erzsus* (O-9, 16, P-9, Szu-3), *Pencsi* (O-16), *Pendzso* (Ro-8), *Perzsók* (M-18), *Perzsi* (M-18, N-4, Ro-4), *Pöre* (E-20, J-18, K-1, 6, 12, N-8, Ju-11), *Pöri* (K-6, Ju-11), *Pörike* (E-20, K-6), *Pörzike* (K-6), *Pöse* (Cszs-14), *Pösze* (E-18, K-7, 8, M-16, N-8, Ju-6), *Pöszi* (J-21), *Pöszi* (J-21, K-8), *Pöszi* (J-21), *Szösi* (B-32, P-5), *Trézsi* (F-2), *Zsóka* (M-19, O-7). Egy-két adatból természetesen nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy ezek közül melyik mely területen használatos. Azt viszont mégis látjuk, hogy a köznyelvhez közelebb állók, mint például a *Böbe*, *Böbi*, *Szösi* eléggé szétszórtan találhatók a nyelvtérületen. Az is kiderül, hogy a *p*-vel kezdődők (*Pencsi*, *Pendzso* stb.) a Dunántúlon nem használatosak.

A kérdező mondat a) és b) pontjára adott válaszok azt bizonyítják, hogy általában a gyerekkori becézőnevek használatosak felnőtt korban is, kiegészítve a *néni*, *néne*, *nene* köznévi utótaggal: *Bözse néni* (B-25), *Örzi néne* (E-2), *Pöre néni* (K-6) stb. Akad azonban néhány falu, ahol egyes becézőket jobbra csak az öregekkel kapcsolatban használnak: például Marcali (D-11) a) gyerekek: *Böske*, *Bözi*, *Bözsike*, *Érzsike*, b) öreg: *Örzsé néni*, *Örzi néni*. Néhány kutatóponton azt is feljegyezték a gyűjtők, hogy egyik-másik név csúfalkodó, gúnyos a többiekkel szemben. Például Biharugrán (N-7) a *Bözi*, *Bözsike*, *Érzsike* mellett az *Örzi*, Hajdúszováton (P-13) a *Böske*, *Bözsike*, *Érzsike* mellett az *Érzsók* csúfalkodó hangulatú.

István (I, 131.) — Hogyan hívják azt a gyermeket, akit Istvánnak kereszteltek? a) kicsi korában? b) mikor megöregedett?

Az *István* becézőnevei közül a *Pista*, *Pisti*, *Pityu* az egész magyar nyelvtérületen használatos. Mellettük eléggé gyakran előfordul *-ka*, *-ke* képzős változatuk is: *Pistike* (néha *Pistika*), *Pityuka* és *Pistuka*. Ritkább a *Pistu* és az *Istvánka*, de még ezek sem mutatnak különösebb területi szórást. Szófeldrajzi szempontból csupán az alábbi három becézőnevet tudjuk nagyjából körülhatárolható területhez kötni:

Az *Istók* Nyugat-Dunántúlon használatos becézőváltozat. Igen gyakori Győr-Sopron, Vas Zala és Veszprém megyében, ritkábban előfordul azonban még Somogyban is, továbbá az alábbi kutatópontokon: C-25, E-4, 6, 12, F-14, 15, 18, 23, H-3. Szókezdő magánhangzója zárt *ē* a B-1-es (*Ěstuk*) és a B-7-es (*Ěstuk*) kutatóponton. Velaris magánhangzója az Őrségben *u*: pl. *Istuk* (B-2). Ritkább, továbbképzett változatai az *Istóka* (E-12) és az *Istókcsa* (F-15). Az *Istók* és a *Pista* vegyüléséből keletkezhetett a *Pistók* (M-6 és M-18). Általában a már felnőtt *István* nevű emberek becézésére használják, a munkatérképen több *Istúg bácsi* (A-16) típusú szó szerkezet is található.

A *Pęsta*, *Pęsta* megtalálható Nyugat-Dunántúlon is az A-5, 6, 12, 21, valamint a B-3-as kutatópontokon. Nagyobb összefüggő területe azonban Heves megye északi részén, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és Szabolcs-Szatmár megye keleti részén van. Első szótagjának magánhangzója a két *e* fonémát megkülönböztető területeken zárt *ē*: *Pęsta* (pl. A-12, J-1), a keleti részeken, ahol csak egy *e* fonéma van, nyílt *e*: *Pęsta* (P-9). Egyéb változatai: *Pęstu* (H-10, L-1, 2, 5, 8); *Pęstuka* (J-7), *Pęstuka* (L-3); *Pęka* (J-7).

A *Csicsa* tipikusan nyugat-dunántúli szó, leggyakoribb Vas és Zala megyében, de elszórtan megtalálható még Somogyban is. Ritkább hangtani változatai: *Csicsu* (B-3),

Csicso (Csz-3), *Csicsó* (B-20, Csz-7). A B-26, D-22 és 24 kutatóponton az adathoz írt megjegyzés arra utal, hogy ez a becézőnév inkább csúfolódó jellegű.

Az *István* első szótagjának középzárt magánhangzóval történő ejtése szintén becéző változatot hoz létre: *Ěstvāny* (H-5). Vas megyében, ahol a *v* is hasonul: *Ěstfān* (A-11), a kétféle *e* fonémát nem ismerő keleti nyelvjárásokban: *Ěsvān* (O-11) alakváltozatok fordulnak elő. Rövidült alakja *Ěsti* (Ro-19), kicsinyítő képzővel pedig *Ěsvānka* (Ju-7), *Ěstānka* (Ro-15). Nem nagy szociális érvénnyel, inkább csak néhány ember szóhasználatában fordulhatnak elő az alábbi ritkább alakok: *Ist* (Ro-19, 20), *Isty*, *Istyike* (J-13), *Imi* (J-8), *Icsi* (Csz-2), *Icso* (Csz-3, 4), *Pityuo* (B-20), *Pityó* (K-7, Csz-5, 6), *Pityo* (H-1), *Pityi* (B-20, Csz-5), *Petya* (A-4), *Petyu* (0-16), *Potyua* (Ro-20).

Egyik-másik becézőnév kedveskedő hangulatú, mint például a *Pisti*, *Pistike*, *Pityu*. Durvább, talán bizonyos mértékig sértő is az *Ěstván*, *Ěsvān* és a *Pēsta*, *Pēsta*. A munkatérképről leolvasható, hogy a *bácsi*, *bátyám* köznévi utótag leggyakrabban az *István* és a *Pista* változatokhoz kapcsolódik. Csak egyetlen helyen jegyezték fel *Pityu* *bácsi* (C-10) és *Pityi* *bátyá* (H-1) alakot, ez is világosan mutatja, hogy a *Pityu* és a *Pisti* inkább a gyerekek becézőneve.

J ó z s e f (I, 132.) — Hát azt a gyereket, akit Józsefnek kereszteltek, hogy hívják? a) kis korában? b) mikor megöregedett?

Az egész nyelvterületen általános a *Jóska* és a *Józsi*. Ez utóbbinak kedveskedőbb továbbképzett változata, a *Józsi*ka kevesebb adattal, de szintén az egész nyelvterületen jelentkezik. A három fő alakon kívül elég sok egyéb becézőnév is található még a munkatérképen. Ezek a következők: *Bócsi* (C-3, 8, D-2); *Bozso* (C-3, 10, 11); *Bozso*ka (C-3); *Dodi* (L-16); *Dódi* (H-6); *Dódika* (D-5); *Dodó* (C-9, L-18); *Joci* (D-38, E-12, J-9, Ju-7); *Jóci* (Ju-10); *Jocika* (D-38, F-20, G-13), *Jocika* (F-19); *Jócika* (Ju-10); *Jocó* (E-16, F-19, J-24), *Jocó* (N-2); *Jocó*ka (F-1, L-18), *Jocók* (F-19); *Josi* (H-3, J-10); *Jóskacska* (F-13, 17); *Joskó* (F-19, G-4, H-7), *Josk* (G-11); *Joskuca* (Ro-4); *Jóskuca* (Ro-3); *Josti* (F-6); *Jó t*, *Jóstika* (J-23); *Jostyi* (E-10, J-10); *Jóstyi* (J-16); *Juszuka* (L-18); *Józsefke* (F-17); *Jozsó* (J-21, 24, K-1, 7, L-13); *Jozsu* (L-1); *Sze*pi (F-21), *Szēppi* (Au-2). A palóc nyelvjárásokban gyakori, hogy az *-ó* becéző képző nem hosszú, hanem rövid. Ennek következményeként a tulajdonnevek közül több szó a magyar nyelv általános szabályától eltérően rövid *o*-ra végződik: *Dodo* (H-6); *Joco* (J-4); *Josko* (H-3, 6); *Jozso* (H-4, 5, 7, J-19); *Jozsolá* (H-5). (Lásd még az *István* becézőneve között: *Csicso*, *Icso*).

A nagyszámú változat többnyire esetlegesen, véletlenszerűen jelenik meg egy-egy kutatóponton. Nagy részükre egyetlen adatunk van, de a leggyakoribbat is mindössze öt helyen jegyezték fel. Talán még a *Bócsi*, *Bozso*, *Bozso*ka köthető területhez, Győr-Sopron és Komárom megye északi részén, valamint a Csallóközben fordul elő. Tulajdonképpen egyiknek sincs olyan nagyobb összefüggő területe, mint például az *István* becézőnevei közül az *Istók*-nak, *Pestá*-nak vagy a *Csicsó*-nak. Még említésre méltó az is, hogy ezek a ritkább változatok nagyjából a nyelvterület középső részén helyezkednek el. Nyugaton Vas és Zala megyében, keleten Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyében, továbbá Erdélyben az általános három fő alakon kívül szinte semmilyen egyéb becézőnév nem használatos.

A *bácsi*, *bátyám* köznévi utótag leggyakrabban a *Jóska* és a *Józsi* nevekhez kapcsolódik. A többi változat közül csupán az alábbiaknak van köznévi utótagja: *Josi* *bátyá* (H-3), *Josi* *bácsi* (J-10); *Joskó* *bácsi* (F-19), *Josk* *bácsi* (G-11); *Szēppi* *bácsi* (Au-2).

K a t a l i n (I, 134.) — Azt a kislányt, akit Katalinnak kereszteltek, hogy hívják? a) kis korában? b) öregasszony korában?

Általánosan ismert az egész nyelvterületen a *Kati*, *Kató* és a *Katica*, *Katóka*. A *Katika* is lényegében mindenütt megtalálható, de talán gyakoribb a szokásosnál a

Duna mentén elég széles sávban Esztergontól Mohácsig és Borsod—Abaúj—Zemplén megye nyugati felében. A *Kata* is nagy népszerűségnek örvend, csupán a palóc nyelvjárásokban ritka. A *Katus* inkább dunántúli becézőnév, ott is a nyugati részeken a legismertebb. Ugyanezt mondhatnánk a *Katinká*-ról is, azzal a különbséggel, hogy annak jóval kisebb a népszerűsége. Elszórtan, néhány kutatóponton megtalálható még a *Katuska*. Csak egyszer-kétszer jegyezték fel az alábbi ritka neveket: *Katicska* (D-10, Ro-19), *Katicská* (L-9); *Katalinka* (F-16); *Katrinka* (F-16); *Kátká* (E-2, Csz-5); *Katu* (M-5); *Katuka* (Ju-1); *Tinka* (Ro-1); *Kácso nene* (Csz-5); *Kácsó nene* (Csz-4); jobbára csak megszólításként *Ka* (Ro-19, 20) és *Ke* (Ro-19) is.

A kislányok és az öregasszonyok becézőneveit a gyűjtők a kutatópontoknak körülbelül csak a felén különítették el. Ezekből úgy látszik, hogy az idősebbeket leggyakrabban *Kati néni*-nek nevezik. A többi névváltozat közül a *Kata* szerepel feltűnően sokszor *néni* stb. utótaggal.

4. Az alábbiakban soron következő térképeink már köznevek:

kétszeres (I, 7.) — Vetnek-e vagy vetettek-e búzát és rozstól összekeverve? (Ha nem: ismerik-e?) Mi ennek a neve?

A búza és rozstól keverékének vetése nem volt szokásban az egész nyelvterületen. A munkatérképre írt adatokból úgy látszik, hogy nem vetették Győr—Sopron, Vas és Zala megyében, továbbá Nyugat-Szlovákiában. Itt természetesen a fogalom megnevezését is jobbára csak hallomásból ismerik. Zavarta a gyűjtést az is, hogy nemcsak rozstól és búzát szoktak keverni, hanem tavasszal elvetették az árpa és búza, tavaszi búza és búza keverékét is. Andrásfán (B-5) a télen kifagyott rozstra tavasszal árpát vetettek, ez volt a *kéccérés*. Endrődön (N-2) valami másodvetésfélét neveztek *kéccérés*-nek.

A fenti bizonytalanságok ellenére a *kétszeres* szó szinte az egész nyelvterületen megtalálható. Néhány kiemelt példa a fontosabb hangtani változatok közül: *kéccérés* (A-19), *kéccörös* (D-23), *kéccérés* (J-3), *kéccérés* (M-9), *kécceres* (O-11). Az országhatáron kívül egyáltalán nincs *kétszeres* adatunk Ausztriából, Jugoszláviában mindössze 2, Romániában pedig 4 kutatóponton jegyezték fel. Csehszlovákia és a Szovjetunió magyarlakta területein nagyjából a hazaival azonos gyakoriságú.

A lexikális változatok közül területhez köthető az *elvegy*, *elvegyéd*, amely Romániában a délkeleti kutatópontokon ismeretes, például *élvögy* (Ro-22), *élvögyéd* (Ro-14). Szlovákia nyugati részén *abajdos* (Csz-6), *ábajdos* (Csz-4), keleti felében pedig *ábajdoc* (Csz-22), *abajdoc* (Csz-25, 26) található. A *kécör* (K-8), *kéccerbúza* (M-13) területe a Duna—Tisza közének keleti, északkeleti részén van.¹

Ritkább, inkább csak véletlenszerű egy-egy kutatóponton a többi lexikális változat. Nem soroljuk fel ezeknek sem az összes hangtani realizációját, csak egy adatot emelünk ki minden típusból: *keverék* (D-8, K-9, N-11), *keverés* (B-36), *keverős* (Ju-2), *kevert* (H-2), *vögyös* (B-25, K-9), *vegyezsgabona* (Ro-12), *vegyestermény* (O-5), *vegyelős* (Ju-2), *egyeles* (Ro-2), *feles* (H-4, 6), *jélmag* (O-5), *rozsozbúza* (M-19, N-4, 9), *buzarozs* (B-6), *korcsos* (Ro-19).

gabonaszemet borító hártya (I, 10.) — A búzaszemet míg a zöld kalászban van, olyan hártyaféle veszi körül. Mi annak a neve?

Mint ahogy a köznyelvben, éppen úgy a nyelvjárásokban sincsen olyan szó, amely kizárólag ennek a fogalomnak a megnevezése lenne. Főleg a dunántúli kutatópontokon elég sokszor adathiány mutatkozik. A hiány oka elsősorban az, hogy gazdasági jelentősége már csak a kicsévelt polyvának van, ezt használják fel az állatok takarmányozására. A zöld kalászban levő hártyafélét ritkábban emlegetik, ha éppen szükség van rá, akkor

¹ Vö. a MNyA. 2. búza és 4. rozstól térképével. Itt a búza tájnyelvi megnevezése *tisztabúza*, a rozstól pedig *rozsbúza*.

valamiféle nagyobb fogalmi tartalmú szóval nevezik meg. Ilyen például a *tok*, amely a Dunántúl déli részének kivételével szinte az egész nyelvterületen előfordul különösebb hangtani változatok nélkül: *tok* (A-4, E-10, O-12, N-6 stb.), az *a*-zó nyelvjárásokban *tak* (Ro-11, 16, 22) alakban. A *toklác* (J-7), *toklász* (H-8), *toklász* (M-11) Nógrád és Heves megye nyugati részén, továbbá Borsod és Hajdú megye keleti felében használatos. A *tok*-kal lényegében azonos jelentésű *küppüő* (B-18), *küppü* (D-12), *kütyü* (D-13), *köppü* (D-38) elszírtan a Dunántúl déli részén jelentkezik (vö. MNyA. 28.). Érdekes módon éppen ezen a területen található elég nagy mennyiségben *polva* (D-22), *pülva* (D-37) adat is. A *polyva* egyébként több helyen is felbukkan: *pélva* (A-7), *pélva* (N-2), *pájva* (Ro-4) stb., de nagyobb góca mégis csak a Dunántúl déli részén van. Egyéb, inkább alkalmi-nak tűnő lexikális változatok: *hüöl* (A-22), *híj* (B-24), *hájja* (M-10), *kalász* (C-19), *kláha* (F-4), *böre* (F-10), *házo* (D-21), *szémház* (Au-4), *makház* (F-10), *kehélye* (J-8), *léhájja* (K-9), *buritéka* (B-30).

A különböző változatok közül elsősorban a *polyva*, a *toklász* és a *kalász* jelentés-tartalma bizonytalan. Nem tudjuk például, hogy a *polyva* nem azonos-e a köznyelvben is használt szó jelentésével (l. MNyA. 190.), és csak azért nevezték meg így a gabonaszemet borító zöld hártját is, mert ez utóbbinak külön neve nincsen. *Toklász*-nak nagyobb területen a gabona bajuszát nevezik (l. MNyA. 9). Igaz ugyan, hogy a két jelentés területileg nem fedi egymást, mert a *toklász* a bajusza (a gabonáé) MNyA. 9. térképén Pest, Fejér, Nógrád, Bács-Kiskun megyékben és Szlovákia nyugati részén fordul elő, tehát nyugatabbra van, mint a 'gabonaszemet borító hártja' munkatérképén. Legfeljebb csak egy szűkebb sávon, a két terület érintkezésénél van az, hogy a szó mindkét jelentésben használatos. Elképzelhető ez a területileg is differenciált jelentésmegoszlás, de mivel a jelölt fogalom igen közel áll egymáshoz, bizonyos fokú kételkedés azért itt is indokolt. A *kalász* adatokhoz pedig több ilyen megjegyzést tettek a gyűjtők: 'bajusz + tok', vagyis nemcsak a gabonaszemet borító hártját nevezik így, hanem a gabona bajuszát, szálkáját is, és persze még az egész kalászt is. Az efféle jelentésbeli bizonytalanságok miatt döntöttek úgy a szerkesztők, hogy ezt a térképlapot az atlasz megjelenő kötetekben nem teszik közzé.

ugar (I, 19/a) — Mi a neve annak a földnek, amit megszántottak, de egy évig vetetlenül pihentettek?

Régebben a talaj termőerejének megőrzése, felfrissítése céljából a földet két-három évenként bevetetlenül hagyták. Az ilyen vetésforgó azonban a gyűjtés idején már nem volt szokásban, több helyen inkább csak emlékeztek rá. Ez az oka annak, hogy a *parlag* 'műveletlen földterület' és az *ugar* 'egy évig pihentetett föld' megkülönböztetése nem sikerült minden egyes kutatóponton. Több helyen mind a *parlag*, mind az *ugar* általában be nem vetett, műveletlenül hagyott földet jelent. A fogalmak tisztázatlansága miatt az MNyA. 24. *parlag* térképét a szerkesztők hangtani jellegűnek minősítették, jelezve azt, hogy a szó jelentés-tartalma a gyűjtött anyag alapján szinte az egész nyelvterületen bizonytalan. Így tehát a már megjelent MNyA. 24. térképe csak a *parlag* szó különböző hangtani változatait mutatja be.

A kiadásra nem kerülő *ugar* munkatérképéről leolvasható, hogy az *ugar* szó — az említett jelentésbeli bizonytalanságoktól eltekintve — szintén az egész nyelvterületen ismeretes. Jelentősebb hangtani változatai azonban nincsenek, ezért nem volt érdemes még hangtani térképként sem közzétenni az MNyA. I. kötetében. A köznyelvi *ugar*-on kívül palóc területen *ugár* (pl. H-3) található, ahol az *r* nyújtó hatása jelentkezik, ott pedig *ugár* (pl. Szu-2) vagy esetleg *ugār* (pl. P-18).

lóhere (I, 34). — Mi a neve annak a gömbölyű, fehér vagy rózsaszín virágú, három levelű takarmánynövénynek? (Rajz is.)

A herefélék családjába tartozó növényeknek igen sok változata van. Gazdasági szempontból leghasznosabb a vöröshere (*Trifolium pratense*), a fehérhere (*Trifolium re-*

pens) és a bíborhere (*Trifolium incarnatum*). (L. Soó REZSŐ, A magyar növényvilág kézikönyve. Bp., 1951. 326—33.) A sokféle fajtaváltozat azonban nem egyformán honos az egész magyar nyelvterületen, de még az említett három hereféléét sem vetik mindenütt. Ennek természetesen nyelvi nyomai is vannak. Ugyanaz a szó máshol más növényfajta jelöl, mert a közismert *lóhere* névvel rendszerint a helyileg leggyakoribb hereféléét nevezik meg. Zavarja a fogalmi tisztázást az is, hogy a Duna—Tisza között egyes kutatópontokon a *here*, *lóhere* jelentéskörébe a lucerna (*Medicago sativa*) is beletartozik. Itt tehát a *here*, *lóhere* olyan nagyobb fogalmi tartalmú szó, amely a lóherének és a lucernának mint takarmánynak a közös megnevezése. Ezen a területen az egyes növényfajták megkülönböztető jelzót kapnak, például a *Trifolium pratense* neve: *vörëshere* (pl. J-17) vagy *gomboshere* (pl. K-5). Több esetben azonban a pontos jelentés nem derül ki a térképre írt adatokból, nem tudjuk, hogy egy-egy kutatóponton a feljegyzett lexikális változat melyik növényfajta nevére vonatkozik. Igaz, hogy a kérdező mondat sem tesz különbséget a fehérhere és a vöröshere között. Emiatt a gyűjtők nem törekedtek a pontos fogalmi tisztázásra, feljegyzték a kérdésre kapott választ, de nem mindig derítették ki a változatok jelentéskülönbségeit.

A *lóhere* szó önmagában, lexikális változatok nélkül csak a Dunántúl nyugati részén és Magyarország északkeleti felében fordul elő különböző hangtani változatokban. Sopron és Vas megyében *lúher* (A-5), *lúher* (A-26), Zalában *luoher* (B-24), *luoher* (B-22), Borsodban *lóhere* (L-1), *lőherg* (L-10), *laóhere* (L-19), Zemplén és Szabolcs—Szatmár megyében pedig *lúhere* (O-14, P-5). A nyelvterület többi részén két-három lexikális változat is él egymás mellett. Nézzük először azokat, amelyek területhez köthetők, nagyjából körvonalazható a földrajzi elhelyezkedésük. A *here* elég nagy területen megtalálható, főleg a Duna—Tisza között, a Tiszántúlon és Heves megyében. A *gomboshere* Nyugat-Szlovákiában (Cszs-1, 2, 5, 7—9, 11—4), Komárom megye környékén (C-1, 12, E-1, 3—5, 12, 13), valamint a Duna—Tisza között néhány kutatóponton (F-12, 22, 24, J-12, 19, 20, K-5); a *vöröshere* (E-9, H-3), *vörëshere* (J-3, 4, 11, 17, M-13, 16, 17) a Galga folyó vidékén és a Tisza mellett Tiszafüredtől Szolnokig; a *fenyér* (D-9, 10, 13, 14, 22—24, G-9), *fenyér* (D-8, 10, 15, 17), *fener* (G-9), *fenér* (D-31) nagyjából Somogy megye keleti és Baranya megye nyugati részén; a *gombosfenyér* (D-36—38, G-4) Pécs környékén; a *lucér* (D-32—34), *lucérna* (F-18—21, G-13, Ju-3, 9, 10), *lucérná* (Ju-7), *lucerna* (G-12, Ju-4) 'Trifolium pratense' jelentésben Baranya megye keleti részén és Jugoszláviában; a *bodorka* (K-9, N-7), *bodorka* (N-3, 4), *bodorka* (P-16—18, M-20, N-4, 6) Békés megye környékén; a *stájér* (D-17—19), *stájérká* (Cszs-4, 5) Tolna megye délnyugati és Nyugat-Szlovákia északi részén; a *trifoj* (F-8, 16), *trifój* (F-17) pedig Tolna megyében, a Bukovinából áttelepítettek-nél található meg.

Egyéb, területhez nemigen köthető, szórványosan előforduló lexikális változatok: *bíborherg* (D-18), *bíborhere* (J-11), *bíborluoher* (B-4), *vathere* (Ju-5, 6), *fejketüluoher* (B-19), *háromlevelű* (Ro-19), *gátyelíná* (Cszs-5), *klé* (Ju-3).

BALOGH LAJOS

S Z E M L E

Eva Martins: Studien zur Fiage der linguistischen Inteferenz. 2.
Lehnprägungen in der Sprache von Franz von Kazinezy (1759—1831)

1. EVA MARTINS munkája (Stockholm, 1970. 373 l.) az Acta Universitatis Stockholmiensis Studia Hungarica Stockholmiensis című sorozat 2. darabjaként jelent meg. (A sorozat JOHN LOTZ „The Structure of the Sonetti A corona of József Attila” című művével indult, 1965-ben.)

A szerző a többnyelvűek tapasztalataiból kiindulva olyan nyelvi folyamatok vizsgálatát tűzte maga elé célul, amelyek két nem rokon nyelvnek egymáshoz közelebb kerülését nemcsak hogy lehetővé teszik, hanem elő is mozdítják (vö. 11). Közelebbről egy céljára alkalmas időszakban két szomszédos, de nem rokon nyelvet választott vizsgálódásai tárgyául, a németet és a magyart a felvilágosodás, illetőleg a magyar nyelvújítás korában, mégpedig a kor egy olyan reprezentánsának személyében, illetőleg nyelvhasználatában, mint Kazinczy, aki nemcsak hogy anyanyelvi szinten tudott németül, hanem kora szellemi áramlatai iránti különös fogékonyságával a korabeli kulturális életben, pontosabban a nyelvújításban is a vezető egyéniség, a legfőbb tekintély szerepét töltötte be.

A mű első részében a szerző az elméleti és módszertani alapokat veti meg. A második részben egyfelől a nyelvi érintkezés eredményeit taglalja, másfelől műve alap gondolatának igazolására példákat elemez. Az e két részhez csatlakozó „Schlussbetrachtung” a vizsgálódások eredményeit összegezi.

2. Az elvi-módszertani részben a bevezető gondolatok (például a nyelvi közeledés, az elemi rokonság kérdéseiről) után először is a nyelvben működő különféle erőkről — így egyfelől az anyanyelv ellenállóerejének, másfelől viszont az utánzóosztónnek az érvényesüléséről és hatásairól — olvashatunk. A nyelvben működő ki egyenlítő és differenciáló tendenciák közül a szerzőt — magától értetődően — elsősorban az egymáshoz közelítő erők érdeklik, azaz egyfelől a nyelvi folyamatok hasonlósága a közös emberi vonásoknak az alapján, másfelől az úgynevezett európaivá tevő („europäisierende”) tendenciák. Éppen ezért az ezekre vonatkozó főbb tudnivalókat foglalja össze, a szakirodalom alapján. A továbbiakban megállapítja, hogy a munkája fő tárgyát alkotó kölcsönzött kifejezések (Lehnprägungen = Lp-en) miféle tendenciáknak a következők: majd leírja a nyelvi egymásra hatás, egymáshoz közeledés főbb formáit, illetőleg ezeknek a szakirodalomban található elnevezéseit (26 kk.). A következő fejezetből az világlik ki, hogy a különféle nyelvek vonatkozásában eddig végzett vizsgálatok, részletkutatások nem túlságos széles körűek (vö. 42 kk.), mindamelltt a különféle szerzőknél számos gyümölesző szemponat található. A különféle szerzők — természetesen — nem azonos szemponatok szerint jártak el, más-más módszert alkalmaztak. Így Eva Martins a továbbiakban ismerteti a maga módszertani álláspontját (vö. 49 kk.). Végül — meglehetősen behatóan — elemzi az interferencia pszichológiai vonatkozásait. Közelebről nézve megvizsgálja, mit nyer és mit veszít a nyelv a többnyelvűség s az interferencia körébe tartozó nyelvi jelenségek, folyamatok által, mik az interferenciának a föltételei, hogy viszonylik egymáshoz az interferencia és a többnyelvűség és maga a nyelv (vö. 51 kk.). Ezek után sort kerit a problémák, nehézségek vázolására s azoknak a föltételeknek és adottságoknak a bemutatására, amelyek nyelvi kölcsönzésekhez vezetnek (vö. 66 kk.).

Most — még a konkrét nyelvi anyag elemzése előtt — egy „Exkurs” című fejezetben vázolja a német és magyar nyelvfelesztő törekvések közös vonásait, valamint a közöttük levő okozati összefüggéseket, a német íróknak, költőknek és neológusoknak a magyar nyelv művelésben, illetőleg nyelvújításban játszott szerepét, majd magát a magyar nyelvújítást és Kazinczy nézeteit a nyelvi érintkezésnek a nyelv fejlesztésében betöltött szerepét illetően (vö. 75 kk.).

A második rész tárgyát a cím pontosan megjelöli: „Deskriptive und vergleichende Analyse einiger für das geistige und materielle Gepräge der Zeit kennzeichnender Wörter und Wortverbindungen, mit Berücksichtigung ihrer Struktur und ihrer charakteristischen Inhaltsgebiete.” Így ehhez tájékoztatásul elég annyit hozzáfűznünk, hogy a bevezetés után, amelyben a szerző egyebek közt a vizsgált anyag, illetőleg források felől tájékoztatja az olvasót (123 kk.), először a tőszavak (133—62), majd a képzett szavak (162—221) és az összetételek (221—75) elemzése következik. Ezekben belül a tárgyalat szóanyag szó-

fajonként van tagolva. Az elemzett szóanyaghoz képest a szókapcsolatok viszonylag kevesebb teret kapnak (287–302). Még kisebb terjedelmű a szinte csak ízelítőnek szánt mondatnani fejezet (302–28).

3. Eva Martins többször utal rá, hogy hasonló vizsgálatot eddig kevesen végeztek (pl. 16, 30; az eddigi vizsgálatok áttekintését l. 42–9). Ez a tény önmagában is elég volna a szerző témaválasztása jogosságának igazolására. De ehhez még hozzá lehet tenni: a magyar nyelv vonatkozásában Eva Martins előtt senki nem vállalkozott hasonló „nyelvhasonlításra”. Ebben tehát a szerző megelőzte a feladatára talán legilletékesebb szakembereket, a magyar nyelvészeket is. Hadd hivatkozzam itt arra, hogy BENKŐ LORÁND az 1966-ban Debrecenben rendezett nemzetközi nyelvészkongresszuson „a magyar nyelv és a szomszédos nyelvek egymásrahatásának behatóbb vizsgálatát”-t „jövő feladataink” közt említette (A Magyar nyelv története és rendszere. NytudÉrt. 58. sz. [1967.], 20.).

Ugyanakkor Eva Martins arra is utal, hogy maguk a tárgyalt jelenségek, valamint a német nyelvi hatás régóta ismeretesek a magyar szakirodalomban (vö. 18). Mégis, azzal, ahogyan a magyar szakirodalomban jórészt csak a nyelv művelés, nyelvtisztítás szempontjából tárgyalt s rendszerint elítélt „német hatás” jelenségeit ő szemléli és vizsgálja, H. BECKERhez hasonlóan egészen újszerűt nyújt. De míg H. BECKER azt mutatja be a magyar nyelvújítással kapcsolatban, hogy egy elmaradt, provinciális nyelv hogyan válik a közös emberi műveltséget árnyalatnyi pontossággal hordozó, kifejező, gazdag, csiszolt, magasrendű nyelvvé, az európai nyelvek szövetségének (Sprachbund) egyenrangú tagjává (Zwei Sprachanschlüsse. Leipzig und Berlin, 1945.; vö. MNY LIV, 400 kk.), Eva Martins az interlingualis kapcsolat megismeréséhez kíván hozzájárulni (vö. 18), s ezzel — mondhatni — még magasabb, még elméletibb szinten nyúl a kérdéshez. Eljárásával szép példát nyújt arra, hogy a kutatást sosem tekinthetjük lezártnak, befejezettnek: jól ismertnek, kimerítettnek vélt kérdéskört is érdemes újra vizsgálat alá fogni, más, modernebb szempontból megközelíteni. Végül a magyar tudománytörténetnek is szolgálatot tesz témaválasztásával, hiszen képünket a magyar nyelv életének és fejlődésének egy olyan jelentős korszakáról, illetőleg személyiségéről, amilyen a nyelvújítás kora és Kazinczy volt, nem kis mértékben kiegészíti azáltal, hogy Kazinczy tevékenységét és nézeteit a modern nyelvelmélet fényénél taglalja, oda mintegy beilleszti, s így kimondatlanul is ráébreszt arra, mennyire modern volt, mennyire megelőzte a korát.

4. Aki járatlan útra szánja el magát, annak óhatatlanul vállalnia kell az úttörés nehézségeit, a buktatók, sőt a tévútra kerülés ódiáját. Így nem csoda, hogy bármilyen örömmel üdvözljük is Eva Martins tárgyválasztását, találunk munkájában részleteket, sőt ezen túlmenően elvi, módszertani kérdéseket, amelyeket vitathatónak érzünk vagy legalábbis magunk más oldalról vagy más módon próbáltunk volna megközelíteni. Ezeket ez ismertetés keretében nem lehet s talán nem is szükséges mind számba venni, részint a helyszűke miatt, részint azért, mert egy más fórumon már volt alkalmam róluk szólni. Egy-két dolgot azért mégis megemlítenék.

5. Mint jeleztem, Eva Martins kritikai áttekintést nyújt a terminológiai kérdésekben eddig vallott különféle nézetekről. Ennek során egyebek közt kiemeli W. BERZ érdemeit. Ugyanakkor rámutat BERZ rendszerének gyenge oldalára is, nevezetesen, hogy a felosztás alapja és a különbségtétel szempontjai nem következetesek, s hogy BERZ különválasztja a tartalmat és a formát, amikor a kölcsönzött jelentéssel (Lehnbedeutung = Lb) csak a tartalmi oldalt, a lefordított/átültetett kifejezéssel (Lehnübersetzung/Lehnübertragung = Lüs/Lüt) pedig csak a formai oldalt jellemzi, nem véve figyelembe, hogy a kölcsönzés, átvétel mindig feltételezi a tartalmat, s így kölcsönzött jelentés és lefordított/átültetett kifejezés (Lb és Lüs/Lüt) nem állhatnak szemben egymással (vö.

40). Ugyanakkor a munkája során felmerült problémákra való tekintettel Eva Martins egy új fogalmat, illetőleg terminust is bevezet, tudniillik a hasonló irodalmi használat (literarische Lehgebrauch = Lg) fogalmát, amin az irodalmi divatnak vagy valamely szerző egyéni stílusának hatására átvett szóhasználatot érti (vö. 32). Nyenformán — bár maga is hangsúlyozza, hogy az elvi, terminológiai kérdések még nem tekinthetők lezártaknak (vö. 38) — hozzájárul a nyelvi kölcsönzés jelenségeivel, típusaival összefüggő elméleti-terminológiai kérdések tisztázásához. Kár azonban, hogy a megkülönböztető jegyeket nem domborítja ki eléggé, nem tisztázza a kölcsönzött kifejezésnek és a hasonló irodalmi használatnak (Lp és Lg), továbbá a BETZ-féle kölcsönzött fordulatnak és mondat-szerkezetnek (Lehnwendung/Lehnsyntax = Lwe/Lsy) és a hasonló irodalmi használatnak (Lg) egymáshoz való viszonyát (noha a Lg fogalmát a szavak szó szerinti lefordítására is kiterjeszti; vö. 135), s nem mutat rá, hogy a Lehgebrauch mint tipikusan parole-jelenség, miképpen lehet a langue-jelenségként is felfogható Lehnbedeutung-gal azonos.

6. Mint már utaltam is rá, az elemzett kölcsönzött kifejezés (Lp-en) egy részét (a kisebbiket) Eva Martins a magyar szakirodalomból merítette. Példái másik (nagyobbik) részét maga gyűjtötte, Kazinczy Levelezésének első tizenhárom kötetéből szemelgette. Mivel a szerző azt remélte, hogy a vizsgált kölcsönzött kifejezések (Lp-en) segítségével bemutatathatja: az adott korszak szellemi irányzatait mely szavak és szerkezetek közvetítették (vö. 68, 72), illetőleg: az új tartalmak befogadása során a nyelv milyen utánzókézséget, rugalmasságot tanúsított (vö. 13), ez utóbbi eljárása teljesen érthető, hiszen Kazinczy Levelezése kora szellemi áramlatainak, nyelvi mozgalmainak — mint ismeretes — valóságos archívuma volt, így kiválóan alkalmas arra, hogy „zeittypische” kifejezéseket keressünk és találjunk benne. Mégis, mivel a szerző egy kétnyelvű egyén nyelvi törekvéseinek maradandó eredményeit is fel kívánta deríteni (vö. 56), fölvetődik a kérdés, nem lett volna-e a Levelezésben való szemelgetésen túl szerencsés Kazinczynak legalább egy vagy két művét teljesen is feldolgozni. A teljes feldolgozás (minden szó, mondat egybevetése) alapján először is némi képet lehetett volna alkotni arról, hogy Kazinczy milyen mértékben, arányban élt, mert élni az interferencia adta lehetőségekkel. Ezen túlmenően: ha csak szemelgetünk egy forrásban, ezzel — ha nem is zárjuk ki, de — szűk körre korlátozzuk az új jelenségek fölfedezésének lehetőségét, hiszen eleve az általunk már ismert jelenségekre vagyunk beállítva, azokra igyekszünk példát találni. Ha ellenben kifejezésről kifejezésre haladunk, szemünkbe ötlhetnek olyan jelenségek is, amilyenekre eddig — a szakirodalom vagy saját kutatásunk alapján — legalábbis az élénk kerülő változatban nem gondoltunk. Teljes feldolgozás céljára magam alkalmasnak tartottam volna valamelyik drámafordítást (pl. Lessing: Barnhelmi Minna vagy Goethe: Egmont), hiszen itt az eredetivel való egybevetés során az egyezések könnyűszerrel kielemezhetők.

Végül — bár tagadhatatlan, hogy mindenki azt választja vizsgáldása tárgyául, amit akar — az is kérdéses, vajon modern nyelvi anyag elemzése nem lett volna (vagy nem lenne-e), ha nem is gyümölcsözőbb, legalább szintén nagyon gyümölcsöző. Egyrészt arra gondolok, hogy a szerző — mivel már több évtizede kiszakadt a magyar nyelvközségből — kitűnően tudna reagálni az új nyelvi fejleményekre, nyelvi jelenségekre, jobban, mint az, akinek az új mindennapos, megszokott élménye. Ezenkívül: azok a tényezők, amelyek „a nyelv teremtőerejét a végsőkig próbára teszik”, tudniillik a közlekedés, a hírközlés, a technika óriási mértékű fejlődése, korunkra minden korábbi kornál jellemzőbbek; ugyanígy a gyorsaság, az idővel való versenyfutás is. Korunk szinte az interferencia, a kölcsönzött kifejezések (Lehnprägungen = Lp-en) korának tekinthető, ha arra gondolunk, hogy a Lp-en létrejötté épp valamilyen szükséglet kielégítésére, valamely hiány megszüntetésére való törekvésben leli magyarázatát (vö. 67). Kétségtelen: a modern Lp-en megítéléséhez még valóban hiányzik a távlat, ahogy erre Eva Martins is utal

az általa választott korról szólva. Így sok Lp-ről ma még nem lehet tudni, vajon beleépült-e a nyelvbe, vagy csak átmeneti jelenségnek, hapax-nak bizonyul-e. Ugyanakkor épp az interferencia sajátosságainak felderítése szempontjából nem lehetnek azok a kölcsönzések sem érdektelenek, amelyek szinte első kimondásuk, illetőleg leírásuk alkalmával állandósulnak, s ezeket épp a kortárs tudja a legjobban megfigyelni, érzékelni.

7. Rátérve a konkrétan elemzett anyagra, előre kell bocsátani: a szerző nem tekintette feladatának, hogy minden Kazinczynál föllelhető kölcsönzött kifejezést földerítsen (vö. 130), ez nem is lett volna lehetséges. Éppen ezért azt a kérdést, hogy vajon a Kazinczynál föllelhető kölcsönzött kifejezések (Lp-en) közül ezt vagy azt miért nem elemzi, nem volna illő fölvetni. Legföljebb az kérdőjelezhető meg, vajon miért taglalja a szerző a *hidegverű*, *nagyjénnyű* szavakat s az *ellen* előtagú összetételeket, ha Kazinczytól nem idézi őket, mikor épp Kazinczy kölcsönzött kifejezései (Lp-en) a dolgozatának a tárgyai. Hanem azt már alighanem jogos megnézni, vajon az elemzett Lp-en tárgyalási módja, pontosanban sorrendje elég szerencsés-e. Mint említettem, az elkerített nyelv anyagot Eva Martins — hozzávetőleg WEINREICH mintájára — grammatikai szempontból csoportosítja, a szavakat morfológiai szerkezetük (egyszerű szó — képzett szó — összetett szó), azonbélül szófajok szerinti sorrendben tárgyalja. Eljárását elsősorban azzal indokolja, hogy a kölcsönzött kifejezések (Lp-en) különféle fajtái nem különíthetők el elég határozottan, s elnevezéseik sem mindig egyértelműek (vö. 329). Ez kétségtelen. Ezenkívül például az összetételek mint pontos fordítások (Lehnübersetzungen = Lüs-en), tagról tagra (Glied-für-Glied) megfelelő kifejezések a kölcsönzött kifejezések (Lp-en) körén belül eléggé önálló csoportot alkotnak. Ugyanakkor azonban az egyszerű és a képzett szavak kategóriáján belül az azonos típusú kölcsönzések külön választódnak, akkor is, amikor eléggé világosan megállapítható egy-egy szóról, vajon a használata módja, a jelzése, a képzés-, illetőleg az alkotás módja minéssze-e kölcsönzöttnek (Lg, Lb, Lsch/Lbi). Ezt magam nem tartom szerencsésnek, hiszen nem látok elvi különbséget például az egyszerű szó vagy a képzett szó esetében megállapítható Lb közt, hiszen mindkét esetben a nyelvben már meglévő szó jelentésének módosulásáról van szó, s a jelentésmódosulás nem függ össze szükségszerűen a képző szerepével. A jelentésmódosulással inkább a nyelvben tapasztalt hiánynak új szóval pótlása állna szemben, az ellenben, hogy ez képzés vagy összetétel útján vagy más módon jött-e létre (azaz Lehnbildung vagy Lehn-schöpfurg = Lbi/Lsch-e), már csak másodlagos, technikai kérdés. — Ha a szerző mégis a grammatikai szempontot látta jónak érvényesíteni anyaga felosztásában, tárgyalás rendjében, nem világos, hogy a *boldogság* címszó alá foglaltakat miért tárgyalja a képzett szók közt, mikor itt voltaképpen a szó többes számú használatáról van szó, ami semmi összefüggésben nincs a *-ság* képzővel.

8. Mindezekről azonban nyomósabban esik a latba az, hogy az elemzett példák alapján nem kapunk mindig eléggé megnyugtató feleletet a fölvetett kérdésekre. Például a képzett szavak elemzésekor a két nyelv szóképzési módjában található érintkezési pontokat is fel kívánta a szerző deríteni (vö. 164, 167), mégis olyan magyar képzéseket is tárgyal, amelyek nem képzett szókkal, hanem egyszerű (tő-) vagy összetett német szókkal állnak szemben, illetőleg vannak párhuzamba állítva: *csalóány*, *N a c h t i g a l*, *esenény*: *Z u f a l l*, *júzet*: *H e f t*, *vágyás*: *S e h n s u c h t*, *ncha* ezek eleve nem nyújthatnak a két nyelv képzésrendszere közti érintkezőpontok megtalálásához megfelelő fogódzkodókat.

Egy másik példa: Eva Martins egy helyütt a „*language-szint*” elemzésével összefüggő kérdések vizsgálatát is feladatának tekinti. (vö. 56, 66, 129). Minthogy az elemzés során az elemzett szó, kifejezés további sorsát is vizsgálja a szerző, rendszerint arra is feleletet kapunk, vajon beépült-e az a nyelv szókinésébe, rendszerébe vagy sem. Így a különféle konkrétan elemzett szavak, kifejezések vo-

natkozásában a „langue-szint” elérésének kérdése megoldottnak tekinthető. Mindamellett az egyik nyelvnek (a S_2 -nek) a másik nyelvre (a S_1 -re) tett hatása, pontosabban ennek mértéke ebből még nem rajzolódik elég határozottan elénk. Ugyanúgy nem válik elég világossá — legalábbis nézetem szerint — az sem, vajon mely téren tanúsít a nyelv leginkább vagy legkevésbé ellenállást, hol hat a nyelvszokástól való eltérése legzavaróbban (vö. 124). S ugyanez mondható az átvevő nyelv (S_1) rugalmassága, utánzókézsége vonatkozásában is, valamint a két nyelvnek egymáshoz közeledése tekintetében is. Ehhez azonban sietve hozzá kell tennem: az egyetlen (bármily jelentős) szerzőnél szemelgetett, eléggé heterogén anyag alapján ez nem is várható, nem is lehetséges. Abból valóban nem lehet több következtetésre jutni, mint hogy a S_1 ezekben és ezekben a konkrét esetekben nem tanúsított (vagy tanúsított) ellenállást, elasztikusnak bizonyult, közelebb került a S_2 -höz stb. A nyelv egészét érintő általánosabb érvényű következtetésre csak nagyobb anyag alapján lehetne jutni, pontosabban, ha a nyelv különféle síkján, a nyelvi rendszer minél több részletére vonatkozóan elvégeznénk — mégpedig részletekbe menően — az elemzést, egybevetést.

Megemlíthető továbbá az is, hogy arra a kérdésre, vajon az elemzett szavak a Lp-en melyik típusát képviselik, nem mindig találunk utalást, s ha találunk is, akkor sem érezzük mindig eléggé megalapozottnak, pontosabban eléggé világosnak. Például az ilyen megfogalmazásra gondolok: „In diesem Lichte sind die besprochenen Wörter . . . Lehnbildungen”: *báj* Lb, *kellem*, *kecs* Lsch (a Lbi és Lb, Lsch nem egymásnak alárendelt fogalmak!). Vagy: A *csalogány* jelentéselemzése szép és meggyőző. Az is valószínű, hogy Kazinczy ezt az egyébként is szépen hangzó, költői szót csakugyan azért részesítette előnyben, mert az ismétlődő csábítást jól kifejezi. Mégis, a *Nachtigall* találó nevének — más szóval igazán idegen mintára alkotott szónak (Lsch), tehát a Lp-en sorába tartozónak — csak akkor lehetne — nézetem szerint — tekinteni, ha az említett jelentésmozzanatokat a *Nachtigal*-ban is ki tudná a szerző mutatni.

9. Itt említtem meg végül, hogy könyvének különféle helyein Eva Martins — a Problemstellung című fejezetben érintettekén kívül — egész sor más problémát is fölvet, egyéb elérendő célokat is megjelöl. A különféle helyeken más-más módon, más-más szempontból megfogalmazott feladatok nem mindig fedik egymást teljesen, hol többet ölelnek föl, hol kevesebbet. Ezzel összefüggésben egy fontos elvi kérdés is fölmerül, tudniillik a párhuzamos kifejezések (Parallelitäten) kérdése. A 11. és 19. l. a szerző célja meghatározásában a két nyelv rendszerében fölfedezhető közös vonásokra, eszközökre („das Gemeinsame in zwei verschiedenen Sprachsystem”; „die Aufweisung von ähnlichen Sprachmitteln”) helyezi a súlyt. Azt írja, hogy egy kultúrtörténetileg erre alkalmas periódusnak jellemző („zeittypisch”) kifejezéseit írta le és hasonlította össze annak megállapítása végett, hogy miképpen, milyen eszközök révén közeledett a két nyelv egymáshoz (vö. 11). Ilyenformán teljesen érthető, hogy nemcsak azokat a jelenségeket vonta be vizsgálódásai körébe, amelyek a magyar nyelv rugalmassága és utánzókézsége bizonyosságaként foghatók fel, hanem azokat is, amelyeknek esetében a párhuzamos fejlődés lehetőségével is számolni kell (vö. 11). Csakhogy más, fontosabb részben már említett helyeken egy fokkal tovább megy elérendő célja meghatározásában, s határozottan a kölcsönzött kifejezéseket, az egyik nyelvnek (S_2) a másikra (S_1) tett hatását kívánja felderíteni. Sőt így ír: „die vorliegende Untersuchung die Aufgabe hat sprachlichen Entlehnungen aus dem Deutschen durch einheimische Sprachmaterial ins Ungarische nachzugehen” (vö. 30); továbbá: „Das Thema das uns . . . interessiert, ist die Beeinflussung geographisch nicht verwandten Sprachen” (Vö. 21). E kérdések szempontjából már sokkal kevésbé mondható szerencsésnek a párhuzamos kifejezéseknek a vizsgálat körébe való bevonása, hiszen e kérdések eldöntésében csak a kölcsönzöttek minősülő kifejezéseknek (Lp-en) van szerepük, a „Parallelitäten” alig nyomnak valamit a

latban, mivel — mint Eva Martins maga is hangsúlyozza — a párhuzamos kifejezések leíró szempontból éppúgy lehetnek belső fejlődésnek, mint idegen hatásnak az eredményei: „synchronisch kann die Parallelität auf Grund der ähnlich strukturierten Sprachmittel ebensogut das Resultat interner Prozesse als fremder Einwirkung sein” (vö. 11). Egyáltalán: az interferencia — ahogy Eva Martins megfogalmazza — nem más, mint bizonyos behatásoknak az eredménye: „die Resultate der Störungen, die sich durch die Möglichkeiten, die Perspektiven und Realitäten einer anderen Sprache kundgeben” (vö. 51). Sőt a kérdést más oldalról megközelítve azt írja maga is, hogy az interferenciának különféle kölcsönzött kifejezések (Lp-en) — tehát nem párhuzamos kifejezések! — a következményei (vö. 25). A párhuzamosságnak legföljebb a „nyersanyag” előteremtésében, a közös, hasonló elemek létrehozásában van szerepük, ami persze szintén nem mellékes az interferencia szempontjából, hiszen előfeltétel ahhoz, de mégsem maga az interferencia. Kétségtelen: az a nehézség, amire Eva Martins utal, tudniillik, hogy a határok elmosódnak a kölcsönzött és a párhuzamos kifejezések között (vö. 16, 130), valóban fennáll. De legalább elvileg lehetett volna törekedni — nézetem szerint — a párhuzamosságok kirekesztésére. Sőt talán a gyakorlatban sem lett volna ez mindig lehetetlen. Mindjárt egy példát is említhetek, a képzett szavak köréből. Ismeretes, hogy a magyar nyelv igen gazdag képzőkben, s hogy egyik-másik magyar képző több, sőt mondhatni sok jelentésárnyalat kifejezésére is alkalmas. Innen érthető módon csak helyeselni lehet, hogy a szerző a párhuzamba állított magyar és német képzett szók, illetőleg használatuk vonatkozásában talán még óvatosabban fogalmazza következtetéseit, mint az egyszerű szavak esetében, s még inkább számol a párhuzamos jelentésfejlődés lehetőségével. Előfordul azonban, hogy már csak annyiban tartja lehetségesnek a német példa szerepét, amennyire a párhuzamosságot is föltételezi (például: *íztlenség* s még inkább: *barátságos*). Sőt arra is van példa, hogy a szerző megítélése szerint is a párhuzamosság javára billen a mérleg. Gondolok például az *osztály* szóra, amelyről Eva Martins maga is azt írja, hogy párhuzamosságról lehet szó, hiszen a kimutatott jelentésben a magyar szó már korán adatolható (vö. 196—7).

10. B e f e j e z é s ü l csak annyit: nem szeretném, ha a fölvetett kérdésekkel negatív látszatot keltettem volna, annál kevésbé, mivel zömükben voltaképp csak két dologra vezethetők vissza. Ezek közül az egyik: a „Parallelitáten” kérdésében elfoglalt ellentétes álláspontunk. A másik az, hogy Eva Martins jóval több problémát szóba hoz, mint amennyire egyetlen dolgozatban kielégítő feleletet lehet adni. Ez utóbbi „hibája” azonban egyszersmind értéke is a dolgozatnak, hiszen ha nem old (mert esetleg nem is oldhat) meg minden problémát számunkra teljesen kielégítő módon, pusztán azzal, hogy „gondot okoz”, máris ösztönzést ad a további kutatásra.

RUZSICZKY ÉVA

Megjegyzések a csillagnevekhez

1. Mint csillagászt mindig érdekeltek a csillagászat kezdetei, hogy mit láttak az égen azok az emberek, akiknek a csillagvilág tényleges felépítéséről még nem volt fogalmuk. Ezért olvastam örömmel ERDŐDI JÓZSEF könyvét (Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk: MNyTK. 124. sz.), mert ez a tárgykörnek egy ritkán említett részével foglalkozik. Közismertek a csillagászatot népszerűsítő könyvek nyomán a görögök mitológiai elképzelései a csillagokról (a jelenleg használt nemzetközi csillagnevek nagy része is görög eredetű), szokták említeni a magyar csillagneveket is, de a rokon népek világegyeteméről, és főleg ezek összehasonlításáról idáig kevés szó esett. Ezt a hiányt pótolja ERDŐDI munkája.

Megállapításai közül érdekes, hogy a népi csillagnevek többnyire nem őrődnek meg hosszabb ideig, gyakran megváltoznak. Ennek oka a társadalmi fejlődés, a különböző kultúrák egymásrahatása. A tudományos nyelvben viszont megmaradtak a régi görög mitológiai elnevezések több ezer éven át, bár ma már tartalmuk nélkül. Az Andromeda például nem a leláncolt királylányt jelenti, hanem az égbolt egy bizonyos, megállapodásban rögzített, elhatárolt részét.

A görög elképzelésekhez szokott csillagász számára szokatlan, hogy az obi-ugoroknál a Nap nőnemű, a Hold meg hímnemű (Napasszony—Holdöreg), épp fordítottja a Heliosz—Szeléné párnak. Ez talán a nők más társadalmi helyzetét is jelzi?

2. A könyv nyelvészeti és néprajzi részéhez nem vagyok hivatott hozzászólni, viszont csillagászati szempontból van néhány megjegyzésem. Ezek többnyire nem is a szerzőt érintik, mert egyes forrásmunkák maguk is hibásak.

Először az elnevezésekről. Ahhoz, hogy tudjuk, miről van szó, helyesen és egyértelműen kell megnevezni a csillagokat. Erre a célra legalkalmasabb a csillagászatban kialakult rendszer. Itt a csillagképeket nemzetközi latin nevükön nevezik, vagy annak magyarra fordítottján. Az egyes csillagokat pedig (legalábbis a szabad szemmel láthatók nagy többségét) görög betűkkel jelölik, általában csökkenő fényesség szerint ábécé sorrendben. Ez után áll a latin név birtokos esetben. (Az ilyenfajta jelölést J. BAYER vezette be 1603-ban kiadott Uranometriájában.) Lehet a magyar nevet is használni, de a fényes csillagoknak van (rendszerint arab eredetű) saját nevük is. Így például nyáron látható szép csillagkép a Sas = Aquila, ennek legfényesebb csillaga: a Sas α -ja, α Aquilae vagy saját nevén Altair. Vagy: az Ökörhajcsár (Bootes) fő csillaga az α Bootis, más néven Arcturus. Ezeket a neveket bármely csillagtérképen vagy csillagászzal foglalkozó könyvben meg lehet találni.

Az 1. ábrán látható például a Nagy és Kis Medve főbb csillagainak elnevezése. — Itt említem meg, hogy ERDŐDI könyvének 28. ábráján az Ursa Minor β -ja és γ -ja rosszul van megjelölve.

3. A Föld nap körüli keringése miatt a Nap évente egyszer körbejár az égbolton. Pályája: az ekliptika az állatöv (zodiákus) csillagképeiben helyezkedik el. A Nap mozgása miatt a csillagképek nagy része az év bizonyos időszakában a nappali égboltra kerül, így nem látható. Félév múlva a Nap az éggömb túlsó oldalára kerül, és a csillagkép éjszaka láthatóvá válik. Például az Orion (Kaszás) télen, a Cygnus (Hattyú) nyáron látható. Csak azok a csillagképek kivételek, amelyek olyan közel vannak a Sarkcsillaghoz, hogy körforgásuk közben nem tűnnek a horizont alá. Ilyenek a Nagy és Kis Göncöl, a Cassiopeia és még néhány.

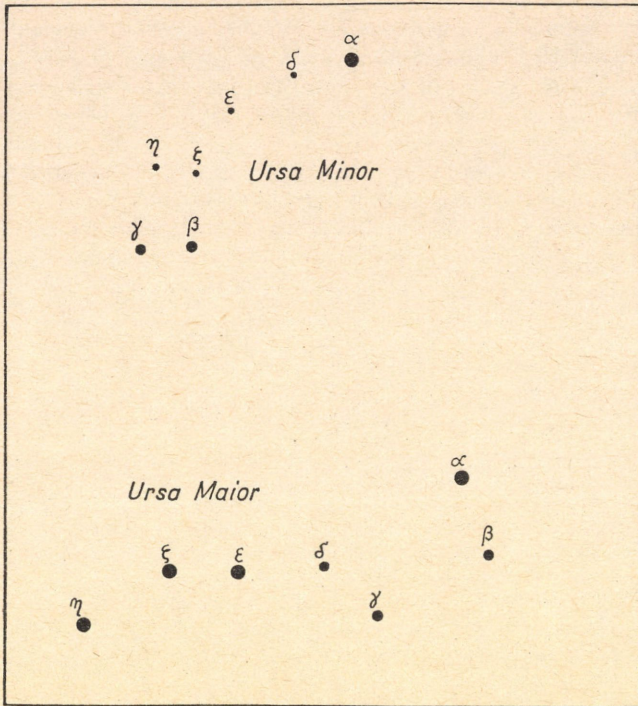
Ezek ismeretében már észre lehet venni, mennyire nehezen azonosítható egy ilyen meghatározás: „ein dichter Sternhaufe (geht abends im Osten auf und morgens im Westen unter)” (95 és 109, idézet KARJALAINENTÓL), mivel m i n d e n csillag keleten kel és nyugaton nyugszik, és fél év múlva ez a csillagkép nem lesz látható, mert reggel kel és este nyugszik a Nappal együtt. Legfeljebb ha a feljegyzés dátumát ismeri az ember, akkor találgathat, vajon melyik csillagképek közül való lehet.

4. Ha meg is nevezik a csillagképeket, ez sem mindig helyesen történik. A 43. és 91. lapon említés esik a Volotis csillagképről (idézet ANYISZIMOVTÓL). Ilyen csillagkép nincs. Az Ökörhajcsár (Bootes) orosz neve Волонас, legfényesebb csillaga az α Bootis (Arcturus). Lehet, hogy ezek keverékéként jött létre a Volotis. — Hasonlóképpen nem tudom meghatározni a МАЈНОВ (104) által említett *Vesta* csillagképet sem. *Vesta* néven egy kisbolygót ismerünk a csillagászatban, de ez szabad szemmel nem látható. Van Szűz (Virgo) csillagkép és Vega nevű csillag (α Lyrae), ezek hasonlítanak alak vagy jelentés szempontjából leginkább a Vestára.

Itt említtem meg a könyv 9. ábráját. Az egy csillagtérkép, észt csillagnevekkel és mellettük a nemzetközi latin elnevezésekkel. Az utóbbiak fele hibás. Sajnos, a térkép eredetijét nem sikerült megszerezni, így nem tudni, vajon már az eredetiben is hibás volt-e, vagy az átrajzolásnál csúsztak bele a hibák.

A hibás nevek helyesen a következők (az ábra közepétől kifelé haladva, előbb lefelé, majd tovább az óramutató járásával ellenkező irányban; zárójelben a helyes alakok):

Ursas Min (Ursa Min.), *Derobola* (Denebola), *Ekvador* (Ekvátor), *Corous* (Corvus), *Lyn* (Lynx), *Cancor* (Cancer), *Hydrae* (Hydra), *Pelluai* (Pollux), *Caris Kin.* (Canis Min.), *Proajan* (Procyon), *Aurigae* (Auriga), *Tarrus* (Taurus), *Allderæ* (Aldebaran), *Rigol* (Rigel), *Hyados* (Hyades), *Pirseus* (Perseus), *Andromedæ* (Andromeda), *Algenil* (Algenib), *Ceapheus* (Cepheus), *Ozsciopcia* (Cassiopeia), *Markal* (Markab), *Deval* (Deneb), *Aquilæ* (Aquila), *Sculum* (Scutum), *Opruicus* (Ophiuchus), *Serpens* (Serpens), *Erliptika* (Ekliptika).

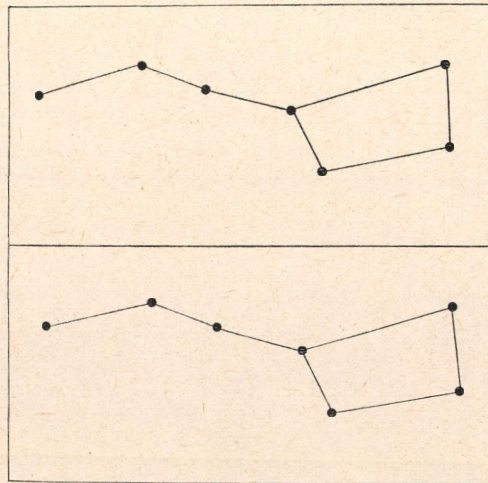
1. ábra

5. Végezetül még egy kérdést érintek, a csillagok saját mozgását és ezzel kapcsolatban a precessziót. Dolgozatának utószavában (143) ERDŐDI helyesen írja le a precessziót, az égi pólus vándorlását az éggömbön, de hibás következtetésre jut: „a csillagzatok elemeinek egymáshoz való viszonya más-más különféle korokban”. A precesszió következtében az éggömb, mint egész, más-más pont körül forog, de ez az éggömbön levő csillagok egymáshoz viszonyított helyzetét a legkevésbé sem befolyásolja (a Göncöl ugyanolyan marad, akár a kereke, akár a rúdja körül forgatjuk).

Adott földrajzi helyen a precessziónak csak az a következménye, hogy a csillagképek naponta megtett égi útja az évezredek folyamán megváltozik. Például a Nagy

Göncöl, amely jelenleg sohasem nyugszik le, 10 000 év múlva annyira távol lesz az égbolt északi sarkától, hogy körűtja egy részét a látóhatár alatt teszi meg, és így csak az év egy részében lesz látható éjjelente; 20 000 év múlva pedig a téli éjszakákon az égbolt déli részén látható lesz a Dél Keresztje. Mindezek a változások azonban nem változtatják meg a csillagképek alakját, azt csak a csillagok saját mozgása okozhatja. Ez viszont rendszerint kis érték, még a leggyorsabban-mozgó csillagok is néhány ezer év alatt csak körülbelül a telihold látszó átmérőjének megfelelő távolságra mozdulnak el, a csillagok döntő többségének helyváltoztatása még ennél is sokkal kisebb.

A sajátmozgást bemutatni lett volna feladata a PRJANYISNYIKOV könyvéből átvett képnek (ERDŐDI, 17. ábra), de a hozzá tartozó szöveg nélkül nem látja el feladatát. Az elmaradt szöveg a következő: „A... rajz a Nagy Medvét ábrázolja. Láthatjuk, mennyire változik a Nagy Medve csillagainak képe. A felső rajz a csillagok jelenlegi állását mutatja, a középső 50 000 év előtti helyzetüket, az alsó pedig az 50 000 év múlva látható csoportosulásukat ábrázolja.” (A világ, amelyben élünk. 2. kiad. Bp., 1950. 122.) (A középső rajzon a csillagkép megváltozását az eltérő összekötő vonalak is fokozzák, a szokásos módon összekötve jobban felismerhető volna.) A képből és a szövegből az is látható, hogy néhány ezer év alatt nem változhatik lényegesen a csillagkép alakja. Hogy mennyire nem, azt mutatja a 2. ábra, amelyen a felső rajz a Nagy Göncöl jelenlegi alakját mutatja, az alsó pedig a 4000 évvel ezelőttest. Gondosan lemérve lehet találni különbséget köztük, de ez egyáltalában nem feltűnő. Így nem jogosult PRÜLLERnek az a föltevése (143), hogy a Nagy Göncöl időszámításunk kezdete körüli alakja más volt, és ezzel magyarázható az elnevezése, mert, mint az ábrán látható, a csillagkép nem változott észrevehetően. Néhány ezer éves időszakra (ha csak szabad szemmel, és nem műszerekkel való megfigyelésről van szó), a csillagképek alakjának változásával nem kell számolnunk.

2. ábra

Mindezek a megjegyzések nem akarják kisebbíteni ERDŐDI könyvének értékét, — mivel, mint említettem, a hibák nagy része már a forrásmunkákban is megvan — csak a könyvnek csillagászati is helyes megértését kívánják szolgálni.

KÜLÖNFÉLÉK

Papp István hetvenéves

1. A debreceni egyetem történetében is jelentős mozzanat Papp István professzori kinevezése: voltaképpen vele kapott önálló tanszéket a magyar nyelvészet ezen az egyetemen. 1952-ben valósult meg az a kívánság, amelyet már P á p a y J ó z s e f szorgalmazott. Addig ugyanis a debreceni egyetem nyelvész professzora a „magyar, finnugor és urál-altaji összehasonlító nyelvészet” tanára volt. És Papp Istvánnal éppen Pápay József tanítványa került erre a katedrára.

Papp István 1901. szeptember 12-én született Kisvárdán. A nagyon szegény, tízgyermekes család rendkívül tehetséges fiát tanítóinak a szorgalmazására és anyagi támogatásával vették fel a gimnáziumba. Itt — mint maga írja Pápay Józsefről szóló megemlékezésében — „cél tudatos, szakszerű munkával készültem az irodalomtudós pályájára. Mikor azonban 1920 őszén beiratkoztam a debreceni egyetemre, s az első előadást meghallgattam, ez elegendő volt ahhoz, hogy minden addigi tervezgetésem halomra dőljön, s az irodalmár csillogó, díszes útja helyett a nyelvész kopárnak tetsző s nem egyszer tövises ösvényét válasszam” (MNy. LVI, 140). Pápaynál doktorált, s a szigorlaton ez volt a fő kérdés: „Miben látja Wundt mondatmeghatározásának legfőbb hibáit?” Akik Papp István irodalmi munkásságát, főiskolai és egyetemi oktató tevékenységét ismerik, ennek a szigorlati kérdésnek a láttán jobban megértik, miért foglalt el ebben a munkáságban és tevékenységben a mondattal kapcsolatos problémák taglalása aránylag olyan nagy helyet.

Több mint húsz évig tanított középiskolában, de már 1937-ben magántanár lett a debreceni egyetemen „Nyelvélektan, különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára” című tárgykörből. Ugyanebben az évben Debrecenbe került a Fazekas Gimnáziumba, és magántanári előadásait is megtarthatta: heti két óra néhány érdeklődő hallgató számára. A negyvenes évek elejétől a debreceni Kollégium Tanárképző Intézetében is tartott előadásokat a magyar szakosok számára. Én is itt ismerkedtem meg vele személyesen. És amilyen hatással volt órá Pápay József, olyan hatással volt ránk is Papp István. Lenyűgözött bennünket előadása, amely mindig előadás volt, sohasem felolvasás, akár mondattani problémákról, akár a Kalevala világáról beszélt, akár a szóragozás, akár a szóalkotás volt előadásának tárgya.

Egyetemi tanárrá történt kinevezése előtt az egri pedagógiai főiskolán működött a főiskola létrehozásától kezdve, tehát már akkor is, amikor ez a főiskola még a debreceni egyetem épületében volt elhelyezve.

Mind tudományos, mind tanári tevékenységére fontos hatással volt az az egyéves finnországi ösztöndíj, amelyet 1935—1936-ban kapott. Tudományos és tanári tevékenységének mindmáig fontos területe a finn nyelv, és a finnekkel kötött baráti és tudományos kapcsolatai is mindmáig tartanak: állandó meghívott professzora a jyvaskyläi nyári egyetemnek, díszdoktora a turki egyetemnek; a Finn Oroszlánrend parancsnoki fokozatának kitüntettette; tagja a Finnugor Társaságnak, a Kalevala Társaságnak, a Finn Irodalmi Társaságnak. 1967 óta pedig a Finn—Magyar Kulturális Vegyesbizottságnak is.

2. Tudományos munkássága az általános és magyar nyelvészet, valamint a finnugrisztika területére terjed ki. Tanulmányai számos hazai és külföldi folyóiratban és önálló kiadványokban láttak napvilágot. Áttekintésük ebben a rövid köszöntésben csaknem lehetetlen.

Munkásságának nagyobb része a szorosabban vett magyar nyelvészetet öleli fel. Most, amikor a Magyar Nyelvatlasznak már a második része is megjelent, fontos rámu-

tatnunk arra, hogy Papp Istvánnak igen jelentős fiatalkori próbálkozása volt — több közlemény tanúskodik erről — egy magyar nyelvatlasz tervének a kidolgozása.

Hangtani tanulmányainak összefoglalása az egyetemi tankönyvként megjelent „Leíró magyar hangtan” (Tankönyvkiadó, 1966.), amelyben fonetika, leíró magyar hangtan, egy fonológiai vázlat és hangtörténeti kitekintés van összefoglalva a mű pedagógiai céljának is megfelelő elrendezésben. Ez a munka eredetileg is pedagógiai céllal készült: jegyzetnek a pedagógiai főiskolák számára 1951-ben. 1959-ben nyomtatásban is megjelent, mégpedig maga ez a jegyzet lényegileg változatlan formában a Magyar Nyelvjárások V. kötetében (42—101). — Hangtörténeti kérdéseket tárgyal a tővégi magánhangzók problémáit vizsgáló dolgozataiban (vö. pl.: MNy. LIX, 393—408; NytudÉrt. 40. sz. 288—95), de lényegesen több tanulmánya foglalkozik a mondattan és szótan kérdéseivel. Ezek közül az értekezések közül több általános nyelvészeti problémákat is feszeget, viszont — ez is igen jellemző vonása ünnepeltünknek — az általános nyelvészet körébe tartozó munkái is nehezen szakíthatók el magyar és finnugor tárgyú munkáitól. A magyar mondat áll a középpontjában „A mondat részei” című tanulmányának (MNy. XXVI, 200—4), és egy magyar mondattan foglalkoztatja a „Mi a mondattan?”-ban (MNy. XXVIII, 28—35, 290—4), de mindkettő általános nyelvészeti szempontból is fontos mondanivalót tartalmaz. Foglalkozott a főnévi igenév fejlődéstörténetével (MNy. XXXIII, 288—91), az egyes I. személyű igéi *-k* személyranggal (MNy. XLVI, 15—27). Vitacikkekben tárgyalta az *-é* birtokjel (MNy. LI, 290—7) és a felszólító módjel (MNyj. IV, 25—36) kérdéseit. Ki kell még emelnem „A szóalkotás problémái” című nagyobb dolgozatát (MNyj. IX, 3—31).

Magyar nyelvtörténeti nézeteinek összefoglalását finn nyelven végezte el: „Unkarin kielen historia” címen jelent meg ez a munka Helsinkiben 1968-ban.

Finnugor tárgyú tanulmányai főként a finn nyelvvel foglalkoznak. A részlettanulmányokon kívül (vö. pl.: FUF. XXXIV, 1—34; NyK. LVIII, 98—105) igen jelentősek finn nyelvkönyvei és finn—magyar szótára, amelynek második kiadása jelent meg 1970-ben. E szótár valóban hézagpótló voltát akkor méltányolhatjuk igazán, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy SZINNYEI finn—magyar szótára 1884-ben jelent meg. A külföldi és a hazai kritika egyaránt igen nagy elismeréssel szólt a műről. Reméljük, hogy a magyar—finn rész is hamarosan megjelenik, és olyan sikere lesz, mint az elsőnek.

Általános nyelvészeti tárgyú tanulmányai közül is csupán néhányat említhetek meg. A funkcionális nyelvészemlélet alapján vizsgálja a szó funkcióját (MNy. XXXVIII, 178—91, 272—6), majd a mondat funkcióját (MNy. XLVIII, 89—102). Foglalkozott a nyelvtan felosztásának kérdéseivel is (MNy. L, 440—7). A Pais-Emlékkönyvben az ősi szófajok kialakulásáról írt (29—35). „Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében” című tanulmánya (MNyj. VIII, 61—81) finn és magyar nyelvi példák elemzése alapján tárgyalja ezt az érdekes kérdést. A predikatív viszony kialakulását és fejlődését vizsgálja egy hasonló terjedelmű értekezésben (Az állítmányi szerkezet őstörténete: MNyj. III, 3—28).

Papp István a gimnáziumban még irodalmárnak készült, Pápay József hatására lett nyelvész belőle. De irodalmi tanulmányok is jelentek meg tőle, ha nem is olyan nagy számban, mint nyelvészetiéek. Foglalkozott Csokonaival és Balassi Bálinttal, Adyval és a Kalevalával, az irodalomtanítás problémáival stb.

3. Ünnepeltünk hetvenedik születése napján a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv is az ünneplők sorába áll. Társaságunknak választmányi tagja, folyóiratunknak 1930 óta munkatársa. Én azonban főként az egykori tanítványok nevében köszöntöm. Azok nevében is, akik nem lettek nyelvészek, talán még nem is a tanári pályán működnek, de akik mégis sokat tanultak Papp Istvántól: az igazság feltétlen tisztelétét, a tudománynak és általában foglalkozásunk tárgyának szeretetét. Kívánom mind a

magam nevében, mind egykori és mostani tanítványai nevében, hogy még sok éven át és jó egészségben taníthasson és alkothasson, tudja valóra váltani terveit, gazdagítsa továbbbi munkásságával nyelvtudományunkat mindnyájunk hasznára és az egész magyar tudomány érdekében.

PAPP LÁSZLÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1970. december 1. Szlavisztikai szakosztály. H. TÓTH IMRE, A XI. századi orosz redakciójú ószláv emlékek tanulmányozásának kérdéseihöz (a Byčkov-zsoltár alapján). — A XI. századi orosz szerkesztésű ószláv nyelvemlékek általános jellemzése után a Byčkov-zsoltár irodalmát és fontosságának okait ismertette. Rámutatott hang- és alaktanának azokra a sajátságaira, amelyek — eltérően az ószlávtól — az élő orosz nyelv tükröződésének tekinthetők. Ezek alapján kísérletet tett a nyelvemlék keletkezési helyének és idejének pontosabb meghatározására, s azt a kijevei Oroszország déli részére, illetőleg a XI. század végére — a XII. század elejére helyezi.

1970. december 8. Nyelvoktatási szakosztály. BAKOS JÓZSEF, A tanári beszéd „retorikája”. — A kapcsolatteremtésnek kétféle lehetősége van: az egyszerű és a retorikai kommunikáció. A retoricizmus, a retorikusság ismérveinek tárgyalása után a kerülendő és a korszerűsíthető örökségről szólt, majd a retorikai nézőpont érvényesítésének feltételeit vizsgálta.

1970. december 15. Névtudományi szakosztály. INCZEFI GÉZA, A határnevek és a köznevek viszonyának néhány kérdése. — A névanyagban a határnevek (dülőnevek) állanak legközelebb a köznevekhez, ezért a határesetek vizsgálatára igen alkalmasak. Határneveink állománya a névvé válás állandó folyamatában alakul, és ebben a legfőbb a funkcióváltozás (általánosítóból identifikáló), amelynek megtörténte már teljes értékű tulajdonnevet eredményez. A határnevek jelentésének szerepe az identifikálásban (itt lokalizálásban) igen bonyolult, és a földrajzi fogalmat kifejező reális jelentéstartalmat idézi fel a közösség leginkább teljes értékében a lokalizálás segítése érdekében. A nem földrajzi fogalmat jelölő név felidézésének intenzitása ezzel egyáltalában nem egyenértékű. A személynévi eredetű földrajzi nevek lokalizáló ereje attól függ, hogy a név használója ismeri-e a település határában a név keletkezési korának birtokmegosztását. A több tagból álló neveknel mindez kombinálódik a tagok jellege szerint. A határnevek jelentéstartalmának és a jelölt táj jellegének egybevetése alapján a következő névtípusokat lehet elkülöníteni: 1. Beszédhelyzetben individualizáló nevek. 2. Helyi individualizációk. 3. Részleges valóságvonatkozású nevek. Ez utóbbi csoportban még elkülönülnek: a) asszociációs meghatározó elemű nevek; b) elhomályosult valóságvonatkozású meghatározó elemű nevek; c) kihalt meghatározó elemű nevek; d) asszociációs nevek. 4. „Tiszta” tulajdonnevek.

1971. február 9. Általános nyelvészeti és Finnugor szakosztály. GULYA JÁNOS, Megkülönböztető jegyek a szintaxisban. — A vizsgálódásunk alapjául szolgáló vahi osztják nyelvben a következő nyelvtani kategóriákat vesszük sorra: 1. a mutató névmások rendszerét, 2. az íge múlt ideinek a kérdését, 3. az ergativust és 4. a tárgyias ige-ragozást. A mutató névmások körében megkülönböztetünk deiktikus és anaforikus használatot. A vahi osztjákban e két kategória két különálló egységet alkot. Az ígének négyféle múlt ideje van. Ezek egy része konkrét helyzetben, másik része pedig csak elbeszé-

* L. MNy. LXVII, 125–8.

lésben-közlésben használatos. A nominativusi-ergativusi szerkezet feltétele az alany nem ismert, ill. ismert voltának a szembenállása. Ugyanez a feltétele a tárgy szempontjából az „alanyi” és a „tárgyi” igeragozásnak is. A nyelvtan e négyféle területen levő viszonyokat (feltételeket) általában külön-külön szokás számon tartani. Nézetünk szerint helyesebb egy, mind a négy jelenséget egyaránt jellemző közös vonásról, „jegy”-ről beszélni, történetesen a „nem-ismert”—„ismert” (vagy: deiktikus—anaforikus) jegyről. Minthogy e jegy az egész szintaxison végighúzódik, felfoghatjuk a szintaxis egyik megkülönböztető jegyeként. Ily módon a szintaxisban is elképzelhető, hogy megkülönböztető jegyekről beszéljünk, s lehetséges, hogy ezek alapján egy mondatant felépítsünk.

1971. február 16. Névtudományi szakosztály. MEZŐ ANDRÁS, Községneveink rendezése a századfordulón. — Az Országos Községi Törzskönyvbizottság megszervezésének, feladatának és mechanizmusának ismertetése után a Törzskönyvbizottságnak a hivatalos nevek megállapításában alkalmazott szempontjait mutatta be. A magyarság elve szerint a települések csak magyar vagy magyarosan írható és kiejthető neveket kaphattak. (A magyarosítás nemegyszer szemantikai adaptációval, mesterséges népetimológiával történt: *Király-Lubella* > *Királyhölgye*). A történetiség elve alapján kapták vissza régi nevüket „az idegen ajkon elromlott” nevű községek (*Ottova* > *Selegszántó*). A motíváció alapján arra törekedtek, hogy minden újonnan adott név megfelelőképpen meg legyen okolva (*Acsucza* > *Ácsfalva*, mert lakóinak többsége ács). A ritkábban, tehát kevesebb névben érvényesülő szempontok közül a szabattosság (*Mező-Vári* > *Vári*, mivel nincs más *Vári* az országban), a helyhez kötés (*Bácsaranyos Szabolcs megye* > *Révaranyos*, mert a jelző Bács megyébe lokalizálná) és az etimológiai világosság (*Kis-Zellő* > *Alsózellő*, mert a községnev-rendezés előtti név egybeírva *Kiszellő*-nek is olvasható, illetőleg ejthető) került tárgyalásra. Az előadó végül olyan következtetéseket sorolt fel, amelyekben a Törzskönyvbizottság nem alkalmazkodott a maga gyakorlatából leszűrt elvekhez.

1971. február 23. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A jelentés egysége. — Az előadás azt igyekezett bemutatni, hogy a szintaktikai, paradigmatis és lexikai jelentés területén ugyanazok az összefüggések (mozgásformák) állapíthatók meg. Az összefüggések: mechanikus és implikatív mozgás; a két mozgástípus mint szervezeti nyelvi egy logikai jellegű, hipotetikus mozgásformával integrálódik.

1971. március 2. Szlavisztikai szakosztály. ERDŐDI JÓZSEF, Orosz csillagnevek és finnugor hátterük. — A szláv nyelvek területén a csillagnevek kutatása meglehetősen el van hanyagolva, így például SCHERER az indogermán népek csillagneveiről írt munkájában (1953.) mindössze egy orosz csillagnévvel foglalkozik. Az előadó Afanaszij Nyikityin útleírásának ebből a mondatából indul ki: „... волосыны да кола в зорю вошьли, а дось головою стоит на восток”, majd kifejti, hogy a кола csillagnév a кол szóval függ össze, nem pedig a 'kör' jelentésű коло-val. Más nyelvekben is találhatunk jelentésánál azonos elnevezést; 'szénaszárításkor használt, karókból összetákoltt állvány'. A továbbiakban rámutat arra, hogy helyes volt az a feltevés (VASMER), miszerint az *Ursa maior* orosz nyelvjárási лось neve a lapp *sárvá* 'ua.' elnevezéssel függ össze. Az előadó azonban sokkal szélesebb alapra építi kutatásait, s ezzel kapcsolatban kitért a művelődési körzetek kérdésére. Le kell szoknunk arról a helytelen szemléletmódról, amely az orosz nyelvterületet egységes kulturális areálnak tekinti. A művelődési terület átfoghat nagyobb egységet, erre a *пешеро, ситко* 'szitacsillag' tárgyalásával kapcsolatban mutatott rá, de lehet egészen kicsiny is, amire a *Via lactea* 'sýnyom' elnevezése a példa a manysival érintkező orosz nyelvjárásokban (лыженица).

1971. március 9. Általános nyelvészeti és fonetikai meg Magyar szakosztály. WACHA IMRE, Az élő beszéd zenei elemeinek rendszere és funkciói. — A fonetika az élő beszéd vizsgálata során elsősorban a hangképzéssel és a mondatfonetikai eszközökkel foglalkozik. A legnagyobb vizsgálati egységnek általában a mondatot tekinti.

A mondatfonetikai (prozódiai) eszközök vizsgálata azonban nem nyújt elegendő alapot az elhangzó beszéd jellegének, stílusának kutatására, mert ezt csak egy nagyobb vizsgálati egység, a szöveg, a beszédmű egésze felől lehet megközelíteni. Ebben a mondat már egy nála nagyobb egység részeként jelenik meg. Az elhangzó beszéd jellegének, stílusának vizsgálatához tehát már nem elegendő a mondatfonetikai eszközök megfigyelése; a kutatást ki kell terjesztenünk a szövegfonetikai eszközökre és összefüggéseik vizsgálatára is. — A beszéd — a nyelv zenei jeltárára épülve — a kollektív irányzatnak megfelelően mindig egyéni realizálódásban szólal meg. Alapja tehát az egyén orgánuma. Ez a következő elemekre bontható: 1. hangszínezet vagy hangminőség; 2. hang(magasság)terjedelem; 3. hangerőterjedelem; 4. beszédtempó; 5. szünethasználát; 6. rezonáló képesség vagy „vivőerő”. A nyelvnek mint kollektív produktumnak a jeltárában ezeknek egy-egy akusztikai „tartomány” felel meg, amelyeknek mindegyike további kisebb részekből és rétegekből tevődik össze. Minden tartományrészbe tartozó zenei jelnek és jelcsoportnak sajátos, de kollektív érvényű jelentése, funkciója és információs értéke van. Az előadó ezután az első négy akusztikai tartomány rétegződését, szövegfonetikai eszközeinek rendszerét, összefüggéseit és a kommunikációs folyamatban betöltött szerepét vázolta fel. A szövegfonetikai eszközök vizsgálata segítségével meg lehet határozni és le lehet írni az olyan nagyobb kategóriák akusztikai jellemzőit, mint közlőpróza beszéd, familiáris, bizalmaskodó vagy patetikus beszéd; élőszó, felolvasás, reprodukált beszéd; romantikus, realista, Vig-színházi színjátszó stílus stb.

1971. március 16. Magyar szakosztály. BÜKY BÉLA: A magyar keresztnévállomány-változások politikátörténeti háttere. — A keresztnév-állomány egy adott időpontbani összetétele sok különféle meghatározó tényező eredője. E meghatározó tényezők felderítése tulajdonképpen csak a névállomány-változás tényei regisztrálása után veheti kezdetét. Kétféle módszert követhetünk: vagy egy adott időpont keresztnév-állományaára vonatkozólag keressük azon meghatározó tényezők összességét, melyek az adott állomány létrehozásában közreműködtek, vagy egy adott meghatározó tényezőt kísérünk nyomon, a többi meghatározó tényező koronként milyen szerephez jutott a keresztnév-állomány alakításában. Az utánzó cselekvés, a divat, a hivatalos rendelkezések hatása, a kultusz, a családi-etnológiai tényezők szerepéről már egyes kutatók említést tettek a névállomány-fejlődés viszonylatában. Az előadó a névadás és ennek hatására a névállomány politikai meghatározottságairól szolt. E hatás több irányú lehet: a politikai „divat”-nak való megfelelni akarás, a tartózkodás, az ellenséges magatartás névformában való kifejezése. Ezután néhány példát mutatott be az egyelemű nevek korától, illetőleg a XVI. századtól kezdve a keresztnévek választásának politikai mozgalmaktól való befolyásoltágára, elsősorban a budai, pesti, majd budapesti névkincsből. Végezetül a névadás motivált-ság-mutatóiról és a „társadalmi légkör” ezekkel való nyomon-kíséréséről beszélt.

1971. március 23. Nyelvoktatási szakosztály. VÉGES ISTVÁN, Lexika és nyelvoktatás. — Egyetemi nyelvoktatói tapasztalataiból és az országos angol tanulmányi versenyek tanulságaiból kiindulva megállapítja, hogy az audio-vizuális készségek igen kívánatos fejlesztéséhez viszonyítva kevesebb gondot fordítunk tanítványaink lexikai ismereteinek gyarapítására, olyannyira, hogy maga a beszéd-készség fejlesztése is csődbe juthat, ha a szűk lexikai korlátok miatt nem válik lehetővé a tanítványok értelmi színvonalának megfelelő tényleges kommunikáció céljának elérése. Vizsgálta ennek a helyzetnek valószínű okait. Ismerteti a lexika minőségi és mennyiségi jellemzőit, mindenütt előtérbe helyezve a gyakorlat szempontját. Végső következtetése az, hogy sokkal jobban ki kell aknáznunk a szókincs-bővítés leghatékonyabb módjának, az idegen nyelven való olvasásnak a lehetőségeit. Ezt azonban úgy kell megvalósítanunk, hogy a tanár legértékesebb, mert nem helyettesíthető tevékenysége, a beszéd-készség fejlesztésének irányítása kárt lehetőleg ne szenvedjen. Evégből nem magának az olvasási készségnek sok időt

igénybe vevő közvetlen fejlesztésére, hanem az olvasási feltételek mielőbbi megteremtésére, egyféle olvasási „készenléti állapot” kialakítására kell törekednünk. Ez lehetővé teszi, hogy egyre inkább építhessünk a tanulók rendszeres önálló olvasására, s ha ezt meg is szeretettük velük, elértük egyik legfőbb célunkat: biztosítottuk permanens nyelvtanulásukat.

1971. március 30. Általános nyelvészeti szakosztály. SOMODINÉ GERGELY ÉVA, Kritikai megjegyzések Schaff szemantikájához. — ADAM SCHAFF „Bevezetés a szemantikába” című munkájában a jelentéstan filozófiai oldalát elemzi, a kommunikáció folyamatát az ismeretelmélethez való viszonyában vizsgálja. Schaff a verbális jeleket a többi jel rendszerében rendszerei és az egyéb jeleket elhelyezi, bírálja elődeit, majd a jelentés és fogalom kérdését is a filozófia segítségével akarja tisztázni (talán ezt sikerült a legkevésbé elérnie). Az előadó ezek után a filozófia ismertebb tételeinek felhasználásával cáfolja SCHAFF néhány megállapítását, és igyekszik ezeket lehetőség szerint nyelvészeti és filozófiai tanulmányai eredményeképpen kialakított véleményével helyettesíteni — a jelentéstani problémák e g y oldalának a megvilágítására.

1971. április 6. Magyar szakosztály. A felolvasó ülés előtt a szakosztály elnöke meleg szavakkal köszöntötte Z s o l d o s J e n ő választmányi tagunkat 75. születésnapja alkalmából. SZABÓ GÉZA, Nyelvi rendszer és nyelvtörténet helyhatározóink körében. — Mint ismeretes, a kutatások nem igazolták a nyelvi rendszernek mint nyelvallapotnak és a nyelvi változásnak egymást kizáró voltát, vagyis a szinkron és a diakron szemlélet merev elkülönítését. A nyelv egészét vizsgálva — ha a két szemléletet nem is keverjük össze — az állapotszerűség és a mozgás szoros összefüggését tárhatjuk fel. A szinkron és a diakron oldal összefüggésével kapcsolatban a nyelvi rendszer és tagjainak kapcsolatait kell szem előtt tartanunk. Az ilyenfajta vizsgálat a nyelvi mai rendszerének alaposabb megismerése mellett a nyelv távolabbi korszakaira is fényt vetet. A vizsgálat alapelve: a rendszertagok a rendszereknél gyorsabban változnak, ugyanakkor a rendszer a még létező rendszertagokban ragadható meg. Ez paradoxonnak látszik, noha valójában arról van szó, hogy minden nyelvallapotban különböző vitalitású rendszerek működnek együtt bonyolult összefonódásban. Ezt különösen a különféle nyelvváltozatok és nyelvi szintek összevetésekor tapasztalhatjuk. Az előadó ezután a szerkesztett: ragos, illetőleg névutós mai magyar helyhatározók rendszerét vizsgálta a fenti módszerrel. Az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és a nyelvjárásokban fellelhető helyhatározó-rendszer összehasonlítása nyelvtörténeti tanulságokat eredményez.

1971. április 13. Nyelvoktatási szakosztály. KULCSÁR ADORJÁN, Ortografitisz, azaz helyesírási betegség. — A Magyartanításban megjelent vagy sajtó alatt levő négy cikkében kifejtett és dokumentált munkahipotézisét ismerteti, amely szerint a diákok által elkövetett helyesírási hibák nagyrészt az ortografitisznek nevezett „helyesírási betegség” tünetei. Az előadó ezt a betegséget a klasszikus orvostudomány betegségeleírás-sémái szerint szándékozik megvizsgálni (anamnézis, tünetek, tünetegyüttesek, kórformák, szövődmények, kórokozók, a kór kifejlődése, megelőzése, gyógyítása), ezúttal azonban részletesebben csak az anamnézist („Vallomások a helyesírásról”), egy-egy osztály helyesírási tudatát, illetőleg a rossz helyesírók típusainak megállapítására vonatkozó törekvéseit ismerteti. Bár az ortografitisz-kutatásnak csupán kezdeti szakaszáról számolhat még be, vizsgálódásai máris haszonnal jártak (öndiagnózis, status praesens, típusgyakorosság stb.).

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcki Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171. 253–70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György**: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán**: A kalotaszegi nyelvújítás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdiés Klára**: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László**: Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István**: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean**: Adalékok a *meg* igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János**: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondatstruktúrák.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József**: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos**: Fonémastatisztikai problémák a nyelvújástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József**: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás**: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila**: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona**: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc**: A *konkrét—absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet**: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála**: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa**: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula**: A moldvai csángó nyelvújítás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin**: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő**: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia: Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos**: Hatvanhét szövmagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu**: A felsőéri nyelvújítás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára**: Egy két éves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos**: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György**. 1971. 21,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

ÚJRA KAPHATÓ RÉGI SZÁMOK:

1. Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. 14,— Ft.
2. Szily Kálmán: A mágnás-czím a magyarban. 1905. 12,— Ft.
3. Pápay József: Reguly Antal emlékezete. 1905. 12,— Ft.
4. Balassa József: A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. 12,— Ft.
5. Erdélyi Lajos: Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. 16,— Ft.
6. Réthei Prikkel Marián: A magyar táncnyelv. 1906. 14,— Ft.
7. Gombocz Zoltán: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 40,— Ft.
8. Melich János: Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. 24,— Ft.
9. Szeremley Császár Loránd: Jelentés-tanulmányok. 1909. 22,— Ft.
10. Kossa Gyula: Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 28,— Ft.
11. Gombocz Zoltán: Pótlék a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 16,— Ft.
12. Tolnai Vilmos: A szólásokról. 1910. 28,— Ft.
13. Melich János: Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. 28,— Ft.
14. Melich János: A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 34,— Ft.
15. Melich János: Keresztneveinkről. 1914. 24,— Ft.
16. Gombocz Zoltán: Árpádkori török személynveink. 1915. 30,— Ft.
17. Hóman Bálint: A székelyek eredete. 1921. 12,— Ft.
18. Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete. 1922. 40,— Ft.
19. Gragger Róbert: Ómagyar Máriasiralom. 1923. 12,— Ft.
20. Jakubovich Emil: Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink frónak személyéhez. 1924. 12,— Ft.
21. V. Házi Jenő: A soproni magyar—latin szójegyzék. 1924. 16,— Ft.
22. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 24,— Ft.
23. Szinnyei József: A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 30,— Ft.

ÚJABB KIADÁSÚ SZÁMOK:

101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. SziJ Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtemések és a magyar szókincscsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmekek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személynveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelv tudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarazatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovásemlék. 1971. 8,— Ft.

LXVII. ÉVF.

1971. DECEMBER

4. SZÁM

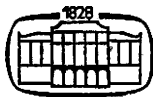
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

460. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1971

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Balázs János</i> : A nyelvtipológiai kutatások távlatai	385
<i>Ligeti Lajos</i> : Evlija Cselebi magyar szójegyzéke	394
<i>Sarkady Sándor</i> : A Halotti Beszéd egy kérdéses mondatának értelmezéséhez	410
<i>Földes László</i> : A telek 'földterület' jelentéstörténetéhez	418
<i>Fehértői Katalin</i> : Történelem és szómagyarázat	432
<i>Bachát László</i> : A hivatalos névből alakult ragadványnevek az iskolában	439
<i>Bartók János</i> : A hanglejtés jelzése a magyarban	449
Kisebbségi közlemények. <i>Boros Rezső</i> : Beszéddallamok, különösen éneklő vagy idegenszerű jellegűek	460
Szó- és szóhasználatmagyarázatok. <i>Grégor Ferenc</i> : 'Színesház' volt-e az egy- kori színesház? — <i>Gunda Béla</i> : A lófő etimológiájáról. — <i>Mező András</i> : Szócsogó — Újszomotor. — <i>Ország László</i> : Skalpol. — <i>Reuter Camillo</i> : Író- falu ~ Schreibersdorf — Buglóc. — <i>Szász Lőrinc</i> : A <i>Somlyó</i> név eredetének megfejtéséhez	464
Nyelvművelés. <i>Szemere Gyula</i> : Helyesírási szabályzatunk 10. kiadásának mérlege	474
Nyelvtörténeti adatok. <i>Zsoldos Jenő</i> : Adatok a XVI. század magyar nyelvéhez	483
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> : Adalékok diftongus és monoftongus viszonyá- hoz nyelvjárásainkban. — <i>Papp Zsuzsa</i> — <i>H. Gulyás Zsuzsa</i> : Nyelvjárási szó- vegmutatvány	495
Különfélék. <i>Úrhegyi Emília</i> : Trócsányi Zoltán 1886—1971.	499
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVII. közgyű- lése. — <i>Miksey Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből ...	502
Levélszekrény	512

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*: Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postaútvánnyon, valamint átutalással a KHL. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010.
Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVEKBOLTban: Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat: Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest, 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXVII. ÉVF.

1971. DECEMBER

4. SZÁM

A nyelvtipológiai kutatások távlatai*

I. Mielőtt a címben jelzett távlatokról szólnék, bevezetőül rövid visszpillantást óhajtok tenni, madártávlatból áttekintve a nyelvtipológiai kutatások mintegy másfél évszázados történetét. Efféle visszatekintés, még ha szükségképpen vázlatos és hézagos is, mindenképpen kívánatos, hiszen nélküle aligha érthetnők meg a szóban forgó vizsgálatok jelen problémáit, s még kevésbé vállalkozhatnánk a jövőbeli távlatok kifürkészésére.

A nyelvtipológiai kutatások történetének megírása immár elodázhatatlan feladat. Eddig azonban ezen a téren vajmi kevés történt. Ezért az alábbi áttekintés szükségképpen elnagyolt, s az itt tett megállapítások a későbbi, alaposabb vizsgálatok nyomán minden bizonnyal módosításra szorulnak majd.

Mint ismeretes, a nyelvek osztályozását elsőnek a SCHLEGEL testvérek kísérelték meg, a történeti és összehasonlító nyelvészet kibontakozásának kezdetekor, a múlt század tízes éveiben. AUGUST WILHELM VON SCHLEGEL 1818-ban Párizsban franciául közzétett, nevezetes értekezésében, amely az „Observations sur la langue et la littérature provençales” címet viseli, voltaképpen öccsének, Friedrichnek tíz évvel korábban megjelent művére utal vissza, az ott kifejtett gondolatokat egészítve s fejtve ki még szabatosabban. FRIEDRICH VON SCHLEGEL a nyelveknek még csak két fő osztályát különböztette meg. Bátyja szerint viszont a korabeli, valamint a régebben beszélt nyelvek három osztályba tagolódnak: egyfelől a nyelvtani struktúra nélküli, másfelől az affixumokat használó, továbbá az inflexiót alkalmazó nyelvek osztályaiba. A neves szerző azonban nem éri be ennyivel: a vizsgált nyelvek egyes osztályait vélt szellemi értékeik szerint azon nyomban rangsorolja is. A grammatikai struktúra nélküli nyelvekben a változtatásra képtelen szógyökök — származékok és ragozott alakok hiányában — természetlennek mutatkoznak, s éppen ezért szerinte az ilyen nyelvek a szellemi fejlődésnek kerékkötői. Egy fokkal magasabb szintre helyezi viszont SCHLEGEL azokat a nyelveket, amelyek a mellékfogalmakat és a nyelvtani viszonyokat toldalékok segítségével fejezik ki. Ám a pálmát mégis a flektáló nyelveknek ítéli oda, mivel ezek, a szógyökök magánhangzóinak váltogatásával, viszonylag kevés szótag segítségével, organikus úton, egyetlen szóba sűrítve a főfogalmak mellett a mellékfogalmakat és a különféle nyelvtani viszonyokat is a legszervebben tudják kifejezni.

Mellőzve most SCHLEGEL osztályozási kísérletének további elemzését s azoknak a kapcsolatoknak a feltárását, amelyek a korai német romantika e vezéregyéniségének, valamint a kor másik szellemóriásának, WILHELM VON HUMBOLDTnak a nyelvszemlélete közt mutatkoznak, csupán arra kívánok rámutatni, hogy sem SCHLEGEL, sem pedig HUMBOLDT nem használja még a *nyelvtípus* műszót. SCHLEGEL a nyelveket csupán osztályokba (*classes*) pró-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1971. június 15-i közgyűlésén.

bálta sorolni, az imént említett három fő osztályban látva az elkülönülés rendező elvét. HUMBOLDT viszont a nyelvek grammatikai szerkezetében (*grammatischer Bau*) kereste azt a belső formát (*innere Sprachform*), amely mint alakító princípium határozza meg az egyes nyelvek egyediségét, s fűzi össze alkotó elemeiket. HUMBOLDT még 1836-ban is lényegében a nyelveknek SCHLEGELTŐL először jellemzett három fő osztályát különbözteti meg s elemzi az imént említett elvek alapján.

2. Úgy látszik, HAJIM (Heyman) STEINTHAL használta először a *nyelvtípus* terminust, 1860-ban Berlinben közzétett „Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues” című munkájában. Az izoláló, agglutináló és flektáló nyelvekre vonatkozó, SCHLEGELIG visszanyúló felosztást kiegészítve STEINTHAL nyolc fő nyelvtípust különböztet meg. Ezek közül négyet a forma nélküli nyelvekhez (*formlose Sprachen*) sorol, négyet pedig a formával rendelkező nyelvekhez (*Formsprachen*). Nehéz megértenünk, hogy miért nevezi STEINTHAL formátlanoknak az első négy típusba sorolt nyelveket, amelybe szerinte a tisztán mellérendelő (*nebensetzende*) nyelvek mellett, amilyenek szerinte a hátsóindiai nyelvek, olyan alakváltoztató nyelvek is tartoznak, mint a reduplikációt alkalmazó és praefixumokat is használó polinéziai vagy a tövekhez suffixumokat is csatoló urál-altaji, valamint a bekebelezéssel nyelvtani viszonyokat és tartalmi meghatározásokat is kifejező amerikai nyelvek. Ha ugyanis ezek valóban „formátlan” nyelvek, miért „formába öntő” nyelv (*Formsprache*) a koordináló kínai vagy a nyelvtani elemeket csupán lazán, a szótövekhez fűző egyiptomi. Hogy a szógyököket magánhangzók cserélgetésével alakítgató sémi nyelvek miért kerültek az igen előkelő hetedik csoportba, azt a SCHLEGELTŐL és HUMBOLDTÓL kifejtett elvek alapján még csak megértenők. De hogy a szanszkrit, mely tudvalevőleg jóval kevésbé használja fel a flexiót, mint a sémi nyelvek, miért került még emezeknél is feljebb, a hierarchia legfelső fokára, holott e nyelv, STEINTHAL szerint is, az agglutináló nyelvekhez hasonlóan suffixumokat is bőven használ, azt már végképp nem tudjuk felfogni.

Itt legfeljebb csak futólag említhetjük FRIEDRICH MAX MÜLLER nevét, akinek SIMONYI ZSIGMONDTÓL magyarra fordított nyelvtudományi felolvasásaiban a nyelvek tipologizálásával kapcsolatban újszerű, ám a fordításhoz csatolt utószóiban HUNFALVY Páltól is joggal és helyesen bíralt elvek érvényesültek. HUNFALVY 1874-ben kelt észrevételeiben találóan bírálja a MÜLLERTŐL is alkalmazott, hagyományos, grammatikai szemléletű, morfológikus osztályozási elvet, s különösen az ellen emel szót, hogy MÜLLER a kínait *h á z n é p i*, az urál-altaji nyelveket *n o m á d*, az árja és a sémi családba tartozó nyelveket pedig *á l l a m i* nyelvekként jellemzi. A magyar tudós meggyőzően utal arra, hogy MÜLLERnek — bennünket a marrizmus szemléletére emlékeztető — felfogásával ellentétben a nomádságot vagy az államiságot semmiképpen nem tekinthetjük nyelvosztályozási kritériumnak.

A múlt század végén, 1891-ben D. C. BRINTON már az észak- és dél-amerikai bennszülöttek nyelveinek osztályozását is megkísérli. Az ekkori nyelvtipológiai kutatásokat FRANZ MISTELINEK 1893-ban megjelent műve (*Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues*) zárja le.

3. Századunk elején, 1909-ben látott először napvilágot NIKOLAUS FINCKNEK az újgrammatikus iskolától képviselt pszichologizmus szellemét tükröző tömör munkája (*Die Haupttypen des Sprachbaus*). A szerző, rövid elméleti alapvetés után, H. STEINTHALHOZ hasonlóan, szintén nyolc fő nyelv-

típust mutat be. Ezeket a típusokat művében, rövid szövegmutatványok alapján, a kínai, a grönlandi, továbbá a dél-afrikai nyelvek közül a szubia, az oszmán-török, a polinéz nyelvekhez tartozó számoa, valamint az arab, az új-görög és a grúz képviseli. FINCK, az újgrammatikusok mondatmeghatározásainak szellemében, a tőle kiválasztott típusok jellemző vonásait úgy próbálta megragadni, hogy azt vizsgálta, miképpen tagolják szét az egyes nyelvek szavaik megformálásakor az egységes képzet- és szemléletkomplexusokat, és e szavakat mondatba fűzve, a gondolatok nyelvi formába öntésekor, miként illesztik egybe. Módszere így egyfelől, a szavak morféimákra való tagolása révén, analitikus és morfológiai, másfelől, a szavak szintagmatizálódásának elemzésével, szintaktikai.

FINCK nyelvtipológiai módszere behatóbb elemzést és méltatást érdemelne, de erre most nem keríthetünk sort. Külön kellene szóljunk e mű bevezetőjéről azért is, mert ebben a szerző a nyelvtípus fogalmát elődeinél szabatosabban igyekszik meghatározni.

4. Századunk egyik legjelentősebb nyelvtipológiai kísérlete EDWARD SAPIR nevéhez fűződik. SAPIR 1921-ben közzétett *Language* című, általános nyelvészeti munkájának hatodik fejezetében újszerűen elemzi a nyelvi struktúrák típusait. Meggyőzően hivatkozik arra, hogy a földkerekség nyelveinek és nyelvjárásainak ezrei rendkívül változatos képet mutatnak, s ezért tipológiai osztályozásuk szinte megoldhatatlan feladat. SAPIR meggyőzően mutatja ki, hogy forma nélküli nyelvek, úgy, ahogy azt STEINTHAL gondolta, valójában nincsenek, hiszen valamiféle „belső formája” minden nyelvnek szükségképpen van. Kellő finomításokkal használhatónak tartja az izoláló, agglutináló és flektáló típusok közti, SCHLEGELIG visszanyúló különbségtételt. Rendkívül jelentős az a megállapítása, hogy a világ minden nyelvének ki kell valahogyan fejtenie az alapvető fogalmakat (*radical concepts*) és a viszonyfogalmakat (*relational ideas*). Vannak olyan típusú nyelvek, amelyekben csak ezek fejlődnek ki. Ezeknél bonyolultabbak azok a nyelvek, amelyek affixumok segítségével vagy tőváltakoztatással a tölemek jelentését is módosítani tudják. Míg az előbbieket nem származtató, hanem csupán viszonykifejező nyelvek, az utóbbiak, mint származtatók, ezeknél komplexebbek. Megint más csoportot alkotnak azok a nyelvek, amelyekben szóképző elemek nincsenek ugyan, de a tőszavakhoz mondatbeli viszonyokat kifejező toldalékok kapcsolódhatnak. Végül legbonyolultabbak azok a nyelvek, amelyekben a tőszavakhoz képzők, jelek és ragok egyaránt járulhatnak.

SAPIR módszere ilyen módon morfo-szintaktikai jellegű, amelyben, az említett négy alaptípus szerinti tagoláson felül az izoláló, agglutináló, fuzionáló és szimbolikus szóalkotási technika elvének, valamint az analitikus, szintetikus és poliszintetikus szerkesztési módnak a számbavételére is sor kerül.

Ez a módszer sokkal árnyaltabb, mint a korábbiak. Érdeme szerint való méltatása külön tanulmányt kívánna.

5. A prágai iskola a nyelvtipológiai kutatásokat is új irányba terelte. N. TRUBECKOJ a világ nyelveinek fonémarendszereit és szótagalkotási módjait típusok szerint tagolva megvetette az alapjait a fonológiai jellegű partialis tipológiának. R. JAKOBSON viszont, a nyelvi szövetségek keretein belül kialakult közös vonásokat vizsgálva, a területi (areális) tipológia lehetőségeire mutatott rá. Külön ki kell emelnünk a prágai iskola egyik jeles tagjának, VLADIMÍR SKALIČKANAK a nyelvtipológiai munkásságát. SKALIČKA értékes tanulmányokban elemezte a poliszintetikus nyelveket, s a többi nyelv-

típusra vonatkozólag is számos fontos megfigyelést tett. 1966-ban a debreceni nemzetközi nyelvészkongresszuson a magyar nyelv tipológiájáról tartott magas előadásában arra hívta fel figyelmünket, hogy a tipológiai leírásokban alapvető fontosságú magának a nyelvtípus mibenlétének minél szabatosabb meghatározása. Ez a figyelmeztetés valóban időszerű, mint erről majd még külön is szó lesz.

Az említett törekvések ellenére a nyelvtipológiai kutatások a két világháború közti időszakban vajmi keveset jutottak előbbre. A VAILLANTnak, a neves francia szlavistának 1933-ban tett és R. JAKOBSONtól 1957-ben, az oslói nyelvészkongresszuson a tipológiai kutatások addigi eredményeit mérlegre tevő előadásában idézett intelme, amely szerint „a tipológia tévútra vezetheti a jó nyelvészt”, találóan jellemzi e kor nyelvészeinek a tipológiai kutatások irányában táplált kétkedő, sőt szinte elutasító magatartását.

A nyelvtipológiában megbízhatóbb eredménnyel kecsegtettek a statisztikai módszerek, amelyeknek alkalmazására, a német szókincs szavainak szótagszerkezetét vizsgálva, 1943-tól kezdve elsőnek PAUL MENZERATH tett figyelemre méltó kísérletet. MENZERATH a német szavakat szótagszám szerint kilenc szótípusba, e típusokat pedig, a bennük levő fonémák száma szerint osztályokba, az utóbbiakat pedig a fonémák elhelyezkedésének és a szótagcsúcs helyzetének figyelembevételével formatípusokba sorolta. 1950-től kezdve a jeles német kutató és bonni tanítványai vizsgálataikban nemcsak a szótári címszavaknak, hanem összefüggő szövegek szavainak hasonló szempontú elemzését is elvégezték.

Ezt a módszert továbbfejlesztve s magyar anyagra alkalmazva VÉRTES EDIT 1955-ben közzétett tanulmányaiban helyesen utalt arra, hogy a vizsgált szavak morfológiai tagoltságát és etimológiáját is célszerű figyelembe vennünk, ha az egyes nyelvek morfonematikai típusait még több oldalról akarjuk jellemezni.

Az ilyen jellegű vizsgálatokat hasznosan egészíti ki a J. H. GREENBERGTől az ötvenes években kidolgozott nyelvstatisztikai módszer. GREENBERG, mint ismeretes, az egyes nyelvtípusok jellegének meghatározásában tíz mutató számbavételét javasolta. Ezek közül az első a szintézis mutatója, amelyet a morfémáknak a számba vett szavakhoz való arányításával nyerünk. A második indexet, amely az agglutináció mértékére utal, úgy határozhatjuk meg, ha a szavak belsejében található agglutinációs jellegű morféma-kapcsolatok számát az összes szóbelseji morféma-junktúrák számához viszonyítjuk. A szóösszetétel indexét úgy kaphatjuk meg, ha a szógyökök számát az összes szavak számával vetjük egybe. A származékszavak mutatóját az összes származékoknak a szavak számához való arányításával állapíthatjuk meg. A flexió mértékét a ragozott szavaknak az összes szavakhoz való aránya, az infixumok, praefixumok és suffixumok alkalmazásának mértékét pedig az ezekkel ellátott szavaknak az összes szavakhoz való aránya mutatja. Az izoláló jellegű szerkezetek számát az összes szintaktikai kapcsolat számához viszonyítva határozhatjuk meg magának az izolálásnak a mértékét. Hogy a ragoknak milyen arányú szintaktikai szerepük van, azt a ragokkal jelölt szintaktikai szerkezetek számának az összes szerkezet számához való viszonyításával állapíthatjuk meg. Végül pedig azt, hogy valamely nyelvben az egyeztetés milyen gyakori, a konkordanciát jelölő szerkezetek számának az összes szintaktikai szerkezet számához mért aránya mutatja. GREENBERG, valamint WARREN COWGILL konkrét nyelvi anyagon végzett számítások alapján bizonyította be ennek a módszernek a használhatóságát.

1965-ben, illetőleg 1966-ban a pozsonyi VIKTOR KRUPA és GABRIEL ALTMANN javasolt pár módosítást GREENBERGnek mennyiségi mutatókon alapuló rendszerén. Lényegesnek látszik KRUPÁNAK az a megállapítása, hogy a GREENBERGTŐL javasolt arányosítások tagjait célszerű úgy rendeznünk, hogy lehetőleg az osztó legyen nagyobb, mert így a 0 és 1 között elhelyezkedő s ennél fogva mindig összemérhető arányszámokat kapunk. Ezenfelül az egyes tipológiai mutatók megfelelően arányos értékkeretek közé való rangsorolása is lehetővé válik. Csak helyeselnünk lehet a két pozsonyi kutatónak azt a megállapítását, hogy a tipológiának minél kevesebb számú s olyan jellegű mutatónak a megállapítására kell törekednie, amelyeknek alapján az illető nyelveknek minden vagy lehetőleg minél több jellemző vonására megbízhatóan lehet következtetnünk.

Hogy GREENBERG szóban forgó módszere, az említett pozsonyi kutatóktól módosított formájában, közeli rokonságban levő nyelvek rokonsági fokának szabatos meghatározására is alkalmas, azt legutóbb, 1968-ban ELEONORA SLAVIČKOVÁ bizonyította be, a prágai iskola hagyományainak szellemében az egyes szláv nyelvek közti rokonság mértékét ilyen módon vizsgálva. Ennek a próbálkozásnak a sikerén felbuzdulva, egyik tanítványunk a finn, észt és magyar nyelv közti rokonság fokát igyekszik ilyen jellegű módszerrel, mennyiségi mutatók segítségével, egzakt formában megállapítani.

GREENBERG nyelvtisztikai módszere azonban még más szempontból is változtatásokra szorul. A figyelmes szemlélőnek ugyanis okvetlenül feltűnik, hogy a neves amerikai nyelvész típuselemző módszerében a fonológiai szintet figyelmen kívül hagyta, holott, éppen MENZERATH említett kutatásai a fonológiai részrendszerek tekintetbevételét is sugallják. Amennyire meg tudom ítélni, az elsők közt KELEMEN JÓZSEF ismerte ezt fel, mint 1968-ban a szegedi nemzetközi tipológiai szümpozicionon tartott tömör és jól dokumentált előadásából világosan kiténik. A Szegeden ez alkalommal elhangzott előadások, amelyek azóta angol, francia, illetőleg német nyelven kötetben összegyűjtve is megjelentek, mind külön méltatást érdemelnének, mivel meggyőződésem szerint lényeges mértékben segítettek elő a nyelvtipológia számos elméleti és gyakorlati problémájának, így egyebek között a szintaktikai és az areális tipológia, valamint a rokon nyelvek közti tipológiai jellegű összefüggések egyes kérdéseinek új szempontok szerint való elemzését.

E becses értekezések közül most csupán KELEMEN JÓZSEF tanulmányát emelem ki. Teszem ezt azért, mivel KELEMENNEK előadásában csak vázlatosan ismertetett nyelvtisztikai jellegű módszeréből véleményem szerint egyetlen lényegesebb mozzanat sem hiányzik. Csak helyeselni tudom, hogy ez a javaslat, megfelelően tagolva, a szintaktikai, a morfológiai és a fonológiai részrendszerek tipológiai szempontból relevánsnak tartott sajátosságait egyaránt figyelembe veszi, mindenütt számszerű arányok megállapítását írva elő, sőt nyelvünk szókezdő, szóbelseji és szóvégi fonémáinak általa jelentős anyagon vizsgált megoszlását bemutató KELEMEN az ilyen jellegű kutatásokra is példát mutat. A javaslat, nagyon helyesen, az egyes mutatóknak reprezentatív szótári anyag, valamint megfelelő korpusz alapján való megállapítását egyaránt fontosnak tekinti.

6. Mindámellett a szintaktikai, morfológiai és fonológiai mutatók szinte mindenre kiterjedő számbavételével kapcsolatosan elénk todul a kérdés: vajon ezek közül melyek azok, amelyek, megfelelő értéket elérve, alapvető módon határozzák meg az egyes nyelveknek valamely típushoz való tartozását?

Erre a problémára fentebb említett oslói előadásában R. JAKOBSON is utalt, hangsúlyozva, hogy az egyes nyelvtípusok mivoltának feltárásában nem a különböző szintek elemei közti arányok pusztá leltározásával, hanem csak az egész nyelvi rendszer, illetőleg struktúra belső összefüggéseinek felderítésével érhetünk célt. Ily módon egyre többször hangoztatott követelménnyé kezd válni a strukturális tipológia, mint erre nemrégiben B. USZPENSZKIJ is utalt 1968-ban Hágában kiadott, „Principles of structural typology” című értekezésében. A szovjet kutató szerint a strukturális tipológia feladata az egyes konkrét nyelvi struktúrák típusainak feltárása. Fontos USZPENSZKIJnek az az észrevétele is, hogy a nyelvtipológiai vizsgálatok megkezdésekor mindenképp előtérbe kell hozni az egyes terminusokat kell szabatosan meghatároznunk, majd az egymással viszonyba állítandó egységek között kell megfelelő értékrendet megállapítanunk.

Véleményem szerint ezenfelül alapvetően fontos a GREENBERG iskolájától a nyelvi egyetemes jegyek vizsgálatában alkalmazott implikációs elvnek a tipológiai kutatásokban való érvényesítése is. Ennek alapján lehet eldönteni, hogy az egyes nyelvi típusokra jellemző sajátosságok meglétével egyfelől milyen más sajátosságok és milyen mértékben járnak vagy járhatnak együtt, másfelől pedig bizonyos tipikus vonások mely más vonások meglétével s milyen mértékben zárják ki, mind a fonológia, mind a morfológia, mind pedig a szintaxis síkján.

Hogy ez az elv hogyan érvényesülhet a gyakorlatban, arra nézve itt csak néhány példát említenék. Ha izoláló, polisintetikus, agglutináló vagy flektáló nyelvekről beszélünk, akkor ezeknek bizonyos morfológiai sajátosságaiból indulunk ki. Kérdés azonban, hogy ezek a tipológiai sajátosságok milyen következménnyel járnak fonológiai és szintaktikai szinten. SKALIČKA egyik tanulmányában (1964.) e problémakörnek egy részletét vette vizsgálat alá, azt kutatva, hogy az említett típusokba sorolható nyelvek morfológiai szerkezetében milyen gyakoriak a mássalhangzó-kapcsolatok. Megfigyelései szerint a polisintetikus nyelvek (mint a kelet-ázsiai nyelvek közül a kínai, a vietnami, a thai nyelvek, vagy a nyugat-afrikai joruba, mandingo, ewe) egyes csoportjaiban, amelyekben a nyelvtani viszonyokat nem suffixumok, hanem önálló szavak jelölik, a mondatok morfológiailag egyenértékű s rendszerint csak egyszótagú szavak láncolatából állanak. Az ilyen szavakban, amelyeknek fonológiai szerkezete nem nagyon lehet bonyolult, mássalhangzó-kapcsolatok csak ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Ezzel szemben az említett nyelvekben többnyire kimagasló szerephez jutnak a magánhangzók fonológiai különbségei és a szupraszegmentális egységek. Ha bennük bizonyos grammatikai elemek erősen redukálódnak is, ezek magánhangzói általában mégsem tűnnek el teljesen. Olyan nyelvekben viszont, mint a mai francia vagy angol, amelyekben bizonyos izoláló (analitikus) tendenciák érvényesülnek, s a grammatikai viszonyokat kifejező elemek gyakran önálló szóként funkcionálnak, a fogalomszavak egyre rövidebbé válnak, s bennük mind ritkábban fordulnak elő bonyolultabb mássalhangzó-kapcsolatok. Mint SKALIČKA említi, ez az egyszerűsödés nemesak a franciára jellemző, hanem bizonyos fokig még az angolra is, ahol a bonyolultabb szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok gyakran csak az agglutináló tendencia érvényesülése nyomán alakulnak ki (vö. *work-s*, *dep-th*, *nigh-t-s* stb.). Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a francia nyelv újabkori fejlődésében megfigyelhető egy nyíltzótagosodási tendencia is, amelynek erősödése folytán bizonyos szóbelseji és szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok teljesen kiküszöbölődtek.

Az izoláló és poliszintetikus típusú polinéziai nyelvekben, mint erre SKALIČKA rámutatott, olyan kevés a mássalhangzó, hogy a szavak továbbképzését gyakran csak a rövid tölemek megismétlésével vagy kombinálásával lehet megoldani. Az agglutináló nyelvekben viszont már bonyolultabb szerkezetű szavak is képződhetnek, mégpedig vagy úgy, hogy gyakorivá válnak bennük a mássalhangzó-kapcsolatok, mint a grúzban és más kaukázusi nyelvekben, vagy úgy, hogy a szavak szótagterjedelme növekszik, mint a finnben vagy a japánban. Az is gyakori azonban, hogy a tövéghangzók lekopásával vagy más módon az ilyen típusú nyelvekben megrövidülnek a szótövek, mint a finnhez képest az észtben vagy a magyarban, amivel bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok gyakoribbá s egyes szótagok zártabbá válása is szükségképpen együtt jár.

A flektáló nyelvek közül némelyekben, így az óbolgárban, ógörögben és részben a latinban is, viszonylag kevés a mássalhangzó-kapcsolatok száma, s ekként a nyíltszótagosodás lép előtérbe. A szláv nyelvekben viszont — bizonyos végződéses megrövidüléssel és a szótagképződésben bekövetkezett átalakulások nyomán — gyakran új mássalhangzó-kapcsolatok jöttek létre. Az introflexív nyelvekben, amilyenek a sémi nyelvek, azáltal, hogy ezekben a szavak tőjelentésére a mássalhangzók utalnak, az utóbbiaknak és ezek különféle kapcsolatainak kimagasló szerepe van.

Mint erővid áttekintés után SKALIČKA megállapítja, az ismertett nyelvtípusok szavainak morfológiai szerkezete bizonyos fokig nyilvánvalóan meghatározza, hogy milyen mértékben várhatók bennük bizonyos fajta mássalhangzó-kapcsolatok.

7. Aligha lehet kétséges, hogy SKALIČKA vázolt módszerét továbbfejlesztve még más szempontok szerint is vizsgálni lehetne az egyes nyelvtípusok szavainak morfológiai szerkezetét. Így azt is érdemes volna kutatnunk, hogy a különféle típusú nyelvek szavaiban milyen fajta megkötöttségek és milyen mértékben korlátozzák az egyes fonémák, mégpedig mind a magánhangzók, mind pedig a mássalhangzók elosztódását. Ehhez persze szükség volna lehetőleg minden elérhető nyelv szavainak igen gondos morfológiai vizsgálatára, az egyes tőtípusokban és tőváltozatokban, valamint a toldalékos alakokban föllelhető fonémák disztribúciójának, valamint a szótagképződésnek minél behatóbb szemügyrevételére. Ily módon lehetne a jövőben, statisztikai módszerekkel, megbízható módon feleletet találnunk számos, ma még megválaszolatlan kérdésre. Megtudhatnók, hogy a magánhangzó-illeszkedés vagy a szinharmónia milyen arányban jellemzi az agglutináló nyelveket, s hogy az ezekhez hasonló tendenciák erősödésének vagy gyengülésének történeti szempontból mik a feltételei. Feleletet kaphatnánk arra a kérdésre is, hogy a szótagképződés módjaiban, a szótagok nyíltabbá vagy zártabbá válásának folyamatában az egyes nyelvtípusok jellegének változása milyen erővel hat. Az ilyen jellegű kutatások igen gyakran föltehetőleg arra az eredményre vezetnek majd, hogy tiszta típusok valójában nincsenek, s ezért az egyes típusokba sorolt nyelvek szavainak morfológiai szerkezetében megfigyelhető disztribúciós sajátosságokból csak bizonyos mértékben érvényesülő tendenciákra lehet következtetni, vagyis más szóval: a tipológiai kutatásokban ezen a szinten is meg kell elégednünk a száz százalékot nem okvetlenül elérő implikációs szabályosságok kimutatásával.

Jórészt a jövőbeli kutatásoktól várhatunk feleletet arra a kérdésre is, hogy milyen belső összefüggések fedezhetők fel az egyes nyelvtípusokba sorolt

nyelvek morfológiai szerkezete (esetrendszer, igeragozási rendszere stb.) és mondatformáinak rendszere között. Ez a felismerés, mint tudjuk, korántsem új. Mégis, mint R. JAKOBSON is említi, maga SAUSSURE, aki pedig először mutatott rá a rendszer fogalmának a nyelvészet szempontjából való jelentőségére, egyik megjegyzése szerint mégsem eszmélt rá arra a világosan előtűnő értékrendre, ami az egyes esetek között áll fenn. SAUSSURE szerint a grammatikus teljesen önkényesen csoportosítja az eseteket ilyen vagy olyan módon, s ennél fogva a nominativus is minden ok nélkül került az esetek hagyományos sorrendjében az első helyre. Ezzel a felfogással ellentétben azonban napjainkban már egyre világosabban látjuk, hogy a különféle esetek értékrendjét ezeknek a mondatformák rendszerében érvényesülő funkciója határozza meg, s hogy ennek folytán az olyan típusú nyelvekben, amelyekben esetrendszerek alakultak ki, a morfológiai részrendszerek és a mondatformák rendszere között nyilvánvaló összefüggések állapíthatók meg. Felesleges volna erről itt részletesebben is szólnom. Elég arra utalnom, hogy az óind és a görög grammatikusok esetfelsorolásaikban, egymástól nyilván teljesen függetlenül érvényesítettek hasonló szempontokat; ennek megfelelően helyezték aztán az élre az alanyesetet, s állapították meg a többi eset sorrendjét is. Aligha szorul bizonyításra, hogy az igeragozási rendszerek is lényegében hasonló módon függnek össze a mondatformák rendszerével. Másfelől viszont olyan típusú nyelvekben, amelyeknek morfológiai rendszere szegényesebb, a szórend kötöttségének jut mind fontosabb szerep. Jórészt csak a jövő kutatásaitól várhatjuk annak felderítését, hogy az egyes fő nyelvtípusokon belül a különféle morfológiai és morfoszintaktikai összefüggések sajátos árnyalódásai folytán milyen altípusok különíthetők el.

Új távlatok tárulnak azonban eléink akkor is, ha a jelentéstani vizsgálatokat megkíséreljük nyelvtipológiai módszerrel végezni. Ha a morféákat mint jelölőket HJELMSLEV nyomán kifejezésnek, jelöltjüként viszont (jelentés)-tartalomnak tekintjük, akkor, annak megfelelően, hogy az egyes nyelvtípusokon belül a morféák, szintaktikai kapcsolódásukat tekintve, mennyire szabadok vagy mennyire kötöttek, jelentéstartalmukat is ezzel párhuzamosan rangsorolhatjuk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy minél szabadabban realizálódhat valamely morféma, jelentéstartalma annál kevésbé kötött, másfelől viszont minél több megkötöttség terheli valamely morféma aktualizálódását, annál kötöttebb a jelentéstartalma is, s az utóbbi az elvontságnak is annál magasabb fokán jelentkezik. Így például az izoláló típusú nyelvekben, ahol a grammatikai viszonyokat kifejező morféák is meglehetősen kötetlenek, ezeknek a jelentéstartalma sincs az elvontságnak azon a fokán, mint az agglutináló nyelvekben, csupán szigorú szabályok szerint egymáshoz kapcsolódó és egymás fölé épülő képző-, jel- és ragmorféák jelentéstartalma.

Ezzel kapcsolatban itt csak egyetlen példát említek. Mint legutóbb egy kandidátusi értekezés opponenseként ezt részletesen kifejtettem, a jövő időnek szintetikus formában történő olyasféle kifejezésében, mint a latin *ibo*, a *-bo*, mint teljes mértékben kötött morféma jelentéstartalmát tekintve is erősebb kötöttséget, tehát magasabb fokú elvontságot mutat, mint a jövő időnek a *menni fogok*, *ich werde gehen*, *I will go*-féle, analitikus kifejezésében a *fogok*, *werde*, *will* viszonylag szabadabb morféák. Nyilvánvaló, hogy a morfoszintaktikai szempontból gyakran oly nagy mértékben elütő típusú nyelvek kötött és szabad morféáinak jelentéstartalmát efféle megfontolások alapján lehetne tipológiai szempontból is jól elkülöníteni, s elvontságuk mértéke

alapján osztályozni. A jelentéstani tipológiában véleményem szerint jól fel lehetne használni ULLMANN ismeretes különbségtételét is, egyfelől a morfémákra jól tagolható s ezért szemantikailag áttetsző, másfelől az ilyen szempontból tagolhatatlan s ezért homályosabb, elemezhetetlenebb jelentéstartalmú kifejezések között.

8. A SCHLEGELTŐL kezdeményezett nyelvtipológiai irányzat, mint láttuk, alaktani ismervekből kiindulva igyekezett megállapítani oly egyetemes érvényű s minden nyelvi szintet meghatározó típusokat, amelyekbe, kisebb-nagyobb erőszaktétellel, a világ minden nyelve besorolható. Hasznosak lehetnek azonban a csupán egy-egy részrendszer sajátosságait figyelembe vevő, vagyis például csak a fonológiai vagy szintaktikai vagy csupán szemantikai szinten maradó tipizálások is. Ezzel kapcsolatban itt, futtában mindössze két lehetőséget említenék meg. Egyfelől a különféle gazdasági, társadalmi és politikai körülmények között kialakult irodalmi nyelvek tipizálására utalnék, mely a stilisztikai kutatások szempontjából is igen sok haszonnal járna. Attól függően ugyanis, hogy valamely irodalmi nyelv létrejöttében és fejlődésében milyen arányban és számban jutottak szerephez az egyes nyelvjárások, milyen mértékben és hogyan hatottak a népköltészettől vagy a tudományos irodalomtól ihletett áramlatok, a tudatos nyelvújító és nyelvművelő törekvések és más hasonló tényezők, Európa nyugati és keleti felében, mint tudjuk, lényegesen eltérő irodalmi, nyelvi típusok alakultak ki. Ezek behatóbb elemzése véleményem szerint igen gyümölcsöző lehetne.

De másfelől rámutathatnók például az európai latin betűs helyesírási rendszerek tipizálásának lehetőségére is. Az egyes főbb típusok elkülönítésére és meghatározására több mint másfél évtizeddel ezelőtt magam is kísérletet tettem. Úgy gondolom, nem volna haszontalan vállalkozás az ilyen jellegű munkálatok folytatása sem. Egyébként, mint ismeretes, az írástörténet művelői már régen felismerték a különféle írásrendszerek típusokba való sorolásának szükségességét.

9. Nincs itt érkezésem arra, hogy akárcsak vázlatosan is felsoroljam a nyelvtipológiai kutatások sok más lehetőségét, sőt még e vizsgálatok legfontosabb ágait sem tudnám itt megfelelően bemutatni. Céлом csak az volt, hogy a kételkedőket, ha még mindig akadnának ilyenek, meggyőzzem arról, hogy az ilyen irányú nyelvészeti kutatások ma már szilárd elméleti alapokon nyugszanak, s a kutatók előtt egyre nagyobb távlatok nyílnak. A nyelvtipológiától azonban csak akkor várhatunk az eddigieknél komolyabb és megbízhatóbb eredményeket, ha vizsgálódásainkat minél több, eddig még nem eléggé tanulmányozott nyelvre is kiterjesztjük, s ha az elméletileg előre megállapított sémákat mindig kellő számú adatra támaszkodva szembesítjük a nyelvi valósággal, sohasem feledve, hogy tiszta típusok valójában nincsenek, s hogy egy-egy konkrét nyelv éppen ezért csak bizonyos vonásaiban és csak bizonyos mértékig közelítheti meg az eszményi típust.

A legújabban kibontakozó összevető (kontrasztív) nyelvészeti kutatások új lendületet adnak a nyelvtipológiai vizsgálatoknak is. A kontrasztív módszerű egybevetések a legegyszerűsebbek, mivel bármilyen típusú nyelvek összehasonlítását lehetővé teszik. Tipológiai alapon viszont csak oly nyelvek vizsgálhatók, melyek között bizonyos típusbeli hasonlóságokat lehet megállapítani.

BALÁZS JÁNOS

Evlija Cselebi magyar szójegyzéke

I.

1. A híres török „világutazó” nevét nálunk jól ismerik. A hódoltság korának kutatói máig nem szüntek meg lapozgatni nevezetes „Útleírás”-át, melynek tetemes részei szólnak az akkori Magyarország földjéről és népéről. Tudós olvasói hol ócsárolják nagyotmondásaiért, megbízhatatlanságáért, hol meg nem győzik dicsérni jó megfigyeléseierért és máshol nem lehet fontos adataiért.

2. Megvallom, magam hosszú időn keresztül elsősorban mint mongolista tartottam számon Evlija Cselebi útikönyvét. Kaukázus földjén végzett utazásairól szóló beszámolójában ugyanis arról tudósít bennünket, hogy 1647-ben valahol Dagesztánban egy kajtak (*qaitaq*) nevű törzsre bukkant. A mesés külsejűeknek ábrázolt kajtakok nyelvéből egy 41 szót tartalmazó jegyzéket közöl. Ez a szójegyzék, a mongol nyelv történetének érdekes emléke ragadta meg a mongolisták figyelmét.

Talán nem meglepő, hogy a mongolisták véleménye is megoszlott Evlija Cselebi megbízhatóságát illetően. Feltűnő volt ugyanis kezdettől fogva, hogy egyéb forrásokból mit sem tudunk egy mongolul beszélő kajtak népről, különösen pedig, hogy nyelvét még Evlija Cselebi idejében is megőrizte volna. Ugyanakkor meg kellett állapítani, hogy a szójegyzék a mongol nyelv XV–XVI. században várható hiteles alakjait tartalmazza. Így értékelte e szójegyzéket már első magyarozója, V. BARTHOLD és B. JA. VLADIMIROV (*K voprosu o proischozdenii kajtakov: Etnografičeskoe obozrenie* No. 4–5. Moskva, 1910. 37–45).

Később P. PELLIOТ a szójegyzéket újra vállatóra fogta az isztambuli kiadás alapján (II, 1896, 291), és megállapította, hogy az valóban hitelességét igazoló archaizmusokat tartalmaz; ugyanakkor megjegyezte, hogy nyugtalanító hasonlóságokat mutat *Қазвині* hasonló tárgyú szójegyzékével (*Le prétendu vocabulaire mongol des Kaitak de Daghestan: Journal Asiatique* 1927. I, 279–94).

A kérdésre még visszatért PELLIOТ *Қазвині* török és mongol neveket tartalmazó zoológiai fejezete kapcsán (*Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu'l-kulüb: Bulletin of the School of Oriental Studies* VI, 1931. 555–80). Ezúttal már nem habozott kimondani, hogy Evlija Cselebi mongol szójegyzékét hidegvérrel *Қазвині*-ből másolta ki (még íráshibáik is azonosak), és hogy a dagesztáni állítólagos kajtakok mongol szójegyzéke egyszerű misztifikáció.

A magam részéről viszont hangsúlyoznám, hogy Evlija Cselebi mongol szójegyzéke még ilyen körülmények közt sem értéktelen. Igaz, hogy mindannak, amit a kajtakokról mondott, ezek után erősen megrendült a hitele. Igaz az is, hogy a kajtakok mongol nyelvűsége írói fantázia szüleménye, amely csak arra szolgált, hogy a véletlenül keze ügyébe került *Қазвині*-féle szójegyzéket érdekesítő módon tálalja. Ám az író szándékán túl is érdekes, hogy a *Қазвині*-fél mongol szójegyzék egy ma ismeretlen (szótöbbletet is tartalmazó) kéziratra támaszkodott.

3. Persze Evlija Cselebinek nem a mongol szójegyzék a fő érdekessége. Rajongói Evlija Cselebit jelentőségében a velencei Marco Polo-hoz és az arab Ibn Bāttūtához hasonlítják. Mindenképpen igazat kell adnunk

egyik tárgyilagossá turkológus méltatójának, H. J. KISSLINGnek, aki szerint Evlija Cselebi munkája a benne található pontatlanságok és túlzások ellenére az információknak valósággal kifogyhatatlan kincsesbányája, valahányszor a XVII. századi török birodalom történelmi, földrajzi, nyelvi és művelődés-történeti problémáiról van szó.

Valóban, e színes tollú útleíró népszerűsége szinte páratlan. Az elmúlt másfél évszázad alatt se szeri, se száma a tömérdek kisebb-nagyobb tanulmányoknak, könyveknek, fordításnak, mely nagy művével foglalkozik. Az érdeklődés ma sem csappant meg iránta, ellenkezőleg, mintha az korábban nem tapasztalt mértékben új életre kelt volna.

4. Ki volt hát Evlija Cselebi?

Egy Dervis Mehmed Zilli nevű udvari főékszerész fiaként született Isztambulban 1611-ben, és ott is halt meg 1684-ben. Apja Szulejmán szultán kíséretében jelen volt Buda, majd Szigetvár elfoglalásánál. Az apa különben tehetséges, költői és művészi hajlamokkal megáldott ember volt. Anyja Kaukázusból származott, és Melek Ahmed pasa nővére volt.

Evlija Cselebi, hála sokéves szorgos tanulásának és szép hangjának, műezzin lett; e jeles tulajdonsága méltánylásául IV. Murád szultán 1631-ben udvarába vette mint apródot. Már fiatalon szerette a földrajzot és rajongott az utazásért. Föltűnő mértékben érdeklődött a nyelvek iránt. Arabon és perzsán kívül tudott latinul és görögül, és saját — alighanem valamelyest túlzó — vallomása szerint nem kevesebb, mint 147 nyelvet tanulmányozott.

Első jelentősebb útjára 1635-ben — 24 éves korában — indult el, mégpedig IV. Murád hadra kelt seregével együtt a perzsiai hadjáratra. Ettől kezdve szinte szakadatlanul utazott, hol valamely követséggel, hol hivatalos megbízatásból, hol meg csak a maga kedvtelésére. Bejárta az akkori egész török birodalom területét, sok helyütt megfordult a vele szomszédos országokban is. Szellemes, vidám természetű ember volt, kitűnő elbeszélő; jó összeköttetései voltak az udvarban, a nagyvezírek és pasák világában, kedves embere volt a szultánnak is. Nem csoda, ha minden kapu megnyílt előtte.

Evlija Cselebi nemesak sokat utazott, de arra is gondja volt, hogy úti tapasztalatait írásba foglalja. Beszámolója tíz terjedelmes kötetre nyúlt: a végső simítások elvégzésére, úgy látszik, már nem maradt ideje: erről árulkodnak bizonyos részletek kidolgozására üresen hagyott lapok. Nem maradt idő az ellentmondások kiküszöbölésére, a kisebb-nagyobb egyenetlenségek elsimítására sem. Ami ránk maradt, így is izgalmas, mindvégig érdekfeszítő, akkor is, ha tudjuk, hogy sokszor pontatlan adataiban, hogy színes fantáziája eltúlozza a dolgokat, vagy hogy amit éppen mesél, elejétől végéig egy dús keleti képzelet kitalálása.

Vö.: DR. KARÁCSON IMRE, Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai, 1660 -1664. Bp., 1904. I - II. - J. H. MORDTMANN—[H. W. DUDA], Evliyā Čelebi: Encyclopédie de l'Islam (nouvelle édition). Tome II. Paris - Leiden, 1963. 736 - 8.

5. Az Útleírás egyes kötetének a tartalma egészen vázlatosan ez: I. Isztambul és környékének leírása. Története, intézményei, nevezetes épületei, lakossága stb. Részletes utalások a szerző családjára és saját életére. II. Brüssza, Izmit, Batum, Trapezunt, Abházia, Georgia leírása. A régi szultánok történetének főbb eseményei. - III. Utazás Damaszkuszba. Szíria, Palesztina, Szivasz, Kurdisztán, Örményország, Rumélia, Nikápoly, Filippopol, Drinápoly, Szófia. - IV. Utazás Isztambulból. Van, Tebriz, Bagdad, Baszra. †

V. Kurdisztán, Tokat, Azov, Lengyelország, Akkerman, Gallipoli, Oláhországi hadjárat. Belgrád, Temesvár. Nagyvárad ostroma. Horvátország egyes részei. Látogatás Zrínyi Miklósnál. Rumélia. — VI. Utazás Erdélyben és Felső-Magyarországon 1661-ben. Isztambul. Az 1663. évi magyarországi hadjárat. Belgrád. Buda. A felső-magyarországi hadjárat. Bosznia, Hercegovina, Dalmácia és Szlavónia. Dél-Dunántúl. Zerinvár elfoglalása. — VII. Török és tatár csapatok kalandozásai Magyarországon és Ausztriában. Utazás a nagyvezír táborába. A szentgothárdi csata. A török sereg visszavonulása és a békekötés. Kara Mehmed pasa követsége Bécsbe. Bécs leírása. Állítólagos utazása a hét választófejedelemségbe. Utazása a magyarországi várak felülvizsgálására. Erdély, Oláhország, Moldva, Krím, Dél-Oroszország, Kaukázus. — VIII. Krím. Isztambul. Kréta szigete, Görögország, Albánia, Drinápoly. Isztambul. — IX. Zarándoklat Mekkába. Délnyugat-Anatólia. Szmirna, Rodosz, Dél-Anatólia, Szíria, Aleppó, Damaszkusz, Medina, Mekka. — X. Egyiptom leírása és története. Észak-Egyiptom, Szudán, Abesszinia.

6. A múlt század közepétől fogva egymást érték a jeles török utazó művének a kiadásai. Eleinte egyes részletei láttak napvilágot, majd sor került a teljes szövegkiadásra is. Az első teljes kiadás meglehetősen kalandos úton jutott el befejezéséhez.

A kéziratot, annak egyik példányát, AHMED DZSEVDET, az Ikdam című lap szerkesztője lelte meg, ő is vállalkozott rá, hogy saját nyomdájában kiadja. Az első két kötet 1896-ban meg is jelent, a következő III–IV. kötet is rövidesen, alig öt esztendő leforgása alatt szintén napvilágot látott. A VI. — Magyarországról szóló — kötet költségeit a Történelmi Bizottság javaslatára a Magyar Tudományos Akadémia vállalta. Mint AHMED DZSEVDET előszavából kiderül, a magyar tudós társaság főíródeákja ezeröttszáz frankot e célra át is utalt. Az egyik előszót különben VÁMBÉRY ÁRMIN, az idegen nevek ellenőrzését, kijavítását KARÁCSON IMRE végezte.

A kiadás folytatását a török cenzúra betiltotta, és csak hosszú idő múltán, 1928-ban jelent meg a VII. és VIII. kötet. A befejező IX. és X. kötet még viszontagságosabb körülmények között — immár latin helyesírással — került ki a nyomdából 1935-ben, illetőleg 1938-ban.

Evlíja Cselebi tudományos igényeket kielégítő arab betűs teljes kiadása, amely figyelembe veszi valamennyi ma ismert kéziratát (ezek száma nem csekély), tömérdek munkát és figyelmet, nagy pontosságot igényel. Ez a kiadás alighanem még sokáig várat magára.

7. Evlíja Cselebi könyvének Magyarországra vonatkozó részei megjelentek magyar fordításban is. Az V. és VI. kötet magyar vonatkozású anyagát KARÁCSON IMRE fordította le és látta el sommás jegyzetekkel. A mű a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában a Török-magyarokori Történelmi Emlékek (Második osztály: Írók) sorozat egyik köteteként jelent meg; I. fent.

KARÁCSON IMRE az akkor még kiadatlan VII. kötet magyar vonatkozású anyagát is lefordította, mégpedig a helyszínen, fáradságos munkával, magáról a török kéziratról. Ez a fordítás is megjelent az említett sorozat II. köteteként: DR. KARÁCSON IMRE, Evlíja Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1664—1666. A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte —. Bp., 1908.

8. Az első teljes kiadás befejező két kötetének latin betűs kiadása nem nyerte el ugyan a turkológusok helyeslését, de felhívta a figyelmet arra, hogy

e dicsőséges múltat idéző kalandos útleírás Törökországban ma is közönségsikerre számíthat. Persze olyan kiadásban, amely a szélesebb olvasóközönség igényeihez képes igazodni.

Erre a feladatra vállalkozott ZUHURI DANIŞMAN, aki Evljja Cselebi ódon zamatú nyelvét megfrissítette, ott, ahol erre szükség volt, a mai beszélt nyelvhez igazította az avított kiejtést, máskor maiakra cserélte ma már nem értett szavakat. A megtartott régi műszavakat pedig jegyzékbe foglalva magyarázta meg.

Az új kiadás címe: „Evljâ Çelebi Seyâhatnâme. Mehmed Zillî oğlu Evljâ Çelebi. Türkçeleştiren: Zuhuri Danişman.” Az útleírásnak megjelent az I–XIII. kötete Isztambulban, mondhatni rekordidő alatt, 1969-től 1971-ig. Az eddig megjelent 13 kötet nem tartalmazza a teljes művet, hiányzik még a IX. könyv befejező része és az egész X. könyv. Kétségtelen, hogy az új kiadás segítségével gyorsan lehet tájékozódni ebben a terjedelmes és nem könnyen áttekinthető műben.

9. Az új kiadásban is megvan a kajtak szójegyzék (III, 287). Persze a kiadó nehezen birkózott meg a polifon arab írás mongol olvasataival; mindjárt a *kajtak*-ból is *kitak* lett. Bár lényeges új elemeket nem tartalmaz a mongol olvasatok helyesbítéséhez, az oszmán-török értelmezések pontosabb megértését ez a kiadás tagadhatatlanul megkönnyíti. Ennek taglalása azonban nem tartozik ide.

Az új kiadásnak azonban van egy közvetett tanulsága a kajtak szójegyzék hitelességének kérdésében. Az egyes kötetek egyszerű átlapozása is meggyőz ugyanis arról, hogy a kajtak ebben a műben nem az egyetlen szójegyzék. Nos, ezek a szójegyzékek lényegében azonos felépítésűek: a számnevekkel kezdődnek, néhány gyakran használt szóval folytatódnak, és egy-két kifejezéssel végződnek. A kajtak szójegyzék ettől a szójegyzék-típustól teljesen eltér: lényegében egynemű – zoológiai – szógyűjtemény ez, csak a végén olvasható néhány eltérő jellegű szó, ezeknek viszont semmi közük a mongolhoz. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a szójegyzék irodalmi előzményre megy vissza, nem pedig élőnyelvi feljegyzésre.

A 13 kötetes kiadásból különben a következő szójegyzékeket jegyeztem ki, anélkül, hogy teljességre törekedtem volna: 1. abház nyelv III, 111; 2. ubych (szadse abház) nyelv III, 111–2; 3. Tosya, Bolu és Dörtdivan törökjeinek a nyelve III, 174–5; 4. Erzerum nyelvjárása III, 211–2; 5. Nahicseván nyelvi sajátosságai (perzsa szójegyzék) III, 334–5; 6. kajtak szójegyzék III, 287; 7. grúz szójegyzék IV, 12–3; 8. a kaukázusi mingrel nyelv szójegyzéke IV, 54; 9. arab szójegyzék IV, 265; 10. timani szójegyzék IV, 300–1; 11. (spanyol-)zsidó szójegyzék V, 11; 12. türkmén szójegyzék V, 62–3; 13. Dobrudza tatár nyelve V, 241; 14. Diyarbekir azeri nyelve VI, 140–2; 15. tifliszi kurd szójegyzék; 16. orosz szójegyzék és példamondatok VIII, 15; 17. szerb szójegyzék VIII, 241; 18. bosnyák nyelv VIII, 296–7; 19. horvát szójegyzék IX, 36–7; (velencei) olasz IX, 44–5; 20. német szójegyzék és mondatok XI, 36–7; krími tatár nyelv XI, 225–6; 22. nogaj szójegyzék XI, 257; 23. kabard szójegyzék XI, 257; 24. kalmük szójegyzék XII, 23; 25. cigány szójegyzék XII, 80–1; 26. görög szójegyzék XII, 151–2, 182.

A szójegyzékek egy részével korábban már foglalkoztak. A nagyobb munkákba beágyazott nyelvi mutatókat figyelmen kívül hagyva – a már említett kajtak szójegyzéken kívül – a következő monografikus feljegyzésekre utalnék: R. BLEICHSTEINER, Die kaukasischen Sprachproben in

Evliya Çelebi's Seyahetname: Caucasia XI [1934.], 84 - 126. H. J. KISSLING, Einige deutsche Sprachproben bei Evliya Çelebi: Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa II [1938.], 212 - 20. Néhány eddig meg nem vizsgált szójegyzék figyelmet érdemelne.

10. Evliya Cselebi fenti listájához még egyet kell csatolnunk, ez a magyar szójegyzék. Ez a szójegyzék az AHMED DZSEVDET-féle kiadás VI. kötetében foglal helyet, a ZUHURI DANIŞMAN-kiadásban pedig a IX. kötet 164 - 5. lapján található.

KARÁCSON a magyar nyelvre vonatkozó részt is lefordította (I, 89 - 91), de nyelvész szemmel eddig még nem nyúltak hozzá. A magyar nyelv története szempontjából ez a kis emlék persze nem túlságosan jelentős, hiszen 1660 - 1664 közötti dátumával a legkésőbbi szójegyzékek közé tartozik. Úgy vélem, mégis figyelmet érdemel, mert nem a hagyományos formában, hanem török (arab) betűs átírásban maradt ránk.

A hódoltság korának nem ez az egyetlen ilyen jellegű emléke. Aligha túlzok, ha azt állítom, hogy ezek az emlékek az eddiginél nagyobb figyelmet érdemelnek. Most közülük a következőkre utalnék összehasonlítás céljából.

a) MURÁD himnusza 1580 tájáról; vö. FRANZ BABINGER, ROBERT GRAGGER, EUGEN MITTWOCH und J. H. MORDTMANN, Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien bearbeitet von —. (Ungarische Bibliothek 14. Berlin, 1927.), 55 - 69 és 147 - 84.

b) Névtelen fordító liturgikus szövegei 1589-ből, egy bécsi Collectanea-kéziratban. Vö. Literaturdenkmäler 99 - 103 és 192 - 202.

c) Istenes énekek ugyanazon gyűjteményes kötetből. Az öt ének közül az 1. 1570-ből, az 5. 1567-ből van datálva. Vö. i. h. 122 - 8 és 222 - 30.

d) Világi ének ugyanabból a gyűjteményes kéziratból. Vö. i. h. 128 és 229 - 30.

e) Török-magyar makaróni vers, ugyanabból a gyűjteményes kötetből. Vö. i. h. 128 - 9 és 230.

f) Hódoltságkori török iratokban található magyar közszavak. Vö. L. FEKETE, Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paleographie mit 104 Tafeln. Erster Band. Einleitung, Textproben (Bibliotheca Orientalis Hungarica VII. Bp., 1955.) 57 - 65.

g) Hódoltságkori magyar tulajdonnevek török átírásban. Vö.: L. FEKETE, Die Siyāqat-Schrift I, 867 - 904. KÁLDY-NAGY GYULA, Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai: MNyTK. 103. sz. (1960.). A helynevek indexe: 137 - 44.

A fenti emlékek helyesírása nem egységes. Egyesek pontosan vannak vokalizálva; ilyenek MURÁD Himnusza és a bécsi Collectanea magyar emlékei. Mások nincsenek vokalizálva, a magánhangzókat ezekben vagy plene írással jelölik, vagy sehogy. Ide tartozik Evliya Cselebi, a török szövegek magyar glosszái stb. Végül a gazdasági iratok többsége mellőzi a mássalhangzó-jegyek interpunkcióját; ezekben csak a típus-neveket lehet több-kevesebb biztonsággal elolvasni, a ritka vagy máshol nem igazolt neveket alig.

II.

A szójegyzék

Rövidítések: ECs. = Evljia Cselebi. Dzs. = AHMED DZSEVDET kiadása; a kötet- és lapszámok külön jelzés nélkül is erre a kiadásra utalnak. — D. = DANIŞMAN kiadása. — KAR. = KARÁCSON fordítása és jegyzetei. — MURÁD = Murád Himnusza. — Col. A = a bécsi Collectanea liturgikus szövegei. — Col. B = a bécsi Collectanea istenes énekei. — Col. C = a bécsi Collectanea világi éneke. — Col. D = a bécsi Collectanea makaróni verse. — FEKETE = FEKETE, Die Siyāqat-Schrift. — KÁLDY = KÁLDY-NAGY, Baranya megye. — GyöngySzt., MURM., PP., SZIKSZF., VER. stb. a szokásos rövidítések.

Az alább következő szójegyzékben első helyen, szögletes zárójelben áll arab betűk helyett a magyar szó átbetűzése AHMED DZSEVDET kiadása alapján. Utána következik az átírása, a török értelmezés féldézőjelbe foglalt magyar fordításával együtt. Utána adjuk D jelzéssel DANIŞMAN (gyakran hibás) olvasatát, majd KAR. jelzéssel KARÁCSON átírását. Végül következnek az esetleges magyarázatok, más források párhuzamos adatai.

Az átírásban arra törekedtünk, hogy annak alapján visszaállítható legyen az eredeti arab gráfia, ugyanakkor értelmezzen is abban a mértékben, amennyi a magyar szó azonosításához elengedhetetlenül szükséges. Így a plene írással jelölt magánhangzókat felül vízszintes vonáskával kísértük, ha az magyar hosszúságnak felel meg, és kúpos ékezettel, ha rövidnek; ha viszont a magyar hosszúságot a török jelöletlenül hagyta, akkor a hosszúság jelölésének ma ismert módjához folyamodtunk. Például *lō* = *ló*; *vāj* = *vaj*; *hēt* = *hét*. Az *ly*, *ty*, *gy*, *ny* hangok mindegyikét a törökben többféleképpen is jelölik; átírásunkban igyekeztünk az eredeti gráfiát is érzékeltetni. Így például az *ny*-t *n*-nyel jelöltük, ha a török sima *n*-nel írja át, *nj*-vel, ha leírására *nun*-t és *yod*-ot használ, végül *n̄*-nyel, ha *sayır nun* (η) segítségével rögzíti. Egyebekben megtartottuk az arab betűk szokásos átírását (*h̄*, *h*, *h*, *k*, *ğ*, *s*, *š*, *č*, *ğ* stb.).

1. [k]: *eğ* 'egy'. D. *Ek* 'bir'. KAR. *egy*. — Murád *eğ išten*: *egy iften* (5b: 15b), *eğik*: *egyik* (7b: 27a), *eğ*: *egy* (13a: 58a), *eğet*: *egyet* (13a: 58b). Col. A *egj* (36a). Col. B *egj* (64a). MURM. *Eğ holnapi munka* (102), *Eggy ember liani*: Germanae (2207), *eggy* (2625). GyöngySzt. *egy* (811). SZIKSZF. *egi* (55), *egy* (100). VER. *egy* (115). PP. *Egy* (32).

2. [ktw]: *ket(t)ō* 'kettő'. D. *Ketu* 'iki'. KAR. *kettō*. — Murád *két fele*: *ket fele* (15b: 73a), *mind keļō*: *mind kettew* (15b: 73d). GyöngySzt. *ekkettō* (1120), *kettō* (3096). SZIKSZF. *Kettős* (3). VER. *Ketteü* (31). PP. *Kettō*.

3. [h'rw̄m]: *hārōm* 'három'. D. *Harum* 'üç'. KAR. *három*. — Murád *hārōm fele*: *harom feele* (9a: 36d), *az hārmādikun*: *az harmadicunk* (10b: 44a). Col. A *hārmād nāprā* (37b). Col. B *sent hārōmšāğ* (64b). MURM. *Harum esztendō* (68). GyöngySzt. *harom* (3085). SZIKSZF. *Harom* (2). VER. *Harom* (108). PP. *Három* (82).

4. [nyk]: *nēğ* 'négy'. D. *Nik* 'dört'. KAR. *nēgy*. — MURM. *Neg* (2628). GyöngySzt. *negy* (3094). SZIKSZF. *Neğ* (183). VER. *Neeğy* (86), *Negy-labu* (86). PP. *Nēgyy* (169).

5. [wt]: *ōt* 'öt'. D. *Ot* 'beş'. KAR. *öt*. — Col. B *ūtven ūtūdik* (66b), *ezer ūtsāzbān eš hātvan hētben* (66b–67a). MURM. *ōt* (64), *ōtt* (2629). SZIKSZF. *Ōt* (218). VER. *Ēüt* (87). PP. *Ōt* (183).

6. [h't]: *hat* 'hat'. D. *Hat* 'alt'. KAR. *hat*. — MURM. *Hat* (2630). GyöngySzt. *Hat* (101). VER. *Hath* (97), *Tizen-hat* (97). PP. *Hat* (83).

7. [ht]: *hét* 'hét'. D. *Het* 'yedi'. KAR. *hét*. — Col. B *hatvân hétben* (63b). MURM. *Heet*: *Septimana* (122), *Het*: *Septem* (2631). GyöngySzt. *heteknek* (3564). SZIKSZF. *Heet* (221). VER. *Heeth* (96). PP. *Hét* (86).

8. [nywlé]: *njólé* 'nyolc'. D. *Nivlec* 'sekiz'. KAR. *nyolcs*. — MURM. *Nyolcz* (129). GyöngySzt. *nyolchad* (2921). SZIKSZF. *Niolcz* (252), VER. *Nyolcz* (69). PP. *Nyoltz* (174).

9. [kylné]: *kilenc* 'kilenc'. D. *Kilneç* 'dokuz'. KAR. *kilencs*. — MURM. *kilencz* (2607). SZIKSZF. *Kilencz* (82). VER. *Kilencz* (87), *Kylencz szaz* (67). PP. *Kilentz* (117).

10. [tyz]: *tíz* 'tíz'. D. *Tiz* 'on'. KAR. *tiz*. — Murád *tizet hállótók: tizet hallotok* (16a: 78c). MURM. *Tis* (2617), *Dis* (2634). GyöngySzt. *Thyszed* (843), *tyzes* (2189). SZIKSZF. *Tizedes* (129). VER. *Tyz* (26), *Tizen-heeth* (96). PP. *Tíz* (234).

11. [hws]: *hūs* 'húsz'. D. *Hos* 'yirmi'. — MURM. *Huz* *esztendő vtan valo ewdó: Iuvenca* (586), *Tisen hus: Viginti* (2644). SZIKSZF. *Husz* *esztendő vtan ideiü* (98). VER. *Huszan* (112). PP. *Hufz* (93).

12. [h'rmyné]: *hárminé* 'harminc'. D. *Harmineç* 'otuz'. KAR. *harmincs*. — MURM. *Harmicz* (2647). SZIKSZF. *Harmicz* (100). VER. *Haromicz* (108). PP. *Harmintz* (82).

13. [nkw'n]: *negvân* 'negyven'. D. *Nekvan* 'kirk'. KAR. *negven* (sic). — MURM. *Neguen* (2648). VER. *Negyuenedik* (85). PP. *Negyven* (170).

14. ['wtw'n]: *ótván* 'ötven'. D. *Otván* 'elli'. KAR. *ötven*. — Col. B *útvén* (66b). MURM. *Öteuen* (2649). VER. *Eütven* (87). PP. *Ötven* (184).

15. [h'tw'n]: *hâtván* 'hatvan'. D. *Hatvan* 'altmış'. KAR. *hatvan*. — ECs. *hatvân* (VII, 413), *Hatvân*, város (KAR. I, 21; II, 107). Col. A *hatvân* (63b). FEKETE *Hatvân*, város (254), *Hatvân-úcu* (57). MURM. *Hattuvan*: *Sexaginti* (2650). VER. *Hatvan-szer* (97). PP. *Hatvan* (84).

16. [htw'n]: *hetvân* 'hetven'. D. *Hetvan* 'yetmiş'. KAR. *hetven*. — ECs. *hetven* (VII, 413), Col. B *hetven* (60b). MURM. *Hetteuen* (2651), *Hetuen ket font: Talentum* (2575). PP. *Hetven* (86).

17. [nywléw'n]: *njóléwân* 'nyolcvan'. D. *Niyolcvan* 'seksen'. KAR. *nyolcsvan*. — ECs. *nosvân* (VII, 413). MURM. *Nyolczuan* (2652). VER. *Nyolczvan* (69). PP. *Nyoltzvan* (174).

18. [kylnéw'n]: *kilencvân* 'kilencven'. D. *Kilinçvan* 'doksán'. KAR. *kilencsven*. — ECs. *kilenčven* (VII, 413). MURM. *Kilenczuen* (2653). VER. *Kilenczvenszer* (67). PP. *Kilentzven* (117).

19. [š'z]: *šáz* 'száz'. D. *Saz* 'yüz'. KAR. *száz*. — ECs. *sáz* (VII, 413). MURM. *Sas* (2654). GyöngySzt. *Szaz* (4398), *Szaaz Szaaz ember hadnaggia* (4402). VER. *Szaz* (18), *Hath-szaaz* (97). PP. *Száz* (212).

20. [kts'z]: *kétsáz* 'kétszáz'. D. *Ketsaz* 'ikiyüz'. KAR. hiányzik. — MURM. *Ket sas* (2655). GyöngySzt. *keet szaas estendő* (3135). PP. *Kétfáz* (113).

21. [knyr]: *keñer* 'kenyér'. D. *Kenir* 'ekmek'. KAR. *kenir*. — Col. A *kenjerünküüt* (33b). MURM. *Kener* (2081), *Kenyer hano lapat* (1834). GyöngySzt. *kenjer* (240), *kenyer* (2722). SZIKSZF. *kenier* (148). VER. *Kenyer* (73), *Kenyr seüteü* (78). PP. *Kenyér* (108).

22. [vz]: *viz* 'víz'. D. *Vez* 'su'. KAR. *viz*. — ECs. *Šárviz* (KAR. I, 206; II, 38). Murád *vizbe: vizbe* (4b: 8a). MURM. *Viz* (211), *Kuut vis* (338). GyöngySzt. *Vyszet* (348), *Vysz* (885). SZIKSZF. *Viz* (2). VER. *Vüz* (8), *Alo-vijz* (100), *He-viz* (106). PP. *Víz* (259).

23. [šw]: *šō* 'só'. D. *Šu* 'tuz'. KAR. *só*. — MURM. *So tarto* (1811). Gyöngy-

Szt. *Ső kamora ispan* (873). SZIKSZF. *So* (4). VER. *Soo* (92), *So-tarto* (92). PP. *Só* (206).

24. [š'yt]: *šájt* 'sajt'. D. *Šajt* 'peynir'. KAR. *sajt*. — FEKETE *šájtóš* 'Käsehändler' (61). MURM. *Sayd* (2150). GyöngySzt. *saytt* (1360). SZIKSZF. *Saitt* (8). VER. *Saiith* (17). PP. *Sajt* (201).

25. [w'y]: *váj* 'vaj'. D. *Vay* 'yağ'. KAR. *vaj*. — Col. B *žiróšb az vájnal* (66a). MURM. *Vay* (2152). GyöngySzt. *Vay* (340). SZIKSZF. *Vay* (204). VER. *Vay* (14). PP. *Vaj* (248).

26. [myz]: *méz* 'méz'. D. *Miz* 'bal'. KAR. *miz*. *Miz*-nek is lehetne olvasni. MURM. *Mez* (1207). GyöngySzt. *Zyn mesz* (301). SZIKSZF. *Lepes mez* (205), *Tizta meez* (204). VER. *Meez* (60), *Nad-mez* (92). PP. *Méz* (163).

27. [ty]: *tej* 'tej'. D. *Ti* 'süt'. KAR. *tej*. — MURM. *Tey* (2146). GyöngySzt. *az Teytul* (58), *tey* (1360), *teei* (2785). SZIKSZF. *Tey* (7). *Tey* VER. (52). PP. *Téj* (229).

28. [tyfl]: *tejfel* 'tejfel'. D. *Tifil* 'kaymak'. KAR. *tejfel*. — SZIKSZF. *Teyfól* (7). PP. *téjfel* (229).

29. [ʹlwty]: *álut(t)ej* 'aludt tej'. D. *Alvati* 'yoğurt'. KAR. *alutej*. — MURM. *Alutt tey*: Coagulum (2153). SZIKSZF. *Alut tey*: Lac coagulum, cöcretum (7).

30. [h'km']: *hágmá* 'hagyma'. D. *Hákma* 'soğun'. KAR. *hagyma*. — KÁLDY *Hagymás* falu, *Hagymás Márton* (45). A Buda környékén termő fokhagymáról, metélő-hagymáról és vörshagymáról ECs. bőven beszél; vö. KARÁCSON I, 251. MURM. *Hagima* (1426). GyöngySzt. *hagima* (4370). SZIKSZF. *Foghagyma* (145). VER. *Hagyma* (14). PP. *Hagyma* (77).

31. [kn'1]: *kanál* 'kanál'. D. *Kanal* 'kaşık'. KAR. *kanál*. — MURM. *Kalan* (1824). GyöngySzt. *vas kalan* (2914). SZIKSZF. *Kalan* (199). VER. *Kalan* (20). PP. *Kalán* (103), *Kanál* (104).

32. [kšr]: *kés* 'kés'. D. *Kişer* 'bıçak'. KAR. *kézs*. A kézirat, melyet Dzs. és D. használt, egyaránt *kšr* alakot tartalmaz. Kétségtelenül romlott alak ez, amely a másoló tolla alatt úgy keletkezett, hogy a szóvégi *šin* záró félköre *r* betűként önállósult. Hasonló íráshiba [M'tyšr] olv. [M'tyš]; *Mätjaš* (KAR. I, 271). Ez annyit jelent, hogy a szó eredeti alakja [kš] lehet. KAR. *kézs* olvasata elvileg elfogadható volna mint magyar nyelvjárási alak, azonban itt is puszta szövegromlással van dolgunk: a *ž* hibásan keletkezett az *š* három pontjából és az imént említett új keletű *r*-ből. — MURM. *Kes* (1813). GyöngySzt. *Keesnek* (284), *Vargha kes* (1080). SZIKSZF. *kees* (202). VER. *Kees* (25). PP. *Kés* (111).

33. [t'1]: *tál* 'tál'. D. *Tal* 'čanak'. KAR. *tál*. — MURM. *Tal* (1823). GyöngySzt. *Tal* (1133), *Taal* (1139). SZIKSZF. *taal* (199). VER. *Taal* (17). PP. *Tál* (225).

34. [pynčh]: *pince* 'pince'. D. *Pinče* 'yerinalti'. KAR. *pincse*. — MURM. *Pincze* (1721), *Pyncze palaszk* (1819). GyöngySzt. *Pinche* (4301). SZIKSZF. *pincze* (45). VER. *Pincze* (18), *Pincze* (120). PP. *Pintze* (189).

35. [krk']: *gerká* 'gyertya'. D. *Kerká* 'mum'. KAR. *gyergya*. Ez utóbbi olvasat helytelen, a *kef* ugyanis *k-t* és *g-t*, ennek megfelelően *k-t* és *g-t* egyaránt jelölhet; l. alább. — MURM. *Giurgia* (1788), *Georgia* (1625), *gergia* (1626). GyöngySzt. *gyortya* (254), *gyertya* (3678). SZIKSZF. *gyertya*, *giertia* (124), *gyertia*, *gyergia* (125). VER. *Gyerthya* (16), *Gyertia* (57), *Gierthia-tarto* (16). PP. *Gyertya* (74).

36. [lw]: *lő* 'ló'. D. *Ló* 'at'. KAR. *ló*. A *lő* mellett *lū* olvasat is lehetséges. — MURM. *Lo* (447). GyöngySzt. *loo* (607). SZIKSZF. *lo* (64, 65). VER. *Loó* (14), *loo* (32). PP. *Ló* (138).

37. [twz]: *tūz* 'tűz'. D. *Toz* 'ateş'. KAR. *tüz*. — Murád *tüzvel*: *twzuel* (46: 8a), *tūzre*: *twzre* (4b: 9b). Col. B. *égű tūzben* (66b). MURM. *Tűz* (209). GyöngySzt. *tűs, tüset* (2091), *twzuel* (2817). SZIKSZF. *Tűz* (2). VER. *Tűz* (47). PP. *Tűz* (247).

38. [dsnw]: *disnō* 'disznó'. D. *Disno* 'domuz'. KAR. *disznó*. — Murád *disnō*: *difzno* (4b: 8d). MURM. *disno* (492), *Gyzno* (2364), *Gezno valu* (1935), *Gyzno hus* (2134). GyöngySzt. *dyszno* (1635). SZIKSZF. *diszno* (62). VER. *Diβno* (80), *Dizno* (104). PP. *Difznó* (27).

39. [hwzh bwz't]: *hōz(z)ā būzāt* 'hozzál búzát'. D. *Hozebozat* 'bugday getir'. KAR. *hozzá buzát*:

hoz(z)ā: Col. D. *ódā hōzóm* (67b). MURM. *hōzzo* (969). GyöngySzt. *hoz* (2632). SZIKSZF. *hozo* (68). VER. *El hoznij* (2). PP. *Hozok* (91).

būzāt: MURM. *Buza utemen*: *Fru mentum* (1504). GyöngySzt. *buzabol* (4435). SZIKSZF. *Buza* (34). VER. *Buza* (108). PP. *Búza* (34).

40. [ly'n]: *lejān* 'leány'. D. *Liyan* 'kız'. KAR. *lân*. — Col. C *lejān* (67a). MURM. *Lian*: *Puella* (578), *Lean*: *Filia* (2195). GyöngySzt. *leany* (119). SZIKSZF. *leany* (117). VER. *Leanyom* (36), *Szolgalo-leany* (7). PP. *Leány* (132).

41. [krmk]: *ǵermek* 'gyermek'. D. *Kermik* 'oğlan'. KAR. *gyermek*. Col. B *ǵermek sūleték* (64a). MURM. *Germek* (576). GyöngySzt. *gyermek* (1645). SZIKSZF. *gyermek* (97). VER. *Gyermek* (81), *Gyermekhke* (48), *Giermekhke* (85). PP. *Gyermek* (97).

42. [ʔʃwn]: *ās(s)ōú* 'asszony'. D. *Ason* 'kadin'. KAR. *asszon*. — ECs. *Izabıla ašon* (KAR. I, 228), *An(n)a āš(s)ōú* (KAR. I, 218). FEKETE *ašōú, ašōú* 'Frau' (58), *Ašōú Vāšār* (867). MURM. *Asson* (571), *Görög azzon* (424). GyöngySzt. *azzonj* (510), *hegyeknek Isten azzonyja* (1149), *azzony* (1391). SZIKSZF. *Aszony* (91), *Kis aszszony* (91). VER. *azzon* (46), *azzoni* (44), *Kiralne Azzony* (89), *Meny-aβomy* (100). PP. *Afzszony* (10).

43. [sm]: *sem* 'szem'. D. *Sem* 'göz'. KAR. *szem*. Murád *māk sem*: *mak fzem* (5b: 13b), *māšók semibül*: *mufok szemibul* (16b: 79d), *semibe*: *szemibe* (17a: 83a), *seminkrūl*: *szeminkrul* (17b: 87c), *semek*: *szemek* (19a: 94c), *seme'i elūl*: *szemey eleul* (19b: 98a). Col. B *sent seme-idet* (64b). Col. C *fekete semū* (67a). MURM. *Sem* (653). GyöngySzt. *az szemek* (258). SZIKSZF. *Szem* (85). VER. *Szém* (69), *Szeem-feny* (85). PP. *Szem* (214).

44. [zwrwt] *zōr(r)ōd* 'az orrod: orr'. D. *Zorod* 'burun'. KAR. *zorot*. A helyes olvasatot nyilván D. őrizte meg. Az *orrod* alak úgy keletkezhetett, hogy a török kérdező a saját orrára mutatott, a magyar felelő pedig ezt válaszolta: 'az orrod'. — MURM. *Or* (67a), *Hargas orro* (674). GyöngySzt. *az orrod porchogoya* (563), *horgas orrū* (1801), *Orródnak* (4003). SZIKSZF. *Orr*, *Or likak*; *Nagy orru* (86). VER. *Or* (65), *Oros* (65). PP. *Or* (177), *Orr* (178).

45. [š'y]: *šāj* 'száj'. D. *Say* 'ağız'. KAR. *száj*. Col. B *āz ū sājōkāt* (65a), *sājōk* (66a). MURM. *Saia*: *Os, oris* (677), *Sanak belsō rese* (689). GyöngySzt. *Szādba ualo* (3256). SZIKSZF. *Szai*, *Nagy szay* (86). VER. *Szay* (72). PP. *Szāj* (209)

46. [h'š]: *hāš* 'has'. D. *Haš* 'karin'. KAR. *has*. — Murád *az hāš tōltišt*: *az has tewltišt* (18b: 91b). MURM. *Has* (737). GyöngySzt. *Has* (18). SZIKSZF. *Has* (88). VER. *Hās* (6, 111). PP. *Has* (82).

47. [kwwl]: *ǵūvel* 'jövel, jöjj'. D. *Gövol* 'gel'. KAR. *gyüvel*. — *Yewel velem* (JókK. 150: NySz.). *Monda: yewel es lassad* (ÉrdyK. 147.549: NySz.). 1718: *Gyövel feleségem egyél velem* (MNy. LX, 231: TESz. II, 282). GyöngySzt. *Jű* (103). SZIKSZF. *iōuō* (170). VER. *Hozzu gyünni* (8). PP. *Jövök* (102).

48. [ʔrk]: *ereǵ(ǵ)* 'eredj, menj'. D. *Erk* 'git'. KAR. *eregy*. — *Eredgy dol-*

godra (MA: NySz.). *Ereg, nem hizók neköd* (SándorK. 34: NySz.). *Eredg hatam meghe* (Sylv: ÚT. I, 86: NySz.). PP. *Eredék*: Progridior, Precedo (48).

49. [hm'rhwz]: *hamâr hóz(z)* 'hamar, gyorsan hozz'. D. *Hemarhoz 'tez getir'*. KAR. *hamar hozz*:

hamâr: Murád *igen hamâr: igen hamar* (8a: 30b). MURM. *Hamar való nap*: Propediem (201). GyöngySzt. *hamar el aggya* (801). SZIKSZF. *Hamar sült kenier* (148). VER. *Hamar* (19). PP. *Hamar* (80).

hóz(z): Vö. 39. sz.

50. [skr]: *sekér 'szekér'*. D. hiányzik. KAR. *szeker*. Lehet, hogy a második szótag magánhangzója rövid. — MURM. *Seker* (1991). GyöngySzt. *Nagy Szeker* (1866), *kenchel zekere* (1892). SZIKSZF. *Szeker* (103). VER. *Szeker* (17). *Szekeer* (110). PP. *Szekér* (213).

51. [mwžmk]: *móžmeg 'mosd meg'*. D. *Mujmek 'yaka'*. KAR. *mozs meg*. A 'moss meg' magyarázat sem volna lehetetlen, ha csak az átírást tekintjük, de a feljegyző szempontjából a 'mosd meg' a valószínűbb. ECs. (vele együtt sok más török forrás) a szóvégi (és szótagvégi) mássalhangzó-torlódást úgy oldja fel, hogy az első kivételével a többi mássalhangzót mellőzi. A szótagvégi *zs* nyelvjárási (kiejtési) sajátyságot takar. ECs.-ből ilyen még: *Húsvâr*: Husztvár (KAR. I, 26), *Sem(m)iklőš*: Szent-Miklós (KAR. I, 15), *Žijmôn*: Zsigmond (KAR. I, 228), *Nádaž-oğlu*: Nádasdy (KAR. I, 288), *Segsâr*: Szekszárd (KAR. I, 390). GyöngySzt. *megh mosom* (1166). PP. *Megmofom* (152). A hátravetett igeikötőre vö.: Murád *menč meg: mengers meg* (21b: 111c). Col. B *tápógâžd meğ* (60a), *vğâstald meğ* (69b).

52. ['nyk]: *ing 'ing'*. D. *Anik 'gömlek'*. KAR. *ing*. Az ['nyk] mindenképpen téves forma, helyesen vagy ['ynk] alakot várnánk, ennek az olvasata *ing*, vagy pedig kis javítással ['myk]-ot, ami viszont *imig, imeg* olvasatot engedne meg. — MURM. *Ewmeğ* (2039). GyöngySzt. *kus Ingh* (3243), *Szeor imegh* (4667). SZIKSZF. *Vmóg* (228). VER. *Ingh* (102), *Imegh* (48). PP. *Imeg* (97), *Ing* (96).

53. [hwč nkm 'y'ndyk]: *hōča nekem âjândēk* 'vre bana bagışla: hé, adj nekem ajándékot!'. D. hiányzik. KAR. *hocsa nekem ajándik*:

hōča: KAR. nem ismerte fel, hogy a török átírásban a *č* ezúttal magyar *c*-t jelöl; a szó tulajdonképpeni olvasata tehát *hoca* (esetleg *hocca*). Török megfelelője *vre* (ECs. gyakrabban ennek *bre* változatát használja) durva, legalábbis közönséges megszólításul szolgál, főleg a Balkánon; vö. J. DENY, Grammaire de la langue turque 718–9: § 1039. A *hoca* 'bringe her, gib her, wolan' jól ismeretes a régiségből: *Hodeza kezedet veszni való!* (Matkó: BCsák. 268: NySz.). *Hotsza kaszát, sarlót, villát foghy* (Kal. 1620, B4: NySz.). *Lóra katona, hocca a pejl* (Bethl: Élet. 323: NySz.). *Hossza gazda aszszony az gyermekeket* (Decsi: Adag. 326: NySz.). Vö. még. TESz. II, 126–7. A *hoca* (ma: *hoci*) vonzata szokatlan, sőt idegenszerűnek tűnik, ám az ÉrtSz. (III, 294) a *hoci a pénzt* és a *hoci a pénzzel* mellett ismeri a *hoci pénzt* kifejezést is. Hiteles a *hoci* . . . *ajándék* is? Vö. még GyöngySzt. *hossza*: Age: est aduerbium hortantis; *Nosza: hossza attyamfyaj*: dic: fac: incipe (770). PP. *Hozzá*: Eja, Age, Agite (91).

nekem: VER. *nekem* (61).

âjândēk: MURM. *Sülettesnek aiandeka* (148). GyöngySzt. *Ajandok* (1683), *ayandekok* (2621). VER. *Ayandek* (2). PP. *Ajándék* (2).

54. [fwčmk]: *fōkmeğ 'tuta; fogd meg'*. D. hiányzik. KAR. *fokmeğ*. A szótagvégi mássalhangzó-torlódás (*fogd*) feloldására vö. *mozs meg*, 51. sz. — GyöngySzt. *megh fognj kezeeth* (2267). VER. *Megh fogni* (22). PP. *Megfogni* (147).

55. [kwq]: *kük* 'tyúk'. D. *Kok* 'tavuk'. KAR. *gyuk*. A hibás szókezdő *gy* (*ty* helyett) olvasatra l. 35. sz. MURM. *Tik* (1007). GyöngySzt. *tyk* (1006), *Thukók* (1078). SZIKSZF. *tik* (75). VER. *Tyukuk* (41), *chyukuk* (118). *Tik-fi* (84). PP. *Tik* (232), *Tyúk* (243).

56. [kwkmwn] *kukmón* 'tojás, tyúkmony'. D. *Kokmon* 'yumurta'. KAR. *gyukmon*. A szókezdő *gy*-re vonatkozólag l. a 35. sz. alatt mondottakat. — MURM. *Tikmon* (1027). SZIKSZF. *Tikmony* (74). VER. *Tikmony* (72). PP. *Tikmony* (236), *Tyúkmony* (243).

57. [fwrtwyl]: *körtvél* 'körte, körtvély'. D. *Fortvil* 'armut'. KAR. *Körtvil*. A szó elején az *f* elírás *k* helyett, mint azt már KAR. is helyesen jelezte. — FEKETE *Körtvélőš* (614). KÁLDY *Kördvélős* (68), *Kördvélős, Körtvélős* (93). MURM. *Körtuelfa* (1298), *Kortuel* (1367). GyöngySzt. *Vad kórthucely* (245). SZIKSZF. *körtueli* (44). VER. *Keürtvely* (85). PP. *Körtvély* (128).

58. [ʼlmʼ]: *almá* 'alma'. D. *Elma* 'elma'. KAR. *alma*. — ECs. *Almāš* (KAR. II, 130). FEKETE *Almāš* (867). KÁLDY *Almás* (137). MURM. *Alma* (1349). GyöngySzt. *Az erdőnek pyross almaya* (1833). SZIKSZF. *Alma* (44). VER. *Alma* (70). PP. *Alma* (5).

59. [mk]: *mej*(*g*) 'meggy'. D. *Mek* 'višne'. KAR. *meggy*. — ECs. *Meješvār* (KAR. I, 119). SZIKSZF. *Meggy* (42). PP. *Medgy* (148), *Megy* (147).

60. [čršnh]: *čeresne* 'cseresznye'. D. *Čerešna* 'kiraz'. KAR. *cseresne*. — MURM. *Czeresne fa* (1299). GyöngySzt. *Chieressnie* (4473), *Chieresznie fa* (4472). SZIKSZF. *Czeresznye* (42). VER. *Cheresnye* (18). PP. *Tsere znye* (238).

61. [hʼl]: *hál* 'hal'. D. *Hál* 'balik'. KAR. *hal*. MURM. *Hal* (549). GyöngySzt. *halbóly* (1441), *kóvy halj* (1801). SZIKSZF. *hal* (81). VER. *Hal* (78). PP. *Hal* (79).

62. [čwmpw]: *čompō* 'cigányhal, compó'. D. *Čompo* 'sazan balig'. KAR. *csompo*. — MURM. *Czompo* (1179). GyöngySzt. *chompo hal* (3367). SZIKSZF. *Czompo* (83). PP. *Tzompō hal* (244).

63. [lst]: *list* 'liszt'. D. *Lest* 'un'. KAR. *liszt*. MURM. *Liszt* (1513). GyöngySzt. *lyszth* (465), *lysztet* (2432). SZIKSZF. *Liszt* (34). VER. *liβth* (35), *Liszt-lang* (79). PP. *Liszt* (138).

64. [swlw]: *sőlō* 'szőlő'. D. *Sulo* 'üzüm'. KAR. *szőlő*. — MURM. *sólō* (382). GyöngySzt. *Sok magu Szóleo* (296). SZIKSZF. *Szólō* (45). VER. *Szeüleü* (113), *Zeüleü-hegy* (113). PP. *Szólō* (221).

65. [sylvʼ]: *silvā* 'szilva'. D. *Silva* 'erik'. KAR. *szilva*. MURM. *Selua fa* (1300). SZIKSZF. *Szilua* (45). VER. *Szilva* (121), *Szilua-fa* (84). PP. *Szilva* (218).

66. [fʼ]: *fā* 'odun': 'tüzelőfa, fa'. D. hiányzik. KAR. *fa*. — Col. B *fā olājnāl* (66a). MURM. *Fa* (1270). GyöngySzt. *Makkos faa* (660), *fanak* (914). SZIKSZF. *fa* (36, 37). VER. *Fà* (55), *Fenyü-fá* (1), *Alma-fa* (59). PP. *Fa* (52).

67. [dyw]: *dijō* 'dió'. D. hiányzik. KAR. *dió*. — MURM. *Diofa* (1310). GyöngySzt. *laagy hehyw dyo* (1661). SZIKSZF. *dio* (44). 1594: *Dijo* (MNy 118; TESz. I, 641). VER. *Diò* (52), *Dio* (68). PP. *Dió* (27).

68. [ʼmbr]: *ámber* 'ember'. D. hiányzik. KAR. *ember*. KAR. „szabálytalan” [ʼnbr] írásmódja akadály nélkül értelmezhető *ember*-nek. — Murád *embernek* (3b: 2a), *ember* (3b: 3e). FEKETE *enber* 'Mann' (58). MURM. *ember* (146). SZIKSZF. *ember* (83). VER. *Ember* (44). PP. *Ember* (46).

69. [mnʼėkh]: *meňácke* 'menyecske, fiatal asszony'. D. *Meneče* 'gelin'. KAR. *menecske*. — Col. C *meňečke* (67a). MURM. *Menyeczke*: Iuuenca (585), *Móneczke*: Sponsa (2221). SZIKSZF. *Meneczke* (98). PP. *Menyetske*: Nupta (161).

70. [kywʼnwt]: *kí vān ól(t)* 'ki van ott?'. D. *Kivanot* 'kim dir o; ki az?'. KAR. *ki van ott?*:

ki: Murád *ki vólna*: *ki volna* (8b: 32c). GyöngySzt. *kyk* (1221). VER. *Ki-vagy* (127). PP. *Ki* (114).

ván: Murád *vájón*: *vagyon* (11a: 46d). GyöngySzt. *vagion* (1032), *wagyon* (1125). SZIKSZF. *vagyon* (94). VER. *vagyon* (43). PP. *Van pro vagyon*: *Est, habet* (250).

ót(t): Murád *ót*: *ot* (4b: 9b), *ót lisen*: *ot lifzen* (10a: 40a). VER. *Oth* (46). PP. *Ott* (179).

71. [nm twdwm]: *nem tudóm* 'nem tudom'. D. *Nemtodum* 'bilmem'. KAR. *nem tudom*:

nem: ECs. *nem nem* (KAR. I, 343). Murád *nem használ*: *nem használ* (4a: 6c), *nem kel*: *nem kel* (8b: 33b). Col. B *nem hadja* (61a), *nem gondóltám* (66a). Col. D *nem bántóm* (67b). GyöngySzt. *nem törettetyk* (338). SZIKSZF. *nem erlelő* (47). VER. *Nem latol*: *invisus* (51), *Nem-tudni* (46). PP. *Nem tudom* (171).

tudóm: Murád *tujátók*: *tugyatok* (12a: 52a), *jól tudnā*: *iol tudna* (13a: 58b). Col. B *nem tudām* (59b). GyöngySzt. *Thókelletősseggel tudom* (2292), *Jol tudom* (3549). SZIKSZF. *Ki mind ket keze tud* (89). VER. *Tudni* (94). PP. *Tudom* (242).

72. [nm l'tm]: *nem lát(t)am* 'nem láttam'. D. *Nemlenem* 'görmedim'. KAR. *nem látom*. D.-nél az (egy pontos) *n* íráshiba a (két pontos) *t* helyett. Az arab betűs átírás megengedné a KAR.-féle *látom* olvasatot, azonban a török múlt idejű *görmedim* a *láttam* alakot kívánja meg. (ECs. idegen szavakban soha nem jelzi a mássalhangzók kettőzését, Murád azonban igen.)

nem. Vö. 71. sz.

lát(t)am: Murád *lāšātuk*: *laffatuk* (4b: 9d), *lājā*: *latya* (7a: 24b), *ištent lātnā*: *Istent latni* (13b: 62a), *nem lāīā*: *nem látta* (19a: 94c). Col. B *lātvān* (59b), *lātóm űket* (65a), *lāttām* (sic; 66a). GyöngySzt. *latom* (4439). SZIKSZF. *latom* (97). VER. *Latni* (18). PP. *Sem láttam sem hallottam* (133).

73. [hwnl'aqwl]: *hūn lākól* 'hova valósi vagy? hol lakol?'. D. *Honalkol* 'nerelisin'. KAR. *hun lakol*.

hūn: *hun* Helt: Arithm. H. Cserényi: PersF. 3. Diósz: Tal. 201; *hun* EsztT: IgAny. 416 (NySz.). GyöngySzt. *hol* (3277). VER. *Hun*: *Vbi* (110). PP. *hol, holott?*: *Vbi?* (89).

lākól: *Mester hol lakol the* (ÉrdyK. 147: NySz.). Vö. 74. sz.

74. [ʔt l'kw̃m]: *ūt(t) lākóm* 'itt lakom; idevalósi vagyok'. D. *Itlākóm* 'burahym'. KAR. *itt lakom*:

ūt: Murád *īf*: *itt* (4b: 9a). GyöngySzt. *Ith allok* (2304). VER. *Ith* (44). PP. *Ith* (101).

lākóm: GyöngySzt. *mellette lakom* (385). PP. *Lakom* (131).

Evlja Cselebi szerint a felső-magyarországi (nem hódoltság területen élő) magyarok a számneveket másként, a következőképpen ejtik. E mondvasínált különbségnek az alapja két esetben pusztá félreértés (75., 76.), két esetben pedig olyan ejtésbeli eltérés (77., 82.), amely semmiképpen sem jellemző a mondott területre.

75. [tyzw'n]: *tizvān* 'tíz'. D. *Tizman*. KAR. *tizvan*. Az állítólagos *tizvan* a *huszvan*-nal együtt nyilván a *negyven* stb. analógiájára gyártódott, amelyet talán a *tizen*(egy stb.) és *huszon*(egy stb.) alakok is támogattak. Vö. 10.

76. [jwsw'n]: *hūsvān* 'hús'. D. *Cesvan* 'yirmi'. KAR. *huszvan*. A *š* egyszerű másolási hiba *h* helyett. Vö. 75. és 11.

77. [jrm̃yh]: *hārmīč* 'harminc'. D. *Carmih* 'otuz'. KAR. *harmics*. A *š* ezúttal is másolási hiba *h* helyett. A *hārmīč* hiteles a *hārmīč*-csal szemben. Vö. 12.

78. [nkw'n]: *neǰvǎn* 'negyven'. D. *Nekvan* 'kírk'. KAR. *negven*. Semmi különbség. Vö. 13.

79. ['wtw'n]: *ǒtvǎn* 'ötven'. D. *Otvan* 'elli'. KAR. *ötven*. Semmi különbség. Vö. 14.

80. [h'tw'n]: *hǎtvǎn* 'hatvan'. D. *hatvan* 'altnı̄ş'. KAR. *hatvan*. A szókezdő *h* helyesírásán kívül (*h*: *ḥ*) nincs különbség. Vö. 15.

81. [htw'n]: *hetvǎn* 'hetven'. D. *Hetvan* 'yetmiş'. KAR. *hetven*. Nincs különbség. Vö. 16.

82. [nywǂw'an]: *nǰǒǂvǎn* 'nyolevan'. D. *Niyevan* 'seksen'. KAR. *nocsvan*. A *nyǒcvan* ejtésbeli különbség. Vö. 17.

83. [klnjw'n]: *kilenǂvǎn* 'kilencven'. D. *Klençvan* 'doksan'. KAR. *kilencven*. Helyesírásán kívül nincs különbség. Vö. 18.

84. [s'z]: *sǎz* 'száz'. D. *Saz* 'yüz'. KAR. *száz*. Nincs különbség. Vö. 19. Evlija Cselebi egyéb helyeiről a következő szavakat és mondatokat jegyeztük ki.

85. [pwr'm]: *úrám* 'uram' (VI, 33). D. *Poram* 'ağam, canım'. KAR. fordítása szerint (I, 90): „Az előkelők, nemesek, sőt királyaik is alattvalóikhoz ily nagyzólag szólnak: 'Uram', vagyis 'agám, dzsánom'”. A szó elején a *p* egyszerű másolási hiba. ECs. *úrâmlarım* (KAR. I, 521). Col. B *úrám* (59b). FEKETE *úrám* 'mein Herr' (58). GyöngySzt. *Vram* (457). SZIKSZF. *Nagy Vr*: Princeps (128). VER. *Vr* (30). PP. *Ūr*: Dominus, Herus, *Uraim* [szolgák: Primae auctoritatis aulici (261)].

86. ['y bšthlhk kwr'fjh]: *ej bešte-lélek kúrâfija* 'ej bestelélek kurafia'. D. hiányzik. KAR. *Ej! bestelélek kurafia*. A káromkodásról és a rá vonatkozó irodalomról l. EtSz. I, 380-1.

ej: Mint indulatszó 1669-től kezdve van szótározva. Vö. NySz. és TESz. I, 729.

bestelélek: Vén bátyám elesik egynéhányszor, míg éri az szállást, térszen ott *beste-lélek* köszönetet, áldást (Thaly: VÉ I. 387: NySz.). Megölöm az kurua kereső *beste lelket* (RMNy. II, 169: NySz. II, 474). Megvan tájszóként (MTsz.), és ismeri a köznyelv is (ÉrtSz.). Vö. még EtSz., TESz.

kúrâfija: ECs. egy másik helyén is előfordul. A törökök egyik kalauza elszökött, és a komáromiakat a nyakukra hozta. Mikor azonban az öldöklővé fordult csata után a magyarok meglátták őt, így támadtak rá: [byrh nškh ln qwrh fth wb'şwm škst p'şhm'nyh], illetőleg [brh kwrhfjh b'şwm škt b'şhm'nyh]. A trágár káromkodást Evlija Cselebi nyilván jól ismerte, alighanem csak a másoló tolla alatt torzult el így. Vö. AHMET DZSEVDET kiadásában VII, 34; D.-nél hiányzik; KAR. II, 24. A szó legrégebb feljegyzett alakja 1643-ból való; vö. TESz. II, 676.

87. ['n twdm mky pul'kwt] (VII, 413), ['yn twdwm mkm l'twm] (KAR. II, 241). Mindkét hagyomány a másolás torzításait tükrözi, helyesen nyilván ez állott az eredetiben: ['yn twdm mkm l'tm]: *én tudom maķam lát(t)am* 'ben kendü gözümlé gördüm; én a saját szememmel láttam'. KAR. a mondatot így olvasta: *én tudom maķam látom*.

én: Col. A *én vajók* (29b). Col. B *áz én reménşégem* (59b). VER. *Een-vagyok* (123). PP. *En* (47).

túdom. Vö. 71. sz.

maķam: Murád *maǰókat*: *maǰokat* (4a: 5b), *ū maǰāba*: *ew maǰaba* (5a: 12c). Azt *maķam* két szemem után bizonyosan tudtam (Gyöngy: Char. Előb. 2: NySz. II, 155). GyöngySzt. *maķhamath* (1715). VER. *Maķae* (103), *Birni-*

Magaat (113). PP. *Maga*, *Magad*, *Magam* (140).
lāt(t)am. Vö. 72. sz.

III.

1. Evlíja Cselebi „Útleírás”-ának magyar szójegyzékében és magyar tulajdonneveiben a török (arab betűs) átírásnak következő szabályszerűségei figyelhetők meg (a tulajdonnevek mellett a kötet- és lapszámok KARÁCSON fordítására utalnak).

a) $k = k$, velaris hangrendű szavakban: *kanāl* 31, *ájāndēk* 53, *kūk* 55, *kūkmón* 56, *hūn lākól* 73, *ūt(t) lākóm* 74, *kūrāfíja* 86. *Kāl(l)ō*: Kálló (I, 86), *Sōškút*: Sósút (I, 280), *Kapošvár*: Kaposvár (II, 33).

b) $k = k$, palatalis hangrendű szavakban: *nekem* 53, *kórtvél* 57. *Kūküllō*: Küküllő (I, 117), *Kōhólóm*: Kóhalom (I, 135).

c) $k = g$, velaris hangrendű szavakban: *fókmeq* 54, *mukam* 87. *Hájdūšāk*: Hajdúság (I, 40), *Kīlād*: Gilád (I, 156).

d) $g = g$, velaris hangrendű szavakban: *Lúgōš*: Lugos (I, 4), *Estergōn*: Esztergom (I, 222).

e) $k = k$, palatalis hangrendű szavakban: *kilenč* 9, *kilenčvān* 18, *kétsāz* 20, *keñēr* 21, *kēs* 32, *germek* 41, *sekér* 50, *meñāčke* 69, *kivānōt(t)* 70, *lélek* 86. *Kemēn jānōš*: Kemény János (I, 65).

f) $g = g$, palatalis hangrendű szavakban: *mōžmeq* 51, *ing* 52, *fókmeq* 54. *Gīmeš*: Gimes (I, 355).

g) $k = ty$: *gerkâ* 35, *kūk* 55, *kūkmón* 56. *Bakān-ođlu*: Battyány (I, 139).

h) $g = gy$: *eđ* 1, *nēđ* 4, *neđvān* 13, *hājma* 30, *gerkâ* 35, *germek* 41, *gūvel* 47, *eređ(đ)* 48, *međ(đ)* 59. *Genjūš*: Gyöngyös (II, 123), *Gūlu*: Gyula (I, 15), *Ġarmat*: Gyarmat (I, 221).

i) η (saḡir nun) = ng; *Čoņrād*: Csongrád (I, 85).

j) $\eta = \tilde{n} = \tilde{\eta} = ny$: *Arāñōš-megešvār*: Aranyos-Megyesvár (I, 91).

k) $n = \acute{n} = ny$: *meñāčke* 69, *keñēr* 21, *kūkmón* 56. *Nāmēn*: Namény (I, 67), *Sinervāraja*: Szinyérváralja (I, 91).

l) $nj = ny$: *njōlč* 8, *njōlčvān* 17. *Ārānjōš-megeš*: Aranyos-Meggyes (I, 111), *Njalābvār*: Nyalábvár (I, 93).

m) $t = t$ velaris hangrendű szavakban: *tāl* 33. *Tókajvār*: Tokajvár (I, 97), *Šimōntōrūa*: Simontornya (I, 97).

n) $s = sz$, velaris hangrendű szavakban: *šāj* 45. *Sāsvārōš*: Szászváros (I, 74), *Šakmār*: Szakmár (I, 94).

o) $\check{c} = cs$: *čerešne* 60, *meñāčke* 69. *Ečetvār*: Ecsedvár 95, *Čōka*: Csóka (I, 484).

p) $\check{c} = c$: *čōmpō* 62, *hārminč* 12, *hōca* 53, *pinče* 34, *njōlč* 8, *njōlčvān* 17. *Lōšančī*: Losonczy (I, 5), *Vāč*: Vác (I, 227), *Rābča*: Rábea (II, 142).

q) s (és \check{s}) = c : *herseg*: herceg (I, 51), *sipō*: cipó (I, 251), *kūruš*: kuruc (I, 264), *Hāšeq*, olv. *Hāc(c)eg*: Hátszeg (I, 67).

2. A magánhangzók jelölésében csak a plene-írásmód jelent gondot. A plene írásos magánhangzó-jegyek ugyanis egyaránt jelenthetnek rövid és hosszú magánhangzókat:

a) $\bar{a} = \acute{a}$: *ájāndēk* 53, *kanāl* 31, *kétsāz* 20, *lāt(t)am* 72, *lejān*, *šāj* 45, *sāz* 19, *tāl* 33. *Vārad*: Várad (I, 30), *Sāz*: Szász (I, 114).

b) $\bar{a} = a$: *almā* 58, *ālūt(t)ej* 29, *ās(s)ōn* 42, *hājma* 30, *hāl* 61, *hamār* 49,

hârminĉ 12, *hâš* 46, *hât* 6, *hâtván* 80, *vân* 70, *lâkól* 73, *njôlĉvân* 17, *šâjt* 24, *ûrâm* 85, *vâj* 25. *Sâmôš*: Szamos (I, 114).

c) $\bar{a} = \bar{a}$: *âंबर* 68, *meňâĉke* 69. *ôtvân* 14, *neĉvân* 13, *hetvân* 16, *kilenĉvân* 18.

d) $\bar{e} = \acute{e}$: *mêz* 26, *ên* 87, *keňer* 21, *kôrtvêl* 57, *něj* 4, *âĵândêk* 53. *êrsek*: êrsek (I, 92), *Seĉân*: Szécsény (I, 258).

e) $\bar{o} = \acute{o}$: *ĉômpô* 62, *dijô* 67, *disnô* 38, *lô* 36, *šô* 23. *Kâl(l)ô*: Kálló (I, 86), *Brašô*: Brassó (I, 145).

f) $\bar{o} = o$: *âs(s)ôn* 42, *ĉômpô* 62, *túdôm* 87, *fôkmeĝ* 54, *hûrôm* 3, *hôĉa* 53, *hôz(z)* 49, *hôz(z)â* 39, *lâkôm* 74, *lakól* 73, *kûkmôn* 56, *môzmeĝ* 51, *njôlĉ* 8, *njôlĉvân* 17, *zôr(r)ôd* 44, *ôt(t)* 70. *Fôĝarâš*: Fogarâš (I, 143).

g) $\bar{o} = \acute{o}$: *sôlô* 64. *Kôvâr*: Kővár (I, 78), *Belšô-sôlnok*: Belső-Szolnok (I, 99).

h) $\bar{o} = \acute{o}$: *kôrtvêl* 57, *ôt* 5, *ôtvân* 14.

i) Elvileg hasonló hosszú és rövid értelmezése volna lehetséges az \bar{i} , \bar{u} és $\bar{ü}$ grafémáknak is, a kétféle kvantitás szétválasztása azonban gyakorlati nehézségekbe ütközik.

3. Végeredményként megállapíthatjuk, hogy Evlija Cselebi török átírása lényegében jól tükrözi az egykorú magyar hangrendszert. A mássalhangzók egy részét félreértést kizáró monophon jegyekkel adja vissza (*b*, *p*, *m*, *r*, *š*, *ž* stb.). Bizonyos mássalhangzók átírására több jegyet (vagy jegykapcsolatot) használ, de ezek is mentesek a félreértésektől. Ilyenek: a) *ty* = *k* (más emlékekben *kj* és *tj* is); b) *gy* = *ĵ* (egyéb emlékekben *gj* és *ĵ* is); c) *ny* = *n*, *nj*, *ñ*; d) *c* = *ĉ* és *s* (*š*); e) *g* = *g*, *ĝ*, *k*; f) *s* = *s* és *š*; g) *t* = *t* és *ĉ*.

Ezzel szemben tartalmaz fogyatékoságokat is, olyanokat, amelyek az egykorú magyar helyesírásban is jelentkeznek: polyphon jegyeket használ ott; ahol a magyar kiejtés ingadozik, illetőleg többféle olvasatot is megenged. Ilyen esetek: a) *n* : *ny*, *l* : *ly* (főleg szóvégi helyzetben); b) mássalhangzók kvantitása; c) magánhangzók kvantitása. Ehhez számíthatjuk külön török nehézségként az *o* : *u* jegy polyphon jellegét (ez egyes esetekben érintheti az \bar{o} : \bar{u} olvasat bizonytalanságát is).

4. Az eddigiekből is világos, hogy Evlija Cselebi magyar szójegyzéke merőben különbözik a kajtak szójegyzéktől abban, hogy nem irodalmi eredetű, mint az, hanem számos más szójegyzékkel együtt ez is élőnyelvi feljegyzésekre támaszkodik.

Honnan szerezte magyar nyelvi anyagát a török utazó? Saját állítása szerint szolgálja, bizonyos *Š z e j f i* nevezetű, magyar származású volt (KAR. II, 81). Ha hitelt is adunk ennek az állításnak, s ha fel is tesszük, hogy része lehet a magyar nyelvi tájékoztatásban, nincs semmi okunk annak feltevésére, hogy ez a szójegyzék másként készült volna, mint a többiek, például a német.

Semmiképpen sem gondolnám, hogy Evlija Cselebi tudott magyarul, ilyen irányú ismeretei aligha haladták meg a többi nyelvekre is érvényes mértéket. KARÁCSON (II, 241) szerint tudott, csak nem jól, erről tanúskodik szerinte ez a mondat: *én tudom, magam látom*. Mint fentebb rámutattam, itt nem hibás nyelvtudásról, pusztán hibás *s z ö v e g h a g y o m á n y o z á s - r ó l* van szó; a helyes mondat így hangzott: *én tudom, magam láttam*. A helyes *l e j e g y z é s* kérdését egyedül a *hoca nekem ajándék* kapcsán vetettem fel, ott sem teljes bizonyossággal.

A hibás lejegyzések felettébb gyér számú eseteit tehát minden nehézség nélkül kiszűrhetjük, a többi pedig mind hiteles.

Mindent mérlegelve megállapíthatjuk, hogy Evljia Cselebi magyar nyelvű szójegyzékének értéke abban rejlik, hogy élő nyelvi közlésekre támaszkodik: ez adja meg hitelét.

Szójegyzék

- ájāndēk*: *hóča nekem ájāndēk* 53
almá 58
álūt(t)ej 29
ās(s)ōn 42
beštelelek: *ej beštelelek kúrafija* 86
būzāt: *hōz(z)á būzāt* 39
čerešne 60
čōmpō 62
dijō 67
diswō 38
eğ 1
ej: *ej beštelelek kúrafija* 86
āंबर 68
ēn: *ēn tūdōm maḡam lāt-tam* 87
ereg(ğ) 48
fá 66
fōk: *fōk meg* 54
ğerKá 35
ğermek 41
ğūvel 47
hāğmá 30
hāl 61
hamār: *hamār hōzz* 49
hārmēč 77
hārmīnč 12
hārōm 3
hāš 46
hāt 6
hātván 15
hātván 80
hēt 7
hetván 16, 81
hōča: *hōča nekem ájāndēk* 53
hōz(z): *hamār hōz(z)* 49
hōz(z)á: *hōz(z)á būzāt* 39
hūn: *hūn lākól* 73
hūs 11
**hūsván* 76
ing 52
itt: *itt lākōm* 74
kanāl 31
keñēr 21
kēš 32
kētsāz 20
kettō 2
kī: *kī vān ótt* 70
kīlenč 9
kīlenčvān 18
kīlenčvān 83
kōrtvēl 57
kúrafija: *ej beštelelek kúrafija* 86
kūk 55
kūk mōn 56
lākól: *hūn lākól* 73
lākōm: *itt lākōm* 74
lāi(t)am: *ēn tūdōm maḡam lāt(t)am* 87; *nem lāt(t)am* 72
lejān 40
list 63
lō 36
maḡam: *ēn tūdōm maḡam lāttam* 87
meg: *fōk meg* 54; *mōž meg* 51
megğ 59
meñāčke 69
mēz 26
mōn: *kūk mōn* 56
mōž: *mōž meg* 51
nēğ(ğ) 4
neğvān 13, 78
nekem: *hōča nekem ájāndēk* 53
nem: *nem lāi(t)am* 72; *nem tūdōm* 71
njōčvān 82
njōlč 8
njōlčvān 17
ōr(r): *zōr(r)ōd* 44
ótt: *kī vān ótt* 70
ót: 5
ótvān 14, 79
pīnč 34
šāj 45
šāz 19, 84
sekér 50
sem 43
sūva 65
sōlč 64
šāj 24
šō 23
tal 33
tej 27
tejjel 28
tīz 10
**tīzvān* 75
tūdōm: *ēn tūdōm maḡam lāttam* 87; *nem tūdōm* 71
tūz 37
úrām 85
vāj 25
vān: *kī vān ótt* 70
viz 22
zōr(r)ōd 44

A Halotti Beszéd egy kérdéses mondatának értelmezéséhez

1. A HB. legtöbbet vitatott mondatát vizsgáljuk: *Horoqu vec isten. es veteve ut ez munkas vilagbele. es levn halalnec es puculnec feze. es mend w nemenec.*

A kérdéses rész értelmezését — több más ok mellett — elsősorban az teszi problematikussá, hogy nyelvészeinknek máig sem sikerült megnyugtatóan megvilágítaniuk a *feze* szó jelentését. Cikkünkben — a végleges megoldás igénye nélkül — néhány új szempontot óhajtunk felvetni mind a *feze* értelmét, mind a kérdéses mondat értelmezését illetően.

Bevezetőben tekintsük át kritikusan a korai magyarázat-kísérleteket! SAJNOVICS (Demonstratio. 1770. 6) íráshibát gyanított a *feze*-ben, *feje* (azaz a kárhozat eredete, kezdete) helyett. Értelmezése szerint tehát a tiltott gyümölcsbe harapott Ádám a halál és a pokol kútfeje lett minden maradéka számára is. A gondolat nagyon tetszetősnek látszik, de a szövegben *feze* van és nem *feje*. Így SAJNOVICS elgondolása bizonyíthatatlan feltevés marad.

RÉVAI (Antiquitates I, 223—5) *fesz*-nek olvassa, s a *feszít*, *feszés* szócsaládhoz tartozónak sorolja a *fez* gyököt 'terj, terjed' értelemben. Magyarázat-kísérletét már ERDÉLYI JÁNOS (Feze: Budapesti Szemle 1865. III, 465) kielégítően cáfolja: „A magyar *fesz*, *feszés* soha nem jelentett expansust vagy expansiót, mint az értelmező latin szöveg mortis expansusa akarná. A *fesz* m e r e v s é g és nem t e r j”. Majd alább (i. h. 466): „A halotti beszéd szövege, ha *feze* csakugyan *fesze*, a magyar elmének már nem jelenthetne mást, mint azt, hogy Ádámban megfeszült a halál, megkötötett a bűnnek terjedése, s hogyan feszülhetett, azaz terjedhetett volna ki hát minden maradékaira?”

KASSAI és DÖBRENTÉI, valamint CzF. (II, 834 *fesze* vagy *fésze* al. és VI, 971—2 al. is) *v > f* elírást tesznek fel a szóban, s *vész*-nek (Not) olvassák a *fez*-t. Magyarázatuk éppen olyan kevésbé védhető feltevésre épül, mint a SAJNOVICSE. A KASSAI DÖBRENTÉI-féle Ádámot mint maradékainak pokolvészét és halálvészét, már ERDÉLYI is megmosolyogta (i. m. uo.).

SZILÁDY ÁRON (Fesz, fesz, foszlat: MNy. I, 168—71) RÉVAI nyomán indulva s főleg SÁNDOR ISTVÁN koncepciójára (Sokf. VIII, 174 és Sokf. X, 64) támaszkodva, a középkorban még élő *foszlat* (Beute) szavunk *fosz*-tövének alakváltozatát keresi a *fez*-ben. Meg kell jegyeznünk, hogy a magyarázó nem kísérli meg a *fez*- és *fosz*-tövek azonos vagy legalább rokon voltának kimutatását, s ráadásul egy külön „elírás-hipotézist” is felállít, hogy a „rejtélyes” mondat értelmileg elfogadható legyen. Véleménye (i. h. 171) szerint a kérdéses rész így értendő: „s ez által (Ádám) a halál és pokol feze (foszlatja, prédája) lett”; a folytatás pedig: „es mend w neme (nec!)”. SZILÁDY szerint ugyanis a *-nek* rag ott csak „hibítás”. A mondat értelme így — csakúgy, mint a SAJNOVICSE esetében volt — nagyon is tetszetős. A bizonyíthatatlan „elírás-hipotézis” azonban lerontja a magyarázat-kísérlet értékét.

Ha nem tekintjük e korai próbálkozások (nemegyszer érdekes, ma azonban már tudománytalannak minősülő) elképzeléseit, mindössze két olyan vélemény marad, amely egymással vetekedve, de egymást mindmáig le nem győzve, jelenleg is hat nyelvész közvéleményünkre. Az egyik a még HUNFALVYtól eredő *fészek*-magyarázat, a másik az ERDÉLYI névéhez fűződő, de azóta is csak egy szűkebb kör álláspontjaként élő *fizetés*-konceptió.

Folytassuk a sort e két szemben álló vélemény vizsgálatával!

2. HUNFALVY (Feze: NyK. IV, 443–9 és Mégegyszer feze: NyK. VI, 238–45) a finn *pesä*-vel egyezteti a kérdéses szót. Szerinte a *fez fészek* szavunk korábbi formája. A szövegbeli *feze* olvasása: *fésze*.

HUNFALVY elképzelése nagy népszerűsége tett szert nyelvészeink körében. SZINNYEI már 1919-ben (MNy. XV, 121) így nyilatkozik: „Végre sok tétovázás után közmegegyőződéssé vált, hogy *fésze*-nek kell olvasnunk, s a jelentése 'fészke'”. — Ezt a közmegegyőződést tükrözi a HB. bármely mai kiadásához fűzött összes magyarázat, s egyedül ezt a koncepciót tanítják — a szegedit kivéve — egyetemeken is. HUNFALVY nyomán a *fészek*-pártiak népes tábora így értelmezi a sokat vitatott mondatot: „Haraguvék isten és veté őt e munkás (vesződséges, gyötrelmes) világba, és lőn [Ádám] a halálnak és pokolnak fészke, — és az ő egész nemének [kárára kihatóan].”¹ (Vö. Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény I, 19.)

3. Miért nem tekinthető végleges megoldásnak ez a magyarázat? Hiszen a rokon nyelvi megfelelők (f. *pesä*, é. *peza*, mordv. *piza*, vog. *piti*, osztj. *pit*, *pel*) után nincs mit kételkednünk abban, hogy *fészek* szavunk valóban finnugor eredetű. Ki ne látná át, hogy a *fész* tényleg lehet a *fészek* -k kicsinyítő képző nélküli, korábbi formája? JAKUBOVICH (MNy. XIV, 31–2) példái nyomán még csak az sem vitatható, hogy 1358-ban még *z*-vel írták le a *fész*-et (vö. *vlufezkberke*). S végső megnyugtatóként (a kicsinyítő képző kapcsán esetleg még mindig aggodalmaskodóknak): „ha csak a *k* betű a káptalani jegyző tollában nem maradt”, a *fészek* ősi alapszavát is megőrizték okleveleink: *vlufezberke!* (vö. JAKUBOVICH: i. h.). Ezek cáfolhatatlan tények.

A sikeres etimológia értéke azonban egyszerre kétségesé válik, ha a *fészek* segítségével próbáljuk megfejteni mondatunk titkát. A tőkéletes ősi szó a szövegösszefüggésben már nem is olyan tőkéletes. ERDÉLYI talán kissé keményen, de nem minden alap nélkül írta (i. h. 467) annak idején: „ha az első mondatból »halálnak és pokolnak fészke« nagy erőltetéssel valamely értelmet ki is csigázhatnánk, de a másik mondat »és mind ő nemének« (t. i. fészke lőn azáltal, hogy evék a tiltott gyümölcsből) teljesen érthetetlen marad.”

Hogy a mondatban kifejezésre jutó gondolat nemcsak homályos, de majdnem tarthatatlan is, arról MÉSZÖLY GEDEON győz meg bennünket, aki először hívta fel a figyelmünket arra, hogy a „lőn Ádám a halálnak és pokolnak fészke” kifejezés — stílustörténeti abszurdum (Ómagyar szövegek 211). Ez a gondolat merőben idegen a keresztény dogmatikától; sem ezt, de még csak valami hozzá hasonlót sem lehet kimutatni sem a Bibliából, sem pedig a középkori latin és magyar nyelvű vallási irodalomból. Márpedig egy nyelvemlék-magyarázat helyes volta még nem dől el hitelt érdemlően azzal, hogy „az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti megállapításokkal”. Ehhez, minthogy a nyelvemlék „valamely kor egyik irodalmi műfájának terméke”, elhanyagolhatatlan, mondhatni döntő fontosságú annak figyelembevétel is, „hogy a szöveg föltett értelme egyezik-e az illető kor illető műfájának műfaji stíluslemeivel” (i. m. 127, valamint Nép és Nyelv II, 157–8).

A stílustörténeti szempont nehezen megfellebbezhető ellenérve kételkedésre int: a kifogástalan etimológiai megegyezés a puszta véletlen játéka is lehet. A *fészek* szó sem értelmileg, sem a korabeli vallásos szóképhasználat szempontjából — ott, ahol van — nem megnyugtató a HB. szövegében.

¹ Így PAIS DEZSŐ értelmezése szerint: A Magyar Próza könyve. 1942. I, 35–6 és MNy. XXXVIII (1942.), 162. — P. D.

4. A HUNFALVY-féle magyarázatot először támadó ERDÉLYI JÁNOS (i. h. 467-8) a HB. *fez*-ét *fizetés*-nek veszi, 'lakolás' értelemben. Fölfedezve Pál apostolban (Róm. Lev. VI. 23.) a „*stipendia peccati*” („bűnnek zsoldja”) kifejezést, elgondolását így okfejtí: „Ha már most a halotti beszéd *fez*-e helyére zsoldot teszünk, ily szöveg fog előállni: Ádám »lön halálnak és pokolnak zsoldja és mind ő nemének«. E szöveg úgy látszik, érthető; de érthetőbb így: »halálnak és pokolnak lakolása és mind ő nemének«. Azonban ez még nem feze; így ennek világosságának s értelmének kell utána járni.” Ezután, hivatkozva az *e* és *i* hangnak a népnyelvben gyakran mutatkozó váltakozására, a *fez*-ben a *fiz*-alakváltozatát ismeri fel, a feltámasztott ősi gyöknek pedig — mint már utaltunk is rá — 'fizetés, díj, lakolás' jelentést tulajdonít.

ERDÉLYI magyarázata arra a vallásdogmatikai elképzelésre utal, mely szerint az ember a bűnbeesés következtében Isten adósává vált. Az adósnak a halállal és a kárhózzal kellett fizetnie az Úr parancsának áthágásáért. Ilyen értelemben hivatkozik a szerző a katolikus temetési ének szavaira is: „Megfizettem én már az életnek zsoldját”. Végeredményben tehát Ádám a „bűn zsoldja”, a „halál feze” lett „mind ő neme számára”, mert „mindnyájan tőle származván, mindnyájunkra kiterjedt az ő adóssága” (ERDÉLYI: i. h. 470).

A közmeggyőződés támogatta *fészek*-magyarázattal szemben ERDÉLYI elgondolását csak MÉSZÖLY GEDEON tette a magáévá. Konceptiója — gondolat-tartalmilag — nem hoz újat ERDÉLYI után. Ez, mondatértelmezését (i. h. 213) idézve, azonnal ki is tűnik: „Megharagudott az Isten, és bele helyezte őt ebbe a gyötrelmes világba, és lett ő a halálnak és pokolnak fizetése, minden tulajdon maradéka számára is.”

A kérdéssel kapcsolatos eszmefuttatása mégis nagy előrelépést jelentett, mert gazdag példatárra támaszkodó stílustörténeti vizsgálatai, logikus szótörténeti és alaktani elemzései ERDÉLYI még bizonytalanságban hagyó, hiányos adatai után tudományosan igazolt helyet biztosítottak a 'fizetés' értelmű *fez*-nek a magyarázat szempontjából szóba jöhető szavak között. (MÉSZÖLY szótörténeti és alaktani vizsgálataira még visszatérünk.)

Az ERDÉLYI - MÉSZÖLY-féle magyarázat a fentiek ellenére sem bizonyult megnyugtató megoldásnak. A „halál fizetése” bármennyire is szabatos stílus-elemként kínálkozott egy középkori halotti beszéd számára, mikor a kérdéses szövegösszefüggésbe illesztették, attól a megfejtésre váró mondatnak sem jelentése, sem szerkezete nem lett kevésbé erőltetett, mint volt a *fészek*-magyarázat esetében.

Ezzel az elgondolással szemben bizonyára fokozta az idegenkedést az etimológia kevésbé evidens volta is. Aki pedig föllapozva Pált ezen felül még arra is rájött, hogy a mondat kulcsaként kezelt „bűnnek zsoldja” nem is 'lakolás'-t jelent az apostol szövegében, végleg (s nem ok nélkül) föntartásai közé húzódhatott.

5. A 'fizet' és a 'fizetés' fogalmának meglehetősen összetett variáció-rendszere dívott a dogma és a dogmamagyarázat irodalmában, s noha mindkét ez irányban tájékozódó kutató — főleg MÉSZÖLY — összetalálkozott a gondolat-kör legtöbb változatával, egyikük sem látta át világosan a változatok között mutatkozó nagyon is lényeges különbségeket.

Úgy érezzük, MÉSZÖLY nem is annyira ERDÉLYI még bizonytalanságban hagyó adatai alapján, mint inkább intuitív úton jutott el fölismeréséig, a továbbiakban azonban neki sem sikerült kellő módon okadatolnia a megsejtésés

alapon átugrott logikai sort. Mindez abból fakadt, hogy a „stipendia peccati”-t, amellyel félreérthetetlenül az Isten fizet (büntet), olyan fizetésnek értelmezi, amellyel nekünk kell megfizetni (lakolni).

A félreértett kifejezés után kizárólagosan az utóbbi gondolatkörhöz gyűjt anyagot, s minthogy a nemegyszer rosszul értelmezett példák szerencsétlen csoportosításban kerülnek a bizonyítás láncolatába, okfejtése nem sugározhatja kellő szuggesztivitással magyarázata egyértelmű igazságát.

ERDÉLYI és MÉSZÖLY közös tévedése azonnal nyilvánvaló lesz, ha felvázoljuk a fizetés biblikus gondolatkörének jelentésváltozatait. A „halál feze” olyan valami, amit az ember fizethet is, és fizetésül is kaphat.

A) A dogma szerint, ha bűnös magunk adós voltát emeljük ki, fizetjük ezt a zsoldot. „A bűn, mint egy adósság, olyan vala, mellyel istennek halálra sentenciázók magunkat, hogy bár megöljön, ha meg nem fizetünk” (MÉSZÖLY példája; vö. INCZE, A Reformáció és Ellenreformáció korának ev. ker. Írói VII. sz.: Melios Juhász Péter: A Szent Pál Apostal Lev. Colossabelieknek stb.). Ugyanezt a gondolatot hirdeti a sírfeliratul is használt gyászének: „Bűneimnek zsoldját immár megfizettem.”

B) Ha viszont a bűneink miatt haragvó Isten bosszújáról van szó, akkor fizetésül kapjuk ezt a zsoldot. „Ki meg-fizet mindennek az ő tselekedetei szerint: Azoknak, a'kik a' jó tselekedetben való állhatatossággal ditsőséget, tisztességet és halhatatlanságot keresnek, meg-fizet örök élettel. Azoknak pedig, a'kik versenyesek, és a'kik nem engednek az igasságnak; hanem engednek a' hamisságnak, meg-fizet hirtelen búsúlással és haraggal” (Károli 1794. Pál. Róm. II. 6—8.). Erről a gondolatról van szó az ERDÉLYI és MÉSZÖLY félreértette „stipendia peccati”-ban is. Idézzük a kérdéses részt: „Mert mikor szolgálai volnátok a' bűnnek, az igasságtól szabadok valátok. Mitsoda hasznot vettetek azért akkor azokból, a'mellyeket mostan szégyenletek? mert azoknak végek halál. Mostan pedig minekutánna meg-szabadúltatok a' büntől, és Isten' szolgálivá lettetek; annak gyümölytsét vettétek a' szent életet, mellynek vége örök élet. Mert a' bűnnek 'söldja a' halál; az Istennek pedig ajándéka az örök élet a' mi Urunk Jésum Kristusban” (Károli uo. VI. 20—3.).

C) Az a kettős lehetőség, hogy a bűnért az Isten is és az ember is megfizetheti a zsoldot, mint egy komplex gondolatnak egységbe forrt két oldala egyszerre is megjelenik a Bibliában. „Enyim a' bosszú-állás és a' fizetés: mikor ideje lészen, tántorogni kezd az ő lábok: mert közel vagyon az ő veszedelmeknek napja, és fizetnek a'melyek reájok következnek” (Károli Móz. XXXII. 35).

MÉSZÖLY a kettős értelmű, a bűnös ember és a büntető Isten viszonyát két oldalról is megvilágító fizetést példáiban nem különbözteti meg, illetőleg a jelentésváltozatokat nem is érzékeli. A „s t i p e n d i a p e c c a t i” félreértése után minden fizetést bűnhődésnek magyaráz, csak hogy elgondolását (Ádám-ban mindannyian meglakoltunk) bizonyítani tudja. A talán már előre kész magyarázat érteti félre vele a XVII. századbeli gyászjelentések ilyen kitételeit is, mint „Erdélyi Kristóf uram . . . a bűnnek zsoldját el nem kerülhette” vagy: „. . . halálnak zsoldját mindenki kóstolja” (vö. MÉSZÖLY i. m. 211—2). Senki előtt sem kétséges, hogy itt ismét az Isten fizet, az ember csak kapja a fizetést (nem kerülheti el, kóstolja). — Pedig a fizetés-koncepciónak nincs szüksége az egyoldalú leszűkítésre — s főleg a félreértésre: a feze, úgy lehet, beleillik a mondatba akár a maga kettősen kibomló, gazdagabb tartalmával,

akár a „stipendia peccati” tényleges jelentésében (’bűneink Isten fizette zsoldja’). Erről azonban később.

6. Mondatértelmezési javaslataink felvetése előtt vizsgáljuk meg szó-történeti és alakítani szempontból is a ’fizetés’ értelmű *fez*-t, hogy a vele szemben táplált fenntartásokat a lehetőségekhez képest mérskelni tudjuk.

A *fizet* ige finnugor eredete egyelőre problematikus (oszét *fūd*-?; vö. SzófSz.). — A szó ősi volta azonban az összehasonlító nyelvtudomány segítségével is megnyugtatóan bizonyítható. JUHÁSZ JENŐNEK (MNY. LXIX, 190—1) BUDENZ nyomán sikerült megfejtenie a *fizet* eredetét. Szófejtésében JUHÁSZ — nagyon helyesen — a szótörténetet mint a munkatörténet függvényét tekinti, és az ige keletkezését abban a régi korban keresi, melyben még a prémes állatok felfűzött bőre szolgált a kezdetleges kereskedelem csereeszközéül (vö. MÉSZÖLY, Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei: Ethn. XLII, 277—90). „A *fizet* (alakváltozata *fűzet*) igét — írja JUHÁSZ — e szerint a mai magyar nyelvben így kellene mondanunk: *fíz e t* (*fű z e t*): a vevő ugyanis kioldotta a megfelelő mennyiségű bőrt és felfizette, felfűzette az eladóval.”

Ehhez a helyes szempontból kiinduló szófejtéshez azonban egy kiigazító észrevétel kell tennünk. Magára a tévedésre már MÉSZÖLY is felhívja a figyelmet, de a félresikerült gondolat helyett nem ajánl jobb megoldást. Ellenben ekként marasztalja el MÉSZÖLY (i. m. 214) JUHÁSZ etimológiáját: „A vevő tette a fizetést, vagyis a megfelelő értékű bőrnek az árut eladó számára való átadását csakis olyan igével fejezhette ki a nyelv, amely ige azt mondta meg, hogy a vevő mit tesz, nem pedig azt, hogy ... a vevő mit tetet.”

Hogyan tudnók ezt az ellentmondást feloldani? Maga JUHÁSZ hívja fel a figyelmünket, hogy az efféle csereüzlet lebonyolításához nem egy, de nagyon sok állat bőrére volt szükség. Ezt tükrözi az osztják vaszjugani *lázki kërta is ’oravannahka-kimppu, jossa on sata nahkaa* ’száz darabból álló mókusbőr-csomó’ (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 421b).

Nem nehéz magunk elé képzelni a képet, mikor a család szükségleteit beszerző prémvadász apa segédkező fiaival *lefűz e t i* a vásárláshoz szükséges állatbőrmennyiséget. Így már a vevő *fizet*. A ’fizet’ értelmű *lefizet* egyébként nyelvjárásokban ma is él (MTsz.). Persze, az is igaz, hogy miközben vásárlói részről lefűzetés történik, addig az eladó felfűzeti övével a tulajdonába átment állatprémeket. Erre már csak azért is jó emlékeztetnünk, mert a mozzanat ismét felvillantja a szó kettős értelmét. Az is *fűzet*, aki ad, az is *fűzet*, aki kap.

A „száz darabból álló mókusbőr-csomó” a magyar őstörténet korában folyható primitív „kereskedelem” viszonyai között egyébként már „nagybani” cserére enged következtetni. Egészen kezdeti fokot téve fel, esetleg szerényebb jellegű alkalmi vásárlásra gondolva, logikusnak tetszik a gondolat, hogy a vevő még maga vitte és *fűz t e l e* a csere megejtéséhez szükséges bőroket. A *fűzet* ige ezek szerint későbbi fejlemény lehetett, s a *fűz* — factivusi eredetű *-t* képző nélkül is! — jelenthette azt, hogy ’fizet’. A *fiz-* (*fűz-*)nek pedig, mint ősi nomen-verbumnak — a nyelv bizonyossága szerint — lehetett *fez-* változata is.

Ezek után bizvást idézhetjük MÉSZÖLY (i. m. 213) megállapításait, amelyek alaktanilag is véglegesíteni látszanak a *fez* ’fizetés’ voltát. „A *feze* -e végzete éppúgy egyes harmadik személyrag, mint a *fizetése* -e végzete. [Az -e végzet nyelvtani funkcióját illetően más lehetőség is elképzelhető. — S. S.] A *feze*-beli *fez*-részen nincsen meg az a *-t* deverbális igeképző, mely a *fizet*-ben

megvan [a fentiek alapján kiegészíthetjük MÉSZÖLYT: talán nem is fontos, hogy meglegyen! - S. S.], a *fez*-rész tehát azonos a *fizet*-beli *fiz*- alapszóval. A *köz* szónak régi nyelvben és későbbi nyelvjárásokban megvannak *kiz*, *küz*, *kéz* változatai [ide iktathatunk még több példát: *il*-, *el*-, *ül*-, *öl*- (MÉSZÖLY); *ismér*, *esmér*, *üsmér* (ERDÉLYI), továbbá: *pirít*, *perkel*, *pörkööl*, vagy a *kiát*, *kaját* igék *keát* változata, éppen a HB.-ben!]; tehát a *fiz*-, *füz*- szótőnek is lehetett *fész*- változata: ez van meg a 'fizetése' értelmű *feze* szóban mint nomen-verbumban, s ennek az így írott alaknak a HB. nyelvjárásabeli egykorú kiejtése ez lehetett: *fēze*."

7. A továbbiakban a biblikus fizetés gondolkörében maradván felhívhatjuk a figyelmet még két olyan értelmezési lehetőségre, amely az eddig elfogadott mondat szerkezetet s vele együtt a mondat jelentését is bizonyos fokig módosítaná.

Az első értelmezési kísérletnél induljunk ki a kétféle módon való fizetésből.

A) Mikor a bűnbe esett adós fizet, akkor önmagával, élete és üdvössége eljátszásával egyenlíti ki adósságát, mintegy önmagát prédálja el a pokolnak, ő maga lesz *fez*. Így (Ismeretlen magyar dráma a XVII. sz. elejéről): Az ember „gilkosa s hohera a maga lelkenek, es elpraedaeloia eö Iduosegenek” (közli ALSZEGHY ZSOLT: EPhilKözl. LIX, 60). Vagy (AporK. 132): Krisztus „el ueve pokolnak fozlatit.” Úgy kell érteni, hogy a megváltó, keresztfán tett áldozatával, mintegy elveszi, elragadja annak „foszlat”-ját, prédáját, a kárhozatra jutott embert. Ugyanezt a *fez*-gondolatot tükrözi egyébként a bűneinket magára vállaló, helyettünk megfizető Jézus fizetéssé válásának koncepciója is Mélius fejtegetéseiben: „... megfűzete Krisztus érettünk ...” a bűnért *fűzetés* lett (MÉSZÖLY példája: i. m. 212-3, INCZE után).

Nem árt közben egy futó pillanatra visszaemlékeztetnünk prémekkel „kereskedő” ugor őseinkre sem, akiknek csereeszköze a vásárolt áru értékét kiegyenlítő fizetés ('Entgelt') - éppen a préda, a zsákmány; az elejtett prémes vad bőre volt. Összegezve az eddigieket: a lelki üdvét eladó, önmagával fizető Ádám egyfelől a pokol *feze* (prédája, martaléka) lett (vö. „et incidimus in manus diaboli ...” a HB. Pray K.-beli latin forrásából), zsákmányul jutott az ördögnek.

B) Ha most a kétféleképpen való fizetés másik oldalát vesszük: a vétkező elnyeri a haragvó Isten fizetését, a halált, akkor a *fez*-nek - mint már ismeretes - 'meglakolás' az értelme. Másfelől tehát Ádám, aki *nam heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec*, minden maradékának is *feze* 'veszte, lakolása' lett.

Nem hiába viseli Pál Rómaiakhoz írott levelének V. része ezt az alcímet: „Ádám és Krisztus egybe-vettetnek.” A dogma méltán tart számon két Ádámot: a „primus homo Adam”-ot, a mi első ősünket és a „novissimus Adam”-ot, Jézus Krisztust. A Biblia tanítása szerint mindkettő a pokol *fez*-évé lett, csak hogy míg az egyik bűne miatt lett azzá, s kárhozatot szerzett minden utódának is, addig a másik ártatlanul vállalta magára az elsőnek a sorsát, s az örök élet elvesztett ajándékát adta vissza az emberiségnek.

A kétféleképpen való fizetés gondolatát röviden így foglalhatjuk össze: Miközben Ádám egyfelől elpredálta magát a pokolnak, másfelől kárhozatra juttatta egész maradékát. Ez a gondolat a vitatott mondat alábbi értelmezését teszi lehetővé: 'Ádám fizetése lett a halálnak és a pokolnak. És minden maradékának.' (Az egyiknek martaléka, a másiknak meglakolása.) Az értelmezés egybevág az apostol szövegével: „Annakokáért, miképpen egy ember' által' jött e' világra a' bűn, és a' bűn

által a' halál, és a'képpen minden emberekre, a' halál el-hatott, kiben mindnyáján vétkeztenek" (K á r o l i. 1794. Pál. Róm. V. 12.).

Az értelmezési kísérlet újsága nyelvtani szempontból azon fordul meg, hogy míg a MÉSZÖLY képzelte mondat szerkezet esetében a *halalnec es puculnec feze* rész *-nek* ragjai birtokos jelzői, a második variáció esetében részeshatározói viszonyt fejeznek ki. Az *es mend w nemenec* részben már mindkét magyarázatban egyértelmű a *-nek* rag dativusi rendeltetése, csak míg MÉSZÖLYNél az *es* előrevetett „*is*”, nálunk szabályos elhelyezésű „*és*” a kötőszó.

8. Itt utalunk vissza közbevetőleg a *feze* szó *-e* végzetével kapcsolatban alaktani elemzésünk során tett megjegyzésünkre. Ez a hang translativusi (mivé?) vagy essivusi (miül?) viszonyt kifejező ragként is felfogható, s ebben az esetben *é-nek* olvasandó.

Ismeretes, hogy a lativusi *-á, -é > -vá, -vé* rag mind a magyar, mind pedig a rokon nyelvekben egyaránt kifejezhet translativusi és essivusi viszonyt (vö. MÉSZÖLY i. m. 165–7), s többek között éppen a HB.-ben is essivusi rendeltetésben szerepel az *-á* rag az „odutta vola neki paradisumut hazoa” (olv. *házová*) kifejezésben. A *feze é-je* ennek az *-á*-nak palatalis párja lenne, megfelelőjeként a szótó palatalis magánhangzójának. Ádám tehát a halálnak *fezé* is lehetett: martalékává vált a halálnak. Ilyen nyelvtani szerkezetet őriz Kunmadaras úgynevezett Öreg temetőjének egyik halottsírató versezete, amelyben

- a birtokos személyrag és az essivusi rendeltetésű rag érdekes összevonásával
- Boján Juliánna a halál *martalékjá* lett. Idézzük a múlt század derekáról való sírvers első négy sorát:

Egy jó édes atya s anya egy leányát
Fedi egy sirhalom Boján Juliánát.
18 diki élte tavaszának
Martalékjá leve a gyászós halálnak.

(Saját gyűjtésemből. - S. S.)

A *fezé* alakkal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a lativus \leftarrow translativus \sim essivus alakban a szótó végső mássalhangzója nem feltétlenül kettőzódik meg, például *Győrre* (hová?), vagy a „sárrá vált” nyelvjárásbeli változata: „*sáre* vált” (vö. MÉSZÖLY i. m. 166).

A HB. vitatott része tehát így is olvasható: „és leün halálnek és puculnek fezé, és mend ű nemének.” Értelmezni pedig úgy értelmezhető, hogy '(Ádám) fizetésévé lön a halálnak és a pokolnak. És minden maradékának.'

A kérdést nem lehet érdemben eldönteni; a szöveg a *fēze* és a *fēzé* olvasást, illetőleg az *-e* végzet birtokos személyrag vagy translativus \sim essivus-rag voltát egyformán megengedi.

A mondat jelentése szempontjából egyébként a probléma másodrangú; az *-é* rag nyelvtani funkciójának megváltozásával a kérdéses rész értelme lényegileg nem változik.

9. A mondat értelmezésével foglalkozó kutatók -- ha a mondat jelentését illetően mégoly eltérő álláspontot képviseltek is -- abban kivétel nélkül egyetértettek, hogy a *levn halalnec es puculnec feze* rész szerkezetét tekintve rejtett alanyú mondat, s ez a rejtett alany nem más, mint Ádám.

A gondolat, hogy Ádámon kívül más alany is elképzelhető, MÓRICZ ZSIGMOND fejében fordult meg először. Ő a kérdéses részt így értelmezi: „Haraguvék Isten és ide veté őt ez munkás világba bele. S ez lön halálnak és pokolnak fészke s minden ő nemének” (Magvető. Bp., 1940. 7). MÓRICZ szerint

tehát a világról állítjuk, hogy ez a halál és a pokol fészke lett Ádám minden maradékának.

Ennek azonban ellene mond egyrészt a HB. ortográfiája, másrészt a stílustörténeti szempont. A HB. írója következetesen z-vel írja a mutató névmásokat (vö.: *oz gimilstwl; ez vermut; stb.*), s következetesen s-sel az *és*-t és az *is*-t (vö.: *Es vimagguc; hug es tiv; stb.*). A szövegben *es levn* van, tehát eleve csak a két kötőszó egyikével lehet dolgunk. Az összefüggés bizonyossága szerint az *és*-sel. Ezenfelül a föld — mint a halál és a pokol fészke — stílustörténeti és vallásdogmatikai szempontból sem túl meggyőző kifejezés. MÓRICZ magyarázatát így valószínűtlennek kell tekintenünk.

Nagy írónk elképzelését szerintem kizáró okok cáfolják ugyan, az eddig elfogadott alany-állítmány viszony megbontásának lehetősége azonban kétségkívül fennáll.

Második értelmezési kísérletünknel éppen egy módosított mondat szerkezet föltevéséből indultunk ki. Elképzelhető, hogy a mondat alanya a 'stipendia peccati (bűnök zsoldja, Isten büntetése)' értelmű *fez*, állítmánya pedig a *levn*.

Közismert, hogy a *lenni* létige — éppen sajátos mivoltánál fogva — különösképpen alkalmas a beálló jellegű cselekvések kifejezésére, illetőleg az ilyen jelentésű igék helyettesítésére. Igen gyakran használták például részes-határozók szerkezetekben olyasféle jelentésben, hogy 'elkövetkezik, részül jut'. Így: „És *lön* az Urnak szava én hozzám, mondván: embernek fia . . .” (Ezék. XII. 1.); „*lén* az Vidnek ilyen felelet” (Szigeti V. XIII.); „*legyön* dicséret atya istennek” (RMKT. I, 188); „ne *leg* kegulm mogomnok” (ÓMS.); „A pokol *lészen* az ő lakó-helyek” (Zsolt. XLIX. 15.); „*Lezen* te nekod megh fizetees” (JordK. 578).

A vitatott mondat tehát így is értelmezhető: 'Megharagudott az Isten, és e gyötrelmes világba vetette őt (Ádámot), és elkövetkezett a halál és a pokol fizetése minden maradékának is.' Vagy még világosabban: '... a halál és a pokol fizetése jutott részül minden maradékának is.'

Mint a számomra legvalószínűbbnek tetszőt, ezt a megoldást javasoltam már 1966-ban is (Nyr. XC, 417-8). Ellene nyilatkozott — MÓRICZ elképzelését védelmezve — BOROS TIBOR (Nyr. XCI, 355-8).

Befejezésül megemlítem, hogy a második magyarázat-kísérletnek külön előnye is van a többi elképzeléssel szemben. Minden eddigi megoldási javaslat olyan mondatot eredményezett, amely csak megismételni tudta az egyszer már kimondott gondolatot: *Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec. E legutóbbi értelmezés föloldja ezt a logikai törést és időbelileg is biztosítja a gondolatsor folyamatosságát:*

1. *ysa ki nopun emdul oz gimils twl. halalnec halalual holz.*
2. *. . . evec . . . es oz gimilsben halalut evec.*
3. *Num heon muga nec. ge mend w foianec halalaut evec.*
4. *El is következett a halalnec és puculnec feze. es mend w nemeneec.*

10. A HB. „titokzatos” mondata még további munkára hív. Az eddigi felvetések sok irányból közelítik meg a kérdést, s minden javaslatban van megfontolásra érdemes gondolat.

A korai magyarázat-kísérletek, ha mással nem, bátorságukkal ösztönzik újabb erőpróbára a kutatót. A *fészek*-magyarázatnak, noha jelentéstani és stílustörténeti alapon támadni lehet, etimológiai aranyfedezete van. Vele

szemben a stílustörténetileg ígéretes *fizetés*-konceptió -- másik nyelvtörténeti adat híján -- egyelőre hangtani és alaktani nehézségekkel küzd.

Mi -- a kérdéskör történeti áttekintése mellett -- a bibliabéli fizetés jelentésváltozatait elemeztük, s az eddig elfogadott mondszerkezet megbotlásával két új értelmezési lehetőségre világítottunk rá.

Minden megalapozott feltevés egy-egy nyerskulcsnak tekinthető a „lelakatolt” mondat értelmét oly rég és oly makacsul őrző *feze* záráshoz. Minden igényes ellenérv reszeli, finomítja a kulcsnyelveket. Annyi közös erőfeszítés után előbb-utóbb föl fog pattanni a zár. S ez a legfontosabb.

Mert a kulcs csak valakié lesz, a mondat értelme mindannyiunké.

SARKADY SÁNDOR

A *telek* 'földterület' jelentéstörténete

1. Nyelvünkben két *telek* szó van. Az egyik különböző földterületek fogalmának jelölésére szolgál -- ezzel foglalkozik cikkünk --, a másik *telek* (*telég, teleng, telleng, telenk, tejök* és *tejke* alakváltozatokban is: l. ÚMTsz.) különböző eszközök, tárgyak szilárd részeit összekötő szíj, madzag- vagy kötélkötés: 'ostortelek', 'cséptelek' vagy egyéb kötés, például 'hámistráng hurkos vége', 'bocskor telke', 'nyakló' stb. A két szó jelentése tehát egymástól független fogalomkörhöz kapcsolódik, s részben hangalakjuk is eltérő. Egy töről való származtatásuk ezért felette kétes.

2. Cikkemben a 'földterület' jelentésű *telek* származásának és jelentéstörténetének tisztázásához kívánok hozzájárulni. Elsősorban a korai, XIV. századig az okleveles anyagban kimutatható jelentéseit igyekszem megvilágítani, mert e legkorábbi jelentésekből következtethetünk vissza a szó írásos rögzítés előtti jelentéseire is, és érthetők meg jelentéstörténetének következő és általában későbbi szakaszai, amelyek már kevésbé problematikusak. A közölt adatok mellett felhasználtam az ÚMTsz. cédulaanyagát, saját néprajzi terepgyűjtéseim tapasztalatait (főleg a szó pásztorkodással kapcsolatos jelentését illetően), valamint egy általam készített kis kérdőívre a Néprajzi Múzeum önkéntes gyűjtőhálózatának tagjaitól beküldött válaszokat. A néprajzi adatokat a mindig töredékes okleveles adatok értelmezésénél számos esetben tudtuk hasznosítani.

3. A szó a XI. század második felétől fordul elő írásos forrásokban: *telük, telök, telek*: 1095: *theluch* (Oklsz.); 1211: „In loco . . . Zegthelegu” (uo.); 1224: „iugera terrarum quod uulgo *Teluk*” (uo.); 1279: *Vjtelek*. Személyneves összetételekben: *-telüke, -telke, -telüki*: 1197: „Gastateluke” (Nyr. LXIX, 71); 1206: „Iuanus *theluce*” (Oklsz.); 1270: „Ders *Teluky*” (Nyr. LXVIII, 71); 1270: „Zoychtelky” (Oklsz.); 1284: „Paltheleke” (MAKSÁI, Szatmár m. 189). *Telki* helynévként önállóan is (vö.: *berük ~ berök ~ berek; -berke, Berki*).

4. A szó jelentései a XIV. századig három fő ágban foghatók össze. s azok tovább árnyalhatók:

A) Valamilyen 'földterület; terra', amely kihüvelykezhetően határbeli földdarab, határrész. Jelentésárnyalatai: 1. A 'művelt terület; terra culta' 1228-tól. Példák: 1228: „Culta terra que uulgo *Teluc* dicitur” (Oklsz. ← MonStrig.

I, 269; vö. SZABÓ ISTVÁN, A középkori magyar falu 12. l. 3. jegyz. - 2. A 'trágyázott terület; terra fimata' 1228-tól. Példák: 1228 (Somogy m.: SZABÓ i.m. 12. l. 3. jegyz.); 1271: „Terre fimate Potsukatebuk” (Oklsz. ← ÁÚO. VIII, 367); 1274: „In terra fimata que uulgariter *Teluk* uocatur” (Oklsz. ← Dl. 880. = ÁÚO. IX, 91); „Duo iugera in fimatis uulgariter *Vytelek* nominatis” (Oklsz. ← Veszpr. 4, Alsóörs); 1300/1322: „In terris fimatis que wigo *Teluk* dicuntur” (Oklsz. ← Dl. 3652. = HazOkm. VIII, 411). - 3. A 'porhanyós föld; terra mollis' 1251-től. Példa: 1251: „... terras molles quod wigo dicitur *Teluk* que continent quindecim iugerum terrarum” (Oklsz. ← Pannh. Tih., 1/8).¹

A 'terra' értelmezéssel, holdban mért terület 1224-től: „Contulimus septuaginta iugera terrarum quod uulgo *Teluk* dicitur” (Oklsz. ← Pannh. 1/B² = ÁÚO. I, 197); 1304: „In loco *Teluk* uocato septem Jugera” (Oklsz. ← Veszpr. 15, Vámos). - A 'terra' mint határbeli hely: 1219: „meta in loco, qui dicitur *Telukzad*” (BELÉNYESY, Adatok ... 29. l. 8. jegyz. ← ÁÚO. VI, 399); 1254: „Uadit ad locum qui *Bursoteluk* dicitur” (Oklsz. ← Dl. 390).

B) Az 'elhagyott, puszta faluhely' jelentés főleg a XIV. században adatolható, de kétségtelen korai adat: 1261: „ad locum *Barathiteluk* vocatum, ubi prius villa *Barath* residebat” (Győr m.: SZABÓ, A középkori magyar falu 12. l. 3. jegyz.). - 1299-ben lakott hely neve a mai Hortobágy területén: *Arkusd*; ugyanaz lakatlanként: 1341: *Arkustelek* (ECSEDI, A Hortobágy puszta és élete 90, 93). - A Bihar megyei Kávásd (ma: Căuaşd)-nak 1316-ban, amikor lakatlan (arról tárgyalnak, hogy „az elpusztult falut újra népesítsék”), akkor neve „*Kauastelek*”, 1355-ben, amikor az újratelepítés már sikerült, eltűnik neve mellől a *-telek* utótag, s neve: *Kavus*, 1425-től a mai neve: *Kavasd* (JAKÓ ZSIGMOND, Bihar m. 270).

C) 'Valakinek a földje, birtoka, falucskája: terra sua, locus alicuius, terra seu villa alicuius': 1206: „Tendit ad Iuanus *theluce*” (Oklsz. ← Dl. 45); 1197: „*Gastateluke*” (Nyr. LXVIII, 71 ← ÁÚO. I, 85); 1237: „Vadit ad *theluc* Emyrici” (Oklsz. ← ZalaOkl. I, 10). - 1. A 'terra': 1270: „terram *Chepan* sine herede descendentis *Cheppanthelek* vocatam” (Nyr. LXVIII, 71 ← Zichy-Okm. VIII, 290; vö. „terre eiusdem Desew Gywbarath*fewldy*”, ahol Gywbarth fia Gergely fia Dezsőről van szó: Nyr. LXVIII, 71 ← ZichyOkm. I, 145, 1313-ból); 1254: „Terram nomine Hegin *teluqui*” (Oklsz. ← Dl. 390); 1275: „Terram *Peketeluke* vocatam” (Oklsz. ← Dl. 908); 1270: „locus qui vocatur *Zoych-telky*” ~ 1288: „*terra Zoych* vocata” (MAKKAI LÁSZLÓ: Kelemen-Emlékkönyv 476 ← GÁRDONYI ALBERT, Bp. tört. okl. eml. 115, 129, 130). - 2. A 'terra sua': 1244: „Terram suam que wlgariter *Teluk* uocatur” (Oklsz. ← Körmend III/2, Moha 61); 1260: „Terram suam *Isoteluke* uocatam” (Oklsz. ← Dl. 511); 1291: „Terram suam *Sohtteluk*” (Oklsz. ← Dl. 1334); 1346: „Ad finem cuiusdam terre ipsorum *teluk* dicte” (Oklsz. ← Múzeumi gyűjt.). - 3. A 'terra seu villa': 1280: „terram seu villam *Janustelky* vocatam” (Nyr. LXVIII, 71 ← ZichyOkm. I, 44); 1333: „Cum possessionibus, seu terris *Keek* et *Lokteluke* vocatis” (Oklsz. ← ZichyOkm. I, 412); 1348: „Possessionis seu terre *Mykotelke* nominate” (Oklsz. ← Múz.); 1283: „*terra Bogamerii* in magna insula” - 1296: „*Bogomelfeulde*” - 1453: „*possessio Bagamertheleke*” (KÉRTÉSZ: Nyr. LXVIII, 71 ← CSÁNKI III, 317).

Telki (*Telüki*): 1211: „In uilla *Theluky*” (Oklsz.; ugyanúgy 1229 is: uo.).

¹ PRT. X, 522. - P. D.

² PRT. I, 662. - P. D.

5. A számba vett jelentések értelmezése.

Szavunk a XIV. századig, abban az átmeneti korszakban, amelyet összefoglalóan a „feudalizmus alapjainak lerakása” jellemez, vagyis a kibontakozott feudális gazdasági-társadalmi struktúra előtt (amit a XIV. századtól számíthatunk) mint a település-gazdálkodás-birtoklás fogalomköreibe tartozó kifejezés jelentkezik. Jelent bizonyos minőségű és haszonvételű határbeli földet, elhagyott faluhelyet, hangsúlyozott tulajdonjogú birtokot, és lényegében a többi korai jelentéssel egy időben már „villa”-k neveként is felbukkan (*Telki*). Vizsgáljuk meg közelebbről e jelentések valóságtartalmát és főleg a kihüvelyezhető jelentésbeli összefüggéseket, jelentésfejlődési mozzanatokot. A következő vonatkozások kívánnak megvilágítást: 1. a 'terra culta, terra fimata' jelentés kialakulása; 2. a 'terra culta, terra fimata' és a 'locus, ubi prius villa residebat' összefüggése; 3. a 'valakinek a birtoka, földje, prédiума, terra seu villa-ja' jelentés kialakulása és kapcsolata az előbbiekkal.

A) A 'nyáj álláshelyé'-től a 'terra fimata, terra culta' jelentésig.

E jelentésfejlődési mozzanat értelmezésénél nem járunk töretlen úton; BELÉNYESY MÁRTA a problémát már az „Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (A 'telek' és a magyar tanya középkori gyökerei)” című disszertációjában (1948.) feszegette, majd a XIV. századi földművelésről és állattartásról szóló tanulmányában (Ethn. 1954. és NéprÉrt. 1956.) lényegében tisztázta. A *Tinótelek, Lovastelek*-féle helynevekből kiindulva (pl. 1261–1281 között *Kétlovastelek, Lovastelek* terra-k Heves megyében, 1319-ben a bihari Pósa határában *Lovastelek* terra) felteszi, hogy ezek „a legelőnek minden bizonnyal arra a pontjára vonatkoznak, ahol a nyáj nyári, illetve téli szállása volt” (NéprÉrt. 1956: 41). Utal BELÉNYESY arra is, hogy a *telek* „legelő értelemben ma is használatos a Kiskunságban (uo. 40. l. 126. és 127. jegyz.). BELÉNYESY felismerte, hogy a *telek* 'terra culta, terra fimata' jelentései mögött „a honfoglaló magyarságnak olyan agrotechnikai eljárása kereshető, mellyel a legelők elhagyott karámhelyeit veszik művelésbe” (uo. 40. l. 128. jegyz.). Ő közölte azt a pompás adatot, amely mintegy a határrésznevek foglalatában őrizte meg annak a térbeli viszonynak képét, ahogyan a legelő és a művelt szántódarab kapcsolódott. 1269-ben kelt, Peszejre vonatkozó oklevél írja: „más helyen, melyet *Nogytelük*-nek neveznek, van nyole hold szántóföld, melyek a *lábalegélőn* feküsznek”: „In alio loco qui dicitur *Nogyteluk* sunt octo iugera terrarum arabilibum vulgariter *labasleg* iacencia” (Ethn. 1954: 394 ← ZalaOkl. I, 55; vö. OklSz.). Leszögezi: a szó eredetileg „olyan legelődarabokra vonatkozik, amelyeket az állatok állása, karámja körül felgyülemllett állati trágya teljesen beborít, feltölt” (Ethn. 1954: 393).

BELÉNYESY megállapítását a népryelvi, közelebbről a szónak pásztor-kodással kapcsolatos tájnyelvi jelentése messzemenően támogatja. Szegeden a *telekmező* 'olyan mező, amelyen előző esztendőben cserény állott'. Itt olyan dús fű sarjadt, hogy a jószág alig győzte legelni. A ló azonban szerette. (Alsótanya: SzegSz. II, 562.) A Kiskunságon TÁLASI ISTVÁN közlése szerint „az őszi vásárra szánt göbölgy „májustól Szent Mihályig van a göböljárason, ezalatt a *telekőskaszálón* úgy meghízik, hogy 'csak úgy rög a husa, a töke mög a farkatöve csupa faggyú.'” (TÁLASI, A Kiskunság népi állattartása. 1936. 203). A Kiskunság vizenyős, rétségi részein a *telkek* kiemelkedő, hátságosabb részek, mint a következő felsorolásból kitűnik: „A *laposok, tavak* . . . ingoványok . . . pocsolyák közül itt-ott emelkednek ki a *partos részek, hátak, högyek, hajlatok, korhányok, telkek* [!], *ormósok*, szigetek, melyekből régebben csak igen

kevés állott mezőgazdasági művelés alatt." (I. m. 38.) A telkeket néha kaszálják, s úgy tartják, hogy „a *telökös homokon* vagy *ösihelökön*, régi baromálláson" másodrendű széna terem. „Az a telek [!] viszont, ahol az *iglice* megterem vagy a sikárfű, szántóföldnek való” mondják a Kiskunságon (i. m. 171). A Hortobágy-pusztán a legelő *járás*-okra van osztva, s egy-egy járás központi részén található a *telek*. Itt a telek mibenlétét a helyszínen tanulmányoztam 1957-es gyűjtőútamon. A *telek* jelentése itt alapjában egyezik a Szeged környékivel, kiskunsággal; közelebről bizonyos kettősséget mutat: 1. Elsősorban a pásztor-kunyhó körül azt a részt jelenti, ahol a jószág állása van (akár enyhely védelmében, például juhoknál szárnyék mellett, akár építmény nélküli szabadállás). E részen a föld trágyázottabb, s ha fű nő rajta, az dúsabb, mint a környező legelőn. A *telek* addig tart, amíg ilyen trágyázott, s ennek természetesen nincsenek éles körvonalai; mintegy belemosódik a legelőbe a telek széle. Idézetek pásztor adatközlőktől: „A kunyhó körüli rész, az a *telek*, mert ott hált a jószág. 'Megbuktatom a jószágot, neki a *teleknek*.' Akkor bejön magától szépen a *telekre*. Ott osztán meghevert a marha, birka" (Haba András csikós, volt juhász). | „Ná hajtsuk fel a *telekre*", „Hajtsuk le a *telekről* a székre, hadd legeljék" (Dudás Sándor 77 éves juhász). | „Az a *telek*, a tanya környéke, ahol a marha fekszik, megtrágyázza. *Telkes*. Megtrágyázza, *megtelkesedik*, megjavul. Ott jobb fű terem másik esztendőbe" (Sárkány József gulyás). | „*Telek*: ahol első évbe *állás* volt, jobb mező volt . . . Éveken keresztül most itt volt az állás, most amarra, azt a részt nevezték *teleknek*." (Fiam Sándor juhász, volt csikós.) — Az állás helyét gyakran bővítették, vagyis a megszokott állás mellé állították a nyáját, hogy „hadd nőjjék a *telek*" (Farkas Sámuel juhász). — 2. A *telek* tágabb értelemben a pásztor szállás egészének helyét jelenti, a legelő, a *járás* egészével szemben: „Délbe meg tizenegy óra, akkor mentünk a *telekre*, csináltuk a tejet . . ." [azaz feldolgozták a juhnyájtól fejt tejet] (Dudás Sándor juhász). A *telek* tágabb értelemben tehát a kunyhó környéke s egyben a legelő-járás központja. Ezzel magyarázható, hogy a hortobágyi nyájak helyét megnevező kimutatásban (készült 1943-ban, tulajdonomban) számos nyáj helyeként a *telket* nevezik meg. A lista eredeti sorszámai szerint: „3. Derzsitelki I. szűzgulya"; „16. Kurtateleki 50-es gulya"; „20. Macskateleki"; „29. Szásztelki ciframénés"; „30. Szásztelki 50-es gulya"; „31. Szatmáritelki ciframénés"; „32. Szatmáritelki 50-es gulya".

Inkább csak az érdekesség kedvéért említem meg, hogy a balmazújvárosi származású neves író, V e r e s - P é t e r a pásztorélet ábrázolásában a hortobágyi pásztorokdást tartotta szem előtt, s annak sókincse használatában oly apró finomságokig igazodik a hortobágyihoz, hogy más részén az Alföldnek sehol sem lenne leírása a helyi pásztorélettel és szokászettel egyező. A „Három nemzedék"-ben Balogh Jancsi kisbojtárkodása során igen sokszor esik szó a *telek*-ről is (Három nemzedék. I. Szolgaság. Bp., é. n. 81, 82, 83, 86, 88, 101, 117, 127 stb.). Tanulságos viszont idézni, amit a *telek*-ről a szótárírók figyelemzetésére írt VERES PÉTER a Magyar Csillagban (1942. I, 171): „A *telek* nem akármilyen földdarab, egyáltalán nem is földdarab, hanem olyan hely, ahová a jószág évről évre visszatér mint szálláshelyére . . . A *telek* lehetőleg a vizes legelők partosabb helyén alakul, s az ott maradt trágyából mindig-mindég magasabbra nő. Szélei belevesznek a legelőbe s térben és időben változnak. Tehát egyáltalán nem földdarab a szó magántulajdoni értelmében, mert nincs semmiféle határa." (Idézi K. PALLÓ MARGIT: NytudÉrt. 38. sz. 193).

A *telek* 'terra fimata, terra culta' jelentésével kapcsolatos, azt megerősítő, hogy a *telkes* származék a legutóbbi időkig élt a népnyelvben 'trágyás' (föld)

értelemben. Endrőd Békés megye: „Telkes földnek nevezték a jó trágyás, könnyen művelhető gazdag talajt” (VASZKÓ IRÉN tanár gyűjtése „Telkek” című kérdőívünkre, amelyet a Néprajzi Múzeum önkéntes gyűjtőhálózatának küldtünk ki 1971-ben; a továbbiakban: Kérdőív). Mikepércs Hajdú-Bihar megye: „A humuszban gazdag földet nevezték jó telkes földnek” (Kérdőív 8/1. VÁRKONYI SZ. IMRE gyűjt.). Túrkeve Szolnok megye: „*Telkes föld*. A legjobb földeket nevezték így. *Ammék* nemcsak *kövé*r, jótermő, hanem porhanyó [vö. terra mollis! - F. L.], jól művelhető, *mily föld*.” (Kérdőív, 15/1. HAGYMÁSY SÁNDOR gyűjt., adatközlő: E. Kovács Sándor 82 éves földműves).

A *telek* 'terra fimata' jelentése a XIV. század előtt nyilván a természetes, jószág állatásával, nyáj álláshelyének célszerű változtatásával kapcsolatos, mert ebben az időben a trágya földekre való kihordása, az istállótrágyával való talajjavítás ismeretlen volt népünknel. Csak a XV. század közepe táján kezd gyakorlatba jönni. Így a *telek*-nek 'trágya' jelentése, ami az Alföld déli részén, közelebről Szeged környékén kimutatható, csak másodlagos lehet. Viszont összefügg a szónak azzal a korai jelentésével, hogy a jószág álláshelyét, ahol trágya gyűlt fel, *telek*-nek nevezték. Ez a szóhasználat akkor is megmaradt, ha a jószág az udvaron tanyázott, vagy kezdetlegesebb építménybe került, például „szín”-be. „Csak olyan mint a *szén*, fundamentum, padimentum *ganéval van telvén*” (NySz. III, 526 ← THALY, Adalékok II. 16). Az ÚMTsz. adataihoz kiegészítésül: Sándorfalva Csongrád megye: „*Telek*-nek neveztük régebben az érett istállótrágyát. A trágyadombot *telekrakás*nak neveztük. »Kihordtuk a *teleköt* a szöllőbe« »Mög köllene *telekőzni* a földet« — »Hat szekér *teleköt* vittem egy lánccal földre.« . . . Ma már kiveszett a nyelvjárásunkból a *telek* szó ilyen fogalmazása, csak az öregek mondják néha így.” (Kérdőív 5/2. BUDAI SÁNDOR gyűjt.)

Figyelemre méltó, hogy a *telek*-nek ismertett jelentésein kívül más árnyalatok is őrzik a legelővel való fogalmi kapcsolódást. Az ÚMTsz. adata szerint *telek* Cegléden 'gyep a tanya körül'. A Csongrád megyei Sándorfalván „Az tanya körüli bekerített legelőt nevezték *telek*-nek, ahová a növendék állatokat hajtották be legelni. Területének mérete a gazda gazdaságától függött. 500 négyszögöltől 2 katasztr. holdig terjedt általában” (Kérdőív 5/2. BUDAI SÁNDOR gyűjt.).

A felsorolt népnyelvi, tájnyelvi adatok megerősítik tehát BELÉNYESY következtetését: a 'karámhely, nyáj álláshelye' → 'terra fimata, terra culta' jelentésfejlődést. Azonban hangsúlyozhatjuk, hogy ez a jelentések szövevényének történeti alakulásában csupán egyik, bár fontos szálnak a felfejtését jelenti.

B) A 'locus, ubi prius villa residebat' és a 'terra fimata, terra culta' jelentések összefüggése.

A *telek* 'elhagyott faluhely' jelölésére, e jelentés újkori továbbélésére GYÖRFFY ISTVÁN figyelt fel. Karcag határáról írván 1922-ben (MNy. XVIII, 67): „A *telek* elnevezés egykori emberi lakóhelyet jelöl . . . A *telek* többnyire elpusztult falvak, szállások, ritkábban csárdák, újabban tanyák helyei. Mivel ezeken a helyeken nagyobb tömegben élt az ember és az állat, a talaj trágyázottabb, kövérebb és a nép az ú. n. »telkes földeket« jobban szereti.” Már korábban közölték, hogy Túrkevéen is „Az elpusztult falvak helyét *telek*-nek hívják” (DANKÓ IMRE: Nyf. LXXXIII, 308). Kérdőívünkre 1971-ben Túrkevéen E. Kovács Sándor 82 éves gazda a *telkes föld* fentebb idézett értelmezését így egészítette ki: „Ilyenek: a *faluhelyek*, *tanyahelyek*, vót *gulyaállások*, *udvar-*

helyek, szűrűhelyek, kerthelyek, herefődek stb.” Kánya Benjámín 83 éves, szintén túrkevei gazda pedig: „Határunkban több falu is *vót*. Ezek közül kettőnek most is *telek* a neve. A *Kabai-telek*, meg a *Mórici-telek*. Ezek a faluhelyek máig is jobb *fődek* az ottani szántóknál. A keviék ezeket a helyeket mindig szántónak és jó szántónak tudják. Csak addig *telek* a hely neve, ameddig azt volt falunak tudják.” (Kérdőív, HAGYMÁSY SÁNDOR gyűjt.) Szalárdi János „Siralmas króniká”-jából tudjuk meg, hogy a népteleenné vált faluhelyeket *pusztatelekek*-nek, *falutelek*-nek hívták, s hogy ezek olykor újra népesítették. I. Rákóczi Györgynek, „a jó gazdá”-nak tevékenységét dicsérvén írja: „Hasonlóképen Bihar vármegyében Pocsaj nevű *pusztatelekek* nagyobb részét a fejedlemasszony ősrül álló igazsággal bírván, a több abban való portionatusokat . . . kielégítvén, elsőben a *faluteleket* lovak hátán fegyverekkel szolgáló jövevény emberekkel megültetvén . . .” (Erdély öröksége. Bp., é. n. 23). A *telek* 'elpusztult vagy lakosaitól elhagyott lakhely' jelentését évszázadról évszázadra tudnók visszakövetni, de az adatok publikáltak lévén, itt csak utalunk az OklSz. *telek* címszavánál az 1391., 1327., 1322. évnél található adatokra, valamint a számtalan *-telke* utótagú helynévre, amelyeket „pusztá”-nak, „vacua”-nak, „incolis destituta”-nak stb. mondanak, aminek nem volna értelme, ha előzőleg nem lettek volna lakottak vagy ne lettek volna mintegy predestinálva arra, hogy lakottak legyenek. *Thybateleke* 1439-ben elpusztult hely, de a megye történeti monográfusa szerint „addigi lakosságáról sincs biztos adatunk” (MAKSAI, Szatmár m. 220). A szintén Szatmár megyei *Makodtelke* a XIII. század közepén élt *Mok*-tól kapta nevét. „Amennyiben valaha is voltak lakosai”, ez idő tájt települt; „1290-ben vacuának mondják” (MAKSAI i. m. 123). SZABÓ ISTVÁN mértékadó véleménye szerint a *-telke* összetételű helyek zöméről tudni, többi részéről gyanítani lehet, hogy valamikor lakottak voltak.

Annak a jelenségnek, hogy a *telek* szó egy időben egyszerre jelent elhagyott falu- és szálláshelyet és egy bizonyos határrészt: „t e l e k - t e r r a”-t, a magyarázata egyrészt a nomád szállásváltás tényében, a kora Árpád-korban pedig a faluköltözések gyakorlatában rejlik. A kérdés részletes kifejtése meghaladja egy nyelvészeti cikk kereteit (ismertettem a *telek*-ről a Néprajzi Társaság közgyűlésén 1971. június 9-én tartott előadásomban, s külön tanulmányban teszem közzé). Itt csak állításom legfontosabb támasztékait hozom fel.

A faluköltözések a kora Árpád-korban az úgynevezett gyepföld-gazdasággal voltak kapcsolatban. Ennek lényege, hogy a falu nagyjából legelőből álló határára belül hol itt, hol ott törtek fel egy-egy nagyobb darabot művelésre, s azt kiosztották a falubeliek között, családi művelésre. Addig használták, míg kimerült, majd újra hagyták begyepesedni; átmenetileg kaszáló s ezután újra legelő lett. Ezt a gyakorlatot tükrözik a földközösség magyar terminus technikussai: a *fyju*, *fyunvztas* és a *fyuketel*, amelyekben a *fű* 'herba' szó szerepel, mint TAGÁNYI hecses tanulmányában kimutatta (A földközösség története Magyarországon; GazdtörtSzle. 1894: 223 kk. és 2. kiad.: MOLNÁR ERIK előszavával, 48 kk.). TAGÁNYI a *fű*-vet itt a kiosztott földek között meghagyott gyepes barázdára vonatkoztatta, holott nyilvánvaló, hogy egyszerűen a kiosztott füves területre utalnak e szavak (vö. *gyep*, *gyeposztás* ugyanilyen értelemben: OklSz.). A *fyunvztas* előtagja a *fyun-* (1297.) éppúgy, mint a bozóki apátság 1135.-i oklevelében a *fűven* (cum villanis habere *fűven*) annyi, mint 'fűként'.¹ A *fű*-, *gyeposztás* megfelel a fogalmi sorrendnek is: kisorsolásra és

¹ Vö. MELICH, EtSz. II, 622–3: 2. *fű*, *Fű* † *fűven*-osztás. — P. D.

kimérésre a füves terület, a gyepek kerültek, s az csak azután, családi munka keretében való feltöréssel (*gyepszegés*) vált szántóvá. E kifejezések és latin megfelelőjük: *erballi distinctione, herbaliter, herbales divisiones, per herbas divisa* stb.

nemcsak a földközösségi birtoklásnak, hanem a művelési rendszernek, a gyepföldgazdaságnak is mutatói. (TAGÁNYI ezt a típust nevezi „nomád földközösségnek”). Kezdetben, amikor a földművelés az állattartást nem múlta felül, a művelésbe olyan földeket vettek elsősorban, amelyek előzőleg (vagy azért, mert ott pásztorszállás, illetőleg jószágállás, nyáj álláshelye volt, vagy elhagyott faluhely) trágyázottak voltak. Ezzel magyarázható, hogy a *telek* korán a 'terra culta'-val rokon értelmű (1228.), míg később a *telek* 'terra fimata' voltát emelik ki (1228., 1251., 1271. stb.), érthető okokból: ekkor már a szántóföldi művelés kiterjedésével egyéb 'terra culta'-k is voltak a határban. Más szóval, a fejlődés meghaladta a *telek* = 'terra culta' = 'terra fimata' megfeleléseket. A *telek* gyepföldgazdasági művelési rendszerbe tartozásának emléke a *telkesít* szónak máig tájnyelvben megmaradt jelentése: 'gyepet szántóvá alakít; urbarmachen'. Túrkevei idős gazda: „*Telkesít* az – ezt ugyan a *multba* is így mondták –, aki *feltöri a gyepet*. *K i o s z t o t t földeket szántóvá művelték*, megjavították, hasznosították.” (Kérdőív, HAGYMÁSY SÁNDOR gyűjt.) A *telkesít* ugyanilyen jelentéssel régi magyar latin szótárainkba is bekerült.

A *telek*-nek a fent jelzett gyep szántó kaszáló legelő körforgásban való részvétele teszi érthetővé annak különböző árnyalatokat kifejező latin értelmezéseit és az oklevelekben szereplő értelmező összetételeit. A *telek* 'terra culta', 'terra fimata', 'terra usualis' (1409., kb. annyi, mint a székely földközösségben a 'falú élő földje') értelmezései tehát nem szinonimák, hanem jelentésárnyalatok, amelyek más-más fogalmi mozzanatot emelnek ki: a 'terra culta' és a 'terra usualis' mintegy a művelésbe nem vett határrészekkel szemben (vö. *gyep* 'terra inculta': OklSz.); a 'terra fimata' a nem trágyázott területek közül emeli ki. De így az is érthető, hogy a leggyakoribb 'szántóföld' értelmű előfordulás mellett a *telek* lehet: füves terület: 1338: *Fyuteluk* possessio-név előzménye (OklSz.), közelebről rét, kaszáló is: 1397: „pratum seu fenetum *Kystelekfele*”, 1409: „pratum wlgo *Fwestelek*” (OklSz.). Erdőből irtott legelő → szántóföld művelési sorrendet gyakran találunk késői s ezért teljesebb adatokban is. Így a Kolozs megyei Méra határában fekvő *Kistelek*-ről a PESTY-féle helynévgyűjtéskor megírják: „hajdan igen szép e(rdő), később l(egelő) 's jelenleg a' legszebb gabona termő hely, ámbár igen magas helyen fekszik, az aljában van egy igen jó forrás vize három nagy vállut teli tartott vízzel 's a' község marháját meggyőzte” (SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei I, 244).

Hogy a földközösség meglétekor a határon belül (s faluhatárok meglétéről már a XI. századi források tudatnak) egy-egy *telek*-nek nevezett terrából a falubeliek osztozás révén részesültek, annál természetesebb volt, mivel azt a közlegelőből fogták fel, s ha nyáj-állatással javították meg talaját előzően, a jogigénynek még külön nyomatékot adott, hogy a nyáj is a falubeliek jószágai-ból tevődött össze (grex popularum), s így az értékesebb trágyázott földből állataik után is részeltek azok tulajdonosai. Ha pedig korábbi faluhely került művelés alá, a falubeliek részelése éppúgy indokolt volt. A korábbi falubelsőség miért volt egyúttal 'terra fimata'? Azért, mert jószágokat már a XI. században is mindig tartottak házaknál is. A jószágállomány ugyanis az egész középkoron át két részre oszlott: a szilaj, félszilaj módon tartott nyájakra (az ebben levő lovakra: *equus equatialis*, ökrökre: *bos pascualis*, barmokra: *pecus pascuale*) és a házak körül tartott kezes jószágokra (lovakra: *equus domitus* vagy egyszerűen

equus, igazított ökrökre: *bos domesticus* vagy ökörigákra: *iuga bovim*) (BELÉNYESY: NéprÉrt. 1956: 29–30). A Gellért-legenda házaknál: „in domibus” (hogy ez nem istállókra utal, helyesen hangsúlyozza VÁCZY PÉTER: Száz. 1958: 312) tartott lovakról tesz említést. De mindennél világosabban s egyúttal országosan is számottevő módon fejezi ki a házaknál való jószág-tartás tényét Szent László Dekrétumainak II. könyve, 5. fejezete, amely előírja, hogy ha valaki lopott jószág nyomát követi, „küldjön követet előre a faluba, amelybe a nyomok vezetnek, nehogy kihajtván a falubeliek barmaikat [!], eltapodják a követett nyomokat”; ... ha pedig a falubeliek előbb kihajtották barmaikat, akkor a nyomozók „házanként” (per singularis domos) nyomozzanak a keresett jószág után (CorJur.). Világos ebből, hogy a kezes jószágot általában a házaknál, ház körül tartották. Az elhagyott faluhelyek – mint az újkorra vonatkozóan már GYÖRFFY ISTVÁN is rámutatott (l. előbb) – ezért voltak 'terra fimata'-k, s művelésbe vételre előnyösek.

A faluköltözések meglétét – mint a szállásváltó állattenyésztő életforma, illetőleg településmód és a szilárd falurendszer közötti átmeneti forma szükségszerűségéből következőt – eleve fel lehet tennünk. De vannak általánosabb érvényű és konkrét adataink is. Kálmán híres tilalmát, hogy a falvak ne költözzenek messze templomaiktól, mi is a gyepföldgazdaság rendszerével hozzuk kapcsolatba, szemben VÁCZY PÉTERREL (Száz.: i. h.) és egyetértve TAGÁNYI KÁROLY (i. m.) és legutóbb SZABÓ ISTVÁN interpretálásával. A lakóhelyköltözéseknek gazdasági indítékú eseteire még a késő középkorból, újkorból is van példa: a göcseji szegek irtásos gazdálkodását tanulmányozva, amelyben erdei legeltetés ~ irtás ~ művelésbe vétel váltakozott, invenciózusan ismerte fel TAKÁCS LAJOS, hogy a kimerült területet még a közelmúltban is odahagyták az egyes gazdaságok, és új helyeken irtott s javított részen építették azt fel újra. (Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben: Ethn. 1964: 489 kk., különösen 514–7). Távól állna tőlünk, hogy a sajátos (szubalpesi jellegű) földrajzi táj és társadalmilag is különös (kisnemesi lakosságú), feudalizmus végi lakóhelyköltözések és a középkori faluköltözések közt genetikus kapcsolódást keressünk, ha nem bukkantunk volna szintén irtásos gazdálkodással kapcsolatos, de egész falu költözéséről szóló és a Dunántúl más részéről való adatra a XIII. századból. 1224-ben a Veszprém megyei Kapoles lakói (omnes villani) a falu közös földjéből azzal adnak el a Bárd (!) nevű erdőnél 100 hold földet bizonyos Csekellőnek és fivéreinek, hogy „ubicumque villa translocaret [!], domicilia sua libere possent locare” (SZABÓ, A falurendszer 121, 330. jegyz.; az egész oklevél szövege: HazOkm. V, 6). Vagyis a falu közös földjéből egy bizonyos részt megvásárlók ahhoz is jogot nyernek, hogy ahová csak költözik a falu, ott ők is felépíthessék házaikat. A Bárd nevű erdő

mint sok helyütt másutt is – az irtásos gazdálkodásra külön is felhívja figyelmünket. A másik lakóhelyköltözési adat szintén a XIII. századból, az Alföldről való. 1274-ben a Pest megyei Oszlár részbirtokosai osztózván, abban állapodnak meg, hogy a két fél jobbágynak, „ha valaha is ülésüket (sessio) költöztetni akarnák, azzal arról a helyről, ahol most laknak, más helyre akarnának költözni, a megállapított határvonalhoz egy nagy fejszedobásnyinál közelebb ne üljenek meg és ne telepedjenek.” (MAKKAI LÁSZLÓ: Kelemen-Emlékkönyv 473 ← GÁRDONYI: Bp. tört. okl. 144). Ez az adat jól illusztrálja az alföldi gyepgazdasággal kapcsolódó sessiováltás meglétét. MAKKAI is (i. h.) ezzel hozza kapcsolatba: a lakosság „maga állatállományával szabadon fogott fel egy földdarabot, melynek közelében letelepedett. Ezt a földdarabot legelte-

téssel »telkesítette«, majd egy időre szántás alá vette, aztán kimerülése után otthagyta, s más alkalmas helyre telepedett át.”

A „telek-terrá”-k településvonzó szerepe sok más adatból és összefüggésből kihüvelyezhető, s egyik központi, érdekes kérdése a magyar falurendszer kialakulásának, amelyet egyébként a történészek „terra-korszak” néven tartanak számon. Itt csak arra hívnók fel a figyelmet, hogy a *telek* mint határbeli hely ez időben, még a XIII. században is, egy-egy egész határdarabra vonatkozó megjelölés, s nem az abból egyesek által bírt parcellát jelöli. E „telek-terrá”-k neve mindig a föld fekvésére, minőségére, felfogásának korára stb. utal. Így 1228: „In *Huzeutelek* duo iugera”, „In *Lopustelek* tria iugera”; 1304-ben egy községben „terra fimata”-k: *Teluk*, *Kwesteluk*, *Wyteluk*; 1233: „terra *Buzas teluk*”; 1254: „locus *Bursoteluk*”; 1256/1273: „locus *Oteluk*”; 1258: *Wyzzesteluk*; 1283: „locus *Fulteluk*”; 1286: *Kuzesteluk*; 1288/1290: *Ogogteluk*” (Oklsz.). Nincs e „telek-terrá”-k neve között személynév + *telek*, személynév + *telke* típusú; érthető módon: minthogy a falu arra jogosult tagjai mind birtokoltak belőle, egy-egy személyhez nem is voltak nyelvi kifejezésben sem köthetők. A Veszprém megyei Vámoson 1304-ben például egy birtokos a *Teluk* nevű helyen 7 holdas, az *Wyteluk*-ben 3 holdas, a *Kwesteluk*-ben 4 holdas darabot vallhatott magáénak (BELÉNYESY: Ethn. 1954: 407. l. 5. jegyz.).

C) A személynéves összetételű *telek*-birtokok kérdése. A *telek* ’valakinek a birtoka, földje, prédiума, sessiója, terra seu villája’ jelentés kialakulása. A személynév + *telke*.

A tárgyalt korszakban, a XIV. századig, a *telek* előbbi faluközösségi kötöttségű terráival párhuzamosan sokat találkozzunk a forrásokban a személynév + *telke* (-*telüke* 1197-től, -*telüki* 1254-től) terrákkal. Minthogy a *terra* nálunk a XIII. század hatvanas éveitől lakatlan földet és faluhelyet is jelentett, önmagában e latin értelmezés a *telek* mellett állván nem teszi lehetővé, hogy az utóbbinak lakott vagy lakatlan voltára, gazdasági és települési jellegére nézve következtetést vonjunk le. A személynév + *telke* összetételekben azonban azon túl, hogy a *telek* jószágtest, amelynek környezetétől való elkülöníthetőségét önálló megnevezése is mutatja; a grammatikailag is kifejezett személyhez kapcsolásában e telkeknek az a korbéli körülmények közt döntő mozzanata kerül előtérbe: a feudális tulajdonjog hangsúlyozódik. A *telek* ez esetekben mindig valakinek a ’birtoka’.

E személynéves *telkek* egyetlen esetben sem mutatkoznak a források szerint jobbágyok birtokában levőkként, hanem mindig valamilyen feudális birtokos család tagjának tulajdonában vannak, s ilyennek nevét hordozzák: 1214: *Folkusteluke* Micske határában locus, ugyanakkor Micske felének birtokosa *Folkus* fia Kádár (BELÉNYESY, Adatok 33. l. 26. jegyz. ← JAKÓ, Bihar m. 301); *Tymoteusteluke* Szamos menti föld, névadója „a XIII. sz. végén élt Izsép fia Timóteus” (szerepel 1284-ben; MAKSÁI, Szatmár m. 220). Láttuk, hogy az 1270-ben említett *Csépántelek* az örökös nélkül elhunyt *Chepan* terrája volt (l. fentebb 4. C)).

E telkek a közös falubeli „telek-terrák”-tól, illetőleg falutelkektől térbelileg is függetlenek, egyrészt gyakran már meglévő falu határából kanyarítják ki őket, sokszor egy falu határában többel is találkozunk; máskor kisebb önálló telepek, vagy egy-egy család birtokának osztásával kapcsolatos a keletkezésük. Lényeges vonásuk, hogy állandó határjelekkel elhatárolt egységek, amelyeken a birtokos „fecisset residentiam specialem”, vagy arra szolganépét

ültette, tehát *prédium* volt. Ilyen prédium volt az Ugocsa megyei *Isótelke* (1260.), amelynek lakóit, egymással rokon servus-okat, név szerint ismerjük (SZABÓ ISTVÁN, A prédium: AgrtörtSzle. 1963: 323; UŐ., Ugocsa m. 1937. 294, 376; UŐ., A falurendszer 152). Különösen sok ilyen *-telke* keletkezik a XIII. századi nagy társadalmi tülekedésben, amikor a várnépek a volt királyi vár-birtokok területét valósággal szétmarcangolják. Olykor indokolt királyi adományként jutnak birtokukhoz. Így 1252-ben IV. Béla a morvaországi hadjáratban részt vett déteri pohárnokokat emeli királyi vitézei közé, s valószínűleg ezek közül való az a Bálint, aki által alapított falu a *Bálintteleke* nevet kapta (JAKÓ, Bihar m. 66). Világos példák vannak arra, hogy nemességhez jutó személy, földtulajdonhoz jutott nemes érdemei jutalmaként azt a földet különíti el, illetőleg a helyett szakít ki magának a falu határában, amelyet előbb a falu lakosaival közösen, földközösségben birtokolt. Így 1304-ben az ispáni adománylevelet nyert Dobron fia Benk „terra sua”-ját, amelyet Zelnecse falu lakóival és népeivel közösen bírt: „communiter cum eiusdem populis et villanis de villa”, e faluközösség egyetértésével és akaratával kihalítja, és a határ egy részén határjelekkel elkülöníti: „tantam quantitatem terre ab eisam et exemptam a terra ipsius ville, quant(am) (qu)antitatem terre cum eisdem possederet, in una parte certis metis separatam et distinctam” (Tanulmányok a parasztság tört.-hez Mgon. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY. 1953. 100. l. 148. jegyz.). — A telek mint terra vagy locus lakott is lehet, így a Pest megyei Taksony melletti *Zajtelki*: 1270: „locus qui vocatur *Zoychtelky*”; 1272–1279-ben: „populi ducatus, quorum terra etiam alio nomine *Zoych* appellatur”; 1288-ban „terra *Zoych* vocata” (MAKKAI: i. h. 476 ← GÁRDONYI: Bp. tört. okl. eml. 1936. 115, 129, 130). A Gömör megyei Hanva nemzetség szállásföldjén a XIII. században 12 falu alakul (SZABÓ, A falurendszer 122. l. 333. jegyz.; uo. sok példa még). — Máskor viszont megállapítható, hogy egy-egy nemes családnak épp eredeti ősi birtoka volt a telek, mint a Bihar megyei *Ewsy* (1261.), *Ewsy*, alio nomine *Teluky* (1341.), mely a Káta nemzetség ősi fészke, amit épp ezért még 1261-ben is összetanul birtokol az, amint az a nemzetség ősi helyével kapcsolatban, hol temetkeznek és templomot építenek, gyakori (ebből két község lett: Egyházasósi és Csireósi; l. JAKÓ, Bihar m. 313). Hasonló ősi birtok az, amelyből *Telegd* mezőváros fejlődött, amelyet 1256-ban említenek először, de keletkezése – a megye monografusa szerint – a XI. századra tehető (JAKÓ, Bihar m. 364; itt volt a Telegdiek rezidenciája). Egy comes Buda környéki *Teluki* nevű birtokán a XII. század vége felé alapított bencés kolostort, a középkori „telki apátság”-ot, s a hely nevének már meg kellett lennie akkor, mert egyébként aligha neveztek volna így el egy új templomos helyet. Mind-ebből pedig az gyanítható, hogy a feudális tulajdonjogot hangsúlyozó személynév + *telke* típusú nevek előtt a *teluk*, *telki* önmagában állt, mert akkor a gazdasági – települési – birtokjogi fogalmi mozzanatok közt az utóbbi kevésbé volt fontos. A legkorábbi *Teluk* 1095-ből,¹ amelynek jelentése falusi jószág (rus), még önmagában áll. A XIII. században viszont tömérdek személynév + *telke* hellyel találkozunk, mintegy jelezvén, hogy a feudalizmus kibontakozásának e végső menetében a feudális földtulajdon központi kérdéssé vált.

A személynév + *telke* névtípus jól megfigyelhető jelentésváltozáson megy át a XIII. század utolsó harmadában s a következő évtizedekben: az eddigi „prédium-telkek” vagy elnéptelenedtek azáltal, hogy a „servus”-ok – a királyi földek magánkézre kerülésével, a tatárjárás miatt is keletkezett jobbágypok

¹ 1086/XII–XIII. század. – P. D.

iránti keresletnövekedést kihasználva — vagy megszőknek a prédiумokról, és jobbágyoknak állnak, vagy maguk a földesurak szabadítják fel őket, és jobbágyként hagyják őket helyben, vagy a faluba telepítik őket. A *telek* 'prédiум; földesúri magángazdaság' jelentése eltűnik, mert megszőnnek maguk a földesúri magángazdaságok; a prédiумok fejlődéstörténetének első szakasza lezárult. A XIV. század közepe táján az esetek többségében a *prédium* a + *telke* értelmezéseként már új fogalmat: 'pusztá'-t jelent (l. SZABÓ, A prédiум; továbbá ehhez sokat adó helyi vizsgálatként MAKKAJ LÁSZLÓ cikkét a Kelemen-Emlékkönyvben).

A személynév + *telke* nevű kis települések más, kevesebb része viszont állandósul, s nem egy közülük jelentős faluvá válik a következő századokban. A XIII. század végefelétől a *telek* személynéves összetételben mint falunév (gyakran „terra seu possessio”, „terra seu villa”) az ország keleti részén sűrűn jelentkezik olyan értelemben, mint a személynév + *laka*, személynév + *háza* típusú falunévek; tehát eredendően kis méretű telep fogalmának jelölésére. Határozottan megfigyelhető a *telek* ilyen jelentése például Kolozs megye területén (vö. SZABÓ, A prédiум: i. h. 326 — 7. l. 262. jegyz.), ahol új kis települések is felveszik a *telek* nevet. Érdekes példát hoz erre GYÖRFFY GYÖRGY: 1301-ben a Kolozs megyei Kajántó határában a kolozsmonostori apátúr személyes szolgájának, Tordai Tibornak egy telekhelyet vagy udvarhelyet adott: „locum sessionalem seu fundum curie”, hogy ott udvarházat, házakat építsen, állatokat tartson: „unam curiam et domos pro se edificare ac sua pecora ac pecudes . . . in eadem conservare posset”. Egy emberöltővel később itt *Tiborctelke* áll, amely utóbb éppenséggel templomos helyé fejlődött (GYÖRFFY: Ethn. 1970: 237).

Erdélyben és általában az ország keleti részén a *telek* 'terra fimata' jelentése a középkorban nem mutatható ki, a 'kisebb telep, szállás stb.'-féle jelentés viszont a szó igei származékában máig tükröződik Erdélyben (l. ÚMTsz.).

A személynév + *telke* összetételben a *telek* XIII. századi jelentésének legfőbb tanulságát és fontosságát abban látom, hogy az olyan birtoktestet jelent, amely önálló települési egység, vagyis magában foglalja mind a lakhelyet, mind az ahhoz tartozó gazdasági területet. E telekfogalom tehát megelőzte és bizonyára elő is segítette a 'jobbágytelek' fogalmának kialakulását, vagyis a *telek* olyan jelentését, amely a lakóhelyet, a házas belsőséget és a hozzá tartozó szántókat együttesen jelentette. Erre azonban csak a XIV. században került sor, amikor a servus réteg végleges felszámolásával — a jobbágyság osztálya kialakult. A 'jobbágytelek' előzményei azonban visszanyúlnak a megelőző századokra.

6. A XIV. században új *telek*-fogalom, vagyis a *telek*-nek új jelentése alakul ki, amely jelentéssel szavunk a feudalizmus hivatalos műszavává válik hosszú évszázadokra: '(jobbágy)telek; fundus, sessio (iobagionalis)' értelemben. Az eddigi jelentésekkel szemben a *telek* itt összefoglalóan jelenti a 'belső telek; fundus intravillanus'-t + 'külső telek; fundus extravillanus'-t, vagyis a házas belsőséghez tartozó külső földparcellákat együtt, mint egy birtoktestet. A *telek* e jelentését nem könnyű lépésről lépésre követni, mert a feudális jobbágytelek jelölésére az oklevelek és törvények szerzői elegendőnek találták az erre Európa-szerte használt latin terminus technikusokat (*curia*, *fundus*, *sessio iobagionalis* stb.), s ezért rendszerint homályban marad, hogy ugyanakkor és ugyanott a fogalom magyar kifejezése mi volt. (Hogy a *telek* mellett tájilag

más kifejezések is szélesen el lehettek terjedve, mutatja, hogy a népnyelvben nagy területen fennmaradt a 'jobbágytelek' értelmében *hely* szavunk használatának emléke: *egészhel* 'egésztelek'; *félhel* 'féltelek' stb. Valószínűleg a latin *locus sessionalis* e magyar szó használatát tükrözi sok esetben.) Ha voltak is különböző megnevezései, a „jobbágytelek, mint a belső és külső tartozékai gazdasági és jogi egységének fogalma szintén csak a XIV. század közepén tűnik fel” (MAKKAI: Kelemen-Emlékkönyv 472). A *telek* e jelentése oly közismert, hogy itt csak kialakulásának egyes mozzanataival, a korábbi jelentésekkel összekötő szálakkal foglalkozunk.

A) A 'teljes jobbágytelek' jelentésig 1394: „Quatuor curias seu mansiones iobagonales integras vulgo *telek* vocatas” (OklSz. ← SztárOkl. I, 535) — vezető fejlődésnek igen sokatmondó sajátága, hogy a *telek*-fogalom előbb a külső földekhez (a későbbi 'külső telek'-hez) tapad. E jelentés egyenes előzményének tekinthető, hogy egy birtok részeként már 1251-ben az udvarhelyhez és gyümölcsös kerthez tartozó földeket összefoglalóan *telük*-nek nevezik: „Continet autem predicto possessio [= 'birtok'! a »possessio« = 'falu' későbbi! — F. L.] aream curie sue et ortum cum arboribus et terrarum molles quod vulgo dicitur *Teluch* que continent quindecim iugerum terrarum” (OklSz. ← Pannh. Tih. I/8¹); 1308: „fundum curie cum ortu pomery et decem iugera terrarum arabilium in terra que vocatur *Teluk* et quinque iuxta terram Sermegh vocatam” (BELÉNYESY: Ethn. 1954: 393. l. 10. jegyz. ← AnjOkm. I, 165). Az 1251-i adat *possessio* megnevezése világosan mutatja, hogy nem jobbágytelekről van szó; de ebben az irányban haladt a jobbágytelek fogalmának alakulása is, és ez adva volt gyökereiben a faluközösségi „telek-terrá”-k családi parcellákban való használatában. Ahhoz, hogy e faluközösségi „telek-terrá”-kban birt részre nézve az örökletes családi birtok fogalmi mozzanata előtérbe került, a művelési birtoklási rendszerben két lényeges változásnak kellett bekövetkeznie: 1. A határnak hol eme, hol ama részén való „telek-terra”-művelést, tehát a szabályozatlan talajváltást felváltotta azoknak helyhez kötődése. Jól sommázza MAKKAI (Kelemen-Emlékkönyv 473): „A *telek* szó a szabályozatlan talajváltás korszakában azt a folyton vándorló területet jelentette, mely a legeltetés során a természetes trágyázással egy időre művelhetővé vált. A szabályozott talajváltás bár változó de állandó helyhez kötötte a *telket*, s ez adott lehetőséget arra, hogy a szó jelentése állandó, megszabott részesezés értelmében kiterjedjen a jobbágytelekre.” 2. Az intenzívebben megtrágyázott „terrá”-k, a „terra fimata vulgo *telek*”-ek a többi „terrá”-knál hamarabb, korábban váltak állandó tartozékaivá a belsőségnek, vagyis ezekre nézve hamarabb megszűnt a földközösségi újraosztás. Az örök birtokká válás indokát jól megvilágítja egy székely falutörvény, mely új embereknek a földközösségbe való felvételekor hangsúlyozza, hogy ha a határ újraosztására kerülne is sor („ha valaha a határt felráznák is”), nem kerülnek újraosztásra azok a földek, amelyeket a régi falulakók trágyázással javítottak fel („ezen őss emberek sok ganéjozással csinálták földjeket”) (Udvarfalva: SzékOkl. VIII, 366). Valóban, már a XIII. században úgy látszik — a földközösségi újraosztás (*füvönosztás*)-ból kiestek a „telek-terrá”-k, a „terra fimatá”-k, s az azokban birt parcellák hamarabb magukra öltötték az állandó családi birtok jellegét. Volt tehát egy *telek* = 'terra fimata' = 'terra culta' fejlődési fokozat, és azután — a szántóföldi művelés kiterjedésével bekövetkező fokozat: a *telek* 'terra fimata', de már nem rokon értelmű a 'terra

¹ PRT. X, 522, l. fentebb. — P. D.

culta'-val (utóbbi tágabb érvényű lett), s ezért a „terra culta wlgó *teluk*” egyeztetés (1228.) kizorul a szóhasználatból. Viszont a „telek-terrá”-k parcelláinak állandó jellegű családi birtokká válása érthetővé teszi, hogy a házhelyhez szorosabban kapcsolódó, hozzátartozó szántóbirtok fogalmára a *telek* szó asszociálódott, illetőleg maradt meg.

A *telek*-fogalom ilyen fejlődésútját mutatja az idézett adatok mellett (1251., 1308.) --, hogy 'külső telek' hangsúlyú használatában a szónak még később is benne foglaltatik a 'jobb földből való' fogalmi árnyalat: 1431: „Sessionem integram de meliori terra wlgó *Telek*” (OklSz.).

B) Annak nyoma, hogy a *telek* 'külső telek → külső + belső telek' jelentésfejlődési utat futott be, s hogy eredetileg nem kifejezetten, nem elsősorban a szorosabb értelemben vett lakóhelyrésze vonatkozott, máig megmaradt a tájnyelvben, a Dunántúl jelentős részén. A köznyelvi értelemben vett *telek*-nek utcai részét Göcsejben és Hetésben *házhely*-nek nevezik: „A házhelyet e vidéken sehol sem mondják *telek*-nek”; „A házhely mellett rendszeren *telek* is van”: írja GÖNCZI FERENC (Göcsej 401). Ezenkívül (422) belsőségek alaprajzait is közli GÖNCZI: eszerint a belsőségnek a *házhely* mögötti része a *telek*. De a *telek* tágabb értelemben magában foglal külső művelt területeket is. S ilyen értelemben az előbbi, ház mögötti része: *belső telek*, amely gyümölcsös, kaszáló; a *külső telek* pedig, melyet néhol dűlőnek neveznek, szántóul, kenderföldül vagy kerti vetemények ültetésére szolgál (i. m. 401). „A telket a házhellyel együtt Göcsej keleti részén házülésnek mondják” (uo.). Szintén Zala megyében, a Principális völgyében, Felsőrajkon és a szomszédos községekben

RASSY TIBOR szíves közlése szerint – a belsőség utca felőli, első házas része az udvar, az udvart keresztbe lezáró istálló + pajta mögötti része pedig a *telek*. A *telek* részben gyepes, gyümölcsös, másik, hátsó fele pedig burgonya-és veteményesföld. Ugyanitt *messzitélek* az egykori berek lecsapolásával nyert területen a vízfolyás közelében levő „tufás, jó föld, amiben régebben kendert, újabban a kender mellett paprikát termeltek”. – A Vas megyei Hegyhát-hodászon „Húshagyókedden ki kellett menni a *telekre* (ház végében gyümölcsös) és minden gyümölcsfát meg kellett fenyegetni . . .” (Magyar Néprajzi Atlasz IV, 55: VARGA VERA gyűjtése). Farkasán „telek az a földterület szántó, rét . . . , amelyik a portával egy összefüggő tagban feküdt, illetve fekszik” (Kérdőív 17/2: ALBERT RÓBERT gyűjtése). Kám községben: „A házhoz csatlakozó szántóföld területét hívták *telek*nek” (Kérdőív 17/1: DOMONKOS JÁNOS gyűjtése). — Az Órség szeres településén (Óriszentpéter-Felsőszer) az épületek, házak a dombvonulaton helyezkednek el, a hozzájuk tartozó belsőség lenyúlik a patakos völgybe, s alsó kaszálónak használt részén egy kisebb, bekerített veteményes kert a *telek* (RASSY TIBOR gyűjtése, 1971.). Balatonszentgyörgyön a helyi „köznyelvben *telek* alatt csak . . . az udvar, kert után következő, külső, beépítetlen részét értik, amely a *dűlőig* (dűlőútig) nyúlik”. Példamondatok: „Nem lehetett a szómakazalt az *udvarba* raknyi, csak *kerbe*, vagy a *telegbe*.” „Csak a *ker-be* vannak gyümölcsfáim, a *telegbe* krumplit raktam” (Kérdőív 13/2: SIMON JÓZSEF gyűjtése). A *telek* ilyen jelentésére az Alföldről is van adatunk. VERES PÉTER, az író, balmazújvárosi „öregházuknak” múzeumi célokra való átadásáról levelezvén, írja: „Csak a házat, a hozzávaló kis udvarral gondolom, a *telek* hadd legyen a gyerekeké” (Múzeumi Kurir 5. sz. 1971. márc. 75. l.).

A fenti példák azt mutatják, hogy a népnyelvben nagy területen a *telek*, bár a lakhelyhez szorosabban kapcsolódó, de nem magára a lakhelyrésze,

hanem gazdasági hasznosítású területdarabra vonatkozik, s ez áttételesen, a telek korai jelentésében is hasonló kapcsolódást gyanított.

C) Más vetületben látszik, hogy a *telek* 'nem elsősorban lakott hely' jelentés-árnyalatát őrzi 'belső telek' hangsúlyú 'jobbágytelek' jelentésekben, amikor az 'üres, már nem lakott', illetőleg 'új, még nem lakott': 1408: „Locis desertis pro residencia Jobagionum aptis wigo *Thelek* dictis” (Oklsz.); 1497: „Sessiones in quibus non sunt Jobagiones sunt decem nouem wigo *thelek*” (Oklsz.).

A fenti adatokból nem tűnik ki, hogy a *telek* fogalmához ezen esetekben hozzátartozik-e szervesen a „desertis”, „in quibus non sunt Jobagiones”, illetőleg hogy „pro residencia . . . aptis”. A következő tájnyelvi adatok azt mutatják, hogy ilyen eshetőséggel is számolni kell. Sok helyütt ugyanis csak a lakatlan, be nem épített belsőséget nevezik *telek*-nek. Túrkevéen „*Telek* ma is az olyan házhely neve, amire még nem ípítettek. *Telek* a föld neve azután is, amikor az udvarrúl az ípületet elbontották . . . Ha a telekre ház ípült, meg ól, ótán mán nem *telek* vót a neve, hanem *udvar*. Az udvart a kerttel együtt *portá*-nak is mondták, de leginkább csak hivatalos helyen vagy hivatalos ember előtt, vagy okoskodásbul.” (HAGYMÁSY SÁNDOR gyűjtése). A Győr-Sopron megyei Vitnyéden a belsőség neve „általánosan *porta*. (A *telek* beépítetlen, de művelt házhelyet jelent.)” (MNAtlasz II, 70/5: IKVAI NÁNDOR gyűjtése, 1962.). Úgy gyanítom, e 'még nem lakott' ~ 'már nem lakott' jelentésárnyalat nem független a korábbi 'elhagyott szálláshely, faluhely' ~ '(újra) településre alkalmas hely' jelentésektől, mint előzményektől.

D) Az ország keleti részein, Erdélyben, de másutt is, mind a régiségben (NySz.: „Ruszkó Mihály Meggyesben az mely *telekben* lakik, örökbe neki hagyom”), mind a tájnyelvben van a *telek*-nek 'lakott belsőség' jelentése is: SzamSz.: *telek* 'belsőség, a faluban levő udvar a hozzá tartozó kerttel együtt'. Míg az ország jelentős területein — így a Dunántúlon, Dél-Alföldön is — a beltelek neve elsősorban *porta*, *fundus* és csak másod-, harmadsorban nevezik *telek*-nek (l. a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtését; Kérdőív válaszokat); Erdélyben előfordul, hogy „*portá*nak inkább a be nem épített utcai üres telket nevezik” (MNAtlasz: Magyar-Pécska = Rovine, VÁMSZER GÉZA gyűjtése, 1958.).

7. A *telek* jelentésfejlődésének útja korántsem volt tehát egyenes vonalú; sokkal inkább szerteágazó, egymást keresztező és szövevényes jelentésalakulásnak vagyunk tanúi. Mindamellett a fő jelentését tekintve megfigyelhető bizonyos szakaszosság, és e szakaszok megfelelnek a magyarság gazdasági-társadalmi fejlődése fő szakaszainak. A *telek* első írásos előfordulásaitól kezdve három fő fejlődésszakaszt véltünk elkülöníthetni: 1. A *telek* jelentése a szállásváltó, állattenyésztő túlsúlyú gazdálkodásról a földművelő-állattartó paraszti gazdaságra és a szilárd letelepülésre való átmenet prefeudális – feudalizálódó időszakában, hozzávetőleg a XIV. századig. 2. A feudalizmus évszázadai alatt, amikor a '(jobbágy)telek' jelentés válik legfontosabbá és terjed el, háttérbe és táji elterjedésre szorítva vissza egyéb jelentéseket. 3. A jobbágyfelszabadítás után, amikor a volt jobbágytelkek a paraszti gazdák szabad forgalmú tulajdonává válnak, fellazul a belső és külső telek szoros kapcsolata, egymástól való elszakíthatatlansága nincs meg többé. Ezután a *telek* a korábbi 'belső telek' fogalmára szűkül le, s ilyen értelemben válik köznyelvi szóvá.¹

FÖLDES LÁSZLÓ

¹ Lásd az ugyanilyen című közlést a szám Levélszekrény rovatában (512). — P. D.

Történelem és szómagyarázat

Ármás, ármányos

1. A címben szereplő *ármás* jelentése és eredete tisztázott. Szükségtelen a teljes szakirodalomra hivatkoznom, elégséges, ha a TESz.-re utalok. Jelentése: 1. 'poroszló'; 2. 'rabló'; 3. 'csintalan'. Etimológiája: „Román eredetű; vö. rom. *armás* 'fegyveres ember; ítéletvégrehajtó, hóhér; községi szolga'. Ez a lat. *arma* 'fegyver' szóra visszamenő rom. *ármā* 'ua.' származéka . . . Erdélyi nyelvjárási szó.” — Az alábbiakban ez utóbbi megállapításhoz némi kiigazítást kívánok tenni.

Az *ármányos* etimológiáját KERTÉSZ MANÓ állapította meg, látszólag végérvényesen (Nyr. XXXVI, 433). Származtatását teljes mértékben elfogadták a későbbi kutatók (EtSz.; HORGER, MSzav. 18; SzófSz.; TESz.). Az *ármányos* további vizsgálatok ma is KERTÉSZ MANÓ tanulmányából kell kiindulnunk: elvetve a korábbi tudománytalan származtatásokat, úgy vélte, hogy az *ármás* csak véletlenül hasonlít hangzásban és jelentésben az *ármányos*-hoz, de volta-képpen egészen más eredetű szó (i. h. 437). Felhasználta a rendelkezésére álló gyér nyelvtörténeti adatokat, és mint döntő bizonyítékra az OTROKOCSI FÓRIS FERENCnek „Origines Hungarorum” című, 1692-ben megjelent könyvében előforduló *ármányos*-ra és ennek Otrokocsitól való magyarázatára hivatkozott. Az idézet egy részét az EtSz. és a TESz. is közölte, mégis — vizsgálódásunk érdekében — ismét szemügyre kell vennünk Otrokocsi szövegrészletét: „Constat porro apud nos, in hunc usque diem, velut convitii loco, sive ab irato, sive jocum vel petulantiam exercente, vibrari in alium idiomate nostro, à militibus imprimis τὸ *Ármányos*.” „ . . . imo τὸ *Ármányos* accipiunt pro illis Rusticis aliisque Incolis, qui nonnunquam milites passim liberius diversantes persequuntur . . . sic hodie Milites memoratos Rusticos, sibi exosos habent, ac ideò *Ármányos* eos vocant.” (= Tény továbbá, hogy nálunk mind a mai napig, akár szidalomképpen, akár haragos, akár tréfálkozó, csintalan embertől, de főleg katonáktól a mi nyelvszokásunkkal meg nem egyező értelemben használják az *ármányos* . . . sőt az *ármányos*-t azokra a parasztoakra és egyéb lakosokra alkalmazzák, akik a szerteszéjjel kóborló katonákat üldözni szokták . . . azonban manapság a katonák is az említett parasztokat gyűlölik és ezért *ármányosoknak* nevezik őket.) (Otrokocsi: Orig. II, 151, 326).

E fenti szövegből KERTÉSZ azt a következtetést vonta le, hogy az *ármányos* német jövevényszó, és pedig a Magyarországon tartózkodó német katonaság révén megismert középelnémet *arman*, *arman* 'paraszt, jobbágy' (tkp. 'szegény ember') átvétele -s képzővel megtoldva (vö. *fürmány*: > *fürmányos*, *korcsmár*: > *korcsmáros*), s jelentése a magyarban is 'paraszt' volt. SzD.² (*ármás* a.) az *ármányos*-nak 'lator' jelentést tulajdonított.

Otrokocsinak, illetőleg KERTÉSZnek igaza volt abban, hogy a kóborló katonák csúfolták *ármányos*-nak üldözőiket. Eddig a pontig értek egyet KERTÉSZSEL, az *ármányos* pontos jelentésére és eredetére vonatkozóan azonban eltér a véleményem. Igazam bizonyítására egy kissé részletesebben ki kell térnem történeti kérdésekre, közelebbről a XVII—XVIII. században fennálló parasztvármegye szervezetére és az akkori idők hadi- és közállapotára.

2. A XVII—XVIII. századi parasztvármegye kialakulásával, szervezeté-

vel történészeink részletesen foglalkoztak.¹ E helyen csak a legszükségesebb, minket érdeklő kérdéseket érintem. GYÁRFÁS (i. m. 11) meghatározása szerint: „A Parasztvármegye az e korbéli rendetlen belviszonyokból származott rendőrségi intézmény volt, s célja és rendeltetése a személy- és vagyonbiztosság fenntartására s megvédésére, és csekélyebb politikális ügyekben önálló bíraskodásra irányult.” A XVI. század végén, az 1593-ban kezdődött tizenöt éves török háború miatt is Magyarországon a közbiztonság nagy mértékben megromlott. A kóborló szabad hajdúk, a zsákmányoló végvári katonák, a gonosztevők, tolvajok olyan mértékben elszaporodtak, hogy sem az országgyűlési és nádori, sem a megyei intézkedések nem tudták a közrendet biztosítani; ezért a fegyveres támadások, zsákmányolások, rablások megfékezésére a fegyverviseléstől korábban szigorúan eltiltott parasztságot is bevonták a védekezésbe. Az 1595. évi 32. tc. és az 1598. évi 29. tc. megengedte, hogy a kóborló katonákat, szabad hajdúkat a parasztok is elfoghatják, sőt bárki megölheti őket. Ha már pedig a parasztoknak fegyveres katonákkal szemben kellett magukat megvédeni, célszerűnek látszott, sőt kötelezővé vált önvédelmük érdekében fegyvert tartaniok. E fegyveres parasztok képezték első alapját a későbbben rendezett alakot nyert *Paraszt vármegyének*, melynek kezdetét a XVII. század második évtizedére tehetjük.” (I. m. 9 -10.) - A parasztvármegye, melyet tulajdonképpen -- saját fegyveres erő és anyagi fedezet híján -- a nemesi vármegye hozott létre, területileg is egybeesett a nemesi vármegyével. A terület kapitányságokra, hadnagyságokra oszlott, minden nagyobb faluban egy-egy tizedes beosztottal. A hadnagyot -- aki alá 5 - 20 település jutott -- négy, a parasztok által jelölt vagyonos, értékes, bátor, gyors és jámbor ember közül az alispán választotta ki. A hadnagy esküt tett arra, hogy a nemesi vármegye utasításait követi, és az alispánnak engedelmeskedni fog. Az eddigi kutatások szerint a parasztvármegye az erdélyi fejedelemségnek és az ország délszlávoktól lakott déli területeinek kivételével a királyi Magyarország összes megyéiben, a hódoltsági területeken legalább a Dunán inneni részen működött valamilyen fejlettségi fokon.

A parasztvármegye három fő ügyrendi csoportban volt illetékes: 1. morális kérdésekkel való törődés, mely a XVII - XVIII. században főleg csak a káromkodás elleni küzdelemre irányult; 2. a gazdaság, a gabona, állatállomány védelme a tolvajoktól, rablóktól. A minket legjobban érdeklő 3. pont: a kóborló, dúló, fosztogató, zsákmányoló katonák elleni védekezés és az ellenük való fellépés, megtorlás.

3. Úgy hiszem, szükségtelen részletezni a végvári magyar katonák anyagi ellátatlanságát. Tanulmányok sora foglalkozik ezzel a kérdéssel is. „Nincs ország -- írják a végbeliek --, ahol a küzdő vitézekkel oly keveset törődnének, mint nálunk. Ausztria főurainak vadállatjait -- írja Lippay érsek -- jobban élelmezik, jobban gondozzák, mint a végházak hadinépét. Tudott dolog, hogy a magyar gyalogosoknak havi két forint, a huszárnak havi három forint volt a fizetése. Ebből kellett ruhát, fegyvert szereznie, ebből kellett

¹ A legfontosabb irodalom, melyet magam is felhasználtam: GYÁRFÁS ISTVÁN' A paraszt vármegye. Bp., 1882.; RUDNAY BÉLA, A Csermenyek és a parasztság büntető bíróságai a XVI. és XVII. századokban. Bp., 1909.; TAKÁTS SÁNDOR, A városi hadnagyok, a parasztkapitányok és az ápisz-tisztek: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI - XVII. századból. Sajtó alá rendezte BENDA KÁLMÁN. Bp., 1961. 268--75; HEGYI KLÁRA, A parasztvármegye kérdése a történeti irodalomban: Száz. XCLX, 861--70; SZAKÁLY FERENC, A parasztvármegye történetéhez a XVII. században: Száz. CIII, 690--708; SZAKÁLY FERENC, Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp., 1969.

magát, családját és lovát tartania. Amíg egy jó magyar lovas havi három forintot (s azon kívül semmit se) kapott, addig a császári lovasnak (kürasszirnak) havi tizenöt forint s élelem járt . . . Szentgyörgyvölgyi Bakács Sándor főkapitány jelentette 1620-ban, hogy a keszthelyi őrség tizenegy év óta semmi fizetést nem kapott . . . A végbeli kapitányok jelentései szerint a vitézek döglött lovak húsával, fakéregből és korpából készült kenyérrrel s a mocsarakból kiasott bűzös gyökerekkel táplálták családjukat . . . »legjobb vitézek — jelenti Batthyány Kristóf —, hogy családjukat táplálhassák, kénytelenek a falukra menni s másét elvenni. S ha megfogják őket, a hazának e hű és vitéz katonáit, mint rablókat kerékbe török vagy felakasztják« . . . A titkos tanács 1664-ben magának az uralkodónak jelentette, hogy Győrött és Pápán száznál több magyar katona halt éhen (Vor Hunger gestorben). S akik még élnek, szinte árnyékká lettek a nyomorúság miatt.” (TAKÁTS SÁNDOR, Az igazi szegénylegények: Művelődéstörténeti tanulmányok 37, 39, 40.)

A füleki várórség a következő panaszal fordult 1669-ben gróf Eszterházy Pál bányavidéki generálishoz: „Éhhaló a hajdú, kénytelen a falukra kell ki mennie, tarisznyájába kér kenyeret háza népének táplálására; úgy is megfogják azonnal, a viceispán kezéhez viszik . . . A vitézlő rendnek semmi fizetése; kilencz esztendőtil fogván egyszer fizettek. Ruhátlan, éhhaló a vitézlő rend. Csak a jó Isten tudja s látja nagy fizetlenségünket, melly miatt (kénytelen véle) a falukra kell soknak menni kenyere kérésére s táplálására, hogy éhhal szintén meg ne haljon; de úgy is a parasztság veri agyon.” (HadtörtKözl. 1897: 636, 638).

4. A Nógrád megyei parasztlak, a parasztvármegye hivatalos közegei egy idő után megunták a katonák örökös zaklatását, rablását, szidalmazását, s megtagadták a katonai szolgálatot. Nem voltak hajlandók fegyvert fogni a kóborlók, a zsákmányolók ellen, mert joggal tartottak a bosszúállástól. SZAKÁLY FERENC „A parasztvármegye történetéhez a XVII. században” című tanulmányában korabeli, igen értékes dokumentumok alapján azt vizsgálja, miért adta ki kezéből a fegyvert a parasztvármegye, miért vált teherrel — a különben anyagi előnnyel, adómentességgel, a latroknál talált tárgyakból való részesléssel járó — parasztvármegyei tisztség viselése. A tanulmányban közölt forrás „élesen rávilágít a parasztság és a fékét vesztett katonaság között egyre kieleződő ellentétekre” (i. m. 691). A végvári fosztogató, zsákmányoló katonák a parasztvármegye szervezetét — mely éppen a bűncselekmények megfékezésére és felszámolására volt hivatva — ellenségnek tekintették. „A katonák szemében a parasztvármegye á r m á n y o s k o d á s n a k számított” (SZAKÁLY i. m. 692). A megyének viszont érdeke volt, hogy a paraszttisztek továbbra is védelmezzék a közvagyonot, ezért Pest-Pilis-Solt vármegye, melynek ez időben Füleken volt a székhelye, 1674-ben vizsgálatot indított az engedetlen, fegyverviselést megtagadó paraszttisztek ügyében. Két szolgabíró — bírótársaikkal együtt — vizsgálta ki a többszöri figyelmeztetés ellenére megtagadott szolgálat ügyét. A beidézett tanúknak négy pontban feltett kérdésekre kellett válaszolni:

„1. Miért tettek le harmadévi es tavaly az fegyvert, mellyet az országh adott kezekben az ő oltalmokra, és az őket nyomorgatoknak, s — károstitoknak kergetésére s — meg fogására, adgyák annak hit után bizonyos es igaz okait!

2. Vallyák megh azt is mind az hadnagyságot viselt személyek s — mind az paraszt hadnagyságok alatt való városok es faluk lakosi: Az Pest Pilis es Solt Vármegyékben való paraszt közseg hadnagyait mint fenegetik halállal,

kinzassal es egyebféle boszu allással s kárositással, es tsak ugyan az hadnagysag miatta?

3. Az szerint az hadnagyok alá tartozó közseget is mi módon sanyargattyak, öldözik az *armanyosság*hert, az az hogy néha fel támadnak, es meg fogják nemellyeket az gonoztevő szolgáló rend és vagabundusok közzül? Es egy hadnagyságh allya esztendeig menny száz forint erő pénzt es portekat kintelenittetik adni.

4. Az kik legh inkább kegyetlenkednek az paraszt hadnagyokon, azok mitscda veghazakhoz tartoznak, s — nevezet szerint kitsodak azok, az kik ugy kegyetlenkednek az szegény községen es azoknak hadnagyain.” (SZAKÁLY i. m. 701.)

Az első tanú vallomásában többek között ez áll: „... az katonak ... bé jöven egykor falujokban ... oda hivatvan ezen akkori fő gondviselőt [hadnagyot] s — fatenst, harmad magaval be rekesztette az hazban, kire nézve mondotta: te *armanyos*, cördög atta lelkü, kezedet, labadat eözve töröm, eddigh katonanak voltal barattya, de az utan ellensege leszesz ... Ezen kívül is valahany rendbélj alá járó katona be jön falunkba, legh elseő alkalmatossága is az, az varmegye gondviselőit s — tiszteit elő szolítvan rut éktelenül szidalmazvan eőköt az varmegyenek tisztviselésiért ...”

A hetedik tanú vallomásából: „Az alá járó vitezeknek szüntelenül való iezgetések, halállal való fenyegetőzések miatt kintelenilettek az fegivert le tenni, az ki rendeltetett volt magok oltalmara ...”

A tizedik tanú vallomásából: „... vallya, hogy kivált képpen az varmegye tiszti viselesért az hatalmasok haragudtak reajok.”

A tizenharmadik tanú vallomásából: „... oka az fegyver letetelnek ez volt: Mivel, hogi be mennek falujokban az szok alá járó hatalmasok, es az mely hazaknal fegyvert talalnak, azokat el vissik, magokat verik, tagollyak, az kik előttök el buynak, fel keressik”.

A tizennegyedik tanú vallomásából: „... ezen fatens fateallya, hogi nem tette volna le az fegyvert, holot tavalj egy tehenit atta el het forinton, es azon egy puskat vet, es ugyan tavalj be menven falujokban az hajduk, es azon puskayat az hajduk el akartak vinni, es hogi az felesige nem engette el vinni, azt rutul megh rugdoztak azt mondvan: ördögh atta lelkü, nem *armanyoskottok* bizony aval többbe ...” (SZAKÁLY i. m. 701—4.)

A szolgabírók összesen húsz tanút hallgattak ki, melynek során fény derült arra, kik voltak a kegyetlenkedő katonák, és mi mindent zsákmányoltak a parasztvármegyei tisztségviselőktől és a falu népétől.

A fenti tanúvallomásokból, amelyek Otkocsi munkájánál mintegy húsz évvel korábbiak, nyilvánvalóan kitűnik az, hogy a katonák a hadnagyi tisztségviselésért, az *á r m á n y o s s á g é r t*, vagyis a fegyveres ellenszegülés miatt haragudtak a parasztoakra. A szitkozódásokból az is megállapítható, hogy azt a személyt nevezték *á r m á n y o s*-nak, aki fel volt fegyverezve, aki hivatalból, tisztségviselői kötelezettségéből fogott fegyvert ellenük.

5. E közlemény keretei nem engedik meg, de nem is céлом, hogy a parasztvármegye szervezetében a politikai és katonai események miatt bekövetkezett változásokat akár egyes részleteiben is vázoljam. Az alábbiakban időrendben közlöm az *á r m á s* és *á r m á n y o s* kifejezéseknek jelenleg rendelkezésünkre álló szótörténeti adatait.

TAKÁTS SÁNDOR (i. m. 273—4) ismerteti a parasztvármegyétől szervezeteleg némileg különböző hajdúvárosok kapitányainak és hadnagyainak köteles-

ségét. Egy 1613. évi utasításban ez áll: „Hogy az hadnagy, aki feje mind a tanácsnak, mind a városnak, maga legelsőben is különös virtusokkal fölékesítve lévén, mindeneknek jó példával előmenvén, magát először is jó rendbe szedje. Utcabírák, tizedesek, *ármások*, bakterek, hajdúk, csószók a városházán megjelentenek s nékik parancsoljon.”

1969. évi Máramaros megyei Statutumból: „Nagy kárával tapasztalja a nemes vármegye a paraszt embereknek alkalmatlan magokviselését . . . Az paraszt asszonyok is sub eadem poena csizmát ne viseljenek, a sarut szabadon viselhetik. A köpönyeget is, mint posztóköntöst viselni meg nem engedtetik. A nemes vármegye *armási* (sic!) ide nem értetvén” (CorpStat. III, 228).

Heves megye 1701. június 16-án közgyűlést tartott, melynek egyik napi-rendi pontja az útlevel nélküli csavargók elfogására hozott határozat volt: „Si quidem intuiti praeinsinuatae securitatis, certi jam sint conducti milites, qui vagabundos quosvis ac sine passualibus procedentes capiendi, ac ad manus domini magistratus comitatensis deducendi haberent commissionem, reperirentur nihilominus aliqui bonum hocce publicum parvi pendentes qui dictos milites opprobriis contumeliis illusionibusque afficere minus erubescerent, eosdem nomine *ármányos*, ac aliis illicitis verbis dehonestando. Ideo publico consensu statutum est, quatenus inquisita et comperta superinde rei veritate, similes scientiosae linguae homines ruralis quidem conditionis, juxta demeritum verborum suorum prolatorum publice baculis pulsantur, nobiles vero veluti hac in parte malefactorum fautores persecutorumque osores, ad congregacionem vel sedriam inclitae universitatis hujus citentur ac juris ordine puniantur.” (= Habár a korábban említett biztonságra tekintettel már felfogadtattak bizonyos katonák, akiknek az a megbízásuk, hogy mindenfajta csavargókat és útlevel nélkül közlekedőket fogjanak el és adjanak a megyei tisztviselő uraság kezére, mindazonáltal akadhatnak némelyek, akik ezt a közjót semmire sem becsülik, s az említett katonákat szidalmakkal, gyalázkodásokkal és csúfolódással illetni nem átallják, őket *ármányos* névvel és más, meg nem engedett, illetlen szavakkal gyalázzák. Ezért közös megegyezéssel határozat hozattatott, hogy ezután ha kivizsgálták és megállapították a valódi tényállást az ilyen tudálékos nyelvű emberek, ha parasztok, az általuk használt szavak súlyának megfelelően nyilvánosan megbotoztassanak, ha pedig nemesek, mint e tekintetben a gonosztevők pártolói és a persecutorok gyűlölői e neves közösség, megye gyülekezete, illetőleg törvényszéke elé idéztessenek, és a törvényes rend szerint büntéttessenek.) (CorpStat. II/1, 357.)

1704. április 7. Rákóczi fejedelem pátense a dunántúli megyékhez a hatvani táborból: „Különben valamely nemes vármegyék tisztei ezen patens parancsolatunk mellett azon lézengő hadakat, továbbra is a nemes vármegyéből serio a végre parancsolatunkból állítatott *ármások* által ki nem keresik s kerestetik egy csuportba gyűjtve táborunkba nem küldik . . .” (KárOkl. V, 72.)

1704. április 7. A fejedelem levele a dunántúli megyék rendeihez a hatvani táborból: „a n. Vármegyének serio intimáljuk, hogy ha Hozzánk s a nemes Országhoz való kötelességének eleget akar tenni, e patensünket in gremio sui processusonkint éjjel és nappal nem csak publicáltassa, de a végre felállítandó *armási* által effectuálni is igyekezze.” (KárOkl. V, 70.)

1704. április 18-án Bercesényi Miklós Sentéről írt levelet Rákóczinak: „Az katonaságot mindenekfelett kellene öszeűzni; az Istenért, minden vármegye rendeljen *ármányosokat*, ne gyalázzuk meg ilyen kevés néppel magun-

kot!” (RákLev. IV, 8). THALY KÁLMÁN lábjegyzete: „tulajdonképpen *ármásokat*, fegyvereseket, az elszéledt és honn lappangó katonák és hajdúk összeszedésére s zászlóik alá a táborokba űzésére. Ezen vármegyei *ármások* általában *ármányosnak* nevezettek, a szó magyarosabb hangzásáért.”

1705. Bercsényi levele Rákóczihoz: „Egy úttal revideálná az magazinumokat is, akasztatná minden vármegyében otthon ért katonát, *ármányosokat* állitana.” (RákLev. IV, 348). THALY lábjegyzete: „A lappangó, lézengő, prédáló katonákat és rablókat üldöző vármegyei paraszt-fegyveresek = *ármások*; de magyarosan s tán gúnyosan is? *ármányos-oknak* nevezték őket széltire.”

Károlyi Sándorné urának magánügyeiről ír; Olcsva, 1705. május 1.: „Istentül minden jókat kívánok Kegyelmednek Édesem. Miképen károsított meg ezen szabó, ki is már conventiós szolgám, Bóné uramtul küldetett *ármások* által, maga Szívem fogja Kegyelmedet informálni, hadd menjen el Kegyelmeddel ott eligazíthatni, mert lova oda lévén, a szolgálatra is alkalmatlan leszen, másként jó legény.” (KárOkl. V, 191.)

1706. Rákóczi levele Károlyihoz: „E melleit committáljuk, hogy a haza mostani kiváltképpen való szolgálatja kívánván, küldjön *ármányosokat* (így) az elszéledt hadnak kikérésére . . .” (KárOkl. V, 545).

1706. Rákóczi levele Érsek-Újvárról „Gróff üdösbik Barkóczi Ferenc úrnak. Nemzetes Vitézlő Szabó Máté kapitányunknak tapasztalván ennek-előtte kedvét Hatvanba való visszamenetelre, hogy azzal kedvét tehessük . . . Mindazáltal jobbnak tartanánk, ha visszamenne Hatvanba és ott *ármányos-kapitánságot* magára vállaván, a szerint szolgálná az hazát, kit Kegyelmed is persvadeáljon néki.” (RákLev. I, 442 3.) THALY lábjegyzete: „A szökött katonák és tolvaj-kergető vármegyei *ármások*-okat nevezték el tréfásan *ármányos-oknak*.”

1706. Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyvéből: „Kisfaludi György brigadéros urannak recommendáltatott az főrendnek Nemes Vas vármegyében való personalis insurrectiójára executione mediante compulsiója és ugyanazon vármegyében 35 *ármányos* katonának meghagyása, az kóborlók nyakok szakasztásán.” (Eszterházy T. K. 421.)¹

1707. Eszterházy levele Bars, Nyitra, Hont és Komárom megyékhez: „A mellett ezen alkalmatossággal ezt is kívántam az nemes vármegyének értésére adnom, hogy vannak in gremio comitatus olyan lappangó katonák és hajdúk, kik ennekelőtte valamely regeméntben szolgálván, mostanában házakhoz szívódtak, és azoknak üldözésekre és kergetésekre rendeltettenek bizonyos tisztek az militia részéről, a kik mintegy *ármányos*-formán lévén, az olyan elszökött katonaságot avagy hajdúságot valahol kapják, (megfogják)” (Eszterházy T. K. 45 6).

1707. Marosvásárhely. Az erdélyi és a partiumi megyék rendeinek előterjesztése: „43-tio. Nagy meg-romlására vagy az is az hazának, hogy a' katonaság *ármásnak* praetextusa alatt (gonosztevők, szökevények üldözése címén) pasussal ki jö, de nemhogy hivatallyokban járnának el szorgalmatossan, sőt a' szegénységen élődnek . . . azokat nyomorgatták, az hol el szökött katonájokra találunk is, nem azért fogják megh, hogy bé vigyék, hanem hogy húz-hassanak, vonhassanak rajtok . . . és így nem hadat vagy katonát, hanem magoknak hasznot hajtonak . . .” (RádayÍratai II, 123.)

¹ Ezt, valamint néhány további adatot PUSZTAI FERENC szíves segítségének köszönhetem.

1749. Heves megyei boszorkányper kivizsgálásakor: „12dik Tanu Nagy Mihály circiter 31 Esztendőś le tett hite után azt vallya *Armás* lévén . . .” (SCHRAM, Magyarországi boszorkányperek. Bp., 1970. I, 411). A tanú szavahihetőségének érdekében hangsúlyozza hivatalos beosztását.

6. Az eddig rendelkezésünkre álló adatok a következőket mutatják: 1. Az *ármányos* szónak soha nem volt a szó köznapi értelmében vett 'paraszt' jelentése. 2. Az *ármányosok* bizonyos fegyveresek, közelebről a parasztvármegye közbiztonsági alkalmazottai, kiknek legfőbb kötelességük a kóborló, zsákmányoló katonák üldözése és elfogása. 3. Az 1674. évi adat szerint az *ármányosság* egyenlő a gonosztevő szolgáló rend és vagabundusok elleni felkeléssel és azok elfogásával. 4. Az *ármás* szó előfordult a hajdúvárosok rendeleteiben 1613-ban 'rendfenntartó' jelentéssel, Máramarosban 1696-ban, Heves megyében 1704-ben, a mai Békés megyéhez tartozó Ecségfalván 1768-ban (Ethn. LVIII, 261), tehát nem lehetett csak Erdélyre korlátozódó nyelvjárási szó. A harcoló katonák elterjeszthették a szót a királyi Magyarországon (vö. MNy. LVII, 486). 5. Az *ármás* szinonímjaként használták pejoratív árnyalattal az *ármányos*-t. Rákóczi a hivatalos nyelvben, a patensben az *armás* szót használta (vö. KárOkl. V, 70, 72), magánlevélben pedig az *ármányos*-t (uo. 545). Tehát az *ármás* és *ármányos* a kuruckorban egy és ugyanazon fogalom jelölője: parasztvármegyei fegyveres „rendőr”. (Ma az *ármányos*-nak talán a *zsaru*, *fejvadász* lenne a hangulati megfelelője.) 6. Az *ármányos* a történeti adatok tanúsága szerint soha nem jelentett 'tolvaj'-t, 'lator'-t sem, sőt éppen annak ellenkezőjét: 'persecutor'-t, vagyis 'poroszló'-t, 'rendőr'-t. KERTÉSZ MANÓ, az EtSz. és a TESz. a 'tolvaj' jelentést SzD.²-ből vették át. 7. Bár az 1707. évi marosvásárhelyi adatomban az *ármás* 'poroszló' jelentéssel fordul elő, az erdélyi szóhasználatban már 1662-ben is találkozunk 'tolvaj, rabló' jelentéssel (vö. NyIrK. X [1962.], 103).

7. A kóborló, zsákmányoló katonák szemében az őket üldöző *ármás*-oknak fellépése kétszeres bűnnek számított: egyik magyar támad a másik magyarra, saját fajtájabelit kergeti, viszi a vármegyére, puskával les rá, mikor foghatja meg. Természetesen gúnyolták, csúfolták, átkokkal, szitkokkal mocskolták a magyar katonák a parasztvármegye fegyvereseit. De az is természetes, hogy a zsákmányoló, kóborló, sarcoló katonaság sem lehetett népszerű a parasztnak szemében.

A nyelvtörténeti adatok szerint e zsákmányoló katonákat *zsákmányos*-oknak nevezték. A szó megjelenik MA. 1621.-ben: „*Sákmányos*: depraedator, Praedatorius.” Majd PP.-nál 1708.: '*zsákmányos*: a fentebb három megfelelőn kívül még ezzel: „Pabulator”, ahol PP. 1. szerint a Pabulator: „Abrakgyűjtő, Abrakló, Barom kóst szerző, 'zákmanló.” „Kóst: Victus, Convictus, Cibatio, Alimentatio.” [P. D.] A *zsákmányos* szót a NySz. is felvette PPB. értelmezése szerint 'depraedator, praedatorius, predabundus; berauber, plünderer' (= 'kifosztó, kirabló, zsákmányoló') értelmezéssel.

Más forrásokból: 1644-ben Rákóczi György Sárospatakról írt feleségének levelet: „Forgás Zsigmond több kárt tött, mert Upport 10 asztaggal megégette, arra való boszújában, hogy Garant ott levő egvnehány asztagival valami lator *zsákmányosok* megtanálták volt égetni . . .” (RákGy: Lev. 179). Ugyanazon évben Rákóczi György Rakamazról írja feleségének: „Az ellenség az elmúlt kedden szállott, Halmajhoz, azolta ott volt . . . csatáink tegnap is Megyaszóig voltak, nem kaphattak semmit, volt ugyan *zsákmányossu* Megyaszón, de álló sereggel oltalmazta” (uo. 254). A második szövegrészben a *zsák*-

mányos minden bizonnyal a katonaság egy részét jelentette. — 1705. Bercsényi levele Rákóczihoz: „Láttam, ma már is az új szénát kezdték hordani az *zsákmányosok* Nagyságod táborára; jó lenne, Kegyelmes Uram, megtilalmazni; mert én hagyva hattam az faluknak szénát készíteni az hadak számára is, lehessen jövendőben. Ha most elhordják az készzet: télben nem lesz”. (RákLev. IV, 637). — 1707. Berthóty István tudósítja Bercsényit: „Tegnapelőtt Sókot elrablotta az *zsákmányos*, az külső marhájak mégis megmaradt” (THALY, Dunántúli hadjárat 1707-ben: Hadtörténeti tanulmány. Bp., 1880. 150).

8. Két ellentétes „előjelű” embercsoport állt tehát egymással szemben a XVII. században. Egyfelől a zsákmányoló, kóborló, rabló katonák, kiket a nép *zsákmányos*-oknak csúfolt, másfelől az ellenük fellépő *ármások*, az őket üldöző parasztvármegye fegyveresei, hadnagyai, tisztjei, akiket viszont a katonák csúfoltak *ármányos*-oknak. A hivatalos jelentésű *ármás*-ból a *zsákmányos* analógiájára alakulhatott ki a pejoratív árnyalatú *ármányos*.

A parasztvármegye szervezete a Rákóczi-szabadságharc után addigi funkciójában megszűnt, a XVIII. század húszas-harmincas éveitől kezdve pedig átalakult csendbiztosi intézménnyé (vö. SZAKÁLY és GYÁRFÁS i. m.). Az *ármányos* és *ármás* szó eredete elhomályosodott, végül a szervezet felszámolásával a szavak is kihaltak.

Az *ármányos* nyelvújításbeli karrierjéről (l. NyÚSz.) e helyen már nincs mit mondanunk.

Bár KERTÉSZ MANÓ magyarázata hangtanilag kifogástalan, mégis azt gondolom, hogy a történeti adatok segítségével és felsorakoztatásával legalábbis kétségesse tudtam tenni e magyarázat helyességét. A történeti források olvasása és felhasználása igen nagy segítség lehet a szavak eredetének vizsgálatában, mert a tárgyi összefüggések feltárása élettelibbé, valószínűbbé és hitelesebbé teheti a szómagyarázatot.

FEHÉRTÓI KATALIN

A hivatalos névből alakult ragadványnevek az iskolában

1. Az 1969 szeptember havában Budapesten rendezett nemzetközi névtudományi konferencián „A ragadványnevek néhány problémája” című előadásomban a névadási okot vizsgálva említettem azt, hogy a felnőttek ragadványnevei között nem találtam például 8 egymástól meglehetősen távol eső községben arra, hogy a vezetéknév vagy a keresztnév elváltoztatott formáját, annak játszi, analógiás képzéssel alkotott változatát vagy a névhez asszociálódó más fogalmat használnának ragadványnévként. Néhány felosztási rendszerben ugyan találkozok az olvasó e típusal, de igen kevés adatot tudnak csak felsorolni a rendszerezők. KERTÉSZ MANÓnak van néhány adata az „idegen nevek elferdítése”-re (Nyr. XXXI, 244), LŐRINCZE LAJOSnak a „vezetéknévből asszociált más fogalom”-ból és az „eredeti név valamilyen elváltoztatott formájá”-ból keletkezett ragadványnévre (MNyj. I, 64), BALOGH LÁSZLÓnak pedig néhány „népi-etimológiára” és „becézett utónévre utaló” adata (MNyj. XII, 126). Idézőjelek közé tettem azt, ahogy ők rendszerükben megnevezik e típusokat. A többi rendszerező e típust, illetőleg típusokat nem említi. Az eddigi gyűjtőmunkák tehát azt mutatják, hogy a felnőttek között a ragadványnévadásban ez a típus alig-alig szokásos.

Egészen más a helyzet a gyermekek között, elsősorban az általános iskola felső tagozatos tanulói között. A külső és belső tulajdonságokra utaló nevek mellett ez a típus a leggyakoribb. KOVÁCS LÁSZLÓ a „Debreceni-nyulasi gúnynevek” című ismereteim szerint az eddig publikált egyetlen gyermek-ragadványnevekkel foglalkozó tanulmányában (MNYj. III, 174—84) igen szép számú családnévből és keresztnévből képzett gúnynevet sorol fel. A fent említett előadásomban 8 község általános iskolai felső tagozatos tanulóinak nagyszámú, ehbe a típusba tartozó ragadványneveiből 15-öt soroltam fel. Azóta tanítási gyakorlaton levő IV. éves főiskolai hallgatóim felgyűjtötték Borsod, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár 30 általános iskolája 4900 felső tagozatos tanulójának ragadványnevét. Az iskolák között vannak városi (Ózd, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Mátészalka, Kisvárd, Hajdúszoboszló), nagyközségi (Hajdúböszörmény, Fehérgyarmat, Edelény stb.) és falusi iskolák (Ibrány, Bodrogolaszi, Kótaj, Dombrád, Ricse stb.). A több mint 10 000 ragadványnevek egy-egy tanulónak 2—3 mellékeve is van közel 20%-a a hivatalos névvel kapcsolatos.

Nemcsak nagy számuk miatt érdemes azonban e nevekkel foglalkozni. Érdemes azért is, mert vizsgálataim szerint ez a névtípus látszik a gyorsan változó ragadványnevek között a legstabilabbnak, a leghosszabb életűnek. A tanuló valamely külső vagy belső tulajdonsága, a vele történt nevezetesebb esemény következtében vagy más okból ragadványnevet kap. De ha új tulajdonsága vagy képessége, vagy éppen annak hiánya jön elő, új nevet vagy neveket kap. Az új mellett sokszor tovább él a régi, de igen gyakran feledésbe merül, és átadja helyét az újnak. Ez a folyamat játszódik le az osztályközösségben, de ugyanez a folyamat megy végbe ugyanazzal a tanulóval, csak más nevekkel a baráti körben, a sportbaráti közösségben, az egy utcabeliek közösségében stb. Ahány kisebb-nagyobb közösséghez tartozik a tanuló, szinte annyi ragadványneve van. E gyors névváltkozásban a leghosszabb életű a névből keletkező, a névvel kapcsolatos ragadványneve. Akieknek csak egy nevük van, ez a név általában a hivatalos névből alakult, vagy azzal van összefüggésben. Logikusnak is látszik ez az eredmény. Hiszen azok az indítékok, amelyek miatt a tanuló valamely közösségtől nevet kap, elég gyorsan változhatnak, és változnak is. A változó körülmények között azonban szilárd és változatlan kísé-
rője a gyermeknek a hivatalos neve.

A hajdúszoboszlói Sterbinszky Lajost *Mincő*-nek hívták ötödikes korában. Egy ismerősük macskája viselte ezt a nevet. Majd nagy füle miatt a *Füligcomb* nevet kapta, amikor pedig az iskolában a tuberkulózisról hallott az osztálya, a *Stuberkulózis* nevet kapta. Azóta is ezt viseli. — Keményffy Gábort az osztályában *Kétefipzilon*-nak vagy röviden csak *Fi*-nak hívják. A kövérsége miatt azonban viseli a *Dagadt*, a *Puffancs*, a *Tőtöttkaposzta* és a *Mackó* nevet is. Ugyancsak kövérsége miatt kapta a *Puhafi* nevet. Az utcabeliek *Rothadt gombá*-nak, *Gyilkos galócá*-nak nevezik. Egyszer ugyanis gombát szedett, de mire sor került az elkészítésére, a gomba megposhadt. — Kircsi Ernőt *Csirké*-nek nevezték el. Egyesek ma már *Tyúk*-nak hívják. Szilágyi Kálmán a *Törpe* névre hallgat. Egy nyári leégést követő bőrhámlása óta *Bőrpasztó* lett a ragadványneve. Már iskolás kora óta osztálya *Szilvá*-nak nevezi.

A sátorajjáuhelyi Pohlot Sándor előbb a *Síróka Sándor* nevet viselte: mindenért sírt. Amikor kinötte ezt a tulajdonságát, *Pokol*-nak vagy *Pokróc*-nak kezdték nevezni. — Csurák Éva az *Egérke* nevet kapta külső tulajdonságai alapján, de nevezik őt *Csirké*-nek is a neve után. — Komlósy Zsuzsa előbb a

Copfos névre hallgatott, majd járása miatt a *Ringó* nevet kapta. Már első kora óta viseli a *Kompót* nevet is.

Az ózdi Krokavec László egyik ragadványneve *Vörösróka*, vörös haja és ravasz volta miatt, neve után pedig nevezik őt *Kropacsek*-nek, *Krokodil*-nak vagy *Lacaj*-nak is. Vizedák Károly egy időben rendszeresen kopaszra nyíratkozott, s ezért kapta a *Kopasz Bugyerák* nevet. Az osztály egy része már akkor is *Víziló*-nak nevezte.

A nyírmadai Tóth Jánost *Borsökröcské*-nek, *Tökmag*-nak nevezték a kicsisége miatt. Ezt a nevet azonban egyre jobban kiszorítja a keresztnevéből alakult *Fajankó* és *Janicsár* név.

Csak névre utaló ragadványneve van a sátoraljaújhelyi Ráczevy Évának: *Cézé*-nek vagy *Kevi*-nek hívják; Hajdúszoboszlón Hüse Magdolna a *Hüsi*, Bordán Róza a *Bodri*, Hegedűs Ilona a *Hekus* vagy *Hektor*, Lebedi Attila a *Lepke* névre hallgat.

2. A névre utaló ragadványnevek használati formájuk szerint általában önálló nevek. Nagyobbára a hivatalos név teljes mellőzésével használatosak. Ez a használati forma összefüggésben van a nevek funkciójával: e nevek első-sorban érzelmi jellegű alapuló ragadványnevek.

Hajdúszoboszlón Szűcs Edit neve *Szöcske*, Császi Piroskáé *Csoszogi*, Baranyai Mariannáé *Banya*, Nagy Lajosé *Lajhár*; Sátoraljaújhelyen Marozsán Józsefé *Morzsa*, Dudás Lászlóé *Dudva*, Sipos Józsefé *Sipka*, Horváth Jánosé *Horizont*, Bernáthy Györgyé *Belfegor*, Ableda Tiboré *Tabletta*; Dombrádon Kulcsár Jánosé *Kulimáz*, Gyöngyösi Erzsébeté *Gyöngyvér*; Oroson Bodnár Györgyé *Bodega*, Bodnár Jánosé *Bodinelli*; Tiszalökön Losonczy Máriaé *Laska*, Bacsik Istváné *Csibak*, Szentesi Jánosé *Spislanec*; Ózdon Makkai Judité *Mokka*, Pakócs Ágnesé *Paksimogyoró*, Szegőfi Péteré *Székfű*; Csengerben Csontos Gézáé *Mézga*; Nyírmadán Szirota Magdolnáé *Szita*, Hajdú Kataliné *Hagyma* stb.

A hivatalos név valamelyik eleme csak akkor kerül a ragadványnév elé vagy mögé, ha szükséges az azonos ragadványnevek megkülönböztetése. Hajdúszoboszlón szinte minden *Irén* utónevű leány az *Incifinci* vagy a *Finci* nevet viseli, a televízió ismert műsorszámá egerének nevééről. Szinte minden gyűjtőponton a Gézák a *Mézga* névre hallgatnak. Ha meg kell különböztetni őket, a családnevük kerül a ragadványnév elé. Tiszateleken minden Bodnár a *Bodri* névre hallgat. Itt a keresztnevű becéző változata a megkülönböztetés eszköze. Néhány adatomban pedig a ragadványnév után azért kerül oda a keresztnevű, mert hangalak szempontjából oda kívánczik, oda illik. Pohlot Sándort Sátoraljaújhelyen *Síróka Sándor*-nak hívják: az alliteráció miatt emlegetik keresztnevével együtt. Muszil Éva neve Hajdúszoboszlón így alakult ki: *Muszilka Éva* → *Muszulyka Éva* → *Paszulyka Éva* → *Paszuly*; mióta a *Paszulyka* kicsinyítő képzője elmaradt, elmaradt a keresztnevű is. Az orosi Dankó László neve: *Dankó-Mankó*. Más névből alakult ragadványnév úgy vált kételeművé, hogy elébe kerül a *Kis* vagy *Nagy* megkülönböztető név. Az egy iskolába járó testvérek azonos ragadványnevet viselnek, s így különböztetik meg őket egymástól. A hajdúszoboszlói Baranyai Marianna a *Kis Banya*, néneje a *Nagy Banya*.

3. Funkciójukat tekintve e nevek zöme első-sorban érzelmi jellegű alapuló ragadványnév, gúnyolódó, csúfolódó, illetőleg elismerő vagy becéző szándék hozta őket létre. A név már régi idők óta egyrészt alakja miatt, másrészt pedig jelentése miatt kitűnő alapot ad a gúnyolódáshoz, illetőleg a becé-

zéshez. Érzelmi jellegüket igazolja az is, hogy minden gyűjtőponton az azonos nevűek rendszeren ugyanazt a ragadványnevet viselik. A 30 általános iskolában szinte minden Szilágyi *Szisi*, minden Géza *Mézga*, minden Major és Majoros *Majom*, a legtöbb Farkas *Farkinca* stb. Sok tanuló bevallotta, nem örül annak, ha ragadványnevéen szólítják. Ugyanakkor e nevek a különböző tanulói közösségekben a megkülönböztetés szerepét is betöltik, de ez a szerepük csak másodlagos. Adataim között szerepelnek olyan nevek, elég csekély számban, amelyek értelmi jellegen alapulnak, a megkülönböztető szándék hozta létre. Oroson egy osztályba jár Bodnár György és Bodnár János. Az előbbi ragadványneve *Bodega*, az utóbbié *Bodinelli*. Hajdúszoboszlón az egyik Szabó János *Szabgatya*, a másik *Sonáj* (keresztneve visszafelé olvasva). Ózdon Farkas Sándort és Farkas Gézát egyformán *Farkincá*-nak hívják, újabban Farkas Sándort *Lupusz*-nak. Hajdúszoboszlón több Pásztor nevű tanuló van, az egyik a *Juhász*, a másik a *Csikós*, a harmadik a *Gulyás* nevet kapta.

A ragadványnevek között sok a kimondottan gúnyolódó, csúfolódó jellegű, de igen sok a kedveskedő, becézó jellegű név is.

Gúnyolódó jellegűek Hajdúszoboszlón: *Szabgatya* (Szabó János), *Csirke Tyúk* (Kircsi Ernő), *Botha* (Bohácsai Valéria), *Kotkodács* (Kovács József), *Ló, Lócitrom* (Loós Sándor), *Kecske* (Kelemen László); Hajdúböszörményben: *Vénember* (Weinémer Sándor), *Posztó* (Ruha László); Berettyóújfaluban: *Ló* (Muraközi Endre), *Szarka* (Szalai László), *Gombóc* (Gombos Éva), *Csuklik* (Haklik Sándor); Ózdon: *Kropacsek* (Krokavec László), *Zivatar* (Pál Tivadar), *Törökbasa* (Török Csaba), *Cserjék* (Terjék László); Sátoraljaújhelyen: *Kalocsni* (Kalocsai Zoltán), *Mosómedve* (Moskovszky Edit); Edelényben: *Hebegős* (Hege-dűs Ilona), *Sovány* (Hován Zita), *Szalonna* (Szalóczy Sándor); Ricsén: *Pálinkás* (Boros László), *Fedeztető* (Fedor János); Balkányban: *Ruca* (Rác Tibor), *Majom* (Major Mária); Nyírszöllősen: *Vaddisznó* (Vadicskó Katalin), *Pulyka* (Polyák Sándor), *Rongy* (Hronyán Mária), *Kutyu* (Gutyán Katalin); Mátészalkán: *Liba* (Lapemayer Ferenc), *Kiló* (Kalló István); Tarcalon: *Csibor* (Ficsor Tibor), *Hájas* (Hatalyák Mária), *Pech* (Hoch Károly); Kemeccsén: *Vacak* (Vácz Borbála), *Pulikutya* (Pulveri Ferenc); Csengerben: *Makkász* (Makai László); Nagykállóban: *Dungó* (Dankó János), *Csiba* (Kovács Tibor), *Antilop* (Antal János); Bodrogolozsiban: *Szivar* (Bagó István), *Pitvari* (Udvari Mária), *Smirgli* (Smajda Klára), *Pofáncsik* (Stefáncsik Ferenc); Nyírmadán: *Konyak* (Vékony Ferenc), *Birka* (Bíró Zoltán); Kótajban: *Kulák* (Kardellás Sándor), *Tacskó* (Orosz Tamás), *Saláta* (Zólyomi Sarolta); Oroson: *Bodega* (Bodnár György); Dombrádon: *Kulimáz* (Kulcsár János); Tiszalökön: *Laska* (Losonczy Mária), *Spislanacs* (Szentesi János) stb.

Kedveskedő, becézó, bókoló nevek: Hajdúszoboszlón: *Farkinca* (Farkas Gábor), *Füsi* (Hüse Magdolna), *Csecsebecse* (Csepdom Erzsébet), *Incifinci* (Márton Irén); Hajdúböszörményben: *Szelecske* (Széll Mária), *Uszi* (U. Szabó Imre); Hajdúnánáson: *Kiri* (Ambrus Ilona), *Csöpi* (Nagy Imre), *Gábor diák* (Meskó Gábor); Berettyóújfaluban: *Zümi* (Méhes Károly), *Tutajos* (Ortutay Gábor), *Szentjánosbogár* (Szentesi Katalin); Ózdon: *Sil* (Sóron Ilona), *Gyurma* (Gyúró Katalin); Sátoraljaújhelyen: *Csucusu* (Csurák Éva), *Bertuccsó* (Berta István); Edelényben: *Csikar* (Sándor Zoltán), *Szenyka* (Szenász László); Ricsén: *Pépi*, *Pepi* (Pataki Piroska); Tarcalon: *Flambár* (Ramlács Tibor); Bodrogolozsiban: *Remi* (Reskó Mihály), *Csokoládé*, *Csoki* (Keksz Tibor); Balkányban: *Tarka* (Tarr Jolán), *Buckó* (Bucskó Erzsébet), *Bene* (Benke Mihály), *Lovacska* (Lovas Mihály); Mátészalkán: *Szajmon* (Simon József); Kemeccsén: *Rémái-*

honvéd (Révai István), *Kennedi* (Enyedi Sándor), *Puskín* (Puskás Antal). Nagykállóban: *Reki* (Rekettyés Imre), *Szisi* (Szilágyi Péter), *Kancellár* (Úri Károly), *Hápi* (Tassi Klára); Nyírmadán: *Tolica* (Tolnai Ferenc), *Angyal* (Antal László), *Gerlice* (Geszten Klára); Kótajban: *Tika* (Nagy Antal) stb.

A névből vagy a névvel kapcsolatos fogalomból alakult ragadványnevek, amint fentebb írtam, viszonylag hosszabb életűek. S ha nem kimondottan bánatóak, elvesztik érzelmi töltésüket, általánossá válnak, s a megkülönböztető szerepük kerül egyre inkább előtérbe.

4. Vizsgáljuk meg e nevek eredetét, a névadás okát.

Valamennyi név a hivatalos névvel vagy az abból asszociálódó más fogalommal áll kapcsolatban. A névgyűjtő hallgatóink adatai szerint még sem mondható el az, hogy e nevek kialakulásában minden esetben az elsődleges szerep a hivatalos névé. A tarcali Ramlács Tibor nemcsak azért kapta az ismert tévéhős, *Flambár* nevét, mert a két név hasonló, hanem azért is, mert a tanuló külsőleg hasonlított a tévéhőshöz. A balkányi Benke Mihály és az edelényi Sándor Zoltán nemcsak azért viseli a *Bene*, illetőleg *Csikar* nevet, mert ezek kapcsolatosak a hivatalos nevükkel, hanem azért is, mert szeretnek futballozni. Németh Gizella Kótajban a *Gazella* nevet egy biológiaóra után kapta. A *Hebegős* nevet viselő edelényi Hegedűs Ilona valóban hebeg. A csengeri Makai László szeret makkot szedni, ezért is *Makkász*. A nyírmadai Antal Lászlónak kedvenc filmhőse Angyal. A szoboszlói *Puhafi*-nak nevezett Keményffy László kövér-ségéről is nevezetes. És még jónéhány olyan példát lehetne az adattárból felsorolni, amelyek azt igazolják, hogy kialakulásukban a hivatalos névvel legalábbis egyenrangú szerepet játszott viselőjük valamilyen külső vagy belső tulajdonsága.

A hivatalos névből alakult ragadványneveket eredetük szerint a következőképpen csoportosíthatjuk: I. A hivatalos névvel kapcsolatos ragadványnevek: 1. a családnévből alakult nevek; 2. a keresztnévből alakult nevek; 3. a teljes névből alakult nevek. II. A hivatalos névhez asszociálódó fogalmakból alakult nevek: 1. a név közszói szinonimája; 2. a név közszói antonimája; 3. a névhez asszociálódó más fogalom.

Sok név azonban nem helyezhető el megnyugtatóan ebben a rendszerben. Ugyanis még a viszonylag stabilabb ragadványnévtípus is eléggé változékony. Nézzünk példákat! Az edelényi Fidrusz Teréz a *Kidrusz* nevet kapta; majd e név tovább alakul, s újabban *Citrosi falevél*-nek hívják. Hajdúszoboszlón Kircsi Ernőt *Csirké*-nek nevezték el, de a *Csirke* nevet egyre jobban kiszorítja a *Tyúk* elnevezés. Ennek a névnek a *Csirké*-hez viszonyítva a II. csoportban van a helye, a *Csirke* elnevezés nélkül pedig nincs helye az általam tárgyalt típusban. Ugyanez a folyamat figyelhető meg Muszil Éva ragadványneve változásában is. Ma már a *Paszuly* neve állandósult. Még érdekesebb a változás folyamata, iránya Farkas István ragadványnevében. *Petró*, majd *Petró* néven becézték. Ez utóbbi miatt kapta a *Potroh* nevet. Amióta pedig tanultak arról, hogy a rovarok testén három rész különböztethető meg: fej, tor és potroh, azóta felváltva használják mind a három testrésznevet, de leggyakrabban *Tornak* nevezik, sőt újabban e szó továbbképzésével *Toró*-nak vagy *Torjus*-nak.

Még egy sereg névben kimutatható ilyesféle fejlődés. A tanulónak az iskolában az első neve, rendszerint hivatalos neve valamelyik elemének rövidített vagy becéző változata. Majd kialakul ennek elferdített, hasonló hangzású változata. Ezt pedig követik a rokon értelmű szókból vagy az asszociálódó fogalmakból kialakult változatok. Sokszor a nevek egymás mellett élnek.

E szabályszerű fejlődés ismerete nélkül sok névnek nem lehetne helye a most tárgyalt ragadványnévcsoportban.

Nézzük most már eredetük szerint a hivatalos névből alakult ragadványnevek rendszerét.

A) A hivatalos névvel kapcsolatos ragadványnevek.

1. A családnévből alakult nevek.

a) A név egy vagy két hangjának írásmódjából alakultak: *Cézé* (Oravecz László, Bo.¹ és Ráczkevy Éva, Sátoraljaújhely), *Céhá* (Zachar Ildikó, Hajdúszoboszló), *Escéhá* (Schottner György, Ózd és Schmelcz Erika, Berettyóújfalu), *Kétefipzilón* vagy *Fi* (Keményffy Gábor, Hajdúszoboszló). E nevek kialakulásában nagy szerepet játszott az a többször elhangzó tanári kérdés: „Hogy írod a neved?”.

b) A névnek vagy megrövidített alakjának becéző változata: *Hubi* (Hubicsák Zoltán, Tl.), *Hucu* (Huczmann Géza, Nysz.), *Móricka* (Móricz Margit, Hb. és Móricz Erzsébet, R.), *Szelecske* (Széll Mária, Hb.), *Rozi* (Rozinyák Mihály, Msz.), *Hüsi* (Hüse Magdolna, Hsz.), *Köpi* (Kölinger Katalin, D.), *Jonek* (Jonics Judit, Sá.), *Lukszi* (Lukács Pál, O. és Lukács Anna, Bo.), *Tolica*, *Tolingo* (Tolnai Ferenc, Nym.), *Sütike* (Sütő István, Msz.), *Reki* (Reketyés Imre, Nk.), *Bagó* (Bagaméry Margit, Nk.), *Sziki* (Szikora János, Nk.), *Enggyuri* (Engi Katalin, Bu.), *Lucsi* (Lucskai Katalin, Bu.), *Bujdi* (Bujdosó Ilona, E.), *Szaki* (Szathmári Katalin, E.), *Szati* (Szatmári József, Hn.), *Pitusz* (Péntek Lajos, Hn.), *Smogi* (Smogrovits Katalin, Bu.), *Soci*, *Sociga* (Schottner György, Ó.), *Popó* (Popovics Katalin, Nk.), *Só* (Soltész Erzsébet, Oros), *Kolesz* (Koleszár Sándor, T.), *Buci* (Bucilla József, T.), *Gyurma* (Gyúró Katalin, Ó.), *Pinyusz* (Pintér Bálint, Hsz.), *Bari* (Barkóczy István, Nym.), *Kuli* (Kulesár Sándor, Bu.).

A *Hüsi*, *Köpi*, *Bagó*, *Szaki*, *Popó*, *Só*, *Kuli*, *Szaki* nevek jelentésük miatt más alcsoportba tartoznának. Ide soroltam, mert adatgyűjtőim szerint becéző szándék hozta létre őket.

c) A név utótagja vagy utolsó szótagja, illetőleg annak továbbképzése: *Vecz* (Oravecz László, Bo.), *Nász*, *Nászuram* (Szenász László, E.), *Szegi* (Kalotaszegi László, Nk.), *Csák* (Hubicsák Zoltán, Tl.), *Konyak* (Vékony Ferenc, Nym.), *Csikó* (Bacsó Sándor, Msz.), *Kőzet* (Sárközi József, T.).

d) A képzett szavakból az alapszó vagy képzelt alapszó elvonása: *Fazék* (Fazekas Piroska, Bu.), *Haraszt* (Harasztosi Katalin, Bu.), *Rák* (Rákosi Márta, Bu.), *Alma* (Almássy István, Nk.), *Kocsi* (Kocsis Sarolta, Bo.), *Szálka* (Szálkai Ágnes, Nk.), *Hegedű* (Hegedűs Sára, Bo.), *Lakat* (Lakatos Erzsébet, O. és Lakatos József, B.), *Kóró* (Kóródy Ferenc, B.), *Kerek* (Kerekes László, Ó.), *Erdő* (Erdősi Ferenc, Ó.), *Hagyma* (Hagymási József, Bo.), *Paca* (Paczári Árpád, Bo.), *Moha* (Mohácsi Gábor, Sá.), *Karó* (Karahuta Mária, Nysz.), *Gége* (Gégény Mária, Ke.). – Ide sorolom azokat a neveket is, amelyek az elvont alapszót becézik, illetőleg ismétléses vagy ikerített változatából keletkeztek: *Farkinca* (Farkas Gábor, Hsz., Farkas Erzsébet, Oros és Farkas Géza, Ó.), *Lovacska* (Lovas Mihály, B.), *Juhocska* (Juhász Mária, B.), *Kuc-kuc*, *Kucmuc* (Kuczmog Erzsébet, Oros), *Bikbak* (Bakos József, E.), *Suszmusz* (Suszter Edit, Ó.).

Edelényben néhány tanuló ragadványneve úgy alakult ki, hogy az el-

¹ A használt rövidítések: B. = Balkány, Bo. = Bodrogolaszi, Bu. = Berettyóújfalu, Cs. = Csenger, D. = Dombrád, E. = Edelény, Hb. = Hajdúböszörmény, Hn. = Hajdúnánás, Hsz. = Hajdúszoboszló, K. = Kótaj, Ke. = Kemece, Msz. = Mátészalka, Nk. = Nagykálló, Nym. = Nyírmada, Nysz. = Nyírszöllős, Ó. = Ózd, R. = Riese, Sá. = Sátoraljaújhely, T. = Tarcal, Tl. = Tiszalök, Tu. = Tuzsér.

vont alapszóhoz vagy a névhez hozzátették az 1. személyű birtokos személyragot: *Juhom* (Juhos Margit), *Szűcsöm* (Szűcs János). Ez utóbbit gyakran nevezik *Szűcsöm Palkó*-nak is. E név kialakulásában így minden bizonnyal a „Csinom Palkó” kezdetű kurucdal játszott szerepet. Egy érdekes nevet kell még itt megemlítenem. Kótajban Gyurina Máriát *Gyurináné*-nek nevezik a tanulók, mióta tudják azt, hogy a feltételes mód jele a *-na*, *-ne*: *-ná*, *-né*.

e) A név első hangjának megváltoztatása: *Szakács* (Takács Imre, Msz.), *Kidrusz* (Fidrusz Teréz, E.), *Mankó* (Dankó László, Oros), *Cipó* (Pipó József, Hb.), *Cserjék* (Terjék László, Ó.), *Becő* (Geczó Imre, Hsz.).

f) A név hangalakjának elferdítése, illetőleg hasonló hangalakkal felcserélése. A hangalak elferdítésének igen változatos formáit mutatják az adatok. Az alaktani rendszerezés helyett csak jelentés szempontjából vizsgálom az adataimat. — Vannak köztük olyan nevek, amelyeknek közszóbeli jelentésük nincsen. Néhánnyal a lapok humor rovatában is már találkoztunk. Ilyenek: *Pofáncsik* (Stefáncsik Ferenc, Bo.), *Bikanusz* (Bihari István, Nk.), *Krokavec*, *Miravec* (Oravec László, Bo.), *Csibak* (Bacsik István, Tl.), *Kropacsek* (Krokavec László, Ó.) stb. — Igen szép számmal van olyan ragadványnév, amelyet viselője azért kapott, mert neve hasonlít valamelyik ismert személy, tévé-, rádió- vagy irodalmi hős nevéhez. Filmcímet, autómárka-, kutya- vagy földrajzi nevet is e hasonlóság miatt adnak ragadványnévül: *Kennedi* (Ényedi Sándor, Ke.), *Kizinger cancellár* (Rajzinger István, Bo. és Izinger Ilona, Nysz.), *Szörényi* (Szőnyi Zoltán, Sá.), *Puskín* (Puskás Antal és József, Ke.), *Pasztőr* (Pásztor Judit, Ke.), *Dzsordánó Brunó* (Csordás Zsolt, Ó.), *Kozma Pityu* (Kozák Piroska, Balkány), *Belfegor* (Bernáty György, Sá.), *Hektor* (Hegedüs Ilona, Hsz.), *Bodri* (Bordán Róza, Hsz.), *Oszkár* (Oszlánszky István, D.), *Gyöngyvér* (Gyöngyösi Erzsébet, D.), *Csoszogi* (Császi Piroska és Császi Erzsébet, Hsz.), *Csucusu* (Csurák Éva, Sá.), *Hacsek* (Haklik Zoltán, Nk.), *Dani* (Ónodi József, Hsz.), *Rémai honvéd* (Révai István, Ke.), *Jonzon* (Jóni Zoltán, Tu.), *Batu* (Bakonyi Károly, Tu. és Barkászi János, Nyt.), *Rémusz bácsi* (Rémiás Mária, E.), *Pepitó* (Pipó Sándor, Hsz.), *Vinetu* (Vincez Árpád, Bu.), *Flambár* (Molnár László, Hsz. és Ramlács Tibor, T.), *Angyal* (Antal László, Nym.), *Matula* (Matusz László, Ó.), *Bertuccsó* (Berta István, Sá.), *Major* (Magyar Mária, Ó.), *Bodinelli* (Bodnár János, Oros), *Oké Néró* (Ochtinszky Ágnes, Ó.), *Bene* (Benke Mihály, B.), *Bence* (Benke József, B.), *Olivér* (Oláh Erzsébet és János, B.), *Zrínyi* (Irinyi Sándor, B.), *Luxemburg* (Lukács Gyula, Hsz.), *Moszkvics* (Molnár László, Nym.), *Mercédesz* (Melczér Ferenc, E.), *Rába* (Hrab András, Oros), *Cinkotai* (Pankotai Gábor, Msz.), *Gelka* (Geletei Mihály, Msz.) stb. — Sok tanuló ragadványneve családnevéhez hasonló hangzású értelmes közszó: *Banya* (Baranyai Marianna és Ildikó, Hsz. és Vanyó Magdolna, Nysz.), *Belga* (Belinszki László, D.), *Bodega* (Bodnár György, Oros és Bódi Irén, Hsz.), *Dudva* (Dudás László, Sá.), *Füge* (Főnyedi Gábor, Sá.), *Gombás* (Gombos János, Tl.), *Horizont* (Horváth János, Sá.), *Kacsa* (Kacsó Klára, Sá.), *Kompót* (Komlósy Zsuzsa, Sá.), *Kalocsni* (Kalocsai Zoltán, Sá.), *Kulimáz* (Kulcsár János, D.), *Lipityóka* (Lipesei Ilona, Oros), *Laska* (Losonczy Mária, Tl.), *Lepke* (Lebedi Attila, Hsz.), *Morza* (Marozsán József, Sá.), *Mosómedve* (Moskovszky Edit, Sá.), *Nebáncs* (Báncs Anna, Tu.), *Paszuly* (Muszil Éva, Hsz.), *Pusztujka* (Pusztai Zsuzsa, Tu.), *Ruszli* (Rusznayk Mária, Sá.), *Spislancs* (Szentesi János, Sá.), *Sipka* (Sipos József, Sá.), *Szalonna* (Szalontai Tibor, Sá. és Szalóczi Sándor, E.), *Szilva* (Szilágyi János, B. és Szilágyi Kálmán, Hsz.), *Szőcske* (Szűcs Edit, Hsz.), *Szabgatyá* (Szabó Róza és Szabó János,

Hsz.), *Mokka* (Makkai Judit, Ó.), *Antilop* (Antal János, Nk.), *Birka* (Bíró Zoltán, Nym.), *Cserebogár* (Cserny Ilona, Hsz.), *Borjú* (Bondár Sándor, Bu.), *Dungó* (Dankó János, Nk.), *Gerlice, Gesztenye* (Geszten Klára, Nym.), *Hattyú, Hagyma* (Hagymássy Borbála, Ke. és Hajdú Katalin, Nym.), *Irka* (Ilka Anna, E.), *Kapcsi* (Kaposi Mihály, Nk.), *Keszeg* (Keszzi Károly, Bo.), *Kibélel* (Kiléber Imre, Nyt.), *Kulák* (Kardellás Sándor, K.), *Csirke* (Kircsi Ernő, Hsz. és Csige Mária, Hb.), *Macska* (Magyar Antal, Hb. és Mácsi Dénes, Bo.), *Makkász* (Makai László, Cs.), *Napra* (Navratil Edit, Hsz.), *Puliszka* (Oleszka Sándor, Bo.), *Pokol, Pokróc* (Pohlot Sándor, Su.), *Paksimogyoró, Prakker* (Pakocs Ágnes, Ó.), *Stuberkulózis* (Sterbinszky Lajos, Hsz.), *Szeszital* (Szesztai Emma, Nym.), *Szita* (Szirota Magdolna, Nym. és Szatai Katalin, Bu.), *Fater* (Páter Edit, Ó.), *Radír* (Radics Anna, Ó.), *Székfű* (Szegőfi Péter, Ó.), *Szőrmók* (Ször Erzsébet, E.), *Tabletta* (Abléda Tibor, Sá.), *Tinó* (Tinkó József, E.), *Totyák* (Toldi László, Nk.), *Tojás* (Torma Sándor, Nk. és Torma László, Nk.), *Vese* (Vezse László, Nym.), *Viziló* (Vizdák Károly, Ó.), *Báró* (Bári Ágnes, E.), *Bakfic* (Bakó Mária, Hb.), *Botor* (Bótor Irén, Hsz.), *Bolha* (Bohácsi Valéria, Hsz.), *Csacsi* (Csatlós Erzsébet, Oros), *Császár* (Csiszár Mária, Hsz.), *Csuklik* (Haklik Sándor, Bu.), *Csecsebecse* (Csepdom Erzsébet, Hsz.), *Fecske* (Feké Barna, R.), *Fedezettő* (Fedor János, R.), *Hebegős* (Hegedűs Ilona, E.), *Sovány* (Hován Zita, E.), *Gyökér* (Győri Sándor, B. és Győri Piroska, Hb.), *Gombóc* (Gombos Éva, Bu.), *Jámbor* (Jávor István, Bo.), *Kecske* (Kelemen László, Hb.), *Kristály* (Kriston József, E.), *Liba* (Lapemayer Ferenc, Msz. és Lipusz Mária, R.), *Ló, Lócitrom* (Loós Sándor, Oros), *Liba* (Hliva István, Oros), *Mócsing* (Molnár Mária és Erzsébet, Hb.), *Petrezselyem* (Pető Andor, Bu.), *Pók* (Poór Erzsébet, Hb.), *Rajzos* (Rajzinger Tibor, Bo.), *Sipka* (Siska Gábor, Bo.), *Smirgli* (Smajda Klára, Bo.), *Szarka* (Szalai János, Bu.), *Szunyog* (Szujó Zoltán, Hsz.), *Torta* (Tordai Mihály, Hsz.), *Takony* (Takács István, Bu.), *Tutajos* (Ortutay Gábor, Bu.), *Virslí* (Vilmányi Katalin, Hb.), *Vénember* (Weinémer Sándor, Hb.), *Vacak* (Váczai Borbála, Ke.), *Pulikutyá* (Pulveri Ferenc, Ke.), *Ruca* (Ráczi Tibor, B.), *Majom* (két Majoros is Balkányban és Major Mária, B.), *Lisztes* (Liszikai Irén, B.), *Marski* (Marsi Erzsébet, B.), *Nápolyi* (Nádpör Sándor, B.), *Buta* (Büte Edit, B.), *Buckó* (Bucskó Erzsébet, B.), *Szikra* (Szikora Mária, B.), *Hadihajó* (Hadházi Valéria, B.), *Járomszeg* (Járó Erzsébet, B.), *Hamu* (Hamza József, B.), *Daru* (Darvai József, B.), *Koca* (Konez István, B.), *Szubogár* (Szuhai Erzsébet, B.), *Pocsék* (Pócsik János, B.), *Fülemüle* (File József, B.), *Reves* (Nemes Klára, B.), *Vaddisznó, Vadkacsa* (Vadicskó Katalin, Nysz.), *Pulyka* (Polyák Sándor, Nysz.), *Rongy* (Hronyán Mária, Nysz.), *Kutya* (Gutyán Katalin, Nysz.), *Zsemle* (Zselezsnyik Lajos, Msz.), *Kiló* (Kalló István, Msz.), *Szabinnő* (Szabó Katalin, T.), *Hájas* (Hatalyák Mária, T.), *Pech* (Hoch Károly, T.), *Olaj* (Oláh Csaba, T.), *Rigó* (Riegel József, Nysz.), *Morgósi* (Moravec János, Nysz.), *Kolbász* (Koleszár János, Nysz.) stb. — E nevek kialakulása nemcsak a gyermekek csúfolódási hajlamának következménye. Egy részük létrejöttében szerepe van egy-egy tanárnak is. A nevelő egyszer véletlenül elferdítve olvasta vagy mondta valamelyik tanuló nevét, az elferdített alakból azonnal ragadványnév lett. Néhány iskolában a *Kiss* családnevű gyermekeket *Kisúr*-nak nevezik (*Kiss úr*). Ez elnevezések minden esetben nevelőtől származnak, kimutathatóan olyan nevelőktől, akik valaha a nyíregyházi Kossuth gimnáziumban tanultak. Egy *Kiss* nevű, a diáksínyek középpontjában álló tanárnak volt a *Kisúr* a ragadványneve.

g) A név idegenes ejtéséből vagy más nyelvre fordításából keletkezett ragadványnevek. A *Simon* nevű tanulók egy részét *Szajmon*-nak hívják. A *Csá-*

szár-nak nevezett hajdúszoboszlói Csiszár Máriát mondják *Rex*-nek is. Ózdon Farkas Sándor a *Lupusz*, Hajdúszoboszlón Névtelen Júlia az *Anonimusz*, Ózdon Magyar Katalin a *Vengerszkij*, Bodrogolasziban Orosz István, Sátoraljaújhelyen Orosz László és Kemecsén Orosz József a *Ruszki* nevet viseli. Ózdon a *Székfű*-nek is nevezett Szegőfi Péter a *Flór (Fleur)* névre is hallgat. A tanári hatás ezekben a nevekben is kimutatható és igazolható.

h) Néhány tanuló, mivel neve megegyezik ismert személy, irodalmi vagy tévéhős nevével, ragadványnévül e személy család- vagy keresztnévét, illetőleg ragadványnevét kapta: *Templár* (Simon József, Msz.), *Sziszzi* (Szilágyi Péter, Nk.), *Kiri* (Ambrus Ilona, Hb.), *Csikar* (Sándor Zoltán, E.), *Benő* (Bárczi Klára, Ó.), *Gorkij* (Maxim János, Nym.) stb.

i) Egy adatom van a vezetéknev visszafelé olvasására: *Iflán* (Pálfi László, Hn.).

j) Hajdúszoboszlón V. Kiss Istvánt *Véká*-nak nevezik. A név a család megkülönböztető neve és családnéve kezdő hangjának összeolvasásából jött létre.

2. A keresztnévből alakult nevek. (Nem foglalkozom a keresztnévek szokásos vagy kevésbé szokásos becéző alakjaival. Különbösen is nagyon nehéz meghúzni a határvonalat az érzelmi jellegű ragadványnevek és a becézőnevek között. Gondoljunk csak az Irének *Incifinci* elnevezésére!)

a) A ragadványnevet azért kapta viselője, mert utóneve hasonlít valamelyik ismert személy, tévé-, rádió- vagy irodalmi hős nevéhez: *Gizenga* (Nagy Gizella, Oros), *Gyöngyvér* (Léka Gyöngyi, Bo.), *Mézga*, *Mézga Géza* (Téglás Géza, R. Tomori Géza, K. és Csontos Géza, Cs.), *Mikóber* (Fekete Miklós, Tl.), *Finci*, *Incifinci* (Márton Irén, Hsz.), *Kacor* (Tóth Katalin, Nk.), *Gábor diák* (Meskó Gábor, Hn.) stb.

b) A keresztnévhez vagy annak becéző alakjához hasonló hangzású közsőből eredt nevek: *Asztalos* (Zsiga Antal, Hn.), *Béka* (Kincs Béla, Hsz.), *Csibor* (Kovács Tibor, Nk.), *Csiga* (Kovács Zsigmond, Hn.), *Dézsza* (Tomori Géza, K.), *Csutka* (Nagy Judit, Hm.), *Gazella* (Németh Gizella, K. és Papp Gizella, Hsz.), *Gida* (Kádár Ida, Hsz.), *Gizgaz* (Nagy Gizella, Oros), *Gőzeke* (Hrabina Gizella, Ke.), *Gyöngyvirág*, *Gyöngytyúk* (Léka Gyöngyi, Bo.), *Fajankó*, *Janicsár* (Tóth János, Nym. és Szilágyi János, D.), *Lajhár* (Nagy Lajos, Hm.), *Mártás* (Varga Márta, Bu. és Kovács Márta, E.), *Saláta* (Zólyomi Sarolta, Bo.), *Tacskó* (Orosz Tamás, K.), *Törökbasa* (Török Csaba, Ó.), *Villamos* (Erdélyi Vilma, Bu.), *Zivatar* (Pál Tivadar, Ó.) stb. – Ide sorolom a *Dikó* (Kovács Ildikó, D.), *Bika* (Oláh Csaba, T.) és *Tika* (Nagy Antal, K.) neveket is. E szokatlanul rövidített alakokat a viselők éppen közszoji jelentésük miatt a *Tiku* kivételével csúfnévnek tartják.

c) Szabó János (Hsz.) ragadványneve *Sonáj*, Bede Máriáé *Airám*, a keresztnévük visszafelé olvasott alakja.

d) Két tanuló, Tomori Géza (K.) és Koós László (Nk.) ragadványneve: *Druszám*. Az elsőt egyik Géza nevű tanára szólítja így, s a név rajta maradt. A másiknak a többi azonos keresztnévű osztálytársával szemben ez a megkülönböztető neve.

3. A teljes névből alakult nevek.

a) Betűszó jellegűek: *Uszi* (U. Szabó Imre, Hb.), *Tété* (Török Tibor, Bu.), *Pépi*, *Pépi*, *Pepi* (Pataki Piroska, R.).

b) Mozaikszó jellegűek: *Remi* (Reskó Mihály, Bo.), *Sil* (Sóron Ilona, Hsz.), *Vim* (Vinkler Mária, B.).

c) A teljes név néhány hangjának más jellegű keveréséből, új hangok hozzáadásából keletkezett nevek: *Zuza* (Uzonyi Róza, Hb.), *Szuzuki* (Szalay Zsuzsa, Hsz.), *Csibor* (Ficsor Tibor, T.) .

A harmadik típusba tartozó neveknél is szembetűnik az a törekvés, hogy a különböző módokon rövidített nevekből kikerekedjék valamelyik meglevő tulajdonnév vagy közös főnév.

B) A hivatalos névhez asszociálódó fogalmakból alakult nevek.

1. A családnév közszói szinonimája szolgál ragadványnévül: *Csikós* (Pásztor László, Ke.), *Tyúk* (Kircsi Ernő, Hsz.), *Nápolyi* (Kecszi Tibor, Bo.), *Pici* (Kiss Ilona, Hb.), *Dagadt* (Kövér Sándor, Hb.), *Tajigás* (Szekeres Imre, Hb.), *Lompos* (Farkas János, E.), *Szivar* (Bagó István, Bo.), *Prédikus* (Papp Ernő, Bo.); *Hápi* (Tassi Klára, Nk.), *Bocs*, *Mackó* (Medve Csaba, Bo.), *Bimbó* (Rózsa Erzsébet, Nym.), *Peca* (Horogh László, Hsz.), *Kecske* (Bak Antal, Cs.), *Pitvari* (Udvari Mária, Bo.), *Csuri* (Veréb Katalin, T.) stb.

Ide sorolhatók a név valódi vagy képzelt alapszavának szinonimái: *Csikó* (Lovas László, B.), *Bárány* (Juhász László, B.), *Háp-háp*, *Tas-tas* (Tassi Klára, Nk.), *Tüske* (Szálkai Ágnes, Nk.) stb.

2. A családnév közszói antonimája a ragadványnév: *Labanc* (Kurucz János, B.), *Fehér* (Fekete Judit, Ke.), *Cuma*, *Cumis* (Serdült Sándor, Bu.), *Fölt* (Nyers László, Nk.), *Csöpi* (Nagy Imre, Hn.), *Puhafi* (Keményffy Gábor, Hsz.) stb.

3. A névhez asszociálódó más fogalmakból alakult ragadványnevek: *Mek-mek* (Kecskés Károly, Tu.), *Víziló*, *Cethal* (Jónás Sándor, Nyt.), *Varjú*, *Sasmadár* (Héja László, B.), *Betyár* (Bujdosó Erika, B.), *Kutya* (Pásztor István, B.), *Harcsa* (Csuka István, B.), *Lisztes* (Molnár Erzsébet, B. Molnár Sándor, Ke., Molnár János, Bo. és Molnár Erzsébet, Nym.), *Alumínium*, *Rézgolyó* (Rezes Éva, B.), *Császár* (Ferencz József, B.), *Pájinka* (Boros István, B.), *Báró*, *Gróf*, *Király* (Herczeg István, B. Herczeg József, E. és Kincses Marcell, Bo.), *Szeszgyár* (Bor Julianna, Nym.), *Kertimályva* (Kertész Mihály, Nym.), *Postagalamb* (Posta Veronika, Nym.), *Veres* (Hajnalban veres az ég! Hajnal László, T.), *Macska*, *Kandúr* (Macsi Dénes, Bo. és Csarmi Cecília, Ke.), *Csokoládé* (Kecszi Tibor, Bo.), *Zümi* (Méhes Károly, Bu.), *Csongor* (Bagó István, Bo.), *Pájkás* (Boros Piroska, Nk. és Boros László, R.), *Gombostű* (Gombos Katalin, Bu.), *Posztó* (Ruha László, Hb.), *Kincses Kalendárium* (Kincs Károly, Hb.), *Harsánykürt* (Harsányi József, Hb.), *Patkó* (Kovács József, Hsz.), *Ló* (Muraközi Endre, Bu.), *Kancellár* (Úri Károly, Nk.), *Burzsuj* (Úri Mihály, Nk.), *Ósember*, *Óspasi* (Ádám Tibor, Bo.), *Fej*, *Tor*, *Toró*, *Torjus*, *Potroh* (Farkas István, Hsz.), *Csilánt* (Árvai Sándor, Nym.), *Orosz* (Magyar Mária, Sá.), *Láncos* (Porkoláb István, Cs.), *Porszívó* (Hajdú Éva, Ó.), *Zsák* (Majoros István, Ó.), *Mátyás* (Király János, Tsz.), *Kormos* (Fekete István, D.), *Hagymapusztító* (Makó Árpád, Tl.), *Döbrögi* (Mátyás Ferenc, D.), *Arany*, *Ezüst*, *Bronz* (Kincses Béla, Hsz.), *Brekeke* (Kincses Béla, Hsz.; a Béla--Béka névből) stb.

A hivatalos névből alakult ragadványnevekre a birtokomban levő közel 2000 adatot helyhiány miatt itt nem sorolhatom fel. A közölt 402 nevet azonban úgy válogattam össze, hogy bemutatthassam a ragadványnévcsoport minden típusát és ezek megterhelését.

A típusok megoszlása következő: I. A hivatalos névvel kapcsolatos ragadványnevek: 320. 1. A családnévből alakult nevek: 272; ebből a) 5, b) 32, c) 8, d) 26, e) 6, f) 175, g) 7, h) 6, i) 6, j) 1. × 2. A keresztnévből alakult nevek: 37; a) 9, b) 24, c) 2, d) 2. × 3. A teljes névből alakult nevek: 11; ebből a) 5, b)

3, c) 3). — II. A hivatalos névhez asszociálódó fogalmakból alakult nevek: 82; ebből 1. 22; 2. 7; 3. 53.

5. Végül vessünk egy pillantást a felsorolt nevek szófajára!

A dolgozatom elején idézett előadásomban említettem azt, hogy „a felnőttek között a testi-lelki tulajdonságokat általában a megszokott nevének nevezik meg, ezért e nevek zöme melléknévi szófajú, a gyermekek a legtöbbször e tulajdonságokról nevezetes személy, állat, növény vagy tárgy nevét adják ragadványnévül, ezért e szavak többsége főnév”. A hivatalos névből alakult ragadványnevek esetében nincs összehasonlítási lehetőség, mert a felnőttek világában ez a típus alig-alig szokásos. A gyermekek világában azonban erre a típusra is vonatkozik az, amit a külső-belső tulajdonságokból alakult ragadványnevekről mondtam. A 402 név 89%-a főnév, a tanulók hivatalos nevükhöz hasonló nevű személy, állat, növény, tárgy stb. nevét kapták ragadványnévül. E főnevek mind konkrét főnevek, 71%-uk köznév, 29%-uk pedig tulajdonnév. A köznevek nagyobbrészt egyedi nevek, de akad köztük anyagnév is. A tulajdonnevek, bár többségükben személynevek, jóval változatosabbak: állatnevek, földrajzi nevek, autómárkanévek is vannak köztük, sőt akad egy filmcím és egy vállalatnév is (*Oké Néró*, ill. *Gelka*).

A tulajdonnév ragadványnévként a felnőttek között alig-alig fordul elő. A gyermekek között feltűnően magas a tulajdonnévi eredetű ragadványnevek száma, és nemcsak az általam tárgyalt típusban, hanem az eredet szerinti felosztás minden csoportjában. Az iskola, a rádió és a televízió nagy hatásának eredménye ez. Ugyancsak ide vezethető vissza az is, hogy a közölt 103 tulajdonnévi ragadványnévből 54 idegen név.

Alaki szempontból a közneveknél (256) az uralkodó típus az alapfőnév (162), de jelentős a különböző kicsinyítő képzős (-*ki*, -*ka*, -*cska*, -*ca*, -*ngó*, -*uri*, -*usz*, -*esz*, -*iga*, -*inca* stb.) alakok (42) és az összetett főnevek (30) száma is. Az egyéb képzős alakulatok (8) és a jelző + főnévből alakult szószerkezetek száma (8) viszonylag kicsiny. Néhány ragos és jeles főnév is (*Juhom*, *Szűcsöm*, *Druszám*, *Napra*, illetőleg *Gyurináné*, *Cserjék*) szerepel ragadványnévként.

Az egyéb szófajú ragadványnevek a felsorolt nevek 11%-át teszik. A melléknévi eredetűek száma valamivel több az igei és a hangutánzó indulatszói eredetűeknél. Zömükben a melléknévi -*s* vagy kicsinyítő képzősek.

BACHÁT LÁSZLÓ

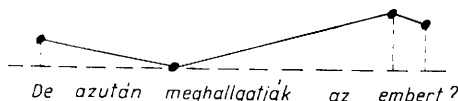
A hanglejtés jelzése a magyarban*

4. TOLNAI VILMOS új írásmódja.

1915-ben közreadott tanulmányával (Adatok a magyar hanglejtéshez: MNy. XI, 51, 108, 152 kk.) TOLNAI fellendíti az ÉGRESSY—FOGARASI-korszak óta lényeg szerint vajmi keveset fejlődő hanglejtés-kutatást. Összes elődeivel szemben fejlettebb jelzésrendszert vezetett be, melyet részben máig helytálló megállapításaival támogatott meg. BALASSA és nyomában GOMBOCZ ugyan már végleg elválasztotta a hangmagasságot a hangerőtől, illetőleg minden bizonytalanságot megszüntetett a két hangtulajdonság megítélése körül, mégis idézzük TOLNAI meghatározását, mert többlet van benne: „H a n g l e j t é s műszóval

* L. MNy. LXXVII, 316—29.

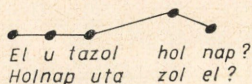
nevezném én a hang zenei magasságának változásait az élő beszédben. Míg tehát a hang súly fizikailag a hanghullámok kirezgésének nagyságától függ s a hang erejének változásait idézi elő, addig a hang lejtés a hanghullámok számán alapszik s a hang zenei magasságának változásait eredményezi." (I. h. 54.) A magasság jelzésére négy fokot vesz fel: alaphang (ez a legmélyebb hang), közép mély, közép magas, magas. Nem az egymás után következő szótagok magasság-különbségeit jelöli, hanem a vizsgált beszédszakasz magasság – mélység szerint kitűnő pontjait. Ábráiban a szintkülönbségek érzékeltetését az „alaphang”-ot jelképező szakadozottan kihúzott alapvonal is támogatja, a fölötté három különböző magassági szinten elhelyezett fekete gömböcskék alapvonalától való távolsága a szem taksáló képességére bízatik:

Fentebb részletezett szempontok alapján szerkesztett és egymás mellett közölt 26 ábrájával TOLNAI felfrissítette és eredetibbé tette a magyar hanglejtés jelzését. A hangjegyírásból átvett, de itt már szár nélkül rajzolt kótafejek az előző rendszerekkel szemben konkrétan, dinamikusabban jelölik meg a zöngvonal mozgásirányának lényeges fordulót. Az új rendszerből azonban csak a valóságot jobban szemléltető térbeliség elvét vették át a későbbi kutatók. Jelentősége inkább abban van, hatására két gyakrabban használt és TOLNAIÉnál fejlettebb írásmód keletkezett: CSÚRY BÁLINT ötvonalas szintező rendszere (ezt külön tárgyaljuk), és a megtámasztó vonalakat, közöttük TOLNAI alapvonalát is elhagyó „lebegő” pontok rendszerei. Mindkettő szótagról szótagra jelöl, és jelzi a hanglejtési egységeket a magassági pontokat összekötő vonallal, illetőleg annak megszakításával. CSÚRY rendszere időben megelőzi a lebegő rendszereket, amelyek hasznosították CSÚRY újításait, ennek ellenére előbb tárgyaljuk őket egyszerűségük miatt.

4.1. Az alapvonal elhagyása ésszerű fejlemény. TOLNAI alapvonala a mélység dimenzióját elvágja, és a mélyebb hangok ábrázolását belekényszeríti az alapvonalba. Néhány szótagra terjedő hangsor ábrázolásánál nem is lenne baj ezzel az alapvonallal. De hosszabb hangsoroknál, emfaticumoknál a beszélő mélyre szállhat hangjával, különböző mélységekre, és minthogy TOLNAI-nál az alapvonal a közlés legmélyebb hangját is jelenti, a lejegyzésnél többször kellene az alapvonalat süllyeszteni és emelni, hogy a térarányok jelzése a valóságos viszonyokat kifejezhesse. Az „alaphang” relatív voltára TOLNAI is rájött: „Egy egyén hanglejtésén belül azonban az alaphang relatív változása, megfigyelésem szerint, nem igen terjed túl a quinten; ez természetesen azt jelenti, hogy például egy basszus hangú férfiú beszédjének nem csupán öt alaphangja van, hanem annyi, a mennyi az *F* és *c* közé elfér.” (I. h. 113.) Minthogy ez valóban így van, azaz a legmélyebb hang, amelyet TOLNAI „alaphang”-nak nevezett el, esetenként változhat, akkor az alaphang ilyen értelmezése nemcsak fiktív fogalomra utal, hanem zavart is teremt a hanglejtéskutatásban. Mindebből következik, hogy alapvonalra sincsen szükség. Nyilván ez a felismerés is közrejátszott a magasságkülönbségek ábrázolásánál csak az egymásra támaszkodó intenzitásponthoz jelölő lebegő pontrendszerek létrejöttében. Az idetartozó típusok leginkább csak térben ábrázolnak, jóllehet a pontok egymáshoz közelebb vagy távolabb való felrakásával tartamot is kifejezhetnek, itt-ott erre

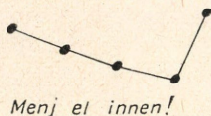
kerül is példa. Leginkább tankönyvek és nyelvművelő munkák szerzői használják a lebegő pontokat, mert egyszerűségük mellett is hatásosabban tájékoztatnak a lejtésről, mint a többi elnagyoltan ábrázoló rendszerek.

(JÁNOS LOTZ, Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939. S. 267.)

(JÓZSEF TOMPA, Ungarische Grammatik. Bp., 1968. S. 353, 351.)
ton descendant-ascendant:

(ISTVÁN LELKES, Manuel de Hongrois. Bp., 1967. 21.)

Az ábrázolás kielégítő, ha lemondunk a hangközök pontosabb meghatározásáról, és ha azt sem kutatjuk, hogy a csúcs- és mélypontok az általános emberi hangterjedelemnek melyik magasságában vannak. Utóbbival függ össze még egy igen nagy előnyük: valósággal felhívják a figyelmet arra, hogy a hanglejtés független az abszolút magasságtól.

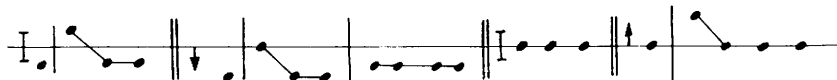
Vannak azonban a gyakorlatban és a tudományban olyan esetek, amikor egy-egy beszédközlés, részlet abszolút vagy környezetéhez viszonyított magasságának megállapítása és nyilvántartása lényeges. „Mély alaphangnál a szavaló szívesen hordozza lenn a hangját s az alaphangtól nem iparkodik felfelé távozni; a középső alaphang egyaránt száll fel vagy le, illik hozzá mindkettő; a magas alaphang mintegy folytonos küzdelemmel igyekszik hangját gyakran emelni s ritkábban ereszti mélyre.” Továbbá: „Szóljunk végre az alaphang megválasztásának fontosságáról.” (MÁRTONFFY ERNŐ, Hogyan kell szavalni? Békéscsaba, 1907. 25 kk.) Ezek a sorok a maguk módján egészen jól körülírják a hangfekvést (itt „alaphang”) olyan időben, amikor a magyar fonetika még nem emelte be tisztázott formában a hangfekvést saját fogalmai közé. (Már SZALAY IMRÉTŐL is idéztük az „alantabb hangot”: lásd az I. pontban.) TOLNAI cikkében tulajdonképpen fonetikai szinten is jelen van a hangfekvés, részletesen foglalkozik vele (i. h.), mégsem tudja tető alá hozni és hasznosítani, bizonytalanságát éppen a már tárgyalt „alapvonal” mutatja. A zavar forrása talán az akkori idők nemzetközileg is nagy tekintélyű fonetikusának, VIÉTORNAK helyes, de egy megkülönböztetést nem kellően kiemelő fogalmazásában keresendő.¹ Ugyanis nemcsak nemek, életkorok, egyéni adottságok stb. szerint

¹ „Die Tonhöhenkala der dem menschlichen Kehlkopf überhaupt zu Gebote stehenden Töne umfasst etwa 4 Oktaven (von E bis e³), beim einzelnen Individuum jedoch selten mehr als 2 bis 2 1/2 Oktaven. Die Höhe oder Tiefe der Tonlage im allgemeinen hängt ab von der Länge und Dicke der Stimmbänder, indem längere und dickere Stimmbänder (bei Männern) tiefere Töne, kürzere und dünnere Stimmbänder (bei Frauen und Kindern) höhere Töne bedingen. Verschiedene Tonhöhen innerhalb eines so gegebenen

különböznek a hangfekvések a teljes emberi hangterjedelmen belül, hanem egy ugyanazon beszélőnek is van felső, középső és alsó hangfekvése (ma: sávja) saját hangterjedelmén belül. Nagyon érdemes itt még azt is figyelembe venni, hogy az egyéni hangterjedelem szélső pontjai gyakran rugalmasak, vagyis a két szélső határ nem egy-egy meghatározott hang. Egy szakorvosi vélemény is az élő szervezet ilyen tulajdonságára utal: „A hang magasságát a hangszalagok állapota, hossza, vastagsága, feszülési viszonya szabja meg; ez természetesen egyénenként különböző, de óvatos, lassú gyakorlatozás útján bizonyos fokig úgy magasság, mint mélység tekintetében növelhető a beszédhang.” (DR. SARBÓ ARTUR, A beszéd összes vonatkozásaiban. Bp., 1906. 53.) Ezeket az egyszerű tényeket a hanglejtéskutatás nem mellőzheti, mert adott esetben a közlés lényeges eszköze lehet az egyéni hangfekvés váltása.

Az egyéni hangfekvés első kielégítő magyar ábrázolását DEME LÁSZLÓNÁL találjuk meg. Nem hagy kétséget a jelenség és nyelvi jelentősége felől. A lebegő pontrendszeres írásnak egy fejlettebb típusával szemlélteti a közbevettett – főmondatot kettészakító – közlés mélyebb hangfekvését. A rendszert természetesen új jelekkel kellett bővíteni: a \uparrow magasfekvést, a \pm középfekvést, a \downarrow a mélyfekvést mutatja. Továbbá: „Az ilyen mondatokban a jelölés megkönnyítésére középvonalat húzunk. Ezen helyezkedik el a magasfekvés alapfoka, a középfekvés középfoka és a mélyfekvés magasfoka. A fekvések határát kettős választóvonalal jelöljük:”

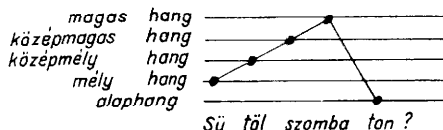
A hagyományt – ha nemes és ma is élő – őriznünk, sőt ápálnunk kell.

(DEME LÁSZLÓ, A helyes magyar kiejtés kérdése: Nyelvművelésünk főbb kérdései 1953. 227–8.) Ez az írásmód közeli változata egy szintén DEMÉTŐL (3.1.) differenciált vonalrendszeres írásnak. A középvonal szellemesen hárítja el az ábra függőleges szétterülésének veszélyét, korlátozza viszont a szem térérzékelését. Kulcsok és választóvonalak az értelemre bízzák a sülyesztést és emelést. A jelek feloldása gyakori előfordulásukkal arányban idővel automatizálódhatnak, de végül is jobb takarékoskodni a különleges jelekkel a hanglejtés ábrázolásánál, mert a hanglejtésábrára már önmagában két jelrendszer koordinálása.

5. CSÚRY BÁLINT rendszere.

TOLNAI írásmódja továbbfejlesztésének tekinthetjük CSÚRY BÁLINT vonalakkal színtező, elvi elgondolásban is jóval fejlettebb rendszerét. Közlebbi megvizsgálása és szerzőjének nyilatkozatai viszont arra mutatnak, hogy a mintául szolgáló írásmód mellett eleven nyelvi benyomások formálták CSÚRY rendszerét: „Az öt vonalon nyelvjárásunk mondathanglejtéseinek öt tipikus hanghelyzetét jelöljük”. (A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái: MNy. XXI. [1925.], 10.) Az öt hanghelyzet (magassági szint) neve és jelzése:

Umfangs werden durch verschiedene Grade der Anspannung der Stimmbänder und der Stärke des Luftstroms erzielt.” (WILHELM VIÉTOR, Elemente der Phonetik. Heilbronn, 1887. 6–7.)

A vonalak előtt nincs, és eléje nem is helyezhető egy zenei hangrendszer és abszolút hangmagasság megjelölését szolgáló kulcs. Zenei hangközök szempontjából bármely két magassági pont közötti viszony határozatlan, azaz például a *től* és a *ton* közötti távolság egyaránt lehet hasonló a zenei kvinthez, kvárthoz vagy más hangközhez, 2 : 3, 3 : 4 stb. arányt megközelítő rezgés-számkülbségekkal.

TOLNAITól átvette CSÚRY az érzékeltetőbb térábrázolás igényét, a jól szembeeszkő vastagabb pontokat, és ha az alapvonalat nem is, de az a l a p h a n g elnevezést. Minden egyebet illetően önállóan járt el rendszere szerkesztésénél. Annak ismételt kiemelésére, hogy nem zenei rendszerről van szó, idézzük CSÚRY erdeti szavait, melyet több hanglejtéskutató — sajnos — nem vett tudomásul; érdemes ezen a helyen is — 1971-ben — a figyelmet újból felhívni rá: „a vonalra jegyzett pontokat nem szabad hangjegyeknek tekinteni. Az egész jelzés csak schematikus és a szótagoknak csak egymáshoz viszonyított magasságát tünteti fel. Tehát sem a pontos zenei magasságot, sem a szótagok közt levő pontos hangközt nem tüntetik föl. Maga az öt vonal azt az átlagos hangterületet képviseli, melyen a nyugodt közlés mondathanglejtései lefolynak, tekintet nélkül a mondat hangfekvésére.” (I. h. 10.) A „hangfekvés” itt az emberi beszéd hangterjedelmének egy beszélőtől használt egyéni frekvencia-tartományát jelöli, melynek határai között zöngéje mozgott, amikor éppen ezt vagy azt mondta. CSÚRY tehát az átlagos hangterületet említve arról tájékoztat, hogy például az

(i. h. 13.)

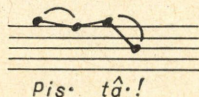
hanglejtésének vonala egy tíz éves gyermeknél nagyjából lehet ugyanaz, mint egy két oktávval mélyebb hangon beszélő idősebb embernél.

A rendszer jelei könnyen olvashatók, és egyszerű eszközökkel ábrázolják a zöngemozgás legtöbb lényeges tulajdonságát. Az összekötő vonal megszakítása a hanglejtési egységeket jelzi:

(i. h. 19.)

A szótagon belüli siklásról az indulási — érkezési pontokat összekötő ív tájékoztat:

(i. h. 16.)

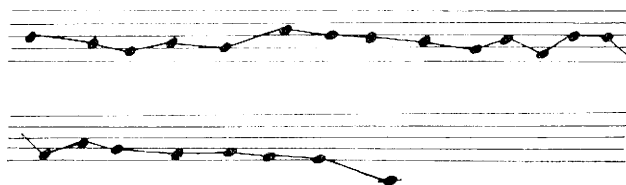
A hangsúly jelét (SETÄLÄ) ebben a rendszerben is a jelzett hangsor hordja. Az öt magassági fokot CSÚRY elég gyakran kiegészíti vonalközbe írt pontokkal, ezek átmeneti magasságok a fő fokozatok között (l. a példákat). Ritkábban fölül és alul segédvonalakat is használ. — Kiegészítésül csak röviden említjük, hogy hosszabb összefüggő szövegek lejegyzésére is vállalkozott, egy 85 és egy

113 szótagos ábrázolása (FOGARASI olvasatait és MÁTRAY hangjegyes írását [lásd a 2. és 6. pontban] most nem számítva) az első idevágó kísérletek közé tartozik, illetőleg a maga korában az egyetlen is. Valószínűleg emlékezetből jegyezte, de mégis hitelesnek tekintjük, mert a szamosháti nyelv lejtését anyanyelvileg ismerte.

CsÚRY rendszerét a szamosháti nyelv hangzásviszonyaihoz alkalmazkodva dolgozta ki. Ennek ellenére a köznyelvi lejtés ábrázolására használták (HORGER ANTAL, Általános fonetika. 1929. 26; ALSZEGHY—SÍK—TECHERT, Magyar nyelvtan a gimnázium és leánygimn. I. oszt. számára. 1938. 21; stb.), ez a rendszer egyetemes használhatósága mellett szól, maga CsÚRY is alkalmazta ilyen értelemben.

JACOBI LÁNYI ERNŐ viszont meg éppen CsÚRY egyik beszédének néhány mondatát jegyezte le vele; a helyes magyar hangsúlyozásra és lejtésre általuk adott példákat egyik írásában (Hangsúly és hanglejtés: MNy. XXXV, 102 kk.). Az ábrázolás itt kissé elmosódott, mert JACOBI nem jelzi a hanglejtés szerint összetartozó hangokat, a tartamok sem világosak, holott CsÚRY a pontok egymás közti eltérő távolságaival bizonyította, hogy rendszere a hosszú – rövid jelölésre is alkalmas. Az sem válik a szemléltetés javára, hogy a jelzett nem a jel alatt van:

... [de!] már || a [köz!] nyelv [be!]szélt formájá[ban!], ||
az [egy!]ség csak [bi!]zonyos fokig van [meg!].

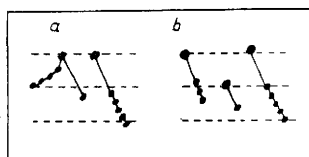

CsÚRYtól eltérően JACOBI a hangsúlyokat (és a szüneteket is) PAIS DEZSŐ által javasolt jelekkel jelzi.

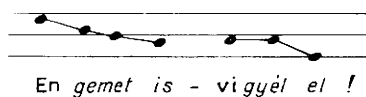
5.1. MOLNÁR IMRE és SZABÓ DÉNES egyszerűsítették CsÚRY rendszerét. Mindketten beérik öt helyett három szintvonallal, de a vonalközöket kihasználják, és ezáltal valamennyire megközelítik a CsÚRY-féle pontosabb térábrázolást. A tartamokat alig vagy egyáltalában nem, a siklásokat jelölik, főleg SZABÓ DÉNES.

A jelek túlságosan sűrűek MOLNÁR legtöbb rajzán. (A magyar hanglejtés rendszere. 1954.), az olvasónak úgy kell számolgatnia a kis fekete pontokat, mint ahogyan a gyermekek csúsztatással számolják a fagolyókat az állványos „számológép”-ükön. Ilyen szűkre szabott lejtésábrák alatt vagy fölött el sem lehet helyezni a jelzett mondatot. Viszont gyakorlati értékű újítása MOLNÁR IMRÉnek a hangsúly kétszeres méretű gömbökkel való jelölése a lejtésábrán:

Megígérni könnyű, megtartani nehéz:

Fő- és mellékhangsúlyokat jelöl SZABÓ DÉNES az alul kongruensen elhelyezett beszédhangsoron. A főhangsúlyos szótagot kétszer, a mellékhangsúlyosat egyszer húzza alá:

(A mai magyar nyelv I. rész. 1955. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. 393). SZABÓ DÉNES alig három-négy lapon, táviratstílusban foglalja össze a hanglejtés körüli tudnivalókat egy négyszázoldalas tankönyvben. Nála inkább indokolt az egyszerűsített jelrendszer, MOLNÁR a hanglejtésről írt könyvet, munkája célját igényesebb jegyzésmód inkább szolgálta volna.

6. Zenei hangjegyzírás.

Azóta, hogy a hanglejtés általánosabban felkeltette a fonetikusok érdeklődését, a pontosabb lejegyzésre törekvők között mindig kerültek a zenei hangjegyzéssel próbálkozóak is. A zenei jelrendszer felhasználása a beszédhanglejtés ábrázolására első látszatra nagyon is indokolt. A sokévszázados európai hangjegyzés finomra csiszolta a hangtulajdonságok jelzését; a mértékek, ezek között is főleg a magassága és a tartamé szükségyszerűen egyértelművé fejlődtek. A jelek pontossága és szabatosága, állandó érvényessége nélkül ugyanis nem lehet a zenét papírra leírni és időben megőrizni. A hanglejtés lejegyzőinek éppen a magasság és tartam megbízhatóbb jeleire volt szükségük, hiszen ezek segítségével követhetik pontosabban a zöngé mozgásait és közölhetik erről való tapasztalataikat.

Feltűnő azonban, hogy a nemzetközileg is megállapodott zenei jelrendszer átvétele nem eredményezett egységes írásmódot még a zenei jelekkel való ábrázolásnál sem. Az átvevők legtöbbje a magassági és tartamjelek szabványainak megtartása mellett egymástól így vagy úgy eltérő módon merítették a zenei jelrendszerből. Nyilvánvalóan a zenei jelrendszernek a beszédhanglejtés-jelölés céljára való eredendő alkalmatlansága a végső ok; ezt többen észre is vették, de valahogy sohasem tudatosult kellően. A megújuló kísérletek napjainkig tartanak.

Magyar beszédhanglejtés jelzésére valószínűleg EGRESSY GÁBOR használta először a zenei hangjegyzírást (l. 2.1. alatt is). Kulcsot nem tesz az ötvonalas rendszer elé, és ezzel valamit lazít a rendszer „zeneiség”-én:

(Magyar Színházi Lap 1860: 134.) Ezen kívül még néhány rövid szó szótagor. belüli emelkedés -- és „zenei képletét” találjuk ugyanitt. EGRESSY tipografikus eszközöket használt; számára a lejtés méreteinek alkalmilag jobb érzékeltetői a hangjegyes ábrák, amelyeket ritkán, a szavakkal történő körülírás megtámasztására használt.

A sokféle jelzésrendszerrel kísérletező és valójában egyikkel sem megelégedő MÁTRAY GÁBOR egyetlen történetileg is jelentős kezdeménye szintén a már idézett tankönyvében jelent meg. Ő maga meglehetősen tartózkodó szavakkal vezette be hangjegyes írását: „A zöngéváltozatokat s a beszéd mene-

tének módosításait még hangjegyekkel is jóformán meg lehet jelölni, miként zenében az éneket;” Hasonlata találó, mert zenész és nem zenész egyaránt — első látásra nem tudva, hogy miről van szó minden okkal megzenésített szövegnek véli az ilyen páros írásképeket:

Nem jöt-tök el holnap hozzánk? Sok ember lesz nálunk! Óh nem!

Ily szegény le-gé-nyek nem va-lók a nagy u-rak

tár-sa-sá-gá-ba. De mért nem? Hi-szen velünk szint ugy

mu-lat-hat-tok! I-gen ám! de sze-mün-ke-t is félt-het-jük

a ré-gi közmondás be-tel-je-se-dé-sé-től.

Ha csak pusztán a kótást ábráká vesszük figyelembe, időrendben EGRESSYÉ az első a lejtés hangjegyes ábrázolásában. J e l r e n d s z e r szempontjából azonban mégis az egy évvel később (1861.) megjelent és itt bemutatott MÁTRAY-féle lejegyzést tekintjük a magyar hanglejtés első hangjegyes ábrázolásának. Az összefüggő szöveggel és az aránylag nagy szótagszámmal MÁTRAY messze megelőzte a későbbi, bármilyen rendszerben író hanglejtés-jegyzőket. Ezenfelül párbeszédet jegyzett le; ez évszázadra szólóan egyedülálló a magyar hanglejtés irodalmában. Négy tartamjelet használ, további kettőt a szünetek számára. A hangjegyes írásnál használt módosító jelek is itt vannak.

Nagyon érdekes, hogy a beszédhanglejtés elmosódó hangközeinek ábrázolásánál a zenei jelekhez éppen az a MÁTRAY nyúlt, aki lejegyzésének a kiadása előtt még egy évvel nem tudta önálló jelenségként is szemlélni a hanglejtést, miközben a magas és mély ellentétét világosan észlelte: „az emberi torok megkonduláspontjai éppen oly különbözők, mint maguk a magánhangzó betűk, s részint magasságuk szerint a torokban mindig egymásután felemelkedni, részint mélységük szerint ismét fokonyként lefelé kell ereszkedniük.” (MÁTRAY beszédéből, kny. A Pestbudai Zenede 1860-i évkönyvéből. 1861: 17.)

MÁTRAY lejegyzésénél igényesebb hangjegyírással csak nyolcvan évvel később találkozunk. Itt bemutatott példája azonban még kevésbé szolgálhat gyakorlati célt a nyelvtudományban. De korántsem azért, mert nem valóságos magassági és tartami viszonyokat fejez ki. Ilyen szempontból a legpontosabb zenei írásmódok közé tartozik:

Fülembe for-ró ól - - - moi ántsetek. Le-gyek az új, - az é-ne-kes Va-zul,

(SZELÉNYI ISTVÁN, A parlando fogalma, célja és eszközei: Magyar Zenei Szemle 1942: 114.) Ezzel a módszerrel ugyanis lehetetlen előállítani nagyobb tömegben lejtés-ábrákat, de még ha lehetne is, olvasási nehézsége miatt a legtöbb fonetikus mellőzné, vagyis: közhasználatú jelrendszerré sohasem válhat. Viszont a teljesítmény mellett nagy érdeme SZELÉNYINEK, hogy lejegyzései segítségével be lehet tekinteni kissé a beszédzöngé szövevényes viselkedésébe. Ugyanez áll RÁNKI GYÖRGY kitűnő lejegyzéseire is (FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. 1959. 113–5); ezeknél még metronóm-számokat is találunk. Ha megkísérelnők a kötetlen beszéd ritmusának pontosabb metrikus feltüntetését, ilyen törtszámokhoz jutnánk mai eszközeinkkel. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az élőbeszéd magassági, tartami (ritmikai) viszonyai a valóságban sokszorosan bonyolultabbak annál, mint amennyit e részletes lejegyzések mutatnak. A szubjektív emberi hallás legfelső határán történő észlelés és talán még az eszközfonetikai megfigyelés finomodó ábrái is körülbelül úgy közelítik meg a valóságos hangviszonyokat, mint a párhuzamos egyenesek egymást: a végtelenben találkoznak.

A hangjegyekkel való jelzéshez az említett két nagyigényű lejegyzőn kívül még több szerző visszatért: FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében (NyK. LXV. 1963.); ua.: A kérdő mondatok dallamáról: NytudÉrt. 40. sz. 1963.; ua.: A magyar beszéd dallama, 1957.; BOROS REZSŐ, A magyar beszéddallam jegyzése: NytudÉrt. 67. sz. 1969.; stb.) Az itt található írásmódok elvben miben sem különböznek a MÁTRAY használt nemzetközi szabványtól.

Egyik azonban mégis eltér valamennyire a szokottól. MAGDICS KLÁRA két kiadvány „kótás” ábráiban nem használja a zenei tartamjeleket, de a tartamot a kótafejek egymásközti távolságával sem fejezi ki (a lefelé mutató ékek nyomatékjelek):

Én a mos-ta-ni hely-ze-tem-ben?

(FÓNAGY—MAGDICS, A kérdő mondatok dallamáról: NytudÉrt. 40. sz. 101.) „Zenei dallammá stilizált forma” — mondják a szerzők, és „A magyar beszéd dallama” című szintén közös munkájukban is a zenei írásmódnak ezzel a változatával adták közre példáik túlnyomó többségét. Ma még lehetne vitatni, hogy a tartamok jelzése a hanglejtés-ábrákon elengedhetetlenül szükséges-e. Ez idő szerint úgyszólván semmi bizonyíthatót nem tudunk a magasság és tartam összefüggéseiről. A tartamot ennek ellenére mégis jelezni kell; a tér-ábrázolás ezáltal is jobban megközelíti a valóságos hangzást.

Előfordult a zenei ábrázolásnak még egy lehetősége, mely megjelenésében tipográfikus, de tartalmilag zenei. A magassági pontokat a jelzett hangsor

szótagjai alatt, fölött, mellett elhelyezett zenei hangokat jelentő betűk (zenei hangok nevei), vagy szolmizációs szavak jelzik:

f	f	f	h	f	f	f	f	h	f	f	f
Vasárnap	van,	szórakozzon	a	gyerek	is!						
c'	ges	f	d'	des'	c' h	b	f	f	fes		

(BOROS REZSŐ: i. h. 84.) MAGDICS KLÁRA szolmizációs jelölésének példáját l. 3.2. alatt. Helykímélés szempontjából mint a hanglejtés gyorsíráso jelzése esetleg megállja a helyét (szöveg környezetétől függően), többre nem való.

6.1. A zenei jelrendszer által felkínált kényelem mellett WUNDT beszéd-hanglejtést és éneklést közös forrásból származtató elgondolásának¹ is valószínűleg van szerepe abban, hogy a kettő között többen hasonlóságokat -- ha éppen nem azonosságot -- véltek felismerni. Más szavakkal: WUNDT nagy tekintélyével megtámasztotta a már előtte is jelentkező rokonsági szemléletet, és ezzel új bátorítást adott a hangjegyes ábrázoláshoz. A hanglejtéskutatás régebbi, ma már inkább kiavult, zenére utaló műszavait is egy darabig tovább éltette ez a felfogás. Érdekes, hogy HORGER ANTAL és HEGEDŰS LAJOS, ki-ki külön (1929., 1930.) akkor idézi megjegyzés nélkül WUNDT nézetét, amikor GOMBOCZ már két évtizeddel előbb (1907.) közzétette idetartozó eszköz-fonetikai kísérleteinek eredményét: „A mérések azt is megmutatták, hogy mi a fő különbség a beszéd és az ének, a beszédmelódia és az énekmelódia között. Beszéd közben a zöngé magassága folytonosan ingadozik, egy ugyanazon hangon belül — 0.1 vagy akár 0.01 másodpercenként változva — a hangok egész során végigsiklik, ami bennünk az ingadozás, zavarosság, a zeneietlenség benyomását kelti. Éneklés közben az egyes hangokat rövidebb vagy hosszabb ideig kitartjuk s a *glissando* aránylag ritkábban fordul elő.” (GOMBOCZ ZOLTÁN, A mondat zenei hangsúlyáról: *Uránia VIII.* [1907.], 129 kk.) Ehhez nincsen semmi hozzátennivaló, és aki nem hisz a szavaknak és nem hallja a különbséget, ábrákon láthatja a kétféle rezgést. Az elmébe is másképpen létezik a kétféle mozgás. Az énekes előre elképzeli, t u d j a a zenei dallamot, a beszélő vagy csak halvány körvonalalaiban „hallja” előre a mondatintonációt, vagy semmi előzetes idiómája nincsen a lejtés menetéről, mert azt gyakran legkülönbözőbb befolyásokra a pillanatban alakítja beszéde folyamán.

Mindezek után sem állítjuk, hogy a hangjegyzíráso lejegyzések használhatatlanok. Csak éppen azt kell tudni olvasásukkor, hogy a jelek mögött nem zenei hangok vannak, és láttukra főleg a zenei tájékozottságú olvasónak kell a zenei képzettársítás távoltartására ügyelnie. Ábrázolja a lejtés fő menetét a hangjegyes lejegyzés, mert a zöngé átfut azon a frekvencián is, melyet a jel (kótafej) mutat. És ha jól figyelt a lejegyző, akkor az egy szótagra jutó frekvencia-sorból a lehangosabbat, a beszéd hallgatója számára leglénnyegesebbet jelölte. Tehát a zenei hangjegyzírás is követi nagyjából a lejtés magassági és tartami viszonyait, de minthogy egy alapjában más közlés jelrendszere, a beszédhanglejtésre nem jellemző minőségeket is jelöl, áttételesen kell értel-

¹ „sie (die Melodie) verhält sich bei der gewöhnlichen Rede ganz ebenso zur Gesangsmelodie, wie sich der natürliche Rythmus derselben zu dem des poetischen Metrums verhält: in beiden Fällen sind die kunstmässigen Formen lediglich weitere Ausbildungen der überall in de Sprache vorgebildeten Eigenschaften.” (W. WUNDT *Völkerpsychologie I.* 2. §. 146 kk. 1900.)

mezni, ezért kevésbé alkalmas a beszédhanglejtés ábrázolására.¹ Genetikus szempontból WUNDTnak még lehet igazsága, de feltevése a mai beszéd és zene fejlettségi fokán csupán érdekes elmélet gyanánt jöhet számba. Másrészt egy pillanatra se felejtjük el, hogy a hanglejtés részleteinek, mint természeti jelenség komplexumának és nyelvi jelentőségének felderítése ma még a „leíró” tudomány lépcsőfokán van; az elmét frissítő gyanítások ebben a szakaszban hasznót és kárt egyaránt okozhatnak.

*

Az eddig összefoglalt jelzésrendszerek jelei az emberi hallószerv közvetlen érzékelését fejezik ki, illetőleg annak alapján jelölik hol elnagyolva, hol pontosabban a magasság, olykor az erősség és ritkán a tartam méreteit. Az igényesebb írásmódok pontosságának határa a fül becsülőképességétől függ. A hangrögzítés feltalálása és tökéletesítése óta a kutatóknak egy része, főleg a zenei hangjegyvírassal jelölők kihasználják ugyan a hangrögzítés előnyeit — a jelzett hangsor korlátlan számú megfigyelésének lehetőségét —, de a dimenziók megítélése továbbra is szubjektív maradt, nem a gép mért, hanem az emberi idegrendszer.

Szemlénk során teljességre törekedtünk. Ha mégis elkerülte volna figyelmünket egy jelentősebb jelrendszer vagy egyes eredetibb jelzésmódok, számítottunk arra, hogy kemény bírálóink a marasztaló szavak mellett — a kihagyott típusok közlésével pótolni fogják a hiányokat. A bemutatott típusok egyikéről sem állíthatjuk, hogy külföldi előzmények nélküli elvi elgondolásokkal jöttek létre. A részletekben azonban nem egy eredeti lelemény van. Ilyen szempontból elsősorban CSÚRY BÁLINT jelzésmódját kell kiemelnünk. Egyébként a magyarban használt jelzésrendszereket is jellemzi, hogy leginkább nem egymásból fejlődnek. Eltérő elvek szerint való újrakezdések és a régebbihez való visszatérések tarkítják a magyar írásmód százéves történetét. A számottevőbb jelrendszerek megjelenése általában egyidejű a hanglejtés iránti érdeklődés csomópontjaival (EGRESSY – FOGARASI – MÁTRAY, majd jó félszázaddal később a TOLNAI – CSÚRY-nemzedék).

Az eszközfonetikai, géppel mért adatokat közlő írásmódokat más alkalommal tárgyaljuk; előállítási technikájuk és a hanglejtésről alkotott szemlélet általuk történő átmeneti változása egyetemesen választja el őket az összes előző jelrendszerektől.

BARTÓK JÁNOS

¹ L. még: BARTÓK JÁNOS, A beszéddallam jegyzésének kérdéseiről: *NyudÉrt.* 67. sz. 1969. 88–92.

BOROS REZSŐ ellenvetéseivel (MNY. LXVI [1970.], 213–4) szemben fenntartjuk, hogy a zenei hangjegyvírassal készült hanglejtésábrát (BOROSnál „beszéd-kottát”) nem ajánlatos hangszeren lejátszani vagy énekhangokkal megszólaltatni. A beszédzöngék hangközeinek — lejegyző tapasztalataink szerint is — csak legfeljebb 2–3 százaléka sikerül véletlenül zenei hangköznek: tercnek, kvartnak, ugyanazon magasság megtartásának (prím) stb., vagy bármilyen zenei rendszer hangközeinek. Ezért a hanglejtést zenei hangjegyvírassal ábrázoló lejegyző az egyes hangokat szükségszerűen igazítja fölfelé vagy lefelé. Ha mármost az így keletkezett zenei jeleket zenei hangokkal reprodukáljuk, akkor egy valamiféle zenei dallamot kapunk, amely ugyan a lejegyző képessége és fáradozása arányában helyel-közzel hűséggel követi a beszédzöngé mozgását (l. 19. ábrán), de elfedi, elsikkasztja az emberi beszéd hanglejtésének egyik legjellemzőbb jegyét: az alkalmi, bizonytalan hangközök és átmenetek sorát. — BOROS más kétségeire jelen írásunk vonatkozó helyei (ábrái) szolgálnak feleletül.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Beszéddallamok, különösen éneklő vagy idegenszerű jellegűek

Néhány éve figyeljük pontosabban beszédünk dallammenetét és próbáljuk kottázni. Kiderül, hogy tévednek azok, akiknek kottáiban a mindennapi beszéd hosszan egy hangon marad. Óraszámra hallgathatjuk az embereket vagy a rádiót és nem tapasztalunk hangismétléseket. Nyugodt beszédben leggyakoribb az ereszkedés fél- vagy szekundhangközökben. Közbe kiemelt szótagra felszökés vagy felkúszás és onnan ismét fokozatos ereszkedés. Ezzel szemben a hangismétlésnek, úgy látszik, eredetileg inkább éneklő jellege van (zenei értelemben). „A melódia történeté”-ben ilyen példát hoz a primitívek énekére SZABOLCSI BENCE, majd nézzük a misében hangzó gregoriánt vagy az oratóriumok, régebbi operák recitativóit. Debussy sem tükrözi a Pelléas és Melisande „psalmodizáló” recitativjaiban a mindennapi beszédet, inkább, úgy látszik, a szöveg költői tartalma kedvéért — hogy arról ne vonja el a figyelmet — mond le sokszor a dallamépítkezéstről.

A beszéddallamot egyszerűsítő kottázóknak abban sincs igazuk, hogy gyakran visszatér dallamuk az előző hangra; inkább alteralást, modulálást tapasztalhatunk. Két hang közt való ismétlődő billegés (FÓNAGY—MAGDICS nagyszámú példájában) meg éppen nem fordul elő (akár félhangban, szekundban, bővített vagy tiszta kvartban stb. képzelettel a kottázó), s a valóságban groteszkül hatna. Ugyanarra a csúcshangra való visszatérés sem sajtósága a mindennapi beszédnek, legföljebb a vezénlylésnek, felsorolásnak vagy a gyermekmondókának.

Úgy gondolom, a mindennapi nyugodt beszéd lekottázása nem okoz különösebb nehézségeket, ha állandó önkritikával történik. Ezért cikkemben mozgalmas jellegű beszéddallamokat óhajtok közölni, melyeket főképp a Rádióban figyeltem meg. Az „éneklő” jelleget ezúttal nem zenei értelemben vettem a címbe, hanem a dallam erős mozgékony-ságára gondoltam. (Ez csak néha jár együtt idegenszerűséggel.)

1. Az éneklő és idegenszerű hanglejtésekből egy „muzeális lemezt” kottázok le. Az *egy* névelőnek névszói állítmányban való hibás, németes használatát gyakran illusztráltam egykor — főként falusi — osztályokban az akkor még hallható, jellegzetes akcentussal (erősen emelt és hátrahúzott — gutturális — nyelvallással).

Az nem egy prób - lé - ma!

A ↓ jel csekély hangereszkedést jelez.

Azt hiszem, ezt a hanglejtést már régen nem halljuk. Jellemzője erős fölesapás az utolsó (ezzel kiemelt) 2—4 szótagos mondattagra és nagy eséssel való hirtelen lecsiklás.

2. Ez a hanglejtés minden bizonnyal hatással volt az elterjedt pesties beszéddallam létrejöttére. A Rádió közvetített egy bírósági kihallgatást (a Nemzeti Bank kárára történt okirathamisítás, 1965. augusztus), melyben a vádlott ilyen hanglejtéssel adta elő az esetet (a szövegért nem kezeskedem):

Mi - kor lá - tom, hogy a fő -nök i - de - néz, -

Jellegetes a pesties szólás:

Jobban megközelíti a normális beszéddallamot a Rádió „A zaci múltja és jelene” című adásának (1968. április 7.) e mondata:

Zenevilágunk vezető alakjainak nyilatkozatait hallgatva természetes, hogy Szigeti József hanglejtése (szövegezése is) idegenszerűnek hangzik már csak azért is, mert évtizedeken át élt külföldön. Bartókról így beszélt (1969. április 12., ism.):

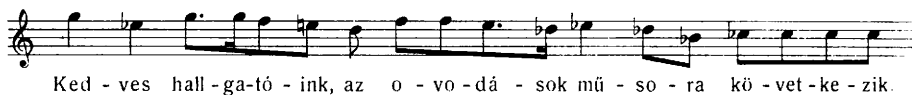

A pesties modorra jellemző az utolsó 2—4 szótagnyi mondatrész (éneklő) fölcsapása, míg a magyaros beszéddallam többnyire valamely előző mondatrészt (a következő példában az állítmányt) emelne ki. A Rádió 1969. július 2-án a „Házunk tájá”-ban:

Magyarosan a *nincs* állítmányt emelnők ki (dallamban is), akár az okhatározó mondat elejére, akár a részeshatározó után tennők.

3. A továbbiakban az idegenszerűséget (és pesties „rétegnyelvet” is) elhagyva, különösen élénk beszéddallamokat közölnék. Láthatjuk, hogy ellentétben korai (pl. francia) elképzelésekkel, a tonalitásnak (a zenei hangnemhez való ragaszkodásnak) nincs szerepe bennük, sőt bizonyára a zenei modulálás (átcsapás más hangnembe) adja meg elsősorban a frissességüket. Éveken át hallottuk az óvodás kislány bájos bejelentését:

Az eldöntendő kérdésről tudjuk, hogy a végén — leggyakrabban két-három szótagra terjedő — felcsapás és erős aláhullás van. Egyesek erőltetik az ereszkedő eldöntendő kérdés lehetőségét, de az ilyen mondatok inkább vagy csodálkozó felkiáltások (DR. MOLNÁR IMRE: Pál volt itt?), vagy ironia (FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama), vagy — bár eredetileg kérdő célzatú — unott dűnnyögéskéféle (FÓNAGY—MAGDICS, Das Paradoxon der Sprachmelodie: UA/Jb. XXXV.)¹. Ereszkedő beszéddallamot sohasem

¹ Ezekről bővebben: BOROS REZSŐ, A magyar beszéddallam jegyzése: Dolgozatok a hangtan köréből: NytudÉrt. 69. sz.

tudunk valódi eldöntendő kérdésnek hallani. A fentebb vázoltam idegenszerű hanglejtésektől az különbözteti meg az eldöntendő kérdést, hogy dallama többnyire folytonosan emelkedik a csúshangig, amelyről lezuhan. (A csúshang az, amit FÓNAGY és MAGDICS német tanulmányukban „oberer Pegel”-nek — felső mércefoknak — neveznek.)

Közbevetve megemlíthetjük, hogy a kiegészítendő kérdésnél is keletkezhetik ilyesfajta lesikló hullámvonal, ha a kérdőszó valahol a mondat közepe táján van. Pl. „Ezt a nagy fölfordulást *ki* csinálta itten?” „A rajztáblálát *mért* nem hoztad el?” A csúshangok a kérdőszókon lesznek, s utánuk ereszkedés. — Persze lehet a kérdőszó még előbb is, de utána már csak — hosszabb vagy rövidebb — lesiklás következik.

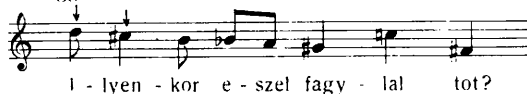
Egy eldöntendő kérdés a Rádióban 1969. február 2-án:

A lazán összetett mondatot csak mellérendeltnek foghatjuk föl, sőt úgy kell magyaráznunk, mint idéző mondatot és idézetet. Ha a második mondat tárgyi mellékmondat volna, ereszkedő lejtést várnánk, de az állítmány mögött *-e* kérdőszócskának kellene állnia.

FÓNAGY—MAGDICS gyűjteménye 116. sz. ellenőrző kérdése (51: e' e' e' e' h e' f) szerintem helyesen így hangozhatnék:

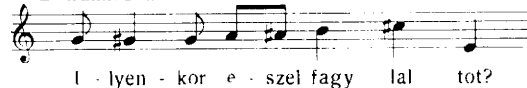
Higgadtan.

Gyerekekhez:

Botránkozva:

A gyerekekhez intézett kérdés az igét és némileg az időhatározót is kiemeli, hogy mindezekre (a mondattárgy mellett) ráirányozza a figyelmet. A higgalt ellenőrző kérdés csak a három utolsó szótaggal (mondattárgy) jelzi a kérdés-jelleget, a „megbotránkozó” kérdésben látjuk az említett folytonos emelkedést a csúshangig.

FÓNAGY—MAGDICS főnti példájukban „örvendező” meglepetést említenek. Ezt nem értjük; az első két szólabban a dallam „megemelését” hangsúlyozzák: ennek nyomát sem látjuk, csak állandó *e*-ket és végül még egyet. (Az utolsó előtti szótagnak feltétlenül ugrania kellene!)

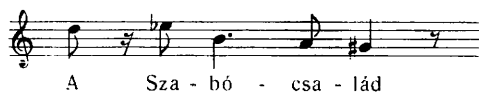
Nyugodt, mondhatni konvencionális (bár várakozó) a kiegészítendő jellegű kérdés a Rádió Hungária-kávéházbeli összejevetelein:

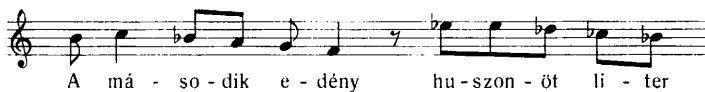
(↑ kissé magasabb). A folytatásban a mellék- és főmondat közt elég világos félhangnyi süllyedés hangzik (mintha g mollból, mondjuk, D dúron át, fisz mollba modulálna):

Más ilyen „várakozásos” bejelentés:

A Rádió pszichológus-előadójának magyarázása (1969. március 18.) szintén modulációszerű (alanya és állítvány):

Színészek kifejezően hajlítják a nyelvet. Nagy Lajos szekrényszállító fuvarosa történetének dramatizálásában (Rád. 1968. júl. 3.) női hang (barátnőjéről):

Mikor egyszer a Rádiót a „Szabó-család” végénél nyitottam ki, a visszatért Angela éppen felháborodott hangon kérdezte vissza a férjét:

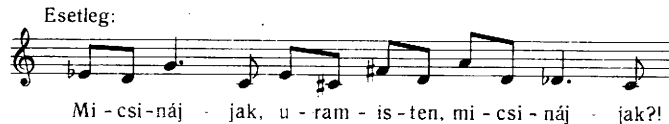
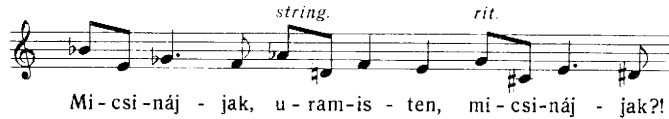
A hangesúcsot a kérdés utolsóelőtti szótagjára kellene várnunk; az utolsó szótag hirtelen felszökése tehát a legnagyobb elképedést, megbotránkozást fejezi ki.

A költői pátoz lehet méltósággal ereszkedő. A dúr hármas is fölbukkan és közelít az énekhez Füst Milán „A magyarokhoz” című versének végén: Rádió 1969. február 11.:

Babits Mihály patetikusan éneklő szavalásáról már a Nyugat valamelyik régi Babits-számában azt írta egy kortárs, hogy fiatal korában is „kántáló önkívülettel” adta elő verseit. 1919-ben az egyetemen Ady-verseket hallhattunk így tőle. Ezek a gregorián miseénekre emlékeztettek. (A bevezetőben említett psalmodizáló egyhangon recitálás eredetében a primitívek varázsló-ráolvasására megy vissza.) A Babitstól fennmaradt felvételek (így az „Esti kérdés”) másmilyenek. — A patetikus éneklő recitálásban különösen Németh László és Füst Milán követték gyakorlatát.

Szép példa van CSÚRY BÁLINT szamosháti gyűjtésében a falusi asszony kétségbeesésére. Noha a három nónaszerű és három szeptimaszerű dült vonal (bár nem azok akar-nak lenni) nem ad hű képet; de lehet tájszólás is, hiszen az *Ez elment vadászni* . . . gyermekmondóka is másként hangzik CSÚRYNÉL, mint az én emlékezetem szerint (l. NytudÉrt. 69. sz. 83). Én az asszony kifakadását (többféleképp lehetséges) így jegyeztem:

(Talán nem hibáztam azzal, hogy ezt az erős kifejezésű példát a költői pátosz után csatoltam.)

5. Legnehezebb talán a hosszabb, összetett mondatok visszaadása. Megpróbáltam zeneesztétikusoknál. Kroó György a Rádióban Lehel Györgyöt Beethoven VIII. szimfóniájának interpretálásáért méltatta:

Molnár Antalnak Környei Béla operaénekesünkről szóló zárószavaiban érzélem és pátosz:

6. Elnézést kérek az olvasótól, amiért nem volt anyagom csoportosítása különösebben rendszeres. Inkább anyaggyűjtés volt egyelőre a célom.

Azt hiszem, sok olvasóm ráismer a Rádióban hallható szövegek dallamára és helyesnek találja. Ezzel — úgy remélem — némi bizonyítékot szerzek azon meggyőződésemhez, hogy beszédünk kottára jegyezhető.

BOROS REZSŐ

SZÓ - ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

'Színesház' volt-e az egykori *szenesház*? I. SZABÓ T. ATTILA (MNY. LXI, 358) 1594-ből származó szilágysomlyói adatokat közölve a többször is előforduló *szenesház* kifejezésnek 'színes ház' értelmezést ad. Nem teljesen egyértelmű, hogy a *színes ház* szorinte tulajdonképpen festett, pingált szoba-e, vagy esetleg olyan épület, amelyhez szín, fészter 'Schuppe' tartozik. A közölt leltártöredék alapján mégis az látszik valószínűbbnek, hogy SZABÓ T. ATTILA a *színes ház*-on az előbbi értette; vö.: „Az Varbeli hazakban ualo

Inuentarium . . . Az ur *zenes hazan* ualo Belseő hazaban. Vagjon hituan virgina No. 1. Musicához ualo keönyw uagion No. 4. Virgínanak ualo vres lada uagjon No. 1. Kis hituan lada vagjon No. 1. — Az vr *zenes hazaban*. Aztal uagjon No. 2. Sýkos secezel zek wagjon No. 3. Karos zek wagjon No. 3. Nozolia uagjon No. 2. Falra ualo hituan zeőniegh No. 1. Pad zek No. 1.”; „Az Gorozloi Maior haznal Vagjon jt egi vduar haz, wagjon raita három zoba . . . Az *szenes hazban* wagyon aztall No 1. Karos zek wagjon No. 2. Padzeek wagjon No. 2” (uo.) Megjegyzem, hogy az egyéb adatoknál közölt szövegmutatványokat is figyelembe véve indokolatlan a (*s*)*zenes* első szótagjában az *e* helyén *i* felvétele. Ettől függetlenül a „*szímesház*” értelmezés nem fogadható el.

2. A *szenesház* szót Thurzó György levelezéséből megkérdőjelezve közli a NySz. I, 1372, az OklSz. azonban már több adatra támaszkodva (köztük — úgy látszik — a fenti 1594. évi szilágysomlyóiakra is; első adata egyébként 1584-ből való) a *szenesház*-at ’mit einem herde veresehen schlafzimmer’-nek jelöli (OklSz. 911). — Ez a meghatározás már jobban megközelíti a valóságot, mint SZABÓ T. ATTILÁÉ, de mégsem pontos. Közlebb kerülünk az igazsághoz, ha tekintetbe vesszük az erre vonatkozó szlovák adatokat. A magyar *szó* ugyanis *senesház* alakban a XVII—XVIII. századi szlovák nemesség (s természetesen a kiszolgáló személyzet) szóhasználatában is meghonosodott. A XVII. század első felétől kezdve idézhető szlovák nyelvű leltárak alapján ily módon bizton állíthatjuk, hogy az egykori várak, kastélyok és udvarházak magyar *szenesház*-a, illetőleg szlovák *senesház*-a valójában a fű t ő h e l y i s é g r e vonatkozott.

Első szlovák adatom a szóra 1627-ből Likavából való (I. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti XXXVIII - XLII, 53), s a közlő HOUDEK szerint jelentése ’otvorené ohnisko; nyitott tűzhely’ volt (uo.). További néhány adat: 1656, Ludány: *W sennies hazy* (Olt., Nádasdy család Nádasdladányi levéltára Okir. I, 633); 1659, Liptóútvár: „4. Hypocaustum. Na mure pribita mappa Orbis, Fogasse okolo muru y lawice, do *seneshazu* dwere zelene blechom, w almariky krisztalowich koleček no. 5., na locuse dwere s klučku” (Nádasdy család Nádasdladányi levéltára Okir. I, 620); 1660, Liptóútvár: „Do *Seneshazu* dwere . . . ; z *Seneshazu* do komorj dwere” (uo.); 1702, Liptóútvár: „Do *Seneshazu* dwere zelene” (uo.); stb.

Az 1659. évi liptóútvári leltárból azért idéztem hosszabb szövegrészt, mert ennek alapján teljesen világosan kiderül, hogy a sorrendben negyediknek jelölt *hypocaustum*-ból, azaz fűthető szobából (erre I. BARTAL 314) nyílt az ajtó a *szeneshá*zba. Abba a helyiségbe, ahonnan a szobában (ez lehetett különböző rendeltetésű, nem kellett feltétlenül hálószobának lennie) levő kályhát, kemencét fűtötték.

Rége az olyan szoba neve, amely fűthető volt, de a fűtést úgy oldották meg, hogy annak során nem piszkolódott, kormozódott össze a helyiség, *fehérház* volt. Például Makovica 1618. évi urbáriumában gyakran olvashatunk ilyen megjegyzéseket: „Az szobában, mellyet *Feyér haznak* neueznek, vagyon egy ayto vassarkas, pantos, vaskelenczes bevonojaua, no 1. Vagyon egy reghi mazos kemencze hituan no 1.” (Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I—II. Na vydanie pripravil Richard Marsina a Michal Kušík. Bratislava, 1959. II, 110); „V e n d e g f o g a d o h a a z. Az *feir hazba* nvagyon [!] faban foglalt uy iweghablak, . . . Egy feir kalhas *k i u u l f u t ó* foldozot *k e m e n c z e*, no 1. . . .” (i. m. 112); „*Feir hazban*. Egy negyszegü feir asztal labastul, no 1. Padszek kett darab, no 2. Egy rosz kalhas zöld *k e m e n c z e k i u u l f u t ó*, no 1. . . .” (i. m. 116); „*Feir ház*. Vagyon foldozot *k a l y h a s k e m e n c z e k i u u l f u t ó* no 1. Kőrelette három padszek, no 3. Ittem fal körül kétt padszek, no 2. . . .” (i. m. 118); stb. — Nos, ez a *kívül fűtő* kemence szolgált némely szoba fűtésére. A fűtést kívülről, a fal túlsó oldaláról, a *szenesház*ból végezték. A kályha vagy kemence természetesen ahhoz a falhoz volt építve, amelynek másik oldalán volt a *szenesház*. Ezzel szemben például a *sütőház*-ban általában olyan kemencéket alkalmaztak, melyeket ugyanazon helyi-

ségből fűtöttek; vö. 1618, Makovica: „*Sutõ hazban*... Egy talas, no 1. Fustos, *beldõlfutõ kemencze*, no 1. Egy szapullo kad, no 1. . . .” (i. m. 118). Itt ugyanis nem volt szempont, hogy a fűtés során ne teljék meg piszokkal, füsttel, korommal a helyiség, mint az urak által használt szobák esetében.

A *szenesház* tehát nem 'színesház', nem 'tűzhelyvel ellátott hálószoba', és nem is 'nyitott kémény', hanem 'fűtõhelyiség, fűtõkamra'. HOUDEK véleménye annyiban mégis figyelembe veendő, hogy a fűtõhelyiség kéménye a leggyakrabban nyitott volt.

3. A *szenesház* átkerült a népnyelvbe is, ahol egyrészt 'konyha' (Szlavónia), másrészt 'szeneskamra' (Jászság) jelentésben volt használatos (l. MTsz. II, 533). A jelentésmódosulást a kastélyok és udvarházak, valamint az egyszerű falusi házak belső kiképzése közti különbség magyarázza.

Megemlítem még, hogy a *szenesház* összetételen kívül lennie kellett a régiségben valamiféle **szeneskémény*-nek is. A magyarból ugyan nincs rá adatom, az 1702-ből idézhető lipótújvári szlovák „*SzenesKomîn S piecku na wuotky palenia*” [= Pálinka-égetõ kis kemence szeneskéménnyel] (Nádasdy család Nádasdladányi levéltára Okir. I, 620) mondat *SzenesKomîn* megnevezése azonban nem lehet más, mint egy magyar **szeneskémény* összetétel fél tükörszava. A kifejezés nyilván arra a kéményre vonatkozott, amelyen keresztül a kemencefűtés során keletkezett füst a szabadba távozott.

GREGOR FERENC

A lófõ etimológiájáról. A TESz. a *lófõ* szóról azt mondja, hogy összetett szó, s utótagja azonos a *fej ~ fõ* névszóval, de az összetétel keletkezése, tagjainak jelentésviszonya tisztázatlan. A *lófõ* értelmezésének történetéhez hozzátartozik, hogy a szóval MORGAN H. L. magyar követõje, BEÖTHY LEO „A társadalmi fejlõdés kezdetei” címû, 1882-ben megjelent monumentális munkájában (II, 526) már foglalkozott. BEÖTHY LEO — tekintetbe véve a görög klasszikus íróknak a szkitákról szóló tudósításait (ti., hogy tejevõk) — felveti azt a gondolatot, hogy a *lófõ* szónak, „mely lófeõnek is iratik, semmi köze a ló fejéhez; eredeti alakja »lófejõ« volt, és megkülönböztette a vagyonost, ki ménese lovait fejte, az elszegényedettõl, szolgálai helyzetbe szorulttõl. Eredetileg mielõtt sivár hegyeikbe vonulni kényszerítettek (ti. a székelyek), túlhatalmas ellenség által, midõn még Dél-Oroszország kõvér síkjain legeltettek, a székelyek bizonyosan lófejõk voltak mindannyian s akkor nem a jobb módúak megkülönböztetése, hanem mindnyájok közös neve lehetett ez”.

A *lófõ*-nek a *lófejõ*-bõl való származtatása a Gyulafehérvári Füzetekben IMECS FÜLÖP JÁKÓTÓL ugyan már korábban, 1868-ban felbukkan (GYALLAY DOMOKOS: Ethn. LXXIII, 397), de errõl — a kiterjedt forrásait különben pontosan és gondosan idézõ — BEÖTHY nem tudott. A *lófõ*-vel foglalkozó etimológiák során mindenképpen tanulságos MORGAN H. L. követõjének és tanításai továbbfejlesztõjének véleményét is rögzítenünk. BEÖTHY LEO említett könyvében különben figyelemre méltó megállapításokat tesz a magyar rokonsági terminológiáról, és felfedezi benne az osztályozó rokonsági rendszer maradványait (II, 523). BEÖTHY úttörõ munkája mind a mai napig nem került az érdeklõdés és a méltatás elõterébe. Magam többször igyekeztem a munka jelentõségére a figyelmet felhívni (pl. Journal of American Folklore 1950: 76; vö.: ERDEY-GRÚZ T. — TRENCSÉNYI-WALDAPFEL I.: Science in Hungary. Bp., 1965. 203).

GUNDA BÉLA

Szocsogó — Újszomotor. A magyar hivatalos községnevdásról készüld dolgozatomhoz át kell vizsgálnom a századforduló táji helységnevdrendezés (vö. 1898. évi IV. tc.) teljes dokumentációját. Az Ung és Zemplén megyei anyagomban találtam két cédulát,

amelyek nemcsak a hivatalos névadás szempontjából érdemelnek figyelmet, hanem egyéb mondanivalójuk is van.

1. PAIS DEZSÓ (MNy. LI, 129-30, LXIV, 479) egy 1302-ből való oklevél (AnjOkm. I, 49) *Zuchugo* szórványáról hebizonyítja, hogy a víznév helyes olvasása *Szucsugó*, s a névben a *szucsug* ~ *szocsog* (*szotyog*) ige melléknévi igeneve van. Ezért a *Zuchugo* nem kapcsolható össze a *zuhog* igével (NAGY GYULA: Nyr. VII, 270; NySz.; JAKUBOVICH: MNy. X, 429; MELICH: NyK. XLIV, 340; SzófSz.), és nem bizonyíték a *zuhog* ige *h*-jának XIV. századi *ch*-s írására vagy *χ*-s ejtésére. Továbbá igazat ad CSÁNKINAK (I, 398-9), hogy az 1418-ban *Wyzychugo* (1419: *Wyzychwgo*, 1449: *Zochogo*) néven feltűnő helység a mai *Csecsehó* (szlovák *Čečehov*) községgel azonosítható.

A fentiekhez két kiegészítést óhajtok fűzni (egyet a víznévhez, egyet pedig a község nevéhez), amelyek a *Zuchugo* = *zuhogó* értelmezésnek egykori még szélesebb körű elterjedését bizonyítják. NAGY GYULA és az NySz. után DONGÓ Gy. Géza biztosította az olvasat folytonosságát: ő 1900-ban (Akk.¹ VI, 341) a Sztáray-Oklevéltár nyomán közölt egy 1337-ből való oklevelet, amely szerint nagymihályi Jákó fia László és testvére, András, valamint fiaik birtokaikon békés egyezségben megosztottak. A forrásban szó esik többek között két vízimalomról is: „duo vero ex eisdem, quorum unum in inferiori fine diete *Ztranyan* super fluivo [!] *Zwchogo*”². Ezt DONGÓ így fordítja le: „kettőt pedig a malmok közül, melyeknek egyike az említettük *Sztranyán* alsó végén a *Zuhogó* folyó felett” van.

Három év múlva ismét fölmerül a *Zuhogó* név *Csecsehó* község hivatalos nevének megállapításakor. A falu előjárósága előzetes nyilatkozatában (valószínűleg még 1895-ben) — nyilván a gyermeknyelvi *csecse* ~ *csicsa* 'szép' szó hatására — a *Szépfalva* nevet kérte a község számára. Az alispáni hivatal *Ung-Szépfalva*-ra módosította a kérést, mert jelző nélkül összetéveszthető lenne a Temes megyei *Szépfa*lva-val. Az 1903. február 13-án megtartott tárgyaláson az Országos Levéltár a *Csecsehó* név fenntartását kívánta, KOVÁCS ALAJOS (statisztikai tiszt, a törzskönyvbizottság titkára) viszont a *Szocsogó* nevet javasolta, mert CSÁNKI (I, 398) szerint ez volt a falu régi neve. (Az O. L. újabb szakvéleménye fel is sorolja a községnév régi formáit: *Zochogo*, *Zwchwgo*, *Sochogo*, *Sachogo*). Meghökkenítő ezek után a törzskönyvbizottság állásfoglalása: a község új, „végleges” nevéként a *Zuhogó* nevet állapították meg azzal, hogy a helység történeti adatai között „ez is előfordult” (a *Szépfalva* és *Ungszépfalva* a tárgyaláson föl sem merült). CSÁNKI azonosítása és KOVÁCS ALAJOS javaslata mellőzésével bizonyára az egyik nyelvész szakértő, MELICH JÁNOS olvasata és fentebb jelzett értelmezése alapján döntöttek a *Zuhogó* név mellett.

PAIS DEZSÓ (MNy. LXIV, 479) arra is rámutat, hogy az oklevelekben szereplő víznevet „egy a Laborenak az Ung torkolatától északra eső tájékon felvett baloldali mellékvíze viselte”. A fentiek alapján azonban pontosabban is lokalizálhatjuk a folyócskát: az 1302-től ismert *Zuchogo* név nyilván a *Csecsehón* átfolyó kis patakra vonatkozott, amely valóban a Labore baloldalán, az Ung torkolatától északra folyt, de nem a Laboreba ömlött, hanem a Blatta-mocsár felől jövő Szeretvába, és a szocsogói víz a Szeretván, majd az Ungon át jutott a Laboreba. A patak HÁTSEK IGNÁC térképe szerint a *Csecsehó*val szomszédos Nagy-Zalaeska és a kissé északabbra fekvő Sztrajnyán között ered.

2. A millennium alkalmából több megyében mozgalmat indítottak az idegen eredetű községnevek megmagyarosítására. Zemplénben a hangzatos nevű „A magyar nyelvet és népnevelést Zemplén vármegyében terjesztő egyesület” tervezetét is készítette, amelyben magyaros neveket ajánlott a községi előjáróságoknak. A varannói járásbeli *Zsalobiná*-nak (szlovák *Žalobín*) a *Zemplén-Zsámbok* nevet szánták, ezt azonban a helység

¹ Akk. = Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez. Folyóirat (megszűnt).

² SztárOkl. I, 137. Az 1337-i oklevélnek a névre vonatkozó adatait közli az OklSz. és belőle idézi PAIS.

képviselő-testülete 1895. május 9-én tartott ülésén nem fogadta el, hanem a gróf Hadik Barkóczy Endre képviseletében jelen levő Rozer Jenő javaslatára indoklás nélkül a *Zomotor* nevet kérte faluja számára.

A kérelemmel, illetőleg a megállapítandó névvel kapcsolatban a törzskönyvbizottsági tárgyalás során három javaslat, vélemény hangzott el. — KOVÁCS ALAJOS szerint magyarosabb lenne *Szaloba*, mert régen ugyan *Szalobina* a neve, de volt a közelében egy *Szaloba* nevű település is. — MELICH JÁNOS állásfoglalását (megtalálható a „Jegyzetek néhány felsőmagyarországi vármegye helyneveihez. Budapest, 1911” c. nyomatosban is az OSzK.-ban) szó szerint idézem: „*Zsalobina* a szláv *žaloba*: panasz szóból van alkotva; a kért *Zomotor*-ral nincs megokolva, hogy miért magyarosabb az a *Zsalobina*-nál. A *Zsalobiná*-ra jó volna *Sírató* helynév, a mely dűlőnevekben (pl. Békés megyében Szarvason) előfordul, s megközelítene a szláv szót is.” MELICH tehát a *Szomotor*-t nem magyarázta meg, de az idézetből kitűnik, hogy nem magyar névnek tartotta. — Az Országos Levéltár szakvéleményét PAULER GYULA főlevéltárnok írta alá: „A község *Zomotor*-ra kívánja nevét változtatni. Indoka, hogy a *žaloba* szó több szláv dialektusban *gyász*-t, *fájdalm*-at, *szomorúság*-ot jelent, azt kell hinni, hogy a község hazafias névmagyarosítói a bodrogi *Szomotor*-ról csinált *Zomotor*-tor idétlen meséjére gondoltak [Én ritkítottam! — M. A.], holott inkább a *žalá* v. *žalo* szókra kellett volna gondolniok, melyek közül az előbbi: *part*-ot, *partos hely*-et, az utóbbi *kavics*-ot, in specie *békasó*-t jelent, mely magyarázat az Olyka és Ondava vizek összefolyásánál fekvő község természeti viszonyainak is leginkább megfelelne; mint hogy azonban ez esetben — a község neve egyedül állván — semmi névváltoztatás szüksége nem forog fenn, s a régi *Szaloba* v. *Szalobina* alak csak ortográfiai eltérést jelent; maradjon változatlanul *Zsalobina*” (1660/902. O. L. sz.). — A *Zsalobina* név megfejtésében levő MELICH-PAULER ellentét mellékes számunkra. Lényeges viszont az, hogy a nyelvész és történész szakértő ellenzése dacára a többségében minisztériumi hivatalnokokból álló törzskönyvbizottság 1903. november 20-án megadta a községnek a *Zomotor* nevet *Új-zomotor* alakban („nevét újonnan kapja”), majd ezt a falu kívánságára 1904. november 22-én *Újzomotor* formájúvá módosította, mert így „szelb és jobb hangzású”.¹

A névváltoztatás értékelését még 1914-ben elvégezte TASNÁDI NAGY GYULA a helynévrendezés Zemplén megyei „szörnyűségeiről” szóló cikkében (Akk. XX, 1—10), ahol csattanóként adja elő *Zsalobina* „megmagyarosodásának mulatságos genezisést”: „A kis-oroszban *zsalobina* = kivájás, árok, csatorna; de származhatik a név a *zsaliva* (= csalán) szóból is, *zsalivina*, *zsalovina*, *zsalobina* tehát = *csalános*. A tk. bizottság azonban azt hihette, hogy a község neve a tót *zsalý* (= gyász, bánat, szomorúság) származéka; másfelől pedig elhitte a bodrogi *Szomotor* nevére vonatkozólag a *zomorú tor* (triste funebre convivium) Szirmay-féle idétlen meséjét, s ezzel készen volt *Zsalobina* szépen hangzó magyar neve: *Új-Szomotor*” (i. h. 10).

A zempléni honfoglalás kori fejedelmi sír dolgában PAIS DEZSŐ (MNy. LXI, 255—6, LXIV, 382—4, LXV, 254—6) és FETICH NÁNDOR (MNy. LXIV, 382, LXV, 251—4) között lezajlott párbeszéd érdemi részéhez nincs hozzátenni valóm, a fenti adalék közlését mégis indokolja két körülmény: bizonyítja, hogy a *Szomotor* = *Szomorú tor* tudálékos etimológia a századforduló táján széles körben ismert és elterjedt volt Zemplén megyében (erre vö. Akk. VIII, 37, XII, 205) — mint PAIS (MNy. LXIV, 343—5) rámutat, többen is terjesztették (SZIRMAJ, LIPSZKY, FÉNYES, IPOLYI), továbbá azt dokumentálja, hogy a tudományos világ már 1910, a Nyelvőr (XXXVIII. 139—40) közleménye előtt is számon (és csacskaságnak; tartotta ezt a névmagyarizatot. MEZŐ ANDRÁS

¹ OL. Belügymin. 11t., Országos Községi Törzskönyvbizottság, K 156. sz. 56. csomó: Csecsehó tárgyalási íve; uo. 63. csomó: *Zsalobina* tárgyalási íve; a MELICH-magyarázat uo. a 65. csomóban.

Skalpol. 1. Kamaszkori olvasmányaink alapján hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a megölt ellenfél fejbőrének lenyúzását az amerikai indiánok találták ki, és gyakorolták mint jellegzetes harcvezető cselekedetet. A valóságban korántsem ez a helyzet. Sem a művelet, sem annak közkeletű neve, a *skalpolás* nem, a rézbőrűek leleménye. A trófeák gyűjtése évezredek emberi szokás. A vadász mindmáig jelképes zsákmányként őrzi meg az elejtett nagyvad agancsát vagy agyarát, preparált bőrét, néha a kitömött fejét. Hasonlóképpen járt el a primitív ember, amikor legyőzött ellenfelének levágott fejét hazavitte emlékül vagy dokumentumnak. H é r o d o t o s z. IV. 64. az időszámításunk előtti IV. században leírta, hogy a szkíták (az eleink által oly büszkén őseiknek vallott szittyák) a harcban megölt ellenfél fejét kapták jutalomképp. Ezt a következőképpen nyúzták meg: „Körülvágván a füle körül a fejet és azt megfogva jól kirázza, majd utána kihúsozza marhabordával, gyúrja a kezével, végül pedig kicsereztvén kéztörőnek használja és lovának kantárszárára akasztván büszkélkedik vele. Mert akinek a legtöbb ilyen kéztörő bőre van, azt ítélik a legkülönbébb férfinak.” Hasonló gyakorlatot írt le L i v i u s XXIII. 24. a keltákról (BORZSÁK ISTVÁN szíves közlései és fordítása.)

Más népeknél a fül, kar, kéz volt a trófea, s egyben a győzelem bizonyítéka. A tatárokról tudjuk, hogy a liegnitzi esata után (1241.) zsákszámba gyűjtötték össze az elesett németek fejéről levágott füleket. Az efféle eljárásban már a praktikusság szempontja érvényesült. Ha a *pars pro toto* elv alapján a fej helyettesíthette a holttestet, akkor eggyel tovább lépve a fül vagy a fejbőr helyettesíthette a fejet. Elvégre akár csupán egyetlen több kilós levágott fej hazacipelése is elég fárasztó munka lehetett.

2. Az észak-amerikai indiánoknál szokásos fejbőrlehúzó, skalpoló eljárást elsőnek a XVI. századi spanyol és francia utazók írták le, akik néha maguk is nehezen kerültek el ezt a sorsot. Ők azonban nem a *skalp(ol)* szót használták, hanem körülírásokkal éltek. Ahogy az Oxford English Dictionary és GEORG FRIEDERICI monográfiája, „Skalpiere und ähnliche Kriegsgebräuche in Amerika” (1906.) kimutatja, az angol főnév először 1677-ben jelent meg W i l l i a m H u b b a r d n a k az új-angliai nehézségekről szóló könyvében, 'indiánok által lefejtett hajas fejbőr' jelentésben, *scalp* alakban, a *to scalp* ige pedig 'hajas fejbőrt lenyúzni' értelemben egy évvel korábban egy új-angliai eseménybeszámolóban. Francia szövegben 1805-ben *escalpe* és *escalper* alakban, *scalpe* és *scalper* alakban 1827-ben, illetőleg 1769-ben, németben a *Skalp* főnév 1735-ben, a *skalpen* és *skalpiere*n igeik pedig a XVIII. század középső évtizedeiben. — Az angol *scalp* szó, mely a legtöbb európai nyelvbe az indián fejbőrlehúzás kapcsán került át, ősi germán szóképzési elem, mely az angolban a XVIII. századig a koponyatető csontját jelentette. Ekkor vált uralkodó jelentéssé az eddigi mellékjelentés: az indiánok által lefejtett hajas fejbőr. Ez volt a helyzet közel két évszázadig. Ma már, az angol jelentésgyakorisági szótár tanúsága szerint a domináns jelentés: élő fejbőr a koponyán.

3. A magyarban, miként más nyelvekben is, előbb vált ismertté a fogalom, azaz a fejbőrnyúzó eljárás, mint az azt jelölő idegen szó. „Robertson Vilhelm”... Amerikai története”. Tanárki János fordításában 1807-ben így írta körül a műveletet: „Az Amerikaiak, mint más vad népek, eleinte egérfelzen le vágják a’ megöletett ellenség fejét, ’s azt mint győzdelmek jelét, haza vitték magokkal. De mivel ezt alkalmatlannak találták az ő vízfolyás térésekben, mely mindég sietős és gyakran nagy darab földön esik meg; elégnék tartották tsak a’ kaponyát venni le. Ez a’ szokás ugyan leg inkább Élfzaki Amerikában uralkodik, mindazáltal nem volt esmeretlen a’ Déli nemzetségek között is” (I, 708, a LXVIII. sz. jegyzetben, valamint I, 518). James Cook kapitány is említette 1810-ben magyar fordításban megjelent „A Föld körül utazás”-ában, hogy „Élfzaki Amerikában a megölt ellenségnek feje bőrét magokkal elvinni ’s megtartani szokták” (123).

Az angol szót magyar szövegben először valószínűleg H o r v á t h Z s i g m o n d esengei ev. prédikátor használta Gyűjtött 1813-ban megjelent „Amerikának hazafonnal mű-

lattató Esmértetésé”-ben, ahol a skalpolás eljárásának szakszerű leírását is adta: „A’ nyúzókés, mely vagy bizonyos hüvelyben nyakokon függ, vagy pedig övökben áll, — arra való, hogy azzal a’ megölettetett ellenségeiknek kaponyabőrét hajokkal együtt lekerítsék. A győztös lábával a’ holttnak nyakára hág, a’ haját balkezére tekervén erősen húzza, ’s a’ fejbőrét halántéka körül nyúzókésével lefejtven vagy fogával vagy kezével egézfízen lerifluzantja. Ez azután Skálpnak neveztetik, mellyet megfzárogatván és veresre festvén egy póznán mint gyöződelemnek jeleit fzfertefzelyel hordozzák. Ennek a’ rettenetes nyúzásnak az Indusok néha még azon élő foglyaikat is alája vetik, kiket magokkal el nem vihetnek; ’s ha a tsonoknak vékony hártáját le nem fzedték, megesik hogy az illy boldogtalan teremtés kimondhatatlan kínok után életben megmarad, ’s felgyógyul” (282—3). Ugyane lapon a *skálpéroz* tárgyas igét is használja és másutt a *skálpier-kés* összetételt.

Öt évvel később „Weld Izsák’ utazásai Éjszakai Amerikának Státusaiban” című, B a r a n y a y F e r e n c alsóbüki ev. prédikátor fordításában megjelent műben újra találkozunk az igével, *skalpiroz* alakban (267) s a főnévvel, értelmezésével együtt: „A’ hoszszu hajfürtből a’ főtetón és abból a’ bőrből, a’ mellyen van, áll az ugy nevezett Skalp” (237).

Horváthéhoz hasonló pontos művelet-leírást 23 évvel később olvasunk a B a j z a J ó z s e f által V e l e n c z e i G á b o r álnéven fordított „Az Éjszakamerikai egyesült országok története” című műben, ahol a *hajnyúzás* megnevezéssel szereplő eljárás idegen neve *scalpirozás* alakban fordul elő (I, 44).

4. A *skalp* és *skalpol* fogalmak és szók elterjesztésében Európa-szerte jelentős szerepe volt F e n i m o r e C o o p e r regényeinek, a Bórharisnya-történeteknek, melyek a múlt század közepe, 1846 óta kedvelt ifjúsági olvasmányok hazánkban is. Cooper azonban némileg megszipítette a valóságot. A Bórharisnya főszereplője által például a Vadölő című kötetben megfogalmazott ama nézet, mi szerint a skalpolás nem a fehér ember tulajdonsága, korántsem volt általánosan elterjedt elv a XVIII. és XIX. század fordulóján az indiánok lakta ósvadonnak a gyér fehér településekkel szomszédos, kezdetleges erkölcsű szegélyterületein. Ellenkezőleg. A fehér ember megjelenése és technikailag fölünyes civilizációja még terjesztette is, sőt üzletileg is hasznot hajtó vállalkozássá tette a skalpgyűjtést. Az amerikai közigazgatási és katonai hatóságok ugyanis díjat fizettek minden indián skalp beszálltatásáért, tekintet nélkül arra, hogy azt rézbőrű vagy fehér kéz húzta-e le.

A skalpolás művelete az indiánok nagy részének kiirtása következtében már majdnem egy évszázada megszűnt. De Széchenyi Béla gróf 1863-ban megjelent „Amerikai utam” című naplójában, a polgárháború eseményeiről helyszíni tapasztalatok alapján beszámolva, még megdöbbenve írta, hogy a Déliek oldalán harcoló indiánok a Bull Run-i egyik csatában „ellenséget s barátot egyaránt öldöstek és *scalpiroztak*” (40). A skalpolás szokását azonban még virágkorában sem minden indián törzs üzte, hanem csak a mai Egyesült Államok északkeleti részén és a Szent Lőrinc folyó alsó folyása tájain élő irokék és muskhogee törzsek.

Különös jelenség, hogy az indián nyelvek egyikéből sem sikerült kimutatni saját alkotású szót sem a koponyatető bőrének hadizsákmányként figyelembe vehető része jelölésére, sem a fejbőrész lefejtésének műveletére. Ha ilyen létezett volna, akkor alighanem az indián szó terjedt volna el spanyol, angol, francia és német műveken át, s nem a jelentésszűkítéssel alkalmazott angol *scalp* szó. A *wigwam*, *tomahawk* és *totem* esetének ellenkezőjével van tehát dolgunk.

5. Figyelmet érdemel még az angol szó beilleszkedése a magyar nyelvbe. A szókezdő mássalhangzót valószínűleg zöngétlen palato-alveolaris réshanggal ejtette mindenki a múlt század első felében, aki a szót csak olvasmányjaiból ismerte. A *skalp* ejtésre nincs adatunk, de ha az előfordult, csak Amerikát jártak vagy angolul, franciául jól tudók akkoriban nagyon szűk körében képzelhető el. Az alaki beilleszkedés a rendelkezésre álló

számos adat alapján az ige esetében egyértelműen az egyszerűsödés, az idegen morféma kiküszöbölése irányában folyt. A kezdeti *skalpiroz*-t a múlt század utolsó harmadában felváltotta a *skalpoz*, ezt meg századunkban a *skalpol*. (Vö. a *tátoviroz*, *tetová* stb. kapcsán: Nyr. XCIV, 475.) Érdekes, hogy e jelenség fordítottját észlelhetjük a német nyelvterületen, ahol a pennsylvániai német eredetű *skalpen* háttérbe szorult az óhazai *skalpieren*-nel szemben (PH. M. PALMER, Neuweltwörter 124—6). A magyarban a denominalis eredetű igei alak az egész elmúlt évszázadban gyakoribb, mint az alapul szolgáló főnév.

A *skalp(ol)* szónak társadalmi érvénye nyelvünkben nagyon szűkkörű. Ritka, egzotikus szaknyelvi szó lévén, magyarnak tekintett szóval való pótlására tudomásunk szerint nem is történt más kísérlet, mint Ba j z a - V e l e n c z e i é a *hajnyázás* nomen actionis kapcsán, s az is eredménytelen maradt. Szókészletünk perifériáján él e szó, s időnkint mint stíluselénkítő elemmel találkozunk vele. A sportújságok zsargonjában nem túl ritka az X. Y. *skalpját tűzi övére* vagy *akasztja övére*, vagy X. Y. *skalpjáért száll a harcra* frázis békés jellegű mérközések leírásának felhevítésére a húszas évektől kezdve mindmáig. A Magyar Nemzet napilap 1971. pünkösdi számában (május 30.) meg arról olvasunk, hogy az Üllői úti aluljáró építéskor hogyan *skalpolják* a vízgűjtő főcsatornát.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

Írófalu ~ Schreibersdorf — Buglóc. I. Érdekes módon keletkezett ennek a Vas megyei falucsának a neve. A borostyánkői uradalom faluinak elnémetesedésével a régi, párhuzamos magyar—német névadásra valló *Írófalu ~ Schreibersdorf* névnek csak a német tagja maradt fenn élőként. Ezek a CsÁNKI (II, 758) közölte adatok azóta sem szaporodtak meg. De hogy a német név lappanghatott, mutatja a LexLoc. 1773.: *Schreibersdorff* (amit már SCHWARTZ E. (NyMg. hn.-ek. 2. kiad., 109) is ismertet). WINDISCH (1780.), KORABINSKY (1786.) munkáiban a falu nevét nem találom. 1804-ben és 1808-ban *Schreibersdorf* néven hozza KORABINSKY atlasza és LIPSZKY helységnévtára. 1848-ban is így nevezi GÖRÖG atlaszának második kiadásában.

A *Buglóc* név Vas megyében először 1880-ban HATSEK atlaszában bukkan fel *Buglóc*, 1883—1890-ben a GÖNCZY-féle atlaszban *Buglóc* írásváltozatban. 1894-ben CsÁNKI (II, 758) *Buglóc ~ Ruglóc* néven azonosítja már *Írófalu ~ Schreibersdorf*-ot.

A Hnt. 1873.- és 1877.-ben a következőket találjuk: *Buglóc (Schreibersdorf)* [Szepes m.] és *Schreibersdorf = Buglóc*.

A Vas megyei *Schreibersdorf* a Hnt. 1873.- és 1877.-ből hiányzik. Az 1882. évi JUHOS-féle helységnévtár azonban már így ír: „*Buglóc (Schreibersdorf)* [Szepes m.] | *Buglóczi ~ Schreibersdorf* [Vas m.] | *Schreibersdorf (Buglóczi, Thalheim üveggyár)* [Vas m.]” és *Schreibersdorf = Buglóc*.

A Hnt. 1888. az alábbi adatokat hozza: „*Buglóc (Schreibersdorf)* [Szepes m.] | *Buglóc (Schreibersdorf)* [Vas m.]” és *Schreibersdorf = Buglóc*.

A továbbiakban már ez nem változik, s a Hnt. 1892. így hozza:

„*Buglóc (Schreibersdorf)* [Vas m.] | „*Buglóc = Göbölfalva*” és „*Göbölfalva (Buglóc, Schreibersdorf)* [Szepes m.]”. Továbbá: „*Schreibersdorf = Buglóc | Schreibersdorf = Göbölfalva*.”

1907-ben azután már csak *Buglóc* néven hozza a Vas megyei és *Göbölfalva* alatt a Szepes megyei községet a Helységnévtár. A *Buglóc* név azután használatba került, és a kis falu a trianoni szerződés életbeléptekor e néven került el Magyarországtól.

2. A Vas megyei falunak *Buglóc* néven való megnevezését a következő t é v e d é s szolgáltatta. Szepes megyében a mai *Göbölfalva, Bugloce ~ Bugloce* (Hnt. 1926., 1944.) régi nevei a következők: 1319: „villa *Scriptoris*”; 1335: *Sreyberfalwa*; 1343: *Saiberfalu*,

1346: *Sraibersdorph* ~ *Saiberdorf*, 1366: *Sriberfalwa* (FEKETE NAGY A., Szep. 169, CSÁNKI I, 255 *Almás* címszó alatt nyomán), 1370: *Gebulfalua*, 1373: *Goebelfalua*, 1456: *Gebefalua* (FEKETE NAGY i. m. 169, CSÁNKI I, 258 után).

E latin–magyar–német párhuzamos helységnévadáshoz kitűnően csatlakozik szomszédságában a szlovák *Piszarócz* településnév (1877-ben és 1882-ben e néven Buglóczhoz, 1888-tól Görgőhöz tartozónak említi a Hnt.), amely a szlovák *pisar* 'ítnök' szónak a származéka, s az előbbi nevekkel egyértelmű.

Az 1877., 1882. évi helységnévtárak a nemzetiségi helységneveket is hozzák, jelen esetben így: *Schreibersdorf* = *Buglócz* (és viszont). Az 1890-es évek elejétől a magyar állam – felségjogával élve – a mind nagyobbá váló vasúti és postai forgalomtól sürgetve, kötelező érvénnyel kezdte meg (de 1920-ig sem fejezte be) a közigazgatási egységek neveinek megállapítását, elkerülendő az országban számos nevű helység okozta sok-sok téves kézbesítést. Ez alkalommal gondot fordítottak az önálló közigazgatású községeknél – a történeti névanyagban fellelhető – magyar nevüknek a helyreállítására, illetőleg ilyen hiányában vagy alkottak ilyet, vagy a meglevőt idomították a magyar kiejtéshez.

Ez történt – tévedéssel tetézve – jelen esetben is. A nemzetiségi *Schreibersdorf* név helyettesítését azonban nem a magyar *Irófalu* történeti névvel végezték. Ugyanis valamely térképész (úgy látszik HATSEK) elsietve nézte meg az 1877. évi helységnévtárat, és nem véve észre a Vas megyei község hiányát, a „*Schreibersdorf* = *Buglócz*” adatot a Vas megyei *Schreibersdorf*-ra értelmezte, és *Buglócz*-ot írt fel Vas megye térképére. A későbbi helységnévtárak szerkesztői és a helységnév-megállapító bizottság azután e tévedést nem vevén észre, szentesítette a hibát. Így lett tehát a Vas megyei *Irófalu* ~ *Schreibersdorf* egy Szepes megyei kisközség magyarba átkerült szlovák neve nyomán *Buglócz*. Érthető ezek után, ha sem SCHWARTZ ELEMÉR, sem MOÓR ELEMÉR és legújabban KRANZMAYER és BÜRGER (*Burgenländ. Siedlungsnamenbuch* 140) nem tudott a *Buglócz* név eredetéről nyilatkozni.

A mai *Göbölfalva* névadója *Gublinus* mester volt, akit 1341-ben *Goblinus scriptor* néven említenek. Faluja nevében *Gebul-* (CD. IX/4, 315), *Goebel-*, *Gebel-*, *Gubul-* (CSÁNKI I, 258) néven szerepel. Alapos ezek után annak feltevése, hogy a mai szlovák *Buglorce* ~ *Buglorce* név is ennek származéka – egy ma még nem világos módon (? **Gubulorce* > **Bugulorce* > *Buglorce*; vö. 1275/1410: „*Thobia filio Bugul*” (HazOkm. VIII, 181).

Így őrzi ma egy Szepes megyei falu magyarba átvett szlovák nevét egy figyelmenlén térképész munkája nyomán Vas megye egyik volt kisközségének a neve, és tett tanúságot a „*v i l l a S c r i p t o r i s*” ~ *Sreiberfalva* ~ *Schreibersdorf* ~ *Piszarócz* névsor a Kárpát-medencében együtt élő népek párhuzamos helynévadásáról.

REUTER CAMILLO

A Somlyó név eredetének megfektetéséhez. I. A címben szereplő névvel utoljára MELICH JÁNOS foglalkozott, a kérdés gazdag szakirodalmának felhasználásával készült szép dolgozatában (Somló, Somlyó. Dolgozatok II, 101–7: NytudÉrt. 41. sz.). Munkájában a név gazdagon adatolt funkcionális szempontú csoportosítása és az etimológiák ismertetése olvasható.

A különböző eredeztetések közül elsőként P. SZATHMÁRY KÁROLY névismagyarázatát (a somló = lassan omladozó hegy) mutatja be, és erre alapozva dolgozza ki a *Somlyó* hegynév etimológiáját. „A kifejtettek alapján kétségtelennek tartom, hogy a *Somló* ~ *Somlyó* hegynév a *somlik* ~ *somlyik* ige származékának, a **somló* ~ **somlyó* igenévnek az őrzője; az ige annyit is jelentett, esetleg ma is jelent: 'esúszik, omlik'. Jelentése: 'lassan omladozó hegy'” (i. m. 105).

2. A *Somlyó* azonban nemcsak „lassan omladozó” (?) hegyet jelöl, hanem számos egyéb funkciója van, még annál is több, mint amennyit MELICH (i. m. 101–4) felsorol.

Ugyanis, amint ebből kitűnik, a név eredetének megfejtői a *Somlyó*-t p a t a k n é v k é n t nem vették figyelembe, nem ismervén rá adatokat. (Részben talán ez is az oka, hogy a névnek egy másik, később bemutatásra kerülő magyar nyelvi származtatása — a török meg a szláv nyelvi eredetűtésekkel együtt — MELICH számára elfogadhatatlannak bizonyult.)

Kétségtől meglepő, hogy a *Somlyó* mint pataknev — az értékes források meg a bőséges adatolás ellenére is — elkerülte a név megfejtésével foglalkozók figyelmét. Nem a földrajzi, geológiai meg egyéb hasonló szakmunkákra és lexikonokra gondolok (az ott található adatokra, pl. RévLex. „Gyergyó” címszava, én is véletlenül bukkantam rá), hanem ORBÁN BALÁZS (A Székelyföld leírása. Pest, 1868—1873.) és SZABÓ T. ATTILA (Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból. Bp., 1940. 67) munkájára.

ORBÁN BALÁZS (i. m. II. 146) a *Somlyó*-t a Maros egyik legjelentékenyebb gyergyói vízgyűjtőjének nevezi. „A *Somlyó* vize Nagy- és Kis-Somlyó összefolyásából lesz. Ez azon folyam, mely Gyergyó délnyugati szögletén tömbösülő havasok vízadóját a Marosba viszi, s körülbelül a Marosba szakadó gyergyói folyók legjelentékenyebbike; nevét a *Somlyó* mezejéről — hol forrásai felbuzognak — veszi. A *Somlyó* névnek Csikban s egyáltalán hazánk más vidékein való gyakori ismétlése, s főleg itt hegyekre való alkalmazása arra mutat, hogy a *Somlyó* névnek valami jelentése volt, mely most feledésbe ment. Hogy e jelentés mi lehetett, annak kutatását nyelvészeinkre bízom.”)

A *Somlyó*-t SZABÓ T. ATTILA nemcsak a Maros, hanem a Putna vízgyűjtőjeként is adatozza. „Alfalu 1710: Az *Somlyó* Vizen levő Fürészek; 1716: egy Vanjolonak való helt az *Somlo* Vize mellett; 1773: A *Somlyó* vize mellett, *Somlyó* pataka mellett, a *Nagy Somlyó* pataka, *Kis Somlyó* pataka” (SZABÓ T. ATTILA i. m. 16—7); „Csomafalva 1864: *Somlyó* vize melyéke; a *nagy Somlyó* patakába; *Köres Somlyó*; meg tartya a *Somlyó* nevet addig míg a Marosba beszakad; *Kicsin Somlyó*” (i. m. 27—8); „Gyergyószentmiklós 1864: Kari és *Somlyó* patakai” (i. m. 42).

3. Magam pedig az 1964-ben Gyergyócsomafalván végzett helynévgyűjtéskor — a történeti adatok között is megtalálható — *Somojó*, *Kicsisomojó*, *Natysomojó*, *Köves-somojó* patakneveket jegyeztem fel. A puszta *Somojó* név a patakot jelöli, a *Kicsisomojó* azonban — a beszédhelyzettől függően — jelölheti a patakot és a forrásvidékén, az erdőben levő — ORBÁN BALÁZSTól is említett — havasi tisztást: *Somolyó mezejé*-t egyaránt. Rét vagy szántóterület megjelölésére mindig földrajzi köznévvvel kiegészítve használják: *Somojó-farkánál*, *Somojó-mejékin Somojó-vögyibe*. A *Kosza* nevű településrészt újabban — a hivatalos névhasználat hatására — *Somojó-vögye Somojó-vögye* néven is emlegetik.

Bár mindez — a magam szűk területén maradva — nemcsak a *Somlyó* pataknevénti használatának elsődleges voltát bizonyítja (a víznevek régibb voltával kapcsolatban l. KNEZSA ISTVÁN, Erdély víznevei 3—4), hanem a felsorolt rét és szántóterületek meg a patak nevének összefüggését is, mégis megfontolandó az, hogy a származtatás rendjén — a funkciójuktól függetlenül — együtt kell-e vizsgálnunk minden *Somlyó* nevet. Úgy vélem, hogy amíg a közöttük levő esetleges összefüggést¹ a történeti szóföldrajz, illetőleg a névföldrajz vallomása nem bizonyítja, számolnunk kell a véletlen egyezés — és természetesen a két vagy több etimológia lehetőségével is. (Talán éppen ezért nem szerepel e név INCZEFI GÉZA „A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése” című dolgozatában (MNY. LX, 80—6).

4. A *Somlyó* névnek a korábban említett, talán CzF.-ra visszavezethető (l. a *som* címszó alatt), LIEBHARDT-féle származtatását (*som* 'die Kornelkirsche' + *jó* 'aqua, rivus') MELICH (i. m. 105) két okból tartja elfogadhatatlannak: „A magyarban ajakhangú

¹ A kérdéssel kapcsolatban vö. BENKÓ LORÁND, Víz- és helységneveink viszonyához: MNY. XLIII (1947.), 259—63.

mássalhangzók után, *m*, *v*, *b*, *p* utáni *j*-ből nem lett *ly* ~ *l'* és a *Somlyó* „pataknevként, bár előfordulhatna, s jelentése somlós partú patak volna, tényleg azonban nem fordul elő” (ugyanígy KNEZSA L.: *Magy-Rom. I.*, 207).

A fenti eredeztetés elvetésének egyik okát a felsorolt pataknevek cáfolják, a másikat, a hangtanit pedig ismételten meg kellene vizsgálni. Feltételezhető esetleg az is, hogy nem mássalhangzó *j* hangból, hanem éppen a mássalhangzó-torlódás feloldására beiktatott *magánhangzó* utáni *j*-ből lett *ly* ~ *l*. És akkor a név (legalábbis a pataknév) a *som* + *jó* összetételéből a mássalhangzó-torlódás feloldása (*Som* + *o* + *jó*), majd a *j* > *ly* ~ *l* hangváltozás (*Somolyó*) meg a két nyílt szótagos hangtörvény révén (*Somlyó*) alakult ki. A mássalhangzó-torlódás ilyen módon történő megszüntetése e táj-szólásban régen nagyon gyakori és általános lehetett, ha ma, a nyelvjárási sajátosságok visszaszorulása, eltűnése idején is erőteljesen ható tényezőként kell számon tartanunk. Hogy a történeti adatok között nem található *Somjó* ~ *Somojó* névváltozat, az részben talán — akárcsak a mássalhangzó utáni *j* > *ly* ~ *l* változás — hiperurbanizmussal is magyarázható. (A név alaki kettőssége egyébként a ma is élő nyelvi valóságot tükrözi. A *Somojó*, az általánosan ismert, nyelvjárási alakváltozat, a *Somlyó*, ejtésben természetesen *Somjó* forma, a gyűjtésen idején még a hivatalos stílusrétegbe tartozott.)

5. Mindez még csak nem is feltevés, hanem amolyan problémafelvetés csupán, arra azonban talán jó, hogy újra a vizsgálódás körébe vonjuk ezt a máig megoldatlan kérdést. A *Somlyó* név eredetének megfejtéséhez természetesen meg kellene vizsgálnunk a név kronológiáját, földrajzi elterjedését, funkcionális megoszlását és megterheltségét egyaránt. Ehhez azonban nemcsak újabb történeti adatok feltárása szükséges, hanem a *Somlyó* névnek az egész magyar nyelvterületen való összegyűjtése is.

SZÁSZ LŐRINC

NYELVMŰVELÉS

Helyesírási szabályzatunk 10. kiadásának mérlege*

I.

1. ARANY JÁNOS 1874-i akadémiai főtitkári jelentésében úgy nyilatkozik, hogy a helyesírás, „mely részint az élő szokással haladni akar, részint a történeti múltból is köteles annyit megtartani, a mennyi a hagyomány megőrzésére szükséges, . . . nem siet eldöntéseivel” (AkÉvk. XIV. k. III. f. 11).

A társadalmi-nyelvi változások tudomásulvételében s a belőlük folyó következtetések levonásában jelentkező újítás meg a kialakult írásszokások megőrzésének szándéka ellentétes irányban ható, egymást kölcsönösen korlátok között tartó törekvések. A nyelvnek lassan, de szüntelenül végbemenő és időnként világosan meg is állapítható változásai az írás reformját — korábbi szabályok módosítását és újak létrehozását — sürgetik. A reform megakadályozza, hogy szakadék keletkezzék a nyelv akusztikai és optikai síkja között, s ennek következményeként zavar támadjon az azonos korszakban élő nemzedék tagjainak írásbeli gondolatcseréjében. Am az újítás csak akkor jár teljes haszonnal, ha nem csupán a jelenre van tekintettel, hanem a múltra is, azaz ha a ma érdekeit szolgálva nem szakítja el a tegnaphoz fűződő szálakat sem. Úgy kell tehát végbemennie, hogy megőrződjék írásbeli műveltségünk folytonossága. Ezt a hagyománynak, „a nemzedékeken

* A Helyesírási Bizottság 1971. június 25-i értekezletén elhangzott referátum.

átváltódó kollektív megszokás"-nak (PAIS: HIK. 76) a szükséges mértékben való életben tartása teszi lehetővé. Az újítás és a hagyományörzés így együtt biztosítja, hogy az írás betölthesse funkcióját.

Végigtekintve ortográfiai rendszerünk összetevőinek fejlődésén, látnunk kell, hogy az ARANY említette két irányú törekvés az akadémiai helyesírás egész történetén végigvonul. Az „élő szokás"-sal haladni kívánó újító szándék időről időre megvívta harcát a korábbi gyakorlat konzerválására törekvővel, s küzdelmük eredményét híven tárják elénk az egymást követő szabályzatok. Tanúságuk szerint helyesírásunk százhusz éves története *s z e r v e s e g y s é g e t* alkot. Írásrendszerünk legtöbb részletében és elemében — s kivált a legfontosabbakban — az AkH. 1832.-nek és korai utódainak gyökeréről sarjadt; ezeknek elveit érvényesítette és fejlesztette tovább, ezekkel összhangban alakította ki újabb és újabb reguláit valamennyi utánuk következő szabályozás a nyelvfeljődés teremtette újabb és újabb jelenségek írásának normalizálásában.

2. Lassanként két évtizede lesz, hogy az Akadémia felülvizsgálva az 1922-ben rögzített s az ezt követő években csak kevésbé fontos részletekben módosított helyesírási szabályokat, kiadta az AkH. 1954.-et. Számos jel — nem utolsósorban „köznyelvünk gyorsuló ütemben való fejlődése" (BENKŐ: HIK. 9) — arra mutat, hogy nincs messze az az idő, amikor ismét esedékessé válik a helyesírás revíziója. Ezért nem látszik fölöslegesnek, hogy elkészítsük legutóbbi szabályzatunk mérlegét, azaz rámutassunk egyrészt azokra a jelenségekre, amelyekben a helyesírás-történet tanúsága szerint minden bizonynyal nyugvópontra ért a fejlődés, másrészt jelenlegi írásmódunknak azokra a problematikus eseteire is, amelyeknek beható megvizsgálása elkerülhetetlen lesz a szabályzat II. kiadásának előkészítése alkalmával.

II.

Írásrendszerünk számos területén olyan szilárd helyzet alakult ki a százhusz éves fejlődés során, amelynek megváltoztatása se nem szükséges, se nem lehetséges.

1. Bár helyesírási (pontosabban: hangjelölési) elvekről az akadémiai szabályozás történetében — *expressis verbis* — az AkHJ. 1856. tesz először említést (3—5), gyakorlatát tekintve már az első szabályzat is teljes mértékben azokat az elveket érvényesíti, mint utódai (vö. KNIEZSA, MHír.² 26): korának művelt kiejtése szerint írja a toldalék nélküli egyszerű szavakat; RÉVART követve a szóelemző elvhez igazodik a több elemű (toldalékos és összetett) szavak hangjainak jelölésében; megőrzi a hagyományt a „nemzetségi nevek" írásában.

Hangjelölésünk többlelvőségét a legsúlyosabb támadás BUDENZ és SZARVAS részéről érte, akik az írásban csak a fonetikus elv létjogosultságát ismerték el, melynek értelmében „Minden kész egész szó . . . képzőstül-ragostúl a benne ejtett nyelvhangok egyszerű lebetűzésével" írandó (AkHJ. 1876. 14). Pályája kezdetén SIMONYI is úgy vélekedett, hogy az írásnak nem lehet más célja, mint hogy „a szóznak valamennyi hangját láthatóvá tegye" (Nyr. VI, 392). — Ezek a nézetek azonban éppúgy nem voltak hatással a szabályzatok állásfoglalására, mint azok, amelyek — a kiejtés elvének megtartásával — a szóelemzés („szófejtés") számára kívánták biztosítani a legfőbb helyesírási elv rangját (vö.: HUNFALVY: MNyszet. I, 20, 153, Nyr. I, 206, II, 2, VII, 103; NÁDASKAY LAJOS: MNyszet. II, 81—94; VOLF GYÖRGY: BSz. 1893. LXXVI. k. 354—85). A szabályzatok a hangjelölés két legfőbb elve közül mindvégig a kiejtés elvét említik elsőnek. Hangjelölésünket kezdetől fogva a kiejtés, a szóelemzés és a kettő kivételeit magában foglaló hagyomány elvének rugalmas összecsiszolódája jellemzi (BENKŐ: MNy. I, 180, HIK. 5), s így története nem is egyéb, mint „a fonetikus és az alakítani elv olyan egyensúlyának folytonos keresése, mely az alakítani elvnek kezdetben megfelelő, de ma már csak a hagyományt őrző írásformákat a fonetikus írásmód javára küszöböli ki" (DEME: AnyIsk. I, 135).

2. Az AkH. 1832. betűrendszere az alapja minden további szabályzat ábécéjének. Első kódexünk emeli törvényerőre a magánhangzók jelölésében az egyjegyű mellékjeles elvet, a mássalhangzókban az egy- vagy egynél több jegyű, de mindenkor mellékjeltelen betűvel való hangjelölés elvét.

Bár a kiadványok 1856-tól 1900-ig a zárt *e* betűjeleként az *é*-t is fölveszik az ábécébe, használatát nem követelik meg, „mert igen gyakran fordulván elő, tarkázná, és lassítaná a pontozásokban és ékezesekben amúgy is gazdag magyar írást” (AkH. 1879. 12), s így maguk sem alkalmazzák szövegükben. Hogy a zárt *e* külön betűvel való kötelező jelölésének elrendelését nem annyira az írás technikai és esztétikai okai tették nemkívánatossá, mint inkább az, hogy a nyelvallapot a mondott korban már nem lehetett szilárd alapja a kétféle *e* megkülönböztetésének, arra BENKŐ LORÁND mutatott rá (Nyr. LXXXVII, 3–20). Bár a zárt *e* jelölését korábban is (HUNFALVY: Nyr. II, 3; SIMONYI: Nyr. V, 253; CSAPODI ISTVÁN: Nyr. XVII, 72), később is indítványozták, a magánhangzók betűinek mai rendszere állományára és formáira nézve egyaránt azonos maradt az első szabályzatával.

Nem mondható el ugyanez teljes mértékben a mássalhangzók betűiről. Mai mássalhangzóink közül a *dzs* 1856 óta tagja az állománynak (betűje eleinte *ds*, 1915 óta *dzs* alakú), a *dz*-t pedig csak 1901 óta tartják nyilván a szabályzatok. — A *c*-t az AkH. 1832. *cz* formában jelölteti, s bár egyes bizottsági javaslatok (1856-ban és 1900-ban) az egyszerűbb forma bevezetését indítványozták, mai alakját az akadémiai helyesírásban — hosszú és szenvedélyes elvi harcok után (vö.: SIMONYI: Nyr. VI, 488, AkÉrtő. 1891: 286–7; SZARVAS: Nyr. XVII, 412–3, XX, 546–9; KALMÁR ELEK: Nyr. XXI, 59–60; VOLF GYÖRGY: BSz. 1891. LXVI. k. 470–1; SZILY KÁLMÁN: MNy. XI, 451; MÉHELY LAJOS: AkÉrtő. 1917: 488–9; ZOLNAI GYULA: Nyr. XLVI, 275; stb.) — csak 1922-ben vette föl végérvényesen.

Sok szellemi energiát fordítottak helyesírási szakirodalmunk művelői a mássalhangzók kétjegyű betűinek „egyszerítés”-ére. Erre az AkH. 1832. és egy-két újabb kiadása adott ösztönzést. VÖRÖSMARTYNAK különféle észrevételekkel módosított javaslatát azonban az 1838-i nagygyűlés elvetette (AkÉvk. IV. k. 65). 1840-től kezdve már nem találjuk meg a szabályzatokban az „egyszerítés”-re vonatkozó felhívást, az AkHJ. 1856. pedig végleg elutasítja az olyan írásreform gondolatát, amely hét betű alakjának megváltoztatásával „meggyőzhetetlen külső nehézségek”-et idézne föl (8–9). Ez az állásfoglalás nem vetett ugyan gátat a további kísérleteknek és javaslatoknak (vö.: HUNFALVY: MNyszet. I, 157, Nyr. II, 5–6; SZERKESZTŐSÉG: Nyr. II, 241–7, 289–96; AkHJ. 1876. 9–10; SIMONYI: Nyr. V, 253, XXX, 191, XLIII, 47), de a korábban javasolt egyszerűsítésre — a *cz* kivételével — sohasem került sor helyesírásunkban. Olyan újítás lett volna ez, amely szakadékok támasztva korának és a múltnak írásbelisége között olvashatatlaná tette volna a reformot megelőző irodalom műveit.

A hosszú mássalhangzó betűkettőzéssel való jelölésének már az AkH. 1832-ben kodifikált elve változatlan maradt szabályozott helyesírásunk története folyamán, de változott a kétjegyűek kettőzésének mikéntjére vonatkozó nézet. Első szabályzatunknak azt az álláspontját, melynek értelmében a *tő*- és a képzett szavakban a csonkított, a ragozott szavakban és az összetétel határán a teljes kettőzés van helyén, többen kifogásolták. Eleinte a csonkított kettőzésnek csupán a ragozott alakokra való kiterjesztését indítványozták (HUNFALVY: MNyszet. II, 102, AkÉrtő. 1877: 163; JOANNOVICUS: AkH. 1876. 15–6; SIMONYI: Nyr. VI, 489, XXXII, 289, AkÉrtő. 1891: 287–8; SZARVAS: Nyr. XX, 549–50; KALMÁR: Nyr. XXI, 111–2), de az Akadémia a „gyöksérelmet” emlegető ellenvélemények hatására (VOLF: BSz. 1891. LXVI. k. 477; SZILY: BSz. 1903. CXIV. k. 299, Nyr. XXXII, 332) 1922-ig hatályban tartotta a *királylyal* típusú írásmódot; a *királylyal*-félék elismerése mellett továbbra is érvényben maradt a tulajdonnevek *Kemény*-

nyel, Györgygyel, Szilágygyal-féle teljes kettőzésének szabálya. A hosszúság jelölésének ez a módja 1950 óta csak a családnevekre vonatkozik, 1954 óta pedig ezekre sem. A hagyomány és az újítás harcának igen jellemző esetét van itt alkalmunk figyelemmel kísérni. Ha a kétjegyűek egyszerűsítésének szándékát az íráshagyomány ereje ítélte eleve kudarcra, a ragozott alakok teljes kettőzésének esetében az értelmetlenné vált hagyománynak kellett meghátrálnia az ésszerű újítás elől, hiszen — ha fokozatosan is — nyilvánvalóvá lett, hogy a csonkított kettőzés nem akadályozza sem a köznevek, sem a tulajdonnevek ragtalan alakjának pontos rekonstrukcióját.

Az összetétel határán való teljes kettőzés szabályát az AkH. 1954. sem változtatta meg, noha ilyen kívánság is jelentkezett a szakirodalomban (BENKŐ: MNy. XLVII, 94; LŐRINCZE: Nyr. LXXV, 195). A toldalékos alakok és az összetételek írásmódja közti különbségnek „némi logikájá”-ra DEME világitott rá (Nyr. LXXXVIII, 236).

3. A legkorábbi szabályzatok állásfoglalása alapján fejlesztették tovább az akadémiai kiadványok a szavak kezdőbetűjére vonatkozó szabálykészletüket is. Sajnálatos azonban, hogy hosszú időn át csupán a nagybetűs kezdés esetét tárgyalják (idevágó fejezetük „Nagy kezdőbetű” címét is csak 1915 óta váltja fel a „Nagy és kis kezdőbetű”), s bár természetesnek látszik, hogy ami nem sorolható ezek közé, azt kis kezdőbetűvel kell írni, az idevágó szabályok hiánya, illetőleg a határozott tiltások elmaradása — a német írás állandó erős hatása mellett — jelentős szerepet játszott abban, hogy a nagy kezdőbetű a legújabb időkig alaposan túllépte illetékességének határait.

A tulajdonnév nagy kezdőbetűjének szabálya mélyen meggyökerezett a társadalom tudatában, de azt, hogy mi nem tulajdonnév, sokáig nem mondták ki a szabályzatok. A fogalmi kategóriák tisztázatlanságának következményeként a nagy kezdőbetű gyakran a tiszteletnyilvánítás külső(séges) eszköze lett bizonyos közsavak esetében, s e szokás terjedése olyan írásgyakorlatra vezetett, amely határozottan ellentmond helyesírásunk értelemtükröző jellegének. A távolabbi és a közelebbi múltban egyaránt többen követelték a „nagybetűjárvány” megfékezését (ANTIBARBARUS: Nyr. XIX, 425, XLVI, 115 --6; -- NK --: Nyr. XXVI, 307--9; NAGY J. BÉLA: MNy. XXXIV, 57, Msn. IX, 127; BIRÓ IZABELLA: Msn. XIII, 10--6; BENKŐ: MNy. XLVII, 93). E kívánság teljesítésére először az AkH. 1954. tett lépéseket. Szabályaiban nem szegült mereven szembe bizonyos gyökeret vert írásszokásokkal (érvényben hagyta például a levélbeli megszólítás főneveinek nagybetűs kezdésére vonatkozó korábbi előírást), de — mint HEXENDORF EDIT megállapítja (HIK. 61) — „a kérdést a mai ízlésnek megfelelőbben rendezte, mint a legutóbbi kiadások” (megengedi, de nem követeli meg a megszólítotttra vonatkoztatott személyes névmások nagy kezdőbetűs írását, a nekik megfelelő személyragos határozószók nagybetűs kezdését ellenben kerüendőnek minősíti). Az AkH. 1954.-nek a kezdőbetűre vonatkozó elvei alkalmasak arra, hogy visszaszorítsák a túltengő nagybetűt; továbbfejlesztésük eddig nem szabályozott kérdések megoldását is lehetővé teszi.

4. A szókapcsolatok írásmódjának problémája egészen más jellegű, mint a kezdőbetűé, de egy tekintetben mégis kapcsolatba hozhatók egymással. Mint a kezdőbetű megválasztásában, a külön- és egybeírás eseteiben is bizonyos fokig az írásproblémáknak a szabályzatokban való tárgyalásmódjára vezethető vissza a közgyakorlatnak helytelen irányba fordulása és egy téves szemlélet kialakulása (vö. PAIS: HIK. 69). A legkorábbi szabályzatok csupán a „kötjel” használata szempontjából foglalkoznak az „összekapcsolt szavak”-kal, de arról nem esik szó bennük, hogy miféle szókapcsolat tekintendő „összekapcsolt szó”-nak. Ezért a hiányért természetesen nem hibáztathatók, hiszen nyelvtudományunk akkori állapota még nem tette lehetővé ennek a kérdésnek a fejtegetését (vö. FÁBRÁN, AkH.Élőzm. 163). Az összetétel fogalmának és fajtáinak az egybeírás és a kötőjelhasználat szempontjából való tisztázására mint „különös tekintet” érdemlő feladatra az AkH. 1856. vállalkozik első ízben. Rendszerezésében az a legfigye-

lemreméltebb mozzanat, hogy rámutat a szókapcsolatok egybeírását kiváltó okok két legfontosabbjára: a jelentéselkülönítésre (a „saját összetétel” létrehozójára) és a jelölenségre (a „rövidlet” jellegű „sajátlan összetétel” előidézőjére). Az utána következő szabályzatoknak 1950-nel záruló sorát rendszerezéssel különbségeik mellett az a lényeges szemléletbeli azonosság jellemzi, hogy a szókapcsolatok írásmódjának kérdését az összetétel, illetőleg az egybeírás felől közelítik meg. (Részleges kivétel az AkHJ. 1877., mely az összetétel „kivételes esetei”-nek tárgyalásában a különírásból indul ki. Ezzel azonban nem hatott a további kiadványokra, mert rendszerezését már az AkH. 1879. sem vette át.) Az összetételnek mint szóalkotásmódnak nagyfokú térhódítása mellett a szabályzatok említett szemléletének is része van abban, hogy a szavak helytelen vagy fölösleges összekapcsolása egyre sűrűbben jelentkezik a közgyakorlatban. Az egybeíró tendenciára már múlt századi szakírók is felhívják a figyelmet (GREGUSS ÁGOST: Nyr. II, 215—20; CSAPODI ISTVÁN: Nyr. XVII, 71, XXVIII, 538), járványszerű terjedését azonban főleg a NyomdH. megjelenése óta teszi szóvá a szakirodalom (NAGY J. BÉLA: MNy. XXVII, 59—60; KARDOS ALBERT: Nyr. LXIV, 78—9; BIRÓ IZABELLA: Msn. IX, 97—104, X, 10—2, XII, 1—5; HORÁNYI KÁROLY: Msn. IX, 147—8; ZOLNAI GYULA: Msn. X, 133—7, XI, 1—6; WINTER ISTVÁN: Msn. XI, 108—10; BRÜLL EMÁNUEL: Nyr. LXXIV, 447—8).

Ilyen előzmények után a „mérsékelt különíró tendencia” jegyében (DEME: Nyr. LXXVIII, 295) rendezi újjá az AkH. 1954. a szókapcsolatok írásának szabályait. Ezeknek tartalmán és sorrendjén kívül a fejezet hagyományos címében végrehajtott szórendi módosítással („A különírás és az egybeírás”) is arra tanít, hogy a szókapcsolatok írásának alapformája a különírás, melytől csak akkor térünk el, ha alapos jelentés- vagy alaktani ok kényszerít, vagy pedig — jól körülhatárolható típusokban — a hagyomány ereje hatalmaz fel bennünket az egybeírásra vagy a kötőjel használatára. Mint a kezdőbetűre vonatkozó előírásaiban, ennek az elvnek az érvényesítésében is tartózkodik a végletektől: kivételként megtart számos fölöslegesen egybeírt, de a hagyományban már erős gyökeret vert alakulatot, viszont az újabb keletkezett kapcsolattípusok esetén a különírás elv szerű alkalmazását rendeli el (vö. PAIS: HIK. 76).

5. Tulajdonnév írásunk rendszerének csirái megtalálhatók már a legkorábbi szabályzatokban. Az idevágó szabálykészletnek a korábban is meglévő kategóriák differenciálódásával és újabb névtípusok (például az intézménynevek) kialakulásával és elterjedésével párhuzamosan bővülő állományát mindvégig ugyanaz a központi elv irányítja: a tulajdonnév sajátos funkciójának, az azonosításnak biztosítása. Az elv lényegének fokról fokra világosabb felismerése szükségessé tette, hogy egyes szabályok — elsősorban a földrajzinev-írás területéről valók — megváltozzanak a fejlődés során; így lett például a *váci út*-ből — közbülső fokokon át — *Váci út*. Az alapformák azonosító funkciójának biztosítása végett egyre inkább érvényesül a szabályzatokban az a törekvés is, hogy a toldalékos formákból egyértelműen kikövetkeztethetők legyenek az alapalakok; ezért váltja fel például a *váciúti*-t és a *tolnamegyei*-t a *Váci úti* és a *Tolna megyei*; ezért teszünk különbséget a *Kissel* és a *Kiss-sel* alak között; stb.

Mindezek mellett két további törekvés érvényesülése is jellemzi tulajdonnév írásunk fejlődését. Az egyik az azonos funkciójú névtípusokba tartozó csoportok írásmódjának minél egységesebbé tétele. Megmutatkozik ez például abban, hogy az 1900-ban még részint kötőjeles írásmódú, részint egybeírt több elemű helységnevekben (*Nagy-Kanizsa*, de: *Nagyvárad*; *Duna-Földvár*, de: *Szamosújvár*; stb.) 1915-től kezdve megszűnik a kötőjelzés. Hasonló változás megy végbe a városrészek nevének írásában is. Ezek közül a tulajdonnévi előtagúakat kötőjeles formában (*Erzsébet-város*), a nem tulajdonnévi előtagúakat egybeírt alakban (*Víziváros*) kodifikálta az AkH. 1922. az AkHJ. 1915. nyomán. Az AkH. 1940. az egybeírás elrendelésével megvalósítja az írásmód egységét. — A másik törekvés arra irányul, hogy a valamilyen tekintetben rokon tulajdonnévtípusok írás-

módja azonos elvek szerint alakuljon. Legjellemzőbb példának a személynevek, az intézménynevek és az állandó címek (újság-, hetilap-, folyóiratcímek) írásmódját említhetjük. Az intézmények jogi személyek, az állandó című sajtótermékek mögött pedig intézmény (szerkesztőség) áll. Logikus tehát, hogy írásmódjuk a legfontosabb vonásban, az önálló értékű elemek nagy kezdőbetűjében megegyezik (vö. DEME: Nyr. LXXXVIII, 361, 365).

6. Az idegen szavak és tulajdonnevek írásának szabályai szintén a korai szabályzatokban kimondott elv alapján épültek. Ennek lényege az, hogy a „polgári jus”-t nyert, közkeletű idegen szavakat, valamint azokat a szavakat és neveket, amelyek nem latin betűs nyelvekből valók, magyarosan írjuk, a többit pedig az eredeti írásmódot megtartva (vö. FÁBIÁN: HIK. 89, 96). Szabályzataink az alapkérdésekben mindvégig ehhez az elvhez igazodtak, de a közkeletűség kritériumának megítélésében hosszú időn át rendkívül konzervatív álláspontot foglaltak el. A múlt század nyolevanas éveitől kezdve többen követelték a magyaros írásmód kiterjesztését (CSAPODI ISTVÁN: Nyr. XVII, 72; BÁRDOS REMIG: Nyr. XXI, 352; BÓDISS JUSZTIN: Nyr. XXI, 533–4; SIMONYI: AkÉrtő. 1891: 288–9). SIMONYINAK VOLF GYÖRGYTŐL (BSz. 1891. LXVI. k. 473–4) hevesen támadott javaslatát hiába tette magáévá SZARVAS GÁBOR (Nyr. XX, 551, XXII, 534), KALMÁR ELEK (Nyr. XXI, 63, NyK. XXIII, 284–8) és BALASSA JÓZSEF (Nyr. XXVII, 275), az Akadémia az 1901-i szabályozás alkalmával elutasította, s álláspontjának merevségéből — az IskH. térhódításától kényszerítve — csak 1922-ben engedett. A polgári társadalomnak az írással szemben támasztott jogos igénye, majd az általános műveltség latinogörögös jellegének egyre jobban érezhető átalakulása mind több idegen szó magyaros írásmódját tette elismertté, míg végül az AkH. 1950. szabálypontban (109. p.) is rögzítette, hogy „Az idegen szavak nagyobbik részét magyarosan, a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk”.

Az idegen tulajdonnevek írásának elvei lényegében nem változtak a szabályozás története folyamán. A gyakorlat — egyes napilapokat (elsősorban a Budapesti Hírlapot) kivéve — ellenkezés nélkül vette tudomásul és különösebb nehézségek nélkül alkalmazta is őket.

7. Mind a mai napig változatlanok a magyar közsavak elválasztásának az első akadémiai szabályzatban rögzített elvei, melyek szerint az elválasztás alapja a szótagolás, de az összetett szavakban az összetételi tagok határa egyben szótaghatár is. Változás következett be azonban az idegen szavak és bizonyos tulajdonnevek sorvégi elválasztásában. Az idegen szavakat régebben — szabályozás hiányában — az illető idegen nyelv szabályai szerint választották el a művelt tollforgatók. Hogy ez az eljárás a magyaros írásformában megjelenő, közkeletű szavak esetében helytelen, arra múlt századi szakíróink is rámutattak (vö.: ANTIBARBARUS: Nyr. XIX, 426; KÖRÖSI SÁNDOR: Nyr. XXI, 471–2, XXIX, 472; HODÁCS ÁGOSTON: Nyr. XXIX, 229). A szabályzatok közül elsőnek az AkH. 1901. foglalkozik a kérdéssel, s megoldását a „művelt ember” idegen (latin, görög) nyelvi ismeretére bízva, a *re-klamál*-féle szétbontást rendeli el. A több mint fél évszázadon át érvényben volt szabályt az AkH. 1954. megváltoztatja: az elválasztást nem az idegen nyelvek, hanem a magyar szóhasználat ismeretétől téve függővé, a *rek-lamál* típus mellett foglal állást (vö. BÁRCZI: HIK. 102).

A tulajdonneveket hosszú időn át a közsavak módjára választotta el a gyakorlat. Az AkH. 1922. azonban — az AkHJ. 1915. nyomán — úgy rendelkezett, hogy a családnevek csonkítva kettőzött kétjegyű mássalhangzóját (például *'Sennyei*) az elválasztáskor nem szabad kiegészíteni (a helyes forma tehát: *'Sen-nyei*). Ezt a szabályt, amely éppúgy a családnév sérthetlensége elvének formális értelmezésén alapszik, mint a sokáig megkövetelt *Keménynyel*-féle írásmód, szintén az AkH. 1954. helyezte hatályon kívül.

8. Helyesírásunk különféle területei közül az íráshasználat problémáinak rendezése tekint vissza a legrövidebb múltra. A szabályzatok hosszú időn át nem

terjesztették ki figyelmüket a helyesírásnak erre a fontos területére, illetőleg csak a hiányjel és a kötőjel alkalmazására tettek több-kevesebb megjegyzést. Az AkH. 1832. szemléletét, mely szerint az említettek kivüli írásjelek „köz divat szerint használatnak” (9), utódai is átvesszik. A határozott irányítás nélkül maradt gyakorlat ellentmondásaival és ingadozásaival 1879 és 1901 között számos hosszabb-rövidebb közlemény foglalkozik a Nyr.-ben (KIRÁLY PÁL: VIII, 397—409; DENGEL JÁNOS: IX, 111—5; SZÁNTÓ KÁROLY: IX, 241—50; SZARVAS GÁBOR: XXIII, 567; BERGMANN ÁGOST: XXVII, 497—9; WEKERLE LÁSZLÓ: XXX, 7—16). Javasataik megrostálásával az AkH. 1901. foglalja először grammatikai-logikai elveken nyugvó rendszerbe a mondatzáró és -tagoló írásjelek alkalmazásának szabályait. Ezek az előírások a továbbiakban számos részlettel bővültek és finomodtak, de lényegükben változatlanok maradtak, s szilárd alapjául szolgálhatnak a jövőben felmerülő írásproblémák szabályozásának is.

III.

Helyesírásunk legfontosabb összetevőinek a fentiekben vázlatosan összefoglalt fejlődéstörténete világosan mutatja, hogy azok az előírások, amelyeket az egymást követő szabályzatok megfogalmaztak, nem halmazt, hanem meghatározott elveken alapuló rendszer alkotnak. Szabályzataink helyesírási rendszere általában híven tükrözi az adott kor nyelvallapotát, de mindegyik több-kevesebb olyan elemet is őriz, amely a közelebbi vagy távolabbi múlt örökségeként maradt meg benne, vagy valamely újítás részleges végrehajtása következtében vált kivételes jelenséggé. Az efféleket minden soron következő szabályozás mérlegre tette abból a szempontból, hogy elérkezett-e az idő írásformájuk módosítására, illetőleg megszüntethető-e kivételességük.

Milyen tennivalók várnak e tekintetben az AkH. 1954. utódára?

Nem tekintjük feladatunknak, hogy a szabályzat szójegyzékének különféle tévedéseire utaljunk az alábbiakban, hiszen ezeket az újabb lenyomatok már helyesbítették. A teljességre törekvés minden szándéka nélkül csupán olyan kérdésekkel kívánunk foglalkozni, amelyekre szabálypont vonatkozik a kódexben. S a félreértések elkerülése végett azt is megjegyezzük, hogy mindezt elsősorban megfontolásra ajánljuk. Ami az esetleges módosítást illeti, hivatkozunk PAIS DEZSŐNEK immár szállóigévé lett megállapítására: „Ha egy változtatás lehetséges, még nem okvetlenül szükséges” (MNy. XLVI, 381).

1. Szabályzataink 1856-tól 1946-ig bezárólag négy helyesírási alapelvet tartanak nyilván: a kiejtés, a szófejtés (később: szóelemzés), a takarékosság (utóbb: egyszerűsítés) elvét mindvégig, a jóhangzás elvét felváltó hagyományét pedig 1901-től kezdve. Az AkH. 1950. kiiktatja az alapelvek sorából az egyszerűsítést — ennek magyarázatát BENKŐ LORÁND adja meg (MNy. L, 180), s ugyanígy jár el az AkH. 1954. is; de mindkét szabályzat alapelv rangján tartja meg a hagyományt. Megfontolandó, hogy helyes-e ez a megtartás, hiszen a hagyományos hangjelölés hatóköre — ha csak nem a KNEZSA-féle értelmezésben vesszük (vö. MHír.² 27) — össze sem hasonlítható a fonetikus és a szóelemző elvével. Nem tükrözné-e pontosabban a valóságot, ha csupán két helyesírási alapelvről szólnánk, s mellettük két kisebb jelentésű elvet (a hagyományos írásmódét és az egyszerűsítést) említenénk? Egyébként az egyszerűsítés helyesírási elvét az 1954. utáni szakirodalomnak több jelentős terméke is számba veszi (vö.: KNEZSA, MHír.² 28; DEME: NytudÉrt. 54. sz. 6; FÁBIÁN, AkHElőzm. 97—8).

2. Az AkH. 1954. több olyan szót a kiejtés szerinti írásmód hatókörébe utalt, amelyben a korábbi szabályzatok megkövetelték az elhomályosult morféma feltüntetését (*éjszaka, lagzi, lélegzik*). De a legújabb szabályzat is megtartja néhány szóban a történetileg kialakult írásmódot. Ezek eredetüket tekintve leginkább származékok és összetételek

(*kapzsi, különb, ósdi, rögtön, mindjárt, mindnyájan*), de van köztük tőszó is (*pünkösöd*). Közülük egyesek — a *különb, rögtön, mindjárt* — írásmódjával a szakirodalom is foglalkozott (vö.: HUNFALVY: NyK. VII, 256; SIMONYI: Nyr. XII, 268 XXII, 18, XXVIII, 96, XXIX, 544; SZARVAS: Nyr. XXIII, 569; ZOLNAI GYULA: Nyr. XXV, 42, MNy. XXX, 44; BENKŐ: MNy. XLVII, 92; NAGY J. BÉLA: MNy. XLVII, 303–4; LŐRINCZE: Nyr. LXXV, 194; TEMESI: I. OK. IX, 99). Kívánatosnak látszik megvizsgálni, miféle okok szólnak a felsorolt szavak hagyományos írásmódjának további megtartása mellett, vagy nem volna-e célszerű legalább egyesek fonetikus írásának bevezetése.

3. A magyar helyesírási hagyomány alapján az AkH. 1954. a történelmi események nevének írásában a kis kezdőbetűt rendelte el (125. p.). E nevek csoportjában azonban két kivételt is kodifikált, mert a két jelzős szerkezet (a *Nagy Októberi Szocialista Forradalom* és a *Nagy Honvédő Háború*) az első fordítók írásgyakorlata nyomán nagybetűs formában terjedt el (HEXENDORF: HIK. 59). A magyar helyesírási hagyománynak ellentmondó, kivételes írásmódot többen kifogásolták (vö.: SZEMERE: MNy. LI, 104; TEMESI: I. OK. IX, 100–1; SZABÓ MIKLÓS: MNy. LIII, 493). Gyakorló pedagógusoktól nemegyszer halljuk, hogy a tanulók az említett alakulatok nagy kezdőbetűiben nem az orosz helyesírás (felemás) követését, hanem a tiszteletnyilvánítás eszközt látják, s analógias alapon nagybetűvel kezdik például a *szabadságharc*-ot is. A tanár rendkívül kényelmetlen helyzetbe kerül, amikor meg kell magyaráznia, hogy ez íráshiba. A következő szabályozásnak okvetlenül foglalkoznia kell ezzel a kérdéssel, s meg kell vizsgálnia, megvan-e a lehetősége annak, hogy a történelmi események nevének írásszabálya kivétel nélküli legyen (vö. ELEKFI: I. OK. IX, 107).

4. Az AkH. 1954. 189. pontja — több hasonló funkciójú elem társaságában — „képzőszerű utótag”-nak nevezi a *-szerű*-t. Van, aki helyesli ezt a minősítést (vö.: ELEKFI: i. h.), más vélemény szerint (RUZSICZKY: Nyr. LXXXII, 204–5) az „utótagszerű képző” megjelölés volna helyes. A *-szerű* utótagú (képzőjű?) alakulatok írásmódja mindenképp felemás megoldású a szabályzatban. Az *ésszerű* esetében toldalék, a *Hanság-szerű* esetében utótag módjára kapcsolódik a *-szerű* az első elemhez. Ez még hagyján, mert a szótó (előtag?) szófaji különbsége esetleg megokolttá teszi az írásmód különbségét. A szójegyzék *dzsessz-szerű* címszavára azonban nincs magyarázat; azonos szófajú szótövek esetén csak egyféle írásmódnak lehet jogosultsága. Ezzel a kérdéssel is foglalkozik a szakirodalom (vö.: DEME: Nyr. LXXVIII, 296; SZEMERE: MNy. LI, 108; TEMESI: I. OK. IX, 102; FÁBIÁN: I. OK. IX, 119–20).

5. Hosszú hagyományra tekinthet vissza az AkH. 1954.-nek az az eljárása, hogy számos pontjában (így a 169., 176., 180., 184., 217. pontban) attól függően rendeli el az alárendelő szókapcsolat külön- vagy egybeírását, hogy a szóban forgó alakulat „hosszabb”, „nagyon hosszú”, „túlságosan hosszú”-e vagy sem. Az efféle határozatlan megjelölések igen sokszor bizonytalanná teszik az író, kivált ha a szójegyzéket tanulmányozva olyasmit tapasztal, hogy például a *foggjökér-gyulladás* kötőjellel írandó, a vele nemcsak nyelvtani szerkezetére, hanem még betűhely szerinti terjedelmére nézve is teljesen azonos *agyhártagygyulladás*-t ellenben egybe kell írni. A HTSz. (10–1) a Helyesírási Bizottság jóváhagyásával (vö. I. OK. XIX, 279–82) kísérletet tett bizonyos kapcsolattípusok hosszúságának a tagok szerkezete, illetőleg szótagszáma alapján való mérésére, s az idetartozó alakulatok tagjait az így adódó kategóriák szerint íratja külön vagy egybe, illetőleg kötőjelesen. A soron következő szabályozás alkalmával szükségesnek látszik tüzetesen megvizsgálni ezeket a normákat, s eldönteni, hogy a bennük érvényesülő szemlélet a széles köröknek szánt szabályzatban miféle kapcsolattípusok írásmódjának rendezésében kodifikálható.

Arra mindenestre ügyelni kell, hogy a terjedelemnek a szótagszámmal való

mérése, amely egyik hatékony eszköze lehet a PÁTS említette anarchia csökkentésének (HIK. 66), ne a helyesírás nehezítése árán valósítsa meg az egységesebb írásgyakorlatot. A többszörös összetételek írásmódjával kapcsolatban alaposan megfontolandónak látszik, hogy az utótag képzőeleme beleszámítson-e a szótagszámba. A „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó”-nak DEMÉTŐL már korábban alkalmazott s utóbb a Helyesírási Bizottságtól is jóváhagyott szabálya szerint például a *kerékpárjavítás* és az *élelmiszerkészlet* egybeírandó, a *kerékpár-javítási* és a *(bőséges) élelmiszer-készletű* kapcsolat esetén ellenben a kötőjeles írás van helyén (i. m. 43). Tény ugyan, hogy a *javítási* mint képzett szó „önálló szótári egység” (DEME: NytudÉrt. 54. sz. 36), csakhogy a *kerékpár-javítási* esetében nem a *kerékpár* elő- és a *javítási* utótag összetételéről van szó, hanem a *kerékpárjavítás* összetétel származékáról. A képzőnek a ragtól és jeltől ilyen vonatkozásban való megkülönböztetése csak nehezítené a helyesírás elsajátítását, amellet semmiféle gyakorlati haszonnal sem járna, hiszen a nyelvészek szűk körén kívül nem sokan értenék meg, hogy ha a *kerékpárjavításaitokat* még nem „túlságosan hosszú”, akkor a *kerékpárjavítási* már miért minősül annak.

6. Szabályzataink 1901 óta egy *i*-t íratnak az *i* végű helységnevek *-i* melléknév-képzős származékának végén; 1915-től kezdve határozottan tiltják az *i* megkettőzését. Eleinte csak magyar helységnevi példákkal szemléltetnek (AKH. 1901.: *piski, petri, orosz*), az AKHJ. 1915. azonban ilyen példákat is említ: *portici, pompeji, Assisi Szent Ferenc*. Így találjuk a szabályt az AKH. 1922–1946-ban is. (Az AKH. 1950. csak szójegyzékében közli a *helsinki, pompeji* alakot.) Érdekes, hogyan változik a szabály érvényességi területe a külföldi helynevek származéka tekintetében. Az AKH. 1931–1936. szerint „sok”, az AKH. 1938–1946. szerint „néhány”, de mindenképpen „gyakran előforduló” név esetén kell alkalmazni, de a példák száma éppen akkor (1938-ban) gyarapodik a „*helsinki* kikötő stb.”-vel, amikor a szabályzat korlátozni kívánja ezt az írásgyakorlatot. Az AKH. 1954. minden *i* végű helységnévre kiterjeszti a szabály érvényét.

Nyelvészeink közül először ZOLNAI GYULA helytelenítette az *i* megkettőzését tiltó rendelkezést (Msn. XIII, 89–93), majd DEME LÁSZLÓ mutatott rá, hogy a szabály számos esetben lehetetlenné teszi az alapforma pontos rekonstruálását (MNY. LIV, 132–3; vö. még SZEMERE: Nyr. XCII, 243).

Hasonló nehézsége mutatkozik a visszakövetkeztetésnek egyes *-földe, -háza, -telke* utótagú helységnevek *-földi, -házi, -telki* végű melléknévi származékának esetében is (vö. DEME: i. h. 128). 1901-től 1946-ig csak a *félegyházi*-t említik a szabályzatok, 1950-ben csatlakozik hozzá a *nyíregyházi, pálfalvi, jánóstelki*, 1954-ben a *gutorföldi*. Az *... ai, ... ei* végű alakok használata a tiltás ellenére egyre jobban terjed; az *Albertfalva-i* képzős származéka például csak *albertfalvai* formában járja.

Megfontolandó tehát az AKH. 1954. 257. és 258. pontjának a jelenlegi formában való érvényben tartása.

7. Szabályzataink az AKHJ. 1915. nyomán következetesen vallják, hogy a *dz* és a *dzs* „csak e g y mássalhangzó”, s ezért betűjük teljes jogú tagja az ábécének. Ezt a tételt az AKH. 1954. azzal erősíti meg, hogy a kettőzésre — az addigi gyakorlatot megváltoztatva — a *ddz, ddzs* formát írja elő (10. p.). A két nem egyjegyű betű helyzetének végleges tisztázása azonban ezzel nem történt meg, mert a *dz* és *dzs* betűs szavak elválasztásának szabályai — a *fogóddzék, brídzzsel*-félék írásmódjából logikusan következő *fogódz-dzék, brídzs-dzsel* formák kivételével — változatlanok maradtak: *mad-zag, hod-zsa, de: brin-dza, lán-dzsa* (321. p.). Az AKH. 1954. ezt az elvszerűnek nem mondható megoldást átmeneti jellegűnek szánta (vö.: DEME: HIK. 26, Nyr. LXXXVIII, 373; BÁRCZI: HIK. 101). Az elválasztás következetessé tételére 1954 előtt is és utána is többen tettek javaslatot (BRÜLL EMÁNUEL: MNY. XXXIV, 57; BENKÓ: MNY. XLVII, 95; illetőleg DEME: Nyr. LXXVIII, 300; SZEMERE: MNY. LI, 106; TEMESI: I. OK. IX, 103; BÁRCZI: I. OK.

IX, 139). Az elkövetkező szabályozás alkalmával fontolóra kell venni, elérte-e célját az „átmeneti állapot” meghosszabbítása, s elérkezett-e az idő a *dz* és a *dzs* ügyének mind a hangjelölésben, mind az elválasztásban való elvszerű, következetes rendezésére.

8. Mivel az évszámokat általában tőszámnévként mondjuk ki, felvetődik a kérdés, szükséges-e kitenni utána a keltezésben az 1901 óta következetesen megkövetelt sorszám-névi pontot. Pont nélkül írta az évszámot a NyomdH., ha nem számjegy jelöli utána a hónapot; NAGY J. BÉLA is megokolhatóan tartja azt a felfogást, hogy az évszám után fölösleges a pont (Msn. XI, 96); BENKŐ LORÁND pedig arról ír, hogy az évszám pontjának „nem sorszámnév-jelölő, hanem elsősorban tagoló, elválasztó funkciót kell tulajdonítanunk” (HIK. 26). Az AkH. 1954. megtette az első lépést az írásmód egyszerűsítése tekintetében: a névutótól vagy birtokos személyragos szótól követett évszám után nem teteti ki a pontot. Az elkövetkező szabályozás nyilván eldönti, kövesse-e az első lépést egy második is.

*

Arany János bevezetőben idézett szavai szerint a helyesírás „nem siet eldöntéseivel”. Ez a megállapítás nemcsak arra az időszakra érvényes, amelyben elhangzott (a főtitkár a tizenhét évvel korábbi javaslat folytatás nélkül maradását okolta meg vele); a „fontolva haladás” az akadémiai helyesírás egész történetére jellemző. Voltak ugyan olyan szakaszok is a tizenkét évtizedes folyamatban, amikor az „élő szokás” sürgette módosításokat nem a hagyomány ésszerű tisztelete, hanem a szemellenzős maradiság hiúsította meg, az írásgyakorlatnak sűrűn ismétlődő módosításától való idegenkedés többnyire mégsem a végtelenségig vitt konzervativizmusból fakadt, hanem abból a belátásból, hogy új szabályok alkotására vagy régié megváltoztatására csak lezajlott folyamatok szolgáltathatnak okot. Helyesírásunk történetében elhamarkodott s nagyrészt önkényes intézkedésekre (vö. PAIS: MNy. XLVI, 381), melyeket utóbb hatálytalanítani kellett, csak egyes szavak írásmódjának szabályozásában került sor; a hosszabb — bár nemegyszer a kelleténél hosszabb — megfontolás után végrehajtott változtatások kiállták az idő próbáját. Meggyőződésünk, hogy azok az elvek, amelyek egy tudós testület szűkebb gyakorlatából fokozatosan kiterjedtek a nemzet egész írásbeliségére, s melyeket a szabályzatok a változások mögött változatlanul őriztek meg, nemcsak napjainkig biztosították írásrendszerünk szilárdságát, hanem a jövő fejlődés útját is meghatározzák.

SZEMERE GYULA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Adatok a XVI. század magyar nyelvéhez

Szótörténeti gyűjteményünkbe csak olyan szavakat és szókapcsolatokat vettünk fel, amelyeknek előfordulási ideje korábbi az eddig ismert időpontnál, vagy pedig időrendben második, esetleg harmadik adatot jelölnek. Csak egy-két esetben tettünk kivételt, ha más címszó alatti szövegbe ékelten is feltűnik a kifejezés. Hogy az újonnan idézett példa a maga időrendi helyéről közvetlenül tájékozotasson, a címszó történetére vonatkozó bevezető részben a forrásadatokat évszámokra írtuk át. Ahol a NySz. általánosan jelöli meg az időkört, ott az irodalomtörténeti megállapítások időjelzéseit közöltük. A NySz. Görcsöni Ambrusnak Mátyás királyról írt históriás énekére így mutat rá: XVI. század, az irodalomtörténet szerint a mű 1567—1568 táján keletkezett; a Hoffgreff-féle énekeskönyv időjelzése a NySz.-ban hasonlóképpen: XVI. század, az irodalomtörténet itt

az 1554—1555. évkört veszi fel. A Verancsics-évkönyv (MonÍrók III.) időmeghatározásában az utolsó eseménytörténeti évszámot és Verancsics Antal halálának évét tekintettük határdátumnak (1566—1573.). A nyelvemlékek időjelzéseit SZABÓ DÉNES jegyzéke (A magyar nyelvemlékek. 1959.² 69—70) alapján közöljük; az Érdy-kódex írásának ideje: 1526—1527. (DIENES ERZSÉBET: MNY. LXII, 19).

Adattárunkban a nyelvtudományi irodalomban használt rövidítéseken kívül még a következők fordulnak elő: BasákLev. = TAKÁTS SÁNDOR—ECKHART FERENC—SZEKFŰ GYULA, A budai basák magyar nyelvű levelezése I. Bp., 1915. — EstD. = Ester dolga. Kolozsvár, 1577. — HistAbs. = TORKOS JÁNOS, Historia regis Absolon, filii David. H. n., é. n. [Debrecen, XVI. század. Írásának éve: 1561.] — HistBip. = Historia bipartita ex I. Regum I. & 3. capitibus desumpta. Debrecen, 1581. — JesSir. = Jesus Sirach könyve. Kolozsvár, 1551. — MZsOkl. VIII. = Magyar Zsidó Oklevéltár VIII. Szerkesztette és kiadta SCHEIBER SÁNDOR. Bp., 1965. — Nád: Lev. = Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerkesztette KÁROLYI ÁRPÁD és SZALAY JÓZSEF. Bp., 1882. — Forrásaikkal kapcsolatban megemlítjük, hogy a HistAbs. két ízben jelent meg. Ma csak egy-egy példányban ismert mind a debreceni, mind a kolozsvári kiadás. Mindkettő a XVI. században került ki a nyomdából. A históriát SZILÁDY ÁRON a RMKT. VII. kötetében kiadta a kolozsvári szöveg alapján. Mi a debreceni kiadást használtuk. De mivel a két kiadás között számos eltérés van, nemcsak szóváltoztatás, hanem szövegrész-betoldás is, ezért a SZILÁDY-kiadás szövegéből is idézünk.

A címszó bevezető részében feltüntetett évszámok csak a szóköznévi előfordulására, illetőleg az igék igekötős alakjainak történetére vonatkoznak. A XVI. századi kiadványokban a lapjelző betűk hiányát, pontosabban a kezdeti jelzések elmaradását pótoltuk. Ha a NySz. egy-egy szónak több jelentését tünteti fel, összeállításunkban a megfelelő jelentésre az idegen nyelvű értelmezésekkel utalunk. A HistBip.-ből vett egy-két idézetben a nyilvánvaló sajtóhibát szegletes zárójelben a mű 1619. évi kiadása nyomán javítottuk.

*

á b r á z t a t 1526—1527, 1584: NySz. — 1551: „Ezenképen szükség, hogy a fazekas-
is az ő munkaiara viselyen gondot, es à korongot kel haytani labaiual es egy neminernű
fő gondal *abrasztatni* az ő műuét, es nappal elintézet munkaiua vagyon” (JesSir. L4).

ad ó s l e v é l 1583—1599, 1598: NySz. — 1579: „*ados leuele* mastannis az sidonal
vagon” (BasákLev. 198) | 1581: „Azonnal eleybe vety az Papay Istwan *adoslewelet*”
(MZSOkI. VIII, 227) | 1589: „peczetes *ados leueleket* attak” (BasákLev. 491).

á g y a c s k a 1450 k., 1585: NySz. — 1508: „En *ágačkamban* etaltal keresem. kit
en lelkem zeret keres m űtetet” (DöbrK. 475) | 1508: „Salamon királ' *ágačkaiat* garta ma-
ganak” (i. h. 476) | 1508: 1. *erős* a.

al á b o c s á t á s. — 1560: „fiamnak *alábocsátása* úgy lött, hogy az fejedelemnek
magát kötelezte az visszamenetelre” (Nád: Lev. 169).

al á v a l ó 'infimus; gering' 1519 k., 1565, 1608: NySz. — 1581: „Meg segít az
Isten mi io szandékunkban, / *Alaualo* helyről fel veszen io voltaban” (HistBip. B).

al k h a t 'concordo; übereinkommen' 1526—1527: EtSz.; 1584: NySz. — 1581:
1. *h á b o r g á s* a.

á l l a n d ó 1516—1519, 1539, 1585: NySz. — 1581: „Ritkan talaltatnak kősztetek
allandok / Mert kőnnien mindenre vattok ti hailandok” (HistBip. B3b).

á l l á s 'habitus corporis' 1583: NySz. — 1561: „Teste allasa neki dizes vala,
Macula semmi testiben nem vala” (HistAbs. A2b).

al m a s z e m. — 1508: „edes te kedves bezeded Mikent pañika *alma zemeek*”:
sicut fragmen mali puniei (Döbrk. 477).

á l m o d o z á s 1585: NySz. — 1551: „à bolondoc az ó almadazasokba biznac” (JesSir. K) | 1551: „A ki *almadozasába* bizie, igaz olyan, mint à ki az arnyéket meg akaryia fogni” (i. h.) | 1551: „Az *álmadozás* semmi egyél, hanem à semminec heiába valo abrazattya” (i. h.) stb. | 1551: l. *eltározatás* a.

á l o é 1466: MNy. X, 237; 1578: NySz. — 1508: „te kifolasid pańka almanak paradičoma. almafanak: gómólcevel Cipros nardósva: nardos es safrań: fistvlat es cina-momost. libannak minden faival; Mirra *aloessel*” (DöbrK. 477–478).

á l o m l á t ó (mn.). — 1561: „Olyan szentókhöz ragazkottatok, Mint az *alom lato* embörök almok” (HistAbs. B5).

á l o m s z a k a d á s 1723: NySz. — 1581: „Fiat io aszszoniok nağ sok vigiazasal, / Tanultak neuelni *alom szakadással*” (HistBip. C).

á l t a l i k t a t 1652: NySz. — 1561: „Vgian az őueit azert megtarttia, Tűzön vizön űket meg oltalmazza, Nagy veződelmeken *altal iktattia*” (HistAbs. B4b).

a r a n y k a n n a. — 1577: „Pohar székin asztalan sok *arany kanna*, / Föld edény még annyi minden rend vala” (EstD. C3b).

a r a n y l á n n a 'aranylemez' 1529, 1590: NySz. — 1551: „Fel tóue az *arany lánnátis* à szent süegen” (JesSir. N4).

a r a n y m é r t é k. — 1551: „A bolondoc alkotmatlant szólnac à dologhoz. De à bőlehec *arany mérték*re vetic az ó beszedekek” (JesSir. F6).

a r a n y o s v e s s z ő 1584: NySz. — 1577: „Földrudl fel emele szépen bisztata, / *Aranyos veszeit* vete ő rea” (EstD. B3).

a r a n y p e r e c 1554–1555: NySz. — 1551: l. *kari* a.

a r a n y s z e m 'aranykincs' 1518 k.: MNy. LV, 423; 1551: MNy. II, 37. — 1548: „Az *arany szemnek* szerét nem tehettem” (Nád: Lev. 132).

a r a n y v e s s z ő 1450 k.: BALLÁGI, RNySz. 162; 1786: NySz. — 1577: „Hanem. ha *arany veszeit* ream vetne, / Már egy hólnapia hogy nē voltam szembe” (EstD. B2).

a r c á t t l a n 1551, 1582: NySz. — 1551: l. *hidegtörés* a. | 1581: „Czoda mely *orcztatlan* Paraznasag vetke, / Kit egyszer el foglal nehezen szalasztia” (HistBip. B3b).

a r ó m a 1450 k., 1551: NySz. — 1508: „en mirramot meg arattam. mind en *aromaimval*” (DöbrK. 478) | 1508: „En zeretóm ala zallot v̄ kertebe *aromanak* v̄ kedvere” (i. h. 480).

á r t á s 1531, 1575: NySz. — 1551: „A szelec kőzzűlis nemelyec *ártásra* terētöttee- nec” (JesSir. L7) | 1577: „Czac az io tételre minden haylana, / Mert természet ellen az *ártás* vólna” (EstD. C3).

á r u l t a t á s 1519 k., XVI. sz. e. n., 1588: NySz. — 1561: „Saul maradékát mind levágatád, / *Árultatás* miatt mind elfogyatád” (RMKT. VII, 59).

[a s z ű] aszú fa mellett a nyers is megég 1566–1573: NySz. I, 129. — 1561: „Lam Magyar példaba így szoktak szolni, *Azufaual az niers szokot meg egni*, Jók az gonozokkal egy arant vezni” (HistAbs. B4b).

a z é r t a n 1553, 1618: NySz. — 1581: „Kikre ez világon Isten adta tisztit, / Kőuessek *azertan* ű neki iosagit” (HistBip. C).

a z o n k ő z b e n 1450 k., 1516–1517, 1583: NySz. — 1581: „Azonközben raitok szoktae el szunniadni” (HistBip. C).

b á j o l ó 1508, 1551: NySz. — 1551: „Mikepen senki nem kőnyörűl à *baiolon* ha meg maryia őtett à kégyo, . . . azonképen azokonis, à kie az Istentelenecek tarsal- kodnac” (JesSir. D3b).

b á l v á n y o z á s 1568: NySz. — 1561: „*Baluaniozasban* nem io mast kőuetni, Mert feiunkre veződelmet kezd hozni” (HistAbs. B4b).

b á n a t n a k a d j a m a g á t vö. *valaminek adja magát* 1530–1532, 1608: NySz. I, 8. — 1561: „Kiral *ada magat* oly nagy *banatnak*” (HistAbs.Ab).

bánatnak ereszti magát 1608: NySz. I, 669. 1561: „Testamentum szerent mindent vegeze, *Magat ozlan nagy banatnak erzte*” (HistAbs. Bb).

beborul 'contegor; sich überziehen' 1572: NySz. 1561: „Az kiket el hagy azok oda vannak, Kesertetben azok *be-le borulnak*” (HistAbs. Bb) | 1561: „Az kiket elhagy, azok oda vadnak, / Az kisirtetbe azok *béborulnak*” (RMKT. VII. 66).

becsületben tart 1625: NySz. III, 461. — 1581: „Tüled ha el veszi iobnak ű adhattia, / Ki ű aiandekit *bóczületben tartia*” (HistBip. A4b).

becsületlenség 1470, 1598: NySz. 1581: „*Bóczületlenseget* io feiedelmeknek, / Szűksegeuel Isten io gondüselödknek, / Meg szokta büntetni . . .” (HistBip. A4b).

beesik 'irruo; hineindrängen' 1541–1550, 1575: NySz. — 1561: „Nagy hamar egy emberhöz *be esenek*, Annak hazaua! (!) űk el reitöznek” (HistAbs. B).

befertöz. — 1581: l. *eltökölés* a.

beigazít 1756: NySz. — 1581: „Eszes tanaczaua! Betsabet tanita, / Kirali eleiken el *ba[= be] igazita*” (HistBip. Ab).

beköszön 1700: NySz. — 1581: „Szepen *be köszöne* Bethsabekiralhoz” (HistBip. Ab).

belebocsátás. — 1551: l. *Keserűvíz* a.

bereked 'székrekedést kap'. — 1545: „én *berekedtem*, azt vélem, hogy az vajas bélestül” (Nád: Lev. 76).

berohan 1585: NySz. — 1561: „Azonban Kiraly szolgai iutanak, Ott az hazban hamar *be rohananak*” (HistAbs. B).

beszegez 'infigo; vernageln' 1526–1527: NySz. — 1508: „En hvgom en iege-sem *be rekeztet* kert: *be rekeztat* kert *be zegezet* kv^t f^v” (DöbrK. 477).

beszínél 1604: NySz. — 1561: „Saul helyébe *bészínled* magadat” (RMKT. VII, 59).

[*betonika* 1588: NySz.] *betonika riz.* — 1557: „az doktor *betonika rizet* adott neki és jobban szolt” (Nád: Lev. 100).

bírás 1450 k., 1584: NySz. — 1581: l. *rontás* a.

bíz 'concedo; anvertraun' 1636: NySz. — 1581: „Ezeket mindenkor egieb emberekre, / *Ne bízzak* magokat csak tanaczosokra” (HistBip. Cb).

bizonyára 1513, 1584: NySz. — 1581: „*Bizoniara* annia imez az gyermeknek” (HistBip. B2b).

bizonytalan volta. — 1581: „*Bizontalan voltat* annak [= az életnek] meg tudhattia, / Mikoron meg halmi io barattiat lattia” (HistBip. A3).

bocsátkozik 'leereszkedik, lerogy' 1627: NySz. — 1577: „Ottan *boczatkozéc* Aszszony el hala, / Király meg esmere székből ki àla” (EstD. B3).

bojtos 1327: OklSz.; 1566: NySz. — 1561: l. *fennakad* a.

bolttart. — 1589: „uettek uolt ualamj marhat, meg mjkor jt az htls ezasar varosaban Pesten *botot tartottanak*” (BasákLev. 491).

bolzog 1552, 1574: NySz. — 1561: „Gond mar Absolonnak adatot vala, Egy özuerön mert szellel *bolzog* vala, űzöben Absolont eitöttek vala” (HistAbs. B2).

borpince. — 1508: „kiral engem *bor pincebe* v^vn” (DöbrK. 474).

borvétel. — 1557: „az *borvetheln*ekys wg wjselem gongjath amynth joban thwdom” (LevT. I, 261).

borz 1380–1410 táján: SzófSz.; 1604: NySz. — 1556: „értem az Kd levelét, de nem mind, az *borzot* nem tudom mi legyen” (Nád: Lev. 97).

boszantó (fn.) 1508, 1577–1580: NySz. — 1551: „Ne ály szömbe à *boszszontoual* (Aliàs à patuarkodoual)” (JesSir. C3b).

boszuállás 1470, 1492–1495: NyS. — 1508; l. *elcsuszamlík* a.

boszuátétel 1514–1519, 1624: NySz. — 1561: „*Bozzu tetel* erte ne adattatnek, Mert meg vala tiltua meg ne ötletnek” (HistAbs. B3b).

bőségesen 1585: NySz. — 1581: „Tekinez az Vrakra ezek kőztis vannak, / Kik noha iohadgyal *beüsesen* birnak, / Nagyobb meltosagot megis űk kiuannak, / De az bőlezsesre ingyen sem vagiakoznak” (HistBip. A3).

búskodás 1640: NySz. — 1556: „Alább hagyom az *búskodást* az te leveled meg-olvasván” (Nád: Lev. 15).

búsul XV. sz. v., 1550, 1562: NySz. — 1561: „Sok országokat ű nagy *busulta*-ban El veztőt nagy vrakat nagy buaban” (HistAbs. B4b).

cédrusdeszka 1630: NySz. I, 342. — 1508: „rakionk raita ezvst erekfeket ha aito.tahat bell'ők meg v̄tet. *cedros dezakkal*” (DöbrK. 483).

cédrusfa 1380–1410 táján: EtSz.; 1516–1519: NySz. — 1508: „Mi hazonknak heiazatt'a *cedros fabol* Tornacink cipressos fabol” (DöbrK. 474).

cédula 1517, 1526–1527, 1575: NySz. — 1548: „Kristóf uram felől teszen Kd egy kis *czedulaba* emlékezetet, . . . azt is írta vala Kd az *czedulában*, hogy szabad volnék vele, mit mívelnék benne” (Nád: Lev. 133) | 1558: „Az prókátoroknak penig nevek legyennek ezek, kiket megirtam ez levélbe kötett *czedulába*” (i. h. 169) | 1560: „Azon kocsin az orvosságot is, . . . meghozták, kivél mint kellessék élned, az *czedulájából* megértöd” (i. h. 59).

[*cérna*] *egy szál cernán függ* (az „egy cernaszálon függ” szólás előzménye, még való értelemben). — 1581: „Vilag allapatia ha meg fordulhatna, / Auagy *egy szal czernan* ha midőn *figgene*, / Aszszon haragiaban giorsan el meczene” (HistBip. B4).

cifra 'ornatus; Schmuck' 1568: NySz. — 1548: „az *cifrát* is megkildtem Kdnek” (Nád: Lev. 133).

cihődik 'segniter ago; langsam handeln' alakv. *czühödik* 1651: EtSz. — 1560: „készülj és *czühödjél* lassan” (Nád: Lev. 57).

cikkely 'particula; Theil' 1531, 1565: NySz. — 1557: „azokat minden *Ciekeli*-ben hysseggel telliesitette” (RMNy. II, vegyes iratok 125).

ciprusfa 1538: EtSz. — 1508: l. *cédrusfa* a.

csalatkosztat. — 1581: „Remensege neki de *czalatkosztatek*, / Mert kik tisztességet ű magok keresnek, / Giakran az Istentől űk meg alaszatnak” (HistBip. Ab).

csatáz 1574: NySz.; 1575: Nyr. 66 : 65; 1585: NySz. — 1581: l. *pergő* a.

csavargás 'vagatio; das Herumirren' 1604: NySz. — 1551: „Vélem, hogy ez *csavargást* az mívelteti vele, hogy az szegény uramnak köldettem vala, száz aranyat tén és azt fogta volna magának tartani” (Nád: Lev. 149).

csigáz 'torqueo; quälen' 1568: NySz. — 1557: „mig rajta ülök, nem különb, mintha félig *csigáznának*” (Nád: Lev. 18) | 1559: „en megys az doctoroktol valtyg *chigazatom*” (LevT. I, 343).

csinálmány 1541–1563: BALLAGI, RNySz. 175; 1585: NySz. — 1551: „Az WRnac minden *chinalmanyi* igen ióe” (JesSir. L6).

csörög 1536, 1585: NySz. — 1560: l. *répalerél* a.

dámvad 1533: OklSz.; 1568: NySz. — 1541: „Az *dámvadak* óla kész” (Nád: Lev. 71).

direktor 1608: MNy. LXI, 365. — 1584: „ezután is valahon az szükség kívánja azolgalhat, előttünk viselvén, mestert, *direktort*, assesorokat és nemes népeket kétszer bocsátónk az helyére” (MIKÓ IMRE, ErdTörtAd. I, 265).

dísznó aprólék 1863: MNy. LIX, 87. — 1559: „Az *dísznó apróléket* és az sós tejet, kit Tahy Bernáltól küldtél, jó néven vettem túled s igen is köszönöm, én kedvem szerént laktam véle és az húsételt is azon hagyom el” (Nád: Lev. 35).

dísznóbarom 1526–1527, 1578: NySz. — 1559: „az idén igen szők volt a *dísznóbarom*” (Nád: Lev. 35).

doktor 'medicus' 1536: BALLAGI, RNySz. 351; 1595: NySz. — 1552: „ne talántán to[= ott] az herezegénél vagyon valami *doktor*” (Nád: Lev. 87) | 1554: „Vettem az te

leveledet, kiből értem az te nyavalyádat, értem az *doctor* is mit ír” (i. h. 10) | 1554: „Aszszonyomat az úr Isten tartsa meg és gyógyétsa meg, ha az *doktor* ott nem volna hát *doctort* küldenék neki” (i. h. 11) | 1554: „bi(z)on ugyan megunám az garádicsot hagyni és ide bocsáta *dakter* uram” (i. h. 156) | 1559: l. *csigáz* a. | 1560: „Bodrogy Antalh mynden fele kwltek wolt *doktorerth*” (MZsOkI. VIII, 224) | 1560: „kenyergwnk Nagyságodnak, . . . hogy a Bechy sydo *doctort* Sarwarrygh hozzatnaia ala Nagysagtok, és walamykeppen lehetne, fel wytetnem oda Nagysagtokhosz” (i. h.).

doktor asszony 'kenő asszony'. — 1559: „paranchol ennekem Nagysagod, hogy az en szekeremet az sydo *doctor asszonyert* kyldenem” (MZsOkI. VIII, 223).

dolmányka. — 1560: „valami fekete bárson t vegyen Kegyelmed egy *dolmánkának* valót” (Nád: Lev. 107).

dorgálás 1533, 1585: NySz. — 1581: l. *vihogás* a.

[*drága*] *teraga*. — 1543: „Kegyelmed iryt wala nekem hog bort wegek penzen, a borban talalnek walamy keweset, de bizon igen *teraga*” (LevT. I, 24).

drágaság 'penuria; Theuerung' 1544, 1551, 1567: NySz. — 1556: „az arpanak keobly masth tyzeon negyeon wagyon es myndeon *dragasag* ez mytwl wagyon mynd az sygetyektwl” (BasákLev. 7).

dúl-fúl 1516–1519, 1604: NySz. — 1564: „*Dúl-fúl* ellenségem irégységében” (RMKT. VI, 372).

duránci barack 1585: NySz. — 1569: „parancsolt énekem ú felsége, hogy én ú fölségének szerezzek *duránczai baraczk* fiatal fákat és zelenka-körtvélyfákat” (Nád: Lev. 216).

ébenfa 1585: EtSz. — 1551: „Szűntelen neuekedem mint az *Ebëus fa*” (JesSir. G4).

egyenget 'dirigo; richten' 1519 k., 1525–1531, 1574: NySz. — 1561: Kiralt mire akaria el viheti, Iffiu Kiralt arra *egiengetheti*” (HistAbs. A4b).

elbújdosik XVI. sz. e. n., 1585: NySz. — 1561: „Hamarsaggal Absolon *el budosek*” (HistAbs. A2).

elcsuszamlík. — 1508: „enem bozzo allas: es idein en meg fizetem nekik: hog ű labok *el évzamlek*” (DöbrK. 255).

elegget tesz XVI. sz. e. n., 1519 k., 1627: NySz.: III, 607: — 1561: „Meni ki *tegy eleget* szep bezedöddel” (HistAbs. B3) | 1581: „mikor te feölsegeöd minkett ez fele dologban megh talalt, mi megh fogattuk es *elegett tetettünk* vele” (BasákLev. 222).

éler 'pervenio; einholen' 1526–1527, 1551, 1585: NySz. — 1561: l. *szabadkozik* a.

éleszt 1192–1195, 1526–1527, 1585: NySz. — 1581: „*Eleszszuk* mi bennünk Isten aiandekít” (HistBip. B).

elfeledés. — 1539: „Ha *el feledendlek* tegedh Jerwsalem *ell feledeesnek* a dasset en yogom” (KulesK. 344).

elfoglal 'occupo; in Besitz nehmen' 1526–1527, 1585: NySz. — 1581: l. *arcátlan* a.

elháborodik 1526–1527: NySz. — 1577: „Raita Király inkab *el habarodéc*, / Ottan hagyá Amant az fára kösséc” (EstD. C).

elhal 'elájul' 1563: NySz. — 1577: l. *bocsátkozik* a.

eligazít l. 'dirigo; eine Richtung geben' 1516, 1592: NySz. — 1581: l. *beigazít* a. — 2. 'dispono; ausrichten' 1564: OklSz.; 1587: MNy. LXII, 103. — 1567: „az Ibrani Ferencz vram Battya törünnelis *el Igazítot* uolna” (MNy. LI, 496) | 1567: „w. ke[gyelme] Battya Ibrani peter törwinnelys *el Igazította* uolna” (i. h. 497) | 1589. l. *felmenetel* a.

eligazodik 1596: OklSz. — 1589: „hogy penig ez szomszedsagban minden ez fele dologh mint innen smind onnan *eligazoggyek*, es semmi meltatlan tartas sem innen sem onnan ne legyeön, keríwék mijs Nágodat, . . . ez szegeny sidot . . . elegitesse megh” (BasákLev. 481).

- elintéz* 1604: NySz. -- 1551: I. ábrázat a.
- ellankad* 1470, 1508: NySz. -- 1508: „Malos fakkal zorohatok meg engem Mert zeretet mia *el lankadek*” (DöbrK. 474) | 1508: „En lelkem *el lankada* hoğ zola” (i. h. 479).
- elömegy a latorságban* 1613: NySz. II, 744. -- 1581. I. szegényvallás a.
- elrendel* 1551, 1575: NySz. -- 1561: „Gialogokatis szepen *el röndöle*” (HistAbs. B2).
- el szemlél* 1567–1568 táján: NySz. -- 1561: „Daudidis mind *el szömlele* tabo-
rat” (HistAbs. Bb).
- eltalálkozik*. -- 1581: I. rátalál a.
- eltát* 1598: NySz. -- 1555: I. kandácsol a.
- eltávoztatás* 1519 k., 1533, 1604: NySz. -- 1551: „Az almadozasnac iöwendö
mondóknac, es à hazugságoknac *eltauosztatasáról*” (A fejezet summája: JesSir. K).
- eltitkolás* 1585: NySz. -- 1581: „Czudalhattiuk meltan ezt a paraznakban, /
Hogy az gonossagnac *eltitkolasaban*, / Keszek be fertözni magzattiok vereben, / Magokat
tagadni ne iussanak szegienben” (HistBip. C).
- eluntat* 1536, 1590: NySz. -- 1542: „Engemet *eluntattuk* az tisztartók” (Nád:
Lev. 116).
- elvegyít*. -- 1508: „Es en *elvegeitet* borbol adok neked venereket Es granatos
almanac mustat” (DöbrK. 482).
- elviszi az ördög* 1566: NySz. III, 1209. -- 1557: „Ördeg *elvitte* volna mind
szelenczéstül az törjéket, az kit megitt” (Nád: Lev. 234).
- ember volta*. -- 1561: „Jol tudgya felseged attiad mi voltat, Iffiusagatul
foguan vitez voltat, Eros vitezöknek most vele letet, Mindönök tudgiak neki *ember
voltat*” (HistAbs. A4b).
- énekes* 'cantor; Sänger' 1560 k.: SzófSz. -- 1551: I. táncos a.
- éneklés* 1492–1495, 1526–1527, 1585: NySz. -- 1551: I. karbankulus a.
- énekszó* 1508, 1516–1519, 1566: NySz. -- 1539: „kyk mynketh fogwan vyttek
vala oth mynketh *ynek zoroöl* kerdnek vala” (KulesK. 344).
- engesztel* 'mitigo; besänftigen' XVI. sz. e., XVI. sz. e. n., 1585: NySz. --
1561: „Nem sok idő mülván kegyelmet nyere, / Nagy sok szókkal atyjának *engesztele*”
(RMKT. VII, 54).
- épség* 1541: EtSz., 1575, 1585: NySz. -- 1581: „Czak meg ne fullagyon terme-
szet ereie, / Vagy meg ne romollion ennek ü *epsege*” (HistBip. B4b).
- épül* 'confirmor; gestärkt werden' XVI. sz. e., 1568, 1583: NySz. -- 1581: „Illik
keresztiennek *eppülni* az ioban” (HistBip. B).
- erős* 'erős férfi' 1588: NySz. -- XV. sz. e. n.: „mëndén *erésnek* (erősnek?) olyan
lészén (leszén) jonha, mint pávának” (MNY. LIII, 341) | 1508: „Ime salamonnak aگاčkaiat
Ierusalemnek igen *erössiböl*. hatvan *eross* aalla körnöl” (DöbrK. 476).
- eszevész* 1551: NySz. III, 1084. -- 1557: „Hogy Kdnek ezeket meg nem irtam,
Kd megbocsássa, mert látja Isten, hogy mind *eszü(n)k veszett* vala” (Nád: Lev. 97) | 1561:
„Ha felsegödnek halala kezd lönni, *Ezünk vez* kezdünk mindaniaian el vezni” (HistAbs. B2).
- eszét veszti* 1573: NySz. III, 1094. -- 1542: „az nénénnje *veszté eszét* eszét
[!] és az ö én télem való elmenése így lén” (Nád: Lev. 224).
- esztendeiglen*. -- 1560: „Az Wr Isten tarthya megh Nagysagtokat sok
esztendeiglen” (MZsOkl. VIII, 224).
- fáraszt* 1510, 1526–1527, 1583: NySz. -- 1581: „Az ki szerze magat *farasztia
bunaban*” (HistBip. C2).
- fattyúfi* 1590: NySz. -- 1551: „Harmadszor az ő paraznaságánál *fattyu fiakat*
nemz” (JesSir. G3).

fjavíz 'Holztrank; decoctum lignorum' 1560: MNy. V, 84] *fjavíz-ital*. — 1560: „Az *fjavíz italhoz* az szándékunk, hogy csak ez husvét után mindjára kezdjék, akkorra erőm is jobb lészen hozzája” (Nád: Lev. 67).

fazekas 1466, 1585: NySz. — 1551: l. *ábráztat* a. | 1561: „Cziak *fazekashoz* fűnőn magat hasonlia” (HistAbs. B4b).

fazék-sokadalom. — 1560: „az napokba itt *fazék sokadalom* lén” (Nád: Lev. 58).

fejé lágya 1519 k.: NySz.; 1528: MNy. III, 323; 1669: NySz. — 1560: „nem nywghatik, es asz *fejé lagyat* mongya, hogy mykoron jar wgyan ingadoszno nekyn” (MZsOkl. VIII, 224).

fejé rítés 1588: OklSz. — 1551: „à mézszszel valo *fejé rítés* à falon, es à gyengén font sőuény à magas hegyeken meg nem maradhat à zápor eső ellen” (JesSir. F6b).

fejé szerencsére veti 1582: NySz. III, 1132. — 1577: „Gyorsan battya neki meg eszt izene, / *Fejét* kérem most *vesse szerenczere*” (EstD. B2).

felakad 1526—1527: BALLAGI, RNySz. 196; 1682: NySz. — „Absolon az ciefara *fel akada*, Az föld es az egh közöl fűn fűg vala, Magat soha le nem razhatta vala” (HistAbs. B2b).

felbocsát 1553, 1558: NySz.; 1608: OklSz. — 1589: „anys az Nag'sagod kivan-saga szerent, im az sidott *feől boczattuk*” (BasákLev. 481).

feledés. — 1508: „Iervsalem ha teged *elfeledendlek*: en jogom *feledesnek* adasek” (DöbrK. 215).

feledség 1526—1527, 1566: NySz. — 1561: „Immar ez dolog hogy meg esset volna, *Feletsege* majd wgyan itutott volna” (HistAbs. Ab).

feljuvalkodás 'arrogantia; Stolz' 1519 k., XVI. sz. e. n., 1604: NySz. — „... az kik it vannac *fel jualkodásban*, / Alitnak az olliak mindent lenni magokban” (HistBip. B).

feljebb tart 'többre becsül' 1608: NySz. I, 975. — 1581: „... *feljebb tartjuk* kazdagot az bölznel, / Nem inkab kiuanniuk lelek iauat testnel” (HistBip. A3b).

felmenetel 1590: NySz. — 1589: „mind ez ideigis az szegény sidott megh nem elegiteotte mely dolog isten ellen valo dologh, mely dologh hogy eligazitatnek, erteottiók hogy ez meg neuzezoit sidonak *feől menetelire* Nag'sagod hitt levelet kwldeotte” (Basák-Lev. 481).

felperes 1517, 1604: NySz. — 1581: l. *régere megy* a.

felvitet. — 1560: l. *doktor* a.

fennakad 'suspendor; aufgehängt werden' 1636: NySz. — 1561: „Egy nagy sűru boitos ciefra ott vala, Az őzuerőn alolo megien vala, Agaiba am feie *fűn akada*” (HistAbs. B2).

fizetés 1492—1495: EtSz.; XVI. sz. e. n., 1526—1527: NySz. — 1508: „boldog ki neked meg fizeti. te *fizetesedet*” (DöbrK. 215).

folyamás 'concurus; Zulauf' 1517, 1526—1527: NySz. — 1539: „vewlegen ky ywue w haylokabol Erwende mykeppen oryas wth *folyamásra*” (KulcsK. 34).

fonás 1529—1531: NySz. — 1577: l. *varrás* a.

fondorló 1492—1495: NySz.; 1521: OklSz.; 1566: NySz. — 1551: „A *fondarloc* ő magoc ártnac magoknae” (JesSir. F6b).

forгатja magát 'se gerere; sich benehmen' 1559, 1613: NySz. — 1581: „Azert bölczesegnek nincezen bölzülleti, / De az gazdagsagnak vagon tiszteleti, / Aszt eszes embernek lam szoktak mondani, / Ki ez világ szerint *magat tudgya forгатni*” (HistBip. A2b—A3).

forgodás 'actio; Beschäftigung; állapot' 1533, 1577: NySz. — 1553: „elégnek nem allitom magamat az Kd környül való *forgodásnak*” (Nád: Lev. 90).

fordarabont. — 1558: l. *közdarabont* a.

fődoktor. — 1560: „császárnak ü fölségének három *fő doctora*, ... hitökre mondják, hogy meggyógyétanak” (Nád: Lev. 62).

főhadnagy 1519 k., 1548, 1566—1573: NySz. — 1555: l. *vicehadnagy* a. | 1561: „Nemi koron Ioabot meg szolita, Mert *fő hadnagyia* Daudidnak ez vala” (HistAbs. A) | 1561: „De az *fű hadnagiokat* meg szollia, erőssen nekiek meg parancziola” (i. h. B2).

földedény 1517, 1568: NySz. — 1577: l. *aranykanna* a.

főlegény. — 1588: l. *közdarabont* a.

főszolga 1559: NySz.; 1623: Nyr. LVIII. 36. — 1561: „Az Kiralnak vala egy *fő szolgália*, Kusainak ki neuzetetik vala” (HistAbs. A3b).

főtanács 'primus consiliarius; Kanzler' 1569: NySz. — 1561: „*Fő tanaczi* az Orszaggal ott vadnak” (HistAbs. A3) | 1561: „Ahitophel *fű tanachia* vagyon vele” (i. h. A4).

[*franciai*] *farancai*. — 1542: „ugyanazon ember az(t) es mondja, hogy szekén uram levelet is kildett volna nekem es az *faranczai* király keveti es egy basa, mel leveleket kér volt János deják es azt mondta, hogy nem adja” (Nád: Lev. 118).

fűgés. — 1561: „Immar egy vitez meg monda Ioabnak, Ki fan *fűgés* lata Absolonnak” (HistAbs. B2b).

füstbe megy ?1610: Nyr. 61 : 121; 1644: MNy. LXI, 367. — 1547: „minden morhám es házam jevedelme *füstiben megyen*” (Nád: Lev. 126).

galamb szem. — 1508: „Em barátom te zep vag' Ime te zep te zemeid *galamb zemek*” (DöbrK. 474).

galbán 1783: EtSz. — 1551: l. *patikaszerszám* a.

gerliceszó. — 1508: „Mi földönkbe *gerlice* zo hallatott” (DöbrK. 475).

gondlátás. — 1577: „Végre erced eszt is nem hiulkodás, / Az feiedelemség de nagy *gond látás*” (EstD. C3).

gránátos alma. — 1508: l. *elvegyit* a.

gyakran 1585: NySz. — 1581: l. *csalatkosztat* a. | 1581: l. *pergő* a.

gyakrabbán 1526—1527, 1588: NySz. — 1581: l. *magtalság* a.

gyalogjárás. — 1555: „az *gyalogjáráshoz* kész vagyok mind Bécsbe, mind Pozsonyba” (Nád: Lev. 93).

gyanús 'suspicax; argwöhnisch' XVI. sz. e. n., 1575: NySz. — 1551: „Ne légy *gyanós* à te szerelmes es iambor aszszon félesegeedhöz” (JesSir. C4b).

gyulladás 'incendium; Brunst' 1585: NySz. — 1551: „minekelötte à *gyuladás* langat vét, enec előtte *füst* es pá(r)a támad” (JesSir. F8).

háborgás 1400—1410 táján: SzófSz.; 1585: NySz. — 1581: „Egymással ti soha szepen nem alkhatok / Ott feddes *haborgas* hol ti többen laktok” (HistBip. B4).

hadakozó szerszám. — 1556: „nem akarok bíznom sem az népnek sokságába, sem az *hadakozó szerszámnak* beségébe” (Nád: Lev. 96).

hajlandó 'proclivis; geneigt' 1516—1519, 1526—1527, 1585: NySz. — 1581: l. *állandó* a.

hajítás 1559, 1585: NySz. — 1561: l. *mellesleg* a.

háladatlanság 1513, XVI. sz. e. n., 1590: NySz. — 1557: „*Háladatlanságot* távoztass el tőlünk” (RMKT. VI, 246).

halászó hely. — 1560: l. *pisztrángos* a.

hangoslik 1512—1513, XVI. sz. e. n.: NySz. — 1508: „Te zod *hangosoll'on* en főlemben” (DöbrK. 475).

hányakodik 'jactor; hin und her geworfen werden' 1604: NySz. — 1581: „Az Kiral magaban igen *haniakodik* / Mellik igaz annia azon gondolkodik” (HistBip. B2).

hárít 1585: NySz. — 1581: „Kiralságot ű ad, meg masra *harittin*” (HistBip. A4b).

határjárás 1565: NySz. — 1527: „Rechey wram Nadasdy wrammal, Koroslagy wrral és Bottanywal walami *hatarjarason* wotak” (LevT. I, 4).

hátat ad 1582: NySz. I, 8. — 1561: „Israel nepe hamar *hatat ada*” (HistAbs. B2).

hátat vét 1630: NySz. III, 1133. — 1577: „Az szerencze ilyen embert meg vakít, / Mert magát el hiszi ala sem tekint, / Ő golyobison ál hamar *hatat vét*” (EstD. C3–C3b).

házigondviselő 1585: NySz. — 1551: „A kinec ió *haz gondviselő* felesége vagyon, őregbiti à hazi marhát, és hivv társa vagyon, es kőeszlopa, melyel vigaszthalhattya magát” (JesSir. K6b).

hazudtat 'mentiri facio; zu einer Lüge bewegen' 1618: NySz. — 1581: „Eggik az masikat rutul *hazuttattia*” (HistBip. B2).

hegyen-rölgyn. — 1561: „Mar Saul egy szegen kőz ember vala, ű szamarit mikor keresi vala, *Hegyen rölgyen* gialog budosik vala” (HistAbs. B4).

hegyoldal 1450 k.: BALLAGI, RNySz. 138; 1519 k., 1566: NySz. — 1561: „Mikoron ő egy *hegyoldalon* menne, / Egy Sêmei nevű ember kijöve” (RMKT. VII, 58).

hegytető 1519 k., 1526–1527, 1585: NySz. — 1561: l. *melleleg a*.

hidegtelelés XVI. sz. e., 1519 k., 1575: NySz. — 1562: „az *hideg-telelést* értem Kden” (Nád: Lev. 144).

hidegtörés. — 1551: „A koldult kényér ió izű az ortzátnal emberne: De végre ez veszedelmes *hidegtörésre* változic” (JesSir. M2).

híresedik 1604: NySz. — 1581: „Az ű bölczesegen minden *czudalkozzek*, / Böléz könyueket ira igen *híresódek*, / Ez által Istenec templom építették / Plantak es allatok természetesi iratek” (HistBip. A2b).

hírmondó 1526–1527, 1585: NySz. — 1561: „Monda Ioab akkor az *hír mondonak*” (HistAbs. B2b) | 1561: „Ioabnak az *hír mondo* igien szolla” (i. h.) | 1561: „Királyhoz Ioab *hír mondot* boeziata” (i. h.)

hírré ad XVI. sz. k., 1575: NySz. I, 1437. — 1550: „ha megjőnek es valami jó reménséget érthetek az ő kme szabadulásába, ti Kteknek mindjárást *hírré adom*” (Nád: Lev. 144) | 1561: „Amon miat il vetek lőt *hírre adak*” (HistAbs. Ab) | 1561: „Hogy ez dolgot *adnák hírré* Dávidnak, / Igy szólla Kusai ott az papoknak” (RMKT. VII, 64) | 1567: „Kit mi akarák *hírre adni* k. Hogy k. keart ew miatta ne vallana (RMNy, III. vegyes iratok 67) | 1567: „az Kurt bek . . . űnnon magays jt nalam leszön te Nđk. *hírre adom*” (BasákLev. 34).

hírré tesz 1516–1519, 1526–1527, 1608: NySz. I, 1437. — 1561: „Nemikorön iuhait nyrni kezdek, Absolonnak szolgai *hírre teuek*” (HistAbs. Ab) | 1561: „Nagy hamar egy leantul meg izenek, Az papok ket fioknak *hírre teuek*” (i. h. B).

hitre áll. — 1577: „Sokan a szent nép *hítére allnac*” (EstD. Cb).

hóharmat 1450 k., 1521, 1583: NySz. — 1560: l. *répalerél a*.

holtig 1510, 1516–1519: NySz. — 1581: l. *lopó a*.

holtodig. — 1555: „Ha *holtodig* elég neked ammit Isten adott, / Vedd jó neven mindennapi kenyeret ha adott” (RMKT. VI, 387).

hopol 'ütöget, verdes'. — 1577: „Az Aman neuére valahol iutnac, / Az Sinagognac padait *hopollyác*” (EstD. C2).

hoszszabbít 1588: BALLAGI, RNySz, 372. — 1581: „Fletit az ember nem *hoszszabithattia*” (HistBip. A3).

hozás 1526–1527, 1551, 1604: NySz. — 1560: „űgy vagyon nekem ez levél késéssel dolgom, mint Kd m ondja vala az orvosság *hozásárul*, hogy addig sok változás lehet, mig alá júnek az orvossággal” (Nád: Lev. 110).

hölgy 'domina, sponsa; Braut, Liebste' 1566: NySz. — 1577: „Iőne szépen, lenne feyében Corona, / Hogy szép *hölgyét*, látna az ő országa” (EstD. A3).

hú s é t e l 1517, 1529—1531: BALLAGI, RNySz. 211.; 1626—1627: NySz. 1559: l. *disznóaprólék* a.

i d e g e n n é r e n v e s z. — 1546: „De erthem azth, hogy the k. *i de g e n n e w e l w e z y* enthewlem, hogy en az en penzem feleth ezeketh kevanom” (LevT. I, 33).

i g a z a t t e s z 1551: NySz. III, 609; 1588: NySz. I, 1548; 1590: NySz. III, 609. — 1581: „Mindennek *i g a z a t t e n n i* kiuan vala” (HistBip. A2) | 1581: „azert hogj ennek vtannais te feölsegeödheöz is szomszedsagunkatt mutathassuk feölsegeöd *t e h e s s e ö n i g a z a t t*” (BasakLev. 222).

i g a z s á g o t s z o l g á l t a t 1526—1527: NySz. III, 293. — 1581: „Ezeket törwenben ezert meg gondollia, / Ki az *i g a s s a g o t s z o l g a l t a t n i* akaria” (HistBip. C2).

i g a z t é t e l 1549, 1555, 1565: NySz. — 1561: „*I g a z t e t e l i t* mindennek fogaggia, Az Orszagot cziak hogy hozza vonhassa” (HistAbs. A3).

i l l e t 'érintés, tapintás'. — 1508: „En zeretöm ressen kezet nőita. es en hasam *í l l e t e t ö l* meg rettene” (DöbrK. 478).

i n d u l á s 'motus; Bewegung' 1526—1527, 1539: NySz. — 1560: „Immár ez harmadik hagyott napja az én *i n d o l á s o m m a k*” (Nád: Lev. 111—2).

j a j g a t á s 1508, XVI. sz. e. n., 1585: NySz. — 1561: „*Mezse j a y g a t a s a* Kiraly-nak hallik” (HistAbs. B3).

j a j s z ó 1616: NySz. — 1561: „nagy sok *j a y s z o u a l* fian esedőzek” (HistAbs. B3) | 1561: „Az draga aldomast Iacobnak ada, Egy hitvan tal lenchien neki boeziata, Kit vegre ű *i a y s z o u a l* megsirata” (i. h. B5) | 1581: „*I a i s z o u a l* ű szolla felseges kiralnak” (HistBip. B2).

j e l e n l é t 1581: OklSz. — 1561: „Minden Iata Kiralynak *i e l ö n l e t e t*” (HistAbs. B3b).

j e l t a d 1771: NySz. I, 8. — 1561: „Minden nepet kiual meg tartoztata. Az nepet ne vagnak *i e l t* nekik *a d a*” (HistAbs. B2b).

j ó n é v e n v e s z 1533, 1539, 1559: NySz. III, 1105. — 1550: „tenne le ke: ol twrventh, hogj kýt te ke: ezwtanis *u e n n e k j o n e u e n*” (RMNy. II, vegyes iratok 69) | 1555: „kwltem egy bozoganth, kegielmed *u e g i e i o n e u e n*” (LevT. I, 152) | 1557: l. *pecsételetlen* a. | 1559: l. *disznóaprólék* a.

j ö v e n d ő m o n d ó 1526—1527, 1539, 1551: NySz. — 1551. l. *eltávoztatás* a.

k a c a g á s 1536, 1584: NySz. — 1551: „A bolond nagy *k a t z a g á s s u l* meuet” (JesSir. F6) | 1581: l. *rihogás* a.

k a n d á c s o l 'rág?' — 1555: „Az ő szája mindenkoron csak eltátva vagon, / Bele valót úgy *k a n d á c s o l*, ha valaki viszen” (RMKT. VI, 386).

k a p z s i r a v e s z 'prédára vesz'. — 1577: „Lelkünk felet mindent *k a p s i r a v e t t e c* / Vdvarba meltatlan ez arulóc élnc” (EstD. B4b).

k a r b u n k u l u s 1512—1513: BALLAGI, RNySz. 216; 1570: NySz. — 1551: „mi-képen à *Carbunculus* fénlie az igen ió aranyba: Azonképen az eneklésnec tudományja meg ékesiti à lakodalmat” (JesSir. I5) | 1551: l. *onix* a.

k a r i 'brachialis; zum Arm gehörig' 1604: NySz. — 1551: „A bolond vtályia à fenyítéket, nem külemben mint ha békot vetnénc a lábára. A bölch kedig, arány ekesség gyanant tartya, es *i o b k a r i* arany peretz gyanant” (JesSir. F6).

k á r t t e s z XIV. sz. e. n., 1553, 1557: NySz. III, 609. — 1554: „az en nepem-minden felol nagj *k a r t t e s z n e k*” (BasakLev. 2).

k á r v a l l á s 1536: BALLAGI, RNySz. 353; 1550 k., 1573: NySz. — 1555: „Az hamissan gyült prédában félti a *k á r v a l l á s t*” (RMKT. VI, 386) | 1568: „ez is nyilván vagon, hogy a közszékelyeknek ellenünk való feltámadások mely nagy romlást, sok vérontást, *k á r v a l l á s t*... szerze” (Mikó Imre: ErdTörtAd. I, 269).

k e d v é t k e r e s i XVI. sz. e. n., 1584: NySz. II, 229. — 1581: „Megh ajandekozza

az kik űtet felik, / Keduőket keresi kik ű *keduet keresik*" (HistBip. B) | 1581: „Czak *keduet keresi ű* faitalan testenee" (i. h. 15).

kegyelmes volta. — 1549: „*Kegyelmes-rollát* néki megesmerék / Segitségében és jótétében" (RMKT. VI, 18).

ken-fen 1561: NySz. — 1557: „elájula, . . . de addig *kenék-fenek*, hogy ez világra fordula" (Nád: Lev. 234).

kemény volta. — 1561: „No ved eződbe itt az Isten dolgat, Az hűtetlenők-hőz ű *kemeni voltat*" (HistAbs. Bb).

kenő 'ungeventum; Salbe' 1578: NySz. — 1556: „először az komlót főzték meg és annak az vizébe förőszöttök meg és oztán így kentenek meg *kenővel*" (Nád: Lev. 15).

kérd valamiről 1548: NySz. II. 216. — 1581: „Ertenik kel nekik az *méről kerletnek*" (HistBip. C).

keseredik 'contristor; betrübt werden' 1541 1550, 1608: NySz. — 1581: „Szive *keseredet* mostis edes annianak" (HistBip. B2b).

keserűséges 'moestissimus; der traurigste' 1512, XVI. sz. e. n.: NySz. — 1508: „Ehseg mia meg főgnak: es madarak űket *keserőseges* marással be nélük" (DöbrK. 254).

keserű riziz. — 1551: „a *keserű* rizis meg edesedéc, à fánac bele bochatasáual" (JesSir. Lb).

késés 1530–1539, 1585: NySz. — 1560: I. hozás a.

készen volta. — 1561: „Lam iol tudgia attianak *kezen voltat*, Azert hozza kezite ű taborat" (HistAbs. Bb).

kész pénz 1546: NySz. — 1538: „imar k: ide nem mukalkotatom, mert *kez penz* balam nynchen" (LevT. I, 7).

kétel 'kételkedik' 1450 k., 1616: NySz. — 1555: „Én nem *kétem*, ilyan vadat ti is hallhattatok" (RMKT. VI, 387).

kételkedés 1492–1495, 1526–1527, 1585: NySz. — 1581: „Mert ezac az hit által mindent nierhez ettől, / De *kételkedessel* semmit nem vesz Istentől" (HistBip. A3).

kezeség 1493 k.: BALLAGI, RNySz. 220; 1550, 1557: NySz. — 1555: „Én az leghñnt nem Sýpos Ambrős *kezeseghere* bohattam" (RMNy. III, vegyes iratok 13).

kidáll 'prodeo; beiseite treten' 1516–1519: NySz. — 1577: „Mordokai ölzetet roszzsas gyazban / Port hanní ő feiére *kidált* vtzákba" (ÉstI. Bb) | 1577: I. *bocsátkozik* a.

kihág 1590: NySz. — 1561: „Az kut azontul ismet fel nittatek, *Ki haganak* Daudhoz sietnek" (HistAbs. B).

kiktat 1566–1573: NySz. — 1548: „Toabbat most sem küldhettem ki Kdnek az lovakat . . . Ferencz uram izente, hogy Kdnek *kiktatja* az többbit, kiket e napokba ő kegyelmének küldők" (Nád: Lev. 135).

kilop 1536: BALLAGI, RNySz. 353; 1767: NySz. — 1567: „Keuyból egy aros sidoth *lopanak ky* annak fölőtte vgian aszon szygetsegből asz en magam őszwerimet . . . el vittek" (BasákLev. 31) | 1567: „Keuyból egy nemynemű aros sidoth *ky loptanak*" (i. h. 35).

kimutat 1585: NySz. — 1581: „Buzgo szereteti annianak fiahoz, / Magat *ki mutata* edes magzattiahoz" (HistBip. B2) | 1581: „Onnan ki jelenik sokszor az igazsag / Honnan nem gondolna *ki mutatia* magat" (i. h. CB).

kisértetbe esik. — 1561: „De minden ember iol ezebe vegie, Mert giakorta *esik* nagy *kisertete*" (HistAbs. Bb).

kisiet 1526–1527, 1787: NySz. — 1561: „Az varosba hogy ne rekeztetnenek. Nagy ditzelen onnat *kisietinek*" (HistAbs. A3).

kiváltképpen 1551, 1552, 1584: NySz. — 1557: „pologar mester vram *kijvaltkepen* Jol tudod, Mýkepen nekem az meg holt kerteses cristoff egý Sum(m)a penzel adossa maradot" (HÁZI, XVI. sz. magyar nyelvű levelek 24) | 1559: „taróztatom magamat az szemeim törlésétül, de néha *kiváltképpen* beszéd között . . . nem mindenkor

óhatom meg magamat tőle" (Nád: Lev. 105) | 1575: „Az Sokaadalomra fel megyék *keralkepen* ha azt fogadnad hogj valamj penzt atz" (Századok 1873: 295.).

koldusság XV. sz. v.: BALLAGI, RNySz. 141; 1522, 1585: NySz. — 1551: „Edes fiam, ne ad magadat *koldusságra*" (JesSir. Mb).

kommendál. — 1544: „ighen örülek, hog' az en gazdalmnak *commendaltal* engemeth" (LevT. I, 27).

kommendálás. — 1549: „Gerg wramat keg'elmed *komendalassaqrth*, io kedwel lata mynndenkor" (LevT. I, 62).

konc 'os; Knochen' 1610: OklSz. — 1581: „Siros taskat mongyak hogy ebek szeretik, / Velős *konczal* űket meg nem iieszthetik" (HistBip. B3b).

kőfalőrzd. — 1508: „meg vevek palastomot. az *kőfal őrizők*" (DöbrK. 479).

kőlyuk XVI. sz. e., 1519 k.: NySz. — 1508: I. *kőrakás* a.

könnyebbedik 1636: NySz. — 1552: „Kdnek írtam ez előtt, hogy kedég valamennyivel *könnyebbedném*, egy szálat sem, sőt még inkább ez éjjel legnehezebben voltam" (Nád: Lev. 88).

kőoszlop 1526—1527, 1548, 1559: NySz. — 1551: I. *házgondviselő* a.

kőrakás. — 1508: „iői el Erős *kő tikakba. kő rakasnak* vermebe" (DöbrK. 475).

környékez 1470: SzófSz.; 1516: NySz. — 1508: „Te hasad mikedt bvza aztag lilomval *körnekőzót*" (DöbrK. 481).

kövérrül 'kövérré lesz'. — 1508: „Zérettetes még hyzek: es rvgoldoza hyzvan: *kórerőlen* " (DöbrK. 253).

közasszony. — 1577: „Immár Vasti ezac egy *köz asszony* vala" (EstD. A3b).

közdarabont. — 1588: „feo darabant hadnajok eg' nyhan, annak fellethe teob feo legenjok es egyeb *koz darabantok* kjk meg holtak es sebeswltek, sokan veztek allata" (LevT. I, 277).

közdeák. — 1551: „A Iesus Syrah könyue, melyet közenséggel eddig a *közdeak* Bibliaba Ecclesiasticusnac neuesztenee, io erkőlehről valo tudomanra tanit" (JesSir. A2).

közember 1565: NySz. — 1561: „Mar Saul egy szegen *köz ember* vala" (HistAbs. B4).

kriminális. — 1588: „Gerýngh wram Illýen *Crimínalis* dologhban Akarija magath hewtewel menthený" (HÁZI, XVI. sz. magyar nyelvű levelek 167).

küldés 1604: NySz. — 1526: „engem keyvelmed egh jambor solgaja ide *kyl-dessewel* meg tystesseytheth vala" (LevT. I, 3).

külön 'distinctus, besondere' 1569: NySz.; 1588: OklSz., 1604: NySz. — 1589: „kerjwk . . . hogj ngd ez megh neuzet sjdoknak adgjon egj bjzonyos utj jaro *kűleön* jrt hjt leuelet, kjt mjes uizont ngdk hasonlo tjstesseg es dologbol tudgjunk megh szolgalmj" (BasákLev. 495).

(Folytatjuk.)

ZSOLDOS JENŐ

NYELVJÁRÁSOK

Adalékok diftongus és monoftongus viszonyához nyelvjárásainkban

Ismeretes, hogy a középső nyelvallású hosszú magánhangzó-fonémák (*ó, ő, é*) egyes nyelvjárásokban kettőshangzóknak, másokban monoftongusban realizálódnak. A kettőshangzók lehetnek nyitódó (*uo, üö, üő*), illetőleg záródó (*ou, öü, éj*) típusúak. Monoftongusos megoldás esetén a monoftongus hangszínárnyalatában is, időtartamában is eltérhet a tipikus köznyelvi realizációtól; azaz lehet az *ó, ő, é* mellett pl.: *ő, ő, ő, ő; ő;*

ő, ő̄, ő̂, ő̃, ő̄; é, é̄, é̂, é̃; stb. realizációs változata is. Egyes nyelvjárásokban a diftongus és a monoftongus egyaránt jelentős megterhelésű változatként egymás mellett is jelentkezhet.

A nyitódó és a záródó típusú kettőshangzó ugyanazon fonéma realizációjaként kivételesen ritka. A két típusú kettőshangzó egyazon nyelvjárásban is előfordulhat ugyan tipikus realizációként, de ez esetben a két típusú megoldás a nyelvjárás belső hangtani rendszere szempontjából már fonológiai ellentétet hordoz magában, a két típusú diftongus jelentkezése társadalmi-történeti szempontból kötött; vagyis a nyitódó, illetőleg a záródó típusú kettőshangzó ez esetben más-más fonéma helyi realizációja: *fjél* (fn.): *fjēl* (ige), *mész* (fn.): [te] *mēsz* (ige), *éjg* (fn.): *ēg* (ige); illetőleg jóval ritkábban: *lyo*, de *jou*; *kjō*, de *čjšz* stb.

Nyelvatlaszgyűjtő tapasztalataink azt mutatják, hogy azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a diftongusos és a monoftongusos ejtés ma együtt jelentkezik, a két ejtémód teljesen fakultatív jellegű abban az értelemben, hogy közülük egyik vagy másik nem köthető sem leíró, sem történeti szempontból bizonyos morfémákhoz vagy morfémák valamiféle csoportjához, típusához. Általában nem köthető egyik vagy másik ejtémód bizonyos hangtani helyzethez vagy hangkörnyezethez sem, legfeljebb abban az értelemben, hogy bizonyos hangtani helyzetben az egyik ejtémód viszonylag gyakoribb vagy ritkább szokott lenni, mint a másik. Így például a kettőshangzós ejtémód hangsúlyos helyzetben általában — bár nem teljesen következetesen — gyakoribb, mint hangsúlytalan helyzetben.

Egyes keleti nyelvjárásokban a szótagzáró *l*, *r*, *j* nyújtó hatása következtében a rövid magánhangzók erősen megnyúlhatnak. A rövid *o*, *ö* nyúlásából keletkező hang azonban csak monoftongusos megoldású lehet: *ó*, *ó̄*, *ō*, *ō̄*. De ezek a nyújtott hangok ugyanabban a morfémában is gyakran csupán változatok a félhosszú, illetőleg a rövid megoldás mellett (pl.: *förgou* : *fōrgou* : *forgou* 'napraforgó'; *ökör* : *ōkör* : *ökör*; stb.), tehát lényegében alkalmi realizációk, és magára a hangkapcsolatra, nem pedig az egyes konkrét morfémákra jellemzők. Ezek az *ó*, *ō* hangok a rövid *o*, *ö* fonéma pozicionálisan kötött változatai, és nem állíthatók sem szembe, sem párhuzamba a hosszú *ó*, *ō* fonéma monoftongusos, illetőleg diftongusos megoldásával.

Egyes északkeleti nyelvjárásokban az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása *ūó*, *ūō*, *īé* típusú kettőshangzókban jelentkezhet (pl.: *būorsou* : *bōrsou* : *bōrsou* : *borsou*; *ōkūr* : *ōkōr* : *ōkōr* : *ōkōr*). de ezek a változatok az előbb említettekhez hasonlóan szintén a rövid *o*, *ö* fonéma pozicionálisan kötött változatai, és úgy ítélandók meg, mint az említett *förgou*, *ökör* típusú alakok.

(Az eddig elmondottakat részletesebben lásd: IMRE: NytudÉrt. 67. sz.: 108—16.)

A felsődéri nyelvjárásban a köznyelvi *ó*, *ō*, *é* fonéma helyén szinte általános jelleggel *uo*, *ūō*, *īé* típusú kettőshangzó jelentkezik, hasonlóképpen *ol*, *ōl* hangkapcsolat helyén is polifonemikus értékben (*vuo*t 'volt', *fūō*d 'föld'), ugyanígy más olyan esetekben is, amikor a nyelvjárás belső hangtani törvényszerűségeinek megfelelően *ó*, *ō*, *é* fonéma jelentkezik más köznyelvi fonéma vagy hangkapcsolat helyén; pl.: *kuorátor* 'kurátor', *ruobot* 'robot', *kaszaruo* 'koszorú', *sūōdūō* 'süldő', *dūōllūō* 'dülő', *kōserūō* 'keserű' *piērnya* 'perje', *siēn* 'sín', *riēf* 'rőf') stb. A Magyar Nyelvjárások Atlaszában anyagában a felsődéri nyelvjárásban az *ó* fonéma esetében csupán 4% a monoftongusos adat (226 adathból 9); az *ō*, *é* fonéma esetében pedig még kevesebb, mindössze 0,5—0,5% (208, illetőleg 198 adathból 1—1).

Ugyanakkor néhány német jövevényszóban következetesen *ó*, illetőleg *é* hang található a nyelvjárásban. Így: *cólli* 'rossz kislány', *dōzni* 'cigarettatárcsa', *fōdēr* 'apa', *hōzi* 'nadrág' (gyny.), *lōgēr* 1. 'raktár', 2. 'tábor', *nōzi* 'orr' (gyny.), *Prōdēr* 'Brader' (csn.), *szótlēr* 'szíjgyártó', *szótlērāj* 'szíjgyártóműhely', *trōgēr* 'közvetlenül a hátsó kerekek előtt

a szekér nyújtójára szerelt farúd, melyre a fék, a „slájfér” van szerelve’ (összetételekben is: *trógérharog*, *trógéllánc*), *trójlili* ’félkegyelmű’; — *bédér* ’zivatar’, *békli* ~ *békni* ’hosszúkás alakú, pék sütötte kenyér’, *jédér* ’rugó’, *jédérbájsz* ’síkpor’, *hotté* ’jobbra’ (lóterelő szó), *kéglí* ~ *khéglí* ’kugli’, *kéglizik* ~ *khéglizik* ’kuglizik’, *plé* ’bádog’, *pré* ’cifrálkodás’, *prés-kédik* ’cifrálkodik’, *prézli* ’zsömlemorzsa’, *rédli* ’a takaréktűzhely sütője’, *rékli* ’vékony női blúz’, *Rézi* (a Terézia beceneve), *sébéli* ’egy palacsintaszerű étel’, *sékli* ’tarkaszőrű tehén’, *Stéfli* (gúnynév), *stészli* ’a szekértengely végére erősített vaskupak’. — Az ő hangra hasonló jellegű jövevényszavakban nincs adatom.

A fentebb felsorolt szavakban a rendelkezésemre álló adatok szerint is, nyelvi emlékeim szerint is a monoftongusos ejtés következetes.

Meglehetősen következetességgel jelentkezik a monoftongus egy-két más szóban is; így: *óha* (tehénmegállító szó), *óha* (lómegállító szó). Mindkét szó azonban erősen emfaticus jellegű, a magánhangzó a kiejtésben a hosszú magánhangzónál is általában jóval hosszabb. — Hasonlóképpen *ópapa* ’nagyapa’, *ómama* ’nagyamama’. Mindkét szó viszonylag új, nem is általános használatú. — Ugyanígy: *Jézus*, de helynévben csak *Jížzus* *hédzsé*, *prédikál*, *prédikáció*, de *prjédikál*, *prjédikáció* is. Ez utóbbiak kiejtése pedig — véleményem szerint — bizonyos fokú „rituális” kiejtést tükröz. Ennek mintha egyéb nyomai is lennének a nyelvjárásban. Lehetséges, hogy ezzel magyarázható az a tény is, hogy az *oltár* és a *zsolttár* szavakban nem következik be a felsőőri nyelvjárásra egyébként erősen jellemző pótlónyúlásos kiesése az *l*-nek. Ezt a feltevést erősíti az a nyelvi tény is, hogy míg a köznapiban beszédben a *kényerenk* alak az általános, a Miatyánkban ez a szó a felsőőriek nyelvében is így hangzik: *kényerünket*. A fentebb említett néhány monoftongusos forma tehát némileg másképpen bírálendő el, mint az újabb jövevényszavakban jelentkező monoftongusok.

Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy a monoftongusos ejtés német jövevényszavakban sem kivétel nélküli; így: *sruot* ’dara’, *sruotul* ’darál’, *kriéglí* ’sűröskanecsó’, *nájgijéri* ’kíváncsi’, *sriég* ~ *srié* ’ferde’, *smjérrül* ’zsíroz (kártyajátékban)’, *trjéftjészli* ’három lábú kis vasállvány (a lábast szokták rátenni a tűzhelyen)’ stb.

A fent idézett monoftongusos ejtésű jövevényszavak helyi jellegű valódi tájszavak, s mint ilyenek a környező német nyelvjárásból kerültek át a felsőőri nyelvbe. Az átvétel azonban nem hanghelyettesítéssel történt, mint ez általában lenni szokott, hanem a nyelvjárásban szokatlan *ó*, *é* elemmel együtt vették át a német szót. S ezt minden bizonyosan a lakosság zömének kétnyelvűsége tette lehetővé: magyar beszédükben a szót ugyanazzal a kiejtésmóddal használták, mint német beszédükben. Ami érthető is.

Adott esetben tehát a kétnyelvűségnek egy érdekes sajátásával állunk szemben. Egyik nyelv kiejtésmódja hat a másikra, s ez a fonetikai jellegű eltérés az átvevő nyelv hangrendszerében fonológiai jellegű eltérés kialakulásának a lehetőségét teremti meg.

Abban az elkülönülésben ugyanis, amely a diftongusos és monoftongusos ejtésmód között a felsőőri nyelvjárásban mutatkozik, valamiféle *uo* : *ó*, *ü* : *é* fonológiai ellentét kialakulásának a csiráit látom, annak ellenére, hogy a szó szoros értelmében vett „jelentés-megkülönböztető” szerepe a két hangpárnak ma még nincs, azaz nem tudnék felsorolni két olyan más-más jelentésű szót, amelyeknek hangteste között csak ez a két hang mutatna eltérést. De az *uo* : *ó*, *ü* : *é* típusú ejtésmód ma a felsőőri nyelvjárásban eléggé erősen bizonyos morféma-között köthető, ez az ejtésmód igen nagy mértékben társadalmi érvényű, s — véleményem szerint — a fonémának, jelentés-megkülönböztető szerepe mellett, ez is egyik fontos jellemző sajátága.

IMRE SAMU

Nyelvjárási szövegmutatvány*

Szilvásszentmárton Somogy megye:

A háboru után, azután szt azⁿtán mékszünt akkor má a kendértermelés. AzelőD vóD még, akkor amikor én mék fíjatal vótam ^{oa}gyereG vótam. Akkor ahogyan vótak a kendérfódek kimérve, mindén fértál után, féfértál után kinék mennyi vót a | a területe ahol arányba vótak a kendérfódek is kimérve. Mer amikor amikor a méréZS vót ugyé azelőt, aki amennyi terület után szógá^{ta} a robotot, akkor mikor a méréZS vót, ugyanakkora terület lét néki kimérve, hoty éty fertál vaty féfértál, vagy másfé vaty két fertál, féhel, egészhel, ugyé. Ezé ezék a területek léttek kimérve, s ugyanczén a területek hó arányba léttek akkor a kendérfód ez ot a faluvégén, ara létnt, ét ta étytagba vótak a kendérfódek, és mindénkinek uty sorgyába, minD a fódek ahogyan vótak, ugy vót a kendérfód is kimérve. Asztáⁿ oda vetétte mindénki a kendért. Hát ritka család vót az má akkor, hát vaGY hoty hát nem n nagyon öregég vótak, hogy nem tuttak vele foglalkozni, de máskülömben mindén családnag vót. Ki felét vetétte e, ki még az egészset is evetétte, hogy^a miyen, menyi, menyiaszony vót a házná, ugyé, hogy menyi, mennyire birtag a kendérmunkáva.

Mikor elvetéttek, akkor. mikor méksárgút má, hoty sárgút, akkor érgett még. A virágos kendér az, az má ugyé elhullajtotta a viráglgyát is az ugy száradásnak indút. A magos kendér köszte, am még még min^d zóD vót. Asztáⁿ ki mennyi magot akart hanni. Akkor ahogyan nyüttük ki, hát én is nyüttem ölékszér, nem is éccer, vaty kéccer az örek-szülémmel, én is, eméntünk, osztán nyüttük, még éd^osanyámmal is. Ojan kis jó, összemarkos kévégebe, úty kötösztuk össze, asztán a különösen a kendérfódek a széliné, mere ritkáb vót a kendér, ottan nagyop feje vót annak a magos kendérmek. Asztán ot többet mékhattunk. Bem mék hát mennyit akartunk, hogy mennyi mag légyén. Mer még vót uty, hoGY jópénzé el lehetett aszt a magot anni is. Asztáⁿ a virágos kendér asz ki létnt nyüve. Mikor vagy mékszaratt, vagy azommód job vót még, hotyha ugy nyersén vót léaszatva, mer akkor könnyebben ázott, ugy vóD elyive a ā hoty hi, a ha ahu vótak a kendérasztató tók. Ezék még ojan helén vótak, kinn a legelőbe, ojan részén, amijen közös legelő, vagy ijen hasznavehetetlen heléG vótak, osztáⁿ ugyé it nálunk vannak ezék a vótyhajlášoG, ot ojan fórásos hel van, asztán od vótak a kendérasztató tók egymás mellé ájva. Mindénki ot ájt magának éty tót, és asztat gondosza, tisztogatta, mindén évbe kipucóta, és oda vitték e elásztatni a kendért. Asztán amikor a virágos kendér, vagy magos kendér megérgett, akkor aszt is kinyütték. Asztáⁿ asztat hazavitték, ugy lé köllöt rakni, ugy össze vót burogadva a feje egymászba, asztán be vót takarva. Asz három, négy napig ugy össze vót buridva, akkor úgy, ugy monták, hogy mőkfüllett, ugy bemeledgett. Akkor ki vót támogadva, mékszaratt, akkor könnyen lé lehetett a magot róla esépóni, csak ara köllöt vigyázni, né nagyon meleggyön be, mer akkor a mag ugyé a csirájáD vesztétte vóna.

Lé vót esépóve, zsurnóva a mag róla, akor aszt is elvitték kiásztótni, az is ugyan ojan, ojan jó kendér vót, mind a virágos kendér, csak esetlek kicsit erőšeb vót akkor a szára. Ebbü szoktak jobban osztán ojan dógot esinyáni, hogy elvitték a kötelešhő, osztán rudozókötelet, kötőfékszárt, marhakötelet, istrángot ebbü szoktak fonyatni. Mer hát nem a bódba szoktuk akkor venni az ijen dógokat, hanem u^{gy} ami məktermett kendér, és a asztat évittük, məkcsinyáltattuk. Még vót uty, hoty feljü is məkcsinyáták, uty hoty pészt sé köllött a fonyatásér sé fizetni sémmit sé, nem kerüt sémmbé sé.

Asztán, amikor kiázott a kendér, ott a tó mellett, ott ugy minden kévét ugy kiterítettünk, ugy ki vót álv^o oja sátorformára. Ki vót ugy támözva, az ot szépen męgát, mększaratt. Mikor mększaratt, akkor ugy vót hazahözva. Asztán ugy, mikor haza lét hozva

* L. MNy. XXVII, 235—9.

akkor azután amikor vót ráé ró idő, különösen iparkottak az asszonyok nyáron, amikor még jó meleg vót, mer amikor hűvösödött az idő, akkor má nehéz vót vágni. Vótak kendőrvágók, még vót tiló is. Hát a tiló az annyiba különbözött a vágótú, hogy az uty könnyebb levéllé vót csinyáva, utyhoGY asz könnyebben lehetét kihuszkonnyi. Először elváktták, az a vastak pazdérnya mind kipotyogot belülle. Azután még akkor a, ugy gyorsan huszkották, aszt akor kipucolódott, hogy nē maraggyon benne a abbul a pazdérnyábu, s azutá ugy vót akkor nyaradva.

Gerebennek neveszték aszt a szöges, ojan karikós vót az, még most is mégvan a sok hejēn, isz^{en} nálunk is mégvan. Ojan, ojan sürű, mint a kefe, ugy nézēt ki. Ojan sürűjēn vótak ijen tizenöt cēnti hosszú, ojan acél sző, ojan acélbul vót ez, és abba vo, abba vág-dostág bele a kendērt, ugy huszkótták ki, ami még maratt benne, az a pazdérnya. Még mēkhasogatta aszt a kendērt ojan szép finom apróra. Amit, amit kihuzott, gyaratallának neveszték. Osztán hát még há eszt is, mé eszt is fő szokták használni, hogy sokszor fontak belülle, utyhogy mikor pakrócot szűttek, akkor vagy abba beledobáták, vagy ugy mög szokták sodorni, ugy mazzagnak is ha valahova köllött ugy, mazzagot.

Asztá, akkor mikor így az öregit kihuszták, akkor azután mēk finomabban, mēk ki szokták gyaratni, ami, ami oszt kigyüD belülle, az a az amit kihusztak, amikor ojan szép finomra gyaratták, aszt kőnak neveszték, ami mē^gmaratt, az a az egész finom szál^o, asz még szálának. És esztet akkor külön fonták, utyhogy a, külön is szűtték, még szűttek kó^ocot, akko^r szűttek szálát. Asztá hát abbu ké^{sz}, abbu csinyáták akkor a, a abbul a kőebu abbú leginkább ijen dūrva, ugyē lepédők, abroszok, amik ott vót hasznáva idē, oda, mindē^hová, még^o pakrócot, e rongyot ēhasogatták akkor még most is van úty, hogy láttam még, hogy árúnak is még, vannak ojan helék, ahun csinyálik eszt. Pakrócot a lovaknak takarónak, a abbul a vastagbul, a amit szálának neveszték, hát aszt még ugyē mēkfonták asz — má lassam beszéllek — aszt ojan sz szép finomra fo, fonták még, asztán akkor abbu szapták az asszonyok a mikor mēkszűtték, akkor abbú üngöt, alsó gatyának neveszték aszt az alsónadrágot, üngöt, gatyát abbu készítettek. Abbu vótak azok a bő gatyák is, ijen kēndērvászonbul. Há^D ity készítették fő^l a szűvőszéken.

(Elmondta: Lukács József 61 éves, református vallású, szilvásszentmártoni születésű szilvásszentmártoni lakos.)

Lejegyezte PAPP ZSUZSA és H. GULYÁS ZSUZSA

K Ü L Ö N F É L É K

Trócsányi Zoltán

1886—1971.

1. 1971. február 17-én életének 85. évében elhunyt Trócsányi Zoltán, az orosz nyelv és irodalom nyugalmazott egyetemi nyilvános rendes tanára, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, a magyar tudomány és művelődés fáradhatatlan tollú munkása.

Trócsányi Zoltán tudományos érdeklődése és irodalmi tevékenysége olyan sok irányú és szerteágazó volt, hogy még vázlatosan sem fér egyetlen megemlékezés keretébe. A nyelvészet, irodalomtörténet, etnográfia, művelődéstörténet, könyvészet egyaránt szakterülete volt; ezek mellett műfordítói és szépírói munkássága szintén igen számottevő. És sok száz kisebb-nagyobb írása szolgálta az ismeretterjesztést is.

A sokrétű és nagy terjedelmű munkásságnak itt főképpen a magyar nyelvészet-tel, könyvészet-tel és művelődéstörténet-tel foglalkozó részeiről emlékezünk meg, mint amelyek számtalan mozzanatukban érintkeztek egymással. A szlavisztikai, russzisztikai és

az orosz irodalom klasszikusainak magyarra ültetését magában foglaló részét más helyen méltattuk (Studia Slavica 1971.).

2. Trócsányi Zoltán 1886. december 25-én született Sárospatakon, könyvkereskedői családban. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosának Comenius tradícióit ápoló, nagymúltú iskolájában végezte. Az érettségi után a budapesti tudományegyetem bölcseleti karára iratkozott be, s tagja lett az Eötvös-kollégiumnak. — Már egyetemi éveitől kezdve széles körű érdeklődésével, lankadatlan munkabíráásával, kitűnő felkészültségével, nyelvismeretével és írói hajlamaival. (A Kollégium szokásos kabaré előadásaihoz ő írta a „darabokat”.) Tanári és doktori diplomájának megszerzése után nem a középiskolai katedra szürke nyugalmát választotta, hanem a legkülönbözőbb munkakörökben és helyeken töltött be fontos funkciókat; ez a változatosság bizonyos mértékben tudományos és írói működését is meghatározta. Mindenkorai munkaköre profiljának megfelelően fordult érdeklődése az egyes szakterületek felé; munkásságának első három évtizedében intenzív fordítói munkássága mellett főleg a magyar nyelvészet, könyvészet és művelődéstörténet kérdései foglalkoztatják, mint az orosz nyelv és irodalom egyetemi professzora természetesen a szlavisztikának, russzisztikának szentel nagyobb figyelmet. Első munkakörét, az Akadémia könyvtárügyi, majd irodalmozgatói, illetve titkári állását 1921-ben felcsereéli az újságírói pályával és lapszerkesztéssel (Új Barázda 1928–1943.); megalapítja és igazgatja a Magyarság Könyvterjesztő Vállalatot (1925–1928.). Majd újból állami szolgálat következik: 1934–1935-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elnöki osztályán beosztott tanügyi tanácsos, 1935-ben pedig az OSzK. főkönyvtárnoka; 1937–1944-ig a Magyar Könyvszemle szerkesztője. Tudományos munkásságának elismerése az egyetemi nyilvános rendkívüli tanári kinevezés (magyar könyvtörténet). Egyetemi tanári működésének fordulópontja, amikor az orosz nyelv és irodalomnak intenzívebb oktatásával, illetve tanári szakká válásával egyidejűleg az orosz nyelv és irodalom egyetemi oktatásába kapcsolódik be, először megbízott előadónaként (1939.), majd mint c. nyilvános rendkívüli tanár (1943.), illetve nyilvános rendes tanár (1946.), 1950-ben történt nyugdíjazásáig.

3. Trócsányi Zoltánnak már első nagyobb dolgozata (doktori disszertációja) is a témában való különleges tájékozottságról, éleslátásról, igazi nyelvész tehetségről árulkodik. Ez: „A XVI. századbeli nyomtatványok *e*-jelölései” címen 1908-ban megjelent értekezés (NyK. XXXVIII, 1–62 és különnyomat) valósággal úttörő, rendszeresen igénybe vett munkának bizonyul, amely nemcsak akadémiai könyvtudalomban részesül (1908.), de Sámuel-díjat és érmet is nyer (1909.). A megkezdett úton tovább haladva kisebb-nagyobb közleményekben foglalkozik XVI. századi íróink nyelvvel s általában nyelvünk, helyesírásunk e korbéli kérdéseivel. „Irodalmi nyelvünk kialakulásának története” címmel (MNy. XIV.) a sok részletkutatásból olyan munka áll össze, amely hosszú ideig szinte az egyetlen megbízható tájékoztatás erről a szerfelett bonyolult problémáról. „A régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása” című munkája a magyar Nyelv-tudomány Kézikönyve 10. füzeteként jelent meg. Ezek a problémák még akkor is foglalkoztatják, amikor hivatala szerint ideje és érdeklődése jó részét már más szakterület — a szlavisztika, russzisztika — kérdései foglalják le (Néhány megjegyzés „A magyar helyesírás történetéről”-hez: MNy. XLIX. 26–8; A helyesírás bizonytalansága a XVII–XVIII. században: Pais-Eml. 1956.)

4. A régi könyvekkel való sok évtizedes beható foglalkozásnak nemcsak a nyelvészet, irodalomtörténet látta hasznát. Trócsányi sok szempontú vizsgálódásai számos művelődéstörténeti kérdésre (pl. könyvnyomtatás) válaszoltak elevenen, színesen. Ezek között is említsük első helyen a magyar könyv történetére vonatkozó publikációit, amelyeknek se szeri, se száma, és amelyek érdekesebbnél érdekesebb mozzanatok tömegét villantották fel (így: Régi magyar nyomtatványok változatai: Akad. Értesítő 1917.).

Csak a Magyar Könyvszemlében, amelynek 1937–1944. között szerkesztője is volt, száznál több cikke található, nem beszélve más folyóiratokban ugyancsak e tárgykörrel foglalkozó írásairól. Az e körben mozgó kutatásainak összefoglalása a „Die Geschichte des ungarischen Buches und der ungarischen Buchdruckerkunst” című, Hágában 1941-ben megjelent könyve. Trócsányi Zoltánnak a könyvészet terén kifejtett munkássága szokatlanul magas tudományos színvonalat képvisel.

A magyar múlt színes képe tárul az olvasó elé „Magyar régiségek és furcsaságok” (1921–1928.) hat, és a „Régi falu” (1933.) három kötetéből.

5. Trócsányi Zoltán érdeklődése azonban sokkal messzebb terjedt a magyar látóhatárnál. Az „Észak nomádjai”-ban (1934.) és „Észak-sibériai rokonaink”-ban távoli népek életét eleveníti meg a magyar olvasó számára. De nemcsak ezekkel a munkákkal adózott nyelvrokonainknak. Rendszeresen ismertette a finn nyelvészeti irodalom eredményeit, főleg az Ethnographiában közölt recenzióiban (1911–1919.). „Finnországi levelek” címen az Urániában 1911–1912-ben összegyűjtve, magyar fordításban kiadta finn tudósoknak magyar tudósokhoz írt leveleit (megjelent külön is: I., II.). A finn tudományos élet számos képviselőjéhez baráti szálak fűzték, s eleven volt a kapcsolata a budapesti finn kolónia tagjaival is. Kitűnő finn nyelvtudásából arra is futotta, hogy a finn szépirodalomból is közvetítsen; főleg novellákat fordított finnből magyarra.

S ha már itt tartunk, ne hagyjuk említetlen németből és franciából való regény- és novellafordításait (E. T. A. Hoffmann, Gottfried Keller, Maupassant), és ne feledkezünk meg eredeti novelláiról sem, amelyeket Zoltanus Trouchan de Kohan et Gilart, Gilarty Zoltán, Erdő Gábor, Hosszú Gáspár és Csányi Zsolt álnéven jelentetett meg. A legtöbbet emlegetett ezek közül „Az ördög meg a leányzó” című (1920.) — archaikus nyelven írt — elbeszélése, amely nemcsak érdekes témájával, de a régi nyelv szuverén ismeretével is a sok ilyen többnyire félresikerült kísérlet között különös figyelemre méltó alkotás.

A tudós, szépíró és műfordító Trócsányi Zoltán — mai szóhasználattal élve — a népművelést is szolgálta, mégpedig igen magas színvonalon. Szinte megszámlálhatatlannak a napilapokban megjelent ismeretterjesztő cikkei; a harmincas években több száz népszerű felolvasása hangzott el a rádióban. Főleg régi magyar és orosz történelmi és irodalmi kérdésekről.

6. A Magyar Nyelvtudományi Társasághoz szoros szálak fűzték: szinte annak megalkakulása — 1906 februárja — óta. 1908 novemberében mutatja be „Zent Paal leueley nyelvéről” című értekezését. Az 1914. januári közgyűlés pénztárossá választotta, miután már az előző években Szily Kálmánnak mint elnöknek jobb keze volt a Társaság és a Magyar Nyelv adminisztrációjában. Később évtizedeken át választmányi tagunk. A Társaság megbízásából megírta annak történetét is;¹ kár, hogy e fontos munkája mindmáig nem jelent meg nyomtatásban.

A hosszú évtizedeken át aktív, emberek társaságát kedvelő és a társaságban igen kedvelt Trócsányi Zoltán élete utolsó húsz esztendejét csaknem teljes visszavonultságban élte le, nem járt össze barátaival sem, legfeljebb egy-egy írásával adott még jelt magáról, és arról, hogy a visszavonultság és magány éveiben sem szűnt meg érdeklődni a tudomány, kultúra és az élet dolgai iránt.

Emlékét eredményekben gazdag tudósi és írói életműve őrzi, s az emlékezés nem felejtí Trócsányi Zoltánt, a nagyon színes egyéniségű, bájos, szeretetre méltó embert, aki szellemességével, közvetlenségével, őszinte, igaz emberségével mindig magáénak tudhatta barátai, munkatársai, tanítványai tiszteletét, rokonszenvét.

ÚRHEGYI EMILIA

¹ Mint különösen illetékes „belső ember” a második nyelvészkongresszuson ismertette és értékelt a Társaságunk első évtizedeinek eseményeit és szereplőit. — P. D.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1971. június 15-én tartotta meg LXVII. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. A Társaság elnöke, BÁRCZI GÉZA akadémikus nyitotta meg a közgyűlést, majd BALÁZS JÁNOS tartotta meg előadását (vö e füzetben 385–93).

2. Az előadás elhangzása után SZATHMÁRI ISTVÁN, a Társaság főtítkára terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Helyesen és természetesen alakult ki Társaságunkban az a szokás, hogy évi beszámolóinkat olyan eseményeknek, jelenségeknek stb. a megemlékezésével kezdjük, amelyekkel — a mi viszonyainkhoz képest — jelentős mértékben előbbre léptünk. Hála tagtársaink lelkes tevékenységének, ezúttal két ilyen mozzanatról számolhatok be.

A múlt évi főtítkári jelentés a következőket állapította meg: „... az utóbbi évtizedek fejleményei, a kutatók sokasodása, a kutatás differenciálódása és részben ennek következtében a publikálás késedelmessége virtuálisan nagyban növelte a Társaság jelentőségét, de a lehetőségek megvalósítása nagyobb, kezdeményezőbb tevékenységet, határozottabb koncepciót kíván a szakosztályok és a Társaság vezetőségétől.” Nyelvoktatási szakosztályunk mintha ezt a jogos észrevételt tette volna a magáévá, amikor a szakosztály elnökének, J u h á s z J á n o s tagtársunknak a kezdeményezésére ez év márciusában három előadásból és vitából álló sorozatot indított, amely megismertette a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Tanszékén folyó és országszerte érdeklődést keltő nyelvoktatási kísérleteket. Ha a három felolvasó ülés tudományosan megalapozott és ugyanakkor gyakorlati jellegű érdekes előadásaira, az ezeket követő mozgalmas vitákra, a nagyszámú lelkes hallgatóságra és a nagyon időszerű témára gondolok, akkor csak Társaságunk köszönetét tolmacsolhatom a szakosztály vezetőségének, azzal az óhajtással, hogy más szakosztályaink is kövessék példájukat!

A másik örömdetes előbbre lépés szintén a felolvasó ülésekkel függ össze. Két évvel ezelőtti beszámolómban arról — mondhatjuk — panaszkoztam, hogy a korábbinál kisebb számban jelentkeznek előadók az egyes szakosztályokban, és az ülések látogatottsága is mintha némileg csökkent volna. Akkor a következőt javasoltam: „Mindez — úgy gondolom — arra figyelmeztet bennünket, elsősorban a szakosztályvezetőségeket, hogy egyrészt igyekezzünk megnyerni továbbra is mindig tanulságos és érdekes előadást tartó, tapasztalt kollégáinkat, másrészt viszont hogy mind tervszerűbben vonjuk be kezdő vagy már nem is egészen kezdő kutatóinkat, oktatóinkat, sőt egyre jobban érdeklődő középiskolai tanárainkat. Ez lehetne egyik legfőbb teendőnk a jövő és az azután következő években.” Most örömmel jelenthetem, hogy az elmúlt év tanúsága alapján további panaszra semmi ok! Hogy kollégáink — előadást akarván tartani — ismét gyakran sorba állnak; hogy felolvasó üléseink látogatottabbak; hogy az előadásokat nemritkán hosszú és lelkes vita követi; mindez — úgy gondolom — az általában frissebb tematika, a nyelvoktatási szakosztály említett előadássorozata és újonnan létrehozott névtudományi szakosztályunk lendülete stb. mellett a következőnek köszönhető: felnőtt és példamutató lelkesedéssel bekapcsolódott munkánkba egy új nemzedék (fiatal egyetemi oktatók, intézeti kutatók, az egyetemi tanszékektől el nem szakadt közép- és általános iskolai tanárok stb.), akik nemcsak beléptek tagjaink sorába, hanem rendszeresen eljárnak az őket érdeklő előadásokra, nemritkán hozzászólnak az elhangzottakhoz, sőt egy-egy

közülük már színvonalas előadást is tartott. És hadd tegyem hozzá, hogy — mindenekelőtt az általuk nemrégiben szervezett és máris méltán nagy népszerűségnek örvendő ifjú „Kruzsok”, a „Bokor” hatására — több érdeklődő egyetemi hallgató, elsősorban a Nyelvészeti Tudományos Diákkör tagjai közül, szintén beléptek Társaságunkba, és oktatóik példáját követik minden tekintetben.

2. Az előbb említett fellendülés megmutatkozik a felolvasó ülések mennyiségének növekedésében, a szakosztályok szerinti megoszlásában és a résztvevők számában egyaránt, hogy ezúttal e legfontosabb tevékenységünknek csak a mérhető sajátságairól szóljak. Az 1970–1971-ben Budapesten tartott felolvasó üléseink száma — a tavalyi 27-tel és a tavalyelőtti 24-gyel szemben — 32. De egészségesnek tarthatjuk ennek a számnak — jóllehet tudjuk, a számokat nem önmagukban kell értékelni — az egyes szakosztályok közötti megoszlását is. Magyar szakosztály 7 (ebből 1–1 a szlavisztikai, az általános nyelvészeti és a nyelvoktatási szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 3 (ebből 1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 5 (ebből 1 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai—romanisztikai szakosztály 2. — Általános nyelvészeti szakosztály 7 (ebből 1–1 a magyar, illetőleg a finnugor szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 6 (ebből 1 a magyar szakosztállyal közösen). — Névtudományi szakosztály 6.

Örvendetes mindebből, hogy felolvasó ülések rendezésében alapító és alapvető szakosztályunk a magyar — évek óta az élen jár; hogy a nagy múltú szlavisztikai szakosztály felzárkózott az elsők közé; hogy a legfiatalabb csoportunk, a névtudományi máris hat igen színvonalas és látogatott összejövetelt rendezett; hogy az általános nyelvészeti és a nyelvoktatási szakosztály továbbra is a legtöbb előadással szerepel; stb. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy felolvasó üléseinken — a jelenléti ívek alapján — több mint 800 érdeklődő jelent meg, akkor e tekintetben meg lehetünk elégedve Társaságunk ez évi munkájával.

Budapesti üléseink előadói között az elmúlt évben hat külföldi kollégát üdvözölhattünk. TADEUSZ LEWICKI, a krakkói egyetem professzora „Mohamedán források Délkelet-Európa történetéről” címen francia nyelven tartotta meg érdekes és tanulságos előadását. A gyakran hozzánk látogató GERGELY JÁNOS, a Centre Universitaire des Langues Orientales tanára ezúttal „Megfigyelések a franciaországi és braziliai magyar beszéd szóhasználatával kapcsolatban” címen számolt be régóta folytatott és több diszciplínát is érdeklő kutatásairól. ALEKSZANDR ROT, az ungvári egyetem professzora „A nyelvi kontaktusok problémái. A két- és többnyelvűség a Kárpát-medencében” címen tájékoztatta hallgatóságát az általános nyelvészeti szakosztály felolvasó ülésén. Ismét körünkben üdvözölhattuk RUDOLF RUZIČKA lipesei egyetemi tanárt, aki ugyancsak az általános nyelvészeti szakosztály ülésén „Natürliche Sprachen und Wissenschaftssprache” címen értekezett. Modern, úgynevezett interdiszciplináris témáról hangzott el a germanisztikai—romanisztikai szakosztályban GERHARD ISING berlini professzor előadása: „Zum Gegenstand und zu den Methoden in der Soziolinguistik”. Végül az ösztöndíjjal hazánkban tartózkodó B. MACWHINEY kolléga készülő disszertációjából mutatott be egy részt „A magyar gyermeknyelv kutatásának néhány általános kérdése” címen.

Örvendetes fellendülésről számolnak be Társaságunk három vidéki csoportjának a jelentései is. Debrecenben 5, Pécsen szintén 5, Szegeden 4 felolvasó ülést rendeztek. Ezenkívül a debreceniek jelentése azt is megemlíti, hogy ottani tagtársaink szintén egyre nagyobb számban vállalkoznak előadás tartására — egyébként ezúttal mind az öt előadó a helyi kollégák közül került ki —, és hogy üléseik látogatottak, a csoport „törzsgárdáján” kívül fiatal oktatók, felsőbb éves hallgatók is szép számban megjelentek. — Hagyományosan gazdag volt a pécsiek programja. Most is igen nagy látogatottságnak örvendtek a nyelvelméleti és a leíró nyelvtani, továbbá az anyanyelvi oktatással kapaso-

latos előadások és viták. Szép sikerrel rendezték meg a Magyar Nyelv Hetét. Tovább folytatták — Pesti János és Reuter Camillo tagtársaink irányításával — Baranya megye földrajzi neveinek összegyűjtését, sőt örömmel jelenthetem, hogy a sásdi járás húsz községe földrajzi neveinek adattára több kolléga áldozatos munkájának eredményeként elkészült, és most már a szerkesztés munkája következik, hogy aztán még egy szép kötettel gyarapodjék földrajzi névi adattárunk. Végül pécsi csoportunk az elmúlt időszakban is ellátta a helyi nyelvművelő közönségszolgálatot, és két tagtársunk: Tóth István főiskolai adjunktus és Bán Valér gimnáziumi tanár havonként több nyelvművelő cikket jelentetett meg a Dunántúli Naplóban. — Szegeden szintén nőtt mind a felolvasó ülések, mind pedig az azokon részt vevők száma. Ez a csoportunk egy külföldi előadót is fogadott: A. P. ФЕОКТИСЗОВ moszkvai tudományos kutató „A mordvin nyelvemlékek kutatása” címen mutatta be érdekes és tanulságos dolgozatát.

3. Lássuk Társaságunk tevékenységének másik igen jelentős színterét: arra érdekes nyelvészeti dolgozatok, forráskiadások, adattárak stb. megjelentetését. Pénzügyi lehetőségeink — különösen az erősen megdrágult nyomdai költségek következtében — sajnos, nagyon szerények. Az elmúlt időszakban A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat két, a szokásosnál terjedelmesebb számmal bővült. A 124. számként látott napvilágot ERDŐDI JÓZSEF „Uráli csillagneveink és mitológiai magyarázatuk” című érdekes munkája, amely egyszerre több tudományágat is közelről érint. 125. számként adtuk ki — az egri járási tanács támogatásával — a „Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás” című szép és rendkívül hasznos kötetet, amelynek anyagát önkéntes munkatársak gyűjtötték össze PELLE BÉLANÉ tagtársunk példamutatóan leikes és értő vezetésével. Kiadásra vár Bálint Sándor, Fehértői Katalin és Hajdú Mihály lektorált és megszerkesztett kézírata.

A múlt évi főtítkári jelentés mint örvendetes újságot kiemelte, hogy a Társaság kiadványainak első 23 száma újból rendelkezésre áll az eredetivel teljesen egyező utánnyomásban. Dr. Török Zoltán né ügyes gazdálkodásának és fáradozásának eredményeképpen — amiért és a Társaság érdekében kifejtett egyéb tevékenységéért ezúton is hadt mondjak köszönetet — az előbbiekhöz hasonló kitűnő reprodukcióban ismét hozzáférhetnek nyelvészek és érdeklődők két könyvészeti ritkaságszámba menő, de a nyelvészeti kutatásokban ma is nélkülözhetetlen, immár klasszikus kézikönyvhöz: JAKUBOVICH EMILNEK PAIS DEZSŐ tagtársunkkal együtt szerkesztett munkájához, az Ómagyar Olvasókönyvhöz és elnökünknek, BÁRCZI GÉZÁNAK sokat forgatott Szófejtő Szótárához (mindkettőt a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal közösen jelentettük meg). — Úgy gondolom, mindnyájunknak az óhaját tolmácsolom, ha azt mondom: mindenképpen kívánatos, hogy Társaságunk ezt a rendkívül hasznos tevékenységét is folytassa tovább.

4. Már többször megállapítottuk, hogy az évtizedek alatt kikristályosodott szokásnak megfelelően, a mi Társaságunk tevékenységének fő és leghatásosabb formája a felolvasó ülések rendezése. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne volna szükség konferenciák, vándorgyűlések stb. szervezésére. Ezek az összejöveteli formák adnak ugyanis lehetőséget egy-egy nagyobb témakör, egy-egy új, újjászülető vagy éppen — a kor követelményeinek elodázhatatlan hatására — megújítandó tudományág, módszer stb. problémáinak a megbeszélésére. De ilyen alkalmakkor találkozhatnak a fővárosi és vidéki, a hazai és külföldi kollégák, hogy kicseréljék az adott témakörrel kapcsolatos és attól független tapasztalataikat, nézeteiket. És az ilyenkor kialakult jó légkört, hangulatot sem pótolhatja tulajdonképpen semmi más.

Sajnos, a Névtudományi Konferencia óta — amelynek valóban reprezentatív anyaga a Nyelvtudományi Értekezések 70. számaként a múlt évben megjelent (Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia: Budapest 1969. Szerk.: Káz-

MÉR MIKLÓS és VÉGH JÓZSEF. Bp., 1970.) — hasonlót nem rendezhettünk. A választmányi ülésen megtárgyaltak alapján azonban örömmel jelenthetem, hogy igen sikeres tárgyalásokat folytattunk a Művelődésügyi Minisztérium és a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola illetékeseivel arról, hogy — az említett szervek mellé a Szabolcs—Szatmár megyei és a Nyíregyházi Városi Tanácsot és a TIT Nyelvi és Irodalmi Szakosztályát is bevonva — 1972 tavaszán (valószínűleg április végén vagy május elején) Nyíregyházán konferenciát rendezünk a magyar nyelvtan általános iskolai oktatásáról és az ott folyó anyanyelvi nevelésről. Többszöri megbeszélés és hosszas töprengés után azért esett választásunk erre a témára, mert egyrészt a tanulók kifejezőképességének a növelését maga az élet — ma különösen gyorsan fejlődő életünk — követeli meg; másrészt mert időszerűvé teszi bizonyos új vagy újabb (néha csak annak vélt) módszereknek, eszközöknek a jelentkezése; és végül mert szeretnénk találkozni általános iskolában tanító kollégáinkkal.

Itt hívom fel a tisztelt Közgyűlés szíves figyelmét arra, hogy a korábbi terveknek megfelelően a jövő év augusztusában Szegeden rendezzük meg — az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen — a magyar nyelvészek második nemzetközi találkozóját. Bár erről még nyilván a következő évi közgyűlésen is szó esik majd, hadd jelezzem, illetőleg hadd emlékeztessék rá: a szegedi kongresszus központi témája a jelentés- és a stilisztika.

Végül bejelentem azt is, hogy az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők ez évi, immár hagyományos találkozására augusztus 13 és 15 között kerül sor Sárospatakon.

Arra kérem kedves tagtársainkat, hogy mindhárom rendezvény előkészítő munkálataiból tőlük telhetően vegyék ki részüket, és hogy minél többen jelenjünk is meg mind Sárospatakon, mind Nyíregyházán, mind pedig majd Szegeden.

5. Választmányi ülést az elmúlt időszakban két ízben tartottunk. A választmány a folyó ügyeken kívül (a kiadványok állása, új tagok felvétele stb.) — mint már jeleztem — mindenekelőtt a nyíregyházi konferencia kérdéseivel foglalkozott. Ezenkívül alapszabályunknak megfelelően külön bizottságot küldött ki azzal, hogy készítse javaslatot a Révai Miklós-emlékérem, valamint a nyelvjáráskutatási emléklap odaítélésére. A bizottság előterjesztése alapján a választmány azt javasolja a tisztelt Közgyűlésnek, hogy az emlékéremmel ez alkalommal Kelemen József tagtársunkat, az MTA Nyelvtudományi Intézetének csoportvezetőjét tüntesse ki, mindenekelőtt Társaságunk tisztikarában végzett több évtizedes odaadó munkájáért, egész nyelvészeti tevékenységéért és nemrégiben megjelent „A mondatzók a magyar nyelvben” című (Nyelvészeti Tanulmányok 12. sz. Bp., 1970.) szép kötetéért. — Ami pedig az emléklapot illeti, nem lehet más a javaslatunk, mint az, hogy erre a legméltóbb Pelle Béláné gimnáziumi tanárnő, aki a szülőföld, a nevelés és a tudomány szeretetétől is áthatva, fáradságot nem kímélve — mint mondtam — éveken át szervezte, irányította diákjainak és más önkéntes gyűjtőknek a munkáját, amelynek a gyümöleséről, az általa közzétett igen hasznos kötetéről már szóltunk.

Itt említem meg, hogy tagtársainknak — külön kiemelem Erdődi József kolléga nevét! — a buzgólkodása folytán jogi tagjaink száma ötre emelkedett. Ez azt jelenti, hogy bizonyos (már ismertetőtt) ellenszolgáltatások fejében e vállalatok csaknem 10 000 forinttal járulnak hozzá Társaságunk bevételéhez. Tagtársaink ez irányú további buzgólkodását kérjük.

6. Az elmúlt esztendő személyes vonatkozású eseményei közé tartozik, hogy KÁROLY SÁNDOR tagtársunk szeretettel és tisztelettel köszöntötte Telegdi Zsigmond professzort, volt főtítkárnkat hatvanadik születésnapja alkalmából az általános nyelvészeti szakosztály október 27-i ülésén. Ugyancsak hatvanadik születésnapján üdvözölte — meleg szavak kíséretében — LŐRINCZE LAJOS szakosztályelnök. Kelemen József tagtársunkat a magyar szakosztály november 3-i összejövetelén és PAPP LÁSZLÓ szakosztályelnök Kovácsky Miklós választmányi tagunkat

a névtudományi szakosztály december 15-i találkozásán. Zsoldos Jenő kollégánk, egyik legaktívabb választmányi tagunk ez évben töltötte be 75. életévét; ebből az alkalomból LŐRINCZE LAJOS mondta el üdvözlő mondatait a magyar szakosztályban, április 6-án. A március 19-i választmányi ülésen került sor az örök ifjú Pais Dezső köszöntésére 85. születésnapján. Elnökünk, BÁRCZI GÉZA tolmácsolta — a Tosu tanár úrra és rá is jellemző derűvel — mindnyájunk jókívánságait.

7. Társaságunk életének egyéb mozzanatairól a következőkben számolok be. Az elmúlt közgyűlés óta többen elhunytak tagjaink közül. Elvesztettük két alapító tagunkat: Trócsányi Zoltánt, aki a második nyelvészkongresszuson olyan szeretettel méltatta Társaságunk első évtizedeinek történetét és Prohászka János bácsit, legderűsebb, leghűségesebb választmányi tagunkat, aki még akkor is részt vett üléseinken, amikor már szemevilágának megromlása miatt valakinek vele kellett jönnie, hogy ide-, majd hazakísérje. Eltemettük Mihályi József kollégánkat, a magyar nyelv oktatásának kitűnő szakemberét, továbbá Barczán Endre tagtársunkat, aki meg az idegen nyelvek tanításának volt kiemelkedő kutatója. És nincs többé Kónya Sándor bácsi, nem megy többé a tőle annyira szeretett szabad természetbe felüdülést, nyugalmat keresni, hogy aztán másokat üdítsen fel igazán emberi, kedves egyéniségével. Mindannyiuk emlékét szeretettel megőrizzük!

Társaságunk létszáma 1970-1971-ben 36 fővel gyarapodott. Jelenleg a Magyar Nyelvtudományi Társaság 521 tagot számlál.

Jelentésemet azzal zárom, hogy minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig jó egészséget és az ideilhez hasonló lendületet, sikert kívánok. Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés a főtitkári beszámolót egyhangúlag elfogadta.

3. Ezután KELEMEN JÓZSEF, a Társaság pénztárosa számolt be Társaságunk 1970. évi pénzforgalmáról.

A) Kiadások:

01/1	Főfoglalkozásúak alapbére, bérpótlék (Az eredetileg előirányzott 30 700.— Ft megemelését az okozta, hogy a tervezett interkalárét teljes egészében felhasználtuk.)	32 122,— Ft
01/5	Megbízási díj (Ezen a rovaton számoltuk el a Társaság működésével kapcsolatos kiadásokat: a stenylezést, a műszaki előkészítést, vetítést, kézbesítést, takarítást, anyagmozgatást.)	2 018,— Ft
02/1	Jutalom (A Társaság gazdasági ügyintézője részére.)	1 500,— Ft
02/5	Kiküldetési költség (A közgyűlésre meghívott pécsi, debreceni, szegedi csoport elnökeinek, valamint az emléklap átvevőjének kiküldetési költsége.)	972,— Ft
02/6	Reprezentáció (Feketekávé költsége az előadások előtt, a választmányi üléseken és a közgyűlésen.)	688,50 Ft
02/8	Egyéb személyi költség (Egy alkalommal az intézeti tagdíjak beszédjének.)	180,— Ft
03/2	Ingófenntartás (Az előirányzattal szemben megemelt összeget a papíráru és az írószerek áremelkedése okozta.)	1 199,40 Ft

03/12	Postaköltség (Közel 500 tagunk részére a kéthetenkénti meghívó költsége, 32—25 felolvasó ülésre; meghívók a választmányi ülésre, közgyűlésre, egyéb levelezés. Ezen a rovaton számoltuk el a Társaság távbeszélőszámláit is.)	5 044,90	Ft
03/12	Társadalombiztosítási járulék	3 078,—	Ft
03/15	Egyéb szolgáltatás (Társaságunk erről a rovatról egyenlítette az MNB járulékot, a PK előfizetését, a nyomdai úton előállított meghívók s a közlekedés költségét, valamint a kiadványok előállítás költségeit. Az utóbbi tétel, ERDŐDI JÓZSEF „Uráli csillag-neveink” című munkájának nyomdai költsége, feltűnően megnövekedett: 125 000,— Ft-ot tett ki. Ezzel kapcsolatban meg kívánom jegyezni, hogy gazdasági ügyintézőnk 1969. júniusában, a kézirat leadásakor árajánlatot kért a Kiadótól, de nem kapott, mert a Kiadó az árajánlatot csak az ábrák elkészítése és a szedés befejezése után volt hajlandó megadni. Elsősorban a különleges szedés miatt a Kiadó lényegesen magasabb összeget számított, mint amelyet korábbi tapasztalataink alapján tervezhettünk. Ez tette szükségessé, hogy az Akadémiától a kiadvány részére póthitelt kérjünk, ezt 44 000,— Ft összegben meg is kaptuk. Azonkívül Erdődi József közbenjárására az Akadémiai Kiadó átutalta Társaságunk részére az 1971—1975. évi évenként 7000,— Ft-os jogi személyi tagdíját. A kiadványt csak egész költségvetési keretünk és az utóbbi összegek felhasználásával jelentethettük meg. E kiadvány sorsából le kell vonnunk azt a tanulságot, hogy jelenlegi költségvetési kereteink és működési bevételeink ismeretében a közeljövőben ilyen költséges szedésű kiadványt nem jelentethetünk meg. — Az egri járás helynevei kiadásának költségeit teljes egészében Heves megye tanácsa viselte. A kiadási, valamint a pénzügyi tennivalókat Társaságunk gazdasági ügyintézője végezte. — Megjelentettük még az év folyamán JAKUBOVICH—PAIS „Ó-magyar Olvasókönyv” és BÁRCZI GÉZA „Szófejtő szótár” című művét. Mindkét kiadvány teljes kiadói tevékenységét, pénzügyi lebonyolítását, és a Kultúrával való megegyezést is Társaságunk gazdasági ügyintézője végezte. Az árvízkárok helyreállítására 1500,— Ft.)	157 489,80	Ft
	Kiadások összesen:	204 292,60	
	B) Bevételek		
51/1	Működési bevétel	125 304,—	Ft
	Tagdíjakból (jogi tagokkal együtt)	55 206,50	
	Kiadványokból	70 097,50	
51/4	Költségvetési támogatás	80 100,—	Ft
	Póthitel 1970. okt. 21.	1 900,—	
	Póthitel 1970. dec. 22.	44 000,—	
	Jutalom, 1970. XI. 2.	1 500,—	
	Évi keret	32 700,—	
	Bevételek összesen:	229 464,14	Ft

Egyenleg:	Bevétel összesen:	229 464,14 Ft
	Kiadás összesen:	204 292,60 Ft
	Maradvány (átfutókkal)	25 171,54 Ft
	Átfutók	4 055,— Ft
	Maradvány átfutók nélkül:	21 116,54 Ft

4. A pénztárosi beszámoló elhangzása után B. Lőrinczy Éva felolvasta a számvizsgáló bizottság jelentését. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a számvizsgáló bizottság jelentését elfogadta.

5. Ezek után Kelemen József pénztáros előterjesztette a Társaság 1971. évi költségvetését.

A) Kiadások:

01/1	Főfoglalkozásúak alapbére, bérpótléka	34 272,— Ft
01/2	Részfoglalkozásúak bére	728,— Ft
02/5	Kiküldetés	1 500,— Ft
02/6	Reprezentáció	500,— Ft
03/2	Ingófenntartás	1 000,— Ft
03/12	Postaköltség	6 000,— Ft
03/13	Társadalombiztosítási járulék	3 500,— Ft
03/15	Egyéb szolgáltatás	5 500,— Ft
	Kiadások összesen:	53 000,— Ft

B) Bevételek:

51/1	Működési bevétel	18 000,— Ft
51/4	Költségvetési támogatás	35 000,— Ft
	Bevételek összesen:	53 000,— Ft

6. A közgyűlés a költségvetési tervezetet elfogadta. Az alapszabályok értelmében sorsolással kijelölt választmányi tagok mindegyikét újraválasztották. Az 1970. évi tisztújító közgyűlés által jóváhagyott tisztikar és választmányi tagok névsora tehát változatlan. (L. MNy. LXVI, 515—6.)

7. A közgyűlés elfogadta a választmánynak azt a javaslatát, hogy ebben az esztendőben a Révai Miklós-emlékérmét elsősorban hosszú társaságbeli működéséért, valamint „A mondatzók a magyar nyelvben” című értékes munkájának elismeréséül Kelemen József tagtárs, a Társaság pénztárosa, a nyelvjáráskutatási emléklapot pedig Pelle Béláné kapja „Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás” című munkájának elismeréseképpen.

Az elnök átadta a kitüntetések és a Társaság LXVII. közgyűlését bezárta.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1971. április 20. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. MANHERCZ KÁROLY, A nyugat-magyarországi német nyelvjárások társadalmi rétegződése. — Egy egységes nyelvjárási területnek, a Mosoni-síkságnak 1969. évi nyelvállapota alapján vizsgálja a nyelvjárások nyelvföldrajzi és nyelvészociológiai rétegződését. A nyelvjárási szempontból eddig viszonylagosan egységesnek tartott (keleti-dunaibajor) nyelvterületen a függőleges sztratifikáció a nyelvi rendszer különböző síkjain megmutatkozik. Mivel legszembetűnőbbek a hangtani jelenségek, a különféle hangfejlődési tendenciák alapján a következő társadalmi rétegek nyelvjárási jellemzőit mutatja be az előadó: 1. paraszti nyelvjárások; 2. az iparosréteg nyelvjárása (közvetítő a paraszti dialektusok és a dunaibajor köznyelv

* L. MNy. LXVII, 381—4.

között); 3. a városok (Moson, Magyaróvár) nyelvjárása; a városban élő mezőgazdasági munkások, iparosok és értelmiségiek nyelvjárása; 4. a városi értelmiség nyelvjárása. Ezután még az irodalmi nyelv és a köznyelv, illetőleg a nyelvjárások közti viszonyról, valamint az egyes szaknyelvek sajátosságaiával foglalkozott.

1971. április 27. Nyelvoktatási szakosztály. HEGEDŰS JÓZSEF, Az intenzív nyelv-tanfolyamok általános elméleti és gyakorlati kérdései. — A világ számos helyén folyik intenzív (rövid időre tervezett, napi 6—7—8 óráig terjedő) nyelvoktatás. Az ilyen jellegű hazai és külföldi nyelv-tanfolyamok között — egyebeken kívül — az a lényeges különbség, hogy míg a külföldi tanfolyamok lényegében egy tananyagra, esetleg tananyagrendszerre épülnek, addig a mieink többféle tananyag egyidejű összeszervezésén alapulnak. A „többszínűség”-nek két nyomós indoka van: 1. az egymástól eltérő óratípusok csökkentik a koncentráció készség hanyatlását, éber állapotban tartják a memóriális tárolás pszichikai mechanizmusát; 2. a négy tanuló típus mindegyike kellő mértékben tud résztedni mind a típusának megfelelő, mind pedig a típusától távol eső tananyagból. A „többszínűség” összeszervezése, vagyis a többféle tananyag harmonikus összeillesztése a grammatika feladata. A nyelvtan központi szerepet játszik az intenzív nyelvoktatásban, nemcsak mint a többféle tananyag koordináló szerve, hanem mint a nyelvi tudatosítás nélkülözhetetlen eszköze is.

1971. május 4. Névtudományi szakosztály. REUTER CAMILLO, A személynévi helynévadás egy esete a magyar névanyagban. — Miután általánosságban szólt az alanyesetben álló személynévi helynévi felhasználásáról, néhány érdekes magyar példát mutatott be, majd megállapította, hogy napjainkban is válnak pusztá személynévből helynevek (*Lajkó* ma Pécssett egy autóbuzsmegálló neve, mert valamikor *Lajkó* nevű mészárosnak volt ott boltja; a pécsi köztemető neve *Surányi*, mert *Surányi* Miklós író apja volt egykor a gondnoka; stb.). Tehát megfelelő indítékok megléte mellett ma is gyakoroljuk e névadást, ha más szemlélet alapján is, mint a múltban. A NISSLÁ összegyűjtötte aunuszi helynévanyagban 12,5% az alanyesetben álló személynév. Felveti a gondolatot, hogy meg kellene vizsgálni e névtípus jelentkezését a rokon népeknél. Nem lehetetlen, hogy a vándorló finnugorság körében megvolt a névalásnak ez a módja. Befezésül ennek a magyarságra jellemző helynévalásnak a Kárpát-medence névanyagának vizsgálatában való jelentőségét hangsúlyozta, rámutatva a környező nyelvekben szokatlan névtípus figyelmen kívül hagyásából származó hibás névtudományi megállapításokra.

1971. május 11. Finnugor szakosztály. BEREZCKI GÁBOR, A cseremiszi nyelv helye a finn-permi ágon belül. — A cseremiszi a hagyományos felfogás szerint a mordvinnal szokás egy csoportba sorolni, ez a két nyelv alkotja a finnugor nyelvek volgai csoportját. Előadónk azonban több mint egy évtizedes kutatásai alapján arra a megállapításra jutott, hogy egy egykori volgai alapnyelv meglétének feltevésére nincsen kellő alapunk. A cseremiszi és a mordvin közötti egyezések megfelelően levezethetők a finn-volgai egység korából is. A mordvin számos közös vonást mutat a finnségi nyelvekkel. Ezeket az egyezéseket legésszerűbben úgy magyarázhatjuk meg, ha feltételezzük, hogy miután a cseremiszek elődei kiváltak a finn-volgai csoportból, a mordvinokéi még hosszabb ideig érintkezésben maradtak a finnségi népek őseivel.

1971. május 18. Magyar és nyelvoktatási szakosztály. CHIKÁN ZOLTÁNNÉ, A korszerű nyelvszemlélet és társadalmi tudatosítása. — A korszerű nyelvszemlélet alapvető meghatározója az a felismerés, hogy a szocialista kultúra alapja az anyanyelvi műveltség. Az anyanyelvi műveltség azonban feltételezi a nélkülözhetetlen nyelvtani fogalmak pontos ismeretét, hiszen a nyelvi megnyilatkozás tulajdonképpen a nyelvtani ismeretek gyakorlati alkalmazása, a mondanivalónak nyelviileg való megformálása a tartalom és forma mindig és mindenütt érvényesülő egysége jegyében. Ebből következően a nyelvi megnyilatkozások tartalmi és technikai vonatkozásaival egyaránt kell foglalkozni. A nyelvtani ismeretek ilyen felfogása széles körű társadalmi tudatosítást kíván, amelynek

alapja az iskola, továbbfejlesztője pedig a minden szinten folyó nyelvművelő munka. Befejezésül rámutatott arra, hogy mivel a nyelvi megnyilatkozás formálása egyúttal egyéniség-alakítás is, az eddignél fontosabb szerepet kell kapnia az iskolai nevelő és személyiségfejlesztő munkában.

1971. május 25. Nyelvoktatási szakosztály. SUARA RÓBERT, Egy periodikusan intenzív szaknyelv-oktatási forma kísérleti tapasztalatai. — A Közgazdaságtudományi Egyetemen folyó nyelvoktatás új módját és eddigi kedvező eredményeit ismertette. A tantervi óracsökkentés hátrányosan érintette a nyelvtanulást és -tanítást, ezért kellett bevezetni az „intenzív” és a „szinttartó” szakaszok periodikus ismétlődésére épített nyelvoktatást. Az intenzív szakaszok tartalmi és módszertani felépítésének felvázolása után a szint megtartására, a visszaesés megakadályozására való időszakok problémáival foglalkozott. Beszélt a lefolytatott kísérletek eredményeinek értékeléséről, az időtényezőnek a nyelvoktatásban való szerepéről, az alapvető nyelvi készségek arányos fejlesztéséről, a nyelvtudás minőségének megállapítására végzett mérésekről, majd a nyelvoktatás és nyelvtanulás hatékonyságának szubjektív és objektív feltételeit vizsgálta.

1971. június 1. Finnugor szakosztály. SZÍJ ENIKŐ, 'Kender' jelentésű szavak a permi nyelvekben. — Nyelvi adataink, valamint a tárgyi néprajzból, a régészetből, a népköltészetből stb. nyert ismereteink szerint a permi népeknek már a permi egység fennállása idején is volt kenderkultúrájuk, amelyre feltehetően az állati inak feldolgozásáról tértek át. A csalán feldolgozásáról ugyanis sem nyelvi, sem egyéb adatok nem tanúsítanak, holott azoknál a finnugor népeknél, amelyek a csalánt rosnövényként felhasználták, viszonylag bőséges és sokszor ma is élő hagyományai vannak a csalán megmunkálásának. Az ismeretlen eredetű *ken- tő, amely a permi nyelvekben a kenderrel mint kizárólag rosnövénnyel kapcsolatos jelentésekben fordul elő, arról vall, hogy a permi népek rosnövénykultúrájára idegenek is hatottak. Az egyes zürjén nyelvjárásokban 'ín' jelentésű piš szó hasonlóságon alapuló névátvitellel a már bizonyos mértékig megmunkált kenderrostot, illetőleg magát a kendernövényt kezdte jelenteni (vö. a magyar kender stb.). A piš '(állati) ín' → 'növényi rost' → 'kendernövény' jelentésváltozás északról terjedt dél felé, míg a *ken- 'kendernövény' → 'magvaskender' → 'kendermag' → 'gabonamag' jelentésváltozás délről indult észak felé, és nem lett általánossá az egész permi nyelvterületen.

1971. június 8. Általános nyelvészeti szakosztály. BRIAN MACWHINNEY, A magyar gyermeknyelv kutatásának néhány általános kérdése. — A gyermek nyelvének kutatói sok tudomány felől közeledtek tárgyukhoz: találunk köztük biológusokat, böleسلőket, nyelvészeket, szociológusokat, pedagógusokat, pszichológusokat, orvosokat. A nyelv ontogenezisével foglalkozókhoz az utolsó évtizedben egy újfajta szakember csatlakozott: a pszicholingvisztikus. Ő próbálja meg felfedezni azokat az adatfeldolgozási elveket, amelyekkel a gyermek a hallott beszédből kiszűri, kivonja a nyelvtani rendszer vázát. A magyarban különösen érdekes a morfológia kialakulása és a téma-réma egybeolvasztása a többi mondattani szabállyal. Mindkét nyelvi szinten az aktívnak tűnő megtanulási elvek megmagyarázhatják az angolul beszélő gyermek szótanának és mondattanának kialakulását.

1971. június 15. LXVII. évi közgyűlés. BALÁZS JÁNOS, A nyelvtipológiai kutatások távlatai. (Vö. MNy. LXVII, 385--90.)

1971. szeptember 28. Fonetikai és általános nyelvészeti és magyar szakosztály. LOTZ JÁNOS, A magyar magánhangzórendszer és a fonológia elmélete.

1971. október 5. Germanisztikai—romanisztikai és általános nyelvészeti szakosztály ISING ERIKA, Sprachgemeinschaften und und Kommunikationsgemeinschaften.

1971. október 8. Magyar szakosztály. SZABÓ ZOLTÁN, A történeti stilisztika néhány módszertani kérdése.

1971. október 12. Fonetikai és általános nyelvészeti szakosztály. BARTÓK JÁNOS,

Egyéni és társadalmi érvényű elemek a magyar hanglejtésben. (Hangszalag-bemutatóval.) — A beszédhang-képzésben a mennyiségi elemeknek a részvétele — arányukat és mértékeiket tekintve — minden nyelvben mozgalmasabb, változékonyabb a minőségekkel szemben. Megállapodott formáiknak — akár konkrét jelentéseket, akár jelentéskereteket hordoznak — társadalmi érvényességük van. A beszéd dinamikus eszközei azonban a hangos beszéd folyamatában akkor is jelen vannak szükségszerűen, amikor kevésbé, vagy egyáltalában nem támogatnak különböző értékű nyelvi jelentéseket. A mennyiségi tényezőknek ez a mozgása közvetíti a rendszer genetikai akusztikai tulajdonságait és a beszélő személyes jegyeit. A két utóbbi a nyelvi jelentést megvalósító normák pillanatnyi megformálását hatékonyan befolyásolja. Tíz beszélő egyugyanazon ötvennégyesótagos hangsorának (szerkezletes kijelentő mondat a tudományos ismeretterjesztés nyelvéből) részletes összehasonlítása azt mutatja, hogy a beszélők a társadalmi érvényű hanglejtés-alakzatokat kb. 80–90%-ban betartják, illetőleg kihasználják. A hangsúlyozásnál nagyobb eltérések mutatkoznak. A dinamikus eszközök normatív és nem normatív (azaz személyes vagy nyelvalkati) elemei igen erősen összefonódnak a hangos beszéd folyamatában, de a hallgató — ha figyel rá — képes arra, hogy első hallásra tudatosan elválassza a mennyiségi elemek kétféle megjelenését. A magyarban ez volt az első kísérlet aránylag hosszabb hangsor összehasonlító megvizsgálására, a társadalmi és egyéni összetevők elkülönítésére. A beszédkörnyezettől is függő beszédhangsorok egyszerűsége, rögzítésének természetes akadályai a vizsgált anyag megszerzését megnehezítik, az elvonható megállapításoknál a kutatót nagy óvatosságra kötelezik.

1971. október 19. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE ALADÁR, Nyelvészet az anyanyelvi oktatásban. — A nyelvtudomány és az anyanyelvi oktatás közti régi kapcsolat korunkban annyiban változik, hogy a nyelvész illetékességének fenntartása mellett egyre inkább szót kap a metodikus is. A nyelvoktatás napjainkban interdiszciplináris jellegűvé válik, főképpen a pedagógia és a nyelvészet közreműködésével, de számos egyéb tudomány, mint például a szociológia, a pszichológia érdeklődő részvételével. A jövő anyanyelvi oktatása a jelenleginél kevésbé lesz tematikához kötve, funkcionális szemléletűnek, a kommunikációs helyzeteket figyelembe vevő, öntevékenységre alapozott szemléletűnek és metodikájának képzeljük el. Mivel pedig az anyanyelvi a tanuló minden tevékenységét áthatja, ésszerű az a kíváncsolom, amely a „nyelvtanítás”-t ki akarja venni egyetlen résztantárgy keretéből, és összpédagógiai szintre óhajtja emelni. Ilyen módon a felnövő nemzedék pusztán utánzó beszélőből alkotó beszélővé válhatna.

1971. október 26. Fonetikai és általános nyelvészeti szakosztályunk és a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság közös rendezésében. VÉRTES O. ANDRÁS, A régi hazai fonetika ismeretlen fejezetei. — 1. Mátyás kori fonetikai vonatkozású megjegyzések (Temesvári Pelbárt a süketnémaságról stb.). 2. Egy 1700 körüli munka a beszélő gépekről. 3. Retorikai munkák fonetikai részletei. 4. Régner Tivadar jelentősége.

1971. november 2. Névtudományi szakosztály. MEZŐ ANDRÁS, A földrajzi nevek változásáról. (Az *-egyház* alaptagú településnevek.) — A földrajzi nevek változásának okait LŐRINCZE LAJOS nyomán a közösség és a táj, a közösség és a név, valamint a táj és a név közti viszony megváltozásában látja, módjait kutatva pedig e formáit állapítja meg: 1. a név elhalása (a lakosság vagy életkörülményeinek gyökeres megváltozása okozza); 2. a név felváltása (a lakosság kisebb mérvű változásával, a birtokos cserélődésével függ össze); 3. típuson belüli névváltozás (a nyelv fejlődésének következménye); 4. típusváltozás (a név más kronológiai, alaktani vagy jelentéstani típusba kerül): a) szeretlen változás (analógia révén megy végbe); b) szerves változás (történeti okokra, rendszerint a táj megváltozására vezethető vissza, a név alaktani szerkezete megváltozik); c) jelentésbeli átrendeződés (népetimológia) vagy átértékelődés (át- és visszakölcsönzés során keletkezett változás). — A felolvasás második felében az elmondottakat az *-egyház* alaptagú helységneveken szemléltette.

Összeállította: MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

A telek 'földterület' jelentéstörténete. FÖLDES LÁSZLÓnak ilyen című cikkéhez (e számunkban 418—31) egyelőre az alábbi megjegyezni valóm volna.

1934-ben közzétett „Tömlő” című cikkemben (MNY. XXX, 36—41) ezt írtam: „A *tömés* szónak ilyen jelentéseit közlik a népnyelvből: 1. 'a víz partján meggyúlt gaz' Udvarhely; 2. 'folyóvíz által a partjain álló élőfák gyökerei közé hordott ágbogak alatti üreg' Háromszék (MTsz.).” (I. h. 39—40.) És egy jegyzet részeként ezt függesztettem hozzá: „A *töm* ige *tömés* származékának 1. alatt jelzett jelentésváltozatához hasonló értelmezési mozzanatok felismerésével tudom beiktatni a *telek* — *televény* szavakat a *telik* — *tölt* igék családjába. De erről más alkalommal.”

BELÉNYESY MÁRTA „Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez” című és „A »telek« és a magyar tanya középkori gyökerei” alcímű értekezésében (Bölcskért. 12. sz. [1948.], 17) erre mutat rá: nálunk a XI—XII. század földművelésében „tudatos földjavításról ekkor még szó sem lehetett. Trágyaképen legfeljebb a földön előbb ott legelt állatok trágyáját, vagy az ott termelt füvek maradványait, esetleg az irtott erdőségek hamuját használták fel. — A földhasználatnak ez a módja kitűnik egyik szavunk, az általunk vizsgált »telek« korai jelentéséből is, mely a XIII. század elején »terra fimata« (vagyis trágyázott föld) és »culta terra« (művelt föld) megnevezésére szolgál.” Idevágó jegyzeteiben WENZEL GUSZTÁV mezőgazdaság-történetére utal.

Majd azután ismerteti a *telek*-nek és a *televény*-nek tőlem megpendített és fentebb idézett származtatását. Szóbeli közlésre hivatkozva pedig így folytatja (i. m. 18): „Eszert a »telek« folyóhordalék által feltöltött földet is jelent. Valószínűleg ilyen televényföldre vonatkozik az 1251-es adat: »terras molles quod wgo dicitur *Teluch*”.

A *telek*-re vonatkozó „fimata”-s adatok a vele kapcsolatban felvetett etimológiai lehetőség jelzése előtt feltűntek nekem, és megfordult a fejemben, hogy a trágyának lényeges, de a szó keletkezése szempontjából nem elsődleges szerepe lehetett a *telek* történetében.

Mindenesetre érdekelt volna, hogy a mostani számunkban közölt cikk szerzőjének a nála felhozott adatok megvilágításában mi az — akár pozitív, akár negatív — véleménye a (mondjuk) PAIS-féle *telek*-etimológiáról. Egyébként azt hiszem, némely — főképpen kezdeti, korai — fejlődési mozzanatokot a tőlem jelzett származtatási alapról realisabban, természetesebben lehetne magyarázni, mint ahogy a különben jeles dolgozatban találjuk.

De erről esetleg bővebben akkor, ha negyedfél évtized múltával eleget teszek az etimológia kifejtésére vonatkozó szándékomnak.

PAIS DEZSŐ

Vámos István írja: Hogy mi a *Villangó* helynév jelentése, azt tudta már 1905-ben TAKÁCS SÁNDOR (MNY. I, 413), tudta az 1902 és 1906 között megjelent OklSz. (1092), tudta 1934-ben CSÜRY BÁLINT (MNY. XXX, 311), tudta 1939-ben SZABÓ T. ATTILA (MNY. XXXV, 51), tudta 1947-ben CSEFKÓ GYULA (MNY. XLIII, 292). Itt volt tehát már az ideje, hogy 1968-ban É. KISS SÁNDOR is megírja (MNYj. XIV, 57—8). Nem ártana, ha ebből az észrevételből okulva a szerző máskor több gondot fordítana az eddigi vélemények, a jelen esetben például nem is éppen nehezen hozzáférhető előzmények megismerésére, illetőleg a szakirodalom idézésére.

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVII. közgyűlése	502
E. ABAFFY ERZSÉBET: A XVI. századi Dunántúl nyelvjárásának mondattanához (A <i>-ban</i> , <i>-ben</i> ragos partitívus)	155
BACHÁT LÁSZLÓ: A hivatalos névből alakult ragadványnevek az iskolákban	439
BAKOS FERENC: Gyárgya 68. — Boér — vecin	211
BALÁZS JÁNOS: A nyelvtipológiai kutatások távlatai	385
BALOGH LAJOS: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai	362
BÁNHIDI ZOLTÁN: Torna	57
BÁRCZI GÉZA: Tilt 70. — A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az elő- magyarban 129. — Kritika?	357
BARTÓK JÁNOS: A hanglejtés jelzése a magyarban	316, 449
BENKŐ LORÁND: A <i>pojáca</i> idegen nyelvi előzményeihez	73
BOROS REZSŐ: Beszéddallamok, különösen éneklő vagy idegenszerű jellegűek	460
DANCZI JÓZSEF: Lennek	106
DOBOSSY LÁSZLÓ: <i>Csehül áll</i> — magyarul beszél	76
FEHÉRTÓI KATALIN: Korai közsői előfordulások levelesített gonosztevők nevében 233. — Történelem és szómagyarázat (Ármás, armányos)	432
FÖLDES LÁSZLÓ: A <i>telek</i> 'földterület' jelentéstörténete	418
GREGOR FERENC: 'Színesház' volt-e az egykori szenesház?	464
H. GULYÁS ZSUZSA: Nyelvjárási szövegmutatvány 498. — Tartalom. Szó- és tárgy- mutató	513
GUNDA BÉLA: A <i>lófő</i> etimológiájáról	466
GYALLAY DOMOKOS: Történelem szavakban rögzödve	212
HAJDÚ MIHÁLY: Az Ormánság XVI. századi keresztnevei	180
S. HÁMORI ANTÓNIA: A <i>paszomány</i> és családja szótörténeti-etimológiai tanulságai	306
HEXENDORF EDIT: Egy évtized nyelvünk normatív jellegű változatainak vizsgálatá- ban (1960—1969.)	106, 240
IMPLOM JÓZSEF: A makaronikus <i>-áció</i> képző	65
IMRE SAMU: A palatalizáció az északi nyelvjárásokban 96. — Szinkronia és dia- krónia a magyar nyelvatlasz anyagában 134. — Bozda, mezdő 329. — Ada- lékok diftongus és monoftongus viszonyához nyelvjárásainkban	495
JAKAB LÁSZLÓ: Szókincsünk <i>-at/-et</i> végű névszóról	46
ifj. KÁLMÁN BÉLA: Megjegyzések a csillagnevekhez	375
KÁROLY SÁNDOR: A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitas és szinonimika vizsgálatával	270
KISS JENŐ: Szóképzés és etimológia. Belső keletkezésű és jövevényigéink képzéséről 170. — Sterc	339
É. KISS SÁNDOR: Csóva, csóvál, csóváló	79
KOLLÁNYI TERÉZ: A többszörös mondatösszetételnek egy sajátos altípusáról	207
KOROMPAY KLÁRA: Olivant	187
A. KÖVESI MAGDA: A magyar birtokos személyragozási rendszer kialakulásának kronológiájához	35
KUBINYI LÁSZLÓ: Nász	82
LAKÓ GYÖRGY: N. Sebestyén Irén üdvözlése	121
LIGETI LAJOS: Evlija Cselebi magyar szójegyzéke	394
B. LŐRINCZY ÉVA: A fiatalok aktái	249
MÁTAI MÁRIA: Adalékok az <i>el-</i> igekötő történetéhez	330
MATILJEVIC LAJOS: Jegyzetek az első mondatok születéséről a gyermeknyelvben ...	334
MÉSZÖLY GEDEON: Tudakozzátok az írásokat!	115
MEZŐ ANDRÁS: Szocsogó — Újszomotor	466
MIKES MELÁNIA: Jegyzetek az első mondatok születéséről a gyermeknyelvben ...	334
MIKESY SÁNDOR: Egy ritka női keresztnévről: Ividő 85. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből 125, 381, 508. — Borgáta	340
MIZSER LAJOS: Hajítófa 239. — Megszorult, mint a recsenyédi kutya	342
MOÓR ELEMÉR: Adalékok szláv származású női szavaink problémáihoz	297
NAGY FERENC: A helységnévek humora	195
ORSZÁGH LÁSZLÓ: Skalpol	469

PAIS DEZSŐ: A hangzőkői zárhangok germinálódásának lehetősége és feltehető következményei a finnugorságban 203. — A <i>telek</i> 'földterület' jelentéstörténete	512
K. PALLÓ MARGIT: A <i>Törő</i> vezetéknév kapcsán	213
PAPP FERENC: Szókinsünk <i>-at/-et</i> végű névszóiról	46
PAPP LÁSZLÓ: Papp István hetvenéves	379
PAPP ZSUZSA: Nyelvjárási szövegmutatvány	498
PÁSZTOR EMIL: Mikes Kelemen igeragozásának két sajátja	338
PLAVECZ TIBOR: A Görlitzi Glosszák	353
PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A felsőszemerédi rovás emlék l. — Adalék a felsőszemerédi rovás emlék történetéhez	205
RÁCZ ENDRE: Az állítmány számbeli egyeztetése több különböző számú alannal a mai magyar nyelvben	144, 288
REUTER CAMILLO: Két vízrajzi köznév: <i>kégy</i> és <i>kengyel</i> 343. — Írófalú ~ Schreibersdorf—Buglóc	471
RUZSICZKY ÉVA: <i>E v a M a r t i n s</i> : Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Lehnprägungen in der Sprache von Franz von Kazinczy (1759—1831.)	369
SÁGI ISTVÁN: A ceglédi nyelvjárási	102
SARKADY SÁNDOR: A Halotti Beszéd egy kérdéses mondatának elemzéséhez	410
SZABÓ T. ATTILA: Egy 1599. évi kolozsvári harmincadjegyzék szótörténeti adalékai 89, 228. — <i>Pipe</i>	216
SZABÓ ZOLTÁN: Történetiség és stilisztika	280
SZÁSZ LŐRINC: A <i>Somlyó</i> név eredetének megfejtéséhez	472
SZATHMÁRI ISTVÁN: A magyar nyelvtudomány-történet korszakai	18
SZEMERE GYULA: Helyesírási szabályzatunk 10. kiadásának mérlege	474
SZÉPE GYÖRGY: Az alkalmazott nyelvészet ügye	262
TOMPA JÓZSEF: † Prohászka János (1887—1970.)	114
ÚRHEGYI EMILIA: Trócsányi Zoltán (1886—1971.)	499
G. VARGA GYÖRGYI: Az ikes ragozás mai köznyelvi helyzetéről	222
VAS JÓZSEF: <i>Csorna</i> nevének eredete	347
ZELLIGER ERZSÉBET: Ellet, elletés	220
ZENTAI JÁNOS: A <i>Gyöngyös</i> állatnév jelentéséhez	83
Zselicségi nyelvjárási szövegek	235
ZSILINSZKY ÉVA: Nyamvadt	84
ZSOLDOS JENŐ: Adatok a XVI. század magyar nyelvéhez	483
K i s e b b k ö z l e m é n y e k	65, 203, 329, 460
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k	68, 211, 339, 464
N y e l v m ű v e l é s	85, 222, 474
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k	89, 228, 353, 483
N y e l v j á r á s o k	96, 235, 362, 495
S z e m l e	106, 240, 369
K ű l ö n f é l é k	114, 379, 499
T á r s a s á g i ü g y e k	121, 381, 502
L e v é l s z e k r é n y	255, 512

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve a következő cikkek anyaga: BACHÁT LÁSZLÓ, A hivatalos névből alakult ragadványnevek az iskolában (439—49); BALOGH LAJOS, A Magyar Nyelvjáráások Atlaszában kiadásra nem kerülő térképlapjai (362—9); HAJDÚ MIHÁLY, Az Ormánság XVI. századi keresztnévei (180—7); IMLÓM JÓZSEF, A makronikus *-áció* képző (65—8); IMRE SAMU, A palatalizáció az északi nyelvjárásokban (96—102); UÓ., Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában (134—44); UÓ., Adalékok diftongus és monoftongus viszonyához nyelvjárásainkban (495—7); KISS JENŐ, Belső keletkezésű és jövevényigéink képzéséről (170—80); LIGETI LAJOS, Evlija Cselebi magyar szójegyzéke (399—409); NAGY FERENC, A helységnevek humora (195—203); PAPP FERENC—JAKAB LÁSZLÓ, Szókinsünk *-at/-et* végű névszóiról (46—57); PLAVECZ TIBOR, A Görlitzi Glosszák (353—62); SÁGI ISTVÁN, A ceglédi nyelvjárási (102—6); SZABÓ T. ATTILA, Egy 1599. évi kolozsvári harmincadjegyzék szótörténeti adalékai (89—95, 228—33); G. VARGA GYÖRGYI, Az ikes ragozás mai köznyelvi helyzetéről (222—8); ZSOLDOS JENŐ, Adatok a XVI. század magyar nyelvéhez (483—95), valamint a Szemle, Nyelvjárási szövegmutatványok és Társasági ügyek rovata.

- Aborgata hn. 341–2
 -áció képző 65–8
 agg~ó 131
 AILA (Association Internationale de Linguistique Appliquée) alkalmazott nyelvészet nemzetközi szövetsége 267–8
 alany | egyeztetése az állítmánnal 144–55, 288–96
 Alivant szn. 188
 alkalmazott nyelvészet 262–70 | ~ és nyelvművelés 269–70 | ~ oktatása 266–7
 alkalmazott nyelvtudomány 21, 29
 állatnév 83–4
 állítmány | egyeztetése az alannal 144–55, 288–96
 általános nyelvészet 29, 34
 aludttej 401
 arab betűk átírása 407–8
 arab számjegyek (1, 4, 7, 8, 2) 2–6
 »A« rovásbetű 7, 12–3 14, 17
 ármányos 432–9
 ármás 432–9
 asszony 402
 átalakítási viszonyok (transzformáció) 276–9
 -at/-et képző 46–57
 azzag 298–9
 bėjass (elszászi) 75
 bajza 234
 bajzát 234
 -ban, -ben ragos partitívus 155–69
 becézőnevek 364–7
 bestelélek 406
 beszéddallam 460–4
 betűrendszer 476–7
 birtokos személyrag | -m 40, 2. személy 37, 40, 43–4, 3. személy 43–4, 3. személy -a~ja 46–7, 53–7, -e~je 46–7, 53–7, 141, -i~ji 141 | ~ és esetrag sorrendje 38–9 | ~ozás kialakulása 35–46
 birtok és birtokos többségének jelölése 37, 39
 Blagota szn. 341
 blagъ szl. 342
 bodon 234
 bodza 329–30
 boér 211–2
 boier (román) 211
 bojár 211
 -ból, -ből ragos prtitívus 164–5
 *bolgъ (összláv) 341
 Borgáta hn. 340–2
 borona 302
 bozda 329–30
 bödön 234
 Buglóc hn. 471–2
 búza 402
 capita dictionum 9
 compó 404
 csaholás 76
 csahol : kahol 81
 csavar: kavár 80
 csehelés 76
 csehül áll 76–9
 cseresznye 404
 csíkszentmihályi felirat 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16
 csillagnevek 375–8
 Csorna hn. 347–53
 csóva 79–82
 csóvál 79–82
 csóvál : kóvál 81
 csóváló 79–82
 »CS« rovásbetű 10–2
 csúszik : kúszik 81
 dere 339–40
 derce 340
 diakrónia és szinkrónia a magyar nyelvtanban 134–44
 diftongusok a nyelvjáráásokban 495–7
 dokumentációs alkalmazott nyelvészet 264
 dz betű helyesírási problémái 482–3
 dzs betű helyesírási problémái 482–3
 egér 131
 egy 399
 1-es számjegy 2–3, 4
 egyeztetés | alany és állítmány 144–55, 288–96
 ej (indulatszó) 406
 -e~je birt. szrag 46–7, 53–7, 141
 Elefánt szn. 188
 el- (igekötő) 330–4
 ellet 220–2
 elletés 220–2
 elválasztás 479
 eme 'nőstény' 131
 ember 115–21, 404
 emse 131
 én 406
 enlaki felirat 7, 13, 15
 epe 132
 Erzsébet becézőnevei 364–5
 esztergályos 234
 év 129
 Fylija Cselebi 394–409 | ~ magyar szavainak összeállítása 409
 évszámok helyesírása 483
 facsar 81
 favágó 234
 fehérház 465
 felsőöri l-ezés és j-zés 143
 felsőszemerédi rovásmenték 1–17, 205–7
 feze (HB.) 410–8
 „fiatalok aktái” 249–55
 finnugor nyelvészet 25, 32
 -fi-s jellegű összetételek 219
 fizet 412–8
 fizetés 412–8
 fog (ige) 403
 folyóiratok 24, 26–7, 34
 fonetika 22, 26, 28
 földrajzi nevek | helynevek 68, 188–9, 212, 255–6, 340–2, 347–53, 466–8, 471–2, 472–4 | helységnevek humora 195–203 | víznevek 343–7, 351–2, 467, 473–r
 Gadán szn. 185–6
 gard (román) 68
 gárd 68
 Gardaffa hn. 68
 gardinā (román) 69
 gárduş (román) 69
 gárgya 68–70
 gárgyina 69
 gemináció | hangzóközi zárhangoké 129–34, 203–5
 generatív nyelvten 270–80
 gerdus 69
 gerendely 302
 Göbölfalva hn. 471–2
 görös 234
 Görlitzi Glosszák 353–62
 grāda (szerb-horvát) 68
 grammatikai kötöttségek 272–4
 grammatikák 20

gyermek 402
gyermeknyelv 334–7
gyertya 401
Gyöngyös állatnév 83–4

hajás 234
hajítófa 239–40
Halotti Beszéd 410–8
hang 234
hangfejlődési tendenciák 137–9

hangfekvés 451
hangjegyzés 455–7, 460–4
hangjelölés (helyesírás) 475
hanglejtés jelölése 316–29, 449–59

hangsúly 450–5
hangtani kérdések 113
hangváltozás | 1. külön tételben az egyes hangokkal kapcsolatosan

hangzóközi zárhangok geminációja 129–34, 203–5

harmincadjegyzék 1599-ből 89–95, 228–33

helyesírás 22, 32, 474–83 | évszámoké 483 | ~i alapelvek 480 | idegen szavaké 479 | idegen tulajdonneveké 479 | ~i hengjelölés 475 | ~i kérdések 113 | írásjeleké 479–80 | kezdőbetűké 477 | -i melléknévképzős szavaké 482 | a -szerű ~a 481 | szókapcsolatoké 477–8 | történelmi eseményeké 481 | tulajdonneveké 478–9

helynevek 1. földrajzi név 7-es számjegy 3–5
Huggytető hn. 212

humor | helységneveké 195–203

hun : hol 405

idegen szavak helyesírása 479

idegen tulajdonnevek helyesírása 479

i előtti palatalizáció 140–1

igeképzés 170–80

igekötők | el- 330–4

igeragozás | ikes ragozás 222–8 | Mikes Kelemené 338–9

-i~ji birt. szrag 141
ikes ragozás 222–8
il(l)- (ige) 221

-i melléknévképzős szavak helyesírása 482

ing 403
írásjelek helyesírása 479–80

Írófalu hn. 471–2
-íroz igeképző 172–3, 176, 177–8

iskra (szláv) 301
istere 339–40
István becézőnevei 365–6

Ividő szn. 85–8, 256
-i-zés 139–40

jég 131
jel | birtok és birtokos többségének ~e 37, 39

jelen (cseh) 77–8
jó 'folyó' 129
Jóidő 87

József becézőnevei 366
jövevényszavak | angol 469–71 | francia 306–16 | német 73–6, 82–3, 306–16, 339–40 | olasz 73–6, 306–16 | román 68–70, 211–2 | szláv 297–306

»J« rovásbetű 10–2
j-zés | felsőőri 143

kajtak (népnév) 394, 397
kalács 300
*k- alakulása 129–34

kan 234
kanál 401
Katalin becézőnevei 366–7

kecelés 234
kécs : kécs 343
kéd 343
kégy 343–5

Kelemen József Révai- emlékérmé 505, 508
kemence 297–8

kender 214
kengyel 345–7
kenyér 299

képző | ige~k 170–80 | -at/-et névszó~ 46–57 | -íroz ~ 172–3, 176, 177–8 | -l ~ jövevény-igéinkben 172–9 | -lat/-let ~ 48–9 | -t ige~ 70, 72 | -zat/-zet ~ 48–9

Keresztúr szn. 185–7
2-es számjegy 3–5, 8

kéz 129
kezdőbetűk helyesírása 477

ki? kérdőnévmás 404–5
kolozvári harmincad-
jegyzék 1599-ből 89–95, 228–33

konstantinápolyi felirat 7, 10, 12, 13, 15, 16, 17

kontrasztív stilsztika 369–75

korpa 300
korszakolás | a magyar nyelvtudomány-történeté 18–35

kovász 298
kölyű 215
között névutós partitívusok 165

közül névutós partitívusok 165–6
»K« rovásbetű 7–8, 9, 16, 17

kulturális alkalmazott nyelvészet 264

kurafi 406
kurva 234
kutya 234
kutyaszorító 342

lapát 298
lármafa 212–3
-lat/-let képző 48–9

Lazicius Gyula 258–9
lé 129

leíró kutatások 28, 31
lenni 106
l-zés | felsőőri 143

-l igeképző 172–9
*lm- alakulása 132–3
lőfő 466
lóhere 368–9

»Ly« rovásbetű 10–2

magam 406–7
magyarázó mellékmondat 207–10

magyar nyelv eredete 21
Magyar Nyelvjárások Atlasza 134–44, 362–9

magyar nyelvtörténészek és finnugristák között adódó vitatott mozzanatok jelentősége 35

maláta 301
marrizmus 259–61

Marsigli-émlék 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15
másfél 234

matematikai nyelvészet 263–4

-m birtokos személyrag
40

*-m- > *-β-(v) változás
40-2

megszorít 342-3

megy 402-3

menyecske 404

mező 329-30

mező 329-30

Mikes Kelemen | igera-
gozási sajtósága 338-9
módszer | forráshaszná-
laté 115-21 | „fiata-
lok aktái” 249-55

mondat | gyermeknyelvi
~szerkesztés 334-7 |
magyarázó mellék~
207-10 | ~tan 114 |
többszörös ~összetétel
207-10

monoftongusok a nyelv-
járásokban 495-7

morvány 300

»M« rovásbetű 7, 12-3,
17

*-n- alakulása 129, 132,
133-4

*-ñ- alakulása 129, 132,
133-4

*-ŋ- alakulása 129, 131,
132, 133-4

*nast (>*nod -st-) (ger-
mán) 83

nastu (finn) 83

nász 82-3

4-es számjegy 3, 4

nekem 403

nem (tagadószó) 405

nemzeti nyelv 108-9

Nemzetközi Alkalmazott
Nyelvészeti Kongresz-
szus 267-8

név 129

névadás 83-4, 85-8

névtudomány | ~26, 28,
33 | állatnevek 83-4 |

csillagnevek 375-8 |

földrajzi nevek 68,
188-9, 195-203, 212,

255-6, 340-2, 343-7,
347-53, 466-8, 471-2,

472-4 | névadás 83-4,
85-8, | személynevek

85-8, 180-7, 187-94,
213, 216, 256, 347-51,

nikolsburgi ábécé 8, 9, 10,
13, 15, 17

nodus (latin) 83

normatív nyelvi változá-
sok 106-14, 240-9

„női” szláv jövevényszá-
vak 297-306

»N« rovásbetű 12

n'ñsem (északi vogul) 78

nyámnyla 85

nyamvadt 84-5

nyápic 85

nyelv | beszélt ~ vizs-
gálata 245 | irodalmi és
köz~ 108-9, 247-8 |
más népek irodalmi ~e
248-9 | nemzeti ~
108-9 | ~ek osztá-
lyozása 385-93 | ~
statisztika 263, 388-9
| szépirodalmi ~ vizs-
gálata 245-6 | ~szo-
ciológia 268 | ~típo-
lógia 385-93

nyelvatlasz 134-44,
362-9

nyelvelmékek kiadása 22,
25, 33

nyelvészet | alkalmazott
~ 21, 29, 262-70 |
általános ~ 29, 34 | ~i
határtudomány 265 |
kontrasztív ~ 268 |
számológépes ~ 263,
268 | új ~i irányzatok
33-4

nyelvi | korszakolás
110-3 | normatív ~
változások 106-14,
240-9

nyelvjárás-kutatási em-
léklap 508, 505

nyelvjárások | ceglédi ~
102-6 | diftongusok és
monoftongusok a ~
ban 495-7 | duna-ti-
szai ~ 102-6 | közép-
palóc ~ 141 | ~ ku-
tatása 22, 26, 29, 31,
33 | palatalizáció az
északi ~okban 96-
102 | zselicségi szöveg-
közlés 237-9, 498-9

nyelvművelés 22, 33 | ~
és alkalmazott nyelvés-
zet 269-70

nyelvtani rendszer 113

nyelvtanok 22, 31

nyelvtörténet 27-8, 32

nyelvtudomány | alkal-
mazott 21, 29, 262-70

magyar ~-történet
korszakai 18-35 |

összehasonlító és tör-
téneti ~ 24, 25 | ~
története 257-62

nyelvújítás 22

8-as számjegy 3, 4

nyom 85

Nyugalomkő 212

nyúlajkú 234

nyuvad : nyuvaszt 85

oktatás | alkalmazott

nyelvészeté 266-7

oktatási alkalmazott

nyelvészet 264

olíjant (francia) 191-3

Olivanchfalva hn. 188

Olivant szn. 187-94

Olivier 188, 190

osztályozás | nyelveké
385-93

ott 404-5

»Ö« rovásbetű 8-9

ör(öl) 213

őstörténet 28

összetett szavak helyes-
írása 481-2

öt 130

ő-zés 135-7

paglia (olasz) 74

pagliaccio (olasz) 74

pajazzó 74

palacka 302

*-p- alakulása 129-34

palatalizáció 96-102,
140-1

palea (latin) 74

palozsna 303-4

panasz 234

Papp István 379-81

partitívus 155-69

pasas 315

pasasér 314

pasi 315

paszol 315-6

paszomány 308-9

paszpartu 316

paszport 316

passz 310-1

passzát 315

passzázs 313-4

passzé 316

passzent 311

passziroz 312-3

passzít 311

passzol 309-10

passzus 311-2

Pelle Béláné nyelvjárás
kutatási emléklapja

508

pemet 298-9

„permies sajtóságok” a
magyarban 46

pernye 297-301

pest 297-9

pijätz (tirol) 75

pince 401

pipe 216-20

pipés 234
pipítér 234
Piszaróc (szláv) hn. 472
**-p* képző 129–30
pojáca 73–6
pojáczo 74
pontyos 234
produktivitás 270–5,
279–80
Prohászka János 114–5
»P« rovásbetű 11
Pusztá- hn. 255–6

rag | birtokos személyra-
ragozás 31–20 | egyes
szám 3. személyű bir-
tokos személy~ 141 |
ige~ozás 338–9 | ikés
~ozás 222–8

ragadványnév 439–49

rajta 130
ravasz 129
reá 130
reg 204
rejlik 204
rejt 204
reken : rekken 204
reped 129
repül 129
retesz 302

Révai-emlékérem 508

révül 204

rokon 130

Roland 188, 190

»R« rovásbetű 8–9, 14,
15, 17

rovásbetű 7–17

rovásemlék | csikszent-
mihályi felirat 7, 8, 10,
13, 14, 15, 16 | enlaki
felirat 7, 13, 15 | felső-
szemerédi ~ 1–17,
205–7 | konstantiná-
polyi felirat 7, 10, 12,
13, 15, 16, 17 | Marsigli-
emlék 7, 8, 10, 11, 13, 14,
15 | nikolsburgi felirat
8, 9, 10, 13, 15, 17 |
székelyderzsi téglá 5, 7,
11, 15

rovásírás 1–17, 205–7

rovásligatura 13–15

rovásos névkeret 10–2

rozs 299–300

**-s* > m. *∅* változás 44–6

sajt 401

scalp (angol) 469

Schreibersdorf hn. (né-
met) 471–2

N. Sebestyén Irén 121–5

skalpol 469–71

só 400–1

Somlyó hn. és víznév
472–4

sörte 215–6

»S« rovásbetű 11–2

strec 339–40

stiláris | ~ funkcióváltás
283–4 | ~ népiesség
287

stilisztika 26, 33 | ~
ágai 282–3 | ~elmélet
280–8 | ~i ~elemzés
282–5 | ~ korszak-
kolása 287–8 | tör-
téneti ~ 280–8

stílus | ~fejlődési vonal
286–7 | ~jellemzés
283 | szépirói ~ 287 |
~történet 285

strmen (szláv) 345–6

sugó 234

Súr szn. 349–52

Surna hn. 351–2

száj 402

szajha 235

szalad 301

számjegyek | arab 1-es,
2-es, 4-es, 7-es, 8-as)
2–6, 8

száz 400, 406

székelyderzsi téglá 5, 7,
11, 15

szem 132

személynév | becézőne-
vek 364–7 | keresztn-
evék 85–8, 180–7,
187–94, 256, 347–51 |
ragadványnevek 439–
49 | vezetéknevek 213,
216

szenesház 464–6

szeredás 234

-szerű helyesírása 481

szikra 297–301

szilva 404

szilvásszentmártoni szö-
vegközlés 238, 498–9

színesház 464–6

szinkronia és diakronia a
magyar nyelvátlaszban
134–44

szinonimika 275–80

szita 299–301

szláv jövevényszavak
297–306

szóalaktan 113–4

Szoosgó 466–7

szójegyzék 394–409

szókapcsolatok helyes-
írása 477–8

szókinés 240–3 | ~
eredete 26, 32

Szomotor hn. 467–8

szótagzáró -l 137

szótárak 20–1, 22, 24,
25, 28, 32

szótárírás 243–5

szóló 404

»Sz« rovásbetű 12

Sztálin 260–2

Sztreman hn. 345–6

szűrő 235

**-to* > **-z*- változás 43–4

**tš* és **tš* 71

-*ta* képző (szlovák) 342

tál 401

**-t*- alakulása 129–34

tap 129–30

tavaly 235

té~ti 'oda' 71–2

tej 401

tejfel 401

telek 418–31, 512

televény 512

telik 512

terc 339–40

tészta 298

til 70, 72, 73

tiló 214–5

tiloggyék 71

tiloszik 71

tilovék 71

tilt 70–3

tilutoa 70

tiluvt 70, 71

tipológia | nyelv~

385–93

tíz 400, 405

XVI. század | ~i Du-

nántul nyelvjárásának

mondattana 155–69 |

~i harmincadjegyzék

Kolozsvárról 89–95,

228–33 | ~i keresztn-

evék 180–9 | ~i

nyelvtörténeti adatok

483–95

-*t* igeképző 70, 73

toklász 367–8

top 129–30

torna 57–64

tő ~ töve 129

többes szám jelölése 37,

39

tölt 512

töm 512

tör 213–5

Törő szn. 213, 216

történelmi események ne-

vének helyesírása 481

»T« rovásbetű 7, 14, 15,

17

transzformáció 276–9

Trócsányi Zoltán 499—
501

tulajdonnevek helyesírása 478—^a

turnamentum (latin) 58

tüske 235

tyúkmony 404

ugar 302, 368

újgrammatikus iskola 24

Újszomotor hn. 466, 468

uram 406

Úzda hn. 346—7

»Ű« rovásbetű 8—9, 17

van 404—5

ványadt 85

vecin (román) 212

vecsinek 212

vezetéknev 213, 216,

439—49

Villangó hn. 512

víznév 1. földrajzi név

Zabola hn. 347

zárhangok hangzóközi
geminációja (*-p-, *-t-,

*-lm-, *-n-, *-ŋ-, *-m-,
*-ń-, *-k-) 129—34,

203—5

-zat/-zet képző 48—9

zavaros 235

zeke 235

Zuhogó víznév 467

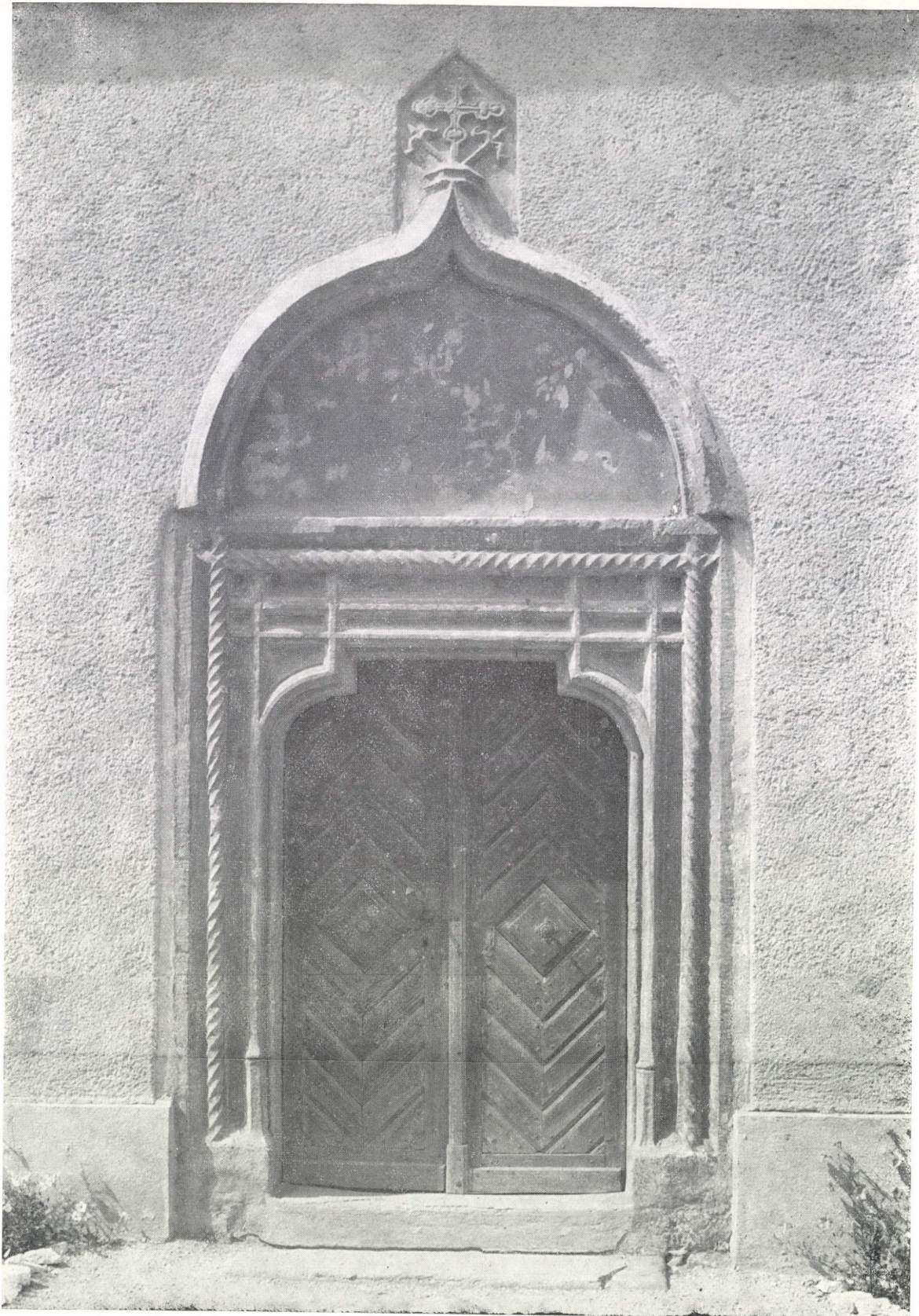
zsákmányos 438—9

zsalobina (szláv) 468

Zsalobina hn. 468

zselickisfaludi szöveg-
közlés 237

zselicségi szövegközlések
235—9, 498—9

I. ábra: A felsőszermerédi r. kat. templom későgótikus kőportáléja „Kúrákó János mester”
1482-i rovásfeliratával.

2. ábra: A felsőszemerédi rovásfelirat fényképe.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171. 253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György**: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán**: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára**: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László**: Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István**: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean**: Adalékok a *meg* igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János**: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József**: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos**: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József**: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás**: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila**: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona**: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc**: A *konkrét*→*absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet**: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála**: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa**: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula**: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönzavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin**: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő**: A rábaközi Mihályi igekepzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia: Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos**: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu**: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára**: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos**: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György**. 1971. 21,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

ÚJRA KAPHATÓ RÉGI SZÁMOK:

1. Zolnai Gyula: Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. 14,— Ft.
2. Szily Kálmán: A mágnás-czím a magyarban. 1905. 12,— Ft.
3. Pápay József: Reguly Antal emlékezete. 1905. 12,— Ft.
4. Balassa József: A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. 12,— Ft.
5. Erdélyi Lajos: Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. 16,— Ft.
6. Réthei Prikkel Marián: A magyar táncnyelv. 1906. 14,— Ft.
7. Gombocz Zoltán: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 40,— Ft.
8. Melich János: Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. 24,— Ft.
9. Szeremley Császár Loránd: Jelentés-tanulmányok. 1909. 22,— Ft.
10. Kossa Gyula: Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 28,— Ft.
11. Gombocz Zoltán: Pótlék a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 16,— Ft.
12. Tolnai Vilmos: A szólásokról. 1910. 28,— Ft.
13. Melich János: Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. 28,— Ft.
14. Melich János: A magyar tárgyias igeragozás. 1914. 34,— Ft.
15. Melich János: Keresztneveinkről. 1914. 24,— Ft.
16. Gombocz Zoltán: Árpádkori török személyneveink. 1915. 30,— Ft.
17. Hóman Bálint: A székelyek eredete. 1921. 12,— Ft.
18. Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922. 40,— Ft.
19. Gragger Róbert: Omagyar Máriasisralom. 1923. 12,— Ft.
20. Jakubovich Emil: Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink frónak személyéhez. 1924. 12,— Ft.
21. V. Házi Jenő: A soproni magyar—latin szójegyzék. 1924. 16,— Ft.
22. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 24,— Ft.
23. Szinyei József: A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 30,— Ft.

ÚJABB KIADÁSÚ SZÁMOK:

101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókinccsgyűjtések és a magyar szókinccsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Knieszsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovásemlek. 1971. 8,— Ft.